

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

**ДОНИШКАДАИ ОМУЌЗОРИИ ТОҶИКИСТОН
ДАР ШАҲРИ ПАНҶАКЕНТ**

МАХЗАНИ ИЛМ/ПАЁМИ ДОНИШКАДА, 2021, № 2.

МАВОДИ

он-лайн ва офф-лайн анҷумани илмӣ-амалии байналмилалии апрелӣ дар мавзӯи “Масоили мубрами улуми иҷтимоӣ-гуманитарӣ, риёзӣ ва дақиқ дар замони муосир”, 26 апрели соли 2021 дар Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент

СОКРОВИШНИЦА НАУКИ/ВЕСТНИК ИНСТИТУТА, 2021, № 2.

МАТЕРИАЛЫ

научно-практической международной апрельской он-лайн и офф-лайн конференции, на тему «Актуальные проблемы общественно-гуманитарных, точных и естественных наук в современную эпоху», 26 апреля 2021 года в Таджикском педагогическом институте в городе Пенджикент

TREASURY OF SCIENCE/BULLETIN OF THE INSTITUTE, 2021, No. 2.

MATERIALS

of the scientific and practical international April online and off-line conference, on the topic "Actual problems of social and humanitarian, exact and natural sciences in the modern era", April 26, 2021 at the Tajik Pedagogical Institute in the city of Penjikent.

Панҷакент – 2021

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

**ДОНИШКАДАИ ОМУЌЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
ДАР ШАҲРИ ПАНҶАКЕНТ**

МАХЗАНИ ИЛМ/ПАЁМИ ДОНИШКАДА, 2021, № 2.

МАВОДИ

он-лайн ва офф-лайн анҷумани илмӣ-амалии байналмилалии апрелӣ дар мавзӯи “Масоили мубрами улуми иҷтимоӣ-гуманитарӣ, риёзӣ ва дақиқ дар замони муосир”, 26 апрели соли 2021 дар Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент

СОКРОВИШНИЦА НАУКИ/ВЕСТНИК ИНСТИТУТА, 2021, № 2.

МАТЕРИАЛЫ

научно-практической международной апрельской он-лайн и офф-лайн конференции, на тему «Актуальные проблемы общественно-гуманитарных, точных и естественных наук в современную эпоху», 26 апреля 2021 года в Таджикском педагогическом институте в городе Пенджикент

TREASURY OF SCIENCE/BULLETIN OF THE INSTITUTE, 2021, No. 2.

MATERIALS

of the scientific and practical international April online and off-line conference, on the topic "Actual problems of social and humanitarian, exact and natural sciences in the modern era", April 26, 2021 at the Tajik Pedagogical Institute in the city of Penjikent.

Панҷакент - 2021

МАХЗАНИ ИЛМ/ПАЁМИ ДОНИШКАДА / ВЕСТНИК ИНСТИТУТА, 2021, № 2.
МАВОДИ он-лайн ва офф-лайн анчумани илмӣ-амалии байналмилалии апрелӣ дар мавзӯи “Масоили мубрами улуми иҷтимоӣ-гуманитарӣ, риёзӣ ва дақиқ дар замони муосир”, 26 апрели соли 2021 дар Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент. – Панҷакент, 2021. – 785 с.

СОКРОВИЩНИЦА НАУКИ/ВЕСТНИК ИНСТИТУТА, 2021, № 2. МАТЕРИАЛЫ
научно-практической международной апрельской он-лайн и офф-лайн конференции, на
тему «Актуальные проблемы общественно-гуманитарных, точных и естественных наук
в современную эпоху», 26 апреля 2021 года в Таджикском педагогическом институте в
городе Пенджикент. – Пенджикент, 2021. – 785 с.

TREASURY OF SCIENCE/BULLETIN OF THE INSTITUTE, 2021, No. 2. MATERIALS of
the scientific and practical international April online and off-line conference, on the topic
"Actual problems of social and humanitarian, exact and natural sciences in the modern era",
April 26, 2021 at the Tajik Pedagogical Institute in the city of Penjikent. – Penjikent, 2021. –
785 s.

Ҳайати таҳрирӣ/Редакционная коллегия:

Ансори М.К. – раис, М.Одиназода, М.Имомзода, Н.Салимӣ, Ч. Ҷӯразода,
Н.Ғаффоров, Петрусевич А.А., Дайырбеков С.С. (Қазоқистон), Боранбаев С.
Р.(Қазоқистон), Аханов Б.Ф. (Қазоқистон), Шынгысбаев Б. М. ., Тлеукеева А. Е.
(Қазоқистон), Исраилова Ж. С. (Қазоқистон), Абилдаева Г. С. (Қазоқистон),
Шатырбекова А.А. (Қазоқистон), Саржанова К. Б. (Қазоқистон), Небесаева Ж. О.
(Қазоқистон), Бекетова Г. Т., Кобулов Э., Эшов Б.Дж., Холикова Р.Э., Эркинов А. С.
(Ўзбекистон), Воҳидов Ш.Х. (муҳаррири масъул), Шарифова Г.Х. (муовини раис ва
котиби масъул), Ансоров С.М., Кўчмуродов А.

Муқарризон/рецензенты:

Калинин М.Ю., доктори илмҳои техника, проф. (Беларусь)
Аллаева Н., доктори илмҳои таърих (Ўзбекистон)
Қобулов Э., доктори илмҳои таърих, профессор (Ўзбекистон)
Бегалинова К.К. доктори илмҳои фалсафа, профессор Қазақстан

Баъзе фикр ва хулосаҳои дар маҷмӯа омада бо нуқтаи назари таҳририят созгор
наомаданаҷ мумкин аст. Барои дурустии иқтибос, ҳавола ва пайнавиштҳо дараҷаи
илмӣ, услуб ва баёни мақолаҳо муаллифҳо масъуланд.

Мнение редколлегии не всегда совпадает с мнением авторов. За достоверность
цитат и ссылок, научный уровень, стилистику статей ответственные авторы.

Дар асоси қарори Шӯрои олимони Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри
Панҷакент ба нашр тавсия дода шуд (суратчаласаи № 9 аз 22 апрели соли 2021).

Ансори М.Қ., Воҳидов Ш.Х.,
ДОТП (Тоҷикистон)

ТАМАДДУНИ ҚАДИМ ВА МАДАНИЯТИ ИБТИДОИИ ШАҲРӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

Осиёи Миёна минтақаи хеле васеи таърихӣ-ҷуғрофист, ки табиаташ рангоранг мебошад. Он як кишвари кӯҳсор, дашту биёбонӣ аст, ки шароити аҷоибӣ физикӣ-ҷуғрофӣ дорад.

Дар ин минтақа водихои серҳолсилаи Мурғоб, Таҷан, Зарафшон, Вахш, Сирдарё, Амударё; биёбони барханпӯши Қароқум ва Қизилқум; қаторкӯҳҳои осмонбӯси Помир, Олой ва Тяншон; доманакӯҳҳои Олтой, Туркистон, Зарафшон ва қаторкӯҳҳои Ҳисор ҷойгир шудаанд.

Ғуноғунии муҳити табиӣ-ҷуғрофии Осиёи Миёна хусусияти ҷараёни таърихро низ муайян намулдаст.

Дар замони асри биринҷ (миёнаи ҳазораи III - аввали ҳазораи I) дар ҷануби Осиёи Миёна маданияти кашоварзони Анав-Намозгоҳ ва дар шимол маданияти ақвоми чорводорон, дар Саразм бошад ҳоло ягона маданияти дар илм маълуми аҳолии кашоварзони муқимнишин дар ҳудуди байни Амударё ва Сирдарё ташаккул ва рушд меёбад. Тамоми рангорангии қабоиلى Осиёи Миёна, ки дар муҳити мухталифи табиӣ зиндагӣ мекарданд, ба ҳам робита дошта, дар маҳдудият ва ҷудой зиндагӣ намекарданд. Онҳо дар фазои ягонаи этно-маданӣ умр ба сар бурда, бо тамоми қабоиلى чорводори даштҳои Евразия ва ҷамоаҳои муқимнишини кашоварзии тамаддуни қадими осийӣ алоқа доштанд. Ба ин ягонагии муҳити табиӣ-ҷуғрофӣ, рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ, умумияти забонӣ ва этникӣ (ҳиндуевропейӣ будан) ва қаробати маданӣ мусоидат менамуд.

Қонуниятҳои ки дар ҷамъияти инсонӣ ворисияти анъанаҳо ва пайдоиши навоари муайян месозанд, дар даврони тағйироти кулӣ дар сарҳади хронологӣ ва фазоӣ худро намоён месозанд. Дар аксар вақт ин пешравиҳо бо пайдоиши иқтисоди истеҳсолкунанда ва таракқиёти металлургияи давраи биринҷ иртиботдоранд. Дар ин вақт характери хеле мураккаби таносуби генетикӣ ва функционалӣ бо сохтори мухталифи иҷтимоӣ-иқтисодии ҷамъияти ибтидоӣ ба вучуд омада, дар ҷаҳонбинӣ, равшаншиносӣ ва ғ. дигаргуниҳои муайян ба амал меояд.

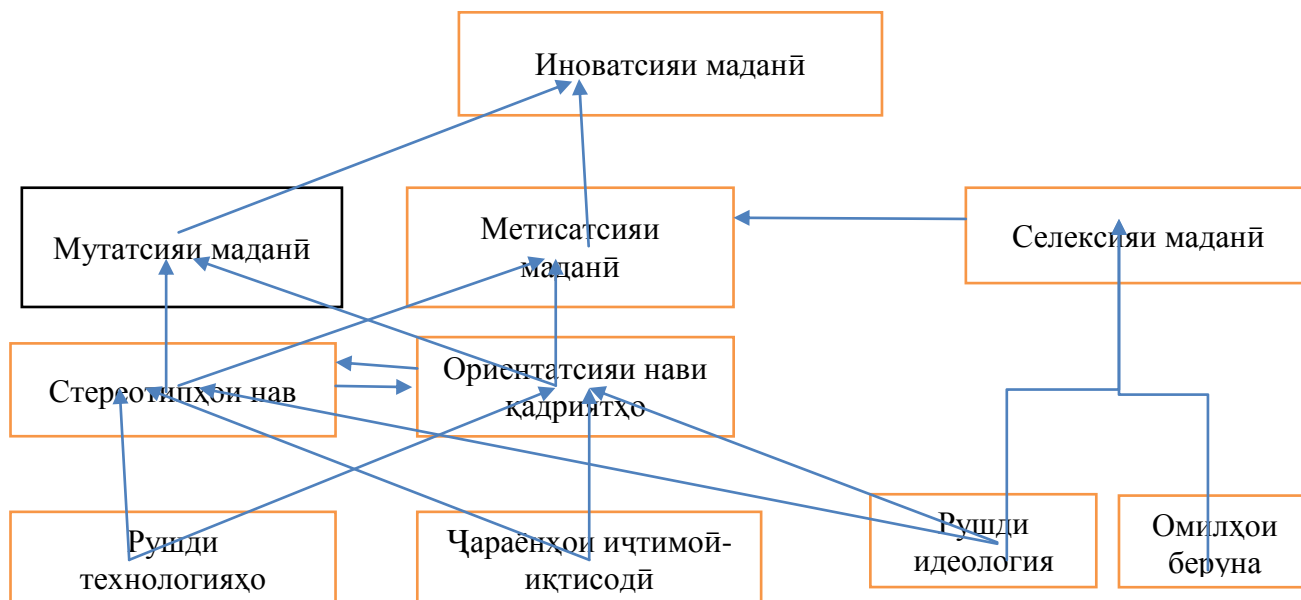
Аксари олимони қадимшинос бар он ақидаанд, ки нишонаҳои тамаддуни қадим – манзили шаҳришинӣ, хатт ва меъморӣ монументалӣ (бо ҳашамат) танҳо як қисми хурди организми иҷтимоӣ мураккабро дар худ мучассам мекунад. Тамаддуно (сивилизатсияҳо) – ин маҷмӯаи иҷтимоӣ-фарҳангии мебошанд, ки дар марҳалаи муайяни рушди ҷомеа ташаккул ёфта, пеш аз ҳама бо пайдоиши давлат ва моликияти хусусӣ алоқаманд мебошанд.

Дар Осиёи Миёна асри биринҷ бо ташаккули тамаддуни қадимаи протошаҳро, тавсияи робитаҳои миёни ақвоми мухталиф ва пайдоиши унсурҳои давлат вобаста аст. Рушди қувваҳои истеҳсолкунанда аз нигоҳи бостоншиносӣ дар боқимондаҳои ғуноғуни истеҳсолӣ, аз қабилӣ мисғудозӣ, сафолсозӣ, коркарди санг, бофандагӣ, сохтмон мучассам гаштааст. Он дарак медиҳад, ки дар миёнаи ҳазораи III дар ин ҷо пайдоиш ва густариши дастовардҳои технологияи ба тамаддуни қадимаи Шарқ наздик ба амал омадааст. Айнан ин дастовардҳо, асоси иқтисодии тамаддуни ибтидоии шаҳрии давраи биринҷро ташкил медиҳад. Мутаассифона ин ҳулосаро нисбати қисми шимолии Осиёи Миёна гуфтан намешавад, чунки дар ин ҷо дастовардҳои давраи биринҷӣ каме ба таъхир афтада, иқтисоди истеҳсолкунанда якҷоя бо чорводорӣ ривож меёфт. Аммо ин маълуми онро надорад, ки қисми шимолии Осиёи Миёна дар ҷараёни иҷтимоӣ-фаъол набуд. Нақши хоси ҳар қадом ҳудуди ҷуғрофӣ дар ташаккули шакли хоси хоҷагидорӣ,

ба ҳаде маҳалликунии нишонаҳои махсуси маданияти моддӣ ва маънавии гуруҳҳои этниро талаб менамуд. Вале дар марҳилаҳои махсуси рушди таърихӣ сарҳадоти ҷуғрофӣ нуқати ибтидоии фаъолияти тарафайн ин гуруҳҳо мегашт.

Ёдгориҳои бостоншиносии ҳамин ҳудудҳои сарҳадӣ бештар барои омӯзиши маҷмӯаҳои моддӣ ва баррасии механизми ташаккули падидаҳои этномаданӣ маълумоти кофӣ медиҳанд.

Маълум аст, ки тақдирӣ таърихӣ мардуми Осиёи Миёна ба ҳам саҳт иртибот дорад. Хусусияти хоси сохтори этносотсиалии онҳоро аз даврони қадим ҳамсоғӣ ва ҳамзистии аҳолии муқимнишин ва кӯчии чорводор ташкил мекунад.

Ташаккули маданияти (культуроге́нези) цивилизатсияҳо. Тибқи пешниҳоди В.М.Массон.

Омили асосӣ ва қувваҳои мутаҳаррики ҷараёни ташаккули ҷомеаи ибтидоии ба молиқияти хусусӣ асосёфта ва тамаддун, ин пеш аз ҳама, зухуроти иҷтимоӣ-иқтисодӣ буданд. Дар миёни он аввалинаш, албатта мавҷуд будани маҳсулоти изофӣ буд, ки тавассути тарзи нави хоҷагидорӣ таъмин мегардид; сабаби дувум – мавҷуд будани имконияти аз нав тақсим кардани ин маҳсулот аст, ки тавассути низоми иҷтимоии мавҷуда, дар иртибот ба тамоюлоти рушди он амалӣ мегардид. Омилҳои дигар аз қабилӣ зичии аҳоли ва дараҷаи рушди мубодила ва савдо, чун омилҳои дувумдараҷа амал карда, метавонистанд тез ё сустшавии рушди мутаносиби иҷтимоӣ ва фарҳанги мувофиқат намуда, ба он шакли аниқ ё назаррасе диҳанд.

Якҷоя бо тағйирот дар соҳаи муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва низоми иҷтимоӣ-сиёсӣ давраи ташаккули тамаддун бо тағйироти куллии сифатӣ дар соҳаи маданият характернок аст. Робитаи ҷараёнҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ бо маданият ва таъсири инноватсияҳо ба ташаккули маҷмӯаи сифатан нав оварда мерасонад, ки ин худ тамаддун аст. Барои маданияти давраи аксаран ибтидоӣ, анъанавият хос буд, чунки ҷараёнҳои содирмешуда дар ҳаҷм ва асосҳои техникаи пештара руҳ медоданд. Дар даврони ташаккули тамаддун бошад, тамоми ҷузъҳои маданият дар натиҷаи дар ҷамъият барпо шудани технологияҳои нав ва моделҳои нави фаъолият ба трансформатсия дучор мешаванд. Аз сабаби он ки инноватсияҳои маданӣ бештар дар бостоншиносӣ акси худро меёбанд, онҳоро дар бозёфтҳои нав ба нави археологӣ дида метавонем.

Дар мавриди баррасии маданияти даврони таҳқиқ мо мебинем, ки инноватсияҳо баробар соҳаи технологияҳо, маданияти рӯзмарра ва идеологияро фаро мегиранд (ба

расм нигаред). Тағйироти технологӣ бештар дар соҳаи ҳунармандӣ ба вучуд меояд. Дар Шарқи миёна ва Осиёси Марказӣ нақши муҳимро инноватсияҳо дар металлургия, истехсоли кулолӣ ва сохтмон ишғол намудаанд. Муваффақиятҳои техникаи гармидиҳанда (теплотехника), истифодаи таҷҳизоти навин (чархи кулолӣ ва ғайра) ба он оварда расониданд, ки шакли стандартизатсия дар стереотипизатсияи зухуроти маданӣ тавсия пайдо мекунад. Дар сохтмон низ стандартизатсия, ташкил ва қабули қоида ва модулҳо, ташаккули меъморӣ ба таври том мушоҳида мешавад. Дар иртибот бо кадрӣҳои нави дар ҷомиа тавсияёфта, имкониятҳои нави техникӣ ба тақсимшавӣ ва ҷудошавии ҳунармандӣ аз рӯи касбу кор ба вучуд меояд. Дар ин раванд коркарди аслиҳа, глиптика ва заргарӣ ба касбу ҳунари алоҳида ҷудо шуданд. Бехуда нест, ки дар навиштаҷоти аз Урук-IV пайдошуда рӯйхати беш аз 80 касбу кор ва ҳунармандӣ оварда шудааст.

Талаботи нав ба дараҷаи коммуникатсияҳо ва махсусан, ҷаҳиши сифатии маълумот, ки барои таъмини фаъолияти ҷомеа чун низоми мураккаби иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ҳифз ва интиқол мегардид, аҳамияти калон пайдо намуд. Дар натиҷа хат, намудҳои нави нақлиёт ва пеш аз ҳама арабоҳои чархдор пайдо мешаванд. Воситаҳои нави нақлиёт ҳаҷми нави алоқаҳо ва ҳамкориҳои хоҷагӣ, маданӣ ва сиёсиро таъмин менамуд (аз кашонидани ашёи хом сар карда то интиқоли аскарон). Воситаҳои гуногуни маълумотбар ҳам афзуданд, ки дар қатори онҳо ярмаркаҳо, чашнҳои динӣ ва дигар амалиёти урфу оин мақоми хос пайдо мекарданд.

Дар маданияти рӯзмарра тақсими ҷомеа ба гуруҳҳо, ки ҳиссаи гуногуни боигарии иҷтимоиро доро буданд таъсири саҳт мерасониданд. Ин аз гуногунии тарзи ҳаёти дар маҷмӯаҳои зист ва расми гӯронидан аксёфта фаҳмида мешавад.

Тақсимот аз рӯи касбу кор бештар ва тезтар ба ҷудошавии меҳнати ақлӣ ва ҷисмонӣ оварда мерасонид. Дар ин бора, махсусан, рушди санъат дарак медиҳад, ки он дар худ эҷодиёти шахсии нодири бадеиро таҷассум намудааст. Дар шароити амиқи дифференциатсия (ба табақаҷудошавӣ)и иҷтимоӣ аз функсияҳои инноватсионии утиларӣ ва баоброӣ рамзӣ, бештар вазифаҳои дувумдараҷа аҳамият пайдо мекунанд ва зимнан, обро на чун обро ва эътибори шахсӣ, балки мансубият ба қишри алоҳидаи иҷтимоӣ боиси эътибор ҳисобида мешавад. Дар натиҷаи чунин дигаргуниҳо ҳуди сохтори маҷмӯаи маданӣ мураккаб мешавад ва дар он маданияти хоси элитарӣ пайдо мешавад. Объектҳои ба таркиби он воридшуда аз рӯи ғоя ва принципҳо одатан аз маданияти оммавӣ ва халқӣ гирифта шаванд ҳам аз тарафи устодони касбӣ аз сари нав, мувофиқи талаби муҳити иҷтимоӣ коркард мешуданд. Дар бисёр маврид, стереотипҳо характери элитарӣ, оброумандию рамзии худро гум карда, бо зинаҳои иҷтимоӣ ба паст фаромада, аз сари нав ба унсури маданияти оммавии мардумӣ табдил меёбанд¹. Дар соҳаи идеология коркарди стереотипҳои нав дар иртибот бо институтализатсияи ҳукумат ва муқаддасгардонии фаъолияти ҳукмдор ба вучуд меояд. Дар ин раванд қисман унсурҳои парастии ва сохтори ҷаҳонбинии мифологияи кашоварзон истифода мешуд.

Қишри ибтидоии маҷмӯаи маданияти тамадун маданияти ҷамъияти ибтидоӣ буд, вале ин қишр ба тарзи кулӣ дигаргун гашта буд. Ташаккули инноватсияҳои маданӣ бо ду роҳ оғоз гардид: ба воситаи кашфиёт, ёки тағйироти маданӣ (мутатсия), ё инки ба воситаи азхудкунӣ – омезишбӣ (метисатсия)². Дар баъзе ҳолатҳо гузариш ба намудҳои нав бо абстракцияи унсурҳои стереотипӣ ва пайвастанӣ он ба комбинатсияҳои ғайрестереотипӣ саҳт иртибот дошт. Ташкили инноватсияҳои имманентӣ (бесабаб), ки онҳоро метавон чун мутатсияи маданӣ пазируфт, характери диалектикӣ дорад. Он дар худ ҷанбаҳои баргарафкунӣ, нигоҳдорӣ ва баромадан ба марҳалаи нави боз ҳам

¹ Муфассал нигаред: Арутюнов С.А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики. В кн.: Исследование по общей этнографии. – Москва, 1976. С.31.

² Нигаред: Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции // СЭ, 1981, №2. С.78-96

баландтарро дорост. Дар ин замина интихоби унусурҳои инкоркунандаи шаклҳои маданӣ ва нигоҳдошти онҳо барои дохил кардан ба шакли нав ба вучуд меояд. Дарҳақиқат, чараёни ташаккули инноватсияҳои асосӣ, ки маҷмӯи цивилизатсияҳои ибтидоии шумерҳо, мисриён, ҳиндиҳои қадим ва Америкаи марказиро ташкил мекард, чунин буд. Дар маданият ва тамаддунҳои баъдан ташаккул ва рушдёфта, якҷоя бо омезиши маданӣ азхудкунии маданият ёки метисация ба назар мерасад. Ин азхудкунӣ ҳам дар соҳаи технология ва объектҳои утилитарӣ (фоидаовар), ҳам дар соҳаи эътибор ва рамзи он ба амал меояд. Аммо ин азхудкунӣ дар асоси селекция – интихобӣ ба вучуд меояд. Селекция имкон медиҳад, ки маданияти азхудкардашуда дар муҳит ва ҷомеаи навин мутобиқ шуда, муҳити маҳаллии сотсио-маданӣ ин навоариҳоро инкор нанамояд.

Барои тавсифи маҷмӯаи маданияи аввалин сивилизатсияҳо метавон коэффиенти рӯзмарраги (актуалноки)-ро истифода намуд. Дар ин маврид дар маданияти консерватории мутлақ, тамоми мерос ва танҳо он рӯзмарра, актуалӣ ҳисобида мешавад (дар ин ҷо коэффиенти рӯзмаррагӣ ба 1 баробар аст). Дар маданияти мутлақ нав, баракс, танҳо намуду навъҳои дар ҳамин давра замон пайдошуда, рӯзмарра ҳисобида мешаванд (коэффиенти рӯзмаррагӣ - 0). Дар натиҷаи чунин муносибат коэффиенти рӯзмаррагии маҷмӯаи маданияи аввалин тамаддунҳо, ки бо навғониҳо дар тамоми соҳаҳо (технология, маданияти рӯзмарра, идеология) саршор аст, ба 0,5 баробар буда метавонад. Аз нуқтаи назари культурогенез, ташаккули цивилизатсияро чун як инқилоби маданӣ метавон тасаввур намуд, ки бо пайдоиши ҷамъияти синфӣ ва давлат робитаи наздики сабабу оқибатро дорад. Аз ин нуқтаи назар тамаддуни қадимаи Осиёи Миёнаро низ метавон ташриҳ намуд.

Кашфиётҳои солҳои 60-70-уми асри XX имкон медиҳанд, ки ташаккули тамаддунҳоро дар ин минтақа тавсиф намоем¹.

Дар ҷанубу ғарбии Осиёи Миёна ҷамоаҳои муқимнишини кашоварзӣ-чорводарӣ тарақӣ намуда, ба охирагӣ дар шакли гуногун эволютсияи ҷамоаи Месопотамияро такрор мекарданд. Захираҳои оби наздикӯҳии Ҷануби Туркистон кашоварзии обёришаванда ва ҳаҷми маҳсулоти изофаро маҳдуд мекарданд, ки он мустақиман ба дараҷаи пешрафт таъсир мекард. Дар ҳазораи VI пеш аз мелод қabilaҳои маданияти неолитии Ҷайтун дар манзилгоҳҳои майдонаш 0,5-1,5 га, ки аз хонаҳои якҷуҷрагии барои зиндагии оилаҳои хурд мос буд, зиндагӣ мекарданд. Маркази ин бошишгоҳ ибодатхонае буд, ки тарҳи хонаи зистро такрор карда, танҳо бузургтар ва ороиши дохилии хос дошт.

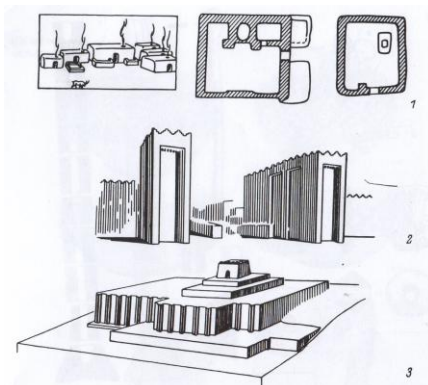
Дар ҳазораи IV пеш аз мелод ташаккули марказҳои бузургтар, ки майдони 10-15 га.ро ишғол менамуданд, ба охир мерасад. Ин манзилгоҳҳо чун Кара-депе, Геоксюр, Саразм аз хонаҳои бисёрҷуҷрагӣ иборат буданд, ки дар он ҷамоаи оилаҳои калон зиндагӣ менамуданд. Иерархияи ибтидоии манзилгоҳҳо дар ин давра оғоз мегардад. Чи тавре ки ҳарфиётҳо нишон медиҳанд дар неолити охир, вақте ки дар Алтин-депе манзилгоҳ ба майдони 25 га расида буд, он аз хишти хом девори шинаки чоркунҷадорро соҳиб гашт, ки баъдан ба бурҷ табдил меёбад. Дар воҳаи Геоксюр манзилгоҳи марказии бузург бо шаш манзилгоҳи хурд якҷоя мавҷудият мекард. Вале тағйироти сохторӣ дар ин марказҳои бузург нест, маҳаллаи маҳсули ҳунармандон ва меъморӣ монументалӣ дар ин ҷо дида намешавад. Бозёфтҳои маросими гӯркунӣ дар нимаи дувуми ҳазораи IV пеш аз мелод чанд гурӯҳи қабрҳои нисбатан бойро дастрас намуд, ки дар байни он то 10 зарфҳои сафолини орододашуда, зарфҳои сангин, маҳсулоти мисин ва ҳайкалчаҳои гилин ҷой доштанд. Ба назар мерасад, ки ин гӯрҳо ба ашхоси дараҷаи маҳсули иҷтимоӣ чи мард ва чи зан мансубанд. Ҳайкалчаҳои гилини мардони тоскулоҳпӯш, шояд симои пешвоёни ҳарбии омадёрро ёдовар мешуданд, ки аз рушди парастии пешвоёни қabila ва иттифоқи қabilaҳо дарак медиҳад.

¹ Masson V.M. The first farmers in Turkmenia // Antiquity, 1961, N 139.p.203-213; The bronze Age civilization of Central Asia. – N.Y. 1981. – 397 p.

Тағйироти ҳалқунанда дар ҳазораи III пеш аз мелод ба вуқуъ омад, ки натиҷаи онро дар маводи Алтин-Депеи нимаи дувуми ин ҳазора дидан мумкин аст. Марказҳои бузург аз рӯи майдон васеъ шуда, дар Туркменистони ҷанубӣ теъдоди он ба ду мерасад: Алтин-Депе ва Намозгоҳ-тепа. Сохтори ин ин марказҳо низ тағйир меёбад: дар Алтин-Депе маҳаллаи ҳунармандон ва ибодатхонаи марказӣ бо меъмории монументали аниқ намоён аст. Таҳлили биноҳои истиқоматӣ, таҷҳизоти аз қабрҳо пайдошуда, ки бо ин биноҳо алоқаманданд, таҳлили ғизои ғӯштин нишон медиҳанд, ки аҳолии Алтин-Депе тарзи зндагонии хеле мураккаби иҷтимоиро доштаанд. Дар ин ҷо се гуруҳи гуногуни дорои вазъи молу мулкӣ ва иҷтимоидошта ба назар мерасанд, ки дар тарзи зиндагии онҳо мустақиман инъикос ёфтааст. Пеш аз ҳама ба назари мутахассис намунаи ибтидоии ҷамъияти табақавӣ намоён мешавад, ки онро ҷамъияти пешазсинфӣ метавон номид¹. Қабрҳо бо маитони ягона ва ҷиҳози бой, аз он ҷумла асбобу зарфҳои қиммат, шояд ба ашхоси дорои мақоми баланди иҷтимоидошта, роҳбарони худидоракунии шахрӣ мансуб бошад. Аҷоибовар аст, ки то ҳол дар ин ёдгориҳо на қабри шоҳ ва на резиденцияи ӯ дар шакли қаср ёфт нашудааст. Тахмин меравад, ки Алтин-Депе як шахраки ибодатӣ бошад², ки дар он мақоми расмӣ қоҳинон ва ҳокимияти дунявӣ роҳи ҳалли худро наёфта буд. Мо дар ин ҷо тамаддуни қадими шарқии ташакулёфтаистодаро мебинем.

Дар ҳазораи II харобшагии ҳар ду маркази қадимӣ: Алтин-Депе ва Намозгоҳ мушоҳида мешавад. Дар ҳуди ҳамин давра гуруҳи ҷамоавии Ҷануби Туркменистон ва Хуросони шимолӣ ба тарафи шарқ ҳаракат менамоянд ва минтақаҳои васеи поёноби Мурғоб (Марғиёна), заминҳои миёнаи Амударё (бохтар) ва соҳилҳои Зарафшонро (Сугдиёна) аз худ менамоянд. Дар поёноби Мурғоб мо манзилгоҳҳои иерархияи сезинагиро мебинем, ки дар маркази он манзилгоҳи тарҳи шахридошта мебошад. Он пурра мудофия шуда, дар ҳудуди худ истехкоми мураккаб дорад. Аз худ намудани поёноби Мурғоб дар нимаи аввали ҳазораи II пеш аз мелод дар натиҷаи рушди тамаддуни Алтин-Депе ва тақмили сохтори идоравии хоҷагӣ ва сиёсии ҷомеа имконпазир гашт. Ин гуруҳҳои ташакулёфтаи ҳудудӣ (воҳавӣ)ро манзилгоҳҳои шахрмонанд идора мекарданд. Тахмин кардан раво аст, ки эволюцияи сиёсӣ низ бо роҳи ташақули тадриҷии чунин воҳиди сиёсӣ чун шахр-давлат мерафт.

Дар ҳудуди Осиёи Миёнаи ҳазораи II пеш аз мелод танҳо манзилгоҳҳои ҷамоавии на чандон калон дарёфт шудааст. Вале дар онҳо рушди вазифаи паногоҳӣ буданашон ба чашм мерасад, зеро онҳо шакли истехкоми чоркунҷаро доранд ва дар қабрҳо баъзан аслиҳа дарёфт мешавад. Чунин зухурот дар ҷануби Ўзбекистон ва Бохтари ҷанубӣ хос аст³.

Рушди меъмории Туркменистони ҷанубӣ аз даври неолит то асри баринч.

¹ Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. – Москва, 1981. – С. 190.

² Redman Ch.L. The rise of civilization. – San Francisco, 1978. P.221.

³ Аскарлов А.А. Сапаллитепе. – Ташкент, 1973. – 171 с.; Ҳамин муаллиф. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент, 1977. – 230 с.; Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. – Москва, 1977. – 169 с.

1. Ибодатхонаи Песечик-депе. 2. Азнавбарқароркунии дарвозаи Алтин-Депе. 3. Азнавбарқароркунии маркази ибодатии Алтин-Депе.

Манзилгоҳҳои шахрӣ дар ин ҷо пайдо нашуда бошанд ҳам марказҳои парастии бо меъмории монументалӣ ёфт шудаанд. Ашӯи қимматбаҳо, минҷумла зарфҳои тиллоӣ аз бозёфтҳои тасоддуфӣ, пеш аз ҳама бо ҷиҳози қабрҳои пешвоён ё ҳазинаи ибодатхонаҳо иртибот доранд. Ба ҳар ҳол дар Марғиёна ва Бохтар мо ҷамъияти мураккаби сохтори иҷтимоиро мебинем, ки дар он ташаккули ҳокимияти дунявӣ ба афзоиши нақши маъмурӣ ва ҳарбии ҳокимон, дар иртибот бо аз худ кардани ҳудудҳои нав ва қувват гирифтани задухӯрди байниқабилавӣ ва шояд, байниҳалқӣ мусоидат менамуд. Ба дурустӣ, айнан дар ҳамин давра ба воҳаҳои ҷанубӣ ақвоми биринҷии даштӣ, ҷун яке аз зухуроти ҷараёни мураккаби ҷойгиршавии ақвоми ҳиндуэронӣ дохил мешаванд.

Дар маводҳои бостоншиносии осиемиёнагӣ ҷараёни тағйироти маданӣ, ки ба ташаккули тамаддун меоранд хуб намоён аст. Алақай дар ҳазораи IV пеш аз мелод, дар замони неолит, ҷунин унсурҳои маҷмуаи маданӣ, ҷун меъмории лою гилӣ, пластикаи майда, истехсоли зарфҳои сафолӣ ҳамчун ашӯи санъати амалӣ ташаккул ёфтанд. Рушди тадриҷии ин анъанаҳо дар нимаи дууми ҳазораи IV пеш аз мелод ба ташаккули маданияти таракқикардаи энеолити давраи охир оварда расонд. Ин бо маводи аз Қаро тепа, Геоксюр, қаватҳои ҷанубии Алтин-Депе, Саразми давраи аввал исбот шудааст, ки он бо керамикаи нақшдор ва терракотаҳои бадеии дилпазир характернок мебошад (ба расми № нигаред). Моҳиятан мо метавонем дар бораи қавати ибтидоии геоксюри тамаддуни Алтин-Депе сухан ронем. Вале, мутаассифона дар аввал ва дар миёнаи ҳазораи III пеш аз мелод ин анъанаҳои маданӣ қисман ба инқироз рӯй оварданд. Дар як вақт тақомул ва пешрафти технологӣ ба вуқӯ пайваста, истифодаи оммавии ҷарҳи кулолгарӣ, маъдани мис ва марғи муш (арсений) сар мешавад. Прогресси технологӣ дар давраи гузаштан аз давраи биринҷии аввал ба миёна бо навоариҳои кулӣ ба охир мерасад. Хумҳои кулолгарии дуқавата ва пурра аз худ кардани ҷарҳи кулолгарӣ ба пайдоиши навҳои нави зарфҳои сафолӣ оварда расонид, ки он бо талаботи баланди стандартизация ҷавобгӯ буд. Дар доираи коркарди металл истехсоли алоҳида ҷудо мешавад, ки як намуди он омода намудани муҳрҳои бадеӣ мебошад. Дар қори сохтмон гузаштан ба сохтмони биноҳои манументалӣ мушоҳида мешавад, ки тимсоли он сохтмони маҷмуаи парастии (ибодатхонаҳо) бо бурҷҳои зинамонанди ба зиккурат монанд ва ороиши дарвозаҳои марказӣ бо бурҷҳои пилоншакл мебошад. Намунаҳои маҳсули меъмории низ дар ин давра пайдо мешаванд. Фарқи аҳолӣ аз рӯи боигарӣ, ки бо мақому обрӯи иҷтимоӣ саҳт вобаста буд, ба табақабандии маданияти рӯзмарра низ оварда расонид. Масалан, ҳайкалчаҳои дар маҳаллаи сарватмандон ёфтшуда аз ҳайкалчаҳои аз маҳали зисти камбағалон пайдо шуда сифатан аз ҳамдигар саҳт тафовут доранд. Ҷенаки мақоми маҳсул дар ҷамъият ва нишондоди ташаккули маданияти ҳоси элитарӣ ин соҳтани ашӯ аз устухони фил ёки ороишоти заргарӣ аз лазурит ва тилло маҳсул мешуд. Дигаргуниҳо дар идеология, пеш аз ҳама, дар намоиши услуби нави ҳайкалчаҳои гилин мебошад, ки ба ҷои анъанаҳои қуҳна пайдо мешуданд (масалан дар Геоксюр).

Ҳамин тариқ, давраи ташаккули тамаддун дар ҷанубу ғарбии Осиеи Миёна давраи пайдоиши инноватсияҳо дар тамоми соҳаҳои маданият, замони навоариҳои маданӣ, истиқрори модулҳо ва эталонҳои нав буд. Як қисми он бо роҳи мутатсияи маданӣ бо истифода аз унсурҳои анъанавии маданӣ ба зухур мепайваст. Масалан, дар соҳаи ҳайкалсозии гилин ҳамон ҳоло тарзи анъанавии тасвири зан дар ҳолати нишаста ва кокулони часпида давом мекард. Лекин ҳуди нави терракотаҳо тамоман нав аст. Ҳамчунин тарзи азҳудкунии маданӣ бо роҳи селекция низ мавҷуд аст. Инро дар мисоли меъмории манументалӣ дидан мумкин аст, ки дар он услубҳои меъмории Месопотамия истифода мешуд. Дар маҷмуаи маданияти маҳаллӣ боз ашӯҳои аз беруноварда, масалан ашӯҳои Хараппа аз устухони фил ва муҳрҳои нави хараппиро

дидан мумкин аст. Пайвастшавии барқарори навоариҳо симои сифатан нави тамаддунҳоро, ки дар асоси анъанаҳои маҳаллии неолити охир ташаккул меёфтанд, муайян менамуд.

Инқирузи аввали ҳазораи II пеш аз мелод дар бисёр ёдгориҳо ба дараҷае ба парокандагии маданӣ овард. Аммо як гуруҳ унсурҳои мустаҳкамаи маданӣ ҳамроҳи ҷамои кӯчӣ ба поёноби Мурғоб ва дигар ҳудудҳо бурда шуданд. Дар делтаи Мурғоб маҷмуаи Келлели (Қалъалӣ) ташаккул меёбад. Минбаъд (дар миёнаи ҳазораи II пеш аз мелод) навоариҳои муайяне ба вучуд меоянд. Онҳо махсусан дар глиптикаи Марғиён ва Бактрия, дар коркарди метали он бештар ба назар мерасанд. Муҳрҳои цилиндришакл ва баъзе сучетҳо, ҳамчунин шакли маҳсулоти металии нишон медиҳанд, ки ин маҳаллҳо бо Месопотамия робитаи наздик дошт. Аммо ин азҳудкунӣ бо роҳи селекция амалӣ мегашт ва унсурҳои бегона дар муҳити маҳаллӣ ба тарзи нав дарк мегашт. Имкон дорад ки яке аз омилҳои густариши таъсироти ғарбӣ ва пурзӯршавии милитариӣ ҷамъият ин кӯчиши ақвоми ҳиндуэронӣ бошанд. Ба ҳар ҳол дар назди мо зухуроти аниқии характери мураккаби ҷараёни маданӣ дар шароити реалӣ мебошад.

Тамаддуни Сари замин аз аҳолии ба кашоварзию чорводорӣ машғулбуда ва сохтмони мустаҳкам иборат буд. Он маҷмуаи иқтисодии кашоварзон, шикорчиён буда, қисман аъзоёни ҷамоа ба ҷамъовариӣ ғаладонаи ёбой машғул мешуданд. Хӯроки гӯштии онҳоро асосан ҳайвоноти ваҳшӣ, аз он ҷумла гизол, гӯсфанд, буз, тур ва ҳоказо ташкил медод. Дар Саразми давраи тадқиқот иқтисодиёти мутаносиби кашоварзон ва чорводорон ташаккул ёфта буд. Саризаминиҳо буз, гӯсфанд ва гови турро хонагӣ карда буданд. Ба тезӣ дар ин манзилгоҳ зарфҳои сафолӣ, баъзе намудҳои хунармандӣ пайдо мешаванд ва ташаккули маҷмуаи маданияти зироаткорони ибтидоӣ ба охир мерасад.

Аз нуқтаи назари омӯзишиш тамаддунҳо тамаддуни Саразм – Сари замин танҳо ёдгории ҳаттӣ надорад ёки он то ҳол пайдо нашудааст ва он ҳоло аввалин маданияти мардуми кашоварзони муқимнишин буд. Саразм чун шаҳраки қадим маҷмуи маданияти кашоварзӣ, шаҳрсозӣ ва хунармандӣ мебошад. Дар ин ҷо аксаран иморатҳои маъмурӣ, ки то 100-160 м² масоҳат доранд, сохта шудаанд. Атрофи ин биноҳоро хучраҳои хоҷагӣ, растаҳои хунармандон ихота намуда, онҳоро баъзан кӯчаю паскӯчаҳои сангфарш (регмайдаи дарёӣ) аз ҳам ҷудо менамоянд. Биноҳои истикоматӣ бештар дар самти шимолу ғарбӣ ва биноҳои маъмурӣ дар самти ҷанубу шарқии ёдгорӣ, растаҳои хунармандӣ дар шафати биноҳои маъмурӣ ва кӯчаҳои марказӣ ҷой гирифтаанд¹.

Ибодатхонаҳо ақоиди динии мардуми сари заминро бозгӯ мекунанд. Дар маркази фарши толори ибодатхонаҳо оташдонҳои чоркунча сохташуда, умқи начандон чуқур барои афрӯхтани оташ доранд. Хасоиси тамаддуни Саразм, ки аз тарафи олимони муайян шудааст, чунин мебошад: Дар масоҳати 100 га бештар аз 8000 то 10 000 аҳоли зиндагӣ менамуд. Дар ёдгории Саразм якчанд нишонаҳои пайдоиши аввалин шаҳрҳо, чун нишонаи тамаддуни шарқӣ дида мешавад: биноҳои боҳашамат, кӯчаҳои сангфарш, нобаробарии молу мулкдорӣ ва ба табақаҳои иҷтимоӣ ҷудошавии ҷомеа, инкишофи баланди тичорат, мавҷудияти растаҳои хунармандӣ, ба соҳаҳо тақсим шудани шуғлҳо (кишоварзӣ, чорводорӣ чарогоҳӣ ва хонагӣ, кулолгарӣ – махсусан бо хумдонҳои дукабата, маъданҷӯиву маъдангудозӣ, заршӯиву заргарӣ, бофандагиву ресандагӣ, чармгарӣ, коркарди ҷӯб, сангтарошӣ, яроқи аслиҳасозӣ ва ғайра), ки рӯкҳои хоси маданияти шаҳрдорӣю шаҳрсозӣю осӣёи мебошанд.

Миқдори зиёди бозёфтҳои моддии воридотӣ чун лочварди Бадахшон, ақиқи Қайрокум, фирӯзаи Хоразму Фарғона, зарфҳои мунаққаши хоси маданияти Балучистону Сиистон ва Афғонистон ва ғайраҳо бо роҳи тичорат ба Саразм ворид шудаанд. Аз сӯи дигар, саразмиён паҳнкунандагони лочварду маҳсулоти маъданӣ шимолу шарқи Осӣёи Марказӣ (тилову нуқра, мису кӯрғошим) ба самти ҷануби Шарқи Миёна буданд. Дар ин маврид ёдгории Саразм ҳамчун пойгоҳи омезишбӣ ва тақомули чандин маданияти ақвоми ҳиндуевропей ба назар мерасад. “Бузургии

¹ Раззоқӣ А. Саразм – ёдгории бузургии таърихӣ // Ваҳдат, январи соли 2019. № 2 (346). С. 4.

мавқеу мақоми ёдгории Саразми Панҷакент байни ёдгориҳои аҳди қадимаи кишоварзии Шарқи Миёна маҳз дар ҳамин аст”, хулоса кардааст бостоншинос Абдурауф Раззоқов¹.

Тибқи маълумоти А.Исҳоқов ӯ чаҳор давраи зиндагии саразмиёро адр асоси уфукҳои сохтмонӣ муайян намудааст.

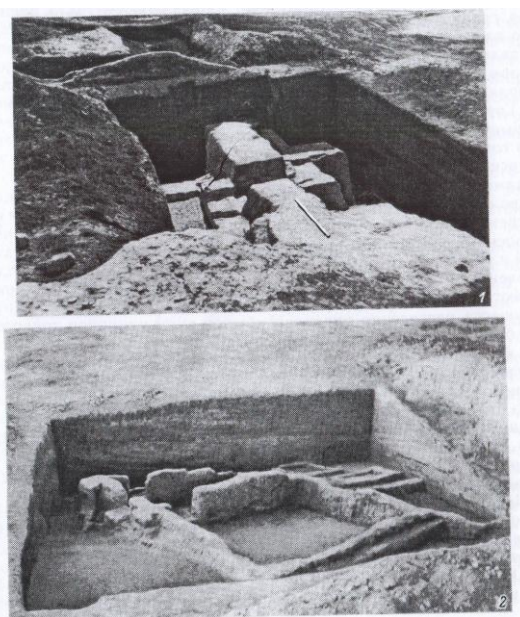
Саразми I – даври пайдоиши манзилгоҳ. Пайдо шудани девори муҳофизатии беруна дар атрофи манзили зист. Зарфҳои сафолини давраи ташаккули маданияти Саразм ба давраи энеолити охир мансуб аст.

Саразми II – хонаҳои бисёрхуҷрагӣ, ибодатхонаи хонагӣ бо оташдон-меҳроби мудаввар ва девори нигорадор пайдо мешаванд. Маҳаллаҳои маскунӣ бо кӯчаҳо тақсиманд, дар сохтмон хишти дарозкунҷаи хом истифода мешавад. Якҷоя бо сафоли аз ду тараф сайқалдодаи сиёҳ ва хокистарӣ зарфҳои сафедранги бе ороиш истифода мешаванд. Саразми II ба давраи Намозгоҳ IV мутобиқат дорад.

Саразми III – хонаҳои бисёрхуҷрагӣ давом дорад, ҳавлиҳо боз ҳам васеъ мешаванд. Биноҳои нав бо меҳроби дарозкунҷ ва биноҳои бузург дар платформаҳо, ки нақши анбори ғалларо мебозанд пайдо мешуанд. Дар маҷмуаи керамикӣ зарфҳои пайдо мешаванд, ки ба таври махсус оро дода шуда, дар чарх сохта шудаанд. Якбора истифодаи керамикаи сиёҳ ва хокистарранг кам шуда, ба ҷои он зарфҳои равшанранг ва ангоби сурхдор афзоиш меёбанд. Шумораи ашёи металлӣ ва сангӣ меафзояд, ки ба давраи Намозгоҳи V мувофиқат менамояд.

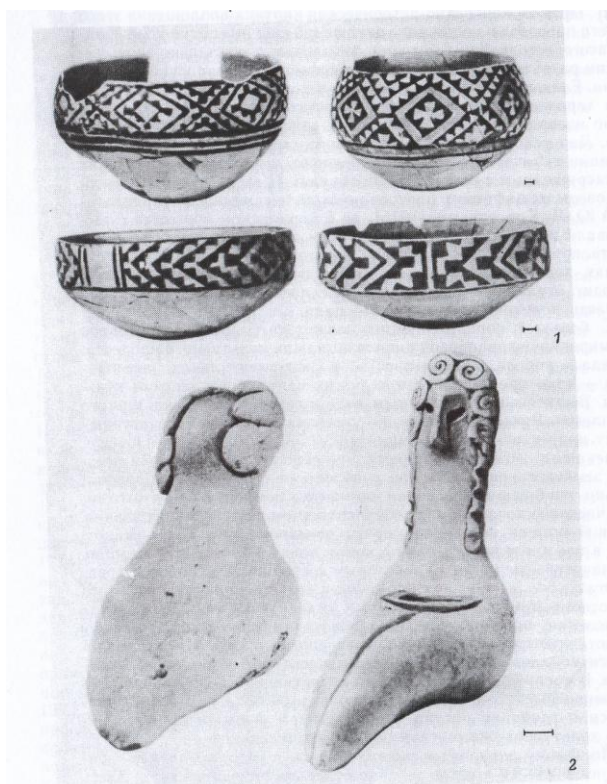
Саразми IV – давраи инкироз ва харобшавии шаҳр. Дар баъзе хуҷраҳои ин давра дар қабати хонаҳои зист хумдонҳои дукамерагии кулолгарӣ пайдо мешаванд. Барои ин давра ба тарзи оммавӣ пайдо шудани зарфҳои кушодаранги сурх, ки дар чарх сохта шудаанд хос аст. Нақшҳо дар зарфҳо оро дода шуда, онҳо бетартибона мебошанд. Якҷоя бо зарфҳои керамикаи қолабии андроновӣ дида мешавад. Бори аввал жезлҳои сангӣ ва муҳраҳои гилин пайдо мешаванд. Маданияти модии ин давра ба даври охири Намозгоҳ VI мувофиқат мекунад.

Хулосаи аниқии илмӣ дар нисбати Саразми босонӣ аз он иборат аст, тамаддуни асри биринҷии ҳазораи III ва II пеш аз мелоди Саразм бо марказҳои қадимаи тамаддуни Шарқи Миёна иртибот дорад.

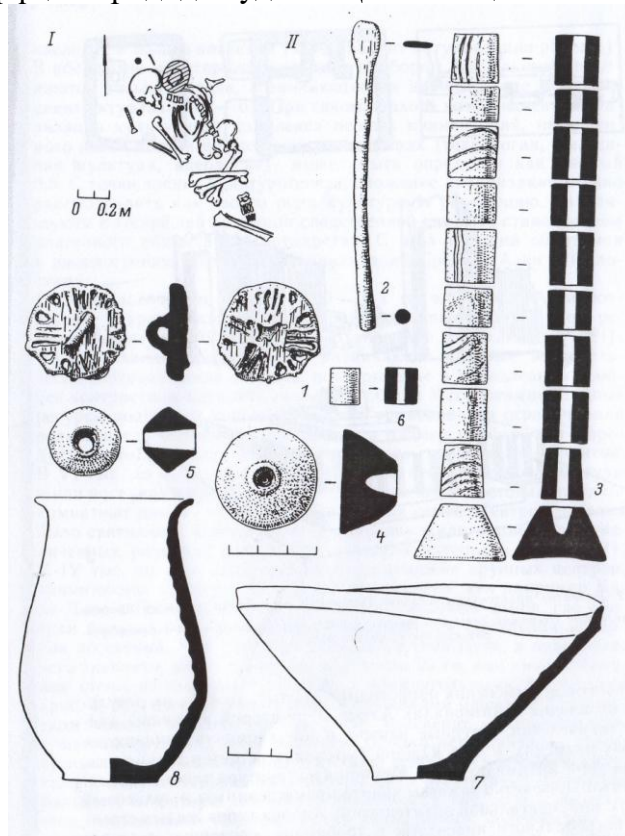

Алтин депе. 1. Девори атроф. 2. Хонаи истиқоматии давраи энеолит.

¹ Раззоқӣ А. Саразм – ёдгории бузурги таърихӣ // Ваҳдат, январи соли 2019. № 2 (346). С. 4.

Алтин-Депе. 1. Зарфҳои орододашуда. 2. Ҳайкалчаҳои занонаи давраи энеолит.

Алтин-Депе, ашёҳо аз қабри давраи биринҷ.

Асри биринҷ (бронза) – он даври таърихӣ тараққиёти инсоният ст, ки дар он одамон ғудохтаи сунъии маъданро яқоя бо санг ё ба ҷои он чун яроку аслиҳа ва олот

истифода мебурданд. Ба ақидаи Ф. Энгельс истифодаи металл дар ҳаёти чомае табаддулоти инқилобӣ буд¹.

Маҳз металлургия дар тарзи қувваҳои истеҳсолкунанда табаддулоте ворид карда, дар рушди хоҷагӣ ва муносиботи иҷтимоӣ имконоти наvero омода сохт. Барои пайдоиши истеҳсолоти металлургӣ чунин шарт ва омилҳо зарур аст: мавҷуд будани металл, вале на дар қабати замин, балки дар сатҳи он, дар шакли самородок, мавҷуд будани қувваҳои баланди истеҳсолкунанда, ки дараҷаи он бояд барои аз худкардани ҷарёни мураккаби металгудозӣ расад ва сониян, маводи ғизоии кофӣ барои таъмини кормандоне ки ба металлургия машғуланд.

Дар Осиёи Миёна коркарди металл да ҳазораи V пеш аз мелод миёни кашоварзони Туркманистони ҷанубӣ ба вуҷуд омадааст. Дар ин давр дар ин ҷо маркази коркарди металл амал мекард, ки аз ҳисоби маъдани Эрон кор карда, бо устоҳои эронзамин сахт иртибот дошт. Дар ҳазораи IV пеш аз мелод коркарди захираҳои маъдани маҳаллӣ оғоз гардид. Дар охири даври энеолит ва аввали асри биринҷ усулҳои нави гудозиш ва тарҳи аниқ технологӣ барои истеҳсоли маҳсулоти гуногун пайдо шуданд. Дар ҳудуди ҳазораи III ва II пеш аз мелод ҳунармандони маҳаллӣ истеҳсоли маҳсулотро аз биринҷ омӯхтанд².

Дар доираи музофоти металлургии Евразия дар нимаи дууми ҳазораи II пеш аз мелод маркази осийемиёнагии коркарди металлургияи кӯҳӣ мақоми муҳим ишғол мекард. Дар шимоли Осиёи Миёна марказҳои мустақили металлургӣ ташаккул меёбанд (чун Зарафшон ва Ҳафтруд, водии Оҳангарон).

Биринҷ – омехтаи мис ва қалъагӣ буда, гудохтаи биринҷи қалъагист. Ғайр аз ин боз навҳои дигари биринҷ – кӯргошим, марги мушин, сурмай ва ғ. истеҳсол мешуд. Тадқиқотҳои нав исбот сохтанд, ки қадимтарини он биринҷи марги мушист. Ин навӣ биринҷӣ ба тарзи оммавӣ дар ҳазораи II пеш аз мелод ба тарзи оммавӣ густариш меёбад.

Бартариҳои асосии биринҷи аз мис дар он буд, ки он сифати хуби гудозиш дошта, сахт ва мустаҳкам ва бо афзоиши фишори сард беҳтар мегардид. Ғайр аз ин гудохти биринҷ осонтар буда, он дар ҳарорати 700-900° гудохта мешуд (мис дар ҳарорати балантари 1083°). Ҳарорати пасти гудозиш имкон меод, ки онро дар оташдон ва гулханҳои кушод низ ба даст оранд. Аз ҳамин сабаб дар аксари манзилгоҳҳои давраи биринҷӣ гудозиши ин металл ба роҳ монда шуда буд.

Истифодаи биринҷ имкон дод, ки аз ҷараёнҳои нави технологӣ: гудохтан бо порчаҳои баста, алоҳида, кафшер, кӯфтан, васлқунӣ, кашидан истифода намоянд. Ин усулҳо истеҳсоли ҳуди олоти меҳнатро тезонида осон карданд ва имкон доданд, ки асбобу олоти корношоямро (бо роҳи такроран гудохтан) аз сари нав истифода намянд. Пештар дар мавриди шикастани олоти сангӣ онро партофтан лозим меомад. Дар коркарди ҷӯб, усутухон, чарм, санг низ имкониятҳои нав ба вуҷуд омада, тамоми ҳаёти хоҷагӣ рушд намуд. Ҳунар ва касбу кори хонагӣ унсури ҳатмии низоми иқтисодӣ гаштанд, ки бевосита ба истеҳсоли олоти меҳнат алоқа надоштанд, санъати амалӣ низ дар ин давра пеш меравад. Ба соҳаҳои алоҳидаи технологӣ ҷудо шудани ин касбу кор, ки бо афзоиши истифодаи металлургия дар соҳаи истеҳсолот робита дошт, аз иҷрокунандагон дараҷаи баланди касбиро талаб мекард. Дар натиҷа мубодилаи дохилиқабилавӣ пайдо шуд. Дар ин давра дар соҳаи истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ, ки дар Осиёи Миёна характери омехта дошт рушд ва таракқӣ мушоҳида машавад. Аммо дар аввали ин марҳила аҳамияти алоҳидаи ду соҳаи муҳим – кашоварзӣ ва чорводориро муайян кардан мушкил аст. Хусусияти маълумоти бостоншиносӣ дар он аст, ки мо метавонем танҳо муайян намоем, ки кадом навӣ ғалладона ва кадом зоти ҳайвон парварида мешуд, аммо гуфта наметавонем, ки ба кадом дараҷа истеҳсоли ғизо ба

¹ Маркс К., Энгельс Ф., Соч. Т.37. с. 229.

² Сайко, Терехова, 1981. С. 72-120.

парвариши хайвоноти хонагӣ ва ба кадом дараҷа ба зироати растаниҳои маданӣ таъя менамуд.

Рушди қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ ба тақсимои ҷамъиятии меҳнат мусоидат намуд, ва дар натиҷа ба таҳассусии хоҷагӣ оварда расонид. Таҳминан дар ҳуди ҳамин давра, вақте ки инсон истеҳсоли сунъии металлро кашф намуд, қабоиلى чорводор аз оммаи кашоварзон-чорводорон ва мардуми шикорчқудо шуданд. Ин аввалин тақсимои бузурги меҳнатро чун як ҳодисаи кутоҳмуддат тасаввур накарда, баръақс онро чун ҷараёни мадид бояд қабул намуд. Мебояд чунин қабул намуд, ки ақвоми соф кашоварз, яъне ононе ки танҳо ба кашоварзӣ машғул бошанд, ҳеч набуданд. Дар он дараҷаи кашоварзии белу каландӣ пурра зироаткоронро бо гизо таъмин карда наметавонист, кашоварзии омочӣ бошад бе хайвони корӣ имкон надошт. Аз ҳамин сабаб тамоми қабоиلى кашоварз ба хоҷагии ёрирасони чорвопарварӣ машғул шуда, шикор ва моҳидорӣ низ мекарданд. Қабилаҳои чорводар бошанд, пас бештари онҳо, ақсар дар даштҳо доманақуҳҳои сералаф ба кашоварзӣ машғул набушуданд. Чорводорӣ даштӣ аз кашоварзии белу каландӣ дида, бештар маҳсулот меод ва имкони мубодилаи онро ба ғалла меод. Авлод аз ҳешовандони мардина ташаккул ёфта, ба таърих ба номи патриархат-падаршоҳӣ дохил гардид. Тақсимои меҳнат ва шакли мубодилаи ибтидоӣ барои рушди алоқаҳо байни аҳолии вилоятҳои гуногун сабаб гашт, ки ин дар навбати худ ба тараққии тези ҳаёти хоҷагӣ ва иҷтимоӣ оварда расонид. Байни ноҳияҳои, ки ҷои истихроҷи металл ва гирифтани сангҳои нодир буд, робитаҳои мубодилавӣ истиқрор гашт. Воситаҳои ахборот, алоқа тақомул ёфтанд, аробаҳои чархдор пайдо шуданд. Дар нимаи дуҷуми ҳазорсолаи III – нимаи аввали ҳазорсолаи II пеш аз мелод дар ҳудуди васеи Осиёи Миёна ва Қазоқистон то баҳри Эгей нақлиёи аспӣ истифода мешуд. Дар натиҷа алоқаҳо байни ақвом ва қабилаҳо боз ҳам ривож ёфта, ҷудой ки асоси маҳдудияти иқтисодии ҷамъоии ибтидоӣ буд, раҳна ёфт.

Рушди шаклҳои нави хоҷагидорӣ бо ҷамъоварии боигарӣ дар шакли саршуморӣ хайвони хонагӣ, захираҳои ғалла, металл ва ғайра ба тағйири шаклҳои моликият таъсир расонид. Ҷараёни истеҳсолӣ бештар инфиродӣ мегашт, меҳнати шахсбшад сарчашмаи азхудкунии боиграй гашт. Хоҷагии коллективона ва моликияти умумии ҷамъоии қабилавӣ ба хоҷагии хусусӣ ва моликияти хусусии оилаҳои алоҳида табдил ёфт ва ин дар навбати худ сарчашмаи нобаробарии молу мулкӣ дар дохили авлод гардид. Ҳамин тариқ, ба ҷои моликияти умумии ҷамъоии моликияти хусусии оилаҳо ба вучуд омад. Боигарӣ ба моликияти хусусӣ табдилёфта тез афзоиш ёфта, ба ҷамъияте ки ба никоҳи якҷоя ва авлоди модаршоҳӣ асосёфта буд, зарбаи сахт зад.

Дар маводи Осиёи Миёна гуфтаҳои болоӣ бо бозёфтҳои саршумори ашён биринҷӣ, ки моликияти хусусии оилаҳои алоҳида ё шахсони алоҳида буд, исбот мегардад. Онҳо ҳамчунин аз алоқаҳои васеи иқтисодӣ, рушди савдои мубодилавӣ в андӯхти ибтидоӣ дарак медиҳанд. Пайдо шудани нобаробарии молу мулкӣ асоси муносибатҳои ҷамъиятии ибтидоиро нест кард ва барои пайдо шудани муносибатҳои патриархалӣ-қабилавиро, ки дар он мард дар оила ва қавм мақоми ҳукмрон дорад ақсари олимони ибтидоӣ пош хӯрдани ҷамъиятии ибтидоӣ медонанд.

Ёдгориҳои зиёди бостоншиносии давраи биринҷии Осиёи Миёна дар худ тамоми боигарӣ ва гуногунрангии ҷараёни таърихӣ ва зиндари, ки дар рушди мероси маданӣ диалектикаи умумӣ ва маҳсусро таҷассум намудааст, нишон медиҳад. Тарҳрезии зухуроти маданияи ёдгориҳои давраи биринҷи Осиёи Миёна имкон дод, ки дар ду воҳаи таърихӣ-маданӣ як чанд маданияти археологиро кашф намояд. Даштҳои Осиёи Миёна аз кӯҳҳои баланди назди Иртиш до байни кӯҳҳои амударё ва Мирдарё бо қабоиلى чорводори маданияти андроновӣ ва тозабоғёбӣ масқун буданд. Онҳо ба доираи маданияти европоии биринҷи дашт мансуб буда, ҳудуди ҷанубии он, маҳсусан ноҳияҳои шимолии доманақуҳҳои Кабут тоғ то назди соҳилҳои Амударё воҳаи рушди қабилаҳои кашоварзони муқимнишин буданд, ки ба доираи тамаддуни қадимаи шарқии протошаҳр дохил мешуданд.

Абдурахимов С.Я., Абдурахимова М.М.
сармуаллимаи кафедраи географияи табиӣ,
Гуфранова З. М.,
магистранти кафедраи географияи табиӣ МДТ ДДХ ба номи академик
Б.Фафуров (m.m.abdurahimova@mail.ru)

АЗ ТАЪРИХИ ТАСНИФОТИ ХАТАРҲОИ ГЕОЛОГИИ МОРФОГЕНЕТИКӢ

Давраи таснифоти морфогенетикии умумӣ, ки дар нимаи якӯми асри ХХ пешниҳод шудаанд, чандон универсалӣ набуданд, моҳиятан каммазмун буданд. Зарурияти тағйир додани рафтори хатарҳои геологӣ дар ҳалли масъала аён буд. Схемаи таснифот аз рӯи аломатҳои морфогенетикии Ф.П. Сваренский [12] як андоза пешравӣ буд, ки барои таҳияи таснифоти наву сершумори лағжишҳо дар Иттиҳоди Шӯравӣ ҳамчун тақсон хизмат кард. Ин схема дарҳол ва на дар ҳама ҷо эътирофи худро ёфт, аммо таъсири он барои қорҳои зиёди минбаъда назаррас аст. Ф.П.Сваренский[12] схемаи аломатҳои таснифоти зухуроти лағжиши худро ба машварати якуми Умумииттифокии омӯзиши лағжишҳо дар Қрим пешниҳод кард. Ин аломатҳо ба тарзи зайл тақсим мешавад: аз рӯи сохти нишебӣ (лағжишҳои аксенвентӣ, консеквентӣ, инсеквентӣ); аз сабаби ноустувории массив (мавзун, суффозионӣ ва типии мобайнӣ); аз рӯи омилҳои, ки ба рӯй додани лағжиши нишебӣ мусоидат мекунад (шароити ғизо – атмосферӣ, обҳои сатҳӣ ё зеризаминӣ; тарҳи нишебӣ – тағйирёбӣ аз сабабҳои табиӣ ва сунъӣ: бори аз ҳад зиёди қисми болои нишебӣ, зилзила, муқобилияти маҳаллӣ; омилҳои дигар: бодхӯрдашавӣ, ҳосилшавии тарқишҳо, нобуд кардани растаниҳо); аз рӯи андоза ва дарбаргирии чуқурӣ; аз рӯи вақти зоҳиршавӣ ва ҳолат. Ба лағжишҳои мавзун бештар лағжишҳои асеквентӣ ва консеквентӣ тааллуқ доранд, ба суффозионӣ бошад – асосан инсеквентӣ дохиланд. В.Ф. Пчелинцев ва Н.Ф.Погребов [18,19] вучуд надоштани унсурҳои таснифоти табиӣ, ки ҷараёни инкишофи лағжишро инъикос мекунад, норасоӣ меҳисобанд. Баръакс И. А. Соколовский [12,13]. ин таснифотро тарафдорӣ мекунад, ки барои ҳар хел маънидод кардани сохти геологӣ ва геоморфологияи ноҳия имконият медиҳад. Аз афташ худи муаллиф мураккабии таҳлили ҷараёнҳои лағжиширо бо механизми гуногуни шаклҳои ва инкишоф дар шароити геологияи гидрогеологӣ мушаххас дарк карда, пешниҳоди худро чун илми саҳеҳ ва таснифоти комил ҳисоб намекунад [12]. Принсипҳои мухтасар ифода кардаи олим ба инкишофи илм дар бораи лағжишҳо таъсири амиқ гузошт. Дар Ҳамоиши байналмиллалӣ оид ба масоили лағжишҳо П.И. Бутов [1]. тақсими харақати умумии ҷинсҳои кӯҳиро пешниҳод кард, ки чунин аст:

- фуруғалтӣ ва сангрета;
- фуруравӣ ва фурунишинӣ;
- лағжиш ва шоридан.

Соли 1935 В. Жуков [5]. таснифоти регионалии лағжишҳои вилояти Москва дар асоси принсипҳои гидрогеологӣ қор карда баромад. Лағжишҳои вобаста аз синни таҳнишастҳои обҳои зеризаминӣ дошта, ки лағжишро ғизо медиҳанд ба чор гурӯҳ тақсим кард: чорумин, мезозой, ангиштсангӣ ва девон. Соли 1934 таснифоти лағжишҳо аз рӯи синни нисбии онҳо ҷоп шуд, ки онро Н.К.Тихомиров [14,15]. тартиб додааст ва И. В. Топов [17] онро аз нав қор кард. Лағжишҳо аз рӯи аломатҳо ё худ марҳилаҳо чунин тақсим мешаванд: лағжишҳои ҳамин сол рӯй дода; лағжишҳои ба наздикӣ (чанде пеш) рӯй дода; лағжишҳои хуб шусташуда ва пӯшида шуда; лағжиши қадима, ки бо релефи ҳамвор ва растаниҳои зич таркиб ёфтаанд.

Таснифоти нисбатан мураккаб ва печ дар печро дар ҳамон сол Г.Е.Лад [21]. пешниҳод кард. Вай лағжишҳоро ба гурӯҳҳои зерин тақсим мекунад: 1) шоридан (шоридани лойқои гилӣ, хокистари вулкони), 2) шаклдигаркунӣ (деформатсия)

лағжиши нишебӣ, ки сабабҳои худро дошт: а) аккумулятсия (чамъшавии) хок *in situ*; б) чамъшавии (аккумулятсия) шағал; в) мавҷуди лояҳои гилӣ ва регӣ; г) гуногунтаркибии таҳшинҳои обии ях оварда; д) мавҷудии шакли морпеч доштаи роҳ; е) хокреза ва хокрезаҳои сунӣ аз маводи хок, ки аз шағал ва харсангҳои лӯнда таркиб ёфтаанд, фарқкунанда; 3) лояҳои кофташуда дар фурӯрехтани лағжиши вобаста, ки инҳоро дар бар мегиранд: а) фишурда бароварда шудани асоси гилҳои намноки фарши нарм ё шусташавии лояҳои зичнашудаи регӣ; б) вайроншавии фарши нарми сусти камзичшудаи асос; 4) лағжишҳои сохторӣ аз рӯи а) ҳамвориҳои лоябандӣ; б) ҳамвориҳои тарқишноқ; в) ҳамвориҳои ба вайроншавӣ майл дошта; г) ҳамвориҳои варақсангӣ; 5) фурӯнишинӣ ба ҷойивазкунии уфуқии хок; б) фурӯғалтии чинсҳо. Ин ҳел таснифотро ба таври ҷиддӣ қабул кардан душвор аст. Соли 1935 таснифоти А.П. Нифантов [9] пайдо шуд, ки вай се «типи ҳаракатро» фарқ мекард, ки он умумигардонида шуда буд, ҳодисаи кандашавии яқлукт ва ба кандашавии яқлуктро дар бар мегирифт. Бартарии таснифоти вай вобастагии тақсимот бо аломатҳои морфологӣ зухурот ва шароит гузариш ба дигар намудҳои ҳаракатро фарогир буд. Таснифоти А.П. Нифантов [9]. дар навбати худ ба тақсид дучор шуд ва мавриди истифода қарор нагирифт. Печелинтсев, Родинов [10], Соколовский [12].

Дар як вақт Л. Н. Бернатский [25-А]. (1935) тақсимои зерини шаклдигаркунии уфуқии массаи заминро мухтасар ифода кард: лағжиш, фурӯғалтӣ, сангрета ва шоридани лойқа. Дар баробари ин лағжишҳо ба худ лағжишҳо (лағжишҳо дар чинсҳои модарӣ ва лағжишҳои ҳосилаи ҷилд аз рӯи чинсҳои модарӣ), ҷорӣ шуда раванда (лағжишҳои суюк), (лағжиши рӯякӣ) тақсим мешавад. Соли 1936 таснифоти регионалии лағжишҳои соҳили ҷануби Қрим пайдо шад, ки В. Ф. Печелинтсев [10] онро тартиб додааст. Дар асоси тақсимот муносибат ба об ва ба зерсохти эрозия, таркиби литологӣ, характери ҳаракат, коррозия ва хусусияти сатҳи массаи ҳаракаткунанда, дарбаргирии ҷуқурӣ ва нишебии ёнаҳо гирифта шудааст. Аз ин лиҳоз лағжишҳо ба се гурӯҳ тақсим карда мешаванд: 1) шаклҳои оддии ҳаракати чинсҳои кӯҳӣ (фурӯнишонии соҳилҳои баҳр ва деворҳои ҷариҳо, сангрета, ҷудо шудани массивҳо ва фурӯғалтӣ); 2) шаклҳои мобайнии ҳаракати деляпсия ва дельвий (лағжидани ҳамвор, шоридани деляпсивӣ ва шоридан); 3) шаклҳои мураккаби ҳаракати лағжишҳои детрузивӣ (лағжишҳои инкишофёбанда ва ҳомӯшшуда). Қимати таснифоти В. Ф. Печелинтсев [10]. муайянкунии мавқеи об дар ҷараёни лағжиш, инчунин характери ҳаракат ва сатҳи ҳаракати лағжиш мебошад. Таснифоти мазкур комилан яқхелагӣ ва умуман хусусиятҳои оддии геологӣ гидрологӣ соҳили ҷануби Қримро инъикос мекунад. Ин шароит ва як типӣ гузаштани ҷараён имкон дод, ки лағжишҳои гуногунро, ҷун марҳилҳои қатори эволюсионӣ ягона ҳисобида шавад. В.Е.Радионон [10] таснифоти морфологӣ лағжишҳоро пешниҳод кард. Дар вай ҳаракати чинсҳо аз рӯи аломати литологӣ ба ду гурӯҳи калон тақсим мешавад: Ҳаракати чинсҳои мулоим ва зич. Ҳаракати чинсҳои мулоим ба а) лағжиши чинсҳои мулоим аз рӯи зичӣ; б) лағжиши чинсҳои мулоим дар ҳолати сусти ҳаракаткунандаи хушкӣ в) шоридани элювӣ ва дельвий тақсим мешаванд. Ҳаракати чинсҳои зич аз рӯи характери зонаи гечии фарқ мекунад, ки онҳо а) ҳамвориҳои лоябандӣ; б) тарқишҳои параклазиро дар бар мегирад. Ин таснифот ба қисми дигари тақсимои лағжишҳои тозаи морфологӣ низ дахл дорад.

Соли 1936 В.Е.Радионон [10] таснифоти шаклдигаршавии (деформатсия) хокрезаҳои роҳи оҳанро пешниҳод кард, ки ҳамчун асос ҳамон аломати морфологӣ корбаст шудааст. Дар он ҳафт типӣ шаклдигаркунии (деформатсияро) фарқ карда мешавад: 1) гечидани хоктеппа аз рӯи асос; 2) гечидани худӣ асоси хоктеппа; 3) пайвастанӣ хоктеппа бо нишебии водӣ; 4) гечидани қисми хоктеппа; 5) ба таври нобаробар фурӯнишонӣ хоктеппа; 6) ҳосилшавии ноаҳои пуштагӣ; 7) шаклдигаршавии (деформатсия) хоктеппаҳо дар қитъаҳои обҳои зеризаминӣ хобиши на он қадар ҷуқур доранд. Камбудии ин таснифот дар он аст, ки шаклдигаршавии хоктеппаҳо, ки дар зерӣ зухуроти табиӣ рӯй медеҳад ва бинобар ин ба категорияи як мавҳум дохил карда мешавад, вобаста аз маҳалли зоҳиршавӣ ба типҳои гуногун мансуб

дониста мешавад. Баъдтар В.Е Радионов [10] аз ифодаи морфологии шаклдигаркунии нишебиҳо даст кашид, масалан, солҳои минбаъда вай схемаи регионалии таснифоти лағжишҳои соҳили рости дарёи Кубанро дар асоси принципҳои махсус тартиб дод. Дар ин ҷо чор гурӯҳи асосии лағжишҳо фарқ карда мешавад: 1) оҳиста гечида фуромадани массаи чинсҳои модарӣ аз рӯи лояи гилҳо, ки ҳамчун оббардор хизмат мекунад; 2) оҳиста гечида фуромадани массиви чинсҳо аз рӯи тарқишҳои алоҳида; 3) оҳиста гечида фуромадани массаи шаклдигаркарда (қисми лағжанда аз рӯи лояҳои гилӣ ва линзаҳои гилии дар он мавҷуд буда); 4) шоридани делювий. Дар ин таснифоти маҳдуд, ки аз сабаби аҳамияти регионалии худ, бо назардошти ҷиҳати морфологӣ баъзе унсурҳои таҳлили генетикӣ пайдо мешавад.

Соли 1934 И. Е. Худяев [19]. яке аз аввалин таснифоти тарқишҳои лағжиширо пешниҳод кард. Вай се намуди тарқишхоро ҷудо кард: 1) зарбаи кӯндаланг; 2) кандашавии паҳлӯӣ; 3) тарқишҳо дар барҷастагиҳои хоктеппа. Ҳамаи ин тарқишҳо фақат тавассути қувваҳои кашида васеъкунанда ба вучуд оварда мешаванд. А.П. Нифантов [9] инчунин се намуди тарқишҳои лағжишро ҷудо кард: 1) канорӣ, ки сарҳади ҷойивазкунии асоси лағжишро тарҳ мекашад; 2) кӯндаланг - хоктеппахоро мушоҳидакунанда; 3) барқад, аломати такрори ҷойивазкунии ғуногунии ҳаракати қитъаҳои алоҳидаи лағжиш аз рӯи васеъгии он хизмат мекунад. Соли 1936 тасвири мухтасари схемаи таснифоти С. Шарп [20,21]. пайдо шуд. Баъдан ӯ дар намуди монография ҷоп шуд, ки яке аз корҳои назаррас мебошад, ки солҳои 30-юми асри ХХ дар хориҷа пайдо шуд. Дар он ҳаракатҳои гравитатсионӣ ва тавсифи типҳои муқарраршуда оварда шудааст. Таснифоти Шарп дар асоси ду категорияи аломатҳо таҳия шуд: 1) авлод (геча ё ҷараён) ва суръати ҳаракат (аз оҳистагӣ то хеле тез); 2) Таносуби қисматҳои (унсурҳои) асосӣ (хок ё чинс, об ё ях). Пайвастагии ғуногуни ин аломат сабабгори типҳои лағжиш мебошад.

Аз ин таснифот дар хориҷи дуру наздик геологҳои зиёд барои тавсифи лағжишҳои омӯхтаистода истифода бурдаанд. Аммо фикри И. П. Герасимов [18] мазмуни геологии онро маҳдуд, нақши аломати дюмро нокифоя меҳисобад. Ётирози В.Н. Славянов [19] нишон дод, ки ҳар ду аломати таснифотӣ (суръати ҳаракат ва миқдори намӣ дар чинс) воҳиди тағйирёбанда аст. Ниҳоят А.М.Дранников [4] камбудии зерини онро нишон дод. Кӯшиши муаллиф исбот кардани алоқаи бевоситаи массаи заминӣ ва ҳаракати об (ях ва дарё), фурунишониро сунъӣ дохил кардан ба гурӯҳи лағжишҳо мебошад. Инчунин баъзе истилоҳҳои номувофиқ аз қабili «лағжиши шикастапораҳо», сабабҳои пайдоиши ла@жишҳо ба ҷашм мерасанд.

Мавқеи аломатҳои генетикӣ дар таснифоти нави регионалии ла@жишҳои соҳили баҳри Сиёҳ, Кавказ дар тадқиқоти В.Е Радионов [10] боз ҳам зиёд гардид. Дар ин маврид се гурӯҳи ҷойивазкунии ҷудо карда шудааст: 1) пайвастагӣ (массаи зич); 2) массаи мулоим ва нимпайваста; 3) ҳолатҳои махсус. Ҳар як гурӯҳ ба типҳо ва зертипҳо тақсим мешавад, ҳамагӣ 16 зертипҳо дар бар мегирад, чунин аломатҳои таснифоти доро мебошанд: фарқияти ҳоси массаи ҷойивазкунанда; аломатҳои асоситарини морфологӣ; шакл ва ҳолатҳои майдони дарбаргирифтаи ҳаракат; шакли маҳалҳои (зонаҳои) гечанда, ки ҷуқурихоро дарбар мегиранд; сабабҳои асосии ҳосилшавии лағжиш. И.В. Попов [8,9] ин таснифотро таснифоти регионалии лағжишҳо меҳисобад. Г.Шпрайтсер (1937) ҳаракатҳои гравитатсиониро дар нишебиҳо чунин тақсим кардааст: солифлюкатсия, фуруғалтӣ, лағжиш, ҳаракати шағал, шоридани сангҳо, шустани хок. Ин тақсимоти дурушти ҳаракатҳои ғуногун тадриҷан ҳис карда мешуд. Соли 1937 П. Рейхе [20] схемаи таснифоти Э.Хауро, ки дар боло баён шуда буд, бо лағжиши порагии типҳои Ториев пораҳои калон, ки аз рӯи сатҳи гечиш ва бо сарпӯши ғафси чинсҳои саҳти вайроннашуда анҷом ёфта, пурра мегардонад. Н.В. Родионов [10] схемаи таснифоти генетикиро аз рӯи омилҳои асосии дохилӣ инкишоф тақлиф кард: консистентӣ, суффозионӣ, таркиб ва омехтагии ин се типҳо, ки дар маҷмӯъ 7 типро ташкил медиҳанд. Схемаи вай иқтибосхора аз аломатҳои таснифоти Ф.П. Саваренский овардааст ва иборат буда, характери сунъӣ дорад. И.С.Рогозин [11] се намуди асосии тарқишҳои

лағжишро ҷудо карда онҳоро чунин тавсиф намуд: 1) тарқишҳои кандашавӣ, ки дар қисми болоии лағжиш ҷойгиршаванда; 2) тарқишҳои барҷаста, ки дар қисми поёни он ҳосилшаванда; 3) тарқишҳои ғечиш, ки ба таври мувозӣ дар хати лағжиш ҷой гирифтаанд. А.Н. Нифантов [7] таснифоти нави тарқишҳои лағжишро пешкаш кард: 1) тарқишҳои кандашудаи дар сари лағжиш ҷойгиршуда; 2) тарқишҳои қатъшавӣ дар сари лағжиш, 3) тарқишҳои паҳлӯгӣ; 4) тарқишҳои шикаста; 5) тарқишҳои фишордор. Чи тавре, ки Е.П. Емелянова [19] қайд мекунад дар ин таснифот принципи ягона нест: тарқишҳо гоҳо аз рӯи мавқеъ, гоҳо аз рӯи намуди тарангшавӣ тақсим карда мешаванд. А.Данемедзе ва Н.В.Глазов [3,4] схемаи гидрогеологии таснифоти лағжишҳоро дар асоси аломатҳои зерин пешниҳод кардаанд: 1) сохтори массиви лағжишӣ ва шакли зоҳиршавии ҷойивазкунӣ; 2) синни лағжишҳо ва ҳолати онҳо. Аз рӯи аломати сохтор лағжишҳо чунин тақсим карда мешаванд: а) ҷойивазкунӣ дар таҳшиниҳои об оварда (рехтан, фуруравӣ) ва чуқур (лағжиши таҳшиниҳои об оварда аз рӯи таҳшиниҳои об оварда ва чинсҳои модарӣ); б) ҷойивазкунии чинсҳои модарӣ (аз рӯи ҳамвории лоябандӣ, аз рӯи тарқишҳои алоҳида ва қачи динамикӣ); в) ҷойивазкунии массаи лағжишӣ. Аз рӯи аломати обдори лағжишҳо чунин тақсим мешаванд: а) аз рӯи аломатҳои гидравликӣ (обҳои фишордор, бефишор); б) аз рӯи шароити хобиш (селобаи яклухт, селобаи қабатнок, лояоби обдор, халтаи обҳои зеризаминӣ). И.В. Поив [8] кандашавии лағжишҳоро аз омилҳои инкишофи геологӣ ва генетикӣ ва таърихи геологии лағжишҳо, яъне шароити ҳосилшавӣ ва фазаҳои инкишофро қайд мекунад.

Вобаста ба нашр шудани китоби Ч.С.Шарп, И.П.Герасимов [2] схемаи гурӯҳбандии ҳаракати массаро дар нишебиҳо пешниҳод кард, ки ҳаракати генетикӣ дорад: 1) фуруғалтӣ ва сангрзаҳои харсангӣ ва шағал; 2) чилди ҳаракаткунанда ва селобаи шағал; 3) ҳаракати лағжиши заминӣ; 4) ҳаракати лойқагии массаи хокию заминӣ; 5) селобаи лойқаю сангӣ. Таснифоти И.П.Герасимов [2] фарқияти типҳои асосии ҳаракатҳои гравитатсиониро дуруст дар бар мегирад. В.Ф. Пчелнитсев тасвири намудҳои ҳаракатҳои гравитатсиониро дар нишебиҳо нишон дод, ки дар адабиёти соҳа яке аз комилтарин мебошад: шаклҳои оддии фуруғалтӣ, сангрза, ғалтидаҳо, фуруравихо, лӯндачаҳо, кандашавихо; шаклҳои мураккабгардида, лағжишҳои печ дар печ, лағжишҳои тирмонанд, лағжишҳои фуруравӣ, қорӣ шудараванда, фуруравихои сершумор ва ниҳоят селобаҳои лағжиш ду типҳо - дарёҳои бо чинсҳои кӯҳии саҳт таркиб ёфта ва шағалӣ, селобаҳои гилхокӣ. Чиҳати мусбӣ ин таклифот аз ҳамин иборат аст, ки тафриқаи ҳаракатҳои оҳиста, дар лояи сатҳӣ рӯй медиҳанд. А.Нелсон вобаста ба қорҳои кӯҳии лағжиш ва фуруғалтиҳоро дар Уэлси Англия омӯхта, таснифоти регионалии ин зухуротро нашр кард. (Nelson, 1945); [20,21]. Тақсимоли олим чунин аст: 1) фуруғалтии чинсҳо дар ёнаҳои нишеб бо навбат хобидаи чинсҳои тарқишдори мулоим ва саҳт; 2) лағжиши чинсҳо ва хок аз рӯи ҳамвории лоябандӣ; 3) лағжиш аз рӯи сатҳи ғеҷида ва солифлюксия; 4) лағжишҳои дар маҳалҳои тарқишнок ба амал меомада. Аҳамияти ин таснифот на он қадар калон, чунки муаллиф ба як гурӯҳ ҳаракатҳои типӣ гуногундоштаро пайваст мекунад. Масалан, лағжишҳои аз рӯи сатҳи ғеҷанда ва солифлюксия. С.И. Попов [8] таснифоти шаклдигаркунии зинаҳои фуруғалтониро дар қонҳои кушоди кӯҳӣ мавриди таҳқиқ қарор дод: вай шаклдигаркунии зинаҳои фуруғалтонӣ дар қонҳои кушоди кӯҳиро дод: вай шаклдигаркунии лағжиши қабат-қабат, сатҳӣ ва таҳшиниро фарқ мекунад ва тақсимоли морфологии минбаъда ва тавсифи сабабҳои шаклдигаркуниро медиҳад. Ин схемаро чун таснифоти ҷузъӣ типҳои ҳаракатро дар нишебиҳои сунъӣ рехта шуда, ки истифодаи маҳдуд доранд, дида шуданаш мумкин аст. У.Уард [21] ҳаракатҳои гравитатсиониро дар нишебиҳо ба тарзи зайл тақсим кард: 1) эрозияи сатҳӣ ва солифлюксия; 2) лағжишҳо дар заминҳои (хоқҳои) нопадваста (хушк, қисман сершуда, сер ва дар зери селобаи филтратсионӣ қарор дошта); 3) фуруғалтӣ ва лағжишҳо; 4) лағжиши шағал; 5) кӯчидани лағжиш аз рӯи сатҳи ғечиш (типӣ асосии лағжиш дар чинсҳои пайваста). Дар таснифоти Уард омилҳои гидрогеологии хеле содда дида шуда, асосан ба боришоти атмосферӣ иртибот дорад.

Таснифоти дақиқи тарқишҳои лағжиширо Г.И.Тер-Степанян [14,15,17]. (1946) пешниҳод кард: дар асоси таснифот ва бо назардошти характери шиддат дар ҳамвории тарқиш амал мекунад. Тарқишҳои лағжишӣ ба сатҳӣ ва дохилӣ тақсим мешаванд, (охирон омӯхта нашудааст). Тарқишҳои сатҳӣ ба чор гурӯҳи калон тақсим мешаванд, ки дар қисмҳои гуногуни лағжиш ҷой мегиранд ва минбаъд ба тақсимооти типҳо: I- тарқишҳои болоӣ ё бозшавӣ; ба он ду типи тарқишҳо-кандашавӣ ва фуруқанда дохил мешавад; II-тарқишҳои паҳлӯгӣ ё соиш; ба он тарқишҳои пешоварда, фишурдашаванда, гечанда ва қафомонда дохил мешаванд. III- тарқишҳои марказӣ ё фишурда; ба он тарқишҳои сикқашуда ва кушодашуда дохил мешаванд; IV-тарқишҳои тағ ё рӯгеч, ки ба он як типи тарқиш дохил мешаванд. Таснифот ҳамагӣ нӯҳ типи тарқишҳои лағжишӣ дорад.

Соли 1947 Фербс [16,17,20]. натиҷаҳои тадқиқотҳои лағжишҳои ноҳияи халиҷи Сан-Франсиско (штати Калифорния)-ро нашр кард, ки дар он таснифоти лағжишҳои оварда шудааст. Лағжишҳои тақсим мешаванд ба: 1) лағжишҳои, ки аз сабаби бардошташавии гидростатикӣ, ба нопурра зичшудаи хоки нишебии ноустувор таъсиркунанда рӯй медиҳад; 2) лағжишҳои, ки аз сабаби барзиёдии маводи гилӣ ба вазни оби чабида шуда ва нишебиро ташкилкунанда ба вучуд меояд; 3) лағжишҳои аз рӯи сатҳи пайванд байни ду форматсия маҷуд буда; 4) лағжишҳои, ки аз намшавии мавсимӣ таҳшинҳои шағалӣ ба вучуд омада; 5) лағжишҳои, ки бо вайроншавии геохимиявии нишебҳои ҷӯкида ба вуҷуд омада; 6) лағжишҳои хоктеппаҳо, ки дар асоси чинс вучуд дорад ва дар вақти бо об нам шудан, ба ҳаракат меояд; 7) лағжишҳои чамъшудаи шағалӣ, ки дар зери таъсири такони сеймикӣ ба вучуд меоянд; 8) лағжишҳои, ки бо фишори обҳои гурунтӣ ба вучуд меоянд; 9) солифлюксия. Принципиҳои ин таснифот аниқ не, номгузориҳои як қатор лағжишҳои аз рӯи аломатҳои тозаи генетикӣ ҷудо карда шудааст, вале гурӯҳҳои вомехӯранд, ки типҳои зиёди лағжишҳои аз рӯи аломатҳои морфологӣ муайян карда шудааст. Лағжишҳои аз рӯи сатҳи пайванди байни ду форматсияи геологӣ, ки барои гурӯҳҳои боқимондаи таснифот асос шуда хизмат кардааст, рӯй доданаш мумкин аст. Шояд ин схемаи корӣ барои тасвири регионалиҳои танги лағжишҳои қулай бошад ҳам, аммо истифодаи он дар дигар шароит ба душвории дучор хоҳад шуд. И.В.Попов [8] чун аломати асосӣ таснифоти лағжишҳоро аз рӯи синну сол ва фазои инкишофи онҳо пешниҳод кард. Аз рӯи синну сол лағжишҳои ба қадима ва муосир тақсим мешаванд. Аз рӯи фазои инкишоф дар байни лағжишҳои муосир ҳаракаткунанда, бозистода ва ҳаракати худро анҷом дода, дар байни қадима бошад-кушод ва рӯйпӯшшударо фарқ кардан мумкин аст. Пешниҳод карда мешавад, ки лағжишҳои аз рӯи аломатҳои зерин таснифот карда шаванд:

- а) сабаб ва омилҳои шаклбӣ;
- б) синну сол, фаза ва режими лағжиш;
- в) типи геологӣ маҳал, сохтори лағжиш, характери ҳаракат, андоза, нишондодҳои хусусиятҳои худҳо ва шароитҳои гидрогеологӣ.

Минбаъд И.В.Попов [8]. чадвали муфассали аломатҳои таснифотиро нашр кард, ки дар он иловатан ба схемаҳои А.П. Павлов (типҳои лағжиш) ва Ф.П. Саваренский (пайдоиши сатҳи гечиш, чуқуриҳои дарбаргирии нишебӣ) аломатҳои зеринро номбар мекунад: мавқеи нисбатан ба нишебӣ, шакл дар нақша, характери ҳосилаи лағжанда ва ҳаракати масса, омилҳои лағжишҳосилкунанда, синни лағжиш. Ин чадвали аломатҳои таснифотиру чун синтези дастовардҳои мактаби лағжиши шӯравӣ ҳисобидан раво аст. Т.М. Шахунянц ([21] ҳамчун асоси схемаи Ф.П. Саваренскийро қабул карда, ба се тип лағжишҳои қабат-қабатро илова кард. Мафҳуми лағжишҳои маҳалли локалӣ ва хурдро барои баҳодихии дарбаргирии нишебиро бо ҷараёнҳои лағжидан дохил мекунад. Н.И. Николаев [19] таснифоти ҷараёнҳои табиӣ- географӣ ва зухуротҳоро кор кард, ки хусусияти муҳандисӣ дорад. Дар чадвали тартибдодаи ӯ зухуроти фаъолияти қувваи вазнинӣ ба типҳои субэралии ҷараёнҳои экзогенӣ тааллуқ дорад. Дар ин маврид фарқ карда мешавад: фуруғалтӣ ва сангреса, тарма, лағжиш.

Сарчашмаҳои истифодашуда

1. Бутов П.И. К вопросу о комплексно-стационарном изучении оползней. – В кн.: Тр. Первого Всесоюз. оползн. Совещ. Л.; М.: Геолразведиздат, 1935, с.38-57.
2. Герасимов И.П. О движение почвенно – грунтовых масс на склонах. – Почвоведение, 1941, № 7 – 7, с. 74 – 85
3. Дранников А.М. Оползни: типы, причины образования, меры борьбы. Киев: Укргипросельстрой, 1956. 102 с.
4. Дранников А.М. Инженерная геология. Киев: Госстройиздат УССР, 1959. 233 с.
5. Жуков В. Оползневые явления Московской области. – В кн.: Тр. Первого Всесоюз. оползн. Совещ. Л.; М.: Геолразведиздат, 1935, с. 213-224.
6. Нифантов А.П. Оползни: Теория и практика их изучения. Л.; М.: ЦНИГРИ, 1935, сб. № 2.
7. Нифантов А.П. Оползни и инженерное строительство на Южном берегу Крыма. Симферополь, 1940. 87 с.
8. Попов И.В. Принципы естественной классификации оползней. – ДАН СССР. Н. С., 1946, т. 54, № 2, с. 157 – 159.
9. Попов И.В. Инженерная геология. М.: Госгеолиздат, 1951. 44 с. Родионов В.Е. Оползневые явления в районе Кубанского водохранилища канал Кубань – Маныч. – Тр. Аз. – Черн. геол. тр. Ростов н/Д, 1936, вып. 15, с. 43 – 92.
10. Родионов В.Е. К вопросу о классификации оползневых явлений. – Тр. Москов. геол. – развед. ин – та., 1939, т. XV, с. 197 – 205.
11. Рогозин И.С. Опыт исследования оползней в песчано – глинистых породах. Тр. Моск. геолог – развед. упр.; 1939, вып. 28. 96 с.
12. Саваренский Ф.П. Опыт построения классификации оползней. – В кн.: Тр. Первого Всесоюз. оползнев. совещ. Л.; М.; Геолразведиздат, 1935, с. 29 – 37.
13. Славянов В.Н. Некоторые вопросы стадийности развития оползневых явлений. – ДАН СССР. Н.С., 1951, т. 59, № 1, с. 121 – 124.
14. Тер – Степанян Г.И. О механизме многочрусных оползней. – В кн.: VII Междунар. конф. по механике грунтов и фундаментостроению. М.: Госстройиздат, 1969, с. 190 – 199.
15. Тер – Степанян Г.И. Новые методы изучения оползней. Ереван: Изд – во АН. Арм. ССР, 1978, 152 с.
16. Тер – Степанян Г.И., Тер – Степанян А.Е. Анализ оползневых деформаций и инженерных сооружений. – В кн.: Вопросы инженерной геологии. М.: Изд – во АН. СССР, 1970, с. 214 – 222.
17. Терцаги К. Механизм оползней. – В кн.: Проблемы инженерной геологии. М.: Изд – во иностр. Литер., 1958, вып. 1, с. 174 – 219.
18. Толстых Е.А., Ключкин А.А. Методика измерения количественных параметров экзогенных геологических процессов. – М.: Недра, 1984, 117 с.
19. Толстых Е.А. Теоретические и экспериментальные исследования инженерно – геологических свойств крупнообломочных пород: Автореф. Дис. Канд. геол. – минер. Наук. М.: ВСЕГИНГЕО, 1971. 19с.
20. Федоренко В.С. Развитие горных склонов: Типы оползней и обвалов (Напримере бассейна р. Зеравшан). – В кн.: Склоновые процессы. М.: изд – во МГУ, 1978, вып. 3, с. 54 – 115.
21. Шадунц К.Ш. Формирование и механизм развития оползней – потоков в глинистых породах: Автореф. дис. д – ра геол. минер. Наук. М., 1976. 41 с.
22. Шарапов И.П. О геологических классификациях. – Науч. тр. Перм. Политехн. ин – та, 1965, сб. XX, с. 3 – 20.

Абдукаримов Жамолиддин Ахмадалиевич,
академик Бобожон Гафуров номидаги Хужанд давлат университети тожик
халки тарихи кафедраси доценти
Маннонова Матлубахон Зафаржонова,
академик Бобожон Гафуров номидаги Хужанд давлат университети тарих ва
хуқуқ факултети магистранти

МУҲАММАД ҲАКИМХОННИНГ “МУНТАХАБ АТ-ТАВОРИХ” АСАРИДА ҚОШҒАР МУЛКИ СИЁСИЙ АҲВОЛИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

***Аннотация** Ушбу мақолада сўз Қўқон тарихнавислик мактабининг йирик намояндаси Муҳаммад Ҳакимхон ва унинг нодир тарихий асари “Мунтахаб ат-таворих” ҳақида боради. Мақолада мазкур асар маълумотлари асосида XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон-Хитой муносибатларида муҳим ўринни эгаллаган Қошғар мулкининг сиёсий аҳволи таҳлил қилинган. Бундан ташқари Қошғар мулкининг аҳволи ва унинг ҳимояси ва манфиатлари йўлида кураш олиб борган Жаҳонгирхожанинг ҳаёти ва фаъолиятига бағишланади.*

***Калит сўзлар:** Абдулкаримбий, Умархон, Муҳаммадалихон, Муҳаммад Ҳакимхон, “Мунтахаб ат-таварих”, Қўқон хонлиги, Марказий Осиё, Қошғар, Хитой.*

***Аннотация** В настоящей статье отражается уникальное историческое сочинение “Мунтахаб ат-таварих”, автором которой является яркий представитель Кокандской школы историографии Мухаммад Хакимхан. В статье на основе данного сочинения анализируется политическая ситуация Кашгарского владения в первое полувеков XIX века, которые играли важную роль в отношениях Коканда с Китаем. Кроме этого в статье рассказывается о положении Кашгарского владения, жизнь и деятельность Джахонгирходжи, который отважно защищал благо данного владения.*

***Ключевые слова:** Абдулкаримби, Умархан, Мухаммадалихан, Мухаммад Хакимхан, “Мунтахаб ат-таварих”, Кокандское ханство, Центральная Азия, Кашгар, Китай.*

***Annotation:** This article reflects the unique historical work "Muntakhab at-tavarikh", the author of which is a prominent representative of the Kokand school of historiography Muhammad Hakimkhan. The article on the basis of this essay analyzes the political situation of the Kashgar possession in the first half of the 19th century, which played an important role in the relations between Kokand and China. In addition, the article describes the provisions of the Kashgar domain, the life and work of Jahongirkhoja, who bravely defended the good of this property.*

***Keywords:** Abdulkarimbi, Umar Khan, Muhammadalikhan, Muhammad Hakimkhan, “Muntakhab at-tavarikh”, Kokand Khanate, Central Asia, Kashgar, China.*

Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” номли асари Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлиги тарихига оид нодир манба ҳисобланади. Мазкур асар беш боб, ўн икки тоифадан (фаслдан) иборат бўлиб, унинг хронологик ҳудуди “олимнинг яратилишидан” то XIX асрнинг 40-чи йилларини ўз ичига олади.

“Мунтахаб ат-таворих”- нинг бешинчи боби ўн иккинчи тоифаси ҳажман катта бўлиб, асарнинг ярмини ташкил этади ва асосан Қўқон хонлиги таърихига бағишланган.

Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асари ўрганилишининг яна бир муҳим чихати шундаки асарда сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий муносибатлар билан биргаликда, Қўқон хонлигида олиб борилган давлатчиликнинг муҳим компонентларидан бири бўлган маъмурий бошқарув тизими ва дипломатик муносибатларга оид бошқа манбаларда умуман учрамайдиган маълумотлар ўрин олган. Муҳаммад Ҳакимхоннинг бу борадаги асарда келтирилган маълумотлари ўзининг аниқлиги билан ажралиб туради, чунки асар муаллифи Қўқон хонлари билан

қариндошлик алоқалари мавжуд бўлиб, қисқа муддат бўлсада давлат бошқарури ишларида фаъол қатнашган эди [6, 25].

Мазкур асар XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX аср бошларида Қўқон-Хитой муносибатларининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишда бирламчи нодир асар ҳисобланади.

Таъкидлаш жоизки, XVIII–XIX асрлар Қўқон-Хитой муносибатлари Марказий Осиё халқлари тарихида мураккаб давр ҳисобланади. Илк Қўқон - Хитой муносибатлари 1759 йилдан бошланиб, хонлик мавжудлигининг охириги йилларигача давом этиб келган. Шарқий Туркистон, Қошғар, Шарқий Туркистон, Кичик Бухоро (хитойча Нан-лу), Олтишаҳар, Еттишаҳар, Уйғуристон, Сынцзян (хитойча Янги ҳудуд) каби номлар ишлатилган.) икки томон дипломатик муносибатларида асосий калит ролини ўйнар эди. 1759 йилда Цин империяси томонидан Шарқий Туркистон босиб олингандан кейингина Хитой Ўрта Осиё мамлакатлари билан қўшни давлат сифатида муносибатларни олиб бора бошлади. Натижада Қўқон ва Хитойнинг Цин империяси ўртасида дипломатик алоқалар ўрнатилди ва бу муносибатлар Қўқон хонлигининг ташқи сиёсатидаги муҳим йўналишлардан бирига айланди.

Қўқон хони Абдукаримбий ҳукмронлик давриданок мураккаб сиёсий жараёнлар бошланиб, бу аввало қалмиқ, элут, тургут, жунғор (чон қари), ойрот кўчманчи мўғил халқлари иттифоқи ташкил этган Жунғория давлатининг (1635-1758), Марказий Осиёга тажовузи билан боғлиқ эди.

Муҳаммад Ҳақимхон “Мунтахаб ат-таворих” асарида Абдулкаримбийнинг қалмоқларга қарши тутинган фарзанди Ўра-теппа ҳокими Фазилбий билан биргаликда олиб борган жангига оид воқеаларни қуйдагича тасвирлайди: “Абдулкаримбийнинг ҳукумати айёмида Хитой томондан Қалмоқ бош кўтариб. У пайтда Қошғарда Ойхожа ва Кунхожа (Оффоқ хўжа ўғиллари - Хон хўжа (Хўжа Яҳё ибн Хўжа Ҳидоятуллоҳ ибн Хўжа Мукаммадусуф ибн хўжа Муҳаммадамин ибн Махдуми Аъзам Даҳбедий ва Кун хўжа (Хўжа Бурҳониддин) каби саййидзодалар ҳукмронлик қилишарди. Хитой лашқари еттита шаҳарни босиб олгач, бу саййидзода ҳокимлар кўп уруш ва жанглардан сўнг қочишни ихтиёр этиб, Бадахшон томон юзландилар. Хитойликлар саййидлар ишини бир ёқлик қилгач, нопок кўнгиллари жойига тушиб, Қалмоқ кўшинини Фарғона мамлакатлари сари жўнатдилар. Улар эса кўп вилоятларни эгаллаб, Хўқанд вилоятини ҳам қамал қилдилар. Абдулкаримбий белини юз жойидан боғлаб, ул нопок кофирларга қарши ҳар кун ғазовот жанглари қилиб турди. Қамал муддати чўзила бошлади. Уша пайтда Фозилбий ваълинеъмат ибн Содикбий юз Ўра-теппада ҳокимлик қиларди. У Абдулкаримбийнинг тутинган ўғли эди. Мазкур айёмда ёши йигирмага етганди. Бу воқеалар хабарини эшитган заҳоти тез суръатларда Хўқанд томонга шошилди ва бир неча манзилни босиб ўтиб, Хўқандга етиб олди ва ғазовот уруши шарафига мушарраф бўлди. Ул амирнинг келганидан Абдулкаримбий кўп хурсанд бўлди ва қадамини муборак санаб, амир ҳаққига яхши меҳмондорчиликлар бажо келтирди. Бир неча кундан кейин қалмоқ лашқарининг аҳволи оғирлашиб, Хўқанд мамлакатини ўз ҳолига ташлаганча юртлари сари қайтиб кетдилар[1, 103].

XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон хонлиги ва Хитой ўртасидаги сиёсий, ҳарбий зиддиятларга сабаб бўлган Қошғар мулкининг аҳволи ва унинг ҳимояси ва манфиатлари йўлида олиб борилган курашлар Муҳаммад Ҳақимхон томонидан Сайидлик паноҳи, биродарим сифатида тилга олинган, Ҳазрати Али авлодларидан бўлмиш Жаҳонгирхожа номи билан боғлиқ.

Муҳаммад Ҳақимхон Жаҳонхожанинг Умархон (1810-1822) таъкиби сабаб Қошғар мулки сари юзлангани ва олиб борган кураши ҳақида қуйдаги маълумотларни келтиради: “Жаҳонгирхожа ва Ҳаққулибий қирқ киши билан қочиш йўлини ихтиёр этгач, жуда тез суръатларда йўл юриб, уч кундан сўнг амир Умархон юборган одамлар таъкибидан қўтулиб, амирга қарашли ҳудуддан узоқлашдилар. Уч кун мобайнида бошқа

худуд заминиди йўл ҳордиқларини ёздилар. Улар дам олаётган мавзеда қирғиз жамоасидан беш юзга яқин киши йиғилиб, биргаликда Қошғар сари юзландилар. Бир неча масофа йўлни босиб ўтиб, Қошғар вилоятига етдилар. Хитой жамоати Жаҳонгирхожа келганидан хабар топиб, уруш ва жанг иши учун тайёр турдилар. Жаҳонгирхожа Гулбоғ яқинига бориб, жанггоҳ томон юрди ва қуфр ақли ҳам уруш сари юриб, бор-йўғи икки тўпни мусулмонлар тарафга отиб бўшатгач, қирғиз халқи ўз-ўзидан бузилиб, қочиштарикини ихтиёр этишди. Саййидлик паноҳи ва Ҳаққули ишни бу аҳволда кўриб, йўналиш жиловини Хўқанд сари юзландилар. Ўша вақтда Қошғар халқининг мусулмон ақли Жаҳонгирхожанинг келгани борасидаги гапларга кеч ишонмас ва «бу қирғизлар кўптирган бало бўлса керак», дер эдилар. Кейин, билсалар, ҳақиқатдан ҳам жаноб саййидлик паноҳи келган бўлиб, мусулмонларни қутқариш ва кофирлар билан ғазовот қилиш мақсадида ташриф буюрган экан. Бу гаплар аниқ бўлгач, мусулмонлар афсуслик қўлларини «эх аттанг», дея бир-бирига уриб, пушаймонлик ва надоматлар қилишибди» [3, 396-397].

Қўқон хони Муҳаммадалихоннинг (1822-1842) ҳокимият теппасига келиши кучли репрессия ва қувғинлар билан ажралиб турарди. Муҳаммадалихон кўпгина кишилар, биринчи навбатда Маъсумхон ва Муҳаммад Ҳақимхоннинг ҳам ўз юртидан чиқиб кетишига сабаб бўлган эди [4, 7]. “Мунтахаб ат-таворих” муаллифи маълумоти кўра Умархон вафотидан сўнг Муҳаммадалихон Жаҳонгирхожанинг ҳол аҳволидан хабар олмай кўйди, шу жиҳатдан саййидлик паноҳи тирикчилик борасида жуда танг аҳволга қолиб, укаси Маҳмудхон, Тўраҳон ва бошқа бир неча киши билан қочиб, Қошғар сари юзланган. Аммо Муҳаммадалихон аскарлари уларни тутиб ҳибсга олишган. Бир неча кунлик ҳибсдан қочиб қутилган Жаҳонгирхожа Қошғар томон ҳаракати, мазкур мулк учун кураш олиб борган ва ҳукмронлик қилган [3, 479-482].

Муҳаммад Ҳақимхон Жаҳонгирхожанинг Қошғарда ҳукмронлиги ўзига хос хусусиятлари, унинг мазкур мулкни сиёсий, иқтисодий мавқеини ошириш йўлида олиб бошган ҳаракатлари ҳақида нодир маълумотларни келтиради. У Муҳаммадалихон томонидан юборилган элчиларни ҳатто менсимаган. Муаллиф Жаҳонгирхожанинг обрў ва нуфузи ҳақида элчи сифатида юборилган Султонхон маълумотида кўра қуйдагиларни келтиради: “Ўша вақтда Жаҳонгирхожа даргоҳининг Мавороуннаҳрнинг барча ҳокимларини бир ерга тўплаганда ҳам унинг бор-йўғи битта хизматчиси ўрнига ўта олмайдиган даражадаги ҳашамат ва шавкатли эканини кўрганман. Хазинада ҳеч бир подшоҳнинг хазинасида йўқ миқдордаги молу мулк йиғилган экан...” [3, 482-483].

Бундан ташқари “Мунтахаб ат-таворих”да Жаҳонгирхожанинг Муҳаммадалихон билан юзлашгани, Қўқон қўшинларини Гулбоғ қалъаси фатҳидаги мағлубияти ва мазкур қалъа Жаҳонгирхожа томонидан қўлга киритилгани ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган. Мазкур воқеа ҳақида асарда қуйдаги маълумотлар келтирилган: “Жаҳонгирхожа Хўқанд лашқари қайтиб кетгач, катта қўшин билан Гулбоғ қалъасини узук қошидек ўртага олиб, қамал ва уруш ишига киришди. Қамал муддати чузилиб кетди. Жаҳонгирхожа қайтиб, ўз давлатхонасига келиб тушди. Ўша вақтда Гулбоғда хитой қўшинидан ўн икки минг киши турган эди. Қамал жиҳатидан, барибир, емаклари тугаб, қийин аҳволда қолишди. Бир кечаси ҳаммаси тил бириктириб, Гулбоғ қалъасини ташлаб чиқишди ва оёқларини қўлига олганча пойи-пиёда ура қочишди. Бу хабар саййидлик паноҳи қулоғига етгач, дарҳол отланиб, кофирлар қочган томонга юзланди. Довюррак ғозийлар тезлик билан уларга яқинлашиб, икки орада уруш - жанглар бошланди. Бирор фурсатдан сўнг уларга ислом аҳлидан катта қўшин ёрдамга келиб, қуфр аҳлини қира кетдилар. Кофирлар ҳам бу ҳолни кўриб, жаҳолат юзасидан, яъни мусулмонлар қўлига тириклайин тушмаслик қасдида бир-бирини қириб битказдилар. Бирпасда ўн икки минг кишидан биттаси ҳам тирик қолмади. Саййидлик паноҳи фатҳ ва нусрат билан ўз қароргоҳига келиб тушди. Бу хабар Қошғардаги ислом аҳлининг барча етти вилоятига ҳам етиб бориб, қаерда қуфр аҳлини кўришса, ўша жойдаёқ қатлга

етказа бошладилар. Шу зайл, бу зўр хурсандчилик воқеаси туфайли ислом аҳли вилоятларининг бариси куфр аҳлининг қолган-қутган хас-хашагидан ҳам тозаланди. Жаҳонгирхожа Хўтан (Хўтан - Хитойнинг ғарбий қисмидаги шу ном билан аталган дарё, Тарим дарёсининг ўнг ирмоғида жойлашган шаҳар) вилояти ҳукуматини саййидлик паноҳи Маҳмудхоннинг ўғли ва ўзининг жияни бўлмиш Тўрахожага берди. Ёрканд (Ёрканд/Ёркент - қадимий номи Сақараўл, хитойча Шачэ — Хитойнинг Синьцзян-Уйғур мухтор республикасидаги шаҳар, Қашқар вилоятининг Ёркенд тумани маркази (1980 й.гача Қашқар вилояти маркази). Такламакон чўлининг ғарбий қисмида, Ёркенддарёнинг ўнг соҳилида, 1200 м баландликда жойлашган) вилоятини ўз укаси Муҳаммадхожага инъом қилди. Оксув (Оксув - Шарқий Туркистонда олтига катта шаҳарлардан бири. Оксув (Шарқий Помир тоғларидан оқадиган) дарё соҳилида жойлашган вилоят. Ҳозир Хитойнинг Уйғур-Синзян автоном республикаси таркибида) вилояти бошқарувини Хонхожа ўғли Умар Алихожага берди. Бошқалари ҳам шу алфозда тақсим қилинди. Жаҳонгирхожа Кошғарнинг барча етти вилоятига фармон берувчи бўлгач, кўнглини ўзича Хитой томонидан хотиржам қилди. Аммо, донишмандлар айтганидек, душман ожизлигига қараб, раҳм қила кўрма, агар кучи етса сени аяб ўтирмайди, деган хикматни эсидан чиқарди [3, 484-486]. Муҳаммад Ҳакимхон Жаҳонгирхожа ҳукуматининг заволи, сотқин, ғаламиз, иймонсиз кишиларнинг унга нисбатан хиёнати омиллари ва унинг мудҳиш оқибатлари ҳақида маълумот беради: “Вақт ўтиб, биродарим Жаҳонгирхожа беҳафсала бўлиб қолди ва давлатни ғанимат билмади. Мамлакат ишларига қарамай кўйди. Доимо пасткаш одамлар билан ўтириб-туришди, табиати асл ҳолатидан чекиниб, ҳар бир ишда мувозанатини йўқотди. Кўшин ишлари иккинчи ўринга ўтди... Бу гап Хитой ва Хўтан вилоятларининг барисига ёйилди ва кофир аҳлининг сардорлари ҳам бу ҳолдан воқиф бўлдилар. Қарашса, ҳукумат либоси ул саййидлик паноҳи қоматига мос тушмас экан. Катта кўшин билан яширинча йўллар орқали манзилу мақсад сари юзландилар. Тезликда қанча масофаларни босиб ўтиб, уч кунлик йўл билан Кошғар вилоятига етишдилар. Бу хабарни эшитган Жаҳонгирхожа ғам гирдобида суза бошлади ва дарҳол биродарим жаноб Тўраҳонни, Бекмуродбийнинг ўғли Худоёрбекни амири лашкар қилиб, катта кўшин билан кофирларга қарши жангга отлангирди. Улар саййидлик паноҳидан кетишга рухсат олгач, тезликда бир манзил йўл олға босишди. У томондан ҳам куфр лашкари етиб келиб, ўша мавзеда икки кўшин тўқнаш келиб, бир-бирига ёпиша кетдилар. Шундай уруш бўлдики, жанг майдони тупроғи куфр ва ислом аҳли қонидан гулнор рангига кирди.

Анча уруш ва жанглардан сўнг зафар насими куфр аҳли томонидан эсиб, ислом лашкари жанг майдонидан юз ўгирганча уруш қила- қила чекина бошлашди. Борган сари илгари қадам ташлаганча шу йўсинда уруш қилиб, Кошғар вилоятига кириб келди ва кўплаб мусулмонларни шаҳид этди, ислом аҳлидан анчалари эса қочиб кетдилар. Хитойлар саййидлик паноҳ Маҳмудхоннинг укаси Тўраҳон, Маҳмудхоннинг ўғли Тўрахожа, жаноб Султонхоннинг ўғли Мусоҳон эшонларни қўлга тушириб, Чин томонга юборишди. Кошғар ҳукумати яна кофир хитойлар қўлига ўтди. Ўша кечаси айни ушла, тут пайти Жаҳонгирхожа бир неча кишилари билан бирга молу мамлакатдан кўнгил узганча 1241 йилнинг ражаб ойи бошида (1826 ражаб ойи 9 февралда кирганган) қочиш йўлини ихтиёр этди ва неча бир меҳнату машаққатда ўзини Олой яйловига элтди. Ўша чоғда Чин ҳоконидан хитой сардорларига қандай бўлмасин, кучлари борица саъй-ҳаракат қилиб, Жаҳонгирхожани албатта ушлашлари ҳақида хат келди. Сардорлар мактуб мазмунидан огоҳ бўлгач, саййидлик паноҳини қўлга тушириш пайдан бўлдилар. Мусулмонлардан ҳам бир нечтаси дунё учун ўз динини бир дона арпага алиштириб, хитойликлар билан шерик бўлган ча саййидлик паноҳига хат ёзиб, агар саййидлик паноҳи яна бу ҳудудга қадам ранжида қилсалар, Қошғар ҳукуматини тагин жаноб саййидлик паноҳига топширамиз, деган қалбаки сўзларни билдирдилар. Бу

хабар Жаҳонгирхожа қулоғига етишгач, қон қистаган биродаримиз дарҳол бир нечта киши билан манзилу мақсад сари йўналди.

Қошғар вилояти яқинига етишгач, тоғда пистирма қуйиб ўтирган хитой аскарлари саййидлик паноҳининг олдидан чиқишди. Жаҳонгирхожа бу воқеани куриб, фалакнинг нима ўйинлар кўзғатганини англади ва чор-ночор қочиш сари тутинди. Тоғ жуда баланд бўлиб, ўша ерга чиқди, хитой кўшини эса тоғни марказ ўртасидаги нуқта каби қуршаб олди. Сўнг юқори томон кўтарила бошлашди. Саййидлик паноҳи қараса, иш қўлдан чиққан. Бўйинини қуйи солиб, тоғдан пастга тушди. Куфр аскарлари эса саййидлик паноҳини ушлаб, Қошғар вилоятига олиб бордилар. Аҳли ислом бу ҳолни кўриб, барчаси йиғлашга тушдилар. Саййидлик паноҳини аравага ўтказиб, хоқон ҳузурига - Хонбалиғ шаҳрига юбордилар. Ҳукумати муддати тўққиз ой бўлди. Ўшанда умри деярлик қирқ ёшга етган эди [3, 486-489]. Шундай қилиб, Муҳаммад Ҳакимхонинг “Мунтахаб ат-таворих” асари XIX аср Қўқон таърихивислигида муҳим ўринини эгаллаган нодир манба ҳисобланиб, хонлик таърихи, унинг ташқи сиёсати ўзига хос хусусиятларини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Асарда келтирилган Қўқон-Хитой ўртасидаги муносибатларда муҳим рол ўйнаган Қошғар мулки ва қисқа муддат бўлсада мазкур аждодлар мулки манфиатлари йўлида кураш олиб борган Жаҳонгирхожа фаёлиятига оид маълумотлари катта илмий аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдукаримов Дж.А. Отражение истории Ура-тюбе и Худжанда в “Мунтахаб ат-таварих” Муҳаммада Ҳакимхана.- Худжанд: “Нури маърифат”, 2020.- 208 с.
2. Маҳмудов Ш. “Мунтахаб ат-таворих”- Қўқон хонлиги давлат бошқарувига оид муҳим манба// Профессор Ҳамид Сулаймон номли республика ёш манбашинослари ва матншиносларининг Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг 15 йиллигига бағишланган илмий анжумани материаллари/ Маҳмудов Ш.- Тошкент, 2006.- 72 с.
3. Муҳаммадҳакимхон Тура. Мунтахаб ат-таворих. Форс-тожик тилидан таржима, муқаддима, изоҳлар ва курсаткичлар муаллифи Ш. Воҳидов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 716 с.
4. Хотираҳои Муҳаммад Ҳакимхон дар бораи сафари Русия. (Баргардонанда аз ҳуруфоти арабиасоси тоҷикӣ ба кириллӣ, ба чоп ҳозирқунандаи матн, муаллифи муқаддима, тавзеҳот, луғатнома, феҳрист ва замима Чамолитдин Абдукаримов).- Хучанд: Ношир.- 2013.- 104 с.

Абдуллоев Шухратжон Бобоисмоилович,
Термиз давлат университети таянч докторанти

ҚАДИМГИ ЁЗМА МАНБАЛАРДА ДРУЖ ДЕВИ ТАВСИФИ

***Аннотация:** Ушбу тадқиқотда Авеста ва бошқа қадимги ёзма манбаларда кўп тилга олинган Друж деви, унинг тавсифи келтириб ўтилади. Друж девининг зардуштийликдан олдинги дин пантеонига хос эканлиги, аёл қиёфасидаги илоҳа бўлгани, унга хизмат қилувчи диний ходимлари мавжудлиги ҳақида фикр юритилади.*

***Калит сўзлар:** Друж, дев, даэва, яту, ятукар, илон, аждаҳо, зардуштийлик, Аҳура Мазда, аша, Авеста, Беҳистун битиклари, Денкард, Зартуштра, Доро I.*

Девлар Авестада даэва деб аталади.¹ Авестанинг илк матнларида Ахура Маздага қарши бўлган номи кўрсатилмаган даэвалар сафидаги яна бир космик элемент аниқланган. Фраваран баёнотида этиқодчилар нафақат даэваларни рад этади, балки барча эзгуликларни Ахура Мазда билан боғлайди, Аша (ҳақиқат)ни эъзозлашини ва Друж (ёлгон) таъсирида бўлган жамиятдан воз кечишини эълон қилади (Y 12.1, 4). Ушбу эътиқод ва ақийда баёнига мувофиқ, доим одамларда Гаталардаги аша ва друж курашини ифодаловчи “интизом” ёки “бетартиблик”, “тўғри ният ва амал” ёки “алдов” йўлини ихтиёр этиш танлови мавжуд.² Гаталардаги Ахура Маздани алдаб бўлмаслиги тўғрисидаги иддаога кўра (Y 43.6, 45.4), Дружнинг кудрати бевосита Ахура Мазда фитратига таъсир қилолмайди. Мазкур эътироф Авестанинг кейинчалик шаклланган қисмларида ҳам такрорланади, жумладан, Ахура Мазда алқовида дружнинг табиати Доно Яратгандан мулақо фарқи кўрсатилади: “Менинг номим “Алданмас”, менинг номим “Чалғимас” (Yt 1.14).³

Майнява (номоддий, рух, тафаккур олами) ҳамда гаэтхя (модий, жисм) оламларига мансуб, ҳар икки жаҳада ҳам фаолият юритадиган ашадан фарқли ўлароқ, друж даэвалар сингари фақат майнявага тегишлидир.⁴ Лекин, унинг таъсири моддий дунёда сезилади. Видаэватада таъкидланганидек, даэвалар жонли эмас жонсиз материяга хос бўлгани каби⁵, друж ҳам тирик мавжудотларга душманлик қилади: ўзи ва ворислари фаолияти орқали зарар ва ҳалокат таркатувчи космик қараш (принцип) ҳисобланган (Y 51.10).⁶ Друж ёвузликнинг бошқа шаклларида ҳам намоён бўлиб, жисмоний мавжудотларни йўқ қилади деб ҳисобланган: “жонсиз материя алдовчиси” – Друж Насу бунинг ёрқин намунаси, у марҳумлар ёки ҳалок бўлган ит жасаидан (Vd 5.27–32) атрофдаги тирикларга ўтиб, ўлик жасаидан “виззилаб” пашша орқали атрофга зарар таратади (Vd 9.15–26, 10.1).

Друж – “ёлгон” тушунчасини моддий оламни бузадиган, номоддий мавжудот сифатида бошқа қадимий форс манбаларда ҳам учратиш мумкин. Доро I нинг Бехистун битикларида айнан Ёлгон (қад. форс. *drauga*) салтанатнинг турли ҳудудларида исёнларга олиб келганини таъкидлайди: Ёлгончилар (қад. форс. *draujana*) қаттиқ жазоланаса мамлакат осоишта бўлади. Ёлгоннинг империя барқарорлиги ва аҳолининг фаровонлигига таҳдид эканлигига оид сатрларни Доро I нинг Персополдаги битикларидан ҳам топиш мумкин⁷, унда шоҳ душман лашкари – “ёмон йил” (қад. форс. *dushiyara* – қурғоқчилик ва очлик фасли) ва Ёлгонга қарши Ахура Маздадан мадад сўрайди.⁸ Ўз фуқороларининг уй-жойи, мол-мулкини бундай ижтимоий, табиий ва

¹ Абдуллоев Ш.Б. Зардуштийлик эътиқодида девлар. // “Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари” мавзусидаги Республика IX илмий конференциясининг материаллари. Тошкент. 2017. 27-31-бетлар.

² Мисол учун Y 32.12. да

³ Boyd, J. W., and Crosby, D. A. ‘Is Zoroastrianism Dualistic or Monotheistic?’, *Journal of the American Academy of Religion*, 1979. 47(4): 557–88.

⁴ Schmidt, H.-P. ‘The Non-Existence of Ahreman and the Mixture’, in *Second International Congress Proceedings of the K. R. Cama Oriental Institute*, ed. H. M. Desai. Mumbai: K. R. Cama Oriental Institute, 1996. pp. 79–95.

⁵ Қаранг: Schmidt 1996: 84. Vd 17.2-3 тирик танадан ажралиб чиққан жонсиз нарсалар, масалан, кесилган соч ва тирноқларнинг ташлашни назарда тутаяди, натижада Даэва ҳам, судралиб юривчи махлуқлар ҳам (Ав. Храфстра) пайдо бўлади, улар йиғилган дон ва инсонларнинг кийим-кечакларини нобуд бўлишига хизмат қилишади.

⁶ Panaino, A. ‘A Few Remarks on the Zoroastrian Conception of the Status of Angra Mainyu and of the Daevas’, *Res Orientales*, 2001.13: 99–107.

⁷ Skjaervø ‘The Achaemenids and the Avesta’, in *Birth of the Persian Empire*, ed. V. S. Curtis and S. Stewart. London and New York: I. B. Tauris, 2005. pp. 52–84.

⁸ Skjaervø ‘The Achaemenids and the Avesta’, in *Birth of the Persian Empire*, ed. V. S. Curtis and S. Stewart. London and New York: I. B. Tauris, 2005. pp. 66.

ахлокий зарарлардан, шу жумладан сиёсий душманлари туфайли кўпаядиган Ёлғондан ҳам асраш шохларнинг асосий бурчи ҳисобланган (DB 1.34–5, 61).

Қадимги эронийларнинг ёмонлик ҳам ташқи (яъни моддий), ҳамда ички (яъни рухий) оламга зарар етказиши ҳақидаги қарашлари Доро I нинг ўз ахлоқи ҳақидаги баёнотида акс этган: ёлғонга эрагашмадим ва эгри ишлар (қад. форс. *зура кар*) қилмадим, доим тўғри йўлга (қад. форс. *аршма*) содиқ қолдим.¹ Доро I қабр тошида ёвузликни эмас, аксинча яхшиликни (қад. форс. *раста*) қўллашини ва “ёлғонга эрагашувчиларни маъқуллайдиганлардан эмаслиги” ни таъкидлайди.² Бундай ифода Заратуштранинг имкон бўлса ёлғонга эрагашганларнинг душмани, ҳақиқат / интизом (аша) тарафдори ва тартибни қўлловчи куч (ашаван: Y 43.8) бўлишни исташи тўғрисидаги Гата парчаларини акс эттиради.

Доронинг таъкидлашича ўз фикрларини (қад. форс. *манах*) назорат қила олгани учун ҳам ғазабини тийолган (DNb 13-15). Ёвузликни йўқ қилиш жойини инсоннинг онги ҳисбловчи ушбу концепция, Гаталардаги одамларни “эзгу диний идрок” (Ав. *Даэна Вангхуи*: Y 53.4) ёки “ёвуз диний идрок” (Ав. *Дуз-даэна*: Y 49.11) ажратилишининг тасдиғидир. Гаталарга кўра ҳар бир эркак ва аёл, Ахура Мазда яратган оламнинг таркибий қисми сифатида эзгуликни ёвузликдан ажратиш учун ҳикматга эга (Y 30.2, 31.11), улар алданиб адашиши ва даэвалар каби ёвузлик томонини танлаши мумкин. Гата парчаларидан бирида бири эзгу, иккинчиси ёвуз сифатларга эга икки “рух” ёки “илҳом” танлови мавжулиги: эзгуликка рағбатлилар ҳақиқатни, ёвузликка мойиллар нотўғри томонни танлаши айтилади (Y 30.3). Инсоннинг бу масаладаги танлови нафақат ўзининг келажак ҳаётини (Y 30.4, 48.4; 71.16), балки бутун олам ҳолатини ва “энг қабих ҳодисалар” юз содир бўлишини ҳам белгилайди (Y 30.5–6). Ёлғонни қўллаб-қувватлайдиганлар ашага чиқадилар, аммо уларнинг фитна ва хийла-найранглари енгиб ўтиш мумкин.³ Гаталарнинг баъзи парчаларида “дружни аша қўлига топшириш” (Y 30.8, 44.14) ва дружнинг ашадан мағлуб бўлиши ҳақида таъкидлаб ўтилади (Y 31.4, 48.1, 49.3). Аша тарафда бўлиб, “эзгу рух” (*vahishta mainyu*: Y 33.6) асосида ҳаёт кечирганларгина диннинг садоқатли вакиллари дидирлар.⁴

Авестанинг кейинчалик пайдо бўлган қисмларидаги космологияда, инсониятнинг ёвузликни енгиласига бўлган интилишининг янги ўлчови сифатида ҳар бир аёл ва эркакнинг “азалий рух” и – *фравашии* тушунчаси пайдо бўлади. Фравашилар алқови – Фарвардин Яштда ашига содиқлар фравашиси: илк одамдан (Гая Марэтан) дунёнинг охирида ғолиб бўладиган Саошянтгача аввалдан Ахура Маздага Ёлғон қуршаб олган оламни поклашда ёрдамчи бўлиш ва ниҳоят олам интиҳосида “Ёвуз рух” (Ав. Анра Майню)ни мағлуб этиш учун яратилган (Yt 13.1-12, 76-8). Фравашилар биргаликда моддий дунёни ҳимоя қилиш учун учиб юрадиган аёл мавжудотлар деб таъкидланган (Yt 13.45, 69–70).

Авестанинг кейинроқ пайдо бўлган қисмларида Заратуштра даэваларни биринчи бўлиб қоралаган ва “уларни рад этган қонун (низом)” нинг асосчиси (Y 2.13), “Эзгу тартиб” (*аша ваҳишта*)ни мақтаган ва Ахура Маздага ибодат қилган биринчи киши (Yt 17.18) сифатида тасвирлаган. Заратуштранинг *Ятҳа аҳу ваирё* дуосини ўқиган биринчи одам сифатидаги амали ер юзидаги барча даэваларни ер остига қувиб

¹ Skjaervø ‘The Achaemenids and the Avesta’, in *Birth of the Persian Empire*, ed. V. S. Curtis and S. Stewart. London and New York: I. B. Tauris, 2005. pp. 63.

² Skjaervø ‘The Achaemenids and the Avesta’, in *Birth of the Persian Empire*, ed. V. S. Curtis and S. Stewart. London and New York: I. B. Tauris, 2005. pp. 64.

³ Skjaervø ‘Zarathustra: A Revolutionary Monotheist?’, in *Reconsidering the Concept of Revolutionary Monotheism*, ed. B. Pongratz-Leisten. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2011. pp. 339–40.

⁴ Бу ўринда маросимларни ўтказиш ваколатига эга инсон маъносини англатувчи Авестадаги заотар назарда тутилган бўлиб, одатда “рухоний” деб таржима қилинади.

хайдашга хизмат қилади (Ү 9.14–15; Vd 19.46–7). Илк Авеста матнларида *Ахуна Ваирия* номи билан ҳам машҳур бўлган бу қадимий дуо бутун заратуштрийлик моҳиятини ўзида ифода этади¹ ва ёвузликка қарши очикдан-очик курашни англатади.² Бу муқаддас белбоғ – кусти белга ўралиб, олд томонидаги илк тугунни боғлашда ўқиладиган ва умуман аксарият заратуштрийларнинг кундалик одатий дуосига айланган.

Ўрта форс тилидаги зардуштрийлик манбаи Денкардда, Заратуштра туғилишигача бўлган унинг фравашисининг фаолияти ёвузликка қарши курашда эътиқодчиларга намуна сифатида намоёиш этилади (Dk 7.1.41-3). Бу матнларда Заратуштрани авраш учун ўзини Спандармад деб таништирган аёл қиёфасидаги сеҳргар жўнатилган. Авеста матнларида *яту* деб аталувчи сеҳр-жоду³ ва у билан шуғулланувчи *ятукарлар* қаттиқ қораланган.⁴ Одатда, хинди-эронийлар жамиятида бундай тоифа учун қўлланилган яту атамаси, дастлаб даъвалар синфини англатган бўлса, кейинчалик ёвуз кучларни йўналтирувчи жодугар ва магларнинг номи сифатида тушунилган.⁵ Кичик Авестадаги яту (форсча жоду), “худо” дан “сохта худо”га, ундан эса зулмат кучларини ифодаловчи “иблис” маъносига ўзгарган, даъва атамасининг шакллари билан биридик.⁶ Денкардда сеҳргар, жодугарларнинг Друз хизматкорлари саналганига ишора қилади. Чунки *ятукарлар*, шунчаки бир ижтимоий тоифа бўлмасдан, балки диний ваколатга эга кишилар саналган, яъни зардуштиликдан олдинги дин хизматчилари бўлишган. Б.Линколн Друз девии Авестада граматик жиҳатдан аёл жинсидаги отда (женский род существительное) ифодаланганига асосланиб, бу дев аёл қиёфасида бўлган деган фикрни илгари суради. Шунингдек, у бунинг сабабини шаклланаётган патриархал жамиятнинг аёлга нисбатан салбий қарашлари билан изоҳлайди. Олимнинг, грамматикага асосланган фикрларига эътироз йўқ, аммо Друз қиёфасининг аёлга нисбатан нафрат туфайли шаклланиган деган фикрига қўшилиш шубҳали. Агар, олимнинг фикри тўғри бўлса, Анаҳита илоҳа сифатида зардуштилик пантеонидан ўрин эгалай олмасди.

Аксарият авесташунослар ва хиндиарийлар тарихи мутахассисларининг фикрига кўра, Авестанинг дастлабки қисмларида Заратуштра рад этган таълимот илоҳлари ўз номи билан аталмасдан, балки салбий сифатларни ифодаловчи сўзлар билан номланган.⁷ Жумладан, Друз ҳам шулар қаторидандир. Зардуштиликдан олдинги дин пантеонидаги асл номи бизга номаълум бу образ, аёл образида бўлиши мумкин. Шу нуқтаи назардан унинг хизматчилари – қоҳиналари ҳам аёллар бўлишган. Ятукарлар айнан шу қоҳиналарга мос келади.

Ёвузликнинг яна бир қиёфаси мифик қахрамон Траэаона томонидан ўлдирилиган аждаҳо асотиридаги уч бошли илонсимон мавжудот – Ази Даҳақадир, у “кучли, қудратли друж девии” ҳисобланган (Ү 9.8). Яъни, илон Друз девининг моддий оламдаги акси деб ҳисобланган.

Хулоса. Авестанинг энг қадимики матнлари сифатида бевосита Заратуштранинг ўзига нисбат бериладиган Гаталарда рад этилган таълимот ва уларга мансуб олам, дружа - сохта ёки ёлғон олами деб аталади. Дружага қарши кураш учун албатта аша (ҳақиқат)ни олқишлаш, унга амал қилиш тарғиб этилади. Друз нафақат шунчаки ёлғон,

¹ Ahmadi, A. ‘The Syntax and Sense of the Ahuna Vairia’, Journal of the Royal Asiatic Society, 2012, vol. 22, no. 3-4, pp. 519-40.

² Қаранг: Ү 19.6, 10.

³ Oldenberg H. Die Religionen des Veda, 2 nd ed., Berlin 1970. 265 ff. Spiegel F., Die arische Periode und ihre Zustände. Leipzig 1887. pp 218-223.

⁴ Spiegel F., Die arische Periode und ihre Zustände. Leipzig 1887. pp 218-223.

⁵ Boyce M. A history of zoroastrianism. Leiden/Koln E.J. BRILL 1975. vol. I. pp 85.

⁶ Boyce M. A history of zoroastrianism. Leiden/Koln E.J. BRILL 1975. vol. I. pp 85.

⁷ Миксюк А.С. Незороастрийские культы по данным Авесты / А.С. Миксюк // Рацы гістарычнага факультэта БДУ: навуқ. зб. – Вып. 10 / рэдкал.: У.К. Коршук (адк. рэд.). – Мінск : БДУ, 2014/2015. – С. 158.

балки нотинчлик, фитна, тартибсизлик сифатида тарғиб этилган. Аксарият даэвалардан фарқли равишда Друз қиёфаси фалсафий талқин билан чекланмаган, унинг моддий оламдаги таъсири турли соҳаларда одам ёки бошқа мавжудотлар қиёфасида акс этган. Дружнинг аёл жинсида тасвирлангани унинг мавҳумиятдан кўра реалликка яқинлигидан дарак беради. Шу билан бирга, унинг хизматида бўлган ятукарларнинг борлиги, ашанинг ашадий душмани эканлиги, Ахура Мазда таълимоти асосан унинг таълимотига қарши қаратилгани бу образнинг зардуштийликдан олдинги пантеонга хослиги ҳақида дарак беради. Дружнинг моддий оламда аждаҳо – илон қиёфасида гавдаланиши ҳам алоҳида эътиборга молик. Илон билан боғлиқ рамз ва образлар Ўрта Осиё халқлари моддий маданиятида ва этнографиясида катта аҳамиятга эга. Жумладан, илонларнинг макр-ҳийла, сеҳр ва жоду рамзига айланиши бежизга эмас. Макқора аёллар, умаман ёлғончи ва фирибгарларнинг илонга қиёсланишининг тарихий илдизлари айнан Дружага бориб тақалиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ahmadi, A ‘The Syntax and Sense of the Ahuna Vairii’, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2012, vol. 22, no. 3-4, pp. 519-40.
2. Boyce M. *A history of zoroastrianism*. Leiden/Koln E.J. BRILL 1975. vol. I. pp 85.
3. Boyd, J. W., and Crosby, D. A. ‘Is Zoroastrianism Dualistic or Monotheistic?’, *Journal of the American Academy of Religion*, 1979. 47(4): 557–88.
4. Oldenberg H. *Die Religionen des Veda*, 2 nd ed., Berlin 1970. 265 ff. Spiegel F., *Die arische Periode und ihre Zustände*. Leipzig 1887. pp 218-223.
5. Panaino, A. ‘A Few Remarks on the Zoroastrian Conception of the Status of Angra Mainyu and of the Daevas’, *Res Orientales*, 2001.13: 99–107.
6. Schmidt, H.-P. ‘The Non-Existence of Ahreman and the Mixture’, in *Second International Congress Proceedings of the K. R. Cama Oriental Institute*, ed. H. M. Desai. Mumbai: K. R. Cama Oriental Institute, 1996. pp. 79–95.
7. Skjaervø ‘The Achaemenids and the Avesta’, in *Birth of the Persian Empire*, ed. V. S. Curtis and S. Stewart. London and New York: I. B. Tauris, 2005. pp. 52–84.
8. Skjaervø ‘The Achaemenids and the Avesta’, in *Birth of the Persian Empire*, ed. V. S. Curtis and S. Stewart. London and New York: I. B. Tauris, 2005. pp. 66.
9. Skjaervø *Zarathushtra: A Revolutionary Monotheist?*, in *Reconsidering the Concept of Revolutionary Monotheism*, ed. B. Pongratz-Leisten. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2011. pp. 339–40.
10. Spiegel F., *Die arische Periode und ihre Zustände*. Leipzig 1887. pp 218-223.
11. Абдуллоев Ш.Б. Зардуштийлик эътиқодида девлар. // “Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари” мавзусидаги Республика IX илмий конференциясининг материаллари. Тошкент. 2017. 27-31- бетлар.
12. Миксюк А.С. Незороастрийские культы по данным Авесты / А.С. Миксюк // *Працы гістарычнага факультэта БДУ: навуk. зб. – Вып. 10 / рэдкал.: У.К. Коршук (адк. рэд.). – Мінск : БДУ, 2014/2015. – С. 158.*

СВОЕОБРАЗИЕ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (НА ПРИМЕРЕ ТАДЖИКСКОГО ФОЛЬКЛОРА)

Таджикистанское народное творчество поражает своим богатством и жанровым разнообразием. Здесь вы встретите разные по наполнению песни, четырехстрочные стихотворения – рубаи, сказания о героях, детские сказки, поговорки и пословицы, юмористические истории. Например, цикл песен эпического содержания под названием «Гуругли» воспроизводились в сопровождении народного таджикского инструмента дутара. Народные певцы и сказатели всегда пользовались немалым уважением и были очень популярны. Существует множество своеобразных сборников сказок таджикского народа. Один из самых любимых героев – Мушфики – сатирический персонаж, который боролся за восстановление прав трудящихся и освобождения от феодального всевластия. По легенде, в качестве прообраза был взят таджикский поэт Мушфики, который жил ближе к концу 16 столетия.

Литературное наследие таджикского народа берет свое начало в древнейших героических эпосах племен, живших на этой территории. Один из центральных героев Рустам встречается также в литературных памятниках согдиев, которые проживали на этой территории еще в начале нашей эры. Эти героические образы перешли в классическую литературу таджиков, как в прозу, так и в поэзию, еще 10-11 столетий назад, когда она только появлялась, в период царствования Самонаидов.

Только в 19 столетии началась активная фиксация всех текстов устного народного творчества. В основном велась работа по древним источникам и источникам периода Средних Веков. Несмотря на то, что большая их часть – это памятники иранские и персидско-таджикские, они полностью отражают процесс становления и развития фольклора народов Таджикистана.

10 веков до середины первого тысячелетия новой эры большая часть фольклора ориентировалась на исторический фон. Уже тогда в произведениях прослеживаются идеи о всеобщем равноправии и хорошем справедливом главе государства, превращая их в первые социальные утопии. Увеличивается жанровое разнообразие, появляются притчи, чомы (предания в стихотворной форме). VII-VIII столетие характеризуется затуханием литературы на тюркских языках. Но устное творчество не остановилось в своем развитии. В следующие 2 столетия фольклор стал своеобразным подталкивающим фактором для создания более классических произведений таджикской литературы. Многие из известных поэтов и писателей (например, Абу Абдаллах Рудаки), жившие в конце 9 – начале 10 века, источники для вдохновения и образцы творчества находили именно там. Фольклор таджиков, имеющий тысячелетние традиции, богат и разнообразен: героический эпос, трудовые песни (майда), колыбельные, обрядово-календарные, обрядово-праздничные и траурные народные песни (суруд). Популярны в народе четверостишия (рубаи), сказки — волшебные и сатирические, распространены юмористические рассказы-анекдоты (латифы). Цикл эпических песен «Гуруглы» исполнялся под аккомпанемент дутара. Таджикский народный эпос «Гуругли» – произведение монументальное. В устно-песенном исполнении лучших сказителей он содержит более ста тысяч рифмованных строк. Исполнители эпоса пользовались в народе популярностью и уважением. Сложилось много циклов таджикских народных сказок. Герой сатирических рассказов (латифа) Мушфики выступает против феодального гнета, бесправия трудового народа. Прототипом этого героя был поэт Мушфики, живший во второй половине XVI века.

Литература таджиков связана своими корнями с устным творчеством далеких предков таджикского народа, создателей древних героических сказаний. Один из

любимых героев таджикского эпоса — Рустам; некоторые сюжеты, связанные с этим образом, сохранились в дошедших до нашего времени согдийских памятниках письменности первых веков нашей эры. Герои древнейших преданий и легенд вошли в таджикскую классическую литературу, в том числе поэзию, уже на ранних этапах её становления — в IX—X веках — в государстве Саманидов.

Лишь в XIX веке произошло активная деятельность по записи текстов, охватывающая в основном литературные материалы древности и средневековья. Однако по памятникам древнеиранской и средневековой персидско-таджикской письменности удаётся восстановить общую картину развития фольклорных традиций таджикского народа. Можно думать, что в начале 1-го тысячелетия до н. э. устнопоэтическое творчество иранских народностей (хорезмийцев, саков, согдийцев, бактрийцев, парфян, и др.) проходило по двум направлениям; космогонического и теогонического мифотворчества и создания героико-эпического произведения. В древнем эпосе действуют дэвоборцы и богатыри, «культурные герои», противостоящие силам зла и тьмы.

С середины 1-го тысячелетия до н. э. и до середины 1-го тысячелетия н. э. народное творчество приобретает характер, более близкий к исторической действительности. Идеи о равенстве людей, необходимости всеобщего благосостояния под властью справедливого правителя проникают в эпос, отражаясь в социальных утопиях. Растет число жанровых форм фольклора: появляются так называемая чома (малые стихотворные сказания), поговорки, пословицы, обрядовые песни, оды-прения (своего рода тенконы), притчи. В 7—8 веках, когда письменная литература на иранских языках в связи с нашествием войск Арабского халифата почти прекратила существование, фольклор продолжал развиваться. Он сделался источником и стимулом возрождения и развития литературы в 9—10 веках. С этого времени устное народное творчество и таджикская классическая литература развивались в тесной взаимосвязи. Родоначальник поэзии на фарси Абу Абдаллах Рудаки (около 860—941) и его современники многое черпали из народного творчества: образы, эпические и сказочные мотивы, отдельные жанровые формы и т. д.

Абдурашидова Фирӯза Абдукодировна,
омӯзгори кафедраи чамбиятшиносии Донишкадаи иқтисод ва санои Донишгоҳи
давлатии тичорати Тоҷикистон дар шаҳри Хучанд

КАФОЛАТИ ҲУҚУҚИИ МЕҲНАТИ ЗАНОН ТИБҚИ ҚОНУНГУЗОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мувофиқи моддаи 14 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон давлат баробарии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро қатъи назар аз ҷинс, наҷод, забон, вазъи иҷтимоӣ, ҷои истиқомат, этниқоди динӣ кафолат медиҳад.

Вазифаҳои риояи принсипи баробарӣ ҳангоми муқарраркунии кафолатҳои давлатии ҳуқуқу озодиҳои меҳнатии коргарон ва таъмини ҳимояи манфиатҳои корфармоён ва давлат муайянкунии қоидаҳои махсуси танзими категорияҳои махсуси кормандонро дар қонунгузори меҳнатӣ, инчунин меъёрҳои умумии ҳуқуқро нисбати ҳамаи кормандон татабиқшавандаро талаб мекарданд.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо эълон намудани эътироф, кафолат ва риояи ҳуқуқҳои инсон аз ҷониби давлат (моддаи 5) ҳимояи ҳуқуқҳои занон ва мардонро дар асосҳои баробар ба роҳ мондааст. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нигоҳи ҳуқуқу озодиҳои инсон аз ҷумлаи конститутсияҳои намунавӣ (яке аз озодиҳои инсон аз ҷумлаи конститутсияҳои беҳтарин) доништа шудааст.

Бояд тазаккур дод, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ аз 22 декабри соли 2017 баҳри бехдошти вазъи иҷтимоиву иқтисодӣ, фарҳангиву маънавӣ, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии зан дар ҷомеа, иштироки ҷаҳлона дар идоракунии давлат, омода кардани кадрҳои боистеъдод аз ҳисоби духтарони болаёқат, таъмини ҳаҷати генофонди миллӣ ва ҷаҳл гардонии мақоми зан дар таҳкими асосҳои ахлоқии ҷомеа Ҳукуматро вазифадор сохтанд, ки дар давоми соли 2018 110 ҳазор ҷойи кори доимӣ, баҳусус барои занону ҷавонон таъсис дода шавад. Бо мақсади таъмини иҷроии стратегияи давлатӣ ва нақшаи миллии амалҳо дар ин самт аз ҷониби мақомотҳои идоракунии давлатӣ тадбирҳои самарабахш амалӣ шуда истодаанд [1].

Ҳоло шумораи занон дар соҳаҳои маориф беш аз 70 фоиз, тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ 67 фоиз, фарҳанг 51 фоиз ва дар сафи хизматчиёни давлатӣ 23,3 фоизро ташкил медиҳанд. Ин нуқта зимнан дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдат - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таърихи санаи 26-уми декабри соли 2019 қайд гардид [2].

Ба ҷунин категорияҳои махсуси кормандон, ба хусус, занон ва шахсони дорои ўҳдадорихои оилавӣ дохил мешаванд. Ҷаҳлияти меҳнати занон, инҷунин шахсони дорои ўҳдадорихои оилавӣ бо меъёрҳои умумии қонунгузори меҳнат ба танзим дароварда мешаванд, ки қафолатҳои давлатии ҳуқуқу озодиҳои меҳнатиро барои тамоми кормандон, инҷунин меъёрҳои бо назардошти хусусият ва шароити меҳнати занон қабулшударо, хусусиятҳои психофизиологии табиати онҳо, ўҳдадорихои оилавӣ ва дигар омилҳои муҳими иҷтимоиро муайян менамояд.

Бояд қайд намуд, ки айни замон муқаррароти Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз бисёр ҷанба ба муқаррароти стандартҳои байналмилалӣ мувофиқи мебошад. Вале мувофиқи қисми 3 моддаи 11 Конвенсия дар бораи барҳам додани ҳама шакли таъбиз нисбат ба занон қонунгузорӣ дар ин ҷода бояд дар партави донишҳои илмию техникаӣ ва зарурат мунтазам тақмил дода шавад.

Меъёрҳои махсус оид ба ҳифзи меҳнат барои занон ва шахсони дорои ўҳдадорихои оилавии дар боби Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинишударо, яқум, ҳифзи меҳнати тамоми занони қорқардаистодаро бо назардошти хусусиятҳои физиологии занон, ва, дуҷум, ҳифзи меҳнатро бо назардошти модарӣ таъмин менамоянд.

Вобаста ба масоили мавриди назар асноди меъёрии ҳуқуқӣ, аз қабилӣ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Конвенсияи Созмони Байналмилалӣ Меҳнат №111 оид ба маҳдудсозии ҳуқуқ дар соҳаи меҳнат ва қасб; Конвенсияи Созмони Байналмилалӣ Меҳнат №45 оид ба татбиқи меҳнати занон дар қорҳои зеризаминӣ; Конвенсияи Созмони Байналмилалӣ Меҳнат № 110 соли 1951 оид ба баробарии музди меҳнати мардҳо ва занон барои қори баробарқиммат; Конвенсияи Созмони Байналмилалӣ Меҳнат №103 соли 1952 оид ба муҳофизати модарӣ, Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2016 ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул қарда шудаанд.

Дар аввали асри ХХ занон ҳаҷҷун тарафи муносибатҳои меҳнатӣ аз мард дида, бо назардошти хусусиятҳои физиологӣ ва иҷтимоӣ нозуқтар ҳисобида мешуд. Ҷунин муносибат дар он асос ёфта буд, ки зан на бо ҳама намудҳои ҷаҳлияти меҳнатӣ қор қардан қобилият дошт, зеро ки баъзе намудҳои ҷаҳлият ба саломатии зан махсус барои ҳавф дошт.

Муаммои ҳифзи меҳнати занҳои машғулбуда яке аз масъалаҳои муҳими рӯзномаи аввалин қонфронсҳои байналмилалӣ буд (Қонгресси қорӣ оид ба ҳифзи меҳнати Париж аз соли 1889, Қонгресси байналмилалӣ оид ба ҳифзи меҳнати Сюрих аз соли 1897). Аввалин механизмиҳои ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнати занон дар Статути Лигаи Миллат қойи ҳудро ёфтаанд, ки дар моддаи 23 муқаррар қарда шудааст, ки Аъзоҳои он

барои таъмин ва нигоҳдории шароитҳои адолатонаи меҳнат барои мардҳо, занон ва кӯдак дар ҳудудҳои худ қувваи худро сарф мекунанд [5,с.44].

Принсипи асосии танзими байналмилалӣ-ҳуқуқии меҳнат ин баробарӣ дар баамалбарории ҳуқуқ ва озодиҳо аст. Баробарӣ дар ҷои қорӣ ҳамчун ҳар як тафовут, мустасно ё тарҷеҳ фаҳмида мешавад, ки аз рӯи наҷод, ҷинс, дин, авлоди хориҷӣ, иҷтимоӣ, синну сол, вазъи оилавӣ муайян карда шуда, ба вайроншавии баробарии имкониятҳо нисбати таъмини қор ва машғулият оварда мерасонад.

Дар доираи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон меҳнати занон ва дигар шахсони ӯҳдадорҳои оилавӣ дошта дар сатҳи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳифз карда шудааст. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян кардааст, ки давлат баробарии ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро новобаста аз ҷинс, наҷод, миллат, забон, эътиқоди динӣ, вазъи молу мулкӣ ва иҷтимоӣ ва дигар аломатҳо қафолат медиҳад. Тамоми шаклҳои маҳдудсозии ҳуқуқҳои шахрвандон аз рӯи аломати иҷтимоӣ, наҷодӣ, миллӣ, забонӣ ё эътиқоди динӣ манъ карда шудааст[3].

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо эълон намудани эътироф, қафолат ва риояи ҳуқуқҳои инсон аз ҷониби давлат (моддаи 5) ҳимояи ҳуқуқҳои занон ва мардонро дар асосҳои баробар ба роҳ мондааст. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нигоҳи ҳуқуқу озодиҳои инсон аз ҷумлаи конститутсияҳои намунавӣ (яке аз озодиҳои инсон аз ҷумлаи конститутсияҳои беҳтарин) доништа шудааст.

Сарчашмаи асосии танзим ҳуқуқии меҳнати занон Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад [4].

Зарурияти танзими ҳуқуқии махсус барои занҳо бо сабаби хусусиятҳои психофизиологии онҳо, асосан барои занони ҳомиладор ва занони кӯдакдор пайдо шуд. Хусусияти батанзимдарории қори занон бо меъёрҳои боби 16 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон шарҳ дода шудааст. Ин меъёрҳо тартиби умумиқабулкардаи батанзимдарории қори ин категорияи қорандонро нигоҳ медорад, ки ба меъёрҳои умумиэътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқ мебошад.

Ҳамин тавр, ин боб маҳдудиятҳои меҳнатиеро, ки татбиқи меҳнати занонро иҷозат дода мешавад, пешбинӣ менамояд. Моддаи 216 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон қорҳое, ки дар онҳо истифодаи меҳнати занон манъ аст бардоштан ва қашонидани (як қоротиба) борҳои вазнин мунтазам дар давоми басти қорӣ, ҳадди имқонпазири вазни бор 7 кг иҷозат дода мешавад ва ғайра.

Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмӯи қораҳои ҳифзи махсуси ҳуқуқҳои меҳнати занон ва муҳайё кардани шароитҳои мусоидро мувофиқи хусусиятҳои физиологии онҳо таъминкунандаро пешбинӣ менамояд. Ба онҳо дохил мешаванд: зиёдшавии қафолатҳои модарӣ дар соҳаи бақортаъминқунӣ ва аз қор озодқунӣ, масалан, қангоми ба қортаъминқунии занон рад қардан, қаст қардани музди маош бо сабабҳои ҳомиладорӣ ва ва доштани қарзандон, манъ шудааст.

Инчунин дар боби мазқур дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон шартҳо ва тартиби ба қори дигар қузариқондани қани ҳомила ва заноне, ки қӯдаки то як қолу шақмоҳа қоранд – моддаи 221 ҚМ ҚТ, қодани руқсатӣ барои ҳомиладорӣ ва таваллуд – моддаи 223 ҚМ ҚТ, қодани руқсатӣ барои нигоҳубини қӯдак – моддаи 224 ҚМ ҚТ, қодани танаффус барои ғизодиҳии қӯдак – моддаи 218 ҚМ ҚТ пешбинӣ шудаанд. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиботи махсусро муқаррар меқунад ва ба қорандон қафолатҳо оид ба сақари қизматӣ, изоқакорӣ, қорҳои шақона, қор дар рӯзҳои истироҳат ва идҳои ғайриқорӣ медиҳад. Қорфармо ҳуқуқ надорад занони ҳомиладор ва қарзандони то синни 14 доштаро бе розигии қатти онҳо ба қори шақона, қор дар рӯзҳои истироҳат ва иди ғайриқорӣ, изоқакорӣ қалб намояд, ба сақари қизматӣ қиристонад.

Дар асоси аризаи шахсии зан рухсатӣ барои нигоҳубини кӯдак то расидан ба синни се солагӣ дода мешавад. Дар вақти рухсатӣ барои нигоҳубини кӯдак то расидани ӯ ба се солагӣ ба корманд ҷойи кор (мансаб) нигоҳ дошта мешавад. Ин рухсатиرو падар, бибӣ, бобои кӯдак, ё парастор, ки дар ҳақиқат нисбати кӯдак ғамхорӣ менамоянд, метавонанд пурра ё қисман истифода баранд, инчунин бо нигоҳ доштани ҷойи кор (мансаб).

Ҳамин тавр, қонунгузори Чумҳурии Тоҷикистон, ки кори занон ва шахсони ӯҳдадорӣ оилвӣ доштаро ба танзим дароварда, низоми қоидаҳои махсусро мефаҳмонад, ки ҳимояи махсуси занонро дар кор дар тафриқа бо меъёрҳои умумӣ таъмин менамояд.

Адабиёти истифодашуда:

1. Кодекси меҳнати Чумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Маҷлиси Олии Чумҳурии Тоҷикистон, с. 2016, №7, мод. 604.
2. Конститутсияи Чумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, “Паёми Сомониён”, 2016.
3. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдат, Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Чумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2019. Сомонаи расмӣ Президенти Чумҳурии Тоҷикистон www.president.tj
4. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Чумҳурии Тоҷикистон аз 22.12.2017. Сомонаи расмӣ Президенти Чумҳурии Тоҷикистон www.president.tj
5. Статут Лиги Наций (Версаль, 28 июни 1919 год). Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. VIII. М., 1935.

Аюбова Манижа Зокирҷоновна,

номзади илмҳои педагогӣ, сармуаллими кафедраи умумидонишгоҳии забони англисии МДТ «ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров»

ТАСНИФОТИ КАСБУ ҲУНАРҶО АЗ ДИДГОҶИ ВОҶИДАЛИИ МУҶМАЛӢ ВА АҲАМИЯТИ ПЕДАГОГИИ ОН

«Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»-и Воҷидалии Муҷмалиро, ки охири асри нуздаҳ дар Ҳиндустон ба нашр расидааст, метавонем, як китоби муқаммали дарсӣ номем, ки барои мубтадион – наврасоне, ки дар мадрасаҳо таҳсил мекарданд, рӯи кор омадааст. Ин асар дар Ҳиндустон дар замоне, ки ин кишвар аз ҷониби англисҳо тасхир гашта буд, таълиф гаштааст ва ҳуди Воҷидалии Муҷмалӣ меҳост, ки бо навиштани ин асари худ ҳамзамонашро аз дарсҳои ақибмондаи мадрасаҳо ва мактабҳо берун карда, барои беҳтар намудани вазъи омӯзиши форсизабонии Ҳинд асари таълимӣ ва методӣ таҳия кунад.

Дар асрҳои миёна мақсади асосии илми педагогика ва улуми дигар тарбия намудани инсонӣ комил буд.

Албатта, мо асарро ба таври пуррагӣ дастури ин ё он касби замони муаллиф гуфта наметавонем, аммо бисёр масъалаҳои марбут ба педагогикаи касбу ҳунар, этнопедагогикаи халқи тоҷик, доир ба таърихи таълифи китобҳои дарсӣ метавонад, ки «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» маълумоти фаровон диҳад.

Китоб чунон ки аз номаш маълум мешавад, аз ду қисми таркибӣ иборат буда, қисми аввал – «Матлаъ-ул-улум» аст. Дар ин қисмати китоб доир ба илмҳои аз нуқтаи

назари Вочидалии Мучмалӣ муҳим ба монанди навиштани муфрадоту муракабот, зарбулмасалу мақол, одоби таҳрир, сарфу наҳви форсӣ, илмҳои бадеъ, қофия, арӯз, таърих, ақоид, фикҳ, ҳандиса, мантиқ, мунозира, аҳкоми нучум (астрология), рамл, қафр, кимийе ва монанди инҳо маълумот додааст. Азбаски ин қисмати асар доир ба илмҳои машҳури замонаш аст, ӯ дар таълим додани онҳо роҳро пеш мегирад, ки онро шартан гирифтани маълумоти миёна доир ба ӯ он илми роиҷи рӯзгор номидан мумкин аст. Масъалаи пешниҳоди омӯзиши аҳкоми нучум ва ӯ мантиқу мунозира агар дар така ба методи таълими қадимӣ бошад, пас дар таълими ҷуғрофия ва ҳандиса ӯ аз дастурҳои илмӣ ва асарҳои таълимии аврупоӣ истифода кардааст, ки ин кори ӯ як нишонаи беҳтарини баҳрабардорӣ аз илми пешрафтаи дунё мебошад.

Қисмати дуҷуми китоб бошад «Мачмаъ-ул-фунун» ном дошта, агар онро аз арабӣ тарҷума кунем, маҷмӯи ҳунарҳо аст. Фан гуфта дар гузашта ҳунарро мефаҳмиданд ва дар китоб дар байни илм ва ҳунар фарқ гузошта шудааст.

Барои он ки ҳунарҳо чунон ки дар «Мачмаъ-ул-фунун» аст, ба таври пуррагӣ фарогир бошанд ва дар бораи ҳар кадоми онҳо маълумот дода шавад, масъалаи таснифоти ҳунарҳо, яъне классификасияи онҳо ба миён меояд.

Масъалаи дигар бошад, дода тавонистани назарияи даркорӣ доир ба омӯзиши ин ӯ он ҳунар аст, ки Мучмалӣ барои ноил гардидан ба ин кор аз маъхазҳои гуногун истифода кардааст.

Дар масъалаи таснифи ҳунарҳо Вочидалии Мучмалӣ ба як масъала тавачҷуҳи хос зоҳир кардааст, ки ин ҳам бошад, паҳншавии ҳунарҳо дар шаҳрҳо мебошад. Яъне, ӯ доир ба тамоми ҳунарҳо, ки дар замони зиндагӣ дар шаҳрҳои Ҳиндустон маъмул буданд, маълумот медиҳад ва муҳимтарин нуктаҳо барои омӯзиши ҳар ҳунар таъкид менамояд.

Вочидалии Мучмалӣ ҳамаи ҳунарҳо ва фанҳо ба чор навъи калон тақсим мекунад ва доир ба ҳар яке онҳо як боби китобро ихтисос медиҳад. Бобҳо аз фаслҳо иборатанд. Чунончи, дар муқаддимаи асараш ӯ таъкид мекунад: «Ба дафтари дуҷум, яъне «Мачмаъ-ул-фунун» кайфият ва камияти ҳар фан аз тадбир ва таркиб ва суду зиён ва ҳусну кубҳ ва ҳилату ҳурмати он ба қадри дарёфт ва маълумоти худ мундариҷ сохтам ва чун ҳунарҳо ба ҳасби маротиб зиёда аз чор мартаба набошанд – аъло ва авсат ва данӣ ва адно. Лихозо фунун ва ҳунарҳои ин маротиби чаҳоргона ба чаҳор боб дар «Мачмаъ-ул-фунун» навиштам» [3, с.6].

Мутобиқи ин таснифоти муаллиф ҳунару фанҳои зерин ба гурӯҳи аъло – беҳтарин дохил мешаванд, ки мутобиқи фаслҳои китоб чунинанд: таъбири хоб, байторӣ, мулоибат, чавҳарӣ, матбахӣ, ҷарроҳӣ, сайёдӣ, куҳхӯлӣ, қобила, филбонӣ, муаллимӣ, адибону атобакон, қоригӣ, хаттотӣ, қобуқасаворӣ, қошиқорӣ, табъ, разм, мусаввирӣ, тоҷирӣ, соҳуқорӣ, паҳлавонӣ, шоҳидбозӣ, нилгарӣ, муҳраканӣ. Дар бисту ҳашт фасли ин боб доир ба як ҳунар ва ӯ фанн маълумот дода шудааст, аммо дар фасли бисту нухум, ки «Санъатҳои аҷиба» ном гирифтааст, доир ба чанд санъат ба монанди сохтани ранг (барои навиштан), нарм кардани тилло, аз рустаниҳо баровардани намак, кашидани равғани ба палос рехташуда ва амсоли инҳо шарҳ медиҳад. Агар бо замони ҳозира қиёс кунем, дар ин фасл маслиҳатҳо ва маълумоти барои зиндагии рӯзмарра зарурӣ ҷой дода шудааст, ки барои ҳонанда аз манфиат ҳолӣ нестанд ва ба дастурҳои рӯзгордорӣ шабоҳат доранд [3, с. 468 - 471]. Фанҳои аъло бино бар маълумоти Вочидалии Мучмалӣ фанҳо ва ӯ ҳунарҳоанд, ки дар байни мардум ба онҳо зарурат бештар аст ва омӯхтани онҳо ва ӯ донишмандони маълумоти муқаддимагӣ дар борашон барои муқтаддон – наврасону ҷавонон муҳим ба шумор меравад.

Боби дуҷуми асар бошад, доир ба 55 ҳунари авсат (мобайнӣ) таҳия гаштааст ва ҳунарҳои зеринро фарогир аст: оҳангарӣ, мидодсозӣ, зангорсозӣ, ғаллафурӯшӣ, оташбозӣ, зарффурӯшӣ, ранг кардани оч, минокорӣ, шангарфсозӣ, пайванди обгина ва чинӣ, собунгарӣ, заргарӣ, сангтарошӣ, доруфурӯшӣ, саббоғӣ, мурғбозӣ, баззозӣ, хайётӣ, обдорӣ, рангсозӣ, табақтарошӣ, ҳалвопазӣ, мураббофурӯшӣ, начқорӣ, алоқабандӣ, шиногарӣ, рӯфӯгарӣ, ғаввосӣ, меъморӣ, торкашӣ, кимийегарӣ, нассоҷӣ,

атрфурушӣ, мутрибӣ, тамокуфурушӣ, қалъигарӣ, наълбандӣ, қоғазсозӣ, сайқалгарӣ, зардӯзӣ, даллолӣ, шишагарӣ, чаҳочасозӣ, мурассаъсозӣ, панирсозӣ, тамъсозӣ, ҳаққокӣ, боғбонӣ, ҳаммомӣ, чилдгарӣ ва ғ.

Дар боби сеюми асар, ки онро фунуни данӣ (паст) меномад, доир ба ҳунарҳои зерин маълумот дода шудаанд, ки инҳоянд – мӯтарошӣ, корзургарӣ, шутурбонӣ, саисӣ, обкашӣ, сайёдӣ, фаррошӣ, хидматгорӣ, чӯпонӣ, дарбонӣ, гадоӣ, кӯзагарӣ, ширфурушӣ, ҳаҷҷомӣ, табардорӣ, муздурӣ, белдорӣ, сабадгарӣ, даббоғӣ, ҳаммомӣ, моҳигирӣ ва амсоли инҳо.

Дар боби чаҳорум бошад, аз фунуни адно (пасттарин) сухан мекунад ва ин боб камтарин боби китоб буда, дар он мазаммати фанҳое чун қиморбозӣ, қалёнӣ, раҳзанӣ ва амсоли инҳо бо як ё ду ҷумла маълумот додааст.

Аз нуқтаи назари тақсимои касбу ҳунарҳо дидгоҳи Вочидалии Мучмалӣ ба андешаи мо аз чунин омилҳо баромадааст:

1. Аз лиҳози иҷтимоӣ. Маъруфият ва даромаднокии ҳуби касбҳо, ки беҳтаринашро дар боби яқум овардааст;

2. Гурӯҳ касбҳо ва ҳунарҳои авсатро аз лиҳози даромаднокӣ ва зауриятшон ба ҷомеа таҳлил мекунад, ки ин ҷанбаи иқтисодӣ низ дорад;

3. Муносибати мардум нисбати касбҳо, ки ўро водор кардааст, як гурӯҳ ҳунарҳоро ба табақаи ҳунарҳои паст ҷой диҳад;

4. Ниғаҳ доштан аз хатари беҳунарӣ ва машғул нагардидан ба касбҳои пасттарин.

Таснифоти Вочидалии Мучмалӣ дар низоми имрӯзаи тақсимои касбу ҳунарҳо рост намеояд ва албатта, барои он таъсири муҳит ва замони зиндагии муаллиф ҷой дорад. Аммо аз тарафи дигар ин китоб маводи хуберо барои омӯзиши педагогикаи касбу ҳунарҳо ва этнопедагогикаи халқи тоҷик дода метавонад.

Аз нуқтаи назари педагогика як нуқтаи ҷолиби диққат дар он аст, ки перомуни фунуни боби яқуми китоб маълумоти фаровонтар дода мешавад ва зоҳиран дар он давра донишҷӯи ин фанҳо маҳорат ва малакаи зиёдро талаб мекардааст.

Принсипи омӯзонидани ҳар фан ва ё касб дар «Маҷмаъ-ул-фунун» бо тартиби зерин сурат мегирад:

А. Таърихи мухтасари касб

Б. Маълумоти умумӣ доир ба он касб

В. Маълумоти соҳавӣ доир ба он касб

Г. Хулоса

Дар қисмати яқум таърихи мухтасари пайдошавии ин ё он касбро баён мекунад ва албатта, ин таърих баргирифта аз китобҳои динӣ ва ё ақволи мазҳабӣ мебошад, ки аз нуқтаи назари илмӣ шояд асос надошта бошанд. Масалан, доир ба фани бойтории асп дар бораи пайдоиши аспон маълумот дода зикр мекунад, ки дар замони зиндагии Сулаймон пайғамбар як гуруҳ мардуми Хуросон ба ў шикоят мекунанд, ки аспҳои болдор заминҳои кишти онҳоро поймол мекунанд. Сулаймон ба девҳо амр мекунад, ки он аспҳоро дошта оранд. Девон он аспҳоро дошта наметавонанд, чунки хеле пурқувват буданд. Пас бо ҳила ба ҷои обнӯшии аспон шароб пур мекунанд ва 1000 аспро маст карда медоранд ва ба назди Сулаймон меоранд. Сулаймон амр медиҳад, ки онҳоро сар зананд. Баъди ба қатл расонидани 900 асп фаришта Ҷабраил назди Сулаймон ҳозир шуда ўро аз ин кор бозмедорад. Сулаймон дуо мекунад, ки қуввати парвози аспҳо бардошта шавад ва бино бар гуфтаҳои Мучмалӣ аспҳои тозӣ – арабӣ аз насли ҳамон 100 аспи зиндамонда аст [3, с. 336].

Ҳамин тариқа доир ба ҳар касбу ҳунар маълумоти мухтасар ва ё ҳикояеро зикр мекунад. Аз нуқтаи назари педагогика агар инро таҳлил кунем, ҳар соҳибкасбро лозим аст, ки таърихи пешаашро донанд. Дар асрҳои миёна ба ин кор аҳамияти махсус дода мешуд. Ҳадаф чунин буд, ки соҳибӣ ҳунар бо донишҷӯи таърихи касбаш аз он ифтихор кунад. Дигар сабаб дар он буд, ки ба пешааш ҳамчун кори муқаддас ва амале, ки

бузургону пайгамбарон ва устодон онро ба чо овардаанд муносибат карда, ба он содик монад. Доир ба ин самт муҳаққиқони педагогика баён медоранд, ки мақсади раванди педагогикаи касбӣ ду навъи натиҷа лозим аст: маънавӣ ва моддӣ [1, с. 11].

Пӯшида нест, ки дар гузашта дар педагогикаи бостонии Ҳинд ва умуман дар кишварҳои Шарқ симои устод барои шогирд шахси муқаддас доништа мешуд. Бино бар ин дар педагогикаи қадимаи Ҳиндустон гуфта мешавад, ки падару модар тани фарзандро ба вучуд меоранд, устодон бошанд, ба он шакл ва ҷисм мебахшанд [2, с. 199].

Қисмати дуҷум, ки аз аҳамияти касб аст, хусусияти маълумотдиҳӣ дошта, мухтасар перомунӣ он касб маълумот медиҳад, ки барои ҷӣ он касб зарур аст. Масалан, дар бораи касби ҷарроҳӣ – шикастабандӣ овардааст: «Бидон, ки фанни ҷарроҳон иборат аст аз доништани тадобири ақсоми ҷароҳот ва заробот ва фасадӯ қатъӣ гӯшт ва устухони шикаста ва устухоне, ки аз ҷойи хул лағзида бошад ва дӯхтани сари захм ва мутааллиқоти он ва ин фан шуъбае аз илми тибб аст» [3, с.347]. Яке аз унсурҳои хоси ин қисмат саршавӣ он бо таркиби «бидон, ки» мебошад, ки он қариб дар ҳамаи китобҳои дарсии асримиёнагӣ мавриди истифода қарор дошт.

Қисмати сеюми ҳар фасли китоб қисмати асосӣ ва муҳим буда, дар он мухтасаран оид ба ҳолатҳо ва амалҳои барои ҳамон касб зарурӣ маълумот дода мешавад. Ин маълумотро Мучмалӣ аз китобҳои соҳавӣ ва ё аз устодони пеша гирдоварӣ кардааст. Дар ин қисмати фаслҳо тарзи баёни муаллиф сода ва оммафаҳм аст ва ба назар мегирад, ки мубтадион – наврасон онро фаҳманд. Масалан, барои фаҳмонидани қад ва дарозии асп ӯ ченакҳои дарозиро махсус истифода намебарад, балки онро бо ангуштон муайян мекунад. «Ва бидон, ки ҳадди баландии асп сад ангушт ва ҳадди дарозияш аз сар то беҳи дум саду шаст ангушт ва ҳадди даври шикам ва кашиш миқдори сад ангушт ва асп аз ин қадри муайян баландтар ва дарозтар ва ситабртар набошад» [3, с.340].

Ҳамин тавр дар ҳар фасл ҷузъҳои асосии он ҳунар мавриди баррасӣ қарор мегирад.

Дар қисмати охири хулосаи ҳуди муаллиф доир ба он ҳунар баён мегардад.

Ақсарияти касбу ҳунарҳое, ки Вочидалии Мучмалӣ дар бораи онҳо маълумот додааст ва барои мубтадион тарзи омӯзиши онро баён кардааст, мумкин аст, ки имрӯзҳо дар истифода набошанд, аммо аз чанд ҷиҳат мо метавонем, ки хидмати ӯро дар рушди педагогикаи тоҷик, дидактика ва методикаи омӯзонидани касбҳо арзишманд номем. Вочидалии Мучмалӣ шояд нахустин нафарест буд, ки барои ба меъёрҳои замонаш мутобиқ гардонидани китобҳои дарсӣ заҳмат кашид. Концепсияи додани маълумоти миёнаро ба мубтадиён ӯ пешниҳод кард ва дар баробари илмҳои замонаш: алифбо, сарф, наҳв, қофия, фикҳ, таърих, илоҳиёт ва амсоли инҳо ӯ зарур шуморида буд, ки наврасон доир ба ҳунарҳо низ маълумот пайдо карда бошанд. Дар қисмати ҳунарҳо Мучмалӣ маълумоти ибтидоиро назди хонанда мегузорад ва омӯхтани нозуқиҳои онро ба ҳуди мубтадӣ вогузор мекунад.

Доир ба классификасияи ҳунарҳо андешаҳои Вочидалии Мучмалӣ дар замонаш мубрам буд, аммо дар шароити кунунӣ он таснифот дигаргунӣ мекунад, зеро касбу ҳунарҳои нави замонавӣ ба вучуд омадаанд.

Мучмалӣ дар асри худ доир ба мадрасаҳо маълумот дошт ва дар тасаввури ӯ муассисаҳои чун омӯзишгоҳҳои касбӣ, муассисаҳои махсуси ҳунаромӯзонӣ мавҷуд набуд. Аз ин хотир, ӯ зарур медонист, ки ҳамаи ин маълумотро дар мадраса мубтадион аз худ кунанд. Яъне дар давраи мактабҳои доир ба ҳамаи соҳаҳои дар замонашон мавҷуда маълумот дошта бошанд.

Ин гуна андешаҳои Вочидалии Мучмалӣ бо назарияи тарбияи меҳнатии Иохан Генрих Песталоттси (1746 – 1827) мувофиқат мекунад. Маълум аст, ки олими номбурда дар педагогика ташкил намудани китоби махсуси «Алифбои малакаҳо»-ро пешниҳод карда буд (4, с. 83). Мучмалӣ гарчанд ки бо ин олим мулоқот накардааст, аммо

назарияи ӯро, ки дар Аврупо пайдо гашта буд, дар Ҳиндустон амалӣ карда, «Алифбои малакаҳо»-ро дар намуди шарқиёна таҳия намудааст.

Таснифоти фунун ба навъҳо ба он водор мекунад бифаҳмем, ки барои ҳар табақаи ҳунар тавачҷух бояд нигаронида шавад. Ҳунарҳои аълоро ӯ бештар шарҳу тавзеҳ медиҳад. Онҳо ҳунарҳосанд, ки ба ғайр аз донишдони қоидаҳо доштанидониши муайянро ҳам талаб мекунад. Дар бораи ҳунарҳои авсат – мобайнӣ бошад, нуктаҳои асосияшро зикр мекунад. Дар бораи интиҳоби ҳунарҳои мобайнӣ ӯ хеле эҳтиёткор аст ва муҳимтарин асрори касби зикршавандаро баён медорад.

Муносибати ӯ дар ин самт чунон аст, ки ба хонанда маълумоти асосиро медиҳад, аммо ҳаргиз қулли асрорро намегӯяд ва хонандашро водор мекунад, ки агар ба он шавқ пайдо кунад, аз устоди касб онро пурра омӯзад.

Фунуни паст ба монанди гадоӣ қардан низ дар чаҳорҷӯбаи одоб ва қоидаҳои он фан амал намояд. Барои гадоӣ қардан ӯ ба таври одӣ ва осон қоидаҳои шарҳ медиҳад ва менависад, ки агар гадоӣ мекарда бошад, бояд дар ҳама ҷо гадоӣ кунад, аз ҳар кӣ садақа пурсад ва ҳарчи диҳанд, онро рад накунад. Ба назар аҷиб менамояд, аммо он ахлоқу одоби гадоиро ҳам тавсия медиҳад, меомӯзонад.

Вочидалии Мучмалӣ бо таълифи китобаш муътақид аст, ки мардум ва ба хусус мубтадион – наврасонро бо ҳамаи касбу ҳунарҳо ошно қардан даркор аст, то ки касби ба худашон дарқорино аз бар намоянд.

Дар замони муосир ба илми педагогика таснифоти ҳунарҳои Вочидалии Мучмалӣ танҳо як сарчашмаи таърихӣ аст ва дар рӯзгори мо аз ин истифода қардан ба мақсад мувофиқ нест. Аммо дар бораи ҳунарҳои мардумӣ, ки имрӯз ҳам дар байни халқ роиҷ мебошанд, маълумот ва тавсияҳои Вочидалии Мучмалӣ метавонад, ки раҳнамои воқеӣ бошад.

Маълумоти Вочидалии Мучмалиро доир ба тайёр қардани ранг барои навиштан агар истифода бурда, таркиб – ранги давро созем, пас мо бо ин роҳ метавонем, ки як ҳунарро зинда кунем. Бо истифодаи маълумоти Вочидалии Мучмалӣ гиёҳу рустаниҳоеро барои сохтани ранги даво кор фармуда ин ҳунари қадимаро эҳё қардан мумкин аст. Аз ҳамин хотир чунин маълумотро барои дарсҳои амалӣ ва эҳёкунии муассисаҳои таълимии касбомӯзӣ, масалан дар литсейи ҳунарҳои халқӣ истифода қарда, асрори қадимаи рангсозиро ҳам кушоем. Ин роҳ имкон медиҳад, ки як касби қадима ва ё технологияи гумшуда боз аз сари нав эҳё гардад.

Ҳамин тариқ, гуфта метавонем, ки барои эҳёи ҳунарҳои қадима «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»-и Вочидалии Мучмалӣ дастури арзишманд аст, ки маълумоти онро истифода қарда, дар амал татбиқ намудам мувофиқи мақсад мебошад.

Адабиёт:

1. Аҳмедова У.Г. Формирование основ общечеловеческих нравственных ценностей на теоретическом уровне. / У.Г. Аҳмедова // Вестник Таджикского национального университета. № 3 (48) – 2008. С. 207 – 211.
2. История образования и педагогической мысли за рубежом и в России / Под редакцией З.И. Васильевой. – М.: Академия, 2006. – 432 с.
3. Мучмалӣ Вочидалӣ. Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун. / Вочидалии Мучмалӣ – Лакҳнав: Нувал Кишур, 1893. – 556 с.
4. Хрестоматия по истории социальной педагогики и воспитания. Т.1. Зарубежная история / Сост. А.А. Фролов, Ю.Х. Трушина. – М.: Народное образование, НИИ школьных технологий, 2007. – 304 с.

Аличон Қиёмзода,

НАМУДҲОИ АСОСИИ БАҶҚ ДАР ТАБИАТ

Раъду барқ як разряди азими электрикӣ дар атмосфера мебошад, ки одатан хангоми раъду барқ дида мешавад. Он худро ҳамчун дурахши дурахшони равшан нишон медиҳад ва бо раъду барқ ҳамроҳӣ мекунад. Қувваи ҷорӣ дар разряди барқ ба 10-300 ҳазор ампер, шиддат аз даҳҳо миллион то миллиард вольт мерасад. Қувваи барқ аз 1 то 1000 ГВт мебошад. Ва бо ин ҳама, барқ яке аз падидаҳои таҳқиқнашудаи табиӣ аст.

1. Раъду барқ дар хатти абр ба замин

Олимони боварӣ доранд, ки барқ дар натиҷаи тақсими электронҳо дар абр ба вучуд меояд, ки одатан аз болои абр заряди мусбат ва манфӣ доранд. Дар натиҷа, мо як конденсатори хеле пурқудратро ба даст меорем, ки онро баъзан дар натиҷаи ба якбора ба плазма табдил ёфтани ҳавои оддӣ ҳолӣ кардан мумкин аст (ин ба ионизатсияи торафт қавии қабатҳои атмосфера ба раъду барқ наздик аст). Бо роҳи ҳарорати ҳаво дар ҷои гузариши заряд (барқ) ба 30 ҳазор дараҷа мерасад ва суръати паҳншавии барқ дар як соат 200 ҳазор километрро ташкил медиҳад.

2. Раъду барқ аз замин ба абр

Онҳо дар натиҷаи ҷамъ шудани заряди электростатикӣ дар болои баландтарин қисми рӯи замин, ки онро барои барқ хеле "ҷолиб" месозад, ба вучуд омадаанд. Чунин барқ дар натиҷаи "рахна кардани" фосилаи ҳаво байни болои қисми заряднок ва поёни раъду барқ ба вучуд меояд.

3. Раъду барқи абр ба абр

Азбаски қисми болоии абр мусбат заряднок шуда, қисми поёни манфӣ заряднок аст, абрҳои раъду барқ метавонанд бо зарядҳои электрикӣ якдигарро парронанд.

4. Раъду барқи уфуқӣ

Раъду барқи уфуқӣ. Ин барқ ба замин намезанад, балки ба таври уфуқӣ ба осмон паҳн мешавад. Баъзан чунин барқ метавонад аз як раъду барқ ба осмони соф паҳн шавад. Чунин зарбаҳои барқ хеле пурқувват ва хеле хатарноканд.

5. Раъду барқи лентагӣ

Раъду барқи лентагӣ якчанд разряди якхелаи зигзаг аз абрҳо ба замин, параллелӣ бо ҳам бо холигиҳои хурд ё бидуни онҳо мефароянд.

6. Тоza (занҷирии нуқтаӣ ё шаддамарчонӣ)

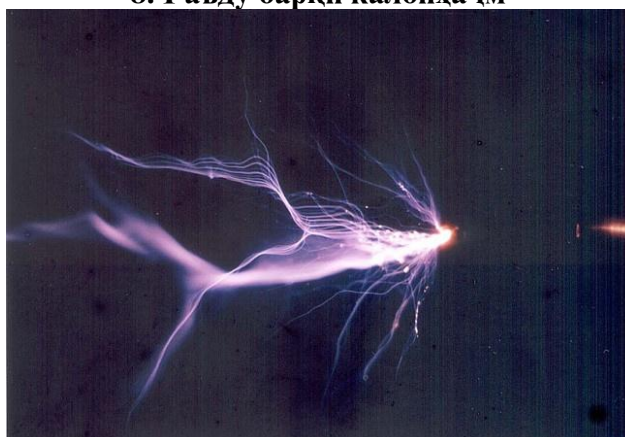
Шакли нодири барқдихӣ ҳангоми раъду барқ, дар шакли занҷираи нуқтаҳои тобон мебошад. Умри барқрезаи соф 1-2 сония аст. Ҷолиби диққат аст, ки траекторияи раъду барқ аксар вақт хусусияти мавҷнок дорад. Баръакси раъду барқҳои хаттӣ, пайроҳаи барқҳои равшан агар шоха надихад - ин хусусияти фарқкунандаи ин намуд аст.

7. Раъду барқи пардамонанд

Равшании парда ба як раҳи амудии васеи нур ҳамроҳӣ мекунад, ки ҳумаки паст ва хурд дорад.

8. Раъду барқи калонҳаҷм

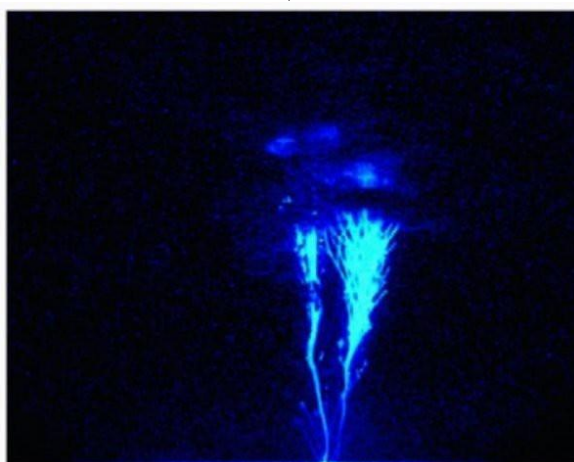
Раъду барқ микёси дурахшони сафед ё сурхтоб дар абрҳои пасти шаффоф буда, бо садои пурзӯр аз «ҳама чо» садо медиҳад. Пеш аз марҳилаи асосии раъду барқ бештар мушоҳида карда мешавад.

9. Элфҳо

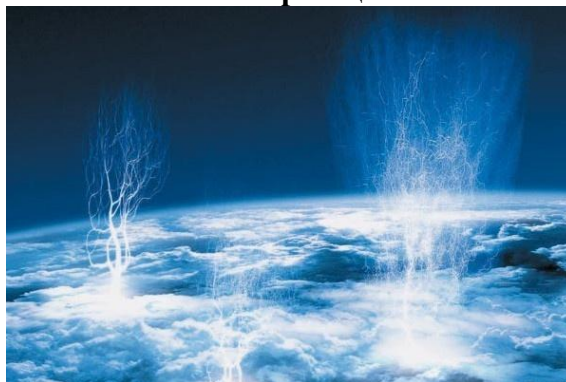
Элфҳо алангаҳои бузурги конусӣ ҳастанд, ки диаметри он тақрибан 400 км мебошад, ки бевосита аз болои раъду барқ пайдо мешаванд. Баландии элфҳо метавонад ба 100 км, давомнокии дурахшон ба 5 мс (ба ҳисоби миёна 3 мс) расад.

10. Четҳо

Четҳо найҳои конуси кабуддор мебошанд. Баландии четҳо тақрибан ба 40-70 км мерасад (сарҳади поёнии ионосфера), реактивҳо нисбат ба элфҳо нисбатан дарозтар зиндагӣ мекунанд.

11. Спрайтҳо

Спрайтҳо як навъ барқест, ки аз болои абр мезанад. Ин падида бори аввал соли 1989 тасодуфан сабт шудааст. Дар бораи табиати ҷисмонии спрайтҳо айни замон маълумоти хеле кам мавҷуд аст.

12. Раъду барқи куррашакл

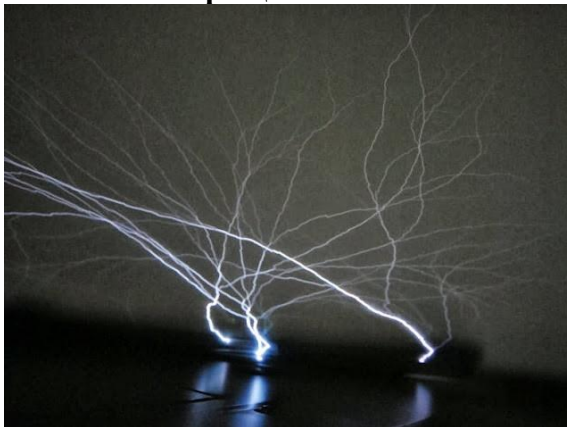

Раъду барқ тӯби плазмаест, ки дар ҳаво шино мекунад, падидаи беназир ва нодири табиӣ. Назарияи ягонаи физикии пайдоиш ва чараёни ин падида ҳанӯз пешниҳод нашудааст.

Баъзе одамон баҳс мекунанд, ки ягон гулӯла нест. Умуман, олимони ҳанӯз ба мавҷудияти барқҳои куррашакл итминони комил надоранд.

Бо вучуди ин, бобои ман даъво дошт, ки ҳамдеҳааш дар пеши чашми ӯ вафот кард, вақте ки дар зери шофери саҳт қарор кард, ки аз барқҳои тӯбӣ сигор даргиронад.

13. Чароғҳои Saint Elmo

Чароғҳои муқаддаси Элмо ин разряд дар шакли чӯбҳо ё хасуҳо (ё разрядҳои тоҷӣ) мебошанд, ки дар нӯги тези ашёҳои баланд (манораҳо, сутунҳо, дарахтони бекас, қуллаҳои сангҳо ва ғ.) Дар баландӣ руҳ медиҳанд шиддати майдони электрикӣ дар атмосфера. Онҳо дар лаҳзаҳои ташаккули ба шиддати майдони электрикӣ дар атмосфера ба дараҷаи тартиби 500 В / м ва аз он болотар мерасанд, ки ин аксар вақт ҳангоми раъду барқ ё ҳангоми наздик шудан ба он ва зимистон ҳангоми тӯфони барфӣ ба амал меояд.

14. Раъду барқи вулкони

Раъду барқи вулкони ёки чиркин ([англ.](#) Dirty thunderstorm; ёки раъду барқи вулкони — [англ.](#) Volcanic lightning) ин падидаи обу ҳаво мебошад, ки бо пайдоиши барқ дар абри хокистар, ки ҳангоми аз даҳони вулкон мебарояд, хос мебошад.

Раъду барқ дар натиҷаи бархӯрди потенциалҳои бузурги электрикӣ, ки бо зарраҳои зарби афтиши манфишуда ва газҳои конденсатори конденсатори мусбат ифодаёфта дар сутуни хокистаре ба вучуд омадааст, ки ҳангоми шӯриш ба вулкони омадааст. Дар ин ҳолат, андозаи зарра хурдтар бошад, алангаҳо бештар тавлид карда мешаванд.

Ғайр аз ин, ҳангоми таркиш миқдори зиёди об хориҷ мешавад, ки он метавонад барои барқ додани вулкони манбаи энергия гардад. Механизми тавлиди зарядҳои электрикӣ дар раъду барқҳои чиркин (олуда, ифлос) тақрибан ба пайдоиши барқҳои оддӣ шабеҳ аст, вақте ки зарраҳои ях ва қатраҳои об дар абр бо ҳам бархӯрданд.

Раъду барқҳои чиркин маъмуланд ва аз замони қадим ба мушоҳида мерасанд, аз ҷумла, аввалин ҳодисаи тасдиқшудаи барқ ҳангоми хуруҷи Везувий дар соли 79 рух додаст ва аз солҳои 1940 сар карда, онҳо дар он ҷо ба навор гирифта мешаванд.

Маъруфтари барқзании вулкони дар вақти хуруҷи вулкони Галунгунг (Индонезия, 1982) Пинатубо (Филиппин, 1991), Ринчани (Индонезия, 1994), Августин (ИМА, 2006) Чайтен (Чили, 2008), Килауэа (ИМА, 2008) [14], Redout (ИМА, 2009) Мегарі (Индонезия, 2010), Eyjafjallajökull (Исландия, 2010), Симмие (Ҷопон, 2011) Сакураджима (Ҷопон, 2015), Калбуко (Чили, 2015) мушоҳида шудааст. Ин вулкони дар ҳама ҷаҳон фаъолтаранд, ки дар натиҷаи хуруҷи онҳо раъду барқҳои чиркин ба мушоҳида мерасанд.

Дар натиҷаи таҳқиқот маълум гардид, ки раъду барқ ба ду навъ ҷудо мешавад: разрядҳои хурде, ки дар наздикии кратер ба амал меоянд ва раъду барқҳои вулкони, ки дар абрҳои хокистар баландмешуда мушоҳида карда мешаванд.

Олимон тахмин мезананд, ки ду намуди барқ дар табиати гуногун рух медиҳад. Ҳамин тавр, ба гуфтаи олимон, разрядҳои хурд натиҷаи равандҳои электрикии магма ҳангоми «табақабандӣ» ба қисмҳои таркибии он мебошанд. Ва разрядҳои калон дар абрҳои хокистар ҳангоми пайдоиши ҳарорат аз -20 дараҷа гарм, ҳангоми қатъ шудани қатраҳои обҳои сардқардашуда пайдо мешаванд. Чунин равандҳо ҳангоми раъду барқ дар абрҳо ба амал меоянд. Инчунин, олимон байни баландии абри хокистар ва басомад ва қудрати барқ робита барқарор карданд.

На ҳар як хуруҷи вулкони барқ ҳамроҳӣ мекунад. Ин аз он сабаб аст, ки шиддатнокии электрикони аэрозоли вулкони аслан ба хусусиятҳои таркиш вобаста аст.

Мувофиқи яке аз фарзияҳои зиёди олимон, барқзании вулқонӣ аз он сабаб ба амал меояд, ки футурҳои магма, ба боло партофта шудаанд ё хокистари вулқонӣ заряди электрикӣ доранд ва ҳангоми ҳаракат кардан, минтақаҳои чудошуда ба вучуд меоянд. Илова бар ин, фарзия вучуд дорад, ки барқзании вулқонӣ метавонад дар натиҷаи бархӯрдҳои заряднок дар ғубори вулқонӣ ба амал ояд.

Адабиёти истифодашуда:

1. Акимов М. Шаровая молния. Плазменно-пучковая модель. – Москва, 2005. – 14 стр.
2. Александров Г.Н. Молния и молниезащита. – Москва, 2008. – 280 стр. djvu.
3. Арабаджи В. И. К теории атмосферного электричества. // Тр. Минского гос. ун-та, № 5, 1956, с. 77.
4. Арцимович Л. А. Элементарная физика плазмы. – Москва, Атомиздат, 1969, изд. 3
5. Базелянт Э.М., Райзер В.П. Физика молнии молниезащиты. – Москва, 2001.
6. Балыбердин В. В. Оценка энергии шаровой молнии. // Самолетостроение и техника воздушного флота, № 3, 1965, с. 102-112.
7. Барри Дж. Шаровая молния и четочная молния. – Москва, 1983. 288 стр.
8. Дерюгин В. М., Калинин Г. А. Об оптическом излучении шаровой молнии // ЖТФ, т. 42, 1972, с. 2187. 592.
9. Дмитриев М. Т Шаровые молнии: новые наблюдения и новые гипотезы // Природа № 6, 1971, с. 50. 590.
10. Дмитриев М. Т. Природа шаровой молнии // Природа, № 6, 1967, с. 98. Литература 223 586.
11. Дмитриев М. Т. Шаровая молния во время зимней грозы // Природа, № 7, 1956, с. 109. 584.

12. Дмитриев М. Т. Механизм устойчивости шаровой молнии // ЖТФ, т. 39, № 2, 1969, с. 387. 587.
13. Дмитриев М. Т. Новые проблемы шаровой молнии // Природа, № 4, 1973, с. 60. 591.
14. Зайцев А. В. Новая теория шаровой молнии // ЖТФ, т. 42, 1972, с. 213. 1969.
15. Залесский Ю.М. Наэлектризованный снег и шаровая молния. // Природа, № 10, 1958, с. 114. 1970.
16. М. Юман. Молния. – Москва, 1972 год. - 328 стр.
17. Мареев Е.А. Трахтенгерц В.И. Загадки атмосферного электричество. – Москва: Издательство Природа. 2003.
18. Небел Б. Наука об окружающей среде. – Москва: Идательство Мир. 1993.
19. Сингер С. Природа шаровой молнии. – Москва, 1971. – 240 стр.
20. Смирнов Б.М. Проблема шаровой молнии. – Москва, 1988. – 208 стр. djvu.
21. Смирнов Б.М. Физика фрактальных кластеров. – Москва, 1991. – 136 стр.
22. Смирнов Б.М. Физика шаровой молнии.: – Москва, 1990. 45 стр.
23. Стаханов И.П. Кластерная плазма и излучение шаровой молнии, // ЖТФ, т. 46, 1976, с. 82.
24. Стаханов И.П. О природе шаровой молнии // ЖЭТФ, т. 18, 1973, с. 193. 1669.
25. Стаханов И.П. Устойчивость шаровой молнии // ЖТФ, т. 44, 1974, с. 1373. 1670.
26. Стаханов И.П. О физической природе шаровой молнии. 2-у изд. перераб. – Москва, 1985. 208 стр.
27. Стаханов И.П. Физическая природа шаровой молнии. – Москва Автомиздат. 1979.
28. Стекольников И.С. Природа длинной искры. – М.-Л., 1960.
29. Стекольников И.С. Физика молнии и грозозащита. – М.-Л., Изд-во АН СССР, 1943. 1676.
30. Стекольников И.С. Изучение молнии и грозозащита. – Москва, Наука, 1955. – 1675 с.
31. Тарасов Л.В. Физика в природе. – Москва: Просвещение. 1988.
32. Чирвинский П. Н. К теории шаровой молнии // Метеорология и гидрология, № 7, 1936, с. 78. 517.
33. Чирвинский П. Н. Климат и погода // Метеорология и гидрология, № 6, 1936, с. 68. 516.
34. Чирвинский П. Н. Материалы о наблюдениях шаровой молнии. // Климат и погода, № 11, 1936, с. 5. 514.
35. Чирвинский П. Н. Материалы по наблюдениям над шаровой молнией, собранные В. К. Черкасом // Климат и погода, № 5, 1936, с. 49. 515.
36. Чирвинский П. Н. Шаровые молнии // Природа, № 6, 1949, с. 14. Литература с.220-518.
37. Чирвинский П.Н. Первые наблюдения шаровой молнии // Природа, № 8, 1954, с. 116. 519.
38. Шагин И. Снимок шаровой молнии // Огонек, № 20, 1960, с. 34.

39. Шафранов В.Д. О магнитогидродинамических равновесных конфигурациях // ЖЭТФ, т. 33, 1957, с. 710.

40. Юрьев А. Секрет шаровой молнии // Комсомольская правда, № 3, 1960. 1968.

Аннаева З.,

жахон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАНУБИЙ ҲУДУДЛАРИДА ЭКОЛОГИК ҲОЛАТ ВА УНИ БАРҚАРОРЛАШТИРИШ ШАРТЛАРИ

***Калит сўзлар:** экология, атроф-муҳит, инсон, сиҳат саломатлик, тоза ҳаво, иқлим, сув ресурслари, муҳофаза, шўрланиши, машиий чиқинди, ис гази, табиат, инқироз, муаммо, шарт.*

***Аннотация:** Ушбу мақолада Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида экологик вазият таҳлил этилади. Экологик барқарорликка салбий таъсир кўрсатаётган жиҳатлар уларнинг сабаблари таҳлил этилади. Шунингдек, экологик вазиятни барқарорлаштиришга хизмат қилувчи омиллар ҳақида ҳам сўз юритилади.*

Ўзбекистонга совет тузумидан қатор ижтимоий-иқтисодий ва маънавий муаммолар билан бир қаторда каттагина экологик муаммолар ҳам мерос қолди. Ушбу муаммолар сирасига Орол денгизининг қуриши, тупроқнинг минерологик ҳолатининг бузилиши, ерларнинг шўрланиши, атмосфера ҳавоси ва сув ҳавзаларининг ифлосланиши кабиларни санаб ўтиш мумкин. Экологик муаммо бугунги кунда кун сайин долзарблашиб бораётган жиддий муаммолар қаторига киради. Чунки, ҳозирги замон экологик муаммолари кишилиқ жамиятининг барқарор ривожланишига хавф солмоқда. Табиий тизимларнинг тобора таназзулга юз тутиши биосферанинг бузилишига, унинг яхлитлигига ва жамиятнинг ҳаётий фаолияти учун зарур бўлган атроф-муҳит сифатини таъминлаб туриш қобилиятини йўқотишга олиб келмоқда [1].

Инсониятни барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга ҳақиқий хавф солаётган муаммолардан бири экологик муаммолар глобал, минтақавий ва миллий характерга эга. Биз ушбу мақолада Сурхон воҳасидаги экологик ҳолат ва уни барқарорлаштириш шартлари ҳақида сўз юритамиз. Сурхондарё вилояти ҳудудининг кўлами 20,8 минг квадрат километр бўлиб, бу Ўзбекистон ҳудудининг 4,6 фоизини ташкил этади [2]. Вилоятнинг рельефи тоғ ва текисликлардан иборат, шимолдан жанубга қиялашиб кенгайиб боради. Воҳанинг тоғ зонаси ва адирларида асосан ғалла етиштирилади. Сурхон-Шеробод текислиги пахтачилик сабзавот-полииз ва боғ-роғларга ихтисослашганлиги билан ажралиб туради. Воҳанинг ҳудуди ўзининг кўплаб қазилма бойликларига эга. Жумладан: нефть ва газ (Ховдак, Қақайди, Лалмикор, Амударё бўйи текисликлари), тошкўмир (Шарғун), Ҳисор, Бойсун, Кўҳитанг тоғ этаклари), полиметалл (Сангардак), ош тузи (Хўжаикон) ва бошқа шунга ўхшаш фойдали қазилма бойликлари мавжуд[3].

Сурхон воҳасининг экологик ҳолатига салбий таъсир ўтказадиган экологик муаммолар сифатида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин.

- 1) Саноат корхоналаридан чиқадиган захарли техноген чиқиндилар;
- 2) Қишлоқ хўжалигида ишлов беришда қўлланиладиган ва зараркундаларга қарши курашадиган захарли кимёвий бирикмалар;
- 3) Автотранспорт воситалардан чиқадиган турли хил токсинли ис газлари;

4) Маиший хўжалик корхоналаридан чиқадиган чиқиндилар [4].

Ишлаб чиқариш жараёнида қўлланиладиган турли кимёвий бирикмалар аграр соҳада ишлатиладиган минерал ўғитлар, пестицидлар ва гербицидлар, фторли водород бирикмалари, сувларга, атмосфера ҳавосига, ўсимликларга, кишлоқ хўжалиги ва чорва маҳсулотларига, инсон организмига сингиб боради. Бунинг оқибатида атроф-муҳитда аҳоли яшаш жойларида, ирригацион тизимларда, агроландшафтларда кескин экологик вазият юзага келади. Бу эса ўз навбатида ушбу ҳудудда истиқомат қилаётган аҳоли саломатлигига салбий таъсир кўрсатиб турли касалликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда. Сўнгги йилларда воҳа ҳудудида, хусусан унинг шимолий қисмида кенг тарқалган гепатит, ошқозон-ичак, эндокрин, нафас йўллари ва бошқа касалликларнинг асосий сабаби атроф-муҳитнинг заҳарли кимёвий моддалар, техноген ва маиший хўжалик чиқиндилари билан ифлосланиши натижасида вужудга келган экологик вазиятнинг салбий таъсирidir.

2018 йилда Сурхондарё вилояти табиатни муҳофаза қилиш кўмитаси воҳадаги экологик ҳолатни таҳлил қилган ҳолда қуйидаги геоэкологик районларга ажратиб чиқди:

1. Термиз-Амударё райони – кучсиз ифлосланган ва маиший чиқиндилар нисбатан кўп тўпланган ҳудуд;
2. Қуйи Сурхон воҳаси – дефоляция ва шўрланиш туфайли зарарланган ҳудуд;
3. Ўрта Сурхон воҳаси – хўжаликда кимёвий бирикмалар кўп ишлатилган ва тупроқда ушбу бирикмаларнинг нисбатан юқори даражада тўпланган ҳудуд;
4. Юқори Сурхон воҳаси – металлоген чанглар билан ифлосланган ҳудуд [5].

Юқоридаги ҳолатдан ҳам кўриниб турибдики, атроф-муҳит муҳофазаси борасида Сурхондарё вилоятида ҳам ўз ечимини кутаётган бир қатор муаммолар мавжуд. Жумладан, чиқиндиларни қайта ишлаш, полигонларга жойлаштириш, утиллаштириш, консервация қилиш ва ноқонуний чиқиндихоналарда чиқиндиларни тўпланиб қолиши, аҳолини ичимлик суви билан тўлик таъминлаш, тупроқ ва сувнинг ифлосланиши ернинг мелиоратив ҳолатининг ёмонлашуви, атмосфера ҳавосининг sanoat объектлари ва транспорт воситалари фаолияти натижасида ифлосланиши каби муаммолар. Ушбу муаммоларнинг энг аянчлиси шундаки, 1971-1998 йиллар давомида Сурхондарё вилояти “Агрокимёҳимоя” корхонасига қаршли омборхоналарда совет даврида ишлаб чиқарилган 28 турдаги ишлатишга яроқсиз 784 тонна заҳарли кимёвий моддалар сақланиб қолган эди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 9 январдаги “Заҳарли кимёвий моддаларни кўмиш жойларида экологик ҳолатни яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ҳамда Сурхондарё вилояти ҳокимининг 2012 йил 17 январдаги ушбу масала юзасидан қабул қилган қарори асосида вилоятда заҳарли кимёвий моддаларни зарарсизлантириш ва кўмиш учун мўлжалланган махсус майдонларни 2014-2015 йиллар давомида давлат маблағлари асосида куриб битказиш ишлари бошлаб юборилди. 2018 йилга келиб курилиш ишлари якунланди ва барча кимёвий заҳарли воситалар махсус темир бетон бункерларга жойлаштирилиб консервация қилинди [6].

Воҳадаги экологик муаммолардан яна бири ерларнинг шўрланиши саналади. Масалан, 2018 йилда вилоятдаги 325,63 гектар экин майдонининг 237,4 гектари шўрланган, шундан 66,17 гектари кучсиз, 30,30 гектари ўртача, 1,168 гектари эса кучли шўрланган ҳолатда эди [7].

Бугунги кунда воҳада ерларнинг шўрланиш ҳолатини яхшилаш ва шўрланган ерларни қайта кишлоқ хўжалик оборотига киритиш юзасидан 2022 йилга қадар мўлжалланган амалий дастур қабул қилинган ва ушбу дастур асосида тизимли ишлар амалга ошириб борилмоқда.

Вилоятда экологик ҳолатни барқарорлаштириш борасида амалга оширилаётган тадбирлар доирасида аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш ва оқова сув

хизматларини яхшилаш масалалари ҳам муҳим ўрин тутлади. Биргина 2019 йилда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг 2019 йилга мўлжалланган инвестиция дастурларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” қарори асосида Сурхондарё вилоятида жами 287,67 км узунликдаги ичимлик сув тармоғи янгидан қурилди, 16 та сув қудуғи янгидан қазилди, 3 та сув қудуғи қайта реконструкция қилинди, 16 та сув минораси ўрнатилди, 4 та сув ҳавзаси янгидан қурилди ва 6 та сув ҳавзаси қайта таъмирланди. Ушбу ишларни амалга ошириш натижасида вилоятда 25 та маҳалла фуқаролар йиғинларида яшовчи 80 мингга яқин аҳоли марказлашган сув таъминоти тизимидан фойдалана бошлади [8].

Юқорида келтирилган дастур асосида вилоятда оқова сув тизимларини қуриш ва қайта таъмирлаш борасида ҳам анчагина ишлар амалга оширилди. Ушбу ишларни амалга ошириш учун 26 млрд 73 миллион сўм ажратилди [9].

Хуллас, иқтисодий секторларда содир бўлаётган таркибий ўзгаришлар табиий ресурслардан фойдаланиш даражасига ва атроф табиий муҳитнинг ифлосланиш даражасига жиддий таъсир кўрсатмоқда. Кейинги йилларда Ўзбекистонда экологик хавфсизликни таъминлаш бўйича муҳим ташкилий, ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий тадбирлар ишлаб чиқилди ва амалга оширилди. Кўрилган чоралар атмосферани ифлослантириш даражасини пасайтиришга, сув ресурсларининг тозалигини таъминлашга, захарли кимёвий моддаларни қишлоқ хўжалигида қўллашни камайтиришга, экин майдонларининг тузилишини яхшилашга ижобий таъсир кўрсатди. Бугунги кунда Сурхон воҳасида ҳам атроф-муҳит муҳофазаси борасида муҳим тадбирлар амалга оширилмоқда, бу эса ўз навбатида воҳа табиатининг янада мусаффолашуви ҳамда вилоятнинг экотуристтик салоҳиятини янада ошишига хизмат қилмоқда.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида миллий маъруза. Т. 2006. –Б 5.
2. Сурхондарё вилояти. – Т : “Шарқ”, 1996. –Б 3.
3. Сурхон тонги газетаси. 2011 йил 6 март.
4. Сурхондарё вилояти табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси жорий архиви. 13-фонд, 25-иш. – Б 25-26.
5. Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш инспекцияси Сурхондарё вилояти бўлимининг жорий архиви. 6-фонд, 2-ёзув, 12-иш, - Б 78-82.
6. Сурхон тонги газетаси 2018 йил 19 август.
7. Сурхон тонги газетаси 2019 йил 6 февраль
8. Сурхондарё вилояти ҳокимлигининг жорий архиви. 33-фонд, 2-ёзув, 137-иш. – Б 46-48.
9. Сурхон тонги газетаси 2019 йил 26 ноябрь.

Азимов Юнус Юсупович,
номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи Методикаи таълими ибтидоии
факултаи Таълими томактабӣ ва ибтидоии Донишгоҳи давлатии Бухоро
Юсуфзода Шабнами Юнус,
омӯзгори кафедраи Методикаи таълими ибтидоии факултаи Таълими
томактабӣ ва ибтидоии Донишгоҳи давлатии Бухоро

“ТАҲЗИБ-УС-СИБЁН” – АВВАЛИН КИТОБИ ДАРСИИ ТОЧИК

***Аннотатсия:** Дар мақолаи мазкур маҳорати устод Садриддин Айни дар таълифи китоби дарсӣ баррасӣ гаштааст. Илова бар ин баъзе ҳикоятҳои таркиби китоби дарсӣ таҳлил гардидааст.*

***Калид вожаҳо:** адабиёти бачагон, ҳикоят, шеър, қабчуқ, мактаб, домулло, шогирд, ахлоқ, китоби дарсӣ, китоби қироат.*

Солҳои бистум-суюми асри ХХ дар адабиёти тоҷик як қатор тағйироту дигаргуниҳои назаррас ба амал омад. Тафаккури бадеии адибон ба кулӣ дигар шуд. Таъкид кардан ҷои асосӣ аст, ки як ҳиссаи асосии ин дигаргуниҳо дар адабиёти мо ҳанӯз ибтидои асри ХХ оғоз ёфта буд. Шаклгирии адабиёти бачагонаи тоҷик ба ҳамин давра рост омад ва беҳтарин намунаҳои адабиёти бачагон пеш аз ҳама дар саҳифаҳои китобҳои дарсии тозабунёди маорифпарварон ба майдон омад. Ҷолиби диққат аст, ки мавзӯоти ин намунаҳои адабиёти бачагонаи тоҷик даъват ба илму илмомӯзӣ, тавсифи мактабу маориф ва дӯст доштани китоб ва тарғиби ахлоқи ҳамида буд.

Маорифпарварони тоҷик, бахусус устод Садриддин Айни дар ин ҷода пешқадам буд. Бояд таъкид намуд, ки барои ба пояи баланд расидани адабиёти бачагонаи тоҷик ҳиссаи устод Айни ниҳоят калон аст. Вай бо фаъолияти педагогӣ ва эҷодӣ ба рушду камол адабиёти бачагонаи тоҷик саҳми арзанда гузоштааст. Аз ин рӯ ҳамаи асарҳои устод Айни барои бачагон аҳамияти калони тарбиявиро моликанд. Устод бо як қатор асарҳои ба таълифи китобҳои дарсӣ ҳиссагузори кардааст. Ин фаъолияти ӯ як андоза аз тарафи олимони маъруфи тоҷик Холиқ Мирзозода, Пайванди Гулмурод, Соҳиб Табаров, Камол Айни, Абдурауф Набиев, Ҷонон Бобокалонова, Раҷаб Амонов ва дигарон таҳлил карда шудааст. Аксарияти Айнишиносон дар китобҳои хеш низ ба ин масъала дахл намуда гузаштаанд. Масалан, олими забардасти тоҷик Раҷаб Амонов дар мақолаи “Оид ба мақоми Садриддин Айни дар инкишофи адабиёти бачагонаи тоҷик”, ки дар таркиби китоби “Ҳақиқати зиндагӣ ва ҳақиқати бадеӣ” дохил гаштааст, дар бораи “Таҳзиб-ус-сибён”-и устод Айни фикрҳои ҷолиби диққат баён намуда, дар бораи мақоми китоби қироати мазкур хулосаҳои муҳимро пеш рондааст. Ба масъалаи мазкур адабиётшиноси дигари тоҷик Ҷонон Бобокалонова низ муносабат баён кардааст. Дар китоби ӯ “Материалҳо оид ба адабиёти бачагонаи тоҷик” фикру мулоҳизаҳои пурқимат ба миён партофта шудааст. Ҷонон Бобокалонова китоби “Таҳзиб-ус-сибён”-ро ба таҳлил нақаштааст, балки дар бораи он камтар маълумот додасту ҳолос. Олими дигари тоҷик Раҳим Ҷошим низ дар асари худ “Сухан аз устодон ва дӯстон” дар бораи саҳми устод Айни дар пешрафти адабиёти бачагонаи сухан ронда истода як-ду сухан дар бораи “Таҳзиб-ус-сибён” ва дигар асарҳои бачагонаи ӯ гуфта мегузарад. Холиқ Мирзозода дар мақолаҳои “Аҳамияти эстетикӣ порчаҳои адабии китоби “Таҳзиб – ус – сибён”-и Садриддин Айни” (Мактаби советӣ, соли 1970, шумораи 1, саҳифаҳои 40-44), “Боз масъалаи табиатдӯстӣ ва ҳусни ахлоқ дар “Таҳзиб – ус – сибён”-и Садриддин Айни” (Мактаби советӣ, соли 1970, шумораи 2, саҳифаҳои 35-

39), М.Саидова дар мақолааш “Таҳзиб – ус – сибён”- и Айнӣ ва моҳияти тарбиявию бадеии он” (Мақтаби советӣ, шумораи 11, саҳифаҳои 18-20) низ ба устод Айнӣ ҳамчун адиби бачагон баҳои муайян медиҳанд. Инчунин дар навиштаҳои як қатор олимони дигари тоҷик низ оиди масъалаҳои мазкур қайду гузоришонҳо ба назар мерасанд.

Дар асари Садриддин Айнӣ “Мухтасари тарҷимаи ҳоли ман” чунин оварда шудаанд: “Дар Самарқанд, дар Тошканд мактабҳои миллии нав кушода шуда, дар Бухоро ҳам тотороне, ки дар ин ҷо мезистанд, як мактаби хусусӣ барои фарзандони худ кушоданд. Баъзе касони бухорӣ ҳам, ки аз мактабҳои кӯҳна ба ҷон омада буданд, фарзандони худро дар мактаби тоторҳо монданд. Ман он мактабро рафта дидам (1907 буд), бачагони Бухоро, ки забони тоторӣ он тараф истад, ҳатто ўзбекиро ҳам намедонистанд, маҷбур буданд, ки дар забони тоторӣ хонанд. Ман ин ҳолро дида ба бачагон раҳмам омад ва ба муаллими тотор гуфтам:

Агар шумо розӣ шавед, ман дар мактаби шумо бепул хизмат карда вазифаи тарҷумониро адо мекунам, дарсҳои тоториро ба тоҷикӣ тарҷима карда медиҳам ва гапҳои шуморо ҳам ба забони тоҷикӣ тарҷима карда мефаҳмонам (ман ои вақтҳо забони тоториро ба воситаи матбуот ба қадре, ки тарҷима карда тавонам, ёд гирифта будам)”.

Ҳамаи ин устод Садриддин Айнӣ водор месохт, ки тамоми фаъолиятҳои ба ташкил намудани мактаби миллии нав, ҷорӣ кардани усули нави таълим дар ин мактабҳо, таълифи адабиёти махсус барои бачагон равона созад. Китоби “Таҳзиб-ус-сибён”-и устод мисоли барҷастаи фикри болонамон мебошад. “Таҳзиб-ус-сибён” бори аввал дар соли 1909 ҷоп шуд. Сонӣ муаллиф онро такмил дод, фасли “Хонадони хушбахт”-ро илова кард ва дар соли 1917 дубора нашр кард. Дар ин бора худи устод Садриддин Айнӣ чунин менигорад: «...Ба қиёсӣ дарсҳое, ки дар мактаби тоторӣ барои тоҷикбачагон тарҷима карда будам, худам як китоби кироат ҳам тартиб додам. Ин китоб характери адабӣ дошта, хонданаш барои бачагон шавқовар буд... (Ин китобро дар соли 1909 ба номи «Таҳзиб-ус-сибён» ҷоп кардам) (Айнӣ С. 1991:10).

Ҷопи дуҷуми асар (1917) ба маънои мусбаташ аз ҷопи якумаш фарқ дошт. Ду қасидаи арабии дар наشري аввали асар ҷойдошта аз наشري дуҷуми асар бароварда шуда, шеърҳои «Саҳаргоҳон», «Заминро мафрӯш», «Боз мактаб» ва ҳикояте бо номи «Хонадони хушбахт» дохил карда шудааст.

«Таҳзиб-ус-сибён» дар соли 1990 бо матни пуррааш дар се шумораи маҷаллаи “Илм ва ҳаёт” ҷоп шуд.

“Таҳзиб-ус-сибён” аз ду қисм иборат аст. Қисми якуми он дар бораи аҳамияти мактаб, илму дониш, ҳурмату эҳтироми падару модар ва устод – омӯзгор, дар бораи дӯстию рафқати бачагон, саъю ҳаракати хонандагон дар роҳи фаро гирифтани илм, олиҳимматӣ, нақӯкорӣ ва амсоли инҳо баҳс мекунад. Оид ба ин масъалаҳо нависанда гоҳо аз номи худ, баъзан аз номи омӯзгор сухан меронад ва гоҳо ҳикояти кӯтоҳи пандомезе, ки ба фикру ҳисси хонандагони хурдсол мувофиқ бошад, меовард.

Қисми дуҷуми китоб, ки “Хонадони хушбахт” ном дорад, дар бораи аҳли оилаи Муҳаммадҷусуф ном деҳқони бомаърифат баҳс мекунад.

Тамоми ҳикоятҳои “Таҳзиб – ус-сибён” ба талқини илму маърифат, васфи мактабу маориф ва ахлоқи нақӯ нигаронида шудааст. Устод Садриддин Айнӣ дар боби “Ҳикоят дар қоидаи мактаб” чунин менависад: “Дар мактаб ҷоштгоҳ мераванд. Аз дари мактаб салом дода медароянд. Ҳар кас ба ҷои худаш менишинад, сабақашро такрор мекунад. Домулло ба навбат сабақ медиҳанд. Ҳар кас ҷаҳд мекунад, ки ман сабақамро нағз донам. Азбаски ҳар кас сабақашро нағз донад, домулло таъриф мекунад. Ҳар шахси мусулмон, ки аз дари мактаб дарояд ба он шахс боодоб салом медиҳанд, боз ба кори худ машғул мешаванд” (Айнӣ С. 1991: 7). Ҳамин тариқ дар ин ҷо дар бораи мактаб, тартибу қоидаҳои он, вазифаҳои омӯзгору донишандӯз, тартиби сабақгирӣ дар мактаб ва амсоли инҳо сухан ронда мешавад. Дар ин қисмати китоб ба мактаб чунин

тавсиф дода шудааст, ки хеле ҷолиби диққат аст: “Мактаб бояд, ки ба ҷои васеи хушҳаво бино ёфта бошад, фазояш софу покиза бошад, заминаш бе рутубату бетазиб (азоб, машаққат, азоб) бошад. Шогирдони мактаб ба ҷаҳор синф тақсим шаванд. Ҳар синф бо шарикони худ ба ҷои худ нишинанд, ба кори худ машғул бошанд, ба сабақи худ сайъ кунанд...” (Айнӣ С. 1991: 8).

Дар “Таҳзиб-ус-сибён”- и Садриддин Айнӣ ин қабир порчаҳои насриё, ки ба таърифу тавсифи мактабу маориф бахшида шудаанд бисёр ба назар мерасанд. Устод Айнӣ орзу кардааст, ки бачагон ин навиштаҳои ҳро мутолаа намуда ба мактаб ва илму илмомӯзи меҳр мебаранд. Аз ин рӯ ин методи тарғиботро устод бо ҳар роҳу васила ба амал баровардааст. Инро дар мисоли зер дида мебароем:

- “Хонаи нағзи дунё кадом аст?

- Мактаб аст.

- Бачагони нағз?

- Бачагони мактабанд.

- Аз бачагони мактаб кадомашон нағзтаранд?

- Бачагоне, ки ҳаргиз аз мактаб намеронанд.

- Аз инҳо кадомашон беҳтаранд?

- Қаламу қоғози шариконашро бе ҷавоб намегирифтагӣ, ба шарикӣ қаламу қоғоз надоштагиаш қаламу қоғози зиёдатии худро меодагӣ мебошад, соҳибҳиммат, назарбаланд мебошад”.

Дар таркиби “Таҳзиб-ус-сибён” як қатор порчаҳои назмӣ низ оварда мешаванд. Масалан шеърӣ “Маснавӣ дар васфи мактаб” –ро ба ин мисол овардан мумкин аст. Шеър ба забони ниҳоят соддаю фаҳмо ба хонандагони хурдсол аҳамияти мактабу илмомӯзиро мефаҳмонад. Солҳои дароз ин шеър яке аз шеърҳои маҳбуи хонандагони мактаб шуда омад ва алҳол низ ҳамин тавр аст. Аз шеърӣ мазкур иқтибос меорем:

Эй монда қадам ба роҳи мактаб,

Олист мақому ҷоҳи мактаб.

Мактаб сабаби ҳаёт бошад,

Мактаб сабаби начот бошад...

Бархезу гузор хоби худро,

Баргир ба каф китоби худро.

Рав аз ҳама пештар ба мактаб,

Шавқ аст туро агар ба мактаб.

Саъе бинамову илму одоб,

Беҳтар зи шарикӣ хеш дарёб.

То дар ду ҷаҳон азиз бошӣ,

Бо донишу ботамиз бошӣ” (Айнӣ С. 1991: 7).

Дар таркиби “Таҳзиб-ус-сибён” ҳикояҳои бисёре ҷой дода шудаанд, ки дар онҳо масъалаҳои мухталифи ахлоқу одоб баррасӣ гартаанд. Онҳо ба хонандагони хурдсол сабақ медиҳанд, онҳоро ба роҳи рост ҳидоят мекунанд. Масалан, дар “Ҳикояти Тош” модари мушфиқ ва ғамхоре тасвир шудааст, ки фарзандашро бечазои ҷисмонӣ ба хушахлоқию хушрафторӣ, ростгӯӣ ва хиёнат накардан ба касе тарбият менамояд. Дар ҳикояти мазкур Тош ном бачае аз мактаб баргашта истода аз роҳ қабҷуқ ёфта мегирад. Вай шахси ин қабҷуқро афтондаро дида бошад ҳам ба он эътибор надода, чизи ёфташро ба модараш оварда медиҳад. Сурати воқеаро ба модараш баён карда медиҳад. Дар ҳикоят суханони модари ғамхору дурбин чунин оварда шудааст: “Агар чи соҳибӣ қабҷуқ гирифтани туро надидааст, лекин... аз худо натарсидӣ, ки қабҷуқро ба соҳибаш нарасондӣ. Агар ба ин амал одат кунӣ, охир ба зиндон гирифтӣ мешавӣ. Ва қаблаи моёнро бадном менамояд. Ҳоло зуд бархез ва ҷустуҷӯ намуда, соҳибӣ қабҷуқро

ёфта ба худаш супор” (Айнӣ С. 1991: 8). Қаҳрамони ҳикоят Тош аз суҳанони модараш мутаассир гашта қабҷуқро ба соҳибаш мерасонад.

“Таҳзиб-ус-сибён” бо ҳаёти он вақта алоқаи зич дошт ва яке аз асарҳои бачагонаи замони ҳисоб мешуд. Яке аз муҳаққиқоти эҷодиёти Садриддин Айнӣ олими маъруфи тоҷик Раҳим Ҳошим дар ин бора чунин навиштааст: “...китоби дарсии Айнӣ бо алоқадар карда шудани материали таълими бо ҳаёти шахсӣ, оилавӣ ва ҷамъиятии бача дар байни тамоми китобҳои дарсие, ки дар он солҳо дар Осиеи Миёна чӣ барои мактабҳои ўзбекӣ ва чӣ барои мактабҳои тоҷикӣ тартиб дода шуда буданд, мавқеи мумтозе дорад. Айнӣ дар ин китобчаи худ хонандагони хурдсолро бо табиат, бо меҳнат, бо тарзи маишат ва корҳои хоҷагӣ шинос мекунад, дар онҳо ба меҳнат ва аҳли меҳнат эҳтиром ба вуҷуд меорад” (Ҳошимов Р. 1971: 54-55).

Садриддин Айнӣ дар ҳикоятҳои гуногуни “Таҳзиб-ус-сибён” образҳои Араббек, Аҳмадҷон, Тош, Зокир, Наврӯз, Ҳасан ва ғайраро офарида, баъзе лавҳаҳои ҳаёт ва унсурҳои характери бачагонро моҳирона тасвир кардааст.

Устод дар китоби ҳеш хонандагонро ба меҳнат ва илмдӯстӣ даъват намуда, дар ҳикояти “Чаҳорбоғи Араббек” чунин меорад: “Араббек дар китобҳои зироат тарбияти боғ ва парвариши гулу гулзорро дида ва доништа буд. Андак замин, ки аз падараш монда буд, чаҳорбоғ ва гулзор кард. Ҳар сол ба маблағи ҳаштсад сӯм – ҳазор сӯм мева ва ниҳоли гул фурӯхта ба хушӣ рӯзгор мегузaronид. Нафақаи бародаронашро ҳам меод.

Эй фарзандон бояд донед, ки илм ба дунё ва охираат дастгирӣ мекардааст. Давлати беилм нафъ надоштааст. Илм бошад, давлат муяссар мешудааст. Иззате, ки аз роҳи илм ояд, пойдор ва барқарор будааст. Ҳикояти Араббек ва бародаронаш ба ин қавл шохид аст” (Айнӣ С. 1991: 9).

Дар “Таҳзиб-ус-сибён” ба омӯзгор ва хонанда як хел мурочиат карда вазифаи ҳар яки онҳо нишон дода шудааст. Аз ҷумла дар китоби қироат дар бораи вазифаҳои омӯзгор таҳти сарлавҳаи “Ихтор” (хабардор кардан, огоҳ кардан, дар ёд овардан) чунин оварда мешавад: “Ҷаноби муаллим бояд, ки нахуст қисми ҳар як сабоқро ба атфол бо забони таҳрир баён кунад. Сониян ба худи атфол хонанда хаташонро тасҳех намоянд. Ҳар гоҳ шогирд такрор карда ба таҳрири хулосаи сабоқаш иқтидор пайдо кунад сабоқи дигар интиқом диҳанд. Агар шогирд аз синфи дуввум бошад ҳалли луғат низ кунанд” (Айнӣ С. 1990: 15). Устод Садриддин Айнӣ ба шогир ва устод – омӯзгор чунин талабҳои мегузорад, ки хеле ҳаққонӣ аст ва онро дар ҷараёни таълими имрӯза ҳам тадбиқ намудан аз фойда холи намебашад.

Дар таркиби китоби дарсии устод чандин ҳикоятҳои оварда шудаанд, ки барои мақсади тарбиявии муаллифи онҳо хизмат мекунанд. Ҳикоятҳои “Ҳикояти Тош”, “Ҳикояти Араббек ва бародаронаш”, “Чаҳорбоғи Араббек”, “Бачаи боақл”, “Бачаи бохуш”, “Ҳикояти муаллим ва шогирд” ва амсоли инҳоро ба ин мисол овардан мумкин аст. Устод Айнӣ хулосаҳои баъзе аз ҳикоятҳои таркиби китоби дарсиашро дар порчаҳои хурди шеърӣ додааст. Чунончӣ, дар ҳикояти «Муаллим ва шогирдонаш» шеъри зеринро оварда, дар он табиати нарми одамиро ташвиқ намудааст:

Балоҳо оҳан аз саҳтии дил дид,

Аз он қадре надорад дар назарҳо.

Вале зарро бубин аз нармии таъ,

Шаҳонаш карда дар тоҷу камарҳо.

Ту ҳам хоҳӣ, ки ёбӣ иззату қадр,

Мулоимтиннатӣ кун бо дигарҳо (Айнӣ С. 1990: 10).

“Таҳзиб-ус-сибён”- устод Айнӣ дар ҳақиқат ҳам намунаи барҷастаи асарҳои бачагона ба ҳисоб меравад. Асари мазкур ҳам дар таърихи китоби дарсӣ офаридан ва

хам дар чодаи асарҳои бачагонаи тоҷик навғониҳо дорад. Асар дар шакли китоби дарсии кироат барои мактаббачагон таълиф шудааст. Китоби мазкур бо усули омезиши назму наср иншо гардида, дар он наср хусусияти ҳукмронӣ дорад. Ҳикоятҳо ва порчаҳои назми таркиби китоб аҳамияти калони таълимию тарбиявӣ доранд.

Рӯйхати маводи истифодашуда:

1. Айнӣ С. Таҳзиб – ус – сибён. // Илм ва ҳаёт, 1990, № 1.
2. Айнӣ С. Таҳзиб – ус – сибён. // Илм ва ҳаёт, 1990, № 2.
3. Айнӣ С. Таҳзиб – ус – сибён. // Илм ва ҳаёт, 1991, № 6.
4. Айнӣ С. Куллийёт. Иборат аз 12 ҷилд. Ҷилди 1. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1958.
5. Айнӣ С. Куллийёт. Иборат аз 12 ҷилд. Ҷилди 6. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1962.
6. Айнӣ С. Куллийёт. Иборат аз 12 ҷилд. Ҷилди 7. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1962.
7. Айнӣ С. Куллийёт. Иборат аз 12 ҷилд. Ҷилди 12. – Душанбе: Ирфон, 1976
8. Амонов Р. Ҳақиқати зиндагӣ ва ҳақиқати бадеӣ. – Душанбе: Ирфон, 1984. 350 саҳ.
9. Бобокалонова Ҷ. Материалҳо оид ба адабиёти бачагонаи тоҷик. -Душанбе: Маориф, 1975. 183 саҳ.
10. Ҳошимов Р. Сухан аз устодон ва дӯстон. – Душанбе: Ирфон, 1971. 223 саҳ.

Азизов Хусрав

начальник учебного заведения ТПИ г. Пенджикент

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Состояние образования в современном мире характеризуется исследователями как сложное и достаточно противоречивое. С одной стороны, образование еще в XX веке было признано одной из самых важных сфер человеческой деятельности. Общепринятые достижения в этой области составили основу грандиозных социальных и научно-технологических преобразований, характерных для двадцатого века. С другой стороны, признается, что существенное расширение сферы образования, изменение ее статуса одновременно сопровождаются обострениями ряда проблем, которые свидетельствуют о нарастающем кризисе образования. В, третьих, в последние десятилетия, по мнению А.М.Атаяна, происходит формирование новой образовательной системы как способа преодоления кризиса образования [9].

В последние несколько лет в выступлениях и публикациях российских исследователей (философов, социологов, психологов и педагогов), а также других представителей отечественной интеллигенции (писателей, общественных деятелей, политиков) обосновывается совершенно особая актуальность проблем современного образования. Это обусловлено, как отмечается в ряде исследований, например, А.М.Эйхельбаум де Бабини [92], определенными новыми тенденциями общемирового цивилизационного процесса.

Во многих документах, так или иначе связанных с образованием [36], принятых в начале 21 века, неоднократно упоминается, что инвестиции, вложенные в человеческий капитал многократно отражаются на развитии экономики государства, на общественных отношениях, развитии науки и образования в целом. Это подтверждено

многочисленными исследованиями и международным опытом организации образования.

Специалисты подвергают довольно жесткой критической оценке классические образовательные парадигмы, концепции, модели образования, традиционные институты. Так, критики традиционной модели образования отмечают, что она практически всегда представляет собой простую трансляцию культуры, сложившихся в конкретной обществу и государстве в определенное время. Основным смыслом такого образования обычно составляет обучение, в традиционной парадигме понимаемое как усвоение учащимися некоторой суммы накопленных человечеством в различных областях, в значительной степени, разрозненных знаний [92].

Развитие современного образования происходит на фоне серьезных изменений на мировом рынке образовательных услуг. Как определяют специалисты, основным вектором этих изменений - глобализация, которая проявляется, в том числе, в постепенном стирании границ между системами образования, сформировавшихся в различных странах. Миграционные процессы, приобретая общемировой характер, вынуждают образовательные учреждения следовать принципу «наш диплом – для гражданина мира».

Одновременно предпринимаются серьезные попытки поиска новых образцов, более адекватных современной культурной, социальной ситуации. Наиболее серьезные поиски фиксируются в системе профессионального образования, в частности среднего профессионального образования. Чем это обусловлено?

Современный этап развития общества актуализировал задачу подготовки специалистов среднего звена и, как следствие, проблемы профессионального обучения. А.А.Лушников, анализируя сущность профессионального обучения, рассматривает его как процесс целенаправленного формирования у обучающихся специальных знаний, развитие требуемых навыков и умений. Эта совокупность знаний и умений позволяют человеку повышать производительность его труда, увеличивать свой человеческий капитал и максимально качественно выполнять функциональные обязанности, осваивая новые виды деятельности [62].

Исследователи, в частности, С.Я Батышев, профессиональное образование рассматривает как систему профессиональных образовательных учреждений, решающих задачи подготовки высококвалифицированных кадров для различных отраслей общественного производства, совершенствования профессионального мастерства работников различных сфер, воспитания положительного отношения к трудовой деятельности. Эти задачи в полной мере способствуют экономическому росту государства, культурному развитию общества и профессионально-личностному становлению каждого его члена. [15].

Сравнительный анализ документов, в частности, Законов об образовании ряда государств СНГ и Государственной программы развития образования Республики Таджикистан [36], позволил выделить следующие задачи модернизации среднего профессионального образования:

1. Совершенствование содержания и структуры учреждений профессионального образования с учетом требований рынка труда и рынка профессиональных кадров.

2. Модернизация системы подготовки кадров в профессионально-образовательных учреждениях.

3. Повышение статуса обучающихся в профессиональных образовательных учреждениях.

В педагогических исследованиях Д.Ю. Короля определены ряд задач, отражающих все изменения в профессиональном образовании:

- обновление, разработка и модернизация профессионально-образовательных стандартов, обеспечивающих подготовку будущих специалистов, востребованных на рынке труда;
- разработку организационно-педагогических условий, обеспечивающих доступность высококачественного образования;
- оказание помощи негосударственному сектору в подготовке высококвалифицированных специалистов народного хозяйства;
- создание материально-технических и социальных условий, направленных на развитие социального партнерства в профессиональном образовании;
- развитие и расширение международного сотрудничества в разработке стандартов профессионального образования.[54]

В соответствии с данными статистики министерства образования и науки Республики Таджикистан в стране насчитывается достаточно профессионально-образовательных учреждений, в которых обучаются выпускники школ. Это учреждения высшего и среднего профессионального образования, а также центры по повышению уровня квалификации и переподготовке специалистов. Всего в республике действуют достаточно учебных заведений, обеспечивающих все потребности общественного производства страны.

Список использованной литературы:

1. Андреев А. А., Троян Г.М. Основы Интернет-обучения / Московский международный институт эконометрики, информатики, финансов и права. — М.: 2003. -68 с.
2. Андреев А.А., Меркулов В.П., Тараканов Г.В. Современные телекоммуникационные системы в образовании // Педагогическая информатика № 1, 1995 г., с. 55-63., Сатунина А.Е. ЭЛЕКТРОННОЕ ОБУЧЕНИЕ: ПЛЮСЫ И МИНУСЫ // Современные проблемы науки и образования. – 2006. – № 1 – С. 89-90.
3. Андреева А.А. Введение в дистанционное обучение. ч.II М.: МЭСИ, 1997 г. с. 50.
4. Аргунова Т.Г. Комплексное учебно-методическое обеспечение предмета. М.: Научно-производственный центр «Профессионал», 1999. - 16 с.
5. Ардовская Р. В. Лекции и дистанционное обучение / Р. В. Ардовская // Высш. образование сегодня. – 2006. – № 2. – С 56–59.).
6. Артамонова Ю.А., Демчук А. А., «Виртуальное образование: реальность и перспективы», сайт ассоциации «Профессионалы за сотрудничество», www.prof.msu.ru, шестой выпуск ежегодника ассоциации, раздел "Электронные публикации", Москва, 2004.

Аҳмедов С.,
магистранти баҳши дуҷуми ихтисоси информатикаи ДДХ ба номи академик Б.
Ғафуров

ТАЛАБОТҲОИ ТАШКИЛИ БАЗАИ МАЪЛУМОТ ДАР СИСТЕМАИ ИДОРАКУНИИ ИТТИЛООТӢ

Ташкили системаҳои автоматикунонидашудаи идоракунии иттилоот барои пеш рафтани корбарии шуъбаҳои гуногуни ширкатҳо аҳамияти махсус дорад. Зеро он имкон медиҳад, ки ҳам барои кабули қарорҳои идоракунии истеҳсолоти шуъбаро осон намуда, ғояҳо ва принсипи кориро ташаккул диҳанд, инчунин, дақиқии қори шуъбаро баланд бардоранд. Ташкили системаҳои идоракунии барои кабули қарорҳои идоракунии истеҳсолот, ҳамчун қисми таркибии системаи иттилоотии идоракунии ширкатҳо қори ҷустуҷӯи маълумот, тартиб додани ҳисоботҳо ва пешниҳоди онҳо, базаи ягонаи маълумоти фароҳам орад. Маҳз ҳамин гуна талаботҳо масъалаи марказии ташкили системаи иттилоотии идоракунии барои кабули қарорҳои муайян мекунанд.

Қорқарди дилхоҳ системаи иттилоотии идоракунии аз ташкили базаи маълумоти оғоз мегардад. Базаи маълумоти чунин бояд ташкил қарда шавад, ки талаботҳои ба система гузошташуда тез ва беҳато иҷро қарда

Бо омӯзиши ин савол гурӯҳҳои гуногуни шахсони мутасадди дар қорқонаҳои истеҳсолие, ки компютерро истифода мекунанд, дар комиссияҳои ҳуқумати, дар марказҳои ҳисобии истифодабарии омма вақтҳои зиёд машғул буданд.

Талаботҳои асосӣ барои ташкили БА:

Ташкили алоқаи бисёрқарафа;

Самаранокӣ;

Қарочоти қамқарин;

Қам қардани ахборҳои изоқағӣ;

Имқонияти ҷустуҷӯ;

Яқлуқтӣ;

Беҳатарӣ ва мақфият;

Алоқа бо гузашта;

Алоқа бо оянда

Истифодаи содқатарин.

Ташкили алоқаи бисёрқарафа.

Ба барномаваносони гуногун қайлҳои гуногуни манқикӣ лозим аст. Ин қайлҳо аз маҷмуи як намуд ахборҳо ба даст оварда мешаванд. Байни элементҳои ахбори сабтшаванда метавонад алоқаҳои гуногун мавҷуд бошад. Баъзе аз базаҳои ахбори метавонанд дорои алоқаи байниҳамдигарии муракқаб бошанд. Қарзи ташкили ахбор бояд чунин бошад, ки шароити пешниҳоди қулай қой ва иҷозати дохилқунии ислоҳот ба он ахборҳо дошта бошад. СИБА бояд имқонияти ба дастории қайлҳои манқикии мувоқики талабот дарҳостшударо аз ахбори мавҷуда ва алоқаи байниҳамдигарии онҳо таъмин созад. Қарур аст, ки байни қайлҳои манқикии пешниҳод гашта ақалан монандии начандон қалон дар барномаҳои амалӣ ва қарзи нигоҳқории физики ахборҳо мавҷуд бошад.

2. Самаранокӣ.

Базаи ахборӣ – ин қайли мақсусе мебошад, ки барои истифода бурдани оператори терминал қорқард шудааст, вақти қавоби қонекунонандаи муоширати одам – терминалро таъмин месозад. Қайр аз ин системаи базаи ахборӣ бояд имқонияти мувоқики гузаронишро таъмин созад. Дар системаҳо, ки барои дарҳостҳои начандон

калон пешбини шудаанд имконияти гузаронишаш ба структураи базаи ахборӣ маҳдудиятҳои ночизро зам мекунад. Дар системаҳои, ки барои дархостҳои калон пешбини шудаанд мисол, барои резервиронии чиптаи тайёра, имконияти гузаронишаш дар ташкил ва сабти физики ахбор нақши муҳимро мебозад. Дар системаҳои, ки фақат барои коркарди пакетӣ пешбинӣ шудаанд вақти ҷавоб муҳим нест ва усули ташкили физикӣ метавонад аз шартӣ таъмини самаранокии коркарди пакетӣ барояд.

3. Харочоти камтарин.

Барои кам кардани хароҷот ҳангоми сохтан ва ба истифода додани БА чунин методҳои ташкилиро интихоб мекунанд, ки онҳо талаботи истифодаи хотираи берунаро кам мекунанд. {ангоми истифодаи ин намуд методҳо тасвири физикии ахбор дар хотира аз тасвире, ки барноманависи амалӣ истифода мебарад метавонад фарқ кунад. Тасвири як намудро ба намуди дигар таъминоти барномавӣ ба сомон мерасонад ё ин, ки агар имконият бошад воситаҳои таҷҳизотӣ ва ё воситаҳои микробарномавӣ. Дар ин ҳел мавридҳо байни хароҷот ва алгоритмӣ дигаргунсозӣ ва сарфаи хотира интихоб кардан лозим мешавад.

4. Кам кардани ахборҳои изофагӣ.

Дар системаҳои коркард, ки то истифодаи СЧИБА мавҷуд буданд, ахборҳои изофагӣ дар фонди маълумотӣ бениҳоят зиёд буд. Қисми зиёди бисёрии библиотекаҳои лентагиро ахборҳои изофагӣ банд мекарданд. То ҳатто истифода бурдани БА аз рӯи зиёдшавии маълумот, ки дар БА интеграция шуда муттаҳид карда шудааст патенсиалӣ пайдо шудани ахборҳои изофагӣ аз ҳад зиёд аст. Ахборҳои изофаги аз он ҷиҳат қимматанд, ки онҳо хотираи зиёдро ишғол намуда ҳангоми кор бо БА вақти зиёдро низ мегиранд. Мақсади асосии ташкили БА ин пеш аз ҳама нобут сохтани ахборҳои изофагӣ дар он ҷойе, ки қулай аст.

5. Имконияти ҷустуҷӯ.

Истифодабарандаи БА метавонад ба вай бо дархосту саволҳои гуногун нисбати ахборҳои нигоҳдошта шаванда муроҷиат кунад. Дар бисёрии гузоришҳои тичоратии муосир намуди дархостҳо пешаки муайян мекунад ва ташкили физики ахбор барои коркарди онҳо бо сурати мувофиқ коркард карда мешавад. Сабабҳои афзоиши талабот ба система пеш аз ҳама ба талабот мувофиқ будани коркарди ин намуд дархостҳо ва ё фармирони он намуд ҷавобҳои, ки пешаки ба нақша гирифта нашудааст.

6. Яқлукҳӣ(томият).

Агар БА дорои ахборе, бошад, ки аз ҷониби якчанд истифодабарандагон истифода шавад бисёр муҳим аст, ки элементҳои ахборҳо ва алоқаи байни онҳо вайрон нашавад. Рух додани хато ва камбудии гуногунро низ бояд ба инобат гирифт. Тартиби нигоҳдорӣ, аз навкунӣ, протседураҳои, ки вазифаи дохилкунии ахборро иҷро мекунад бояд ҳамин ҳел ташкил карда шуда бошад, ки вақти Рух додани ин намуд камбудии ахборҳои БА-ро бе камбудӣ барқарор намояд. Зарур аст, ки системаи коркардкунанда яқлукҳии ахборҳои, ки дар худ нигоҳ медорад қафолат диҳад.

7. Бехатарӣ ва махфият.

Ахборҳо дар БА бояд махфӣ ва дар ҳолати бехатарӣ нигоҳ дошта шаванд. Баъзан ахборҳои нигоҳдошташаванда барои корхонае, ки онро истифода мебарад бисёр муҳим аст. Вай набоя нобуд ва ё вайрон шавад. Барои мустаҳкам ва устувор намудани ахборҳои дар БА система нигоҳдошташаванда муҳим аст, ки онро аз вайрон/нобудшавӣ, аз истифодаи шахсони бегона, аз садама ва ҳолатҳои ҷиноӣ эмин нигоҳ дорем.

Эзоҳ: Ҳимояи ахбор аз тасодуфан ва ё махсус воридшавии шахсони бегона бо нияти вайрон кардани структура, ягонагӣ ва эминии ахборҳои БА-ро бехатарӣ меноманд.

Муайян намудани миқдор, вақт ва шахси масъул барои истифодаи он ахборҳои зарурӣ аз рӯи компитентсияш дар асоси иҷозатнома нигоҳдории МАХФИЯТИ БА аст.

8. Алоқа бо гузашта.

Корхонаҳое, ки як муддати муайян системаҳои гуногуни коркарди ахборро истифода мебаранд барои навиштани барнома, протокураҳо ва ташкили нигоҳдории ахбор ба миқдори муайян хароҷот мекунанд. Вақте, ки корхона дигар – нав кардани барномаҳои истифодакардаистодаашро зарур медонад албатта беҳтар мешуд агар он БА, ки аллакай кор карда истодааст ба системаи нав бе хароҷоти изофаги гузаронида шавад. Ин намуд шарту шароит ҳамон вақт амали мегардад, ки агар барнома ва системаи махсус мавҷуд бошад. Муҳим аст, ки алоқа бо гузашта ба тараққиёти СИБА монеа нашавад.

9. Алоқа бо оянда.

Ба инобат гирифта шудани алоқа бо оянда бисёр муҳим аст. Дар оянда ахборҳо ва муҳити нигоҳдошташавии онҳо дар аз бисёр ҷиҳатҳо дигаргун мешаванд. Дилхоҳ корхона бо мурури замон муҳити кориашро тағйир медиҳад. Аз ҳама қиматтаринаш ба истифодабарандагони СИБА рост меояд. Хароҷотҳои бениҳоят калон, ки барои дохил кардани дигаргунии на он қадар калон зарур аст тараққиёти СИБА сушт мекунад. Ин хароҷотҳо барои дигаргунсозии ахбор, аз нав сабткунӣ ва ба кор омодагии таъминоти барномавӣ, ки асоси ислохотро ифода мекунад зарур аст. Бо гузашти вақт миқдори ин намуд таъминотҳои барномавӣ зиёд гашта истодааст бинобар он аз нав сабткунӣ ва ба кор омодагии онҳо ғайриреалӣ аст. Яке аз масъалаҳои муҳим ҳангоми коркарди БА – ин пеш аз ташкили БА он бояд чунин ба нақша гирифта шавад, ки барои дохил намудани ислохот зарурияти дигаргунсозии таъминоти барномавӣ пеш наояд.

10. Истифодаи соддатарин.

Таҷҳизотҳое, ки барои навиштаҷотҳои умумии мантиқии ахборҳо истифода мешаванд бояд содда ва фаҳмо бошанд.

Интерфейси таъминоти барномавӣ бояд чунин сохта шуда бошад, ки сатҳи дониши истифодабаранда ба пуррагӣ ба инобат гирифта шуда бошад. Яъне интерфейси барнома бояд ба дониши истифодабаранда мувофиқат кунад. Доштани маълумоти назариявӣ бобати БА ба истифодабаранда зарур нест. Шаванд. Маълумтарин намуди базаи маълумот ин – базаи маълумоти релятсионӣ ба шумор меравад, ки асоси онро ташкили ҷадвалҳои хаттӣ (дученака) ташкил медиҳанд.

Тадбиқи дурусти функцияҳои маъмурикунонии базаи маълумот назорат ва идоракунии захираҳои маълумотиро беҳтар месозад. Аз ин нуқтаи назар функцияи администратори базаи маълумот бештар идоракунанда мебошанд на балки техникӣ. Принципҳои кори администратори базаи маълумот ва функцияҳои он дар вақти муносибат ба маълумот ҳамчун захираи ташкилот муайян карда мешавад ва аз ҳамин сабаб, ҳалли муаммои бо маъмурикунонии алоқаманд асосан аз муайҷнкунии принципҳои умумии истифодабарии системаи идоракунии базаи маълумот оғоз мегардад. Инчунин чунин ҳулоса намудан мумкин аст, ки вазифаи муҳими администратори базаи маълумот ин бартарафкунии нофаҳмиҳо байни самтҳои гуногуни фаъолияти корхона оид ба сохтани схемаи концептуалӣ ва баъд мантиқии маълумоти соҳаи фан мебошад.

Пайнавишт:

1. Култыгин О., Администрирование баз данных СУБД MS SQL Server. Учебное пособие. М.:Издательство - Московская финансово – промышленная академия, 2012. - 232 стр.
2. Федорова Г., Разработка и администрирование баз данных. Учебник. М.:Издательство - Академия. М., 2015г.- 320 стр.
3. Гуде С.В., Ревин С.Б. Информационные системы. Учебное пособие. – М., 2002г. – 147с.

4. Дунаев С. Доступ к базам данных и техника работы в сети. Практические приемы современного программирования. – М., 2005г.
5. Michael Stonebraker. Future Trends in Database Systems // IEEE Trans. Knowledge and Data Eng.- 1, N 1.- 1989.- 33-44

Ансоров А. Н.,
докторанти ихтисоси математика ва информатикаи ДОТП
Хафизов Ч. Б.,
магистранти ихтисоси информатика- физикаи ДОТП

ТЕХНОЛОГИЯИ ИНФОРМАТСИОНИЮ КОММУНИКАТСИОНӢ ВА МАНФИАТҶОИ ОН БАРОИ ХОНАНДА ВА ОМУӢЗГОР ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ

***Калидвожаҳо:** технологияи иттилоотӣ, ҷомеаи иттилоотӣ, протсессори ҷадвал, пойгоҳи додаҳо. Мақола бо мақсади муайяннамоиш ҷанбаҳои дидактикии технологияи информатсионӣ дар раванди таълим таҳия шудааст. Дар концепсияи таълими маҷозӣ, ки ҷой додани функсияҳои дидактикии технологияи информатсионӣ заҳмат талаб мебошад, каме ҳам манфиатҳои онро барои хонанда ва омӯзгор барраси гардидааст.*

Дар айни замон, ҳадафҳо ва вазифаҳои таълими муосир тағир меёбанд, талошҳои азхудкунии дониш ба ташаккули салоҳиятҳо ва диққат ба омӯзиши мутамаркази хонандагон равона карда шудааст. Аммо бо вучуди ин, дарс ҷузъи асосии раванди таълим буд ва боқӣ мемонад. Фаъолияти таълимии хонандашон бештар ба дарс нигаронида шудааст. Сифати омодагии хонандагон аз мундариҷаи таълим, технологияҳои дарс, самти ташкилӣ ва амалии он ва фазои он муайян карда мешавад, аз ин рӯ, дар раванди таълим технологияҳои нави омӯзгориро истифода бурдан лозим аст.

Ҳадафҳои истифодаи технологияҳои иттилоотӣ:

✓ ташаккули шахсияти донишҷӯ, омодагӣ ба фаъолияти мустақили истехсолӣ дар ҷомеаи иттилоотӣ тавассути рушди тафаккури созанда, алгоритмӣ, бинобар хусусиятҳои муошират бо компютер, тафаккури эҷодӣ тавассути коҳиш додани ҳиссаи фаъолияти репродуктивӣ, ташаккули фарҳанги иттилоотӣ, қобилияти коркарди иттилоот (бо истифода аз коркардкунандагони ҷадвал, пойгоҳи додаҳо);

✓ татбиқи фармоиши иҷтимоӣ бо сабаби иттилоотикунони ҷомеаи муосир: - омода кардани шунавандагон тавассути технологияҳои иттилоотӣ барои фаъолияти мустақили маърифатӣ;

✓ ҳавасмандгардонии раванди таълим (баланд бардоштани сифат ва самаранокии раванди таълим тавассути татбиқи имкониятҳои технологияҳои иттилоотӣ, муайян ва истифодаи ҳавасмандкунӣ барои баланд бардоштани фаъолияти маърифатӣ);

✓ қобилияти коркарди иттилоот (ҳангоми истифодаи протсессори ҷадвал, пойгоҳи додаҳо);

Дар раванди озмоишҳои педагогӣ муайян карда шуд, ки таъсири истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ба хонанда ҳамин гуна аст:

✓ ТИК барои баланд бардоштани шавқи маърифатӣ ба мавзӯ кӯмак мекунад;

✓ ТИК ба афзоиши дастовардҳои хонандагон дар мавзӯ мусоидат мекунад;

✓ ТИК ба хонандагон имкон медиҳад, ки худро дар нақши нав баён кунанд;

✓ ТИК малакаҳои фаъолияти мустақили истехсолиро ташаккул медиҳад;

✓ ТИК ба фароҳам овардани вазъи мувофақ барои ҳар як хонанда мусоидат мекунад.

Истифодаи ТИК дар раванди таълим ба муаллимон имкониятҳои иловагии дидактикӣ фароҳам меорад, аз ҷумла:

✓ алоқаи ғаврӣ байни корбар ва воситаҳои ТИК, ки муколамаи интерактивиро ба амал меорад;

✓ визуализатсияи компютери иттилооти таълимӣ, ки татбиқи имкониятҳои воситаҳои визуализатсияи муосирро барои мафҳумҳо, равандро, падидаҳо (ҳам воқеа ва ҳам "маҷозӣ"), инчунин моделҳои онҳо, пешниҳоди онҳо дар динамикаи рушд, дар ҳаракати муваққатӣ ва фазоӣ дар бар мегирад, ҳангоми нигоҳ доштани имконияти муколама бо барнома;

✓ моделсозии компютери объектҳои омӯхташуда, муносибатҳо, падидаҳо, равандроҳои онҳо, ки ҳам воқеа ва ҳам "маҷозӣ" ба амал меоянд;

✓ автоматизатсияи равандроҳои ҳисоббарорӣ, ҷустуҷӯи иттилоотӣ, коркарди натиҷаҳои таҷрибаи таълимӣ, ки ҳам воқеаи идома доранд ва ҳам "амалан" дар экран бо имконияти такрорӣ як пора ё ҳуди таҷриба пешниҳод шудаанд, ки имкон медиҳад ихлосоти натиҷаҳои таҷрибаҳо, қиматҳои параметрҳо (масалан, миқдори физикӣ) ба кадри кофӣ тағйир медиҳанд, фарзияи таҷрибавиро таҳия мекунанд, санҷида, вазъияти омӯхташударо аз рӯи натиҷаҳои озмоиш тағйир медиҳанд, натиҷаҳои таҳқиқотро пешгӯӣ мекунанд;

✓ ташкили намудҳои гуногуни фаъолият, ки барои мавқеи фаъоли хонандагон, ки дар ин мавзӯ сатҳи кофӣ дониш гирифтаанд, барои мустақилона фикр кардан, баҳс кардан, мулоҳиза рондан ва мустақилона маълумоти заруриро ба даст меоранд;

✓ автоматикунони равандроҳои идоракунии ташкилии фаъолияти таълимӣ ва назорат аз болои натиҷаҳои азхудкунии маводи таълимӣ: тавлид ва паҳн кардани маводи ташкилию методӣ, зеркашӣ ва интиқол додани онҳо тавассути шабака.

Виртуализатсияи таҳсилотро ҳамчун раванди объективии ҳаракат аз шакли рӯзонаи таълим тавассути таҳсилоти виртуалӣ баррасӣ кардан мумкин аст, ки беҳтарин хусусиятҳои рӯзона, ғоибона, таҳсилоти фосилавӣ ва дигар шаклҳои таҳсилотро дар бар мегирад ва бояд ба шароити навбунёд мувофиқ бошад. Ин раванд ба монанди раванди иттилоотикунони таълим, объективӣ, мантиқӣ аст ва бо як қатор омилҳо вобаста аст:

✓ рушди босуръати системаҳои телекоммуникатсионӣ ва иттилоотӣ, барои такмил додани ҳуди системаи таҳсилот имкониятҳои нави дидактикӣ фароҳам меорад;

✓ ниёзҳои дохилии ҳуди системаи маориф, ки бо дастрасӣ ба таҳсилоти босифат, дастрас, мобилӣ ва бунёди барои табақаҳои васеи аҳоли алоқаманд аст.

Адабиёт:

1. Вайндорф-Сысоева М.Е. Виртуальная образовательная среда: категории, характеристики, схемы, таблицы, глоссарий: Учебное пособие. – М.: МГОУ, 2010. – 102 с.

2. Селиванов В.В., Селиванова Л.Н. Виртуальная реальность как метод и средство обучения // Образовательные технологии и общество. 2014. Т. 17, № 3. С. 378–391.

3. Хуторской А. В. Современная дидактика : учебник для ВУЗов. СПб. : Питер, 2001. С. 402-405.

4. Trukhin A. V. Ispol'zovanie virtual'nykh laboratoriy v obrazovanii // Otkrytoe i distantsionnoe obrazovanie. 2002. № 4 (8). S. 67-69.

5. Остроух А.В., Николаев А.Б. ПРОЕКТ РАЗРАБОТКИ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ В СРЕДЕ ILABS // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2013. – № 11-1. – С. 36-38;

6. Фомина М.Н. Инновационные процессы в высшем образовании как фактор становления гражданского общества // *Личность. Культура. Общество*. 2010. Т. XII. Вып. 2. № 55-56. 496 с

7. Бутко Е.Я. Эволюция дистанционного образования // *Дистанционное и виртуальное обучение*. 2016. - № 5. - с.53-61.

Азимов Юнус Юсупович,

номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи Методикаи таълими ибтидоии факултаи Таълими томактабӣ ва ибтидоии Донишгоҳи давлатии Бухоро

Юсуфзода Шабнами Юнус,

омӯзгори кафедраи методикаи таълими ибтидоии факултаи Таълими томактабӣ ва ибтидоии Донишгоҳи давлатии Бухоро

“ТАҲЗИБ-УС-СИБЁН” – АВВАЛИН КИТОБИ ДАРСИИ ТОЧИК

Калид вожаҳо: адабиёти бачагон, ҳикоят, шеър, қабҷуқ, мактаб, домулло, шогирд, ахлоқ, китоби дарсӣ, китоби қироат.

Ключевые слова: детская литература, рассказ, стихотворение, кошелёк, школа, учитель, ученик, нравственность, школьный учебник, книга для чтения.

Keyword: children's literature, story, poem, purse, school, teacher, pupil, morality, school textbook, reading book.

Аннотатсия: Дар мақолаи мазкур маҳорати устод Садриддин Айнӣ дар таълифи китоби дарсӣ баррасӣ ҷафтааст. Илова бар ин баъзе ҳикоятҳои таркиби китоби дарсӣ таҳлил гардидааст.

Аннотация: В статье анализируется мастерство С.Айни в создании учебника – книга для чтения. Также некоторые рассказы учебника анализируются и показывают их нравственные стороны.

Annotation: The article analyzes the skill Of S. Aini in creating a textbook-a book for reading. Also some stories of the textbook are analyzed and shows their moral aspects.

Солҳои бистум-сиюми асри ХХ дар адабиёти тоҷик як қатор тағйироту дигаргуниҳои назаррас ба амал омад. Тафаккури бадеии адибон ба куллии дигар шуд. Таъкид қардан ҷои аҳамият аст, ки як ҳиссаи асосии ин дигаргуниҳо дар адабиёти мо ҳанӯз ибтидои асри ХХ оғоз ёфта буд. Шаклгирии адабиёти бачагонаи тоҷик ба ҳамин давра рост омад ва беҳтарин намунаҳои адабиёти бачагон пеш аз ҳама дар саҳифаҳои китобҳои дарсии тозабунёди маорифпарварон ба майдон омад. Ҷолиби диққат аст, ки мавзуоти ин намунаҳои адабиёти бачагонаи тоҷик даъват ба илму илмомӯзӣ, тавсифи мактабу маориф ва дӯст доштани китоб ва тарғиби ахлоқи ҳамида буд.

Маорифпарварони тоҷик, бахусус устод Садриддин Айнӣ дар ин ҷода пешқадам буд. Бояд таъкид намуд, ки барои ба пояи баланд расидани адабиёти бачагонаи тоҷик ҳиссаи устод Айнӣ ниҳоят калон аст. Вай бо фаъолияти педагогӣ ва эҷодӣ ба рушду камолоти адабиёти бачагонаи тоҷик саҳми арзанда гузоштааст. Аз ин рӯ ҳамаи асарҳои устод Айнӣ барои бачагон аҳамияти калони тарбиявиро моликанд. Устод бо як қатор асарҳои ба таълифи китобҳои дарсӣ ҳиссагузори қардааст. Ин фаъолияти ӯ як андоза аз тарафи олимони маъруфи тоҷик Холиқ Мирзозода, Пайванди Гулмурод, Соҳиб Табаров, Камол Айнӣ, Абдурауф Набиев, Ҷоннон Бобокалонова, Раҷаб Амонов ва дигарон таҳлил қарда шудааст. Аксарияти Айнишиносон дар китобҳои хеш низ ба ин масъала дахл намуда гузаштаанд. Масалан, олими забардасти тоҷик Раҷаб

Амонов дар мақолаи “Оид ба мақоми Садриддин Айни дар инкишофи адабиёти бачагонаи тоҷик”, ки дар таркиби китоби “Ҳақиқати зиндагӣ ва ҳақиқати бадеӣ” дохил гаштааст, дар бораи “Таҳзиб-ус-сибён”-и устод Айни фикрҳои ҷолиби диққат баён намуда, дар бораи мақоми китоби қироати мазкур хулосаҳои муҳимро пеш рондааст. Ба масъалаи мазкур адабиётшиноси дигари тоҷик Ҷонон Бобокалонова низ муносибат баён кардааст. Дар китоби ӯ “Материалҳо оид ба адабиёти бачагонаи тоҷик” фикру мулоҳизаҳои пурқимат ба миён партофта шудааст. Ҷонон Бобокалонова китоби “Таҳзиб-ус-сибён”-ро ба таҳлил нақшаидааст, балки дар бораи он камтар маълумот додасту ҳолос. Олими дигари тоҷик Раҳим Ҳошим низ дар асари худ “Сухан аз устодон ва дӯстон” дар бораи саҳми устод Айни дар пешрафти адабиёти бачагонаи сухан ронда истода як-ду сухан дар бораи “Таҳзиб-ус-сибён” ва дигар асарҳои бачагонаи ӯ гуфта мегузарад. Холиқ Мирзозода дар мақолаҳои “Аҳамияти эстетикӣ порчаҳои адабии китоби “Таҳзиб – ус – сибён”- и Садриддин Айни” (Мақтаби советӣ, соли 1970, шумораи 1, саҳифаҳои 40-44), “Боз масъалаи табиатдӯстӣ ва ҳусни ахлоқ дар “Таҳзиб – ус – сибён”- и Садриддин Айни” (Мақтаби советӣ, соли 1970, шумораи 2, саҳифаҳои 35-39), М.Саидова дар мақолааш “Таҳзиб – ус – сибён”- и Айни ва моҳияти тарбиявӣ бадеии он” (Мақтаби советӣ, шумораи 11, саҳифаҳои 18-20) низ ба устод Айни ҳамчун адиби бачагон баҳои муайян медиҳанд. Инчунин дар навиштаҳои як қатор олимони дигари тоҷик низ оиди масъалаҳои мазкур қайду гузоришонҳо ба назар мерасанд.

Дар асари Садриддин Айни “Мухтасари тарҷимаи ҳоли ман” чунин оварда шудаанд: “Дар Самарқанд, дар Тошқанд мактабҳои миллии нав кушода шуда, дар Бухоро ҳам тотороне, ки дар ин ҷо мезистанд, як мактаби хусусӣ барои фарзандони худ кушоданд. Баъзе қасони бухорӣ ҳам, ки аз мактабҳои кӯҳна ба ҷон омада буданд, фарзандони худро дар мактаби тоторҳо монданд. Ман он мактабро рафта дидам (1907 буд), бачагони Бухоро, ки забони тоторӣ он тараф истад, ҳатто ӯзбекиро ҳам намедонистанд, маҷбур буданд, ки дар забони тоторӣ хонанд. Ман ин ҳолро дида ба бачагон раҳмам омад ва ба муаллими тотор гуфтам:

Агар шумо розӣ шавед, ман дар мактаби шумо бепул хизмат карда вазифаи тарҷумониро адо мекунам, дарсҳои тоториро ба тоҷикӣ тарҷима карда медиҳам ва гапҳои шуморо ҳам ба забони тоҷикӣ тарҷима карда мефаҳмонам (ман он вақтҳо забони тоториро ба воситаи матбуот ба қадре, ки тарҷима карда тавонам, ёд гирифта будам)”.

Ҳамаи ин устод Садриддин Айниро водор месохт, ки тамоми фаъолиятҳои ба ташкил намудани мактаби миллии нав, ҷорӣ кардани усули нави таълим дар ин мактабҳо, таълифи адабиёти махсус барои бачагон равона созад. Китоби “Таҳзиб-ус-сибён”-и устод мисоли барҷастаи фикри болонамон мебошад. “Таҳзиб-ус-сибён” бори аввал дар соли 1909 ҷоп шуд. Соли муаллиф онро такмил дод, фасли “Хонадони хушбахт”-ро илова кард ва дар соли 1917 дубора нашр кард. Дар ин бора худи устод Садриддин Айни чунин менигорад: «...Ба қисми дарсҳои, ки дар мактаби тоторӣ барои тоҷикбачагон тарҷима карда будам, худам як китоби қироат ҳам тарғиб додам. Ин китоб характери адабӣ дошта, хонданаш барои бачагон шавқовар буд... (Ин китобро дар соли 1909 ба номи «Таҳзиб-ус-сибён» ҷоп кардам) (Айни С. 1991:10).

Ҷопи дуҷуми асар (1917) ба маънои мусбаташ аз ҷопи якумаш фарқ дошт. Ду қасидаи арабии дар наشري аввали асар ҷойдошта аз наشري дуҷуми асар бароварда шуда, шеърҳои «Саҳаргоҳон», «Заминро мафрӯш», «Боз мактаб» ва ҳикояте бо номи «Хонадони хушбахт» дохил карда шудааст.

«Таҳзиб-ус-сибён» дар соли 1990 бо матни пуррааш дар се шумораи маҷаллаи “Илм ва ҳаёт” ҷоп шуд.

“Таҳзиб-ус-сибён” аз ду қисм иборат аст. Қисми якуми он дар бораи аҳамияти мактаб, илму дониш, ҳурмату эҳтироми падару модар ва устод – омӯзгор, дар бораи

дӯстию рафокати бачагон, саъю ҳаракати хонандагон дар роҳи фаро гирифтани илм, олиҳимматӣ, накӯкорӣ ва амсоли инҳо баҳс мекунад. Оид ба ин масъалаҳо нависанда гоҳо аз номи худ, баъзан аз номи омӯзгор сухан меронад ва гоҳо ҳикояти кӯтоҳи пандомезе, ки ба фикру ҳисси хонандагони хурдсол мувофиқ бошад, меовард.

Қисми дуюми китоб, ки “Хонадони хушбахт” ном дорад, дар бораи аҳли оилаи Муҳаммадҷусуф ном деҳқони бомаърифат баҳс мекунад.

Тамоми ҳикоятҳои “Таҳзиб – ус-сибён” ба талқини илму маърифат, васфи мактабу маориф ва ахлоқи накӯ нигаронида шудааст. Устод Садриддин Айни дар боби “Ҳикоят дар қоидаи мактаб” чунин менависад: “Дар мактаб чоштгоҳ мераванд. Аз дари мактаб салом дода медароянд. Ҳар кас ба ҷои худаш менишинад, сабақашро такрор мекунад. Домулло ба навбат сабақ медиҳанд. Ҳар кас ҷаҳд мекунад, ки ман сабақамро нағз донам. Азбаски ҳар кас сабақашро нағз донад, домулло таъриф мекунанд. Ҳар шахси мусулмон, ки аз дари мактаб дарояд ба он шахс боодоб салом медиҳанд, боз ба кори худ машғул мешаванд” (Айни С. 1991: 7). Ҳамин тариқ дар ин ҷо дар бораи мактаб, тартибу қоидаҳои он, вазифаҳои омӯзгору донишандӯз, тартиби сабақгирӣ дар мактаб ва амсоли инҳо сухан ронда мешавад. Дар ин қисмати китоб ба мактаб чунин тавсиф дода шудааст, ки хеле ҷолиби диққат аст: “Мактаб бояд, ки ба ҷои васеи хушҳаво бино ёфта бошад, фазояш софу покиза бошад, заминаш бе рутубату бетазйиб (азоб, машаққат, азоб) бошад. Шогирдони мактаб ба ҷаҳор синф тақсим шаванд. Ҳар синф бо шарикони худ ба ҷои худ нишинанд, ба кори худ машғул бошанд, ба сабақи худ сайъ кунанд...” (Айни С. 1991: 8).

Дар “Таҳзиб-ус-сибён”- и Садриддин Айни ин қабир порчаҳои насриё, ки ба таърифу тавсифи мактабу маориф бахшида шудаанд бисёр ба назар мерасанд. Устод Айни орзу кардааст, ки бачагон ин навиштаҳои ҳро мутолаа намуда ба мактаб ва илму илмомӯзи меҳр мебаранд. Аз ин рӯ ин методи тарғиботро устод бо ҳар роҳу васила ба амал баровардааст. Инро дар мисоли зер дида мебароем:

- “Хонаи нағзи дунё кадом аст?
- Мактаб аст.
- Бачагони нағз?
- Бачагони мактабанд.
- Аз бачагони мактаб кадомашон нағзтаранд?
- Бачагоне, ки ҳаргиз аз мактаб наемонанд.
- Аз инҳо кадомашон беҳтаранд?
- Қаламу қоғози шариконашро бе ҷавоб намегирифтагӣ, ба шарикони қаламу

қоғоз надоштагиаш қаламу қоғози зиёдатии худро меодагӣ мебошад, соҳибҳиммат, назарбаланд мебошад”.

Дар таркиби “Таҳзиб-ус-сибён” як қатор порчаҳои назмӣ низ оварда мешаванд. Масалан шеъри “Маснавӣ дар васфи мактаб” –ро ба ин мисол овардан мумкин аст. Шеър ба забони ниҳоят соддаю фаҳмо ба хонандагони хурдсол аҳамияти мактабу илмомӯзиро мефаҳмонад. Солҳои дароз ин шеър яке аз шеърҳои маҳбуи хонандагони мактаб шуда омад ва алҳол низ ҳамин тавр аст. Аз шеъри мазкур иқтибос меорем:

Эй монда қадам ба роҳи мактаб,
Олист мақому ҷоҳи мактаб.
Мактаб сабаби ҳаёт бошад,
Мактаб сабаби начот бошад...
Бархезу гузор хоби худро,
Баргир ба каф китоби худро.
Рав аз ҳама пештар ба мактаб,
Шавқ аст туро агар ба мактаб.
Саъе бинамову илму одоб,

Беҳтар зи шарики хеш дарёб.
То дар ду ҷаҳон азиз бошӣ,
Бо донишу ботамиз бошӣ” (Айнӣ С. 1991: 7).

Дар таркиби “Таҳзиб-ус-сибён” ҳикояҳои бисёре ҷой дода шудаанд, ки дар онҳо масъалаҳои мухталифи ахлоқу одоб баррасӣ гартаанд. Онҳо ба хонандагони хурдсол сабақ медиҳанд, онҳоро ба роҳи рост ҳидоят мекунад. Масалан, дар “Ҳикояти Тош” модари мушфиқ ва ғамхоре тасвир шудааст, ки фарзандашро бечазои ҷисмонӣ ба хушахлоқию хушрафторӣ, ростгӯӣ ва хиёнат накардан ба касе тарбият менамояд. Дар ҳикояти мазкур Тош ном бачае аз мактаб баргашта истода аз роҳ қабчук ёфта мегирад. Вай шахси ин қабчукро афтондаро дида бошад ҳам ба он эътибор надода, чизи ёфтаашро ба модараш оварда медиҳад. Сурати воқеаро ба модараш баён карда медиҳад. Дар ҳикоят суханони модари ғамхору дурбин чунин оварда шудааст: “Агар чи соҳиби қабчук гирифтани туро надидааст, лекин... аз худо натарсидӣ, ки қабчукро ба соҳибаш нарасондӣ. Агар ба ин амал одат кунӣ, охир ба зиндон гирифтор мешавӣ. Ва қабиллаи моёнро бадном менамояд. Ҳоло зуд барҳез ва ҷустуҷӯ намуда, соҳиби қабчукро ёфта ба худаш супор” (Айнӣ С. 1991: 8). Қаҳрамони ҳикоят Тош аз суханони модараш мутаассир гашта қабчукро ба соҳибаш мерасонад.

“Таҳзиб-ус-сибён” бо ҳаёти он вақта алоқаи зич дошт ва яке аз асарҳои бачагонаи замони ҳисоб мешуд. Яке аз муҳаққиқоти эҷодиёти Садриддин Айнӣ олими маъруфи тоҷик Раҳим Ҳошим дар ин бора чунин навиштааст: “...китоби дарсии Айнӣ бо алоқадар карда шудани материали таълимӣ бо ҳаёти шахсӣ, оилавӣ ва ҷамъиятии бача дар байни тамоми китобҳои дарсӣ, ки дар он солҳо дар Осӣи Миёна чӣ барои мактабҳои ўзбекӣ ва чӣ барои мактабҳои тоҷикӣ тартиб дода шуда буданд, мавқеи мумтозе дорад. Айнӣ дар ин китобчаи худ хонандагони хурдсолро бо табиат, бо меҳнат, бо тарзи маишат ва корҳои хоҷагӣ шинос мекунад, дар онҳо ба меҳнат ва аҳли меҳнат эҳтиром ба вучуд меорад” (Ҳошимов Р. 1971: 54-55).

Садриддин Айнӣ дар ҳикоятҳои гуногуни “Таҳзиб-ус-сибён” образҳои Араббек, Аҳмадҷон, Тош, Зокир, Наврӯз, Ҳасан ва ғайраро офарида, баъзе лавҳаҳои ҳаёт ва унсурҳои характери бачагонро моҳирона тасвир кардааст.

Устод дар китоби хеш хонандагонро ба меҳнат ва илмдӯстӣ даъват намуда, дар ҳикояти “Ҷаҳорбоғи Араббек” чунин меорад: “Араббек дар китобҳои зироат тарбияти боғ ва парвариши гулу гулзорро дида ва доништа буд. Андак замин, ки аз падараш монда буд, ҷаҳорбоғ ва гулзор кард. Ҳар сол ба маблағи ҳаштсад сӯм – ҳазор сӯм мева ва ниҳоли гул фурухта ба хушӣ рӯзгор мегузаронид. Нафақаи бародаронашро ҳам меод.

Эй фарзандон бояд донед, ки илм ба дунё ва охираат дастгирӣ мекардааст. Давлати беилм нафъ надоштааст. Илм бошад, давлат муяссар мешудааст. Иззате, ки аз роҳи илм ояд, пойдор ва барқарор будааст. Ҳикояти Араббек ва бародаронаш ба ин қавл шохид аст” (Айнӣ С. 1991: 9).

Дар “Таҳзиб-ус-сибён” ба омӯзгор ва хонанда як хел мурочиат карда вазифаи ҳар яки онҳо нишон дода шудааст. Аз ҷумла дар китоби қироат дар бораи вазифаҳои омӯзгор таҳти сарлавҳаи “Ихтор” (хабардор кардан, огоҳ кардан, дар ёд овардан) чунин оварда мешавад: “Ҷаноби муаллим бояд, ки нахуст қисми ҳар як сабоқро ба атфол бо забони таҳрир баён кунад. Сониян ба худӣ атфол хонанда хаташонро тасҳех намоянд. Ҳар гоҳ шогирд такрор карда ба таҳрири хулосаи сабоқаш иқтидор пайдо кунад сабоқи дигар интиқом диҳанд. Агар шогирд аз синфи дуввум бошад ҳалли луғат низ кунанд” (Айнӣ С. 1990: 15). Устод Садриддин Айнӣ ба шогир ва устод – омӯзгор чунин талабҳои мегузорад, ки хеле ҳаққонӣ аст **ва онро дар ҷараёни таълими имрӯза ҳам тадбиқ намудан аз ғайри ҳаққонӣ аст.**

Дар таркиби китоби дарсии устод чандин ҳикоятҳое оварда шудаанд, ки барои мақсади тарбиявии муаллифи онҳо хизмат мекунанд. Ҳикоятҳои “Ҳикояти Тош”, “Ҳикояти Араббек ва бародаронаш”, “Чаҳорбоғи Араббек”, “Бачаи боақл”, “Бачаи боҳуш”, “Ҳикояти муаллим ва шогирд” ва амсоли инҳоро ба ин мисол овардан мумкин аст. Устод Айнӣ хулосаҳои баъзе аз ҳикоятҳои таркиби китоби дарсиашро дар порчаҳои хурди шеърӣ додааст. Чунончӣ, дар ҳикояти «Муаллим ва шогирдонаш» шеърӣ зеринро оварда, дар ои табиати нарми одамиро ташвиқ намудааст:

Балоҳо оҳан аз сахтии дил дид,
Аз он қадре надорад дар назарҳо.
Вале зарро бубин аз нармии табъ,
Шаҳонаш карда дар тоҷу камарҳо.
Ту ҳам хоҳӣ, ки ёбӣ иззату қадр,
Мулоимтиннатӣ кун бо дигарҳо (Айнӣ С. 1990: 10).

“Таҳзиб-ус-сибён”- устод Айнӣ дар ҳақиқат ҳам намунаи барҷастаи асарҳои бачагона ба ҳисоб меравад. Асари мазкур ҳам дар таърихи китоби дарсӣ офаридан ва ҳам дар ҷодаи асарҳои бачагонаи тоҷик навғониҳо дорад. Асар дар шакли китоби дарсии кироат барои мактаббачагон таълиф шудааст. Китоби мазкур бо усули омезиши назму наср иншо гардида, дар он наср хусусияти ҳукмронӣ дорад. Ҳикоятҳо ва порчаҳои назми таркиби китоб аҳамияти калони таълимию тарбиявӣ доранд.

Рӯйхати маводи истифодашуда:

11. Айнӣ С. Таҳзиб – ус – сибён. // Илм ва ҳаёт, 1990, № 1.
12. Айнӣ С. Таҳзиб – ус – сибён. // Илм ва ҳаёт, 1990, № 2.
13. Айнӣ С. Таҳзиб – ус – сибён. // Илм ва ҳаёт, 1991, № 6.
14. Айнӣ С. Куллиёт. Иборат аз 12 ҷилд. Ҷилди 1. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1958.
15. Айнӣ С. Куллиёт. Иборат аз 12 ҷилд. Ҷилди 6. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1962.
16. Айнӣ С. Куллиёт. Иборат аз 12 ҷилд. Ҷилди 7. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1962.
17. Айнӣ С. Куллиёт. Иборат аз 12 ҷилд. Ҷилди 12. – Душанбе: Ирфон, 1976
18. Амонов Р. Ҳақиқати зиндагӣ ва ҳақиқати бадеӣ. – Душанбе: Ирфон, 1984. 350 саҳ.
19. Бобокалонова Ҷ. Материалҳо оид ба адабиёти бачагонаи тоҷик. -Душанбе: Маориф, 1975. 183 саҳ.
20. Ҳошимов Р. Сухан аз устодон ва дӯстон. – Душанбе: Ирфон, 1971. 223 саҳ.

Ахмедова Гулчехра Ёскиновна

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси таянч докторанти

ЎЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА МУНОСИБ ҲИССА ҚЎШГАН ДОСТОНЛАР

Ўзбек халқининг тарихини ўрганишда дастлаб маънавий қадриятларни холисона илмий таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг асосини анъанавий достончилик ва бахшичилик санъати ташкил этади. Анъанавий достончилик тарихи

халқнинг этник тарихи билан узвий тарзда оғзаки ижоднинг асрлар давомида шаклланиб келган чуқур ижтимоий тафаккур олами билан чамбарчас боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ўзбек халқ оғзаки ижоди ниҳоятда бойлиги ва ҳамиша навқиронлиги билан алоҳида ажралиб туради. Халқ оғзаки ижоди бекиёс хазина бўлиб, уларни ёшлар онгига сингдириш ўз халқига, ватанига, миллий анъаналарига чексиз ҳурмат руҳида тарбиялашда аҳамияти каттадир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Халқаро бахшичилик санъати фестивалини ўтказиш тўғрисида”ги 2018 йил 1 ноябрь .3-ПҚ-3990 қарорида қайд этилган: ”Ҳар қайси халқнинг азалий тарихи ва маданияти энг аввало унинг оғзаки ижоди-фольклор санъатида, дoston ва эпосларида мужассам топган бўлиб, улар миллатнинг ўзлигини англаш, унинг ўзига хос миллий кадриятлари ва анъаналарини сақлаш ва ривожлантиришда бебаҳо манба ҳисобланади” деган фикрлари миллий ўзлигимизнинг буюк салоҳиятдан дарак беради. Истиклол шарофати туфайли маънавий кадриятларимиз қаторида халқ оғзаки ижодининг тикланиши ва янада кенг тарзда ривожланиши туфайли халқимизнинг асрий анъаналари бағоят даражада бойиди. Ўзбекистон ҳукуматининг бевосита қўллаб-қувватлаши асосида ЮНЕСКО нинг қарори билан 1999 йили “Алпомиш” дostonи минг йиллигининг кенг нишонланиши, ушбу дoston келиб чиқиши тарихининг кенг миқёсда ўрганилиши ва қадимий кадриятларнинг тикланиши ниҳоятда унутилмас ходиса бўлди. Халқ дostonлари бахши шоирлар томонидан шу кунгача аждодлардан – авлодларга ва тагин авлодлардан - авлодларга ўтиб қўйланиб, ижод қилиб келинаётган бой маънавий хазинадир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов “Алпомиш” дostonининг минг йиллик юбилейида: “Бахши - шоирлар ўз халқининг бийрон тилидир. Улар юртимизда доимо “Бахшили эл – яхшили эл” деб улуғланган. Бугун биз Ёдгор бахши ва Тилла кампир, Жоссоқ шоир ва Амин бахши, Шерна бахши ва Эргаш Жумабулбул, Фозил Йўлдош ва Пулкан шоир, Ислон шоир ва Абдулла шоир, Саидмурод Паноҳ ва Бекмурод Жўрабой ўғли, Берди бахши ва Раҳматулла Юсуф ўғли, Қодир бахши, Шоберди бахши каби дostonчиларнинг номларини эҳтиром билан тилга оламиз. Уларнинг ноёб қобилияти, юксак маҳорати туфайли Алпомиш бор салобати ва нафосати билан яшаб келмоқда”¹.

Бахши ва дoston сўзлари моҳиятан олиб қаралганда эгизак сўзлар, уларнинг биридан иккинчисини ажратиб бўлмаганидек, ушбу сўзлар мазмунан ҳам бир-бирини тўлдириб туради. Бахши (baxsi, baqsi) сўзи луғатларда туркий сўз бўлиб, мураббий ва муаллим маъноларини англатади, умуман, тарбиячи, етакчи, йўлбошчи каби талқинлар ҳам унда мужассам². Дoston атамаси кенг қамровлидир, муайян мазмунли тизимга эга назм ва насрдан ташкил топган катта ҳажмли асар, қаҳрамонлар силсиласи, воқеалар ҳалқаси узвийлиги ва ўзаро ҳамоҳанг боғланиши билан диққатлидир. Масалан, Алишер Навоий “Сабъаи сайёр” дostonи ўн биринчи бобининг сарлавҳасига эътибор қилинг: “Шоҳ Баҳром дostonига шуруъ қилурдин бурун бир неча сўзга муртакиб бўлмоқ ва ул дostonда тағйир ва табдил воқеъ бўлгоннинг узрин қўлмоқ...”³. Алишер Навоий дoston атамасини айни шу ўринда “Шоҳ Баҳром дostonи...” деганда “Шоҳ Баҳром қиссаси...” яъни дostonдан мурод қисса бўлиб, ривоят ва афсона маъноларига ҳам ишора мавжуд. Демак бахши ва дoston ёки бахшичилик ва дostonчилик атамалари уйқаш маъноларни талқин этиб, эл ҳурматига сазовор бахши ҳамда эл қалбига етиб борган дoston тарзида олқишлар оламида устувор мақом эгаллаган.

Дoston ўзбек халқ оғзаки ижодининг йирик ва кенг тарқалган жанри. “Дoston” сўзи адабий атама сифатида халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётдаги йирик ҳажмли эпик

¹Каримов И.А. Озод ва Обод Ватан. Эркин ва пировард мақсадимиз. 8 том. –Тошкент: Ўзбекистон, 2000. –525 б. (Алпомиш дostonининг 1000 йиллик юбилейидаги маъруза.1999 йил, 6 ноябрь.)– Б. 81.

²Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 82.

³ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 10 –том. Хамса. Сабъаи сайёр. – Тошкент: Фан, 1992. –Б.72.

асарларни англатади. Халқ дostonларини дўмбира жўрлигида ижро этувчи ва куйловчи санъаткор шоир ёки бахши деб аталган. Бахшилар репертуаридаги дostonларнинг катта қисмини ишқий-саргузашт дostonлар ташкил этади. Бундай дostonлар мазмуни, асосан, севги можароларидан иборат. Аммо уларда севги можаролари кўрқинчли саргузаштлар, эртаклардагидек хаёлий ҳодисалар, айна пайтда хаётий реал воқеалар билан аралаш тасвирланади. Бундай дostonларда воқеалар тизмаси бир-бирига анча ўхшашдир, қаҳрамон кўпинча афсонавий гўзални тушида ёхуд унинг суратини (узукда, тўнда) кўриб, ғойибона ошиқ бўлиб қолади. Сўнг уни излаб хатарли сафарга отланади, сермашаққат ва таҳликали саргузаштларни, ажойиб-ғаройиб воқеаларни бошидан кечиради, турли душман кучлар билан тўқнашади, қаҳрамонлик намуналарини кўрсатади. Ниҳоят, барча кийинчиликларни енгиб ўтиб, мақсадига эришади, ниятига этади.

Шеробод дostonчилик мактаби Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларининг бир неча туманлари, Тожикистон ва Туркменистоннинг жанубий, қисман шимолий Афғонистон (ўзбеклар кўп яшайдиган) ҳудуд сарҳадларида етишиб чиққан юзлаб бахшиларни бирлаштирган дostonчилик мактабидир. Шеробод дostonчилик мактаби туфайли Сурхондарё ва Қашқадарёда дostonчилик анъаналарининг изчил ривожланиши бугунги кунларда ҳам давом этмоқда. Шунинг учун ҳам Шеробод дostonчилик мактаби вакилларида ХХ асрнинг 40-йилларида ёзиб олинган дostonларда дostonчиликнинг нисбатан қуйи босқич унсурлари, бадий тафаккурнинг унча ривожланмаган шакллари учрайди. 1960-йилларидан бошлаб эса анъаналарнинг муайянлаша бориши, маълум маънода китобийликка интилиш кучаяди¹. Бунда истеъдодли халқ бахшиси Қодир Раҳим ўғлининг (1936–1985) хизматлари катта бўлди. Шеробод дostonчилик мактабидан Қосимкўр бахши, Шерна Бекназар ўғли, Мардонакул Авлиёкул ўғли, Умир Сафар ўғли, Нормурод бахши, Аҳмад бахши, Нурали Боймат ўғли, Мамадрайим бахши, Юсуф Ўтаган ўғли, Эшқобил бахши, Бўрибой Аҳмедов, Қодир Раҳим ўғли каби ўнлаб дostonчилар етишиб чиқди. Бугунги кунда Хушбоқ Мардонақулов, Шоберди Болтаев, Бобораҳим Маматмуродов, Қора ва Чори Умировлар, Қахҳор Қодир ўғли, Абдуназар Поёнов, Шодмонбахши, Илҳомбахши, Мухаммадибахши, Сафарбахши, Зулхуморбахши каби бир қанча бахшилар Шеробод дostonчилик мактаби анъаналарини давом эттирмоқдалар². Бу мактаб вакилларида ёзиб олинган “Олтин қовоқ”, “Малла савдогар”, “Зайидқул”, “Оллоназар Олчинбек”, “Ойчинор”, “Шерали”, “Келиной” каби қатор дostonлар Ўзбекистоннинг бошқа жойларида яшаб ўтган бахшилар репертуарида учрамайди³. Шеробод бахшичилик мактаби дostonлари ўзининг соддалиги, мадҳининг ихчамлиги, матннинг осонлиги ва ифоданинг раволиги билан ажралиб туради.

Хуллас, ўзбек дostonчилигида Шеробод дostonчилик мактабининг алоҳида ўрни мавжуд, ушбу дostonчилик мактаби ўзига хос таъсир кучи ва кенг тарқалиш доираси билан халқ оғзаки ижоди тарихида муҳим қирраларни намоён этади. Шеробод дostonчилик ва бахшичилик мактабининг донгдор намояндалари, қатор асосчилари бор, улар вужудга келтирган ҳамда яратган хос мактаб, ажойиб анъаналар ҳануз давом этиб келмоқдалар.

Ўзбек халқи дostonчилик тарихида ўзбек халқи оғзаки ижодида бахшичилик мактабларининг ўзига хос ўрни бор. Ана шундай дostonчилик мактабларидан бири Булунғур ва Қамай дostonчилик мактабларидир.

Булунғур дostonчилик мактаби “Алпомиш” дostonини куйлаш маҳорати билан ажралиб турган, бу ерга бошқа бахшилар келиб ўз маҳоратларини оширганлар. Унинг

¹ Қахҳоров А. Янги дostonлар – Тошкент: 1988; Ўз МЭ. 2005. 10 том 46-бет Тўра Мирзаев

² Эргашев А., Халилов Д., «Ёзи ва Зебо» ишқ дostonи, Қарши, 2000; Ўз МЭ. 2005 й 10 том 46-бет Тўра Мирзаев

³ Муродов М., Алпомишнома, 1-2-китоблар, Т., 1999, 2000. Ўз МЭ. 2005. 10 том 46-бет Тўра Мирзаев

вакили Амин бахши “Алпомиш” достонини 3 ойгача куйлай олган. Қашқадарё воҳасидаги Қамай қишлоғида шаклланган Қамай достончилик маркази Дехқонобод ва Ғузур туманлари атрофида яшовчи 60 га яқин бахшиларни бирлаштирган. Қўрғон достончилик мактаби Мангиштовдан Нуротага қадар чўзилган тоғлар этакларида яшаган бахшиларни бирлаштирган. Қўрғон достончилик мактабининг энг истеъдодли вакилларида бири Эргаш Жуманбулбул ўғли (1868–1937) ва Пўлкан шоир (1874–1941) бўлиб, улардан “Алпомиш”, “Якка Аҳмад”, “Ойсулув”, “Кунтуғмиш”, “Гўрўғлининг туғилиши”, “Юнус пари”, “Мисқол пари”, “Авазхон”, “Ҳасанхон” каби достонлари ёзиб олинган¹. Бу достончилик мактабида Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ота-боболари, Султон кампир, Тилла кампир, Жодмон бахши каби ўнлаб достончилар фаолият юритишган.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда халқ маънавий маданиятнинг ҳар томонлама тараққий этиши учун кенг қамровли ишлар бажарилиб, миллий ўзбек достонларини омма онгига сингдириш борасида сезиларли ишлар бажарилди. Достонларнинг моҳияти ҳамда мазмунини тарғиб қилиш учун саҳналаштирилган ҳужжатли, бадиий ва театрлашган мавзулар яратилди.

Мақолани ёритиш давомида “Алпомиш”, “Гўрўғли”, “Равшан”, “Юсуф ва Аҳмад”, “Тоҳир ва Зухра”, “Ёзи ва Зебо”, “Хулқар пари”, “Тошбосар” ва бошқа талай достонларнинг яратилиш тарихига доир маълумотлар таҳлилида ўзбек фольклоршунос олимлари тадқиқотларига таяниб иш тутдик. Хусусан, “Алпомиш” достони бўйича Ҳ.Зариф, Т.Мирзаев, М.Саидов, “Гўрўғли” достони борасида Ш.Турдимовнинг янги изланишлари, “Юсуф ва Аҳмад” достонининг нашри масаласида Б.Саримсоқов, “Тоҳир ва Зухра” йўналишида М.Жўраев ва Ф.Маматқулова кузатувлари, “Ёзи ва Зебо”нинг ёзиб олинishi ва чоп этилишида М.Муродов ва А.Эргашев хизматлари, Республикада таниқли адабиётшунос олим достончилик ва бахшичилик мактаблари ижоди мавзуида ўнлаб илмий асарлар муаллифи Тоштемир Турдиевнинг “Ўзбек халқининг сеvimли достони” рисоласи, “Тошбосар” достони, уни ёзиб олиш, нашр ишларида Р.Мустафоқулов саъй-ҳаракатлари ва бошқалардан унумли истифода этдик. Шунингдек, мақолада ёш тадқиқотчи Иқром Умаровнинг “Бадаш” номли анъаналаримизнинг фақат Кўхитанг тоғ этакларида жойлашган қишлоқлардан Хатак қишлоғи учун хослиги ва унинг турлари ҳақидаги таснифидан истифода этганимиз анча эътиборлидир. Абдуназар Поёновнинг “Рамазон чопағон” ва “Турсун мерган” достонлари таҳлили ҳамда достонининг матни ва маълум тадқиқий баёнларига ҳам тўхталдик ва бу борада халқимиз бебаҳо кадрятларга эга эканлиги ҳамда ушбу кадрятларни ўрганиш олдимиздаги муқаддас вазифа эканлигини яна бир бор тушуниб етдик. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда халқ маънавий маданиятнинг ҳар томонлама тараққий этиши учун кенг қамровли ишлар бажарилиб, миллий ўзбек достонларини омма онгига сингдириш борасида сезиларли ишлар бажарилди. Достонларнинг моҳияти ҳамда мазмунини тарғиб қилиш учун саҳналаштирилган ҳужжатли, бадиий ва театрлашган мавзулар яратилди.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Озод ва Обод Ватан. Эркин ва пировард мақсадимиз. 8 том. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. –525 б. (Алпомиш достонининг 1000 йиллик юбилейидаги маъруза. 1999 йил, 6 ноябрь.)– Б. 81.
2. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 82.
3. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 10 –том. Хамса. Саъбай сайёр. – Тошкент: Фан, 1992. –Б.72.
4. Қаҳҳоров А. Янги достонлар – Тошкент: 1988; Ўз МЭ. 2005. 10 том 46-бет.

¹ Тўра Мирзаев. Ҳоди Зариф суҳбатлари. Тошкент, 2013. 181-бет.

5. Эргашев А., Халилов Д., «Ёзи ва Зебо» ишқ достони, Қарши, 2000; Ҷз МЭ. 2005 й 10 том 46-бет.
6. Муродов М., Алпомишнома, 1-2-китоблар, Т., 1999, 2000. Ҷз МЭ. 2005.10 том 46-бет.
7. Тўра Мирзаев. Ҳоди Зариф суҳбатлари. Тошкент, 2013. 181-бет.

Айматова З.Ғ.,

бухду жаҳон тарих кафедраси ўқитувчиси.

Ҳайдарова Ҳ.Б.

ислом тарихи ва манбашунослиги, фалсафа кафедраси катта ўқитувчиси.

ТУРКИСТОН МИНТАҚАСИДАГИ МУСУЛМОНЛАРНИНГ ҲАЖ ЗИЁРАТИ ТАРИХИДАН (1867-1917ЙЙ)

***Аннотация:** Ушбу мақолада Туркистон минтақаси мусулмонларининг Россия империяси мустамлакаси давридаги ҳаж зиёрати ва ҳукумат юритган сиёсат масалалари архив ҳужжатлари ва адабиётлар таҳлили орқалди очиб берилган.*

***Калит сўзлар :** Туркистон, Туркистон генерал-губернаторлиги, ҳаж, Туркистон ўлкаси, савдогар, зиёратчи, йўл харажатлари, савдо алоқалари, ҳарбий ҳаракатлар, озодлик учун кураш.*

Туркистон минтақаси мусулмонларининг ислом динидаги беш фарздан бири ҳисобланган ҳаж зиёратини илк ўрта асрлардан буён адо этиб келганликлари тарихдан маълум. Ўрта Осиё хонликлар ҳукмронлиги йилларида (XVI-XIX асрлар) Макка ва Мадина ҳаж сафарига моддий жиҳатдан таъминланган, йўл харажатларини кўтара оладиган, соғлом шахслар хоҳлаган пайтда жўнаб кетар эдилар. Тахтдан ағдарилган ёки ҳукмдорлик рутбасини ворисига топширган шоҳ, хон ва амирлар ҳам кўп ҳолларда ҳаж сафарига чиқишган. Бу ўринда Муҳаммад Тарағай-Улуғбек (1394; 1409-1449 йй), Қўқон хони Худоёрхон (1851-1882 йй) кабиларнинг тақдирини эслаш кифоя. Улуғбек 1449 йил октябр охирида мутаасиб руҳонийлар ва уни Абдуллатиф томонидан тахтдан туширилганидан сўнг, кузатувчилар билан ҳаж зиёратига йўлга чиқади. Бироқ, Самарқанд яқинидаги қишлоқлардан бирида ўлдирилган. Худоёрхон (1851-1882йй) Оренбургдан қочиб, ўз мулозимлари билан ҳаж сафарига йўлга чиққан, у ҳаж арконларини бажариб, юртига қайтаётганида Афғонистоннинг Ҳирот шаҳри яқинидаги Каррух қишлоғида касалланиб ўлди.

Туркистон Россия империяси томонидан истило қилиниб, 1867 йилда Туркистон генерал – губернаторлигининг ташкил топиши, 1868 йилда аввал Бухоро амирлиги, 1873 йилда эса Хива хонлигининг ярим мустамлакага айлантирилиши билан Макка ва Мадина ҳаж зиёратига борувчилар империя маъмурияти томонидан қатъий назорат остига олинди. Туркистонликларнинг Макка ва Мадинага ҳаж сафари Россия императорлигининг Осиё департаменти бўлими махфий маслаҳатчиси, директор Стрелюхов маълумотича: Ўрта Осиёдан келиб чиққан шахслар Константинополь ва Форс (Эрон)га шахсий ишлари учун ҳамда ҳаж зиёратига жўнаб кетиш учун йўлга чиқадилар. 1869 йилда, айниқса Бухоро ва Қўқондан келганлар Туркия ва Эронда кўпчиликни ташкил қилиб, бу маълумотларни Истанбулдаги рус элчиси ва Техрондаги рус ваколатхонаси ҳам тасдиқлайди. Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики,

туркистонликлар ҳаж зиёратига асосан Туркия ва Эрон давлатлари орқали жўнаб кетишган.

1867 – 1869 йиллардаёқ рус ҳукумати органларидан Ички Ишлар Вазирлиги, Савдо - саноат Вазирликлари биргаликда бу масалада ягона тартиб – қоидалар ишлаб чиқишга ҳаракат қилишган. 1867 йил 15 августда Туркистон генерал – губернатори К.Фон Кауфманга Петербургдан йўлланган мактубда: Маккага қараб йўлга чиққан Туркистон ўлкаси вакиллариغا Константинополь (Туркия)га жўнаш учун сотилган йўл чипталари Россия савдо ишлари идораси рухсатидан ўтмаганлиги, бу масалани губернаторлик назоратга олиши билан боғлиқ кўрсатма берилади. Константинополь (Истанбул)га етиб келган зиёратчилар Кичик Осиё оролининг гаванлари орқали Мисрнинг Сувайш каналидан ўтиб, Александрия шаҳрига етиб боришган. У ердан Жидда ёки Ҳижоз орқали Макка ва Мадинага йўл олишарди¹. Константинопол (Истанбул) орқали ҳаж зиёратига кетиш оммавий тус олишига сабаб, Истамбулда мусулмон зиёратчилар учун текке(такя- мусофирхона)лар бор эди. Улар сони 8 та бўлиб бундай теккелар Адана, Измир, Кўня, Измет каби шаҳарларда ҳам бўлган. Шунингдек, Туркистонни Ўрта Осиёлик зиёратчиларни моддий жиҳатдан ҳам қўллаган. XIX асрда 8 та элчилик Қўқон хонлигидан Истанбулга ҳаж масаласида келганди.

Иккинчи йўл эса, Тошкент – Оренбург темир йўли орқали аввал Каспийорти вилоятига борилар эди. Сўнгра Каспий денгизидаги кемаларга ўтирилиб, Форс кўлтиғига, ундан кейин Месопотомия (Ироқ) орқали Ҳижоз шаҳрига борилган.

Жиддадаги рус консули Ўрта Осиёлик мусулмон зиёратчиларнинг сони бир йилда 3-4 минг киши атрофида бўлганлиги, ҳамда уларнинг кўпчилиги Фарғона водийсидан эканлигини қайд қилади. Биринчи жаҳон урушидан олдин Макка ва Мадина ҳажига борганларнинг 3/4 қисми Фарғона водийсидан бўлган. 1909 йил пахтадан кам ҳосил олинганлиги туфайли 1500 киши, юқори ҳосил етиштирилган 1910 йилда эса 5 минг киши ҳаж зиёратига бўлган².

Маълумки, Туркия ва Эрон давлатлари ҳудудий ҳамда чегаралар масаласида Россия империяси билан ўзаро душманлик муносабатларида бўлишган. Шунинг учун Россия ҳукумати Туркистон аҳолиси вакиллари мумкин қадар бу мамлакатлар ҳудудидан ўтишининг олдини олишга ҳаракат қилган. Ҳолбуки, XX аср бошларида ҳам зиёратчилар манзилларига асосан турк, юнон, форс флоти кемаларида етиб боришган. 1901 – 1903 йилларда туркистонлик зиёратчилар Макка ва Мадинага юнон кемаларидан “Элли”, “Гермес” ларда ва турк кемаси “Абдул Қодир”да етиб борганлиги ҳақида маълумот берилади. Ўша пайтда зиёратчилар хизматида рус флотининг “Олег” номли кемаси ҳам бўлган. “Гермес” номли юнон кемасида 1901 йилнинг 1 июнида Макка ва Мадина ҳажи зиёратидан Одесса портига қайтиб келган Бухоро амирлиги фуқаролари ҳақида куйидагича маълумот берилади.

Карантин қайдномаси	Исм ва фамилияси	Қачон ва қаерга паспорт берилган	Қаерда доимий яшаш учун юборилганлиги

¹ Ҳайитов Ш.А. Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати даврида Туркистон мусулмонларининг ҳаж зиёрати. Истории культурного наследия Бухари (10 - выпуск) Бухара: 2006. – С. 89.

² Ҳайитов Ш. Орзиев М. Россия империяси ҳукуматининг мусулмон зиёратчиларга муносабати // БухДУ Илмий Ахбороти, 2012-, № 2. – Б. 36.

22	Мусо Ҳафиз Абдулло	Константино поль 7 май, № 1422	Бухоро
23	Унинг ўғли Абдулло Мусо	26.3893	Бухоро
358	Ғулом Али Абдуллаев	26.3898	Бухоро
359	Мулло Ёқуббой Мулло Исмоилов	30.4479	Бухоро
421	Абдуллабой Худойбердиев	26.3863	Бухоро
760	Муҳаммад Зокир Мулло Жамолитдинов	28.4414	Бухоро
761	Исамуддин Амиршоев	23.1724	Бухоро
762	Муҳаммадшари ф муҳаммад Содиқов	23.1729	Бухоро
763	Мирзо Баҳром Мирзобеков	23.1734	Бухоро

1901 йилда “Элли” ва “Абдул Қодир” каби кемаларда (пороходлар) Одесса портига етиб келган зиёратчиларнинг ҳам рўйхатлари шу тарзда қатъий қилиб тузилиб, ҳар бир шахс тиббий кўрикдан ўтказилган. Уларнинг паспорти ва ҳужжатлари тегишли рус идоралари томонидан қайта-қайта текширилган. Ҳаж зиёратига борган мусулмонларнинг сафари пайтида йўлда ва ҳаж қоидаларини бажариб турган кунларда вафот этиб қолиши, бедарак йўқолиши, йўлтўсар ва қароқчилар томонидан таланиши, ёки Туркистонга қайтмай Арабистонда ва бошқа бирор – бир бошқа Шарқ мамлакатида муқим яшаб қолишлари билан боғлиқ маълумотлар ҳам тўплаб борилган. 1902 йилнинг 30 августида Одесса портидаги карантин округи бошлиғи Моссанский томонидан Бухоро амирлиги Россия сиёсий агенти номига юборилган хабарда: “Бухоро фуқаролари бўлган Одилбой Фозилбоев ва Бекмуродбой Боймуродбоевлар Макка ҳажидан қайтиб келаётганларида “Абдул Қодир” номли турк кемаси капитанининг маълумотича, Сувайиш каналидан Феодосияга қараб йўлга чиқилган пайтда вафот этишган. Уларнинг жасаdlари денгизга ташланган, вафот этганлардан ҳеч қандай пул ва қимматбаҳо буюм қолмаганлиги маълум қилинади¹. Иккинчи бир ҳаж сафарига вафот этганлар билан боғлиқ ҳужжатда: 1904 йилда Жидда шаҳрида вафот этган ҳожилардан Ойгулой Қобулбой қизи, Худоберди Раҳимберди ўғли, Остонқул Дубилбой ўғли, Ҳошим Абдулазиз ўғли, Ҳожи Худойберди Раҳмонберди ўғли, Тўхтамурод Абдулхолиқ ўғли, Хожихон Мурод Сўфи Ҳақберди ўғли, Ҳожи Аҳмад Шарифбой ўғли сингари 8 кишининг исм – шарифи қайд қилинади.

Бухоро амирлигининг Қушбегиси ва Бухородаги рус сиёсий агентига 1907 йил 17 мартда йўлланган маълумотномада: “Бухоро фуқароси Хўжа Абдураҳим Орифбоев Макка ҳажидан қайта туриб касалланиб қолган. Қрим – Кама (Феодосия)да даволанган. Орифбоев соғайганидан сўнг, ўз ҳамроҳлари билан Севастополга қараб йўлга чиққан, улар ушбу шаҳардан Ростов шаҳрига етиб келишган. Ростовда йўқолиб қолган Орифбоевни излаган дўстларидан бири Туркия фуқароси Аҳмад афанди Ҳожи Ҳасанов рус жандармларидан битта зиёрачи поезд остида қолиб, оёғидан ажралганлиги, унинг

¹ Возращение полонников // Окраина, 1897, - № 21. – С.3.

ташқи белгилари баланд бўйли, қора соқолли, оқ саллали, сарт (ўзбек) эканлиги ҳақида маълумотнома олган. Орифбоевнинг қариндошларига ушбу маълумотномани кўрсатиш ва Жиддадаги рус ваколатхонасида 400 сўм миқдорда маблағи сақланаётганлигини хабар бериш сўралади. Чор Россиянинг мустамлакачилик сиёсати ҳамда икки ёқлама зулм ва бошқа сабабларга кўра Макка ва Мадина ҳажи зиёратига кетган айрим туркистонликлар ватанига қайтишмаган. 1905 йилнинг 15 сентябрида Жиддадаги рус ваколотхонаси вакили Бухородаги рус сиёсий агентлигига берган махфий хабарида: “Жиддада ўзини Бухоро фуқаролари деб ҳисоблайдиган 15 – 20 тагача шахслар истиқомат қиладилар. Улар Туркия ҳукумати билан яхши алоқада. Ушбу шахслар хизматида бўлган яна бир неча ватандошлари бор” – деб маълумот берилади. XX асрнинг бошларида асли хўжандлик бўлган Абдурашид Хўжа Эшон ҳаж сафарига кетиб ватанига қайтмайди. 1903 – 1905 йилларда Арабистондан Туркияга кўчиб ўтади. Абдурашид Хўжа Эшон Туркияда сандиқсоз уста, тижоратчилик каби касблар билан шуғулланиб кун кўрган. Чор Россияси ҳукумати 1903 йилда “Мусулмон зиёратчилар учун қоидалар” номли ҳужжатни ишлаб чиқади. Ушбу ҳужжатга кўра, ҳаж зиёратини ихтиёр қилганлар ҳукумат идоралари назоратидан ўтар, йўл чипталари ва ҳужжатларини махсус агентлик томонидан расмийлаштирар, ҳамда аниқ белгиланган маршрут орқали ҳаж зиёратига бориши керак эди. 1906 йилнинг ноябрь – декабридан “Рус кемачилиги ва савдо жамияти” бошқармаси ҳаж зиёрати учун Одесса Севастополь, Батуми портлари орқали арзон нархларда ва қулай шартлар билан йўлга чиққанларни Ҳижозга етказиш чораларини кўрди. Зиёратчиларга йўл чипталари Москва, Нижний – Новгород, Пенза, Самара, Оренбург, Уфа, Челябинск, Тюмень, Кавказorti темир йўл станцияларида арзон нархларда сотиладиган бўлди. Мақсад: мусулмон зиёратчиларини Россия савдо вазирлиги орқали рус кемачилиги жамиятига қайтариш эди. “1907 йил 11 октябрда вабо касали билан кураш чора – тадбирларини кўриш” баҳонасида зиёратчилар фақат Қора денгиз портлари бўйлаб, бундан кейин 1907, 1908, 1909 йилларида Ҳижозга боришлари кўрсатилган. 1909 йилда Ҳижозга жойлашиш учун Одесса, Феодосия, Севастополь, Батуми портлари зиёратчиларга хизмат қилиши қайд қилинади”. Ҳижозга зиёратчиларнинг мол – мулкни қароқчи ва талончи йўлтўсарлардан асраш учун пул ва буюмларни қўриқлаш пункти ташкил қилинди. Ҳижоздаги рус ваколотхонаси вакилининг маълумотича, Жиддада бундай пункт 1891 йилдаёқ ташкил этилган эди. Ҳижозда очилган рус ваколатхонаси қошидаги пул ва буюмларни асраш бўлми 100 сўм пулни сақлаш учун 5 тийин, 100 сўм баҳоланадиган буюмни сақлаш учун эса, 14 тийин ушлаб қоларди. Юқорида номлари кўрсатилган портлардан Ҳижозга жўнаб кетадиган ва ушбу шаҳардан қайтиб келадиган ҳар бир кема 20 тадан ортиқ мусулмон зиёратчиларини юкламаслик, уларни соғлигини назорат қилиб туриш учун тиббиёт ходимларини жалб қилиш чоралари кўрган. 1906 йилдан бошлаб, Тошкент – Оренбург поезди зиёратчиларни Қора денгиз портларига олиб борадиган станцияларга мунтазам етказиб турди.

1907 йилда Россия империясидан Маккага ҳаж қилишни ташкил қилувчи ва манзилга етказувчи “Кўнглли флот айғокчилиги (“Агент добровольного флота”) номли уюшма тузилди. Мазкур уюшманинг идоралари Батуми, Феодосия, Одесса, Севастополь шаҳарларида очилиб, марказий идораси Одесса портида бўлган. Тошкентлик бой савдогар, бир неча бор Россия империяси орден ва нишонлари билан мукофотланган Саид Саидазимбой 1907 йилда Кўнгилли флот бош айғокчиси (махсус айғокчи) қилиб тайинланади. Кўнгилли флотнинг таянч нуқталаридан бири 1909 йилда Қошғарда (Хитой) ҳам очилиб, бу шаҳардаги рус ваколотхонаси орқали зиёратчиларга йўл чиптаси сотиладиган махсус касса ташкил қилинди.

Саид Саидазимбой рус мустамлакачиларига қанчалик садоқат билан хизмат қилмасин, унга шахсий ихтилофда бўлган айрим маҳаллий кишилар ҳамда рус ҳукумати органларида фаолият олиб бораётган ҳасадчилар тухмат уюштириб турганлар. Саид Саидазимбойнинг 1909 йилнинг 20 августида Бухородаги Россия сиёсий айғоқчисига ёзган билдиришномасида: “Эски Бухорода мен ҳақимда тухмат ва бўҳтондан иборат гап тарқалган. Гўёки мен Одессадаги ўз ҳожихонамда зиёратчиларни 2 ой тутиб турган эмишман. Бу гапларни тарқалишида мен Одессадаги идорамга ишга олмаган шахслар ва ҳаж пайтида жиноят қилганларга қонуний чора кўрганлигим учун иғво қилганлар сабабчидир. Бухорода бу каби нохуш миш – мишларни менга рақиб бўлган мешкобчилар тарқатган... аввало, Сизга шуни хабар қиламанки, 1909 йилнинг 1 августида Тошкентдан Одессага юборилган биринчи партиядаги 9 зиёратчи етиб келиши биланоқ, кемага ўтиртирилиб, Константинополга юборилган. Ундан кейин турли партияларда келган 50 зиёратчи ҳам Одесса портида кутмасдан ўз вақтида жўнаб кетишган. Зиёратчилар учун ҳожихона очганлигимни Одесса шаҳар бошлиғи орқали билиб олишингиз мумкин. У менинг сўзларим ҳақлигини тасдиқлайди” – каби фикрлари мавжуд. 1910 йилда савдо – саноат вазирлиги кўрсатмаларини ўз вақтида бажармаганлиги, бўш ўринларга ўз фойдаси учун йўл чипта сотганлиги, ҳужжатларни юритишдаги камчиликлари учун Россия кўнгилли Флот бош айғоқчилиги лавозимидан Саид Саидазимбой олиб ташланади. Чор Россияси мустамлакачилари шу тарика маҳаллий миллат вакиллари билан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиб, Саидазимбой сингариларнинг юртдошлари олдида “сотқин”, “хоин” бўлиши, уларга садоқат билан хизмат қилишига қарамай хохлаган пайтда обрўсизлантирилиб кераксиз қилиб ташланишига асосланган сиёсат-юритганлар. Саидазимбой каби рус мустамлакачиларига ён босиб хизмат қилган, охир – оқибатда ўз халқи учун ҳам лаънатланган, рус маъмурлари учун эса жиноятчи бўлиб, қолишган.

Сиртдан қараганда Макка ва Мадина ҳажини ихтиёр қилган туркистонлик зиёратчиларга чор Россияси ҳукуматининг “махсус портлар очиш”, “махсус кемалар қўйиш” ҳожиларни “йўлтўсар ва қароқчилардан ҳимоя қилиш”, “пули, буюмлари ва мол – мулки, жонини асраш” кабилар бизга ғамхўрлигидек бўлиб кўринади. Бироқ, масалага чуқур мушоҳада билан фикр юритиб ёндошсак, Россия империяси ва мустамлакачилар маъмуриятининг бу соҳадаги фаолияти ҳам мазлум халқларни асоратда сақлашга қаратилганлигига гувоҳ бўламан. Аввало, туркий халқлар билан узоқ асрлардан буён иқтисодий ва маданий алоқаларда бўлган Туркия ва Эрон орқали ҳаж зиёрати ўтиб қайтишнинг олдини олиш орқали Россия империяси хавфсизлигини мустаҳкамлаш ҳамда мусталакаларда озодлик ва мустақиллик учун кураш ғояларини тарқалишига йўл қўймаслик мақсади кўзланган эди. Қолаверса, Россия ўзи билан дўстона муносабатларда бўлмаган бу икки давлат Ўрта Осиё халқлари озодлик учун кураш майдонига кирган пайтда уларга молиявий, ҳарбий ёрдам беради, деб ҳисобларди. Туркия ва Эрон ҳудудлари орқали ўтиб, ҳаж зиёратига бориб келишга уринган айрим шахсларнинг расмий ҳужжатларидан мумкин қадар камчиликлар кидириш, уларга жарима солиш каби чоралар кўрилган. 1905 йилда Бухоро фуқароларидан 11 киши Бағдод – Карбало – Форс қўлтиғи – Боку – Красноводск йўналиши бўйлаб, ҳаж зиёратидан қайтиб келганлар. Улар вабо касалини кенг тарқалганини била туриб, ҳаж зиёратидан қайтишда Феодосия портидаги карантин бўлимига кирмаганликлари ва ўзбошимчалик қилганликлари учун ҳар бири 5 сўмдан, жами: 11 киши 55 сўм жарима тўлашга мажбур қилинди. XX асрнинг бошларида Россия – Англия муносабатларидаги зиддиятнинг бош тугуни ҳамон Ўрта Осиё масаласи бўлиб келаётган эди. 1907 йилнинг августида Россия, Англия ва Францияни бирлаштирган Антанга ҳарбий иттифоқига аъзо бўлиб кирган бўлсада, ушбу мамлакатлар ўртасидаги зиддиятлар тўла бартараф этилмаган эди. Ўрта Осиёлик зиёратчилар 1910 йилларда ҳаж зиёратидан Жидда – Бомбей (Ҳиндистон) қулай ва арзон сув йўли билан ўз

юртларига қайтиш ҳаракатида бўлганликлари ҳам Россия ҳукуматини ташвишга солган. Жиддадаги Россия бош элчиси “Константинополь ва Феодосияга йўл олган рус кемаларининг чипта нархи 5 ва 8 лира, турк кемаларники эса, 2,5 ва 6 лира, Бомбей Жиддадан 10 кунлик йўл бўлишига қарамай бор – йўғи чипта нархи 2 рупия... Баъзи бир моддий жиҳатдан қийналган зиёратчилар Бомбейга текин ҳам етиб борадилар. Уларга инглиз кемаларида етарли шарт – шароитлар яратилган. Инглизлар яқинда (1905 йил) ҳар бир зиёратчидан Бомбейгача бор – йўғи 2 рупия оладиган етти саккизтагача кемалар қатновини йўлга қўйдилар... Зиёратчилар кутиб турмасдан тезда йўлга чиқадилар. Жиддада инглизларнинг таъсири кучли... Рус кемалари қатновини тезлаштириб, йўл чипталари нархини 100 рублдан 70 рублга тушириш керак” деган таклифини билдиради. Ҳиндистон ўша пайтда Англия қўл остида мустамлака бўлганлиги, бу мамлакат орқали Ўрта Осиёлик зиёратчиларнинг ўтиб-қайтиши ҳам чор Россияси ҳукуматини тавишга солган. Шу тариқа нуқул ўз сиёсий мақсадлари ва империя манфаатларини ўйлаган Россия мустамлака бошқарувининг мусулмон зиёратчиларга кўрсатган “ғамхўрлиги” мажбурийлик ҳамда заруратдан келиб чиққан сохтакорликдан иборат сиёсат эди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Возвращение полонников//Украина, 1897.-№21-с.3.
2. Ҳайитов Ш.А. Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати даврида Туркистон мусулмонларининг ҳаж зиёрати //История культурного наследия Бухары(10-выпуск)Бухара:2006. –с.89-94.
3. Ҳайитов Ш. Орзиев М. Россия империяси ҳукуматининг мусулмон зиёратчиларга муносабати// БухДУ илмий ахбороти. 2012.-№2.-Б.35-39.
4. ЎЗРМДА; И-3-фонд:1-рўйхат,215-иш.111,121,133 варақлар.

Алимова А.Н.,
студентка БГУ, Узбекистан
Бабаева Ш.Б.,
старший преподаватель БГУ, Узбекистан
shoirababaeva@mail.ru

УЛУЧШЕНИЕ КАЧЕСТВА ЧТЕНИЯ И ПОНИМАНИЯ ТЕКСТА МЛАДШИМИ ШКОЛЬНИКАМИ – СУЩНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ PIRLS

Аннотация: В статье выявлены педагогические условия, способствующие повышению эффективности подготовки учеников начальной школы к исследованию PIRLS. Уделяется внимание на значимость развития читательского навыка, понимания текста и специфика усвоения этого навыка младшими школьниками для дальнейшего обучения в старших классах. Раскрывается сущность международного исследования PIRLS, сравнительный анализ образовательных систем разных стран и обмен опытом для улучшения качества чтения и понимания текста младшими школьниками.

Ключевые слова: стандарты, международное исследование PIRLS, качество чтения, навык чтения, осмысление текста, смысловая сторона, техническая сторона.

Развитие всего мира не стоит на месте, каждая эпоха требует свои нормы и качества. Эта закономерность происходит в сферах экономики, науки, образования... Увеличиваются требования и стандарты соответственно. Чтобы идти в ногу со временем и с современными стандартами многие страны уделяют этому фактору

большое внимание. Так к примеру международное исследование PIRLS отвечает всем требованиям современного исследования навыка чтения и понимания текста. PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) - это международный сравнительный анализ выявления качества чтения и понимания текста для учащихся 4-х классов, которое проводится под руководством Международной ассоциацией по оценке учебных достижений IEA. Изучение периодически проводится раз в пять лет, начиная с 2001 года. В данном исследовании рассматриваются два вида чтения – чтения предназначенное для достижения навыка литературного чтения и чтение для овладения и применения информации. Для контроля ученикам дают два произведения, одно из которых -научно-популярный текст, а второе -художественный. Результатом освоения информации является ответы учеников на представленные задания, относящиеся к тексту. Задания к текстам рассматривают четыре навыка- поиск информации, умение делать умозаключения, объяснение и синтезирование сведений, разбор и оценочное суждение содержания, специфика языковых структур текста. В данном исследовании рассматривают знания учащихся, оканчивающих четвертый класс начальной школы, поскольку, действительно, четвертый год обучения является необходимым этапом развития детей. Считается, что к этому времени школьники должны освоить и отточить навык чтения до такого уровня, чтобы оно способствовало их будущего обучения. Дальнейшее обучение другим предметам и наукам будет опираться на способности школьника осознавать смысл письменного и прочитанного текста, пользоваться языком. Чтение-это навык, являющийся не только узким смыслом проявления этого значения, но и навыком от которого зависит благополучность обучения детей по другим предметам. Вследствие этого основная задача организаторов исследования - создание условий, чтобы достижения разных стран были сопоставимы между собой.

Чтение является сочетанием психических и физиологических процессов, которая осуществляется деятельностью различных структур головного мозга, различных анализаторов. Чтение это процесс перекодировки увиденных знаков и соответствие его звучанию и пониманию. И, в итоге, на основе связи звуковой формы слова с его значением происходит понимание прочитанного. Из этого следует, что в процессе чтения можно выявить две стороны: техническую (способ чтения, правильность, выразительность, скорость (темп) чтения) и смысловую (понимание текста). Между этими двумя сторонами процесса чтения имеется близкая, неразрывная связь. Главную цель процесса чтения демонстрирует его смысловая сторона. Именно развитие навыка смыслового понимания текста является результатом приобретения полноценного, удовлетворяющий требованиям навыка чтения. На сегодняшний день при освоении навыка чтения заостряется внимание на техническую сторону, отодвигая на второй план осмысление текста. Проверка понимания произведения ограничивается несколькими вопросами, касающиеся количеству слов, прочитанных за минуту, ответы на которых не требуют логического мышления и самостоятельных выводов. Это является одной из причин непонимания текста учащимися с низкой скоростью чтения. Исследование смысловой стороны навыка чтения выявило, что степень осознания после первого прочтения составляет 50-58%. Для лучшего понимания необходимо двух или, даже, трёхкратное повторное чтение, но это является невыполнимо, так как ученик за одну минуту физически не успеет повторно прочитать объем текста, соответствующий учебному плану. Общеизвестно, что от степени понимания прочитанного обуславливается эффективность работы школьника во время урока. При низком уровне осмысления информации необходимо вспомогательное время для понимания и освоения прочитанного и, соответственно, повышается время выполнения задания. Международное исследование PIRLS создано для выявления развития смысловой и технической стороны чтения. Но больший акцент PIRLS делает именно на смысловую сторону навыка.

Структура PIRLS заключается в том, что ученикам дается определенный текст, а степенью освоения и понимания прочитанного оценивается в заданных ниже тестов.

Вопросы предполагают не стандартный облик теста (вопрос и 4 пункта ответа), а, именно, с творческими заданиями и с тестами требующий полный ответ, в поисках которого школьнику необходимо задействовать логическое мышление, память и оценочное суждение. Задания PIRLS дают возможность дать оценку главному читательскому навыку, направленного на выявления смысловой стороны навыка чтения. Это в свою очередь развивает такие умения, как выявлять отдельно изолированную информацию, которая дана в тексте; умение делать выводы из полученной информации; комментировать и объединять отдельные сведения текста; умение оценивать суть, образ языка, вид как целого сообщения, так и отдельно взятой информации. Сформированность части познавательных и коммуникативных способов действий оценивалась по результатам выполнения письменной итоговой работы. К ним были отнесены учебные действия, которые связаны с чтением и пониманием текстов, с преобразованием текстов, а также с использованием информации из текстов для различных целей. Основными действиями были смысловое чтение и логические действия, направленные на анализ, обобщение, установление аналогии, классификацию, установление причинно-следственных связей, рассуждения, умозаключения и формулирование выводов. Но после изучения результатов международного исследования было выявлено, что учащиеся столкнулись с трудностями с некоторыми вопросами PIRLS. А именно: отсутствие навыка пользоваться данным текстом для конкретизации своей идеи; несоответствие личного опыта и прочитанной информации; при условии, когда задание требует развернутый ответ испытывают трудности в высказывании своих мыслей. Во избежание таких случаев учителям необходимо чаще использовать интерактивные методы на уроках литературного чтения, что позволит учащимся привыкнуть к такому роду деятельности. Учителям следует принимать ответы от школьников только в полном, развернутом виде. В период обучения в начальной школе происходит дифференцированное восприятие информации, некоторые ученики хорошо усваивают учебную программу, а некоторым требуется дополнительная помощь со стороны не только учителя, но и родителей, взрослых. После проведенных наблюдений была выявлена закономерность различия школьников по некоторым группам, дающие оценку восприятию материала и методики работы с ними на уроках литературного чтения.

Группа учеников с низким уровнем чтения и деятельности знаний. Работа учителя предполагает поддержку не только в понимании определенных элементов и способы мышления изложенных данных, но и улучшение его навыка чтения. Развивать умение выявлять скрытый смысл, выделять основное, строить умозаключения. Давать возможность учащимся формулировать и высказывать свое личное мнения и взгляды на прочитанное.

Группа учеников со средним уровнем чтения и анализа информации.

Работа в таких случаях ведется по улучшению логических операций, навыка освоения коренных связей, правильно выявил изобразительный язык художественного произведения, уловил авторскую мысль, привлечение внимания к дополнительной литературе для поиска большей информации. Следует проводить практику на регулярной основе с учениками для развития умения работы с заданиями такого рода, где ответ требует не простой выписки из текста, а личное умозаключение. Помощь учителя в таких случаях необходима. Группа учеников с высоким уровнем чтения и работы с данными. Школьникам этой группы необходимо давать возможность больше работать над вопросами, требующих творческий подход, а также, поддерживать заинтересованность в данной деятельности.

После возникает вопрос «Что оценивает учитель?» являющимся странным, поскольку ответ очевиден: «Чтение детей (то, как дети читают)». С этим трудно не согласиться, однако при той организации работы, которая описана выше, функция оценивания передана детям, и педагог участвует в ней вместе с детьми. Главной задачей становится организация взаимодействия детей в малых группах, чтобы они научились

слушать друг друга, понимать и развивать чужую мысль, помогать друг другу. Идеальная ситуация, когда каждый ученик может работать с любым другим учеником в классе. Достижение этой цели требует кропотливой работы учителя. На первых порах он сам планирует состав групп, наблюдает особенности взаимодействия детей, ищет возможности оптимального состава групп, поэтому именно способы работы в группе являются предметом оценки учителя и его рефлексии.

Обучение по традиционной форме развития техники чтения не всегда дает нужных результатов. Для того чтобы учащиеся начали привыкать к интерактивным заданиям как в PIRLS, уже с первого класса на уроках литературного чтения ведётся работа над улучшением читательского навыка и методы проверки понимания текста. В первых годах обучения типы заданий имеют следующую структуру: нахождение точных сведений – в него можно включить выявление основной темы и идеи, установить время и место художественной картины, отыскать значение отдельного слова или целой фразы, установить взаимосвязь между явлениями и отношениями между персонажами, осознать какой предмет или живое существо заменяется местоимением, подытоживать общую картину произведения. Ближе к концу начальной школы задания к произведениям усложняются и имеют отличительную структуру. Они уже требуют большего анализа прочитанного и работы над собственным выводом. Задания подразумевают развитие умений проводить аналогию и противопоставлять сведения, полученных из текста, практически использовать полученные знания и информацию, развитие оценочного суждения, то есть, определять посыл автора, его основную тему произведения, художественные средства, которыми автор воспользовался при создании своего труда, оценка правдоподобности ситуации изложенных явлений. Из всего сказанного напрямую вытекает потребность в изменении педагогической позиции и педагогической коммуникации. Успех зависит не столько от того, насколько хорошо и интересно подает материал учитель. Основной ресурс развития – опыт чтения, слушания и обсуждения, опыт своих и чужих ошибок и побед. Роль взрослого здесь сводится не к роли учителя, который всё знает и умеет, а к роли умелого и умного организатора. Задача учителя – инициировать диалог и помочь ученикам научиться слышать друг друга, когда маленький читатель говорит, спорит, соглашается или не соглашается с такими же читателями, равноправными в своих суждениях. «Кто услышал, что сейчас сказал Саша?» «Как вы поняли, что сказал Саша?» «Все согласны?» «Вот Саша считает так, а Дима по-другому, кто же прав?» «Мнения разделились, что же делать?» И в этом случае на помощь приходит текст. Педагог обращает ребенка за разрешением спора к нему. Следовательно, одной из ключевых компетенций современного специалиста в области образования является понимание новых подходов к оценке результатов (в том числе метапредметных) и грамотное их использование. В основной школе главной задачей администрации и команды учителей-предметников, работающих с классом, является выстраивание такой работы с текстами, которая не будет все время возвращать ученика, с одной стороны, к тому, что им уже освоено, а с другой – к закрепившимся проблемам. Это новая ступень, с новыми учителями и новой системой взаимоотношений, которая дает слабому ученику шанс «начать с чистого листа».

Список литературы:

1. Бабаева Ш. Б. Роль СМИ при обучении русскому языку в национальных группах // Молодой ученый. – 2018. – №. 9. – С. 138-141.
2. Babaeva S. Modeling native language learning by designing education // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8 (10), Part II, 1-9.
3. Baymuradovna B. S. et al. Pedagogical technologies for the development of cognitive creative abilities of students in the lessons of the russian language // *Journal of Critical Reviews*. – 2020. – Т. 7. – №. 6. – С. 492-496.

4. Baymuradovna Shoira Babaeva; Rustamovna Sitara Mirova; Uzakova Alina Bakhtiyorovna; Rohatova Zarinabegim Ikhtiyorovna. The basics of communicative competence are the guarantee of the development of speech in primary schoolchildren in the lessons of their native language Vol. 11 Issue 1, January 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492

Абдуллаева Феруза Шариповна,

Бухоро давлат университети “Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими кафедраси” катта ўқитувчиси sharipovna14@gmail.com

НАСИРИДДИН ТУСИЙНИНГ ИЖТИМОИЙ ВА СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИ

Калит сўзлар: олим, тахаллус, давлат, жамият, донишманд, руҳ, ахлоқ, нафс, онг, ақл.

Ключевые слова: учёный, псевдоним, государство, общество, нравственность, нафс, сознание, разум.

Ибн Муҳаммад ибн Муҳаммед ибн Ҳасан Туси (1201-1274) Насириддин Туси номи билан тарихда машҳур бўлган олим бўлиб, у бир қанча бой мазмунга эга бўлган илмий фалсафий асарларнинг муаллифидир.

Файласуфнинг биринчи исми Муҳаммад -унинг отасининг исми бўлса, Ибн Ҳасан исми эса- унинг бобосининг исмидир. Аллома Тус шаҳрида туғилганлиги сабабли у Тусий тахаллусини олган. Баъзи бир тарихчи олимлар эса Насириддин Тусийнинг Тус шаҳрида туғилган ёки шу шаҳарда таҳсил олганлиги учун ҳам шу тахаллусини олган деб таъкидлашади. Маълумотларга қараганда, файласуфнинг уч ўғли ва бир қизи бўлган. Улар XIII асргача Мароғда яшаб, кейинчалик шимолий Озарбайжонга кўчиб ўтишган. Мутафаккир ҳам шахс, ҳам педагог олим сифатида математика, фалсафа таълимида ўзининг қарашлари билан бетакрор бўлган бўлган. У ўзининг астрономия, геометрия, алгебра ва тригонометрия, мантик фанлари бўйича ўз илмий асарлари билан жуда кўплаб таниқли олимлар орасида машҳур бўлган. Жумладан олим яратган “Ахлоқи Носири” асари бутун Шарқда машҳур бўлишига сабаб бўлди. Жуда қисқа вақт ичида бу асар Кавказ, Эрон, Ўрта Осиё, Ҳиндистон ва бошқа давлатларда овозаси кенг тарқалди.

Ҳаётининг биринчи даврида Туси Тусдан Нишопурга кўчиб ўтган ва у ерда бир неча йил яшаган. Туси Нишопурдан Рай, Боғдод, Мусил, Исфахонга ва яна бир қанча давлатларга саёҳат қилиш йўли билан илм олишда давом этган.

Боғдодга ҳужум пайтида шаҳарга биринчи бўлиб айнан турк жангарилари кирган. Уларнинг ортидан мўғул жангчилари Яқин Шарқдаги энг йирик шаҳарнинг барча кўчаларини эгаллаб олишди ва энг муҳташам биноларни талашди. Асрлар давомида ўсиб, ривожланиб келаётган Боғдод хароб аҳволда қолган. Ҳулагухон ҳамроҳлигида Туси кўплаб қирғинларнинг, олимларнинг, қарияларнинг, аёлларнинг ва болаларнинг ўлдирилишининг олдини олди ва минглаб бегуноҳ одамларни қутқарди ва бу воқеа тарихга ҳақиқат сифатида кирди.

Тўғри, шаҳар мўғуллар истилоси пайтида вайрон қилинган. Бироқ, қисқа вақтдан сўнг Ҳулагу Хон Туси Жувайний каби донишмандларнинг маслаҳати билан шаҳардаги тартибсизликни енгиб чиқди ва вазиятни тўлиқ назорат қила олди.

Афғонистон олими Сарв Гўё Этимоди шундай ёзган эди: «У (Насриддин Туси) Бағдод ва халифалик қулаганидан кейин иложи борида кўпроқ одамларни, илм-фан ва адабиётни қутқариш учун ҳаракат қилди ... Агар бундай бўлмаганида эди ҳеч қандай илмий ёки адабий намунани ёки мисли кўрилмаган асарни дахшатли бўрон ва қон тўкилишидан қутқариб бўлмас эди. Бўрон қолганларнинг ҳаммасини йўқ қиларди. [1]

Туси фаолияти инсонга, унинг ижтимоий-иқтисодий фаолияти ва хулқ-атвorigа асосланган эди. У меҳнат жамият ҳаётида этакчи рол ўйнаши ва одамлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни белгилаб беришини кўрсатди. Инсонни ижтимоий мавжудот деб ҳисоблаган Туси, унинг бошқа тирик мавжудотлардан фарқи ва устунлиги унинг онгли ижтимоий иши натижаси эканлигини кўрсатди. Шундай экан, инсон ишчанлиги ва қобилияти билан ишлаши, пул топиши керак. У меҳнат таксимотининг маҳсулот ишлаб чиқаришда ва бойликка эришишда алоҳида ролини қайд этди. Тусийнинг фикрига кўра, биргаликдаги меҳнат тизими орқали турли касбларнинг ривожланиши ўзаро ёрдам ва умумбашарий манфаатларнинг ижтимоий тизими доирасида содир бўлади. [2]

Дарҳақиқат, алломанинг универсал билимга эга бўлиши унинг олимлар ўртасида тез орада таниқли бўлишига сабаб бўлди. Н.Тусий 30 ёшда бўлганида Кўҳистонда исмоилийлар ҳукмдори Насириддин Муҳташам уни саройга таклиф қилади. 1235 йилда эса файласуф уни дунёга танилишига олиб келган асар “Ахлоқи Носирий”ни ёзиб тугатади. Аммо эркесвар муаллифнинг ушбу асаридан ҳукмдор ғазабланади ва уни қўлга олиб, тоғли қалъа Аламутга қамокда сақланган. Файласуф бу ерда 20 йилдан ортиқ вақтга қадар сургун этилган шахс сингари жуда ёмон шароитда ўтирган. Аммо бундай тутқинлик кучли ирода эгаси ҳисобланган Тусийнинг илм-фан билан шуғулланишга бўлган қизиқишини сўндира олмайди.

Файласуфнинг бундай аҳволга тушиб қолишига манбаларда бир қанча сабаблар айтилса-да, уларнинг кўпчилиги ҳақиқатга яқин бўлмай асосланмаганлигини кўришимиз мумкин. Жумладан, Тусийнинг ўзи бу ҳақда тўхталиб, исмоилийлар орасида юқори интеллектга эга бўлган устозни узоқ бўлсада излаб топишга бўлган уринишлари амалга ошмаганлигидан афсусда эканлигини эътироф этади. [3]

1253 йилда Чингизхоннинг невараси Ҳулагу хон Яқин Шарққа ҳарбий юриш қилиб, Аламут қалъасини забт этади ва у ерда қамокда сақланаётган Н.Тусий ва бошқа олимларни озод этади. Ҳулагу хон Бағдодни қўлга олгач, 1260 йилда Озарбайжонни ўзининг бепоён давлатининг марказига айлантиради. Беш юз йиллик аббосийлар ҳукмронлиги шу тариқа тугатилади. Янги давлат ҳукмдорлари “Элхон” титули асосида давлатни бошқаришлари сабабли давлат Элхонийлар давлати деб номланди. Ушбу давлатнинг пойтахти дастлаб Мароға шаҳри бўлган бўлса, кейинчалик қадимги ва маданий шаҳар сифатида Табриз шаҳри пойтахтга айлантирилди.

Манбаларга кўра, Тусий мўғуллар ҳукмдори Ҳулагухондан расадхона биносини қуриш учун хазинадан маблағ ажратишни сўрайди. Аммо Ҳулагу хон биргина юлдузлар ҳақидаги илмни ўрганиш учун расадхонага катта маблағ ажратиш унинг учун ҳеч қанадай аҳамиятга эга эмас деб жавоб беради. Шунда олим Ҳулагу хонга кечқурун аскарлар уйқуда бўлишган вақтида бир киши тоғ теппасига чиқиб, тепадан туриб мис лаганни ташлаб юборишини ва бу ҳақда ҳеч ким билмаслигини таклиф қилади. Мис лаган тоғдан думалаб тушганда унинг товуши кўшинни бирдан уйғотади ва уларнинг ичига ваҳима солади. Аллома хонга “биз бу шовқин қаердан пайдо бўлганини биламиз, аммо кўшин буни билишмайди. Расадхона эса бизга фазодаги ўзгаришлар ҳақида маълумот беради ва биз бу орқали ҳар бир ўзгаришлар ҳақида хабар топиб давлатимизда осойишталикни сақлаймиз”, деб ҳукмдорнинг ишончини донолик билан қўлга киритишга муваққат бўлади. Ҳулагухон унинг сўзлари ҳақиқат эканлигига ишонч ҳосил қилиб, расадхона қурилиши учун 20 минг диноар ажратганлиги ҳақидаги қизиқарли маълумотлар мавжуд [4].

Тусийнинг “Ахлоқи Носирий” асарининг учунчи бўлимида ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий характердаги жуда қизиқарли муаммолар таҳлил қилинган. Унинг мазмуни ўша давр Шарқ феодал давлати сиёсатида оид муаммолардан иборат бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олган: шаҳарларга бўлган эҳтиёжлар сабаблари тўғрисида; жамият ҳаёти билан бевосита боғлиқ шаҳарларда яшаш шароитлари тўғрисида;

шаҳарларнинг ҳолати тўғрисида; давлат сиёсати ва ундаги бошқарув шакллари тўғрисида; давлат арбоблари сиёсати ва давлатга бўйсунуш қоидалари тўғрисида; жамоат ҳаётидаги садоқат ва самимиятнинг афзалликлари тўғрисида; жамиятда инсонларнинг юриш-туриш қоидалари тўғрисида.

Умумий фалсафий муаммолар билан бир қаторда Н.Тусий жамият ва инсонлар ҳаёти, ишлаб чиқариш каби масалалар билан ҳам шуғулланган. У ўзининг машҳур асари бўлмиш “Ахлоқи Носирий” асарида ишлаб чиқариш, хунурмандчилик ва савдо-сотикнинг ҳаётидаги ўрни, жамият мавжудлигининг асоси сифатида жамият аъзолари ўртасида ўзаро ёрдам ва бошқаларга катта эътибор қаратади. Тусий ишлаб чиқаришсиз, хунурмандчиликни ривожлантирмасдан, савдо-сотик ва ўзаро ёрдамсиз кишилик жамиятининг мавжуд бўлишини тасаввур қилиб бўлмайди деб ҳисоблаган [5].

Мухтасар қилиб айтганда Н.Тусийнинг ҳам келажак авлодга қолдирган буюк мероси ўша давр Реннесанси учун бетакрор илм-фан гавҳари бўлган десак адашмаган бўламиз. Бугун бу илмий меросни тадқиқ этиш олдимизга турган долзарб вазифалардандир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гульнара Фаталиева Насиреддин Туси ([http://economics.com.az/index .php/kitaبخana /tan-nm-iqtisad-lar/item/1469-tusi.html](http://economics.com.az/index.php/kitaبخana/tan-nm-iqtisad-lar/item/1469-tusi.html)).
2. Исломов С. Экономическая система восточного феодализма и её отражения в трудах таджикских мыслителей. Душанбе, 2000, С.92
3. Рамиз Дениз Патриотические чувства Насреддина Туси (<https://gsaz.az/articles/view/302/Nasiraddin-Tusin-siyasati>).
4. Ризаев А.К. Туси, Д.Ташкулов Дониш (Из истории политических и правовых мысли), Москва. “Юридическая литература”, 1990. с. 18.
5. Фарид Алекберли Насриддин Туси. История жизни. “Elm” History’s Heritage Website. 2006, 11 июнь

Аминова Ф.М.,
ассистент

ТАКОМУЛИ ОМИЛҲОИ БА ИДОРАКУНИИ ТАРАҚҚИЁТИ УСТУВОРИ КОРҲОНАҲОИ САНОАТӢ ТАЪСИРРАСОНАНДА

Даҳсолаи охир барои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он бо бисёр дигаргуниҳои низомӣ тавсиф карда мешавад. Сабабҳои чунин дигаргуниҳо дар таъсири сиёсӣ-иқтисодии беруна асос меёбад, ки инкишофи объектҳои алоҳидаро бо назардошти омилҳои низомӣ ба миён овард.

Дар ин радиф пеш аз ҳама сухан оид ба ҷаҳонишавии рақобат меравад, ки на танҳо бо ҷиҳатҳои технологӣ, сифати сармои инсонӣ ва маҳсулоати тайёр, инчунин қарорҳои инноватсионӣ, густариши иқтисодии инсонӣ ва идоракунии ҷараёнҳои истеҳсоли меравад. Дар чунин муборизаи рақибона танҳо он соҳаҳо ва корхонаҳо мавҷудоти худро нигоҳ медоранд, ки ба шароити дигаргуншавандаи хоҷагии ҷаҳонӣ ба воситаи баланд намудани нақши иттифокҳои иқтисодӣ дар соҳаҳои саноат мутобиқ сохта метавонанд.

Дар шароити муосир тағйиротҳои технологӣ шиддат ёфта, таъсири омилҳои анъанавии тараққиёт коҳиш ёфта истодаанд. Дар ин васила зарурати сифати сармои инсонӣ бештар гардида истодааст, яъне дараҷаи маълумотнокӣ, тафаккур ва ҳолати ҷисмонии захираҳои меҳнати кишвар ба мадди аввал гузошта шуда истодааст. Бояд

кайд намуд, ки дар ҳолати мавҷуд набудани имкониятҳо доир ба таъминоти шаҳрвандон бо дастрасии маълумоти олий ва тақомули тахассусмандӣ, кишвар бо захираҳои меҳнати қобили самаранок меҳнат намудан ва истехсоли маҳсулоти рақобатпазирро аз даст медихад. Дар ин чода кишварҳои нисбатан тараққикарда диққатҷалбкунанда мегарданд, ки ба инкишофи кадрҳои баландхатисос бо таъмини музди меҳнати баландтар таъя мекунад, ки имконияти ба даст овардани маҳсулоти рақобатпазир ва тақомули касбиро фароҳам меоварад.

Илова бар ин вобастагии воридотии иқтисодии мамлакат на танҳо хатари беруна, инчунин хатари дохилиро пурзӯр менамояд.

Тараққии устувори истехсоли ва захиравии соҳаҳои саноат, қобилияти баён намудани зиддиятро ба таъсири омилҳои беруна, баланд намудани сатҳи зиндагонии аҳоли, баланд намудани рақобатпазирии корхонаҳои саноатиро фароҳам меоварад.

Гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тараққии индустриалӣ-аграрӣ бо номутаносибии соҳаи тақористехсол алоқаманд мебошад, зеро дар иқтисодии кишвар механизмҳои самаранокӣ тақсимоти захираҳои моддӣ ва меҳнатӣ, дараҷаи фарқгузори дар сатҳи иҷтимоӣ-иқтисодӣ пурра пойдор нагардидаанд.

Ташаққули макони нави рушд ба таъсисҳои сохтори нави зиддиятҳо дар иқтисодии минтақаҳо оварда мерасонад. Инкишофҳои ва шиддатҳои корхонаҳои саноатии пешрафта ва ҳолати ногувори як қатор корхонаҳои саноатӣ, ногузир ба шиддатҳои фарқгузори коргарон аз рӯи сатҳи зиндагонӣ сабаб мегардад. Маълум аст, ки ҷалби захираҳои инвестиционӣ аз тарафи як гурӯҳ корхонаҳои саноатӣ ба тараққии минбаъдаи онҳо муосидат намуда, ҳамзамон ҳолати корхонаҳои дигар бо ҳаҷми маҳдуди инвестицияҳо нисбатан бадтар мегардад. Дар марҳилаи дарозмуддат чунин ҳолат ба дигаргуниҳои бозори меҳнат, муҳочирати захираҳои меҳнатӣ ва афзоиши сатҳи бекорӣ оварда мерасонад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар марҳилаи итмомрасии давраи гузариш қарор дорад, зарурати тараққии устувори корхонаҳои саноатӣ дар дурнамои оянда нақши ҳалкунанда дорад. Тараққии устувори корхонаҳои саноатӣ танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки агар механизмҳои мавҷудбуда дар саноат мукамал гардонида шаванд. Дар ҷараёни мутобиқшавии омилҳои номбурда ба шароитҳои мавҷудбуда бояд мушкилотҳои иҷтимоии корхонаҳои саноатӣ ба инобат гирифта шаванд.

Дар марҳилаи муосири фаъолияти низоми иқтисодии миллӣ қонунҳои бозорӣ ташаққул ёфта, мушкилотҳои зиёди иҷтимоӣ-иқтисодӣ шиддат меёбанд. Фишанги таҷдидгардидаи танзими давлатии иқтисодӣ ба механизми пурқувват табдил ёбад, ки истифодабарии бомаҳорати он метавонад мӯътадили иқтисодиро дар шароити муносибатҳои нави иқтисодӣ таъмин намояд.

Марҳилаи муосир дар иқтисодии Тоҷикистон ва минтақаҳои он бисёрҷабҳа мебошад. Аз як тараф мушкилотҳои давраи гузариш ва аз тарафи дигар бартаарафсозии оқибатҳои бӯҳрони трансформатсионӣ. Бинобар ҳамин масъалаи афзалиятнок барои кишвар ин тараққии мутасили корхонаҳои саноатӣ ва бартаараф намудани фарқияти байни онҳо дар чодаи муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар сохтори хоҷагии халқ ва дар сатҳи ҳар як корхонаи саноатӣ ба ҳисоб меравад. Чунин идорақунӣ бо тараққии корхонаҳои саноатӣ бешубҳа ба афзоиши маҳсулоти умумӣ (маҳсулоти умумии минтақавӣ ва маҳсулоти умумии дохилӣ) муосидат хоҳад кард.

Лекин новобаса ба ин ҳолатҳо фарқгузори мавҷудбудаи корхонаҳои саноатӣ, сиёсати қонунии давлат барои тараққии умумии соҳаҳои саноат муосидат накарда истодааст. Барои ҳамаи корхонаҳои саноатӣ муносибати универсалӣ истифода мешавад, ки хусусиятҳои корхонаҳои алоҳида ба инобат гирифта намешаванд.

Бинобар ҳамин мақсади стратегии идорақунии тараққии корхонаҳои саноатӣ вобаста ба иқтисодии минтақавии вилояти Суғд устувори саноатӣ ва таъминоти захиравӣ ба ҳисоб меравад, ки аз ҳисоби идорақунии самаранокӣ унсурҳои низоми

саноатӣ дастрас карда мешавад. Бартарарфозии номувофикатҳои идоракунӣ дар ҳама сатҳҳо шартӣ асосии менечменти сифатии саноатӣ, рақобатпазирии маҳсулоти истеҳсолмешуда ва қонегардонии талаботи аҳоли ба ҳисоб меравад.

Асоси бартарарфозии ҳодисаҳои бӯҳронии иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар корхонаҳои минтақаи вилояти Суғд ва гузариш ба танзими салоҳиятноки корхонаҳои саноатӣ бояд ташаккули консепсияи идоракунии тараққиёти устувор баромад кунад, ки он бояд ба сиёсати умумии саноатии кишвар мутобиқ карда шавад.

Чунин муносибат асосан дар истифодабарии самараноки захираҳои табиӣ, молиявӣ, сармояи инсонӣ ва ғайра корхонаҳои саноатӣ таъя мекунад, ки танзими онҳо дар сатҳи саноатӣ омилҳои беруна ва дохиларо ба назар мегирад.

Бо баробари васеъшавии макони тараққиёти иқтисодӣ, чараёни ҷаҳонишавӣ, шиддатёбии муносибатҳои рақобатӣ, инкишофи муносибатҳои бозорӣ, мушкilotҳои муайян намудани таносуби захираҳои ба тараққиёти корхонаи саноатӣ равона шуда аҳамияти калон пайдо мекунад.

Низоми иҷтимоӣ-иқтисодии минтақавӣ бевосита тарзи ташкили муносибатҳои субъекти иҷтимоӣ-иқтисодиро муайян менамояд. Барои ҳамагуна субъекти хоҷагидорӣ нишондиҳандаи асосӣ ин қобилияти инкишофи мустақил ба ҳисоб меравад. Идоракунии тараққиёти корхонаи саноатӣ дар фишангҳои муносибатҳои моликияти ва давлат асос мегирад.

Иқтисодиёти корхонаи саноатиро мушоҳида намуда, зиддиятҳои байни корхона ва мақсадҳои давлатиро дидан мумкин аст. Барои ҳамагуна корхонаи саноатӣ пеш аз ҳама риоя намудани манфиатҳои дохилии иқтисодӣ, экологӣ муҳити иҷтимоӣ ва ғайраҳо меистад. Чунин имкониятҳо ҳатман дар стратегияи сиёсати тараққиёти корхонаҳои саноатӣ сабт шуданаш зарур аст.

Мақсади қоҳиш додани фарқгузори ва таъиноти иқтисодии корхонаҳои саноатӣ барои баланд намудани сатҳи зиндагонӣ, қорқарди консепсияи идоракунии тараққиёти устувори иҷтимоӣ-иқтисодӣ, назарияи иқтисодиёти саноатӣ замина гузоштааст.

Идоракунии тараққиёт – қисми зарурии ҳар як сохтори ташкилот ба ҳисоб меравад. Мураккабии идоракунии тараққиёти корхонаи саноатӣ бо усулҳо, фишангҳо ва принципҳои дохилӣ муайян карда мешавад.

Омилҳои асосие, ки ба тараққиёти устувори корхонаҳои саноатӣ мусоидат менамоянд, пеш аз ҳама ин муайян намудани ҳадафҳои пешрафти корхона, тағйирёбии муҳити экологӣ, натиҷаҳои пешрафти илму техника, тамоюли ҷаҳонишавӣ, ҳодисаҳои дигаргуншаванда дар дохили соҳа ба ҳисоб мераванд.

Ҳар яке аз ин омилҳо ба таври муайян ба тараққиёти корхонаи саноатӣ таъсир мерасонанд. Танзим намудани ин чараёнҳо дар шароити муосир мушкilot мебошад. Сабаби чунин мушкilotӣ ин ҳолати баъди бӯҳронии иқтисодиёти минтақавӣ, чараёни ҷаҳонишавӣ, васеъ паҳн гардидани натиҷаҳои пешрафти илму техника ва дигаргуншавии таркиби ҷамъияти муосир ва ғайраҳо мебошад.

Ҷаъолияти корхонаи саноатӣ ҳамчун субъекти муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар муҳити атроф ба миён меояд, ки дар ин шароит тағйирёбии унсурҳои он бевосита ба ҳолати корхонаи саноатӣ таъсир мерасонад. Дар ин ҷо сухан оид ба ҳолати сиёсӣ ва ё муҳити иҷтимоӣ, вазъияти бозори асёр меравад, ки ҳамаи ин мутобиқати корхонаҳои саноатиро тақозо менамояд. Ҷӣ қадаре, ки макон ва гуногуншаклии дохилии муҳити саноатӣ васеъ бошад, ҳамон қадар он барои нигоҳдории тавозун ва имконияти тараққиёт ниёз дорад. Бо баробари ин бояд на танҳо ба ин нишондодҳои муҳити беруна таъя намуд, зеро ҳаёти асли нисбатан васеъ ва бисёрҷабҳа мебошад.

Агар омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодии корхонаҳои саноатиро аз нуқтаи назари қобилияти таъсири онҳо ба тараққиёт таҳлил намоем, он гоҳ чунин хусусиятҳо муайян мгарданд: мутлақо ҳама омилҳо бо дараҷаи муайян аз тарафи инсон гуруҳбандӣ карда шудаанд, бинобар ҳамин инсон ҳамавақт фишанги асосии идоракунии рушди босубот

ба ҳисоб меравад; омилҳои гуногун ба тараққиёти корхонаҳои саноати таъсир расонида ба оқибатҳои якхела оварда расониданашон мумкин аст; агар ягон омил ба оқибатҳои манфӣ оварда расонад, бояд механизми таҳлили он, инчунин таҳлили мушкилиро, ки сабаби он гардида буд истифода бурдан лозим аст; барои таъмини тараққиёти устувори корхонаҳои саноати қарорҳои идоракунии дахлдор зарур мебошанд.

Ҳамин тавр дар асоси тадқиқоти гузаронидашуда қайд кардан зарур аст, ки хангоми идора намудани тараққиёти устувори корхонаҳои саноати бояд маҷмуи фишангҳои таҳлил ва ҳисоббарӣ истифода шуданаш лозим аст. Дар ин ҳола истифодаи таҳлили интиҳои мавқеи махсус дорад. Зеро дар натиҷаи чунин таҳлил тамоми омилҳои ба тараққиёти корхонаи саноати таъсиррасонанда баҳо дода шуда, самтҳои афзалиятноки истифодабарии минбаъдаи онҳо муайян карда мешаванд.

Адабиёт:

1. Ищенко М.М. Региональное управление неоднородными социально-экономическими системами субъектов РФ.: автореферат дис. ... доктора экон. наук: 08.00.05. – Москва, 2012. – 39с.

2. Киселева Н.Н. Адаптивное управление социально-экономическим развитием сельских территорий регионов Северо-Кавказского федерального округа. М.: Изд-во Российской Академии Естествознания, 2013. С.534.

3. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030г. Душанбе 2016. С.104.

4. Неверов А.Н. Развитие теории постиндустриальной экономики на современном этапе. Дис. на соиск. ученой степени к.э.н. Саратов. 2005.С.180.

Ансорова Мутриба,

устоди калони факултети забонҳои хориҷии ДОТП

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ ВОЖАҶО ВА ИҚТИБОСШАВИИ ОНҶО ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Бе муҳобот метавон баён намуд, ки забони англисӣ яке аз забонҳои тавоно ва пешрафтаи олам махсуб ёфта, теъдоди зиёди вожагон, ки пайдоиши ғайри асл доранд, доро аст.

Агар ба манбаи таърихии пайдоиши ин забони тақомулӯфта назар афканем, моро зарур аст, ки таърихчаи маҷрои сар задани онро дошта бошем. Дар қарни якуми то мелод, қисмати бузурги олам, ки имрӯз бо унвони Аврупо маълум аст, аз тарафи Империяи бузурги Рим истило гардида буд. Дар ҳамшафати мардуми забтгардида қабилаи олмониҳо низ шомил буданд. Дар натиҷаи мубодилаи фарҳангиву иқтисодӣ бо римӣҳо дар рӯзгордориву шаҳрдории қабिलाҳои олмонӣ дигаргунии ҷиддие ба ҷашм мехӯрд. «Маҳз бо тавассути робитаи наздик бо римӣҳо вожаҳои зерини баёнкунандаи номи меваҳо ва зироатҳо аз забони лотинӣ ворид гардидаанд: *олубола* (“cherry” аз лотинӣ “*cerasum*”), *мурӯд, нок, ношпотӣ* (“pear” – аз лот. “*pirum*”), *олу* (“plum”-аз лот. “*prunus*”), *нахӯд* (“pea”- аз лот. “*pisum*”), *лаблабу* (“beet”-аз лот. “*beta*”), *қаламфӯр* (“pepper”- аз лот “*pipper*”), *пиёла* (“cup” – аз лот. “*cuppa*”), *ошхона, матбаҳ* (“kichen”- аз лот. “*coquina*”), *осиё* (“mill”- аз лот. “*molina*”), *бандар* (“port”- аз лот. “*portus*”), *шароб, май* (wine- аз лот. “*vinum*”)» [21; 77].

Дар қарни панҷуми то мелод бошад, бархе аз қабिलाҳои олмонӣ, ба вижа инглизҳо ва саксонӣҳо тавассути баҳр ба ҷазираи Британия муҳочир гардиданд. Келтҳо бошанд қисме аз ҳудуди худро аз даст дода, сабаби воридшавии бархе аз вожагон, ба

монанди “bald”, “down”, “glen”, “brad”, “cradle” ба таркиби луғавии забони англисӣ шомил гардиданд. Аслан он вожаҳое, ки аз забони келтӣ иқтибос шуда буданд, хусусияти чуғрофӣ дошта, номҳои макон дарёву наҳр ва кӯҳхоро ифода мекарданд. «Таачубовар он аст, ки ҳатто номи пойтахти Инглистон дар шакли “Llyn+dun” аз забони келтӣ ворид шудааст, яъне вожаи келтӣ “Llyn” муродифи вожаи “river- дарё” ва “dun” “тепаи мустаҳкамкардашуда”, яъне дар маҷмӯ маънии “қалъа дар болои теппа ва дарё –крепость на холме над рекой”-ро ифода мекунад. Бархе аз вожаҳои лотинӣ тавассути забони келтӣ ба забони англо-саксонӣ иқтибос гардидаанд, мисли (street- лот. strata via) (wall- лот. vallum)» [3; 46].

Таърихнигорон қарни ҳафтуми то милодро аслан даврони насронии Инглистон меноманд, ки он таъсири амиқи худро ба захираи луғавии забони англисӣ гузошт. Забони лотинӣ бошад, забони расмӣ калисову ибодатхонаҳои кишвар махсуб меёфт ва дар натиҷа як қатор истилоҳоти марбути дину расму русуми замон ба забони англисӣ ворид гардиданд, мисли «рӯҳонӣ» (“priest”- аз лот. “presbyter”), «епископ, усқуф» (“bishop”-лот. “episcopus”), роҳиб, шайх (“monk”- “monachus”), «роҳибия» (“nun”-лот. “nonna”), «шамъ» (“candle”-лот. “candle”- лот. “candela”).

Бетаассуф метавон тазакур дод, ки истилоҳоти марбути соҳаи маориф низ манбаъ ва пайдоиши худро аз забони лотинӣ гирифтаанд, зеро мударрисони нахустдабистонҳои Инглистон, ки худ рӯҳонӣ ва шайхҳо ба шумор мерафтанд, тадрисро низ ба забони лотинӣ ба роҳ монда будаанд. Истилоҳоти зерин тақвияти гуфтаҳои мо хоҳанд буд: «мактаб, дабистон» (“school”), «мактаббача, талаба» ва «магистр» (scholar” – лот. “scholar (-is)”, “magister” – лот. “magister”).

Аз интиҳои қарни ҳаштум то миёнаҳои қарни ёздаҳ бошад, Инглистон зери ҳучуми муқаррарии скандинавиягӣ қарор дошт, ки сабаби воридшавии як қатор вожаҳои забони скандинавиягӣ ба забони англисӣ гардид, ба монанди “call (v.), take (v.), cast (v.), die (v.) law (n.), husband (n.), window (n.) ill (adj.), loose (adj.), low (adj.), weak (adj.)”. Бархе аз иқтибосоти скандинавиягиро бо дарёфти ду нахустҳарфи “sk-” доро буда, метавон аз дигар исмҳо тафовут намуд: sky, skill, skin, ski, skirt.

Пас аз истилои скандинавиягӣ бошад, нормандӣ Инглистонро зери тасарруфи худ дароварда, дар натиҷаи робитаи фарҳагиву сиёсӣ сабаби ғанигардии захираи луғавии забони англисӣ гардиданд. Вожаҳои франсавӣ тавассути лаҳҷаву шеваҳои Нормандӣ ба ҳайъти ҷомеаи англисӣ ворид шудан гирифтанд, ки дар зер мо аз он истилоҳоти иқтибосии соҳаҳои мухталиф ёдовар хоҳем шуд:

Истилоҳоти марбути соҳаи маъмурият: state, government, parliament, council, power; истилоҳоти ҳуқуқи: court, judge, justice, crime, prison; истилоҳоти ҳарбӣ: army, war, soldier, officer, battle, enemy; истилоҳоти соҳаи маориф: pupil, lesson, library, science, pen, pencil; вожаҳои ҳар рӯз истифодашаванда: table, plate, dinner, supper, river, autumn, uncle.

Яке аз таҳавулоте, ки дар ҷомеаи мутамаддини Инглистон ба вуқӯъ омада ин таваҷҷубот ба беандоза зоҳир намудани ҳамаи кишрҳои ҷомеа ба тамаддуни қадим ва забони Юнону Рим буд. Забоншиносон ва адабиётшиносон тамаддун ва рушди ин давраро бо унвони давраи Эҳё баён мекунанд, зеро маҳз дар ҳамин давра дар таркиби луғавии забони англисӣ дигаргунӣ ҷиддие рух дод. Ин дигаргунӣ бошад дар воридшавию иқтибосгардии вожаҳои бегонаи соҳаҳои гуногун ба забони англисӣ ба назар мерасид. Аслан вожаҳои иқтибосшуда маънии мавҳуми ё абстракцио (major, minor, moderate, intelligent, permanent, to elect, to create) ё истилоҳоти илмӣ бо санъат алоқамандбударо (datum, status, phenomenon, philosophy, method, music) фароғир буданд. Бояд тазакур дод, ки ин вожаҳо аз забони лотинӣ ворид гардид, ба забони лотинӣ аз забони юнонӣ иқтибос шуда буданд.

Бо гузашти давр иқтибосшавии калимаҳои истилоҳот аз дигар забонҳои Аврупо низ ба забони англисӣ идома ёфтанд, ки дар қатори онҳо вожаҳои иқтибосии франсавӣ

(routine, police, machine, ballet, matinee, scene, technique, bourgeois ва ғ.) ва италягӣ (piano, violin, opera, alarm, colonel ва ғ.) дар муқоиса бо дигар забонҳо бештар чашмрас буд.

Аз ин рӯ, қисми зиёди таркиби луғавии забони англисиро вожаҳое, ки манбаъи асосиашон чузъҳои ҳиндуаврупоиро созмон медиҳанд, фаро мегиранд. Ин вожаҳо низ дар навбати худ ба гурӯҳҳои мушаххас чудо мешаванд, ки дар зер аз онҳо ёдовар мегардем: вожаҳои марбути оилаву рӯзгор: father, mother, brother, son daughter; вожаҳои марбути бахшҳои ба дани инсон: foot, nose, lip, heart; вожаҳои марбути ҳайвонот: cow, swine, goose; вожаҳои марбути растанӣ, гиёҳ: tree, birch, corn; вожаҳои марбути вақту рӯз: day, night; вожаҳои марбути ҷисмҳои осмонӣ: sun, moon, star; сифатҳои сершумор, мисли: red, new, glad, sad; шумораи аз 1 то 100: феълҳои сершумор, ба монанди: be, stand, sit, eat, know.

Унсурҳои олмонӣ вожаҳоеро дар бар мегиранд, ки решаашон барои ҳамаи забонҳои олмонӣ як аст. Онҳо низ ба чанд гурӯҳ ё бахш чудо мешаванд: вожаҳои марбути бахшҳои бадани инсон: head, hand, arm, finger, bone; вожаҳои марбути ҳайвонот: bear, fox, calf; вожаҳои марбути растанӣ, гиёҳ: oak, fir, grass; вожаҳои марбути зухуроти табиӣ: rain, frost; вожаҳои марбути фасли сол: winter, spring, summer; вожаҳои марбути хусусияти манзаравӣ дошта: sea, land; вожаҳои марбути манзилу маскани инсон: house, room, bench; вожаҳои марбути техникаи дарёгард: boat, ship; сифатҳои сершумор, мисли: green, blue, grey, white, small, thick, high, old, good; феълҳои сершумор, ба монанди: see, hear, speak, tell, say, answer, make, give, drink.

Як нуқтаро бояд тазаққур дод, ки дар қарни IX то милод унвони «инглисӣ» барои ифодаи ҳамаи лаҳҷаҳои олмонии робитаи хешигарӣ дошта, ки дар ҷазираҳои Британия доман густурда буданд, корбурд мегардид. Ҳамин тариқ, забони англисии қадима чор лаҳҷаро (нортумбрӣ, мерсий, усескӣ ва кентӣ) доро буд, ки ҳар яки онҳо тавонистанд, саҳми худро баҳри ғанӣ гардонидани захираи луғавии забони англисӣ гузоранд.

Чун дар боло ишора рафт, «дар рушд ва ғановатгардии таркиби луғавии забони англисӣ саҳми забонҳои скандинавиягӣ беандоза бузург аст, ки бархе аз вожагони иқтибосшуда номгӯи бархе аз бахшҳои бадани инсонро ифода менамауданд, ба монанди “calf” («мушаки соқи пой» (пойҳо)), “leg” («пой, соқи пой»), “skin” («пӯст») ва “skull” («косаи сар, косахонаи сар»); номи бархе аз ҳайвонот- “bull” («барзагов, наргов»), “kid” («бача, бачаи аз модар чудо нашудаи ҳайвонот») ва “rein (deer)” («завазни шимолӣ»); исмҳои умумистеъмолӣ- “anger” («ҳашм, ғазаб»), “axle” («тир, меҳвар»), “band” («даста, тасма»), “bank” («хоктеппа, соҳили дарё», “birth” («таваллуд»), “boon” («хайр, некӯ»), «crook» («чангак, гулмехи сархам»), “dirt” («чирк, қарқ»), “down” («пар»), «dregs» («пасафкандаҳо, партовҳо»), “egg” («тухм»), “gait” («рафтор, гаит»), “gar” («тарқиш, шикоф»), “girth” («дастак, хода»); сифатҳои- “awkward” («лаванд, дағал»), “flat” («ҳамвор»), “happy” («хушбахт»), “ill” («бемор»), “loose” («озод»), “low” («паст»), “odd” («аҷоиб»), “tight” («зич»), “ugly» («безеб»), “weak” («суст»); феълҳои серистеъмол- “call», («ҷеғ задан»), “cast» («партофтан»), “clasp» («пахш кардан»), “clip» («қайчӣ кардан»), “crawl» («хазидан»), “cut» («буридан»), “die» («аз дунё рафтан»), “droop» («овезон (хам) будан»)[21, 79].

Агар аз як тараф ба рушду нумӯи забони англисӣ дар қарни XV омилҳои чун тадвину наشري як зумраи асарҳои бадеӣ ва таҷаддуди адабиётшиносони классик мусоидат карда бошанд, аз тарафи дигар эҳёи нашрхонахову робитаи густурда бо ҳамсарҳадон сабаби манзалати воло пайдо кардани он гардид. Воқеан, саҳми вожаҳои лотинии иқтибосгашта дар ин ҷода хело бузург буд, зеро номгӯи ҳафт илм («grammar»-грамматика), “logic» («мантиқ») ва “rhetoric» («риторика, илми маонӣ ва баён; илми суханпардозӣ»); “arithmetic» («ҳисоб»), “geometry» («ҳандаса»), “astronomy» («астрономия, илми ҳайат, ситорашиносӣ») ва “music» («мусиқӣ») дар макотиб

тадрисшаванда, ки худ манбаи юнонӣ дошанд, сафи сохтори луғавии забони англисиро пур намуданд.

Адабиёти истифодашуда:

1. Алексеев М.П. Английский язык в России и русский язык в Англии. Москва: Дрофа, 1974–213 с.
2. Алёхина А.И. Идиоматика современного английского языка. Москва: Наука, 1982–2020 с.
3. Антрушина Г.В. Афанасьева О.В. Морозова Н.Н. Английская лексикология. Москва. Высшая школа, 2001–342 с.
4. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка. Москв: Прогресс, 1977–321 с.
5. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. Москва: Высшая школа, 1978–347 с.
6. Архипов А.Ф. Сомачитель перевод с английского языка на русский. Москва: Высшая школа, 1991–211 с.
7. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва: Уч. пед. изд., 1957–3010 с.

Ашӯркулов Фирдавс,

магистранти курси дуҷуми ихтисоси информатика-физика

ҲАЛЛИ МУОДИЛАИ ҒАЙРИЯКЧИНСАИ МАВҶӢ БО ШАРТҲОИ САРҲАДИИ ЯКЧИНСА ВА ШАРТҲОИ АВВАЛАИ ҒАЙРИЯКЧИНСА

Калидвожаҳо: муодилаи ғайриякчинсаи мавҷӣ, масъалаи омехта, ҷудокунии тағйирёбандаҳо. Дар мақола масъалаи омехта барои муодилаи ғайриякчинсаи мавҷӣ таҳқиқ карда шудааст.

Масъалаи зеринро дида мебароем: қонуни лаппиши тори якчинсаи дарозияш l дар зери таъсири қувваи берунии гармоникӣ

$F(x,t) = \rho f(x) \sin \omega t$ ёфта шавад. Охирҳои тор мустақкам карда шудаанд [4, с. 28].

Масъала ба ҳалли муодилаи

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \Omega(x,t), \quad (1)$$

ки $\Omega(x,t) = f(x) \sin \omega t$ аст, барои шартҳои сарҳадии якчинсаи

$$u(0,t) = 0, \quad u(l,t) = 0 \quad (2)$$

ва шартҳои ибтидоии ғайриякчинсаи

$$u(x,0) = U_0(x), \quad \frac{\partial u(x,0)}{\partial t} = V_0(x). \quad (3)$$

оварда мешавад. Дар инҷо

$$f(x) = \frac{2\gamma x}{l}, \quad U_0(x) = 0, \quad V_0(x) = \frac{gx}{l} \left(1 - \frac{x}{l}\right). \quad (4)$$

ки a, g, γ – доимиҳо, мебошад.

Ҳалли масъалаи (1–3) – ро дар намуди зерин ҷустуҷӯ мекунем.

$$u(x,t) = v(x,t) + w(x,t), \quad (5)$$

ки функсияи $v(x,t)$ ҳалли масъалаи канорӣ барои муодилаи якҷинсаи

$$\frac{\partial^2 v}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} \quad (6)$$

бо шартҳои сарҳадии якҷинса

$$v(0,t) = v(l,t) = 0 \quad (7)$$

ва шартҳои аввалаи

$$v(x,0) = U_0(x), \quad \frac{\partial v(x,0)}{\partial t} = V_0(x), \quad (8)$$

ва функсияи $w(x,t)$ ҳалли масъалаи канорӣ барои муодилаи ғайриякҷинсаи

$$\frac{\partial^2 w}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + \Omega(x,t) \quad (9)$$

бо шартҳои сарҳадӣ ва аввалаи якҷинсаи

$$w(0,t) = 0, \quad w(l,t) = 0, \quad (10)$$

$$w(x,0) = 0, \quad \frac{\partial w(x,0)}{\partial t} = 0. \quad (11)$$

мебошад.

Масъалаи (6–7) лапшишҳои хоси торро ифода мекунад ва ҳалли он функсияи

$$v(x,t) = \sum_{n=1}^{\infty} \left(A_n \cos \frac{n\pi at}{l} + B_n \sin \frac{n\pi at}{l} \right) \sin \frac{n\pi x}{l},$$

ба ҳисоб меравад, доимииҳои A_n ва B_n бо формулаҳои

$$A_n = \frac{2}{l} \int_0^l U_0(x) \sin \frac{n\pi x}{l} dx, \quad B_n = \frac{2}{n\pi a} \int_0^l V_0(x) \sin \frac{n\pi x}{l} dx \quad (12)$$

ҳисоб карда мешаванд.

Агар $U_0(x)$ ва $V_0(x)$ бо ёрии (4) муайян карда шаванд, он гоҳ ҳосил мекунем:

$$A_n = 0, \quad B_n = \frac{4gl}{\pi^4 a} \frac{1 - (-1)^n}{n^4}, \quad (13)$$

Бинобар он ҳалли масъала дар намуди зерин навишта мешавад:

$$v(x,t) = \frac{4gl}{\pi^4 a} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1 - (-1)^n}{n^4} \sin \frac{n\pi at}{l} \sin \frac{n\pi x}{l}. \quad (14)$$

Масъалаи (9–11) лапшишҳои маҷбуриро ҳангоми мавҷуд будани ошӯбҳои ибтидоӣ (ҳангоми шартҳои аввалаи якҷинса) тасвир мекунад.

Ҳалли онро меёбем. Бигзор

$$w(x,t) = \sum_{n=1}^{\infty} W_n(t) \sin \frac{n\pi x}{l}. \quad (15)$$

бошад. Функсияи (15) – ро дар муодилаи (9) гузошта, ҳосил мекунем:

$$\sum_{n=1}^{\infty} \left[\frac{d^2 W_n}{dt^2} + \left(\frac{n\pi a}{l} \right)^2 W_n \right] \sin \frac{n\pi x}{l} = \Omega(x, t). \quad (16)$$

Қисми рости муодилаи (16) – ро дар порчаи $[0, l]$ аз рӯи синусҳо ба катори Фурье чудо мекунем:

$$\Omega(x, t) = f(x) \sin \omega t = \sum_{n=1}^{\infty} b_n \sin \frac{n\pi x}{l}. \quad (17)$$

Ҳангоми $f(x) = 2\gamma x/l$ будан ҳосил мекунем:

$$\begin{aligned} b_n &= \frac{2}{l} \int_0^l \Omega(x, t) \sin \frac{n\pi x}{l} dx = \frac{2}{l} \int_0^l \frac{2\gamma x}{l} \sin \omega t \sin \frac{n\pi x}{l} dx = \\ &= \frac{4\gamma}{l^2} \sin \omega t \int_0^l x \sin \frac{n\pi x}{l} dx = \frac{4\gamma(-1)^{n+1}}{n\pi} \sin \omega t. \end{aligned}$$

Функсияи (17) – ро дар муодилаи (16) мегузorem:

$$\sum_{n=1}^{\infty} \left[\frac{d^2 W_n}{dt^2} + \left(\frac{n\pi a}{l} \right)^2 W_n \right] \sin \frac{n\pi x}{l} = \sum_{n=1}^{\infty} b_n \sin \frac{n\pi x}{l}.$$

Коэффисиентҳои назди функсияҳои хоси якхеларо баробар намуда, муодилаи зеринро ҳосил мекунем:

$$\frac{d^2 W_n}{dt^2} + \left(\frac{n\pi a}{l} \right)^2 W_n = b_n. \quad (18)$$

Он гоҳ муодилаи (18) намуди зерин мегирад:

$$\frac{d^2 W_n}{dt^2} + \left(\frac{n\pi a}{l} \right)^2 W_n = \frac{4\gamma(-1)^{n+1}}{n\pi} \sin \omega t. \quad (19)$$

Функсияи (15) дар шартҳои аввалаи (11) гузошта, ҳосил мекунем:

$$W_n(0) = \frac{dW_n(0)}{dt} = 0. \quad (20)$$

Ҳамин тавр, ҷутуҷӯи функсияҳои $W_n(t)$ ба ҳалли масъалаи Коши барои муодилаи дифференсиалии хаттии ғайриякҷинсаи тартиби дууми (19) бо шартҳои аввалаи (20) оварда шуд.

Ҳалли умумии муодилаи (19) ба суммаи ҳалли умумии муодилаи якҷинсаи мувофиқ ва ҳалли хусусии муодилаи ғайриякҷинса баробар аст ва он дар намуди зерин навишта мешавад:

$$W_n(t) = C_n \cos \frac{n\pi a t}{l} + D_n \sin \frac{n\pi a t}{l} + \frac{4\gamma(-1)^{n+1}}{n\pi \left[\left(\frac{n\pi a}{l} \right)^2 - \omega^2 \right]} \sin \omega t. \quad (21)$$

Доимиҳои ихтиёриро аз шартҳои аввалаи (20) меёбем:

$$C_n = 0, \quad D_n = \frac{4\gamma(-1)^n \omega l}{(n\pi)^2 a \left[\left(\frac{n\pi a}{l} \right)^2 - \omega^2 \right]}. \quad (22)$$

Дар натиҷа ҳалли масъалаи Кошии (19–20) намуди зерин мегирад:

$$W_n(t) = \frac{4\gamma(-1)^n}{n\pi \left[\left(\frac{n\pi a}{l} \right)^2 - \omega^2 \right]} \left(\frac{\omega l}{n\pi a} \sin \frac{n\pi a t}{l} - \sin \omega t \right). \quad (23)$$

Функсияи (23) – ро дар (15) гузошта, ҳалли масъалаи (9–11) – ро меёбем:

$$w(x,t) = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{4\gamma(-1)^n}{n\pi \left[\left(\frac{n\pi a}{l} \right)^2 - \omega^2 \right]} \left(\frac{\omega l}{n\pi a} \sin \frac{n\pi a t}{l} - \sin \omega t \right) \sin \frac{n\pi x}{l}. \quad (24)$$

Ҳалҳои (14) ва (24) – ро ҳамҷам намуда, ҳалли масъалаи гузошташударо ҳосил мекунем:

$$u(x,t) = \frac{4}{\pi} \sum_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{gl}{a\pi^3} \frac{1 - (-1)^n}{n^4} \sin \frac{n\pi a t}{l} + \frac{\gamma(-1)^n}{n \left[\left(\frac{n\pi a}{l} \right)^2 - \omega^2 \right]} \left(\frac{\omega l}{n\pi a} \sin \frac{n\pi a t}{l} - \sin \omega t \right) \right\} \sin \frac{n\pi x}{l}.$$

Хулоса, аз ҳалли ҳосил кардашуда маълум мешавад, ки ҳангоми зудии ошӯбҳои қувваҳои беруна ω бо ягон зудии ҳосиллапиши тор $\omega_n = \frac{n\pi a}{l}$ ҳамҷоя шудан (ҳолати резонанс), тамоюли тор аз ҳолати оромӣ беохир зиёд мешавад.

Феҳристи адабиёт

1. Араманович И.Г., Левин В.И. Уравнения математической физики. Учебное пособие для вузов. М.: Наука. 1964. 287 с.
2. Ряды Фурье. Методические указания к выполнению домашнего задания по курсу «Высшая математика» для студентов всех специальностей. №1043. М.: МАМИ. 1988. 38 с.
3. Тихонов А.Н., Самарский А.А. Уравнения математической физики. Изд. 2-е. М.: Гостехтеоретиздат, 1953. 679 с.
4. Коган Е.А., Лопаницын Е.А. Ряды Фурье. Уравнения математической физики. М.: 2010. 105 с.

МЕТОДИ ФУРЬЕ БАРОИ МУОДИЛАИ ЛАППИШҲОИ МАҶБУРИИ ТОРИ ОХИРҲОЯШ ҲАРАКАТКУНАНДА

Чакда. Муодилаи лаппишҳои маҷбурии тори охирҳояш ҳаракаткунанда бо методи Фурье таҳқиқ карда шудааст.

Калидвожаҳо: масъалаи омехта, лаппишҳои маҷбурий, методи Фурье

Методи Фурьеро барои ёфтани ҳалли масъалаи омехтаи якуми

$$\begin{aligned} u_{tt} &= a^2 u_{xx} + f(x,t), \quad (x,t) \in Q_T = (0,l) \times (0,T), \\ u(x,0) &= \varphi(x), \quad u_t(x,0) = \psi(x), \quad 0 \leq x \leq l, \\ u(0,t) &= \mu_1(t), \quad u(l,t) = \mu_2(t), \quad 0 \leq t \leq T \end{aligned} \quad (1)$$

таъбиқ менамоем. Барои ин функсияи ёрирасон

$$U(x,t) = \mu_1(t) + [\mu_2(t) - \mu_1(t)] \cdot \frac{x}{l} \quad (2)$$

-ро дохил мекунем. Равшан аст ки функсияи $U(x,t)$ ба чунин хосиятҳо дорост:

$$U(0,t) = \mu_1(t), \quad U(l,t) = \mu_2(t). \quad (3)$$

Ҳалли масъалаи (1)-ро дар намуди

$$u(x,t) = U(x,t) + v(x,t) \quad (4)$$

ҷустуҷӯ намуда, барои ёфтани функсияи номаълуми $v(x,t)$ масъалаи зеринро пайдо мекунем:

$$\begin{aligned} v_{tt} &= a^2 v_{xx} + \tilde{f}(x,t), \quad (x,t) \in Q_T = (0,l) \times (0,T), \\ v(x,0) &= \tilde{\varphi}(x), \quad v_t(x,0) = \tilde{\psi}(x), \quad 0 \leq x \leq l \\ v(0,t) &= 0, \quad v(l,t) = 0, \quad 0 \leq t \leq T \end{aligned} \quad (5)$$

ки дар ин ҷо

$$\tilde{f}(x,t) = f(x,t) - (v_{tt} - a^2 v_{xx})U, \quad \tilde{\varphi}(x) = \varphi(x) - U(x,0), \quad \tilde{\psi}(x) = \psi(x) - U_t(x,0)$$

мебошанд. Ҳамин тавр, масъалаи (1)-ро ба масъалаи лаппишҳои маҷбурии тори охирҳояш маҳкам кардашуда оварда мешавад.

Масъалаи 1. Масъалаи омехтаро барои масъалаи ғайриякҷинсаи муодилаи мавҷӣ бо шартҳои канорӣ ғайриякҷинса ҳал мекунем:

$$\begin{cases} u_{tt} = u_{xx} + 3u - \frac{t(3x^2 + 2)}{\pi} + x \cos t, \quad t > 0, \quad 0 < x < \frac{\pi}{2}, \\ u(x,0) = \cos 2x, \quad u_t(x,0) = \frac{x^2}{2}, \quad 0 \leq x \leq \frac{\pi}{2}, \\ u_x(0,t) = 0, \quad u_x\left(\frac{\pi}{2}, t\right) = t, \quad t \geq 0. \end{cases}$$

Ҳал. Ба сифати функсияи $w_0(x,t)$, масалан, функсияи $w_0(x,t) = \frac{x^2 t}{\pi}$ -ро, ки шартҳои канориро қаноат мекунонад, мегирем.

Чунин гузориш мекунем: $v = u - \frac{x^2 t}{\pi} \Rightarrow u = v + \frac{x^2 t}{\pi}$. Он гоҳ барои функсияи v

масъалаи омехтаи зеринро ҳосил мекунем:

$$\begin{cases} v_{tt} - 3v = u_{xx} + x \cos t, & t > 0, 0 < x < \frac{\pi}{2}, \\ v(x, 0) = \cos 2x, \quad v_t(x, 0) = 0, & 0 \leq x \leq \frac{\pi}{2}, \\ v_x(0, t) = 0, \quad v_x\left(\frac{\pi}{2}, t\right) = t, & t \geq 0. \end{cases}$$

Тағйирёбандаҳои ба муодилаи якҷинса ва шартҳои канонии якҷинса мувофиқояндаро ҷудо мекунем:

$$v_{tt} - 3v = v_{xx}, \quad v_x(0, t) = 0, \quad v_x\left(\frac{\pi}{2}, t\right) = 0$$

$$X(x)T''(t) - 3X(x)T(t) = X''(x)T(t), \quad \frac{T''(t)}{T(t)} - 3 = \frac{X''(x)}{X(x)} = -\lambda^2,$$

$$X'(0)T(t) = X'\left(\frac{\pi}{2}\right)T(t) = 0 \Leftrightarrow X'(0) = X'\left(\frac{\pi}{2}\right) = 0 \Rightarrow$$

$$\Rightarrow \begin{cases} -X''(x) = \lambda^2 X(x) \\ X'(0) = 0 \\ X'\left(\frac{\pi}{2}\right) = 0 \end{cases}$$

Масъалаи Штурму Лиувилли ҳосилшударо ҳал мекунем.

$$\lambda = 0: X(x) = Ax + B \Rightarrow X'(0) = 0 \Rightarrow A = 0 \Rightarrow X'\left(\frac{\pi}{2}\right) = 0 \Rightarrow X_0 = 1,$$

$$\lambda > 0: X(x) = A \cos \lambda x + B \sin \lambda x \Rightarrow X'(0) = 0 \Rightarrow B = 0,$$

$$X'\left(\frac{\pi}{2}\right) = 0 \Rightarrow -\lambda A \sin \lambda \cdot \frac{\pi}{2} = 0 \Rightarrow \lambda \cdot \frac{\pi}{2} = k\pi, \quad k \in \mathbb{Z}$$

Пас, функсияҳои хоси масъалаи Штурму Лиувилл функсияҳои намуди

$$X_k(x) = \cos 2kx, \quad k \in \mathbb{N}$$

ба ҳисоб мераванд.

Ҳалли масъалаи додашударо дар намуди қатор аз рӯи функсияҳои хос бо коэффисиентҳои аз t вобаста ҷустуҷӯ мекунем:

$$v(x, t) = \sum_{n=0}^{\infty} T_n(t) \cos 2nx$$

Бояд аъзои озод ва шартҳои аввала (ки дар ин лаҳза $u_0(x) = X_1(x)$)

мебошад) – ро ба қатори Фурье аз рӯи функсияҳои хоси масъала ҷудо намоем:

$$x = \sum_{n=0}^{\infty} a_n \cos 2nx, \quad a_0 = \frac{\int_0^{\frac{\pi}{2}} x dx}{\int_0^{\frac{\pi}{2}} dx} = \frac{x^2}{x} \Big|_0^{\frac{\pi}{2}} = \frac{x}{2} \Big|_0^{\frac{\pi}{2}} = \frac{\pi}{4}$$

$$a_m = \frac{\int_0^{\frac{\pi}{2}} x \cos 2mxdx}{\int_0^{\frac{\pi}{2}} \cos^2 2mxdx} = \frac{((-1)^m - 1)}{\pi m^2},$$

$$\sum_{n=0}^{\infty} T_n''(t) \cos 2nx - 3 \sum_{n=0}^{\infty} T_n(t) \cos 2nx = - \sum_{n=0}^{\infty} 4T_n(t) k^2 \cos 2nx + \cos t \sum_{n=0}^{\infty} a_n \cos 2nx$$

$$T_n''(t) + (4k^2 - 3)T_n(t) = a_n \cos t,$$

$$v(x, 0) = \cos 2x \Rightarrow T_1(0) = 1, \quad T_n(0) = 0, \quad n = 0, 2, 3, \dots$$

$$v_t(x, 0) = 0 \Rightarrow T_n'(0) = 0, \quad n = 0, 1, 2, \dots$$

Ҳамин тавр, масъалаи Коширо ҳосил намудем:

$$\begin{cases} T_n''(t) + (4k^2 - 3)T_n(t) = a_n \cos t, \\ T_1(0) = 1, \quad T_n(0) = 0, \quad n = 0, 2, 3, \dots \\ T_n'(0) = 0, \quad n = 0, 1, 2, \dots \end{cases}$$

Ҳалли масъалаи Коширо меёбем.

$$n=1: \begin{cases} T_1''(t) + T_1(t) = a_1 \cos t, \\ T_1(0) = 1, \\ T_1'(0) = 0, \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} T_1(t) = A_1 \cos t + B_1 \sin t + \frac{a_1}{2} \sin t, \\ T_1(0) = 1, \\ T_1'(0) = 0, \end{cases} \Rightarrow$$

$$\Rightarrow T_1(t) = \cos t + \frac{a_1}{2} t \sin t \quad n \geq 2: \begin{cases} T_n''(t) - (4n^2 - 3)T_n(t) = a_n \cos t, \\ T_n(0) = 0, \\ T_n'(0) = 0, \end{cases} \Rightarrow$$

$$\Rightarrow \begin{cases} T_n(t) = A_n \cos \sqrt{4n^2 - 3}t + B_n \sin \sqrt{4n^2 - 3}t + \frac{a_n \cos t}{(4n^2 - 3) - 1}, \\ T_n(0) = 0, \\ T_n'(0) = 0, \end{cases} \Rightarrow$$

$$\Rightarrow T_n(t) = \frac{a_n}{(4n^2 - 3) - 1} \left(\cos t - \cos \sqrt{4n^2 - 3}t \right)$$

Ҳамин тавр, ҳалли масъалаи додашуда чунин мешвад:

$$u(x,t) = \frac{x^2 t}{\pi} + \frac{\pi}{16} (ch\sqrt{3}t - \cos t) + 3 \left(\cos t - \frac{t \cos t}{\pi} \right) \cos 2x +$$

$$+ \sum_{n=2}^{\infty} \frac{(-1)^n - 1}{\pi((4n^2 - 3) - 1)n^2} (\cos t - \cos t\sqrt{4n^2 - 3}) \cos 2kx$$

Фехристи адабиёт:

1. Бицадзе А.В. Уравнения математической физики. Учеб. пособие. – М.: Наука, 1982. – 336 с.
2. Будак Б.М., Самарский А.А., Тихонов А.Н. Сборник задач по математической физике. Учеб. пособие. – М.: Наука, 1980. – 686 с.
3. Владимиров В.С. Уравнения математической физики, -М., Наука, 1981.- 512с.
4. Исмаи М. Муодилаҳои физикаи математикӣ, китоби дарсӣ, Душанбе, Офсет, 2011, 319 с.
5. Кальницкий Л.А., Добротин Д.А., Жевержеев В.Ф. Специальный курс высшей математики для ВТУЗов. – М.: Высш. школа, 1976. – 389 с.

Бегалиева Меҳринисо,

Термиз давлат университети Тарих факультети “Ўзбекистон тарихи ва манбашунослик” кафедраси ўқитувчиси

ПАТТАКЕСАР – ДАСТЛАБКИ РУС ҲАРБИЙ МАНЗИЛГОҲИ

Термиз ўзининг тарихи, маданияти ва қулай стратегик ҳудудда жойлашганлиги билан ажралиб турган. Шу муносабат билан Чор Россияси бу ҳудуднинг барча соҳаларини ўрганишни ташкил қилган. Термизга кўплаб рус сайёҳлари, инженерлари, олимлари келиб фаолият олиб борган ҳамда улар ўз эсдаликларида бир қатор тарихий маълумотларни келтириб ўтишган. Бу маълумотларда айниқса, дастлабки рус ҳарбий манзилгоҳи Паттакесар ҳақида батафсил маълумотлар берилган.

Бизга яхши маълумки, Россия империяси истилосидан сўнг Туркистон ўлкасини ҳар жиҳатдан ўрганиш муҳим аҳамият касб этган. Айниқса, Сурхон воҳасини тарихий манбалар ва адабиётлар орқали тадқиқ қилиш муҳимдир. Сурхон воҳаси тарихини ўрганишда бевосита Туркистон генерал губернаторлиги хомийлиги остида чиққан “Туркестанский сборник” тўпламини келтириб ўтиш мумкин. Мазкур тўпламда воҳанинг тарихий географик ўрни, шаҳарлар тарихи, аҳоли жойлашуви, қишлоқ хўжалиги, шаҳарларнинг ички ва ташқи савдо алоқалари тарихи таҳлили келтирилган. № 497, 474, 504. Мазкур сонларда Термиз- Паттакесари тарихи рус шарқшунослари томонидан келтирилган маълумотлари таҳлил қилинган. Шунингдек, Туркистон ўлкасида биринчи бўлиб вақтли матбуот сифатида чиққан “Туркестанский ведомости” газетасида эълон қилинган мақолаларни ҳам келтириб ўтиш мумкин. Газетанинг 1910 йил № 210 сонидан Паттакесарда саноатнинг ривожланиши, темир йўлнинг кириб келиши ва савдо алоқалари тарихи ҳақида мақолалар эълон қилинган. Ушбу тўплам ва газета саҳифаларида Сурхон воҳаси тарихи айниқса, Термиз -

Паттакесар тарихи ҳақидаги ўз маълумотларини эълон қилган рус ҳарбий инженери, шарқшуноси Д. Н. Логофетнинг асарлари ҳам тадқиқ қилиб ўтилган.

Таҳлил ва натижалар. Россия империяси мустамлакачилигининг дастлабки кунлариданоқ Ўрта Осиёда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва бу орқали суғориш тизимини кенгайтириш, шунингдек, стратегик жихатдан қулай чегара, ҳудудларини барпо қилишга ҳаракат қилди. Ана шундай ишлар кенг кўламда амалга оширилган ҳудуд Термиз бўлган. Термиз Бухоро амирлигининг Афғонистон билан чегараси савдо-иктисодий жихатдан қулай бўлган стратегик ҳудуд эди. Ўрта Осиёда ҳарбий-стратегик ҳолатни яхшилаш учун Бухоро-афғон чегарасида бир неча таянч пунктларни тузишга ҳаракат бошланган.

Дарҳақиқат, 1888 йилда шу мақсадда Амударё-Керки истехкоми қурилган ва ҳарбий гарнизон барпо этилган эди. Аммо бу истехкомнинг жойлашган ўрни бош йўлдан четдан бўлгани, ноқулай иқлимий шароитлар гарнизон аҳолиси сафидан кўпгина одамларнинг безгак касаллигидан ўлганлиги, дарё қирғоғида пайдо бўлган шаҳарни мунтазам равишда сув ювиб кетиши натижасида янги савдо марказининг тўхтаб қолганлиги сабабли Амударёнинг юқори оқимида янги истехком қуриш учун жой излана бошланган эди. Бу масала муҳокама қилиниб, Сурхоннинг Амударёга қуйилишида кўхна Термиз харобалари яқинидаги жойда истехком қуриш учун бир тўхтамага келинди. Бу ер Керки истехкомидан 200 чақирим узоқда турарди[1].

Бу жойнинг умумий тавсифи шундан иборатки, у очик қум текислик бўлиб, шимол томондан унчалик баланд бўлмаган тоғ тармоқлари билан ўраб олинган, улар Амударёга унчалик сезиларли бўлмаган нишабликда пасайиб келган. Паттакесар текис қирғоқ бирмунча тепаликка айланган ва дарё бўйида жойлашган. 13-Туркистон мунтазам батальони казармалари иморатларидан иборат бўлган ҳозирги Термиздаги жойлар Амударё томонидан ботқоқли тасма билан ўралган сариқ тупроқли очик текисликда жойлашган эди. Термиз атрофида истиқомат қилувчи аҳоли доимий равишда Амударё инжикликларига бардошли бўлган. Паттакесар Амударё кечувида жойлашганлиги сабабли Россия империяси муҳим стратегик нуқта (Амударё соҳилидаги энг муҳим нуқталар қаторида Керки ва Келиф) саналган[1].

Айниқса, Россия империяси билан Бухоро амирлиги ўртасида 1873 йил 28 сентябрда тузилган шартномадан кейин унга эътибор янада ортди. Маълумки, шартнома 17 моддадан иборат бўлиб, унинг 3-моддасида: “Бухоро амирлигига қарашли Амударё қисмида Бухоро кемалари ва рус пароходлари, шунингдек бошқа флот кемалари қаторида ҳукумат ҳамда шахсий кемаларга эркин сузишга рухсат берилади” дейилса, шартноманинг 4-моддасида “Керак ва қулай бўлган Амударёнинг Бухоро қирғоқларида руслар ўзининг тўхташ жойи ва товар омборлари қуришга ҳақлидир”, деб ёзилган[2].

1888 йил 23 июнда имзоланган шартнома моддалари қайта кўриб чиқилади ва рус фуқаролари учун Янги Бухоро, Чоржўй ва Керки ҳудудлари асосий яшаш жой сифатида танланади. Бундан ташқари, Амударё чегара чизиғи бўйлаб манзилгоҳлар барпо этиш кўзда тутилади. Хусусан, Термизнинг Амударё қирғоғига туташган Паттакесар қишлоғи ёнида руслар истиқомат қилиши учун яшаш жойларини қуриш бошланади. Шундан сўнг Термизга телеграф тармоқларини тортиб келиш бошланади. Айниқса, Амударё сув йўли пароходчилиги ташкил этилганидан сўнг иш янада ривожланади[2]. Бу давр ҳақида кўпгина илмий тадқиқот асарларида ҳам маълумотлар мавжуд[3].

1893 йил 15 январда Термиз Бухоро амири томонидан Россия подшоси ихтиёрига берилганидан сўнг бу ерда ҳарбий қисмларни жойлаштириш ишлари олиб борила бошланди. Бу ҳудудни ривожлантириш учун Россия ҳукумати барча тадбирларни амалга ошира бошлади. Бизга яхши маълумки, Россия империясининг Туркистондаги аграр сиёсатидан кўзланган бош мақсад пахта масаласини ҳал этиш эди,

бу ишни амалга ошириш учун суғориш тизимида муҳим тадбирлар амалга ошириш талаб этиларди. Империя маъмурлари дастлабки йилларда рус аскарлари ва аҳолиси истиқомат қилаётган шаҳар ва қишлоқларнинг сув таъминотини яхшилаш ҳамда озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабини қондириш учун суғориш тизими тадбирларини амалга оширди. Айнан бу ҳолатга Термиз шаҳрида амалга оширилган ишлар яққол мисол бўла олади. Россия империяси ҳукумати Сурхон воҳаси ҳудудларининг Афғонистон давлати билан чегарадошлиги ва бу давлат орқали инглизларнинг Бухоро амирлиги ҳудудларига нисбатан ғаразли талаблари ошиб бораётганлигини ҳисобга олиб, Термиз шаҳрини мустаҳкам эгаллаб, муҳим тадбирлар амалга оширила бошланган эди.

Энг муҳим вазифа ҳарбий шаҳарнинг сув таъминоти масаласи эди. 1889 йилдаёқ Термиз шаҳри атрофида 10 минг десятина ерни Сурхон дарёсининг ирмоғи бўлган Қизилсув билан суғориш борасида тадбирлар ишлаб чиқила бошлаган[4]. Олинган маълумотларга кўра, доимий сув тошқини даврида ҳарбий участкалар қаршисидаги ботқоқли текисликлар 15-20 саржинга яқин улар оқим йўналишига кўра тик қиялаб ўтган. Термиз яқинидаги ботқоқлик поғонама-поғона текис майдонларнинг умумий эни 1-1/2 чақиримдан ошмас эди[5].

13-батальон казармалари дарёдан 2 чақиримга яқин ерда турганлигини ҳисобга олиб, айтиш мумкинки, Амударёнинг ҳарбий участкаларига яқин ҳолати ҳақида айтилган. Паттакесардан 6-7 чақиримларда Термиз ҳудуди кенг ҳудудда жойлашган. Бу ерда бир қанча миноралар бўлиб, улар атрофида рангли сирланган ғиштдан қопламалар сақлаб қолинган. Манбаларда шаҳар ҳақида яна шундай дейилади: Термиз шаҳри яқинида Зўйинобод кўрғони бор. Амударё соҳилидаги энг катта шаҳар Термиз бўлиб, у Самарқанддан Мозори Шарифга ва Қобулга борадиган тўғри йўлда жойлашган. Термиз қадимдан Бухоро –Афғон чегарасининг энг жанубий пункти, бундан ташқари, Сурхон ва Амударё билан ҳимояланган жой сифатида жуда қулай стратегик мавқега эгадир[1].

Термиз атрофида сариқ тупроқли ҳосилдор ерларнинг катта майдони ва қадимги ирригация тизимларининг мавжудлиги бу ерларни осонгина яна маданий ҳолатга айлантириш имкониятини берди. Бунинг учун эса эски ариқларни тиклаш керак эди. 1894 йил 12 декабрда Амударё чегараларини қўриқлаш учун Паттакесарга чегарачи қисмларнинг 31-Амударё бригадаси келтирилади[6].

1897 йилда махсус комиссия томонидан истехком учун жой тайинланган ва ҳарбий қисм учун казарма қуришга киришилган. Шунинг ҳам эслатиб ўтиш керакки, биринчи бўлиб Термизга шаҳар ва мустаҳкам қалъа сифатида ўз эътиборини қаратган киши Амударё бригадасининг собиқ кўмондони полковник С. Костьевич эди. У Термиз яқинидан жой танлаб, унда чегара бригадаси штаби билан бирга черков, казармалар, штаб офицерлари хонадонларини жойлаштиради, шунингдек улар учун госпиталлар барпо қилинади[1].

Ҳарбий қисмлар қурилиши учун даставвал маҳаллий аҳолидан 40 десятина ер сотиб олинган эди. Аммо бу ер участкаси жуда оз бўлиб, аввал бошида қарор қилинган эди. Сўнгра шу нарса маълум бўлдики, участкани суғориши ёмон қурилган Солиҳобод ариғига қаратилган. Шунинг учун сотиб олиш ўрнига Бухоро амирлигидан катта ер участкасини сўраб олиш мўлжалланган эди. Бу ер участкасини суғориш учун янги суғориш тизимини қуриш лозим эди. Масалани жойида аниқлаб олиш учун 1898 йилда Термизга инженер Гельман экспедицияси келади. Унга юклатилган асосий вазифа Термиз яқинида умумий майдони қарийиб 14750 десятинагача бўлган ерларни суғоришнинг дастлабки лойиҳасини тузиб чиқиш керак эди. Бунинг учун 130 минг рубллик янги ариқ қурилиши ҳам мўлжалланган эди. Бу масалани кейинчалик бир қатор комиссиялар ҳам кўриб чиқди ва ниҳоят 1899 йилда армия кўмондони генерал Духовскийнинг раислигида махсус кенгаш ўтказилади. Кенгаш қуйидагича якуний

қарор қабул қилади: Рус ҳукумати Солиҳобод ариғидан бошланадиган янги ва ишончли ариқ қурилиши билан бирга мавжуд барча Паттакесар ва Солиҳобод каналлари суғориш тизимларини яхшилаш ва кенгайтиришни ўз қўлига олиши зарур бўлган[1].

Ушбу қарор натижасида тегишли талабнома қабул қилинади ва Бухоро амири рус ҳукуматиға 9000 десятина ер участкасини текинға беради. Бу ерлар, бир томондан Амударё билан чегарадош, иккинчи томондан Кўхна Термиз харобаларидан Сурхон дарёсигача ўтказилган тўғри линия билан туташ эди.

Бу улкан ер участкасининг рус ҳукумати ихтиёрига ўтказилиши муносабати билан ҳарбий инженер Гельманга мазкур лойиҳани кўриб чиқиш топширилди. У янги ерларни атрофлича ўрганиш орқали Термиз ерларини суғориш тизимини қайта кўриб чиқиши лозим эди. 1900 йилда инженер Б. И. Кастальскийнинг экспедициясига рухсат берилди. У барча суғориш тизими Сурхон дарёси ва Солиҳобод ариғининг ҳолати, сув оқими, тезлиги, бурғилаш асосида дарё туби ва тупроғини аниқлаш ва Сурхон дарёсини Термиздан 120 чақирим узокликда иккала қирғоғи бўйлаб жойлаштириш лозим эди. Шу билан биргаликда, инженер Б.И.Кастальский томонидан Термизни Сурхон дарёсидан чиқарилган бош тўғон, тиндирувчи бассейнга эга бўлган махсус ариқ орқали суғориш лойиҳаси тузилди. Сурхон суви жуда лойқа бўлганлиги учун шундай қилинган эди. 1901 илда янги ариқ қурилиши лойиҳаси тасдиқланди. Термизни суғориш масаласи давлат аҳамиятига молик масала бўлган. Чунки қулай шарт-шароитлар туфайли бу ерда Афғонистон билан савдо алоқаларини олиб бориш имконини берадиган катта савдо шаҳрини яратиш мумкин бўлган. Термиз яқинидаги Паттакесарнинг ривожланиши шуни яққол исботлайдики, бу ҳудуд катта савдо имкониятларини яратади. Ҳарбийлар билан биргаликда бу ерда савдогарлар ҳам келиб жойлашади ва уйлар қуриб ўз дўконларини очишади[7]. Келажакда Термизни улкан шаҳарга айлантириш учун барча имкониятларини бажариш керак эди. Бу имкониятларни бажариш замирида, албатта, иқтисодий манфаат суғориш тизими ётарди. Бу ишларни бажариш учун иккита лавозим ирригация ишлари мудир ва ариқ ишларини яхши биладиган оқсоқол лавозими таъсис этилади. Термиз- Паттакесарини кўп сонли аҳоли яшайдиган шаҳарга айлантириш учун барча харажатлар амалга оширилади. Россия империяси ҳукумати бу ишларни амалга ошириш учун 57 минг сўм ажратган эди[5]. Суғориш тизимини яхшилаш учун бир қанча мутахассислар таклиф этилади. Ана шундай улкан лойиҳани амалга оширганлардан бири ҳарбий инженер А.Г.Ананьевдир. Инженер А.Г.Ананьевнинг хизматлари туфайли дастлабки бу рус қароргоҳи уч йил давомида Афғонистон ва Бухоро амирлигининг асосий ҳарбий чегара шаҳар қароргоҳи сифатида барпо этилган[8].

А.Г.Ананьев Термизнинг суғориш тизими устида ишлаб, Шеробод беклигининг Термизгача туташган ерларини суғориш тизими устида ҳам изланишлар олиб борди. Ҳарбий инженерлар Л.Пославский, Б.Н.Кастальский, Е. Ермолев ва А. Г. Ананьевларнинг маҳаллий аҳоли тили, маданиятини аъло даражада билиши натижасида Термиз ва унинг атрофида турли улкан имкониятлар вужудга келди. Кейинчалик рус ҳукумати томонидан бу ерга акционерлик корхоналарини қуриш масаласи ҳам кўзда тутила бошланган эди. Бунда асосан пахта экиш учун унумдор ерларни суғориш мақсадида ташкил этилган корхона –жамиятлар турган[1].

Паттакесар ҳудуди асосий кечув жойи сифатида аҳамиятлидир. У Самарқанддан Қобул ва Ҳиндистонга борадиган асосий кечув савдо йўлида туради. Бу жонланган савдо ҳаракати натижасида Ҳиндистоннинг кўпгина маҳсулотлари чой, доқа, нил бўёғи, маржон қабилар бир йилда 0,5 млн рубль суммадан зиёд ҳажмда ташиб ўтилган. Паттакесар Шеробод беклигининг шимолий Афғонистоннинг муҳим савдо ва маъмурий маркази бўлган Мозори Шариф билан бевосита савдо-иқтисодий алоқалари учун муҳим аҳамият касб этган [4].

Термизда бўлган яна бир рус мутахассиси император географик жамияти вакили сайёҳ Р.Ю.Рожевица Амударё бўйида Паттакесарда қурилган Термиз табиий

чегараси ҳақида маълумот бериб ўтган. Паттакесардаги бозор, унда сотилган моллар ва Арманистон, Эрон ва бошқа давлатлар савдогарлари ҳақида маълумот бериб ўтади. Шунингдек, сайёҳ Термизда 1906 йилда кудукли ариқ куриб битказилганлиги ҳақида ҳам маълумот бериб ўтган[9]. Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Паттакесар Афғонистон билан савдо алоқалар яхши ривожланишида муҳим ўрин тутган. Чунки асосий божхона пости шу ерда жойлашган бўлиб келтирилган моллар шу ерда кадоқланган ва чегара пости орқали афғон савдогарларига етказилган[10].

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Паттакесар асосий савдо ҳудуди эканлиги билан ажралиб турган ва ўзининг стратегик ўрни билан муҳим аҳамият касб этган.

Адабиётлар:

1. Логофет Д.Н.. Орошение Термеза // Туркестанский сборник-Т. 497. - С. 172.
2. Логофет Д.Н.. Страна безправия. (Бухарское ханство и его современное состояние) - СПб., 1909. – С. 217.
3. Yangiboeva Dilnoza Uktamovna. (2020). The Effect Of The Russian Empire On The Political Life Of The Emirate Of Bukhara (1868-1917). The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(10), 171-177.
4. Логофет Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом России. Т.: И. - СПб., 1911. - С. 8
5. // Туркестанский сборник. Т. 474. - С. 33.
6. Мирзаев З., Қобулов Э. Сурхондарёда пахтачилик ва Термиз пахта тозалаш заводи тарихи. -Термиз:Жайхун, 1996. 8-9 бетлар
7. Логофет Д.Н.. На Границах Средней Азии Русско-Афганска граница книга II СПб., 1909. - с.202-203.
8. Туркестанский сборник. Т. 497.–С.125-126.
9. Рожевица Р.Ю. Поездка в Южную и Среднюю Бухару в 1906 г.// Туркестанский сборник. Т. 504. -С.48.
10. //Туркестанский ведомости. Т. 1910. №204 12 сентябр

Бобочонова М.,

унвонҷӯи кафедраи таърихи Ватан ва археологияи факултети таърих ва ҳуқуқи ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров

ВАСФИ ХУЧАНД ДАР ОСОРИ ХАТӢ

Таърих ва тамаддуни Хучанди бостонӣ - пайдоиш, ташаккул, хусусиятҳои иқтисодӣ, тарзи зиндагӣ ва фаҳанги сокинонаш дар ҳамаи навъҳои манбаъҳо: осори хатӣ, мадракоти бостоншиносӣ, мардумшиносӣ, инчунин дар асноди фанҳои забоншиносӣ, чуғрофияшиносӣ, фолклор, инсоншиносӣ инъикос ёфтаанд. Танзим ва таҳлили амиқи маҷмӯи воқеият, далелҳои, ки дар манобаҳои гуногун мавҷуданд, ба ҳалли масъалаҳои бисёри мубрами илмӣ, назарӣ, маърифатӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ ва амалӣ мусоидат мекунанд.

Манбаи хатии пеш аз исломӣ -“Авесто” муҳимтарин сарчашма дар мавриди таърих ва фарҳанги Хучанд ба ҳисоб меравад. Решаи вожаи “Хучанд” дар куҳантарин матн дар миёни осори тамаддуни эронитаборӣён –“Авесто” мавҷуд аст [5, 64].

Муҳаккики таърихи забонҳои эронӣ Л.Г.Герсенберг решаи вожаи “Хучанд” –ро баррасӣ намуда, иртиботи се вожаи кӯҳани эрониро ба калимаи имрӯзаи “Хучанд” ошкор кардааст: а) *Xvanj yak anta*; хуршед; б) *Xvaganda –kanda* – хва: манзили хуршед; в) *xunjand, xvanjand, xurjand*: хуршедшаҳр.

Бино ба гуфти профессор Н.Турсунов шакли муарраби “хвар” дар номи сарзаминҳо, вилоятҳо ва манотиқи ақвоми эронӣ, монанди “Хуросон”, “Хоразм” бисёр дида мешавад. Дар ин вожаҳо муарраби “ху” ва “хвар” –и форсӣ, яъне “вари Хуршед”, “самт тарафи Офтоб”, “ҷониби шарқ” назил шудааст [7].

Решаи дигари вожаи “Хучанд” баъди пояи “ху, хвар” – ниҳод дар шакли “чанд” аст, ки шакли талаффузи калимаи “канд” мебошад. Дар қаламрави форсизабон вожаи “чанд” дар номҳои ҷуғрофӣ зиёде аст: Гарчанд шаҳр дар вилояти Илоқ, байни Хучанду Чоч дар садаҳои миёна, Чанд шаҳри маъруф дар поёноби рӯди Сайхун, Течанд (дар Туркистон), Бирчанд (дар ҷанубии Хуросони Эрон). Ёқути Ҳамави шаҳри Ёзганди Фарғонаро дар “Муъҷам-ул-булдон” ба сурати Ёзганди сабт кардааст. Шаклҳои “канд”, “канд” низ дар Хуросон, Мовароуннаҳр, Қошғар, дар аҳди қадим ва садаҳои миёна ба суратҳои дигар ва дар таркиби номи маконҳо зикр шудаанд. Бино ба қайди Қошғарӣ (асри XI) “Чанд” шакли муаффафи “канд”, “кан” аст. Дар Қошғар шаҳр бо номи Урдуканд ба маънии “иқоматгоҳ” вучуд дорад.

Хуллас, вожаи “Хучанд” самарайи андешаҳои ақвоми нахустини сақӣ ва суғдӣ даврони бостон буд. Ба ақидаи Л.Г.Гертсенберг ин вожа аз ғӯиши мардумӣ ба забони авастӣ роҳ ёфтааст ва маънои “Хуршедшаҳр”-ро ифода мекунад. Дар навбати аввал вожаи “Хучанд” аслан ориёӣ аст ва эронӣ аҳди бостон будани эҷодгарони вожаи маданӣ ва созандагони шаҳр гувоҳӣ медиҳад. Шояд дар таркиби “hva”-и авастӣ, “хвар”-и форсӣшуда ва “ху”-и арабишуда номи ақвоми поягузори обидаҳои сарзамини Хучанд нухуфта бошад. Мабадаи поягузори обидаҳои сарзамини Хучанд нухуфта бошад. Мабадаи парастии онҳо “хуршед” будааст. Парастии офтоб дар байни эронӣ қадим то давраи падидаи Зардушт маълум буд. Дар ин марвид В.В.Бартолд навиштааст: “Таълимоти Зардушт парастии баъзе худоёни қадими эронӣ мисли Митра – Худои Офтоб ва Тиштра- Худои боронро, ки бо деви хушксолӣ мубориза мебуд, манъ накард” [1,40]. Дар ғарби Фарғона, байни риштакӯҳҳои Тиёншон дар шимол, Буттамон (Туркистон) дар ҷануб, дар соҳили рӯди Чаҳшаарта (Сирдарё), маҳрути шохоби он рӯди Хоча Баҳрон, байни талҳои мудофиавии Ширинтеппа ва Фарҳодтеппа дар ғарб ва саҳрои Дарвеш (Қайроққум) дар шарқ дар муҳити рангоранги табиӣ, ки асоси тақсмоти меҳнат буд, ҳамчун маркази воҳаҳои маданӣ шаҳрҳои бузурги кӯчак, дар навбати аввал, Хучанд ва мардуми сокини онҳо бо номи “Хучандӣ” пайдо шуданд, шакл ёфтаанд ва рушду нумӯ кардаанд.

Илова бар вожаи Хучанд, ки он дар “Авесто” ба кор рафтааст, бисёр номҳои ҷуғрофӣ ба ин ёдгории нодир алоқаманд дар фазои сарзамини Хучанд ва атрофи он ҳанӯз маҳфузанд: амсоли Сомғор, Исфисор, Хистеварз, Исфанӣ, Исфара, Куркат, Шавкат, Нов, Кандибодом, Вашкент, Андарак, Ашт, Мастчоҳ, Фалғар, Фон, Яғноб, Ёва, Чорсу дар канори ҷанубу ғарбии Беруни Хучанбшаҳр ҳанӯз ҳам боқист. Дори ба ин вожаи бостоншинос О.И.Смирнова чунин гуфтааст: “Боз як номи қадимтарини мучтамаи меъморӣ тичоратӣ калимаи авастӣ “*Savrusuk*” – бозор дар унвони иншооти савдо дар зери гунбади шаҳрҳо дар шакли кӯтоҳшудаи тоҷикӣ “чорсу” нигоҳ дошта шудааст” [6, 128].

Бино ба маълумоти осори сершумори маъхазҳои юнонии қадим бунёдгузори шаҳри Хучанд сақӣ аҳолии шучоатманд буданд [4]. Ба хоки кишвар чуноне ки бостоншиносон муайян кардаанд, ин аҳолии ориёнасли қадима аз самти ҷануб, кишварҳои иқлимашон гарм дар навиштаҳои Авасто низ ёд шудааст. Дар шаҳри Челябински Федератсияи Русия бостоншиносон осори сершумори шаҳракҳои сақӣ ва скифӣ ориёнаслро пайдо ва ҳафриёт карда, осори расадхонаро низ дарёфт намудаанд

ва ба чоп расонидаанд, ки дар осори меъморӣ баъзе аз нишонаҳои фаро расидани Наврӯз ишора ёфтааст.

Дар ҳазорсолаҳои II-I то мелод яке аз қabilaҳои ориёнажоди сақоӣ дар маҳалли Хучанд ва ҳавзаи рӯди кӯҳии Тақоб, дертар Хоча Бақиргон, маҳалли зиндагонии доимиро ихтиёр доштанд. Тобистони соли 329 пеш аз мелод дар айёме, ки Искандари Мақдунӣ барои ишғоли шаҳри Хучанд меояд, маҳзҳамин сақоӣҳо далеру шуҷоатманд ба ҳифзи кишвари хеш сар боло карданд.

Дар қатибаҳои Эрони қадим, аз ҷумла навиштаҳои Бесутун дар қатори Порт, Хоразм, Бохтар, Суғд кишваре бо номи Скифия дар солҳои 519/518 то мелод саб шудааст [2,31]. Номи сақоӣҳо дар зумраи соқинони вилоятҳои бочгузор ва мутеъ дар қатибаи подшоҳи Ҳахоманишинӣ – Дорой 1 дар Тахти Чамшед дида мешавад. Дар қатибаи Арадешр мутааллиқ ба солҳои 486-480 пеш аз мелод “сақоӣҳои ҳаумаврага” зикр шудааст. Дар яке аз қатибаҳои тахти Чамшед, ки ба рӯи де лавҳачаи заррин ва нукрагин сабт гардидааст, подшоҳ Дорой 1 (солҳои 522-488) худуди империяи худро муайян намудааст. Матни қатиба чунин аст: “Ин давлате, ки ман соҳиб ҳастам, аз мамлақати сақоӣҳои паси Суғд то наҳри Куша (вочеъ дар Ҳабашистон) тӯл кашидааст [7,21]. Ба ақидаи донишманди барҷаста Б.А.Литвинский, ибораи “сақоӣҳои паси Суғд” ба сақоӣҳое, ки дар болооб ва миёноби рӯди Яксарт (Сайхун), аз ҷумла минтақаи шимолу шарқии “Дарвозаи Хучанд” дар ғарби Фарғона зиндагӣ доштанд, ишора мекунад[3,92].

Барои шинохти таъриху фарҳанги Эрон ва Хуросони бузург осори адабии давраи паҳлавӣ, аз ҷумла “Бундаҳишн Фарнабғи Додагӣ” аҳамияти бузург дорад. Ин китоб маҳмуни башҳҳои гумшудаи “Авесто”, тавсири онҳо бо андешаҳои асотирӣ ва боварии марбут ба пайдоиши коинотро нақл мекунад. Дар бораи шаҳри вилояти Хучанд ва рӯди он чунин иттилоот шудааст: “Рӯди Хучанд ба миёни Самарқанд ва Фарғона бишавад ва ўро рӯди Чахрашт хондаанд”[7, 22].

Дар ёдгориҳои хаттии чинӣ мансуб ба даврони пеш аз ислом Хучанд дар шакли “Гуйчант” дар радифи Эрши, Панҷакент ҳамчун номи шаҳр дар байни Устуршана, Чоч ва Фарғона ҷой дода шудааст.

Гарчанде, ки оид ба таърихи қадимаи Хучанд ягон рисолае то рӯзҳои мо нарасида бошад ҳам, аз рӯи таҳлили сарчашми хаттии “Авесто”, қатибаҳои Эрони қадим, манбаъҳои юнонӣ, чинӣ ва ғайраҳо маълум мегардад, ки дар ҳақиқат Хучанд дорой таърихи қариб 3000 соларо дорост.

Пайнавишт:

1. История Узбекистана в источниках, 1984.
2. Литвинский. “Саки, которые за Согдом”, 1960.
3. Мирбобоев А.К., Набиев В., Рахимов Н. Мучассама ба сақоӣёни шуҷоатманд –бунёдгузори шаҳри Хучанд//Тирози ҷаҳон.№36.30.04.2016.
4. Оранский. Введение в иранскую филологию.-М.1960.
5. Смирнова Очерк из истории Согд, 1970.
6. Турсунов Н. Таърихномаи Хучанд. Хучанд, 2012.

BUXORO BOZORLARI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada Buxorodagi bozor turlari va ularning ahamiyati, shuningdek, boshqa ijtimoiy munosabatlarning borishi haqida ma'lumotlar berilgan. Sayyoh va savdogarlarning bozorlar haqidagi ma'lumotlar va taassurotlari keltirilgan. Bozordagi rastalar va ularda sotiladigan mahsulotlar haqida keltirilgan ma'lumotlar ham qimmatlidir.*

***Kalit so'zlar.** Buyuk Ipak yo'li; bozorlar, karvonsaroylar; Buxoro; Karvon yo'li; savdo markazlari; "safidfurushlar bozori", "taqiyado'zlar bozori", "jomafurushlar bozori"; Bozori olacha, Bozori karbos, Bazzozon; rastalar; Chorsu - bosh bozor; hunarmandchilik mahsulotlari; do'kon va ustaxonalar; madaniy markaz; Tim va toqilar; tomosha va o'yin-kulgi maskani*

Sharqda qadimgi davrlardan beri eng keng tarqalgan kasb savdo-sotiq bo'lgan. Savdo yuklarini tashuvchi karvonlar Buyuk Ipak yo'li bo'ylab mollarni sotib, almashib va sotib olib yurgan. Karvon yo'lidagi savdo markazlaridan biri Buxoro shahri bo'lib, shahar nafaqat o'zining me'moriy san'at durdonalari bilan, balki hunarmandlari, bozorlari va savdo do'konlari bilan ham mashhurdir. Bozor shahar mavjudligining muhim belgilaridan biri. XVI asrning ikkinchi yarmida yashab, ijod qilgan Hofiz Tanish Buxoriy bu davrda Buxoro xonligi taxtiga o'tirgan hukmdor Abdullaxon II davrida poytaxt shaharda bozorlar gavjumlashib, yangidan bir qancha bozorlar, karvonsaroylar qurilgani haqida ma'lumot beradi.

Bozor o'rta asr shahrlarining ko'rki edi. Bu yerda turli mahsulotlar bilan savdo qiluvchi shaharliklarni ham, qishloq va dasht aholisini ham uzoq va yaqin mamlakatlardan Markaziy Osiyo shaharlariga kelgan savdogarlarni ham uchratish mumkin edi. Binobarin, XIX asr Buxoroda bo'lgan venger olimi Vamberi shahar "...bozorlari o'zga yurtlikning nigohida u yerdagi xalqlar, kiyimlar, urf-odatlarining turli tumanligi bilan ko'zni qamashtiradigan manzara ochadi", - degan edi.

Buxoro shahrida ko'pgina bozor turlari bo'lgan. Jumladan, ularda oq mato bilan savdo qiluvchi "safidfurushlar bozori", "taqiyado'zlar bozori", kiyim-bosh turlari bilan savdo qiluvchi "jomafurushlar bozori", temir buyumlar bozori, oshpazlar bozorini uchratish mumkin edi. Echki terisidan tikilgan etiklar bozori, ko'mir bozori, tuxum bozori kabilar ham bo'lgan.

Muayyan tur mahsulotga ixtisoslashgan rasta, do'kon, toq va timlarda ma'lum turdagi mahsulot, shu jumladan, aholi ehtiyoji uchun mo'ljallangan xilma-xil qimmatbaho gazlamalar, tayyor kiyim-kechak, bosh kiyimlar, poyafzal, zargarlik buyumlari, kulollar, misgarlar, sadoqchilar mahsulotlari sotilgan va mahsulotlar ko'pincha shu yerning o'zida tayyorlangan.

Bozorda pilla, bo'yoq, ko'kat, sabzavot sotiladigan rastalar ham bo'lgan. Chet mamlakatlardan kelgan savdogar, elchi, savdo vakillari va sayyohlar har bir mahsulotning alohida joylarda sotilishining bunday tizimidan xar vaqt zavqlanishardi. Bir sayyoh o'z xotiralarida Buxoroda "har bir hunarmandchilik o'z joyiga va o'z bozoriga ega", — deb yozgan edi. Markaziy Osiyo, jumladan Buxoro bozorlarining bunday tizimi asrlar davomida saqlanib keldi va mamlakatlar madaniyati va iqtisodiyotining bir-biriga ta'siri natijasi o'laroq jahonning ayrim mamlakatlarida ham rasm bo'ldi. Rus tarixchisi V.O.Klyuchevskiyning yozishicha "... bir xil darajada xam G'arb, ham Sharq ta'siriga uchragan uzoq Moskvada ham Buxoro va Sharqning boshqa shaharlaridagidek bir turdagi mahsulot ayni bir rastada to'plangan... Har bir mahsulot uchun alohida joy va do'konlar tayinlangan". Buxoro bozorlarida qo'lyozma kitob va yozuv qog'ozi xam sotilgan, shu yerning o'zida joylashib olgan mirza muayyan haq evaziga hojatmandlarga xat yoki ariza yozib berar edi. Ikki chetida do'kon va ustaxonalar joylashgan ko'chalar, odatda, bozor boshi - chorsuga qo'shilib ketardi. Bozor atrofida istiqomat qiluvchi aholining kattagina qismi ma'lum darajada bozorning savdo

- ishlab chiqarish hayotiga jalb bo'lar edi. Buxoroda bozor va savdo rastasi, ko'p hollarda, qisman bu yerda ishlab chiqarilib, shu yerning o'zida sotiladigan mahsulot nomi bilan yuritilgan. Attoron, Ohangaron, Dastgaron, Zargaron, Kamongaron, Maxsido'zon, Miskaron va hokazo bozor va rastalar shular jumlasidan. Bozor gazlama turining nomi bilan ham yuritilgan: Bozori olacha, Bozori karbos, Bazzozon va hokazo. Shuningdek poyafzal - kavushfurushon, etik va maxsi - etikdo'zon va maxsido'zon, bosh kiyimlar - kulohfurushon va boshqalar sotiladigan rastalar ham bo'lgan.

Bozorlarda, shuningdek, umumiy ovqatlanish uchun ajratilgan joylar bo'lib, u yerlarda non, somsa, issiq taomlar tayyorlab sotilgan. Chorsu - bosh bozor juda gavjum bo'lib, har kuni ishlagan va savdogarlar orasida uzoq-yaqin mamlakatlardan, Badriddin Kashmiriyning so'zlariga ko'ra "butun dunyodan" kelgan savdogarlar uchrardi.

Zamonlar o'tishi bilan bozorlar nomi ko'pincha, unda sotilayotgan yetakchi mahsulotga asosan o'zgarib borgan. Masalan, Buxorodagi timlardan biri — Toqi Telpakfurushon ilgari Chaxorsuyi Oxanin deb yuritilgan bo'lib, keyin Toqi Kitobfurushon va Toqi Xoja Muhammad Parron nomi bilan mashhur bo'lgan, Chaxorsuyi Anorfurushon (XVI asr) keyinchalik Toqi Ordfurushon va Toqi Allofi deb atalgan. Buxoroda XVI asrdan gumbazsimon Timi Kalon, shuningdek Timi Abdullaxon saqlanib qolgan. Olti darvozali ana shu ulkan timda, oldinda bo'lganidek, XIX asrda ham shoyi va boshqa turdagi gazlamalar bilan savdo qilingan. Un, don, paxta, quruq meva sotadigan maxsus kapponlar bo'lgan. Masalan, Kapponi ord, Kapponi g'alla, Kapponi g'o'zayi qadim Buxoroda, shuningdek, ot, qo'y, parrandalar sotiladigan maxsus mol bozori ham bo'lgan. Bulardan tashqari, mahalla va guzarlarda kichik bozorlar bo'lib, ularda eng zarur mahsulot va buyumlar bilan savdo qilingan.

Bozor savdosi, avvalo, mahalliy aholining ehtiyojlarini qondirishni ko'zda tutgan. Ayni vaqtda bu yerlarga atrof qishloq va yaqin kishilari, chet el savdogarlari: hindlar, forslar, arablar, turklar, xitoylar, keyinroq ruslar, shuningdek G'arbiy Yevropa mamlakatlarining savdogarlari kelishardi. Bozorlarda she'riyat, adabiyot va ilm-fan yangiliklari sohasida o'ziga xos musohabalar bo'lib turardi. Qolaversa, bozor ishbilarmon kishilar uchrashadigan, shoir va yozuvchilar muloqot qiladigan joy, o'ziga xos madaniy markaz ham hisoblangan. Do'konlarda adabiy munozaralar bo'lib turgan. Davlatmand usta va do'kondorlar orasidan mashhur adabiyot va fan arboblari chiqqan. Bu haqda Zayniddin Vosifyning "Badoyi ul-vaqoiya", Hasan-xoja Nisoriyning "Muzakkiri ahhob" asarlarida aniq ma'lumotlar keltirilgan. Bozorlarda hukmdor farmonlari e'lon qilingan, gunohkorlar jazolangan.

Bozor tomosha va o'yin-kulgi maskani ham bo'lgan. Bu yerda ko'zboylovchi, dorboz, polvon va qo'g'irchoqbozlar o'z san'atlarini namoyish etib, kun ko'rganlar. Xalq bayramlari, shuningdek podshohning oilaviy tantanalari, uning zafarli yurishlardan qaytishi, elchilar tashrifi kunlari bozor juda gavjum bo'lgan. Shunday kunlarda shaharliklar devorlarga gilam osib bezatishgan, maxsus do'konlar qurishgan, o'zlari bashang kiyinishgan.

Umuman bozor faqat savdo va hunarmandchilik markazi emas, balki ishbilarmon kishilarning uchrashuv joyi, yozuvchi va shoirlarning muloqot maskani, o'ziga xos madaniy markaz vazifasini xam o'tagan.

Bozor yonida masjid, madrasa, xammom bo'lgan. Hammomlarda odamlar fakat yuvinibgina qolmay, dam olish daqiqalarida fikr almashishgan, o'zlarini qiziqtirayotgan muammolar bo'yicha munozaralar qilishgan.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Sharq dunyosida Buxoro bozorlari so'nggi o'rta asrlarning eng mashhur va ko'p tarmoqli bozorlaridan bo'lgan. Bozorlar ijtimoiy infratuzilmaning eng muhim bo'g'ini hisoblangan bo'lib, iqtisodiyotni harakatlantiruvchi lokomotiv bo'lgan. Mazkur maqolada Buxorodagi bozor turlari va ularning ahamiyati, shuningdek, boshqa ijtimoiy munosabatlarning borishi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Buxoro sharq durdonasi "sharq" nashriyoti" Toshkent 1997 – 59,60

2. O'.Mavlonov, D.Mahkamov "Madaniy aloqalar va savdo yo'llari" "Akademiya" nashriyoti 2004 - bet 112
3. A.Aliyev Bu bozorlar qadim bozorlar / A.Aliyev// Maxalla. -2000. -19 apr.. –bet 3.
4. Tijorat odobi/ S.Salimov// Buxoro haqiqati. -1991. -6 noy.
5. Buxoro savdo va timlar tarixi. / G.Ostonova// Savdogar. -2005. -7 yan
6. Buxoro toqlari/ I.Ochilova// Buxoro haftanomasi. -1997. -6 sen. –B 2.
7. Tom va toqilar/ Y.Yusupov//Buxoro haqiqati. -1996. -26 apr.
8. Buxoro: Ochiq osmon ostidagi muzey / (So'zboshi T.Pulatovniki; Avt. – to'pl. Л.Ю.Маньковская;). – Т.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991. – 47 b.

Бердиев Ж.,
преподаватель, (Карши ГУ, Узбекистан)

ИСТОРИЯ ГОРОДОВ КАШКАДАРЬИНСКОГО ОАЗИСА (XVIII - НАЧАЛО XX ВВ.)

Одним из крупнейших городских центров Кашкадарьинского оазиса был город Карши. В этот период город был центром Каршинского бекства, расположенного к юго-востоку от Бухары, на левом берегу нижнего течения реки Кашкадарья. Окруженный стенами, город был не только торгово-экономическим центром, но и политическим и культурным центром эмирата после Бухары и Самарканда. Резиденция наследника престола также находился в Карши.

С середины XVIII века город состоял из Орды (арка), крепости, которая в более поздние периоды расширялась. На площади в центре города расположены 4 медресе, баня, мечеть, наследник престола, войско и арк, окруженные минаретом и стеной с тремя воротами (Кунчикар, Касби, Самарканд). Городская стена окружена рвами, а за этой стеной находятся дворянские дома¹.

В районе, который является главной площадью Карши, есть рынки и торговые палатки, медресе, мечеть и караван-сарай. В этом районе есть рынки, бани, сотни магазинов, крытые караван-сарай, ремесленные лавки и пекарни. Регистан окружен загородными дворами, виноградниками, дынями и садами².

По данным, в середине XIX века в городе Карши насчитывалось более тысячи домов, в том числе двухэтажных. По данным, в этот период в городе проживало более шести тысяч человек³.

Согласно источникам второй половины XIX века, Карши был крупным торгово-экономическим центром с крупными местными рынками, в которые входили торговые ряды, разводные и ремесленные лавки, крытые дворцы (тимы) и караван-сарай. В 1870-х годах на Каршинском рынке было 1400 лавки, и один день в неделю (пятница - Ж. Б.) его посещали 10-15 000 покупателей со всех окраин. На рынках Карши можно было найти не только местные продукты, но и многие зарубежные товары (мыло, иглы, различные ткани, соль, краски, металлическая посуда и т. д.)⁴.

¹ Холикулов А.Б. XIX-XX аср бошларида Қашқадарё воҳаси бекликларида савдо-сотик (Қарши шаҳри бозори мисолида) // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари. Илмий тўплам. – Тошкент: Тафаккур, 2009. – Б. 244.

² Холикулов А. XIX – XX аср бошларида Қашқадарё воҳасида урбанизация жараёнлари // ҚарДУ хабарлари. Махсус сон (ижтимоий фанлар). 2020. – Б. 185-187.

³ Креговский В.В. В гостях у Эмира Бухарского..., – С. 220.

⁴ Туркестанские ведомости. 1872. № 34. 29 августа.

Город Карши расположен на перекрестке важных торговых караванных путей, соединяющих дороги с крупными экономическими и культурными центрами, такими как Термез, Балх, Мерв, Ургенч, Бухара, Самарканд, Гузар, Шахрисабз. Через Карши проходили торговые караваны из Индии, Ирана, Афганистана в Бухару. Домашний скот, такие как верблюды, лошади, ослы, овцы, козы и крупный рогатый скот, которые имеют важное значение для внешней торговли в Каршинском оазисе и продавались один раз в неделю, выставляются на рынках в будние дни с 6000 до 15000. Особой популярностью на рынках Карши пользовались иранские и туркменские ковры, русская металлическая посуда, французское мыло, туркменские лошади, индийские красители, афганские ткани¹. В частности, окраины были самым удобным торговым районом для туркмен-кочевников в степи.

В конце XIX века Каршинского бекства Орда отличался своим величием. Орда построена в форме неправильного прямоугольника. Самая короткая северо-восточная стена имеет длину 120 метров, а самая длинная северо-западная стена - 180 метров².

Второй по величине город Кашкадарьинского оазиса, Шахрисабз, в XVIII и XIX веках также был окружен оборонительными стенами, имевшими 6 ворот (Кунчикар, Карши, Чармгар, Чакар, Тепарлик, Китаб). В центре города находилась крепость, где жили Шахрисабз беги (правитель) и его родственники. Крепость Шахрисабз Беги в народе называлась «Афросиёби, Шахрисабза»³. Перед этой бекской крепостью в центре находится Регистан - городская площадь. Также в центре города находился базар Чорсу, а дороги у городских ворот вели к рынку.

По данным, в этот период в городе с преимущественно узбекским населением проживало около 4000 семей. В связи с тем, что Шахрисабз в этот период был крупным торгово-экономическим центром, здесь было много крупных и мелких торговцев и караван-сараев. Крупные купцы вели торговлю с другими городами. В середине XIX века в Шахрисабзе было 7 караван-сараев, а к началу XX века их было 28⁴.

Ремесленные изделия, изготовленные во всех регионах Бухарского эмирата, можно было найти на рынках Шахрисабза. На рынке Чорсу Шахрисабза, помимо местной продукции, представлены товары российских и китайских торговцев из городов ханства, индийский маринад из Термез-Узора, афганцы⁵.

Город Шахрисабз, издавна известный как «Куббатул илм-вал-адаб», до некоторой степени сохранял это положение в позднем средневековье. В Шахрисабзе были крупные купцы, которые вели торговлю с другими городами, которые жили в основном в центральных гузарах возле рынка Чорсу. В городе было много мастеров - вышивальщиц, мыловаров, ножеводов, кузнецов, гончаров и др. Но ткачество развито меньше, чем в других городах.

Город Китаб был одним из главных административных, экономических и культурных центров оазиса. В городе Китаб находится бекская крепость, на территории которой находились дворец, конюшня, мечеть, 2 приемных, внутренний двор, веранда. По имеющимся данным, эмир Бухары часто бывал во дворе резиденции Китабек бека, где постоянно проживали 250 воинов эмира.

¹ Мавлонов У.М. Торговые и культурные связи Кашкадарьинского оазиса в XVII-XIX вв.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Ташкент. ТашГУ, 1994. – С. 17.

² Насриддинов Қ. Қарши регистони. "Тошкент ислом университети", Тошкент: 2014. – Б. 145.

³ Қадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавҳалар. Муаллифлар жамоаси. Масъул муҳаррир А.С. Сағдуллаев. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 173.

⁴ Холикулов А.Б. XIX-XX аср бошларида Қашқадарё воҳаси бекликларининг иқтисодий ҳаёти // СамДУ ахборотномаси. – Самарқанд. 2010. - №2. – Б. 34.

⁵ Хамидова М.С. Қашқадарё воҳаси хунармандчилиги тарихи (XIX – XX аср бошлари). – Тошкент: А.Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2009, – Б. 83-87.

Перед крепостью Китабского бекства находился площадь Регистан, а рядом с площадью главный рынок города. Большинство населения, проживавшего в гузарах, составляли узбеки, и наименование гузаров было связано с месторасположением населения, как и в других городах. В городе Китабе, особенно ремесла, были широко развиты гончарное дело, ткачество из пряжи и шелковых тканей ювелирное дело, вышивка¹. В середине XIX века в городе Китаб было 6 караван-сараев, 2 бани, 4 медресе, 3 рынка, 4 мечети, в каждом гузаре города были мечети и школы.

Южная часть Узбекистана, в частности Термез на берегу Амударьи, а затем Иран, Афганистан, Индия, а на северо-востоке через Ферганскую долину, Ташкентский оазис, Джизак и Самарканд, Восточный Туркестан, Кашгар, перевал Еттисув через Гузар, хотя в позднем средневековье положение города Гузар было намного ниже чем у других городов эмирата.

Различные налоги, собранные с южных областей, собирались в одном месте в Гузаре, а затем отправлялись в казну эмира. Город Гузар и земли окрестности были переданы беку «в безвозмездное пользование».

Крепость Гузар расположена на берегу реки Гузар, над одним из холмов города, и река служила ее естественной стеной. Крепость Гузар также использовалась в военных целях. Гузар, как и многие другие города этого периода, окружен садами.

Многие торговые пути из Бухары, Термеза, Балха, Самарканда, Шахрисабза, Карши проходили через Гузарский район. Гузарская красная соль, сладкий и крупнозернистый изюм были популярны в городах Карши, Шахрисабз, Сурханский оазис, Бухара, Зарафшанский оазис.

Одним из центров бекства в Кашкадарьинском оазисе был город Яккабаг. Город ограничен на юге горами, а на северо-востоке - оазисом Шахрисабз. Основная часть города, как и резиденция бека, расположена на холме намного выше равнины. Справа от Яккабагдарьи находился рынок, две красивые башни охраняли вход в крепость напротив рыночной площади. Форт окружен хлопковой стеной и хорошо сохранился. В центре крепости находится резиденция бека, окруженная 2-3 рядами стен. Вокруг замка густые сады, несколько столетних деревьев².

Со стороны крепости бек в Яккабаге весь Шахрисабзский оазис и город Яккабаг выглядели как пальмы. На площади перед крепостью расположено городское медресе. Город окружен пышными садами, живописными горами, реками, сосновыми лесами, пшеничными полями и деревнями.

Крепость Яккабаг теперь местные жители называют «Старым Яккабагом». Внутри крепости медресе было построено в начале XIX века хакимом региона Ёдгор Девонбеги. Медресе было двухэтажным, с 22 комнатами на верхнем этаже и 23 на нижнем, всего 45 комнат. Вход в медресе из жженого кирпича, а фасад здания выполнен в стиле минор с букетом с двух сторон. Крыша и небольшие букеты украшены синей черепицей.

Крепость Яккабаг окружена высокой и толстой стеной. Остатки этой стены все еще видны сегодня, они выступают из-под земли. Замок занимает площадь около 40 гектаров, а в центре находится арка, где живет хаким и выслушивает жалобы горожан. В крепость входили через ворота Кунчикар и Кунботар, а в арку - через ворота Кокдарвоза и Акдарвоза.

Башни на стенах замка, крепость бек и медресе Ёдгор девонбеги, мечети гузар, площадь перед медресе и торговые растаны вокруг придали городу великолепие.

В заключение отметим, что города Кашкадарьинского оазиса, такие как Шахрисабз, Китаб, Яккабаг, Гузар, Касби, Чиракчи, как центры бекств и собственности, сыграли важную роль в развитии урбанизации в оазисе и административной системы.

¹ Қадимги Кеш – Шахрисабз тарихидан..., – Б. 177-179 .

² Зияева Д.Х. Ўзбекистон шаҳарлари XIX асринг..., – Б. 197.

Биксалиева Р.Р.,

учитель русского языка и литературы профессиональная школа г.Навои

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ НЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Коренными изменениями в социально-экономической, политической и культурной жизни России в конце XX века обусловили массовое появление неологизмов в русском языке. Под неологизмами мы понимаем новые для данного исторического периода лексические единицы (заимствованные из других языков, а также образованные из имеющегося в данном языке словообразовательного материала по существующим моделям) или новые значения старых слов, появляющиеся в языке в связи с возникновением новых реалий и понятий.

Проанализируем русские неологизмы последних двух десятилетий, зафиксированные в лексикографических источниках начала XXI века. Наблюдается сходства и различия между ними с точки зрения деривационного аспекта путем выявления наиболее продуктивных способов и моделей образования новых слов в современном русском языке. Среди морфологических способов образования выделяется аффиксация, словосложение и аббревиацию.

Большинство неологизмов относится к именам существительным, что связано со способностью слов, принадлежащих к данной части речи, называть новые предметы и явления. Менее активно происходит образование прилагательных и глаголов. Значительную группу русских новообразований последнего времени составляют существительные, которые являются названиями лиц мужского пола, характеризующихся отношением к признаку или предмету, названному мотивирующим словом.

В русском языке неологизмы, принадлежащие к данному разряду существительных, образуются при помощи суффиксов *-ик(Ø)*, *-ник(Ø)*, *-чик(Ø)*, *-щик(Ø)*/*-льщик(Ø)*: *налоговик* ‘сотрудник налоговых служб’, *биржевик* ‘специалист, занимающийся биржевыми операциями’, *рыночник* ‘сторонник рыночной экономики’, *бюджетник* ‘работник учреждения, находящегося на бюджетном финансировании’, *жилищник* ‘работник жилищно-коммунального хозяйства’, *интернетчик* ‘пользователь Интернета’, *альтернативщик* ‘тот, кто находится на альтернативной службе в армии’, *информационщик* ‘работник информационной службы’, *аномальщик* ‘исследователь аномальных явлений в природе’, *экстремальщик* ‘тот, кто занимается экстремальными видами спорта’ и др. Большинство существительных-неологизмов со значением лица имеют разговорную окраску и употребляются как средство непринужденного общения, в том числе в деловой или официальной обстановке.

По нашим наблюдениям, в исследованный период менее образуются имена существительные женского рода со значением предмета могут быть образованы при помощи суффикса *-ница(a)*, однако примеры подобных неологизмов единичны, например: *дискета* > *дискетница* ‘контейнер для хранения и переноски дискет’.

Продуктивно образование названий общественно-политических направлений, мотивированных именами собственными. При этом в качестве словообразовательного форманта в русском языке выступает суффикс *-изм(Ø)*: *Путин* > *путинизм*, *Ельцин* > *ельцинизм*. В русском языке используется также суффикс *-щина(a)*, который всегда имеет оттенок неодобрительности, осуждения и связан с характеристикой идейных и политических течений негативного характера: *Горбачев* > *горбачевщина*.

Русские новообразования последнего времени нередко возникают в результате процесса универбации. Как средство универбации в русском языке чаще всего

используется суффикс *-к(а)*: *наличные деньги* > *наличка*, *социальная сфера* > *социалка*. Русские универбаты употребляются в качестве разговорного синонима сочетания прилагательного с существительным.

Префиксальный способ образования неологизмов активен в обоих исследуемых языках, но в количественном отношении уступает суффиксации. При этом значительным словообразовательным потенциалом обладают иноязычные префиксы, а роль исконных префиксов не так велика. Для русских неологизмов, образованных префиксальным способом, особенно характерны приставки латинского и греческого происхождения: *анти-*, *де-*, *пост-*, *супер-* и под. При помощи приставок *анти-* и *де-* образуются существительные и прилагательные с общим значением противоположности, отрицания: *антиреклама*, *антидуховность*, *антирыночный*, *десоветизация*. Приставка *пост-* вносит значение: существующий, происходящий после того, что названо мотивирующим словом. Ср.: *постперестройка*, *постреферендум*, *постэсенговский*; и под. Производные с префиксом *супер-* приобретают значение интенсивности, высокой степени того, что названо производящей основой: *супербоевик*, *супердержава*, *суперавтомобиль*, *суперприз*.

Русские прилагательные-неологизмы нередко образуются префиксально-суффиксальным способом (*перестройка* > *доперестроечный*, *Путин* > *пропутинский*). В современном хорватском языке данный способпроизводства прилагательных является непродуктивным. Анализ новой лексики показывает, что в образовании русских неологизмов существенную роль играет словосложение. В составе сложных дериватов часто встречаются интернациональные корневые морфемы, например: *еврои эко*. Ср.: *евроремонт*, *евродверь*, *евровыборы*, *евролитература*, *экодом*, *экошкола*, *экостиль* и под. Следует отметить, что в русском языке словосложение при создании новых слов может сопровождаться суффиксацией: *грантодатель* 'организация, предоставляющая грант', *графопостроитель* 'устройство вывода из компьютера графической информации (схем, графиков, таблиц и т. п.); плоттер' и под.

В русском языке очень продуктивен процесс образования сложносоставных слов с иноязычными элементами. Особенно многочисленны примеры употребления в качестве первой части композита аббревиатур, заимствованных из английского языка с сохранением исконного графического оформления: *CD-проигрыватель*, *IP-телефония*, *IT-специалист*, *PR-поддержка*, *SMS-сообщение*, *VIP-гость*, *web-издатель*, *web-служба* и др. Однако подобные новообразования имеют окказиональный характер и не фиксируются словарями современного языка.

В русском языке представлены различные виды сложносокращенных слов: инициальные (буквенные и звуковые), слоговые, смешанные, а также аббревиатуры, образованные из начальной части первого слова словосочетания и целого второго слова: *бомж* < *лицо без определенного места жительства*, *ЕГЭ* < *единый государственный экзамен*, *спецназ* < *войска специального назначения*, *гумпомощь* < *гуманитарная помощь*, *теракт* < *террористический акт* и под. Русские сложносокращенные слова вовлекаются в словообразовательный процесс и служат базой для создания новых слов, принадлежащих к разным частям речи: *бомж* > *бомжиха*, *бомжонок*, *бомжовый*, *бомжеский*, *бомжатник*, *бомжевать* и под.

Начиная с 90-х годов прошлого века во многих языках мира, в том числе в русском, наблюдается большой приток лексических заимствований из американского варианта английского языка, охватывающих практически все сферы жизни современного общества: политическую, экономическую, финансовую, техническую (компьютерные технологии), культурную и бытовую. Англо-американизмы внедряются в словообразовательную системузаимствующего языка, порождая многочисленные производные. Ср.: *спонсор* (англ. *sponsor*) > *спонсорный*, *спонсорский*, *спонсорство*, *спонсировать*.

На основе проведенного анализа можно сделать вывод, что в образовании русских неологизмов последнего времени существует ряд общих тенденций, во многом обусловленных сходством словообразовательных систем двух родственных славянских языков. Самыми активными способами образования новых слов в русском языке следует признать суффиксацию и словосложение. В качестве производящих основ для современных новообразований широко используются имена собственные, аббревиатуры и англоязычные заимствования. В производстве неологизмов принимают участие общие для русского языка словообразовательные морфемы, а также аффиксы, специфические для каждого языка. Материально совпадающие словообразовательные морфемы в русском языке (славянского происхождения или заимствованные из одного источника) могут различаться как по степени их продуктивности, так и по дополнительному значению. Активное использование в словообразовании русских неологизмов иноязычных структурных элементов свидетельствует о характерной для большинства современных европейских языков тенденции к интернационализации лексики.

Использованная литература:

1. Попова, Т. В. Неология и неография современного русского языка: учеб. пособие / Т. В. Попова, Л. В. Рацибурская, Д. В. Гугунава. – М. : Флинта : Наука, 2005. – 168 с.

Бобоева Ситора Рўзимахматовна,
ўкитувчи Термиз давлат университети Термиз, Ўзбекистон

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ЭЛЕКТР ТАРМОҚЛАРИ ТАРИХИДАН

***Аннотация:** Мақолада, Сурхон воҳаси энергетика саноати тарихи, совет ҳокимиятининг электрлаштириши бўйича олиб борган ишлари, қабул қилган расмий ҳужжатлари, архив жамғармалари ва статистик материаллари таҳлили ёритилган.*

***Таянч сўзлар.** Паттакесар, Термиз, Шеробод, Метеор, Красний пролетарий, Павлоград, Чертков, Волоковольский, Чернянск, Денов, Шарғун, ГЭС.*

Сурхон воҳаси - тарихда «Шарқий Бухоро» ерлари номи билан Бухоро амирлиги таркибида бўлган эди. 1920 йилга қадар Сурхондарё воҳасида электр энергияси қуриш ҳақидаги ҳаракатлар бошланган бўлса-да, бу ишлар ниҳоясига етмай қолган эди. Сурхон воҳасидаги илк саноат корхонаси 1910 йилда барпо қилинган бўлиб, унинг ишлаш электр токига бўлган таъминот дастлаб 60 от кучига эга буғ машинаси ёрдамида амалга оширилган бўлса, кейинчалик 50 от кучига эга бўлган дизель ёрдамида амалга оширилган[1].

1914-1917 йилларда Термиз шахрининг ҳарбий бошлиғи подполковник Кричинский ва маҳаллий корхона эгаси Н.Ф. Неродецкий билан Туркистон генерал губернатори ўртасида Паттакесар (ҳозирги Термиз) ни электрлаштириш тўғрисида шартнома имзоланиб, буюртма берилгунга қадар биринчи жаҳон уруши (1914 - 1918 йй) бошланиб кетди. Натижада Термиз шахрини «ёритиш даври» шу тарика тўхтаб қолди[2].

1917 йил октябрь тўнтариши амалга оширилганидан кейин, электрлаштириш борасида воҳамизда дастлабки қадамлар ташлана бошланди.

Собиқ Совет ҳукумати раҳбари В.И. Лениннинг ташаббуси билан 1920 йил февралда Россияни Электрлаштириш Давлат Комиссияси (ГОЭЛРО) тузилди. Илгари қолоқ халқларни илғор халқлар даражасига етказиб олиш соҳасида собиқ Совет

хукумати раҳбари В.И. Ленин кўйган вазифани ҳал этиш муҳим вазифа бўлиб қолди. Сурхондарё округида биринчи бўлиб 1920 йилда Шерободда 15 от кучига эга бўлган двигатель ўрнатилиб, унинг электр энергияси ҳарбий қисмни электр билан ёритиш учун хизмат қилган эди. Термиз шаҳрида 1926 йилга келиб, 100 от кучига эга бўлган дизель ишга туширилди.

Аммо Термиз шаҳри кўчалари керосин лампалари билан ёритилар эди. Қиш ойларида шамол, ёмғир ва қорлар кўпинча бу керосин лампаларини ўчириб ташлар эди. Бу эса шаҳар учун бир қанча ноқулайликлар туғдирар эди. Бу даврда эса Россия империясининг бир қанча шаҳарлари электр энергияси билан ёритилар эди. Термиз шаҳрининг ҳарбий бошлиғи подполковник Кричинский электр станцияси қуриш тўғрисида маҳаллий корхона эгаси Н.Ф.Неродецкийга буюртма берди ва шартнома имзолади.

1920 йилда Шеробод шаҳрида ўн беш от кучига эга бўлган дизель двигатели ўрнатилиб. Унинг электр энергияси ҳарбий қисмни электр энергияси билан ёритиш учун хизмат қила бошлади. 1924-1925 йилларда Сурхондарё округининг Термиз пахта тозалаш заводини 75 от кучига эга бўлган Коломна дизели, 1925-1936 йилларда эса 150 от кучига эга бўлган «Ман» тизимидаги, 260 от кучига эга бўлган «Метеор», 20 та от кучига эга бўлган «Красний пролетарий» номли двигателлар, 1936-1939 йилларда 90 от кучига эга бўлган ХТЗ маркали трактор двигатели орқали электр энергияси билан таъминлаб турилди[3].

1927 йилнинг 17 июлида Сурхондарё округи режа комиссияси қабул қилган 10-сонли қарорида Паттакесар, Термиз ва Шеробод шаҳрида электростанция қуриш тўғрисида қарор қабул қилди[4]. Шу йилнинг 14 ноябрида эса Паттакесар электростанциясини кенгайтириш учун маҳаллий бюджетдан 75000 сўм пул ажратиш тўғрисида ҳам қарор қабул қилди[5].

1928 йилга келиб, Термиз шаҳрида биринчи марта 100 от кучига эга бўлган дизель ишга туширилди. Округда шу йилнинг ўзида электр энергия 119320 квт ни ташкил қилди. Сурхондарё округида биринчи электр тармоқларини ишга туширишда Петр Леснов, Кузьма Голованов, Николай Авгуль, Павел Богданов ва бошқаларнинг хизматлари катта бўлди. 1932 йилга келиб, Термиз шаҳрида шаҳар электр тармоғи маркази вужудга келди[6]. 1933 йилга келиб иккинчи беш йиллик (1933-1938 йй) даврида Сурхондарё округида саноат корхоналари сони ҳам ўсиб борди.

Саноат корхоналари сонининг ўсиб бориши Сурхондарё округида янги электростанцияларни қуриш эҳтиёжини келтириб чиқарди. 1933 йил 23 мартда собиқ ЎзССР Халқ Комиссарлиги ўзининг қабул қилган 6 - сонли қарорида эскириб қолган Катерпиллер типидagi электр энергияси тарқатувчи дизель тракторларни қайта жиҳозлаш, электр энергиядан фойдаланиш имконини бермаслигини назарга олиб, Қумқўрғон ГЭСини қуриш ва бош қурилишнинг зарурийлигини текшириш ва асослаб беришни ўртоқ Марциновичга топширди[7].

Шу билан бирга собиқ Ўзбекистон КП(б) ва Ўзбекистон ССР ХКнинг 1933 йил қабул қилинган 122-сонли қарорида Қумқўрғон ГЭСи қурилишига Главхлопкомнинг техника кенгаши томонидан 1930 йил 1 июлда тасдиқланган лойиҳаси асосида, 1931 йилга келиб, ҳали ГЭС қурилишини иқтисодий ва техник жиҳатдан давом эттиришни Президиум йиғилиши нотўғри деб топди ва ВТЭСХ ва Ўзбек пахта кенгаши (Ўзсовхлопка) ташкилотидан қурилиш ишларини тезда тўхтатиш таклиф қилинди[8].

Шу тариқа Қумқўрғон ГЭСи қурилиши 1943 йилга қадар тўхтатиб қўйилди. 1935 йилга келиб Сурхондарё округида 10 та электр станциялари мавжуд эди. Кейинчалик эса саноат корхоналари ҳам ўзларига қарашли бўлган электр энергияси тармоқларига эга бўлдилар. Округда электростанциялар 1936 йилда 3 миллион 430 минг киловатт соат электр энергиясини ишлаб чиқардилар. 1939 йилда Термиз электр станцияси қурилиши учун Ўзбекистон ССР ХКС 1939 йил 7-июндаги 91/5 сонли қарори билан

қурилишга 530 минг сўмлик лимит ажратди. Қурилишни маблағ билан таъминлашнинг асосий манбалари этиб, банк кредити (банк кредити-250 минг сўм) ва маҳаллий бюджет (маҳаллий бюджетдан-280 минг сўм) ажратиш белгиланди[9].

Шу йилнинг 13 июнида эса Ўзбекистон ССР ХКС нинг 939-сонли қарори билан Термиз электростанцияси қурилиши учун капитал маблағ ҳажмини кўпайтириш тўғрисида қўшимча қарор қабул қилинди. Қарорда Термиз электростанцияси қурилиши учун ажратилган биринчи ярим йиллик учун ажратилган лимитларнинг муваффақиятли ўзлаштирилганлиги муносабати билан иккинчи кварталда Тошкент шаҳри канализацияси қурилишидан юз минг сўмни Термиз электростанцияси қурилиши учун ажратиш белгиланди.

Бундай қарорнинг қабул қилинишининг сабаби Ўзбекистон ССР коммунал хўжалиги томонидан Тошкент шаҳридаги канализация қурилишига банк кредитидан ажратилган 568 минг сўмнинг 1939 йилнинг 1 майгача фақат 58,7 минг сўми ўзлаштирилганлигидир. Ўзбекистон ХК ги томонидан канализация қурилишининг биринчи ярим йиллик учун ишлатилаётган 100 минг сўми Халқ Комиссарлиги томонидан 1939 йилнинг III кварталда Тошкент шаҳри канализацияси қурилишига зарар-етказмасдан бу сўмmani қайтариш ҳақида ҳам қарор қабул қилди[10].

Сурхондарё округи электр тармоқлари ходимлари Иккинчи жаҳон урушига қадар воҳамиз меҳнаткашлари ва улар ишлайдиган саноат ва кишлоқ хўжалигига қарашли корхоналарни электр билан таъминлашда ўзларининг хизматлари билан катта ёрдам кўрсатдилар. Хулоса қилганимизда электр тармоқларида меҳнат қилаётган ишчи ва хизматчилар вилоят иқтисодида ўз ўрнига эга эканлигини кўрсата олди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қобулов Э. Сурхондарё саноатининг илк одимлари. – Термиз, 1993. – Б. 15.
2. Ленин байроғи, 1960 йил, 6 ноябрь.
3. Сурхондарё вилоят электр тармоқлари корхонаси тарихий музейининг жорий архиви.
4. Сурхондарё вилоят давлат архиви 12 фонд, 1 ёзув, 15 в.
5. ЎзР МДА, 86-фонд, 1-ёзув, 4197-иш, 64 в.
5. ЎзР МДА, 86-фонд, 1-ёзув, 4197-иш, 105 в.
7. Сурхондарё вилоят давлат архиви 503- фонд, 1 ёзув, 6 в.
8. ЎзР МДА, 95- ф, 2-ёзув, 2937-иш, 14 варақ.
9. ЎзР МДА, 95- ф, 2-ёзув, 15-16-иш, 36-36 варақ.
10. ЎзР МДА, 837- ф, 32-ёзув, 1444-иш, 197- варақ.

Бакиев А.А.,
ТерГУ, г. Термез, Ўзбекистан

РОЛЬ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ВОЗНИКНОВЕНИИ ДРЕВНИХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

Аннотация. В статье на основе цивилизационного подхода анализируются подходы ученых урбанистов о развитии общества в хронологическом порядке. Обсуждается роль Центральной Азии в системе цивилизаций древнего Востока. На основе археологических, антропологических и этнографических источников выявлено влияние миграционных процессов на преобразование локальных культур до уровня первых цивилизаций. Обсуждается природа миграционных процессов БМАК, получившая названия в науке как цивилизация Окса.

Ключевые слова: *Цивилизация, эволюция, формация, археология, инновационные процессы, миграционные процессы, древневосточная цивилизация, миграция, колонизация, цивилизация Окса, БМАК.*

Abstract. *The article on the basis of the civilizational approach analyzes the approaches of urban scientists about the development of society in chronological order. The role of Central Asia in the system of civilizations of the ancient East is discussed. On the basis of archaeological, anthropological, ethnographic sources, the influence of migration processes on the transformation of local cultures to the level of the first civilizations has been revealed. The nature of the migration processes of the BMAC, which has received the name in science as the Oks civilization, is discussed.*

Keywords: *Civilization, evolution, formation, archeology, innovation processes, migration processes, ancient Eastern civilization, migration, colonization, the Oxus civilization, BMAC.*

С конца XIX века и начала XX века началось цивилизационные подходы в изучении развития общества. Такие ученые урбанисты, как М. Вебер, А. Тойнби, О. Шпенглер, Ф. Бродель, Жак Ле Гофф стали выдвигать идею развития локальных цивилизаций в форме круговой спирали [48: 86-87]. Появления мысли О. Шпенглера о том, что “... каждая цивилизация должна пройти этапы развития” тоже стало важным этапом в развитии идеи цивилизационного процесса [55: 55].

Количество сторонников цивилизационного подхода составляет большинство и среди русских исследователей, в том числе Н.Я. Данилевский, К. Леонтьев, П. Сорокин, Л.Н. Гумилев на ряду первых выбрали этот путь, которые в освещении своих произведений уделяли особое внимание пути цивилизационного развития. Не будет ошибкой, если скажем, что на их примере возникли сторонники отказа от марксистского формационного метода периодизации истории и применения метода цивилизационного прогресса. Одним из первых среди ученых в этой отрасли, который критиковал формационные взгляды в этой сфере был И.М. Дьяконов, он выступил с идеей раздела на восемь фаз историческое развитие народов мира и сам того не подозревая, представил периодизацию, близкую к формационным взглядам [8].

Крупный ученый теоретик Ю.В. Яковец выдвигает идею эволюционного развития истории и поддерживает путь поэтапного развития общества. Он тоже критикует идею формационного подхода и показывает, что окончание общественного развития коммунистической формацией противоречит историческому развитию [56: 44]. Он в своих исследованиях показывает составляющие и границы перехода мировых цивилизаций от одной к другому, обосновывает динамическое развитие других обществ под их влиянием. Им было обосновано то, что каждая цивилизация обязательно проходит этапы зарождения, распространения, расцвета, кризиса и падения, и это является исторической необходимостью, а после обязательно начинается переходный период, а на переходном этапе на основе новых идеологических взглядов, формирование новой цивилизации в результате возникновения развитой материальной культуры является новым историческим процессом [56: 39-52].

Понятие цивилизации является категорией в осознании общественной системы, отражает в себе различные элементы общества. Самыми основными из них являются религия, культура, экономика, политические и социальные организации, которые дают различным цивилизациям различные характеры.

Если будем рассматривать с точки зрения основного предмета науки археологии, то следует отметить, что при изучении развития общества цивилизационный вариант является одним из самых целесообразных [31: 1-95]. Зарождение цивилизаций, свойственные им традиции и инновационные процессы в продолжении изучения материальных источников, относящихся к разным археологическим культурам находят своё отражение в артефактах. Особенно

целесообразен данный метод при изучении истории этнокультурных процессов Средней Азии, что происходило в результате смешивания многих культур.

Культуры, появившиеся в IV-III тысячелетиях до нашей эры на оазисах рек Египта, Шумера, Шана, Индии (Хараппа), впервые в истории народов мира получили название цивилизации Древнего Востока. Следует особо отметить, что в течение XX века в результате проведенных научных исследований были открыты множество археологических культур, которые ранее не были известны [3; 4; 6; 12; 15; 18: 43-62; 22: 56-68; 23; 26; 27; 39; 40; 44; 51: 109-119; 52; 53].

Эти открытия ставят перед исторической наукой новые задачи, то есть задачу определения места Средней Азии в системе цивилизации Древнего Востока. Местные оседлые культуры, сформированные на этой территории, были развиты до уровня ранних цивилизаций и факт внешнего влияния на этот процесс не отрицается ни одним из исследователей. Миграционные процессы сыграли важную роль в формировании культур народов Средней Азии и их можно разделить на три вида характеров:

Первое из них в характере колонизации, характеризуется проникновением сформированных культур на территории Средней Азии;

Во втором виде проникшие снаружи культуры до определенного времени не вступали в связь с местными культурами. В этом виде миграции наблюдается тот факт, что культуры, вошедшие со стороны находятся на более низком уровне, чем местные культуры.

В третьем случае миграции начинались на территориях ведущих развитых цивилизаций, при этом местное население принимает культуру пришельцев и происходят процессы ассимиляции [19: 175; 47: 99-100].

Все три вида миграционных процессов в формировании Древних цивилизаций наблюдаются на основе широких археологических источников и ниже мы рассмотрим эти процессы.

В общем, история регионов цивилизаций Древнего Востока, относящихся к бронзовому веку, тесно взаимосвязана с великими миграционными процессами [47: 89-145]. В IV тысячелетии до нашей эры наблюдается миграция новых племен в Египет совершение этнокультурных процессов в результате смешения народов, формирование новых традиций в материальной культуре и это культурное смещение историки справедливо связывают с общинами, пришедшими из Месопотамии.

В бронзовом веке наблюдается миграция аккадцев. Они непосредственно вошли в города – государства, храмы Шумера и в результате была положена основа семитизации народов Месопотамии. Потом наблюдается процесс миграции гиксосов, касситов, амморитов, хурритов, лувидов и конечно индоевропейцев [13; 14: 148]. Следует отметить, что начиная с III тысячелетия до нашей эры в Средней Азии усиливается миграция носителей разных культур, особенно миграция индоарийцев [17; 20: 224].

Одной из самых древних оседлых культур не только Центральной Азии, но и всего востока является Джейтун, которая возникла с периода неолита на склонах Копетдага и развивалась на основе местных традиций. Наблюдается расширение географии распространения и развития культуры в качестве оседлой, основанной на земледелии и она распространяется на территориях Сумбар, Атрек, Намазга Южного Туркменистана [46: 34-48; 28: 291; 29: 324; 32].

По мнению В.И. Сарияниди, в конце III тысячелетия начала II тысячелетия в такие земледельческие края Южного Туркменистана, как Келлели, Ажикуи, Аучин, Таип, Гонур, Тоголок, Адам-Басан, Тахирбай были завоеваны в результате экспансионной миграции со стороны владельцев ранней городской культуры, у которых были развиты почти все отрасли ремесленничества [41: 6]. Одновременно возникли в земледельческом оазисе Келлели 13, в земледельческом оазисе Ажикуи 7, в земледельческом оазисе Аучин 14, в земледельческом оазисе Таип 8, в земледельческом оазисе Гонур 15, в оазисе Тахирбай 12, в оазисе Адам – Басан 10, в оазисе Тоголок

свыше 30, на берегу реки Мургаб всего 100 памятников бронзового века. Со стороны исследователей были определены хронологические периоды памятников [16: Карты 1-4.]. Эти населения вместе с тем, что создали своеобразную высокую культуру, находились в близких культурных отношениях с Месопотамией и Индией и приняли активное участие в миграции народов в бронзовом веке.

Начинается вторая миграционная волна носителей этой культуры, возникшей на Мургабском оазисе, то есть Бактрийской колонизации. По исследованиям В.И. Сарияниди представители ранней цивилизации располагались на четырех орошаемых районах Южной Бактрии – на берегах рек. Это территориальные земледельческие оазисы Давлатабад, Фарухабад, Даштли и Ничкин, где переселенцы расположились на удобных землях для орошения [43: 21-86]. Было выявлено, что на земледельческом оазисе Давлатабад располагались 4, а на земледельческом оазисе Даштли свыше 40 памятников бронзового века.

Приведены данные о том, что на земледельческих оазисах Ничкин и Фарухабад также были памятники культуры бронзового века, присущих культуре Даштли, но научные исследовательские работы не проводились [40].

В Северной Бактрии, тоже с каждым годом растет количество памятников бронзового века. Такие памятники как Сапалли, Джаркутан, Тиллабулак, Арабулак возникли почти в одно и то же время и в результате эволюционных исторических процессов формировались памятники Молали и Бустан. По причине того, что владельцы появившихся новых цивилизаций считали миграционные процессы, усвоение новых земель первоочередной задачей общины, они не прекращали этот процесс. Следующими миграционными территориями являются оазисы рек Вахш и Кафирниган Южного Таджикистана, на которых тоже сооружены новые памятники [66: 33-46; 35; 36: 43-70]. В науке археологии по отношению данных культур применяются названия БМАК или цивилизация Окс [4; 40; 41; 63].

Проблема формирования цивилизации Окса широко обсуждается исследователями археологами, и совершенно ясно то, что в Бактрии и Согдиане корни этой цивилизации не наблюдаются. Ясно и то, что исследователи ищут снаружи основу культур, корни которых не связаны с традициями местных народов. По общему мнению многих ученых цивилизация Окс является результатом миграции народов Древнего Востока [49].

Исследователь десятков памятников бронзового века Центральной Азии и автор многих идей В.М.Массон связывает корни новой культуры, возникшей в оазисе Мургаб с миграцией владельцев культуры населения, проживавшего на склонах Копетдага в период неолита и энеолита и в результате смешения с переселенцами из Ирана формировался Маргианский археологический комплекс [25: 91; 130-131]. Академик А.А. Аскарлов выдвигает идею о том, что сформированная в Маргиане эта культура распространилась по Бактрии [4].

В.И. Сарияниди, не отрицая факт усвоения Мургабского оазиса со стороны Копетдагцев, связывает возникновение БМАК с памятниками бронзового века и при этом основывается на близость их в материальной культуры [45: 276].

М.И. Филанович в исследовании о возникновении цивилизации Окс поддерживает идею миграции [50: 22-32]. По её мнению на территории первой цивилизации во-первых в результате экономического кризиса, может быть произошедшего в природе ксеротермического изменения начались миграционные движения с переселением населения на север, с целью усвоения новых земель и они поселились на удобных для земледелия территориях Маргианы и Бактрии. Причиной несхожести Окса с материальной культурой первых цивилизаций она считает то, что в период миграций они пережили процесс ассимиляции с материальной культурой транзитных территорий.

Как было упомянуто, проблемой возникновения цивилизации Окса в основном занимались археологи, в основном размышляющие на основе материальных

источников. По нашему мнению, при изучении этой цивилизации недостаточно исследований ученых социологов и урбанистов. По общему мнению ученых урбанистов, развитие общества, цивилизаций осуществляется со стороны группы “творцов”, гениев, великих людей [65: 111]. Поскольку изучаемая цивилизация относится к древнейшему периоду, когда не было письма, неуместно говорить о гениях, но следует отметить, что оставшиеся от представителей этой цивилизации архитектурные здания, отдельные дворцы или храмы, другие качественные сооружения могли служить интересам “творческих групп”.

Со стороны ученых урбанистов подчеркивается то, что каждая цивилизация должна иметь периоды зарождения, развития, падения, распада и гибели. По нашему мнению, период перехода от первобытного общества к цивилизационному развитию кроме “творческой группы” будут необходимы еще три фактора. Первое и наиболее важное из них - это природные условия, второе – внутреннее развитие общества, последнее -военная угроза боевых войск. Вот эти три фактора могут ускорить или замедлить формирование цивилизации.

Учитывая то, что Бактрия и Маргиана в бронзовом веке не были густонаселенными, население в основном располагалось на склонах Копетдага, необходимо признать роль миграции в формировании цивилизации Окса. В изучении развития общества, однако, подчеркивая неправомерность пути постановки главным фактором то, с какой территории пришел Древний Восток, надо будет вести исследовательские работы о следующем, прогрессивном этапе развития цивилизации.

Период развития цивилизаций считается её “золотым веком”. В этот период наблюдается соединение общества на пути к единой цели. Малочисленные творцы – путеводители находят идеи, пути развития общества, а общество устремляется за ним. Именно в период развития проявляется характер цивилизации. Как нам известно, если эллинской цивилизации свойственна эстетика, индийской цивилизации религиозная гармония, европейской цивилизации научно – технические особенности, то цивилизации Окса свойственны созидательские качества.

Характерные признаки цивилизации Окса видны в следующих аспектах:

- Строительство храмов и дворцов в архитектурном смысле симметричном стиле, в высоко развитой традиции фортификации в виде крепости (дворец и храм Джаркутана, дворец и храм Келлели, дворец и крепость Даштли, храм Тоголок и другие) [3; 40; 44];

- Строительство трехрядных оборонительных стен в лабиринтной системе в фортификации, которое является новшеством в архитектуре Древнего Востока, свойственно представителям только этой цивилизации (Сапаллитепа, Даштли) [5; 40];

- в архитектуре этого народа впервые наблюдается традиция поделки пола и штукатурки стен из массы, подготовленной из смеси гипса, глины и соломы [59: 10];

- Вместе с тем, что хоронили покойников под полом, под стенами, под дверьми домов, имели и отдельно расположенные большие кладбища. Было традицией захоронение покойников в скорчившемся положении, как младенец лежит в утробе матери, вместе с ним закапывали вокруг него керамические посуды разных форм, предметы из металла, камня, кости, дерева, ружья и украшения [4];

- Очень сильна была половая дифференциация, потому обязательным было установлено захоронение женщин левым, а мужчин правым боком [2: 21];

- 5-7 % кладбищ составляли кенотафы [11: 21];

- В цивилизации Окса по отношению к покойникам характерно принятие инновационных положений. К инновационным процессам можно отнести такие знаки, как захоронение покойника в кувшине, нахождение анатомически не целых, сложенных скелетов, нахождение вместо скелетов костей животных (в основном бараньих), заложение вместо покойника глиняных статуй, наблюдение остатков золы в могиле, постройка крематориев на кладбище [57: 147-178];

- Населения цивилизации Окса всесторонне развили земледелие, основанное на искусственном орошении и применили метод получения нескольких урожаев из одного земельного участка, что привело появлению излишка богатства в Средней Азии [30: 56-78];

- Первыми в земледелии использовали силу животных [3];

- Гончарные изделия очень качественно пеклись в двухъярусных печах и изготавливались в неповторимых, несвойственных другим культурам формам. К ним относятся бокалы с длинной ножкой, вазы, чайники с краниками разной формы, посуды в форме конуса и другие [37: 19];

- Комплекты посуды, изготовленных из глины и металла с терракотными статуэтками на ободке тоже относятся к этой цивилизации и они отражают зоолатрическое мифологическое мировоззрение населения [63: 241];

- Изготовление гончарных изделий в стандартных формах и массовое их производство показывает сформированность ремесленнических объединений и товаро – обменных отношений [34: 184];

- Печати и талисманы с разными мифологическими и реальными изображениями, изготовленные из металла, мягкосоставного камня, керамики, кости, дерева являются неповторимыми аспектами искусства представителей цивилизации Окса. В глиптике Окса очень хорошо наблюдаются традиции и инновационные процессы. К ним относятся печати цилиндрической формы культуры Хараппа, традиции сирийских изображений батальных сцен героев -богатырей с животным миром [42: 66-71];

- изготовленные из разных мягкосоставных камней, свойственные эллинской архитектурной культуре предметы в виде миниатюрных колонн. Эти предметы не встречаются в материальной культуре других культур. По выполняемой функции тоже становятся причиной разных споров и при этом больше сторонников той мысли, что они имеют культовое назначения [63: 241].

- Населения цивилизации Окса стали основоположниками международных культурных связей. На севере были установлены культурные отношения с евроазиатским Андроновской культуры, на юге с культурами Хараппа и Элам [17; 20: 224];

- Украшения изготавливались в стандартной форме и в корне отличались от культур Ближнего Востока и Передней Азии в стилистическом аспекте и технике изготовления и имеют свои особенности [58: 112-134].

Основные признаки ранних цивилизаций Древнего Востока

	Признаки цивилизации	Ур (Месопотамия)	Калибанга н (Хараппа)	Суза (Элам)	Джаркута н (Окс)
1.	Формирование государств	+	+	+	+
2.	Классовые отношения	+	+	+	+
3.	Возникновение первых городов	+	+	+	+
4.	Система налогов	+	неточно	неточно	неточно
5.	Развитая торговля	+	+	+	+
6.	Развитое ремесленничество	+	+	+	+
7.	Письменность	+	+	+	+
8.	Землевладение (форма перехода потомкам)	+	неточно	неточно	неточно
9.	Монументальная архитектура	+	+	+	+

10.	Формирование признаков науки и искусства	+	+	+	+

По наблюдениям А.Ж. Тойнби после эпохи развития, “золотого века” цивилизаций начинается так называемый “брэквайн”, то есть период их раскола. Этот период является периодом вековых ошибок творческих групп, причины которых надо будет искать не извне, и внутри общества и ученый социолог больше связывает это с психологическими моментами [65: 120]. Головокружение от достигнутых успехов, излишняя самоуверенность, превосходство желания удовлетворения собственных интересов в управлении утрачиваются качества изворотливости, предприимчивости, гибкости. С археологического аспекта это положение можно наблюдать в обществе Джаркутана на основе архитектурных сооружений. Открытое и изученное Д. Хуффом монументальное здание с оштукатуренным белым гипсом полом и стенами, напоминающего “белый дворец”, которое было разрушено спустя немного времени после строительства и вместо него было построено новое, можно оценить как стремление творцов управляющих к улучшению своих жизненных условий [59: 8]. По исследованиям А. Тойнби всем цивилизациям в истории свойственен период раскола [65: 128].

После “брэквайна” цивилизации наступает следующее состояние “дезинтеграции”, то есть расчленения [65: 134]. По исследованиям ученых теоретиков, урбанистов подходя к этому периоду цивилизаций творцы, составляющие меньшинство, не могут давать направление дальнейшему развитию общества, постепенно утрачивают магические свойства перед обществом и переходят к правлению силовым методом. Из состояния “творческой управляемости” переходит на состояние “управления на основе приказа”. В этом положении в цивилизации утрачивается единство, в большей части народа ослабляется добровольная подчинения, понижается единство масс, начинается время разделения, кризисов.

В первом периоде дезинтеграции (расчленения) наступает темнота. Внутренние распри, восстания, внешние и внутренние гражданские войны, революции происходят именно в тот период. Религии утрачивают свои божественные свойства, в обществе увеличиваются разные “болезни”, не только в обществе, но и в сфере искусства происходит процесс варваризации.

В это время не прекращается деятельность великих людей, творческих личностей, но их устремления не на развитие общества, а на его спасение. Эти их действия могут привести к временным достижениям, но не смогут спасти уже обреченное общество. Со временем появляются новые творчески мыслящие, вторичные цивилизации [65: 316].

Социальное положение цивилизаций, шедших по смелому пути развития К Ренфрю, К Кристенсен ва В.М. Массон обозначили сперва как «chiefdom», а в последующих произведениях как “первое развитое общество” [60; 62]. То, что “первое развитое общество” было присуще и к цивилизации Окса отмечено исследователями [33]. В этой цивилизации существует иерархия памятников. Выполнение одним памятником в качестве города функцию гегемона в каждом земледельческом крае, существование священников и правителей, осуществляющих свою деятельность в храмах и дворцах, богатых могил подтверждают существование развитого управления. Храмы как в древней Месопотамии и Египте выполняли функцию, организующую хозяйство.

Цивилизация Окса объединила в двух исторических краях территории Маргианы и Бактрии, центром первого из них был Гонур, второго Джаркутан, и оба они были одними из первых ранних городов. В обоих центрах были одинаковые положения, согласно результатам изучения храмов и дворцов наблюдается, что правила городами ответственные за религиозные дела – мубады (священники). Учитывая то, что

в период становления первых классовых отношений правители и священники не делились на отдельные социальные группы, являлось вполне естественным, осуществление совместной деятельности в этих памятниках, то есть в дворцах и храмах, иногда в одном монументальном здании [54]. Из социальных исторических процессов известно, что превращение священниками хозяйств храма в свои частные земли, привели к появлению новых правителей – правителей. Усиливающиеся новые правители – священники овладевая землями вокруг, распространили своё правление по всему бассейну реки. Таким образом в одном или в нескольких руслах рек возникли первые государства [7: 34; 21: 3]. В памятниках Гонур и Джаркутан наблюдается единство мубадов и правителей, служение их к одной цели в управлении и развитии общества, но не было замечено, что военные и правители были в боевом положении.

Экономический базис цивилизации Окса, кроме земледелия и животноводства, составляли ремесленничество и торговля. В культурных связях и торговых отношениях были установлены культурные отношения с ближними и дальними народами (Ближний Восток, Элам, Индия). Социальная дифференциация в обществе не была в классовом характере. В управлении первыми городами – государствами бюрократические институты не были сформированы.

Как мы проанализировали, данная цивилизация, как и другие цивилизации пережила все этапы развития, такие как зарождение, распространение, расцвет, кризис, упадок и на исторической сцене потерпела крах в результате внутренних распри и внешнего влияния. В качестве причины этому мы рассматриваем переселение кочевых племен из Евразии в Среднюю Азию и процесс диффузии народов.

В степных регионах Евразии также наблюдается становление “раннего комплексного общества” в II тысячелетии до нашей эры. Но путь их развития и участь резко отличается от ранних цивилизаций Средней Азии. Точка зарождения, распространения “раннего развитого общества” в Евразии начиналась с регионов Синташта – Аркаим, сформированного на основе Андроновской культуры [6: 55; 10: 42-43]. На основе этих революционных процессов, происходящих в социальной жизни кочевников, лежат такие факторы, как интенсивное развитие животноводства, в особенности коневодства, обработки металла, увеличение количества населения, социальное развитие, формирование аристократии, формирование деятелей военных групп, действующих на колесницах. Можно считать, что в этой цивилизации строительство взаимных дорог между населенными группами являлось одним из важнейших факторов. При этом южное направление считалось одним из главных дорог. Свидетельством тому является формирование памятников, присущих появившимся в Средней Азии в начале II тысячелетия до нашей эры кочевым культурам [17].

Как было упомянуто выше, во втором виде миграции населения, происходивших в бронзовом веке, культуры, пришедшие из-за рубежа, до определенного времени не входят в контакт с местными населенными группами. Нами было подчеркнуто, что в этом виде миграции наблюдается, что уровень вошедших из-за рубежа культур находятся на более низком уровне, чем местные культуры. Примером такой миграции вполне может послужить вторжение культуры Андронovo в Среднюю Азию [20: 224]. Если наблюдать переселение некоторых групп в оазисы Ташкент, Зеравшан и Кашкадарья, то в следствии взаимных культурных связей населения Андроновской культуры, переселившихся на Приаралье, с южными оседлыми народами привело к разрушению местной, занимавшейся собирательством и охотой Калтаминарской культуры [50: 22-32]. Аналогичный процесс наблюдается на примере Гиссарской культуры.

Кочевые народы, проживая рядом с оседлыми народами, достигшими ранней городской культуры и цивилизации, пережили процесс полной ассимиляции. Вопрос приближения материальной культуры кочевых народов с цивилизацией Окса, их взаимного влияния наблюдались на примере сфер гончарного дела, обработки металла и были изучены специалистами [38: 62]. Выясняется, что миграция кочевой культуры

Андроново в Среднюю Азию была не в захватническом и военном характере, протекала организационно и в процессе нескольких направлений и волн. Они не только переселились в этот регион, но и установили культурные связи с местными народами и между двумя народами произошли процессы этнического смешивания. В результате появились двухкоренные смешанные (синкретические) культуры. Этот процесс очень хорошо изучен в примере культур Тулхар, усадьбы Бабашов, Бишкент, Вахш, расположенных на территории Южного Таджикистана [1: 63; 24: 135; 61: 74]. В останках могил этих культур обнаружено одинаковое применение и кремации, присущей кочевникам, и ингумации, присущей оседлым народам. Оседлые и кочевые племена проживали на одной территории, в результате взаимного влияния образовалось смешанное общество. Это был самый крупный процесс ассимиляции, происходивший в генезисе народов Средней Азии, в котором главную роль сыграла миграция. Она послужила направлением в дальнейшем экономическом, культурном, этническом формировании народов Средней Азии.

Список литературы:

1. Аванесова Н.А. Новое в погребальном обряде Сапаллинской культуры. // Археологические вести. № 4. СПб., 1995. С. 63;
2. Алекшин В.А. Социальный строй раннеземледельческих обществ по погребальным памятникам культур Средней Азии и Ближнего Востока. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - М.: ИА АН СССР. 1977. – С.21.
3. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд. – 1993. – 187с;
4. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга Узбекистана – Ташкент, 1977. – 248 с
5. Аскарлов А. А. Сапаллитепа. — Ташкент, Фан, 1973. – С. 171
6. Генинг В.Ф. Могильник Синташта и проблемы ранних индоарийских племен. // СА. 1974. № 4. - С. 55.
7. Дьяконов И.М. Община на Древнем Востоке в работах советских исследователей // ВДИ. 1963.- № 1. - С. 34;
8. Дьяконов И.М. Пути истории: От древнейшего человека до наших дней. - М., 1994.
9. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. Вып. 118. 1962 – 278 с;
10. Зданович Г.Б. Южное Зауралье в эпоху средней бронзы. // Комплексные общества Центральной Азии. - С. 42-43;
11. Ионесов В.И. Становление и развитие раннеклассовых отношений в оседлоземледельческом обществе Северной Бактрии. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Самарканд. ИА АН Уз.ССР. 1990. – 21 с.
12. Исаков А.И. Саразм. - Душанбе, 1991. – 328 с;
13. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Часть первая. Месопотамия. Под. Ред. И.М.Дьяконова. - М.: 1983;
14. История древнего мира. Часть I. – М.: 1983. – С. 148.
15. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья // ТХАЭЭ, Т. X. - М.: 1977. - С. 217;
16. Кошеленко Г.А., Губаев А.Г., Гаибов В.А., Вадер А.Н. Мервский оазис: динамика систем расселения и ирригация // ВДИ. - М.: 1994, №4. - Карты 1-4.
17. Кузьмина Е.Е. Арии – путь на юг. - М., - С.Пб. Летний сад, 2009. 557 с;

18. Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников Андроновской культурной общности // Бюллетень Международной ассоциации по изучению культур Центральной Азии. Вып. 9. -М.: 1985. -С. 43-62;
19. Кузьмина Е.Е. О некоторых археологических аспектах проблемы происхождения индоиранцев // Переднеазиатский сборник. Древняя и средневековая история и филология. М., 1986. С. 175;
20. Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарины? М.: 1994. –С. 224.
21. Кудратов С. Марказий Осиё худудидаги илк давлатларда бошқарув тизими ва ижтимоий муносабатлар // O'zbekiston tarixi. 1999, №4, - Б. 3.
22. Литвинский Б.А. Бронзовый век // ИТН. Том I. - М.: 1963. - С. 56-68;
23. Литвинский Б.А. Древние кочевники «крыша мира». - М.: 1972. – 269 с;
24. Мандельштам А.М. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане. Л., 1968. С. 135;
25. Массон В.М. Адтындепе. Л., 1981. С. 91, 130-131.
26. Массон В.М. Алтын-Депе // Труды ЮТАКЭ. Том XVIII. Л.: 1981. – 324 с;
27. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА, 1959 . - № 73. – 239 с;
28. Массон В.М. Первые цивилизации. - Л.: 1989. – С. 291;
29. Массон В.М. Поселение Джейтун. - Л., 1971. – С . 324;
30. Массон В.М. Протобактрийский блок древневосточных цивилизаций (К выходу книгу: Amiet P. L'age des echanges inter-iraniens 3500-3700 avant J.-C. Paris, 1986) // Информационный бюллетень МАИКЦА Вып.14, М.: 1988. – С. 56-78.
31. Массон В.М. Ритмы культурогенеза и концепция ранних комплексных обществ // Вестник российского научного гуманитарного фонда. СПб. 1998. № 3. С. 1-95.
32. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. - М.: -Л., 1962. – 423 с.
33. Массон В.М. Феномен ранних комплексных обществ в древней истории. // Социогенез и культурогенез в исторической перспективе. СПб., 1991.
34. Массон В.М. Экономический и социальный строй древних обществ. - Л., Наука, 1976. - С. 184.
35. Пьянкова Л.Т. Древние стотоводы Южного Таджикистана. - Душанбе, Дониш, 1989. – 208 с;
36. Пьянкова Л.Т. К вопросу о семейных и общественных отношениях в эпоху поздней бронзы (по материалам могильников Вахшской культуры) // МКТ. Вып. 4. - Душанбе, 1987. - С. 43-70.
37. Рахманов У. Керамическое производство эпохи бронзы Южного Узбекистана. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Самарканд, ИА АН РУз.ССР 1987. – С.19.
38. Рахманов У., Шайдуллаев Ш. О влиянии культур степной бронзы на керамические комплексы Сапаллинской культуры. // Общественные науки в Узбекистане. 1985. № 11. С. 62.
39. Сагдуллаев А.С. Усадьбы Древней Бактрии. - Ташкент, 1987. – 127 с;
40. Сарияниди В.И. Древние земледельцы Афганистана. - М.: Наука, 1977. – 184 с;
41. Сарияниди В.И. Древности страны Маргуш. - Ашгабад, 1990. - С. 6.
42. Сарияниди В.И. Змеи и драконы в глиптике Бактрии и Маргиании // Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и среднего востока. - М.: 1986. - С. 66-71.

43. Сарияниди В.И. Исследования памятников Дашлинского оазиса // Древняя Бактрия. Материалы 1969-1973 гг. - М.: Наука, 1976. - С. 21-86.
44. Сарияниди В.И. Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. - Ашгабат, 2002. – 279 с;
45. Сарияниди В.И. Первые индоиранцы в Центральной Азии. // Комплексные общества Центральной Азии в III-I тыс. до н.э. региональные особенности в свете универсальной модели. Материалы к международной конференции. Челябинск-Аркаим. 1999. С. 276.
46. Сарияниди В.И. Энеолитическое поселение Геоксюр (Результаты работ 1956-1957гг // Тр. ЮТАКЕ, Т. X. Ашгабат, 1960. – С. 34-48;
47. Титов В.С. К изучению миграций бронзового века // Археология Старого и Нового Света. М., 1982. С. 89-145.
48. Тойнби А. Дж. Постигание истории. - М., 1991. - С 86, 87.
49. У истоков цивилизации. Сборник статей к 75-летию В.И. Сарияниди. - М., 2004. – 466 с.
50. Филанович М.И. Интеграция в формировании древних цивилизаций на территории Узбекистана (эпоха бронзы и раннего железа) // International Journal of Central Asian Studies. Volume 8. 2003. – С. 22-32.
51. Хиберт Ф, Мур К. Новые стратиграфические раскопки в Гонур-депе (север) // Информационный бюллетень МАИКЦА. Вып.19. 1994. – С. 109-119;
52. Хлопин И.Н. Юга-западная Туркмения В эпохе поздней бронзы. - Л., 1983. - 259 с.;
53. Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. – Ташкент, 2000. – 119 с.
54. Шайдуллаев Ш.Б. Этапы возникновения и развития государственности на территории Узбекистана. Автореферат дис.... д.и.н. Самарканд, 2009.
55. Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории. Т. I. - М., 1993. - С. 55.
56. Яковец Ю.В. История цивилизации. - М., 1997. - С. 44.
57. Avanesova N.A. Spatbronzezeitliche Kulturkontakte in der baktrischen Flusoase nach den Befunden der Nikropole Bustan 6 // AMIT 29,1997, - P.147-178.
58. During Caspers E. Some Motifs as Evidence For Maritime Contact Between Sumer and Indus Valley // Persica, V, 1970. - P. 112-134.
59. Huff D, Pidaev Ch, Chaydoullaev Ch. Uzbek-German arhaeological researches in the Surkan Darya region // La Baktriane au carrefour des routes et des civilisations de l Asie centrale. - Paris, 2001. - Fig.10.
60. Kristens H. Chiefdoms, States and social evolution. // Earle T. (ed.) Chiefdoms: power, economy and ideology. Cambridge. 1991.
61. Lyonnet B. Prospections archeologiques en Bactriane Orientale. Vol. 2. Ceramique et peuplement du Chlcolithique a la cqnquet arabe. Paris 1997. P. 74.
62. Renfrew C. Before civilization: radiocarbon revolution and prehistoric Europe. New York. 1973;
63. Sarianidi V. Margiana and Protozoroastrism. - Athens, 1998. – P. 241.
64. Sarianidi V.I. Civilisation of Margiana. Athene, 1999.
65. Toynbee A. J. A Study of History. Vol.III. – p. 128.
66. Vinogradova N. Die spatbronzezeitliche Siedlung Tasguzor in Sudtadzikistan // AMIT. Band 31, - Berlin, 1999. - P.33-46.

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЦИВИЛИЗАЦИИ ОКСА

***Аннотация.** В статье на основе цивилизационного подхода анализируются подходы ученых урбанистов о развитии общества в хронологическом порядке и изучается культура бронзового века в Центральной Азии. Исследована проблема включения культур бронзового века Центральной Азии в систему древней цивилизации Востока как пятую цивилизацию. На основе археологических, антропологических и этнографических источников исследуются основные характеристики БМАК, получившая названия в науке как цивилизация Окса. Анализируется научный дискурс концепций культуры и цивилизации в развитии общества.*

***Ключевые слова:** Цивилизация, Сапаллинская культура, периодизация, археология, урбанизационные процессы, культура, Джаркутан, Даштли, Тоголок, Гонур, город-государство, конфедерация, классовая дифференциация, цивилизация Окса, БМАК.*

***Abstract.** In the article, on the basis of the civilization approach, the approaches of urban scientists about the development of society in a chronological order are analyzed and the culture of the Bronze Age in Central Asia is studied. The problem of introducing the cultures of the Bronze Age of Central Asia into the system of the ancient civilization is investigated. On the basis of archaeological, anthropological, ethnographic sources, the main characteristics of the BMAC, which has received the name in science as the Oks civilization, are investigated. The scientific discourse of the concepts of culture and civilization in the development of society is commented.*

***Keywords:** Civilization, Sapalli culture, periodization, archeology, urbanization, culture, Jarkutan, Dashtli, Togolok, Gonur, city-state, confederation, class differentiation, Oxus civilization, BMAC.*

Кроме цивилизации Древнего Востока в некоторых территориях земного шара, в том числе в Африке, Мезоамерике, на Дальнем Востоке, и конечно в Центральной Азии изучаются новые очаги ранних цивилизаций. [15: 7]. Нахождение новых очагов и введение их в историческую науку формируется среди ученых – урбанистов дорольная новые взгляды на теория становление цивилизации. Если раньше Месопотамия рассматривалась в качестве колыбели ранней цивилизации в истории человечества, то открытие и изучение упомянутых выше новых центров становится основой возникновения полицентрических идей в урбанистике [22: 3].

Формационные взгляды в развитии общества, несмотря на резкую критику со стороны историков и социологов, продолжают применяться со стороны некоторых историков. Археологи предпочитают цивилизационный взгляд потому, что изучают историю культур и цивилизаций на основе материальных источников. [27; 32].

Понятие цивилизации широко вошло в науку истории Узбекистана и в его периодизации формируются цивилизационные подходы. Широкое изучение культуры Сапалли на территории южного Узбекистана, относящейся бронзовому веку, особенно в результате археологических исследований, проведенных в Джаркутане, данный памятник введен в число ранних городов [4]. Такие выражения, как ранний город, ранняя цивилизация, ранние классовые отношения, ранний государственность являются синонимичными, и они в лексическом плане взаимодополняют друг друга. Раз Джаркутан получил статус древнейшего города на территории Узбекистана, то мы обязаны мыслить о том, что население, которое проживало на его территории, тоже достигло цивилизации.

В применении выражения “ранняя цивилизация” в истории народов Центральной Азии необходимо обратить внимание на два его аспекта. Во – первых,

границу между первобытной историей и цивилизационным развитием, во – вторых, разницу между культурой и цивилизацией.

По первому вопросу в исторической науке существуют несколько взглядов. Есть такие понятия, согласно которым цивилизация начиналась с формирования человека, неолитическая революции, урбанизационных процессов, общества, в котором формируется классовое общество или с периода становления государств [43: 77]. Кроме того, применяются такие выражения, связанные с историческими процессами и территориями, как “цивилизация леса”, “цивилизация копья” [4].

Следует отметить то, что Средняя Азия входит в число территорий, где формировалась культура, происходили этнические процессы интеграции кочевников - скотоводов и оседлых народов [8: 5]. Исходя из естественных условий, в которых проживали кочевые народы и их образа жизни, по отношению к созданному ими обществу и материальной культуре тоже применяются и очень правильно оценивается выражение цивилизация [9: 10-12; 10: 67-98; 11: 215-234; 17; 19: 217; 20: 27-41; 21: 224; 23; 31: 12-40; 33; 34; 50: 37-55; 51: 239; 52: 275].

То, что цивилизация в обществах Средней Азии, основанных в поливном земледелии начиналось с бронзового века, подчеркивается со стороны специалистов, занимающихся историей урбанизации, процессы ее возникновения связываются с цивилизацией Древнего Востока [27: 291] и подчеркивается как ее новый пятый очаг [46]. Значит, границей между началом и цивилизацией является бронзовый век, с этого периода начинаются процессы урбанизации общества, возникновения первой государственности, классовое разделение общества. Развивалось ремесленничество, международная торговля и культурные отношения [56: 7-13].

Культура и цивилизация являются несравнимыми между собой историческими понятиями и категориями, понятие культуры применяется в отношении территории, где распространены одинаковые материальные культуры. Поэтому культуры резко отличаются друг от друга. Даже если в первобытном виде, культуры формировались со времен возникновения человека. Понятие цивилизации является широким, применяемым в отношении к развитию общества, появляющимся в определенном его этапе, несмотря на то что цивилизации разные, они схожи друг другом в аспекте социального, технического и технологического развития [4: 24].

Как было подчеркнуто, каждая цивилизация оценивается по внесенному ею вкладу в прогресс общества, в развитие человечества. Следовательно, необходимо проанализировать вклад, внесенный в развитие народов Центральной Азии населения цивилизации Окса.

Населения цивилизации Окса стало основоположником централизованной религии в Центральной Азии. Причиной того, что с такой уверенностью мы об этом говорим, является изучение монументальных храмов, построенных в таких памятниках, как Джаркутан, Даштли, Тоголок, Гонур-Депе [4; 44; 49]. Несмотря на то, что исследователи так и не пришли к единому мнению об изученных храмах, о характере религии, многие ученые считают их ранние храмы зороастризма.

Общество цивилизации Окса впервые в Центральной Азии основало городскую культуру. По данному вопросу проводили исследования профессора Т.Ш.Ширинов и Б.Ж.Эшов, которые пришли к важным заключениям по археологическим критериям, процессам возникновения и развития ранних городов [4; 29: 165-190; 59: 42].

Вопрос формирования государств, сооруженных одновременно с первыми городами, нашло свое отражение в исследованиях Ш.Б. Шайдуллаева [53]. Согласно заключению автора, на территории цивилизации Окса, в частности в Бактрии управление формировалось еще до государственности, при первобытном обществе (семья, патриархальная семья, управление сельской общины). Он сравнивает Джаркутан с городами – государствами мира Древнего Востока. Историческая топография памятника, развитое управление и формирование системы производства, высокий уровень созданных материальных образцов, широта степени культурных отношений,

все это позволяло внести Джаркутан в категорию город – государств. Он обосновал то, что к раннему железному веку в Бактрии формировались территориальные государства. На основе археологических и письменных источников доказано, что в результате конфедерации территориальных государств в VIII веке до н.э. образовано Бактрийское царство. По заключению Ш.Б. Шайдуллаева, до формирования Древнебактрийское царство прошло через два этапа государственности, город – государства и территориальных государств, в результате конфедерации территориальных государств возникло Древнебактрийское царство, по самым последним исследованиям, Древнебактрийское кавийство [54: 67-72]. Значит, население цивилизации Окса обосновало самые древние в Центральной Азии город – государства.

Еще одним основных свойств цивилизации является то что, население должно быть дифференцированным в классовом отношении. На примере цивилизации Окса данным вопросам занимались ряд историков [2: 21; 18: 21]. Они, опираясь в основном на количество и качество образцов материальной культуры Южного Туркменистана и Южного Узбекистана, захороненных вместе с покойниками, встречающихся в могилах, отметили социальную дифференциацию населения цивилизации Окса. В последние годы в результате исследования арков, дворцов, храмов ряда памятников, относящихся бронзовому веку дал полный ответ на этот вопрос, и социальная дифференциация населения цивилизации Окса было научно обосновано [1: 21; 30: 82-94; 38: 42; 41: 40; 57: 42].

Конечно, никто не сомневается в том, что высоко развитое ремесленничество является признаком цивилизации. В этом отношении представители изучаемой нами цивилизации обосновали и развивали многие отрасли. По гончарному делу в истории народов Центральной Азии изобретателями гончарного круга считаются Алтын-Депинцы. [29: 165-190; 36: 19]. А население цивилизации Окса подняло эту традицию до уровня искусства. Изобретение гончарного круга создало возможность для изготовления керамических сосудов в стандартном, симметрическом стиле, что положило фундамент изготовления изящных вещей в гончарном деле.

В Центральной Азии изобретение не только гончарного круга, но двухъярусных печей для обжига гончарных изделий принадлежит именно Алтын-Депинцам, что является продуктом творческой деятельности населения Алтын-Депе [25]. Историю печей для обжига гончарных изделий культуры Сапалли изучали А.А. Аскарлов и У.В. Рахманов. Была осуществлена типология печей для обжига гончарных изделий, наблюдение за их эволюцией и совершенствованием [5: 10; 6: 36-38; 7: 12-41; 36: 6-9].

Двухъярусные печи для обжига гончарных изделий встречаются на территории Месопотамии в VI тысячелетии до н.э., Древней Индии (Мохенджо-Даро) в III веке до н. эры, Ирана (Тепе-Гавр) 3900 лет назад, в Южном Туркменистане начиная с времен Намазга IV (Хапуз-депе, Теккем-депе, Учтепе, Гонур-Депе, Намазга-Депе). Исходя из приведенных данных можно сделать такой вывод, что в Древнем Востоке уделялось огромное внимание гончарному делу. С раннего этапа гончарного дела производились качественные глиняные изделия. Известно, что двухъярусные печи для обжига глиняных изделий отличались от других совершенством технологии и конструкции, и такие печи использовались вплоть до периода последнего средневековья.

Изготовка двухъярусной печи, обжиг керамики требовало от человека больших знаний и мышления, определенных профессиональных навыков и непрерывного труда. По данным Э. Сайко, обжиг глиняных изделий должны в таких печах требовать 800 – 900 градусов температуры [42: 154].

Двухъярусные печи для обжига гончарных изделий являются одними из самых совершенных сооружений, что объясняется постоянством работы и изобретением технологии термостата. Изобретение технологии термостата предотвратило изготовление бракованной продукции в гончарном деле. Факт того, что среди остатков

культуры Сапалли не было найдено ни одной бракованной продукции, свидетельствует о высоком усвоении данной технологии.

Металлообработка является одним из самых развитых отраслей цивилизации Окса. По исследованиям К. Рахимова, в памятниках культуры Сапалли изучены всего 23 печей для плавки металла [35]. То, что в одном из помещений Джаркутана располагались 8 металлоплавильных печей, мастерской, колодца свидетельствует о централизованности обработки металла, а факт того, что тигеля были найдены целыми говорит об их плавильной технологии.

По металлам цивилизации Окса сейчас ведут научные исследования два специалиста. Если исследования В. Рузанова направлены на определение химического состава металлов, рудным месторождениям, то Кай Каниут занимается типологией металлических изделий [39: 233-239; 67: 89-115].

Согласно сведениям одного из исследователей памятника Джаркутан Ш.Б. Шайдуллаева население цивилизации Окса знало и железо [53: 14]. Заклепки рукоятки ножа, изготовленного из бронзы, который был найден в цитадели Джаркутан, были сделаны из железа. Как известно из истории, железо было изобретено и хеттцами, которые проживали в хронологически одновременно с цивилизацией Окса. Как свидетельствуют хеттские письменности, хетты изготавливали из железа разные украшения, статуи богов и разные предметы для религиозных обрядов [66; 68]. Хетты использовали метеориты и ископаемые железа [75: 682]. В последние годы в науке собраны новые сведения о возникновении и распространении железа. По исследованиям Дж. Вальдбаума древнейший железный предмет относится к V-IV тысячелетиям до нашей эры, и был изготовлен из метеорита. Многие железные изделия, относящиеся к бронзовому веку были найдены в Месопотамии, Анатолии и Египте [74: 69-98]. На Древнем Востоке железо считалось очень драгоценным металлом. Есть сведения, говорящие о том, что железо было в 9-10 раз дороже золота, в 35 – 40 раз дороже серебра, в 400 раз дороже меди [74: 75].

Самый древний письменный источник о железе тоже известно из хеттских клинописных записей. Текст древнейшего «Анитти» рассказывает о событиях XIX-XVIII веков до нашей эры. В нем описан эпизод, когда правитель Пурусхан из города Хуррит посадил своего вассала Анитти на железный трон и вручил ему трость из железа [12: 3-17; 13: 238-261].

Древнейшее железо, найденное на территории Ирана относится ко второй половине II тысячелетия до нашей эры. Доказательством этого являются железный меч и железная дуга, найденные на Тепе-Гиян I, железная сабля и железная булава, найденные на кладбище Сиалк [64: 443].

Время возникновения железа на территории Средней Азии, его распространения считается одной из проблем, ждущих своего решения. В.М. Массон считает временем появления железа начало I тысячелетия до нашей эры и пишет, что железо распространилось в Средней Азии через территорию Ирана [26: 108]. Ю.А. Заднепровский предложил назвать ранним железным периодом X-VIII века до нашей эры, ссылаясь на железный нож и шлак, которые были найдены на Далварзинтепа [16: 32]. А.С. Сагдуллаев в свою очередь предлагает X-VIII века периодом перехода от последнего бронзового века к раннему железному веку, а VII-IV века назвать ранним железным веком [40: 229-234].

Железная заклепка рукоятки бронзового ножа, обнаруженного в Джаркутане заставляет по другому мыслить по этому поводу. С помощью железного меча и железной дуги, найденных на Тепе-Гиян I на территории Ирана начало раннего железного века одревнели на почти 500 лет [64: 443]. Данная вещь, обнаруженная на Джаркутанской цитадели, служит вещественным доказательством того, что население цивилизации Окс знало железо. Интересуясь историй появления данной находки, мы обратились к исследованиям М.В. Горелика, посвященным трудовым и боевым орудиям Древнего Востока. Ножи, у которых схожие рукоятки с ножами, найденными в

Джаркутане, были найдены в памятниках Месопотамии, Сирии и Хетита [14: Табл. I.]. О том, что в бронзовом веке Бактрия была в культурных связях с населением Сирии и Хетита, писали также такие ученые, как В.И. Сараниди, С. Сальватори [48: 55]. Вполне естественно, что Джаркутанский нож также появился здесь в качестве “импорта” в результате таких связей.

Население цивилизации Окса подняли отрасль архитектуры до уровня искусства. В этой сфере они создали традицию, в корне отличающуюся от представителей других цивилизаций. В первую очередь, исходя из природных условий Средней Азии, изготовили строительный материал, заготовив кирпич из местной глины. Из крупных кирпичей (64x32x14см) строили дома, монументальные памятники, в том числе дворцы, храмы. Метод фортификации с лабиринтной системой свойственен только памятникам Сапаллитепа, Даштли, Тоголок, Гонур, и пока не найден в других архитектурных культурах. Метод симметрии в архитектуре тоже изобрели представители данной цивилизации [4; 25; 45: 21-86; 46].

Сообщества, достигшие цивилизации, находятся в близких культурных и этнических отношениях с другими народами. В Центральной Азии население цивилизации Окса также основали международные торговые и культурные связи [28: 49-65; 29: 165-190]. Исследователи вели определенные работы о культурных связях, торговых делах и путях связи бронзового века в Средней Азии [47: 262-265; 55: 34-39; 58: 17-21;]. Достаточно хорошо изучены культурные связи между Древним Востоком и цивилизацией Окса. Особенно открытие памятника Шортугай на территории Бактрии послужило основой данной темы [65].

Представители цивилизации Окса вели культурные связи не только с развитой восточной культурой, но и кочевыми племенами Евразии. В последние годы становится вполне естественным то, что в памятниках бронзового века Средней Азии, памятниках культуры Афганистана, Ирана и многих других памятников культуры Хараппа встречаются керамические изделия, относящиеся Андроновской культуре [37: 58-63]. Под последним научным заключением населения цивилизации Окса были в непосредственных отношениях с Хараппой, Древним Ираном, Андроновской культуры, а в посредственных отношениях с Сирией, Хеттом, Месопотамией [53: 28].

Мы становимся свидетелями того, что представители изучаемой цивилизации стали основоположниками нескольких видов искусства в истории народов Центральной Азии. Это отрасли скульптуры и глиптики. Эти виды искусства отражают мировоззрение народов.

На примере терракотных статуэток, найденных в Джаркутане, можно наблюдать, что нашли развитие и зоолатрические мировоззрения. Известно, что статуэтки выражают идеологические взгляды людей того времени. На основе терракотных статуэток, в виде коровы (быка), верблюда, змеи, орла, двугорбого верблюда мы можем определить зоолатрические мировоззрения населения цивилизации Окс. На примере двух форм эмбриона из глины, части живота беременной женщины и бюста умершего мужчины можно наблюдать, что в Джаркутане существовал такой вид религии, как богослужение духам предков [53: 34].

Жители Бактрии и Маргианы также стали основоположниками отрасли глиптики. Глиптика бронзового века нашло свое отражение в печатях, талисманах, ожерельях. Глиптика даёт самое большое количество сведений среди других источников материальной культуры, изображения, выраженные в них свидетельствуют об искусстве, мифологических и религиозных мировоззрениях, панораме природы, животном мире, о культурных сношениях с другими народами миграции древних народов населения бронзового века.

Историю изучения глиптики Окса можно разделить на два периода. Первый период включает в себя 70-80 годы прошлого века, который характеризуется сбором источников по глиптике и накоплением знаний о предназначении печатей, в которых есть изображения, относящиеся глиптике [3: 26-34]. Если в этот период многие печати и

ожерелья таких памятников, как Даштли, Сапалли, Джаркутан, Тоголок, Гонур были уточнены с стратиграфической точки зрения и были освещены в науке [24: 132-150], то, сотни печатей, продаваемые на рынках Афганистана появились в качестве антикварных продуктов [70] и это продолжается до сих пор.

Исследования последних 20-25 лет по глиптике Окса в основном связаны с деятельностью зарубежных ученых [60; 62; 63]. Автор многих идей по истории Бактрии П. Амье впервые в Бактрийской глиптике поднял вопрос влияния культур Сирии и Хетта [61]. По его мнению, крылатые люди, крылатые звери, изображенные в бактрийской глиптике, сперва возникли в Малой Азии и потом через Иран и Южный Туркменистан распространились в Бактрии. Влияние Малой Азии в формировании школы глиптики Бактрии и Маргианы отмечено крупными учеными археологами, в том числе итальянскими профессорами С. Сальватори и М. Тоси [69: 97-145; 72: 130-158; 73: 283-386], японскими учеными востоковедами и археологами К. Танаби, А. Хори, К. Ишида [71].

По приведенным сведениям можно сделать такой вывод, что культурное развитие народов Центральной Азии начиналось с периода цивилизации Окса. Сформированная на основе ранней городской культуры, классовой дифференциации общества, государственности, внутренних и внешних культурных отношений и развитых технических и технологических новшеств (изобретение вращательного механизма, то есть гончарного круга для керамики и колеса), ход процесса централизации религии свойственны периоду цивилизации Окса

Таким образом, в конце III тысячелетия в Бактрии и Маргиане формировалась цивилизация Окса, в течение II тысячелетия началась его великая историческая эпоха и распространилась на огромной территории, которая включало в себя Восточный Афганистан, Белужистан, Восточный Иран, северные территории Индии. Эта цивилизация характеризуется общими признаками материальной культуры и тем, что постоянно дополняется этническими группами с севера, Андроновской культурой и расширяется в сторону юга.

Список литературы:

1. Абдуллаев У.И. Историография древней системы управления и ранней государственности Средней Азии (XX-начала XXI в.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, ИИ АН РУз., 2008. – 21 с.
2. Алекшин В.А. Социальный строй раннеземледельческих обществ по погребальным памятникам культур Средней Азии и Ближнего Востока. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - М.: ИА АН СССР. 1977. – С.21;
3. Антонова Е.В. К проблеме функций печатей ранних земледельцев Востока. СА. №4, 1984. - С. 26-34.
4. Аскарлов А.А, Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд. – 1993. – 187с;
5. Аскарлов А.А. Бронзовый век Южного Узбекистана (к проблеме развития локальных очагов древневосточных цивилизаций). Дисс. д.и.н. М., 1976, С.10;
6. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977, с. 36-38;
7. Аскарлов А.А. Сапаллитепа. Ташкент, 1973, с. 12-41;
8. Аскарлов А.А. Ўрта Осиё қадимги дунёсининг асосий хусусиятлари // ЎИФ. 1994. №6. 5 бет.
9. Байпаков К. Империя древних тюрок // Тюркский мир (Этнополитический и литературно-художественный журнал). - М.: 1999. - № 1-2. - С. 10-12;
10. Вайнберг Б.И. Изучение памятников Присарыкамишской дельты Амударьи в 70-80 годах // Скотоводы и земледельцы левобережного Хорезма. - М.: 1991. С. 67-98.

11. Генинг В.Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV-III вв. до н.э. по археологическим данным // Ф. Энгельс и проблемы истории древних обществ. - Киев, 1984. - С. 215-234;
12. Георгадзе Г.Г. «Текст Анитты» и некоторые вопросы ранней истории хеттов // ВДИ. - М.: 1965, 4. –С. 3-17;
13. Георгадзе Г.Г. Производство и применение железа в центральной Анатолии по данным хеттских клинописных текстов // Древний Восток (этнокультурные связи). LXXX, М.:1988. - С. 238-261.
14. Горелик М.В. Оружие Древнего Востока (IV тысячелетие - IV в. до н.э.). - М.: Наука, 1993. - Табл. I.
15. Древние цивилизации. - М., 1989. - С.7.
16. Заднепровский Ю.А. Чустская культура Ферганы и памятники железного века Средней Азии. Автореф. дисс. ... докт. ист.наук. - М.: Л., 1978. - С. 32.
17. Зданович Д.Г. Синташтинское общество: социальные основы «квазигородской» культуры Южного Зауралья эпохи средней бронзы. - Челябинск, 1997. – 87 с;
18. Ионесов В.И. Становление и развитие раннеклассовых отношений в оседлоземледельческом обществе Северной Бактрии. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Самарканд. ИА АН Уз.ССР. 1990. – 21 с.
19. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья // ТХАЭЭ, Т. X. - М.: 1977. - С. 217;
20. Кузьмина Е.Е. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии // Народы Азии и Африки. М. 1980. №6. - С. 27-41;
21. Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? М.: 1994. –С. 224;
22. Ламберг-Корловский К.К. Модели взаимодействия в III тысячелетии до н.э.: от Месоотамии до долины Инда. – ВДИ, 1990, № 1. – С.3.
23. Литвинский Б.А. Древние кочевники «крыша мира». - М.: 1972. – 269 с.;
24. Масимов И.С. Новые находки печатей эпохи бронзы с низовий Мургаба. СА. №2, 1981. - С. 132-150.
25. Массон В.М. Алтын-Депе // Труды ЮТАКЭ. Том XVIII. Л.: 1981. – 324 с;
26. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы ... - С. 108.
27. Массон В.М. Первые цивилизации. - Л.: 1989. – С. 291.
28. Массон В.М. Проблема древней Бактрии и новый археологический материал // СА. - М.: 1958. - № 2. – С. 49-65;
29. Массон В.М. Протогородская цивилизация юга Средней Азии // СА. - М.: 1967, №3. - С. 165-190.
30. Массон В.М. Становление раннеклассового общества на Древнем Востоке // ВИ, 1967, №5. - С. 82-94;
31. Массон В.М. Формирование раннеклассовых обществ и вопросы типологии древних цивилизаций // Древний Восток и античный мир. - М.: МГУ, 1980. - С. 12-40;
32. Массон М.Е. Прикладные задачи в археологии и их тематика в Средней Азии. Ташкент, 1937;
33. Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития. - Киев, 1989. – 172 с.;
34. Пьянкова Л.Т. Древние стотоводы Южного Таджикистана. - Душанбе, Дониш, 1989. – 208 с.;
35. Рахимов К. Сополли маданияти ёдгорликларида олов билан боғлиқ курилмалар ва ошхона идишлари типологияси. Т.ф.н. ... дисс. автореферати. ЎЗР ФА Археология институти. Самарканд, 2011. 21 бет.

36. Рахманов У. Керамическое производство эпохи бронзы Южного Узбекистана. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Самарканд, ИА АН РУз.ССР 1987. - С.19.
37. Рахманов У.В., Шайдуллаев Ш.Б. О влиянии культур степной бронзы ... - С. 58-63.
38. Ртвеладзе Э.В. Древняя Бактрия - Средневековый Тохаристан. Динамика историко-культурного развития (по материалам амударьинского правобережья). Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. - М.: МГУ. 1988. - С. 42;
39. Рузанов В.В. Еще раз о хронологии Чустской культуры Ферганы // Российская археология, №4. - М.: 1999. - С. 233-239;
40. Сагдуллаев А.С. Заметки о раннем железном веке Средней Азии // СА. - №2. 1982. - С. 229-234.
41. Сагдуллаев А.С. Оседлые области на юге Средней Азии в эпоху раннего железа (генезис культуры и социально экономическая динамика). Автореф. дис. ... докт. ист. наук. - М.: МГУ.1989. - С. 40;
42. Сайко Э.В. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. Москва, 1982.- С.154.
43. Сайко Э.В. Формирование древнейших городов и становление раннеклассового общества. - М., 1987. - С.77.
44. Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. - М., 1977;
45. Сарианиди В.И. Исследования памятников Дашлинского оазиса // Древняя Бактрия. Материалы 1969-1973 гг. - М.: Наука, 1976. - С. 21-86;
46. Сарианиди В.И. Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. - Ашгабат, 2002. - 279 с.
47. Сарианиди В.И. Об одной группе культовых изделий Бактрии // СА №3, 1979. - С. 262-265;
48. Сарианиди В.И. Сиро-Хеттское происхождение Бактрийско-Маргианской глиптики // ВДИ. - М.: №1, 1999. - С. 55.
49. Сарианиди В.И. Некрополь Гонура и иранское язычество. Москва, 2001.
50. Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов // МИА, №101. - С. 37-55;
51. Тойнби А.Ж. Постигание истории. - М.: 1991. - С. 239;
52. Хазанов А.М. Социальная история скифов: Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. - М.: Наука, 1975. - С. 275;
53. Шайдуллаев Ш.Б. Этапы возникновения и развития государственности на территории Узбекистана. Автореферат дис.... д.и.н. Самарканд, 2009.
54. Шайдуллаев Ш.Б., Икромов Н.М. Қадимги Бактрия подшоҳликми кавийликми // O'zbekiston tarixi. ЎзР ФА Тарих институти журнали. 2010. № 3. 67-72 бет.
55. Ширинов Т.Ш. Древнейшие торговые пути Средней Азии (III-II тыс. до н.э.) // Формирование и развитие трасс великого шелкового пути в Централь-ной Азии в древности и средневековье. Тезисы докладов международного семинара ЮНЕСКО. - Ташкент. 1990. - С.34-39.
56. Ширинов Т.Ш. Қадимги Бактрия подшоҳлиги "Катта Хоразм" // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. - Тошкент, Шарқ, 2001. - Б. 7-13.
57. Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. - М.: ИА АН России. 1993. - С.42;
58. Щетенко А.Я. О торговых путях эпохи бронзы по материалам Туркменистано-Харапских параллелей // КСИА. Вып.122. - М.: 1970. - С. 17-21;
59. Эшов Б.Ж. История формирования и развития раннегородской культуры Средней Азии. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. -Ташкент, 2008.- С. 42;
60. Amiet P. Elam and Baktria. Baktria. An Ancient Oasis Civilizations. Roma-Venezia, 1989;

61. Amiet P. Glyptique Susienne. Des origines a L'epoque des perses Achemenides (MDAI, t. XLIII). Paris, 1972;
62. Amiet P. L'age des echanges inter-iraniens 3500-1700 avant. P.,1986;
63. Baghestani Suzanne. Metallene Compartimentsiegel aus Ost-Iran, Zentralasien und Nord-China. Archaologie in Iran und Turan. Band 1. Leidorf, 1997.
64. Forbes R.J. Metallurgy in Antiquity. - Leiden, 1950, - P.443.
65. Frangfort H.P. Fouilles de Shortughai. Recherches sur L'Asie Central protohistoriques. V.I.II. - Paris: Boccard, 1989.
66. Goetze A. Kleinasien. - München, 1957;
67. Kaniuth K., Teufer M. Zur Sequenz des Gräberfeldes von Rannij Tulchar und seiner Bedeutung für die Chronologie des spätbronzezeitlichen Baktrien // AMIT. Band 33. - Berlin, 2001. - P. 89-115.
68. Laroche Em. Etudes de vocabulaire. VI. Revue hittite et asianique,1957.
69. Salvatori S. Bactria and Margiana Seals. East and West. Vol.50, 2000, P.97-145;
70. Sarianidi V.I. Seal-Amulets of the Murgab Style // The Bronze Age Civilization of Central Asia. Recent Soviet Discoveries. Ed. by Kohl P. L., New York, 1981.
71. Tanabe K., Hori A., Ishida K., Nagasava M., Itami S. Animals in the Art of the Ancient Orient. The Ancient Orient Museum, Tokyo, 1983.
72. Tosi M. A Topographical and Stratigraphical Periplus of Sahre Suxteh. Proc.ASARI 1975, 1976, P.130-158;
73. Tosi M. Excavations at Shahr-i Sokhta. Preliminary Report on the Second Campaign, Sept.-Dec.1968, EW 19, 1969,P.283-386.
74. Waldbaum J.C. The First Archaeological Appearance of Iron and the Transition to the Iron Age // The Coming of the Age Iron. Ed. by Th.A.Wertime and J.D. Muhly. - New Haven-London, 1980. - P.69-98.
75. Wertime T.A. Pyrotechnology: Man's First industrial Uses of Fire // American Scientist.1973, Vol. 61. 6. - P. 682.

Бақоева Таҳмина,

магистранти курси дуҷуми кафедраи забони англисӣ, Донишкадаи омӯзгории
Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент

УСУЛҲОИ САМАРАБАХШИ ОМУЗИШИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

***Аннотатсия:** мақола ба тафтишиоти усулҳои гуногуни самарабахши омӯзиши забони англисӣ бахшида шудааст. Дар наъри мазкур имкониятҳои истифодаи методҳои муаллифӣ, ки барои зуд аз худ кардани забони хориҷӣ махсусан забони англисӣ мусоидат мекунанд дида баромада мешавад.*

Калимаҳои асосӣ: забони англисӣ, омӯзиши забони англисӣ, тарзу усулҳои омӯзиши забони англисӣ, методҳои муаллифӣ омӯзиши забони англисӣ.

Суръати зиндагонии муосир, хоҳ хоҳонаш бошем ва хоҳ не чорҷубаи вақтии худро мегузорад, ки итоат накардан ба он моро аз пой меафтанад. Имрӯзо шумораи афзалиятноки одамон ба омӯзиши забони хориҷӣ рӯй овардаанд. Ҳар яке аз онҳо мақсади муайяни омӯзиш доранд, баъзеашон барои сайру сайёҳат кардан ва дигарашон барои тичорат ва ба сафари меҳнати рафтан ин забонҳоро меомӯзанд.

Рӯз аз рӯз одамон бисёртар хохишманди омӯхтани забони хориҷӣ дар муддати кӯтоҳ мешаванд ва дар навбати аввал ба марказҳои омӯзиши забонҳо муроҷиат менамоянд. Аммо мо хостем масъаларо соддатар гардонем ва бо роҳҳои самарабахш бо омӯзиши забони хориҷӣ шинос гардем. [3]

Омӯхтани забони хоричӣ (махсусан калимаҳои нав ва ифодаҳо) ин меҳнати душвор ва пурмашакат аст, ки сарфи бисёри вақтро талаб мекунад. Магар чунин аст? Наход, ки дигар роҳи омӯзиш набошад? [1]

Барои ҷавоб ба ин савол меҳостем диққататанро ба методистони муосире, ки сарто сари олам ба одамон барои омӯзиш кӯмак мерасонанд ҷалб намоем.

Аввалин методикае, ки меҳостем бо он шуморо шинос намоем ин методикаи Анна Максименко асосгузори курсҳои забони англисии муаллифӣ мебошад. Ӯ методикаи худро ба стратегияҳо мансуб менамояд. Биёед стратегияҳои мазкурро дида мебароем.

Стратегияи 1: “ Нерӯи эҳсосотро истифода намоед”. Муаллиф маслиҳат медиҳад, ки калимаҳои англисиро бо чизе муҳим ва мусбӣ барои худ пайваст намоед, ки ин чизи муҳим танҳо ба шумо дахл дошта бошад. Яъне ҳангоми омӯзиши калимаҳои нав дар навбати аввал бояд он калимаро аз пеши худ гузаронем. Маҳз ин имкон медиҳад то, ки мо ин ё он ҳолати забониро паси сар намоем (масалан дар ҳолате, ки мо ин ё он топикро аз ёд менамоем масалан дар мавзӯи “Сайру гашт”) агар инро бе ҳадаф танҳо барои он, ки “лозим” аст аз худ намоем ин корро анҷом додан на анқадар осон мегардад ва дар ҳолате, ки мо хайёл намоем, ки ин сайру сайёҳати мост дар ин ҳолат қорамон дучанд осон мегардад.

Дар ин ҳол Анна Максименко маслиҳат медиҳад: “пеш аз он, ки калимаеро дар хотир бигиред фикр намоед, ки он барои шумо чи қадар муҳим аст. Дар оянда онро истифода мебаред ё не”. Ғалбер намудани маълумотҳои нодаркорро дар оянда аз худ намоед.

Стратегияи 2: “Ба қобилияти худ бовари изҳор кардан”. Оё хотираи хубро доро ҳастед? Аз худ намудани калимаҳои душвори забони англисӣ бароятон душвор нест? Фикрҳо моддиянд. Фикре, ки шуморо водор мекунад то, ки омӯзиш ё ин ки ҳарф задан ба забони хоричиро душвор шуморед аз сар дур намоед. Мо инро пай намебарем аммо мағзи мо маълумотро ба мисли обҷаббақ хоҳ мусбӣ ва хоҳ манфӣ бошад ба худ кашида мегирад. Яъне агар шумо худро водор намоед, ки аз ўҳдаи коре намебароед мағзи шумо низ дар назди худ монеа мегузорад. Максименко бовар дорад, ки асос бояд ба нерӯи худ бовари ҳосил намуд.

Стратегияи 3: “Абадан дар хотир гирифтаан”. Бисёр одамонро масъалаи “Оё магар ман имконияти дониши гирифтаамро истифода бурдан надошта бошам аз хотир намебарорам” азият медиҳад?

Ҷавоб ба савол ин метавонад аз худи шахс ва вачҳи ӯ вобаста бошад. Шахсони аз чихати забондонӣ муваффақ ба қобилияти худ бовар доранд ва зуд донишашонро барқарор мекунанд. Онҳо мегӯянд, ки “вақте лозим омад метавонам зуд ба хотир биёрам”. Ин водоркуниҳо ба қобилияти сабтқунии мағзи сари мо таъсири худро мерасонанд.

Стратегияи 4: “мақсадро ба хотир доштан”. Олимон борҳо исбот кардаанд, ки одамоне, ки бо мақсади муайян ва сабаби аниқ забонро меомӯзанд нисбат ба шахсоне, ки чунин мақсад надоранд, ба муваффақият тезтар ноил мегарданд. Аз ин сабаб дар мактаби миёна омӯзгорон ба хонандагони худ вазифаи хонагӣ медиҳанд то, ки дар дарси оянда луғатҳои навро аз худ карда, дар вақти гузаштани мавзӯи нав танқиси нақашанд. Аз рӯи нишондоди омор ба хонандагоне, ки вазифаи хонагӣ дода мешавад нисбат ба онҳое, ки вазифаи хонагӣ иҷро намекунанд аз ёд намудани луғатҳои нав осонтар мегардад. Аз ин сабаб асосӣ роҳи самарабахшӣ омӯзиши забони хоричӣ мақсад ва вачҳ ба шумор меравад.

Стратегияи 5: “Омӯзиши беидрокона” Сире нест, ки дар ҳолати беидроқӣ мо қобилем маводи навро зудтар аз худ намоем. Масалан вақте шумо автомобил меронед диққати шумо пурра ба роҳ банд аст ҳамзамон ҳолати беидроқии шумо калимаҳои навро аз матни суруди автомобил аз худ мекунад.

Кӯшиш намоед мумтазам аз китобҳои ҷолиб, ҳикояҳо, аудио маводҳо, видео маводҳо истифода баред ва бо одамон бо забони англисӣ муошират намоед.

Эҳтимол аз ҳама стратегия пурсамари азхудкунии забони хориҷӣ аз нуқтаи назари Максименко ин калимаҳои навро аз рӯи таҷрибаи худ омӯхтан мебошад.

Агар мо диққати худро ба кӯдаке, ки ҳама чиз барояш нав аст, ҷалб намоем метавонем мушоҳида кунем, ки вақте ӯ калимаи навро аз худ мекунад вай онро дар ҳама ҳолат пайҳас мебардад мешавад. Масалан, вақте бори аввал калимаи “сафедро” мешунавад кӯдак ин калимаро ҳангоми дидани ранги сафед такрор мекардад мешавад.

Инна Максименко маслиҳат медиҳад, ки ин калимаҳоро дар ҳолатҳои гуногун истифода бояд бурд. Онро дар нақлҳои истифода карда бо дорандаи забон ва дигарон бояд мумтазам истифода кард. [5]

Инчунин мехостем бо методи бахотиргирии давравии Сергей Григорович Халипов шинос намоем (бисёрзабондоне, ки зиёда бо 40 забон муошират намуда, калимаҳои забони навро ба васитаи методи хусусии худ аз бар менамояд)

Марҳалаи аввал. Ҳамеша кӯшиш намоед, ки калимаҳои нави шунидаатонро транскрипсия карда навишта гиред. Барои методи мазкурро санҷидан кофӣ аст танҳо боре ба китоби гуфтугӯи забони англисӣ нигаред, дар онҳо шояд он мегардем, ки садодиҳои калимаҳои забони англисӣ бо ҳарфҳои забони русӣ навишта мешаванд. Дар ин ҳол шояд он мегардед, ки садодиҳои калимаҳои забони англисӣ чи гуна ғалат маънидод карда шудаанд. Мисол ба ҳама калимаи маълуми **Girl** ҳамчун “гёл” навишта мешавад. Дар ҳолати истифодаи чунин тарзи талаффуз шумо на танҳо забонро омӯхта наметавонед инчунин наметавонед бо дорандаи забон дуруст ҳарф занед.

Ба ин роҳ, транскрипсия – ёвари мо дар омӯзиши забони омӯхташаванда мебошад.

Марҳилаи дуюм. Алоқамандии образҳои визуалие, ки бо омӯхтани калимаҳо ва ифодаҳо алоқаманд аст. Масалан ҳама калимаи **Girl** – ро визуалӣ ба пеши назар меорем (аз дигар ҷониб калимаи шунидашударо бори дигар мустақкам менамоем.

Дар марҳилаи навбати талаффузи худро то ба ҳолати “тасалли” меорем (филологҳо онро “Тассалии артикулятсионӣ” меноманд). Ин маънои онро дорад, ки дар ҳолати талаффузи ибораи нав мо набояд норозатиро ҳис намоем. Дар марҳилаи мазкур бояд аз нутқи асли яъне аз нутқи дорандаи забон ба муддаои табъ истифода намоем (ба инҳо дохил мешаванд аудио, сабтҳои видеоӣ ё ин ки бевосита муошират намудан бо дорандаи забон).

Дар марҳилаи чорум ибораҳоро бо суръати баланд талаффуз кардан маслиҳат дода мешавад. Ҳангоми муошират аз имову ишора истифода карданро фаромӯш накунад.

Марҳилаи ниҳой бошад бозгашт ба суръати одатӣ мебошад. Инак бо ёрии истифода аз ин марҳилаҳои наонқадар душвор бо истифода аз методикаи Халипов мо имкон дорем ба осонӣ калимаҳои навро, ифодаҳо, ҷумлаҳо, матнҳо ва дар оянда забонҳои нави хориҷиро аз худ намоем. [6]

Рӯйхати адабиётҳои истифодашуда:

1. Баранова А.Р., Learning English with the help of online video lessons/ А.Р. Баранова// Инновационное развитие современной науки: сборник статей Международной научно-практической конференции (г. Уфа, 31 января 2014г.) С.31-33.

2. Баранова А.А., Катюшина А.А. integration of english and geography by means of songs at school // Фундаментальные проблемы науки: сборник статей Международной научно-практической конференции (20апреля 2015г., г.Уфа). - Уфа: Аэтерна, 2015. – С. 119-122.

3. Баранова А.А., Макашина А.А. Изучение языка в языковой среде// Психология и педагогика: прошлое, настоящее и будущее: сборник статей

Международной научно-практической конференции (19 мая 2014г.,г. Уфа). – Уфа: Аэтерна, 2014. – С. 20-23.

4.Валеев А.А., Баранова А.Р. к вопросу об обучении в вузе диалогической речи на иностранном языке //Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6; URL: <http://www.science-education.ru/120-16316>

5.Шесть стратегий эффективного обучения от Инны Максименко Режим доступа: <http://enative.narod.ru/theory/methods/simple.htm>

6. Семинар полиглота Сергея Халипова – Режим доступа: <http://poliglots.ru/strategy/modelirovanie-strategiysergeya-halipova.htm>

Бердиева Мукадас,

студентка 2 курса факультета иностранных языков направления русский язык и литература Навоийского государственного педагогического института.

Рахматова Мамура Шахридиновна,

научный руководитель – преподаватель кафедры русского языка и литературы Навоийского государственного педагогического института

ИЗУЧЕНИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

В последние несколько лет в выступлениях и публикациях многих философов, социологов, психологов и педагогов, а также — ученых, писателей, политиков и других представителей отечественной интеллигенции совершенно особую актуальность обнаруживает проблема образования. Вряд ли это можно назвать простой случайностью или новой интеллектуальной модой: скорее за этим стоят некие новые тенденции общемирового цивилизационного процесса. Уже сейчас мир в целом становится многополярным и поликультурным, а ведущими тенденциями современного образования являются его гуманизация и гуманитаризация, диалогизм и проектность. В этой связи уже есть и понимание того, что образование и обучение — очень разные вещи, и что образование не должно быть просто трансляцией. По-прежнему отсутствует понимание того, что образование не должно просто транслировать культуру, и тем более — какую-то бы ни было монокультуру. А это значит, что должен измениться смысл, цели и ценности образования. Образование должно служить прогрессивному развитию человека, общества и цивилизации в целом, — во всех смыслах. поскольку мы говорим о том, что образование должно перестать быть трансляцией культуры и призвано скорее научить человека найти свое место, свою нишу в культуре, оформить свое субкультурное пространство, в новом образовании совершенно иной статус и значение должна обрести философия.

Именно образованный человек может стать любым специалистом высокого уровня, и поэтому обновленное образование необходимо рассматривать как самую эффективную в стратегическом плане инвестиционную сферу и для отдельной личности, и для любого государства. Конечно, подобное изменение самой сущности образования неминуемо влечет за собой и серьезное изменение применяемых форм образовательной деятельности и типов образовательных пространств. Когда образование перестает быть простой трансляцией культуры и определенного набора профессиональных знаний, умений и навыков, тогда любой учебный предмет или дисциплина в рамках образовательного процесса уже не могут являться его целью, равно как и какая-либо форма образовательной деятельности. Они, в этих условиях, безусловно, должны обрести для субъекта образовательного процесса статус инструмента смыслопорождения и самооформления — как человека и личности, специалиста и

профессионала. Все это выдвигает на первый план вопрос о необходимости существенного пересмотра, переоценки некоторых привычных для традиционного образования идеалов и норм, в том числе и из ряда так называемых общечеловеческих ценностей. А сознание людей осталось прежним — соборным, коллективным, причем вовсе не из-за коллективистского коммунистического прошлого, а по причинам, имеющим гораздо более глубокие и значительные исторические корни.

Еще одна проблема традиционного образования, требующая безусловного разрешения в образовании новом, это *его массовость*, при которой весь образовательный процесс в целом *ориентирован на «среднего»* ученика и студента. Если планка образовательных стандартов поднимается, этот средний выпадает из процесса, но, в то же время, на этом среднем уровне не может учиться сильный и талантливый. Так мы снова делаем образование пассивным, поскольку человечество, как известно, всегда развивалось не в целом, а посредством лучших своих представителей. В этой связи, в новой образовательной модели должно измениться и содержание понятия гуманизм.

С одной стороны, образование в 20-м веке стало одной из самых важных сфер человеческой деятельности; огромные достижения в этой области легли в основу грандиозных социальных и научно-технологических преобразований, характерных для уходящего века. И, наконец, в последние десятилетия в процессе поисков путей преодоления кризиса образования происходят радикальные изменения в этой сфере и формирование новой образовательной системы. Информационная революция и формирование нового типа общественного устройства — информационного общества — выдвигают информацию и знание на передний план социального и экономического развития. Не нужно также забывать, что информация и теоретическое знание являются стратегическими ресурсами страны и, наряду с уровнем развития образования, во многом определяют ее суверенитет и национальную безопасность. Становление информационного общества требует качественного повышения человеческого, интеллектуального потенциала развивающихся стран и тем самым выдвигает сферу образования на первый план общественного развития.

На данный момент в современном обществе происходит неудержимое развитие информационных технологий, особенно в области мультимедиа, виртуальной реальности и глобальных сетей.

Эпидемия и вызванные ею изменения в образовательном пространстве способствовали ускоренному включению пользователей в образовательную онлайн среду. Началось активное изучение современных образовательных технологий и возможностей их применения, в том числе путём обмена опытом между участниками образовательного процесса. Изменения непрерывно происходят и затрагивают абсолютно все ее области нашей жизни. Сфера образования — не исключение. Еще вчера мы не знали о существовании мобильных телефонов, а сегодня участвуем в онлайн-конференциях, занимаемся по видеосвязи с репетиторами из разных стран и изучаем материалы дистанционных курсов прямо на наших смартфонах!

Массовое онлайн-обучение, захватившее мир в 2020 году, ускорило активно протекающий процесс смены традиционной модели обучения, основанной на понимании того, что преподаватель передает знания, а обучающийся их получает.

Онлайн-образование, дав возможность большому кругу преподавателей узнать и применить на практике подходы горизонтального обучения, помогло повысить роль обучающегося в процессе обучения.

Современные цифровые технологии дают возможность для развития университетов и других образовательных учреждений во всем мире, обеспечивает возможность для обмена опытом и знаниями, что позволяет узнать больше и применять данные знания в повседневной жизни.

Болтаева М.Н., Усанов Р.,
устодони кафедраи умумидонишгоҳии фарҳангшиносии ДДХ ба номи академик
Б. Ғафуров

БОБОЧОН ҒАФУРОВ РАВШАНГАРИ МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОЧИК

Дар ҳар давраи замони халқи тоҷик фарзандхое, меофарид, ки қор ва пайқори онҳо дар таърих ҷовидонист.

Аз қабилҳои ҷунин фарзандони фарзонаи халқи тоҷик академик Бобоҷон Ғафуровро, ки барои пешрафти ҷомеаи Тоҷикистон, инкишофи илму фарҳанги тоҷик ва шарқшиносии ҷаҳон саҳми фаромӯшнопазир гузоштанд, дар роҳи шинохти асолати миллии халқи тоҷик ва муаррифии аразандаи тоҷикон дар арсаи ҷаҳон хизматҳои бузург, захираи талошҳои содиқона кардаанд, номбар кардан шоиста аст.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни суханронии худ дар маҷлиси ботантана ба ифтихори ҷашни 100-солагии зодрузи Бобоҷон Ғафуров китоби “Тоҷикон”-и Бобоҷон Ғафуровро шиносномаи миллати тоҷик номида, таъкид доштанд: “Ин асар шӯълае буд, ки ба саҳифаҳои торику фаромӯшгаштаи таърихи миллати тоҷик равшанӣ андохта падидаҳои худшиносӣ, ифтихори миллии ва ҳофизаи таърихии мардумро бедор намуда ва фарзандони бедордилу фидои руҳи тоза бахшид” [6].

Бобоҷон Ғафуров ваъи илм ва адабиёти халқи тоҷик дар асрҳои IX-X-ро таҳлил намуда, қайд мекунам, ки «ин давра дар таърихи тараққиёти адабиёти классикии тоҷику форс дар асрҳои миёна яке аз муҳимтарин давраҳо ба шумор меравад» [3, 40-44].

Пайваста ба ин хулосаи илмӣ Б.Ғафуров оиди ҳаёт ва эҷодиёти асосгузори эътирофшудаи назми классикии тоҷику форс устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абӯшақури Балхӣ, Робиаи Балхӣ, Абӯмансур Муҳаммад ибни Аҳмади Дақиқӣ, Абулқосим Фирдавсӣ сухан рондааст.

«Ашъори Рӯдакӣ, - қайд менамояд Б.Ғафуров, - аз ҷиҳатҳои динӣ қариб тамоман ҳолӣ буда, дар аксари онҳо андешаҳои амиқи фалсафӣ нуҳуфтаанд. Ҷунончи, беҳтарин абёти ӯ роҷеъ ба гардиши доимии моддаҳо ва муборизаи наву кӯҳна мисоли барҷастаи ҳамин навъ шеърҳост» [3, 44-54].

Ҷуноне Б.Ғафуров қайд менамояд, Рӯдакӣ дар шеърҳои худ хирад ва дониш, нақӯқорӣ ва далериро тараннум карда, мардумро ба наҳаросидан аз саҳтиҳои рӯзгор ва мардонавор бартараф кардани онҳо даъват менамояд, ғояҳои инсониятпарварӣ ва меҳнатдӯстиро таблиғ намуда, аксаран ақидаҳои дар миёни халқ пайдошударо ифода мекард.

Бурзургтарин шоири он замони Абулқосим Фирдавсӣ дар асоси нишон додани гузаштаи пур аз қаҳрамонии халқ, бедор намудани ҳисси ватандӯстии онро вазифаи асосии «Шоҳнома» - и худ медонист. Тамоми ҳамосаи Фирдавсӣ бо руҳияи хайрхоҳӣ нисбат ба ақли меҳнат – барзгарону пешаварон фаро гирифта шудааст. Фирдавсӣ дар бобати фаҳмидани моҳияти неҳзати маздакия аз тамоми ҳамасрони худ пеш гузаштааст. Ӯ ба маздакиён бо назари нек нигариста, онҳоро «гурусна ва азияткашида» менамод.

Комебиҳои илму фанни давраи Сомониён камтар аз муваффақиятҳои адабиёти нафиса набуд. Бобоҷон Ғафуров дар қисмати ба илму фан бахшидашудаи боби дуюми фасли чоруми асари худ оиди Ибни Кутайба, Абӯмуашшар Ҷаъфар ибни Муҳаммади Балхӣ, Абӯбақри Наршаҳӣ, Абӯнасири Форобӣ, Абӯалӣ ибни Сино барин барҷастатарин олимони он давра маълумоти воқеӣ додааст. Хизмати арзандаи Форобӣ, пеш аз ҳама, ба фикри Б.Ғафуров, дар он аст, ки ӯ мероси Арасту ва дигар файласуфони Юнони

Қадимро аз худ намуда, онро ба халқҳои Шарқи Наздик интиқол дод. Бисёр мутафаккирони тоҷик ёро дар соҳаи фалсафаи Юнон устои худ донистаанд. Ба қалами Форобӣ миқдори зиёди асарҳои тадқиқӣ тааллуқ дорад. Махсусан рисолаи «Доир ба ақидаи соқинони шаҳри Комил», ки бо таъсири асарҳои дар бораи давлат навиштаи муаллифони қадим ба вучуд омада, дар айни замон бисёр фикру мулоҳизаҳои худӣ ёро дар бар гирифтааст, хеле ҷолиби диққат мебошад. Форобӣ дар ин асар саъй намудааст, ки ба як қатор масъалаҳои муҳим: пайдоиши давлат, сабабҳои нобаробарии иҷтимоӣ ва амсоли ин ҷавоб диҳад. Тасаввуроти иҷтимоӣ - утопии ӯ дар замони худ аҳамияти бузурги прогрессивӣ дошт.

Дар боби сеюми фасли чоруми китоби «Тоҷикон» академик Б. Ғафуров дар бобати маданияти асри XI-ибтидои асри XIII суҳан ронда, қайд кардааст, ки ин давра дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи Миёна мавқеи бузургро ишғол менамояд. Дар байни аҳли илму адаб хусусан Носири Хисрав, Умари Хайём ва Фаҳриддини Гургонӣ, ки дар осори онҳо тамоили халқӣ ва тараққиҳоҳӣ баргарӣ пайдо кардааст, мақоми барҷастае доштанд. Носири Хисрав ба таҳқиқи аҳвол ва ақидаҳои мазҳабии халқҳои гуногун эътибори калон медод. Вай дар зарфи ҳафт соли мусофирати худ Ҳичоз, Осиёи Сағир, Сурия ва Мисро дида, бо зиндагонии мардумони он ҷо ва урфу одати онҳо шиносӣ пайдо мекунад. Дар Миср бо тарафдорони халифаҳои фотимӣ, сарварони тариқати исмоилӣ вохӯрда, худаш низ пайрави боғайрати ақидаи исмоилӣ гардидааст. Ҳамзамон, Б.Ғафуров дар бораи як фарзияе низ ёдрас мешаванд, ки мувофиқи он гӯё Н. Хисрав то ба Миср рафтани худ ба таври махфӣ пайравии исмоилиҳоро қабул карда будааст. Носири Хисрав пас аз бозгаштан ба Хуросон ва таваққуф кардан дар Балх ошкоро таълимоти исмоилиро таблиғ ва мардумро ба ин мазҳаб даъват мекард. Ӯ пас аз мусофират асари машҳури таърихӣ ҷуғрофӣ худ «Сафарнома»-ро навишт ва ҳам роҷеъ ба масъалаҳои ақидаи исмоилӣ рисолаҳои фалсафии «Зод-ул-мусофирин», «Вачҳи дин», «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» ва соири асарҳоро таълиф намуд, дар ашъори худ баробари масъалаҳои динӣ ва фалсафӣ ба бисёр фикрҳои пешқадами тарбиявӣ ва ахлоқӣ, афкори инсонпарварӣ ва даҳриёна низ ҷой дод.

Дигар мутафаккири барҷастаи Шарқ Умари Хайём дар аксари илмҳои замони худ, махсусан дар ҳайат, риёзиёт ва фалсафа маҳорати зиёд пайдо карда буд ва доир ба ин соҳаҳо як қатор асарҳои илмӣ аз худ боқӣ гузоштааст, алалхусус бо рубоиёти худ шӯҳрат пайдо кардааст. Миқдори рубоӣҳои ӯ зиёд нест, аммо аҳамияти онҳо, чи аз нуктаи назари адабӣ ва чи аз ҷиҳати мазмуни фалсафӣ, хеле бузург аст. Маҳорати адабӣ, муҳокимаи файласуфона ва майли ба ҳақиқати ҳаёт материалистона наздик шудани Хайём натиҷае дод, ки рубоиёти ӯ то кунун аз гаронбаҳотарин дурдонаҳои адабиёти ҷаҳонӣ ба шумор меравад.

Дар боби чоруми фасли чоруми китоби «Тоҷикон» академик Б.Ғафуров вазъи илму адаби тоҷик дар асри XIII - миёнаҳои асри XIV – ро таҳлил намуда, қайд кардаанд, ки аз тарафи ӯрдуҳои Чингизхон истило шудани Осиёи Миёна ба тараққиёти фан ва адабиёт зарбаи калоне расонид ва фақат дар охири асри XIV ва ибтидои асри XV марказҳои адабӣ азнав ба Мовароуннаҳр ва Хуросон кӯчида буданд.

Дар асри XIII бузургтарин симоҳои назми тоҷику форс Ҷалолиддини Румӣ, Саъдии Шерозӣ ва Амир Хусрави Дехлавӣ ба майдон меоянд. Ҷалолиддини Румӣ (солҳои 1207-1272) аз бузургтарин олимони ва шоирони мутасаввиф аст. Асарҳои хеле машҳури ӯ яке девони ғазалиёт ва дигаре «Маснавии маънавӣ» мебошад, ки аз шаш ҷузъ – 36 ҳазор байт иборат буда, асосҳои фалсафаи тасаввуфиро дар бар гирифтааст.

«Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ (тақрибан 1219-1292), қайд мекунад Б.Ғафуров, ғайр аз «Ҷулистон» ва «Бӯстон» бисёр шеър ҳам навиштааст, аз ҷумла, чанд силсилаи ғазалиёт ба қалами ӯ тааллуқ дорад, ки ба ин васила шоир дар таърихи инкишофи ин навъи назми классикии форсу тоҷик мақоми шоистае ишғол намудааст. Ҳамзамон, Саъдӣ усули панду насихатро дар адабиёт бештар ҷорӣ кардааст, дар асарҳои

пандомезаш акидаҳои инсониятпарваронаи худро акс кунонида, ғояҳои ватандӯстиро табиғ кардааст, зулму тааддӣ ва ситамкориҳои давлатдоронро маҳкум намуда, ҳокимонро даъват кардааст, ки ба мардуми оддӣ бо чашми эҳтирому қадршиносӣ назар кунанд».

Маълумоте, ки дар боби панҷуми фасли чоруми асари худ Б.Ғафуров оиди илму адаби тоҷик дар нимаи дуҷуми асрҳои XIV-XV додааст, кимати бузурге доранд.

Зимни андешаҳои дар боло баёншуда метавон хулоса кард, ки осори гаронбаҳои илмии академик Б.Ғафуров дар омӯзиши таърихи фалсафаи тоҷик бениҳоят арзишманд аст.

Пайнавишт:

1.Аль-Фараби. Социально-этические трактаты /АН Каз. ССР. Ин-т философии и права. -Алма-Ата: Наука. -1973. 399 с.

2.А.Л.Нарочнитский Актуальные проблемы истории внешней политики СССР и международных отношений // Вопросы истории. -1981. -№10.

3.Ғафуров Б.Г., Касымджанов А.Х. Ал-Фараби в истории культуры. -М.: Наука. -1975. -176 с.

4.Ғафуров Б.Абунасл аль-Фараби и его время // Вестник АН СССР. -1975. -№ 8 - С. 95-96.

5.Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Охирҳои асри миёна ва давраи нав. Китоби дуюм. – Душанбе: Ирфон, 1985. -416 с.

6. Раҳмон Эмомалӣ. “Тоҷикон”-шӯълае буд, ки ба саҳифаҳои торики таърихи миллати тоҷик рӯшанӣ андохт”. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маҷлиси ботантана ба ифтихори ҷашни 100-солагии зодрӯзи Бобоҷон Ғафуров. Душанбе, 24 декабри соли 2008 // Ҷумҳурият. -2008. -25 дек.

Ғуфранова Фотима Мухиддиновна,

магистрант 1 курса по специальности «география» ГОУ «ХГУ им. академика Б. Гафурова»,

Ғуфранова Зухра Мухиддиновна,

магистрант 1 курса по специальности «география» ГОУ «ХГУ им. академика Б. Гафурова»,

Боймаҳмадзода Нафиса Собитдухт,

ассистент кафедры теории и истории государства и права ГОУ «ТГУПБиП»,

Ғуфранов Мухиддин Сайфуддинович,

доцент, заведующий кафедры Физической географии ГОУ «ХГУ им. акад. Б. Гафурова» тел. +992 92 989 59 66

ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ ТЕРРИТОРИЙ ГОР КАРАМАЗАРА И МОГОЛ-ТАУ (НА ПРИМЕРЕ ЧОРУХ-ДАРРОНСКОГО МЕСТОРОЖДЕНИЯ)

Геоэкологическая история территорий гор Кармазара и Могол-Тау тесно связана с изучением и освоением природных богатств.

Известно, что первобытный человек постепенно расширял круг своего воздействия на природу в процессе освоения природных ресурсов вокруг себя.

Изучения и освоения природных ресурсов региона начиналось в глубокой древности, еще первобытным человеком.

Начиная с первобытного общества, где изучение природных ресурсов человеком происходило в процессе изучения горных пород и минералов в отложениях горных речек и атмосферных водах.

Особое место в истории развития науки и технологии, в т.ч. геоэкологии занимает государство Саманидов, образовавший и существовавший в IX – X вв.

Таким образом, как показывают исторические материалы, геоэкологическая история Северной части Таджикистана сформировалась, начиная с первобытного общества. У первобытного человека сформировались понятия о физических свойствах минералов и горных пород (камнях).

В позднем палеолите и мезолите при улучшении техники обработки добываемой горной породы (камня) расширяется круг используемых минералов и горных пород по ареалу, составу и разновидностям.

С переходом наших предков с мезолита к неолиту возникают первые очаги горных разработок кремния, кремнистого сланца, кварца и других минералов, и горных пород.

В V до нашей эры появились рудо плавные производства, добыча золота и меди.

Замена бронзовых и каменных орудий железными позволила усовершенствовать технологию горных работ; возрастают темпы проведения горных выработок, увеличиваются их глубина и протяженность. Возрастают воздействия человека на окружающую среду, расширяется знания человека об окружающем мире.

Месторождение Чорух-Даррон по данным П. П. Иванова и М. Е. Массона было известно в IX – X вв. Предметом древних рудокопов в основном была медь [1-4].

Месторождение расположено в северо-восточных предгорьях гор Могол-Тау, представляющий собой юго-западную часть Кураминского хребта.

Район месторождения сложен породами верхнего палеозоя, время образования которых связано с поздним этапом варисского вулканического цикла.

Горный массив Могол-Тау, сложенный исключительно палеозоем, близок по своему геологическому строению к Кураминским горам, в частности к Кармазару, от которого отделяет его пустынная Мирзарабатская депрессия, сложенная породами мезозоя и кайнозоя.

Горный массив Могол-Тау вытянут с юго-запада на севера-восток на расстоянии 50 км, имея максимальную ширину 12 км.

В строении горного массива можно отмечать двух особенностей: первое выражается в преобладании изверженных пород в северо-восточной половине массива и осадочно-метаморфических пород в юго-западной; вторая особенность заключается в изменении возраста формаций от более древних на юго-западе к более молодым на северо-востоке.

Юго-массивную часть массива слагают древние палеозойские метаморфические толщи, представляющие песчано-конгломерата-сланцевыми отложениями с интрузиями каледонского вулканического цикла.

Средняя часть массива сложена известняками D_2-C_1 и интрузией музбекских гранодиоритов, относящейся к варисскому вулканическому циклу.

На контакте известняков с музбекскими гранодиоритами образован ряд редко металлических месторождений контактового типа, не имеющих промышленного значения.

Северо-восточная часть массива сложена породами верхнего палеозоя, время образование которых связано с поздним этапом варисского вулканического цикла.

Последовательность образования этих пород следующая: эффузивные породы и их туфы среднего и кислого составов, интрузивные породы, малые интрузивы как их называют, представленные пироксеновыми диоритами, сиенита-диоритами и гранодиоритами («Чорухскими»). Как эффузивные, так и интрузивные породы сопровождаются серией их дериватов, представленных обычно дайковыми структурами.

Вольфрамовое оруднение распределено в трещинных структурах в основном в ганоидиоритах и монцонитах и, в единичных случаях, в диоритах.

Тектоника района в основном проявилось в виде тектонических трещин и разломов.

Самые ранние разломы, имеющие северо-западное направление служили выводным каналом для верхнепалеозойских магм.

Более поздние разломы, имеющие северо-восточное направление, служили выводными каналами для различных постмагматических растворов (в т.ч. и рудных) и контролировали, очевидно, их распределение по более мелким разломам второго порядка (также северо-восточного простирания), которые послужили вместилищем рудных веществ.

Наиболее крупными контролируемыми структурами из них являются Каракыз-Туганский разлом, с крутым падением к юго-востоку, проходящий по северной периферии рудного поля; Северный разлом, проходящий через центральную часть рудного поля, с крутым падением к северу-запад, навстречу двум первым разломам; и наконец, Тюя-Богузский разлом, имеющий близко меридиональное направление с падением к западу.

Все четыре разлома в своем северо-восточном продолжении, предположительно, сходятся под наносами Тюя-Богузская. В плане получается нечто вроде структуры «конского хвоста».

В работах А. В. Королева и П. А. Шехтмана отмечено, что рудное поле Чорух-Даррон заключено в блоке между Каракыз-Туганским эффузивным и Тюя-Богузским разломами. Два крайние разломы Тюя-Богузский и Каракыз-Туганский падают навстречу друг другу, так что упомянутый блок является их висячим блоком.

Систематическое изучение и разработка рудного поля происходила с 1931 года, после обнаружения профессором Н. А. Смоляниновым в его пределах шеелитового оруднения.

Добыча руды до 1947 года производилась открытым способом в карьерах. После добывались шахтным способом, в начале в шахте «Капитальная», в 1954 году была отпущена шахта «Шурале», а через год шахта «Восточная». В 1964 году были пущены шахты «Южная» и «РЭШ», а также позже шахта «Юбилейная».

В шахтах добыча происходила в основном этажно-камерным способом. Вскрытие производилось штольнями, наклонными и вертикальными стволами.

Анализ данных фондовых материалов по выработке месторождении показал, что потери руд в недрах при добыче составлял $\geq 30\%$.

Одновременно с добычей руды проводились геологоразведочные работы с целью увеличению промышленных запасов руд. В результате в 1965 году было открыто медно-молибденовое месторождение Южный – Янгикан на северо-восточной части рудного поля, эксплуатация которого производилась, начиная с 1966 года посредством штрека и квершлага под шахтами «РЭШ» и «Южная».

Переработка извлеченных руд осуществлялась на государственной обогатительной фабрике (ГОФ), с проектной мощностью 500 т руды в сутки. В целом в год перерабатывались (обогащались) 160-180 тыс. тонн руды.

В результате добычи и переработки, в целом экстенсивного характера разработки месторождений Чорух-Дарронского рудного поля истощался запас полезных ископаемых и к началу 90-х годов XX века по медно-вольфрамовым и медно-молибденовым месторождениям все рудные запасы были выработаны и горные работы ликвидированы путем затопления горных выработок водой. В процессе отработки месторождений и добычи руды выработанные пространства заполнялись породами висячего, лежащего боков, породами, выданными из шахт, принудительным погашением наносов (месторождение «Южный Янгикан») бульдозерами. Всего за время эксплуатации месторождений выдано горной массы и руды $>3\,400\,000\text{ м}^3$ [5].

В результате выработки месторождений в недрах земли – в шахтах образовались объем пустот в следующих количествах (табл.1) [5]:

Таблица 1

Объем пустот, образовавшихся в шахтах после выработки, тыс. м³

Шахта «Капитальная»	Шахта «Южная» и «РЭШ»	Шахта «Юбилейная»	Шахта «Восточная»
1620, в т.ч.,	970	80	810, в т.ч.,
I горизонт, 380			I горизонт, 250
II горизонт, 390			II горизонт, 320
III горизонт, 610			III горизонт, 160
IV горизонт, 160			IV горизонт, 80

Полевые наблюдения показали, что на территории Чорух-Дарронского рудного поля претерпел изменение рельеф местности, образовались несколько обрушенные участки, достигающие глубины до 100 и более метров.

Список использованной литературы:

1. Массон М. Е. К истории горной промышленности Карамазара. Туркестан, 1931.
2. Массон М. Е. Из истории горной промышленности Таджикистана. Былая разработка полезных ископаемых. Л.: Из-во АН СССР, 1934. 105 с.
3. Массон М. Е. К истории добычи меди в Средней Азии. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1936. 40 с.
4. Иванов П. П. К истории горного промысла в Средней Азии. Л.; М., 1982.
5. Фондовые материалы.

Гуфранов Мухиддин Сайфуддинович,

доцент, заведующий кафедры Физической географии ГОУ «ХГУ имени академика Б. Гафурова»

Ашрапова Н. Х.,

магистрант 1 курса, по специальности «география», ГОУ «ХГУ имени академика Б. Гафурова»,

Ёдгорова С. Ф.,

магистрант 1 курса, по специальности «экология», ГОУ «ХГУ имени академика Б. Гафурова»,

Шарипова С. В.,

докторанты курси 2 рНД, «география», ГОУ «ХГУ имени академика Б. Гафурова»,

Боймахмадзода Н. С.,

ассистент кафедры теории и истории государства и права ГОУ «ТГУПБиП»,

ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ГОРНОРУДНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В КАРАМАЗАРЕ И МОГОЛ-ТАУ

В период 30-80-х годов XX века в Северном Таджикистане, в том числе и в Карамазаре и Могол-Тау развернулось широкомасштабное использование природных ресурсов, в результате горных работ, без проведения рекультивации нарушенных земель, было образовано сотни миллионов тон отвалов горных пород.

В населенных пунктах, в долинах малых рек, поймах и вода охранных полосах накопились сотни миллионов тон строительных, бытовых, промышленных твердых отходов, в отдельных случаях с примесью вредных веществ.

На территории Карамазарского горнорудного района для приёма и хранения отходов обогащены цветных полезных ископаемых сооружались:

Чорух-дарронское хвостохранилище, для обогащения руд вольфрама, молибдена меди и бария.

Кансайское хвостохранилище, для обогащения руд свинца, цинка, меди, серебра и других цветных металлов.

Адрасмонское хвостохранилище (старое и новое), для обогащения руд свинца, цинка и других цветных металлов.

Алтын-Топканское хвостохранилище, для обогащения руд свинца, цинка, меди, молибдена, висмута и других цветных металлов.

Чкаловское и Маголтауское хвостохранилище, для обогащения руд радиоактивных и редких металлов. Общая площадь указанных хвостохранилищ составляет 885 гектаров. Они представляют собой частицы пустой породы, полученное в результате механической переработки руд, путём дробления измельчения и флотацией.

За это время горнорудная промышленность Карамазара занималась не только разведкой и добычей известных металлов, но и первичной обработкой и получением полуфабрикатов, которые вызывали образования тысяча гектаров нарушенных территорий. Развитие горнорудной промышленности было обусловлено только наличием в недрах Карамазара, полезных ископаемых нужного качества, о вопросе социально-экономического, экологического, устойчивое развитие горных территорий были на втором плане или не учитывались, о чём свидетельствует ниже следующие:

- не были учтены факторы, обеспечивающие экологическое равновесие геологической среды;

- на территории Карамазорской горнорудной провинции научно обоснованный геоэкологический мониторинг окружающей среды не проводился;

- не была учтена изменения экологической емкости основных компонентов биосферы, которая могла происходить в период горнорудных работ и после разработки цветных металлов;

- не были учтены свойство самовосстановления геоэкологической среды региона;

- отсутствие научно обоснованных комплексных природоохранных (экологически обеспеченных) программ, норм и правил хозяйственной деятельности;

- отсутствие гласности при выдвижении проектов и их обсуждении (особенно урановые объекты, редкие и цветные металлы, сосредоточенные на месторождениях Старый и Новый Табошар, Маголтау, Чорух-даррон, Адрасман), доминирование узковедомственных подходов и интересов, закрытый характер геоэкологической статистики;

- образовались кризисные геоэкологические участки где напряжённое состояние взаимоотношений между людьми и природной средой (в указанных районах) характеризуется несоответствием развития производительных сил и производственных отношений в обществе;

- разрушена емкость геоэкологической среды, которая не способна само восстанавливаться и само регулироваться.

В Карамазарской горнорудной провинции находится около 425 км² нарушенных земель, не пригодных для любых хозяйственной деятельности человека.

К кризисным участкам в первую очередь относятся месторождения радиоактивных руд в районе Табошара, Саримсахли и правого притока Карамазарсае.

На территории выработанного месторождения радиоактивных руд в районе Табошар, Саримсахли образовались отвали бедных руд, хвостохранилище, карьеры с радиоактивными элементами повышенного содержания. В настоящее время нарушенные земли в виде отвалов сосредоточены в Табошарсае, Саримсахлисае, Изялысае. Поверхность отвалов пустые, естественное самозарастание не происходит. Проведено частичная техническая рекультивация в старом Табошаре. Открытие карьеры до 65 % затоплены водой. На поверхности отвалов происходят интенсивные

природно-техногенные геодинамические процессы. На северо-восточной части месторождения имеются обрушенные участки различного морфометрического масштаба. По некоторым данным, здесь накоплены отвалы радиоактивных руд около 500 млн тонн. Опасность этих радиоактивных отходов заключается в том, что они расположены вблизи или непосредственно в населенных пунктах, в село- и сейсмоопасных, горных склонах, где берут своё начало горные речки Сарим-Сахлисай и Уткенсу. В своё время эти объекты были рекультивированы слабым защитным грунтовым слоем или вообще не были рекультивированы. Со временем грунтовой слой был смыт водной и грунтовой эрозией селевыми потоками. На сегодняшний день, радиоактивные отходы, водно-селевыми потоками смываются вниз по рельефу и выносятся по горным речкам на площади сельхозугодий в долины малых рек и межгорную впадину Мирзараватского массива по населенным пунктам, до 25-30 км. В почвах этих территорий, содержания радия и других радиоактивных элементов превышают ПДК в 280-300 раз.

На территории Чорух-дарронского рудного поля образовались нарушенные земли. Здесь обнаружены обрушенные участки, достигающие глубины до 100 м, с различными морфометрическими данными, с общей площадью более 40 га. Эти земли в настоящее время классифицируются как полностью нарушенные в дальнейшем непригодные для любых видов хозяйственной деятельности человека. В поселке с населением более 3,5 тысяч человек, расположенной в центре рудного поля некоторые жилые дома, особенно двухэтажные жилые дома пришли в аварийное состояние в результате оседания слоев земли. В результате выработки месторождений в недрах земли рудного поля образовались объём пустот в размере 3 400 000 м³. А также хвостохранилище государственной обогатительной фабрики на территории рудного поля, которое является существенной угрозой для окружающей среды из-за незавершенных рекультивационно-технических работ.

На Алтын-тапканском рудном поле начиная с 1950 г. в течение 40 лет интенсивно велась разработка по извлечению свинца, цинка, также меди, кадмия и других металлов. Нарушенные земли обнаруживаются по всему рудному полю, в виде глубоких провалов, обрушений, обвалов, огромных отвалов и других неприродных земель. Эти техногенные отложения являются источником загрязнения окружающей среды такими элементами, как свинец, цинк, также меди, кадмия и других металлов.

Наряду с промышленными отходами отрицательно влияющих на геоэкологическую среду региона, всегда присутствовала проблема захоронения и утилизации твердых бытовых отходов (ТБО) в регионе. Основным способом утилизации и обезвреживания ТБО был, и остается создание полигонов для их складирования, что приводит к загрязнению геологической среды местности и прилегающих территорий в результате интенсивного биохимического разложения ТБО. В частности, из тела свалок в атмосферу поступают токсичные, дурно пахнущие соединения, такие как меркаптаны, сероводород, аммиак, фенол, метан и др., а также в гидросферу и литосферу тяжелые металлы в период эксплуатации и в длительное время после их закрытия и рекультивации.

К отличительным особенностям полигонов ТБО региона можно отнести следующие: 1) при размещении и складировании отходов, особенно ТБО, существенную роль играли экономические факторы - с целью экономии средств на транспортировке, отходы размещались и складировались вблизи населенных пунктов; 2) отсутствие специализации складирования отходов - на полигоны ТБО были вывезены и вывозятся производственные отходы, оборудование промышленных предприятий, инфекционные отходы медицинских учреждений, отходы сельхозпредприятий и т.д.; 3) из-за несоответствия площадок свалок к минимальным геоэкологическим требованиям, полигоны ТБО оказывают существенное влияние на все компоненты геологической среды - и в конечном итоге на здоровье людей.

В регионе большинство полигонов твердых бытовых и промышленных отходов (ТБ и ПО) сформировались в течение последних 50-60 лет. Почти все они переполнены, требуют захоронению и рекультивации. Во всех свалках и полигонах ТБ и ПО отсутствуют буферные зоны и скважины наблюдения, за изменениями химического состава подземных вод. При строительстве этих объектов не были учтены особенности природных геохимических барьеров и водопроницаемость геологических слоев.

Определенную опасность для природной среды региона представляет, также, полигон токсичных отходов, расположенный на территории Канибадамского района где захоронены токсичные ядохимикаты, минеральные удобрения, биопрепараты, запрещенные к эксплуатации или с просроченным сроком годности и различного рода тара под них, доставленные со всех регионов Республики. В настоящее время здесь скоплены более 4,5 тысяч тонн разнообразных токсичных отходов, более 3,0 тысяч единиц тары из-под них и большое количество биопрепаратов, захороненных, не соблюдая санитарно-экологических норм и правил, без обезвреживания и сортировки, в одну кучу. При строительстве полигона не было произведена укладка защитного, водонепроницаемого слоя, а также не были установлены наблюдательные скважины вниз по течению подземных вод, где расположены водные артерии и населенные пункты.

В последние годы наряду с полигонами ТБ и ПО значительную опасность для геоэкологической среды и реальную угрозу для здоровья населения представляют несанкционированные свалки отходов, формирования которых происходят стихийно и высокими темпами без учета геоэкологических, гидрологических и геоморфологических условий местности. При ограниченных условия земельных ресурсов, интенсивный рост сельского хозяйства, высокий темп роста населения обуславливают необходимость освоения всех новых территорий под сельскохозяйственных угодий и строительства, нередко занятых несанкционированными свалками. В результате этого происходит распространения загрязняющих веществ по трофической цепи, а также обновления и ускорения процесса загрязнения окружающей среды в системе полигонов ТБ и ПО - природная среда.

Для улучшения геоэкологической обстановки необходимо осуществит следующие инженерно-геологические, научно обоснованные исследования, с учетом прогноза эволюционных и техногенных изменений геоэкологической среды в зоне взаимодействия системы техногенных отложений, нарушенных земель, полигонов ТБ и ПО. Для этого необходимо разработать комплекс научно обоснованных мероприятий по строении геохимических барьеров по снижению загрязнения окружающей среды с радиоактивными веществами, тяжелыми металлами, а также по предотвращения их распространения. Особенно, геохимических барьеров необходимо в первую очередь разработать и построить на территории радиоактивных месторождений Табошара, Адрасманского рудного поля, радиоактивных месторождений горы Моголтау, Кансайского и Алтын-тапканского рудных полей, где распространяются загрязняющие вещества по горным речкам.

Необходимо проводить системный геоэкологический мониторинг с учетом всех видов источников, отрицательно влияющих на окружающую среду, выявление масштабов и закономерностей изменения геологической среды с точки зрения обеспечения геоэкологической безопасности территории и по мере накопления данных, разрабатывать прогнозы по устойчивости природно-техногенных систем.

Литература:

1. Государственная экологическая программа Республики Таджикистан на период 2009-2019 г. Душанбе, 2009 г.
2. Корюков М. А., Мельников А. В. Завод по переработке не сортированных твердых бытовых отходов. // Экология и промышленность России. 2004. №10, стр. 12-14.

3. Бордунов В. В., Бордунов С. В., Леоненко В. В. Вариант комплексной переработки твёрдых бытовых отходов. //Экология и промышленность России. 2004. №10 стр. 32-33.

4. Вайсман Я. И., Рудакова Л. В., Нурисламова Т. В., Нетребин Ю. Я., Комбарова Н. М. Снижение газовой эмиссии полигонов твёрдых бытовых отходов. // Экология и промышленность России. 2004. №12, стр. 26-28.

Ганиева М.,

мудири шӯъбаи таърихи Осорхонаи ба номи Рӯдакӣ. ш. Панҷакент

НАЗАРЕ БА ТАЪРИХИ ОБЁРӢ ДАР САРАЗМ

Аз қадимулайём инсон дар маконе, ки дастрас ба об дошт зиндагӣ оғоз мекард. Об бузургтарин неъматӣ модии оламу ҳастист ва манбаи ҳаёти кулли мавҷудоти зинда ба шумор меравад. Яке аз ҷаҳор унсур (об, хок, бод ва оташ), ки мардуми ориёитамаддун муқаддас медонистанд нахустин об ҳисобида мешавад. Ниёғони мо обро аз ҳама мавҷудот болотару гиромитар медонистанд ва ба ҳифзу тозагии он таваҷҷӯҳи хоса зоҳир менамуданд, зеро об манбаи ҳаёт дар рӯи замин ба шумор меравад.

Чи хеле, ки иброз доштем дар рушди ҳама соҳаҳои ҳаёт аз ҷумла соҳаи кишоварзӣ об аввалиндараҷа ба ҳисоб меравад.

Саразм бо рушди маданияти кишоварзӣ ва шаҳрсозии ба фехристи ёдгориҳои умумибашарии ЮНЕСКО шомил гаштааст, ки тамаддунофарии аҷдодони моро собит месозад. Дар Саразм ва Панҷакенти қадим соҳаи кишоварзӣ хеле хуб тараққӣ карда буд ва албатта он ба системаи обёрии ҳамонвақта вобастагӣ дошт. Оид ба системаи обёрӣ, мутахассисони соҳаи обёрӣ, истифодаи об ва истифодаи заминҳои қорам дар водии Зарафшон бостоншинос Усмонҷон Эшонкулов тадқиқот бурда, қайд намудааст, ки дар наздикии Саразм сойи Қирқарча ҷойгир шудааст ва манбаи он ҷашмаҳо мебошанд. Ҷӯякҳои қандаи саразмиён, ки он ба рафти пастхамӣ тӯл мекашид тавре қанда шуда буданд, ки оби сой ба онҳо рехта, бо вақти муайян киштро бо об таъмин мекарданд. Баъдтар саразмиён кофтани хоҳро омӯхта аз оби ҷоҳ (обанбор) истифода мебарданд.

Истифодаи об барои аҳоли, чорво, сохтмон, шустушӯ аз рӯдхона ё ҳавзҳои, ки об дар он таҳшин мешуд, яке аз дастовардҳои кишоварзон ба ҳисоб мерафт. Аз ҳамин сабаб баъд аз овардани об дар нуқтаҳои аҳолинишини обанборҳои гуногунҷам ба вучуд омадаанд. Яке аз ин ҳавзҳо- обанборҳо дар тарафи ҷанубу шарқии ҳафриёти 2 (Саразм) ҷойгир аст, ки диаметри он 50 метр ва чуқуриаш 3 метрро ташкил медиҳад. Ҳавзҳо дар ҷойҳои, ки барои хиштрзӣ аз замин хок мегирифтанд, пайдо шудааст, ки барои бо об таъмин кардани ҳайвонот истифода мешуд.

Аз рӯи гуфтаҳои А. Исҳоқӣ дар замони биринҷӣ дар миёнаи ҳамвориҳои Саразм ҳавз будааст. Лекин баҳс меравад, ки дар он давра сатҳи ҳамонвақта истеҳсоли олоти меҳнат ва фаҳмиши аҳоли нишебии васеъро маҳкам кардан ғайриимкон буд. Ҳавз дар асрҳои миёна, дар натиҷаи пайдо шудани хоктеппаи табиӣ пайдо шудааст, ки дар он ҷо канали Кофир гузаронида шудааст. Дар давраи қор кардани иншооти обёрӣ дар зеро хоктеппа роҳи обгузар барои оби партовӣ буд. Ҳангоми ҳуҷуми муғулҳо дар асри XII канал бекор монда, хоктеппа фуру рафта, роҳи обгузари обҳои партовро бастааст ва дарғот ба вучуд омадааст, ки ба кӯли муваққатӣ табдил ёфтааст.

Солҳои 30-юми асри XVIII заминҳои аз сой Қирқарча шодоб мешуда беназорат монда шуда буданд. Солҳои 1818-1820 мелеоратори замони худ Халифа Ҳасан аз Амир Ҳайдарӣ Манғитӣ – амири Бухоро иҷозатнома гирифта, бо каме кӯмакпулие, ки Амир Ҳайдар барояш дода буд аввал ба қандани ҷӯй дар самти ҷанубу ғарби шаҳри

Панчакент шурӯъ кард ва дар андак муддат ба воситаи ҷӯйбори сунъии рӯди кӯҳии Қирқарча 460 десятина (як десятина баробар ба 1,09 гектар) заминро обшор намуд. То ҳол аз ин заминҳо кишоварзони Ҷамоати деҳоти Саразм аз ҷумла деҳаҳои Чиларча, Шӯрнова, Ҷуртақишлоқ, Камарқишлоқ ва Чимқӯрғон истифода мебаранд.

Хулоса, бунёд кардан ва истифодаи системаҳои обёрӣ, ки барои сохтани онҳо меҳнати азиме сарф шудааст, шаҳодат медиҳанд, ки аҷдоди мо дар соҳаи илму амали ирригация ба қомеъии калон ноил шуда буданд.

Гузаштагони мо ҳар қатраи обро муқаддас ҳисобида, пок доштан ва сарфакорона истифода бурдани онро ҳам қарзу ҳам фарз мешумориданд, ки дар навбати худ мо низ вазифадорем оби чи полезӣ ва чи нӯшокиро пок нигоҳ дошта онро сарфакорона истифода барем.

Боиси ифтихори мо тоҷикон аст, ки Пешвои миллати тоҷик ҳамин суннати гузаштагонро баҳри солимии ҷаҳонӣ дар минбари баланди СММ Қатъномаи даҳсолаи «Об барои рушди устувор солҳои 2018-2028»-ро пешниҳод намуданд, чунки ҳамасола мувофиқи маълумоти оморӣ 5 млн нафар аз оби ифлос вафот мекунанд ва 3 млн нафари дигар ба бемориҳои гуногун гирифтор мешаванд. Қабули қатъномаи СММ бо пешниҳоди бевоситаи Асогузори сулҳу ваҳдати миллӣ- Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба «Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028»» дар ҳоле роҳандозӣ гардид, ки дар тамоми рӯи Замин гармшавии саросарии сайёра ва норасоии рӯзафзуни оби ошомиданӣ чараён дорад ва қабули ин Қатънома эътибори Тоҷикистонро ҳамчун кишвари ташаббускори ин иқдом боло мебарад.

Гадоев Дадахон Хайруллоевич,

бухоро давлат университети тарих ва маданий мерос факултети ўқитувчиси

ШАЙХ РАНГРЕЗ МАСЖИДИ

***Аннотация:** Мақолада Шайх Рангрез томонидан, қурилган жомеъ масҷиднинг тарихи ёритилган. Масҷид кимнинг ташаббуси билан қурилганлиги. Масҷид ўзининг беш асрдан кўпроқ тарихи давомида қандай ноҳуш воқеаларни кечиргани ва масҷиднинг ёқолиб кетиши ҳолати баён этилган.*

***Калим сўзлар:** Шайх Рангрез, Дарвозаи Қавола, Шайхул Олам Сайфиддин Боҳорзе, Тарихи Муллозода, Эдмонд де Понсен.*

Шайх Рангрез (иккинчи номи Дарвозаи Қавола) гузари XV аср ўрталарида барпо этилган. Масҷид Бухоро эски шахрининг жанубий-шарқий қисмидаги Шайх Рангрез гузарида жойлаган. Гузарда Шайх Рангрез мақбараси жойлашганлиги сабабли, бу гузарга Шайх Рангрез номи берилган. Гузардаги мазор атрофида кичик қабиристон бўлиб, у ерда фақатгина Шайх Рангрез авлодлари кўмилган. Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорийнинг малумот беришича. Бухрода моҳир ажойиб бир уста бўлган. У матоларга гўзал бўёқлар берган. Шу боис у Мавороуннаҳрда жуда машҳур бўлган. Устанинг ҳақиқий исми шарифи номаълум. Лекин унинг санъати асрлар оша авлодан-авлодга етиб келган. Садоқатли шогиртлар устанинг вафотидан кейин унинг шарафига масҷид барпо қилиб, унинг номини абадийлаштиришган.

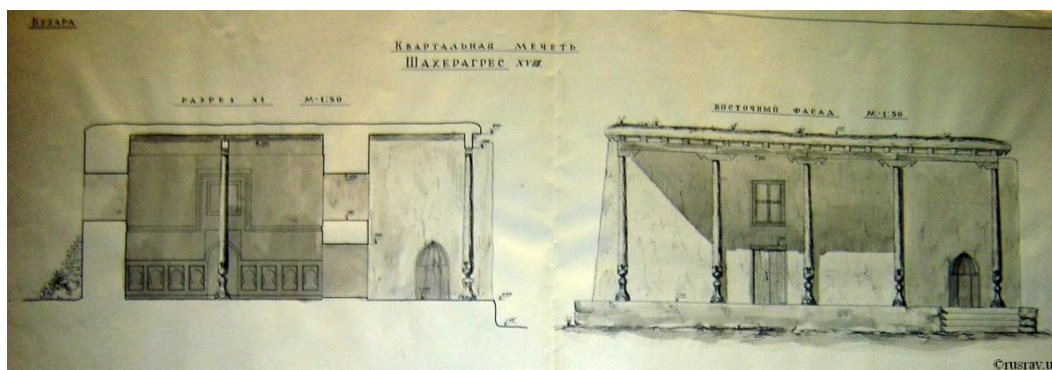
Шайх Гулрез шариат ва тариқат сабоғини Шайхул Олам - Сайфиддин Боҳорзедан ўрганган. Куравия тариқати ривожига хизмат қилган. Шайх Рангрез кунлардан бир кун учта рангсиз оқ калавани оқар сувга ботириб уч хил рангдаги ипга айлантирган. Шогирдининг бу кароматини кўриб пирлари Сайфиддин Боҳорзе бу зотга Шайх Рангрез (ёки Шайх Гулрез) номини берган ва шогирдини авлиёликка эришган деб тан олган.

Ушбу фотосурат Понсен томонидан 1893 йилнинг апрел ойида олинган

Бу гузар шаҳардаги Қарши ёки Қавола дарвозалари олдида жойлашгандир. Гузарда масжид, мадраса ва ҳовуз бўлган. Гузар аҳолиси асосан бўёқчилик билан шуғулланган. XVI асрнинг иккинчи ярмида охириги қалъа қурилгунча бу ер, яни гузар шаҳар ташқарисида бўлган. Унинг ёнида катта мазор бўлиб, Сайфиддин Боҳорзеннинг XII асрга тегишли қабри бўлган.

Шайх Рангрез номидаги мазор ҳақида Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорийнинг “Тарихи Муллозода” китобида шаҳар деворлари ташқарисида бўлганлиги ҳақида эслатиб ўтилган. “Абу Бакр Ҳомид мазорининг шарқида Хожаи Гулрезнинг табаррук мазори жойлашган. Бу ерда абдол ва хушбахтлар жам бўладиган жойдир. Айтишларича, у киши Шайх ул – олам хонадонининг дўстлари ва мулозимларидан бўлган”.

Шайх Рангрез масжидининг ташқи кўриниши

Шайх Рангрез гузари ҳудуди XV асрда шаҳар деворлари қайта тиклангунга қадар шаҳар ташқарисида бўлган. Гузарнинг иккинчи номи - Дарвозаи Каволаб, худди шу номдаги дарвоза яқинидаги мавқеи билан изоҳланади. Ушбу ном билан 1818-1819 йилларидаги вақф ҳужжатларида келтирилган.

Шайх Рангрез гузари О.А. Сухареванинг фикрига кўра, ўзига ҳамном Шайх Рангрез мавзесига тегишли бўлган. Ўтган асрнинг 20 – йиллари охиридаги Тропик Касалликлар институти олиб борган тақиқотлар натижаларига кўра Шайх Рангрез гузари 41 та уйдан иборат бўлган. Аҳолиси тожиклар эди. Улар кичик савдо ва хунармандчилик билан шуғулланганлар. Бу ерда ер эгалари ҳам яшаганлар. Уларнинг ерлари шаҳар ташқарисида жойлашган бўлиб, уларнинг ўзлари қишлоқ хўжалиги билан шуғулланмаганлар ва аксарият ҳолларда ўзларининг ерларини бошқаларга ижарага беришган. Аммо, улар ердан олинадиган даромадга яшаганликлари боис, уларни Бухорода “деҳқон” деб аташган. 1927 йилнинг 10 августида шаҳар Шўролар Советининг ҳисоботида кўра гузарда 50 хўжалик бўлиб, унда 250 киши истиқомат

килган. 1929 йилда гузар қайта рўйхатга олинган Шайх Рангрёз гузари Мирзо Раби деб ўзгартирилган.

Тахминан ўтган асрнинг биринчи ярмида гузар масжиди, Шайх Рангрёз мақбараси ва мазор бузилган, ёқотилган. Шайх Рангрёз масжиди тушган биринчи архив фотосуратнинг муаллифи француз табиатшуноси, ов ишқибози Эдмонд де Понсен. У Транскаспий маршрути бўйича саёхат, қилиб 1893 йилда Самарқандга етиб келади ва Заравшон ҳавзасидаги худудларни ўрганишни бошлайди. Понсен Бухоро шахрига ташриф буюради. Ушбу фотосурат Понсен томонидан 1893 йилнинг апрел ойида олинган.

Адабиётлар рўхати:

- 1.Крюков, К.С. Гузарные мечети Бухары [Текст] / К.С. Крюков, Н.М. Лукинская. – Москва: Вып. 19. АН, 1972.
- 2.Материалы по истории и теории архитектуры. – Ташкент, 1950.
- 3.Rahmatova S., Qurbonov N. Вухоро гузарлари тарихидан лавҳалар. – Вухоро, 1995.
- 4.Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. – Москва, 1976.

Гафурова Азиза Зиятовна,

преподаватель, кафедры русского языка и литературы Навоийский
государственный педагогический институт, г.Навои +998934603419 aziza2387@mail.ru

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КУЛЬТУР

***Аннотация.** В статье исследуется проблема взаимодействия материальных и духовных культур, создание единого информационного пространства в эпоху глобализации. Особое внимание уделяется преодолению преград в межкультурной коммуникации, формированию толерантности к представителям другой культуры.*

***Ключевые слова:** глобализация, информационное пространство, материальная и духовная культура, уважение, толерантность, межкультурная коммуникация.*

Глобализация – одна из наиболее важных и обсуждаемых проблем в современном мире, подходы к которой и оценки у исследователей значительно отличаются. В одних исследованиях акцент делается на экономических аспектах глобализации, формировании фактически единого мирового рынка товаров и услуг, в других – на формировании единого информационного пространства, в- третьих – на развитии единых поведенческих стандартов. Глобальные вызовы системе образования просматриваются в рамках анализа «кризиса культуры современного мира». В настоящее время специалисты склоняются к мнению , что в случае если человеческой цивилизации удастся избежать самоуничтожения как сценария развития техногенных цивилизаций, то человеческое общество имеет шанс трансформироваться в «информационное общество», «общество знаний». Развитие процессов глобализации связано с интенсификацией межкультурных коммуникаций, охватывающих весь мир и превращающих его в единое коммуникативное пространство .

Осмысление феномена коммуникации в условиях глобализации предполагает ее интерпретацию в широком социокультурном, а именно аксиологическом контексте. Так, В.М.Межуев представляет глобализацию в срезе культурных запросов как процесс, связывающий страны и народы отношениями такого порядка, при которых люди, независимо от своего национального происхождения или места проживания, обладают равным доступом к богатству мировой культуры и равными возможностями в своем

духовном развитии¹. В таком контексте межкультурная коммуникация является процессом взаимного обмена ценностями, ценностными установками, происходящими в ходе межкультурного взаимодействия между различными субъектами, которыми выступают индивиды, социальные группы, культуры, цивилизации.

Явление межкультурной коммуникации, характеризующее жизнь современного общества, зародилось в сфере бизнеса, производства и образования. Именно поэтому культурологическое и лингвострановедческое направление в первую очередь преследуют цель обеспечить межкультурное общение и взаимопонимание между партнерами².

Изучая иностранные языки, мы знакомимся с культурой. Культура – среда, в пределах которой люди взаимодействуют, познают себя и строят отношения с внешним миром. По определению Клиффорда Герца, культура – это средство, при помощи которого люди «общаются, обеспечивают связь времен и развивают свои знания по поводу того, как следует относиться к жизни. Культура – это понятийное множество, в пределах которого человеческие существа интерпретируют свой опыт и направляют свои поступки». Однако, участники международных контактов сталкиваются с множеством препятствий в процессе адаптации к разным культурам, что снижает эффективность реализации международных проектов, которых сегодня становится все больше. В то же время в образовательных учреждениях особое внимание уделяется иностранным языкам, как правило английскому, а изучение второго языка предлагается по выбору. Как учебный предмет второй иностранный язык приобретает все большую популярность, что, безусловно, связано с социальной потребностью в многоязычном образовании членов общества. Так при изучении иностранного языка человек испытывает трудности, он пытается понять чужой мир, чужую культуру через свой родной язык и свою культуру. Например, изучение общих черт и различий фразеологизмов двух языков способствует лучшему пониманию национальной специфики народа – носителя языка, углубляет знание о языке, яркой составляющей которого являются фразеологические единицы. Все это усиливает внимание к вопросам общения, главным условием эффективности которых является взаимопонимание, диалог культур, терпимость и уважение к культуре партнеров по коммуникации.

Диалог культур предполагает не только обмен достижениями материальной и духовной культуры стран и народов в области производства, торговли, науки, искусства. Диалог культур реализуется в виде взаимодействия этносов в различных областях культуры. В культурной антропологии «эти взаимоотношения разных культур получили название «межкультурная коммуникация», которая обозначает обмен между двумя и более культурами и продуктами их деятельности, осуществляемый в различных формах. Этот обмен может происходить как в политике, так и в межличностном общении людей, в быту, семье, неформальных контактах³. Этот вывод свидетельствует о том, что межкультурная коммуникация характеризуется многоаспектностью, которая охватывает разные стороны данного процесса, не только лингвистические, но и социокультурные основы межкультурного общения. Многосторонний характер межкультурной коммуникации определяет комплексность проблем изучения межкультурного общения с точки зрения культурологии, лингвистики, социологии, философии, теории речевой коммуникации. Т. И. Ойзерман указывает, что «история человечества давно засвидетельствовала, что способность одного народа осваивать достижения другого – один из главных показателей жизнеспособности его культуры, очевидный индикатор прогресса. Именно на этом пути взаимодействия культур и

² Гумерова Н.Л. Развитие межкультурной коммуникации в процессе изучения иностранных языков в вузе: аксиологический подход // Вестник МГУКИ. - 2010. - №6. - С.166-172.

³ Грушевицкая Т.Г. Основы межкультурной коммуникации: учебник для вузов / Под ред. А.П. Садохина. - М.: Юнита-Дана, 2003. - 352с.

складывается общечеловеческая культура, единая и вместе с тем разнообразная¹. Новое глобальное измерение культур, выстраиваемое в широком пространстве ценностной коммуникации, наполняет новым содержанием сам процесс глобализации.

Это «культурная глобализация», характерными признаками которой становятся тенденции взаимодополняемости и взаимопроникновения, определяющие формирование иных различных линий, новых локальностей и нового многообразия жизненных практик. Эффективная межкультурная коммуникация не может возникнуть сама по себе, ей необходимо целенаправленно учиться, преодолевая разного рода межкультурные несоответствия. Таким образом, в условиях глобализации проблема межкультурной коммуникации является центральной. Это связано не столько с миграционными потоками, сколько вообще с интенсификацией информационно-коммуникативного пространства. Глобализация способствует динамичному развитию межкультурных контактов обществ, социальных групп и индивидов, созданию новых социокультурных образований.

Гулова Аноргул Ахтамовна,
БухДУ “Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими” кафедраси
ўқитувчиси

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЛМИЙ-МАЪНАВИЙ МЕЪРОСИНИНГ ЁШЛАР МАЪНАВИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ АҲАМИЯТИ

Алишер Навоий шахсиятига эътибор ва эҳтиромнинг асрлар давомида сўнмаганлиги, аксинча, замонлар оша мутафаккир илмий-фалсафий меросига эътиборнинг кучайиб бораётганлиги, Ҳазрат Навоий маънавий меросида илгари сурилган умуминсоний қадриятлар билан боғлиқ эканлиги билан изоҳланади. Қуйида Навоий тараннум этган умуминсоний қадриятлар мисолида фикримизни далиллаймиз.

“Ҳайрат ул –аброр”нинг ўн биринчи Мақолатида илм –фанга, илм аҳлига юксак баҳо бералиб, кишиларни илм олишга, илм аҳлини эса эъзозлашга даъват қилинади.

Алишер Навоий замонасидаги баъзи иллатларни мақолатнинг илк байтлариданоқ фош этишга бел боғлайди:

Даҳр иши то халқ ила бўлмиш ситез,

Хор дурур олими жоҳил азиз.

Токи жаҳон зулмини қилмиш писанд,

Ерга тушар мева, йиғоч сарбаланд.

Разлға рифъат, билик аҳлига ранж,

Тоғ уза хорову, ер остида ганж.

Даҳр, яъни дунёнинг иши оддий халққа зулм қилиш билан давом этаркан, олимлар хору, жоҳил, яъни илмсиз кишилар азиз бўлиб қолаверади, -дейди, мутафаккир. Аллома кейинги байтда ҳаётий тамсилларга мурожаат этиб, жаҳонда зулм ўтказиш авж олиб бораверар экан, меванинг ерга тушиб, қадрсизланиши, ёғоч – дарахтнинг эса сарбаланд туриши бардавом бўлади деб куюнади. Мазкур фикр орқали Навоий яна аҳли илмнинг хору-зорликда яшаши давом этаверади, демоқчи. Навбатдаги байтда айтилганидек, разил одамга рифъат, яъни юксак мартаба насиб этиб, билим аҳли машаққатлар гирдобида қолишининг сабаби шу. Ушбу ҳолат, худди, тоғ устида янтоқ ўсиб, ер остига ганж яширин туришига қиёс қилинади. Мутафаккирнинг бу каби

¹ Ойзерман Т.И. Существуют ли универсалии в сфере культуры? - Вопросы философии.-1999.- №2.-С.54.

ӯхшатишларни кўллаши китобхоннинг эътиборини тортиб, Навоийнинг ҳақиқий истеъдод эгаси эканлигини кўрсатади. Жамиятда юқоридаги каби зулм давом этаверса, илмталаб киши бу шаҳарни тарк этиб кетиши ва бир неча йиллик машаққатлардан сўнг ўз олдига кўйган мақсадига эришишини баён қилади:

Оч этибон қорнини муҳтожлик,
Туъмага муҳтож этибон очлик.
Жисмини чу заъф этибон андоқки нол,
Хома киби тил чекиб, айлаб савол.
Ҳар не етиб қониъ ўлуб ер юруб,
То ўзини ўз мақсадиға еткуруб .

Келтирилган шеърий парчада толиби илмнинг машаққатли кунларида, ҳаттоки, жисми нол, яъни кесилган қамиш ичидаги пуфакдек бўлса ҳам, сабр-тоқат унга чинакам ҳамроҳ бўлгани ва айнан шу фазилат уни мақсадига етказгани айтилади. Охир-оқибатда илм унга ҳақиқий шараф келтиришини таъкидлайди. Мазкур ҳолат ўқувчига Ҳазрат Навоий ўз бошидан ўтказганларини айтиб бераётгандек таъассурот уйғотади:

Кўнгли бўлуб маскани мавойи илм,
Қатра киби пайкари дарёи илм.
Ибрию, юнонию, сурёни ҳам,
Ҳинди агар сурса, билиб они ҳам.
Кўнгли уйин илм этибон бир жаҳон,
Қатрада ул навъки дарё ниҳон.
Мушқули афлок бўлуб бежадал,
Бу Алийи фикрати оллинда ҳал.
Дин ишида жаҳлу ҳаво дофии,
Ўйлаки Ғаззоли ила Шофий .

Дастлабки байтда таъкидланишича, илм толибининг кўнгли илм дарёсининг жуссаси қатрада жо бўлгани сингари илм масканига айланади. Бунинг учун илм толиби миллат ажратмай ўқиб-ўрганишдан чарчамаслиги даркор. Айнан шу ҳолатдагина унинг кўнгли уйини илм бир жаҳонга айлантиради. Ибн Синодек фикратга эга бўлган илм соҳиби олдида бутун фалакларнинг мушқули жадаллик билан ҳал бўлади. Машаққатларни енгган илм толиби дину-эътиқод масаласида эса Имом Ғаззолий ва Имом Шофеийлардек даражага эга бўлади. Мисралар мазмунидан кўринадики, Навоий илм ҳар икки дунё учун инсонга фойда келтириши, ердан кўкларга кўтаришини айтиб, инсонларни илм йўлидаги машаққатлардан чўчимасликка, аксинча, ўз устида тинимсиз изланиб ўзини ислоҳ қилишга ундайди.

Аллома “Назм ул жавоҳир” асарида қуйидаги мисраларни битади:

Ким олим эса нуктада барҳақ де они,
Гар базм тузар беҳишти мутлоқ де они.
Ҳар кимса йўқ илмга, анга аҳмақ де они.
Мажлисдаки, илм бўлса ужмоқ де они.

Юқоридаги шеърий парча мазмунидан маълум бўладики, илмли, оқил одам ўз мақсадига эришиш учун ҳар қандай тўсиқларни ортда қолдиради, ўзига илми таянч қилиб олган инсон ҳеч қачон ҳаёт йўлларида, турмуш чорраҳаларида қоқилмайди, хор бўлмайди. Аллома таъкидича, илмнинг вазифаси инсон бахт-саодатига хизмат қилиш.

Илми, фанни ўрганишга ундаркан, бу билан Навоий ҳақиқий инсоний хислатларни ҳам ўрганишга, уларни ўзлаштиришга ва чин инсон бўлишга чақиради. Демак, илмли бўлиш Навоий тушунишидаги ҳақиқий одам бўлиш демакдир. Демак, илмли одам ҳам ўзини бахтиёр этади, ҳам ўзгаларни саодатли қилади. Навоийча илмли одам агар ўз илмини амалга жорий этмаса, фойдали ишга сарфламаса, эл-юрт манфаатига яратмаса гўшанишин олим бўлиб қолиб, унинг илми ўзгаларга фойда етказмаса, уни илмли одам деб бўлмайди, ҳақиқий одам ҳисобланмайди. Демак, Навоий

илмни умумга фойда берувчи, халққа бахт бағишловчи воситага, куролга, инсонларнинг бир-бирларига ёрдам берувчи омил бўлишини истайди.

Илм эгаси, олим одам инсонларни жамиятни текширади, қандай инсоннинг, жамиятнинг яхши, қандайининг ёмон эканлигини тайин этади, одамлардаги хислатларни тадқиқ этади, уларнинг қайсиси хайрли, қайсилари қабих, зарарли эканлигини муайян этади. Инсоннинг ҳақиқатан ким эканлигини, унинг яшашдан мақсади нима эканлигини, қандай яшаш зарурлигини, қандай қилса, қайси йўл билан кетса, яхши яшай олишлигини, қандай принципларга асосланган жамият, давлат яхши ё ёмон бўлишлигини, нима қилса мамлакат обод, халқ хушбахт бўлишлигини таҳлил этади, ўргатади.

Алишер Навоий умрининг охирида битилган фалсафий ва ахлоқий –таълимий йўналишдаги “Махбубул–қулуб” достони уч қисмдан иборат бўлиб, инсон тарбиясида муҳим ўрин тутаяди. Асарнинг учинчи қисми йигирма тўққизинчи мақолотида мутафаккир илм тўғрисида куйидаги фикрларни баён қилади:

Илм ўрганмоқ –эътиқодни мустаҳкамлаш учундир, аммо бойлик орттирмоқ учун эмас. Саховатсиз бой –ёғинсиз булутга ўхшайди; илмига амал қилмаган олим – устига китоб ортилган эшакка ўхшайди.

Байт: Ҳаммол қимматли юк таҳиса ҳам,
Унга иш ҳақи бир –икки чақадан бошқа наф тегмайди.
(Ҳаммол нафис рахт ила гар урса қадам,
Йўқ наф анга ғайри музд бир –икки дирам.) (29- Танбех)

Алишер Навоий учун илм бу - ҳамма масалаларни ҳал қилувчи воситадир:

Улум ичра менга то бўлди мадҳал,
Топилмас мушкили мен қилмаган ҳал.

Бу билан мутафаккир дунёдаги ҳар қандай қийин масалалар илм туфайли ҳал бўлишини, энг мушкул ишларнинг ҳам ечими топилишига эътиборни қаратади.

Ижодкор куйидаги байтда ҳар қандай мушкулотнинг калити бўлган илм хазинасини ёшлиқдаёқ эгаллаш лозимлигини уқтиради:

Йигитликда йиғ илмнинг маҳзани,
Қариллик чоғи харж қилғил ани.

Кексалик чоғида у асқотишини таъкидлайди. Табиийки, ёшлиқда тана соғлом, бақувват, хотира эса тиниқ бўлади. Бу ўрганилганлар онг-шууримизда бир умрга муҳрланиб қолишининг гаровидир. Ҳадиси шарифда айтилганидек, “Ёшлиқда олинган билим - тошга ўйилган нақшдир”

Алишер Навоий таъбирича, илм олиб унга амал қилмаган киши, мисоли ерни ҳайдаб, уруғ сепмаганга ёки уруғ сепиб, уруғидан ҳосил олмаганга ўхшайди.

Улуғ бобокалонимиз Алишер Навоий илмни, илмли одамларни ғоят қадрлаб:

Киши ким қилса олимларга таъзим,
Андоқки қилур Пайғамбарларга таъзим,-деб насихат қилганлар .

“Фарҳод ва Ширин” достонида Навоий илм орқали Фарҳоднинг ақл идрокли, билимдон, камтар, ҳунарманд, иродали, инсонпарвар ва эътиқодли инсон бўлганлигини кўрсатади. Мазкур дostonни ўқиган ўқувчи инсоннинг етуклигини кўрсатувчи сифатлардан бири илм эгаллаш эканига иқроп бўлади:

Жаҳонда қолмади, ул етмаган илм,
Билиб тасдиқини касб етмаган илм.

Кўринадики, Ҳазрат Навоий Фарҳоддаги инсоний хислатларни мадҳ этиб, у, фақат, илм эгаллаш билан чекланиб қолмай, ватанпарварлик, инсонийлик кадриятларини ҳам чуқур эгаллаганлигини кўрсатиб беради. Инсон зеҳнини, фикрини қилич каби ўткир қиладиган восита илм эканлиги рад қилиб бўлмайдиган ҳақиқатдир. Илмсиз инсон мевасиз дарахтга қийсланади. Инсонга илм дарахт меваларидек озуқа бериб, унга маданият, маърифат дунёси эшикларини очаяди. Илм инсон ҳаётидаги

ишларни ҳақиқий тўғри йўлга солиб бошқарадиган восита бўлганлиги сабабли халқ орасида у орқали олий фазилатларга эга бўлган, улуғликка ва орзу-истакларга эришган буюк кишилар улуғланадилар. У орқали яхши – ёмонни бир-биридан ажратиш, дўст ва қариндош-уруғнинг фазилатларларини англаш, ҳалолни ҳаромдан ажратиш қонун-қоидаларларини англаш мумкин.

Ҳазрат Навоий наздида ҳақиқий одам бу - халқ манфаатини ўз маффаатидан устун қўйиб, халқнинг ғамини ўз ғами деб билган кишидир. Фақатгина, ўз манфаатини ўйлаган, ўзганинг ғам ташвишига шерик бўлмаган, худбин одамни ҳақиқий одам деб бўлмайди. Файласуф таъкидича, шохми ёки оддий дехқон, ким бўлишидан қатъи назар инсонийлик фазилатларига эга бўлиши даркор. Мутафаккир шу боис ҳам ҳар бир кишини инсофли, адолатли, сахий ва маърифатли бўлишга чорлайди. Жамиятда мавжуд бўлган золим, худбин, ҳасис кишиларни адолатга, одамийликка, олийжанобликка, тўғри ва меҳрибон бўлишга ундаш мақсадида Навоий қўлига қалам олади. Навоий наздича, бу каби одамларни тарбиялаш керак.

Хамсанинг илк достони бўлмиш “Ҳайрат ул-аброр”да одоб, қаноат, қарам, ишқ, вафо, ростлик, илм сингари олийжаноб хислатлар ҳақида Алишер Навоий жуда кўп фикр билдиради. Хусусан, раҳбар маънавияти тўғрисидаги фикрлари ҳам алоҳида эътиборга лойиқ. Достонда “...раҳбар қўл остида ишловчи одамлар бирор хилоф иш тутсалар, уни ҳисобга олиб муомала қилмоқ керак, уларнинг яхши-ёмон аҳволидан хабардор бўлиб турмоқ бошлиқнинг шу жамоага ҳурматини билдиради”,¹ - деб таъкидлайди. Таъмагирликни инсонни охир-оқибатда хорликка олиб келувчи иллат сифатида баҳолайди. Таъмагир раҳбар гадо кабидир. Аксинча, қаноатли дарвеш эса подшоҳ каби юксак туради, - дейди, аллома. Шу боис энг аввало, инсонда нафси тарбиялаш даркор. Раҳбарнинг нафси тўқ бўлиб, маънавий жиҳатдан одамийлик хислатларини ўзида сингдирган бўлса, албатта, жамоа-халқ тинч, жамият обод бўлади. Бў тўғрида Навоий куйидаги рубоийда шундай таъкидлайди:

*То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас.
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.*

Ҳар бир инсондаги, бутун халқ ва элдаги хирс, беҳуда хою-ҳаваслар хирманини (хирмонини) шамолга бермоқ, созуриб ташламоқ зарур. Нафс, манманлик, кибр қасрларини ер билан яксон қилмоқ жоиз. Зулм ва ситам жонига қаттиқ зарба бериш орқали уни йўқ қилмоқ даркор. Шундай қилсақкина, эл кўнгли шод бўлиб, мамлакат обод бўлади.

Шунингдек, мутасаввуф “Ҳайрат ул-аброр”нинг йигирманчи мақолотида подшоҳ (раҳбар, бошлиқ) халқни адолат билан бошқариши зарурлигини айтади. Адл (яъни адолат) уч ҳарфдан иборат бўлиб, “айн” ҳарфи қуёшга ўхшаш порлоқдир, “дол” давлату дин тожидур. Шундай экан, тожни кийиб, меҳр билан кўзларни ёрит. Сенинг олдинга орзу билан келган мазлум (ёрдамга муҳтож киши)га адолат соясини паноҳ қил. Навоий нигоҳида ҳар бир инсон ўзига хос бир олам. Бир инсоннинг феъл-атвори, иккинчи бир кишига ўхшамайди. Шунинг учун раҳбар мукофатлаш ва жазолашда уларнинг бу хусусиятларини ҳисобга олиши зарур. Чунки шаъм билан муз ранги бир-бирига ўхшаса ҳам, бири ўт (олов) бири сувдир. Киши табиати ҳам икки хилдир.

*Кимники инсон десанг – инсон эмас,
Шаклда бир, феълда яксон эмас.*²

¹Азиз Қаюмов. Асарлар. 3-жилд. Тошкент. Мумтоз сўз. 2009. 283-бет.

²“Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий - маърифий тараққиётидаги ўрни” халқаро илмий анжуман материаллари. Навоий -2017.-Б 323

Агарда кимнидир, ўзингга нисбатан яқин олиб, ҳамдам қилишни ният қилсанг, даставвал, уни синовдан ўтказ. Шошилиб хулоса чиқарма. Гафлатда қолиб, дўст-ҳамдам ва маҳрам танлашда зинҳор адашма.

*Кимники айлай десанг маҳраминг,
Кўп синамай, айламагил ҳамдаминг.¹*

Мутасаввуфнинг эътирофича, инсон учун тож, давлат ва бошқалар эмас, балки энг яхши фазилатлар ҳар қандай бойликдан устундир.

Олтин, кумуш этма касб давлат кунидин,
Ким тортар адаб улусни давлат тунидин,
Гар йўқдир адаб не суд олтин уни дин.

Элнинг адаби хушроқ эрур олтундин.

Зеро, Ҳадиси шарифда айтилганидек, “Мол-дунёнинг кўплиги бойлик ҳисобланмайди, балки, ҳақиқий бойлик маънавий бойликдир”.

Алишер Навоий қозилар тўғрисида тўхталиб, уларни мусулмонларнинг яхши ва ёмон ишлари юзасидан ҳукм чиқарувчилар деб таърифлайди. Жамиятдаги бу тоифа кишиларни мутафаккир чолғу асбобига қиёс қилади. Сабаби, улар нима десалар шу бўлгани учун, яъни чолғудан қандай куй чиқишини, фақатгина, чолғунинг ўзи ҳал қилиб беради. Бу ўринда чолғу асбоби расо бўлса, ундан атрофга нафис оҳанг таралади. Мабодо, аксинча, соз бўлмаса, уни қанча астойдил чалган билан ундан ёқимсиз товушдан бошқа садо чиқмайди.

Исроф қилиш - сахийлик эмас; ўринсиз совуришни ақли одамлар сахийлик демас, - дейди аллома. Ҳалол молни кўйдирганни - девона дейдилар; ёруғ жойда шам ёққанни ақлдан бегона дейдилар. Кимки халққа кўрсатиб эҳсон берса, у пасткаш, сахий эмас. Яхшиликларни топмоқ - едирмоқдир; Айбларни яширмоқ – кийдирмоқдир, - дея таъкидлайди Ҳазрат Навоий.

Мутасаввуф саховатни фойдали мева, ҳосилдор дарахт, мавж уриб турган денгиз, бебаҳо гавҳарга ўхшатади. Унинг акси бўлган саховатсизликни эса мевасиз дарахт, ёғинсиз баҳор булути, хиди йўқ мушк-анбар, тутун, ўтин, дурсиз садафга қиёслайди. Яхши инсондан ёмонлар ҳам ёмонлик кутмайди. Боиси, яхши одам ёмонлардан ҳам яхшилигини дариг тутмайди - дейди аллома.

Яхшилик қилишни эплай олмасанг - ёмонлик ҳам қилма. Яхшиликни ёмонликдан афзалроқ деб ҳисобламасанг, ёмонроқ деб ҳам англама. Яхшилик қилишни билмасанг, яхшиларга кўшил; яхшилик атрофида айлана олмасанг, яхшилар атрофида айлан-деб башар аҳлини яхшиликка чорлайди Ҳазрат Навоий.

Мутасаввуф ҳилм хусусида тўхталиб, кўйидагиларни баён қилади: Ҳилм - ахлоқли одамнинг қимматбаҳо либоси ва у кийим турларининг энг чидамли матосидир. Ҳилм ёмон нафси дайди шамол учиршидан муҳофаза қилувчи ва иккиюзлама мунофиқларнинг беҳуда ҳаракатидан асрагувчидир.

Юмшоқ кўнгиллилик фазилатини Навоий ҳодисалар тўла денгиздаги кишилик кемасининг лангари деса бўлади ёки уни инсоният қадрини ўлчайдиган тарозининг тошига тенглаштира ҳам бўлади деб таърифлайди.

Мутафаккир инсоннинг доимо шукроналик билан ҳаёт кечиришлиги тўғрисида “Ҳайрат ул-аброр”нинг ўн учинчи мақолатида баён қилади. Инсонлар билан мулоқотда яхши сўз сўзламоқ шукрнинг энг ҳосиятлисидир –деб таъкидлайди, аллома. Сўзнинг қудрати билан элга нажот, ўлик танга ҳаёт ато этиш мумкин. Қимматбаҳо маъданлар ичида гавҳари ҳам - сўз, одамийликнинг самари ҳам – сўз.

*Ҳам сўз ила элга ўлудин нажот,
Ҳам сўз ила топиб, ўлук тан ҳаёт.*

¹ “Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий - маърифий тараққиётидаги ўрни” халқаро илмий анжуман материаллари. Навоий -2017.-Б 323

*Маъдани инсон гуҳари сўздурур,
Гулишани одам самари сўздурур¹.*

“Очиқ юз билан чучук сўзларни айтишлик” одамийликнинг яна бир кўриниши хисобланади. Ҳар бир инсон шу хил ахлоқ билан дилхираликни шодликка айлантирса, жафо қилганга вафо кўрсатса, ҳақиқий инсон саналади.

*Они башар хайлининг инсони бил,
Одамилар одамиси они бил.
Англа кишиликни мусаллам анга,
Юз кишиликча иш эса ҳам анга².*

Ҳазрат Навоийнинг юқоридаги умуминсоний ғояларидан шу нарса англашиладики, инсон илмли бўлиши мумкин, лекин, шундай бўлса-да унинг қалби нопоклигича қолиши мумкин. Бундай ҳолда тасаввуф ёрдамига таяниш керак. Зеро, тасаввуфнинг асл моҳияти инсон қалбидаги чиркинликларни тозалаб, уни комил инсон даражасига кўтаришдир.

Жонажон Ватанимиз мустақиллиги Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини чуқур ўрганишнинг янги босқичини бошлаб берди. Файласуф ҳаёти, ижоди ва фаолияти, илмий-фалсафий қарашлари бўйича 10 га яқин докторлик, 20 дан ортиқ номзодлик диссертациялари химоя қилинди.

Навоий инсоният тан олган севимли ижодкорлардан бири сифатида унинг ҳайкаллари Москва, Боку ва Токиода қад ростлаган. Алломанинг китоблари дунёнинг кўп тилларига таржима қилинган. Қаҳрамонлари номига хиёбон, кўчалар қўйилиб, бюстлари ўрнатилган.

Адабиётлар:

Азиз Қаюмов. Асарлар. 3-жилд. Тошкент. Мумтоз сўз. 2009. 283-бет.

1. “Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий - маърифий тараққиётидаги ўрни” халқаро илмий анжуман материаллари. Навоий - 2017.-Б 323.

2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик, 6-жилд. Хамса. Ҳайрат-ул аброр. Фарҳод ва Ширин. Т: Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.

3. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. Т. 8. –Тошкент: Фан, 1991.

4. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Мукамал асарлар тўплами. XX томлик, 7-том. Тошкент: «Фан», 1991.

Дармонова Машҳура Адилжон қизи,

ЎзР ФА Тарих институти катта илмий ходими, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Файзхўжа Маҳмудов,

ЎзР ФА Тарих институти илмий ходими

ХОРАЗМ ХАТТОТЛИК МАКТАБИ ВА УНИНГ НАМОЁНДАЛАРИ

¹ “Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий - маърифий тараққиётидаги ўрни” халқаро илмий анжуман материаллари. Навоий -2017.-Б 323.

² “Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий - маърифий тараққиётидаги ўрни” халқаро илмий анжуман материаллари. Навоий -2017.-Б 323

Аннотация: Хоразм хаттотлик мактабининг шаклланиши узоқ тарихга эга бўлиб, XVI асрда ҳукмдорлар сарой кутубхоналарида хаттотлик ва ҳусни хат мактаблари шаклланган. XVIII аср бошларидан эса хаттотлик санъати мустақил мактаб сифатида ривожланиб борган. Мақолада XIX-XX аср бошларида Хоразмда тараққий этган хаттотлик санъати мактаби ва унинг намоёндалари ҳаёти ҳамда маънавий мероси ёритиб берилган.

Калит сўзлар: тарих, қўлёзма асар, хаттот, ҳуснихат мактаби, музаҳҳиб, лаввоҳ, варақ лавҳа чизувчи, саҳҳоф, китобат санъати, тошбосма китоб.

Кириш: Ўзбек халқи асрлар давомида моддий ва маънавий маданият дурдоналарини яратиб келган. Аждодларимиздан мерос қолган қўлёзма манбалар, хусусан, хоразм қўлёмалари ва хаттотлик санъати тарихини алоҳида ўрганиш ҳамда илмий муомалага киритиш тарихчи, манбашунос олимларнинг олдида турган муҳим вазифалардан бири бўлиши билан бирга, мазкур мавзунинг долзарблигини белгилаб беради.

Марказий Осиёнинг энг қадимий маданият ўчоғларидан бўлмиш Хоразмда XVI асрда ҳукмдорлар сарой кутубхоналарида хаттотлик, ҳусни хат мактаби шаклланган. XVIII аср бошларидангина хаттотлик санъати мустақил мактаб сифатида ривожланган. Айниқса, XIX асрда Муҳаммад Раҳим I (1806-1825) ва Муҳаммад Раҳим II (1844-1910) замонида Хоразмда хаттотлик санъати ва китобат ишлари ҳам кенг тараққий этган.

XVII-XVIII асрларда Хивада Муҳаммад Юсуф Рожий, Бобожон Санойй, Худойберган Мухркан, Муҳаммад Ёқуб девон Хоразмий, Муҳаммад Ризо Охунд ва бошқа уста хаттотлар яшаб, меҳнат қилганлар. Улар шеърӣ девон, бадий асарлар, таржима ва тарихий китобларни кўчирганлар [1]. Ҳар бир китобни безашда бир неча соҳа мутахассислари иштирок этганлар. Булар қоғоз қирқувчилар, қотиб-хатотлар, музаҳҳиб (олтин сув юритувчи), лаввоҳ – сарлавҳа ёзувчилар, нвон, варақ лавҳа чизувчилар, миниатюрачи рассомлар, саҳҳоф – муқоваловчилардир.

XIX-XX аср бошларида Ўрта Осиёга, жумладан, Хива хонлигига ташриф буюрган сайёҳлар, олимлар, ҳарбийлар ва бошқа давлат вакилларнинг ёзган асарлари, минтақанинг ўша давр тарихи, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини ўрганишда асосий манба бўлиб хизмат қилади. В.В.Бартольд [2], Г.А.Пугаченкова [3], Л.И.Ремпель [4], А.Н.Самойлович каби олимларнинг хотира асарларини айтиш мумкин.

Жумладан, Г.А.Пугаченкова ва Л.И.Ремпель Хивадаги мадрасалар ва уларни пештоқига ёзилган наққошлик ва хаттотлик санъати намуналаридан мисоллар келтирган. Л. Ю. Маньковская эса ўз асарларида Хивадаги тарихий обидалар ва уларни безаш усуллари, шунингдек, хаттотлик санъати ёзувлари ҳақида тўхталиб ўтган [5].

Бобожон Тарроҳ Азизов-Ходим [6], Ҳасанов [7], Ҳ. Зиёев [8], А.Эркинов, Ш.Воҳидов [9], А.Муродов [10], Д.Зияева [11] каби тарихчи олимлар ўз тадқиқотларида Хоразмнинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий тарихини ёритиш билан бирга, у ерда яшаб ижод этган алломалар, шу жумладан, Хоразм хаттотлари ҳақида ҳам маълумотлар бериб ўтганлар.

М. Матякубова [12] ўзининг номзодлик ишида Хива хонлигида китобат ва кутубхона тарихини ёритган бўлса, Н. Заргарова [13] эса Хоразм хаттотлик амалий санъати масалаларини очиб берган.

Мавзу доирасидаги тадқиқотларни ўрганиш натижасида куйидаги **мақсад ва вазифалар** белгилаб олинди:

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондидаги XIX-XX аср бошларига доир бўлган Хоразм хаттотлари томонидан яратилган қўлёмаларни аниқлаб, тадқиқ этиш, шунингдек, уларнинг ўзбек ва жаҳон

китобат ҳамда хаттотлик санъати тарихи тараққиётида хаттотлик мактаби ва унинг намоёндаларини тутган ўрнига баҳо беришдан иборат.

Асосий мақсаддан келиб чиқиб қуйидаги вазифалар белгилаб олинди:

- ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди ва бошқа музей ҳамда кутубхоналарда сақланаётган хоразмлик муалларларнинг асарлари, Хоразм хаттотлари кўчирган қўлёзма манбаларни аниқлаш;

- XIX-XX асрларда Хива хонлигидаги қўлёзма манбалар орқали Хоразмдаги маданий-маънавий ҳаётнинг муҳим хусусиятларини тадқиқ этиш;

- Хоразм хаттотлик мактабининг намоёндаларининг ҳаёти ва ижодини ўрганиш ҳамда уларнинг хаттотлик санъатини ривожлантиришдаги фаолиятларини ёритиб бериш.

Усуллар: Муаммога умуинсоний тараққиёт ҳамда миллий маънавият ва мафкура нуқтаи назаридан ёндашув мавзунинг назарий асоси бўлиб хизмат қилади. Мақолада тарихийлик, тизимлилик тамойиллари ҳамда қиёсий, муаммовий-хронологик таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Асосий қисм (натига ва мулоҳазалар): XVIII аср охири – XIX аср бошида Хива хонлигида хўжалик-иқтисодий ҳаёт жонланиши билан маданиятни кўтариш учун шарт-шароит яратилиб, маънавий қадриятларга, шу жумладан, китобат ва хаттотлик санъатига қизиқиш янада кучайган. Шунингдек, хаттотлик - кошинпазлик ва наққошлик санъати билан узвий боғлиқ бўлиб, тарихий обидалардаги рубоийлар ҳамда ибратли сўзлар хаттотлар томонидан кошинларга, мрамларга, ёғоч устунларга нақшлар билан ҳошияланиб битилган [14].

XVIII аср охирида Хоразм хаттотлик мактабининг истеъдодли намояндаси таниқли шоир, тарихчи Амир Авазбий ўғли Шермуҳаммад - Мунис Хоразмий (адабий тахаллуси) ҳисобланади [15]. У Хивадаги мадрасалардан бирида ва устози Саййид Эшонхўжадан сабоқ олган. Араб, форс, туркий халқлар адабиёти, шунингдек классик мусиқа ҳамда тарих фанини кунт билан ўрганган. У моҳир хаттот бўлиб қуфий, райҳоний, хатти шикаста каби хатларни яхши билган.

Мунис тез орада эл-юрт ҳамда Хива ҳукмдори Аваз иноқ назарига тушган. У 1804 йилда алифбо сифатида фойдаланиш учун хаттотлик санъатини ўргатувчи “Саводи таълим” қўлланмасини ёзган [16]. Шунингдек, ижод намуналарини “Мунис ул-ушшоқ” (“Ошиқлар дўсти”, 1804 йилда) деган ном билан тўплаб, уни 1813 йилда 16.892 мисрадан иборат катта девонга айлантирган [17]. Ушбу асарда шоирнинг ғазаллари, мухаммаслари, рубоийлари, мустазодлари, туюқлари, тўртлик ва махсус иккилик байтлари мавжуд бўлиб, булардан ташқари девон охирига шоирнинг 1804 йилда назм билан ёзиб тамомланган каллиграфияга оид “Саводи таълим” номли асари ҳам илова қилинган [18]. Ушбу кичик рисолада чиройли хат ёзиш усуллари баён қилинган. Рисола икки қисмдан иборат. Асарнинг биринчи қисмида хат машқ қилишга тайёргарлик ва бу иш учун керакли асбоблар тўғрисида сўз юритилади. Иккинчи қисмида эса, хат машқи ва унинг усули ҳақида амалий йўл билан таълим берилади. Шоир ўзининг ушбу рисоласи бошида кишилик жамиятида ёзувнинг катта аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлаган.

Асар 1813 йил воқеалари баёни билан тугаган. Боиси 1819 йилда хон Мунисга Мирхонднинг Машхур “Равзат ус-сафо” номли тарихий асарини ўзбек тилига таржима қилишни буюрган. Шу муносабат билан Мунис “Фирдавс ул-иқбол” номли асарини ёзишдан тўхтаб, “Равзат ус-сафо” асарининг биринчи жилдини ўзбек тилига таржима қилган, иккинчисини давом эттираётганида эса аввал Муҳаммад Раҳимхон I, 1829 йилда эса Муниснинг ўзи вафот этган [19].

Хива хонлари – Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825 йиллар) ва, айниқса, таниқли китоб ҳавасманди ҳисобланган Муҳаммад Раҳимхон II (1865-1910 йиллар) саройи

кутубхонасининг хаттот ва мусаввирлар-безакчилари кўлёзма китоб безаш санъати ривожда муҳим ўрин тутганлар [20].

Хива кутубхоналарида кўлёзма матнни хусни хат ва гўзал нақшлар билан безаш мақсадида мусаввирлар узок ҳамда кунт билан ишлаганлар. Кутубхонадаги бундай ишлар Муҳаммад Раҳимхон II ҳукмдорлиги йилларида сезиларли равишда кенгайган. Хоннинг ўзи ҳам илм-фан, шеърят ва хаттотлик машғулотларига кўп вақт ажратган. Шарқшунос А.Н.Самойлович таъбири билан айтганда, “илм-фан ва санъатнинг маърифатпарвар ҳомийси” Муҳаммад Раҳимхон II ўз саройида ёзувчи, муаррих, шоирларнинг каттагина даврасини йиққан. Ўз шеърый асарларини хон Феруз тахаллуси билан битган. У китобхона қошидаги устахонага катта эътибор билан қараб, тез-тез буюртмалар берган. Бу ерда тарихий, эсдалик, тиббий ва бадий асарлар кўчирилган. Хиванинг бу даврдаги қатор кўлёмаларида улар хон буйруғига кўра бажарилгани қайд этилган. масалан, “Муҳаммаслар”да “Кўлёзма Муҳаммад Раҳим Саййид Баҳодирхон буйруғи билан 1896 йилда Хива сарой кутубхонаси учун ёзилди” [21], деб кўрсатилган.

Муҳаммад Раҳимхоннинг иккита кутубхонаси бўлиб, бири қишки қароргоҳ – Арк ичкарасида, яна бири ёзги қароргоҳ – шаҳар ташқарисидаги “Тозабоғ” чаман-саройида жойлашган [22].

А. Самойлович маълумотларига кўра, хонга яқин аъёнларнинг айтишларича, “унинг умуман китобига, ундан нусха кўчиришга бўлган иштиёқи жунун даражасида эди [23]. Хон баъзида давлат ишларидан толиқиб, кутубхонага кирар, ўз амрига кўра хаттотлар кўчирган янги китобларни варақлаб ўтирарди. Хаттотлар бўлмаси биринчи каватдаги иккита ёруғ хонада бўлиб, уларга гиламлар тўшалган, сарой боғига чиқиш йўли бор эди. Гулдор нақшлар билан безалган пастаккина махсус хонтахта устида хаттотларга мушки анбар уфурувчи атир-упа солинган идишчалар териб кўйилганди” [24].

Кутубхонада машҳур шоир ва мусиқачи, қўли гул хаттот Комил Хоразмий сингари моҳир усталар ишлаган. Муҳаммад Раҳимхон II шоирни девон хаттотлиги вазифасига чақирган. Давлат арбоби, шоир, хаттот, таржимон ва мусиқашунос бастакорнинг асл исми Паҳлавон Ниёзмухаммад бўлиб, у “Комил” тахаллусида ижод қилган. Бу ҳақда “Хоразм мусиқаси тарихчаси” китобида шундай дейилади: “Машҳур мусиқашунос Абдусаттор Маҳрамнинг синглиси Авазжон Абдулла муфти Нурбой Жўки ўғлига никоҳлаб берилган эди. Бу хотиндан бир ўғил дунёга келиб, унга Паҳлавон деб исм қўйдилар”. Комил Хоразмий илк маълумотни эски мактабда олиб, сўнг мадрасада ўқиган. Бир неча вақт бобоси Хўжаш Маҳрамнинг савдогарлари қаторида юриб тижорат билан шуғулланди [25]. Унинг билимидан хабардор бўлган Ферузнинг отаси Саййид Муҳаммадхон уни саройга олди. Муҳаммад Раҳимхон Феруз тахтга ўтиргач, уни аввал мирзабоши вазифасига, сўнг девонбеги мансабига тайинланган. Комил Хоразмий давлат ишлари билан бир қаторда ижодий фаолиятини ҳам олиб борган. У 1880 йилда 254 шеърни ўз ичига олган “Девони Комил” номли шеърый девонини тузган. 1895 йилда бу девон Феруз ташкил қилган босмахонада кўп нусхада нашр этилган.

Комил Хоразмий форс тилини мукамал эгаллаган бўлиб, моҳир таржимон ҳам бўлган. Комил Хоразмий хаттот бўлиши билан бирга моҳир таржимон ҳам бўлган. У XVIII асрда яшаб ижод этган Бархўрдор бин Маҳмуд туркман Мумтознинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарини таржима қилган. Асар насрий йўлда ёзилган бўлиб, ҳикоя ва латифаларни ўз ичига олган.

Шунингдек, Фаҳриддин Али Сафийнинг “Латоиф ат-тавойиб” (“Турли тоифаларнинг латифалари”) асарини ҳам таржимаси Комил Хоразмий қаламига мансубдир. Китоб Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа машҳур кишилар ҳақидаги ҳикоя ва латифалардан иборат. Комил Хоразмий бу асарларни таржима қилиш билан бирга уларга айрим ўзгаришлар ҳам киритган, баъзи ҳикояларни қайта

ишлаган, китобнинг услубини замонасининг китобхонларини дид ва савиясига мослаштирган.

Шунингдек, Шарқ мумтоз мусикаси, хусусан, мақомчилик анъаналарини ривожлантиришга ҳомийлик қилган. У биринчи бўлиб ўзбек нота ёзувини ихтиро қилган, яъни Ферузнинг фармони билан ўзбек куйларини ёзиб олиш учун “Танбур чизиклари” деб аталувчи Хоразм нотасини яратган. Бу ўзига хос нотада “Рост” мақомининг бош қисмини ёзган. “Рост” мақомига боғланган “Мураббаи Комил”, “Пешрави Феруз” куйлари нотага ёзилган ҳолда ҳозиргача сақланиб [26], хонанда ва созандалар томонидан куйланмоқда. Шоирнинг бу ишини ўғли Муҳаммадрасул Мирзо давом эттириб, Хоразм мақом куйлари учун нота асосида мусиқа яратган. Таникли композитор Матниёз Юсупов эса беш томлик Хоразм мақомлари китобини нашрдан чиқарди ва кенг ўқувчилар оммасига тақдим қилди.

Комил Хоразмий Хива хонлигида маориф масаласига ҳам эътибор қаратиб, 1891 йили янги усул мактабнинг очилишига бош-қош бўлган. Бевосита ўзи ҳам шогирд тайёрлаб, кўплаб иқтидорли ёшларга турли илмлар, жумладан, хаттотлик илмидан сабоқ берган. Хаттотликда моҳир кўплаб шогирдлар етиштириб чиқарган. Устод Муҳаммад Паноҳ, Худойберган Муҳрикон, Шариф Тарро девон, Матёкуб Харрот девонлар шулар жумласидандир. Комил Хоразмий ва унинг шогирдлари бир қанча бадиий асарларни ҳамда девонларни чиройли қилиб кўчирган. Улар томонидан кўчирилган девонлар жаҳоннинг бир қанча мамлакатлари кутубхоналари фондларида сақланмоқда.

Комил Хоразмий Қашқар, Тошкент, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида, хусусан, у 1891 йил 28 августдан 13 сентябргача Ферузнинг ўғли валиаҳд Асфандиёрхон билан Тошкентда бўлган. Сафар чоғи у Тошкентнинг илмий-маданий муассасалари билан танишган, Лахтин босмаҳонаси ишини кўздан кечирган. Комил Хоразмий Туркистон ўлкасининг йирик маърифатпарварларидан Муҳиддинхўжа, Шарифхўжа, Сатторхон ва бошқа маданият намояндалари билан танишиб, қизгин суҳбатлашган ва ўз таассуротларини “Дар баёни таъриф ва тавсифи Тошканд” (Тошкентнинг таърифи ва тавсифи баёни) номли шеърый асарида баён этган. 1883 йили Россиянинг Петербург шаҳрига элчилар таркибида ботганида Кенг дунёқарашли мутафаккир Комил Хоразмий ҳатто подшо томонидан “Муқаддас Станиславнинг иккинчи даражали ордени” билан ҳам тақдирланган.

А. Муродов асарида XIX асрда Хива хонлигида яшаб ўтган 87 нафар хаттот ҳақида маълумотлар келтирилган [27]. Сарой кутубхонасида хивалик шоирларнинг шеърый мажмуалари, умар Хайём, Саъдий, Ҳофиз, Навоий, Жомий асарлари, мўғул шоирлари – Рожий, Салим, Шоҳ Шужо девонлари, “Бобурнома” ва бошқа китобларидан нусха кўчирилган. 1907 йилда Муҳаммад Раҳимхон II учун Бедил девонининг махсус нусхасини кўчириш ниҳоясига етказилган [28].

Сарой хаттотлари бошлиғи Худойберган девонбеги, устод Муҳаммад Паноҳ Хоразмий – Хиванинг энг моҳир хаттоти бўлиб, у шунингдек, соатсоз, муҳр ясовчи ва тўп қуювчи уста ҳам бўлган.

Хоразм хаттотлик мактабининг йирик намояндаларидан бири Муҳаммад Яъқубхожа Холис Хоразмийдир. У Хивада кучли таржимонлардан бўлиб, араб, форс тилларидаги тарихий ва адабий китобларни ўзбек тилига таржима қилган. Шунингдек, хушқалам ва хушхатлиги туфайли кўп китобларни кўчирган ва таҳрир қилган. Жалий калам билан ёзган альбом ва қитъалари бор. Холис таҳаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. Хива хони ва унинг амалдорларидан кўп жабр жафолар чеккан, хуштабиат, хушмуомала, халққа шафқатли, бир парча нон топса, етим, бева-бечораларга бериб, уларнинг ҳолидан хабардор бўлиб турган. Октябрь тўнтаришидан аввал вафот этган. ЎзФА Шарқшунослик институтида “Шоҳнома”нинг Яъқубхожа кўчирган таржимаси бор.

Араб адабиётидан чуқур маълумотли бўлган, “Хокий” тахаллуси билан ғазал, маснавийлар ёзган Ибодуллоҳ Охунд Хокий айниқса, шарқ тиллари таржимасига жуда ихтисосли бўлган. Феруз шоҳнинг фармойишига мувофиқ кўп вақтлар араб ва форс тилларидаги китобларни ўзбек тилига таржима қилган.

Хокий Мир Убайд Бухорий таълими асосида насх хатини, Мир Али Ҳиравий равишида настаълиқни жуда чиройли ёзган. Қўли хат кўчиришга суръатли, чакқон ёзишга одатлангани учун бир соатда 40-50 сатрни ёзиб битказар экан. У 1914 йил 72 ёшида вафот этган.

Хоразм хаттотлик мактабининг навбатдаги вакили Муҳаммад мўъмин Ҳивақий Иноятуллоҳ Ҳисорийнинг ўғли бўлиб, у Хива ва Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган. Араб, форс тилларини билган, шарқ мумтоз адабиётидан хабардор, тажрибали хаттотлардан бўлиб, 1832 йили Мунис Хоразмий девонини кўчирган. Бу девон мукамал бўлиб, ғазал, мухаммас, қасида, маснавий, рубоий, муаммо, чистон, “Саводи таълим” (Хат рисоласи) ва бошқаларни ўз ичига олган.

Муҳаммад Назар Хаёлий Хоразмий ҳам хаттотлик санъатида сезиларли ишларни амалга оширган. Хаёлий тахаллуси билан шеърлар ёзиб, шеърларини тўплаб, “Девони Хаёлий” девонини тузган. У Муҳаммад Раҳимхон II Феруз замонида шоир ва хаттот сифатида танилган. Хивада Исфандиёр даврида жуда кўп қийин аҳволда қолгандан кейин, Хоразмнинг Гирдак деган қишлоғидаги отасидан қолган мерос ерга бориб, деҳқочилик билан шуғулланган. Кўчирган қўлёзмаларидан иккитаси бизгача етиб келган [29].

Шунингдек, ўрганилаётган давр машҳур хаттотларидан Худойберган муҳркан Хивақий Муҳаммад Фано ўғли 1817 йили Хиванинг янги қалъа Бобокарвонбоши маҳалласида дунёга келган. Отаси Муҳаммад Фано тўп қуядиган уста бўлган. У Муҳаммад Раҳимхон II даврида вафот этган.

Худойберган бошланғич маълумотни олгандан кейин, отаси уни Хивада Эрмон халифа исмли хаттотга шогирд қилиб берган. У кишида Худойберган бир қанча вақт хат машқ қилиб, хатини камолига етказган. Устасининг таълимига қаноатланмай, настаълиқ устози Мир Имоннинг қитъаларини топиб, унинг хатига тақлид қилиб, машқ қилган. Шавқи шу қадар кучли бўлганки, бир “ё” харфини 60 кунгача машқ қилган. Ўртоқлари кўриб, “сенинг хатинг Мир Имонникидан кам эмас”, десалар ҳам, ўзига маъқул бўлмас экан.

Кейин Худойбердининг муҳр ўйиш ишларига ҳаваси тушган ва Исломхожа исмли ўювчига шогирд бўлган. Муҳргарликда устасидан ортиқроқ уста бўлиб етишган. Исломхожа Хоразм хонларининг чақа-тангаларига уриладиган зарб (муҳр) ясаган бўлса, Худойберган бошқа санъатларга ҳам зўр истеъдодли бўлган. У турли асбоблар ясаб, ажойиб муҳрлар ўйган, турли тусдаги мрамар тошлар устига настаълиқ хати билан бўрттириб ва ўйиб санъатли тарихлар ҳам ёзган.

1870 йил Муҳаммад Раҳимхон II Ферузнинг тахтга ўтириши муносабати билан Огаҳий айтган тарихий сўзларни кичик бир мрамарга жойлаштириб, санъаткорона ўйган. Бу тош ҳозир Хива музейида сақланмоқда.

Хоннинг ҳашаматли айвони устунларига ва устун остига кўйилган катта тошларга ажойиб нақшлар ишлаган Шунингдек, Огаҳий томонидан хонга қаратиб айтилган “Мағрур бўлма” мазмунидаги рубоийларни мрамарга жали қаламда настаълиқ хати билан бўрттириб ўйиб ёзган.

Бир куни Муҳаммад Раҳимхон II Худойберганни ўзининг махсус кутубхонасига олиб кирган. Бир томон турли қўлёзмалар билан тўла экан. Хон шу қўлёзмаларни қанча муддатда кўчириш мумкинлигини ундан сўраган. Худойберган: “Буларни кўчиришга бир-икки одамнинг умри кифоя қилмас” – деб жавоб берган. Хон китобларни олиб кўринг, деб буюрган. Худойберган китобларни бир-бир очиб кўрса, ўз қалами билан кўчирилган қўлёзма китоблар экан.

1910 йили Исфандиёрхон тахтга ўтиргач, Худойберган муҳрканга холис олтиндан икки муҳр, яна икки расмий муҳр ўйдирган. Бир жавҳардор қиличга жиғали муҳрни ўрнатиб, олтин билан қоплатган [30].

Худойберган муҳркан 97 ёшида Хиванинг Сингир деган жойида Ҳасан қора девонбеги қишлоғида Хоразм инқилобидан сал илгари вафот этган.

XIX асрда фаолият юритган яна бир хаттот Абдураззоқ Маҳдум Фақирӣ Хивалик Абдулжаббор Маҳдумнинг ўғли. Хиванинг Бўзхона қишлоғида туғилиб, қишлоқ мактабида савод чиқариб, отаси Абдулжаббор маҳдумдан таълим ва тарбия олиб, маълумотли бўлиб етишган. Абдураззоқ кейин Худойберди муҳрқандан хуснихат таълимини олиб, хат машқи билан шуғулланган. У насх, настаълик, сулс, райҳоний ва бошқа хатларни чиройли ёзган. Абдураззоқ расм, наққошлик ва лавҳа ишларида ҳам маҳоратли бўлган.

Абдураззоқ Фақирӣ таҳаллуси билан шеърлар ёзган. 1910 йилдан октябр тўнтаришигача Хоразмда Исфандиёрхон давридаги воқеалар ва хоннинг жабр-жафоларини маснавий билан тарихий манзума қилиб ёзган.

Фақирӣ хуштаб, шўх, хушмуомала ва нотик йигит бўлган. У мажлисда сўзлаганда, ширин мақомлар билан ҳамманинг диққатини ўзига тортган Фақирӣ 1921-1922 йилларда Хоразм халқ Шўролар Жумҳуриятининг нозирлар шўросида котиблик вазифасида ишлаб, 1925 йил 42 ёшида вафот этган. Фақирӣ кўчирган қўлёзмалар сақланиб қолган.

Хоразмлик шоир ва хаттот Муҳаммад Комил Девоний Исмоил девоннинг ўғли бўлиб, отадан ёш қолиб, амакиси Худойберган муҳркан қўлида тарбия топган, таҳсил олган, ундан хаттотликни ўрганган. Девоний хаттотликдан ташқари музаҳхаблик (зарҳал билан нақш ишлаш)ни, олтин ва кумуш билан китобларга лавҳа ишлашни билган, муҳрканлик ва заргарликда ҳам мутахассис бўлган.

Девоний Исфандиёрхон истибдодидан, оғир ҳаётидан доим шикоят қилган ва Октябр тўнтаришидан аввал Тошкентга қочиб келган. Бу ерда бир қанча вақт яшаб, шу ерда вафот этган.

Хоразм хаттотлик мактаби намоёндаларидан яна бири Муҳаммад Одам, Домла Ортик ўғлидир. Бу котиб гўзал настаълик хати билан машҳур бўлган Аҳмад Табибий Хивақийнинг девон ва қиссаларини кўчирган [31].

Хаттотлик санъатининг йирик намоёндаларидан Болтаниёз Надимий ёшлигидан акаси Муҳаммад Ёқуб Харрот девондан хатнинг қоида ва усулларини ўрганди. Турли адабий-тарихий асарлар ва девонларни гўзал настаълик хати билан кўчирган.

У Надимий таҳаллуси билан турли услубда шеърлар ҳам ёзган. Ўз шеърларини тўплаб, девон тузган. Китобат ва ижодкорликда ҳар қанча ишламасин, Шехло қишлоғидаги ярим таноб боғида деҳқончилик билан шуғулланган.

Хаттот Бобожан Тарроҳ Абдулазиз ўғли Ходимий 1878 йил январь ойида Хиванинг Ичан қалъасидаги Худоёр Қушбеги маҳалласида туғилган. Отаси Абдулазиз Абдулқодир девоннинг (таҳаллуси Қоний) ўғли бўлиб, шоир ва котиблик билан шуғулланган.

Бобожон Тарроҳнинг тоғаси Машрабтарроҳ сарой хаттот ва котибларидан бўлиб, арзимаган гуноҳ учун калтакланиб, ўлдирилган. Унинг ўрнига Бобожон Тарроҳни хаттот ва шоир қилиб оладилар. У 9 йил хаттотлик билан шуғулланиб [32], 30 дан ортик шоирларга бошчилик қилган [33].

Хулоса: Хаттотларнинг кўчирган қўлёзмалари, Хоразм тарихнависларининг хонлик тарихига бағишлаб ёзган асарлари, ҳамда таржима қилинган тарихий асарларнинг кодикологик хусусиятларини тадқиқ ва таҳлил қилиш натижаларига кўра, ўрганилаётган даврда XIX асрнинг охиригача битилган тарихий қўлёзмалар асосан қора сиёҳда ва настаълик хатида тарихий асарлар қўқон қоғозига ёзилиб, кўпчилик

матнлар 25 сатрдан иборат бўлган [34]. XIX асрнинг охирлари – XX асрнинг бошларида битилган қўлёзмалар фабрика қоғозига ёзилганлиги аниқланди. Шунингдек, қўлёзмаларда боб номлари, ажратилган сўзлар, сарлавҳалар қизил сиёҳда, баъзи бир асарларнинг матни эса қизил рамка ичида берилган. Яъни, буни Россия империяси вассалига айланган хонликда рус фабрикаларида ишлаб чиқарилган қоғозлар хонлик худудига кириб келиши билан изоҳлаш мумкин. Хива хонлигидаги китобат санъати ўзига хос бўлиб, Қўқон ва Бухоро амирлигида яратилган китоблар Хива хонлигида яратилган китобларга нисбатан кичик ҳажмда бўлган. Хива хонлигида яратилган китоблар Хоразм услубидаги настаълиқ хатида катта ҳарфларда ёзилиб, катта ва салобатли китоблар қилинган. Шу боис хонликда яратилган китоблар салмоғи, чиройи ва катталиги билан ажралиб туради.

Бундан ташқари, хаттотлик санъатидан меъморчилик ва халқ амалий санъатида ҳам кенг фойдаланилган. Азалдан меъморий иншоотлар – масжидлар, мадрасалар ва макбараларнинг ташқи ва ички деворлари, пештоқлари турли нақшлар билан биргаликда хаттотлик услубларида ёзилган битиклар – Қуръони карим оятлари, ҳадислар, ҳикматли сўзлар ва шеърӣ парчалар билан безатилган.

Умуман олганда, Хоразмда хаттотлик мактаби босқичма-босқич ва энг муҳими, изчилликда, узлуксиз ривожланиб келган. Хаттотлар ниҳоятда кенг фикрловчи, серқирра ижод соҳиблари бўлиб, нафақат қўлёзма асарлар яратиш, балки бадиий асарлар, хусусан, шеърӣят бобида ва таржимонликда ҳам сермахсул ижод қилганлар. Улар яратган асарлар, кўчирган қўлёзмалар Ўрта Осиё халқлари маданияти ва тарихи, илм-фан ҳамда адабиётини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. История Узбекистана. Т. II (XVI - первая половина XIX века). Ташкент, 1993. С. 373.
2. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927. – 350 с.
3. Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. Выдающиеся памятники Архитектуры Узбекистана. – Т., 1958. – С. 149-155.
4. Ремпель Л.И., Пугаченкова Г.А. Очерки искусства Средней Азии. – М., 1982. – С. 93-95.
5. Маньковская Л. Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX начало XX вв.) – Т., 1980; Маньковская Л. Ю. Очӣқ осмон остидаги музей. Ўзбекистон наққошлик хазинаси. – Т: Адабиёт ва санъат, 1981.
6. Бобожон Тарроҳ Азизов-Ходим. Хоразм навозандалари. – Т: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, – Б. 65-70.
7. Ҳасанов С. Хоразм маънавияти даҳолари. – Т.: Адолат, 2001. – Б. 20-32.
8. Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Т.: Шарқ, 1998.
9. Vahidov Sh., Erkinov A. Une source méconnue pour l'étude de la production de livres à la cour de Muhammad Rahim Khan II (Khiva, fin .XIXes.). // Cahiers d'Asie Centrale, 1999.
10. Муродов Абдуқодир. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: Фан, 1971. – Б. 198-200.
11. Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия (1860-1917 йиллар). (масъул муҳаррир: т.ф.д., проф. Д.Х.Зияева). 4 жилд. 1-қисм. – Т.: Наврӯз, 2014. – 501 б.; Хорезм в истории государственности Узбекистана. (в соавторстве) . Т., 2014.; Зияева Д.Х. Хоразмнинг тарихий обидалари // Мозийдан садо. 2015. №3. – Б. 23-24.; [School of traditional historiography in Kharezm: history and features of development](#) // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. South Asian Academic Research Journals. Vol. 9. No. 7. Pages: 30-37.

12. Матякубова М. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида Хива хонлигида китобат ва кутубхона тарихи: Тарих фанлари номз... дисс. – Тошкент. 2008. – 183 б.
13. Заргарова Н. Хоразм хаттотлик амалий санъати [Матн] / Н. Заргарова. - Хива: Хоразм Маъмун академияси, 2015. 72 б.
14. Гулямов Я. Памятники города Хивы. – Тошкент: Фан, 1941.
15. Муниров К. Исторические произведения Муниса, Агахи и Баяни. Источники по истории Средней Азии. Источники по истории Средней Азии. Автореферат дисс. канд. историч. наук. Ташкент, 1961. С. 18.
16. История Узбекистана. Т. II (XVI - первая половина XIX века). Ташкент, 1993. С. 374.
17. ЎзР ФА Шарқшунослик институти, Қ-9494, 3а-варақ.
18. Муниров К. Хоразмда тарихнавислик: (XVI–XIX ва XX аср бошлари). – Т., Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002. Б. 33.
19. Ўша манба, 33-35-бетлар.
20. Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент, 1965. С. 170-171.
21. Вопросы, предлагаемые Императорским Русским географическим обществом при исследовании Хивинского ханства и сопредельных с ним степей в географическом, этнографическом и культурно-историческом отношениях. СПб, 1873. С. 26.
22. Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент, 1965. С. 171.
23. Матякубова М. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида Хива хонлигида китобат ва кутубхона тарихи: Тарих фанлари номз... дисс. – Тошкент. 2008. – 183 б.
24. Булатова В. А., Ноткин И. И. Хива обидалари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1972.
25. Хоразм мусикаси тарихчаси. – Б.37.
26. ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, ашёвий рақамлари 1849, 1025.
27. Мурадов А. Из истории каллиграфии в Средней Азии. Автореферат дисс. канд. филол. наук. Ташкент, 1967. С. 18.
28. Джалилова Р.П. Бедиль и рукописи его сочинений в фонде ИВ АН РУз // Из истории культурных связей народов Средней Азии и Индии. Ташкент, 1986. С. 47-58.
29. Ҳожи Исмадуллоҳ Абдуллоҳ. Марказий Осиёда Ислоҳ маданияти / Масъул муҳаррир Н.Иброҳимов. / – Т.: Шарқ, 2005. – 292-бет.
30. Ахунджанов Е.А. Историко-типологическое исследование истории книги и книжного дела в Туркестане: Древность. Средние века. Дисс... докт. ист. наук. – Тошкент, 1998.
31. Аҳмад Табибий. Девон. ЎзРФА Шарқшунослик институти, ашёвий рақами 678.
32. Бобожон Тарроҳ – Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари. Т.: Tafakkur qanoti, 2011. – Б. 140-147.
33. Муродов Абдуқодир. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Т.: Фан, 1971. – 198-бет.
34. Кази-Ахмад. Трактат о каллиграфах и художниках (1005 г.х. – 1596/97 г.) / Введение, перевод и комментарий Б.Н. Заходера. М. – Л., 1947.

Джураев Хусен Хайруллоевич,

Бухоро вилоят халқ таълими ходимларини қайта ва уларнинг малакасини ошириш
институти ўқитувчиси.

ХАТТОТЛИК САНЪАТИНИНГ МАДАНИЙ ҲАЁТГА ТАЪСИРИ, ИЛМИЙ МЕРОСИМИЗ ҚЎЛЁЗМАЛАРНИ САҚЛАШНИНГ ҲОЗИРГИ КУНДАГИ МУАММО ВА ЕЧИМЛАРИ

***Аннотация:** мазкур мақолада Бухорода хаттотлик санъатининг маданий ҳаётга таъсири, китобат санъатининг тараққий этиши ҳамда нодир қўлёзмалар сақланадиган фондлардаги илмий меросимизнинг ҳозирги кундаги аҳволи ва унинг ечимлари ҳақида фирк ва таклифлар юритилади.*

***Калим сўзлар:** Бухоро, хаттотлик, мактаб, китобат, кутубхона, китоб реставратори, нодир, қўлёзма, фонд ва араб имлоси.*

Жаҳон мамлакатларидаги замонавий тараққиёт, ижтимоий, маданий ва ёзув намуналари тадрижий ютуқлар асосида хаттотлик санъатини теран ва атрофлича тадқиқ этиш, китобат санъати оламида ёрқин из қолдирган етук хаттотлар меъросини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Айниқса, жаҳон мирзамуншийлар ва саҳхофлар томонидан қўлёзмаларининг инсоният тараққиётига қўшган ҳиссасини, улар яратган мактабнинг ўрни ва аҳамиятини, хаттотлик санъати услубининг хусусиятларини аниқлаш барча замону маконларда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, ўтмишда китоблар нашр қилинмаган, барча асарлар қўлёзма ҳолида нусха кўчириш йўли билан кўпайтирилган. Бу иш машаққатли ҳуснихат билан кўчириш санъатини ўзига касб қилиб олган моҳир хаттотлар меҳнати бўлган. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Шарқда араб имлосида ёзув хатининг ўзига хос турлари ва услублари бўлган. Булар куфий, сулс, райҳоний, дивоний ҳамда бошқа кўпгина ёзув услубларидан фойдаланишиб китоблар, китъалар, фармон ва хужжатларни ушбу хушхат касб соҳиблари ёзиб боришган. Ўзини хаттот деб билган киши хаттотлик қоидаларидан ва юқорида кўрсатиб ўтилган хат турларидан хабардор бўлиши ва қоидага мувофиқ равишда ёза билиши шарт бўлган. Бу эса анчагина илм, қобилият ва диққатни талаб қилган¹.

Бухоро давлат музей-қўриқхонаси араб ёзувидаги қўлёзмаларни ўрганиш илмий маркази фонди ўзининг бойлиги, у ерда сақланаётган асарларнинг ранг-баранглиги ва илмий қиммати жиҳатидан Ўзбекистонда қадимий қўлёзма китоблар сақланадиган энг машхур хазиналардан ҳисобланади. Ушбу илмий марказга турли илм даргоҳларидан; Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти, Ўзбекистон Фанлар академиясига қарашли Тарих институти, Бухоро давлат университети ва бошқа олийгоҳлардан олимлар ҳамда илмий тадқиқотчилар ташриф буюриб, илмий изланишлар олиб бормоқда. Илмий марказда қўлёзмаларнинг баъзи нусхалари сақланмоқда.

Ушбу хазинада сақланаётган қўлёзмалардан бири VIII – IX асрларда кийик терисига кўчирилган Куръони каримнинг икки томонли бир варағи кўз қорачиғидек сақланмоқда.

Дунёнинг энг йирик кутубхоналаридан бири бўлган Салтыкова-Щедрина (1932) номли Россия миллий кутубхонасининг нодир қўлёзмалар фондида бутун бошли лаборатория мавжуд бўлиб, унда нодир қўлёзмаларнинг ҳолатини яхшилаш ҳамда сақланишида нафақат бир оддий таъмирловчилар балки, профессор мутахассислар ҳам нодир қўлёзма таъмир ишларида фаолият кўрсатади. Ушбу кутубхоналарда қўлёзма китобларни сақлаш жуда оғир. Чунки, намликнинг баландлиги туфайли нодир қўлёзмаларини моғор босаяпти.

¹ Жураев Х. Бухоро хаттотлик мактаби тарихи ва унинг маданий ҳаётга таъсири. – Самарқанд. Имом Бухорий халқаро маркази. 2019. – Б. 14.

Алҳамдулиллаҳ, бизларда климатик об-ҳавонинг яхшилиги эвазига қўлёмалар узок йилларда буён яхши сақланиб келинмоқда. Бу дегани келажак авлодга шу ҳолатда етказиб берамиз деганимас, уларга илмий меросларимизни етказиш учун албатта унга керакли хизматларини қилиб туришимиз лозим. 500-700 йиллик тарихга эга қўлёмалар вароқлари анча қуриб, ҳозирда дарахт барги қуриганидек майдаланиб титиладиган ҳолатга келиб қолган. Бухоро халқи мулки ҳисобланган нодир қўлёмаларни марказ кутубхоналарига кўчирилишини эндиликда тўхтатиш лозим ва зарур. Чунки, ҳозирда қўлёмалар транспортировка ва китоблар кўргазма намойишига дош бермайдиган даражада бўлиб қолган. У учун махсус намликни сақлаб турувчи кондиционерлар билан нодир қўлёмалар сақланадиган хоналар зудлик билан жиҳозланиши зарур ва уларнинг умр боқийлигини сақлаш учун доимий лаборатория ташкил этилиб, мутахассис олимларни жалб этиш керак.

Ушбу ишларни амалга ошириш учун албатта китобат санъат усталари қоғозрез, хаттот, лаввоҳ, саҳхоф, миниатюрист, наққош муқовасоз ва китоб реставратори каби мутахассисларни тайёрлаб, манбашунос ёшларни ўқитиб тайёрлаш зарур.

Мустақиллик йилларида халқимизнинг қадимий тарихи ва бой маданиятини тиклаш, буюк алломаларимиз диний, илмий ва маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, тарғиб этиш, муқаддас қадамжоларни обод қилиш, ёш авлодни уларнинг эзгу анъаналари руҳида тарбиялаш бўйича улкан ишлар амалга оширилди ва бу хайрли ишлар изчил давом эттирилмоқда.

Ўзбекистонда IX-XX асрларда яшаб, илм-фан ва маданият ривожига беқиёс ҳисса қўшган маънавият дарғалари орасида хаттотлик мактаби ҳамда санъатининг кўп сонли вакиллари ҳам бўлганлиги тарихий ҳақиқатдир. Жумладан, Бухоро хаттотлик мактабининг ҳам ўзига хос ўрни ва мавқеи бор. 2021 йилнинг 29 январида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев Тошкент Ислоҳ цивилизация марказига ташриф буюриб ўз нутқида: “Ўзбекистондаги бир қатор диний марказ ва олий мактаблар қошида хаттотлик мактаблари очилади.

Ҳозирда ушбу мутахассисларни тайёрлаш учун Бухорода махсус Аҳмад Дониш номидаги китобат санъати ва тарихга ихтисослашган мактаб-интернат касб-ҳунар ва таълимга йўналтирилган бўлиб, унда 5 синф ўқувчилари (ижодий-амалий ва суҳбат асосида) сараланиб ўқишга қабул қилинади ва 11 синфгача ўқитилади. Имкони бўлса энг иқтидорли ва аълочи ўқувчиларга имтиёзли сертификатлар бериб, олийгоҳларга имтиҳонсиз ўқишга қабул қилиниши Республика Вазирлар Маҳкамасидан сўралади.

Мактаб-интернатда ўқувчиларга қуйидаги мутахассисликлар бўйича касб-ҳунар ўргатилади ва ўқитилади: (касбий амалий соатлар II сменада ўтилади).

Китобат санъати:

1. Қоғозрез (қоғоз қуювчи);
2. Хаттот (каллиграф – куфий, сулс, насх ҳамда настаълик хат ёзувларини мукаммал ёзиши ва ўқий олиш);
3. Саҳхоф (вароқларни саҳифаловчи)
4. Миниатюрист (мусаввир);
5. Наққош;
6. Муқовасоз ва заргарлик;
7. Реставратор (китоб таъмирловчи).

Архитектура ва дизайн:

1. Тарихшунослик, манбашунослик ва этнография;
2. Тилшунослик (араб, форс, туркий, рус ва инглиз) таржимон тайёрлаш;
3. Чизмачилик ва тасвирий санъат (ганч ва ёғоч ўймакорлиги);
4. Шарқ архитектураси ва археология;
5. Кошинпазлик (маданий мерос объектлари реставратори);
6. Музейшунослик (глиптика ва нумизматика санъати);
7. Туризм (зиёрат туризми).

Мақтаб-интернатда Республикамизнинг барча вилоят ва шаҳарларидан 4 – синфни тугатган ва 5 – синфга ўтган ўқувчилар ҳар йили иккита синфга имтиҳон орқали қабул қилинади. Ҳар бир синфда 16 нафардан ўғил-қизлар бўлиб, умумий ўрта таълим фанларининг айрим соатлари қисқартирилиб, асосан касб-ҳунарга йўналтирилган бўлади.

Айни вақтда маънавий-маърифий соҳадаги ислохотлар самарасини ошириш зарурати бу йўналишдаги ишларни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтаришни талаб этмоқда. Бу борада нафақат мамлакатимиз, балки жаҳон миқёсида ғоят ноёб ҳисобланган, ЮНЕСКОнинг Бутунжаҳон маданий мероси рўйхатига киритилган қўлёзмалар фонди Республика қадимий ёзма манбалар фонди муассасалари фаолиятини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Айниқса, ушбу нуфузли илмий-тадқиқот муассасалари олдида қўлёзмаларни сақлаш, таъмирлаш, мавжуд фондларни бойитиб бориш, тарихий манбалар билан ишлаш учун маҳаллий ва хорижий тадқиқотчиларга қулай шароитлар яратиш, тарихий-маданий меросимиз намуналарини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, буюк аллома ва мутафаккирларимизнинг жаҳон илм-фани ва цивилизацияси ривожига қўшган бекиёс ҳиссасини тарғиб этиш, шу асосда юртдошларимиз, аввало, ёш авлодни халқимизнинг буюк маънавий меросига ҳурмат, она-юртимизга меҳр ва садоқат руҳида тарбиялашга қаратилган ишларнинг натижадорлигини тубдан ошириш бўйича долзарб вазифалар турганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ана шу вазифаларни самарали ҳал этиш мақсадида 2017 йил 24 май Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди¹.

Хулоса ўрнида айтиш мумкин, ушбу саъй-ҳаракатлар натижасида, унутилаётган хаттотлик ва китобат санъати мактаблари тикланади. Нодир қўлёзма китобларнинг умр боқийлиги таъминланади ва келажак авлодлар учун сақлаб қолишни ҳамда уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ислон Нури. // Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг диний-маърифий газетаси. № 11. 2017. – Б 1-3.
2. Жўраев Ҳ. Бухоро хаттотлик мактаби тарихи ва унинг маданий ҳаётга таъсири. – Самарқанд. Имом Бухорий халқаро маркази. 2019. – 203 б.

Ёрматов Фахриддин Жойловович,

Термиз давлат университети жаҳон тарихи кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди

ЎЗБЕКИСТОНДА АҲОЛИНИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯЛАШ ҲАМДА КАМБАҒАЛЛИКНИ ҚИСҚАРТИРИШ БОРАСИДАГИ ЮТУҚЛАР

Мустақиллик йилларида аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш давлат сиёсатининг бош устувор йўналишига айланди. Ўтган йиллар давомида Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган барча ислохотлардан кўзланган ягона мақсад фуқароларга нормал турмуш тарзини яратиш бериш, аҳолининг кам таъминланган, муҳтож қисмини муттасил равишда иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш бўлди. “Бозор механизмларини жорий этишдан олдин, - деган эди Ислон Каримов ўзининг

¹ Ислон Нури. // Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг диний-маърифий газетаси. № 11. 2017. – Б 1-3.

1992 йилда нашр этилган “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” асарида, - инсонларни ижтимоий ҳимоя қилиш тадбирлари амалга оширилмоғи лозим. Давлат ўз аҳолисини ҳимоя қила олган тақдирдагина инсонпарвар ҳисобланади. Давлат кишиларга, айниқса ёрдамга муҳтож бўлганларга, ижтимоий ночор қатламларга, етимлар, болалар, ўқувчилар, нафақахўрлар ва ногиронлар, ёлғиз оналар, кўп болали ва кам таъминланган оилаларга ўз вақтида ёрдам кўрсатиши керак” [1, Б. 41].

Шундан келиб чиқиб, мамлакатимизда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича бир қатор ижобий ишлар амалга оширилмоқда.

Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёев томонидан бу ишлар янада изчил давом эттирилиб, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва бандлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратмоқда. Президентимиз аҳолини ижтимоий ҳимоялаш борасидаги ишларнинг нақадар долзарблиги ҳақида гапириб, “Энг муҳим ижтимоий-иқтисодий вазифа – Олий Мажлис палаталари томонидан тасдиқланган Аҳолининг меҳнат билан бандлигини ошириш дастурини бажаришдан иборат. Йил охирига қадар бир миллиондан зиёд янги иш ўринларини ташкил этишимиз зарур.

Касб-хунар коллежларининг 480 минг нафар битирувчисини ишга жойлаштириш масаласи алоҳида назоратни талаб қилади. [2] деган эди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев бошчилигида Ўзбекистонда олиб борилган ижобий ишлар тезда ўзининг натижасини кўрсатиб, фуқароларда эртанги кунга бўлган ишонч ортишига олиб келди. Президентимиз 2016 йилги давлат дастури бўйича аҳолини ижтимоий ҳимоялаш масалаларида амалга оширилган ижобий ютуқлар ҳақида сўз юритиб, “Дастурда белгиланган тадбирлар бўйича 9 миллионга яқин фарзанд кўриш ёшидаги аёллар ва 10 миллионга яқин болалар тиббий кўриқдан ўтказилиб, соғломлаштирилди.

Жумладан, Республика ихтисослаштирилган педиатрия илмий-амалий тиббиёт марказида эшитиш бўйича нуқсонли бўлган 350 дан ортиқ болада кохлеар имплантация операциялари амалга оширилди. Бунинг учун 21 миллиард сўм маблағ сарфланди. Лекин биз учун қанча маблағ кетгани эмас, балки юзлаб болаларимизнинг саломатлиги тиклангани муҳимдир.

Ана шундай ишлар қаторида 700 минг нафар бола пневмокок инфекцияси ва бошқа юқумли касалликларга қарши эмланди.

Дастур доирасида аёлларимиз учун зарур шароитлар яратиш, қишлоқ жойларда намунавий лойиҳалар асосида замонавий уй-жойлар, ижтимоий инфратузилма объектлари барпо этиш борасида ҳам катта ишлар қилинди.

Айни вақтда хорижий сармоялар иштирокида қишлоқ аҳоли пунктларини ичимлик суви билан таъминлаш, туман ва шаҳарлардаги сув тармоқларини модернизация қилиш мақсадида 100 миллион доллар маблағ жалб этилди” деган эди [3].

2017 йилнинг юртимизда “**Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили**” деб эълон қилинишида ҳам катта маъно-мазмун бор. Бу ҳақда Президентимиз “Бу ислохотларнинг асосий мақсади – аҳоли учун муносиб ҳаёт даражаси ва сифатини таъминлашдир. Энг асосий устувор вазифа “**Инсон манфаатлари ҳамма нарсадан устун**” деган олижаноб ғояни изчиллик билан ҳаётга татбиқ этишдан иборат.

Бугун ҳаётимизнинг ўзи Конституциямизда ифодасини топган энг асосий мақсад – **инсон манфаатларини ҳар томонлама таъминлаш** масаласини долзарб вазифа қилиб қўймоқда. Инсон манфаатларини таъминлаш учун эса аввало одамлар билан, халқ билан мулоқот қилиш, уларнинг дарду ташвишлари, орзу-ниятлари, ҳаётий муаммо ва эҳтиёжларини яхши билиш керак. **Халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак** ва бу ҳақиқатни аввало барча бўғиндаги раҳбарлар яхши тушуниб олиши зарур”[4] деган эди.

2017 йил 7 февралда қабул қилинган “2017-2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”[5]нинг тўртинчи йўналиши “Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари” деб номланган бўлиб, унда аҳолининг реал пул даромадларини ва харид қобилиятини ошириш, кам таъминланган оилалар сонини ва аҳолининг даромадлари бўйича фарқланиш даражасини янада камайтириш;

янги иш ўринлари яратиш ҳамда аҳолининг, энг аввало, ўрта махсус ва олий ўқув муассасалари битирувчилари бандлигини таъминлаш, меҳнат бозори инфратузилмасининг мутаносиб ривожланишини таъминлаш, ишсизлик даражасини камайтириш;

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш;

Аҳолига мажбурий ижтимоий кафолатларни таъминлаш, аҳолининг эҳтиёжманд қатламларини ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш ҳамда кексалар ва имконияти чекланган шахсларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, ижтимоий хизмат кўрсатишни яхшилаш, аҳолига ижтимоий хизматлар кўрсатишда давлат-хусусий шериклигини ривожлантириш;

Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, уларни давлат ва жамият бошқарувидаги ўрнини кучайтириш, хотин-қизлар, касб-ҳунар коллежи битирувчи қизларининг бандлигини таъминлаш, уларни тадбиркорлик фаолиятига кенг жалб этиш, оила асосларини янада мустаҳкамлаш;

пенсионерлар, ногирон, ёлғиз кексалар, аҳолининг бошқа эҳтиёжманд тоифаларининг тўлақонли ҳаёт фаолиятини таъминлаш учун уларга тиббий-ижтимоий ёрдам кўрсатиш тизимини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш;

аҳоли, энг аввало, ёш оилалар, эскирган уйларда яшаб келаётган фуқаролар ва уй-жой шароитини яхшилашга муҳтож бошқа фуқароларнинг яшаш шароитини имтиёзли шартларда ипотека кредитлари ажратиш ҳамда шаҳар ва қишлоқ жойларда арзон уйлар қуриш орқали янада яхшилаш ва шу каби масалалар ўрин олганлиги ҳам Президент томонидан мазкур соҳада олиб борилаётган инсонпарварлик ва фидоийлик намунаси.

2017 йил “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширилган ишлар бўйича Президентимиз қўйидагиларни алоҳида таъкидлаб, “2017 йил давомида биз учун ғоят муҳим бўлган янги иш ўринларини ташкил этиш масаласи доимий эътиборимиз марказида бўлди. 2017 йилда янги саноат корхоналарини қуриш, хизмат кўрсатиш объектларини ишга тушириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ҳисобидан 336 мингдан зиёд янги иш ўринлари ташкил этилди.

Ўз-ўзидан аёнки, биз аҳоли бандлигини таъминлашни ўз олдимизга устувор вазифа қилиб қўйган эканмиз, бу масалага нафақат сон, балки сифат жиҳатидан ҳам алоҳида аҳамият беришимиз зарур.

Ўзбекистонда олиб борилаётган давлат сиёсатининг ғоят муҳим йўналиши бўлган ижтимоий соҳани ислоҳ қилиш бўйича қабул қилинган дастурлар ижроси ҳам босқичма-босқич таъминланмоқда. Маълумки, аҳолимизни, айниқса, бюджет соҳаси ходимларини, кам таъминланган оилаларни уй-жой муаммоси кўпдан буён қийнаб келарди. Бу оғир ижтимоий муаммога биз деярли эътибор бермай келганимиз ҳам бор гап. Халқимизнинг талаб ва истакларини инобатга олиб, биз жорий йилда имтиёзли ипотека кредитлари асосида арзон уй-жойлар қуриш лойиҳасини амалга оширишга киришдик.

Шаҳар ва қишлоқларимизда жами 3,5 миллион квадрат метрдан зиёд намунавий уйлар ва кўп қаватли уй-жойлар барпо этилди. Бу рақамни аввалги йилларга таққослайдиган бўлсак, 2007 йилга нисбатан 20 баробар, намунавий уй-жойлар қуриш

дастури бошланган 2010 йилга нисбатан 3,5 баробар, 2014 йилга нисбатан эса 2 баробар кўп уй-жой қурилганини кўрамиз. Шунини алоҳида таъкидлаш ўринлики, биз кейинги 25 йил давомида биринчи марта аҳоли учун арзон, барча қулайликларга эга бўлган кўпқаватли уй-жойлар қуришни бошладик. 2017 йилнинг ўзида 800 минг квадрат метрдан зиёд ана шундай уй-жойлар қуриб фойдаланишга топширилди. Биргина Тошкент шаҳрининг ўзида жорий йилда 420 минг квадрат метр кўпқаватли уй-жой фонди фойдаланишга топширилди. Бу ўтган йилга нисбатан қарийб 3 баробар кўпдир”[6] деган эди.

Президентимиз ижтимоий ҳимоялашни янада кучайтириш ҳақида гапириб, “Иқтисодий ривожланиш ва ижтимоий ҳимоя ўзаро узвий боғлиқ тушунчалар бўлиб, уларни бир-биридан ажралган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. аҳоли турмуш шароитини яхшилаш, уни муносиб турар жой билан таъминлаш, халқимиз фаровонлигини ошириш доимо эътиборимиз марказида бўлади” [7] деди.

2019 йилда ижтимоий соҳани янада ривожлантириш учун қуйидаги вазифаларнинг амалга оширилганини кузатиш мумкин.

-Ишлаётган пенсионерларга пенсияни тўлиқ тўлаш тартиби жорий этилди. Ижтимоий ёрдамга муҳтож ва эҳтиёжманд аҳоли учун нафақа миқдори 2 баробар кўпайтирилди.

-Даволаш фаолияти турлари 50 тадан 126 тага кўпайтирилиб, қатор имтиёзлар берилгани туфайли ўтган йили 634 та хусусий тиббиёт муассасаси ташкил этилди.

-“Обод қишлоқ” ва “Обод маҳалла” дастурлари доирасида 479 та қишлоқ ва овулда, шаҳарлардаги 116 та маҳаллада кенг кўламли қурилиш ва ободонлаштириш ишлари бажарилди.

-Бунга 6,1 триллион сўм ёки 2018 йилга нисбатан 1,5 триллион сўм кўп маблағ сарфланди.

-Қишлоқ жойларида 17 минг 100 та, шаҳарларда 17 минг 600 та, жами 34 минг 700 та ёки 2016 йилга нисбатан салкам 3 баробар кўп арзон ва шинам уйлар қурилди.

-Кам таъминланган ва уй-жой шароитини яхшилашга муҳтож 5 мингта оилага, шу жумладан, ногиронлиги бўлган аёлларга ипотека кредити асосида арзон уй-жой сотиб олиш учун 116 миллиард сўмдан зиёд бошланғич бадал тўлаб берилди.

Амалга ошираётган ислохотларимиз жаҳон ҳамжамияти томонидан муносиб баҳоланмоқда.

Хусусан, дунёдаги нуфузли нашрлардан бири – “Экономист” журнали Ўзбекистонни 2019 йилда ислохотларни энг жадал амалга оширган давлат – “Йил мамлакати” деб эътироф этди .

Президентимиз 2020 йилда амалга оширилиши лозим бўлган ижобий ишларга тўхталиб, “2020 йилда 5,5 минг нафар хотин-қизнинг кичик бизнес лойиҳаларига 100 миллиард сўм миқдорида имтиёзли кредит берилади. Бунинг учун банкларга давлат бюджетидан ресурс ажратамиз.

Бундан ташқари, 1 минг 576 нафар хотин-қизга янги уй-жойларга эга бўлиши учун бюджет ҳисобидан бошланғич бадал тўлаб берилади.

Ижтимоий ҳимояга муҳтож опа-сингилларимизни Хотин-қизлар тадбиркорлик марказларида 5 та муҳим ташаббус доирасида қисқа ўқув курсларида ўқитиш ташкил этилади”[8] дея алоҳида таъкидлади.

Барчамиз бир фикрни чуқур тушуниб олишимиз керак: биз ўз олдимизга қўйган ана шундай устувор вазифалар – жуда мураккаб ва ҳақиқатан ҳам улкан марралардир.

Шу билан бирга, вақт ўтгани сайин дунё ҳам ўзгармоқда, одамларимизнинг яхши яшашга бўлган талаблари ҳам ортиб бормоқда. Энди кечаги натижа билан халқимизни рози қила олмаймиз.

Бугунги кун ҳар куни изланиш, янгилик яратишни талаб этмоқда. Фақат ана шундай талаблар асосида иш олиб бориб, халқимизнинг ҳаётини яхши томонга

ўзгартириш мумкин. Президентимиз Ўзбекистонда камбағалликни қисқартириш йўлида ҳам инсонпарварлик ва фидоийлик кўрсатмоқда.

2020 йилда Камбағалликни қисқартириш бўйича 700 млн долларлик дастурлар амалга оширилади. Бу ҳақда Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев Халқаро хотин-қизлар куни муносабати билан ўтказилган байрам тадбиридаги нутқида айтиб ўтди.

Ўзбекистонда камбағалликни қисқартириш устувор вазифа этиб белгиланди ва бу йўналишда кенг кўламли чора-тадбирларни амалга оширишни бошладик. Бир ҳақиқатни аниқ тушуниб олишимиз керак — камбағалликни қисқартириш учун биринчи навбатда ишсизликни камайтириш керак. Аввало, аҳолини замонавий касб-хунарларга ўқитиш, уларнинг иқтисодий ва молиявий саводхонлигини ошириш, одамларда, айниқса, аёлларимизда тадбиркорликка иштиёқни уйғотиш зарур, — деди Президент. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шаакат Мирзиёев 26 март 2020 йил иқтисодиётни ривожлантириш ва камбағалликни қисқартиришга оид давлат сиёсатини тубдан янгилаш чора-тадбирлари тўғрисида ПФ- 5975 сонли фармонни тасдиқлади. Фармонга мувофиқ Камбағаллик даражасини қисқартириш борасидаги чора-тадбирларни молиялаштириш учун 2020 йилда Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлигига 100 млрд сўм ажратилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 20 апрель куни саноат, қурилиш ва инфратузилма тармоқлари корхоналарининг тўлиқ ишлашини таъминлаш масалалари бўйича видеоселектор йиғилишини ўтказди.

Вақтинча ишламаётган ва ёрдамга муҳтож оилаларни аниқлаб, уларни манзилли асосда озик-овқат ва дори-дармон билан таъминлаш кўламини янада кенгайтириш кераклиги таъкидланди. Ҳозирги пандемия пайтида ишсизлар, ёрдам ва кўмакка муҳтож аҳоли сони ортиши табиий. Турли мамлакатлар касалликка қарши курашиш баробарида иш жойларини сақлаб қолиш ва иқтисодиётни кескин таназзулга учрамаслиги учун бор имкониятларни ишга солмоқда. Шу боис Президентимиз халқимизнинг тарихий ва маънавий қадриятларини, меҳр-саховат, оқибат ва ҳиммат каби юксак фазилатларини инobatга олган ҳолда, “Саховат ва кўмак” умумхалқ ҳаракатини йўлга қўйиш ташаббусини илгари сурди.

– Яқин кунларда барчамиз учун муқаддас бўлган Рамазон ойи кириб келади. Бу ойда эҳтиёжманд ва муҳтож оилаларга ёрдам кўрсатиш ҳам қарз, ҳам фарздир. Шунинг учун ушбу муқаддас ойда ҳар бир тадбиркор ўзи фаолият юритаётган ҳудудда ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳолини, аввало маҳалладошлари, қўни-қўшниларини фаол қўллаб-қувватлаши мақсадга мувофиқ, — деди давлатимиз раҳбари.

Бунинг натижасида Рамазон ойида амалга ошириладиган эҳсон ва хайриялар манзилли бўлади, ифторликларга сарфланадиган маблағлар ва озик-овқат маҳсулотлари аҳолининг кам таъминланган қатламларига йўналтирилади. Имкониятидан келиб чиқиб, қайсидир тадбиркор бир ойда мисол учун, 10 та, бошқа бири эса 20 та оилага кўмаклашиши, энг муҳими муҳтож оилалар аъзоларини ишга жалб қилиши мумкин. Хайрия тадбирлари доирасида ёлғиз кексалар, жисмоний имконияти чекланган ва ишсиз фуқаролар, карантин туфайли доимий даромаддан айрилган шахслар ҳамда кам таъминланган оилаларга хайрия ёрдамлари кўрсатилаёпти.

Шавкат Мирзиёев раислигида 2020 йил 13 май куни коронавирус пандемиясининг аҳоли турмуш даражаси ва иқтисодиёт тармоқларига салбий таъсирини юмшатиш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилиши бўлиб ўтди. Йиғилишда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратилди. “Карантинга ёпилган муассалар ходимлари, карантиндаги фуқаролар ва уларга қаровчиларнинг ҳуқуқларини таъминлаш, ижтимоий нафақа олувчилар сонини камида 10 фоизга ёки 60 мингтага ошириш бўйича вазифалар қўйилди. Карантиндаги фарзандларига қараётган ота-оналарга вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси

тўланади. Иқтисодий фаоллик пасайган пайтда аҳоли бандлиги масаласи алоҳида эътибор талаб этади. Шу боис **Инқирозга қарши жамғармадан Жамоат ишлари жамғармасига қўшимча 200 миллиард сўм ажратилади**” [9].

Шавкат Мирзиёев раислигида 2020 йил 8 июль куни видеоселектор йиғилиши ўтказилди. Йиғилишда камбағалликни камайтириш бўйича олиб борилаётган ишларга тўхтаб ўтилди. Давлат раҳбари “камида 257 минг нафар мухтож оилалар вакилларини ишга жойлаштириш, 37 мингта хонадонга оилавий тадбиркорлик доирасида кредитлар ажратиш зарурлигини қайд этди” [10]. 2021 йилда ҳам аҳолини ҳар томонлама ижтимоий ҳимоялаш ва камбағалликни қисқартириш борасидаги кенг қамровли ишлар изчиллик билан дпавом эттирилмоқда.

Хулоса сифатида шуни қайд этиш лозимки, Ўзбекистонда Президент Шавкат Мирзиёев томонидан аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва камбағалликни қисқартириш йўлида олиб борилаётган оқилона сиёсат. халқимизнинг халқимизнинг фаровон ва бахтли ҳаёт кечириши учун хизмат қилмоқда.

Адабиётлар:

1. Каримов И. Ўзбекистон буюк келажак сари.-Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б
2. Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Шавкат Мирмонович Мирзиёевнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги нутқи. 2016 йил 8 сентябрь.
3. Ўзбекистон Республикасининг сайланган Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. 2016 йил 7 декабрь.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. 2017 йил 15 январь.
5. 2017 йил 7 февралда қабул қилинган 2017—2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис палаталарига навбатдаги Мурожаатномаси. 2017 йил 22 декабрь.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис палаталарига навбатдаги Мурожаатномаси. 2018 йил 28 декабрь.
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис палаталарига навбатдаги Мурожаатномаси. 2020 йил 25 январь.
9. Халқ сўзи. 2020 йил 14 май.
10. Халқ сўзи. 2020 йил 9 июль.

Ёрматов Фахриддин Жойловович,

Термиз давлат университети жаҳон тарихи кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди

ЎЗБЕКИСТОНДА АҲОЛИНИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯЛАШДА МАҲАЛЛАНING ЎРНИ (ЖАНУБИЙ ВИЛОЯТЛАР МИСОЛИДА)

Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-мафкуравий ҳаётида маҳалланинг ўрни ва аҳамияти бениҳоя катта. Маҳалла ўзбек халқи характери, турмуш тарзи, фаолият мазмунини ўзида акс эттириб, одатда миллатни бирлаштирувчи,

уюштирувчи, йўналтирувчи ва жамоатчилик асосида фаолият юритишга ундовчи ижтимоий институтдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Хотин-қизларни кўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш тўғрисида”ги фармониға мувофиқ 2018 йил 1 апрелдан фуқаролар йиғинларининг диний маърифий ва маънавий-ахлоқий тарбия масалалари маслаҳатчилари лавозими ўрниға ҳар бир фуқаролар йиғинида 1 тадан, оилалар сони 2000 ва ундан ортиқ фуқаролар йиғинларида эса 2 тадан хотин-қизлар билан ишлаш ва оилаларда маънавий-ахлоқий кадриятларни мустаҳкамлаш бўйича мутахассис лавозими жорий этилди¹. Шу билан бирға маҳалла нозирларининг хизмат уйлари ҳам маҳалланинг ўзида жойлашгани ҳамда уларға имтиёзли равишда енгил машина берилгани ҳам маҳаллага берилган катта эътибор намунасиدير.

2017 йил мамлакатимизда “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили” деб эълон қилинган эди. Ушбу йил давлат дастур доирасида амалға оширилган ижобий ишларнинг ҳам қамрови ниҳоятда кенг бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Конституциямиз қабул қилинганининг 25 йиллиғиға бағишланган тантанали маросимдаги маърузасида бу ишлар ҳақида тўхталиб, “Кам таъминланган, уй-жойға муҳтож 1200 дан ортиқ ногирон фуқароларға арзон уй-жой ажратиш бўйича шартномалар имзоланиб, бошланғич тўловлар учун 22 миллиард сўмдан ортиқ маблағ ажратилди”² деган эди. Бундан ташқари 2017 йилда қишлоқ жойларида янги намунавий лойиҳалар асосида 24 мингта, шаҳарларда 187 та замонавий кўп қаватли уй-жойлар барпо этилгани ҳам халқимизнинг фаровон ҳаётини таъминлашға бўлган эътибор намунасиدير³. Бундан ташқари уй-жойға муҳтож, ногиронлиги бўлган 1207 нафар аёлға арзон уй-жой ажратилди⁴.

Совет мустабид тизими даврида ҳукмрон тизим ва сиёсий мафкура маҳаллани расман миллий ижтимоий институт сифатида тан олмади, аксинча, унга эскилик сарқити, “ўрта асрчилик” қолдиғи сифатида муносабатда бўлинди. Совет мафкуравий таъйиқи остида Ўзбекистон олий қонун чиқарувчи ҳокимияти эса 1961 йилда маҳалланинг ҳар қандай молиявий-хўжалик фаолияти юритишини таъқиқлаб қўйди.

Бирок бундай зиддиятли ҳолатлар Ўзбекистонда маҳалланинг ўрни, роли, аҳамиятиға салбий таъсир кўрсатмади. Маҳалла мустақил ўзини-ўзи бошқарувчи субъект сифатида фаолият кўрсатаверди, кишилар ўз муаммоларини ҳал этишда унинг ёрдамиға муҳтож эканликларини яширмадилар. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.Каримов масаланинг муҳим эканлигини таъкидлаб, “ҳар қайси инсон, ҳар қайси хонадон ҳаётида, давлат ва жамият бошқарувида, одамларнинг бошини қовуштириш, турар жойларда тартиб-интизомни мустаҳкамлашда, ўзини-ўзи бошқариш тизимини жорий қилишда маҳалланинг роли, аҳамияти ва моҳияти кундан-кунға ошиб бораётганини кўриб турибмиз.

Шу боис, маҳалланинг ҳаётимиздаги мавқеи юксак, унинг қонуний-ҳуқуқий асослари ҳар томонлама мустаҳкам бўлиб ривож топса, бу идорани жамиятимиз сиёсий-иқтисодий ва маънавий ҳаётининг ажралмас бир қисми, қуйи бошқариш тизими сифатида нечоғли кучайтирсак, бунинг учун барча моддий-молиявий шароитларни ташкил қилиб борсак, ўйлайманки, бу ўз олдимизға қўйган олий мақсадларға эришиш йўлида катта қадам бўлади”⁵.

¹ Аёл ва замон 2018 йил 20 февраль.

² Халқ сўзи 2017 йил 8 декабрь.

³ Халқ сўзи 2017 йил 8 декабрь.

⁴ Аёл ва замон 2018 йил 20 февраль.

⁵ Каримов И. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11.- Тошкент: Ўзбекистон, 2003.-Б.109.

Маҳалланинг таъсирчан ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-мафкуравий институт эканлигини эътиборга олиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 105-моддасида “Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатгараисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди ¹, деб қайд этилган.

1993 йил сентябрь ойида “Фуқароларнинг ўзини - ўзи бошқариш органлари тўғрисида” ги Қонун қабул қилинди. Унга биноан маҳаллалар ўз ҳуқуқий мақомига эга бўлиб, маҳаллий ҳокимиятнинг таркибига кирди. Демак, маҳаллалар давлатимизнинг жойлардаги муҳим таянчи, юридик шахс сифатида ўз мол-мулкига, молиявий бюджетига, банкдаги ҳисоб-китоб рақамига-жамғармасига эгадир ². Шундай қилиб, давлат мустақиллигига ва сиёсий суверенитетига эришиш шароитида давлатчиликнинг миллий шаклини қайта тиклашга, Ўзбекистон халқларининг ижтимоий турмушида миллий анъана ва одатлардан яна тўлароқ фойдаланишга интилиш кучайди.

“Фуқароларнинг ўзини - ўзи бошқариш органлари тўғрисида” ги Қонунда маҳалла, унинг раисининг вазифалари, бурчлари белгилаб берилган. Жумладан, унинг 22-моддасида маҳалла оқсоқолининг давлат ҳокимияти ва бошқарув органларида, суд инстанцияларида, корхона, муассасаларда фуқароларнинг манфаатини ҳимоя қилиши, маҳалла ободонлиги учун қайғуриши, аҳолига савдо-коммунал, маиший хизматни яхшилашда ёрдам бериши, фуқароларга хизмат кўрсатиш маданиятини таъминлаш устидан жамоат назоратини ташкил этиши, аҳоли пунктлари, сув таъминоти манбалари, турар жойлар, мактаб ва бошқа муассасаларнинг санитария ҳолатини назорат қилишни амалга оширишга ёрдам бериш, давлат ва жамоат идораларига ногиронлар, боқувчисини йўқотган одамлар, кўп болали оилалар, яқка қолган оналар, табиий офатдан зарар кўрган фуқароларнинг моддий ва яшаш, турмуш шароитларини яхшилаш ҳақида таклиф киритиш каби қатор ваколатлари мавжудлиги белгиланди ³.

Мустақилликнинг илк даврида маҳалланинг нуфузи ортиб бориши эътиборга олинди, Ўзбекистон ҳукумати унга алоҳида диққат қарата бошлади. 1992 йил 12 сентябрда Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.Каримовнинг “Республика “Маҳалла” хайрия Жамғармасини ташкил этиш тўғрисида” ги, 1992 йилнинг 8 октябрида эса “Республика “Маҳалла” хайрия Жамғармасига маблағ ажратиш тўғрисида” ги Фармонлари эълон қилинди.

Шу йилнинг 17 октябрида Республика Вазирлар Маҳкамасининг “Республика “Маҳалла” хайрия Жамғармаси фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида” ги қарори эълон қилинди. Қарорда жамғарма фаолиятининг қўйидаги асосий йўналишлари белгилаб берилди:

- тарихан таркиб топган миллий ва маънавий қадриятларни кенг тарғиб қилиш, халқимизнинг энг яхши удум ва анъаналарини оммалаштириш, республика аҳолиси ўртасида маданий ва маърифий ишларни кенг йўлга қўйиш;

- инсонпарварлик ва меҳр-шафқат, кишилар ўртасида ўзаро бир-бирини тушуниш ва яхши қўшничилик ғояларини тушунтириш бўйича фаол ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бориш;

- ҳар бир аниқ ҳудудда яшовчи камҳарж оилалар, ногиронлар, кексалар ва болалар ҳуқуқларини ҳар томонлама ижтимоий ҳимоя қилиш;

- ҳар хил анъанавий маросимлар ўтказиш;

- жуда муҳтож оилалар ва алоҳида шахсларга текин моддий ёрдам кўрсатиш;

- маҳаллалар ҳудудини ободонлаштириш;

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.-Тошкент: Ўзбекистон, 2008.- Б.29.

² Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп луғат. – Тошкент: Шарқ, 2006. -Б.189.

³ Жалилов Ш. Маҳалла янгилаш даврида.- Тошкент: Меҳнат, 1995.-Б.12.

- республика маҳаллий маҳалла Кўмиталари фаолиятини яхшилашга доир ишларни мувофиқлаштириб бориш ¹.

Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида маҳаллалар ўрни ва ролини ошириш, уларнинг аҳолини ижтимоий ҳимоялашдаги аҳамиятини янада кўтаришда жиддий, ибратли ишлар амалга оширилди. Таъкидлаш лозимки, ўтган асрнинг 90-йиллари бошида Ўзбекистондаги мураккаб иқтисодий ҳолат, мавжуд иқтисодий механизмларнинг бузилиши, ишдан чиқиши, аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қисмидаги муайян қийинчиликлар Ўзбекистон ҳукуматидан бу борада жиддий ишларни амалга оширишни талаб қиларди.

Жумладан, 1997 йил 29 декабрда Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.Каримовнинг “Нархларнинг либераллашуви муносабати биланаҳолини ижтимоий ҳимоялаш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Фармонида мувофиқ минимал меҳнат нафақалари миқдори бирданига 5 мартага оширилди ва унинг ҳажми 70 сўмдан 350 сўмга етказилди ².

Айниқса, бу даврда ёлғиз қарияларни кўллаб-қувватлаш жуда муҳим эди. Республика бўйича уларнинг сони 30573 нафар бўлиб, шулардан 1717 нафари Қашқадарё, 1861 нафари эса Сурхондарё вилоятидан эдилар ³.

Маҳалла жамғармалари фаолиятида ёлғиз қарияларни, умуман, ёлғиз фуқароларни, балоғатга етмаган болалари бор кўп болали оилаларни ижтимоий ҳимоялаш масалаларига устувор аҳамият берилди. 1994 йил 23 августда Ўзбекистон Республикаси биринчи Президентининг “Кам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоялашни кучайтиришга оид тадбирлар тўғрисида” ги Фармони фуқароларнинг ўзини - ўзи бошқариш органларининг давлат вазифаларини бажаришда иштирок этишини бошлаб берди ⁴.

Фармонга кўра кўрғонлар, қишлоқлар, овуллар ва маҳаллаларнинг фуқароларини ўзини - ўзи бошқарув органларида кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам бериш махсус жамғармалари ташкил этилди, уларнинг асосий манбаларини эса республика ва маҳаллий бюджетларнинг маблағлари, бюджетдан ташқари манбалар-жамоат ва хайрия жамғармалари, корхоналар, хўжаликларнинг маблағлари ва фуқароларнинг ихтиёрий хайр-эҳсонлари ташкил этди. Шунингдек, 1994 йил 10 октябрдан бошлаб кам таъминланган оилаларга моддий ёрдамнинг ана шу жамғармалар маблағларидан ҳар ойда ойлик тўловлар тўлашлари топширилди.

Кам таъминланган оилалар маҳалла кўмитасининг тавсияси ва билдирилган фикрига асосан белгиланадиган бўлди. Яъни, кам таъминланадиган оилалар сирасига объектив сабабларга кўра оиланинг биринчи навбатдаги эҳтиёжларини таъминлай олмайдиган кам даромадли оилалар ва ёлғиз фуқаролар (балоғатга етмаган болалари бўлган кўп болали оилалар, боқувчиси ногирон ёки меҳнат қобилиятини қисман йўқотган сурункали касал оилалар, ишсизларнинг оилалари, ёлғиз пенсионерлар ва бошқа ўта муҳтож оилалар) киритилди ва ҳар ойда моддий ёрдам кўрсатилиши белгиланди.

Кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам кўрғон, қишлоқ, овул, шаҳарлардаги маҳаллалар фуқаролар йиғини, йиғинни чақириш имкони бўлмаганда эса кўрғонлар, қишлоқлар, овуллар кўчалари, турар жойлари, маҳаллаларнинг фуқаролари вакиллари йиғилишининг қарорига кўра тайинланиши, моддий ёрдам пули ҳар ойда оиланинг моддий ва мулкӣ аҳволига қараб, унга амалдаги энг кам иш ҳақининг 1,5 дан уч бараваригача миқдорда тўланиши, ўзини - ўзи бошқарув органларига ажратилган ва фойдаланилмаган бюджет маблағлари фуқаролар йиғинининг қарорига биноан, аҳоли

¹ Жамиятни ислоҳ қилиш йўлида.-Тошкент: Ўзбекистон,1998.-Б.36.

² ЎзРМДА.М-15фонд,1-рўйхат,92-иш,75-варақ.

³ ЎзР МДА.М-15фонд,1-рўйхат,91-иш, 120-варақ.

⁴ Ўзбекистон овози. 1994йил 25 август.

турар жойларини ободонлаштириш, газлаштириш ва сув билан таъминлашга, шунингдек, бошқа ижтимоий муаммоларни ҳал этишга сарфланиши лозимлиги белгиланди ¹.

Кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам кўрсатиш масаласи ўта оғир, мураккаб масалалардан бири эди, зеро бунда муаммони фақат адолат нуқтаи назаридан, ҳолисона равишда ҳал этиш лозим эди. Таъбир жоиз бўлса таъкидлаш лозимки, бу-демократиянинг кўриниши, унинг амалда ҳал этилиши эди.

Ўзбек халқининг кўп болали миллат эканлиги ва унинг аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишдаги муайян қийинчиликларни келтириб чиқаришдаги ўрнини эътиборга олиб мамлакат ҳукумати болалиоилаларни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш масаласига каттаэътибор берди. Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.Каримовнинг 1996 йил 10 декабрдаги “Болали оилаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш тўғрисида” ги Фармони алоҳида таъкидлаш лозим. Унга биноан, 1997 йилнинг 1 январидан бошлаб болали оилаларга нафақалар фуқароларнинг ўзини – ўзи бошқариш органлари- шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, маҳаллалар фуқароларнинг йиғинлари томонидан тайинланади ҳамда оилаларнинг шундай нафақага муҳтожлиги ҳисобга олиниши бошланди. Юқоридагиларга мувофиқ 1 нафар болали оилаларга энг кам иш ҳақининг - 100 фоизи, 3 нафар болали оилаларга - 140 фоизи, 4 нафар ва ундан ортиқ болали оилаларга 175 фоизи миқдорда тўланадиган бўлди ². Фармонда болали оилаларга нафақа бериш тўғрисидаги қарорни қабул қилиш чоғида ижтимоий адолат тамойилларига оғишмай риоя этиш, кенг ошкоралик ва очиқликни таъминлаш, ажратилган маблағлардан мақсадли ва самарали фойдаланишга эришиш мажбурий эканлиги таъкидланди.

Ўтган асрнинг 90-йиллари иккинчи ярмига келиб Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-мафкуравий институт ва мустақил субъект сифатида маҳалланинг шаклланиши юзага келди. Улар инсондаги муаммоларни адолатли ҳал этувчи, оилаларнинг иқтисодий, ижтимоий, маънавий ва ҳуқуқий манфаатларини муҳофаза қилувчи, кам таъминланган оилалар, қаровсиз қариялар, уруш ва меҳнат ногиронлари, етим-есирлар, табиий офатдан зарар кўрганларни ижтимоий ҳимоялаш, маҳаллаларни ободонлаштириш ва уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатувчи орган сифатида жамиятда таъсирчан нуфузга эга бўлди.

Бу борада Қашқадарё вилоятида ҳам талай ижобий ишлар амалга оширилди. 1998 йилда вилоятда 1 та шаҳар, 14 туманларда “Маҳалла” жамғармалари бўлимлари бўлиб, улар таркибида 368 юридик мақомга эга бўлган маҳаллалар бор эди. Уларнинг 180 таси шаҳар ва туман марказларида, 188 таси эса қишлоқ фуқаролар йиғинлари қошида янгидан ташкил этилганди. 226 маҳалла эса қишлоқларда жамоатчилик асосида фаолият кўрсатди. 368 нафар маҳалла оқсоқоллари ва шунча котиблари ҳокимликларда маҳаллий бюджетдан маош олдилар.

“Маҳалла” жамғармаси вилоят бўлими томонидан анча хайрли ишлар амалга оширилди. Биргина 1997 йилда «Наврўз» байрамида 50 оилага 35 минг сўмлик озиқ-овқат маҳсулотлари тарқатилди. Республика мустақиллиги тантаналари арафасида 36 минг сўмлик кийим-кечак ҳадя этилди.

Маҳалла фаоллари вилоятдаги тадбиркор, ишбилармонларнинг аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш борасидаги фаолиятини мунтазам равишда қўллаб-қувватлаб турдилар. Бу борада, айниқса, Қарши шаҳридаги Қарлуғбоғот маҳалла фуқаролари йиғини раиси, “Ботир” зардўзлик фирмасининг бошлиғи Гулчехра Пиримкулова, “Мансур ота” хусусий чойхонасининг бошлиғи Тўра Мансуров, “Али Салим”

¹ ЎзР МДА.М-15фонд,1-рўйхат, 411-иш, 689-варақ; Демократик жамият қуришда кучли ижтимоий сиёсат ва адолат,- Тошкент: Ўзбекистон, 2008.-Б.150.

² ЎзР МДА.М-15фонд, 1-рўйхат, 1045 - иш, 150-варақ..

фирмасининг бошлиғи Самад Насруллаев, Косон туманидаги “Роҳат” хусусий чойхонасининг бошлиғи Аҳмад Ҳожи Насриддинов каби ўнлаб тадбиркорлар даромадларининг бир қисмини маҳалла ободончилиги, камхарж оилаларни ижтимоий ҳимоялашга сарфлашди ¹.

Таъкидлаш лозимки, маҳалланинг вазифаси фақатгина аҳолининг моддий-иқтисодий муаммоларини ҳал этишдангина иборат бўлмади. Маҳалла кишилар ижтимоий-сиёсий, маънавий-мафкуравий ҳаётининг ҳам марказига айлана борди. Аҳолининг ижтимоий фаоллигини ошириш, ҳуқуқий маданияти, сиёсий савиясини кўтариш каби масалаларга эътибор кучайтирилди.

Олиб борилган ишлар натижасида маҳалла кўмиталарига аҳоли томонидан билдирилган ишонч орта борди. Бунинг сабаби эса маҳаллалар аҳоли ўртасида улар ижтимоий ҳимоясини ташкил этишда мақсадли равишда ишлаш амалиётига ўта бошлади.

Шу мақсадда Сурхондарё вилоятида аҳолининг эҳтиёжманд қатлами таҳлил этилди ва уларга моддий-иқтисодий ёрдам, мурувват кўрсатиш тизими ишлаб чиқилди. Жумладан, 2005 йилда бу ерда 5 тоифадаги аҳолига моддий ёрдам ва мурувват кўрсатилди. Булар қуйидагилар эди:

- кўп болали оилалар;
- ёлғиз кекса фуқаролар;
- боқувчисини йўқотган оилалар ва етим-есирлар;
- ногиронлиги мавжуд бўлган оилалар;
- бошқа тоифадаги эҳтиёжманд оилалар.

Ушбу тоифага моддий-иқтисодий ёрдам кўрсатиш ва мурувват улашишда маҳалла кўмиталари фақат бюджет маблағидан фойдаланишнинг ўзи билан чекланиб қолмадилар. Умуман бундай ёрдам «Маҳалла» жамғармаси, маҳалла фуқаролар йиғини, бошқа ҳомийлар ҳисобидан амалга оширилди. Масалан, биргина 2005 йилнинг 3-чорагида ҳомийлар ҳисобидан Термиз шаҳридаги кўп болали оилалар учун 55,2 млн. сўм, Шеробод тумани учун 23,2 млн. сўм, Қизирик тумани учун 41,4 млн. сўм, Ангор тумани учун 42,5 млн. сўм пул маблағлари ажратилди ².

Бундай ҳомийлик ҳаракати ўрганилган даврда аста-секинлик билан кучая борди. Мамлакатда аста-секин иқтисодий барқарорликнинг кучая бориши, бозор муносабатларининг такомиллашуви, ишбилармонлик ва тадбиркорликнинг ривожланиши туфайли аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қисмини қўллаб-қувватлаш имкониятлари ҳам кенгая борди.

Айни пайтда маҳалла кўмиталарининг иш самарадорлиги ҳам орта борди. Масалан, 2005 йилда Сурхондарё вилоятида жами 651 та маҳалла кўмиталари иш олиб борди. Уларда 642 та маслаҳатчи фаолият кўрсатди. Умуман, 2003 йилдан бошлаб маҳалла кўмиталари қошида диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия бўйича маслаҳатчи лавозимларининг ташкил этилиши каттавоқеа бўлди. Бундай маслаҳатчилар аҳолининг ичига, айниқса хотин-қизлар билан ишлаш жараёнига бемалол кириб борар, улар муаммолари билан яқиндан танишар, пировард мақсадда аниқ маслаҳатлар берарди.

Натижада бу борадаги ишлар ўз самарасини бера бошлади. 2005 йилги маълумотларга кўра Сурхондарё вилоятида турли мавзуларга оид 1824 та турли тадбирлар ўтказилди. Маҳаллалар кўмиталари аҳолини, айниқса, хотин-қизларни иш билан таъминлаш масалаларига ҳам алоҳида эътибор бера бошлади. Биргина 2005 йилнинг ўзида Сурхондарё вилоятида 1323 нафар хотин-қиз иш билан таъминланди.

¹ Қашқадарё вилояти “Маҳалла” жамғармасининг жорий архиви. 1997 йилги ҳисоботлар. –Б.2.

² Сурхондарё вилояти “Маҳалла” жамғармаси жорий архиви. Аҳолининг эҳтиёжманд қатламига кўрсатилган мурувват ёрдами кўрсаткичлари. 2005.-Б.27.

Қашқадарё вилоятида аҳолига мурувват кўрсатиш ҳаракати кенгайиб борди. 2006 йилги маълумотларга кўра вилоятда жами кам таъминланган оилалар сони 21075 нафарни ташкил этди. Улардан 16500 тасига моддий жиҳатдан ёрдам кўрсатилди. Кўрсатилган моддий ёрдамнинг ҳажми 20256,1 млн. сўмни ташкил этди. Тадбиркор ишбилармонларнинг Мурувват ёрдамлари кенгайиб борди. Масалан, Касби туманида 10 та оилага бир бошдан қорамол, Миришкор туманида 4 оилага 4 бош қорамол, Қарши шаҳрида эҳтиёжманд оилаларга 10 гилам, 6 та телевизор берилди ¹.

Бу даврда “Маҳалла” жамғармаси Сурхондарё вилоят бўлимига турли ташкилотлар, фуқаролардан жами 721 та ариза ва шикоятлар тушди. Жумладан, 2002 йил 193 та, 2003 йилда 93 та, 2004 йили 97 та, 2005 йилда 104 та, 2006 йилда 111 та, 2007 йилнинг 6 оyi мобайнида 123 та ариза ва шикоятлар рўйхатга олинди. Ушбу статистикадан кўриниб турибдики, ариза ва шикоятлар сони йилдан-йилга кўпайиб борди. Бунинг сабабини икки маънода тушуниш мумкин. Бир томондан, айрим жойларда белгиланган тартиб-қоидаларни бузиш ҳоллари учраб турибди. Иккинчидан, фуқароларда маҳалла кўмиталарига ишонч ортиб борди, улар Ушбу органга ўзларининг дарду-ҳасратларини билдирадиган ва кўмак оладиган муассаса сифатида қарадилар.

Шу биланбирга қатор маҳаллалар фаолиятида янги ташаббуслар пайдо бўлди. “Маҳалла” жамғармаси Сурхондарё вилоят бўлими илғор маҳаллалар фаолиятини оммалаштириш мақсадида, 2006 йили вилоят кўрик-танловини ўтказди. Унга биноан Бойсун туманидаги Н.Аъзамов, Ангор туманидаги “Наврўз”, Қизирик туманидаги “Рабатак”, “Янги ҳаёт”, Термиз шаҳридаги “Учкун”, “Алпомиш”, Жарқўрғон туманидаги “Меҳнат-роҳат”, “Исмоилтепа”, Қумқўрғон туманидаги “Дўстлик”, Шўрчи туманидаги “Полвонтош”, Денов туманидаги “Наврўз”, “Янгиобод-1”, Сарийосиё туманидаги М.Улуғбек, Узун туманидаги “Янги гузар”, Бандихон туманидаги “Навбахор” маҳаллалари фаолияти, иш тажрибаси кенг оммалаштирилиши тавсия этилди.

2002-2007 йилларда “Маҳалла” жамғармаси вилоят бўлими, шаҳар ва туман бўлимлари ҳисобига 1560 млн.сўм пул маблағи тушди. Шундан 822 млн. сўм хайрия ҳашарларидан, 598 млн. сўм ҳомийлик хайрия ёрдамларидан тушган маблағлардир.

Кам таъминланган оилаларни моддий-иқтисодий жиҳатдан таъминлашда маҳалла кўмиталари турли усул, воситалардан фойдаландилар. 2007 йилда Сурхондарё вилоятида маҳаллаларда истиқомат қилган кам таъминланган оила фарзандлари ва махсус мактаб интернатларида тарбияланувчи болалардан 2560 нафарига жамғарма ва ҳомийлар томонидан 43,4 млн. сўмлик кийим-кечаклар берилди. Жумладан, “Маҳалла” жамғармаси вилоят бўлими ва бўлинмалари ҳисобидан 511 нафар кам таъминланган оила болаларига 6 млн. 300 минг сўмлик ёрдам кўрсатилди.

“Наврўз” байрами муносабати билан хайрия ҳашаридан тушган маблағлар ҳисобидан ва ҳомийлар томонидан 2151 та кам таъминланган ва кўп болали оилалар фарзандларига ва ногиронларга 24,4 млн. сўмлик моддий ёрдам кўрсатилди. Термиз шаҳрида шаҳар ҳокимлиги ва жамғарма ташаббуси билан ҳомийлар томонидан ижтимоий ҳимоя йили дастури асосида махсус хайрия тадбирлари уюштирилиб, 27 та ёрдамга муҳтож оилаларга ёрдам кўрсатилди. Жумладан, 4 дона телевизор, 40 дона гилам совға сифатида берилди ².

Маҳаллаларнинг фуқароларни ижтимоий ҳимоялашда, кам таъминланган оилаларни, эҳтиёжманд аҳолининг моддий-иқтисодий аҳволини яхшилашдаги маҳалла

¹ Қашқадарё вилояти “Маҳалла” жамғармаси жорий архиви. Мурувват ёрдами ҳақида маълумотлар.-Б.21.

² Сурхондарё вилояти “Маҳалла” жамғармаси жорий архиви. Жамғарманинг вилоят бўлими фаолияти. 2007.-Б.8.

нуфузи тобора ортиб борди. Ўзбекистон Республикасида ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятининг ортиб бориши, фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлидаги саъй-ҳаракатлар туфайли маҳалла кўмиталари ҳуқуқлари кенгая борди. Энди мазкур ижтимоий институтнинг тавсиясисиз бирон-бир жиддий тадбирни ўтказиш қийин бўлди.

Маҳалла кўмиталарининг ташаббуслари билан 2008 йилда Сурхондарё вилоятида 27271 та кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъекти иш олиб борди. Уларни молиявий қўллаб-қувватлаш ва бизнесни йўлга қўйиш учун 2008 йилнинг 9 ойида 29,8 млрд. сўм кредит маблағи ажратилди. Бундан ташқари 14449 та ёш оилага тижорат банклари томонидан 4,7 млрд. сўм миқдорида ипотека, истеъмол ва микрокредитлар ажратилди¹. Маҳалла кўмиталари тавсияси асосида Қарши шаҳрининг ўзида 68 минг аҳоли кичик бизнес билан шуғулланди².

Маҳалланинг ёш оилаларни қўллаб-қувватлашдаги роли ҳам ортиб борди. 2007 йил давомида Қашқадарё вилоятида “Асакабанк” нинг вилоят филиали томонидан 31 та ёш оилага 1068000 минг сўмлик ипотека кредитлари ажратилди. 2008 йилнинг 5 ойи давомида 34 ёш оилага 852500 минг сўмлик кредитлар ажратилди³.

2012 йилда давлат бюджети умумий харажатларининг 59 фоизи айнан социал соҳаларга, яъни аҳолининг эҳтиёжини қондиришга йўналтирилгани, аҳолининг реал даромадлари ўртача 17,5 фоизга ошгани, давлат бюджетидан ойлик оладиган ходимларнинг иш хақи, нафақа ва стипендиялар миқдори ўртача 26,5 фоизга ўсганини алоҳида қайд этиш керак.

2013 йилда эса аҳолининг реал даромадларини кўпайтириш, жумладан, иш хақи, пенсия, ижтимоий нафақа ва стипендиялар 23 фоиздан кўпроқ оширилди.

2014 йил “Соғлом бола йили” давлат дастурига мувофиқ 700 дан зиёд кам таъминланган оила фарзандларининг тўй маросимлари ўтказилди.

2015 йилда эса “Давлат дастури”да белгиланган ишларни бажариш учун 2 триллион 246,5 миллиард сўм ва 229,6 миллион доллар ажратилди.

Шундай қилиб, ўтган давр мобайнида Сурхондарё вилоятида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишда маҳалланинг ўрни ва роли ортиб борди. Маҳаллаларда тадбиркорлик, ишбилармонлик ҳаракати, кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик фаолиятининг ривожлантирилиши у ёки бу ҳудудда мавжуд бўлган қатор муаммоларни ҳал этишга имкон берди. Энг аввало, аҳоли иш билан таъминлана бошлади. Натижада аҳолининг турмуш шароитлари яхшилана борди. Шу билан бирга кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик ўз навбатида ҳудуднинг инфратузилмасига ижобий таъсир кўрсата бошлади, йўллар текисланди, янги маиший-савдо иншоотлари юзага кела бошлади. Буларнинг бари маҳалла ижтимоий институтининг бевосита раҳбарлиги асосида олиб борилди.

Шундай қилиб, Ўзбекистоннинг Жанубий вилоятларида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишда маҳалланинг ўрни ва роли ортиб борди. Маҳалла кўмитаси-ташаббускор, уюштирувчи, йўналтирувчи жамоат ташкилотига айланди. Маҳаллада хўжалик ва маданий-маиший қурилиш тадбирларини амалга ошириш, унинг ҳудудини ободонлаштириш, уй-жойларни ва ҳудуддаги шаҳар, қишлоқ жойларида озодаликни таъминлаш, тартиб-қондани мустаҳкамлаш учун шароитлар яратилди.

Шунингдек, маҳалла кўмиталари мазкур ҳудудда ижтимоий барқарорликни таъминловчи, ғоявий-мафкуравий бирликни таъминловчи, аҳоли яшаш шароитларини тартибга келтирувчи таъсирчан кучга эга бўлди. Энг муҳими, аҳолининг маҳалла кўмитаси, фаолларига бўлган ишончи кучайиб борди. Аҳоли ўз манфаатлари

¹ Сурхон тонги. 2008 йил 4 ноябрь.

² Ҳуқуқ. 2009 йил 2 апрель.

³ Маҳалла. 2008 йил 28 май.

кондирилишини маҳалладан қидира бошладилар. Маҳаллаларда ижтимоӣ адолат тамойилларига амал қилиш кучая борди.

Ёрбоев Хушвакт,
магистранти курси 2 – юми факултети таърих: ихтисоси таъриху
бостоншиносии ДОТ дар ш. Панҷакент.

ХАРИТАИ БОСТОНШИНОСИИ ШУЪБАИ БОСТОНШИНОСИИ ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ А. ДОНИШИ АМИТ ДАР ВОДИИ ЗАРАФШОН.

Харитасозии бостоншиносӣ яке аз роҳҳои асосии нигоҳ доштани ёдгориҳои кашфгардида мебошад. Бо ҳамин мақсад барои нигоҳ доштани ёдгориҳои нодири бостонӣ дар болооби водии Зарафшон «Харитаи бостоншиносии Тоҷикистон болооби водии Зарафшон минтақаҳои Масчоҳи Кӯҳӣ, Айнӣ, Панҷакент» тартиб дода шуд. Ин харита ба муносибати ҷашни 5500- солагии Саразми бостонӣ нашр карда шуд. «Харитаи бостоншиносии Тоҷикистон болооби водии Зарафшон минтақаҳои Масчоҳи Кӯҳӣ, Айнӣ, Панҷакент» аз чор қисм иборат буда дар ду китоб ба нашр расидааст. Қисмҳои 1-ум ва 3-юм дар як китоб ва қисми 4-ум дар китоби дигар нашр карда шудааст. «Харитаи бостоншиносии минтақаҳои Масчоҳи Кӯҳӣ, Айнӣ, Панҷакент дар болооби водии Зарафшон» дар натиҷаи кӯшишҳои бардавоми муаллифон А.И.Исоқов, Ю.Я.Яъқубов, Г.Р.Каримова омода ва ба нашр расидааст. Дар бораи нашр намудани чунин харитаҳо В.А. Ранов чунин ибрози андеша намудаанд: наشري "Харитаи бостоншиносии минтақаҳои Масчоҳи Кӯҳӣ, Айнӣ, Панҷакент дар болооби водии Зарафшон" далели хурсандибахш аст, зеро ин асар натиҷаи корҳои азими бостоншиносони Тоҷикистон ва Русияро ҷамъбаст мекунад. Ин роҳи дурудароз ва душвори илм аст, ки онро на танҳо бо кашфиётҳои хангомадор ва бозёфтҳои оличаноб, балки бо корҳои ҳамарӯзаи омӯзиш ва ҳафтиёти садҳо мавзӯҳои бостоншиносӣ низ қайд мекунад. Корҳо оид ба бақайдгирии объектҳои бостонӣ дар минтақаи Кӯҳистон аз солҳои 40-ум оғоз ёфта буд, ва ба иштирокчиёни ин таҳқиқотҳо далерӣ ва истодагариӣ зиёд лозим буд. Ҳоло ҳам, мошинсаворӣ ба сӯи болооби Масчоҳ ё пайроҳаҳои Яғноб осон нест ва барои онҳое, ки ба ин ҷойҳо ташриф овардаанд, тасаввур қардан осон аст, ки ҳадди аққал ду насли бостоншиносон чӣ қадар корҳоро сармоягузорӣ кардаанд китоберо, ки дар назди шумо истодааст, тартиб диҳанд.¹

Қисми 1-уми харита дар бораи очеркҳои ҷуғрофии минтақа, заминаҳои таърихии болооби водии Зарафшон, таърихи омӯзиши минтақа, хулоса, рӯйхати адабиётҳо, рӯйхати калимаҳои кӯтоҳқардашуда (ихтисоршуда) ва рӯйхати номгуӣ тағйиротҳои воҳидҳои маъмурӣ ва нуқтаҳои аҳолинишин маълумот медиҳад. Қисми 2-юм дар бораи ёдгориҳои бостонии ноҳияи Масчоҳи Кӯҳӣ, қисми 3-юм дар бораи ёдгориҳои бостонии ноҳияи Айнӣ ва қисми 4-ум дар бораи ёдгориҳои бостонии ноҳияи Панҷакент маълумот медиҳад.

Бояд қайд кард, ки бо мақсади эҷоди ин шумораи "Харитаи бостоншиносии Тоҷикистон" муаллифон таҳқиқоти иловагии саҳроӣ гузаронида, даҳҳо ёдгориҳои аллақай маълумро тамошо қарданд, бисёр объектҳои навро кашф ва сабт қарданд. Дар натиҷа, мо гуфта метавонем, ки китоби ба хонанда пешниҳодшуда як навъ энциклопедия-тавсиф

¹ Исаков А. И., Яқубов Ю. Я., Каримова Г. Р. Археологическая карта Таджикистана. Верховья долины Зарафшана (Горно - Матчинский, Айнинский и Пенджикентский районы). – Душанбе: , 2020. Ч.1. с 6.

аст, агар на ҳама, эхтимолан, ин амалан ғайриимкон аст, аммо микдори зиёди ёдгориҳои бостоние, ки дар се ноҳияи вилояти Суғд (Масчоҳи Кӯҳӣ, Айнӣ, Панҷакент) ҷойгиранд. Ба ҳар кадоми онҳо ҳадди аққал як хусусияти мухтасар, вале ба қадри кофӣ иттилоотӣ дода шудааст, ки маълумотро дар бораи ҷойгиршавии ёдгорӣ, ҳифзи он, ҳаҷми тадқиқоти археологӣ, тавсифи маводи дар ин макон бадастомада, санаи шиносӣ, ва ғ-ро дар бар мегирад.

Дар харитаи мазкур дар бораи калимаҳои қалъа, шаҳрак, деҳқада ва қабристон маълумоти мухтасар дода шудааст, ки мо онро дар поён меорем: Қалъа маҳаллаест, ки бо ёрии қалъаҳо мустаҳкам карда шудааст. Кофтукӯҳҳои археологӣ дар ин ҷо деворҳои махсус мустаҳкамшуда ва системаи мудофиавӣ, аз ҷумла манораҳои ҷангӣ ва иншооти дарвозаро сабт кардаанд. Қалъаи дохили деворҳо биноҳои истиқоматӣ ва хоҷагӣ дорад. Қалъа ҷойе аст, ки системаи махсуси мудофиавӣ дорад, дар болои теппа ҷойгир аст, қалъаи хурд, ки барои азназаргузаронии атроф ва фиристодани сигналҳо дар ҳолати хатар пешбинӣ шудааст.¹

Шаҳрак як мафҳуми бениҳоят васеъ ва аморфист. Тибқи қоида, шаҳрак бо як объекти калонҳаҷм тавсиф мешавад, ки харобаҳои як шаҳри воқеиро аксар вақт дар зери теппаҳо нигоҳ медорад ва агар на ҳама бошад, ҳадди аққал ду унсурҳои сохти шаҳри қадимаро дар бар мегирад; қалъа маҳалли зисти ҳокими феодалӣ, шаҳристон маркази фарҳангии иҷтимоӣ бо хонаҳои истиқоматии аҳолии шаҳр ва работ макони зиндагии қосибон мебошад.

Деҳқада гурӯҳи номустаҳкам ва мустаҳкамшудаи биноҳои истиқоматӣ ва тичоратӣ мебошад. Биноҳои ҷамъиятӣ низ метавонанд дар ин ҷо ҷойгир шаванд. Деҳқада шаҳр нест, балки як ҷузъи иҷтимоии деҳот аст.

Қабристон ҷамъи қабрҳо. Тибқи қоида, истилоҳи қабр, ки баъзе маҷмӯаҳои гурӯҳи инфиродӣ ё якҷоя, ҷойгоҳҳои дафни аҳолии бодиянишинро муттаҳид мекунад, гарчанде ки бостоншиносӣ қабрҳои аҳолии муқимнишинро низ медонад.

Дар «Харитаи бостоншиносии Тоҷикистон болооби водии Зарафшон минтақаҳои Масчоҳи Кӯҳӣ, Айнӣ, Панҷакент» тавсифи ёдгориҳо аз рақами силсилавии онҳо оғоз меёбад. Ҳар як ёдгорӣ ё маҷмаа рақами худро дорад ва ба наздиктарин нуқтаи ҷуғрофӣ таъин шудааст. Рақамгузори дар ҳар боб махсус аст. Тартиби рақамҳо қад-қадӣ ҷараёнҳои дарёҳо, аз даҳон сар карда, баъзан қад-қадӣ ағбаҳо, аз шимолу ғарб то ҷанубу шарқ муқаррар карда мешавад. Рақами қорт ба нишондиҳандаи адабии матн мувофиқат мекунад. Хусусиятҳои ёдгории инфиродӣ бо тартиби зерин дода мешаванд:

а) рақами силсилави; б) мавод ва табиати ёдгорӣ; в) ҷои кашфиёт (Ҳама номҳои ёдгориҳои, ки ба муомилоти васеи илмӣ ворид карда шудаанд, ба топонимияи ҳозираи Тоҷикистон бастагӣ доранд, ки бо таҳрифоти зуд-зуд ё набудани як қатор номҳои ҷуғрофии ибтидоии тоҷикӣ хос аст.; г) тавсифи мухтасар; д) истинод ба ҷадвалҳо; е) вақти кашф; ж) адабиёт ва нигоҳдории маҷмӯаҳо. Пас аз номи ашё мансубияти он ба давраи муайяни таърихӣ (санаи нисбӣ), мансубият ба фарҳанги мушаххаси бостоншиносӣ ва санаи мутлақ, ки дар асрҳо бо рақамҳои римӣ нишон дода шудаанд, номбар карда мешаванд. Маълумот дар бораи ҷойгиршавии мавзӯҳои археологӣ бо истифода аз харитаҳои топографии муосир тафтиш карда шудааст. Дар инҷо мо мехоҳем ба таври намуна як ёдгорино нишон диҳем.

Иноғбек-Қалъа:-Қалъае мебошад, ки дар мири Моғиён Иноғбек дар онҷо ҳукмронӣ кардааст, Қалъа дар қисми ғарбии Моғиён дар болои теппа ҷойгир шудааст. Қалъа бо девори ғимоявии ғафсиаш чор метр аз ҳучуми душманон ғимоя карда мешуд. Девори ғимоявӣ дар болои курсии сангӣ бо блокҳои поҳсагии андозаашон

¹ Исаков А. И., Якубов Ю. Я., Каримова Г. Р. Археологическая карта Таджикистана. Верховья долины Зарафшана (Горно - Матчинский, Айнинский и Пенджикентский районы). – Душанбе: , 2020. Ч.1с 10.

(100x70x50 см) ва хишти хоми андозааш (40x40x8 см) сохта шудааст. Дар баъзе чойҳои девори Ҳимоявӣ имрӯз мо метавонем ду намуди манораро (дидбонгохро) мудаввар ва росткунҷа мушоҳида намоем. Қалъа аз ду қисм дохилӣ ва берунӣ иборат мебошад, ки онро девор аз ҳам ҷудо мекунад. Дар боқимондаҳои қалъа биноҳои аз санг ва хишти хом сохташуда ба назар мерасанд. Аз қалъа маводи сафолӣ ёфт нашуд. Санагузорӣ дар асоси пораҳои ороиши ғачии меъморӣ асос ёфтааст. Тибқи тавсифе, ки А.П. Федченко додааст, дар қалъа ду масҷид мавҷуд буд. Имрӯз қабатҳои фарҳангӣ аз ҷониби мактаби деҳаи Пушти Қӯрғон, ки дар чойи қалъа сохта шудааст, тамоман хароб шудаанд. Деворҳои Ҳимоявӣ қалъа низ аз шиддати барфу боронҳои бисёрсола набуд гардида қисман боқӣ мондаанд.

Санагузорӣ: асрҳои VII-XII; асрҳои XVIII- XIX.

Таҳқиқот: О.И. Смирнова 1947, Ю.Я. Яқубов 1975, Эшонқулов 1991, Ю.Я. Яқубов 2011 тозақунӣ барои харитаи бостонӣ.

Адабиёт: Федченко, 1870, саҳ. 170-171; Вяткин, 1902, саҳ. 24; Смирнова 1950, саҳ. 78; Эшонқулов, 2007, саҳ. 191; Яқубов, рӯзномаҳо, 2011, саҳ. 67 (нашрнашуда).¹

Дар харитаи мазкур чойгоҳи охирино кашфиёт ва кофтукови отряди Косатарош (1974-1978) отряди Саразм (1979) бо сардории А.И. Исоқов, ташкил медиҳад. Дар ин давра, онҳо даҳҳо ёдгории давраҳои гуногунро, ки то имрӯз дар илм номаълуманд, кашф ва таҳқиқ карданд. Имрӯз, Кӯҳистони Суғд яке аз минтақаҳои омӯхташуда дар минтақаи Осиёи Марказист. Зияда аз даҳ шаҳраки деҳоти замони гуногун кашф карда шудаанд. Барои ҳалли бисёр масъалаҳои таърихи давраҳои қадимӣ ва асримиёнагии Кӯҳистони Суғд маводи нодир ба даст оварда шудааст.

Дар «Харитаи бостошиносии Тоҷикистон болооби водии Зарафшон ноҳияҳои Масчоҳи Кӯҳӣ, Айнӣ, Панҷакент» ёдгориҳо дар болооби водии Зарафшон нишон дода шудааст, ки қисми асосии ёдгориҳо дар минтақаҳои Масчоҳи Кӯҳӣ, (48-то), Айнӣ (103-то), Панҷакент (340-то) чойгир аст. Онҳо ба тамоми марҳилаҳои таърихи инсоният аз давраи палеолит то асри XXI-ро дар бар мегирад.²

Дар охир меҳодҳои қисмҳои харита, ки аз ҷониби муаллифон омода гардидааст маълумот диҳем. Қисматҳои "Муқаддима", "Заминаҳои ҷуғрофии минтақа" -ро Г.Р. Каримова омода намудаанд, ки дар ин бахшҳо дар бораи сохтори «Харитаи бостошиносии Тоҷикистон болооби водии Зарафшон ноҳияҳои Масчоҳи Кӯҳӣ, Айнӣ, Панҷакент», табиати ноҳияҳои мазкур, заминаи ҷуғрофии Панҷакент, иқлим ва ғ. маълумотҳои зарурӣ дода шудааст. Бахши «Заминаҳои таърихии болооби водии Зарафшон» -ро муаллифон Ю. Яқубов ва Г.Р. Каримова омода намудаанд. Дар ин бахш маълумотҳои муфид оиди таърихи сиёсии минтақаҳо гирд оварда шудааст. Бахши "Таърихи таҳқиқоти минтақа" аз ҷониби Г.Р. Каримова тартиб дода шудааст. Дар бахши мазкур дар бораи таҳқиқотҳои аввалин оиди омӯзиши минтақа ташкили экспедицсияи ҳарбии Искандарқул ва ғайра маълумот дода шудааст. Бахши "Тавсифи чойҳои археологӣ" аз ҷониби А.И. Исоқов, Ю. Я. Яқубов, Г.Р. Каримова тартиб дода шудааст. Қисматҳои "Хулоса", "Адабиёт", "Рӯйхати ихтисорот"-ро Г.Р. Каримова омода намудаанд. Фасли замиро низ Г.Р. Каримова омода намудаанд.

Ҳамин тавр «Харитаи бостошиносии Тоҷикистон болооби водии Зарафшон ноҳияҳои Масчоҳи Кӯҳӣ, Айнӣ, Панҷакент» асари нодир мебошад, чунки мо дар баробари ба нашр расидани он мо метавонем дар бораи дилхоҳ ёдгориҳо, ки дар болооби водии Зарафшон чойгир шудааст маълумоти заруриро дастрас намоем. Мо

¹ Исаков А. И., Яқубов Ю. Я., Каримова Г. Р. Археологическая карта Таджикистана. Верховья долины Зарафшана (Горно - Матчинский, Айнинский и Пенджикентский районы). – Душанбе: , 2020. Ч.1с 149-151.

² Исаков А. И., Яқубов Ю. Я., Каримова Г. Р. Археологическая карта Таджикистана. Верховья долины Зарафшана (Горно - Матчинский, Айнинский и Пенджикентский районы). – Душанбе: , 2020. Ч.1с 89.

кайд мекунем, ки ин харита, сарфи назар аз камбудихо, аввалин кори умумии дарозмуддати шӯъбаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи Миллии Илмҳои Тоҷикистон мебошад. Бешубҳа, он барои хифзи ёдгориҳо аз нобудшавӣ ва нопадидшавии минбаъда кӯмак мекунад.

Адабиётҳои истифодашуда:

1. Беленицкий А.М., Маршак Б.И., Распопова В.И. Раскопки древнего Пенджикента в 1981 г. // АРТ.- Душанбе.- 1988.- Вып. 21.- С. 149
2. Бороффа Н, Бубнова М.А., Вайсгербер Г., Луц Й., Парцингер Г., Перницка Е., Старшинин Д., Циерны Я., Якубов Ю. Исследования в районе древних разработок олова в Северном Таджикистане (Мушистон и Такфон). // АРТ.- Душанбе, 2000.- Вып. 27.- С.71-120.
3. Бруне Ф., Франкфор А.-П., Раззоков А., Мушин Б.. Результаты археологических исследований Саразма в 2012 году (Труды таджикско-французской совместной экспедиции МАФАК) // АРТ.- Душанбе, 2016. - Вып. 38.- С. 15-38
4. В.Р.Чейлитко. Правда Востока //Зороастрийские кладбища под Пенджикентом 12-12-1936, ном.286.С. 3
5. Г.Р. Каримова. Музеи Пенджикента. (Серия: Музеи Таджикистана).- Душанбе: Офсет-принт, 2016.- с.
6. Исаков А. И., Якубов Ю. Я., Каримова Г. Р. Археологическая карта Таджикистана. Верховья долины Зарафшана (Горно - Матчинский, Айнинский и Пенджикентский районы). – Душанбе: , 2020. Ч.1. с 6.
7. Исаков А.И. Разведки и раскопки Косатарошского отряда в 1974 г. // АРТ.- Душанбе.-1979.- Вып.26.- С. 296.
8. Исаков А.И. 1983а. Работы Косатарошского отряда в 1977 г. // АРТ, Душанбе.- 1983.- Вып.17.- С. 210.
9. Курбанов. Ш.Ф Отчет о работах Восточно-Согдийской археологической экспедиции на годиче Санджар-Шах. АРТ вып. XXXIV/ Душанбе 2010 с 278-299.
10. Л.С. Бетаницкий. Об одном малоизвестном памятнике таджикского зодчества. МИА №66. Изд. «Наука»
11. Эшонкулов У. История земледельческой культуры Горного Согда (с древнейших времен до начала XX в.).- Душанбе: Деваштич, 2007, С 101.
12. Ю.Якубов. Дворец Гардани Хисор и его разное дерево. ПКНО-1973. Изд.»Наука» Москва. 1974. С 163-172.
13. Каримова. Г.Р., Курбанов Ш.Ф. 2014. Наскальные изображения в саяе Хавзак. // АРТ.- Душанбе, 2014- Вып. 37, с.78-99. Вып. 34.- С. 314 – 320.
14. Маршак Б.И., Распопова В.И., Шкода В.Г. Краткий отчет о работах на городище древнего Пенджикента в 1996-1999 годах. // АРТ.- Душанбе.- 2000.- Вып. 27.- С.203.

Ёрбоев Хушвақт,

магистранти курси 2 – юми факултети таърих: ихтисоси таъриху бостоншиносии ДОТ дар ш. Панҷакент.

АҲМИЯТИ КАШФИЁТҲОИ БОСТОНШИНОСИИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН ДАР ИЛМИ ТАЪРИХ

Марҳилаи нави омӯзиши болооби Зарафшон аз нимаи аввали солҳои 70-ум оғоз ёфт. Сипас, дар ҳайати экспедитсияи бостоншиносии Панҷакент гурӯҳи ташкил карда шуд, ки таҳти роҳбарии А.И.Исаков бисёр ёдгориҳои бостонии минтақаи Панҷакентро

тахқиқ ва қисман кофтанд. Зарурати гузаронидани тадқиқоти нав аз он сабаб ба амал омадааст, ки баъзе мавзёҳои археологӣ пас аз масири О.И.Смирнова қисман хароб шуданд, қисми дигар ба минтақаҳои сохтмони системаҳои нави обёрӣ афтоданд.¹ Ҳамин тариқ, баҳори соли 1974 қарор шуд, ки канали калони обёрӣ, ки тақрибан 45 километр дарозӣ дорад, гузаронида шавад, ки он бояд аз паҳлӯи нишебҳо ва доманаи қаторкӯҳи Зарафшон мегузашт. Ин вазъ боиси ташаккул ёфтани гуруҳи Косатарош дар моҳи майи соли 1974 шуд, ки номи онро канал дод.² Аз соли 1980 ин гуруҳ бо номи маҳалли истиқоматие, ки кори асосӣ дар он ҷамъ оварда шуда буд, Саразм номида мешавад.³ Дар натиҷаи корҳои анҷом додашуда, ёдгориҳои доираи васеи хронологӣ аз давраи энеолит то асрҳои миёна сабт карда шуданд.

Ғайр аз шаҳраки Саразм, ки дар он падидаи тамаддуни қадимаи кишоварзии водии Зарафшон кашф шудааст, қабатҳои қадимтарини он ба ҳазораи 4 пеш аз милод тааллуқ доранд. , дар болооби Зарафшон корҳо дар қабристонии асри биринҷӣ Тепаи Камар дар деҳаи Дашти Қозӣ дар 45-километрии шарқи Панҷакент гузаронида шуданд. Ин ягона ёдгории фарҳанги Андроново дар минтақаи кӯҳии водии Зарафшон аст. Маводҳо аз қабрҳои Тепаи Камар, Саразм, Зардча Халифа , Чорбоғ имкон доданд, ки қонунҳои рушди маданияти модии ҷамъиятҳои кишоварзӣ ва чарогоҳҳо дар Зарафшон муқаррар карда шаванд. Кӯҳҳои боло дар асри биринҷӣ.⁴

Дар наздикии Панҷакент ва дар доманакӯҳҳо, А.И.Исаков бисёр шаҳракҳо ва қалъаҳои асримиёнагӣ кашф кардааст. Дар давоми чандин соли кор гуруҳ ёдгориҳои деҳаи Шурча ва ғарби деҳаи Зебон (Гуртепа) -ро, ки ба асрҳои V-VI, VII-VIII ва X-XII тааллуқ доранд, инчунин, Даҳани Оби Борик қисман кофтанд.⁵

Дар поёни Мағиёндарё, дар охири ҷанубу ғарби деҳаи Косатарош, як маҳаллаи Туфхона мутаалиқ ба асрҳои X-XII қисман таҳқиқ шудааст.

Қалъаи дуошёнаи Қалъаи Мирон (28x10-12 м) дар болои дарё аз 60 м баландтар ҷойгир аст. Моғиён – дарё. Он се давраи зист дошт: охири асри V - ибтидои асри VII. , VII - чоряки якуми асрҳои VIII., Охири асри XI - ибтидои асрҳои XII. Қалъаи комилан кофташуда дар Филандар дар теппаи баланди табиӣ дар баландии 30 м дар қисми шимолу шарқии деҳаи бо ҳам ном сохта шудааст. Таҳқурсии ин қалъаи дуошёнаи чорқабата аз асри V оғоз ёфтааст.⁶

Шаҳраки Караул Ато, дар 2-километрии ғарби Филандар, масоҳаташ 35x20 м, дар асри V пайдо шуда, вале баъдтар дар асрҳои 11-12 ва дар охири асри XIX зиндагӣ кардааст. Дар ин ҷо аз сарбанди сафолӣ пораҳои сафолӣ пайдо шуданд, ки сафолҳои қабатҳои аввали Панҷакенти қадим, Қалъаи Муғ дар Моғиён, Тали Барзу ва дигар ёдгориҳои асри V-ро ба ёд меоранд. Шаҳраки Тали Мала Умар дар наздикии деҳаи Бедак, 1 км дар шимолу ғарби Караул Ато ҷойгир аст ва аз ҳуччатҳои асри XV маълум аст. Масоҳати шаҳрак (35x20 м). дар болои теппаи баланди табиӣ 700 метри мураббаъро ташкил медиҳад. Давраҳои суқунати он ба асрҳои 7-8 рост меояд ва асрҳои X-XII. Боз ду шаҳраки асрҳои миёнаи асрҳои 7-8. дар ҳавзаи Моғиёндарё пайдо шуданд. Дар наздикии он маҳаллаи Хирманҷо ҷойгир аст, ки аз ду қисм - шарқӣ (35x15 м) ва ғарбӣ (35x20 м) иборат аст, ки он аз маҳалли шарқӣ 1 м пасттар аст.

¹ Курбанов Ш.Ф. Памятники античного периода верховьев Зеравшана. – Душанбе: «Ифон», 2014. С. 13.

²Исаков А.И. Разведки и раскопки Косатарошского отряда в 1974 г. //АРТ. Вып. 14. Душанбе1979. С. 297

³Исаков А.И. Отчет о работах в Саразме в 1980 г. //АРТ. Вып. 20. Душанбе. 1987 С. 269

⁴ Бобомуллоев С.Г. Земледельческо-скотоводческая культура Верховья Зеравшана во II тысячелетие до н.э. АКД. Душанбе. 1996. С. 25.

⁵⁵ Курбанов Ш.Ф. Памятники античного периода верховьев Зеравшана. – Душанбе: «Ифон», 2014. С. 14

⁶ Исаков А.И. Разведки и раскопки Косатарошского отряда в 1974 г. //АРТ. Вып. 14. Душанбе1979. С. 300 – 306.

Қалъаи дуошёнаи Кучра дар 300 м шарқтар аз маҳаллаи Хирманчо ҷойгир аст. Ғайр аз маснуоти сафолии асрҳои 7-8. дар ин ҷо пораҳои алоҳидаи сафолҳои рангкардашуда ва сирдори асрҳои 10-11 пайдо шуданд. Дар минтақаи Зебонсай, ба ғайр аз ёдгориҳои дар боло номбаршуда, се теппаи номаълуми замони баъд аз назар гузаронида шуд.¹

Дар масофаи 2 км аз маҳаллаи Панчакент ва 250 м дар самти шарқи роҳи Панчакент - Зебон теппае таҳқиқ карда шуд, ки аз маводи бардоштаи асрҳои 6-8 тааллуқ дорад. Тепаи дуввуми беном дар 600 метр ҷануби он ҷойгир аст. Асоси санадгузори он ба асрҳои V-VIII. инчунин ҳамчун пораҳои сафолҳои бардошта хизмат мекунанд Тепаи дигари беном дар масофаи 400 м дар ҷануб, дар соҳили рости дарёи Зебонсай ҷойгир аст. Чуқуриҳо ва пораҳои сафолӣ аз ду давраи маскунӣ дар асрҳои VI – VIII. ва асрҳои X-XII шаҳодат медиҳанд. Тепаи Говхона дар соҳили рости Зебонсай, дар масофаи 300 м аз деҳаи Зебон ҷойгир аст ва тарҳбанди росткунҷае дошт (80x50 м). Сафолҳои аз ду ҷох гирифташуда шабеҳи сафолҳои қабати болоии Панчакентро пайдо мекунанд, ки ба асрҳои 7-8 тааллуқ доранд.²

Дар болои Зебонсой Тепаи Хандон ҷойгир аст, ки аз теппаи баланд (10 м) ва қалъае дар шафати он иборат аст. Тибқи маводи бардошта, ёдгорӣ ба асрҳои 6-8 тааллуқ дорад.

Дар 4-километрии ғарби Панчакент, дар соҳили чапи Зарафшон, маҳаллаи Актете ҷойгир аст, ки бори аввал онро О.И.Смирнова тадқиқ кардааст Кофтуковҳо дар ин мавзёро соли 1976 А.И.Исаков анҷом додааст. Он аз қалъа ва хонаи маноре, ки аз он ҷудо карда шудааст, иборат буд. Қалъа ду давраи сохтмонро аз сар мегузаронд, ки ба асрҳои 5-6 ва 7-9 рост меояд. Қалъа як қалъаи чорошёнаи дуошёна буда, дар манораҳо ва деворҳо сӯроҳҳои шабеҳи суроҳӣ дошт. Манзил аз ғарб ба шарқ (220x40-50 м) тӯл мекашад. Он аз чор давраи сохтмон начот ёфтааст, ки поёнии он ба сафолҳои ибтидоии маҳаллаи 12-уми Панчакент (асри V) тааллуқ дорад ва болояш аз пораҳои сершумори асрҳои X-XII асос ёфтааст.³

Дар айвони сеюми болооби соҳили чапи Зарафшон, аз Дашти Мармара то деҳаи Куштеппа боз чор ёдгории нав кашф карда шуд ва теппаи Чилхучра, ки О.И.Смирнова кашф кардааст, Ду ёдгории санчидашуда теппае мебошанд, ки яке аз онҳо дар ҷанубу ғарби деҳаи Суфиён дар қуллаи шимолии майдонча, дуоҷаш дар 1,5 км ҷанубу шарқи шаҳри Панчакент ҷойгир аст ва ба эҳтимоли зиёд яке аз мулкҳои наздишаҳрии ин шаҳри бостонӣ. Ҳарду Тепа ва инчунин Чилхучра бо маводҳои бардорандаи асрҳои V-VIII навишта шудаанд.⁴

Дар деҳаи Куштеппа як мучассамаи байзашакли масоҳаташ 75x40 м кашф карда шуд, ки дар ҷанубу шарқи он маҳаллаи Буранбай ҷойгир аст. Аввали аз рӯи маводи бардошта, дуоҷаш аз рӯи натиҷаҳои ҳафриёт, ки ба асрҳои 5-12 тааллуқ доранд.

Маводи ҷамъовардаи А.И.Исаков, алахусус асрҳои аввали асрҳои миёна, барои дарки таърихи фарҳанги Суғд дар асрҳои V-VIII муҳим аст. Аз ҷумла, омӯзиши қалъаҳои Кучраха, Филандар, Актете имкон дод, ки системаи сохторҳои мудофиавии Суғд ва иерархияи онҳо (Смирнова 1996: 161-175), инчунин масъалаҳои типология,

¹ Исаков А.И. Разведки и раскопки Косатарошского отряда в 1974 г. //АРТ. Вып. 14. Душанбе 1979. С. 306 – 309.

² Исаков А.И. Отчет о работах Косатарошского отряда за 1976 г. //АРТ. Вып. 16. Душанбе. 1982 С. 222-232

³ Исаков А.И. Отчет о работах Косатарошского отряда за 1976 г. //АРТ. Вып. 16. Душанбе. 1982 С. 233

⁴ Курбанов Ш.Ф. Памятники античного периода верховьев Зеравшана. – Душанбе: «Ифон», 2014. С. 14

сохтор ва динамикаи рушди шахракҳои деҳот ва дигар ҷанбаҳои таърихи фарҳанги гашт.¹

Ёдгориҳои қадимӣ низ дар минтақаи заминҳои обёрии нав таҳқиқ карда шуданд. Дар соҳили рости гардиши миёнаи Моғиёндарё, 1 км дуртар аз деҳаи Косатарош, як маҳаллаи хурде бо бурҷе кашф карда шуд, ки дар байни аҳолии маҳаллӣ бо номи Холикназартепе машҳур буд. Дар он якҷанд ҳуҷра кофта шудаанд. Аввалин маротиба дар болооби Зарафшон дар қабати поёнии маҳалли истиқомат маҷмӯи сафолии навъи Афросиёби II ва III (асрҳои III-II пеш аз милод) пайдо шуд. Санаи болоии ҳаёти ёдгорӣ ба асри VI пеш аз милод рост меояд.²

Мавзеи дуввуми ҳамон давра дар масофаи 2 км ҷанубу ғарб аз шаҳраки бостонии Панҷакент, дар доманакӯҳи табиӣ дар рӯ ба рӯи деҳаи Зебон мавриди омӯзиш қарор гирифт.

Ин теппаи хурди беном аст. Чоҳе, ки дар болои он гузошта шуда буд, маводи сафолин дод, ки дар байни онҳо косаҳои қадимӣ ёфт шуданд. Тавре ки аз шишаҳои уфуқӣ ва амудӣ доварӣ қардан мумкин аст, сафолҳо бояд ба асрҳои 2-1 то милод мансуб бошанд.³.. Намунаҳои ягонаи сафолҳои даврони антиқа низ хангоми қорҳои ҳафриёти дар деҳаи Шурча ва ҳуди Зебон ёфт шуданд.

Дар соли 1977, дар мавсими якуми ҳафриёт дар маҳаллаи Саразм, дар ҳафриёти II, дафни давраи антиқа тоза карда шуд. Таҳлили молҳои қабр имкон дод, ки дафн ба асрҳои II-I то милод мансуб дониста шавад.. Баъдтар, боз якҷанд қабрҳои ба ин монанд кофта шуданд.

Дар массиви Дашти Саразм дар минтақаи канали обёрии насосӣ, ки дар қисми шимолу ғарбии он ёдгориҳои асримённагии Куй-Кургон ва Кофир-Кургон (зоҳиран қалъаҳои Бек) мавҷуданд, ки онҳоро О.И.Смирнова кашф ва тавсиф кардааст,⁴ як теппаи дафн дучор омадааст. Дар маҷмӯъ чор теппа вучуд дошт. Курган I, ба гуфтаи А.И.Исаков, аз пораҳои сафол то асрҳои 2-1 то милод.. ва теппаи 3 - асри аввали оҳанин сарчашма мегирад Дигар дафн дар Саразм, ки дар масофаи 30 м шимолтар аз ҳафриёти IV воқеъ аст, аз ҷониби К.К.Ламберг-Карловский ва Ф.Кол аз ҷониби олимони амриқой, ки соли 1985 дар ҳаёти экспедитсияи байналмилалӣ ба Саразм қор мекарданд, кофта шудааст.. А.И.Исаков боз ду дафни бостонии асри II- то милодро қайд мекунад., ки хангоми кофтукови ашӯҳои III ва IV дар Саразм кашф шудааст. Дар маҷмӯъ, ҳоло дар Саразм ҳафт дафн маълум аст, ба гуфтаи А.И.Исаков, дар замони Юнону Бохтар ва Қушони аввали Қушон, "ки маводи беназирашон қори маҳсууро талаб мекунад".⁵

Муаллифи ин асар солҳои 1987 - 1992. Дар ҳаёти гуруҳи Саразм ӯ қалъаи бостонии Тали Ҳамтӯдаро дар наздикии деҳаи Мазори Шарифинчунин ёдгориҳои Мустафотеп ва Қалъаи Мудавварро кофтааст. Тафсилоти ин ашӯ дар боби 2 муҳокима карда мешаванд.⁶

Ҳамин тариқ, шумораи ёдгориҳои қадимии маъруф дар қисми шарқии водии Зарафшон хеле назаррасанд, эҳтимолан онҳо хеле бештар буданд. Бозёфтҳои

¹ Курбанов Ш.Ф. Памятники античного периода верховьев Зеравшана. – Душанбе: «Ифон», 2014. С. 15

² Исаков А.И. Работы Косатарошского отряда. //АО-1975. М. 1976 С. 565-566

³ Исаков А.И. Отчет о работах Косатарошского отряда за 1976 г. //АРТ. Вып. 16. Душанбе. 1982 С. 223

⁴ Смирнова О.И. Вопросы исторической топографии и топонимики Верхнего Зеравшана. //МИА. N 15. М.-Л. 1950 С. 56-66

⁵ Исаков А.И. О работе Международной археологической экспедиции на поселении Саразм в 1985 г.//АРТ. Вып. 25. Душанбе. 1994С. 85-99

⁶ Курбанов Ш.Ф. Музыкальный инструмент из Тали Хамтуда I – III вв. н.э. //Борбад и художественные традиции народов Центральной и Передней Азии: история и современность. Тезисы докладов и сообщений Международного симпозиума. Душанбе. 1990. С. 153-154

инфиродии сафолҳои антика, ки берун аз маҳалли истиқомати мустаҳкам сохта шудаанд, гувоҳӣ медиҳанд.

Ҳамин тариқ, илова ба бозёфтҳои дар боло овардашудаи пораҳои сафолҳои антика, пораҳои монанд 400 м. шимолтар аз маҳаллаи Буранбай, дар ҷанубу шарқи деҳаи муосири Қуштепа ёфт шуданд.

А.И.Исаков маводи худро аз Зарафшони Боло ҷамъбаст кардани буд, аммо марги нобахангомаш дар соли 1997 ба ӯ имкон надод, ки таҳқиқоти дар назар доштаашро анҷом диҳад. Дар мавриди ёдгориҳои бостонӣ бошад, ӯ омӯзиш ва ба ҷоп омода кардани онҳоро ба муаллифи ин асар вогузор кардааст, ки ҳадафи он ба низом даровардан ва шарҳи таърихӣ маводи манзилгоҳҳо ва қабрҳо аз охири давраи Ҳахоманишиён то асри IV милодӣ мебошад.

Адабиётҳои истифодашуда:

1. Бобомуллоев С.Г. Земледельческо-скотоводческая культура Верховья Зеравшана во II тысячелетие до н.э. АКД. Душанбе. 1996. С. 25.
2. Исаков А.И. О работе Международной археологической экспедиции на поселении Саразм в 1985 г.//АРТ. Вып. 25. Душанбе. 1994С. 85-99
3. Исаков А.И. Отчет о работах Косатарошского отряда за 1976 г. //АРТ. Вып. 16. Душанбе. 1982 С. 233
4. Исаков А.И. Работы Косатарошского отряда. //АО-1975. М. 1976 С. 565-566
5. Исаков А.И. Разведки и раскопки Косатарошского отряда в 1974 г. //АРТ. Вып. 14. Душанбе1979. С. 306 – 309.
6. Курбанов Ш.Ф. Музыкальный инструмент из Тали Хамтуда I – III вв. н.э. //Борбад и художественные традиции народов Центральной и Передней Азии: история и современность. Тезисы докладов и сообщений Международного симпозиума. Душанбе. 1990. С. 153-154
7. Курбанов Ш.Ф. Памятники античного периода верховьев Зеравшана. – Душанбе: «Ифон», 2014. С. 14
8. Смирнова О.И. Вопросы исторической топографии и топонимики Верхнего Зеравшана. //МИА. N 15. М.-Л. 1950 С. 56-66

Ёрбоев Хушвакт,

магистранти курси 2 – юми факултети таърих: ихтисоси таъриху бостоншиносии ДОТ дар ш. Панҷакент.

МАВЗЕҲОИ САЙЁҶИ ДАР ЁДГОРИҲОИ АНТИҚАИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН

Дар давраҳои муайяни таърихӣ ҳар як халқи ҷаҳон бо дастовардҳои фарҳангии худ ба тамаддуни умумиҷаҳонӣ саҳмгузори кардаанд. Халқи тоҷик низ ҳамчун яке аз халқҳои куҳанбунёду фарҳангофар ба тамаддуни умумиҷаҳонӣ ҳиссаи арзанда ва мақоми ҳосаи худро дорост. Зеро ин халқи тамаддунсоз дар қатори дигар халқҳо, маҳсусан халқҳои Машриқзамин давраҳои гуногуни таърихию паси сар намудаанд.

Муҳимияти мавзӯи мо дар он аст, ки он аҳамияти илмӣ – таърихӣ дорад. Зеро ёдгориҳои аҳди антикаи болооби Зарафшон дар замони пеш таҳқиқ шудаанд, аммо пурра омехта нашудаанд. Мо кӯшиш намудем, ки дар асоси қорҳои бостоншиносони охири ин ёдгориҳо яқоя бо адабиётҳо қор карда мавзӯро пурра таҳқиқ намоем.

Бояд чуни шуморид, ки ибтидои фарҳанги тоҷиконро он ақвоме боя гузоштаанд ё поягузор ҳастанд, ки дар сарзамини тоҷикон, аз ҷумла Тоҷикистони имрӯза дар ибтидои асри санг, асри биринҷӣ ва асрҳои миёна зиндагӣ кардаанд. Зеро осори зиёди ин давра аз манотиқи гуногуни Тоҷикистон низ пайдо шуданд, ки далели гуфтаҳои боло мебошанд. Ҳамин гуна гузаштагони мо зинаҳои гуногуни таърихро паси сар мекарданд ва аз худ осори зиёд боқӣ мегузоштанд.

Дар давраҳои минбаъдаи таърихӣ аз асри биринҷӣ оғоз намуда то аҳди антиқа аҷдодони тоҷикон ба ҳама ҷоҳаҳои таърих тоқат намуда, дар офаридаҳои тамаддунҳои дигар саҳмгузор буданд ва осори зиёде ҳам аз худ мерос мондаанд. Мероси гаронбаҳое, ки аҷдодони тоҷикон аз худ боқӣ гузоштаанд то имрӯз тамоми бинандаи соҳибаклро ба вачҳ меорад. Танҳо дар сад соли охир тадқиқотҳо ва кашшофиҳои бостоншиносӣ, намояндагони илми бостоншиносӣ аз тамаддунҳои гузаштаи тоҷикон бисёр далелҳои пайдо карданд, ки қуҳанбунёдии ин халқи асил ва фарҳанги волои онро дар тамоми дунё собит месозад.

Водии Зарафшон, ки чун як қисми бисёросори сарзамини Тоҷикистон ба шумор рафта, шоҳиди воқеии ҳамаи саргузашти аҷдодони тоҷикон мебошад, ба офаридаҳои фарҳангии ин мардум шаҳодат медиҳад. Зеро ин водӣ дорои ёдгориҳои мебошад, ки аз таърихи тӯлонии ин сарзамин ҳарф мезанад. Аз ҷумла ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангии, ки дар ҳудуди шаҳр ва ноҳияҳои Панҷакент, Айнӣ ва Масҷох ҷойгиранд, ба омӯзиши таърихи халқи тоҷик ёрӣ мерасонанд. Ба монанди осорҳои асри санг, ки ба 50-25 ҳазор сол пеш аз мелод рост меояд¹ (бозёфтҳои чида - чидаи олотҳои сангин), асри биринҷӣ (Саразм ҳазорсолаи IV-III пеш аз мелод², ёдгории аҳди антиқа Тали Ҳамтӯда, Шутурак, Мустафотеппа Зарча Ҳалифа³ қабристони Дашти Қозӣ⁴ ва ғайра маълумот диҳем

Ёдгориҳои номбурда дар тӯли 100 соли охир мавриди таҳқиқи олимони бостоншиносони хориҷиву ватанӣ қарор гирифта буданд. Натиҷаи тадқиқотҳои онҳо дар садҳо нашрияҳо, дар асарҳои илмӣ ҷой доранд, ки мо имрӯз аз онҳо ба тариқи назариявӣ истифода мебарем.

а). Қалъаи мудаввар. Қалъаи мудаввар дар сатҳи дуҷуми болооби Зарафшон дар масофаи 2 км ҷанубу ғарбтар аз деҳаи Тоҷик-қишлоқи ҷ/д Саразм дар қаламрави собиқ колхозии «Навой» ҷойгир аст. Ёдгори соли 1981 аз тарафи бостоншиносии маъруфи тоҷик А.И.Исаков кашф кардааст. Ҳафриётро дар ин ёдгори аз ҷониби Қурбанов Ш.Ф. дар соли 1991 таҳти роҳбарии А.И.Исаков дар доираи барномаи омӯзиши маҳалҳои аҳолинишини бостонӣ анҷом додааст.⁵

Ёдгорӣ дар ҳамвории номунтазами мудаввар бо масоҳати тақрибан 2,3 гектар ҷойгир аст Ҳатто қабл аз ҳафриёт аён гашт, ки он аз ҳар тараф бо чуқурии сунъӣ ихотаи 9 м, паҳноӣ дар поёни он ва аз боло 17 м ихота карда шуда буд, ки сатҳи болои ёдгорӣ ҳар сол барои зироатҳои лалмӣ аз тарафи сокинони деҳаи номбурда шудгор карда мешуд. Наздиктар аз канори шимолии теппаи байзашакл бо баландии 3 м ҷойгир аст. Дар боқимондаҳои шаҳрак, ҳеҷ теппаеро ёфтани мумкин нест.

б). Шаҳраки бостонии Тепаи Шутурак. Ёдгории Шутурак ё ин ки Шутуртеппа 200 метр дар самти ҷанубии деҳаи Урта, (*Урта – қишлоқ. Маҳалаи узбекнишин буда ба забони тоҷики Урта маънои миёнаро дорад.*), дар канори баландии табиӣ 30 м самти

¹ Беленицкий А.М. Распопова В.И. Древний Пинджикент. «Ирфон». Душанбе 1971. 32 стр

² Исаков А.И. Саразм к вопросу становления раннеземледельческой культуры Зеравшанской долины. Раскопки 1977-1987. Душанбе. «Даниш» 1991. 156 стр.

³ Саидмурод Бостонгузар (Бобомуллоев). Верховые Зеравшана.(во II тысячелетии до н.э) //отв.ред. д.и.н А. Исаков. Душанбе 1998. 210стр.

⁴ А.И.Исаков, Г.М Потемкина. Могильник племен эпохи бронзы в Таджикистане. СА №1 1989 с 145-149.

⁵ Курбанов Ш.Ф. Памятники античного периода верховьев Зеравшана. – Душанбе: «Ирфон», 2014. С. 19

сеюми дарёи Зарафшон дар соҳили чапи дарёи Қирқарча ҷойгир аст ва аз се қисмат иборат аст, ки масоҳати умумии онҳо тақрибан як гектарро ташкил медиҳад. Ин як шаҳраки ҷаҳоншумора аст, ки дар атрофи девор бо қалъа дар мобайни қисми шимол ихота шудааст. Худи қалъа аз сарбанди баланд иборат аст, ки соли 1990 пурра аз ҷониби У.Пулатов ва Қурбанов Ш.Ф. кофта шудааст. Ҳоло қисми шарқии шаҳрак ба қабристон ҳозира табдил ёфтааст.¹

Биноҳои кофташуда ба асрҳои 7-8 милодӣ тааллуқ доранд. Аммо, дар ҷоҳе дар зери девори шимолии берунии яке аз утокҳои дончон се қабат бо ғафсии умумиашон тақрибан 3,5 м кашф карда шуд, ки болоии дончон тақрибан 1 м аст; шағали миёнаҷам бо ғафсии 2 метр, лесс бо сафолҳои қадимаи тақрибан 0,4 метр, дар зери он, дар ҷоҳ аллақай конгломерати тозаи континенталӣ мавҷуд буд.

в). Зебон. Шаҳраки Зебон 250 метр шарқтар аз деҳаи Зебон, дар қаламрави собиқ колхозии ба номи Карл Маркси ҷамоати Куштепп (ҳозира ҷамоати Халифа Ҳасан), 6 км ҷанубу ғарби шаҳри бостонии Панҷакент, ҷойгир аст. мавзеи табиӣ доманадор аст, ки қарри Зебонсой зиёда аз 15 метр. «Харитаи бостоншиносии минтақаи Панҷакент», ки асари А.И.Исаков таҳия кардааст, тавсифи ин маҳалро дар бар мегирад. Аз маҳалли қаблан мавҷуд буда, ки масоҳати он аз 5 гектар зиёд буд, пас аз корҳои банақшагирӣ танҳо ду теппаи паст дар масофаи 40 метр аз якдигар монданд.²

Ҳарду андозаи хурд доранд, шакли мудаввар доранд, диаметри онҳо 20 ва 30 м, бо баландии 1,5 - 2 метр аз майдонҳои шудгоршуда дар наздикии онҳо аз шарқ ва шимол мебоша. Ҷоҳи иқтишофиро А.И.Исаков ва У.Эшонқулов соли 1976 дар миёнаи теппаи шимолӣ гузошта буданд. Қабати фарҳангӣ танҳо 80 см ғафсӣ дошт. Бастанӣ хеле зич аз масолеҳи сохтмонӣ гилӣ дар зери сакҳои қабати қадим 15 см дучор омад. Ин қабат дар як қитъаи сангрза тақия мекунад.

г). Кофиртеппа. Кофиртеппа дар 12-километрии шимолу шарқи шаҳри Панҷакент дар соҳили рости дарёи Зарафшон ҷойгир аст. «Харитаи бостоншиносии минтақаи Панҷакент», ки асари А.И.Исаков омода кардааст, тавсифи ин ёдгорию дар бар мегирад. Он дар охири ҷануби деҳаи муосири Роч, 150 метр шимолу шарқи бинои мактаби 8-сола дар ҳудуди ҷамоати Амондара ҷойгир аст. Ҳоло маҳалли аҳолинишин теппаест, ки аз ғарб ба шарқ тӯл кашидааст, андозаи пойгоҳаш 110 x 45 м, баландии теппа 22 метрро ташкил медиҳад. Аз пораҳои зарфҳои сафолӣ дар наздикии теппа ҷамъшуда мо тахмин мезанем, ки қаламрави асосии маҳалли аҳолинишин замоне дар шимол ва шарқи теппа ҷойгир буд. Ёдгорӣ бо як хандаке фаромарзӣ дар мобайни теппа, дарозӣаш 4 м ва паҳнии 1 м баррасӣ карда шуд³ (расми 33).

Илми бостоншиносӣ яке аз илмҳои ёрирасони таърих мебошад, ки он оинаи тираи таърихро равшантар мегардонад. Маҳз илми бостоншиносӣ метавонад давраҳои кӯҳани зиндагии инсонро дар ғӯшаю канори кӯраи замин муайян намояд. Тадқиқотҳои сад соли охири илми бостоншиносӣ ёдгориҳоеро кушод, ки онҳо барои омӯзиши саҳифаҳои таърихи инсоният аҳамияти басо муҳим доранд.

Адабиётҳои истифодашуда:

1. Исаков А.И., Г.М Потемкина. Могильник племен эпохи бронзы в Таджикистане. СА №1 1989 с 145-149.

2. Беленицкий А.М. Распопова В.И. Древний Пинджикент. «Ирфон». Душанбе 1971. 32 стр

¹ Курбанов Ш.Ф. Памятники античного периода верховьев Зеравшана. – Душанбе: «Ирфон», 2014. С.54

² Курбанов Ш.Ф. Памятники античного периода верховьев Зеравшана. – Душанбе: «Ирфон», 2014. С.57

³ Курбанов Ш.Ф. Памятники античного периода верховьев Зеравшана. – Душанбе: «Ирфон», 2014. С.57

3. Беленицкий А.М., Маршак Б.И., Распопова В.И. Основные результаты раскопок древнего Пенджикента в 1970-1980 гг. //АРТ. Вып. 20. Душанбе. 1987.
4. Беленицкий А.М., Маршак Б.И., Распопова В.И. Согдийский город в начале средних веков (итоги и методы исследования древнего Пенджикента). //СА. 1981.
5. Бобомуллоев С., Раззоқов А.. «Таърихи ҳафриёти ёдгориҳои бостоншиносии сарғаи Зарафшон» маҷ. Хӯҷанд №12 матбааи «Ношир» ш. Хучанд 2004
Бобомуллоев С.Г. Земледельческо-скотоводческая культура Верховья Зеравшана во II тысячелетие до н.э. АКД. Душанбе. 1996.
6. Ғайратшоев С.. Миёнаравони Шарк, Ҳокимони асроромези Роҳи абрешим. Рӯзномаи ҷавонони Тоҷикистон. № 5 (9223), аз 2 феввали соли 2012. саҳ.
7. Исаков А.И. Саразм к вопросу становления раннеземледельческой культуры Зеравшанской долины. Раскопки 1977-1987. Душанбе. «Даниш» 1991. 156 стр.
Курбанов Ш.Ф. Памятники античного периода верховьев Зеравшана. – Душанбе: «Ифон», 2014. С. 19
8. Саидмурод Бостонгухар (Бобомуллоев). Верховые Зеравшана.(во II тысячелетии до н.э) //отв.ред. д.и.н А. Исаков. Душанбе 1998. 210стр.

Рӯзикул Жумаев,
омӯзгори Донишгоҳи давлатии Бухоро

ИНТИХОБ ВА ИСТИФОДАИ БОЗИҲОИ ДИДАКТИКӢ ДАР ВАҚТИ ОМӢЗИШИ САДОНОКҲО

Яке аз роҳҳои шавқовару пурмаҳсул гузаронидани дарси забони модарӣ ташкили бозиҳои дидактикӣ мебошад. Бозиҳои дидактикӣ дар раванди таълим нисбат ба намуди муқаррарии машғулиятҳо якҷанд афзалият доранд. Бозиҳо диққати хонандагонро бештар ба дарс ҷалб мекунанд, хонандагонро ба ғаёл будан даъват мекунанд, хонандагони сустхон низ ҳаракат мекунанд, ки дар он иштирок кунанд. Истифодаи бозиҳои дидактикӣ дар дарси забони модарӣ характери муоширатӣ-ғаёлияти дорад. Маълум аст, ки ҳар чизи шавқовар, ба хотир тезтару хубтар нақш мебандад. Маҳз ташкил ва гузаронидани бозиҳои дидактикӣ метавонад дарсро шавқовар гардонад. Тавассути бозиҳои дидактикӣ метавон маводи таълимиро мустаҳкам кард, такрор намуд, захираи луғавии хонандагонро ғанӣ гардонид, малакаи суҳанронӣ ва дурустнависию онҳоро ташаккул дод. Дарсе, ки тавассути бозӣ гузаронида мешавад, хонандагонро ба олами забони модарӣ мебарад. Инчунин, гузаронидани бозиҳои дидактикӣ имкон медиҳад, ки хонандагони сустхон низ дар радифи ҳамсабақони пешқадамашон қобилияти эҷодии худро нишон диҳанд. ҳатто, иҷро намудани яке аз шартҳои бозии гузаронидашуда аз тарафи хонандагони сустхон аз як ҷониб муваффақияти омӯзгор бошад, аз ҷониби дигар тақони ҷиддие хоҳад буд барои ғаёлияти минбаъдаи ҳуди он хонандагон.

Аҳамиятнокии усули таълимии бозӣ дар нақшо дар он аст, ки мавриди ташкили он диққати иштирокчиён ба пуррагӣ ҷалб карда мешавад, диққати ҳамаи иштирокчиёни танҳо ба критерияҳо ва шартҳои бозӣ равона мегардад, фикрҳои беруниро нисбии онҳо дур мегардад ва ҷунин шароит фароҳам оварда мешавад, ки иштирокчиёни машғулият худро дар фазои оддӣ ва озод ҳис мекунанд. Шахси

иштирокчӣ кӯшиш мекунад, то ки дар чараёни бозӣ бо ягон нақши ноайёне ҳам бошад, бартарии худро нишон диҳад. Дар ин усул ду ва ё зиёда шахсон иштирок намуда, нақшҳои додашударо дар доираи мавзӯи муайянгашта ва аз рӯи сценарияи махсус иҷро мекунанд.

Ин усулест, ки барои дарёфти якчанд марому мақсадҳои асосӣ мавриди ташкили машғулият аҳамиятнок ва дар ҳаёти ҳамаҷуз ба оис шуда метавонад.

Расонидани иттилоот. Бозӣ дар нақшҳо, ин усули беҳтарини таълимие мебошад, ки ба таври ҳазлу шухӣ ба якдигар расонидани иттилоот нисбат ба иштирокчиёни машғулият мусоидат мекунад. Он имконият медиҳад, то баранда ҳаргуна таҳавуллот-хаёлфикрии иштирокчиёнро, ки одатан аз тарафи дигар одамон паҳн ва овоза мегарданд, муайян кунад ва нишон диҳад, то онҳоро чӣ гуна бояд фарқ ва ҳис кард. Ба воситаи бозӣ дар нақшҳо одам он метавонанд проблемаҳои муҳокима ва таҳлил кунанд, ки онҳоро дар ҳаёти ҳамаҷуз ба сабаби ҷой доштани шарму ҳайё дар ниҳодашон одамон наметавонанд фош кунанд.

Мусоидат ба инкишофи малакаҳои ҳаётӣ - мавриди хуб иҷро гаштани бозӣ дар нақшҳо иқтидорнокию маҳоратнокии иштирокчиён нисбат ба рафтору кирдор то дараҷае такмил меёбад. Он метавонад, малакаҳои мухталифи ҳаётиро дар ниҳоди иштирокчиён ҷой диҳад.

Робита ва имкониятҳо - бозӣ дар нақшҳо метавонад, ба аудитория имкониятҳои маълумотнок шуданро нисбат ба шароитҳои (хизматрасонӣ), ки дар ҷомеа мавҷуданд ё ин ки масалан, оё онҳо дастрасанд барои ҷавонон, ҳуқуқи манфиатҳои онҳо қадр ва эҳтиром мегарданд таъмин намояд.

Бо назардошти ҳамаи ин тасдиқот, ҷудо кардани вақти бисёр барои иҷро кардани бозӣ дар нақшҳо аз рӯи принсипи «ҳамсол ба ҳамсол» бамаврид аст.

Бартарият. Мавриди иштирок дар ин усули таълимӣ, яъне бозӣ дар нақшҳо қобилияти чусту чолокӣ, диққатдиҳӣ, зиракӣ ва ҳозирҷавобии шахс такмил меёбад, малакаи озодфикрӣ ва фаъолу озодона иштирок намуданаш дар раванди машғулият васеъ мегардад. Аъзоёни гурӯҳ имконияти ба якдигар аз наздик шинос шуданро пайдо мекунанд, ки боиси шикастани ниқоби шармгинона ва зоҳир кардани нуқсонҳои (норасоӣ, камбудӣ нисбат ба дигарон) мавҷудаи шахс мегардад. Инчунин, мавриди бозӣ шавқу ҳавас ва рағбати иштирокчиён зиёд мегардад.

Мебояд донист. Дар як бозӣ мутобиқи моҳияти ва хусусиятҳои хоси худ вақт талаб мекунад, бинобар ин бозиро таҳия карда, сипас вобаста ба шароит ва имконот вақтро муайян кардан лозим аст;

- иҷрокунандагон мақсаду мароми нақшҳои худро бояд дуруст дарк намоянд;
- иҷрокунандагон аз нақшҳо баромада метавонанд.

Қисмати ташкилӣ:

– иҷрокунандагонро тайёр кунед, то мафҳуми бозӣ ва шартҳои онро дуруст фаҳманд;

– шароитро чунин фароҳам оред, ки назоратчиён вазъиятро фаҳманд ва моҳияти нақшро дарк кунанд;

– аз рӯи амалигардии бозӣ назорат баред;

– ба иҷрокунандагон ташаккур гӯед, муносибати онҳоро нисбат ба ҳамин бозӣ муайян намоед;

– дараҷаи дарк ва аз худ кардани назоратчиёнро пурсон шавед;

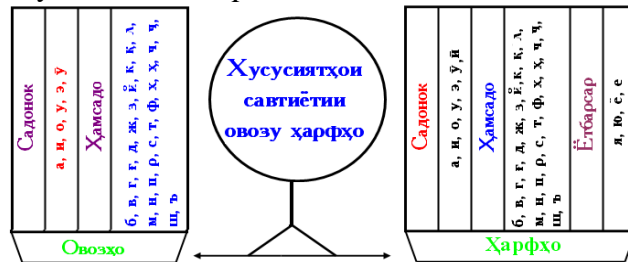
– натиҷаи бозиро бо назоратчиён муҳокима кунед;

– фикрҳои иштирокчиёнро муайян кунед ва дар асоси онҳо аҳамиятнокӣ ва бартарияти нақшҳоро нисбат ба ҳаёти ҳамаҷуз муқоиса карда, дар зиндагӣ ҳамеша фаъол буданро тавсия диҳед;

– тафовути вазъияти ҷориро нисбат ба ҳаёти ҳақиқии иштирокчиён муқоиса ва муҳокима намоед.

Бозӣ+майдони мӯъчизот

Барои тафтиши луғати хонандагон, инчунин, истифодаи бозии «Майдони мӯъчизот», ки дар байни мо чун «Поле чудес» маълум аст, метавонад самарани хуб диҳад. Рангоранг гузаронидани ин бозӣ аз муаллим вобаста аст. Ӯ инро метавонад ҳам инфиродӣ ва ҳам байни гурӯҳҳо ташкил кунад. Шарт ва тарзи гузаронидани бозии мазкур ба ҳамагон маълум буда ҳолат ба фаҳмонидан нест.

Хонандагонро ба чор гурӯҳ ҷудо намуда, ҳар кадоми онҳоро бо номи фаслҳои сол номгузорӣ мекунем: **тирамоҳ, зимистон, баҳор, тобистон**. Сипас, дар тахтаи синф калимаҳои ба фаслҳои сол марбутаро, ба монанди **заррин, хазонрез, хунук, барфреза, яхмолакбозӣ, сабз, сербориш, гарм** ва ғайра. Илова бар ин номи моҳҳоро менависем. Супориш чунин хоҳад буд: калимаҳои ба гурӯҳи шумо тааллуқдоштаро нависед. Дар ин бозӣ якчанд намуди супоришро дода, ба ҳар яке ин супоришҳо ҳолҳои алоҳида додан ва дар охир ҳолҳоро ҷамъ ва ғолибро муайян кардан мумкин аст. Агар супориши аввал ёфтани калимаҳои марбута бошад, ба ҳар як калимаи ёфташуда якҷолӣ додан зарур аст. Супориши дуюми ин бозӣ чунин аст: ҳодисаҳои табиӣ дар фасли тирамоҳ руҳмедодагӣ нависед. Ба ҳар як ҷумлаи дуруст ду ҳол ва ба ҷумлаҳои, ки мазмунан дурустанду ҳаттои имлоӣ ва ё грамматикӣ доранд, як ҳол додан мумкин аст. Ислоҳ кардани ҷумлаҳои супориш дода мешавад. Гурӯҳҳо барои ҳар як ҷумлаи ислоҳкардашон як ҳол мегиранд.

Барои дар як ҷой нишаста дилгир нашудани хонандагон ва инчунин, баҳри ташаккули ҷолоқӣ ва бодикқат будани онҳо дар шартҳои чоруми бозӣ аз тӯб истифода бурдан мумкин аст. Вобаста ба андозаи синфхонаи таълимӣ ва миқдори шогирдон онҳоро ба як давра ҷамъ мекунем. Агар синфхона калон бошад, ҷои муносиб назди тахтаи синф аст. Дар синфхонаи хурд дар периметри он гирд омадан мумкин аст. Тарз ва шартҳои гузаронидани ин қисми бозӣ чунин аст: Муаллим бозиро оғоз мекунад. Ӯ ягон калимаеро, ки ба мавзӯ мувофиқ аст, мегӯяд (масалан дар мавзӯи «**Фаслҳои сол**» метавонад бо калимаи **ҳосил** ё ки **барф** оғоз кунад. Калимаҳо набояд такрор шаванд. Баъд аз гузаштани вақти ба ин шартҳои бозӣ ҷудошуда, ки ин ҳам ба салоҳиди ҳуди муаллим аст, ба хонандагони то ҳол дар бозӣ буда якҷолӣ дода мешавад ва ин ҳолҳои гирифтаи онҳо ба ҳолҳои гурӯҳашон зам карда мешаванд.

Дар охир барои мушоҳидаи ҳозирҷавобии хонандагон чистон гуфтан мумкин аст. Гурӯҳе, ки ҷавоби чистонро меёбад, бояд дар ҳол сигнал диҳад ва ё даст бардорад (ин аз имконият вобаста аст) ва бо иҷзати муаллим ҷавоб диҳад. Ба ҳар як ҷавоби дуруст як ҳол дода мешавад.

Агар чистонҳо ба мавзӯ мувофиқ бошанд, ин ба манфиати кор хоҳад буд:

**Шарбати зиндагонист,
Бомаза дар даҳон аст.
Номаш базебу кӯтоҳ —
Аз ду тараф ҳамон аст!**

Миёни “а” ва “р” чанд ҳарфи дигар

Бимонӣ, мехӯрӣ се меваи тар?

а р

а . . . р

а р

Сандукчаи зар бастам,
Дарунаш шакар бастам.

Бозй – корбасти харф дар калима

1. Шарти бозй. Ба чои нуктаҳо харфҳои мувофиқ гузошта калимаҳои гуногунмаъно бунёд кунед.

о . оз, ҳа . ф, кали . а, иб . ра, ч . мла,
бо . , т . к , с . хро, лол .
бодо . , м . ва, г . л

харфҳо: у, е, в, р, м, а, о, ғ.

Натиҷаи бозй. Овоз, харф, калима, ибора, ҷумла, боғ, ток, сахро, лола, бодом, мева, гул.

2. Шарти бозй. харфҳои дар қавс додашударо ба чои нуктаҳо қор фармуда калимаҳои гуногунмаъно нависед.

ша ... ол (м, ғ)
... уй (р, м, ч)
... аб (л, т, ш)
... иёз (п, н)

Натиҷаи бозй. Шамол, мурғ, рӯй, мӯй, ҷӯй, лаб, таб, шаб, пиёз, ниёз.

3. Шарти бозй. Ба чои нуктаҳо харф ва овозҳои садонокҳои дарқориро гузошта калимаҳоро ба дафтарадон рӯбардор кунед.

ш . на, чом . , х . рр . м, ш . х
м . ьно, м . мл . к . т
з . вқ, д . ст, р . , к . б . тар

Натиҷаи бозй. Шона, чома, хуррам, шох, маъно, мамлакат, завқ, дӯст, рӯ, кабӯтар.

Бозй – чобачогузори харфҳо

1. Шарти бозй. харфҳои қалонро ба харфҳои хурд табиладода чорто калима тартиб диҳед. Баъд аз он бо калимаҳои поёни муқоиса кунед.

З М С И Х
Н А Қ Б Р
Т О В Ф К У

Натиҷаи бозй. Зимистон, барф, хунук, синф, ҳаво.

2. Шарти бозй. харфҳои пошхӯрдари чобачо гузошта, ҷумлаи “Ўзбекистон ватани мо аст”-ро тартиб диҳед.

Ў	Е	С	Н	Т	И	А
З	К	Т	В	А	М	С
Б	И	О	А	Н	О	Т

Натиҷаи бозй. Ўзбекистон ватани мо аст.

Бозй – хушзеҳнӣ

харфи «А»

– Бачаҳо, маро мешиносед?

-Оре, ман ҳарфи «А» ҳастам, ки меваҳои хуштамъу болаззат бо ман сар мешаванд, ба монанди **ангур, анҷир, анор** ва ғайраҳо сар мешаванд.

харфи «И»

-Инак, ман ҳам бо шумо ҳамроҳ мешавам. Бо ҳарфи ман низ калимаҳо бисёранд, ба монанди: **Илҳом, Икром, Ислом** ва ғайраҳо. **харфи«У»** -Ин қадар таъриф макун, бо ҳарфи «У» низ калимаҳо бисёранд, ба монанди **Умар, Усмон, Умед** ва ғайраҳо. **харфи«Ү»**

- Ба болои ман хатча гузored, оҳанги дигар мегирам: **мӯза, сӯзан** ва ғайраҳо.

харфи«О»

Бисёр худатро таъриф макун, агар ман набошам, туро чӣ хел тайёр мекунамд? Беҳтарин калима бо ҳарфи ман сар мешавад. **Ин «Об» ҳаст, ки ба ҳама зарур.**

харфи«Э» - Эй, худро ҳай таъриф кардед, акнун навбати ман, ки расид, шуморо аз **элак**, ки ба ҳарфи ман сар мешавад, мегузаронам.

Хулоса, истифода бурдани ребус ва чистону зарбурмасалҳо дар дарси забони модарӣ барои хонандагони синфҳои 1-4 аҳамияти калон дорад. Истифодаи бомавқеъ ва дурусти онҳо, аз методикаи дарсдиҳии ҳуди муаллим вобаста аст. Агар муаллим чунин бозиҳоро дуруст истифода кунад, пас шавқу завқи хонандагон ба дарси забон зиёд мешавад.

Jumaeva Nilufar Axmatovna

BuxDU Buxoro tarixi kafedراسi katta o'qituvchisi

O'tayeva Feruza Xolmamatovna

BuxDU Buxoro tarixi kafedراسi katta o'qituvchisi

QUYI ZARAFSHON VOHASI AHOLISINING YER – SUVDAN FOYDALANISH BILAN BOG'LIQ AN'ANALARI (XIX ASR OXIRI-XX ASR BOSHLARI)

Tayanch iboralar: *urf-odat, kult, deqhonchilik, farishtalar, otashparastlik, hosildorlik, mifologiya, olov*

Ключевые слова: *обычаи, культ, земледелие, ангелы, поклонение огню, урожайность, мифология, огонь*

Key words: *Tradition, cult, farming, angels, fire-worshipping, harvest, mythology, fire*
Maqolada Buxoro vohasi ziroatchilarning qadimiy-diniy kultlar bilan bog'liq urf-odat va marosimlari manbalar va dala ma'lumotlari asosida tahlil etiladi.

V state analiziruyutsya obyichai i traditsii zemledelsev Buxarskogo oazisa svyazannye s drevnimi religioznyimi kultami na osnovanii istochnikov i polevyykh dannyykh.

Article deals with the analyses of the traditions and customs of farmers in Bukhara oasis connected to the ancient religious cults based on the sources and field data.

Кирish: *XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida ham Buxoro vohasi aholisi er – suvdan jamoa bo'lib foydalanishgan. Shu bilan birga barcha sug'orish ariqlarini ham har yili kuz fasli va erta bahorda birgalikda tozalashgan. Katta ariqlarni qazish va to'g'on va dambalar qurish ishlari esa ommaviy ravishda, hasher yo'li orqali jamoa bo'lib bajarilgan. Albatta, bu ishlarni amalga oshirishda yuzlab – minglab jamoa a'zolari qo'l kuchidan foydalanilgan.*

Vohada XX asrning boshlariga kelib, sinfiy jamiyat talablari asosida erlar tobora yakka shaxslarning, ya'ni yirik er egalarining qo'liga o'tib, ularning xususiy mulkiga aylana boshlashi bilan jamoaviy munosabatlar ham asta-sekin emirila boshlangan. Shunga qaramasdan Buxoro amirligining bekliliklarida hamda tog` va tog` oldi hududlarda jamoaviy munosabatlar saqlanib qolishi geohududiy omil bilan bo'liq. Shu sababli anhor va ariqlarni tozalashga jamoa a'zolari va boylardan, ya'ni, katta er egalaridan alohida-alohida hasharchilar olingan. G'uzor bekligiga qarashli Qorako'l qishlog'ilik Mulla Davlat, Qodirko'l oqsoqol, Yo'ldosh amin, To'raboy, Suvonboylarning ancha eri bo'lgan. Ular suv yo'llarini tozalash uchun ko'proq mardikor yollashgan. Vohaga yaqin yoki undan sug'oriladigan qishloqlar aholisi alohida bir jamoani tashkil etgan. Tabiiyki, bu qishloq jamoalari yana kichik ekin maydonlari ham tuzgan. Ularni vohaning bir qancha tumanlarida "paykal" deb ataganlar.[3]

An'anaga ko'ra, erta ko'klamda dala ishlari boshlanishidan oldin xar yili voha qishloq aholisi o'zlarining jamoa erlariga to'planib, oralaridan yoshi ulug', obro'li va tajribali bir kishini oqsoqol qilib saylashgan. Ushbu yig'inda mirob, dorug'a, hatto sartarosh xam saylangan. Faqat oilali kishilar hisobga olinib, paykallarga bo'lingan. Har bir Paykalga 8 kishi ("tan") kirgan.[6] Demak, shu 8 kishi paykalga taalluqli barcha engil va mashaqqatli ishlarni amalga oshirgan. Ariq va anhorning uzun-qisqaligiga qarab paykallardan hasharchilar olingan. Paykal a'zolari qat'iy tartib intizom asosida navbati bilan suv yo'llarini tozalashda qatnashishgan.

Paykalga kirmagan, suv chiqishi qiyin bo'lgan partov erlar, ya'ni bo'sh erlar «posira», unda ishlovchilar «posirakorlar» deb atalgan. Posira erlarda hosil etishtirish juda mushkul bo'lgan. Dastlab bu erlarga lalmikor ekinlar ekilib, qor va yomg'ir suvi bilan sug'orilgan. Kamdan-kam hollarda dehqonlar o'zlariga tegishli yerlarnioqar suv bilan bir - ikki bor sug'orishgan, ya'ni bunday erlarga ekilgan ekinlar zahmat chekish bilan sug'orilgan. Shu sababdan bo'lsa kerak suv inshootlarini tartibga keltirishda posirachilar kamdan – kam hollardagina ishtirok etishgan.

Vohadagi barcha bekliliklarga qarashli qishloq aholisiniig jamoa eri va posira erlaridan tashqari o'z tomorqasi ham bo'lgan. Bu erlar qishloqlarda 5 paxsa devor yoki chimdevor bilan o'rab olingan. Qarako'l, Olot va boshqa tumanlarning dasht hududlarida devor bilan o'rashga ehtiyoj sezilmaganligi bois ma'lum bir belgilar qo'yilgan va bunday erlar odatda «hayat» deb atalgan[1].

O'rta Osiyoning boshqa xududlarida bo'lgani singari Buxoro vohasida ham suv tanqisligi yuz berib turgan. Shu bois mahalliy xalq sug'orish shohobchalaridan foydalanishning tartib – qoidalari va usullarini yaxshi bilishgan[2]. Dehqonlar suv tanqis bo'lgan hududlarda suvdan navbat bilan foydalanishga qat'iy rioya etishgan. Suv miqdori muayyan tartibda o'lchangan. Masalan, "bir suv-ariqdan bir kecha-kunduzda oqib o'tgan suv: "bir tegirmon" yoki "tosh" - bir pud donni tegirmonda tortguncha ketadigan suv "bir qo'sh" - bir qo'sh ho'kiz bilan haydalgan erni sug'orish uchun etadigan suv va "bir quloq" kabi suv o'lchovlari keng qo'llanilgan. Buxoroning suvga tanqis tumanlarida jamoa foydalanadigan paykallarda bir qo'sh erga beriladigan suv "mo'ndi" bilan o'lchangan. Mo'ndi - tubi teshilgan, taxminan o'n litr suv sig'adigan oddiy sopol ko'zacha bo'lib, undagi suv oqib bo'lishiga qarab suv miqdorini o'lchaganlar. Shuni ta'kidlash kerakki, paykal va hayot erlarini sug'orishning u yoki bu usullari suvning oz - ko'pligiga qarab tanlangan. Vohaning o'rta qismida dehqonlar sug'orishning "bir quloq" usulidan ko'proq foydalanishgan. Bunda vaqt hisobi quyosh harakatiga karab belgiangan. Miroblar paykal a'zolarining eri qanchaligini juda yaxshi bilishgan va shunga qarab vaqt ajratishgan. XX asrning boshlariga kelib boy-badavlat kishilar o'z mavqelaridan foydalanib, ayrim hollarda belgilangan tartiblarni ham buzishgan.[2]

Romitan tumanidaga Qo'rg'on qishlog'ida 50 ta paykal bo'lib, bir kecha - kunduzda uchtdan paykal sug'orilishi kerak bo'lgan. Ikkita paykal kunduzi, bittasi esa kechasi sug'orilgan. Har paykalga 16-17 kunda bir bor navbat kelgan. Qo'shni qishloq Romishda esa 37 taga yaqin paykal bo'lgan. Qishloq oqsoqoli boshchiligida chokboshlar (bu qishloqda

paykalboshi yig'ilishib, suv navbatini belgilashgan. O'rta kattaliklari bir chelak suv keladigan sopol ko'zaning tagini teshib suv oqizishgan. Aynan shu holni boshqa qishloqlarda ham ko'rish mumkin edi.

Paykallardagi ekinlarni suvning miqdoriga qarab sug'orishgan. Agar suv kam bo'lsa, poxol qilib, bostirib sug'orilgan. Mabodo, suv uzoq vaqt oqadigan bo'lsa, ekinlarga egatlar yoxud jo'yaklar orqali suv oqizishgan. Ekinlar qonib suv ichishiga, ayniqsa, katta e'tibor qaratilgan. Paykallarni jo'yaklardan oqizib sug'orish usuli ko'pincha tunda amalga oshirilgan.

Buxoro vohasi sharoitida dehqonchilik xo'jaligi sun'iy sug'orishga asoslanadi. Erlarning unumdorligi, ekinlarning hosildorligi sun'iy sug'orish, ariqlarning uzayishi va kengayishi hisobiga yildan yilga ortib borgan. XIX asrning oxiri - XX asr boshlariga kelib sug'orish tarmoqlariga e'tibor pasayganligi kuzatiladi. Daryo suvi kam bo'lganligi tufayli ariqlar va shoxlar (ariqdan kichik, ayrim paykallarni, qishloqdagi hayatni sug'oradigan suv yo'li)ni qum, loyqa va suv o'tlari bosib ketgan. Natijada yildan-yilga sug'oriladigan maydonlar miqdori qisqarib borgan. Bu esa bir qator sabab va omillar bilan bog'liq bo'lgan. Erlarning kattagina qismi yirik yer egalarining qo'liga o'tib ketgach, sug'orish ishlariga e'tiborsizlik bilan qarash kuchaygan. Erga bir mavsumda bug'doy yoki arpa ekib olingach, paykallar o'tloqqa aylantirilgan. Vaqt o'tishi bilan bir qancha ariq - zovurlar ko'milib o'z ahamiyatini yo'qotgan.[3]

Erga ishlov berish o'rta asrlar darajasida bo'lib, dehqonchilikning asosiy mehnat qurollari bir juft ho'kiz qo'shib ishlatiladigan qadimgi yog'och so'qa (omoch)dan iborat edi. Arxeologik va etnografik ma'lumotlardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, XX asrning boshida ziroatchilik asboblarining aksariyati, ya'ni erga ishlov beradigan, er haydaydigan va yetilgan hosilni yig'ishtiradigan moslamalar takomillashtirilmagan va o'zgarmay qolgan edi. Erni xaydashda yog'ochdan yasalgan omoch ishlatilgan. Omoch bo'yinturuq va tirkish bilan ho'kizlarga qo'shilgan. Omoch uch qismdan iborat bo'lgan.

Haydalgan erdagi kesaklarni ezish, erni tekislash hamda urug' sepilgandan so'ng ustidan tuproq tortish uchun mola ishlatilgan. Molaning ikki xil turi mavjud bo'lgan: biri katta, uzunligi 3-3,5 m. ko'p yillik tut yoki o'rik yog'ochidan yasalgan (yo'g'on tanali tut yoki uning tanasi poytesha bilan yo'nilgan). Molaning eni 40-60 sm bo'lgan. Molani xo'kizlar tortgan. Ho'kizlarni bir kishi etaklagan, mola ustida ham bir odam o'tirgan. Mola aksariyat lalmikor erlarda, qatqaloq va xashakli erlarda ishlatilgan. Bahorgi ekinlar ekiladigan erlarda mola o'rnida shox-shabbali kichik daraxt tanasi ishlatilgan. Mola yasashga imkoni bo'lmagan kambag'al xo'jaliklar omochning shotisidan mola sifatida foydalanishgan. Molaning kichigi 2-2,5m chamasi bo'lgan. Buni qo'sh ho'kiz, ot yoki tuya tortgan.[4]

Buxoro vohasida qadimdan ishlatilib kelayotgan er yumshatgich vositasi belkurakdir. Bu asbob temirdan yasalgan bo'lib, ishlatuvchining xohishiga qarab, maxsus quloq yasatilgan. Quloq belkurakning o'ng yoki chap tomonida bo'lgan. Ba'zi xonadonlarda ikki tepki quloq ishlangan belkurak bo'lgan. Belkurak erni kovlash, aravaga go'ng yoki tuproq ortish, ariq qazish va paxsa devor qurishda qo'llanilgan. Belning uzunligi 25-27 sm, eni 20-23 sm atrofida bo'lgan. Dastasining uzunligi 1,3-1,5 metrni tashkil etgan. Loy ishlarida beldan farqliroq, loyni kesishga qulay va engil bo'lgan kapcha ishlatilgan.

Qadimda dehqonchilikda keng ishlatiladigan mehnat quroli ketmon bo'lib. Buxoro vohasi ziroatchilari uchun ham bu qurolning xizmati katta bo'lgan. Bog'dorchilik, polizchilik, sabzavotchilik va g'allachilikda, umuman, er ishlarida ketmon ishlatilgan. Ketmonlar ham shakli va hajmiga qarab bir-biridan farqlangan. Eni 30-32 sm, uzunligi 25-27 sm bo'lgan ketmonlar tuproq yuklarida, ayniqsa, jo'yak olish, uvat ko'tarish, egat olish va er tekislashda ko'proq ishlatilgan. Hajmi kichik ketmonlar esa o'simliklarning tagini yumshatish va chopiq qilishda qo'llanilgan. Ketmon dastasi asosan tol daraxtidan tayyorlangan. Voha dehqonlari erdan ko'proq hosil olish uchun unga sifatli ishlov berishgan. Tadbirkor boylar kuzda erni bir-ikki marta ko'sh bilan haydashgan. Mola bosish, dalalrga suv tarqatish va mahalliy o'g'itlarni berish ishlari ham tajribali dehqonlar maslahati bilan amalga oshirilgan. Almashlab ekish ham dehqonchilikda asosiy o'rinda turgan. O'simliklarning mavsumiy xususiyatlaridan

kelib chiqib, birining o'rniga ikkinchisini ekishgan. Albatta, bu jarayonda ob – havoning qanday kelishi va tuproqning o'ziga xos xususiyatlari ham hisobga olingan.

O'rta Osiyodagi barcha xalqlar singari Buxoro vohasi dehqonlari ham XX asrning boshlarida donli ekinlarni ko'proq ekishgan. Kuzda haydalgan erlarga bug'doy, arpa ekilgan. Urug' qo'l bilan sepilgan va ustidan mola tortilgan. Don ekilgan to'qay erlar asosan. maysa unib chiqqach, boshoq olish oldidan va don xamirga aylanganidan so'ng 2-3 marta sug'orilgan.[4]

Axborotchilarimizning ta'kidlashlaricha, obikor erlarga oq bug'doy lalmikor erlarga «qizil bug'doy», «qora qiltiq bug'doy», tog'oldi erlarga esa sovuqqa chidamli «chivit» navi ekilgan. Hosil yig'ib olingandan keyin bo'shagan erlarga mosh, kunjut, uch oylik oq jo'xori. tariq ekilib. yaxshi hosil olingan. Ba'zi dehqonlar qayta ekishga sabzavot va poliz ekinlarini, xususan, sabzi, sholg'om, tarvuz kabilarni ekishni ma'qul ko'rishgan.[5] XX asrning boshida asosiy maydonlarga bug'doy, arpa bilan birga no'xat, zig'ir, kunjut, makka, kungaboqar kabi donli va boshoqli ekinlar ham ekilgan. Hosidandan bo'shagan paykallarning barchasida qayta ekish to'liq amalga oshirilmagan. Chunki qayta ekish uchun dehqonlarning hamma vaqt ham imkoniyati bo'lmagan. Paykallarning asosiy qismi o'rimdan so'ng sug'orilgan, qo'sh bilan 2-3 marta haydalgan. Noyabr oyining oxiri, dekabr oyi ichida yerga «yaxob» suvi berilgan.[6] Albatta, suvlangan erlar bahorgi ekish mavsumi boshlangunga qadar dam olib yotgan.

XIX asrning oxirlarida Turkiston o'lkasida sug'oriladigan barcha maydonning 70 foiziga g'o'za ekilgan, xolos. Paxta maydonlari Buxoro amirligida 62 foiz, birgina Qashqadaryo vohasida esa 2 ming hektarni tashkil etgan.[5] XX asrning boshlarida Buxoro amirligi Angliyaga va boshqa chet mamlakatlarga turli xil qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotgan. Mahsulotlar ichida paxta ko'p bo'lgan. Bu esa o'z navbatida Buxoro vohasining Qorako'l, Olot, Romitan kabi tumanlarida paxtaning ko'p ekilishiga sabab bo'lgan. Vohada «Mavri g'o'za», «Malla paxta» navlari ekilgan. Chorikorlar etishtirgan paxta hosili katta er egalari tomonidan sotilgan. Boylar korxonalar (paxtani qayta ishlaydigan kichik korxonalar) qurib, paxtani chigitdan ajratishgan va olingan toladan ip yigirishgan. Iplardan shoyi matolar to'qishgan. O'rta Osiyo xonliklari bilan savdo-sotiqni rivojlantirish masalasini o'rganish uchun yuborilgan polkovnik Strukovning yozishicha, «Osiyoliklar keltirayotgan turli xil to'qima matolarni oddiy xalq juda xush ko'rib ishlatadi, chunki ular yumshoq va chidamli bo'lgani uchun davlatdagi armiya uchun juda zarur bo'lgan kanop mato o'rnini bosa oladi».[7] Rus zobitining bu fikrlarini axborotchtarimizdan olingan ma'lumotlar ham tasdiqlaydi.

Yashash sharoiti qanchalik og'ir bo'lmasin, voha ziroatchilari hamisha bir-biriga yordam qo'lini cho'zib kelgan. Ariq ochish, tozalash ishlari kuzning oxiri va qish davri hamda erta bahorda hashar yo'li bilan amalga oshirilgan bo'lsa, xirmondagi donni ajratish, g'o'zani chopiq qilish, ko'sak chuvish, tok, anor, anjirlarni ko'mish va ochish, daraxtlarga ishlov va shakl berish kabi ishlarni ham dehqonlar hamjihat bo'lib bajarishgan.

Birinchi jahon urushi arafasida Rossiyaning Turkistonda olib borgan mustamlakachilik siyosati boshqa soha vakillari kabi dehqonlarning ham ahvolini og'irlashtirgan. Soliqlarning haddan ortiq ko'payganligi ekin maydonlarining qisqarishiga olib keladi. Xalq bir amallab tirikchilik o'tkazish uchun ishchi ho'kiz o'rnida hattoki o'zlarini omochga qo'shib er haydaganliklari, ketmon bilan ertayu – kech er chopganliklari haqidagi ma'lumotlar axborotchilarimiz xotiralarida saqlangan.

Almashlab ekish an'anasiga rioya etilmaganligi natijasida g'o'zaning yomon parvarish qilinishi dalalarning quvvatsizlanishiga, paxta hosilining pasayishi va majud navlarning buzilishiga, shuningdek, boshqa sifat ko'rsatkichlarining yomonlashuviga olib keldi. 1916 yildagi ob-havo sharoiti (ko'klamning kech va sovuq kelishi, yozdagi qurg'oqchilik, chigirtka bosishi) iqtisodiyotning va paxtachilik agrotexnikasining ahvolini yanada og'irlashtirdi.

Butun Turkiston o'lkasi uchun berilgan bu tavsif Buxoro vohasidagi ahvolni ham ifodalagan, desak xato bo'lmaydi.

Xulosa: Xullas, XIX asr oxiri- XX asrning boshlarida Buxoro vohasida g'alla, paxta yoki boshqa poliz ekinlarini ekib parvarishlash dehqonlar uchun qo'l mehnati bilan bajariladigan mashg'ulotlar ancha og'ir bo'lgan. Sug'orish shoxobchalarining talabga javob bermaganligi, unumdor erlarning boy – badavlat kishilar tomonidan bo'lib olingani, Buxoro amiri tomonidan undirilgan soliqarning haddan ortiqligi, qishloq xo'jalik texnikasi va ish qurollarining oddiyligi madaniy ekinlar hosildorligini oshirishga imkon bermagan.

Dono xalqimiz, tadbirkor bobo dehqonlarimiz ming yillar davomida yerga ishlov berish, ekin ekib mo'l hosil olishning o'ziga xos usullari va tadbirlarini yaratib, Quyi Zarafshonning murakkab tabiiy sharoitida ham jahon ziroatchilik madaniyatiga o'ziga xos munosib hissa qo'shganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Дала ёзувлари , 1997 йил. Коракул тумани.
2. Дала ёзувлари 1998 йил Ромитан тумани Ромиш қишлоғи
3. Дембо И. Земельный строй Востока. -Л., 1927;
4. Дингельштедт Н. Опыт изучения ирригации Туркестанского края //Сирдарьинская область. ч. 1-2. СПб.. 1898.
5. Жабборов И. Жиловланган дарёлар ўлкаси. -Т., 1964.
Жабборов И. Ўзбек халк этнографияси.Т.,1994. -Б. 102.
6. Муҳаммаджонов А. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. - Т..1972. Ўша муаллиф. Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника иншоотлари. -Т., 1997;
7. Пален К.К. Орошение в Туркестане (Отчет по ревизии Туркестанского края;. СПб., 1910: Маллицкий Н.Г. Обычное право водопользования в Ташкентском районе и отношение его к шарият //Вестник ирригации, -1925. -N^4. - С. 14.
8. Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М. Л . 1949. -С. 41.
9. Гуломов Я. Хоразмнинг суторилиш тарихи. – Тошкент, 1959.
10. Шаниязов К.Ш. Узбеки - карлуки.Т., 1964. -Б. 169.

Жўраева Нафиса Олимовна-БухДУ,
тарих ва маданий мерос факультети, катта ўқитувчи

СОЛЕҲИ ТАКИЯДОР ХОНАҚОХ МИ ЁКИ ҚАБРИСТОН

Бухоро шаҳристонидаги гузарларнинг асосий хусусиятларидан бири гузарда мазор ёки муқаддас авлиёнинг мавжудлиги ҳисобланади. Зиёрат жойларининг борлиги гузар маънавий-диний ҳаётида муҳим ўрин тутган. Гузардаги кадамжо топографияси ва шахсиятига доир маълумотларни тадқиқ қилиш ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, хунармандчилик, таълим-тарбия, диний эътиқодга доир айрим маълумотларни тўлдиради. Гузар номланишида ҳам маълум тарихий воқеа, ҳодиса, шахс, хўжалик маданияти билан боғлиқ жиҳатларни алоҳида таъкидлаш мумкин. Шунингдек, гузардаги маълум шайх, авлиё, пир, эшон, шайх қабрининг мавжудлиги гузар учун юксак шараф ҳисобланиб, баъзан гузар номи мазкур гузардаги авлиё номи билан аталадиган бўлган. Шунинг учун гузар номлари баъзан ўзгариб турган. Айрим ҳолларда гузарнинг ҳақиқий номи қолиб гузар шу ердаги машҳур сиймо номи билан аталган. Шунингдек, гузар номи гузар тарихи билан узвий боғлиқ бўлиб, шу ердаги муқаддас кадамжо тарихини ҳам очиқ беради.

Бухоро шаҳри **Гавкушон мадрасасининг ўнг тарафидаги тор кўчадан** Ғозиён мадрасаси томон келаверишда, Ғозиён кўчасининг чап тарафида **Солехи тақиядор** деган авлиёнинг қабри бор. Бу зиёратгоҳ ҳақида манбаларда маълумот учрамайди. Қабристоннинг топографияси, топонимикаси, бу қабристонга яқин жойлашган бино, кўча, масжид, мадраса, йўлак, ҳовуз, тепалик ва шу каби топографик объектлар билан боғлиқ тарихий маълумотларни комплекс ўрганиш ва бу иншоотларни тадқиқ қилиш мазкур муқаддас зиёратгоҳ ҳақида баъзи мушоҳадалар қилиш имкониятини беради. Ҳозирги кунда Бухоро шаҳри Ғозиён кўчасида жойлашган Солехи тақиядор қадамжоси ҳақида ҳам айрим фикр ва мулоҳазалар қилиш мумкин. Мозор қадимий шаҳристоннинг шарқий қисмида Ғозиён мадрасасининг шимолида ҳовлининг ташқи девори остида жойлашган. Айтилган пайтда бу зиёратгоҳда ёзув мавжуд. Қабр ҳовли деворига туташган бўлиб, қурилиш пайтида қабрга зарар етказмасликка ҳаракат қилинган. Хонадон эгаларининг маълумот беришича, уйда қурилиш ва реконструкция ишлари олиб борилаётган жараёнда қабр топилган. Эҳтимол бу ер қабристон бўлган бўлиши мумкин. Қабристон ҳақидаги маълумотлар жуда оз бўлганлиги сабабли эътиборни топонимикага қаратмоқчимиз. Демак, Солехи тақиядор атамасини топонимик жиҳатдан таҳлил қилиш орқали мозор ҳақидаги баъзи илмий фаразларни илгари сурсак бўлади, аввало такъя сўзи этимологиясига эътибор қаратиш лозим. А.Али-заденинг Ислом энциклопедияси луғатида, тақия сўфийлик атамаси ҳисобланиб, тўхташ, тўхташ жойи деган маънони англатади. Бу атама сўфийликда маънавий амалиёт билан шуғулланадиган, шунингдек, ўқитиш ва ўрганиш учун йиғиладиган жой маъносида ишлатилган. Бундай учрашувлар кўпроқ чегара қалъаларда ўтказилганлиги ҳақида маълумотларга асосланиб айтиш мумкинки, Ғозиён кўчаси қадим шаҳристоннинг шарқий чегараси бўлган. Тақия атамасининг ўрнида баъзан рибат сўзи ҳам қўлланилган. Кўпгина изоҳли луғатларда такъялар касалхона вазифасини ҳам бажарганлиги айтилади. Шунингдек, А.Али-заденинг Ислом энциклопедияси луғатида, тақиядор сўзига ҳам таъриф берилган бўлиб, бу атама диндан тилида воз кечадиган, аммо дилида ўз динига содиқ қоладиганларга нисбатан қўлланилганлиги айтилади¹. Умуман олганда, такъя атамасига берилган кўпгина таърифлардан умумий жиҳатларни олиб шундай хулоса қилиш мумкинки, такъя деганда хонақоҳ назарда тутилган. Демак, Бухоро шаҳри Ғозиён кўчасида Ғозиён мадрасасига яқин жойлашган Солехи тақиядор мазори ўрнида дарвешлар хонақоси бўлган. Хонақо деганда тарихий адабиётларда шайх ва дарвишлар зикру само қиладиган хонага айтилган. Кўпчилик муаллифлар хонақоларнинг пайдо бўлишини Марказий Осиёда Ислом дини тарқалиши билан юзага келганлигини таъкидлашади². Кейинчалик хонақоҳлар дарвишлар, зиёратчилар учун тунаш жойи сифатида масжид, мақбараларнинг бир қисми тарзида қурилган.

Дарвишлар уюшмаларининг маркази сифатида қурилган йирик хонақоҳларнинг катта заллари, уларнинг атрофларида эса зиёратчилар учун хужралар бўлган. Кейинчалик маҳалла, қишлоқ масжидларининг намоз ўқиладиган хонаси ҳам хонақоҳ деб аталган. Юқоридаги, тарихий атамаларнинг изоҳли луғатларидан келтирилган маълумотларга таяниб айтиш мумкинки, Солехи тақиядор мазори айнан Бухоро шаҳри

¹ Али –заде А.А. Исламский энциклопедический словарь.-М.: Ансар, 2007.-С .601, 679-680.

² Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати.-Т.:Академия,2002.-Б.249.

Ғозиён кўчасида Ғозиён мадрасасига яқин жойлашганлиги тақиядорлик ва ғозиёнлик фаолиятини умумий жиҳатлари мавжудлигини кўрсатади. Сабаби, иккала фаолиятнинг умумий жиҳати сифатида эътиқодида собит туриш ва эътиқодини ҳимоя қилишни кўрсатиш мумкин. Таниқли олима О.А.Сухареванинг ёзишича, асосан Ғозиён квартали аҳолисининг кўпчилиги қисмини савдогарлар ва муллалар ташкил қилган¹лигининг ўзи айнан ҳозирги қабристон жойида хонақоҳ бўлганлигини мантиқий асослайди. Негаки, ўрта асрларда мулла атамаси мадрасада таҳсил олган, диний илмга эга бўлган маълумотли кишилар, дин арбоблари ва уламоларга нисбатан қўлланилган. Тақиядан ҳам ўқитиш ва ўрганиш учун йиғиладиган жой учун фойдаланганлигини таъкидлаш лозимки, тасаввуф аҳли зикр билан шуғулланиш учун махсус жойларда тўпланишган. Солеҳи тақиядор мазорининг Ғозиён мадрасасига яқин жойлашганлигидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, айнан бу ерда йиғилиш тасаввуф ибораси билан айтганда, издиҳом иштирокчилари сифатида мадраса илми толиб ва мударрислари бўлган бўлиши мумкин. Негаки **Ғозиён мадрасасига** бу хонақоҳ жуда яқин жойлашган.

Тарихдан маълумки, хонақоҳлар жамият ижтимоий, маънавий, сиёсий ҳаётида жуда катта рол ўйнаган. Бу унинг қандай вазифаларни бажарганлигидан келиб чиққан. Хонақоҳлардан жамоат ва сиёсий йиғилишлар жойи, диний тадбирлар ўтказилган маскан, мактаб, меҳмонхона, касалхона, хайрия марказлари сифатида фойдаланилганлиги уларнинг жамият ҳаётидаги аҳамиятини оширган. Шунингдек, хонақоҳлар кейинги асрларда ҳудуд жиҳатидан кенгайиб, ўз таркибига масжид, макбара (мозор) ва кутубхоналарни ҳам қамраб олган.

Юқоридаги хонақоҳ ҳақида келтирилган маълумотларга асосланиб айтиш мумкинки, ҳозирги Ғозиён мадрасасига яқин жойлашган Солеҳи тақиядор зиёратгоҳи ўрнида Ғозиён хонақоси бўлиб, хонақоҳ таркибида кичик қабристон ҳам бўлган. Бу хонақоҳдан фақат кичкина Солеҳи тақиядор мазори сақланиб қолган. Ҳақиқатан ҳам Ғозиён мадрасасига яқин жойда кичик қабристон (пушта) бўлганлигини О.А.Сухарева маълумотлари ҳам тасдиқлайди². Демак, О.А.Сухарева тадқиқот олиб борган даврда Ғозиён квартали Турки Жанди жарибига кириб, хонақоҳдан фақатгина кичик қабристон сақланган бўлган. Шунинг учун О.А.Сухарева Ғозиён мадрасасига яқин жойда кичик қабристон (пушта) мавжуд деб маълумот беради. Олима маълумотларига таяниб, бу ҳудудда фақатгина қабристон бўлган деб хулоса қила олмаймиз, сабаби Солеҳи тақиядор мазори Ғозиён мадрасасига қарийиб 100 метр узоқликда жойлашган. Бу жойда фақат қабристон эмас, хонақоҳ бўлганлигини қуйидаги мантиқий асослар орқали изоҳлаш мумкин:

1. Ўрта асрлар охирида хонақоҳлар йириклашиб, таркибида масжид, макбара (мозор) ва кутубхона бўлган муассасага айланганлиги,

2. Мадрасага жуда яқин ҳудудда биргина қабристоннинг ўзи бўлиши эҳтимолдан узоқроқлиги,

3. О.А.Сухарева маълумотларига таяниб, Солеҳи тақиядор мазори жойлашган Ғозиён квартали аҳолисининг кўпчилиги қисмини мулла ва савдогарлар ташкил қилганлиги,

4. Мозор номининг этимологияси ва келиб чиқишига асосланиб,

¹ Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. –М.: издательство "Наука" главная редакция восточной литературы, 1976.-С. 94.

² Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары.- М.: издательство "Наука" главная редакция восточной литературы, 1976.

5.Такия ва ғозийлик фаолиятининг умумий жиҳатлари мавжудлиги.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, ҳозирги Солеҳи тақиядор мазори ўрнида хонақоҳ бўлганлигини ва бу хонақоҳдан фақат мазор сақланиб қолганлигини таъкидлаш мумкин. Бу хонақоҳ Ғозиён кварталда Ғозиён мадрасасига яқин бўлганлигидан Ғозиён хонақоси деб аталган бўлиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Али –заде А.А. Исламский энциклопедический словарь.-М.: Ансар, 2007
2. Жураева Н. О. РОЛЬ СВЯТЫХ МЕСТ В ИЗУЧЕНИИ ТОПОГРАФИИ БУХАРЫ //Экономика и социум. – 2019. – №. 5. – С. 595-598.
3. Жураева Н. О. ТОПОГРАФИЯ СВЯЩЕННЫХ МЕСТ ГОРОДА БУХАРЫ //Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития. – 2019. – С. 148-150.
4. Olimovna J. N. The issue of the ethics of ziyarah in the book of “tarikhi mullazada” of ahmad ibn makhmood //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2020. – Т. 10. – №. 12. – С. 1242-1248.
5. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. – М.: издательство "Наука" главная редакция восточной литературы,1976
6. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати.-Т.:Академия,2002.

Исаев А.,

Терду Ўзбекистон тарихи ва манбашунослик кафедраси катта ўқитувчиси (PhD)

СУРХОН ВОҲАСИ ҚИШЛОҚ ХҲҲЖАЛИГИ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИНИНГ АРХИВ МАТЕРИАЛЛАРИДА ЁРИТИЛИШИ (XX аср 20-30 йиллар мисолида)

***Аннотация.** В статье на базе архивных материалах анализировано процесс формирования отдельных хозяйств советского правительства в Сурхандарьинском оазисе 20-30-е годы XX века. А также, изучено формирование первых колхозов в этом регионе.*

***Annotation.** It is analyzed processes of the formation of the individual dehqan (peasant) farms in Surkhan oasis in 20-30 years of XX century by Soviet government in this article. As well as that it is studied conformation of early collective farms in oasis.*

XX асрнинг 20-30 йиллари Ўзбекистон худудида совет мустабид ҳукмронлигининг ўрнатилиши ва мустаҳкамланиши билан характерлидир. Мазкур давр совет ҳокимиятининг бутун минтақада бўлгани каби Ўзбекистон худудларини ҳам марказдаги саноат корхоналарини ҳам ашё билан таъминлайдиган асосий манбага айлантириш мақсадида аграр соҳада амалга оширган кенг микёсли тадбирлари билан ҳам тавсифланади. Мустабидлик тамойилларига асосланган мазкур тадбирларнинг Сурхон воҳасида ҳам кенг микёсда амалга оширилиши воҳадаги ижтимоий ва иқтисодий ҳаёт жабҳаларига ўзининг салбий таъсирини ўтказди. Ўз моҳиятига кўра бу тадбирларни Россия империясининг Туркистон ўлкасида қишлоқ хўжалиги соҳасида олиб борган мустамлакачилик сиёсатининг узвий ва мантикий давоми сифатида баҳолаш мумкин.

Маълумки Сурхон воҳасининг туб маҳаллий аҳолиси таҳлил этилаётган даврда тарқоқ тарзда яшаган бўлиб, қишлоқларда аҳоли ўзларини ҳали олдинги амирлик

тузуми даврида яшаб юргандай ҳис қилар эдилар. Биринчи навбатда кам ерли ва умуман ерсиз деҳқонлар қатлами сақланиб қолган бўлиб, воҳада ишлаб чиқарувчи кучлар етарли даражада ривожланмаган эди. Аграр ишлаб чиқариш самараси ачинарли ҳолатда бўлганлиги, бой ва камбағал қатлам ўртасидаги кескин тафовутнинг сақланиб қолганлиги шаҳар билан қишлоқ аҳолисининг моддий фаровонлиги ўсишига салбий таъсир кўрсатар эди.

Совет ҳукумати томонидан ўтказилган миллий-худудий чегараланиш тадбири туфайли Сурхон воҳасида 93715 киши истиқомат қилган (1925 йил январ ҳолати)лиги аниқланган. Воҳада тўрт уезд мавжуд бўлиб, ўз навбатида улар янгидан ташкил этилган Сурхондарё округига ўтказилган¹. Сурхондарё округи ташкил топганидан сўнг совет ҳукумати туб аҳоли турмуш-тарзи даражаси ҳамда воҳа табиий-иқлим шароитидан келиб чиқиб дастлабки кадамни қишлоқ хўжалигида ўзгаришларни амалга оширишдан бошлади. Чунки, ўша даврда воҳанинг маҳаллий аҳолиси қишлоқ хўжалик ишларидан асосан чорвачилик билан машғул бўлиб, деҳқончиликда бошқа округларга нисбатан орқада эди. Юқорида тилга олинган маълумотлар асосида ушбу ўзгаришлар арафасида воҳа маҳаллий деҳқонларини қуйидаги икки тоифага бўлинганлигини хулоса қилиш мумкин: биринчи тоифадаги зироатчилар тоғда истиқомат қилувчилар бўлиб, улар асосан қир адирларга лалми деҳқончиликка асосланган буғдой, арпа, нўхат ва боғдорчилик экинларини экиш билан шуғулланган. Суғорма деҳқончилик билан эса паст текисликларда истиқомат қилувчи маҳаллий аҳоли шуғулланган. Совет ҳокимиятининг мустабидликка асосланган аграр соҳадаги тадбирлари айнан ушбу ҳолатларни ҳисобга олиб амалга оширилганлигини кузатиш мумкин.

1924-1925 йилларда Сурхондарё округида қишлоқ хўжалигини яхши йўлга қўйиш ва бир қанча хўжаликларнинг иқтисодиётини тиклаш мақсадида воҳада агроучасткалар ва агромарказлар ташкил қилиш йўлга қўйилди. Шу билан бирга ҳукумат “янги жамият” куриш баҳонасида воҳада синфий курашни ҳам авж олдирди. Оммавий тарғибот жараёнида гўёки воҳа аҳолиси бойлар ва йирик ер эгаларидан қутилиш имконига эга бўлмаганлиги, совет ҳукумати эса бу борада маҳаллий аҳоли ўртасида зарур тартиб-интизом ўрнатганлиги зўр бериб талқин қилинади.

Аҳоли ўртасида мулкый тенгсизликни бартараф этиш баҳонаси билан воҳа худудидаги қишлоқларда бойларнинг мол-мулкани мусодара қилиш, ер эгалари хўжаликларини тугатиш ишлари авж олиб кетди. Йирик ер эгаларидан тортиб олинган ер-сувлар негизида 1925-1926 йилларда Сурхондарё округида 6 та мелиоратив “Оққўрғон”, “Дашнобод”, “Ҳазарбоғ”, “Жарқўрғон”, ҳамда “Қорлик” ширкатлари ташкил этилди ва ушбу ширкатлар колхозлаштиришнинг бошланғич палласини ташкил этди.

Колхозлаштириш тадбирларини янада жадаллаштириш мақсадида 1926 йилда Сурхондарё округида “Қўшчи” иттифоқининг тўрт уезди, ўн волостдаги 61 та ташкилот ҳамда қишлоқ бошланғич гуруҳлари иш олиб борди. Округда “Қўшчи” иттифоқининг 1908 нафар аъзоси бўлиб, бу иттифоқ яқка деҳқон хўжалигининг оммавий равишда колхозларга ўтишининг дастлабки босқичи эди².

Дастлабки йилларда воҳа маҳаллий аҳолисининг асосий машғулоти чорвачиликдан иборат бўлган. Шунингдек, улар деҳқончилик билан ҳам шуғулланиб, асосан боғдорчилик ва полиз экинларини экиб, пахтачилик билан камдан-кам ҳолларда машғул бўлган. Совет ҳукумати эса воҳада қишлоқ хўжалигидаги ўзгаришлар жараёнида биринчи ўринда пахта экишга катта эътибор бера бошлади ҳамда “яқка хўжалик”даги деҳқонларга ажратилган ерга қараб мажбуриятлар жорий этди. Дастлаб

¹ Очерки истории Кашкадарьинской и Сурхандарьинской области Узбекистана советского периода (1917-1932 гг.). – Т.: Фан, 1968. – С. 117-119.

² Сурхондарё вилояти давлат архиви, 91-жамғарма, 1-рўйхат, 72-иш, 2-варак.

воҳада пахта экишни жўяк (эгат) қилмасдан, балки катта пол олиб экилди. Кейинги йилларга келиб воҳа деҳқонларига экилган махсулот турига қараб ва унинг экин майдонинг ҳолатидан келиб чиқиб солиқлар жорий қилинди.

Округда дастлабки қишлоқ хўжалик кенгашлари тузишни йўлга қўйди. Жумладан Термиз туманида “Паттакесар”, “Мангузар” ҳамда “Салавот” қишлоқ кенгашлари бўлган бўлса, Денов туманида “Ҳайробоод” қишлоқ кенгаши тузилди. Айнан қишлоқ кенгашларининг тузилиши колхозлаштиришни жадаллаштиришда сиёсий ишларни бажаришда ва махсус топшириқлар беришда округ ер бўлими ва партия бўлимларига амалий жиҳатдан ёрдам бўлишини совет ҳукумати томонидан тарғиб қилинди.

Дастлабки ташкил қилинган жамоа хўжалик (колхоз)ларнинг маҳаллий аҳолидан олган иш қуроллари талабга жавоб бермаганлиги учун, туманлар ўзларида мавжуд иш қуролларини рўйхатдан ўтказишни (инвентаризация) жорий қилди¹. Бойсунга 3936 рубл, Шерободга 2101 рубл, Паттакесарга 1700 рубл, Жарқўрғонга 1000 рубл, Сариосиёга 1650 рубл, Деновга 1600 рубл жами 19989 рубллик қишлоқ хўжалик инвентарлари ўзбек қишлоқ кенгаши томонидан етказиб берилди. Шунингдек, кейинги йилнинг экиш мавсумига қадар 18000 рубллик махсулот етказиб бериш бўйича шартномалар тузилди.

1920 йилларда Ўзбекистон ССРда қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари пиллачилик ҳам бешта иқтисодий туманга жойлаштирилди. Булар: Тошкент, Фарғона, Зарафшон, Ўрта Амударё ва қуйи Амударё иқтисодий туманлари эди. Ўрта Амударё иқтисодий тумани Қашқадарё ва Сурхондарё иқтисодий вилоятларидан иборат бўлиб, у республикамизда етиштирилаётган йилнинг атиги 9,7 фоизини қоплар эди.

Ипак қуртининг асосий базаси бўлган тутчиликни тараққий эттириш зарурлиги ҳисобга олиниб, 1927 йили Жарқўрғон туманидаги “Меҳнат роҳат” жамоа хўжалиги (колхоз) ҳудудида давлат тут кўчатхонаси ташкил этилди. Унга ўша йили 44,9 гектар ер ажратиб берилди. Кўчатхона майдони 1929 йили 29,4 гектарга 1932 йили эса 105,8 гектар майдонга кенгайтирилди. Унда ўстирилган тут ниҳоллари дастлаб деҳқонларга бепул тарқатилди. Шундай қилиб округда 1932 йили тут ниҳоллари сони 1920 йилдагига нисбатан уч баробар кўпайишига эришилди².

Қишки мавсумда режалаштирилган бошоқли дон экиш Сариосиё туманида 1934 йилга келиб, МТСлар³ қошида ташкил қилинган колхозларда 300 гектар суғориладиган ерлар ҳамда 1511 гектар лалми ерларга экиш ташкил қилинган эди⁴.

1930 йилгача воҳадаги агроучасткаларда зоотехник ва агротехниклар фаолият юритган бўлсалар, 1934 йилга келиб Халқ Комиссариатининг ер ишлари бўйича МТСлар бошқармаси барча сиёсий бўлимлар ишчиларига шуни эълон қилдики, МТСлар таркибида агротехник зоотехниклар фаолият юритишади⁵. Ташкил қилинган қорхонанинг бу даврга келиб “қўштирноқ” ичидаги хўжайини иккитага етди. Бири мавжуд техникаларга жавобгар бўлса, иккинчиси қолган барча ишларга жавобгар эди. Лекин аслини олганда колхозлар ҳам МТСлар ҳам ҳақиқий хўжайинлар эмас эдилар. Ҳақиқий хўжайин давлатнинг ўзи эди. Лекин қишлоқ хўжалигида техникадан фойдаланишда палапартишликка олиб келди. Сабаби унга ҳеч ким на колхозчи наинки станция бошлиқлари фақат ҳар бир ишнинг бошида давлатнинг ўзи турарди.

1934 йилда Жарқўрғон туманида қишлоқ хўжалигида маҳаллий аҳоли буғдой етиштиришга имконият берилишини сўраб мурожаат қилди. Қолган жойларнинг

¹ Сурхондарё вилояти давлат архиви, 91-жамғарма, 1-рўйхат, 48-иш, 221-варак.

² Сурхондарё вилояти пилла тийёрлаш бошқармаси жорий архиви. 1995 йил.

³ Машина трактор станцияси.

⁴ Ўз МА, Р-86-жамғарма, 10-рўйхат, 492-иш, 167-варак.

⁵ Денов туман давлат архиви, 6-жамғарма, 1-рўйхат, 37-иш, 24-варак.

барчасига пахта экиш режалаштирилди¹. Ўша йилнинг ўзида пахтани чигирткадан асраб қолишга ҳукумат вакиллари жон-жаҳди билан киришди. Сурхондарё округ ирригация яъни сувхўжалигини ташкиллаштириб, Термиз туманига канал қазилишини маълум қилди. 1935 йилга экиш мавсумига қадар Термиз туманида канал қазилиб ва бу канал таъминотида катта ҳовузлар қуриш керак деб қаралди².

1934 йилнинг 1 январига қадар Термиз Халқ Комиссариати ва туман ижроия қўмитаси ҳамкорлигида ҳовуз қурилиши ҳақида қарор қабул қилинди. Шундан сўнг туманда канал қазилиши ишига маблағ миқдорини аниқлаб, Халқ Комиссариатининг молия бўлими ва Халқ Комиссариатининг ер ишлари бўлимларида смета ишлаб чиқилиб, таклифлар киритилди. Унга кўра тақсимланган смета маблағи қишлоқ хўжалигига юклатилди. Шундан сўнг дарҳол канал қазилуш ишлари бошланиб кетди. Шунингдек, озик-овқат таъминотини эса Термиз туманининг Ижроия Қўмитаси ўз зиммасига олди. Шундан сўнг қурилиш объекти қуйидаги жиҳоз ва анжомлар: 2 вагон қурилиш плиталари, 1 вагон ойна ҳамда 10 кути миҳлар билан таъминланди.

1935 йилда Денов туманидаги мавжуд колхозларда пахта экиш мавсуми олдидан партия қўмитасининг қишлоқ хўжалиги экинларини экиш олдидан йиғилиш бўлиши доимий одат тусига кирган эди. Мазкур йиғилишда ҳам партия қўмитаси секретари И.Расулов сўзга чиқиб, экишни бошлаш ҳақида кўрсатма берди³.

Ўзбекистон Марказий Қўмитаси Сурхондарё округининг Сариосиё туманига пахта ҳосилини етиштиришда қилган ёрдами туфайли белгиланган режа муддатидан олдин 100,5% қилиб бажарилди⁴. Етиштирилган ҳосилнинг сифат даражаси юқори деб топилди, биринчи теримдаёқ пахта пули учун 555 минг рубл миқдориди маблағ олинди. 1937 йилга келиб Жарқўрғон туманига қишлоқ хўжалик экинларидан буғдой экиш учун 250 центнер мажбурият юкланди⁵. Мажбуриятнинг ҳолати бўйича жавобгар қишлоқ матлубот жамиятининг раҳбари маъсул қилиб тайинланди. Унга кўра, Жарқўрғон тумани 70 центнер, “Бозор Қакайди” қишлоқ кенгаши 55 центнер, Қумқўрғон бўлими 60 центнер, Ангор бўлими 65 центнер жами 250 центнер мажбурият юклатилди.

1938 йил Жарқўрғон тумани бўйича пахта тайёрлаш режасини кўпгина колхозлар ортиғи билан бажарди. Лекин улар туман бўйича 17 та колхозлар режани бажармаган бўлиб, ушбу колхозларнинг иш режаси ва қилинган ишлари партия йиғилишида муҳокама қилинди⁶. Шундан сўнг, Ангор бўлими ва Исмоилтепа қишлоқ кенгашлари яна давлатга 2500 кг пахта етказиб бериш мажбуриятини олишди.

Табиий иқлим шароитлари ҳисобга олиниб, шу даврда Сариосиё туманида боғлар ҳам яратила бошланди⁷. Туманнинг Дашнобод қишлоқ кенгашида қизил анор нави етиштирилиб, энг олий сифатли деб баҳоланди. Ўзбекистон бўйича олий навли анорлар 1100 гектарга экилди, қолган вилоятлардаги анорлар Сариосиёда етиштирилган анорларга тенг келмаслиги қайд этилди.

Жарқўрғон туман Ижроия Қўмитасининг 1939 йил 17 июлдаги йиғилиш қарориди пахтани қайта ишловдан ўтказиш ва уни культивация қилиш ҳақида қарор қабул қилинди. Унга кўра туманда пахта майдонининг 238 гектарида ғўзани парваришлаш, культивациялаш ва чопиқ қилиш ишлари амалга оширилди, 700 гектар пахта майдони культивациядан чиқарилди⁸. Чопиқ мавсуми даврида “Оққўрғон”

¹ Жарқўрғон туман давлат архиви, 20-жамғарма, 1-рўйхат, 46-иш, 12-варақ.

² Жарқўрғон туман давлат архиви, 20-жамғарма, 1-рўйхат, 54-иш, 1-варақ.

³ Денов туман давлат архиви, 6-жамғарма, 1-рўйхат, 471-иш, 6-варақ.

⁴ Правда Востока 27 июля 1938 г.

⁵ Жарқўрғон туман давлат архиви, 20-жамғарма, 1-рўйхат, 102-иш, 2-варақ.

⁶ Жарқўрғон туман давлат архиви, 20-жамғарма, 1-рўйхат, 163-иш, 68-варақ.

⁷ Правда Востока 26 октября 1936 г.

⁸ Жарқўрғон туман давлат архиви, 20-жамғарма, 1-рўйхат, 170-иш, 28-варақ.

кишлоқ хўжалиги раиси туман Ижроия Кўмитаси йиғилишида барча пахта майдонлари чопикдан чиқарилгани йўқ, “Оққўрғон” кишлоқ кенгашининг пахта майдони аниқ чопиқ қилинмади, сабаби ер жуда қотиб кетган, деб ҳисобот берди. Шундан сўнг барча тракторларни мана шу кишлоқ кенгашига юборилишини сўраб, мурожаат қилди. Совет ҳукумати сиёсатининг ёмон иллатларидан бири шу эдики, бир колхозчи ходим ўз ишини бажара олмаса, дарҳол партия йиғилиши чақирилган ва партия ташкилотида унинг фаолияти муҳокама қилинган. Мана шу ҳолатнинг ўзи кишлоқ хўжалик ишида ҳар доим бирламчи вазифада иш олиб борганлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш керакки, Сурхон воҳаси аҳолиси 1920-1930 йилларда мураккаб сиёсий ижтимоий-иқтисодий даврни ўз бошидан кечирган эди. Совет давлати воҳа иқтисодиётини тиклашда кишлоқ хўжалигига эътиборини қаратди. Совет давлати ўрнатилгунга қадар кишлоқ хўжалик ишлари буткул йирик мулкдорлар қўлида эди. Совет давлати тузилганидан сўнг бошқарув органи жамиятда мулкдорлар синфини йўқотиш керак деган ғояни илгари сурди ва уни амалга ошириш учун қатъий ҳаракатларни бошлаб юборди. Чунки, ёш давлат фақатгина ҳарбий кучлар ёрдами билан шу кунга етиб келган эди. Режалаштирилаётган совет сиёсати ҳам зўравонликка асосланган бўлиб, маҳаллий аҳолини синфларга бўлиш ғоясини ишлаб чиқди. Унга кўра мамлакатда “қулоқ”, “бой”, “руҳоний”, “зиёли”, “камбағал”, “батрак” деган янги иборалар пайдо бўлди ёки кескин сиёсий тус олди. Совет давлатининг олиб борган сиёсатида жамиятда ҳамма ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан тенг, бой-камбағал деган сўзга барҳам берилади деб ишонтириб, оддий меҳнаткашлар кўмагида уларнинг қўли билан мулкдорлар синфига барҳам берди. Воҳанинг кишлоқ хўжалиги соҳасида амалга оширилган дастлабки ўзгаришлар ўзининг ижобий натижасини кўрсатишга улгурмай, совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда пахта яккаҳокимлигини жорий этиш ғояси ва тадбирлари натижасида йўққа чиқарилди.

Исакова Гульбахор Равшанбековна,
студентка 1 курса факультета Истории Андижанского государственного
университета e-mail: feruzabonu_77@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА ГОРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ И ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ

Существовавший в древности и раннем средневековье Великий шелковый путь, несомненно, имел важное экономическое и политическое значение в жизни народов Азии и Европы. На всем обширном пространстве Великого Шелкового пути, протянувшегося через весь континент, от Атлантического океана до берегов Тихого, на протяжении всей истории его существования активно шла торговля, обмен накопленными знаниями и культурными ценностями, передовыми идеями, что сыграло огромную роль в развитии многих стран и народов, послужило прогрессу всего человечества.

И именно поэтому в наше время, в XXI веке, актуальным стал процесс всеобъемлющего, комплексного изучения и восстановления традиций Великого Шелкового пути как «пути диалога», своеобразного моста, соединявшего народы Запада и Востока в их стремлении к дружбе и сотрудничеству. Сегодня, в век глобализации, динамичного развития процессов интеграции между странами, регионами и континентами, реализация идеи возрождения Великого Шелкового пути, бесспорно, служит делу укрепления мира и стабильности, социально-экономическому развитию государств, общественному прогрессу, благополучию людей.

Китай стал отправной точкой Великого Шелкового пути. Легендарная трасса брала свое начало в древнем городе Чанъань (в настоящее время — Сиань, административный центр провинции Шэньси).

На судьбу Шелкового пути влияли не только экономические, но и политические факторы. Вся история его существования связана с непрерывным противоборством за контроль над важнейшими караванными путями. Войны между государствами Средней Азии приводили к упадку главных городов на торговых путях и грабежу караванов. Это вело к нарушению торговых потоков от Китая до Восточного Средиземноморья и падению отдельных участков Великого Шелкового пути.

Средняя Азия находилась в самом центре Великого шелкового пути, что послужило фактором развития торговли, экономики и культуры в средние века, в частности в IV-VI веках.

Крупным торговым центром был Ургенч (Гургандж). Из Гурганджа в русские княжества поставлялись рис, сушеные фрукты, хлопчатобумажные, шерстяные и шелковые ткани, ковры и другие товары. Оттуда в свою очередь привозили очень ходовые товары – рабов, меха соболей и др. пушных зверей[14,75]. Русские купцы играли значительную роль в торговом обороте Гурганджа.

В городе было много базаров, и на каждом царил строгий порядок. Была введена специальная должность – мухтасиб, который наблюдал за состоянием базаров. Он проверял качество товаров, чистоту посуды, свежесть продуктов, следил за точностью мер и весов и пресекал обман и мошенничество[2,102].

Вот что пишет о нем арабский путешественник Ибн-Батута: «Хорезм самый большой и самый прекрасный из тюркских городов. Улицы в нем широки, постройки многочисленны и много всяких достопримечательностей. Город до такой степени населен и оживлен, что в базарный день, невозможно проехать на лошади[3,79-80].

Вскоре на территориях государства монголов образовывается империя Темура (1370–1405 гг.), что привело к полному распаду тюрко-монгольскому государству. Начинается возрождение Великого Шелкового пути, стимулировавшего экономические и культурные связи между Востоком и Западом. Караваны из Китая на Ближний Восток вновь взяли курс через Отрар, Ташкент, Самарканд, Балх, Герат. Теперь весь поток грузов хлынул по дорогам, проходящим через Мавераннахр. На дорогах был установлен полный порядок, и купцы могли без опасений путешествовать по ней. В крупных городах для иноземных купцов строились отдельные караван-сарай. Например, в Бухаре для Ургенчских купцов был построен карван-сарай «Урганжий», также для иранских и мервских купцов строились отдельные карван-сарай. В Баку для бухарцев существовали отдельные карван-сарай[10,158].

Амир Темур всячески поддерживал людей, занимавшихся оживлением "мертвых земель" — залежных и заброшенных земель. Им были предоставлены специальные льготы. Об этом в "Уложении" сказано; "...в первый год с них не взымали ничего, на второй год довольствовались тем, что они сдавали по своему усмотрению, и только на третий год взымали с них харадж по установленной норме". При этом право владения заброшенной землей строго регламентировалось законом. В "Уложении" говорится: "Если земли были заброшены или никому не принадлежали, то возделывать их за счет халиса, если же есть собственник, но он не в состоянии ее обрабатывать, то следует представить ему необходимые для возделывания земли вещи и орудия, дабы он смог привести в порядок свою землю". И далее: "Повелел, чтобы строили кяризы в заброшенных землях, чинили разрушенные мосты, строили новые мосты над реками и каналами; на дорогах, на расстоянии однодневного перехода, построить рабат..."[13,122].

Налоговая система при Темуре была отлажена. Точно устанавливались размеры налогов и повинностей с земли, со скота и с ремесел, жестко контролировалась деятельность налоговосборщиков.

Основным налогом был харадж, размер которого устанавливался в зависимости от качества земли, водообеспечения, близости к городу и т.д., и составлял одну десятую, одну четвертую или одну третью часть урожая.

Мал-у джихат (от араб. "мал" — земля, имущество и "джихат" — причины) — подать, уплачиваемая деньгами и натурой.

Куналга (от староузб. "кюнмок") — предоставление населением ночлега послам, царским гонцам и чиновникам, а также их слугам при проезде через определенные населенные пункты.

Бадж (перс.— подать, пошлина) — пошлина, взимаемая с торговых караванов (купцов) при переезде через границы и остановки в караван-сараях.

Пишкеш (перс.— подношение, подарок) — обязательный сбор для подарков феодальным владельцам.

Савари (перс.— добровольное подношение) — обязательный сбор с населения для подношения (подарка) высокопоставленным особам.

Шилан пули (перс. "царский пир, царское угощение") — денежный сбор для расходов на царское угощение.

Джан салиги — подушная подать, собираемая с населения раз в год.

"Велел всячески избегать разорения подданных при сборе хараджа и не ввергать страну в пучину бедности, ибо лишение подданных крова и семьи влечет за собою иссякание государственной казны, а иссякание казны является причиной роспуска рати, что, в конечном итоге, приводит к ослаблению государственной власти"[13,121].

В случае, если товары были разграблены на территории его империи, вся провинция, где был ограблен купец, должна была компенсировать ему потери в двойном размере, а самому Тимуру уплатить в пятикратном размере от потерянной суммы.

Все караванные торговые пути сходились в Самарканде, столице империи. Город стал перекрестком Азии, центром континента. По замыслу Тимура, Самарканд должен был достойно представлять его могущественную империю и стать самым красивым городом мира. По величине и роскоши он должен был превосходить все то, что могло придумать человеческое воображение и донести до потомков силу и могущество его империи.

Развернулось большое градостроительство. К строительству были привлечены лучшие зодчие Средней Азии и других стран. Особенно большое внимание Амир Темура придавал Самарканду, Шахрисабзу. Здесь были построены великолепные дворцы, мавзолеи, мечети - дворцы Кук Сарой, Бустон, мавзолеи Шохи-Зинда, Гур-Эмир, мечеть Бибаханум в Самарканде, Ок-Сарай в Шахрисабзе, Мавзолей Ходжа Ахмада Яссави в Туркестане.

Чтобы подчеркнуть величие Самарканда, кишлакам в окрестностях города были даны названия столиц других государств: Дамаск, Миср, Багдад, Фариш, Шероз. Целью создания величественных зданий было показать мощь и величие самого государства, устрашить потенциальных противников, в частности, кочевников Дашти Кипчак.

Амир Темура смог объединить огромные территории с различным уровнем развития в единое централизованное государство, благодаря чему были созданы условия для развития экономики и культуры. Неслучайно период правления Темуридов был назван западными учеными «Темуридским Ренессансом» (XIV–XV вв.) [11,93].

Однако с приходом перца и пряностей из португальских колоний на Север Европы (1501 г.) в связи с открытием Васко де Гамой морского пути из Европы в Индию и начавшейся эпохой Великих географических открытий начинается постепенный упадок Великого Шелкового пути. Военные конфликты между Сефевидским Ираном и Османской Турцией, запрет Китая на вывоз своих товаров, особенно фарфоровых изделий, непрерывные войны и соперничество между кочевыми народами пагубно отразились на функционировании этой великой

трансконтинентальной дороги, утратившей свои функции, хотя торговые мероприятия на отдельных ее участках продолжались и в последующие столетия.

Известные узбекские города как Самарканд, Бухара, Хива, Ташкент, Термез, Ургенч, города Ферганской долины служили наземными маяками на Великом Шелковом Пути. Цветущие города-оазисы, выраставшие вдоль Шелкового пути, становились международными перевалочными пунктами для товаров, являлись жизненно важными центрами торговли, ремесел, распространения различных культур.

Например, города Ферганской долины по своему географическому положению считались важным транзитным пунктом на трассе северной дороги Великого шелкового пути[5,93]. Однако, мало изучены караванные дороги, соединяющие Кашгар и Фергану. Дорога через Терек-Даван в Фергану, хотя короткая, но была сложная для караванов, она считалась сезонной - функционировало только в зимнее время. Еще одна ветка континентальной дороги через перевалы Тау-Мурун и Шарт функционировали только летом. В целом, караванная дорога Кашгар – Фергана эксплуатировалась очень долго, вплоть до 20-30-х годов XX века[7,29]. Документы, хранящиеся в ЦГА РУз указывают на оживленную торговлю с Кашгаром. Все китайские товары, кроме чая, серебра, хлебного вина и водки пропускались через таможенную беспошлинно[15]. Товары Кашгарии через Ош и Андижан доставлялись в Коканд и другие города Ферганской долины, а оттуда караваны шли в Ташкент, Южный Казахстан, Оренбург и т.д. Основную роль на ней играли, конечно, базары – рынки[5,96].

Из Кашгарии (Восточный Туркестан) купеческие караваны привозили хлопчато-бумажные ткани, хлопок-сырец, одежду, войлочные шапки, веревки, кожи, обувь, меха, шубы, шелк-сырец, коконы, шелковые ткани, сухофрукты, свежие фрукты, грецкие орехи, семена клевера, лекарственные растения, рис, масло и т.д. (По спискам 1904-1908 гг.)[15].

В целом, Ферганская долина на протяжении всей истории трансконтинентальной торговой дороги считалась главным пунктом в осуществлении международной торговли. Всему этому способствовали выгодное геополитическое положение, богатство окружающей среды и т.д.

Еще одним центром транзитной торговли с другими странами, в том числе с Индией, Китаем, Ираном, казахскими степями и Россией была Бухара. Послы Бухары посещали Московское государство, привозя с собой самые разнообразные товары. Известно, например, что в 1613 году в Казань прибыло 300 торговцев из Бухары. И в Бухару часто приезжали послы и купцы России, чаще других это делали представители дома Строгановых. В Россию больше других поставлялись из Бухары хлопчатобумажные ткани.

В различных музейных собраниях мира можно встретить образец бумажной ткани («карбас») - "занданачи", которая вырабатывалась в селении Зандани, в 30 километрах от Бухары, и пользовалась большим успехом у населения восточных и западных стран благодаря своим замечательным качествам[12,49]. Из этой полосатой ткани изготавливали верхнюю одежду. Занданачи вывозилась в Индию, Иран, Египет, Византию. В Бухаре в древние времена около ворот Арка находились крупные ткацкие мастерские бухархудатов, где изготавливались шелковые покрывала. Здесь же производили занданачи. На многолюдные базары съезжались купцы из отдаленных областей Ферганы.

Располагаясь на транзитном торговом пути, Ташкент (Чач, Шаш, Бинкат) не был просто перевалочным пунктом. Он экспортировал товары собственного городского ремесла. Арабский географ ал-Макдиси отмечал, что кроме тканей, ковров, войлочных изделий, изделий из кожи, одежды, вывозились также прекрасные луки, колчаны и кольчуги. Именно в IX-X веках оформляются основные караванные пути, проходившие через Шаш в страны юго-восточной Азии. Южный вел из Согда к реке Сырдарье, затем в долину Чирчика к Чачу.

Рынки Бинката были наполнены также товарами, привезенными из степи. Скотоводы снабжали город мясом, молоком, шерстью, кожей. Город славился также своим невольничьим рынком. Здесь покупались тюркские пленные, которые особенно ценились как воины, для гвардии гулямов саманидских эмиров и правителей халифата.

Все данные говорят о том, что усиленный рост городов происходил в эту эпоху главным образом за счет торгово-ремесленного производства. Как общую особенность развития ремесла следует выделить тенденцию к узкой специализации профессий в наиболее важных видах ремесел, как, например, в строительной, металлообрабатывающей, ткачестве, кожевенной и других отраслях ремесленного производства. Такая специализация, повышавшая производительность труда, была следствием роста спроса на изделия ремесленного производства как по линии внутренней, так и внешней торговли.

Таким образом, со времени путешествия Чжан Цзяня на протяжении нескольких столетий создавалась система дорог, соединявших Восток и Запад, получивших в науке название Великий шелковый путь.

Зародившись, как дорога торговли, очень скоро он превратился в ретранслятора духовных идей и культурных веяний, дорогу дипломатии. Таким образом, под воздействием объективных и субъективных факторов с экономической, политической и историко-культурной сцены Евразии сошла уникальная — по существу, первая — структура трансконтинентальной и межнациональной интеграции.

Однако, исчезнув, она оставила неизгладимый след в истории и культуре многих народов. Вдоль трасс Великого шелкового пути выросли удивительные по красоте и богатству города, пережившие своего «прародителя» на долгие века.

История Шёлкового пути рассматривается в наши дни как актуальный опыт взаимовыгодной торговли и мирного культурного общения стран и народов. Возрождение и восстановление системы дорог Шелкового пути имеет особое значение для Узбекистана и других стран Центральной Азии и Восточной Европы. Это уникальная и, может быть, даже единственная возможность глобальной интеграции для закрытых внутриконтинентальных регионов. Возрождение Шелкового пути, безусловно, принесет крупные изменения в экономику всех стран, расположенных вдоль него.

Список использованной литературы:

1. Баринаева Е.Б. Китайский импорт в Парфии, Бактрии, Маргиане, Согдиане и Устунане в домонгольский период Исторический журнал: научные исследования. 2013. №3.
2. Буниятов З.М. Государство хорезмшахов – Ануштегинидов. – М., 1986.
3. Веселовский Н. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве. Санкт-Петербург, 1877.
4. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. -М.: Наука, 1964.
5. Лубо-Лесниченко Е.И. Великий шелковый путь//Вопросы истории. №9. 1985..
6. Матбабаев Б.Х., Машрабов З.З. Древний и средневековый Андижан.-Т.: Шарк, 2011.
7. Матбобоев Б.Х., Шамсутдинов Р.Т., Мамажонов А. Буюк ипак йўлидаги Фарғона шаҳарлари.- Андижон “Мерос”, 1994.
8. Мохаммад Салмаси-Заде. Историческая география одним взглядом (на персидском языке).-Тегеран, 2004.
9. Наряду с «дипломатической» существовали и другие виды торговли. Источники информируют о трех «разновидностях»: «лагерные рынки», «рынки на

заставах» и обычные городские рынки. (Лубо-Лесниченко Е.И. Великий шелковый путь//Вопросы истории. №9. 1985).

10. Одилов А.А. Амир Темур тузуклари- давлат бошқаруви асоси.-Т.: Fan va texnologiya,2016.

11. Очерки по истории государственности Узбекистана.-Т.: Шарк,2001.

12. Сааков В.Г. История Бухары: 100 вопросов и ответов. –Т.: Шарк,1996.

13. Темур тузуклари. Т.: Шарк, 2005.

14. Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. – Спб., 1884. - Т. 1.

15. ЦГА РУз. Ф.И-276. Оп.1: д.892 а. Л. 23 об.

Исамитдинов Ж.Б.,

н.и.т., дотсент

МУЛОҲИЗАҲО РОЧЕЪ БА ТАШКИЛ ВА ФАОЛИЯТИ ИТТИҲОДИЯИ МАРДОН (ГАП, ГАШТАК) ДАР БАЙНИ ТОЧИКОН

Дар байни падидаҳои иҷтимоиву тарзи зиндагии мардуми Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон ҷой доштани иттиҳодияҳои мардон – гап, гаштак ҷолиби диққат аст. Ин иттиҳодияҳо аз лиҳози генетикӣ бо иттифокҳои мардони ҷамоаи ибтидоӣ робита доранд. Онҳо шакли асосии муносибати иҷтимоии мардон махсуб меёбанд.

Мардумшиносон таъкид кардаанд, ки иттиҳодияҳои мардон дар Шарқи мусулмонӣ дар давраи гузариш аз давраи модаршоҳӣ (матриархат) ба падаршоҳӣ (патриархат) ҳамчун ташкилоти мардон бо мақсади мубориза баҳри бартариат пайдо кардан дар ҷомеа ба вучуд омадааст. Густариши иттиҳодияҳо дар заминаи хонаҳои мардон-алавхонаҳо, ки дар аввал ҷойи зисти мардони муҷаррад ба шумор мерафтанд ва баъдан ба марказҳои муҳими ташкилии иттиҳодияҳои мардон мубаддал гаштаанд, ба вуқӯъ пайваستاаст¹.

Барои ташкили «гап» ҷойи махсусро (аксар вақт хонаи хусусии ашхоси алоҳида)- ро интиҳоб мекарданд, ки он «меҳмонхона» - ном дошт. Дар гузашта чунин мавзӯро «аловхона» меномиданд. Аловхонаҳо дар шакли классикӣ дар минтақаи Қаротегин ва Дарвоз то ба қарибӣ вучуд доштанд². Дар баъзе маҳалҳо мардум ҷойи махсусро интиҳоб намуда, бо роҳи ҳашар меҳмонхонаи умумӣ бунёд мекарданд.

Ҷамъомади мардҳо дар асоси риояи интизоми дохилӣ ташкил карда мешуд. «Гап» қоидаҳои нонавиштаи худро дошт ва онро аъзоён ҳатман риоя менамуданд. Аҷнаҳои ҳаёти дохилии чунин ҷамъомадҳо аз насл ба насл интиқол меёфтанд. Идоракунии чунин ҷамъомадҳо вобаста ба сохтори он шаклҳои гуногунро дошт. Барои онҳое, ки тартиботи дохилро риоя намекарданд, ҷораҳои муҷозотӣ андешида шуда, ҷаримаҳо муқаррар мегаштанд.

Бояд зикр намуд, ки хусусияти ташкили иттиҳодияҳо вобаста ба синнусоли онҳо тағир меёфт. Ҷавонон бештар бо ташкил намудани базму маросимҳои шодӣ, пиронсолон намозҳои дар масҷидҳо, тоату ибодат, кироати китобҳои ирфонӣ машғул мегаштанд. Аммо новообаста аз синну сол дар ҷамъомадҳо ташкили ҳуроки умумӣ яқхела буд. Бо навбат зиёфат ташкил карда мешуд. Ду намуди ташкили зиёфат вучуд

¹ Овсянников Д.В., Попов Д.Г. К вопросу об эволюции традиционных социальных институтов в современном Таджикистане// Социально-гуманитарные исследования и технологии. -№ 1(18.- 2017. –С.54. С.51-57

² Кисляков Н.А. Аловхона — «дом огня» у таджиков [Текст] / Н.А. Кисляков // Основные проблемы африканистики: К 70-летию чл.-корр. АН СССР Д.А. Ольдерогге. — М.: На- ука; Гл. ред. вост. лит., 1973. — С. 88–94; Бобохонов Р.С. Таджикистан (XX в.). Упадок и возрождение традиционализма [Текст] / Р.С. Бобохонов. — М.: Изд-во ЦЦРИ РАН, 2010. — 144 с

дошт: 1) ба меҳмонхона аз чониби аъзои иттиҳодия бо навбат овардани маҳсулоти хӯрокворӣ ва ташкили зиёфат; 2) дар асоси ҳарифона ташкил кардани зиёфат. Ташкили зиёфат як нав ҳиссагузории моддии аъзои гаштак ба иттиҳодия махсуб меёфт.

Ҳаминро бояд таъкид намуд, ки давраи фаъолияти густурдаи иттиҳодияи мардон ба айёми ҷавони ва миёсолии аъзоёни он рост меояд. Баъди пиронсол гаштан таназзули иттиҳодия ба амал меояд. Яъне пиронсолон бештар ба тоату ибодат, масҷидравиро ихтиёр мекарданд.

Иттиҳодияҳои мардон тартиботи ба худ хоси дохилиро доро буд. Дар назди ҳар як аъзои он вазифаи мушаххас гузошта мешуд. Иттиҳодия сарвари худро дошт, ки ўро «чӯрабошӣ» меномиданд. Тоҷикони Самарқанд ва деҳаҳои атрофии он, инчунин деҳаҳои доманакӯҳи Нурато сарвари иттиҳодияҳои мардуро бо ибораи «бобо» ифода менамуданд¹. Дар Хоразм, Қароқалпоқистон сарвари иттиҳодияро «оғабий» меномиданд². Ин вазифа интиҳобӣ буд, яъне ахли иттиҳодия аз байни худ як нафарро сарвар интиҳоб мекарданд. Амру супроишҳои ҷурабошӣ ҳатман иҷро мегардид. Сарвари иттиҳодия тартиби зиёфатро дар дохили иттиҳодия муайян мекард, аз риояи интизоми аъзоён назорат мебард, низоъхоро ҳаллу фасл менамуд, мучозот мекард. Ў мунтазам ҷаласаҳо мегузaronид. Бидуни иҷозати ў оғоз кардани бозиҳо, рақсу сурудҳои манъ буд. Барои ҳама гунна амал иҷозати ў ҳатми буд. Ҳангоми зиёфатҳо ў дар ҷои махсуси ифтихорӣ менишаст.

Барои интиҳоби сарвари иттиҳодия маросими махсус вучуд надошт, вале принципи интиҳоби сарвар хусусияти худро дошт. Ба вазифаи сарвари иттиҳодия пеш аз ҳама ҳамон афрод пешбарӣ мегашт, ки дар байни мардум ба обрӯву эътибор созовор гашта бошад. Дар ин маврид синну сол ба эътибор гирифта намешуд. Албатта адолатпешагии сарвар, қобилияти ташкилотчигӣ, донистани анъанаҳо ва суҳанварии ў муҳим буд. Номзадии сарвар бо ризоияти ҳамаи аъзоёни иттиҳодия тасдиқ карда мешуд. Аксаран ба сарвари гаштакҳо шахсе интиҳоб мешуд, ки ёру чӯраҳои зиёд дошта бошад, шахси бадавлат бошад.

Хукмронии сарвари иттиҳодия мардон танҳо бо ҷараёни анҷумани зиёфати гаштак анҷом намеёфт, ў сарвариашро дар ҳаёти рӯзмарраи аъзоён низ идома меод, аз рафтори аъзоёни иттиҳодия дар байни ҷомеаи деҳаву маҳаллаҳо назорат мебард, дар низоъҳои онҳо ҳакамӣ мекард, иттиҳодияро дар тӯйҳо намояндаги мекард, дар назди маъмурияти маҳаллӣ манфиатҳои аъзоёни иттиҳодияро ҳисоб мекард.

Сарвари иттиҳодия ёрдамчиёни худро дошт, ки онҳо аз риояи тартиботи дохилии «гап» назорат мебарданд.

Тартиботи дохилии иттиҳодияҳои мардон ба таври ҷиддӣ риоя мегашт. Масалан ба зиёфат дер мондан манъ карда шуда буд. Дар сурати иштирок накардан ба зиёфат ҷарима муқаррар шуда буд. Агар да ду-се зиёфат иштирок накунад, ҳатман ба таври иловагӣ зиёфат ташкил мекард. Одатан дар дигар гурӯҳи «гапчиҳо» иштирок кардан мамнӯъ буд. Сирру асрори иттиҳодияро ба берун баровардан қатъиян манъ карда шуда буд.

Аъзоёни иттиҳодияҳо дар дигар фаслҳои сол низ байни ҳамдигар дар тамос буданд. Масалан дар ҷорабиниҳои оилавӣ – тӯю маърақаҳо, сайрҳои ҷашнӣ иштирок менамуданд, дар ташкили маърақаҳо ба ҳамдигар ёрӣ мерасониданд³.

«Гап» то андозае мактаби тарбияи анъанавӣ ба шумор мерафт. Дар давраи тоинқилобӣ дар ҷунин иттиҳодияҳо барои омӯзиши асосҳои дини ислом, қироати Қуръони карим эътибори ҷиддӣ мебуданд. Хондани ашъори шоирон - «хофизҳои», «бедилҳои» ташкил карда мешуд. Дар ин маврид профессор Усмонҷон Ғаффаров нақл карда буданд, ки дар деҳаи онҳо – Хистеварз дар «гап»-ҳо хофизҳои бедилҳои ба

¹ Сухарева О.А. Традиционное соперничество между частями городов в Узбекистане//КСИЭ, т.XXX. -М,1958. -С.123-124.

² Снесарев Г.П. Традиция мужских союзов...-С.159.

³ Снесарев Г.П. Традиция мужских союзов...-С.157.

роҳ монда шуда будааст. Падари он кас, аввалин омӯзгори шӯравӣ Абдуғаффор Ҳасанов аз бедилхононӣ номӣ будаанд ва дар солҳои 70-уми асри ХХ бо афсус меҳӯрдааст, ки дар Хистеварз ва ҳатто дар Хучанд бедилхону ҳофизхон намондааст. Зеро атеизми қаттоли шӯравӣ ба ин амал монет гашта буд¹.

Дар баъзе деҳаву маҳаллаҳо намояндагони «гап»-ҳо ки синнусолашон калонтар аст, аз иттиҳодияи хурдсолон назорат мекарданд, гоҳ-гоҳ ба зиёфати онҳо ташриф меоварданд. Ин амал низ як нав хусусияти тарбиявӣ дошт.

Дар иттиҳодияҳои мардон, новобаста аз шакли ташкили он ва ҷой баргузорӣ (дар хонаи шахсӣ, аловхона ё меҳмонхонаи алоҳида, бо навбат хона ба хона гаштан, дар назди масҷид ва ғ.) ба меҳмондорӣ аҳамияти ҷиддӣ дода мешуд. Вақто, ки меҳмон меомад, ўро дар ҷойи махсус мешинониданд. Тартиботи дохилии иттиҳодия барои меҳмон истифода намегашт. Масалан, меҳмонро ҷарима кардан мумкин набуд. Яке аз аъзоёни иттиҳодия, масалан соҳиби зиёфат меҳмон таклиф кунад, ин меҳмон меҳмони иттиҳодия ҳисобида мешуд.

Иттиҳодияи мардон байни ҳам дар зиндагии рӯзмарра низ маҷбуриятҳо доштанд. Масалан, ҳангоми бунёди хонаи истиқоматӣ ба ҳамдигар ёрии амалӣ мерасониданд., дар «ҳашар»-и анъанавӣ иштирок мекарданд. Ҳагоми тӯи арӯсӣ (ақди никоҳ) иттиҳодияи мардон ба сифати коллектив дар барпо намудани маросим ғаёлона иштирок мекарданд. Хонадор шавии аъзои иттиҳодия аз як зина ба дигар зинаи синнусолӣ гузаштани ўро ифода менамуд.

Чунинад ба таври умум ташкил ва фаолияти иттиҳодияи мардон. Аммо ба масъала чуқуртар назар кунем, маълум мегардад, ки ин падида танҳо ташкили истироҳат ва амалҳои шодӣнаи мардон дар фасли зимистон нест, дар дигар фаслҳо низ зиёфатҳо, чорабиниҳои дастачамъи бо усули ҳарифона ташкил мегаштанд. Иттиҳодияҳои мардон ба сифати институти иҷтимоӣ аз давраҳои қадим то замони мо расида омадааст.

Дар фаёлияти иттиҳодияҳои анъанавии мардон аломатҳои мусбат ва манфӣ ҷой доштанд. Чанбаҳои мусбатро ҳамчун ҷамоа муттаҳид гаштан, шавқу рағбат ба бедилхониву ҳофизхонӣ, ҳамосахонӣ, мусиқии халқӣ ва ғ. ташкил медоданд. Ҷиҳатҳои манфӣ дар нобаробарии иҷтимоии аҳли иттиҳодия ва нақши асосиро бозидани намояндагони табақаи доро-бойҳо, инчунин ҷой доштани хароҷотҳои изовағӣ, истифодабарии машруботу маводу муҳаддир, қиморбозӣ, бачабозӣ ва ғ ташкил медоданд.

Ҳамин тавр, таҳлили фаёлияти иттиҳодияҳои мардон нишон медиҳад, ки 1) дар иттиҳодияи мардон ширкати занон қатъият манъ буд; 2) низоми синну соли дар ташкили иттиҳодия риоя мегашт. Дар асоси он вобаста ба синну сол иттиҳодияҳо ташкил мешуданд; 3) чорабиниҳо дар аксари иттиҳодияҳои мардон дар ҷойҳои махсус – «аловхона», «меҳмонхона»-ҳо баргузор мегаштанд; 4) дар иттиҳодияҳои мардон худидоракунии роҳандозӣ гашта, идоракунии коллективӣ дар асоси интиҳоби сарвар ташкил карда мешуд; 5) Иттиҳодияҳои мардон як нав мактаби тарбияи ҷавонон маҳсуб меёфт. Вучуд доштани низоми тарбия дар иттиҳодияҳои мардон ва ду хусусияти он; яқум бо риояи ниғаҳдории тартибот ва интизоми дохилӣ ва дуюм аз лиҳози ҷисмони обутоб ёфтани ҷавонон ва мустаҳкамии иродаи онҳо; 6) фаёлнокии мавсимии иттиҳодияҳои мардон; 7) ташкили чорабиниҳои хусусияти маросимӣ дошта, пеш аз ҳама ташкили зиёфатҳои ҳарифона ва бо навбат аз ҷониби аъзоёни иттиҳодия; 8) робитаи қавии фаёлияти иттиҳодияҳо бо анъанаҳои меҳмондорӣ ниёгон.

¹ Сухбат бо профессор Усмонҷон Ғаффоров. 12.03.2020. ш. Хучанд.

Исакова Феруза Рахмановна,
старший преподаватель кафедры “Всемирная история” Андижанский
государственный университет Узбекистан, город Андижан e-mail:
feruzabonu_77@mail.ru

РОЛЬ ВЕЛИКОГО ШЁЛКОВОГО ПУТИ В РАЗВИТИИ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА

Великий Шёлковый путь как разветвленная международная торговая трасса, объединившая целую систему торговых коммуникаций, активно функционировавших со второй половины II в до н.э до конца XV в н.э. оказал огромное влияние на формирование политического, экономического и культурного устройства многих стран, через которые он проходил.

Он представлял собой обширное историко-культурное пространство с множеством маршрутов, где не просто двигались караваны, а перемещались люди, идеи, материальные и духовные ценности, формировались цивилизации. На разных этапах истории менялись его ответвления, объём и характер перевозимых товаров, субъекты и объекты отношений, но всегда четко прослеживалась его роль как определённого фактора исторического развития разных народов и стран.

В основу исследования выделяется и описывается характерные особенности Великого Шёлкового пути, в процессе становления и совершенствования культуры народов. Особую роль в этом направлении играли караванные дороги, в частности, Великий Шёлковый путь, который связывал в древности такие государства как Китай, Индия, Средняя Азия, Средний и Ближний Восток, Средиземноморье, способствуя в них межэтнические и межкультурные отношения. В результате этих установленных связей, у многих стран проявилась тенденция сближения и постепенная унификация культурных компонентов. Как мы видим, на пороге третьего тысячелетия человечество столкнулось с необходимостью искать новые пути. В свете этой концепции важная роль отводится Великому Шёлковому пути в установлении и возрождении более тесных культурных и экономических контактов между многочисленными народами. Она доказывает, что только тесное сотрудничество и взаимообогащение культур является основой мира и прогресса для всего человечества. Многие думают, что название Великого Шёлкового пути связано с драгоценным в те времена товаром – шёлком. Но было бы несправедливо сводить значение Великого Шёлкового пути исключительно к торговле шёлком. Его роль была значительно шире и разнообразнее, потому что по нему проходили караваны не только с различными товарами, но проникали и духовные ценности, религиозные идеи. А также Великий Шёлковый путь была дорогой этнических миграций. Особо следует отметить мощный поток религиозных и философских воззрений, транслировавшихся дорогами Шёлкового пути. Тесные межкультурные контакты привели к созданию оригинальных произведений искусства, в которых проявился различные культурные традиции. Сегодня вполне очевидно, что каждый из более-менее значительных торговых центров, расположенных на трассах Шёлкового пути, был не только посредником при передвижении товаров, но и своеобразным медиатором в коммуникации многочисленных наций и народностей.

С древних времён развитие человеческой цивилизации неразрывно связано с формированием транспортных коридоров. Одним из наиболее значительных достижений в истории мировой цивилизации является Великий Шёлковый путь.

Шёлковый путь- это система караванных путей, связывавших на протяжении более тысячи лет культурные центры огромного пространства материка между Китаем и Средиземноморьем. Сам термин впервые был введен в научный оборот в 70-е годы XIX века немецким географом и геологом Ф.П.Рихтгофеном. Позднее он получил более широкое толкование и стал обозначать весь комплекс торговых контактов [2,7].

Начало функционирования Великого Шёлкового пути относится ко второй половине II в. до н.э., когда дипломат и разведчик Чжан Цзян впервые открыл для китайцев Западный край, страны Средней Азии. Тем самым как бы были соединены в одно целое две великие дороги. Одна, шедшая с Запада из стран Средиземноморья в Среднюю Азию, другая, ведущая с Востока из Ханьской империи в Среднюю Азию [10,11].

Можно сказать, что Великий Шёлковый путь - это грандиозный торговый маршрут, соединивший Восток и Запад и ставший причиной возникновения множества уникальных городов, исторических памятников, обычаев и традиций, а также и государств. Многочисленные данные, в том числе и археологические, свидетельствуют, что торговые пути служили для обеспечения полноценного функционирования общества удовлетворяя потребности в сырье, всевозможных товаров. Великий Шёлковый путь также не составляет исключения этих сказанных слов. Название «шёлковый», конечно, условно, так как по этому пути шла торговля не только шёлком, но и другими товарами. Список всех товаров, транспортируемых по Великому Шёлковому пути, не исчерпаем. Это мирра, ладан, жасминовая вода, абра, кардамон, мускатный орех, женьшень, желчь питона, ковры, полотна, красители, минеральное сырье, алмазы, яшма, янтарь, кораллы, слоновая кость, серебро, золото, меха, монеты и многое другое. Также везли породистых лошадей, скакунов, верблюдов и слонов и других животных. По Шёлковому пути распространялись также культурные растения: виноград, персики и другие. Но главным предметом торговли оставался шёлк, который, наряду с золотом, превратился в международную валюту. Со II в. н.э. шёлк стал главным товаром, который везли китайские купцы в дальние страны. Лёгкий, компактный и потому особенно удобный при транспортировке последний привлекал внимание покупателей по всему маршруту следования караванов несмотря на очевидную дороговизну. Он высоко котируется в Восточном Туркестане и Средней Азии, Индии и Парфии, Риме и Александрии. Так, египетская царица Клеопатра любила роскошные одеяния из этого материала, в первые века н.э. в Риме существовал специальный рынок по продаже шёлка, а король вестготов Аларих при осаде этого города в 408 г. потребовал от местных жителей в качестве выкупа 4 тысячи шёлковых туник [2,5]. Всё это свидетельствует о том, что именно благодаря Шёлковому пути, у людей появилась возможность развивать межэтнические и межкультурные коммуникации, по которому шло международное общение от крайних пределов Азии до стран Запада.

Также этот уникальный путь служил проводником различных инноваций в том числе в искусстве (танцы, музыка, изобразительное искусство, архитектура), религии (христианство, буддизм, ислам, манихейство), технологии (само производство шёлка, а также пороха, бумаги и т.д.). К тому же, распространились знание об астрономии, фармакологии, сахароварении, так и выработка предметов обихода из серебра и золота. Между двумя регионами происходил обмен различными видами искусства, к примеру: лютни, арфы, флейты и ташкентский танец «хутенъ» («западный скачущий танец») [3,66-69]. Также влияние Шёлкового пути в огромной мере способствовало ретрансляции технологических достижений, как технология изготовления бумаги, технология выплавки чугуна и технология орошения земли [13,38].

Протяженность пути составляла 12 тыс. километров [10,17] и не все торговцы проходили всю дорогу полностью. В целях сохранения безопасности и повышения эффективного товарообмена на протяжении Великого Шёлкового пути в городах и селениях, через которые проходили купцы, создавались караван-сарай (а на основе караван-сараяв возникали города), где можно было обменять, продать оптом товар и самое главное узнать последние коммерческие новости [5,229].

На пути караванов стали возникать и расцветать богатые города, торговые-ремесленные поселения. Среди этих городов особо выделялись такие города, как Малань (Мерв) в Туркестане, Аньго (Бухара), Канго (Самарканд) в Узбекистане, (Дарусь) Тараз в Казахстане, Суяб, Баласагун (Токмак), Давань (Узген) в Киргизии

[13,40]. Несомненно, что эти города на протяжении Шелкового пути превращались из торговых центров в научные и культурные центры, оставив свой крупный след в истории цивилизаций. Образовавшиеся здесь города служили как бы мостом для установления более тесных культурных и экономических контактов, улучшение взаимоотношений между людьми, населяющими эти великие поселения и города. Спустя некоторое время по этим городам пойдут, как об этом говорят китайские и греко-римские источники, торговые караваны и дипломатические посольства. Итак, приведённые данные тоже является доказательством того, что в соединении народов именно в культурном и межэтническом плане, великая роль принадлежит именно поселениям и городам, существовавшим вдоль Великого Шёлкового пути, которые являлись проводниками как той, так и другой стороны.

Более прочные межкультурные отношения между Западом и Востоком, служили некоторые нации и народности. Они в полной мере, сами не замечая превращались в носителей элементов быта, традиций и культуры своих стран и становились послами доброй воли и миссионерами духовности в различных государствах мира. К примеру можно привести согдийцев. Этот народ внес наиболее ощутимый вклад в цивилизационное развитие регионов мира. Они, в основном, обосновались на территории Самарканда, Бухары, Ферганы, Худжога и образовали своё объединение Согд, самое замечательное, во все времена согдийские купцы вели торговлю на всем протяжении маршрута Шёлкового пути. Дело в том, что родина согдийцев находилась в центре Шёлкового пути и в силу своего географического местонахождения являлась своеобразным посредником [9,101]. Представляется, что значение Великого Шёлкового пути намного шире и многограннее. Великий Шёлковый путь не просто торговая артерия, даже пусть и транзитная, и обширная, а налаженное и многовековое общение стран, народов и цивилизаций с неминуемыми заимствованиями в различных областях науки, культуры и техники [4,96]. Разумеется, что этот замечательный торговый путь способствовал распространению товаров, искусства и технологий, развитию межкультурных и межконфессиональных контактов народов Европы и Азии, их взаимопониманию и культурному взаимообогащению.

Таким образом, роль Великого Шёлкового пути в развитии и поддержании межкультурного диалога и культурного обмена непредсказуемо, кроме того она сыграла величайшую роль во взаимообмене земных цивилизаций, в расширении и укреплении дружбы между народами всего мира. Из этого можно сделать вывод, что наследие Шёлкового пути имело несомненное влияние на само формирование мира.

Великий Шёлковый путь представляет одно из самых драгоценных наследий в истории человечества. Именно он оказал глубокое и всестороннее влияние на историю и цивилизацию народов Евразии. Дело в том, что разные народы, проживавшие вдоль Шёлкового пути, находились на разных уровнях интеллектуального, культурного и хозяйственного развития. Благодаря торговым операциям они бывали в различных городах, знакомились с деловой, культурной и хозяйственной жизнью других народов, покупая их товар, они видели, а затем перенимали их материальные и духовные ценности. Особенно наука, искусство, литература, ремесла, а также технологии распространялись среди народов, оказавшихся в сфере действия Великого Шёлкового пути. Можно констатировать факт, что влияние Шёлкового пути на цивилизационное развитие было столь многогранно, что в большей степени, наиболее ощутимо оно сказалось на процесс урбанизации, на возникновение городов, на их хозяйственной, деловой и культурной жизни [13,39]. Так, все достижения, транслируемые посредством Великого Шёлкового пути в пространстве времени и разные части света, воспринимались всеми народами, адаптировались и, обретая своеобразные уникальные черты, становились всеобщим достоянием.

Вот и обосновывается мысль о том, что Великий Шёлковый путь создавая основу для взаимного обмена между Востоком и Западом, объединил разные народы.

Эта дорога, соединившая далёкую Европу с Азией, продвинуло человечество к удивительным достижениям, оказав положительное влияние на торговлю развитых стран, на развитие отраслей наук и культурного обмена.

Вопросы межэтнического и межкультурного диалога во все времена имели чрезвычайно важное значение. Многовековое межкультурное взаимодействие народов благодаря Великому Шёлковому пути являлось атрибутом, неотъемлемой составляющей частью глобализации, межгосударственной интеграции и сотрудничества. Особый акцент в актуальности межкультурного диалога придают наполнению и многообразию «собрание» культур, традиций и обычаев. В этом понимании, роль Великого Шёлкового пути заключалось в сохранении, поддержании и развитии каждой культуры.

Конец XX века характеризуется уникальным по геополитической значимости и масштабам изменениями в мире. Весь мир становится целостной и взаимозависимой системой. XXI век, очевидно, будет веком глобализации в международных отношениях. В этих условиях процесс интеграции государств необходимо рассматривать не только как историческую неизбежность, но и как мощный фактор устойчивости, стабильности и мира. Одним из неперемennых условий развития народов является - активный обмен информацией между народами и цивилизациями. Достижения культурного диалога распространялись благодаря контактам- через торговлю, завоевание, переселение. На благодатную почву пересаживались целые культурные пласты, и здесь начинался новый цикл развития. Главную роль в этом процессе играл Великий Шёлковый путь, связывая Восток и Запад [6,82].

Всем нам хорошо известно, что самым прекрасным способом контактов и общения народов считается путь торговли и науки. А именно поэтому в XXI веке актуальным стал процесс восстановления традиций Великого Шёлкового пути, учитывая его роль в развитии и поддержании культурного обмена в мировом масштабе. По данным Всемирной туристской организации (ЮНВТО) Великий Шёлковый путь-это самый протяженный маршрут в мире. Он охватывает Европу, Азию, Африку и связывает три океана: Тихий, Индийский и Атлантический. Маршрут проходит по территории стран, площадь которых составляет 55,4 млн.кв.км, или 43% площади суши Земного шара, численность населения – 4,7 млрд. человек [1,12]. Изучение данного материала позволит внедрить слова Б.Я.Ставиского, что Великий Шёлковый путь- это первая в истории человечества трансконтинентальная трасса обмена товарами и культурными достижениями [11,2]. Эти сказанные слова стали подтверждением того, что в 1993 году на Генеральной Ассамблее ООН было принято решение о возрождении Великого Шёлкового пути как важного канала международного сотрудничества в области дипломатии, культуры, науки, торговли и туризма.

Теперь можно сделать такой вывод, что поиск путей рационального соединения ценностей традиционной культуры и ментальности народов с процессами модернизации требует серьёзного научного осмысления в интересах сохранения и поддержания государствами и народами своей национальной и культурной идентичности при одновременной интеграции в общемировые процессы.

История легендарного Шёлкового пути полна загадок и тайн. Здесь возникали и исчезали древние цивилизации, зарождались новые этносы и гибли целые народы в результате нашествий захватчиков. Неизвестные мастера создавали бесценные памятники культуры, прославленные путешественники делали удивительные открытия. В целом этот Трансконтинентальный путь оказал огромное влияние на всю мировую цивилизацию. Хотя этот путь начал исчезать уже в XVI веке, но его исследование не прекращаются и в наши дни. Он привлекает внимание многих стран, которые хотят путешествовать по нему, как для изучения корней своей истории, так и с целью понимания его роль в международном сообществе. Так началось широкое и всестороннее изучение данного пути. Именно с этого момента возросла роль Великого Шёлкового пути, как важнейшего канала взаимодействия культурных, экономических,

туристических связей в мире. Сегодня в век интеграции отдельное государство не может развиваться без сотрудничества с другими странами. Из этого можно резюмировать, что если Шёлковый путь в древности являлась главным маршрутом для торговли товаром, то в настоящее время он приобретает новое значение и содержание, а его роль в становлении и развитии государств содействовало процветанию многих народов мира.

Список использованной литературы:

1. Barfield T. S. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China 221 B.C to AD 1757/ T. S Barfield. – Edition Unstated edition, 1992.
2. [http// archeology. kiev.ua/pub/mamleyeva.h\)tm](http://archeology.kiev.ua/pub/mamleyeva.h)tm).
3. Александрова А.Н., Колесникова М. Е., Дмитриев В. А., Кудрявцев А.А. Историко-Культурное наследие Великого шёлкового пути и продвижение туристских дистанций. Материалы Международной Научно- Практической Конференции. Ставрополь, 2016.
4. Ахметшин Н. Х. Тайны Шёлкового пути. Москва, 2002.
5. Иерусалимская А.А. К интерпретации главных трасс Великого Шёлкового пути // Формирование и развитие трасс Великого Шёлкового пути в Центральной Азии в древности и в средневековье. Ташкент, 1990.
6. История народов Узбекистана. 1 том / Гл. ред. К. В. Тревер. Ташкент, 1950.- 229 с.
7. Кобзева О.П., Мухаммеджанов А.Р Великий Шёлковый путь и Мировая Цивилизация (Учебно-методическое пособие). Ташкент, 2002.
8. Кузьмина Е.Г. Предыстория Великого Шёлкового пути. Диалог культур Европа- Азия. Москва, 2010.
9. Мамлева Л. А. Становление Великого Шёлкового пути в системе трансконтинентального взаимодействия народов Евразии // Vita Antiqua. 1999. № 2.- Режим доступа:
10. Мирзаев Р. С. Роль и значение транспортных коммуникаций Шёлкового пути в современных международных отношениях: дис. ... канд.полит. Наук: 23.00.04/ Р. С. Мирзаев. Москва, 2005.
11. Радкевич В.А. Великий Шёлковый путь. Москва, 1990.
12. Ртвеладзе Э. Великий Шёлковый путь. Энциклопедический справочник: Древность и раннее средневековье. Ташкент, 1999.
13. Ставиский Б.Я. Великий Шёлковый путь- первая в истории человечества трансконтинентальная трасса обмена товарами и культурными достижениями// Формирование и развитие трасс Великого Шёлкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. Ташкент, 1990.

Искандаров Мухриддин,
магистранти ихтисоси информатика–физикаи ДОТП

ТЕХНОЛОГИЯИ ТАЪЛИМИ ВИДЕОДАРС

Мақола бо максади технологияи таълими таҳияи видеодарсҳо таҳия гардидааст. Дар он оиди шарҳи мафҳумҳо, коркарди видеодарсҳо барои ин ё он фанни таълими ва механизми таҳияи он тавассути барномаҳои компютерӣ гуфта шудааст.

Видеодарсҳо ҳамчун воситаи таълим ва ҳамчун дастовардҳои охири техникаи дар раванди таълим тез-тез татбиқи худро меёфтанд. Таҷрибаҳои аввалини татбиқи видеодарсҳо дар раванди таълим нишон доданд, ки татбиқи онҳо ба қадри назаррас

маҳсулнокии раванди таълимро баланд мебардоранд, ба ҳар як хонанда барои ҳалли баъзе масъалаҳо ёрии индивидуалиро таъмин менамояд, тартиб додан ва истифодаи видеокурсоҳои дигарро сабук менамоянд.¹

Видеодарсоҳо барои коркарди иттилоот воситаи тавоне мебошад, ки дар намуди калимаҳо, ададҳо, тасвирҳо, овозҳо нишонаҳо, ишораҳо ва ғайра пешниҳод мешавад. Хусусияти асосии онҳо, ҳамчун восита, ин имконияти бо тезӣ танзим намудани аудитория ба иҷро намудани масъалаҳои гузашташудаи гуногун мебошад, ки бо қабул ва коркарди иттилоот вобаста аст. Татбиқи видеокурсоҳо дар раванди таълим роҳҳои нави инкишофи малакаю маҳорати фикрронӣ ва қобилияти ҳал намудани проблемаҳои калонро мекушоянд, имкониятҳои куллан навро барои фаъол намудани таълим пешниҳод мекунад.²

Видеодарсоҳо имконият медиҳанд, ки машғулиятҳои аудиторӣ ва мустақилонро шавқовартар ва бовариноктар шаванд ва дастаи калони иттилооти омӯхташавандаро дастрас менамоянд. Афзалияти асосии видеокурсоҳо дар назди воситаҳои дигари техникӣ аз он иборат аст, ки онҳо хеле қайш мебошанд ва имконияти истифодаи усулҳо ва алгоритмҳои гуногунро доранд. Татбиқи видеокурсоҳо имконият медиҳад, ки раванди таълимро боз ҳам фаъолтар шавад, ба он характери кори илмӣ-таҳқиқотиро медиҳад. Дар муқоиса бо китобҳои дарсӣ, телевизион ва кинофилмҳо видеокурсоҳо имконияти бо тезӣ ҷавоб доданро ба пурсиши омӯзанда фароҳам менамояд, аз ҷумла такрор намудан, якчанд маротиба аз назар гузаронидан, фаҳмонидани мавод барои донишҷӯёни сустхон, гузаштан ба сатҳи мураккаб ва хеле мураккаб барои донишҷӯёни фаъол ва ғайра. Дар баробари ин омӯзонидани индивидуалӣ осон ва ба таври табиӣ ба роҳ монда мешавад. Ҷои шубҳа нест, ки афзалияти видеокурсоҳо нисбат ба дигар усулҳо хеле баланд аст.

Видеотаълим — яке аз шаклҳои таълими фосилавӣ мебошад. Он аз маҷмӯи дарсоҳои ба таври системавӣ оид ба мавзӯи мушаххас интихобшуда иборат мебошад, бо воситаи камера ва сабти экрани компютер ба навор гирифта шуда ба он овоз бахшида шудааст ё бо воситаи барномаҳои махсус сабти видеоиро ташкил карда шудааст (масалан, CamStudio). Барои баланд бардоштани аённокӣ тез-тез аниматсияи компютерӣ аз ҷумла аниматсияи интерактивӣ истифода бурда мешавад. Онҳо бо воситаи шабакаҳои компютерӣ бо воситаи сайтҳои мавзӯвӣ ё бо воситаи почта бо ёрии воситаҳои нигоҳдории иттилоот (дискҳои саҳт ё DVD) паҳн карда мешаванд.

Дар муқоиса бо таълими фосилавӣ, ки назорати доимиро аз тарафи таълимгоҳ, иҷрои КМРО ва машқҳои назоратӣ ва гирифтани аттестатро талаб менамояд, видеотаълим барои худомӯзӣ истифода бурда мешавад.

Новобаста ба маҳсулнокии баланд (азҳуд намудани видеоиттилооти овоздор =51 % пас аз тамошои аввал, 9% матни ҷопӣ ва 17 % барои сабти овоз) усули мазкур то солҳои 2000-ум маъмулият пайдо накарда буд, ки сабаби асосии он сабабҳои техникӣ буданд: нархи баланд ва (ё) ҳаҷми на он қадар калони иттилооти сабтшаванда дар воситаҳои нигоҳдории иттилоот дар он вақт, инчунин мураккабӣ ва ноқулай будани истифодаи онҳо (масалан, нусхабардорӣ ва дарёфти иттилооти зарур); калонҳаҷм будани воситаҳои сабти овоз ва видео ва мӯҳлати ками хизматрасонӣ мураккабии истифодабарӣ, ноқулай, камёфтӣ ва нархи гарони аппарати сабти овоз ҳамон замона (киноаппаратҳо, видеомагнитофонҳо, компютерҳои фардии истехсоли аввалин, телевизорҳо) аз рӯи тахмин сабабҳои сиёсии он замона—барои мамлакатҳои он замона қисми зиёди аҳолиро қормандони соҳаи ҳарбӣ ва синфи қоргар ташкил медоданд, ки

¹ Комарова Н.И. Технические и аудиовизуальные средства обучения. Барнома для студентов гуманитарных факультетов педагогических ВУЗов / Н.И.Комарова. - М.: МГПУ, 2004. 504 с.

² Воронин Ю.А. Технические и аудиовизуальные средства обучения: Учебное пособие / Ю.А.Воронин. – Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 2005. 305 с

барои онҳо таҷҳизоти пахши видеодарс дастнорас буд.

Дар замони мо пайдо шудан ва паҳн шудани воситаҳои арзон ва ҳаҷман калони нигоҳдории иттилоот ба монанди DVD ва Blu-Ray, воситаҳои барои ҳама дастраси шунавонидани иттилооти овозӣ (проигрывателҳо), компютерҳои фардии тавоно ва Интернетӣ баландсуръат барои ба роҳ мондани таълими бо воситаи видеотасвирҳо шавку рағбатро бедор мекунад¹.

Пайдоиши камераҳои расмгирӣ ва наворгирии арзон, инчунин барномаҳои содда барои омӯзиш ва монтажи видео, графика, овоз ва сохтани аниматсияҳои дученака ва сеченака ба он оварда расонид, ки комилан ҳама метавонанд видеосабтҳоро доир ба мавзӯи дилхоҳ сохта тайёр намоянд (масалан, видеокурс оиди моҳидорӣ ё оиди барномасозӣ). Афзалияти видеокурсҳо дар раванди таълим. Аввалан, видеокурсҳо ва видеодарсҳо ин усули нисбатан тез ва осони таълим мебошанд. Агар ин видеодарси аз экрани монитор сабтшуда бошад, пас шумо чизи дидаатонро такрор менамояд ва дар ин асно имконияти ягон чизро аз байн партофта мавҷуд нест ва дар ин вақт ҳамаи дастурҳоро мегиред. Агар ин видеодарси дар формати видеолексия навишташуда бошад, пас шумо ҳам иттилооти вербалӣ, ҳам иттилооти ғайривербалӣ ва ҳам маводи аёниро ҳосил менамояд. Қисми зиёди видеокурсҳо маҳз формати видеодарсҳои аз экран навишташударо доранд.

Дуюмин, видеокурсҳо одатан, ба таври сахт ба системаи муайян дароварда шудаанд, иттилооте, ки шумо онро аллақай азхуд намудаед, лекин аз хотир баровардаед бо тезӣ осонтар аз китоби муқаррарӣ, пайдо карда мешавад. Видеокурсҳо одатан ба якҷанд қисмҳо тақсим карда мешаванд ва ҳар як қисм ба видеодарсҳои алоҳида тақсим карда шудаанд. Ҳар як видеодарс, дар навбати худ, мавзӯи алоҳидаро дида мебарояд.

Сеюмин, созандагони видеокурсҳо, дар аксар ҳолатҳо тамоми сикли сохта шудани видеокурсҳоро нишон медиҳанд, масалан агар шумо сайти худро сохта дар шабака ҷойгир карданӣ бошед, пас шумо метавонед аз видеокурс тамоми пайдарпаии ин амалҳоро дида истода, корҳои муаллифи видеокурсро такрор намояд. Маҳз ҳамин ҳел пуррагии иттилоотӣ дар китобҳои муосир ва курсҳои пулакии таълимӣ ба чашм намерасад.

Чорумин, пайдарпаии қатъии қадамҳо ва нишондодҳои қатъӣ барои амалкунӣ. Ин нишонаи фарқкунандаи комилан ҳамаи видеокурсҳои таълимӣ ва видеодарсҳои алоҳида мебошад. Муаллифон ҳамаро қадам ба қадам иҷро менамоянд. Дар видеодарсҳо алгоритмҳои тайёри амалҳо оварда мешаванд.

Панҷумин, аёни тартиб додани мисолҳои тайёр. Ҳатто дар чунин дар назари аввал давраи ноаниқи таълим чун муҳокимаи маводи назариявӣ, муаллифони видеодарсҳо, одатан, алгоритмҳои қадам ба қадаме медиҳанд, ки назарияро дар асоси мисолҳои содда мефаҳмонанд. Амалӣ намудани онҳо бошад ин қадам ба қадам тартиб додани мисолҳои нисбатан мураккаб мебошад.

Яке аз сабабҳои муҳими дастболо шудани ширкат дар шароити тичорати замонавӣ ин қобилияти доимо баланд бардошта тавонистани дараҷаи дониши кормандони худро дошта бошад. Таҷриба нишон медиҳад, ки таълими фосолавӣ махсусан барои корхонаҳои калон ва корпоратсияҳо хеле муҳим мебошад.

Адабиёт:

1. Актуальные вопросы методики обучения истории в средней школе / Под ред. А.Г. Колоскова. – М.: Педагогика, 1984.

¹ Воронин Ю.А. Технические и аудиовизуальные средства обучения: Учебное пособие / Ю.А.Воронин. – Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 2005. 305 с.

2. Бажак К. Возникновение изображения / К.Бажак. - М.: Издательство «Астрель», 2004. 508 с.
3. Воронин Ю.А. Технические и аудиовизуальные средства обучения: Учебное пособие / Ю.А.Воронин. – Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 2005. 305 с.
4. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С.Выготский; Под ред. В.В.Давыдова. - М.: Педагогика, 2006. 510 с.
5. Григорьев С.Г. Мультимедиа в образовании / С.Г.Григорьев, В.В.Гриншкун. - М.: Педагогика, 2008. 706 с.
6. Коджаспирова Г.М. Технические средства обучения и методика их использования / Г.М.Коджаспирова, К.В.Петров. – М.: Academia, 2009.
7. Комарова Н.И. Технические и аудиовизуальные средства обучения. Барнома для студентов гуманитарных факультетов педагогических ВУЗов / Н.И.Комарова. - М.: МГПУ, 2004. 504 с.
8. Носкова Т.Н. Аудиовизуальные технологии в образовании / Т.Н.Носкова. - СПб.: СПбГУКиТ, 2004. 304 с.

Исаев А.,

Терду Ўзбекистон тарихи ва манбашунослик кафедраси катта ўқитувчиси (PhD)

Кулмўминов Мансур,

2-босқич магистранти

XX АСРНИНГ 30-ЙИЛЛАРИДА ЯРОСЛАВСК ЎЛКАСИГА ҚАТАҒОН ҚИЛИНГАН ЧОРИ ВАЛИЕВ ТАҚДИРИ (ЎҒЛИ ИСМАТИЛЛО ВАЛИЕВ ХОТИРАСИДАН)

ВКП (б) Марказий комитети сиёсий бюросининг 1930 йил 20 февралда мутлақо махфийлик тамғаси билан қабул қилинган “Иқтисодий қолоқ миллий туманларда коллективлаштириш ва кулоқларга қарши кураш тўғрисида”ги қарорида бутун совет мамлақати каби Ўзбекистонда ҳам коллективлаштириш ва унинг асосида кулоқларга қарши кураш сиёсий компанияси бошланган. Ўзбекистонда 18 та туман ёппасига коллективлаштириш райони деб эълон қилинган Сурхондарё округида Сариосиё, Денов, Паттакесар (Термиз), Шеробод туманларида ёппасига жамоалаштириш (коллективлаштириш) ва унинг асосида кулоқларни тугатиш жараёни жадал тарзда олиб борилди¹.

Ушбу қатағон сиёсати қурбони бўлган 1850 йилда туғилган Шеробод туманининг “Хўжақия” қишлоғида вояга етган Вали бобонинг ўғли Чори Валиев ҳақида сўз юритилади.

Вали бобо ёшлигидан ота-онасидан айрилиб етим ўсган йигит бўлиб, чавондозлик қилган. Вали бобо ўз ишининг моҳир устаси, яъни энг зўр чавондоз бўлиб, Шеробод бегининг назарига тушган кишилардан бири бўлган. Шунингдек, бекнинг доимий хизматида бўлган. Вали бобо йигитлик чоғларида Шеробод тумани ёки қўшни туманларда ўтказилган тўй ва сайилларда бекнинг ишонган кишиси сифатида отини чошиб, кўпқариларда зот айирган бўлса, кейинги йилларда бек томонидан амлақдор вазифасида ўз фаолиятини олиб борган.

Сурхон воҳасида расман беклик тугатилганидан сўнг 1930-йилларда Сурхондарё округида коллективлаштириш сиёсати амалга оширила бошланиши натижасида Вали бобонинг ҳам мол-мулклари колхоз ихтиёрига ўтказилган. Ўша

¹ Илмий хабарнома – 2013 йил №3. Б. 62

вақтда Вали бобонинг 20 бош туяси, 1500 бош қўйи, 200 бош қора моли бўлган. Вали бобонинг 5 нафар ўғли бўлиб, улар: Холиёр, Дониёр, Чори, Алиёр ва Панжилар бўлган. Улардан Холиёр диний илмни яхши билгани учун ўша яшаб турган қишлоғининг диний уламози, имом хатиби бўлган. Валиев Дониёр НКВДга ишга кирган. Валиев Алиёр мактабда ўқитувчи бўлган. Валиев Чори эса 1931-йил сентябрда Хўжақия қишлоғидаги янги ташкил қилинган соводсизликни тугатиш (лекбез) совет мактабига 1-синфга ўқишга қабул қилинган. Чори Валиев совет мактабига ўқишга қабул бўлган вақтида 21 ёшда эди, унинг зукколиги сабабли бир ўқув йилида бошланғич таълимни тугатди деган ҳужжатни олди.

1932 йил июнь ойида Вали бобонинг бор мол-мулки янги ташкил қилинган колхоз ихтиёрига олингандан сўнг, унинг тўртинчи фарзанди Валиев Чорини Совет давлати сиёсатига қарши чиққанликда ва мол-мулкни яширганликда айбланиб, совет ҳокимияти у кишини Шеробод туманидан тўғри Ярославск ўлкасига сургун қилди. Оталари Вали бобо эса Термиз шаҳридаги қамоқхонага олиб келади. Оиланинг қолган аъзолари қамоқ ёки қулоқ қилиш жазосига тортилмаган. Катта фарзанди Валиев Холиёр “мўмин қобил” бўлганлиги учун уни тинч қўйишди. Валиев Дониёр НКВДга ишга кирганлиги ва давлат одами бўлганлиги учун унга тегишмайди. Валиев Алиёр эса мактабда ўқитувчи эди, қишлоқда ўқитувчи бўлмаганлиги сабабли Совет давлатининг вакиллари Валиев Алиёрга “яхши тавсифнома” беришади. Валиев Панжи ёш бўлганлиги учун уни ҳам тинч қўйишади.

Вали бобони эса Термизга олиб келиб қамашади ва 1932- йили 82-ёшида қамоқда сўроқларга чидай олмай қамоқда вафот этади. Вали бобонинг қабри ҳозирда Шеробод туманидаги Исо ат-Термизий қабристонидан жойлашган.

Валиев Чори Ярославск ўлкаси Волга дарёси бўйида ўрмонда дарахт кесиш ишига жалб этилган. У ерда шундай тартиб жорий қилинган эдики, дарахтларни гуруҳларга бўлган ҳолда кесишган, гуруҳ аъзоларининг сони 6 нафарни ташкил этган. Валиев Чори шунақанги гуруҳларга бош бўлган. Гуруҳ аъзолари таркибида Сирдарёдан, Бухородан, Самарқанддан, Жиззах ва Сурхондарё округидан қатағон қилинганлар бўлган бўлса, Сурхондарё округидан Чори Валиев ҳамда Аллаёров Қаранлар бўлган.

Ярославский ўлкасида дарахт кесувчилар учун норма жорий этилган. Нормани бажарган гуруҳларнинг ҳар бир аъзоси 1200 граммдан нон олишган, бажармаганларга эса 400 граммдан нон тақсимланган. Маҳбусларнинг йил давомида ейдиган овқати картошка ва қарам қайнатмаси бўлган, фақат қиш кунларида ҳаво ҳарорати -20 совиғанда кунига бир марта бир ош қошиқдан балиқ мойи беришган. Чори Валиев жуда оғир қийинчиликларни бошидан ўтказиб, 2 йил давомида Ярославский ўлкасида бўлиб, 1934-йил декабрь ойида оқланиб қайтиб келган.

Чори Валиев Ярославский ўлкасидан уйига қайтиб келган вақтда онаси ва кичкина укаси Панжи Валиев билан уйсиз чодир тикиб яшаётган эдилар. Онаси ва укаси бир бош қўйни соғиб кун кечираётганлигини ва ўша қўйни ҳам НКВДнинг шу қишлоқдаги вакили тартиб олганлигининг гувоҳи бўлади. Қўйни олиб кетган НКВДнинг қишлоқ вакили бир вақтлар Чори Валиевларнинг хонадонидан хизматкор бўлган. Чори Валиев НКВДнинг қишлоқ вакилининг уйдан бориб қўйини қайтариб олиб келади ва қўйни сўйиб оила аъзолари билан қишдан чиқиш тараддусини кўради ва шу куни бир марта қовириб ейишади. Фақатгина НКВДнинг маҳаллий вакилларига қўй боқиш ва кўпайтириш имконияти берилган эди. Чори Валиев эртаси кунини НКВДнинг идорасига чақиртирилади, уни колхоз қўйини сўйганликда айблаб, яна сургун қилишади. Бу сафар Чори Валиевни Андижон област Жалақудуқ райони Савай савхозини 9-бўлимига сургун қилишади. Савай совхозини 9-бўлимда Чори Валиев дастлаб сувчи, тракторчи бўлиб меҳнат қилди. Уруш йилларида эса 9-бўлимда механик бўлиб ишлаган. Чори Валиев 1943-йилда Бухородан Савай савхозини 9-бўлимига қатағонга учраб борган

Мулкия Қурбонова билан танишиб, кейинчалик оғир ва суронли кунларни бошидан кечиришади ва бир-бирига меҳр-муҳаббати тушиб, турмуш қуришади.

Андижон области Савай совхозида 1953-йилгача яшашади. Сталин вафотидан сўнг улар Сурхондарё вилоятига қайтишади. Сурхондарёга қайтишда ўз ихтиёри билан қайтишган, ҳеч қандай тазйиқ бўлмаган. 1953-йилда Сурхондарё области Денов тумани Ҳазарбоғ савхозининг 5-бўлимга кўчиб келишади. У ерда ҳам тракторчилик билан шуғулланган. 1960-йилда Жаркўрғон райони Сурхон савхозининг 4-бўлимга келиб ўрнашган. Чори Валиев бу ерда механик бўлиб ишлаган. Чори Валиев 10 нафар фарзандни 6 қиз, 4 ўғилни вояга етказган. Чори Валиев 1972-йил нафақага чиққан ва 2001 йилда 92-ёшида вафот этган.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш керакки, биз ўрганаётган XX-асрнинг 30-йилларида олиб борилган ижтимоий сиёсат шунга олиб келдики, совет давлати маҳаллий ҳокимиятни тугатиб ўз “қизил совет” давлатини ўрнатишга ҳаракат қилишган. Бунда биринчи маҳаллий ҳокимият деганида аввало ҳудуд бекликлари ва уларнинг бор мол-мулкига қаратилган бўлса, 30-йилга келиб мамлакатда жамоалаштириш (коллективлаштириш) сиёсати авж олиб кетди. Жамоа ҳўжалигини тиклашда эндиги навбат маҳаллий бойлар ва ўзига тўқ хонадонларга қаратилган. Мана шундай хонадонлардан бири бу Шерободлик Вали бобо ва у кишининг фарзандлари ушбу олиб борилган сиёсатдан четда қолмадилар лекин ҳақиқат эгилиши ва букилиши ҳақида кўп марта эшитганмиз. Чори бобонинг тўртинчи фарзанди Исматилла Валиевнинг берган маълумотларидан шу хулосага келиш мумкинки, ҳақиқат ҳеч қачон синмайди. Чори бобо Валиев 92 ёшда 2001 йилда вафот этди, кўплаб фарзанд, набираларнинг отаси ва суюкли бобоси бўлиб бахтли умр кечирди. Биз бу мақоламиз орқали совет ҳокимиятининг амалга оширган “катағонлик” сиёсатидан жабр кўрган бир оиланинг тақдири ҳақида қисқача маълумотлар беришга ҳаракат қилдик. Ваҳоланки, бу давр сиёсатидан жабр кўрган оилалар воҳамиздан кўплаб топилади.

Ишонава У.У.

н.и.и., дотсент

Алиева Г.И.,

муаллимаи калон

Қўраева Зулолаҳон,

магистранти курси 2 ихтисоси 250107т

ТАШАККУЛИ НИЗОМИ ПУРСАМАРИ ТАНЗИМИ ДАВЛАТ ДАР ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ

Соҳибкории муосир ҳамчун тарзи махсус, навоар, зиддибюрократии хочагидорӣ фаҳмида мешавад, ки асоси онро ҳустуҷӯи доимии имкониятҳо, тамоюл ба навғониҳо, малакаи ҷалбнамой ва истифодаи захираҳо аз сарчашмаҳои гуногун барои иҷрои вазифаҳо ташкил менамояд. (Расми 1.3). Вале дар баробари ин бояд қайд намуд, ки соҳибкор дар асоси қонунгузориҳои ҷорӣ бояд сарчашмаҳои захираҳоро «ҳустуҷӯ» намояд.

Соҳибкорӣ бештар бо ҷунин маҳакҳои мавҷуда ва нишонаҳо, ба монанди мустақилият, қордонӣ, ташаббус, масъулият, таваққал, ҳустуҷӯи фаъол, пешраванда, фаврӣ, қонунӣ ифода меёбад. Одатан барои соҳибкорӣ ҷунин категорияи аломатҳои асосиро инъикосқунанда ҳос аст:

• **Ташаббуси соҳибкорӣ** ин дар асоси татбиқи идеяҳои нав шакли идорақунии истехсол ва фуруши мол аст, ки рақобатпазирии мол ё хизматрасониҳоро дар шароити

бозори иқтисодӣ нигоҳ медорад.

- **Малакаи соҳибкорӣ** ин малакаи одамон оид ба истифодаи захираҳои мутаносиб барои истехсоли мол, қабули қарорҳои мақсаднок, истифодаи навоарӣ ва рафтан ба таваккалҳои мақсадноки хоҷагидорӣ мебошад.

- **Даромади соҳибкорӣ** ин қисми даромад аз фаъолияти соҳибкорӣ мебошад, ки худи соҳибкорон онҳоро ба даст меоранд.

- **Хавфҳои соҳибкорӣ** таваккалҳое мебошанд, ки ба бизнеси мушаххас ва равшанӣ бозори он вобастагӣ доранд.

Бояд қайд намуд, ки на ҳамаи фаъолияти хоҷагидориро метавон фаъолияти соҳибкорӣ эътироф намуд. Аз ин лиҳоз, бояд бизнесро аз соҳибкорӣ фарқ намуд. Бизнес ин фаъолияти репродуктивӣ дар соҳаи ташкилнамоӣ, истехсолот, тақсимот ва фурӯши молу хизматрасониҳо бе навғониҳо, бе ташаббусҳо дар рушди равандҳои инноватсионӣ мебошад. Ин фаъолияти хоҷагидорӣ сол ба сол амалинамоии ҳамон як шакли истехсолот, табодул, фурӯш ва тақсимотро дар доираи технологияҳои санчидашуда, меъёр ва қоидаҳо барои қонеъгардонии талаботи мавҷуда пешбинӣ менамояд.

Дар мавриди дигар, соҳибкорӣ ин усули хоҷагидориест, ки ба он навоариҳо, ташаббусҳои доимӣ, тамоюл ба навоариҳо дар ҷараёни истехсолот, маркетинг, тақсимот ва истеъмоли мол ва хизматрасониҳо хос аст. Фарқиятҳои нисбатан муҳим ва принципиалии бизнес аз соҳибкорӣ дар ҷадвали 1 нишон дода шудаанд.

Ҷадвали 1

Фарқиятҳои принципиалии бизнес ва соҳибкорӣ

№	Бизнес	Соҳибкорӣ
1	Фаъолияти иқтисодии одамон, ки мақсади онҳо аз гирифтани даромад ё дигар манфиатҳои шахсӣ иборат аст.	Фаъолияти ташаббускоронаи мустақил, ки дар таваккалҳои худӣ амалӣ шуда, ба гирифтани ғоида равона гардидааст.
2	Чунин фаъолнокии қорбарӣ дар ниҳояти қор ба мукамалгардонии амалиёти тичоратӣ равона гардидааст.	Ба таваккал, ташаббус, ӯҳдабароӣ, мустақилият, масъулиятнокӣ, ҷусту-ҷӯи фаъол алоқаманд аст.

Рушди иқтисодиёти мамлакатҳои рӯ ба тараққи ниҳодаро бе фаъолияти соҳибкорӣ тасаввур намудан ғайри имкон буда, омилҳои асосии пешбаранда баҳисоб меравад. Таърих исбот намудааст, ки қобилияти ташкилотчигӣ ва навоариҳо дар раванди хоҷагидорӣ асоси афзоиши истехсолот, баланд бардоштани сифати маҳсулот ва беҳтар намудани хизматрасониҳо дар соҳаҳои гуногунӣ хоҷагии халқ аст. Аз ин рӯ доир ба муаммоҳои фаъолияти соҳибкорӣ олимону муҳақиқон мунтазам ҷустуҷӯҳои илми намуда, доир ба ҳалли он андешаҳои худро иброз мекоранд. Ҳарчанд, ки ақидаҳои муҳақиқон доир ба рушди соҳибкорӣ вобаста ба вазъи иқтисодӣ иброз мегарданд дар ҳолати дигаргуншавии рақобат ва вазъи сиёсии ҷаҳон масъалаҳои дигарро ба миён меоранд аз он ҷумла рушди бемайлонаи технологияҳо, ҷаҳонишавии иқтисодиёт вобаста ба ҳақати сармояи молиявӣ ва зехнӣ, камшавии захираҳои табиӣ ва ғайраҳо.

Фаъолияти соҳибкориро аз рӯи омилҳои махсус тасниф ё ба гуруҳҳо ҷудо кардан мумкин аст, лекин дар назария ва амалия гуруҳбандӣ аз рӯи аломатҳои зерин ба монанди шаклҳои моликият, қонун, ҳудуди ихотакарда, паҳншавӣ дар ҳудудҳои гуногун, ҳайати муассисон, шумораи ҳайати қоргарон ва ҳаҷми муомилот, суръати афзоиш ва сатҳи ғойданоки, сатҳи истифодабарии навғониҳо. Дар иқтисоди бозорӣ соҳибкорӣ дар шакли моликияти давлатӣ ва хусуси тарақи меёбад. Моликияти хусуси дар шакли шахсӣ (индивидуалӣ) ва гуруҳӣ ба вуҷуд меояд.

Аз нуқтаи назари суръати тараққиёт сатҳи даромадноки ва ғоиданокии ташкилотҳои соҳибкорӣ ба гуруҳҳои зерин тақсим мешаванд: тезафзоида, суръати суст афзуншавандаи рушди ширкат, корхонаҳои ғоидоовар ва ғайри самаранок, иҷрокунандагони бизнеси кам таваккал ва таваккали калон.

Аз нуқтаи назари истифодабари азнавоварӣ ва навғониҳои технологияи навин дар фаъолияти худ ҷустуҷӯи ҳамавактаи имкониятҳои номаълум барои истеҳсоли мол, иҷроиши қор, хизматрасони, забти бозорҳои нави фурӯш, ташкили талабот ва таклифот дар асоси якҷоякуни (комбинасия), омилҳои истеҳсолот, истифодаи менечментӣ навгонӣ, маркетинги пешқадами фаъолияти соҳибкорӣ ба вучуд меояд.

Вобаста ба шумораи муассисони қори худи, соҳибкорӣ ба шахси ва гурӯҳи (шарикӣ) ҷудо мешаванд. Аз рӯи чунин аломатҳо ба монанди, шумораи ҳамаи қоргарон бо вазни қиёсии дигар субъектҳо дар сармоия оинномави соҳибқори хурд муайян мегардад. Дар давлатҳои иқтисодӣ бозори тараққикарда мансуб донишҷуи субъектҳои хоҷагидорӣ ба корхонаҳои хурд аз рӯи 50 аломат иҷро мегардад.

Агар ба қатори муассисони худи муассисони хориҷи дар фаъолият иштирок намоянд, чунин соҳибкорӣ соҳибқори муштарак номида мешавад. Аммо, дар баробари ин боз корхонаҳои босармоиягузори хориҷи ҷудо мешавад. Вобаста ба механизми ташкилӣ, шумораи муассисон (иштирокчиён) қараёни амалкуни ва идоракуни ба соҳибқори одди ва мураккаб тақсим мешавад.

Аз қиёсати иҷтимоӣ иқтисодӣ намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ дар иқтисодиёти бозорӣ хеле ҳам гуногун мебошад, аммо ҳамаи ин ба як равиш равона гаштааст ва мақсади онҳо қаракати ба даст овардани муваффақиятҳои тижоратӣ ва зиёд намудани ғоида мебошад. Гуногун намудии фаъолияти соҳибкорӣ ва намудҳои ҳуқуқии он пеш аз ҳама ба молиқияти хусусӣ вобаста мебошад.

Дар иқтисодиёти мо тижорат дар намудҳои гуногун ривож меёбад. Интиҳоби намуди соҳибкорӣ аз шавқу завқ ва ҳиссиёти шахс вобаста аст, аммо он асосан бо шартҳои объективӣ амалӣ мегардад. Аз қиёсати тақсимои ягонаи классификатсионӣ чунин намудҳои соҳибкорӣ вучуд дорад: инфиродӣ, коллективӣ, қорпоративӣ ва байналхалқӣ. Ҳар яки онҳо дориҳои ҳамон қамбудиву пешравӣ ва нозуқиҳои худро дорад.

Намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ зеринанд: истеҳсолӣ – соҳибқор бо истеҳсоли ягон намуди истеҳсоли маҳсулот фаъолият мекунад; тижоратӣ – яъне бо хариду фурӯш машғул будани соҳибқор; молиявӣ – бонқҳо, ташкилотҳо ва шӯъбаҳои, ки бо пул фаъолият мебаранд, яъне асоси фаъолияти онҳо ин пул мебошад; миёнаравӣ, ба монанди далол ё миёнаравӣ мекунад ва дар натиҷа маблағи муайяно мегирад; хизматрасонӣ, ба монанди шабақаҳои интернетӣ, телефонҳои мобилӣ ва дигарҳо; илмӣ – тадқиқотӣ, мисол, ҳангоми навиштани қитоб оиди фаъолияти соҳибкорӣ он шахс аз ягон қиёсати масъала бояд бо соҳибқорон вохӯрда оиди навигариҳои фаъолият маълумот гирад ва дар қитоб оварда шавад.

Фаъолияти соҳибкорӣ пеш аз ҳама ба як қатор омилҳои истеҳсолот вобаста аст, ки онро бояд соҳибқор ба даст орад. Намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ оид ба намуд ва муқаррарият чунин гурӯҳбандӣ қарда мешаванд: қормерсионӣ, истеҳсолӣ, молиявӣ ва қонсалтингӣ. Ба соҳибқори истеҳсолӣ он фаъолият дохил мешавад, ки дар натиҷаи он соҳибқор бевосита истеҳсоли маҳсулот, фаъолият (қор), хизматрасонӣ, воситаҳои ахборот, дастовардҳои динӣ, ки барои мӯътадил қардонидани шароити истеъмолкунандагон равона гаштааст, амалӣ менамояд.

Қорхонаҳои хурд дар иқтисодиёти муосир нақши муҳимро мебозад. Қорхонаҳои хурд аз қорхонаҳои қалон на бо масътаби амалиёташ, балки бештар бо тарзи ташкили фаъолияташ фарқ мекунад.

Яке аз шартҳои қорхонаи хурд ин диққати қам ба системаи қабули қарҳо, банақшагирии истеҳсолот, сохтани системаи маълумотдиҳӣ, инчунин назорат аз болои нишондодҳои иқтисодӣ қам аҳамият дода мешавад. Вақте ки дар қорхонаҳои хурд муносибат ба бурдани фаъолият дигаргун мешавад, сохтори идоракунии қорхона

барқарор мешавад, системаи назоратии коргарон ба вучуд меояд, фаъолияти истехсолӣ ва маблағгузорию корхона ба вучуд меояд. Дар натиҷа сифати мол ва хизматрасонӣ баланд мегардад, бозори захираи ашёи хом васеъ мешавад, истеъмолкунандагони домиро пайдо мекунад, ки дар охир ба васъ намудани масшабҳои фаъолияти корхонаи хурд шароит фароҳам меорад.

Хамаи гуфтаҳои дар боло зикршуда, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки гуногунрангии намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ дар хоҷагии миллӣ ба болоравии сифатнокии он мусоидат мекунад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ аз он далолат медиҳад, ки дар иқтисодиёт нақши ҳалқунандаро на характери моликият, балки шартҳои ҳақиқии (реалии) амалигардонии он, муносибати байни моликият (сармоя) ва идоракунии нақши муҳимро мебозад.

Рӯйхати адабиётҳо:

1. Аникин А., Смит А., Русская мысль и наши проблемы. // Мировая экономика и международная отношения – 1990, №7.
2. Белокрылова О.С., Теория переходной экономики. Ростов – на – Дону. «Феникс» - 2002.
3. Блинов А., Малое предпринимательство. М.: ОСЬ-89 – 1998.
4. Блинов А., Н. Голенко., Малый бизнес в России: вчера, сегодня, завтра. Кр.: - 1996.
5. Врага М., Роль частного сектора в рыночном хозяйстве. // Мировая экономика и международные отношения. – 1992, №11.

Ишнова У.У.,
н.и.и., дотсент
Алиева Г.И.,
муаллимаи калон

ДАСТГИРИИ ДАВЛАТ БАҲРИ ТАРАҚҚИЁТИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ

Соҳибкории муосир ҳамчун тарзи махсус, навоар, зиддибюрократии хоҷагидорӣ фаҳмида мешавад, ки асоси онро ҷустуҷӯи доимии имкониятҳо, тамоюл ба навгониҳо, малакаи ҷалбнамой ва истифодаи захираҳо аз сарчашмаҳои гуногун барои иҷрои вазифаҳо ташкил менамояд. Вале дар баробари ин бояд қайд намуд, ки соҳибкор дар асоси қонунгузориҳои ҷорӣ бояд сарчашмаҳои захираҳоро «ҷустуҷӯ» намояд.

Соҳибкорӣ бештар бо чунин маҳакҳои мавҷуда ва нишонаҳо, ба монанди мустақилият, қордонӣ, ташаббус, масъулият, тавакқал, ҷустуҷӯи фаъол, пешраванда, ғаврӣ, қонунӣ ифода меёбад. Одатан барои соҳибкорӣ чунин категорияи аломатҳои асосиро инъикоскунанда ҳос аст:

- Ташаббуси соҳибкорӣ ин дар асоси татбиқи идеяҳои нав шакли идоракунии истехсол ва фуруши мол аст, ки рақобатпазирии мол ё хизматрасониҳоро дар шароити бозори иқтисодӣ нигоҳ медорад.

- Малакаи соҳибкорӣ ин малакаи одамон оид ба истифодаи захираҳои мутаносиб барои истехсоли мол, қабули қарорҳои мақсаднок, истифодаи навоарӣ ва рафтани ба тавакқалҳои мақсадноки хоҷагидорӣ мебошад.

- Даромади соҳибкорӣ ин қисми даромад аз фаъолияти соҳибкорӣ мебошад, ки ҳуди соҳибкорон онҳоро ба даст меоранд.

- Хавфҳои соҳибкорӣ тавакқалҳое мебошанд, ки ба бизнеси мушаххас ва раваннаи бозори он вобастагӣ доранд.

Бояд қайд намуд, ки на ҳамаи фаъолияти хоҷагидориро метавон фаъолияти соҳибкорӣ эътироф намуд. Аз ин лиҳоз, бояд бизнесро аз соҳибкорӣ фарқ намуд. Бизнес ин фаъолияти репродуктивӣ дар соҳаи ташкилнамоӣ, истеҳсолот, тақсимот ва фурӯши молу хизматрасониҳо бе навғониҳо, бе ташаббусҳо дар рушди равандҳои инноватсионӣ мебошад. Ин фаъолияти хоҷагидорӣ сол ба сол амалинамоии ҳамон як шакли истеҳсолот, табодул, фурӯш ва тақсимотро дар доираи технологияҳои санчидашуда, меъёр ва қоидаҳои барои қонеғгардонии талаботи мавҷуда пешбинӣ менамояд.

Дар мавриди дигар, соҳибкорӣ ин усули хоҷагидориест, ки ба он навоариҳо, ташаббусҳои доимӣ, тамоюл ба навоариҳо дар ҷараёни истеҳсолот, маркетинг, тақсимот ва истеъмоли мол ва хизматрасониҳо хос аст. Фарқиятҳои нисбатан муҳим ва принципиалии бизнес аз соҳибкорӣ дар ҷадвали 1 нишон дода шудаанд.

Ҷадвали 1

Фарқиятҳои принципиалии бизнес ва соҳибкорӣ

№	Бизнес	Соҳибкорӣ
1	Фаъолияти иқтисодии одамон, ки мақсади онҳо аз гирифтани даромад ё дигар манфиатҳои шахсӣ иборат аст.	Фаъолияти ташаббускоронаи мустақил, ки дар таваккалҳои худӣ амалӣ шуда, ба гирифтани ғоидаи равона гардидааст.
2.	Чунин фаъолнокии қорбарӣ дар ниҳояти қор ба мукамалгардонии амалиёти тичоратӣ равона гардидааст.	Ба таваккал, ташаббус, ӯҳдабароӣ, мустақилият, масъулиятнокӣ, ҷусту-ҷӯи фаъол алоқаманд аст.

Рушди иқтисодиёти мамлакатҳои рӯ ба тараққи ниҳодаро бе фаъолияти соҳибкорӣ тасаввур намудан ғайри имкон буда, омилҳои пешбаранда баҳисоб меравад. Таърих исбот намудааст, ки қобилияти ташкилотчигӣ ва навоариҳо дар раванди хоҷагидорӣ асоси афзоиши истеҳсолот, баланд бардоштани сифати маҳсулот ва беҳтар намудани хизматрасониҳо дар соҳаҳои гуногунӣ хоҷагии халқ аст. Аз ин рӯ доир ба муаммоҳои фаъолияти соҳибкорӣ олимону муҳаққон мунтазам ҷустуҷӯҳои илми намуда, доир ба ҳалли он андешаҳои худро иброз мекоранд. Ҷарҷанд, ки ақидаҳои муҳаққон доир ба рушди соҳибкорӣ вобаста ба вазъи иқтисодӣ иброз мегарданд дар ҳолати дигаргуншавии рақобат ва вазъи сиёсии ҷаҳон масъалаҳои дигарро ба миён меоранд аз он ҷумла рушди бемайлонаи технологияҳо, ҷаҳонишавии иқтисодиёт вобаста ба ҳақати сармояи молиявӣ ва зехнӣ, камшавии захираҳои табиӣ ва ғайраҳо.

Фаъолияти соҳибкориро аз рӯи омилҳои махсус тасниф ё ба гуруҳҳо ҷудо кардан мумкин аст, лекин дар назария ва амалия гуруҳбандӣ аз рӯи аломатҳои зерин ба монанди шаклҳои моликият, қонун, ҳудуди ихотакарда, паҳншави дар ҳудудҳои гуногун, ҳаёти муассисон, шумораи ҳаёти қоргарон ва ҳаҷми муомилот, суръати афзоиш ва сатҳи ғоиданоки, сатҳи истифодабарии навғониҳо. Дар иқтисоди бозорӣ соҳибкорӣ дар шакли моликияти давлатӣ ва хусуси тарақи меёбад. Моликияти хусуси дар шакли шахсӣ (индивидуалӣ) ва гуруҳӣ ба вучуд меояд.

Аз нуқтаи назари суръати тараққиёт сатҳи даромадноки ва ғоиданокии ташкилотҳои соҳибкорӣ ба гуруҳҳои зерин тақсим мешаванд: тезафзоанда, суръати суст афзуншавандаи рушди ширкат, қорхонаҳои ғоидаовар ва ғайри самаранок, иҷроқунандагони бизнеси кам таваккал ва таваккали қалон.

Аз нуқтаи назари истифодабарии азнавоарӣ ва навғониҳои технологияи навин дар фаъолияти худ ҷустуҷӯи ҳамавақтаи имқониятҳои номаълум барои истеҳсоли мол, иҷроиши қор, хизматрасони, забти бозорҳои нави фурӯш, ташкили талабот ва тақлифот

дар асоси якчоякуни (комбинасия), омилҳои истеҳсолот, истифодаи менечментӣ навгонӣ, маркетинги пешқадами фаъолияти соҳибкорӣ ба вучуд меояд.

Вобаста ба шумораи муассисони қори худи, соҳибкорӣ ба шахси ва гурӯҳи (шарикӣ) чудо мешаванд. Аз рӯй чунин аломатҳо ба монанди, шумораи ҳамаи коргарон бо вазни қиёсии дигар субъектҳо дар сармояи оинномави соҳибқории хурд муайян мегардад. Дар давлатҳои иқтисодӣ бозорӣ тараққикарда мансуб дониستاني субъектҳои хоҷагидорӣ ба қорхонаҳои хурд аз рӯи 50 аломат иҷро мегардад.

Агар ба қатори муассисони худи муассисони хориҷи дар фаъолият иштирок намоянд, чунин соҳибкорӣ соҳибқории муштарақ номида мешавад. Аммо, дар баробари ин боз қорхонаҳои босармоягузории хориҷи чудо мешавад. Вобаста ба механизми ташкилӣ, шумораи муассисон (иштирокчиён) қараёни амалқуни ва идорақуни ба соҳибқории одди ва мураккаб тақсим мешавад.

Аз қиҳати иҷтимоию иқтисодӣ намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ дар иқтисодиёти бозорӣ хеле ҳам гуногун мебошад, аммо ҳамаи ин ба як равиш равона гаштааст ва мақсади онҳо қаракати ба даст овардани муваффақиятҳои тичоратӣ ва зиёд намудани фоида мебошад.

Ба мақсади рушди соҳибқории хурд ва таъмини дастгирии давлатии соҳибқории хурд Ҳуқумати Қумҳурии Тоҷикистон қонун ва қарорҳои махсусро ба тавсиб расонид. Дар доираи ин санадҳо Қонуни Қумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи қимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Қумҳурии Тоҷикистон» (с2002) мақеи муассир дорад, ки дар он қоидаҳои умумии қимоя ва дастгирии давлатӣ. Инқишофи озоди соҳибқории кишвар муайян гардида шаклу усулҳои ҳавасмандгардонию танзими фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ муқарар қарда шудааст.

Қонуни мазқур шакл ва намудҳои танзим ва дастгирии давлатӣ, ҳавасмандгардонию субъектҳои соҳибқории хурд маҳдудияти салоҳиятҳо дар байни Қумҳурии Тоҷикистон ва субъектҳои алоҳидаи он муайян қарда шудааст.

Дар қонун салоҳияти Ҳуқумати Қумҳурии Тоҷикистон доир ба танзим ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ зикри худро ёфтаанд ва онҳо аз: муайян қардани принципҳои умумӣ. Самтҳои афзалиятнок ва тарзҳои қимояву дастгирии давлатии соҳибкорӣ; муқаррар намудани тартиби таъсиси мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва ташкили фаъолияти онҳо дар соҳаи қимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ; тартиб додан ва амалӣ гардонидани барномаҳои давлатии ривочу равнақи соҳибқорие, ки аз ҳисоби бучет ва фондҳои махсуси давлатӣ маблағгузорӣ қарда мешаванд; пешниҳоду тақлифҳо оид ба имтиёзҳо барои субъекти соҳибкорӣ аз рӯи андози давлатӣ ва дигар пардохтҳо ба бучети давлатӣ иборат мебошанд.

Ҳама гуна шакл ва намудҳои соҳибқории дар қонуни амалқунандаи Қумҳурии Тоҷикистон пешбинигардида аз тарафи давлат эътироф ва иҷозат дода мешавад.

Барои дастгирии давлатии баҳши хусусӣ ва рушди соҳибқории хурду миёна ҳамасолона аз бучети давлат маблағҳои мақсаднок чудо қарда мешавад. Аз оғози фаъолият фонди дастгирии соҳибкорӣ 133 млн. сомонӣ маблағ чудо намуд ва ба 117 субъекти хоҷагидор ба маблағи 95 млн.сомонӣ қарзҳои имтиёзнок чудо қарда шуд, ки 47 шахру ноҳияҳоро дар бар гирифт. Танҳо соли сипаригашта тавассути Фонди дастгирии соҳибкорӣ зиёда аз 154 лоиҳаи тичоратӣ дар 49 шахру ноҳияи кишвар ба маблағи 200 миллион сомонӣ сармоягузорӣ гардидааст. Дар соли қорӣ тавассути грантҳои Президенти Тоҷикистон барои рушди соҳибқории занон 8 миллион сомонӣ, қиҳати оғози фаъолияти соҳибкорӣ ва рушди он 15 миллион сомонӣ, Фонди давлатии дастгирии соҳибкорӣ 370 миллион сомонӣ ва фонди дастгирии омӯзқорони қавон 8 миллион сомонӣ равона мегарданд.

Инқунин, тавассути Фонди дастгирии соҳибкорӣ то имрӯз дар 50 шахру ноҳияи кишвар барои 168 лоиҳаи тичоратӣ 243 миллион сомонӣ қарзҳои имтиёзнок дода шудааст. Аммо ин қанӯз ҳам қонёқунанда нест, зеро талабот ба маблағҳои қарз аз

чониби соҳибкорон зиёд буда, ҳатто низоми бонкии кишвар онро пурра қонё гардонида наметавонад.

Ҳукумати мамлакат вобаста ба фароҳам овардани шароити мусоид барои соҳибкорон ҳамасола ислоҳоти муҳимро дар самтҳои гуногуни иқтисодиёт аз ҷумла солимгардони расмияти бақайдгирии субъектҳои соҳибкорӣ, ҳимоя ва дастгирии соҳибкорону сармоягузoron, такмили низоми андозбандӣ, соддагардони санчишҳои фаъолияти соҳибкорӣ, ислоҳоти низоми иҷозатдиҳӣ амалӣ менамояд.

Бо мақсади бартараф намудани санчишҳои беасосу такрорӣ ва фароҳам овардани фазои мусоид барои рушди соҳибкорӣ ба ҳама гуна санчишҳои фаъолияти соҳибкорони истехсолӣ дар давоми ду сол мароторий эълон карда шудааст ва 30 номгӯй имтиёзу сабуқиҳо дар бахшҳои воқеии иқтисодиёт ва соҳаи хизматрасонӣ равона карда шудаанд.

Фаъолияти соҳибкорӣ дар беҳтар намудани сатҳу сифати зиндагии аҳоли тавассути таъмини рушди устувори иқтисодӣ, шугли аҳоли ва истехсолоти маҳсулоти ватанӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Ҳамзамон бо ин, соҳибкорӣ бо наворвариҳои илму техника, тағйироти талабот ва вазъи бозори ҷаҳониву минтақавӣ бо зудӣ мутобиқ шуда, дар ин замина, ба роҳ мондани истехсоли маҳсулоти рақобатпазирро таъмин менамояд.

Адабиётҳо

1. Паёми Асосгузори Сулҳу ваҳдати миллӣ., Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз 26 декабри соли 2018;
2. Асосҳои соҳибкорӣ. Китоби дарсӣ. - Душанбе: “ЭР граф” 2018. - 428с.
3. Бойматов А.А., Қодиров А.Л. Асосҳои соҳибкорӣ ва маркетинг” Хучанд: ООО Хуросон, 2002 - 204 с
4. WWW. Jumhuriyt. Tj. Душанбе, 15 октябр соли 2018 № 202.

Карим Каримов,
устоди калони ДОТП
Аличон Махмаёров,
магистранти ДОТП

ХУСУСИЯТҲОИ РАЪДУ БАҶД ДАР ТАБИАТ

Омӯхтани физикаи ҳодисаҳои табиӣ, пеш аз ҳама, дорои қимати калони воқеияти даркшавандагии олам мебошад. Табиат ин лабораторияи бузург, аёнияти намоиши нисбияти фаслҳои физика, ягонагии манзараи олам, робитаи байниҳамдигарии ҳодисаҳои физикӣ мебошад. Бо инкишофи илм, инсоният сабабҳои ба вучуд омадани ҳодисаҳои табиатро боз ҳам амиқ меомӯхт.

Амиқ омӯхтани физикаи ҳодисаҳои табиӣ, асосан дар давраи мо бо дастовардҳои физикаи замони муосир муяссар гардид. Қонунҳои табиатро дарк карда, онро ба ғоидаи инсоният истифода кардан яке аз вазифаҳои асосии физика мебошад.

Асосгузори ду назарияи асосии электрии атмосфера олимони Ч. Вилсон ва Я.И. Френкел мебошанд. Мувофиқи назарияи Ч. Вилсон, Замин ва ионосфера нақши лавҳаҳои конденсаторро мебозанд, ки тавассути абрҳои раъду барқи заряднок мешаванд. Фарқи потенциалҳое, ки дар байни лавҳаҳо ҳосил мешавад, сабаби ба вучуд омадани майдони электрии атмосфера мешаванд. Мувофиқи назарияи Френкел,

майдони электрии атмосфера, тавассути ҳодисаҳои электрие, ки дар тропосфера ба вучуд меомад, поляризатсияи абрҳо ва таъсир мутақобилаи онҳо бо Замин сабаби зохиршавии равандҳои электрии атмосферӣ мешаванд.

Татбиқи электрии атмосфера имконият медиҳад, табиати равандҳои электрнокшавии абрҳои раъду барқӣ, бо мақсади пешгӯӣ ва идора кардани онҳо, муайян кардани нақши қувваҳои электрӣ оид ба вучуд омадани абрҳо ва боришот, ки он имконият медиҳад, парвози бехатари тайёраҳо пешгӯӣ карда шаванд. Инчунин омӯхтани яке аз муҳимтарин ҳодисаи табиат ин тадқиқ кардани сири ҳосилшавии барқи куррашакл мебошад.

Раъду барқҳои хаттии бисёрхучайра (хатҳои squall) Раъду барқҳои хаттии бисёрхучайра як хатти раъду барқест, ки фронти дарозу хуби инкишофёфтаи шамол дар хати пешро дорад. Ин хатт метавонад саҳт ё холигӣ бошад. Хатти бисёрхучайраҳои наздикшаванда ҳамчун девори торикӣ абрҳо ба назар мерасад, ки одатан уфукро аз тарафи ғарбӣ (дар нимкураи шимолӣ) мепӯшонанд. Теъдоди зиёди чараёнҳои болоравии / пасткунандаи ҳаво ба ҳам наздик имкон медиҳанд, ки ин маҷмааи раъду барқ ҳамчун раъду барқии бисёрхучайра номбар карда шавад, гарчанде ки сохтори раъду барқаш аз раъду барқи кластери бисёрхучайра фарқ мекунад. Хатҳои squall метавонанд жолаи калон (диаметри зиёда аз 2 см) ва боришоти шадидро ба вучуд оранд, аммо онҳо бештар бо номи системаҳои шинохта мешаванд, ки пойгоҳҳои шадид ва вазиши шамолро барои авиатсия хатарнок месозанд. Хатти шамол аз ҷиҳати ҳосиятҳои ба фронти сард монанд аст, аммо натиҷаи маҳаллии фаъолияти раъду барқ аст. Аксар вақт, хати хатарнок дар пеши фронти хунук рух медиҳад. Дар тасвирҳои радар, ин система ба акси садо монанд аст. Ин падида барои Амрикои Шимолӣ хос аст; он камтар дар Аврупо ва қаламрави Аврупои Русия ба мушоҳида мерасад. Раъду барқ дар Supercell Суперселла баландтарин раъду барқ аст. Абрҳои Суперсела нисбатан каманд, аммо барои саломатӣ ва ҳаёт ва моликияти инсон хатари аз ҳама калон доранд. Абри суперсела ба абри ягонаи хучайра шабеҳ аст, зеро ҳарду як минтақаи болоравӣ доранд. Тафовут дар андозаи суперселл аст: диаметри он тақрибан 50 км, баландӣ 10-15 км (аксар вақт ҳудуди болоӣ ба стратосфера мегузарад) бо як ангири нимноқилии ягона. Суръати боло рафтани дар абрҳои суперселл нисбат ба дигар намудҳои абрҳои раъду барқ хеле зиёдтар аст: то 40-60 м / с. Хусусияти асосие, ки абри суперселлро аз дигар намудҳои абр фарқ мекунад, мавҷуд будани гардиш аст. Навсозии даврзананда дар абри суперселл (дар истилоҳи радарӣ мезосиклон ном дорад) ҳаводиси шадиди обу ҳаво, аз қабилҳои жолаи калон (диаметри 2-5 см, баъзан зиёдтар), ғавғоҳо бо суръати то 40 м / с ва торнадоҳои харобиоварро ба вучуд меорад. Шароити муҳити атроф омилҳои асосии пайдоиши абрҳои хучайра мебошад, ки аз ноустувории конвективии хеле қавии ҳаво вобаста аст. Ҳарорати ҳаво дар наздикии замин (пеш аз раъду барқ) бояд + 27 ... + 30 ° С ва аз он баландтар бошад, аммо шартҳои асосии он бодӣ тағйирёбанда мебошад, ки гардишро ба бор меорад. Чунин шароит бо вазиши шамол дар тропосфераи миёна ба даст оварда мешавад. Борише, ки дар навсозӣ ба вучуд омадааст, аз сатҳи болоии абр тавассути чараёни шадид ба минтақаи сарозер интиқол дода мешавад. Ҳамин тариқ, дар фазо минтақаҳои чараёнҳои боло ва поён ҷудо карда мешаванд, ки зиндагии абрро барои муддати тӯлонӣ таъмин менамояд. Борони сабук одатан дар канори пешрафтаи абрҳои хучайра мушоҳида мешавад. Боришоти шадид дар наздикии минтақаи навсозӣ меафтад, ва боришоти шадидтарин ва жолаи калон ба самти шимолу шарқи минтақаи асосии навсозӣ (дар нимкураи шимолӣ) меафтад. Дар наздикии минтақаи навсозии асосӣ ҳолатҳои хавфноктарин ба назар мерасанд (одатан ба пушти раъду барқ ҳаракат мекунанд).

Хусусиятҳои физикии абрҳои раъду барқ дар чист? Таҳқиқоти ҳавопаймоҳо ва радарҳои нишон медиҳанд, ки як хучайраи раъду барқ одатан ба баландии тақрибан 8-10 км мерасад ва тақрибан 30 дақиқа зиндагӣ мекунад. Раъду барқи ҷудошуда одатан аз

якчанд ҳуҷайраҳои марҳилаҳои гуногуни рушд иборат аст ва тақрибан як соат тӯл мекашад. Раъду барқҳои калон метавонанд диаметри даҳҳо километрро фаро гиранд, куллаҳои онҳо ба баландии зиёда аз 18 км расанд ва онҳо метавонанд соатҳои дароз идома ёбанд. Ҷараёнҳои болоӣ ва поёнии раъду барқ чунин аст. Пастиву баландҳои раъду барқҳои ҷудошуда маъмулан диаметри 0,5 то 2,5 км ва баландӣ аз 3 то 8 км мебошанд. Баъзан диаметри навсозӣ ба 4 км мерасад. Дар наздикии сатҳи замин ҷараёнҳо одатан диаметрашон зиёд мешаванд ва суръати онҳо нисбат ба ҷараёнҳои баландтар кам мешавад. Суръати характерноки ҷараён дар диапазон аз 5 то 10 м / с буда, дар қисми болоии раъду барқ ба 20 м / с мерасад. Ҳавопаймоҳои таҳқиқотӣ, ки тавассути раъду барқ дар баландии 10000 м парвоз мекунанд, суръати афзоишро аз 30 м / с зиёд сабт мекунанд. Навигариҳои шадид дар раъду барқ ба амал омадаанд. Дар баъзе раъду барқ ҳавоҳои шадид ба амал омада, дар рӯи замин бодҳои харобиовар ба вучуд меоранд. Ин зеркашиҳо, вобаста ба андозаи худ, squalls ё micro-squalls номида мешаванд. Сквет бо диаметри зиёда аз 4 км метавонад бодҳои то 60 м / с созад. Микроэлектрҳо хурдтаранд, аммо суръати шамолро то 75 м / с ба вучуд меоранд. Агар раъду барқе тавлид кунад, ки аз ҳавои ба қадри кофӣ гарм ва намнок ба вучуд омада бошад, пас микро-сквал борони шадиди борон ҳамроҳӣ мекунад. Аммо, агар раъду барқ аз ҳавои хушк ба амал ояд, боришот ҳангоми афтидан метавонад бухор шавад (тасмаҳои борон ё вирга бухор мешавад) ва микроквалл хушк хоҳад буд. Ҷараёнҳои ҳавоии сарнишин барои ҳавопаймоҳо хатари чиддӣ доранд, хусусан ҳангоми парвоз ё фуруд, зеро онҳо шамолро дар наздикии замин бо тағирёбии шадиди суръат ва самт ба вучуд меоранд.

Рушди амудии раъду барқ. Умуман, абри конвективи фаъл то он даме ки баландтар мешавад, боло хоҳад рафт. Талафоти баландшавӣ бо сарбории дар натиҷаи боришот дар муҳити абрнок ё омехта бо ҳавои сарди хушкӣ атроф ё омезиши ин ду алоқаманд аст. Афзоиши абрро инчунин қабати инверсияи басташаванда боздошта метавонад, яъне қабате, ки ҳарорати ҳаво бо баландӣ меафзояд. Одатан раъду барқ ба баландии тақрибан 10 км мерасад, аммо баъзан ба баландии зиёда аз 20 км мерасад. Вақте ки намӣ ва ноустувории атмосфера баланд аст, пас бо вазиши боди мусоид абр метавонад то тропопауза, қабати тропосфераро аз стратосфера ҷудо кунад. Тропопаузаро ҳарорат тавсиф мекунад, ки бо баланд шудани сатҳи баланд тақрибан доимӣ боқӣ мемонад ва ҳамчун минтақаи устувори баланд шинохта мешавад. Ҳамин ки навсозӣ ба стратосфера наздик шудан мегирад, пас дере нагузашта ҳаво дар болои абр нисбат ба ҳавои атроф сардтар ва вазнинтар мешавад ва афзоиши болояш қатъ мешавад. Баландии тропопауза аз паҳншавии минтақа ва ба фасли сол вобаста аст. Он аз 8 км дар минтақаҳои кутбӣ то 18 км ва бештар аз он дар наздикии экватор ҷойгир аст. Вақте ки абрҳои конвективи конвективӣ ба қабати басташавандаи инверсияи тропопауза мерасанд, он ба паҳлӯ паҳн шудан мегирад ва «ангушт» -и хоси раъду барқро ташкил медиҳад. Шамоле, ки дар баландии бод мезазад, одатан маводи абрнокро ба самти шамол мебарад.

Нооромӣ [турбалентностӣ]. Ҳавопаймое, ки тавассути абрҳои раъду барқ парвоз мекунад (парвоз ба абрҳои кумулонимбус манъ аст) одатан ҳавопайморо зерин таъсири ҷараёнҳои абрҳои пурталотум ба боло, ба поён ва ба паҳлӯ партофта, ба чуқурӣ медарояд. Нооромии атмосфера барои экипажи ҳавопаймо ва мусофирон эҳсоси нороҳатӣ эҷод мекунад ва фишорҳои номатлубро дар ҳавопаймо ба вучуд меорад. Нооромӣ дар воҳидҳои мухталиф чен карда мешавад, аммо бештар онро дар воҳидҳои g - шитоби вазнинӣ муайян мекунанд ($1g = 9,8 \text{ м/с}^2$). Шиддати як g турболбозиро барои ҳавопаймо хатарнок месозад. Дар қисми болоии раъду барқ шадид суръатҳои амудии то се g ба қайд гирифта шуданд.

Ҳаракати раъду барқ. Суръат ва ҳаракати абри раъду барқ ба самти бод, пеш аз ҳама, ба ҳамкориҳои ҷараёнҳои боло ва поён ба абр бо ҷараёнҳои ҳавоӣ дар қабатҳои

миёнаи атмосфера, ки раъду барқ дар он рушд мекунад, вобаста аст. Суръати ҳаракати раъду барқи дурдаст одатан бо тартиби 20 км / соат аст, аммо баъзе раъду барқ хеле зудтар ҳаракат мекунад. Дар ҳолатҳои шадид, абри раъду барқ метавонад бо суръати 65-80 км/соат - хангоми гузаштани фронтҳои хунук ҳаракат кунад. Дар аксари раъду барқ, хангоми паҳн шудани ҳучайраҳои раъду барқ кӯҳна, пай дар пай ҳучайраҳои раъду барқ пайдо мешаванд. Дар як боди сусти, як ҳучайраи инфиродӣ метавонад дар тӯли ҳаёташ масофаи хеле кӯтохро тай кунад, камтар аз ду километр; аммо, дар раъду барқ калонтар, ҳучайраҳои нав аз ҳисоби сарозере, ки аз ҳучайраҳои пухта берун мераванд, ба амал меоянд ва таассуроти ҳаракати зудро ба амал меоранд, ки на ҳамеша бо самти шамол рост меояд. Дар раъду барқҳои калони бисёрҳучайра чунин намунае ба амал меояд, ки ҳучайраҳои нав аз рост ба самти чараёни ҳаво дар нимкураи шимолӣ ва аз тарафи чапи самти чараёни интиқол дар нимкураи ҷанубӣ ба вучуд меоянд. Энергетика. Энергияе, ки раъду барқро ба амал меорад, дар гармии ниҳонӣ, ки хангоми конденсатсияи буғи об ва қатраҳои абрнок пайдо мешавад, мавҷуд аст. Барои ҳар як грамм конденсатсияи об дар атмосфера тақрибан 600 калория гармӣ ҷудо мешавад. Вақте ки қатраҳои об дар болои абр ях мекунад, дар як грамм тақрибан 80 килокалория бештар ҷудо мешаванд. Энергияи гармии пинҳонии озодшуда қисман ба энергияи кинетикии таҷдид табдил меёбад. Дар асоси миқдори умумии боришот аз абр сметаи тақрибан нерӯи умумии раъду барқро муайян кардан мумкин аст. Энергияи маъмулӣ тақрибан 100 миллион киловатт соатро ташкил медиҳад, ки тақрибан ба заряди ҳастаи 20 килотонна баробар аст (гарчанде ки ин энергия дар ҳаҷми хеле калонтар ва дар муддати тӯлонитар паҳн мешавад). Раъду барқҳои бисёрҳучайраҳои калон метавонанд даҳҳо ва садҳо маротиба зиёдтар энергия дошта бошанд.

Сохтори барқӣ тақсим ва ҳаракати зарядҳои электрикӣ дар абрҳои раъду барқ ва атрофи он як раванди мураккаб ва доимо тағирёбанда мебошад. Бо вучуди ин, тасвири умумии тақсимоти зарядҳои электро дар марҳилаи камолоти абр пешниҳод кардан мумкин аст. Сохтори диполи мусбат ҳукмфармо, ки дар он заряди мусбат дар болои абр ва заряди манфӣ дар зери он дар дохили абр ҷойгир аст. Дар пояи абр ва дар зери он заряди камтарини мусбат мушоҳида мешавад. Ионҳои атмосфера, ки таҳти таъсири майдони электрикӣ ҳаракат мекунад, дар ҳудуди абр қабатҳои муҳофизро ташкил медиҳанд ва сохтори электрикии абрро аз мушоҳидаи беруна пинҳон мекунад. Андозагиро нишон медиҳанд, ки дар шароити гуногуни ҷуғрофӣ заряди асосии манфии булути раъду барқ дар баландҳои ҳарорати атмосфера аз -5 то -17 ° С ҷойгир аст. Суръати чараёни боло рафтани дар абр ҳар қадар зиёд бошад, маркази заряди манфӣ ҳамон қадар баландтар аст. Зичии заряди кайҳонӣ дар доираи 1-10 С / км³ мебошад. Ҳиссаи назарраси раъду барқ бо сохтори заряди баръакс мавҷуд аст: - заряди манфӣ дар қисми болоии абр ва заряди мусбат дар ботини абр, инчунин бо сохтори мураккаб бо ҷаҳор ва ё зиёда минтақаҳои зарядҳои фазоии қутбӣ гуногун.

Механизми барқдихӣ. Барои тавзеҳи ташаккули сохтори барқии раъду барқ механизмҳои зиёде пешниҳод шудаанд ва ин соҳаи илм то ҳол соҳаи таҳқиқоти ғаёл мебошад. Гипотезаи асосӣ ба он асос ёфтааст, ки агар зарраҳои абрҳои калонтар ва вазнин асосан манфӣ заряднок шаванд ва заррачаҳои хурди сабуктар заряди мусбат бардоранд, пас ҷудоии фазоии зарядҳои фазой аз он сабаб ба амал меояд, ки зарраҳои калон нисбат ба ҷузъҳои абрҳои хурд бо суръати тезтар меафтанд. Ин механизм, дар маҷмӯъ, бо таҷрибаҳои лабораторӣ мутобиқат мекунад, ки хангоми интиқоли заряди шадид нишон медиҳанд (донаҳо заррачаҳои ғалладнок аз қатраҳои оби яхкардашуда) ё зарраҳои жола дар ҳузури қатраҳои оби сардкардашуда бо кристаллҳои ях ҳамкорӣ мекунад. Аломат ва бузургии заряде, ки хангоми тамосҳо интиқол дода мешаванд, на танҳо ба ҳарорати ҳавои атроф ва таркиби оби абр, балки ба андозаи кристаллҳои ях, суръати бархӯрд ва омилҳои дигар низ вобастагӣ доранд. Амали механизмҳои дигари барқ низ имконпазир аст. Вақте ки ҳаҷми заряди электрикии дар абр ҷамъшуда ба кадри

кофӣ калон мешавад, дар байни қитъаҳое, ки бо аломати муқобил заряд доранд, разряди барқ ба амал меояд. Разряд инчунин метавонад дар байни абр ва замин, абр ва атмосфераи бетараф, абр ва ионосфера ба амал ояд. Дар раъду барқ маъмулӣ, аз се ду хисса то 100 фоизи партобҳо партобҳои дохили абр, партобҳои байни абрӣ ё абр ба ҳаво мебошанд. Боқимонда партовҳои абр ба замин мебошанд. Дар солҳои охир, маълум шуд, ки барқро ба таври сунъӣ дар абр оғоз кардан мумкин аст, ки одатан ба марҳилаи раъду барқ табдил намеёбад. Дар абрҳое, ки минтақаҳои электрикони доранд ва майдонҳои барқро ба вучуд меоранд, барқро тавассути кӯҳҳо, биноҳои баландошӯна, ҳавопаймоҳо ё мушакҳое, ки худро дар минтақаи майдонҳои пурқуввати барқӣ мебинанд, оғоз кардан мумкин аст.

Пастхамиҳо дар раъду барқ дар баландие ба амал меоянд, ки ҳарорати ҳаво нисбат ба ҳарорати фазои атроф пасттар аст ва ин чараён хангоми хунук шудани зарраҳои яҳини боришот ва бухор шудани қатраҳои абр боз ҳам сардтар мешавад. Ҳаво дар гардиши поёнӣ на танҳо аз ҳавои атроф зичтар аст, балки импулси уфуқии уфуқӣ низ дорад, ки аз ҳавои атроф фарқ мекунад. Агар пастравӣ, масалан, дар баландии 10 км ба амал ояд, пас он ба сатҳи замин бо суръати уфуқӣ хоҳад расид, ки назар ба суръати бодҳои назди замин назаррас аст. Дар замин ин ҳаво пеш аз раъду барқ бо суръате, ки аз суръати тамоми абр зиёдтар аст, ба пеш бурда мешавад. Ин аст, ки нозир дар замин наздик шудани раъду барқро тавассути чараёни ҳавои сард ҳатто қабл аз он ки бар сари раъду барф фаро гирад, хис мекунад. Поинраве, ки дар замин паҳн мешавад, минтақаро бо чуқурии аз 500 метр то 2 км бо фарқи фарқи байни ҳавои сарди чараён ва ҳавои гарми намӣ ташкил медиҳад, ки аз он раъду барқ ба амал меояд. Гузариши чунин fronti шадидро бо шиддат гирифтани шамол ва якбора паст рафтани ҳарорат ба осонӣ муайян мекунад. Ҳарорат метавонад дар тӯли панҷ дақиқа 5°C ва ё аз он бештар паст шавад. Сквел дарвозаи характерноки характернокро бо меҳвари уфуқӣ, пастравии якбораи ҳарорат ва тағирёбии самти бодро ташкил медиҳад.

Барқ – ба тоҷикӣ – меғул, таҳлилии электрии шарорагии азиме, ки дар байни абрҳо ё абрҳову Замин ба шакли ришта, қурра, шаддаи марҷон пайдо мешавад ва тахминан 10-4 сония давом мекунад. Қувваи чараёни барқ ба чансад ҳазор ампер мерасад. Дарозии барқи хаттӣ якчанд км тӯл кашида метавонад.

Раъд – тундар-ғуррише, ки дар натиҷаи таҳлилии электрии абрҳои электрнок ба вучуд меояд. Раъд натиҷаи дар роҳи барқ гармшудаи якбора васеъ гаштан ва аз ин рӯ ба лапиш даромадану садо баровардани ҳаво мебошад.

Дар атмосфера бо сабаби як қатор ҳодисаҳо, абрҳои ғафси тӯда-тӯдаи тавоноиаши кифоя ба вучуд омаданд. Дар ҳуди абрҳо, дар байни онҳо ва замин ва инчунин байни онҳо ва дигар абрҳо доимо майдони электрӣ меафзояд. Ҳаво монанди дигар модаҳо аз зарядҳои электрӣ иборат аст. Дар ягон лаҳзаи муайян шадидияти майдони электрӣ дар ягон соҳаи фазо, дорои қиммати майяни киритикӣ мешавад. Ин қимат бузургии доимӣ нест, аз як қатор факторҳо вобаста мебошад мувофиқи ҳисобкунии мутахассисон шадидияти майдони электрӣ аз 105 то 106 В/м ро ташкил мекунад.

Дар таркиби ҳаво ҳамеша теъдоди начандон зиёди электронҳои озод мавҷуд мавҷуд аст. Таҳти таъсири майдони электрӣ онҳо шитобонида мешаванду дорои суръати калон мегарданд ва бо атомҳои ҳаво бархӯрда онҳоро ионизатсия мекунанд, аз атомҳо электронҳои навро канда мебароранд. Ин электронҳои навин озод гашта, дар навбати худ дар майдони электрӣ дорои шитоб гардида, мавриди бархӯрд аз атомҳо боз дигар элетронҳоро канда мебароранд. Он соҳаи фазое, ки чунин раванд мушоҳида мешавад, бо суръати калон тахминан 150 км/с масофаҳои зиёдеро ишғол мекунад ва дар чанд хиссаи сония ба он ҷой мерасад, ки бояд раъду барқ ба он ҷой зарба занад. Аксар маврид он ҷой Замин мебошад, баъзан дигар абр ё қисми дигар ҳамон як абр шуданаш мумкин аст.

Дар натиҷа, дар ҳаво канали интиқолкунанда ба вучуд меояд, ки онро лидер меноманд. Майдони электрии бузург нақши батареяро мебозад, канали интиқолкунанда нақши ноқилро иҷро мекунад ва дар натиҷа ҷараёни электрӣ ба вучуд меояд. Маълум аст, ки харгуна ноқил ҳавои заряднок ки лидерро ташкил медиҳад, мавриди ҷоришавии ҷараёни электрӣ гарм мешавад. Қувваи ҷараён чанде калон аст, тахминан 104 – 105 ампер. Бинобар он ҳаво то ҳарорати 103 – 104 К гарми мешавад. Канали интиқолкунандаи ҷараёни электрӣ гарм мешавад ва равшанӣ медиҳад ҳамин тарз раъду барқро мушоҳида мекунад.

Раъду барқ ҳамеша хатти шикастаи сершоха мебошад. Сабаби он чунин аст, ки лидер аз рӯи хатти рост ва фавран паҳн намешавад. Раванди тарма шакли ионизатсия даври хомӯш ва аз нав фурузон мешавад. Дар ин маврид, самти паҳншавии лидер тағйир меёбад, аксар маврид ба вучуд омадани шохаҳо мушоҳида мешавад. Ҳамин тарз, ӯ интиҳоб менамояд он соҳае, ки теъдоди зиёди зарядҳои озод мавҷуд ва ба он самте паҳн мешавад, ки муқовимат хурдтарин аст. Дар оянда ин траектория ба саҳеҳии хуб барқ интиҳоб мекунад. Ҳамаи ин амалиёти ниҳоят мураккаб, дар муддати вақти чандин ҳиссаҳои сонияро ташкил мекарда ба вуқӯъ меояд.

Тасфидан, мавриди фурузоншавӣ фавран ба амал меояд, давомнокии таҳлилии барқи тахминан 100 – 101 сония аст. Ҳавои тафсида хосияти васеъшавӣ дорад. Васеъшавии фаврии ҳаво ба тарқиш монанд аст, бинобар он дар ин маврид эффекти садогӣ ба амал меояд. Чунин намуди садо ба ҳамагон маълум аст онро раъд меноманд. Мавриди сард шудани ҳаво пас аз ба итмомрасидани таҳлилии барқ, боз он фавран фишурда шуда садо ба амал меояд. Садо дар муҳит паҳн шуда чандон маротиба аз Замин, абрҳо ва дигар предметҳо акс мешавад. Бинобар ин, мушоҳида пас аз анҷоми барқ чандин маротиба аз гирду атроф раъдро мешунавад.

Ба вучуд омадани лидер ва пас аз он таҳлилии барқӣ, умуман чандин маротиба такрор мешавад, ин ба эффекти равшанидиҳӣ милт-милти барқ ва садои гулдурӯси раъд таъсир мерасонад. Пас аз таҳлилии безарядшавии зарядҳои электрии абрҳо ба вучуд меояд. Шадидияти майдони электрӣ ба тарзи ҷаҳиш кам мешавад. Дар ин маврид дар абрҳо генератсияи заряд ва афзудани майдони электрӣ ба амал меояд пас чанд фосилаи вақт раъду барқ боз такрор мешавад. Микдор ва басомади таҳлилии барқӣ аз ҳолатҳои мушахас вобастааст, ки он аз даҳҳо барқ дар як сония то як – ду барқ мавриди боришот мушоҳида мешавад.

Косимова Манижа Соҳибдҷонова,
старший преподаватель университет им. академика Б.Г.Гафурова
Рахимов Набиджон Турдалиевич,
доктор исторических наук, профессор кафедры Отечественной истории и археологии Худжандского государственного университета имени академика Б.Г.Гафурова

ДОСТИЖЕНИЯ ЛУЧНОГО СПОРТА ТАДЖИКИСТАНА В XX ВЕКЕ

Одним из популярных традиционных видов спорта в Таджикистане является стрельба из лука. История этого вида спорта уходит своими корнями в глубину веков истории человечества. По археологическим данным установлено, что лук был

изобретён в эпоху мезолита. Предки таджиков - арийские племена в совершенстве владели мастерством стрельбы из лука, широко использовали лук не только в военных действиях, но в состязаниях во время традиционных обрядов [3,273-292], празднеств и во время охоты, о чём свидетельствуют изображения досуга ахеменидских, сасанидских и согдийских вельмож [5, 13-19].

Становление и развитие лучного спорта в Таджикистане неразрывно связано с историей этого вида спорта в Советском Союзе, в составе которого был Таджикистан. В советские годы стрельба из лука стала одним из официально установленных видов спорта Таджикистана. Пик развития лучного спорта в Таджикистане приходится на 70-80-тые годы XX века. В этот период Таджикистан был в числе фаворитов в мировых и региональных соревнованиях по стрельбе из лука.

Стрельба из лука как вид спорта стал популярным в Советском Союзе в 60-тые годы XX века. Вначале лучный спорт стал развиваться в центральных и западных областях СССР, и только к концу 60-х годов стрельба из лука приходит в таджикский спорт. В Таджикистане не было своих специалистов для подготовки спортсменов лучников. Первая секция по стрельбе из лука появилась в столице Советского Таджикистана – городе Душанбе в 1968 году. Эту секцию по стрельбе из лука в спортивном обществе «Динамо» возглавил молодой и энергичный тренер Виктор Пряхин, выпускник кафедры стрельбы из лука Львовского института физической культуры. Именно этот молодой тренер стал основоположником школы стрельбы из лука в Таджикистане, подготовивший много отличных и результативных спортсменов. Воспитанники В. Пряхина достойно представляли Таджикистан как на республиканских, так и на всесоюзных и международных соревнованиях.

Стрельба из лука стала одним из любимых и популярных видов спорта в Таджикистане. Если первая секция по этому виду спорта некоторое время оставалась в Душанбе и единственной, то вскоре (во многом благодаря успехам и достижениям этой секции) их число значительно увеличилось. Это позволило проводить чаще внутренние соревнования, обмениваться опытом, появились широкие возможности для формирования сборной команды Таджикистана по стрельбе из лука для участия в общесоюзных (всесоюзных) соревнованиях и Спартакиадах народов СССР. В первых официальных соревнованиях были зафиксированы первые рекорды Таджикистана. Первые крупные соревнования - это было участие лучников Таджикистана на V Спартакиаде народов СССР в 1971 году. Таджикистан представляли первые лучники Хамидуллина Т., сестры Сергеевы, Ушанова Г., братья Панжины Александр и Валера, Глухов А. и другие [6, 23-31].

С началом работы первой секции стрельбы из лука, лучный спорт становится одним из новых видов спорта Советского Таджикистана, хотя он был известен и ранее, пользовался успехом среди таджикского народа. Можно сказать, с большой долей достоверности, что с началом деятельности спортивных секций по стрельбе из лука в Душанбе, произошло возрождение национального вида спорта. В таджикской национальной стрельбе из лука уже в средние века были накоплены большие знания и опыт по созданию разных видов луков, создана стройная система тренировок для подготовки лучников, в таджикском (персидском) языке разработана и использовалась лучная терминология. Одной из лучших руководств была написана Ал-Абдулроджи Абу Тороб ал-Мусави ал-Кад Макохи. Полное название трактата неизвестно, но даже краткое знакомство с содержанием двенадцати глав рукописи даёт нам чёткое представление об уровне знаний средневековых персидских тренеров и инструкторов по стрельбе из лука. Даже краткое знакомство с содержанием 12 глав даёт исследователю ответы на широкий спектр вопросов по истории таджикского лучного спорта [11? 85-114].

Можно с уверенностью говорить о том, что, средневековые руководства по персидской стрельбе из лука были очень хорошо разработанными учебными пособиями. По ним были подготовлены много отличных лучников. К сожалению,

богатое теоретическое наследие и опыт предков не был доступен для начинающих лучников Таджикистана в 60-70-тые годы XX века. Несмотря на это, грамотно поставленные тренировочные занятия, полная отдача молодых спортсменов, труд тренера и руководителя секции дали хорошие результаты – формировалась самобытная таджикская школа лучного спорта, занявшая достойное место среди ведущих спортивных центров СССР [9, 286].

Секции по стрельбе из лука в Таджикистане были на передовых позициях лучного спорта СССР. Передовой опыт очень внимательно изучался, все нововведения быстро внедрялись. Одновременно росла популярность лучного спорта, приобретая черты массовый характер.

Массовое развитие спорта невозможно без наличия луков, стрел, оперения и хвостовиков. Всё спортивное снаряжение снабжалось централизованно по всем республикам Советского Союза. Поэтому в СССР было организовано производство материальной части для стрельбы из лука, которые по мере необходимости поставлялось и в Таджикистан. Первые луки начали изготавливать на Львовской лыжной фабрике "Динамо". С каждым годом менялась конструкция лука и вместе с тем улучшалось качество. Сначала выпускались деревянные луки, а затем и разборные со стеклопластиковыми плечами. Были привлечены и другие предприятия, так в Невьянке изготавливались простейшие чисто стеклопластиковые луки, которые использовались для обучения новичков. В Мытищах в НПО "Химволокно" было освоено производство нитей для тетивы типа "Дакрон" и "Кевлар". В Пярну на Лесокомбинате организовано изготовление щитов для стрельбы из лука, печатались мишени на фабрике "Дунаева" в Москве. На заводе ВИС (Сетунь) было создано специальное производство по протяжке, высококачественного материала В-95-Т, трубок для изготовления стрел различных размеров. В некоторые годы производство доходило до 60000 штук в год. Было много спортсменов-энтузиастов, изготавливающих различные луки и принадлежности к ним (оперения, прицелы, палочки и др.).

Советские луки и стрельбы не уступали зарубежным образцам. Все это помогало устранять голод в материальной части и позволило создавать все новые и новые коллективы физкультуры, занимающиеся стрельбой из лука, и включить этот вид спорта в Спартакиаду СССР, а затем и в школьную. Развитию стрельбы из лука помогло создание в 1970 году Всесоюзной Федерации стрельбы из лука. Председателями Федерации в разные годы были избраны: О.А.Горчаков, К.Д. Варавко, В.А.Джанибеков, Ю.А.Шиловский, В.Н.Ешеев.

1979-80-тые годы в развитии стрельбы из лука показали, что советские спортсмены вышли на ведущие позиции среди спортсменов мира. Об этом говорят рекорды и результаты, показанные на Олимпийских играх, чемпионатах мира и Европы, международных соревнованиях.

Таджикский лучный спорт советского периода был в русле общесоюзного и его успехи стали заметны уже к середине 70-х годов XX века [1, 235].

В VI Спартакиаде народов СССР 1975 года приняла участие команда лучников Таджикистана. Мастер спорта международного класса Александр Панжин с 2335 очками занял первое место и впервые получил звание чемпиона Спартакиады народов СССР. Зебинисо Рустамова заняла четвертое место, сборная Таджикистана заняла 7 место, что было большим достижением. Это произошло в довольно сложный период: в лучном спорте шёл процесс изменений в правилах проведения соревнований, проводилось соответствие с новыми международными стандартами. Теперь соревнования – чемпионаты стали проводиться по двум категориям в зависимости от используемых луков:

- блочный (изобретен в 1982), который позволяет увеличить скорость полета стрелы до 320 км/час;
- классический, в котором скорость полета стрелы до 240 км/час.

Говоря о достижениях таджикского лучного спорта в советский период истории Таджикистана нельзя обойти материалы о спортивной карьере прославленной таджикской спортсменки, признанной лучшей спортсменкой мира XX века в Таджикистане - Зебинисо Рустамовой. Спортивная жизнь и достижения этой таджикской лучницы как нельзя ярко отражают историю таджикской стрельбы из лука.

Следует напомнить, что таджикский лучный спорт в советское время начинается в 1968 году, с приездом в Душанбе первого тренера по стрельбе из лука. Зебинисо Рустамова была среди первых питомцев новой спортивной секции стрельбы из лука. Зебинисо Рустамова родилась 29 января 1955 года в Душанбе. Она - выпускник Душанбинского государственного педагогического института и Таджикского Института физической культуры. Заслуженный мастер спорта Советского Союза, абсолютная чемпионка мира (1975 г., Интерлакен), бронзовый призёр Олимпийских игр в Монреале (1976 г.), многократная чемпионка мира в составе Сборной команды СССР по стрельбе из лука (1975 г. – Интерлакен, 1985 – Сеул, 1987 – Сидней), обладательница серебряной медали чемпионата мира 1977 г. в Австралии, многократная чемпионка Европы (1976 г. – Копенгаген, 1985 – Измир, 1986 – Париж), 15 кратная чемпионка Советского Союза, 20-кратная рекордсменка Мира и Европы, Советского Союза и Таджикистана, победительница многих международных, всесоюзных и республиканских турниров разного уровня. Зебинисо Рустамова является обладателем золотых, серебряных и бронзовых медалей в Играх «Дружба-1984» в Праге (Чехословакии, которые были альтернативой Олимпийским Играм) и в Лос-Анджелесе (США). За выдающие заслуги в развитии таджикского спорта она награждена орденом «Знак почета» и медалью «За трудовую доблесть» [4, 101-105].

Пример и достижения Зебинисо Рустамовой привели в таджикский спорт много молодых девушек, стремивших последовать примеру своего кумира. Среди них – молодые спортсменки-таджички, получившие известность в спортивном мире: Гавхар Пулатова, Гулчехра Рустамова, Лола Абдуллоева, Саодат Ахмадова (Ахмедова), Гулчехра Ахророва, Саодат Максудова, Парвина Додхоева, Зухра Лакаева, Лола Валиходжаева, Аксана Воловская, Инютина Любовь, Наргис Набиева, Фируза Зубайдова, А Камалединова и многие другие [10, 244].

Прежде всего следует сказать о Нуриниссо Рустамовой, сестре Зебинисо. Нуриниссо, еще в школьные годы стала посещать тренировки своей сестры в секции общества «Динамо» в Душанбе. Сёстры Рустамовы тренировались у одного тренера – Виктора Герасимовича Пряхина. Впервые Нуриниссо пришла в секцию в 1973 году, а уже через год тренировок стала успешной лучницей. В ноябре 1974 года Нуриниссо Рустамова впервые выполнила нормативы Мастера спорта СССР. После этого Нуриниссо включили в состав сборной команды Таджикистана по стрельбе из лука. В декабре 1974 года в составе сборной Таджикистана Нуриниссо поехала в Ашхабад и приняла участие в открытых соревнованиях за Кубок Туркменской ССР по стрельбе из лука. Поездка оказалась удачной: Нуриниссо заняла второе место и повторно выполнила нормативы Мастера спорта СССР. Свой достойный вклад в копилку Сборной команды Таджикистана внесла Нуриниссо Рустамова и на VI Спартакиадае народов СССР 1975 г., состоявшейся в Ашхабаде. А в 1977 году на Международных соревнованиях «Стрелы северных стран» в Таллинне Нуриниссо вошла в состав 6 лучших стрелков из лука среди женщин мира. Успехи отдельных спортсменов из Таджикистана не было случайностью: здесь сформировалась очень хорошая, слаженная школа лучного спорта. Успех сопутствовал всей команде, которая стала в ряд лучших и перспективных команд из республик Советского Союза. В 1983 году женская сборная команда Таджикистана по стрельбе из лука стала Победителем Кубка СССР. В 1986 году Гавхар Пулатова стала Чемпионкой Европы среди молодежи, 1991 году Лола Валиходжаева стала Чемпионкой Мира среди юниоров в командном зачете [10, 67]. Нельзя не отметить и лучших лучников из состава мужской сборной Таджикистана. Так, определённый вклад в развитие лучного спорта в Советском Таджикистане внёс

лучник Вадим Шикарёв. За хорошие показатели в стрельбе из лука он получил почётное звание Мастера спорта СССР международного класса (МСМК). На чемпионате мира в Польше В.Шикарёв выступая в составе сборной команды СССР получил титул чемпиона мира 1989 года. В 1991 году В.Шикарёв в личном зачёте завоевал бронзовую медаль в чемпионате мира (Финляндия) и второе место в командном зачёте. А в следующем 1992 году на Олимпийских играх в Барселоне установил олимпийский рекорд на 90 м.

Победы таджикских лучников сыграли очень важную роль в распространение этого вида спорта среди населения республики, завоевывая любовь среди всех возрастных групп [7]. Это были Панжин Александр, МС СССР международного класса, Чемпион Спартакиады, рекордсмен мира и победитель международных турниров, МСМК Сайлау Рахимджанов, Умбаров Салим и др.

Стрельба из лука стала популярным видом спорта благодаря высоким результатам на международных соревнованиях. Росло число спортивных секций: сначала это секция стрельбы из лука в добровольном спортивном обществе «Динамо», затем открылась специализированная школа по стрельбе из лука при спортивном обществе «Спартак». Вслед за этим были созданы школы по подготовке лучников в спортивном обществе «Трудовые резервы», Средне - Азиатском военном округе (САВО) СКА -12 и т.д.

В начальный период школы и секции были в основном в столице республики. Но очень вскоре, для популяризации стрельбы из лука открылись секции в Кургантюбе, в Худжанде, в Табошаре, в Хороге, где тоже появлялись спортсмены, которые показывали высокие результаты и выступали на всесоюзных соревнованиях.

Распад Советского Союза в 1991 году стал разрушением и для слаженной и хорошо разработанной системе подготовки молодых спортсменов. В эти годы 1991-1992 очень многие спортсмены высокого класса выехали из Таджикистана. Заслуженный тренер, подготовивший целую когорту высококвалифицированных специалистов – Пряхин В. Г. и А.Панжин со своей семьёй уехали еще раньше в Литву, а с 1992 года выехали из страны завоевавшие известность и титулы таджикские спортсмены, мастера стрельбы из лука Мархабо Шарипова, Любовь Инютина, Александр Кирилов, Лола Валиходжаева, Зубайд Салимов и многие другие, которые в данное время работают успешно за рубежом, и их воспитанники показывают высокие результаты.

В годы независимости произошло возрождение лучного спорта в Таджикистане. Основатель мира и национального согласия, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон уделяет большое внимание развитию таджикского спорта. Ежегодно вводятся в строй спортивные комплексы, стадионы и площадки, где молодёжь страны имеет возможность заниматься любимыми видами спорта, в том числе и стрельбой из лука. Благоприятные условия и постоянный рост мастерства таджикских лучников позволяют надеяться в перспективе на высокие спортивные достижения таджикских спортсменов и в стрельбе из лука.

Литература:

1. Бабаджанов А.К. Развитие физической культуры и спорта в Таджикистане (1917-1997)// Дисс.докт.ист. наук.- Душанбе, 1998.
2. Бустонова Н.Д. Участие женщин Таджикистана в физкультурном движении 1955-1985 гг.//Дисс.канд.ист.наук. – Душанбе, 1995;
3. Веселовский Н.И. Роль стрелы в обрядах и её символическое значение//ЗВОРА, т.25. - 1921. - С.273-292.
4. Гаффоров У. Зебунисо Рустамова. – Худжанд: Ношир, 2015. – С.101
5. Косимова М. С. Лук и стрелы в визуальных источниках культуры иранских народов//Вестник ТГУПБП (Отд. гуманитарных наук). - №4(65). - С.13-19

6. Косимова М.С. Из истории лучного спорта в Таджикистане//Вестник ТГУПБП (Отделение гуманитарных наук). - 2017. - №4(69). - С.23-31
7. Сафаров Ш.А. Национальные игры как цивилизация таджикского народа. – Душанбе, 2012. – 320 с.
8. Рустамова З. Быстрее! Выше! Сильнее! – М.Советский спорт, 2001. – 136 с.
9. Турсунов Н.Н. Практикум по психологии физического воспитания и спорта. - Душанбе, 1983 - 286 с.
10. Шамсиддинов М. Агар зан-бону сариштаи варзиш месиришт/М.Шамсиддинов. – Душанбе, 2011. – 244 с.
11. Khorasani M.M., Dwyer B. An annotated translation and description of an untitled Persian archery manuscript written by al-Abdolvāji Abu Torāb al-Musavi al-Qad Makāhi on a day of Jumada al-Thani, the year 1114 (November 1702) // Историческое оружиеведение. - 2016. - № 4. - С. 85 - 114.

Камилджанов Мухаммаджон Нейматджонович,
Ўзбекистон ёшлар иттифоқи Бухоро вилояти Кенгаши қошидаги “Камалак”
болалар ташкилоти раиси. mukhammadjon.98@mail.ru

БЕҲБУДИЙ ҚАРАШЛАРИДА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗНИ ЮКСАЛТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

***Аннотация:** Мазкур мақолада жади́дчилик ҳаракатининг ёрқин намоёндаси Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг халқимиз миллий маънавиятини юксалтириши соҳасидаги хизматлари таҳлиliga бағишланган.*

***Калит сўзлар:** маърифат, уйғониш, таълим, тараққиёт, миллий онг, “узули жади́д”, “Самарқанд”, “Ойина”, театр, маданият.*

***Аннотация:** Данная статья посвящена анализу заслуг Махмудходжи Беҳбуди, яркого представителя движения джадидов, в повышении национальной духовности нашего народа.*

***Ключевые слова:** просвещение, пробуждение, образование, развитие, национальное сознание, “метод джадидов”, “Самарканд”, “Ойина”, театр, культура.*

Жади́дчилик ҳаракати мамлакатни сиёсий-маданий қолоқликдан қутилиш, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиб, халқни замонавий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, миллий давлатчилик асосларини барпо этиш, озод ва фаровон жамият қуриш, туркий тилларга давлат тили мақомини бериш, миллий қўшин тузишни йўлга қўйиш ташаббуслари орқали ўзбек халқи тарихида янги саҳифани очиб берди. Уларнинг ҳаракат дастурлари ватанпарварлик, миллатпарварлик, маърифатпарварлик, тараққийпарварлик каби илғор ғояларга асосланиб, миллий уйғонишга фақатгина юртни мустамлакачиликдан озод қилиш йўли билан эришиш мумкинлигини илгари сурдилар. Бу мақсадга эришиш йўлини эса таълим - тарбияда, маърифатда, жаҳон халқлари маданий янгиликлардан хабардор бўлишда деб ҳисоблаганлар.

Маънавий бўҳронлар кучайган даврда миллий маънавиятни юксалтирмай ҳамда умуминсоний қадриятлар уйғунлигидан баҳраманд бўлмасдан туриб, маънавий-маърифий, ижтимоий-иқтисодий тараққиётга эришиб бўлмас эди. Маърифатпарвар жади́длар миллатнинг маънавий янгилиниши йўлида ўзларининг бутун куч ва истедодларини сафарбар этиб, ўз ҳаётларини қурбон қилдилар.

Жади́дларларнинг халқимиз маънавий янгилинишларда тутган аҳамияти қуйдагиларда яққол намоён бўлди:

Биринчидан, улар эркинликка, мустақилликка, зўравонликка олиб келувчи, турли қон тўкишлар билан эмас, балки аҳолининг саводини чиқариш, уларнинг маърифатли қилиш орқали қарамликнинг келиб чиқиш, унинг миллат тақдиридаги сабабларини англаб етиш даражасига кўтаришдаги ҳаракатлар;

Иккинчидан, миллий ўзликни англаш ва миллий онгни ривожлантириш, миллий ҳамжихатликни тامينлашнинг асосий омили эканлигини, миллий бирликни вужудга келиши эса уни тараққиётга олиб борувчи асосий омили эканлиги борасидаги ҳаракатлари;

Учинчидан, жадидчилик ҳаракати намояндалари нафақат ўз ғояларини илгари суриш, уни ташфиқот қилиш доирасида чекланиб қолмасдан, балки улар аҳолини умумий савадхонлигини кўтариш борасида ўз маблағлари ҳисобларидан мактаблар очдилар, газета, журнал, китобларни нашр этишни йўлга қўйдилар. Бу ҳаракатнинг заминиде чинакам маънавият туради. Чунки, улар урушларга, жохилликга ва қарама – қаршиликларни авж олдиришга эмас, балки юксак маърифатга ва сиёсий онглиликка эришиш орқали озодлик ва тараққиётга эришиш мумкинлиги учун фаолият кўрсатганлар. Ана шу жиҳатлари билан жадидчилик ҳаракати миллий маънавиятимиз ривожиде ҳисса қўшдилар.

Бу ҳаракатнинг йирик вакили ва раҳномаларидан бири сифатида Маҳмудхўжа Беҳбудий (1871-1919) алоҳиде ажралиб туради. Унинг бу ҳаракатлари натижасиде “Туркистон жадидларининг отаси” сифатида халқ маърифатини кўтариш ва истиқлол учун курашнинг етакчиларидан бири сифатида тарихга ўчмас из қолдирди.

Беҳбудийнинг хизмати французларнинг Жан Жак Руссолари, русларнинг Ломоносов, Чернишевский, Добролюбовлари, Кафказ туркларининг Фатҳали Охундов ва Нажафбек Вазировлари, татарларнинг Ш.Маржоний ва Қ.Носирийси ила бирдир [1].

Беҳбудий “усули жадид” мактаблари фаолиятини ташкллаштириш, уларга дарслик ва қўлланмалар ёзишга жонбозлик кўрсатиб, янги усулдаги мактабларнинг миллий-маданий юксалишимиздаги роли хусусиде ўз мақолаларида таъкидлаб ўтди. Шу мақсадда, аллома “Мунтахаби жуғрофияи умумий” (“Қисқа умумий география”), “Китобат-ул атфол” (“Болалар мактуби”), “Мухтасари тарихи ислом” (“Ислоннинг қисқача тарихи”), “Амалиёти ислом”, “Мадҳали жуғрофияи умроний” (“Аҳоли географиясига кириш”), “Мухтасари жуғрофияи Русий” (“Русиянинг қисқача географияси”) каби дарсликлар муаллифи ҳисобланади [2].

Муаллифнинг бу борадаги хизматлари ўзбек мактаблари учун тузилган дарслик ва қўлланмалар сифатида эмас, шу билан бирга, тил-ёзув маданиятимиз ривожига ҳам ҳисса қўшди. Жумладан, аллома 1913-йилда “Самарқанд” газетаси ва “Ойина” журналини нашр этишни йўлга қўйди [3]. “Ойина” журнали ўзбек тилида чиққан биринчи журнал эди. У халқ орасиде анча машҳур бўлган.

1912-йилда ёзилиб, 1913-йилда босиб чиқган “Падарқуш” драмаси ўзбек драматургия санъатининг янги саҳифасини очиб берди. Унинг “Падарқуш” драмаси биринчи бор 1914 йил 27 февралда Тошкентдаги “Колизей” театрида қўйилиши жуда катта маданий-маърифий воқеа бўлди.

“Падарқуш” Туркистонни жунбушга келтирган қирғинбарот инқилоб йилларида ҳам саҳнадан тушмади. Бир томондан, миллатни маърифат ва тараққиёт сари ундашда буюк рол ўйнаган бўлса, иккинчи ёқдан, профессионал ўзбек театри ва драмачилигининг майдонга келиши ҳамда тараққиётиде муҳим хизмат қилди [4].

Президентимиз Шавкат Мирзиёев бу ҳақиде алоҳиде тўхталиб, қуйидагиларни эътироф этадилар: “Ҳурматли театр арбобларимиз ўзларининг матбуот ва телевидениедаги чиқишларида кўпинча маърифатпарвар бобомиз Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Театр – ибратхонадир” деган ҳикматли сўзларини келтиришни яхши кўрадилар. Лекин мана шу доно сўзларни фақат оғизда айтмасдан, ўз фаолиятимизда уларга амал қилсак, айни муддао бўларди, деб ўйлайман” [5].

Беҳбудий бундай адабиётнинг илк намуналарини яратиб, миллий онг ривожининг маънавий асосларини тўрт тилда деб эътироф этади, маданий мерос, тарихий хотира, урф-одатлар, анъаналар, миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигида деб ҳисоблайди. Ушбу асослардан Туркистон халқлари маънавий озуқа олиши ҳамда миллий ўзлигини англашига ҳаракат қилади. Бу борада Беҳбудийнинг куйидаги тўрт услдаги фаолияти диққатга сазовор:

Биринчидан, алломалар янги услдаги мактаблар очиб, бу мактаблар учун дарслик ҳамда қўлланмалар яратиб уларни маърифатга даъват этди;

Иккинчидан, Беҳбудий халқни уйғотишда тарғибот ва ташвиқот ишларининг муҳимлигини англаб, уларни замондан хабардор бўлишлари учун газета ва журналларни ташкил этишга ҳаракат қилди;

Учунчидан, мутафаккир миллий ўзбек адабиётини яратиш билан бирга ўз ғояларини насрий ва драматик асарлар орқали халқ онгига етказишга ундади;

Тўртинчидан, унинг жонкуярлиги натижасида, жадид театри вужудга келди.

Аллома ушбу ислохотчилик ҳаракатлари билан озодлик, эркинликка эришиш учун миллий онгни ўстириш зарурлигини англаб, болаларга диний ва дунёвий илм бериш билан бирга, миллат фарзандларини замонавий илм олиш учун тараққий топган мамлакатлардаги ўқув юртларига юбориш керак деган масалани ўртага ташлади. У куйидаги уч қоидани олға сурди:

1. Замон тарбияларидан келиб чиқиб иш кўриш;

2. Миллат тақдири ва истиқболни белгиловчи миллий кадрларни етиштириш;

3. Миллий бирликдан чиқиб, дунё микёсида фикрлай оладиган, чет эллар билан сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий муносабатларда жахон андозлари даражасида иш юритадиган миллатга айланиш. Асримиз бошларида илгари сурилган бу қарашлар ҳозирги давримиз учун мослиги билан ҳам аҳамиятлидир.

Мухтасар қилиб айтганда, алломанинг ушбу ислохотчилик хизматлари негизида халқимиз маънавий тафаккурини яна бир поғона юксакка кўтаришга хизмат қилди. Унинг фалсафий ахлоқий қарашлари, миллий мустақилликка эришининг муҳим дасуриламали вазифасини ўтаб берди. Президентимиз таъкидлаганларидек, “2020 йилда халқимиз тарихининг мураккаб давларида, маърифат машъаласини баланд кўтариб чиққан улуғ аллома ва жамоат арбоби Махмудхўжа Беҳбудийнинг 145 йиллик таваллуд санаси кенг нишонланади. Умуман, биз жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади” [6].

Умуман олганда, Ватанимиз мустақиллигини мустаҳкамлашда Беҳбудийнинг теран ғояларин англаш халқимизни “Миллий тикланишдан-миллий юксалиш сари” эзгулик сари одимлаб боришига хизмат хизмат қилиши шубҳасиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бегали Қосимов. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. –Т.: “Маънавият”, 2004. –Б.139.

2. Бегали Қосимов. Ўзбек адабиёти ва адабий алоқалари тарихи. - Т.: “Фан ва тахнология”, 2008. –Б.241.

3. Беҳбудий М. Танланган асарлар //Б.Қосимов. –Т.: “Маънавият”, 1999. –Б.9.

4. Наим Каримов. Махмудхўжа Беҳбудий. . –Т.: “Ўзбекистон”, 2011. –Б.4.

5. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси //“Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил 4 август, №153 (6847).

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисига Мурожаатномаси маърузаси //“Халқ сўзи” газетаси, 2020 йил 25 январь, №19 (7521).

Комилова Ф.А.,
ассистенти кафедраи чомашиносии ДИС ДДТТ

ДАРЁФТ ВА ҲИМОЯИ МАНФИАТҲОИ МИЛЛӢ ЧУН РУКНИ МУҲИМИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

Аннотатсия: Дар мақолаи зерин таҳлили мавзӯ аз лиҳози илми фарҳангиносии собит менамояд, ки бунёди давлати миллӣ на фақат бо ҳалли муаммоҳои мубрами сиёсӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ, балки ба эҳё намудани маънавиёти чомеа, қабл аз ҳама фарҳанги миллӣ, вобаста мебошад. Дар ин росто, тавассути эҳёи фарҳанг дигаргун намудани симои маънавий, худшиносии миллии шахс ва чомеа аз самтҳои афзалиятнок маҳсуб меёбад, зеро тавре дар раванди таҳқиқот дарёфтем, худшиносии василаи асосии ба маънавият расидани инсону чомеа мебошад.

Худшиносии миллӣ ин решаи миллат аст, агар вай заиф бошад, миллат пароканда ва нопадид мегардад. Бинобар ин, бояд баҳри мустақкам гардонидани худшиносии, ки ҷузъҳои асосии он ватанпарастӣ, ҳештаниносии, ифтихори миллӣ ва зиракии сиёсӣ мебошад, аз тарафи давлат ва чомеаи шахрвандӣ мунтазам тадбирҳои зарури андешидан зарур аст.

Калидвожаҳо: фарҳанги миллӣ, маданият, ахлоқ, санъат, худшиносии, худогоҳӣ, маърифат, маънавиёти инсонӣ, таҳлили иҷтимоӣ-фалсафӣ, муносибатҳои миллӣ, ташаккули худшиносии, эҳёи фарҳанги миллӣ, модернизатсия, ҷаҳонишавӣ, гносеологӣ, хориқа (феномен).

Ключевые слова: национальная культура, культура, мораль, творчество, искусство, самосознание, образование, человеческое сознание, социально-философская, межнациональные отношение, развитие национальной самосознания, возрождение национальной культуры, модернизация, глобализация, гносеология, феномен.

Keywords: national culture, culture, moral, creation art, self-awareness, education, man consciousness, socio-philosophical analysis, international cultural relations, development of the national consciousness, revival of national culture, modernization, globalization, epistemology, phenomenon.

Дар шароити соҳибистиклолӣ ва раванди бунёди давлати миллӣ баробари омилҳои моддӣ, нақши омилҳои маънавий, хусусан фарҳанги миллӣ ва худшиносии миллӣ, ба сифати омилҳои таҳкимбахшандаи сулҳу суботи чомеа афзуда истодааст. Воқеан, сари ин мавзӯ таваҷҷуҳи амиқи илмӣ мебошад, зеро беҳабари аз фарҳанги суннатии хеш ва дар ин росто сатҳи нокифояи худшиносиву худогоҳии миллии баъзе кишрҳои чомеа, боиси ноустувории сулҳу суботи чомеа гашта истодааст.

Худшиносии миллӣ ҳамчун хориқаи воқеияти объективӣ, бе заминаҳои муайяни объективии амалкунунда наметавонад арзи вучуд намояд, аммо ҳамчун падидаи аз рӯи хусусияти амалкарди худ инъикосёфта, ташкилаи субъективӣ ба шумор меравад. Ин тарафи масъала моро водор менамояд, ки худшиносии миллиро аз нуқтаи назари муносибатҳои байниҳамдигарии заминаҳои объективӣ ва омилҳои субъективӣ баррасӣ намоем.

Аз ҷумла худшиносии миллӣ хислати рефлексивӣ дорад, зеро он нафақат зери таъсири омилҳои ҳаёти моддӣ ташаккул меёбад, балки он дар даврони соҳибистиклолӣ

аз доираи муносибатҳои моддӣ берун рафта бештар ба фарҳанги миллӣ ва маънавиёти инсон вобастаги пайдо намудааст. Азнавдарккунии концептуалии фарҳанги миллӣ тақозо менамояд, ки онро на фақат шакли зуҳури худшиносии миллӣ, балки худшиносии миллиро ҳамчун омили муҳими рушди фарҳанги миллӣ баррасӣ намуда, диалектикаи байни ин падидаҳоро амиқан муайян намудан ҳам аз лиҳози назариявӣ ва ҳам амалӣ аҳамияти муҳими илмиро дорост. Ва ниҳоят, бояд тазаққур дод, ки худшиносии миллӣ хориқаи гӯё инкишофёбанда буда, он чанбаи иҷтимоиву фарҳангиро дорост.

Иҷтимоиёт ва фарҳанг ду чанбаи муҳими фаъолияти инсон буда, дар он кулли таҷрибаи андӯхтаи инсон маҳфуз дошта мешавад. Вобаста ба тағйирёбихое, дар фазои иҷтимоӣ-фарҳангӣ сурат мегирад табиат, сохтор, рисолат ва моҳияти мафҳумҳо низ дигаргун мегардад. Аз ин рӯ, дар назди илмҳои ҷомеашиносӣ, аз ҷумла фарҳангшиносӣ, ҳамеша зарурияти азнавдарккунии методологияи таҳқиқот, мушаххасгардонии мазмуни мафҳумҳои асосии мавзӯи таҳқиқшаванда ба миён меояд.

Имрӯз дар шароити арзи вучуд намудани гуногунфикрии илмӣ эътироф гаштааст, ки маҳз дар ҳамон замон ҷудошавии назария аз амалия, бахусус дар омӯзиши масъалаҳои марбут ба миллат ва муносибатҳои миллӣ ба таври равшан ба мушоҳида мерасид. Масъалаҳо ва зиддиятҳои мавҷуда дар раванди рушди миллӣ ва муносибатҳои байни миллатҳо мавриди омӯзиш қарор намегирифтанд, назарияҳо дар бораи “гулгулшукуфӣ” ҳар як миллат ва халқият, дар бораи наздикшавии ихтиёрии онҳо, нияти муътақид сохтан ба “ҳалшавандагии пурра ва бебозгашти” масъалаи миллӣ дар кишвар самтҳои афзалиятнок ба шумор мерафтанд. Раванди оғозгардидаи азнавсозии ҷомеа дар даврони соҳибистиклолӣ аз як тараф ба ошкор намудани масъалаҳо ва ихтилофоти воқеии рушди миллӣ ва муносибатҳои байни миллатҳо мусоидат намуд ва аз тарафи дигар, имконияти таҳлили объективии илмии онҳоро густариш дод.

Дар даврони соҳибистиклоли масъалаҳои марбут ба эҳёи фарҳанги миллӣ ва вусъат бахшидан ба ташаккули худшиносии миллӣ на фақат дар дар илмҳои ҷомеашиносӣ, балки дар сиёсати иҷтимоӣ-фарҳангии давлат низ самти афзалиятнок пайдо намуданд. Дар ин масир нисбати масъалаи эҳёи фарҳанги миллӣ ва дар ин замина вусъат бахшидан ба худшиносии миллӣ нақши асарҳои бунёдӣ, мақолаҳои илмӣ, суҳанрониҳои Пешвои миллат, Асосгузори Сулҳу Ваҳдати миллӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон, ки дар онҳо саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик варакгардони шуда таърих ва фарҳанги миллӣ ба таври фарогир аз лиҳози арзишҳои даврони соҳибистиклолӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуданд, аҳамияти беназир доранд.[1.19]

Фарҳанг падидаи иҷтимоиву таърихист, зеро ҳар як зинаи рушди ҷомеа дорои фарҳанги хеш мебошад, дар он арзишҳои дар таҷрибаи гузаштагон ва имрӯзиён ташаккул ёфта, ки ҳоло ҳозир барои рушди ҷомеа ва инсон зарур аст, таҷассум менамояд.

Яке аз сабабҳои дар даврони соҳибистиклолӣ рӯовариҳои ҷомеаву давлат ба моҳияту рисолати эҳёи фарҳанги миллӣ дар ҳамин нукта ниҳон аст. Ин андешаро Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомали Раҳмон хеле нуктсанҷона баён намудааст: “Мо ба таърих на ба он хотир муроҷиат менамоем, ки онро амиқан ва айнан барқарор намоем, балки мо ба гузаштаи хеш барои тақвияти руҳи созандагӣ, бузургдошти хотираи нахустачдоди роҳкушои мо, ки дар дарозии таърих ба ақидаҳои нав камар баста, бо дастовардҳои бузургу ғайриоддӣ ноил гаштаанд, рӯй меоварем. Охир як сарчашмаи воқеии худшиносии миллӣ, қабл аз ҳама, бунёди давлати соҳибистиклол, ваҳдати миллӣ, рӯй овардан ба гузаштаи пурифтиҳор, ҳифзи тамаддуну мероси фарҳангии ниёгон ва поси хотири шахсиятҳои тавонову фарзандони бузурги миллат мебошад».[2.11]

Ҳамин тариқ, фарҳанг тамоми соҳаҳои ҳаёти инсонро дар бар гирифта, дар ташаккули симои шахс ва ҷомеа нақши муассир дорад. Вобаста ба ин, бояд тазаққур дод, ки дар замони бархӯрди тамаддунохӯву фарҳангҳо, арзи вучуд намудани равандҳои гуногуни иҷтимоиву сиёсӣ, ноустувории вазъи ҷаҳони имрӯза масъалаи нақши фарҳанг, хусусан дар худшиносии афрод боло рафтааст. Дар адабиёт худшиносии инсонро ҳамчун амалиёт, эҳсос, фикр, сабабҳои рафтор, манфиат, мақоми худро дар ҷамъият дарк кардани одам тавсиф менамоянд. Агар ин нуктаро ҳамчун тақияҳои методологӣ қарор диҳем, пас дарк намудан душвор нест, ки дар ташаккули олами ботинии инсон пеш аз ҳама фарҳанг нақши ҳалкунанда мебозад.[3-133]

Воқеият чунин аст, ки дар тӯли тамоми зиндагӣ инсон барои шинохти худии худ майл менамояд ва меҷӯяд ба саволи “Ман кистам?” ҷавоб гӯяд. Дар ин хусус ҷомеашиноси олмонӣ Э. Фромм чунин менигорад: “тамоми ҳаёти фард ба ҷуз раванду шинохти худии худ чизе дигаре нест...”[4-9]. Эрих Фромм ба саволи “Инсон кист?” ҷавоб гуфта пеш аз ҳама таъкид менамояд, ки инсон чиз нест, балки мавҷудоти зиндаест, ки доимо дар рушду камолот аст. Ҳаёти ӯ ҷараёнест, ки зери таъсири омилҳои гуногун қарор дорад. Инсон дорои ақл мебошад, ки тавассути он ӯ ҳақиқатро маърифат менамояд. Баробари ин, мутафаккир таъкид менамояд, ки ашхоси алоҳида ва ҳатто миллатҳои том баъзан бидуни ақл рафтор менамоянд.[4-38]

Бояд тазаққур дод, ки дар шароити ҷаҳонишавии ҳаёти иҷтимоиву фарҳангӣ ва суратафзо гаштани инкишофи технологияҳои ҷадидӣ телекоммуникатсионӣ, ҳудудҳои муоширати иҷтимоии одамон васеъ гашта, масъалаи худшиносӣ ва худогоҳии инсон бо паҳлӯҳои гуногун ба назар мерасад. Одам фақат дар таъмири мутақобила бо одамони дигар, ба мардум тавассути ҷаҳолияти амали бо мушоират худашро метавонад бишносад. Ба ҷамъият вобаста будани худшиносии на фақат дар муоширати мушаккили ҳамдигарии одамон, дар муносибатҳои баҳодихии онҳо, балки дар ташаккули талаботи ҷамъиятӣ, ки ба одамони ҷаҳонна пешиниҳод мегардад, дар дарки худӣ қоидаҳои муносибатҳои тарафайн зоҳир мешавад. Аз ин лиҳоз, худшиносии инсон ҳислати рефлексивӣ дорад, зеро он фақат дарки ҳастии тани худ набуда, балки он дар раванди муносибату муошират, ҳамчунин зери таъсири омилҳои ҳиссию равонӣ, иҷтимоиву фарҳангӣ сурат мегирад.

Яке аз шаклҳои муҳими шинохти инсон ин худшиносии миллӣ мебошад. Дар назари аввал ба назар чунин менамояд, ки вожаҳои “худшиносии инсон” ва “худшинии миллӣ” муродифи якдигар мебошанд. Умумияти ин мафҳумҳо дар он аст, ки онҳо ҷараёни як воқеиятро ифода менамоянд. Аммо таҳлили иҷтимоӣ-фалсафӣ имконият медиҳад, ки фарқи онҳо низ муайян карда шавад.

Худшиносии миллӣ сатҳи мураккабтар, зинаи нисбатан олитари худшиносии инсон аст, чунки дар ин ҷо суҳан на фақат оид ба раванди шинохти худии худӣ инсон, балки муносибати инсон ба арзишҳои миллӣ меравад. Дар шароити муосир таваҷҷӯҳи муҳаққиқон ба масъалаи худшиносии миллӣ, эҳёи фарҳанги миллӣ ва таъсири он ба раванди навсозӣ (модернизатсия)-и он дар шароити ҷаҳонишавӣ ва бунёди ҷомеаи шахрвандӣ вобаста мебошад. Гарчанде вазъи худшиносии миллии баъзе кишварҳои ҷомеаи ташвишвар мебошад, аммо мушоҳидаву таҳлилҳо собит менамоянд, ки дар даврони соҳибистиклоли тамоюли худшиносии миллӣ, дар шакли арҷгузори ба муқаддасоти миллӣ, таҷрибаи давлату ҷомеасозии ниёгон вусъат меёбад.

Аз ин рӯ, ҷанбаи муҳими ташаккули худшиносии миллӣ ин алоқамандии он ба ҷараёни ташаккули шуури таърихӣ мебошад. Маълум аст, шуури таърихӣ кулӣ ҳосиятҳои ин ё он миллатро дар худ инъикос менамояд. Падидаҳои шуури таърихӣ ва фарҳанг мафҳумҳои ба ҳам наздик мебошанд, аммо шиносои бо шуури таърихӣ собит менамояд, ки аз дидгоҳи методологӣ онҳо аз якдигар фарқдоранд. Аз нигоҳи аввал ба назар чунин менамояд, ки шуури таърихӣ ҷузъи фарҳанг мебошад. Аммо таҳқиқи моҳияти ин алоқамандии нишон медиҳад, ки шуури таърихӣ ин на фақат ҷузъи фарҳанг

мебошад, балки вай тамоми дастовардҳои гузаштаре дар бар гирифта, хусусиятҳои фитрии онро муайян менамояд. Аз ин ҷиҳат, фарҳанг падидаест, ки худшиносӣ ва ғаъолияти офарандагии инсон, дарки вижагии таҷрибаи таърихии фарҳангии миллатро дар раванди таърих дар бар мегирад.

Хориқаи худшиносии милли асосан хоси одамони ғаъолманд буда, ҳамчунин падидаи маънавиест, ки зуд таъсири идеологӣ мепазирад, энергияи психикиро дар худ пинҳон нигоҳ медорад ва азбаски ин падида барои ҷомеа бетаъсир намемонад, тарбияи ҳадафмандона вазифаи муҳимтарин ба шумор меравад.

Бешубҳа эҳёи давлатдорӣ тоҷикон, барпо гардидани Тоҷикистони соҳибистиклол, мақоми давлати гирифтани забони тоҷикӣ, вусъатёбии робитаҳои иқтисодӣ фарҳангӣ бо дигар мамлакатҳои ҷаҳон, ташаккули ифтихори милли аз таърихи бойи худ, маданият, расму ойинҳои заминаҳои муҳими раванди ташаккули худшиносии милли мебошанд. Баробари ин, зарур аст ба инобат гирем, ки дар шароити ҷаҳонишавӣ ба фазои арзишҳои умумибашарӣ ворид шудани миллат, муносибати вай бо дигар миллатҳо, шиносӣ ва эҳтироми арзишҳои иҷтимоӣ-фарҳангии онҳо унсурҳои муҳими худшиносии милли маҳсуб меёбад, ки дар таърифоти мавҷуда на ҳама вақт ба инобат гирифта мешавад. [5:158]

Меъёри худшиносии милли ва умуман инкишофи милли – ин натавон эҳёи фарҳанги ниёгон, балки андозаи ба арзишҳои умумибашари ворид шудани миллат, муносибати вай ба дигар миллатҳо, яъне шинохтани баробархукукии дигар халқу миллатҳо, эҳтиром ва шиносии бо маънавиёти онҳоро низ дар бар мегирад.

Дар “назди шуури милли вазифаи асли пеш аз ҳама рисолати бузурги миллатсозӣ ва ба ҳамин хотир вазифаи худшиносии милли меистад. Ба таъбири дигар масъалаҳои гносеологӣ ва онтологияи шуури милли бояд бо онтологияи объективии омили милли пайванди ҳаёти дошта бошад. Дар ин самт мавриди тадқиқоти ҷиддӣ қарор доштани масъалаҳои давлатдорӣ милли, тибқи мантиқи қонуниятҳои ташаккули низоми нави байналмиллалӣ, аз масъалаҳои рӯзмаъра маҳсуб меёбад”. [5:159]

Дар ин росто таъкид намудан зарур аст, ки таҳқиқи илмӣ худшиносии миллии тоҷикон, хусусан вобаста ба таъсири фарҳанги милли ба ташаккулу тақомули он дар илми фарҳангшиносии тоҷик дертар, возеҳтар гӯем, баъди ба дастовардани соҳибистиклолии Тоҷикистон оғоз гашт.

Агар солҳои пешин баъзе муҳаққиқон ин муамморо омӯхта бошанд ҳам, онҳо дар масири ба яқдигар наздикшавии миллатҳо дар раванди бунёди ҷамъияти сотсиалистӣ, муқаддамияти манфиатҳои ҷамъиятӣ нисбат ба шахсӣ, ташаккули назари танкиди ба фарҳанги ғарбиёна мавриди баррасӣ қарор додаанд. Баъди ба дастовардани истиқлолияти давлати тавачҷӯҳи муҳаққиқон ба ин мавзӯ ғаъол гашт, зеро таҷрибаи азнавсозии ҷомеа собит намуд, ки бидуни бедор намудани ҳисси ватандорӣ, арҷгузорӣ ба таърихи миллат, забон ва фарҳанги миллии ӯ бунёди давлати милли ғайри имкон будааст. [6:10]

Худшиносии милли бевосита дараҷаи идроки манфиатҳои аслии миллатро инъикос мекунад, ки дар шаклҳо ва тарзҳои мухталифи таъмини мавҷудияти он зухур менамояд. Миллат ҳамчун умумияти таърихии одамон ҳамеша майл ба ҳифзи дастовардҳои фарҳангии худро хоҳад дошт.

Ҳатман зикр бояд намуд, ки рушди худшиносии милли қонунмандии воқеии манфиатҳои ҷамъиятӣ мебошад. Дар ин падидаи мураккаб, гуногунпаҳлӯ ва инкишофёбанда тадриҷан паҳлӯҳо ва лаҳзаҳои нав арзи вучуд менамоянд, ки қаблан вучуд надоштаанд ё дар ҳолати нутфай будаанд. Агар гуфтаҳои боло ба маҷмӯи масъалаҳои рушди милли ва муносибатҳои байналмиллалӣ дохл дошта бошад, пас, баррасии пурмуҳтавои онҳо нишон медиҳад, ки имрӯз ҷойгоҳи марказиро дар ин мавзӯ худшиносии милли чун қувваи ҳаракатдиҳандаи равандҳои милли ва пайвандҳои онҳо бо фарҳанги милли ишғол намуда истодааст. Ин нукта дар мавриди

муносибатҳои сиёсӣ амалан дуруст мебошад, чаро ки дар заминаи низоъҳо ва ихтилофоти байни миллатҳо маҳз амали ҳамин омилҳо қарор дорад ва пайдоиши падидаҳои номатлубро дар қатъи худшиносии миллӣ, арзишҳои он ва ҳамчунин дар таҳқиқи илмӣ он бояд ҳуст. Бино бар ин, хангоми омӯзиши ин омилҳо ва ҷойгоҳи онҳо дар рушди ҷомеаи муосир, мо кӯшидем захираҳои фаровон оид ба масъалаҳои миллӣ ва муносибатҳои байналмиллалиро бозбинӣ намоем, зеро ақидаҳои пештара оид ба миллат ва этнос алҳол кӯҳна шудаанд. Аз ин нигоҳ, А. Д. Смит барҳақ менависад: “Миллат ҳолат нест, балки раванд аст, агар дақиқтар бигӯем, маҷмӯи равандҳои сафарбаркуни мебошад, ки аслан интиҳо надоранд ва дар ҳар насл “аз нав муайянкунии миллат”, яъне аз нав муайянкунии манфиатҳои миллӣ ба амал меояд. Пас, “модернизм” низ чун маҷмӯи хусусиятҳои миллӣ ва вазифаҳо барои ҳар як миллат ҳамеша аз нав муайян карда мешаванд.” [7:212]

Ҳар як давраи таърихӣ ба тақдирӣ миллат ва халқҳо нақшҳои амиқ мегузорад ва ба рафти барқароршавию тараққиёти онҳо таъсир мерасонад. Тавре Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон менависанд: «Мардуми бостонии тоҷик дар давоми ҳастии худ, ки на як бору ду бор ба имтиҳонҳои душвор рӯ ба рӯ омадааст, имрӯз роҳи тайкардаи худро аз дидгоҳи таърихӣ боддиқат меомӯзад. Зеро таърих ба мо имкон медиҳад, ки ҳар як марҳилаи фарозу нишеби рушди миллиамон, саҳми наслҳоро дар ҳазинаи моддию маънавии он ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар қатори ягонаи таърихӣ дида тавонем. Танҳо ба воситаи шинохти гузаштаи таърихӣ ва тавассути ҳудогоҳии миллӣ ояндаи наслҳои навро метавон муайян кард».[8:10]

Таърих самараи фаъолиятҳои инсон аст ва фаъолияти инсон бошууронаву ҳадафмандона мебошад. Афкори таърихӣ ҳамеша ҷанбаҳо ва ҳудудҳои нави худро зоҳир менамоянд. Таърифи ҳудогоҳии миллӣ аз мавҷудияти якҷанд нишонаҳои фарқкунанда дарак медиҳад, ки худ инъикоси онҳост ва ба туфайли онҳо нисбат ба ҳудогоҳии умумӣ дар муносибати хос қарор дорад. Нишонаҳои фарқкунандаи ҳудогоҳии миллӣ бо махсусиятҳои ҳаёти, забонӣ, фарҳангӣ ва дигар хосиятҳои миллати ташаккулёбанда алоқаманд мебошанд. Душвории таърифи мафҳуми ҳудогоҳии миллӣ дар он аст, ки он аз қисматҳои зиёде таркиб ёфтааст, ки ҳуди онҳо дорои мафҳуми мустакил мебошанд. Муайянсозии тавсифи ин қисматҳо шартӣ дуруст истифода бурдани ҳуди мафҳуми ҳудогоҳии миллӣ ба ҳисоб меравад.[9:32]

Дар тафаккури ҷамъиятии одамон муносибатҳои миллӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии онҳо инъикос меёбад. Мавҷудияти миллӣ қисмати органикии ҳаёти онҳоро ташкил дода, манбаъи пайдоиш, таҷдид ва рушди минбаъдаи ҳамон доираи тафаккури ҷамъиятӣ мебошад, ки онро ҳудогоҳии миллӣ меноманд.

Ҳудогоҳии миллӣ аз ҳамон шароитҳое, ки дар пайдоиш ва рушди миллат нақши асосиро мебозанд, такмил меёбад. Умумияти муносибатҳои иқтисодӣ, ҳудуд ва забон, инчунин умумиятҳои қавмӣ, махсусиятҳои миллии психологӣ ва фарҳангӣ, урфу одат дар намояндагони миллати муайян дарки умумияти миллии ҳудашонро, яъне ҳудогоҳии миллиро тавлид менамоянд. Қадом умумиятҳо ва дар ҷӣ гуна вобастагӣ сабабҳои объективии пайдоиш ва рушди ҳудогоҳии миллӣ гардидаанд, аз роҳҳои мушаххаси ташаккули ҳамон миллат вобаста аст. Тавре ки дар боло зикр намудем, мафҳуми «миллат» мафҳуми нисбатан бунёдии назарияи миллат ва муносибатҳои миллӣ мебошад ва санҷишу аниқ намудани он вазифаи тадқиқоти назариявӣ ба шумор меравад, махсусан агар зарурати бозбинии қатъии тасаввуроти кӯҳнашудаи назариявӣ ба миён ояд.

Қадамҳои аввалин дар бунёди давлатдорӣ навини миллӣ дар кишварамон баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ гузошта шуданд, ки он бар пояи ғояҳои баланди инсонпарварӣ ва ташаккули давлати комилан мардумӣ гузошта шудаанд. Мазмуну моҳияти ин тамоюлотро арзишҳои аслии миллӣ, ки дар тӯли таърих

нобиғаҳои илму фарҳанги мо, бобати ҳуввияти миллии мо дар асарҳои оламшумулшон инъикос намудаанд, ташкил медиҳанд. Аммо баробари ин, бояд фаҳмид, ки давлату миллатсозии замони муосир бо дарки андешаҳои арзишманду ҷолиби ниёгонамон, бидуни муроҷиат ва таҳлилу баррасии ба концепсияҳои муосири назарияи давлатсозӣ ва миллатсозӣ муосир ғайри имкон мебошад.[10.58]

Дар ин робита бояд таъкид кард, ки дар доираи назарияи миллат ва миллатшиносӣ андешаҳои мухталиф баён гаштаанд, ки онҳо заминаи арзи вучуд намудани мактабу равияҳои гуногуни миллатшиносӣ гаштаанд. Муаммоҳои назарияи миллат ва миллатшиносӣ дар доираи парадигмаҳои примордиализм (миллат падидаи яксон ва комилан биологӣ); конструктивизм (миллат падидаест, ки дар натиҷаи фаъолияти элитаи сиёсӣ ба вучуд омада, дар он нақши бузургмардон, пешвоён, зиёӣёни эҷодкор муассир аст); модернизм (инсон омили меҳварист ва ӯ метавонад ояндаи хешро бунёд намояд); постмодернизм (равияи ақлнобоварӣ буда, андешаҳои мавҷударо танкид менамояд, вале ягон назарияи нав пешниҳод накардааст); назарияи сотсиалистиву коммунистӣ (муносибаи форматсионӣ зоҳир намуда миллатро маҳсули ҷамъиятӣ синфӣ меҳисобанд), [9:6,8] баррасӣ мегарданд.

Худшиносии миллӣ маҳсули маънавии тарбияи дуру дароз дар муҳити иҷтимою кавмии мувофиқ мебошад. Вай чун зухуроте ки дар шуури ҷамъияти таҷассум ёфтааст, метавонад вазифаҳои муайяно дар мутобиқшавии фард бо арзишҳои моддиву маънавий, ки дорои махсусиятҳои хоси миллӣ мебошанд, иҷро намояд.

Дар амалияи ҳаёти ҳар яке аз ин вазъиятҳо бо амалҳои фард алоқаманд мебошанд, ки онҳо ба сатҳ ё асоси муҳокимаҳои мавҷуда нисбат ба муқаррароти миллӣ ҷорӣ шуда, мавҷудияти мақсади амалҳоро пешбинӣ менамояд. Дар асоси вазифаи мутобиққунонӣ амали омӯзиш қарор дорад. Масалан, донишҷӯ забонҳо, азхудкунии донишҳо оид ба қаҳрамонҳои таърихиву миллӣ ва ҳамосавӣ. Ин донишҳо дар доираи зехн маҳдуд намешаванд. Онҳо ҳисси психологӣ қаҳрамонписандиро дигаргун карда, бевосита бо ҳисси ифтихори миллӣ алоқаманд мебошанд.[10.58]. Омӯзонидан дар тарбияи муносибати афзалиятнок бо урфу одатҳои миллӣ, анъанаҳо ва монанди инҳо нақши муайяно иҷро менамояд. Интериоризатсия, ки дар зери мафҳуми он берун баровардани ҳиссиёт фаҳмида мешавад, вобаста ба ҳудодоҳии миллӣ худро дар ҳаракатҳо, ҳамчун баромад ба ҳаёти эмпирӣ дармеёбад, мутобиқшавии фард ба системаи забон ва фарҳанги миллиро ифода мекунад, ки дар худ элементҳои махсуси миллиро шомил кардааст. Мутобиқшавии фард ба арзишҳои миллӣ ба бедоршавӣ ва тақвиятёбии ҳудодоҳии миллӣ оварда мерасонад. Заминаҳои ин дар тарбияи хонаводагӣ ва мактабӣ, инчунин зери таъсири дигар омилҳои маҷмӯан амалқунанда ба вучуд меоянд.

Раванди интериоризатсия чизи дигаре нест, ҷуз дохилшавии маҷмӯи маълумот ба шуури иртиботии фард аст. Ба туфайли ин раванд, таъмини воридшавии шахсият ба миллӣ, ба ҳамгуншавии арзишҳои махсуси миллӣ, меъёрҳо, тарзи рафтор, муқаррароти одатҳои ҳаёти рафта мерасад, ки онҳо дар маҷмӯъ ва печдарпеч «сохтори муносибатҳо, талаботҳо, интизориҳо, омӯзишҳо, қоидаҳо, табуҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятиро ташкил медиҳанд, ки онҳо ба сифати асосҳо ва мақсадҳои рафтор хизмат мекунанд ва фард агар хоҳад, ки мавҷудият дошта бошад, бояд онҳоро аз худ кунад».[11.92]

Вазифаи маърифатии ҳудодоҳии миллӣ дар муқаррар намудани шабоҳати худ бо ба худ монандҳо аз рӯи нишонаҳои миллӣ: забон, фарҳанг, таърихи халқҳо, расму анъанаҳои ҳаёти ва монанди инҳо зоҳир мешавад. Ҷанбаи дигари ин вазифа азхудкунии сифатҳои ахлоқии мардум, дарки бартариву камбудии он мебошад.

Вазифаи маърифатӣ дар муқаррар намудани муносибати шахс бо миллӣ, аввалан дар муқаррарнамоии муносибати миллӣ бо байналмиллалӣ, дуюм, дар талошҳои инсон барои «худро шинохтан» зоҳир мешавад, ки он ҳамчун зухуроти шуур ханӯз диққати файласуфони давраи атиқаро ба худ ҷалб намуда буд. Масалан, ҳикмати

бостонии «Худро шинос!» дар асоси таълимоти этикии Сукрот қарор дорад. Сукрот худшиносиро ҳамчун манбаъи ҳудогоҳӣ дониста, таъкид мекунад, ки роҳ ба сӯи ҳақиқат дар шинохти худ қарор дорад. Баъдан таълимоти идеалистии вай дар муҳокимарониҳои пайравони софизм, ки таълимот дар бораи этикаи Сукротро коркард намуданд, инъикос ёфт. Дар муколамаҳои Афлотун ҳудогоҳӣ ҳамчун воситаи истиқрори ҳақиқат арзёбӣ шудааст. Вазифаҳои маърифатии ҳудогоҳӣ аз ҷониби Гегел низ арзёбӣ шудаанд. Вай навиштааст, ки вичдони инсон ба туфайли ҷомеае, ки инсон дар ин қарор дорад, ба воқеияти худ дар «шуури умумӣ» ноил мегардад. [12.339,352]

Вазифаи танзимиву тарбиявии ҳудогоҳии миллӣ, аз нигоҳи мо, дар ҷанбаҳои психологӣ метавонад, ки дар дарёфти меъёрҳои нисбатан муносибтари таъсиррасонӣ ба мардум, барои дар онҳо ташаккул додани шуури байналмилалӣ ёрӣ расонад.

Ҳудогоҳии миллӣ, ки шакли ташкилоти ҷамъиятӣ мебошад, дар ҳаёти одамон ҷойгоҳи муҳимро касб мекунад. Он аз маҷмӯи мураккаби муносибатҳо иборат мебошад, ки тавассути ҷонибҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ҳаёти иҷтимоӣ муқаррар гардида, дар ҳамин замина натиҷаи алоқаҳои объективии одамон бо умумияти муайян мебошад. Дар баробари онҳо ҳудогоҳии миллӣ дар асоси муносибати субъективии инсон бо ҳамнавьони худ, махсусиятҳои тарзи зисти вай, анъанаҳои фарҳангӣ ва муносибаташ бо худ ҳамчун «қисми хурдак»-и бо вай шинос, инкишоф меёбад.

Худшиносии миллӣ ифодаи ҷиҳатҳои муттаҳидшудаи миллӣ дар сохтори иҷтимоӣ ва психологӣ шахс мебошад ва дар шакли ҳиссиёт, ақидаҳо, тасаввурот, самтгириҳои мақсаднок ва монанди инҳо зоҳир мешавад. Охириҳо дар раванди муносибати байнимиллӣ махсусан фарқ карда меистанд. Муқаррарот дар муносибати байнимиллӣ аз бисёр ҷиҳат аз хислати иттилоот дар бораи махсусиятҳои миллии инсон, ки дар шуури вай ҷойгир шудааст, вобаста мебошад. Муҳимияте ки инсон ба аниқияти миллии худ бахшидааст, пеш аз ҳама ба мансубияташ ба миллати мазкур тавассути вазъияти иҷтимоӣ, маърифатнокӣ, фарҳанги ахлоқӣ ва психологӣ ӯ муайян карда мешавад. Ҳоло, дар шароити рушди ҳудогоҳии миллӣ барқарор намудани эътимоди тарафайн ва амалкарди принсипи интернационализм зарур аст. Дар ин маврид истифодаи оқилонаи урфу одатҳои миллӣ ва маросимҳо, ки аз қадимулайём дар мувофиқат бо анъанаҳои умумиинсонӣ барои муттаҳидсозии халқҳо хизмат мекунанд, нақши намоёнро иҷро хоҳад кард. Яъне, тарбияи байналмиллалиро бояд тавассути тарбияи миллӣ, аз рӯи беҳтарин анъанаҳои миллӣ бо назардошти дастовардҳои миллатҳои бисёр ба роҳ мондан зарур аст, ки имкон медиҳад ҳар як миллат на танҳо дараҷаи рушди инфиродии худро таъмин намояд, балки тавонад саҳми сазовори худро дар ҳалли масъалаҳои умумиинсонӣ гузорад.

Пешвои миллат аз рӯзҳои нахуст ба фарҳанг таъям мекард ва имрӯз низ қорбасти аз фарҳанг шеваи фаъолияти доманадори ӯст. Таҷлили ҷорабиниҳои фарҳангӣ, симпозиуму конференсияҳо ва ҷамоишҳои байналмилалӣ бахшида ба таҷлили солгарди фарзандони барӯманди миллат, таҷлили санаҳои бузурги фарҳангӣ, бунёди иншооти замонавӣ, барқарорсозии ёдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ, эҳёи суннатҳо ва анъанаҳои ҳарсолаи миллӣ, қабули санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ, тавассути ҷорабиниҳои байналмилалӣ тарғиби фарҳанги пурғановати миллӣ дар кишварҳои хориҷӣ, баргузориҳои рӯзҳои фарҳангиву ба роҳ мондани сафарҳои ҳунари ва амсоли он аз аввалин рӯзҳо дар маркази тавачҷуҳи роҳбари давлат қарор дошт ва дорад.

Аз ҷониби Ҳукумати ҷумҳурӣ, бахусус Пешвои миллат аҳли ҳунару санъат пайваста зеро тавачҷуҳи хоса қарор дорад. Арҷгузориву кадрдонии захираи хидматҳои онҳо аз маркази диққати Пешвои миллат дур нестанд. “Бунёди муассисаҳои мухташамӣ фарҳангӣ, мақоми давлатӣ гирифтани як қатор муассисаҳои фарҳангӣ, аз қабилӣ ансамблҳои «Шашмақом», «Фалак» ва таҷлили ҷамасолаи ҷашнҳои «Наврӯз», «Меҳргон», «Рӯзи Шашмақом», «Рӯзи Фалак», «Рӯзи Китоб», инчунин дастгирии

чорабиниҳои фарҳангии сатҳи ҷумҳуриявӣ ба байналмилалӣ гувоҳи толошҳои нақшҳои Пешвои миллатанд”. [13.2]

Бояд зикр намуд, ки фарҳанг ҳар хел талқин мешавад, вале бо ин ҳама гунгунмаъноӣ, нуқтаҳои назарро ба ду ҷанбаи асосӣ ҷудо кардан мумкин аст: аз як тараф, фарҳанг ҳамеша дар шаклҳои самараноки худаш – арзишҳои моддӣ маънаӣ, забон, анъанаҳо, расму оинҳо, маросимҳо падидор мешавад ва дар ҳамин шако наслҳои нав онро ба мерос мебаранд.

Ҳамин тавр, алоқаи байниҳамдигарӣ ва вобастагии мутақобилаи фарҳанги миллӣ, ҳудогоҳии миллӣ ва ҳиссиёти миллӣ омилҳои асосии ҳифз ва рушди миллат мебошанд. Нақши интиқолдиҳандагии фарҳанг мисли интиқолдиҳандагии ҳудогоҳии миллӣ аз: а) мавҷудияти асосҳо барои таъмини талаботи афзоюндаи маънаӣ; б) мавҷудияти сабабҳо ва механизмҳои таъмини ҳислати устувори миллат, шуури он ва фаъолиятҳо дар муқоиса бо дигар соҳаҳои ҷомеа; в) мавҷуд будани сифатҳои бедоркунанда ва «нороҳаткунанда»; г) вучуд доштани вазифаҳои «ҳимояӣ» ва «муҳофизатӣ» сарчашма мегирад.[14.9] Фарҳанги ҳар як миллат ва ҳалқият дар зерини таъсири бевоситаи ҳудогоҳии миллӣ қарор дорад. Боз ҳам мушаххастар метавон гуфт, ки рушди фарҳанги миллӣ – зуҳури воқеии махсусиятҳои ҳудогоҳии миллӣ мебошад.

Нақши муҳими фарҳанги маънаӣ дар он аст, ки ҳуди ҳадафи бунёди арзишҳои маънаӣ – ба одамоне донишҳои нав додан, ғани гардонидани олами маънавии онҳо, кӯмак расондан ба онҳо барои интиҳоби мавқеи дуруст дар ҳаёт, ташаккул додани ҷаҳонбинии кодир ба дарку баҳодиҳии воқеияти объективӣ мебошад. Дар рушди иқтисодии маънаӣ анъанаҳо ва расму оинҳои миллӣ нақши назаррас мебошанд: онҳо ҳамеша дар мағз андар мағзи ҳаёти миллӣ ҷойгир шудаанд ва дар муқоиса бо дигар соҳаҳо хеле оҳиста тағйир меёбанд. Анъанаҳо ва русуми миллӣ дар тӯли қарнҳо ҷамъ шуда, аз як насл ба насли дигар интиқол дода мешаванд ва барои ҳамин, тағйирёбии онҳо на танҳо аз соҳаҳои моддӣ иқтисодӣ, балки аз махсусиятҳои рӯҳия ва ҳислати миллатҳо ва ҳалқиятҳо низ вобаста мебошанд.

Фарҳанги маънавии миллӣ – забон, адабиёт, санъат, анъанаҳо, расму оинҳо – омили муҳимтарини мавҷудият ва рушди минбаъдаи миллатҳо ба шумор мераванд. Дар баробари ин, он дар раванди рушди миллатҳо ба миён омада, иқтисодии маънавии онро ғани гардонда, ба рушди ҳудогоҳии миллӣ таъсир мерасонад, махсусиятҳои миллӣ ва тамоми сарвати рӯҳи миллиро афзун менамояд.

Ҳамин тавр, асосҳои маънавии ҳудогоҳии миллӣ: а) мероси фарҳангии ҳусусии ҳар як миллат ва ҳалқиятро ҳамчун пояи рушди минбаъдаи онҳо; б) арзишҳои маънавии ҳалқҳои ҷаҳонро ҳамчун манбаи ғанигардонии аввалиҳо; в) додугирифтҳои фарҳангии байни миллатҳо ва ҳалқиятҳо ҳамчун омили ташаккул ва рушди фарҳангҳои миллӣ ва наздикшавии тадриҷии онҳо; г) қоне гардонидани талаботи фарҳангӣ ва маънавии миллатҳо ва ҳалқиятҳо; д) ғояҳои рушди миллиро ҳамчун асоси ғоявии ташаккули ҷаҳонбинии миллат (ҳалқ) дар худ шомил менамояд. Фарҳанги миллӣ шакли асосии зуҳурёбии ва худифодакунандаи худшиносии миллӣ инсон махсуб меёбад. Маҳз фарҳанг заминаи дифференциатсия ва табақабандии умумиятҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ этникӣ ва худмуайянкунии миллатҳо ташкил медиҳад. Аз ин лиҳоз, ҷараёни ташаккули худшиносии миллӣ ва фарҳанги миллӣ дар алоқамандии диалектики сурат мегирад. Баробари ин, тавре дар раванди таҳқиқот муайян карда шуд, худшиносии миллӣ метавонад барои рушди баъзе унсурҳои фарҳанги миллӣ, аз ҷумла забон, санъати суҳанварӣ, эҳёи ҳунарҳои миллӣ, суруду мусиқии суннатӣ, жанрҳои нави санъат ва дигарҳо мусоидат намояд.

Рӯйхати адабиётҳои истифодашуда:

1. Smith A.D. The Ethnic Origin of Nations//Foreign Affairs N.Y. 1975, № 3 p. 212.

2. Атамуратов С. Национальное самосознание и интернациональное воспитание. Ташкент, 1991, с.101.
3. Выготский Л.С. «Избранные психологические исследования». М., 1956 с.58.
4. Гегель Ф.В. соч., т.4. М., 1959, С. 339-352.
5. Гибш Г., Форверг М. «Введение в марксистскую социальную психологию». М., 1997, с.92.
6. Гулахмедов М., Сулаймонӣ Х. «Эмомалӣ Раҳмон асосгузори давлати навини тоҷикон», Адиб, Душанбе. 2014, с.158-159.
7. Сафаров С. «Муқаддима ба назарияи миллатшиносӣ». Душанбе, Ирфон, 2012 с.6-8.
8. Спиркин А., «Асосҳои фалсафа». Маориф, Душанбе 1991. С-133
9. Табаров Н. «О культурной политике на современной этапе»// паёмномаи фарҳанг. 2002, №6, с.9.
10. Фромм Э., «Бегство от свободы» АСТ, М., 2006, с-9.
11. Ҳабибулин К.Н. «Самосознание и интернациональная ответственность социалистических наций». Пермь, 1974, с.10.
12. Эмомалӣ Раҳмон. «Таджики в зеркале истории». Душанбе, 1996, с-32.
13. Эмомалӣ Раҳмонов. «Тоҷикон дар оинаи таърих». Душанбе, 1997.
14. Ятимов С. «Идеология ва манфиати миллӣ» Ҷумҳурият аз 22 апрели соли 2014. № 74 (22379).

Қораев Шерхон,

Алишер Навоӣ номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети тадқиқотчиси

НАСР ИБН АҲМАД СОМОНИЙ АДАБИЙ МАЖЛИСЛАРИ ВА РУДАКИЙ

Низомий Арузий Самарқандийнинг “Мажмаъун наводир” асари Амир Наср II ибн Аҳмад Сомоний (914-943) давридаги Шарқнинг муҳим илмий ва маданий марказларидан бўлган Бухоро адабий муҳити ҳақида яхлит тасаввур беради.¹ Шунингдек, XI аср тазкиранависларидан Абумансур ибн Муҳаммад Саолобий (960-1038) ҳам ўзининг “Ятиматуддаҳр” (“Замонасининг ягона дурдонаси”) китобида “Сомонийлар даврида пойтахт Бухоро замонанинг машҳур кишилар тўпланадиган, ер юзи адабиётчилари (шоирлари) орасидан бадиийёт осмонига юлдузлар балқийдиган ва даврнинг энг билимдон кишилари йиғиладиган жой”² бўлганини ёзган. “Ятиматуддаҳр” тазкирасида X асрда Сомонийлар пойтахтида яшаб, араб тилида ижод этган 47 нафар бухоролик шоирлар ҳақида ҳам маълумот берилган.

“Сомонийлар илм-фан, адабиёт, санъат, умуман маданиятнинг тараққиётига катта аҳамият берганлар. Улар саройга олим, шоир, бастакор, муҳандис кабиларни жалб этганлар. Бу даврда аҳолининг тили суғди, тожик ва туркий бўлсада, араб тили

¹ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар (Мажмаъун наводир). Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1985.-Б.29.

² Шомухамедов Ш.Форс-тожик адабиёти классиклари.Т. Ўзадабийнашр,1963.-Б.13.

кенг тарқалган эди. Араб тили илм-фан, адабиёт, дин, фикҳ тили ва жаҳондаги энг катта давлат бўлган халифаликда халқаро алоқа тили ҳам эди. Шунинг учун араб тилини билмай ижод этиш ёки бирор вазифага тайинланиш мумкин бўлмаган.

IX – X асрда Сомонийлар давлати пойтахти бўлмиш Бухорода форс тили шунчалик ривож топадики, бу тил ҳалигача адабий форс тили сифатида қўлланилмоқда.

Бухорода Сомонийлар кутубхонаси Шарқдаги кутубхоналарнинг энг йириги ҳисобланган. Сомонийлар даврида Бухоро Ибн Сино, Рудакий, Дақиқий, Балъамий, Наршахий каби буюк зотларнинг ватани бўлган. Сомонийлар даврида Бухорода бадиий адабиёт, аввал араб кейинроқ, X асрда халқ ижоди анъаналарига суянган форс-тожик тилидаги лирик ва эпик шеърят, айниқса, тараққий этади. Рудакий, Фаррухий, Шоҳид Балхий, Дақиқий, Абу Зарраъа, Абу Шукур Балхий, Фирдавсий ижоди ҳам худди Сомонийлар даври анъаналари асосида шаклланди. “Шоҳнома”ни даставвал бошлаган шоир Дақиқий бўлиб, анча ёш эканида зиёфатда ўлдирилган. Шоирдан минг байт дostonнинг бошланғич қисми қолган. Айтишларига қараганда, Фирдавсий ўз асарини бухоролик шоир тўхтаган жойидан давом эттирган.”¹

“Сомонийлар давлатида сиёсий ва маданий ҳаётнинг гуллаб яшнаши, тил ва адабиёт, айниқса шеърятнинг ривожланиши бошқаларга нисбатан анча узоқ ва тинч подшолик қилган Амир Наср II ибн Аҳмад Сомоний даврига тўғри келади.”²

Амир Наср II ибн Аҳмад ҳузурида шеърхонлик кечалари ўтказилган. Ана шундай адабий мажлисларда Бухоро адабий мухити намояндalари Абу Аббос ар-Робинжоний, Абул Муса ал-Бухорий, Абу Исҳоқ Жўйборий, Абул Ҳасан Ағожий, Таҳовий, Ҳаббозий Нишопурий, Абул Ҳасан Кисойй, Абушукур Балхий, Шоҳид Балхийлар билан бир қаторда, “мазкур шоирлар гулдастаси тожи” устод Абу Абдуллох Рудакий (865-941) ҳам қатнашган. Аслида ҳам ҳукмдорнинг адабий кечалари шуҳрати етти иклимга ёйилган шоир Рудакий иштирокисиз ўтмаган. Чунки, Низомий-Арузий Самарқандийнинг ёзишича, Наср II ибн Аҳмад шеърят кечаларида ўқиладиган бадиҳа (ўйлаб ўтирмай тўқиладиган шеър)ни хуш кўрган. Рудакий томонидан айтиладиган бадиҳа эса айнан подшонинг кўнглини шод этган ва адабий мажлисларни қизитган. Бинобарин, “мажлисларда бадиҳа айтиш ва тез шеър тўқиш билан Сомонийлар сулоласи даврида Рудакий эришган бахтга ҳали ҳеч ким эришган эмас”.³

Шоислом Шомухамедовнинг ёзишича, Рудакий сомонийлар тарафидан саройга таклиф этилгач, тез орада шоирларнинг раҳнамoсига айланди. Рудакийнинг бу даврдаги ҳаёти ҳақида энг қадимий тазкиралардан бири 1222 йилда Муҳаммад Авфий тарафидан ёзилган “Луббул Албоб”(“Мағизларнинг мағзи”) китобида шундай дейилади:“...Рудакий уста чолғучи бўлиб етишгач, унинг овозаси бутун дунёга ёйилди. Хурoсон Амири Наср ибн Аҳмад Сомоний уни ўзига яқинлаштирди ва у юқорилаб кетди, унинг бойлиги эса ҳаддан зиёда бўлиб кетди...Ундан кейинги шоирлар орасида ҳеч кимга бундай бойлик, шон-шуҳрат насиб этмади ва ҳеч ким бундай бахт эгаси бўлолмади”.

Рудакийнинг саройга боришига икки нарса сабаб бўлса керак. Биринчидан, у саройга бoрмаса фақатгина шоирлик билан кун кўролмас, демак профессионал шоир бўлиб етишолмас эди. Иккинчи тарафдан, агар у саройдан фойдаланмаса, унинг овозини бутун Хурoсон эшитмас, ажойиб шеърлари ўз қишлоғидан нарига чиқолмай қолиши мумкин эди. У даврда, китоб бoсиб чиқариш ҳали ихтиро этилмаган вақтда, ўз

¹ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т:Ўзбекистон, 1997.-Б.205.

² Шомухамедов Ш. Форс-тожик адабиёти классиклари. Т: Бадиий адабиёт нашриёти, 1963.-Б.12.

³ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар (Мажмаъун наводир). Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1985.-Б.32.

асарларини бутун мамлакатга ёйиш ва ёзиб қолдириш учун саройдан бошқа йўл йўқ эди.

Кўп тазкиранавислар саройдаги Рудакий ҳаётининг ҳаммаси базм(назм ва наво кечалари) ва ўтириш(мажлислар)ларда ўтгани ҳақида гапирадилар.

Саройда яшар экан, у (Рудакий) шоҳ (Наср ибн Аҳмад)ни базмда ҳам, размда ҳам кузатиб бориши, унинг ўтиришлари (мажлислари)да чолғу чалиб, шеър(бадиҳа) ўқиб, шоҳ хизматини бажо келтирган.¹

Нақл қилишларича, Амир Наср II ибн Аҳмад Хуросонни забт этгач, унинг иқлими ва табиати ҳукмдорга ёқиб, Ҳиротда узоқ вақт туриб қолибди. Ватанини соғинган амирлар, аркони давлат Рудакийга совғалар тортиқ қилиб, амирни Бухорога қайтишга кўндиришини сўрашибди. Бир куни Наср II ибн Аҳмад мажлисда ўтириб, Бухорони эсга олади. Фурсатдан фойдаланиб, Рудакий адабий йиғинда дарҳол куйидаги қасидани куйлай кетади:

Мўлиён бўйи буён келмоқдадир,
Ёдга ёри меҳрибон келмоқдадир.
Гарчи дағалдир анчайин Омул куми,
Лек майин ипаксимон келмоқдадир.
Эй Бухоро шод бўлу таъзимга чик,
Чунки подшоҳ – меҳмон келмоқдадир.

Бу қасидани эшитиб амир шу ондаёқ Бухорога йўл олади. Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, “бу шундай содда қасидаки, санъат ва бадиийликда қуввати камдир. Агар шу кунларда бирор шоир бу қасидага ўхшаш(асар)ни подшолар ва амирлар мажлисида ўқигундай бўлса, касодга учраши тайин. Лекин устод Рудакий адвор ҳам мусикий фанида тамом қувватга эга эди. Қасидани созда куйлаб, маъкул қилган бўлса эҳтимол”.²

Фахрий Ҳиравий “Равзат ус-салотин”да Рудакий ҳақида шундай ёзган: “Рудакий назм аҳлининг сарҳайли ва Амир Наср II бинни Аҳмад Сомоний мажлиси надимига айланди ва юсак мартабага эришиб, оддий халқ даражасидан олий мақомга етишди”.³

“Рудакий сарой шоири сифатида Амир Наср II ибн Аҳмад Сомонийга бағишлаб кўплаб қасидалар ёзган, аммо унинг қасидаларини сўнгги даврлардаги кўпчилик шоирларнинг асарлари билан таққослаб кўрсак, Рудакий қасидалари ўзининг услуби, оҳанги ва ғояси билан бошқалардан тамоман ажралиб туради”.⁴

Саолибий “Ятиматуддахр” китобида Рудакийдан ташқари Бухородаги Сомонийлар саройида хизмат қилган кўплаб шоирлар ҳақида маълумот беради: “Бухоро сомонийлар ҳукмронлиги (даврида) шон-шухрат макони, салтанат каъбаси ва замонанинг илғор кишилари йиғилган (шаҳар) эди. Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо ал-Мусавий менга ҳикоя қилиб шундай деган эди: “Менинг отам Абул Ҳасан Амир ас-Саъид Наср ибн Аҳмад даврида Бухорога даъват этилган эди. У ер(Бухоро)га Абул Ҳасан ал-Лаххом, Абу Муҳаммад ибн Матрон, Абу Жаъфар ибн ал-Аббос ибн ал-Ҳасан, Абу Муҳаммад ибн Абус–Сиёб, Абу Наср ал-Ҳузаймий, Абу Наср аз-Зарифий, Рижо ибн ал-Волид ал-Исфаҳоний, Али ибн Ҳорун аш-Шайбоний, Абу Исҳоқ ал-Форисий, Абул Қосим ад-Динаварий, Абу Али аз-Завзаний каби сомонийлар хизматида бўлган ўз даврининг энг фозил муҳожирлари, шоирлари тўпланган эди. Улар ҳаммалари у ерда йиғилишгач, дўстлик суҳбатлари уларни бир-бири билан яқинлаштирган эди. Улар ажойиб музокаралар олиб боришар, мусохаба райҳонлари

¹ Шомухамедов Ш. Форс-тожик адабиёти классиклари. Т: Ўзадабийнашр, 1963.-Б.18.

² Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бустони. Т: Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1981.-Б.22-23.

³ Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Т: “Мумтоз сўз”, 2014.-Б.19.

⁴ Шомухамедов Ш. Форс-тожик адабиёти классиклари. Т: Бадиий адабиёт нашриёти, 1963.-Б.30.

билан алмашишар, адаб мушкларини сочишар, бир-бирлари билан марварид дурларини сепишар ва сеҳр тугунига дам солишарди. Отам менга шундай деган эди ...бу кўпчилик (атоқли) кишилар тўпланган даврдир. Ўйланманки, йиллар давомида ана шунга ўхшаш йиғилишни (қайтиб) кўрмайсан. Ҳақиқатан отам айтгандай бўлди. Ўшанга ўхшаш мажлисларни кўзларим қайтиб кўрмади,”¹ деб ҳикоя қилади Саолобий.

Сомонийлар пойтахтида мажлислар фозиллар, шоирлар, савдогарлар хонадонларида ҳам ўтказилган. Абу Мансур ас-Саолибийнинг ёзишича, Бухоронинг шоирларидан Абу Аҳмад ибн Абу Бакр Ал-Котиб муайян муддат “Доимо уйда қолиб, ўзига суҳбатдошлар кидириш, дўстлар билан мажлис қуриш, ашула ва ўйин-кулги майдонида жавлон уриш билан шуғулланди”.² Бундай дўстлар мажлисларида шоирлар тўпланиб, мушоиралар уюштиришган.

Саолибий ва Низомий-Арузийнинг фикр-мулоҳазалари Х-асрда Бухорода Сомонийлар саройи адабиёт маркази бўлганлигини, маданият ва санъатга берилган эътибор туфайли ҳукмдор Наср ибн Аҳмад мажлисларида турли мамлакатлардан келган адиб, шоир, олимлар иштирок этганлигини тасдиқлайди.

Қобулов Э.,
ТермДУ тарих фанлари доктори
Ражабова С.,
ТермДУ, жaxon тарихи кафедраси ўқитувчиси

ТЕРМИЗ ТАРИХИ ТАДҚИҚОТЧИЛАР НАЗДИДА

Сурхондарё тарихида муҳим ўрин тутувчи ҳарбий, стратегик аҳамиятга эга бўлган Термиз шаҳри тарихнинг барча даврларида ҳукмдорлар эътиборида бўлиб келган. Айниқса Россия империяси ҳукумати Термизга ҳарбий қалъа сифати эътибор берибгина қолмай, , Россиянинг марказий районларида аҳолини кўчириб келтириш[1], шунингдек келажакда Ҳиндистон йўналишидаги ҳарбий таянч марказ сифатида ҳам эътибор қаратган[2]. Шу сабабли бу ерга ҳарбийлар, амалдорларнинг кўплаб келиши кузатилади. Ўз навбатида Россия империяси қўшинларининг Ўрта Осиёга ҳарбий ҳаракатлари бошланиши билан Бухоро амирлигига афғон ҳукумати вакиллари(инглиз ҳукумати тазйики остида)нинг келиши кучайди. Ҳатто афғон ҳукумати Бухоро амиридан Қарши, Карки, Чоржўй, Термиз ва бошқа чегара шаҳарларини Афғонистонга беришини талаб этди[3].

Афғонистондаги нотинч вазият, айниқса 1887 йилда кўтарилган йирик кўзғолон Россия империясининг Шарқий Бухоро ҳудудларида, хусусан, Карки ва Термизда ҳарбий истехком қуриш ишларини тезлаштирди[4]. 1894-1895 йилларга келиб рус ҳукумати Бухоронинг Афғонистон бўйлаб чегарасидаги ҳудудларда ўз мавқеини кучайтириш чораларини излай бошлайди. Худди шу мақсадда 1895 йилда рус ҳукуматининг ташаббуси билан Афғон-Бухоро чегарасида рус ҳарбийларининг 31-Амударё чегара бригадаси ташкил этилиб, унинг штаби Паттакесар қишлоғида жойлаштирилади[5].

Худди шу жойда чегара божхонаси ҳам ташкил этилади. 1891 йилда туғилган Термизлик маҳаллий оқсоқоллардан бири (шаҳарнинг 8-март кўчаси 67 -уйда яшаган) Бердиев Камолнинг ҳикоя қилишича, Термизнинг Паттакесар қишлоғига руслардан биринчи бўлиб, 11 кишидан иборат божхона ходимлари шаҳардаги Холмурод оқсоқол

¹ Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Саолибий.Т. Ўзбекистон, 1992.-Б.50.

² Кўрсатилган асар.-Б.52.

бекча исмли кишининг уйига келиб жойлашишган. Улар Бухоро амирининг сарбозлари ва амалдорлари ҳамроҳлигида келишган[6]. Худди шунингдек, 1885 йилда Саратов губерниясида туғилган ва 1907 йилда Термизга ҳарбий хизматга келган Григорий Васильевич Исаевнинг берган кўрсатмаларига кўра, ҳақиқатдан ҳам Термизнинг Паттакесар қишлоғида Петербургдаги алоҳида корпуснинг 7 округидан 31- Амударё ҳарбий бригадаси ташкил этилиб, Паттакесарга юборилган. Бу ерда ҳарбий бригаданинг штаби жойлашган бўлиб, у 4 та отрядга бўлинган. 1-отряд шаҳарда зобитлар пости деб аталган, 2- отряд Айритомда, 3-отряд Шўроб қишлоғида, 4-отряд эса Маймунтўқай қишлоғида жойлашган. Ҳар бир отрядда 10-12 кишидан иборат солдатлар бўлган[7].

Рус ҳукумати Термизнинг стратегик жойлашувини эътиборга олиб, рус қўшинларининг мустаҳкам ўрнашиб олиши учун барча чораларни кўра бошлайди. Жумладан, 1896 йилнинг баҳорида Самарқанд-Термиз ҳарбий алоқа почта йўли (военно-почтовый тракт) очилади. Ҳарбий казарма қуриш учун 43 гектар ер сотиб олинади.

1897 йил 29 июлда Бухоро амири Абдулаҳадхоннинг буйруғи ва белгиланган нарх асосида Саловат хўжалари номидан Саййид Амирхўжа амлоқдор Саййид Алихўжа 153,5 таноб тахминан 43 гектар ерни 23025 тангага русларга сотишади[8]. Рус ҳукумати ўша йилнинг ўзидаёқ сотиб олинган ерда ҳарбий казарма қуришга киришади. Аммо сотиб олинган ер майдони табиийки, рус ҳукуматининг ҳарбий мақсадларини амалга ошириш учун талабларини мутлақо қониқтирмас эди.

Шу сабабли рус ҳукумати 1900 йил 27 январда Бухоро амирлиги билан янги шартнома тузади. Россия империясининг сиқуви остида амирлик шимолда Қорақум чўли, шимоли-шарқда Сурхондарё, жануби-ғарбда Амударё билан чегараланган ва умумий майдони 10.514 десятинадан иборат (1 десятина-1 га) ерларининг ҳаммасини бепул фойдаланиш тўғрисидаги актни имзолайди. Рус ҳукумати Бухоро амири Абдулаҳадхоннинг бу саҳийлиги эвазига унга “Рус генерали” унвонини беради[9].

Текинга қўлга киритилган ер майдонларидан рус ҳукумати ўзининг ҳарбий ва бошқа мақсадлари учун фойдаланиш режасини тузиб, уни амалга ошира бошлайди. Масалан, мудофаа истехкомлари учун 224,4 десятина, ҳарбий қалъа қурилиши учун 401,08 десятина, ҳарбий лагер учун 50 десятина, ҳарбий машқлар майдони учун 34,4 десятина, томорқа учун 19,59 десятина, Паттакесарда руслар кўрғончаси учун 70,14 десятина, янги шаҳар қуриш лойиҳаси учун 52,63 десятина, Амударё бўйи тўқайзорларида чорва боқиладиган яйлов учун 302,84 десятина ер ажратилади.

Ҳарбийлар ўз фаолиятини бошлаган бир даврда қадимий тарих ва осори-атиқа билан шуғулланувчилар воҳага ташриф буюрдилар. Эски Термиз худудининг Амударё этаклари билан туташ қамишзорларидан бири Маймунтўқай билан боғлиқ маълумотлар археология ихлосмандларининг Туркистон тўғараги архиви ҳужжатларида сақланиб қолган. Ҳозирги кунда ушбу архив ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Давлат архивида сақланади. Ҳужжатлардан бири Бухоро амири Туркистон генерал- губернатори генерал-лейтенант, барон Александр Борисович Вревский номига ёзилган хатдир.

Ушбу хатда Маймун тўқайда қўй боқиб юрган икки нафар чўпон бола 3 та ликопча (тарелка), 2 та тоғора, 1 ликопча (блюдечко), 1 та кичкина идиш (чашка), 1 та тагдонсиз товоқ (посуда) топиб олишганини ва дарҳол Шеробод бекига хабар қилишганини, Шеробод беки эса ушбу буюмларни Бухоро амирига етказганини хабар қилади. Хатнинг охирида 1314 хижрий зулҳижжа ойи қайд қилиниб, аниқ санаси кўрсатилмаган[10].

1896 йилда Термизга археология ихлосмандларининг Туркистон тўғараги фахрий раиси Туркистон генерал-губернатори А.Б.Вревский келади. У Эски Термиз харобаларида бўлиб, у ерда бир қанча тангалар, 3 та лойдан ва 1 та бронзадан

ишланган эчки ҳайкаллари олиб кетади ва уларни тўғарак музейга топширади[11]. 1896 йил охирида А.Б.Вревскийнинг илтимосига кўра, Бухоро амири Саййид Абдулахадхон номидан барча бекликларга хат юборилиб, амирлик ҳудудидаги тарихий ёдгорликларга нисбатан эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, уларни муҳофаза этиш ва топилган тарихий буюмларни, нодир осори-атиқаларни асраб-авайлаб, археология ихлосмандлари Туркистон тўғарагига топшириш учун шахсан Бухоро амирига топшириш шарт эканлиги айтилади. Хат 1314 ҳижрий зулҳижжа ойида битилган бўлиб, санаси кўрсатилмаган. Хатнинг орқасига амирнинг тамғаси босилган эди.

1897 йилда археология ихлосмандлари Туркистон тўғарагининг ҳақиқий аъзоси И.И.Гейер Термиз харобаларида бўлиб, минора, ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси ва ундаги қабртошни суратга олиб, 3 та суратни тўғарак архивига топширди[12].

Шунингдек, 1894-1899 йилларда Термизда архитектура ва тарихий обидаларнинг расмини чизишда анча мунча танилган капитан Б.Н.Литвинов Сурхон-Шеробод воҳасидаги, шу жумладан Эски Термиздаги тарихий обидаларнинг расмини чизиш билан бирга улар ҳақида қисқача маълумотларни ҳам қолдирган[13]. У Эски Термиз харобалари ҳақида анча батафсил тўхталиб, айниқса Эски Термиз қалъаси ҳақида бирмунча муҳим маълумотларни айтиб кетади. Масалан, унинг ёзишча, қалъанинг ташқи деворларидан ташқари ичкари ички муҳофаа деворларининг харобалари борлигини ёзади ва хаттоки баъзи бир девор қолдиқларида дераза ва тиркишлар, деворлар ўртасида эса шинаклар ўрни борлиги ҳақида айтади. У бу деворларни сув ости муҳофаа деворлари бўлиши мумкин деган хулосага келади ва сув остидаги бундай деворлардан 22 тасини санайди. Қалъанинг ғарбий қисмида харобалардан зўрға билиб олиш мумкин бўлган масжид сақланиб қолганини таъкидлайди. Масжид атрофида эса кўпгина қабрлар борлигини айтади. Шунингдек, Б.Н.Литвинов Эски Термиз ҳудудидан Юнон-Бактрия даврига тегишли ваза топиб олганлигини ёзади.

У “Эски Термиз минораси”, “Эски Термиздаги кудук”, “Хўжа Абулҳаким Термизий мрамор қабртоши”, “Хўжа Абдулҳаким Термизий масжиди” номли бир қанча тасвирий санъат асарларини яратади[14].

1898 йилнинг ёзида А.А.Добринский бошчилигидаги Москва антропология ва этнография жамияти аъзолари Дарвоздан илмий экспедициясидан қайта туриб, Термизга келдилар. Экспедиция аъзоларидан А.А.Семёнов Султон-Саодат мақбараси билан танишади ва энг муҳими, мақбаранинг марказий портали (пештоқи)даги ёзувларни ўқийди. Жумладан, аркнинг ўнг томонида: “Султон Саидул Муҳаммадга” ва арк устидаги “Асад ибн абу Ҳасан Муҳаммад” ва чап томондаги “Раббиул Қосим Алийул ибн Муҳаммад ибн Ҳасан” сўзларини ўқийди. А.А.Семёнов тахминига кўра, ушбу ёзув мақбара қурдирган ҳукмдор шажараси бўлиши мумкин.

Шунингдек, мақбара ичидаги сирланган яшил рангли ғиштдан терилган қабртошга тўхталиб, унинг атрофидаги ганч усулида сирланган куфий ёзуви ҳақида маълумот келтиради. Аммо қабртошнинг кўпгина жойлари лой билан жуда беўхшов қилиб суваб ташланганлигини таъкидлайди[15]. А.А.Семёновнинг маълумотларидан шундай хулосага келиш мумкинки, Султон Саодат мақбараси марказий порталининг жануб томонида жойлашган мақбара ичидаги Ҳасан ал-Амир қабри XIX аср охирига қадар нақшинкор сирланган яшил рангда бўлиб, куфий услубда ёзуви ҳам бўлган. Аммо ушбу маълумот бошқа манбаларда учрамайди. Афсуски, ҳозирги кунга келиб ушбу қабр устидаги нақшинкор ёзувлар бутунлай ўчиб кетган.

Хулоса қилганимизда, Термиз тарихидан биз берган маълумотлар қиссадан ҳисса, чунки бугун маълумотлар янада кенгайиб унга бўлган қизиқиш ошиб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. ЎзР МДА, 1396-жамғарма, И-2-рўйхат, 1490-иш, 59-варақ.
2. ЎзР МДА, 1396-жамғарма, И-2-рўйхат, 259-иш, 8-варақ.
3. Халфин Н.А. Английская колониальная полтика в Среднем Востоке. – Ташкент, 1957.-С.17.
4. Логофет Д.Н. Страна бесправая.-СПб., 1909.-С.75.
5. ЎзР МДА, И-1-жамғарма, 34-рўйхат, 841-иш, 1-5-варақ.
6. Первые русские поселения в Термезе.” Книга рассказов. № 464. Стр 2. Архивный фонд музея Археологии Термеза.
7. “Первые русские поселения в Термезе.” Книга рассказов. № 464. Стр 10. Архивный фонд музея Археологии Термеза.
8. Парфёнов Г.В. Истории исследования Старого Термеза. (Материалы к археологической карте Сурхандарьинской области.-Ташкент ,1941.- С. 66.
9. ЎзР МДА, И-2-жамғарма, 1-рўйхат, 6-иш, 1-2-варақ.
10. Г.В.Парфёнов. Истории исследования Старого Термеза. (Материалы к археологической карте Сурхандарьинской области) Дело № 169. стр 45. (Термиз Археология музейи илмий архив фонди).
11. Остроумов Н.П., И.В.Аничков. Описание археологической и нумизматической коллекции принадлежащих Ташкентскому музею и Туркестанскому археологическому кружку. Сост: Н.П.Остроумов и И.В.Аничков и др. Т., 1900 г.- С. 25.
12. Протоколы Т.К.Л.А. от 29.08.1897 г. -с 16-17.
13. Литвинов Б.Н.. Через Бухару на Памир. Исторический вестник за 1904 г. Книга 10,11,12.
14. Парфёнов Г.В.. Истории исследования Старого Термеза. Материалы к археологической карте Сурхандарьинской области.Т., 1941 Дело № 169. стр 64. (Термиз Археология музейи илмий архив фонди).
15. Семёнов А.А. По границам Бухары и Афганистана (Путевые очерки 1898 года) Исторический вестник. 1902. №4. с.117-121.

Қўлдошев Рустамбек Авезмуродович,
Бухоро давлат университети, E-mail: rustambek852107@gmail.com

ЧАПАҚАЙ ҲЌУВЧИЛАРНИ ЁЗУВГА ҲРГАТИШНИНГ ИЛМИЙ АМАЛИЙ АСОСЛАРИ

Бош мия иккита, яъни чап ва ўнг ярим шардан иборат. Бош миянинг чап ярим шарида нутқ марказлари жойлашган. Шунинг учун ҳам бош миянинг чап ярим шарида сўз билан боғлиқ барча тафаккур ғоялари амалга оширилади. Бош миянинг ўнг ярим шари объектларнинг фазовий жойлашувини таҳлил қилиш учун жавоб беради. Масалан, атроф-муҳитдаги уйлар, дарахтлар, машиналар, ҳайкаллар ва ҳар қандай шаклга эга бўлган объектларнинг шакл-шамойилини таҳлил қилади. Демак, бош миянинг ўнг ярим шари дунёни сўз иштирокисиз қабул қилади ва бу ерда асосан кўриш анализаторининг аҳамияти катта. Чап ярим шар эса сўз билан ифодаланган маълумотларни қабул қилади ва таҳлил қилади. Образли қилиб айтганда, чап ярим шар асосан сўз билан, ўнг ярим шар эса кўз билан дунёни идрок этади. Бу уйғунлик сақланган бўлса, инсоннинг хотираси ҳам мустаҳкам бўлади.

Китобдаги сиз кўраётган геометрик шаклларни қабул қилиб олиш ҳам ўнг ярим шарнинг вазифаси. Бироқ, ҳар қандай фазовий жисмлар ёки геометрик шаклларни сўз

билан ифодалаб бериш талаб қилинса, бу ерда чап ярим шар ёрдамга келади. Чап ярим шарнинг тили бор. Бироқ ҳозир мен келтириб ўтган мисоллар *ўнақайлар* учун хос. Чапақайларда эса нутқ марказлари бош миянинг ўнг ярим шарига жойлашган бўлади. *Чапақайларда* чап ярим шар бажарадиган аксарият функциялар ўнг ярим шар зиммасига юклатилган. Бундан ташқари *амбидекстрлар*, яъни олий руҳий функцияларни бажаришда миянинг иккала ярим шари бир хилда иштирок этадиганлар ҳам бор. Бундайлар иккала қўли билан ҳам бир хил ишлай оладиганлар. Бироқ, бу дегани иккала қўли билан ҳам ёза олади, дегани эмас. Масалан, амбидекстр ёзганда қаламни ўнг қўлига олади, нон кесиш учун чап қўли билан пичокни ушлайди. “Тоза” чапақайлар 15 % дан ошмайди. Бизнинг орамызда амбидекстрлар ва ўнақайлар кўп. Амбидекстрларда нутқ функциясини бажаришда бош миянинг иккала ярим шари ҳам иштирок этади. Шу боис, амбидекстрларда инсульт сабабли нутқ бузилса, у тез тикланади.

Чапақайлардан композиторлар, рассомлар, футболчилар, боксчилар ва табиатшунос олимлар кўпроқ этишиб чиқади. Нима учун чапақайлардан буюк футболчилар чиқади, улар голни аниқ уришади? Бу ҳолат геометрик фигуралар учун жавоб берадиган ўнг ярим шарнинг устунлиги билан боғлиқ. Улар дарвозанинг ҳар қандай бурчагини тўғри нишонга олишади. Чапақайлар ўнақайларга қараганда ҳиссиётга кўпроқ берилади. Шу сабаб уларни хафа қилиш осон. Балким шунинг учундир, уларда бировлардан устунлик қилишга интилиш юқори.

Чапақайлар кўпроқ амалиётчи, ўнақайлар эса назарийчи бўлишади. Чунки миянинг чап ярим шари (яъни сўз марказлари жойлашган ярим шар) устунлик қиладиган ўнақайлар нарса ва воқеаларни таҳлил қилиб ўтиргунча, миянинг ўнг ярим шари устунлик қиладиган чапақайлар (амалиётни яхши кўрадиган ўнг ярим шар) ишни дарров амалга оширади-қўяди.

Флидерс университети профессори Майк Николснинг айтишича, инсон фақат генетик жиҳатдан чапақай ёки аксинча бўлиб туғилиши мумкин. Бироқ буни нуқсон дейиш мутлақо нотўғри. Жисмоний имкониятлар тенг бўлганидек ҳар икки тоифадаги одамларнинг ақлий қобилияти ҳам теппа-тенг. [].

Бутунжаҳон чапақайлар кунини нишонлаш ғояси илк марта 1990 йилда Британия Чапақайлар клуби томонидан берилган. 1992 йилнинг 13 – августида у илк марта нишонланган. Клуб бу байрамда чапақай болаларни мактабларда мажбурлаб ўнг қўлда ёзишга ўргатишга қарши эканликларини намойиш қилиб жамоатчилик эътиборини тортишга ҳаракат қилади.

Ҳар йили 13 августда норасмий равишда Халқаро Чапақайлар куни (International Lefthanders Day) нишонланади. 1984 йилда ЮНЕСКО 13 августда Чапақайлар кунини нишонлаш борасида қарор қабул қилади. Бундан кўзланган асосий мақсад чап қўлидан кўпроқ фойдаланаётганларга эътибор қаратишдан, улар учун маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантиришдан иборат. Маълумки, бир қатор мамлакатларда чапақайларни ўнг қўлда ёзишга мажбур қилиш ҳолатлари ҳам учраб турарди. Халқаро Чапақайлар кунининг ўтказилишидан асосий мақсад ҳам мана шу каби ноҳуш ҳолатларга барҳам беришга қаратилган. Биринчи ўн йилликда бу байрам тор доирада нишонланган. Кенг жамоатчилик узок муддат Чапақайлар кунига эътибор қаратмай келган.

Айрим маълумотларга кўра, илк бор Халқаро чапақайлар куни 1976 йилнинг 13 августида International Lefthanders Day ташкилотининг ташаббусига кўра нишонланган эди. Бироқ бошқа манбалар биринчи Халқаро Чапақайлар куни 1992 йилнинг 13 августида Британия чапақайлар клуби томонидан ўтказилганини айтишади.

АҚШда ўтказилган 1991 йилги тадқиқотларга кўра, бошқаларга нисбатан чапақайлар кўпроқ ишлаб чиқаришдаги фалокатларда жароҳат олар ва вафот этар экан.

Чапақай одамларнинг пайдо бўлиши учун бир нечта фаразлар мавжуд, уларнинг асосий қисми генетика фанига тегишли. 2008 - йилда LRRTM1 гени аниқланди. У мерос бўлиб ўтган ва боланинг қайси кўлини тез-тез ишлатишини аниқлайди.

Статистикага кўра, чапақай боланинг туғилиши эҳтимоли, агар иккала ота-она ўнақай бўлса, фақат 2%. Агар ота-оналардан бири чапақай бўлса, эҳтимоллик 17% га ошади ва агар ота-оналарнинг ҳар иккаласи чапақай бўлишса 46% ҳолларда чапақай болалар дунёга келади.

Лекин аслида, қайси кўл асосий бўлади, нафақат ирсий қобилятга, балки перинатал асоратлар ва туғилиш шикастланиши натижасида ҳамда боланинг тарбиясига ҳам боғлиқ бўлишини унутмаслик керак.

Мутахассислар чапақай болаларнинг қуйидаги ўзига хос психологик хусусиятларини алоҳида эътиборга молик деб биладилар:

–улар ўз таналарини яхши биладилар, ҳаракатларни яхши мувофиқлаштиришга эга, умуман, улар кўпроқ ҳаракатчандирлар, ўз-ўзини назорат қилишни талаб қиладиган бир хиллик фаолиятни ёқтирмайдилар;

–мактабда осонгина геометрияни ўзлаштира оладилар, атроф муҳитни тез ва тўғри англаш қобилятлари бор. Лекин математика билан боғлиқ муаммолар бўлиши мумкин. Чунки бу ерда мантикий фикрлаш талаб этилади ва бу имтиёз - чап ярим шар ихтиёрига берилган;

–уларда умумлаштириш қобиляти яхши ривожланган, аммо таҳлил қилишга уриниш, аксинча, қийинчиликларга олиб келади;

–улар бой тасаввурга эга.

Яна бир махсус гуруҳ одамлар борки уларни **амбидекстр** дейишади. Улар ҳар иккала кўллари билан ҳам бир хил - яхши ишлаб билишади. Улар мияларининг ҳар иккала ярим шари тенг равишда ривожланган. Амбидекстра кўпинча туғма маҳорат эмас, балки кўп йиллик доимий машқлар натижасида юзага келадиган истеъдоддир. Бунга фақатгина тинимсиз меҳнат орқали эришилади. Ер юзидаги одамларнинг фақат 1%, албатта, иккала кўл билан ҳам тенг ва тўлақонли фаолият олиб бориб биладилар, холос. Энг машҳур амбидекстр Леонардо да Винчи, Жими Хендрикс, Кеану Реевес, Том Сруисе, Гарри Труман ва Мария Шараповалардир.

Маълумотларга қараганда, чапақай болаларнинг кўпчилиги ўзининг чап кўлда ёзишидан уялишар экан. Бир муддат ўнг кўлда ёзишга ҳаракат қилиб, удалай олмагач яна чап кўлда ёзишни бошлашар экан.

Маълумки, шу пайтга қадар чапақай инсонларнинг аксарият ноёб истеъдодга эга бўлишади, деган ақида мавжуд. Баъзи олимларнинг хулосаларига кўра, чап кўлда ишлайдиганлар бошқалардан деярли фарқи йўқ экан.

Чапақай болалар ёзишга бироз қийналади. Чунки бирор бир матнни ёзаётганда чап кўл ёзилаётган ёзувни беркитиб туради. Улар қайта-қайта ёзганларига қарайверади. Ўнг кўлда ёзадиганлар эса ёзганларини кўриб туриб давом эттираверишади ва вақтдан ютади. Аслини олганда, бу вақтинчалик ҳолат. Доимий равишда чап кўл билан ёзиш натижасида баъзи чапақай болалар ўнг кўлда ёзадиганлардан ҳам ўзиб кетади.

Агар минг дона сариқ теннис шарлари орасига бир дона қизил шарни аралаштириб ҳар икки тоифага мансуб инсонларга уни топишни вазифаси берилса, “ўнақай” киши ҳар бир шарни бирма-бир кўздан кечиргач, қизил шарни топади, чапақайлар эса уларга умумий разм солиб қизил шарни анча аввал топар экан. Бунинг сабаби “ўнг кўллар” бирор бир ишни тугатмасдан туриб иккинчи ишни бошламас эканлар, чапақайлар эса бирварақайига бир нечта вазифани бажара олар эканлар.

Тажрибалардан маълум бўлишича, катта ёшдаги инсонлар орасида чапақайлар камчиликни ташкил этар экан. Олимлар буни инсон ёшининг ўсиши билан изоҳлайди.

АҚШда 20 ёшлиларнинг 12%, 50 ёшлилар орасида 5%, 80 ёшлилар орасида эса бор-йўғи 1%ни ташкил этар экан. Бунинг сабаблари ҳозирга қадар сир бўлиб қолмоқда.

Дунёда чапақайларга хизмат кўрсатадиган муассаса ва ташкилотлар, фирмалар жуда кўп. Fikars компанияси фақат чапақайлар учун маҳсулот ишлаб чиқарадиган ташкилотлардан биридир. Компания чапақайларга қулай канцелярия маҳсулотларини ишлаб чиқаради. Ручка, ўлчовлар қарама-қарши томонга туширилган чизғич, тескари тигли қайчи ва бошқалар.

- қадимда чапақайларга ишончсизлик билан қарашган, ҳатто судда кўрсатма беришлари таъқиқланган;

- 1991, йилда АҚШда ўтказилган тадқиқотга асосан чапақайлар автоҳалокатлар оқибатида ҳаётдан кўз юмар экан;

- 1970, йилда Буюк Британия ёшлари орасида чапақайларнинг умумий сонини аниқлаш учун тадқиқот ўтказди. Аниқланишича, 11-24 ёшдаги эркек ва аёлларнинг тахминан 11%и чапақайлар экани маълум;

- чап қўлда ёзувчилар араб, урду, форс ёзувларини ёзишга бироз қийналади, чунки улар ўнгдан чапга қараб ёзади;

- олимларнинг аниқлашларича чапақайлар ўнақайларга қараганда тўкинроқ ҳаёт кечиришар экан;

- ҳайвонлар орасида ҳам ўнг ва чап қўллар бўлар экан. Бундай деб аталишининг сабаби улар чап ёки ўнг олд оёқларини кўп ишга солишларидир;

Машҳур чапақайлар: Малика Елизавета, Наполеон, Уинстон Черчилл, Юлий Цезар, Жанна д'Арк, Леонардо да Винчи, Аристотел, Нютон, Марк Твен, Буонарроти Микеланжело, Волфганг Амадей Моцарт, Николо Паганини, Роберт Шуман, Людвиг Ван Бетховен, Чарли Чаплин, Мерлин Монро, Джим Керри, Пол Маккартни, Том Круз, Билл Гейц, Роберт Де Ниро, Бред Питт, Киану Ривз, Силвестр Сталлоне, Брюс Уиллис, Анжелина Джоли, Никол Кидман, Деми Мур, Сара Джессика Паркер, Джеймс Кемерон, Селин Дион, Рикки Мартин, Диего Марадонна, Билл Клинтон, Малика Виктория, Шаҳзода Уилям, Барак Обама ва бошқалар.

Дунёдаги 85% одамлар ўнақайлардир. Шу боис асосий предмет ва турли хилдаги нарсалар улар учун яратилган. Агар оилада чапақай фарзанд дунёга келса, унга озгина бошқача муносабатда бўлишга тўғри келади.

Энг асосийси – чапақайлик организмнинг камчилиги эмас, балки ўзига хос хусусияти деб тушуниш керак. Шу боис кичкина чапақайни қайта ўргатишга, фақат рост қўлдан фойдаланишга мажбурламаслик керак.

Олимларнинг таъкидлашича, чапақай инсонлар уч турга бўлинар экан.

1. Мажбурий чапақайлар. Одатда қўли синган ёки шикастланган болаларга ота-оналари ёки мактабдаги ўқитувчилари томонидан чап қўлда ёзиш ўргатилади. Аммо қанчалик уринманг, унинг ҳуснихати чиройли бўлмайди. Чунки улар табиатан ўнг қўлда ёзишга ўрганганлар. Бундай болаларда миянинг фаол қисми чаплигича қолаверади. Бу дегани унинг ўнг томон мияси учун жавобгар қисм чап томон ҳисобланади. Чунки ўнг қўл билан ёзадиган инсонларда ҳам худди шундай. Мажбурий чапақайлар ер шарининг атиги 3% одамларини ўз ичига олади.

2. Тақлидий чапақайлар. Бундай инсонлар болалик чоғидан оила аъзолари ёки мактабдаги ўртоқларига қараб чапақай бўлганлар. Чапақай бўлишларига албатта кимдир сабабчи бўлади. Шунинг учун бўлса керак бундай чапақай болаларнинг ёзуви хунук ва тартибсиз бўлади. Чунки уларда ҳам аслида миянинг чап ярим шари фаоллик қилади. Бундай инсонлар орамизда фақатгина 0,5% ни ташкил этади.

3. Ўз хоҳишига кўра чапақай инсонлар. Баъзи инсонларда қўлга нисбатан фаол ярим шар унча яхши ривожланмайди. Шунинг учун бундай одамлар қайси қўлда

ёзишни ўзлари хал қилишади. Ёки одатда улар икки қўлида ҳам бир хил ёза олиш қобилиятига эгалар. Улар тахминан 7-8%ни ташкил этишади.

Адабиётлар:

1. QO'LDOSHEV R. Chapaqay bolalarni maktabga qanday tayyorlash kerak //Pedagogik mahorat. Ilmiy-nazariy va metodik jurnal Buxoro 2020-yil, 3-son 145-147 b.
2. Qoldoshev R. A. Assistant pedagogue to children left-handed reading in the last year //Globe Edit. – 2020.
3. Avezmurodovich Q. R. Psychological aspects of left-handedness: Concept, causes, and peculiarities //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2021. – T. 11. – №. 1. – С. 623-631
4. Avezmurodovich O. R. Difficulties in learning to write and read left-handed children //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8 (8), 40. – 2020. – T. 45.
5. Qoldoshev R. A. Кўмаки педагог ба кўдакони чапдаст дар соли якуми хониш //GlobeEdit, 2020.-93 bet. – 2020
6. Avezmurodovich, Qoldoshev Rustambek. "Psychological aspects of left-handedness: Concept, causes, and peculiarities." *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL* 11.1 (2021): 623-631.
7. Avezmurodovich, Qoldoshev Rustambek. "Psychological aspects of left-handedness: Concept, causes, and peculiarities." *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL* 11.1 (2021): 623-631.
8. Avezmurodovich Rustambek Qo'ldoshev, & G'aforovna Habiba Jumayeva. (2021). Forming Writing Skills in Left-Handed Students. *Middle European Scientific Bulletin*, 10(1). <https://doi.org/10.47494/mesb.2021.10.309>
9. Qo'ldoshev A. R. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF LEFT-HANDEDNESS: CONCEPT, CAUSES, AND PECULIARITIES //Psychology and Education Journal. – 2021. – T. 58. – №. 1. – С. 4981-4988.
10. Qo'ldoshev A. R. et al. Forming Writing Skills in Left-Handed Students //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – T. 10. – №. 1.
11. Qoldoshev R. A. Assistant pedagogue to children left-handed reading in the last year //Globe Edit. – 2020.

Қўлдошев Рустамбек Аvezмуродович,
Бухоро давлат университети
Жумаева Ҳабиба Гаффоровна,
Бухоро давлат университети

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЧАПАҚАЙЛИГИНИНГ ФИЗИОЛОГИК, ПСИХОЛОГИК ВА ПЕДАГОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Агар фарзандингиз бирон бир иш қилаётганда кўпроқ чап қўлини ишлатса бу фақатгина бола мия тузилишининг ташқи белгисидир. Мутахассислар чапақайларни ўнг қўл билан ишлашга мажбур этишни таъқиқлайди. Чунки мия генетик тузилган бўлиб, уни мажбурий ўзгартириш салбий оқибатга олиб келиши мумкин.

Бош миянинг чап ярим палласи нутқий доира шаклланиши, ўн қўлда ёзиш ва чапақайликка жавоб беради. Шунинг учун чапақайларни қайта ўқитмоқ мия механизмларининг жиддий жараёнига, айниқса нутқ фаолиятига аралаштириш хисобланади. Бу бола неврозига олиб келиши мумкин. Чапақайларни қайта ўқитмоқ натижалари дудуклик белгиларининг пайдо бўлишига олиб келиши мумкин. Илмий тадқиқот институтининг маълумотларига кўра чапақай болаларнинг 71 фоизини ўн қўлда ёзишга ўргатиш мақсадида ўқитувчи ва ота-она томонидан тазйик ўтказилади. Бу ўргатиш ўғил болаларнинг 26, қиз болаларнинг эса 33 фоизидагина натижа бермоқда. Аммо қайта ўқитишнинг салбий оқибатлари эса 100 фоизни ташкил этади.

Дунё миқёсида чапақай инсонлар тахминан 12-13%ни ташкил этади. Бундан ташқари наслий чапақай инсонлар ҳам бор. Бу худди касаллик сингари наслдан-наслга ўтади.

Олимлар чапақайликни генетика билан боғлиқ бўлиши мумкин деган фикрда. Унга кўра бир тухум хужайрадан пайдо бўлган эгизакларда генлар бир хил бўлади, бироқ бундай жуфтликларнинг 17 фоизида ишчи қўллар ҳар хил бўлади. Баъзан ҳомилада чапақайлик ташқи таъсирлар натижасида юзага келади. Масалан, бир тадқиқотга кўра, агар она ҳомиладорлик вақтида тез-тез стресс ҳолатига тушган бўлса, чақалокнинг чапақай бўлиб туғилиши имконияти ошади.

Бошланғич синфларда болалар етакчи таълим фаолиятининг асосий элементларини, зарурий билим ва кўникмаларни шакллантирадилар. Ушбу даврда фикрлаш шакллари секин-аста ривожланиб боради, илмий билимлар тизими янада кенгрок ўзлаштирилади, фикрлашни ривожлантириш ҳолати таъминланади. Бу пайтда таълим ва кундалик ҳаётда мустақил йўналиш учун зарур шарт-шароитлар шаклланади. Ушбу даврда психологик қайта қуриш амалга оширилади. Бу боладан нафақат рухий стрессни, балки катта жисмоний чидамлилиқни ҳам талаб қилади.

Мактаб - бу шахснинг фаолият субъекти сифатида ижтимоий борлигининг бошланиши. Ушбу вазифада кичик ўқувчи, авваламбор, унга тайёрлиги билан ажралиб туради. У ўрганиш учун имконият яратадиган физиологик (анатомик ва морфологик) ва ақлий, аввало, интеллектуал ривожланиш даражаси билан белгиланади. Боланинг мактабга тайёрлигининг асосий кўрсаткичлари: унинг ички позициясини, семиотик функциясини шакллантириш, ўзбошимчалиқ, қоидалар тизимига эътибор қаратиш қобилияти ва бошқалар.

Мактабда ўқишга тайёргарлик - бу янги дунёга, катталар дунёсига кириш, қувониш, билимга бўлган муносабатни шакллантиришни англатади. Бу янги масъулиятларга тайёр бўлишни, мактаб, ўқитувчи, синф олдида масъулиятли бўлишни англатади. Янги билимларни кутиш, уларга бўлган қизиқиш кичик ўқувчининг таълим мотивацияси асосида ётади. Билим эҳтиёжининг ҳиссий тажрибаси сифатида қизиқиш, ўқув фаолиятининг ички мотивацияси, ёш ўқувчининг билим эҳтиёжи ушбу эҳтиёжни қондирадиган таълим мазмунини “қондирганда” асосланади.

Боланинг мактабга тайёргарлиги бир қатор талабларнинг қондирилиши билан белгиланади. Бунга қуйидагилар киради: боланинг умумий жисмоний ривожланиши, етарли миқдордаги билимга эга бўлиш, ўз-ўзига хизмат қилишнинг “кундалик” кўникмаларига эга бўлиш, ўзини тутиш маданияти, мулоқот, бошланғич меҳнат; нутқни яхши билиш; ёзувни ўзлаштиришнинг дастлабки шартлари (қўлнинг кичик мушакларини ривожлантириш); ҳамкорлик қилиш қобилияти; ўрганиш истаги.

Чапақай болаларнинг ўсиши, ривожланиши, соғлиғи ҳолатини ўрганадиган тадқиқотчилар, чапақай болалар, айниқса, мактабга кирганларида алоҳида ёндашувни, алоҳида эътиборни талаб қилишларини таъкидламоқдалар. Кўпчилик уларни мактабдаги ортиқча ташвиш, мактабдаги стресс ва ўқув жараёнидаги қийинчиликлар сабаби деб билади. Нима учун?

Мактаб, ўқиш, айниқса биринчи ойларда, биринчи йилда болада узоқ муддатли стрессни пайдо қилади, кучли чарчоқни келтириб чиқаради ва шахсий фазилатларга талабларни кўпайтиради. Янги жамоа, янги дўстлар, янги талаблар ҳар қандай бола учун осон эмас, айниқса чапақай бола учун осон эмас, чунки интерхемисферик ассиметриянинг хусусиятлари организмнинг ҳар қандай ташқи таъсирга бўлган муносабати таъсирга ҳам таъсир қилади.

Мактабга мослашиш даври анча узоқ, 46 ҳафтани ташкил этади. Сўровномалар шуни кўрсатадики, ота-оналар мослашиш учун бир ёки икки ҳафтадан, ўқитувчилар эса икки ёки уч ҳафтадан кўп вақтни “олишади”. Кўриб турганингиздек, ҳақиқий шартлар икки барабар кўп.

Бундан ташқари, юқори даражадаги ташвиш кўзгалувчанлик, сезгирлик, ўзига ишонмаслик, масъулият, виждонлилик ва ижтимоий меъёрларни яхши тушунадиган чапақай ўқувчиларда бирлаштирилади. Бу болалар учун ҳақиқатан ҳам тенгдошлар билан мулоқот жуда зарур бўлиб, улар учун ижобий ҳиссий қувват манбаи бўлиб хизмат қилади.

Катталар ва тенгдошлар билан муносабатларда низоларнинг пайдо бўлиши чапақайлар учун жуда кучли психотравматик омил бўлиб, мактабга мослашиш жараёнида кўшимча қийинчиликлар туғдиради. Кўпгина ота-оналар ва ўқитувчилар чапақай болаларнинг ҳиссиётлари кучайганидан шикоят қиладилар (улар тезда ва “майда-чуйда нарсалардан” хафа бўлишади, улар ҳар қандай қаттиқ сўзларни тез ҳис қилишади, ўз тенгдошларининг ҳақоратлари ва тушунмовчилигига жуда сезгир). Биз “шикоят қилиш”ни тасодифан ёзмаганмиз, ҳақиқатан ҳам шундай ва эҳтимол бу шикоятлар боланинг хусусиятларини тушунмаслик, уни бошқалар каби кўришни исташ натижасидир.

Тадқиқотчилар, ота-оналар ва ўқитувчилар кўпинча чапдаст болаларнинг ёлғиз қолиш тенденциясини, нафақат катталар билан, балки тенгдошлари билан ҳам мулоқотга киришишлари қийин кечишини таъкидлайдилар. Жуда кучли ифода этилган ушбу тенденция аутизм деб аталади. Аутизм (*инглизча infantile autism*) ўзини ижтимоий алоқаларга бепарқликда, ўзига, ички тажриба оламига чекинишда намоён қилади. Бундай болалар такрорланадиган ҳаракатларга, ўзларининг ихтиро қилинган тилларидан фойдаланишга мойил. Бола, гўё, ҳақиқатни ўз дунёсига қолдиради.

Деярли барча тадқиқотчилар томонидан қайд этилган чапақай болаларнинг функционал ривожланиш хусусиятлари мавжуд. Улар ўқув жараёнида ҳисобга олиниши керак. Бу, биринчи навбатда, оғзаки бўлмаган (схемалар, модулар) дан кўра оғзаки стимулларни яхшироқ тан олишдир. Чапақай ўқувчилар визуал-мекансал вазифаларни оғзаки вазифаларга қараганда ёмонроқ ҳал қилишади. Ўқитишда биз кўпинча моделлар, схемалардан фойдаланамиз, яъни бу болалар учун қийин бўлиши мумкин, чунки чап кўллар ўнг ва чап томонларни, баъзан юқорига ва пастга чалғитади.

Сўнгги йилларда мактабда чапақай болаларни қайта тайёрлаш амалиётидан воз кечилди ва улар ўз кўли билан ёзадиган бўлди. Ўқитиш бошланишидан олдин (болалар боғчасида ёки мактабга қабул қилинганда) боланинг “кўли” йўналишини аниқлаш жуда муҳимдир.

Чапақай боланинг фаолиятида унинг билим доирасини ташкил этиш хусусиятлари қуйидаги кўринишларга эга бўлиши мумкин:

1. Визуал - ҳаракатни мувофиқлаштириш қобилиятининг пасайиши: болалар график тасвирларни чизиш вазифаларини яхши бажара олмайдилар; ёзиш, ўқиш пайтида чизикни ушлаб туришда қийналадилар.

2. Мекансал идрок этиш ва визуал хотиранинг камчиликлари, ёзишнинг ўзига хослиги, ҳарфларни ташлаб қўйиш ва қайта жойлаштириш, оптик хатолар.

3. Диққатнинг заифлиги, алмаштиришда қийинчилик ва концентрация.

5. Нутқнинг бузилиши: товуш ва ҳарф белгиларидаги хатолар.

Чапақай болаларнинг энг муҳим хусусиятларидан бири бу уларнинг ҳиссий сезгирлиги, заифликнинг кучайиши, хавотирланиш, ишлашнинг пасайиши ва чарчоқнинг кучайиши.

Бундан ташқари, чапақай ўқувчиларнинг тахминан 20 фоизда туғилиш ва туғилиш травмаси асоратлари борлиги ҳақиқатан ҳам аҳамиятли бўлмаслиги мумкин.

Чапақай одамларнинг ҳиссийнинг кучайиши мактабда мослашишни сезиларли даражада мураккаблаштирадиган омил ҳисобланади. Чапақайлар учун мактаб ҳаётига кириш анча секин ва оғриқли кечади.

Чапақай болалар билан ишлашда уларнинг таълим қобилиятларини, биринчи навбатда, ёзиш қобилиятларини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш керак.

Чапақайларда ёзиш техникасининг соғломалари ўзига хосдир: чапақай бола учун ҳам ўннга, ҳам чапга қараб ёзиш бир хил даражада ноқулай, чунки ёзишда у ишчи қўли билан чизикни тўсиб қўяди. Шунинг учун, сиз қўлингизни чизик очик бўлиши учун қўйишингиз керак. Бундай ҳолда, тутқични ушлаб туриш усули бошқача бўлиши мумкин: одатдагидек, худди ўнақайлар сингари ёки тескари, қўл чизик устида жойлашганида.

Ёзишни ўзлаштирганда, чапақай бола ўзи учун қулай бўлган вариантни танлаши керак. Таъкидлаш жоизки, чапақай болалар кўпинча чапдан ўннга ва юқоридан пастга қараб тасвирлар ясаيدилар. Уларнинг ёзувлари изчил эмас, балки кўпроқ танаффусларга эга. Ҳарфлар қисқа текис чизиклар билан боғланган. Унутмаслик керак: чапақай ўқувчиларни ёзишга ўргатиш пайтида чапақайлар учун махсус воситалардан фойдаланиш лозим. Чапақай ўқувчилардан ҳарфларни қўлни узмасдан ёзишни талаб қилиш унчалик самара бермайди. Бунга эришиш учун катта меҳнат талаб этилади. Синф хонасида чапақай ўқувчиларни деразадан чап томонда туриши тавсия этилади.

Яна бир омилни ҳисобга олиш керак, бу эса чапақай боланинг таълим фаолиятини осонлаштиради. Бу талабанинг иш жойини танлашда етакчи кўзни ҳисобга олиш билан боғлиқ. Боланинг столи ахборот майдонини етакчи кўз билан мос келадиган тарзда жойлаштирилиши керак. Шундай қилиб, агар чап кўз етакчи бўлса, у ҳолда доска, ўқитувчининг иш жойи ўқувчининг чап кўриш майдонида бўлиши керак. Бу тавсияларни олимлар Ю.В. Микадзе ва Н.К. Корсаковалар [72] ўз илмий ишларида олға сурганлар. Аммо охириги талаб биринчисига мос келмаслиги мумкин, чунки иш жойининг чап томонидаги деразанинг чап томонидаги одатий тартибга солиниши етакчи ўнг кўз билан тавсия этилади.

Бироқ, ўқувчиларни синфга жойлаштиришда етакчи кўзни ҳисобга олиш нафақат чапақай ўқувчилар учун, балки бошқа барча болалар учун ҳам муҳимдир.

Чапақай ўқувчиларни ривожлантиришга қаратилган махсус тадбирлар зарур:

- а) визуал - ҳаракатни мувофиқлаштириш;
- б) фазовий идрокнинг аниқлиги;
- в) визуал хотира;
- г) визуал - образли фикрлаш;
- д) маълумотни яхлит равишда қайта ишлаш қобилияти;
- е) восита қобилиятлари;
- ё) фонемик эшитиш;
- ж) нутқ.

Ривожлантирувчи ишларни ташкил қилишда нутқ терапевтини, дефектологни, психологни ҳамкорликка жалб қилиш керак бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, чапақай бола мактабда жуда кўп муаммоларга дуч келиши мумкин. Аммо шуни таъкидлаш керакки, чапдастлик ўз-ўзидан эмас, балки муайян болада юзага келиши мумкин бўлган баъзи бир бузилишлар ва ривожланиш

нуксонлари билан боғлиқ хавф омилдир. Ҳеч қандай ҳолатда барча чапақай болалар, айниқса, мактабгача ёшдаги уларнинг тўлиқ ақлий ривожланишига эътибор берилмаса, таълим фаолиятини ўзлаштиришда жиддий асоратлар бўлади.

Бироқ, мантиқий белгини ишлаб чиқишга қаратилган замонавий мактаб дастурлари, яъни. тафаккурнинг чап мияси таркибий қисмлари ўнг мияга йўналтирилган чапақай ўқувчиларнинг имкониятларини рўёбга чиқаришга имкон бермайди. Айни пайтда, махсус тадқиқотлар чап қўлларнинг нисбатан юқори ижодий салоҳиятини кўрсатади, бу муаммоларни ўрганиш ва керакли хулосаларга келиш керак.

Агар ўқувчи чап қўл билан ёзса ва шунинг учун камида қисман бу жараён ўнг ярим шар билан тартибга солинса, уни ўнг қўл билан ёзишга мажбур қилиш чап ярим шарнинг тизимларида вазифаларга қўшимча юк яратиш демакдир. Буни оддий тушунмаслик керак. Бу мураккаб жараён ҳисобланади. У билан ҳисоблашмаслик эса оғир оқибатларга олиб келиши мумкин.

Катта қийинчиликларга дуч келган бола “тўғри” ўнг қўли билан ёзишни ўрганади. Аммо бу вақт ичида ўз-ўзидан шубҳаланиш ҳисси унинг қалбига ўрнашиб қолади, ўрганишга бўлган истак сўниб боради. Натижада ўрганиш ёқимсиз нарсалар билан боғлиқ бўла бошлайди. Кейин эса ўқувчилар жамоасида ўз-ўзини тасдиқлаш учун чапақай ўқувчи безорилик қилишни бошлайди. Шундай қилиб, мактаб, ўқитувчи ўзи билмаган ҳолда, оддий чапақай ўқувчини зарарли қонунбузар этиб тарбиялаши мумкин. Бу масала рус олими Ю.К.Бабанский [21] илмий ишларида ҳар томонлама таҳлил этилган.

Мазкур муаммонинг бошқа, моддий томони ҳам бор. Бошланғич синфларда дастлабки даврда барча ёзув дарсларида барча кўрсатмалар, жараён тавсифлари ва тавсиялар қуйидаги сўзлар билан бошланади: **"Ручкани ўнг қўлингизга олинг, дафтарни чап қўлингиз билан ушланг..."**. Инсоннинг чапақай бўлиши мумкинлиги ҳатто ўйлашга ҳам руҳсат этилмайди. Бунга илова тарзда барча ўқув қуроллари ўнақайларга мослаштирилган.

Чапақай ўқувчиларнинг физиологик хусусиятларини кўриб чиқамиз.

1) Морфологик хусусиятлари:

- а) чап қўл ўнгдан сал каттароқ;
- б) чап кичик бармоқнинг тирноғи ўнгдан бир оз кенгроқ;
- в) чап қўлнинг орқа томонидаги веналар кўпроқ ривожланган;
- г) юзнинг чап ярмидаги юз ифодалари ҳаракатчанроқ.

2) Психологик хусусиятлари:

а) қўл-кўз мувофиқлаштирилишининг ёмонлиги. Ёмон қўл ёзуви, график тасвирларни чизишда қийинчиликлар бўлиши мумкин;

б) нутқ бузилиши И. Макарьев "Фарзандингиз чапақай бўлса" китобида [69] ҳар учинчи чапақай боланинг кеккайиши ҳақида маълумотларини беради;

в) фазовий идрокни қабул қилиш хусусиятлари. Шакл ва рақамлар нисбатларини бузиш, кўз хотирасининг сустлиги;

г) диққатни жамлаш ва алмаштириш қийинлиги.

д) ҳиссий ва психологик хусусиятлар:

е) ҳиссий таъсирчанлигининг ошиши ;

ё) дардчанлик (заифлик);

ж) тез чарчаш ва ишчанликнинг чегараланиши;

з) юқори даражадаги ижодкорлик;

и) асл бадиий ижодга юқори ифодаланган истеъдод;

к) таъсирчанлик ва нафрат;

л) турли хил кўркувга (тортинчоқликка) боғланиб қолиш;

м) ўз-ўзини назорат қилишнинг паст даражаси;

н) паст ҳиссий кайфият (деярли ҳар доим ёмон кайфият);

- о) мувофиқлик (вокеликни пассив идрок этишга мойиллик);
- п) уйқучанлик;
- р) хавотирланиш даражасининг ошиши;
- с) эстетик таъсирчанлик.

Чапақай ўқувчига бир оз кўпроқ эътибор бериб, биз буни эвазига муваффақиятга эришган ишончли ўқувчига эришамиз. Бу унчалик ҳам кам муваффақият эмас.

Ўқитувчининг мактабда чапақай ўқувчига психологик ёрдами нимадан иборат бўлиши керак? Ўқитиш техникаси ва чапақай болаларнинг ўзига хос хатоларини батафсил муҳокама қилишдан олдин, ўқитувчилар, ота-оналар ва бошқа манфаатдор шахслар томонидан тез-тез бериладиган бир қатор саволлар мавжуд.

Шундай қилиб, бир нечта асосий саволлар. Бу вазифа ҳақиқатан ҳам бунга лойиқми, ҳатто ҳар бир синфда чап қўл билан ёзадиган болалар бўлмаса ҳам? Дарсда чапақай бола ўқитувчи томонидан берилган тушунтиришларни ўзлаштирмаса, унга қандай ўргатиш керак? Бундай болаларнинг муваффақиятли таълимини қандай таъминлаш мумкин? Болага ёрдам беришда ота-оналар иштирок этиши керакми?

Мана бу муаммонинг узоқ вақтдан бери мавжудлиги ва энди уни йўқ қилишнинг иложи йўқлиги ачинарли ҳолдир. Мактабдаги нутқ терапевтлари ва дефектологлари билан шуғулланадиган болалар орасида чапақай ўқувчилар ёки яширинча чап қўл билан ёзадиган мактаб ўқувчилари ўртача статистик меъёрдан ошиб кетади. Бундан ташқари, улар ўрта мактаб ўқувчиларидан кўра мактабда кўшимча маълумот олишдан бош тортишга мажбур бўлган касб-ҳунар таълими ўқувчилари орасида кўпроқ. Хулоса шуни кўрсатадики, биз чапақайларни, айниқса хавф гуруҳига кирадиганларни қандай қилиб ўргатишни билмаймиз.

Таъкидлаш жоизки, чапақай ўқувчилар гуруҳи янада кенгроқ ва фақат чапақай ўқувчилар билан чегараланиб қолмаслиги, шунингдек, яширин чап қўл ва ноаниқ (икки қўли билан ёзиш) билан болаларни бирлаштириши мумкин. Бироқ, бу болалар психофизиологик хусусиятларига кўра жуда хилма-хилдир. Муҳокама қилинадиган болалар тоифасида, юқори аклий функцияларни шакллантиришдаги кечикишлар ва номутаносибликлар тез-тез кузатилади, масалан, математикани ўрганишда, бу ҳисоблашда намоён бўлади. Аммо баъзи синфларда камдан-кам чапақай ўқувчилар бор, улар кўпчилик эмас, деб баҳслашиши мумкин. Шубҳасиз, қайта ўқитилган чапақайлар ҳисобга олинмайди, балки “нутқ терапияси” деб номланади.

Бу захмат чекишга арзийдими? Қайси болалар билан ишлашда бошқа ўқитиш усуллари фойдали бўлиши мумкин?

Аммо бошқа, ўнг мияни ўрганиш услубидан фойдаланган ҳолда яхшироқ ўқитиладиган талабалар тоифалари рўйхати (ахир, умуман қабул қилинган педагогик усулларнинг аксарияти чап мияни идрок этишга қаратилган). Бугунги биринчи синф ўқувчиларининг деярли ярми мактабга етакчи кўз ёки қулоққа нисбатан тўлиқ бўлмаган имтиёз билан келишади. Ва улар ҳам ярим шарларнинг ихтисослашувининг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда энг яхши ўқитилади.

Олти ярим ёшдан бошлаб болалар учун тўрт йиллик таълимнинг бошланғич бўғинига киритилиши ёш хусусиятларига кўра чап ярим шарни янги ишлата бошлаган мактаб ўқувчиларига олиб келди, уларнинг психологик фаолиятига кўшган ҳиссаси ҳали ҳам оз. Ушбу болалар ҳиссиёт, беихтиёрлик билан ажралиб туради ва когнитив фаолият яхлит ва образли характерга эга бўлиб, интуитив принципларга эга. Бундай синфлар билан, айниқса мураккаб дарсликлар билан ишлайдиган кўплаб ўқитувчилар юқорида санаб ўтилган омиллар туфайли бир қатор кийинчиликларга дуч келишади.

Адабиётлар:

1. Безруких, М. М. Леворукий ребенок: Тетрадь для занятий с детьми. Безруких, М. М. Прописи «Леворукий ребенок» [Текст] / М. М. Безруких. – М.: Ювента, 2014. – 56 с.
2. Безруких М. М. Леворукий ребенок. // Ребенок идет в школу: Знаете ли вы своего ученика?: Пособие для студентов пединститутов, уч-ся педучилищ и колледжей и родителей / Безруких М. М., Ефимова С. П. - М. : Академия, 1996. - С. 178-193.
3. Безруких М. Хорошо ли быть левшой? // Почему учиться трудно? / Безруких М., Ефимова С., Круглов Б. - М.: Почему учиться трудно?! Семья и школа, 1995. – С.160-174.
4. Avezmurodovich Rustambek Qo'ldoshev, & G'afarovna Habiba Jumayeva. (2021). Forming Writing Skills in Left-Handed Students. *Middle European Scientific Bulletin*, 10(1). <https://doi.org/10.47494/mesb.2021.10.309>
5. Qo'ldoshev A. R. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF LEFT-HANDEDNESS: CONCEPT, CAUSES, AND PECULIARITIES // *Psychology and Education Journal*. – 2021. – Т. 58. – №. 1. – С. 4981-4988.
6. Qo'ldoshev A. R. et al. Forming Writing Skills in Left-Handed Students // *Middle European Scientific Bulletin*. – 2021. – Т. 10. – №. 1.
7. Quldoshev R. A. Assistant pedagogue to children left-handed reading in the last year // *Globe Edit*. – 2020.
8. Безруких М.М. Ребёнок идёт в школу / М.М. Безруких, С.П. Ефимова. М.: Академия, 2000. - 248 с.
9. Безруких М.М. Если ваш ребёнок левша / М.М. Безруких, М.Г. Князева. М.: Новая школа, 1994. - 108 с.
10. Azimov Y.Y., Qo'ldoshev R.A.. Husnixatga o'rgatishning amaliy asoslari (Metodik qo'llanma) *GlobeEdit*, 2020, -130 bet.

Косимова Манижа Сохибжоновна,

старший преподаватель кафедры спорта и теории методики физического воспитания Худжандский государственный университет им. академика Б.Г.Гафурова

Рахимов, Набиджон Турдиалиевич,

доктор исторических наук, профессор профессор кафедры Отечественной истории и археологии Худжандского государственного университета имени академика Б.Г.Гафурова

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ЛУЧНОГО СПОРТА

Стрельба из лука, как древний национальный вид занятия, военное и боевое искусство, занимала очень важное место в культуре предков таджиков и всех иранских народов Центральной Азии. Об этом свидетельствуют данные археологии и письменных источников. Наиболее ранние по времени сведения о стрельбе из лука - сцены охоты и изображения людей с луками на петроглифах, относящихся к поздним фазам каменного и бронзового веков.

Предки таджиков - арийские племена в совершенстве владели мастерством стрельбы из лука, широко использовали лук не только в военных действиях, но и в состязаниях во время празднеств и во время охоты, о чём свидетельствуют изображения досуга ахеменидских, сасанидских и согдийских вельмож.

Обнаруженные во время археологических работ наконечники стрел, различные металлические блюда и чаши со сценами охоты с применением лука, батальные сцены с вооруженными луком и стрелами воинами и т.п. являются для исследователей важным источником по истории стрельбы из лука [4;5,36-52]. Немалый интерес представляют многочисленные упоминания в письменных источниках о занятиях стрельбой из лука в древних и средневековых обществах [2,60-68; 3; 6,271-290].

Во многих письменных источниках, начиная от Авесты и до рукописей XIX века, встречаются указания и ценные материалы по стрельбе из лука. Так, в Наврузнома Умара Хайяма есть одна глава, посвященная стрельбе из лука. В средневековом персидском трактате «Адаб ал-харб ва-ш-шуджаат» («Правила ведения войны и мужество») Шарифа Мухаммада Мансур Мубаракшаха указано на исключительную роль и особое положение, которое занимали лук и стрелы в вооружении средневекового восточного воина (Глава XI «О достоинствах, свойствах каждого оружия и его применении»)[1].

Однако, очень разносторонними источниками являются средневековые руководства по стрельбе из лука. Обычно, для подготовки лучников из числа молодёжи опытными мастерами подготавливались *рисола* – руководство, которое знакомило спортсменов в течение определённого времени с основными правилами подготовки лучника. Среди них следует отметить *Чаамеъ ал-Хидоят фи илм ал-Ромааят* («Полное руководство по науке стрельбы из лука») [7, 45-60], хранящееся в Национальной библиотеке Ирана (Тегеран) и «*Resâle- ye Qosnâneh*» (Рукопись о стрельбе из лука).

К числу важных письменных источников по стрельбе из лука также относятся «Рукопись о стрельбе из лука, владении копьем, мечом и копьем» Шариф Мохаммада [14, 1-17], «Руководство по персидской стрельбе из лука», написанное Мухаммадом Замоном (рукопись, состоящая из 12 гл., 24 с., хранится в Библиотеке Малик в Тегеране)[15, 45-65], рукопись трактата по стрельбе из лука под названием «Изан» («Откровение», автор - Тохир Мавара Аль-Нахри.) [16, 125-158], а также безымянную рукопись – руководство по навыкам стрельбы из лука средневекового Ирана [13, 82-99]. Эта безымянная рукопись по стрельбе из лука находится в Библиотеке Парламента Ирана «Китабхонае Мачлиси Ирон» (*Ketâbkhâne-ye Majles Irân*) под инвентарным номером 149.

Основы персидской стрельбы из лука изучались многими соседними народами. Так, например, индеец Капур Чанд на основе анализа разных источников подготовил руководство по подготовке лучников по персидской стрельбе из лука [10, 82-113].

Среди иранских народов было много известных лучников, ставших героями эпосов и легенд. О высоком развитии лучного дела и богатых традициях стрельбы из лука свидетельствуют многочисленные дошедшие до наших дней трактаты и руководства по стрельбе из лука средневекового Ирана (XV-XIX) [7, 45-60; 8, 1-12; 12, 85-114; 14, 1-7; 15, 45-65; 16, 125-158]. Эти Руководства по стрельбе из лука, написанные знатоками лучного спорта - Мухаммадом Замоном, Ал-Абдулроджи Абу Тороб ал-Мусави ал Кад Макохи, Тохиром Маваруннахри и др. можно использовать и в настоящее время, так как их наставления и рекомендации не потеряли своего значения и остаются актуальными в наше время.

В таджикской национальной стрельбе из лука уже в средние века были накоплены большие знания и опыт по созданию разных видов луков, создана стройная система тренировок для подготовки лучников, в таджикском (персидском) языке разработана и использовалась лучная терминология. Одной из лучших руководств была написана Ал-Абдулроджи Абу Тороб ал-Мусави ал-Кад Макохи. Название трактата неизвестно, но даже краткое знакомство с содержанием двенадцати глав рукописи даёт нам чёткое представление об уровне знаний средневековых персидских тренеров и инструкторов по стрельбе из лука. Даже краткое знакомство с содержанием 12 глав даёт

исследователю ответы на широкий спектр вопросов по истории таджикского лучного спорта.

Ал-Абдулроджи ал-Кад Макохи начинает своё учебное пособие с описания лука и стрел и указывает на преимущества лука над другими видами оружия. Во второй главе рукописи содержится богатая биографическая справка об известных и прославленных лучниках, а затем в третьей главе автор представляет интересную информацию о терминах стрельбы из лука. Следующая четвёртая глава отличается не только своим объёмом, но и характеристикой содержания. В этой главе представлены:

- 1) информация о правильном луке и оборудовании,
- 2) о том, как производить выстрел (методы стрельбы из лука),
- 3) есть объяснение, как сделать правильную цель для проведения тренировок по стрельбе из лука,
- 4) приведены цели задачи тренировочных стрельб и их методика. Таким образом, 4-я глава содержит рекомендации для проведения практических занятий и является важной методичкой для тренера по стрельбе из лука.

Методические советы и рекомендации продолжены в 6-ой и последующих главах рукописи. Так, в 6-ой главе описаны разные стойки лучника в персидской стрельбе из лука, а в 7-ой главе описаны методы «захвата рукояти». Следующие главы (8-12) посвящены различным техникам стрельбы из лука (например, технике «постановки большого пальца», технике растяжения, способах прицеливания и т.д.). В заключительной части трактата даны рекомендации по стрельбе из лука с оценкой расстояния до цели [12, 85-114].

Проблемы истории и современного состояния стрельбы из лука привлекают к себе внимание и в зарубежных странах. В этом плане интерес представляют работы, направленные на исследование лучного спорта ираноязычных народов, делящих с таджиками единое культурное наследие.

Среди исследователей лучного спорта следует отметить иранского учёного Манучехра Моштага Хорасани, живущего и работающего в Германии. Почти все вышеназванные источники по истории лучного спорта обнаружены и изучены М.М.Хорасани. Он обнаружил в библиотеках и книгохранилищах Тегерана несколько рукописей, содержащих важные сведения по истории лука и стрел. Найденные им рукописи представляют руководства по изучению лучного дела. Совершенно очевидно, что в древнем и средневековом Иране уделялось много внимания подготовке стрелков. В найденных рукописях (рисола) даются пояснения специальных терминов, названия и типы луков, даются советы по подготовке к стрельбе из лука, приёмы стрельбы и другие вопросы и ценная информация по персидской стрельбе из лука.

Следует отметить, что Манучехр Хорасани сделал очень крупный вклад в изучение истории лучного спорта. В общем, его научный интерес включает широкий круг вопросов, связанных с историей таджикско-персидского вооружения. Однако, учёный в своих исследованиях (6 монографий и большое количество научных статей) особым объектом выделяет стрельбу из лука. Монография М.Хорасани «Лексикон оружия и вооружения Ирана: исследование символов и терминологии» [11, 560] содержит наиболее полный список оружейных терминов Ирана почти трёх тысячелетий. Термины расположены в алфавитном порядке и снабжены транслитерацией латинскими буквами. Следует отметить, что в этот глоссарий вошли не только названия типов луков, их составных частей, но названия и термины по подготовке стрелков, организации состязаний и спортивных соревнований в среде иранских народов.

Очень важным исследованием является опубликованная в 2013 году монография Манучехра Хорасани «Персидская стрельба из лука и фехтование: исторические боевые искусства Ирана» («*Persian Archery and Swordsmanship: Historical Martial Arts of Iran*»)[17, 392].

В книге приведены не только данные письменных руководств из библиотек Тегерана, но также включена специальная глава из «Наврузнома» Омара Хайяма, посвященная луку и стрелам.

Очень плодотворна работа Манучехра Хорасони в области источниковедения. В поисках источников по истории военного искусства М.Хорасони исследовал богатые фонды и хранилища рукописей Тегерана и Ирана в целом и обнаружил много ранее неизвестных рукописей в этой области. Вместе с австралийским учёным Б.Дуайер, М.Хорасони выполнил аннотированный перевод текстов источников с фарси на английский и ввёл их в научный оборот. Все указанные работы представляют научный анализ источников по лучному спорту. М.Хорасони, опираясь на средневековые тексты приводит легенды и предания о появлении и распространении лука и стрел, определяет преимущества лука перед другими видами оружия, разбирает процесс подготовки лучника и его подготовку к соревнованиям, отмечает правила начисления баллов, приводит условия для и дистанции для стрельбы из лука по тренировочным целям и мишеням. Примечательно то, что М.Хорасони и Б.Дуайер к своим исследованиям прилагают полный текст рукописи [7, 45-65; 8, 1-12; 9,93-116; 10,82-113; 11, 560; 12, 85-114; 13, 82-99; 14, 1-17; 15,45-65; 16, 125-158; 17, 392].

М.Хорасони опубликовал много статей, связанных с историей лучного спорта. Так, он в своей статье «Интерпретация техники стрельбы из лука в персидских летописях: практический аспект)» на основе анализа письменных источников – руководств по стрельбе из лука сделал хороший обзор техники стрельбы и рекомендации по их применению в современном лучном спорте [13, 85-114]. Как было указано выше, соавтором многих статей Манучехра Хорасони является австралийский исследователь Беде Дуайер (Сидней, Австралия), который почти 40 лет занимается изучением традиционной стрельбы из лука. Б.Дуайер известен как знаток истории стрельбы из лука. Он не только исследует проблемы лучного спорта, пишет и публикует научные работы, но и сам изготавливал лук и стрелы, мишени по старым методам, описанным в рукописях. Беде Дуайер является первым лучником, который стрелял в американском турнире по стрельбе из лука в Бонневилле (штат Юта, США) используя стиль персидской стрельбы из лука, он постоянно участвует на различных турнирах и фестивалях по традиционной стрельбе из лука в Айове (США). Монголии, Китае и Турции. Б.Дуайер несколько лет был мировым рекордсменом стрельбы охотничьей стрелой с традиционным составным луком на дальнюю дистанцию. Поэтому, работы Б.Дуайера, сочетающие историю и теорию, традиционные и современные методы с практикой, являются ценными по истории лучного спорта [7, 45-60; 8, 1-12; 9, 93-116; 10, 83-113].

Таким образом, средневековые руководства по персидской стрельбе из лука были очень хорошо подготовленными учебными пособиями. По ним тренировались и готовились к спортивным состязаниям очень много отличных лучников.

К сожалению, богатое теоретическое наследие и опыт предков не был доступен для начинающих лучников Таджикистана. Поэтому, одной из главных задач специалистов Таджикистана в области истории лучного спорта является подготовка и введение в использование средневековых трактатов по подготовке спортсменов по стрельбе из лука в современных условиях.

Литература:

1. Адаб ал-харб ва –ш-шуджаат (Правила ведения войны и мужество). Министерство Обороны Республики Таджикистан. Таджикский высший военный колледж. – Душанбе, 1997
2. Косимова М. К истории изобретения и использования лука и стрел //М.Косимова //Масъалаҳои мубрами таърих ва фарҳанги тоҷикон. Барориши 1. - Хучанд, 2015. - С.60-68

3. Касымова М. Стрельба из лука в визуальной источниках культуры иранских народов//М.Косимова//Ахбори ДДХБСТ. - №4(65). - 2015.
4. Литвинский Б.А. Сложносоставной лук в древней Средней Азии (К проблеме эволюции лука на Востоке) //МКТ, вып. 1. - Душанбе, 1966;
5. Литвинский Б.А., Пьянков И.В. Военное дело у народов Средней Азии в VI–IV вв. до н.э. // Вестник древней истории. № 3. 1966. С. 36-52.
6. Сафаров Ш.А. Национальные игры как цивилизация таджикского народа. – Душанбе, 2012. – с.271-290 (320 с.)
7. Dwyer Bede, Manouchehr Moshtagh Khorasani. Jāme al-Hadāyat Fi Elm al-Romāyat [Complete Guide Concerning the Science of Archery]. Quaderni Asiatici, 97, n. 97 - Marzo 2012, pp. 45-60.
8. Dwyer Bede and Moshtagh Khorasani. An Analysis of a Persian Archery Manuscript by Kapur Čand // RAMA: Revista de Artes Marciales Asiáticas, 2013, pp. 1-12.
9. Dwyer Bede and Dr. Manouchehr Moshtagh Khorasani. An Analysis of a Persian Archery Manuscript Titled Resāle-ye Qosnāmeḥ. Quaderni Asiatici, n. 112 - Dicembre 2015, pp. 93-116;
10. Dwyer B., Farrokh, K., Khorasani, M. M. Depictions of archery in Sassanian silver plates and their relationship to warfare, RAMA (Revista de Artes Marciales Asiáticas). Volumen 13 (2), Julio-Diciembre, pp. 82-113.
11. Khorasani M. Lexicon of Arms and Armor from Iran: A study of Symbols and Terminology (2010). Tübingen, Germany: Legat Publishers, 2010. — 560 p.
12. Khorasani M.M., Dwyer B. An annotated translation and description of an untitled Persian archery manuscript written by al-Abdolrāji Abu Torāb al-Musavi al-Qad Makāhi on a day of Jumada al-Thani, the year 1114 (November 1702) // Историческое оружиеведение. — 2016. — № 4. — С. 85 — 114.
13. Manouchehr Moshtagh Khorasani. An Interpretation of Archery techniques in Persian Archery Manuals: A Practical Application//История древнего оружия. Материалы 2-ой Международной научной конференции по истории оружия и вооружения.16-18 мая, 2016, Киев. В 2-х т. – т.1. – С.82-99(264 стр.)
14. Manouchehr Moshtagh Khorasani and Bede Dwyer. A Persian Manuscript on Archery, Spear Fighting, Sword Tempering and Lance Fighting and Horsemanship by Šarif Mohammad the Son of Ahmad Mehdi, in Pan-Asian Journal of Sports & Physical Education, Vol. 4, No 1, March 2012, pp. 1-17.
15. Manouchehr Moshtagh Khorasani and Bede Dwyer. A Persian Archery Manual by Mohammad Zamān, RAMA: Revista de Artes Marciales Asiáticas, Vol. 11, No 1. 2016. - pp. 45-65.
16. Manouchehr Moshtagh Khorasani and Bede Dwyer. The Persian Archery manuscript Izan (Revelation) by Taher Mawara al-Nahri // Gladius, Estudios sobre armas antiguas, arte military y vida cultural en oriente y occidente, XXXVIII (2018), pp. 125-158.
17. Moshtagh Khorasani, Manouchehr Persian Archery and Swordsmanship: Historical Martial Arts of Iran. Publisher: Niloufar Books, Frankfurt am Main, Germany - 2013 – 392 p - ISBN-13 978-3-00-039054-8

Кулаева Залина,
студентка 2 года обучения Навоийского государственного педагогического
института
Гафурова А.З.,
научный руководитель:

ЭПОХА РЕНЕССАНСА В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

***Аннотация:** В новых исторических условиях узбекская литература, как и литературы других народов Средней Азии, объективным ходом истории оказалась вовлеченной в сферу общемирового литературного процесса.*

***Ключевые слова:** мыслители, просвещение, драматургия, новаторство, литература, идея, открытие.*

Выдающиеся поэты и мыслители стремились разрушить, возводившуюся веками стену религиозных запретов, предписаний и предрассудков, стоявшую на пути сплочения народов Туркестана с русским народом. Просветительское движение, возникшее в Туркестане на рубеже XIX—XX вв., оказало сильное влияние на литературу. Движение это началось с открытия школ (Хамза, С. Айни, Бехбуди, Авлони, Фитрат, Кадыри и др.), бесплатных для народа — детей из бедных семей, сирот. Просвещением охватывался весь социум. В просветительско-демократическом движении, получившем название новаторского, выявляются в основном два общественных и литературных течения. [1.236]

Узбекская просветительская литература унаследовала художественные завоевания классической поэзии Востока, демократической литературы второй половины XIX в. и фольклора. Художественные произведения, относящиеся к этому направлению, появились на стыке двух культур — русской и узбекской. Под влиянием русской художественной культуры возникли в просветительской узбекской литературе первые образцы прозы европейского типа — очерк, путевые заметки, автобиографическое повествование, фельетон, рассказ, повесть (Хамза, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айни, Чулпан и др.). Возникла драматургия и профессиональный театр европейского типа. Начали издаваться узбекские газеты и журналы, первые публицистические, литературно-критические, искусствоведческие статьи, освещавшие общественно-политические, экономические, социальные и культурные проблемы времени. Были сформированы первые общедоступные народные библиотеки. В художественной литературе преодолеваются национальные, религиозные, социально-психологические предрассудки и преграды, которые отделяют восточную литературу от европейской, а русский народ — от народов Туркестана. Просветители ясно определили свое отношение к русскому народу, к России как общей родине.

Школы нового формата, учебники, составленные просветителями, занимают в культуре узбекского народа особое место. В них использован опыт русской педагогической мысли. Басни Крылова, сказки Пушкина, рассказы Л. Толстого, Ушинского вошли в школьные учебники и хрестоматии Саидрасула Азизи (1886—1933), Алиаскара Байрамали, Калинина, Серикбая Окаева. Из тридцати четырех переводов произведений Л. Толстого на узбекский язык восемнадцать было сделано Калининым. [2.123]

Понятия народного и национального в просветительской литературе впервые выступают в дифференцированной, но взаимосвязанной форме. Социальная драма становится самым общественно действенным жанром искусства. Репертуар узбекских театров в 1905—1917 гг. состоял примерно из пятидесяти пьес, из них около тридцати — оригинальные, остальные — переводные, в основном с татарского и азербайджанского языков. Рост национального самосознания узбекского народа был связан с процессом

революционизации и интернационализации самого художественного мышления. История узбекского литературного движения, как и других народов Туркестана, связывается писателями. Так, после «Отравленной жизни» Хамза приступает к работе над драматургической трилогией на историко-революционную тему «Трагедия мобилизованных» (1917). Она осталась незавершенной. Пишет пьесу «Джумхурият (свободная республика) или автономия». В 1917—1918 гг. появляется реалистическая драма «Бай и батрак», в которой выражены прогрессивные идеи. В драматургии Хамзы, так же как и в его поэзии, четко прослеживается идейно-художественная эволюция от просветительского и критического реализма к социалистическому. К сожалению, первые узбекские историко-революционные драмы не были изданы, а рукописи их не сохранились. Сведения о них берутся только из воспоминаний современников, сохранившихся афиш и аннотаций. От просветительских идей к социалистическим приходят Айни, писавший на таджикском и узбекском языках, Шавкат Искандари, Аваз Утар оглы и др. Народное восстание 1916 г. в Туркестане рассматривается в ней как этап революционного движения. Тема революции, ее идеалы получили воплощение и в таких произведениях Шавката Искандари, как «Возвращение рабочих», «Демонстрация рабочих», «Молодежи» и др. Естественность перехода от просветительских идей к революционным обуславливалась также и тем, что поэтика социалистического искусства 20-х годов с присущими ему ораторскими интонациями, призывностью, четкими ритмами формировалась в рационалистической и открыто тенденциозной просветительской литературе.

Литература

1. История всемирной литературы: в 9 томах / Под редакцией И.С. Брагинского и других - М., 1998
2. Турсунов Т., Формирование социалистического реализма в узбекской драматургии, Таш., 1992

Кўчаров Ж.Қ.,

ҚарДУ, Ўзбекистон тарихи кафедраси ўқитувчиси

ТЕМУРИЙЛАР ДАВЛАТИДАГИ ЎЗАРО СИЁСИЙ КУРАШЛАРДА БУХОРО МАВҚЕИНИНГ ОШИБ БОРИШИ

Амир Темур вафотидан сўнг бошланиб кетган тахт учун ўзаро курашлар Шохруҳ ва Улуғбек даврида бир муддат тўхтаган эди. Мовароуннахрда Мирзо Улуғбек томонидан амалга оширилган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар натижасида аҳоли тинч ва осуда яшаб, иқтисодий кўтарилиш кўзга ташланди. Бундан ташқари, Бухоро Мовароуннахрнинг иқтисодий ва сиёсий марказига айланиб борганлигини кўришимиз мумкин. Улуғбек вафотидан сўнг Мовароуннахрда темурийлар давлатининг сиёсий ҳаёти билан боғлиқ воқеяликларда Бухоронинг таъсири катта аҳамиятга эга бўлганлигини тарихий адабиётлардаги маълумотлар тасдиқлайди. Тахт учун курашларнинг қайтадан бошланиши Улуғбек Мирзо ва ўғли Абдуллатиф ўртасидаги курашлар билан бошланган бўлиб, ушбу воқеяликлар жараёни ва ундан кейинги сиёсий ҳаётда Бухоронинг ўрни ва аҳамияти ортиб борди.

Бухорода диний уламолар темурийлар салтанати тахтида хамиша ўзлари учун мойил бўлган ҳуқумдорнинг ҳокимият тепасига келишидан манфаатдор бўлганлар. Шу сабабли Мирзо Улуғбек ва Абдуллатиф Мирзо ўртасидаги кураш бошланган вақтлардаёқ Мироншоҳ Мирзонинг авлодларидан бўлган Абу Саид Мирзо Бухоро диндорлари орасида ўзига тарафдорлар тўплага уринганди. Абу Саид Мирзо арғун

уруғи ва диний уламоларни кўллаб-қувватлашига таяниб, Улуғбек Мирзо ўғли Абдулатифга қарши курашга отланган вақтдаёқ темурийлар тахтини эгаллаш мақсадида кўзголон кўтарганди[3, 157].

Ўзаро курашда Абдулатиф ғалаба қозонгандан сўнг олий ҳокимиятни эгаллаш учун Абу Саидни ҳам мағлуб этиши лозим эди. Диний раҳнамолар Абу Саид Мирзога хайрихоҳ бўлсада, ғалаба қозонган Абдулатиф ҳам диний етакчиларни қониқтирадиган ҳуқумдор бўлганлиги сабабли Бухоро доруғаси ва қозиси Абу Саидни қамоққа олади[3, 160]. Абу Саид Мирзонинг Улуғбек Мирзо саройига келиши ва уни Улуғбек ўз ҳимоясига олиши, кейинроқ ўзига куёв қилиб олиши, Самарқандда ҳокимиятни қўлга олиши ва Улуғбекнинг иккинчи ўғли Абдулазизнинг Абу Саидга қарши тура олмаганлиги, Абдулатифдан мағлуб бўлгач Бухорога қочишга урингани хусусидаги маълумотлар Ҳ.Вамберида ҳам келтириб ўтилганлигини кўришимиз мумкин[5, 253].

Темурийлар даври анъанасига кўра ҳокимият талашган шаҳзодалар Кўксаройда зиндонда сақланган. Шаҳзодаларни ҳуқумдор томонидан Кўксаройга чақирилиши бу уларни ёки қатл этилишини ёки зиндонга ташланишини англатган. Абу Саид Мирзо ҳам Абдулатифдан мағлубиятга учрагандан сўнг у ҳам Кўксарой авахтасига ташланади. Аммо, Абдулатифнинг ҳокимияти тез орада кучсизлана бошлангандан сўнг сиёсий гуруҳлар орасида Абу Саид Мирзони ҳокимият тепасига кўтариш ғояси келади ва 1450 йил У зиндондан қочиб, Бухорога келади[8, 319].

Таникли олим, академик В.В. Бартольд фикрича, 1450 йил баҳорида Бухорога келган келган Абу Саид Мирзони барча бирдек илиқ кутиб олмаган. Ҳали Абдулатиф ҳокимият тепасида бўлганлиги сабабли Абу Саидни Абдулатифга тутиб бериш ва хатто ўлдириб юбориш таклифи берилади. Аммо, тез орада Абдулатифнинг қотиллар томонидан ўлдирилгани хабари келгандан сўнг, Абу Саид ҳокимият учун курашга тортилади[2, 133].

Абдулатиф Мирзо ўлдирилгандан сўнг, бир гуруҳ сиёсий кучлар Самарқандда яна бир темурийлар хонадони вакили Абдулла Мирзони ҳуқумдор деб эълон қилинган бўлса, Бухоро доруғаси ва қози ҳам сиёсий курашларга яқиндагина қатл этишга тайёр бўлган шаҳзода Мироншоҳ Мирзонинг набираси Абу Саидни ҳибсдан озод қилиб Олий ҳуқумдор сифатида тан оладилар[1, 293]. Бизнинг фикримизча Абдулланинг Самарқанд тахтига ўтказилиши Бухоро диндорларида норозилик уйғотган. Эҳтимолки, Абдулла Улуғбек сингари давлат, сарой ва қўшин бошқарувида Улуғбек тарафдори бўлган бўлса керак. Нима бўлган тақдирда ҳам Абдулла ҳуқумронлиги Бухородаги сиёсий гуруҳлар манфаатига мос тушмаган деб хулоса қилиш мумкин. Юқорида келтирилган сабабларга кўра, Абдулатиф вафот этганлигини эшитиши билан Бухоро қозиси ва доруғаси Абу Саидни ҳибсдан озод этиб, унга садоқат қасамини ичадилар ва сиёсий курашга тортадилар. Шунингдек, Абу Саидни Бухоро диний уламоларидан Шамсиддин Мухаммад Абдукужнули ҳам кўллаб-қувватлайди[2, 155].

Улуғбек ҳуқумронлигининг сўнггида Мовароуннаҳрда бошланган бош-бошдоқлик авжга чиқиб, Абдулатиф вафотидан сўнг мамлакатда ўзига хос қўшҳокимият вужудга келади. Самарқандда Мирзо Абдулло ҳуқумдор деб эълон қилинган бўлса, Бухорода диний уламолар томонидан Абу Саид Мирзо олий ҳокимият эгаси деб тан олинади[9, 456]. Тарихий адабиётлардаги маълумотларда Абдуллани қайси сиёсий гуруҳ ёки оқим кўллаб-қувватлагани хусусида фикр-мулоҳазалар келтириб ўтилмайди. Абу Саид Мирзо эса ҳокимиятга эришиш учун асосан Бухородаги диний уламолар мададига таянганлиги келтириб ўтилади. Шунингдек, Бухоро дин пешволари мадади билан Абу Саид тахтни эгаллаш мақсадида Самарқандга хужум қилади. Аммо, ўзаро жангда рақиби Абдуллодан енгилиб қочади[8, 326]. Самарқанд тахтини эса, Абулхайрихон бошчилигидаги ўзбеклар ёрдамида кейинроқ эгаллайди.

Мовароуннаҳрда ҳокимиятни эгаллагандан сўнг Абу Саид Мирзо, аҳолининг кенг қатламларни кўллаб-қувватлашига эришиш ва ўз сиёсий ҳуқумронлигини

мустаҳкамлаш учун Мовароуннахрнинг энг муҳим салтанат таянчи бўлган шаҳарлари Самарқанд ва Бухоро аҳолисини тамға солиғидан озод қилади[3, 171]. Абу Саиднинг (1451-1469 йй) ҳукумронлиги даврида Бухоро билан боғлиқ бошқа маълумотларни тарихий адабиётларда учратмадик. Аммо, 18 йиллик бошқаруви даврида Бухородаги сиёсий гуруҳлар манфаатларига мос сиёсат юритганлиги ва ушбу шаҳарга бир неча бор келганлиги шубҳасиздир.

Абу Саид Мирзо вафотидан сўнг тахтга унинг ўғли Аҳмад Мирзо чиқади. Абу Саиднинг бошқа ўғиллари бўлсада, айнан Аҳмад Мирзонинг тахтга ўтиришига асосий сабаб унга отаси Абу Саид томонидан Самарқанд ва Бухоронинг сюрғол сифатида берилганлиги ва бу шаҳарлардаги сиёсий гуруҳларни қониктирадиган ҳукумдор бўлганли унинг тахтда ўтириши ва узоқ ҳукумронлик қилишига сабаб бўлди[8, 181]. Ушбу ҳукумдор даврида Мовароуннахр ижтимоий-сиёсий ҳаёти нисбатан жиҳатдан тинч кечди. Катта кўламли, кўп харажат талаб қиладиган ва вайронагарчилик олиб келадиган урушлар содир бўлмади. Бу даврда Шайбон улусида Абдулхайрхон вафот этиб, унинг фарзандлари тГирай ва Жонибекдан мағлубиятга учрайдилар. Абулхайрхоннинг набираси Шайбонийхон Сирдарё бўйидаги Саброн шаҳри яқинида рақиблари Гирай ва Жонибекдан енгилди. Ўзига паноҳ истаб темурий Аҳмад Мирзога мурожаат қилади. Чунки, унинг бобоси Аҳмад Мирзонинг отаси Абу Саидга ҳокимиятни эгаллашда ёрдам берганди. Шайбонийхон Бухорога келади ва бу ерда Аҳмад Мирзо томонидан ҳоким этиб қўйилган Абдуали тархон томонидан яхши кутиб олинади[6, 34].

Тарихий манбаларда Шайбонийхоннинг Бухорога келишига Аҳмад Мирзонинг қаршилик қилмаслигига яна бир сабаб Тошкентни эгаллаб олган мўғулларга қарши курашиш эканлиги хусусидаги маълумотлар мавжуд. Султон Аҳмад Мирзо Тошкентни эгаллаган мўғуллар билан курашда ёрдам сўраб Шайбонийхонга мурожат қилади ва уни Бухорога келишини таклиф этади. Шайбонийхоннинг Хоразм томондан келиши ва уни Қорақўлда Амир Султон Ҳусайн Арғун ятомонидан хши кутиб олиниси, бундан ташқари Бухорода вилоятнинг энг йирик зодағони Абдуали Тархоннинг ҳам тантанали кутиб олиши қайд этилганлигини кўрамаиз[6, 42]. Аммо, мўғулларга қарши курашдан кўра бу Шайбонийхоннинг Дашти Қипчоқдан Бухорога қочиб яширинган деб хулоса қилиш мумкин. Чунки, Шайбонийхон Бухорода бир неча йил қолиб кетиб, бу ерда дин уламоларидан сабоқ олиш баҳонасида улар орасида ўз мавқеини кучайтиради.

Аҳмад Мирзо 25 йил ҳукумронлик қилиб вафоти этгандан сўнг тахтга укаси Маҳмуд Мирзо ўтиради. У келажакдаги тахт даъвогарлари бўлмиш ўз жиянлари ёш шаҳзодаларни қатл этади. Маҳмуд Мирзонинг ҳукумронлиги бир йилга ҳам бормайди ва унинг ҳукумронлиги хусусида аниқ маълумотларни тарихий адабиётларда учратмадик[8, 188]. Маҳмуд Мирзонинг вафоти этиши билан яна Бухородаги сиёсий гуруҳларнинг манфаатларига мос келувчи ҳукумдорни тахтга ўтқазиб содир бўлган. Эҳтимол, темурийлар даврида тахтга ўтириши лозим бўлган валиаҳд Бухорони бошқариши одат тусига кирган бўлса керак. Бухорода ҳукумронлик қилган Маҳмуд Мирзонинг иккинчи ўғли Бойсунғур мирзо ҳокимият тепасига чиқади[5, 261]. Тарихчи олим Т.Файзиев маълумотларида Бойсунғур Мирзонинг тахтга чиқишини деярли барча сиёсий гуруҳлар қўллаб-қувватлаган деган хулосага келиш мумкин. Олим ёзиб қолдирган маълумотларда Маҳмуд Мирзонинг вафотидан сўнг унинг иккинчи ўғли Бойсунғур Мирзо Бухородан чақиртирилиб, 1496 йил тахтга ўтқазилади[8, 188].

Аҳмад Мирзо 1494 йил вафот этиши ва укаси Маҳмуд Мирзо ҳукумронлиги ҳам тезда барҳам топиши Бухоро ҳокими Бойчунғур Мирзонинг тахтга чиқишига замин ҳозирлайди. Бухорода унинг укаси Султон Али ҳоким этиб тайинланган. Кейинчалик ҳокимият учун курашларга Султон Али ҳам қўшилиб, ака-ука ўртасида тахт учун курашлар содир бўлади. Бойсунғур ғалаба қозониб, укаси Султон Алини кўзига нил тортиришга буйруқ беради. Аммо, жаллод хато қилган ва Султон Алининг кўзи кўр

бўлмай қолади. Шундай бўлсада Султон Али буни сездирмайди ва Бойсунғур хотиржамликка берилганда Султон Али Бухорога қочиб кетади. Бойсунғур Мирзо укасига қарши Бухорога қўшин тортади аммо, Султон Алидан мағлубиятга учрайди. Аксинча Султан Алининг ўзи Самарқандга бостириб боради ва Самарқандни Бобур билан биргалик иттифоқчиликда қамал қилади. Султон Али ва Бобур иттифоқи Бойсунғурга қарши курашиб кейинчалик Мовароуннахрни тақсимлаб оладилар. Султон Алига Миёнқол ва Бухоро, Бобурга Самарқанд ва ундан шарқдаги ерлар тегади[4, 69-70].

Бойсунғур Мирзонинг Султон Али Мирзо билан ёвлашиб қолишида Самарқандда катта таъсирга эга бўлган Дарвиш Муҳаммад Тархоннинг фаолияти сабаб бўлган. У Султон Алини Бухородан Самарқандга олиб келиб, тахтга ўтқазмоқчи бўлади. Аммо, унинг режаси иш бермайди ва Бойсунғур Султон Али мирзо кўзига нил тортиради. Аммо, жаллоднинг ёки раҳми келган ёки тажрибасизлик қилган ва Султон Али ўзини ёлғондан кўрликка солади. Кейинроқ эса Бухорога қочиб кетади. Бухорога келгач, Бойсунғур Мирзога қарши кураш бошлайди. Хожа Убайдулло (Ахрор вали) ўғилларидан Ҳожака Бойсунғур Мирзони, Ҳожа Яҳё Султон Алини Мирзони ҳимоясига олади. Бухоро яқинидаги жангда Бойсунғур Султон Али Мирзодан енгилади. Самарқанд қамал қилинган вақтда 1496 йил қишида Бобур ва Султон Али ўзаро иттифоқ тузади[8, 192].

Бойсунғур Мирзо 1497 йилда Бобур ва Султон Али иттифоқига бардош бераолмайди ва Самарқандни ташлаб қочади. Иттифоқчилар келишувга кўра, Самарқанд ва ундан шарқдаги худудларни Бобур мирзо эгаллаган бўлса, ўртадаги келишувга кўра Бухоро Султон Али мирзо қўлида қолади[5, 265].

Аҳмад, Маҳмуд ва Бойсунғур мирзолар даврида Мовароуннахрда ижтимоий-иқтисодий пасайиш кузатилади. Мамлакатда аста-секинлик билан марказий ҳокимият кучсизланиб, маҳаллий ҳокимлар, унвонли амалдорларнинг таъсири ошиб борди. Мовароуннахрда тархонлар катта таъсирга эга бўлдилар. Бухорода темурийлар тарафдори бўлган Боқи Тархон (Бобур даврида)нинг отаси Абдулла Тархон ва бобоси Бостом тархонлар Аҳмад Мирзо саройида хизмат қилганлар. Уларнинг меросий мулклари Воргашт қишлоғи деб келтирилади. Бу қишлоқ жўйи Зар қишлоғи билан ёнма-ён эканлиги тарихий манбаларда тилга олиб ўтилади[7, 66].

Хулоса қилиб айтганда, Мирзо Улуғбекнинг вафот этиши билан Мовароуннахрда ички курашлар кучайиб кетди. Бу курашлар марказида Бухородаги сиёсий гуруҳлар етакчилик қилганлигини тарихий адабиётлардаги маълумотлар тасдиқлайди. Темурийлар даврининг сўнггида Мовароуннахрдаги сиёсий жараёнларда Бухоронинг мавқеи ошиб борган деб хулоса қилиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Амир Темур жаҳон тарихида. – Т.: Шарқ матбаа концерни, 1996. – 293 б.
2. Бартольд В.В. Улугбек и его время. Петроград 1918. – 160 с.
3. Бартольд В.В. Сочинения. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. Том II. Часть 2. – М.: Наука, 1964. – 656 с.
4. Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Китобдан парчалар/тўпл.: С.Аҳмад/. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – Б. 69-70. – 96 б.
5. История Бохары или Трансоксиани с древнейших времён до настоящего. (Герман Вамбери) Перевод А.И. Павловкаго. – С.-Петербург 1873. – С. 253. //Туркестанский сборник. Том. 71. – 274 с.
6. Муҳаммадёр ибн Қатаған. Мусаххир ал-Билод (Мамлакатларнинг эгалланиши). – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – 429 б.
7. Раҳманова Л. Новые документы по истории хозяйства Джуйбарских шейхов//Ўзбекистонда ижтимоий фанлар 6-сон, 1968. – С. 65-66.

8. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Т.: Ёзувчи, 1994. – 352 б.
9. Эшов Б.Ж., Одилов А.А. Ўзбекистон тарихи: Ж.1. Энг қадимги даврлардан XIX аср ўрталаригача: Олий ўқув юрти талабалари учун дарслик/Эшов Б.Ж., Одилов А.А.; Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги М.Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. – Т.: Янги аср авлоди, 2014. – 628 б.

Қандиев Ҳаким,

магистранти бахши дуюми кафедраи забони англисии Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент

УСУЛҲОИ САМАРАБАХШИ ОМУЪЗИШИ ЗАБОНИ АНГЛИСИ

***Аннотатсия:** мақола ба тафтишоти усулҳои гуногуни самарабахши омӯзиши забони англисӣ бахшида шудааст. Дар наشري мазкур имкониятҳои истифодаи методҳои муаллифие, ки барои зуд аз худ кардани забони хориҷӣ махсусан забони англисӣ мусоидат мекунанд дида баромада мешавад.*

***Калимаҳои асосӣ:** забони англисӣ, омӯзиши забони англисӣ, тарзу усулҳои омӯзиши забони англисӣ, методҳои муаллифии омӯзиши забони англисӣ.*

Суръати зиндагонии муосир, хоҳ хоҳонаш бошем ва хоҳ не чорчӯбаи вақтии худро мегузорад, ки итлоат накардан ба он моро аз пой меафтанад. Имрӯзҳо шумораи афзалиятноки одамон ба омӯзиши забони хориҷӣ рӯй овардаанд. Ҳар яке аз онҳо мақсади муайяни омӯзиш доранд, баъзеашон барои сайру сайёҳат кардан ва дигарашон барои тичорат ва ба сафари меҳнати рафтан ин забонҳоро меомӯзанд.

Рӯз аз рӯз одамон бисёртар хохишманди омӯхтани забони хориҷӣ дар муддати кӯтоҳ мешаванд ва дар навбати аввал ба марказҳои омӯзиши забонҳо муроҷиат менамоянд. Аммо мо хостем масъаларо соддатар гардонем ва бо роҳҳои самарабахш бо омӯзиши забони хориҷӣ шинос гардем. [3]

Омӯхтани забони хориҷӣ (махсусан калимаҳои нав ва ифодаҳо) – ин меҳнати душвор ва пурмашақат аст, ки сарфи бисёри вақтро талаб мекунанд. Магар чунин аст? Наход, ки дигар роҳи омӯзиш набошад? [1]

Барои ҷавоб ба ин савол меҳостем диққататонро ба методистони муосире, ки сарто сари олам ба одамон барои омӯзиш кӯмак мерасонанд ҷалб намоем.

Аввалин методикае, ки меҳостем бо он шуморо шинос намоем ин методикаи Анна Максименко асосгузори курсҳои забони англисии муаллифӣ мебошад. Методикаи худро вай ба стратегияҳо мансуб менамояд. Биёед стратегияҳои мазкурро дида мебароем.

Стратегияи 1: “ Нерӯи эҳсосотро истифода намоед”. Муаллиф маслиҳат медиҳад, ки калимаҳои англисиро бо чизе муҳим ва мусбӣ барои худ пайваست намоед, ки ин чизи муҳим танҳо ба шумо дахл дошта бошад. Яъне ҳангоми омӯзиши калимаҳои нав дар навбати аввал бояд он калимаро аз пеши худ гузаронем. Маҳз ин имкон медиҳад то, ки мо ин ё он ҳолати забониро паси сар намоем (масалан дар ҳолате, ки мо ин ё он топикро аз ёд менамоем масалан дар мавзӯи “Сайру гашт”) агар инро бе ҳадаф танҳо барои он, ки “лозим” аст аз худ намоем ин корро анҷом додан на аққадар осон мегардад ва дар ҳолате, ки мо хайёл намоем, ки ин сайру сайёҳати мост дар ин ҳолат қорамон дучанд осон мегардад.

Дар ин ҳол Анна Максименко маслиҳат медиҳад: “пеш аз оне, ки калимаеро дар хотир бигиред фикр намоед, ки он барои шумо чи қадар муҳим аст. Дар оянда онро

истифода мебаред ё не”. Ғалбер намудани маълумотҳои нодаркорро дар оянда аз худ намоед.

Стратегияи 2: “Ба қобилияти худ бовари изҳор қардан”. Оё хотираи хубро доро ҳастед? Аз худ намудани калимаҳои душвори забони англисӣ бароятон душвор нест? Фикрҳо моддиянд. Фикре, ки шуморо водор мекунад то, ки омӯзиш ё ин ки ҳарф задан ба забони хоричиро душвор шуморед аз сар дур намоед. Мо инро пай намебарем аммо мағзи мо маълумотро ба мисли обҷаббақ хоҳ мусбӣ ва хоҳ манфӣ бошад ба худ кашида мегирад. Яъне агар шумо худро водор намоед, ки аз ӯҳдаи коре намебароед мағзи шумо низ дар назди худ монеа мегузорад. Максименко бовар дорад, ки асос бояд ба нерӯи худ бовари ҳосил намуд.

Стратегияи 3: “Абадан дар хотир гирифтаан”. Бисёр одамонро масъалаи “Оё магар ман имконияти дониши гирифтаамро истифода бурдан надошта бошам аз хотир намебарорам” азият медиҳад?

Ҷавоб ба савол ин метавонад аз худи шахс ва вачҳи ӯ вобаста бошад. Шахсони аз чихати забондонӣ муваффақ ба қобилияти худ бовар доранд ва зуд донишашонро барқарор мекунанд. Онҳо мегӯянд, ки “вақте лозим омад метавонам зуд ба хотир биёрам”. Ин водоркуниҳо ба қобилияти сабтқунии мағзи сари мо таъсири худро мерасонанд.

Стратегияи 4: “мақсадро ба хотир доштан”. Олимон борҳо исбот кардаанд, ки одамоне, ки бо мақсади муайян ва сабаби аниқ забонро меомӯзанд нисбат ба шахсоне, ки чунин мақсад надоранд, ба муваффақият тезтар ноил мегарданд. Аз ин сабаб дар мактаби миёна омӯзгорон ба хонандагони худ вазифаи хонагӣ медиҳанд то, ки дар дарси оянда луғатҳои навро аз худ қарда, дар вақти гузаштани мавзӯи нав танқиси нақашанд. Аз рӯи нишондоди омор ба хонандагоне, ки вазифаи хонагӣ дода мешавад нисбат ба онҳое, ки вазифаи хонагӣ иҷро намекунанд аз ёд намудани луғатҳои нав осонтар мегардад. Аз ин сабаб асосӣ роҳи самарабахшӣ омӯзиши забони хоричӣ мақсад ва вачҳ ба шумор меравад.

Стратегияи 5: “Омӯзиши беидрокона”. Сире нест, ки дар ҳолати беидроқӣ мо қобилем маводи навро зудтар аз худ намоем. Масалан вақте шумо автомобил меронед диққати шумо пурра ба роҳ банд аст ҳамзамон ҳолати беидроқии шумо калимаҳои навро аз матни суруди автомобил аз худ мекунад.

Кӯшиш намоед мумтазам аз китобҳои ҷолиб, ҳикояҳо, аудио маводҳо, видео маводҳо истифода баред ва бо одамон бо забони англисӣ муошират намоед.

Эҳтимол аз ҳама стратегия пурсамари азхудқунии забони хоричӣ аз нуқтаи назари Максименко ин калимаҳои навро аз рӯи таҷрибаи худ омӯхтан мебошад.

Агар мо диққати худро ба кӯдаке, ки ҳама чиз барояш нав аст, ҷалб намоем метавонем мушоҳида кунем, ки вақте ӯ калимаи навро аз худ мекунад вай онро дар ҳама ҳолат пайҳас мебурдаги мешавад. Масалан, вақте бори аввал калимаи “сафедро” мешунавад кӯдак ин калимаро ҳангоми дидани ранги сафед такрор мекардаги мешавад.

Инна Максименко маслиҳат медиҳад, ки ин калимаҳоро дар ҳолатҳои гуногун истифода бояд бурд. Онро дар нақлҳои истифода қарда бо дорандаи забон ва дигарон бояд мумтазам истифода қард. [5]

Инчунин мехостем бо методи бахотиргирии давравии Сергей Григорович Халипов шинос намоем (бисёрзабондоне, ки зиёда бо 40 забон муошират намуда, калимаҳои забони навро ба васитаи методӣ хусусии худ аз бар менамояд)

Марҳалаи аввал. Ҳамеша кӯшиш намоед, ки калимаҳои нави шунидаатонро транскрипсия қарда навишта гиред. Барои методи мазкурро санҷидан кофӣ аст танҳо боре ба китоби гуфтгӯии забони англисӣ нигарем, дар онҳо шохиди он мегардем, ки садодиҳои калимаҳои забони англисӣ бо ҳарфҳои забони русӣ навишта мешаванд. Дар ин ҳол шохиди он мегардед, ки садодиҳои калимаҳои забони англисӣ чи гуна ғалат маънидод қарда шудаанд. Мисол ба ҳама калимаи маълуми **Girl** ҳамчун “гёл” навишта

мешавад. Дар ҳолати истифодаи чунин тарзи талаффуз шумо на танҳо забонро омӯхта наметавонед инчунин наметавонед бо дорандаи забон дуруст ҳарф занед.

Ба ин роҳ, транскрипсия – ёвари мо дар омӯзиши забони омӯхташаванда мебошад.

Марҳилаи дуюм. Алоқамандии образҳои визуалие, ки бо омӯхтани калимаҳо ва ифодаҳо алоқаманд аст. Масалан ҳамон калимаи **Girl** – ро визуалӣ ба пеши назар меорем (аз дигар ҷониб калимаи шунидашударо бори дигар мустаҳкам менамоем.

Дар марҳилаи навбати талаффузи худро то ба ҳолати “тасалли” меорем (филологҳо онро “Тассалии артикулятсионӣ” меноманд). Ин маънои онро дорад, ки дар ҳолати талаффузи иборай нав мо набояд нороҳатиро ҳис намоем. Дар марҳилаи мазкур бояд аз нутқи асли яъне аз нутқи дорандаи забон ба муддаои табъ истифода намоем (ба инҳо дохил мешаванд аудио, сабтҳо видеой ё ин ки бевосита муошират намудан бо дорандаи забон).

Дар марҳилаи чорум ибораҳоро бо суръати баланд талаффуз кардан маслиҳат дода мешавад. Ҳангоми муошират аз имову ишора истифода карданро фаромӯш накунед.

Марҳилаи ниҳой бошад бозгашт ба суръати одатӣ мебошад. Инак бо ёрии истифода аз ин марҳилаҳои наонқадар душвор бо истифода аз методикаи Халипов мо имкон дорем ба осонӣ калимаҳои навр, ифодаҳо, ҷумлаҳо, матнҳо ва дар оянда забонҳои нави хориҷиро аз худ намоем. [6]

Список использованной литературы:

1. <http://www.science-education.ru/120-16316>
2. Баранова А.Р., Learning English with the help of online video lessons/ А.Р. Баранова// Инновационное
3. Баранова А.А., Катюшина А.А. INTEGRATION OF ENGLISH AND GEOGRAPHY BY MEANS OF SONGS AT SCHOOL // Фундаментальные проблемы науки: сборник статей Международной научно-практической конференции (20апреля 2015г., г.Уфа). - Уфа: Аэтерна, 2015. – С. 119-122.
4. Баранова А.А., Макашина А.А. ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В ЯЗЫКОВОЙ СРЕДЕ// Психология и педагогика: прошлое, настоящее и будущее: сборник статей Международной научно-практической конференции (19 мая 2014г.,г. Уфа). – Уфа: Аэтерна, 2014. – С. 20-23.
5. Валеев А.А., Баранова А.Р. К ВОПРОСУ ОБ ОБУЧЕНИИ В ВУЗЕ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6; URL:
6. развитие современной науки: сборник статей Международной научно-практической конференции (г. Уфа, 31 января 2014г.) – Уфа: РИЦ БашГУ, 2014. – Ч.9. – С.31-33.
7. Семинар полиглота Сергея Халипова – Режим доступа: <http://poliglots.ru/strategy/modelirovanie-strategiysergeya-halipova.htm>
8. Шесть стратегий эффективного обучения от Инны Максименко – Режим доступа: <http://enative.narod.ru/theory/methods/simple.htm>

Қосимова Мархабо,

номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи забонҳои форсӣ ва хитойии МДТ-и “ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров”

ИНТИШОРИ ФАРҲАНГИ ФОРСӢ-ТОЧИКӢ ДАР КИШВАРИ ЧИН

Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмо-мали Раҳмон зимни мулоқот бо зиёиёни кишвар аз аҳамияти забон ва луғатдонӣ ёдовар шуда, изҳор намуда буд: “Забон яке аз унсурҳои мунтазами фарҳанг буда, калимаҳо ва шаклҳои грамматикӣ он давоми садсолаҳо ва ҳазорсолаҳо устувор боқӣ мемонад. Луғат ифодагари ғановати забон аст” [4,2].

Маҳз забону адабиёт аст, ки як халқро бо халқҳои дигар ва як фарҳангро бо фарҳангҳои дигар пайваستا, риштаҳои ҳамкориву дӯстиро ба тору пуди дӯстӣ табдил медиҳад. Адабиёти оламшумули мамолики машриқзамин дар вусъати мавҷудияти таърихӣ хеш бо мавҷудияти афкори хоси инсонпарварона шоҳаи бузурги адабиёти ҷаҳониरो ба вуҷуд оварда, шарқу ғарбро тасхир намудааст.

Муносибатҳои адабӣ пеш аз ҳама, байни халқҳои ҳамсоя ва халқҳои, ки аз ҷиҳати забон, оину эътиқод ва анъанаҳо бо ҳам наздиканд, зухур ёфта, вобаста ба шароитҳои таърихӣ иҷтимоӣ ва ғайрияти тарафайн инкишоф ва ё таназзул меёфт. Ин раванд ба адабиёт ҳам таъсир расонида, вобаста ба ҳолати замон ва қудрату маҳорати суҳанварон дар адабиёт инъикос ёфтааст.

Интишор, таъсир ва ҳувияти адабиёти форсӣ дар ҷаҳон бебаҳс аст. Дар тасдиқи таъкиди ин ақида на фақат муҳаққиқони форсизабон, балки эроншиносону мусташирҳои дунё афкори ҷолибу мудаллал пешниҳод кардаанд. Бин ба ақидаи олимони ин соҳа “Зарурати омӯзиш ва ба муомилоти илмиву адабӣ ворид намудани ёдгориҳои мавҷуда хеле муҳим аст. Бе ин сарчашмаҳо (фақат дастхатҳои асри миёнагии арабиву форсӣ тақрибан 800 ҳазоранд) дониши мо оиди маданияту фарҳанги ин соҳа ва дарку фаҳми дурусти онҳо нопурра мемонад” [1,51].

Таи даҳсолаҳои охир домани таҳқиқи ин мавзӯ фаротар рафта, донишмандон боз ҳам маводи ҷолиберо мавриди таҳқиқ ва мутолиа қарор медиҳанд, ки боиси густариши шинохти манзалати адабиёти форсӣ дар офоқ аст.

Халқи тоҷик аз замонҳои қадим бо халқҳои ҳинду чин, қафқозу араб ва маҳсусан, форсу афғон муносибатҳои наздики таърихӣ, иқтисодӣ ва маданӣ дошта, табиист, ки иртиботи маънаӣ дар даври замонҳои мухталиф бо шаклҳои гуногун рух дода, боиси тавлиди равияҳои тозаии адабӣ, сабку услуб ва жанрҳои гуногуни бадеӣ гардидааст.

Таҳқиқи адабиёти форсӣ дар қаламрави Кошғар ва нуфузи адабиёти форсу тоҷик дар адабиёти уйғур бо асноди ҳайратовар ва маводи ҷолиб қудрати забони дарию тоҷикӣ ва манзалати адабиёти форсиро таҷассум менамоянд. Дар ин бора профессор Низомиддин Муродӣ пажӯҳиши густурдае анҷом дода, ба хулоса меояд, ки: “Қустуҷӯ дар сухуфи таърихи адабиёти форсу тоҷик ва фарҳанги ҳамҷавори он ошкор месозад, ки муваддати онон ба Чину Кошғар ҳамеша рӯзафзун будааст” [2,58].

Муаррифии сарчашмаҳои адабиёти уйғур, дарёфти манҳачу марҷаи майли суҳанварони Туркистони Шарқӣ ба адабиёти форсизабон, муайян кардани сабабҳои убур ва интишори адабиёти форсу тоҷик дар сарзамини Кошғар, анъанаҳо ва муштарақоти адабӣ, бақои забон ва адабиёти форсӣ дар адабиёти уйғур аз масоили доманадор буда, дар даври замони гуногун диққати олимону муҳаққиқонро ба худ кашида будааст. Чун суҳан аз тавсияи забон ва адабиёти форсу тоҷик дар яке аз ғушаҳои олам меравад, сараввал заминаҳои таърихӣ онро, ки бевосита ба таърихи этникӣ, яъне ташаккули халқи тоҷик ва уйғур мансуб аст, бояд ёдовар шуд.

Яке аз суҳанварон ва донишмандони уйғур Юсуф Хос Ҳочиб дар «Кутадғу билик» - ин шоҳасари туркӣ дар робита бо адаби форсу тоҷик муҳаббати уламои форсизабонро ба мардуми уйғур таъкид ва баён меорад ва аз назари аҳамияти илмӣ бо асари Маҳмуд Кошғарӣ «Девону луғот-ит-турк»-и Маҳмуд Кошғарӣ ҳамсанг аст. Муҳаққиқон ба он ҳулоса омадаанд, ки асар маълумоти тиббӣ ва фалсафиро тавассути кутуби Абӯалии Сино тафсир кардааст.

Юсуф Хос Ҳочиб дар муқаддимаи китоб ҳамин матлабро чунин манзум намудааст:

Арабча, тоҷикча китоблар ўқуш
Бизнинг тилимизга бу юмғи ўқуш.

Мазмуни ин байт ба он далолат мекунад, ки мутолиаи китобҳои арабию тоҷикӣ дар забони туркӣ бидояти дониш ба ҳисоб меоянд [2, 143].

Аз дебочаи манзум, ки аз ҷониби котиб бар асар мулҳақ шудааст, метавон шухрати «Кутадғу билик»-ро дар он замон пай бурд. Чунончи омадааст: «Чиниҳо онро «Адаб-ул-мулк» хонанд, мочиниҳо «Оин-ул-мамлакат», аҳли машриқ «Зайн-ул-умаро» ва эрониҳо «Шоҳномаи туркӣ» гӯянд, бархе онро «Пандномаи мулк» низ шинохтаанд» [2, 144-145].

Аз ин пешгуфтор як нуктаи ҷолибе марбут ба адабиёти мо мушоҳида мешавад, ки он ҳам «Шоҳномаи туркӣ» ном гирифтани ин асари бузургҳаҷм аст. Шиносои бо ин мероси хаттӣ маълум мекунад, ки Юсуф Хос Ҳочиб дostonҳои тамсилу таърихро бо пайравӣ ба ҳамосаи Фирдавсӣ дар маснавии хеш ҷой додааст.

Хоса дар баҳри мутақориб эҷод шудани ин манзумаи уйғурӣ аз пайравии муаллиф ба «Шоҳнома»-и безавол дарак медиҳад. Чунончи, афоили он «фаулун фаулун фаулунфаул» буда, дар адабиёти умумитуркӣ ба занни қавӣ аввалин бор аз ҷониби ӯ ин вазн мавриди истифода ва пайравии пасовандон қарор гирифт:

Бугу бағ ким арса биликка яқин,
Биликлик кишин қилмиш ўзга яқин.

Дар ин байт матлаби муаллиф тарғиби илм аст ва ба ин маънӣ мегӯяд, ки агар ҳар як паҳлавони бек худро бар илм наздик гирад, мардуми донишманд бар ӯ тақарруб ҷӯянд. Дар ин ҷо «бек» дар маънии «атоқардаи Худо» истифода шудааст [2, 149].

Юсуф Хос Ҳочиб дар шоҳасари хеш аз ҳувияти фарҳанги халқи тоҷик махсус ёд мекунад ва мавҷудияти робитаҳои адабиро ҳанӯз дар он аср собит месозад. Зимнан ӯ мақоми илмӣ-адабии мутафаккирони тоҷикро таъкид намуда, аз мақоми Сомониён, ки дар қаламрави Машриқзамин ва Осиёи Марказӣ соҳиби эҳтиром шудаанд, ёдовар мешавад. Ба ин маънӣ шоир дар «Кутадғу билик» менависад:

Эди артуқ ардам керак ул билик,
Ўрун тутғуко ўтру сунсо элик.
Тоҷиклор битикдо битмиш мунӣ,
Битикдо йўқ арсо ким ўқғой уни.

Аз ин байт бармеояд, ки барои мусаллат будан дар ҷаҳон касби илму ҳунари афзун талаб карда мешавад. Зимнан ӯ ба тоҷикон, ки дониши зиёдро фаро гирифта ва онро дар китобҳо манзур намудаанд, сипос мегӯяд ва аҳсант мекунад [2, 42].

Мустаҳриқи бузурги шӯравӣ Е.Э. Бертелс ҳини ошноӣ бо ин асари қадим ба нуктаҳои муҳими марбут ба адабиёти форсу тоҷик низ тавачҷух зоҳир мекунад. Ӯ аз аввалинҳо шуда мушоҳида мекунад, ки тамсили Юсуф Хос Ҳочиб дар боби 42-юм дар «Тазкират-ул-авлиё»-и Аттори Нишопурӣ ҳам истифода шудааст.

Воқеан, ҳам шоири уйғур дар «Кутадғу билик» ҳикоятро аз номи ҳаким Откурмиш меорад ва афкори сӯфиёнаи ӯро ба унвони дастур ё раҳнамо барои солиқон баррасӣ мекунад. Аз муқоисаи ин ҳикоят дар «Кутадғу билик» бо осори Шайх Аттор маълум мешавад, ки ин тамсил бо ҳамон ҳикояти Иброҳими Адҳам, ки дар «Тазкират-ул-авлиё» ва «Илоҳнома» омадааст, шабоҳати комил дорад.

Е.Э. Бертелс дар тадқиқоти худ боби 21-уми ин маснавии уйғуриро таҳлил намуда, шабоҳати зиёди шикоят аз пирии Юсуф Хос Ҳочибро бо қасидаҳои Рудақӣ ва Кисоии Марвазӣ пайдо мекунад. Ҳақ ба ҷониби ӯст, ки дар сабку шеваи мураббаъ кардани асар муаллиф аз руҳияи маърифати замони Сомониён хеле мутаассир будааст [2, 181-187]. Ин мустаҳриқи номвар муҳаққиқонро ба омӯзиши маъхазҳои наву нодир ва муайян кардани таъсири пурнуфузи адабиёти форсу тоҷик дар олам ва баҳусус ба адабиёти Кошғари қадим даъват мекунад.

Дар тақвияти андешаи мазкур метавон гуфт, ки бо вучуди викари милли аз забони хеш ва қатъи назар аз ҳолати сиёсӣ-иҷтимоӣ, ки Қарахониён доштанд, лаҳни дарӣ ва гуфтори форсӣ дар қаламрави Кошғари асри XI интишор ёфт ва ба идомаи рушди адаби форсу тоҷик мусоидат намуд [2, 392-393]. Гувоҳи ин матлаб осоре амсоли «Девону луғат-ит-турк» ва «Қутадғу билик» ҳастанд, ки бо камоли иродатмандии муаллифон ба адаби форсӣ рӯи қор омадаанд. Исботи дигари арҷгузори ақвоми турк ба адаби форсӣ он аст, ки дуртар аз Туркистони Шарқӣ, дар қаронаҳои қаламрави мулки бағроҳонӣ, ки мутааллиқ бар Мовароуннаҳр буд, падидаи омадани зумраи суханварони форсу тоҷик аст, ки зуҳури эшон аз пуштибонии туркнажодони сари қудрат шаҳодат меод [3].

Аммо он нукта ниёз ба тавзеҳ дорад, ки дар муқоиса бо Ғазнавиён Қарахониён натавонистанд ба тамаддуни Осиёи Мубоқ шаванд ва шакли қадимаи салтанату одоти қавмӣ дар мулкашон боқӣ монд, дар ҳоле ки Ғазнавиён тавонистанд филфавр тариқи девондорӣ фарҳанги форсиро милоқи идороти сарҳадоти худ дар Хуросону Хатлон ва Эрону Шимоли Ҳинд қарор диҳанд. Таърих гувоҳ аст, ки ба хоҳири равақ ва пойдории дӯстии ин ду салтанат соли 1034 Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба духтари хони қарахонӣ Юсуф Қадирхон – Шоххотун хонадор шуда буд. Ин нукта гувоҳи он аст, ки салотини фозил баҳри ҳифзи муносибатҳои солими сиёсӣ илмӣ тамоми васоитро ба қор мебарданд ва Ғазнавиён низ аз ҷунин сиёсат баҳравар буданд.

Ҷунин ҳулоса дар заминаи ёдоварӣ аз нуфузу нубуғи суханварон дар муқоиса бо даргоҳи Қарахониён ва доираи адабии Мовароуннаҳр бо Хуросон дар асрҳои XI-XII низ ба даст меояд. Ҳол он ки ҳар ду давлат – Ғазнавиён ва Қарахониён дар як замон, аммо дар шароити муҳити мутафовит аз ҳам зуҳур карданд ва маълум мешавад, ки пешрафту таназзули онҳо ба равобити сиёсӣ фарҳангӣ бо кишварҳои ҳамҷавор, ҳоса бо фарҳанги эронӣ иртибот доштааст. Дар ин масъала муаррихи форсизабон Р. Шаъбонӣ гуяд: «Бо он ки ин даврро асри ғалабаи туркон ва муғулон ном мегузоранд, вале ба далели таваттуни онон дар маҳди фарҳанг ва тамаддуни фарҳанги исломӣ, ҳамагон ба мурур ҳӯи эронӣ гирифтанд ва дар ҷомеаи бузурги эронӣ мустаҳил шуданд. Насли дуҷуми онҳо на танҳо дини исломро қабул карданд..., балки тамоми одоби русуми эрониро пазируфтанд ва ҷомаҳои эронӣ бар тан карданд» [2, 150-151].

Яке аз омилҳои муҳими тақвият ёфтани равобити шуарову донишмандон сафари онҳо ба билоди мухталифи исломӣ арзёбӣ мегардад. Яъне, пас аз ҳамлаи муғул, баъдан дар замони Темуриҳо, сипас дар даврони салтанати Саидия дар Ёрканд ин қор идома пазируфт. Ба анъанаи зайл тӯҷору сайёҳон низ бо мароқи том иқтидо мекарданд ва ин одати марсум байни шаҳрҳои Осиёи Миёна ва Туркистони Шарқӣ ва ҳоса Кошғар дар асрҳои минбаъда рӯ ба афзунӣ ниҳод.

Сарчашмаҳо баъзан адибонро, ки аз манотиқи дигар кӯч баста, дар воҳаҳои Фарғона маскан гирифта буданд ва як зумра фозилонро, ки аз Мовароуннаҳру Хуросон дар қаламрави Туркистони Шарқӣ мутаваққин шуданд, зикр мекунанд. Ҳаким Саной ханӯз дар асри XII бар ин ҳолат ишора карда, дар яке аз тавҳидоти хеш ҳичрати суханваронро ҷиҳати беҳбудии рӯзгор ба Баласоғун, ки ба қаламрави Қарахониҳо мутааллиқ буд, ёд меоварад. Ҷунончи, мисраи ӯ: «Якero аз пайи ноне давонад то Баласоғун» фикри мазкурро собит менамояд [3, 105]. Сафари аҳли адаб ба кишварҳои мухталиф дар рушди муносиботи фарҳангии байналхалқӣ ва интиқоли урфу одот ва

анъанаҳои маданӣ ва таъсири мутақобилаи ҳавзаҳои илмӣ-адабӣ бешак, нақши ногустанӣ мегузошт. Барои ҳаллу баррасии ин қазия ошноӣ бо шахсияти Саъдуддини Кошғарӣ мусоидат хоҳад кард. Ин донишманд на фақат устои Абдурраҳмони Ҷомӣ, балки пири маънавӣ ва падарарӯси Ҷомӣ буд. Аз он ҷиҳат, ки дар манобеъ ба ҷустуҷӯи ӯ напардохтаанд, аз осору аҳволаш маълумоти ноқис дастраси мо гардидааст. Аммо аз номи ин шахсияти бузург маълум аст, ки зодаи Кошғар буда, дар манотиқи атроф ва аз ҷумла, дар сарзаминҳои Осиёи Миёна, Мовароуннахру Хуросон нуфузи бузург ва хеле зиёд иродатмандон дошт [5,384-386].

Омӯзиши сарчашмаҳо, таҳлил ва шинохти муштарақоти фарҳангӣ, робитаҳои таърихӣ, таъсири мутақобилаи тамаддун, масоили хат ва забон, одоту маданияти сугдӣ-уйғурӣ бо мардуми Чин ба он хулоса мерасонад, ки адабиёти форсизабон решаҳои аслан куҳанро дар кишри ҷомеаи имрӯзаи Хитой [сокинони манотиқи Шинҷон] доштааст.

Пайнавишт:

1. Введение в востоковедение: Общий курс. –СПб: КАРО, 2011. -584с.
2. Муродӣ, Н. Адабиёти форсизабони Чин. –Душанбе: Ирфон, 2013. -232с.
3. Муродӣ Н. Залилӣ ва «Девон»-и ӯ // Номаи донишгоҳ. – Хучанд: Ношир, 2011. – С.27-34.
4. Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар мулоқот бо намоёндагони зиёиёни мамлакат. <http://president.tj/node/304>
5. Ҷомӣ, Мавлоно Нуриддин Абдурраҳмони Ҷомӣ. Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс. –Душанбе: Пайванд, 2013. -872с.

Қодиров Давронбек Хошимович,
Бухоро давлат университети, Таянч докторант

ҒАЗЗОЛИЙ ТАСАВВУФИЙ ҚАРАШЛАРИ ВА УНИНГ ҒАРБ ФАЛСАФАСИГА ТАЪСИРИ

Аннотация: В статье анализируются мистические и философские взгляды Имама аль-Газали, а также его роль и значение в формировании западной философии.

Аннотация: Мақолада Имом Ғаззолийнинг тасаввуфий-фалсафий қарашлари ва унинг Ғарб фалсафасининг шаклланишидаги ўрни ҳамда аҳамияти очиқ берилиб, илмий таҳлил қилинган.

Абу Ҳомид Ғаззолий шахсида биз ҳижрий V-VI асрлар бошида (мелодий XI-XII асрлар) яшаган йирик рационал файласуф олимни кўрамиз, тадқиқотчилар уни мусулмон олами трансформацияси даври, яъни мусулмон тамаддуни деб номлана бошланган даврнинг барча аломатларини вужудга келтирган давр деб атайдилар¹. Ғаззолийни комусий сўфий деб атасак ҳам бўлади.

Ғаззолий тасаввуфий қарашларининг фалсафий асослари унинг автобиографияси саналган “Ал-мунқиз миназ-залол” рисоласида баён қилинади: “Аллоҳ мени марҳамати ва саховати билан бу касалликдан халос этгач, менда ҳақиқатни қидирувчилар тўрт гуруҳга бўлинади, деган фикр пайдо бўлди:

¹ Наумкин В. В., Пиотровский М. Б. 10-12 вв. в истории народов Ближнего и Среднего Востока – «эпоха трансформации»? – М., 1981. 3-12. Цит. по кн.: А. К. Аликберов. Указ. соч. Стр. 739.

1. Мутакаллимлар – улар ўзларини мулоҳаза, тафаккур кишилари ва обрўли, донишмадлар (назар ва раъй) аҳли деб биладилар.

2. Ботинийлар – уларнинг ўзига хослиги ўзларини маъсум имомдан келган таълимот соҳиблари деб эълон қиладилар.

3. Файласуфлар – ўзларини мантиқ ва бурхон (далил-исбот) аҳли деб таъкидлайдилар.

4. Сўфийлар – ўзларини ҳақиқатни топишда хос бир қобилиятга эга, мушоҳада ва мукошафа аҳли деб даъво қиладилар.

Шунда ўзимга айтдим, ҳақиқат ушбу тўрт синфга қаршилиқ кўрсатмайди, чунки улар ҳақиқат излаб йўлга тушганлар кишилардир ва агар ҳақиқат улардан қочса, демак, унга эришиш бесамар ишдир. Ҳаққа етишиш умиди сўнса, айрилгандан сўнг бу тақлидга қайтишга истак ҳам қолмайди. Муқаллидликнинг шарти ўзининг билгувчиларга тақлид қилишини билмасликдадир. Агар у буни англаса, тақлидининг предмети шиша каби ёрилиб, чил-чил майда бўлақларга парчаланиб кетади. Ёрилган шишани ямаб бўлмайди, синган бўлақларни ҳам йиғиб, ўзаро бирлаштириш имкони йўқ. Фақатгина буларнинг ҳаммасини оловда эритиб, унинг ўрнига бошқа бир янги ашё яратиш мумкин.

Сўнгра, мен бу йўлга қадам қўйиш ва ҳар бир санаб ўтилган гуруҳларнинг қарашларини ўрганишга шошилдим. Биринчидан, калом илми билан, иккинчидан, файласуфлар йўли, учинчидан, ботинийлар таълимоти ва тўртинчидан, сўфийлар усули билан танишдим¹. Кўришиб турибдики, маърифий инкироз ва руҳий изтироблардан кейин мутафаккир қарашларига пойдевор бўлган ва ҳақиқатга даъво қилган тўрт йўналишни тадқиқ этишни ўзи учун белгилаб олган.

Шундай қилиб, Ғаззолий карматлар, исмоилийлар, шиа-имомийлар ва бошқа еретиклар фалсафаси ҳамда уларга қарши мунозарали рисоаларни ўрганади². Аллома яшаган даврда халифаликдаги ижтимоий-сиёсий вазият расмий диний доктринани тасаввуф билан мурасага келтиришни тақозо этарди. Ғаззолий фаолияти ва унинг мақсади нафақат сўфийликнинг тўғри йўллигини исботлаш, балки унинг Ислом руҳиятига мувофиқлиги ва “суннийликни тасаввуфий янгилаш” эди³.

Ғаззолийнинг тасаввуф йўли, хусусан, назарияси ва амалиёти ортодоксал суннийликка зид эмаслигини ҳамда тўлиқ ислом динининг асослари ва руҳиятига мувофиқлигини исботлайди. Суннийликни тасаввуф замирида янгилаш унинг бош мақсади бўлганлигини барча тадқиқотчилар эътироф этадилар.

Абдулхусайн Зарринкуб “Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолийнинг шахсияти ва руҳоний таъсири тасаввуфнинг жамиятдаги ўрнининг анча яхшиланишига ёрдам берди”⁴ деб таъкидлайди.

Аввало, тасаввуф тушунчасига унинг моҳиятини фалсафий очиб берадиган илмий таъриф бериш керак бўлади. Тасаввуф – диний-фалсафий концепциялари ва диний амалиёти махсус шакллариининг яхлит тизими. У бир томондан бевосита Аллоҳ билан мулоқотга киришишга интиладиган маълум бир шахснинг аниқ мақсадга йўналтирилган маънавий ва руҳий эҳтиёжларига жавоб бериб, бошқа томондан умумқабул қилинган ислом ахлоқи ва одоб меъёрларига риоя этишни талаб қилади. Бундан келиб чиқадики, тасаввуф фақат Куръон ва Сунна доираси бўлиб, сўфий ўз ахлоқини пайғамбар Муҳаммад а.с. ахлоқига мувофиқлаштиради.

¹ Ал-Ғаззолий. Ал-мунқиз мин аз-залол. Қохира, Нашр мавкиъ ал-фалсафа ал-исломия, 2002. – Б.9.

² Дроздов В.А. Мусульманский мистицизм, Санкт-Петербург, Президентская библиотека, 2015. –С. 5.

³ Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. Москва, “Наука”, 1987. –С. 7.

⁴ Абд ал-Хусайн Зарринкуб. Ценность суфийского наследия. Санкт-Петербург, “Петербургское Востоковедение”, 2002. –С. 73.

Суламий “Табакот ас-суфия” асарида шундай ёзади: “Ғаззолий айтадики, Қуръон, ҳадис ва олимларнинг яқдил фикрига кўра қалбни поклаш ва руҳни фазилатли қилиш ҳар бири киши учун мажбуриятдир”. Имом Абу Ҳомид Ғаззолий дейди: “Тасаввуф йўлига кириш ҳар бир киши учун фарзи айн, чунки пайғамбарлардан ташқари ҳеч ким нуқсонлардан холи эмас”¹. Зеро, Қуръонда айтилади: “Раббим фақатгина ошкора ва яширин фахш ишларни...ҳаром қилди, деб айт (Аъроф, 7:33); “Фахш-бузуқ ишларнинг ошкорасига ҳам, махфийсига ҳам яқинлашманг” (Анъом, 6:151). Кўриниб турибдики, юқорида таъкидлаганимиздек, мутафаккирнинг тасаввуфий қарашлари Қуръон ва ислом дини асосида шаклланган.

Ақсарият сўфий муаллифлар тасаввуфни ислом анъанасининг тирик руҳи, деб ҳисоблайди. Буюк сўфий устозлардан бири Ғаззолий тасаввуфнинг ролини ўзининг *мағнум опуси* (буюк иши) “Ихё улуми-д-дин” (Диний илмларнинг тирилиши) асарида очиб берган².

Ғаззолий шундай ёзади: “Йўлимнинг бошида мен тасаввуф борасида шакшубҳада эдим (скепсис), токи шайхим Юсуф Нассожий билан яқинлашгунимга қадар орифлар ва солиҳлар даражасини инкор қилардим. Токи тасаввуф мевасини кўрмагунимча у менга тўғри йўл кўрсатишда тинмай жонбозлик кўрсатарди. Ва мен Аллоҳни тушимда кўрдим. У менга: Эй Абу Ҳомид, ўз машғулотларингни ташла ва Менинг заминимда назарим остидагилар билан ошно бўл. Улар икки уйларини (дунё ва охиратни) Менинг муҳаббатимга алиштирганлардир, деди. Мен: Сенинг қудратинг билан қасамки, токи улар ҳақида фазилатли фикр шабадасини тўймагунимча ушбу йўлни қаттиқ тутаман, дедим. Албатта мен шундай йўл тутдим. “Сени улардан фироқда тутиб турган нарса бу сенинг ўткинчи умрга боғланганлигингдир. Токи шармандалиқ билан бу ҳаётдан ҳайдалмагунингча уни ўз ихтиёринг билан тарк қил! Мен сенга раҳматим нурларини нозил қиламан”. Мен бахтиёр ва хурсанд ҳолда уйғондим, сўнг шайхим ҳузурига келдим. Мен унга тушимни баён қилдим, у табассум билан шундай деди: “Эй Абу Ҳомид, бу ҳали ибтидонинг бошланиши. Мен билан дўстлигинг кўзларингни боқийлик сурмаси билан музайян этади”³. Алломанинг бу сўзлари унинг оламни интроспектив, эзотерик ва эмпирик билишга эътибор қаратганлигидан далолат беради.

Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолийнинг шахсияти ва руҳоний таъсири тасаввуфнинг жамиятдаги ўрнининг анча яхшиланишига ёрдам берди. Унинг эзотерик билими (ирфон) перипатетизм таъсиридан холи бўлмаган ҳолда, моҳиятан исломий ва аскетик мистика ҳисобланади, шунингдек, маънавий мукошафа билан қоришиб кетади⁴. Эронлик олимнинг мутафаккир тасаввуфий қарашларини исломий мистика дохил қилиши тўғри деб биламиз. Бироқ шу билан бирга унда рационаллик кучли эканлиги кўзга яққол ташланади. К. Эрнст бу ҳақда шундай дейди: “Сўфийликка амал қиладиган олимлардан фарқли, Ғаззолийни тақводор ва иззат-икромли ҳадис нақл қилувчиларнинг силсиласидан кўра пайғамбар сўзларининг мазмуни кўпроқ қизиқтирарди”⁵.

Ғаззолийнинг фалсафий қарашлари асосан “Мақосид ул-фалосифа” (Файласуфларнинг мақсадлари) ва “Таҳофут ул-фалосифа” (Файласуфлар қарашларидаги номувофиқлик) асарларида баён қилинган. Биринчи асарда фалсафанинг уч асосий қисмлари – мантик, физика ва метафизика ёритиб берилди.

¹ Абдулқодир Исо. Ҳақоик ани-т-тасаввуф. Дамашк, Мавкеъ ат-тариқат аш-шозилия ад-даркавия, 1981.-С.12.

² Читтик Уильям. Суфизм: руководство для начинающего. Москва, Восточная литература, 2012. –С. 42.

³ Имом Ғаззолий. Ихё улуми-д-дин, Дор Ибн Ҳазм, Байрут, 2005. ж. 3, -С. 65.

⁴ Абд ал-Хусайн Зарринкуб. Ценность суфийского наследия. Санкт-Петербург, “Петербургское Востоковедение”, 2002. –С. 74.

⁵ Карл В. Эрнст. Суфизм. Москва, ФАИР-ПРЕСС, 2002. –С.36.

“Таҳофут ул-фалосифа” асарида мутафаккир Арасту фалсафаси ва мусулмон перипатетикларини танқид остига олади¹.

Агар перипатетик файласуфлар Европада “икки томонлама ҳақиқат” назарияси шаклини олган ва амалий ақлнинг назарий ақлга бўйсунуши назарияси негизи имкониятидан келиб чиққан бўлсалар, Ғаззолий амалий ақлнинг устунлигини таъкидлаб, Форобий ва Ибн Сино ҳамда уларнинг издошлари имон-эътиқодни емирадилар, деб исботлайди. Шу билан бирга, улар жамиятнинг ахлоқий негизларини бузиб, метафизик қоидаларига аподиктик далил келтира олмайдилар, деб айтади. Таъкидлаш жоизки, Аристотель фалсафаси ва перипатетизмдан ташқарида аподиктика, яъни шубҳасиз инкор этиб бўлмас “абсолют ҳақиқий билим” олами билишни чеклашини Ғарб файласуфлари Р. Декарт, Ф. Беконлар ҳам таъкидлашган.

Софист, деб Ғаззолий ҳиссий билимни инкор этадиганларни назарда тутди. Агар бизнинг олам ҳаёлий ва ёлғон бўлса, демак, борлиқ тўғрисидаги барча ҳиссиётларимиз орқали олинган маълумотлар ҳам ёлғон, деб таъкидлайди².

А. Ж. Арберри Ғаззолий расмий ислом доирасида қолиб, мистика ва интроспекцияни фақиҳларнинг ҳуқуқшунослиги ва теологларнинг интеллектуализми билан бир қаторга қўя олди³ дейди.

Ғарб олимлари Ғаззолийнинг тасаввуфга юзланишининг мусулмон тарихидаги аҳамиятини муқаддас Августиннинг христианликка юзланишига ўхшаш деб таъкидлайдилар⁴.

А. Шиммель Ғаззолий кечинмаларини Августин “Тавба иқрори” асарида ёзган руҳий кечинмаларига ўхшатадилар⁵, дейди. Бироқ ҳамма тадқиқотчилар ҳам бу фикрни қўллаб-қувватламайди. Августин ва Фома Аквинский билан Ғаззолийнинг ўхшашлиги аристотелчиликнинг материализмига қарши чиқишида. Муқаддас Августинда ҳам руҳий инқироз, скептицизм босқичлари, файласуфлар танқиди ва мўъжизаларни христианлик нуқтаи назаридан изоҳлаш кўзга ташланади. Фома Аквинский ҳам аристотелчиликни христианлик фойдасига сохталаштиради. Ғаззолий эса аристотелизмнинг материалистик концепцияси ислом эътиқоди учун зарарли эканлигини таъкидлайди.

Ғаззолийни мусулмон ҳуқуқшунос-традиционалисти деб атайдиганлар, у тасаввуфни “мистик ҳаёт тўғрисидаги фан” даражасига кўтара олди, деб эътироф этадилар. У тасаввуфни қонунлаштирган ҳолда ундаги “Қонун ва қоидаларга нисбатан дарвешларнинг нафрат билан қарашини”дан тозалади. Ғаззолий барча шарият аҳкомларига риоя этишни ва тасаввуф пантеизмини⁶ инкор қиларди.

Ғаззолий қарашлари ўз навбатида Арасту мактаби намояндаси Ибн Рушд (1198 в.э.) томонидан танқид қилинган. Христиан теологлари мутафаккир асарларидан Аверроэс (Ибн Рушд) мактабига қарши курашда фойдаланганлар.

Абу Ҳомид Ғаззолий асосийси диний ўзликни англашдаги тушунча ислом эмас, балки имон бўлиб, кимда имон бўлса, у мўъмин - имон келтирган ҳисобланади, дейди. “Имон Қуръоннинг бош ғояси ҳисобланади, муқаддас матнда у ҳақда юз маротаба гапирилади. Ислом эса иккинчи даражали тушунча билан ифодаланиб, Қуръонда саккиз марта тилга олинади. Бироқ ислом Аллоҳга бўйсунган жамоа маъносини

¹ Кирабаев Н. С. Ал-Газали и философия восточного перипатетизма // Вестн. Моск. ун-та. сер. 7. Философия. 2011. № 6. –С. 3-12.

² Суфизм в контексте мусульманской культуры. Москва, “Наука”, 1989. –С.142.

³ Арберри А. Дж. Суфизм. Мистики Ислама. “Сфера”, Москва, 2002. –С. 133.

⁴ Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. Москва, “Наука”, 1987. –С. 7.

⁵ Аннемари Шиммель. Мир исламского мистицизма. “Алетейа” “Энигма”, Москва, 1999. –С. 79.

⁶ Ўша асар. –С. 8.

англатувчи атама бўлгани учун нимаси биландир ажралиб туриш мақсадида бошқалар ва ўзиникилар учун рамзга айланган ҳамда амалий жиҳатдан мавқега эга бўлган¹.

Ғаззолий ботиний-таълимийларга қарши асарлар ёзиб, “Қуръоннинг ботиний маъносини қидирувчи кишилар” ва уларнинг тизимидаги маънавий раҳбар – имомнинг гуноҳсизлиги тўғрисидаги доктринани² хавфли ҳисоблайди.

Имом Ғаззолий калом илмини ҳам мукаммал ўрганган ва бу унинг фалсафий қарашлари замирида ҳам акс этади. Ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар даврида калом илми бидъатлардан ислом арконларини ҳимоя қилиш мақсадида киритилаётган янгиликка ақлий жавоб сифатида пайдо бўлди. Аввалида, унинг асосий вазифаси оддий мўъминларнинг, яъни авомнинг эътиқодини ҳимоялаш, умумдиний тафаккур эгаларининг имон тугунини очадиган ва заифлаштирадиган нарсаларга қарши курашиш бўлган.

Маълумки, IX асрда халифа Мутаваккил (847-861) даврида биринчи йирик калом йўналиши вакиллари мўътазилийлар тақиб остига олинади ва анъанавий дин уламолари илоҳий борлиқни англаб бўлмаслик ва трансцендентлик тўғрисидаги қарашлари кенг тарқалади. Шу билан бирга антик фалсафий тафаккур моделига асосланган билим пайдо бўлгунига қадар етакчилик позициясини эгаллайди³.

Мутафаккирнинг ашъарий каломи ғояларини онтологияга олиб киришини шунда кўришимиз мумкин. Унинг фикрича олам яралишини сабаби нубувват нури, яъни “*Ал-ҳақиқат ул-Муҳаммадия*” ҳисобланади. “*Ал-ҳақиқат ул-Муҳаммадия*” доктринаси Ғаззолий эзотерик таълимотининг бир қисмига айланди. Борлиқликнинг моддий томонини пайғамбар Муҳаммад а.с. назорат қилади деган қараш, трансцендент Худони теистик Борлиқ билан муросага келтиради⁴.

Ғаззолий кўпчилик сўфийлар таянадиган дунёдан воз кечиш ва жамиятдан қочиш, яъни зуҳднинг ғоявий асосларини рад этади. У фақат зуҳднинг руҳий-амалий фойдаси йўқлиги нуқтаи назаридан эмас, балки ўзининг собит характерида келиб чиқиб таъкидлайди. Ғаззолий Қуръон ва Сунна орқали зуҳд ва хилватни асослашга уринишларни қоралаб, бир пайтнинг ўзида ўта ҳаддан ошишга, яъни гедонизмга ҳам қарши чиқади.

Ғаззолий ва Кантнинг фалсафий қарашларидаги ўхшашлик трансцендент оламни эмпирик тажриба орқали билишда намоён бўлади. И. Кант трансцендент оламни ҳиссий (эмпирик) тажриба орқали билиш мумкин деб ҳисоблайди. У ҳодисаларни билиш мумкин, лекин унинг асосида нима ётишини, ашёларнинг ўзи аслида нима эканлигини билишнинг имкони йўқ дейди.

Ғаззолийнинг тасаввуфий қарашларининг фалсафий асосларида панентеизм (грек. “ҳаммаси Худога”) ва окказионализм (лот. *occasio* – “ходиса”) ётади. Мутафаккир панентеизмига кўра олам Аллоҳнинг ичида мавжуд, аммо Илоҳий борлиқ пантеизмдагидек дунёда сингиб кетмайди. Панентеизмга хос бўлган жиҳат бу теизм ва пантеизмнинг баъзи ғоялари синтезини ўзида акс эттиришидир. Панентеизмда Аллоҳ барча яратилган нарсаларда мавжуд бўлса-да, ўз ичига бутун Оламни олади, шу билан бирга ундан ташқарида бўлади. Худонинг қайсидир жиҳати атроф оламга нисбатан трансцендент ҳолатда бўлади⁵. Умуман олганда, илоҳий Борлиқ бир пайтнинг ўзида ҳам трансцендент, ҳам имманент ҳолатда кўрилади. Ғаззолий борлиқ тўғрисидаги

¹ Карл В. Эрнст. Суфизм. Москва, ФАИР-ПРЕСС, 2002. –С.3.

² Аннемари Шиммель. Мир исламского мистицизма. “Алетейа” “Энигма”, Москва, 1999. –С. 79.

³Насыров И. Р. Основание исламского мистицизма. Генезис и эволюция. Москва, Языки славянских культур, 2009. -С. 104.

⁴ Арберри А. Дж. Суфизм. Мистики Ислама. “Сфера”, Москва, 2002. –С. 152.

⁵ Соловьёв Н. А., Посадский С. В. Панентеистическая метафизика и квантовая парадигма. — СПб.: НП-Принт, 2014. –С.5.

қарашларини ўзининг “Мишкот ул-анвор” (Нурлар тоқчаси) асарида кенгрок ёритиб беради.

Ғаззолий окказионализмида тана ва руҳ Аллоҳ амри орқали муносабатга киришади. Окказионализмга хос бўлган жиҳат бу давомий ва тафаккур қиладиган субстанцияларнинг ўзаро муносабати муаммосининг ечимини топиш саналади. Декарт фалсафасида олам икки субстанцияга – чўзилган (моддий) ва тафаккур қиладиган (руҳий)га бўлинади. Механизм концепциясига асосланган ҳолда у Арасту назариясига қарши чиқади, яъни ўсимликлар ва ҳайвонлар руҳи мавжудлигини инкор қилади. Ҳайвон ва инсон танаси эса фақат ўзидан ўзи ҳаракатланувчи механизм, дейди. Тананинг барча фаолияти материя туфайли юз беради деб, тана аъзолари жойлашуви, қон айланиши ва тана руҳларининг ҳаракатланиши билан изоҳлайди. Декарт икки субстанция ўртасида муносабатни окказионализм орқали тушунтириб, улар орасидаги воситачи сифатида Худо иштирок этади деб таъкидлайди¹.

Декарт икки хил назар – илоҳий ва моддий кўзлар тўғрисида гапирди. Ғаззолий ҳам зоҳирий ва ботиний кўз бор дейди. Биринчиси бир оламга, ҳиссиётлар оламига хосдир, ботинийси эса бошқа оламга, илоҳий Подшоҳликка тегишлидир, бу кўзларнинг ҳар бири ўз қуёши ва ўз нурига эга бўлиб, уларнинг ёрдамида назар мукаммаллаштирилади. Бу ботиний назар нури Қуръон ва бошқа илоҳий китоблардир, агар илоҳий эшиклардан бири сенга очилса, унда шундай жавоҳирлар борки, бу кўзга кўринадиган зоҳирий олам уларнинг ёнида арзимас бўлиб қолади, дейди мутафаккир “Мишкот ул-анвор” асарида².

Мутафаккирнинг тасаввуфий қарашлари когнитив билим бўлиб, уни сирли билим ёки рационалликдан устун билишга киритиш мумкин. Бир сўз билан айтганда, Имом Ғаззолий ислом доирасида тасаввуфнинг ахлоқий-этик концепциясини яратиб, унинг мистик жиҳатларини чуқур тадқиқ қилишган.

Қурбонов Эрач Шарофович,
магистранти курси 2-юми ДОТП
Саидшо Сангалӣ,

магистранти курси 2-и ихтисоси таърих-бостоншиносии АМИ

ДАСТГИРӢ ВА ҒАМӢОРИӢОӢ ПЕШВОӢ МИЛЛАТ, ЭМОМАЛӢ РАӢМОН ӢИФЗӢ ЁДГОРИӢОӢ ТАӢРИӢӢ САРАЗМ

Сарчашмаҳои таъриҳӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки бозёфтҳои маданияти қадимаи халқи тоҷик ба ҳазорсолаи IV-уми п.а.м мансуб буда, аввалин шахрҳову нахустин давлатҳои таъриҳӣ мо дар ҳамин сарзамин ба вучуд омадаанд, ки намунаи беҳтаринашон шаҳраки қадимаи Саразм мебошад.³

Саразм ягона ёдгории аҳди энеолит ва ибтидои асри биринҷӣ дар Мовароуннаҳр буда, ба миёнаи ҳазорсолаи IV ва ибтидои ҳазорсолаи III то мелод мансуб аст, ки дар ин давра тамаддуни кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва шахрсозии тоҷикон ташакул ёфтааст.⁴

¹ Кротов А. А. У истоков окказионализма: Лафорж // «Историко-философский ежегодник 2001», М., 2003. – С. 65

² Абу Хамид аль-Газали. Наставление правителям и другие сочинения. М. Ансар. 2004. -С.212.

³ Исаков А., выдающийся археолог, культуролог и первооткрыватель Саразмской цивилизации. Душанбе, 2005.

⁴ Разоқов А., Бобомуллоев С. Таърихи мухтасари бостоншиносӣ дар сарғаҳи Зарафшон. Душанбе, 1997.

Кашфи Саразм дар ноҳияи Панҷакент яке аз дастовардҳои маъмули даҳсолаҳои охири асри XX дар илми бостоншиносии тоҷик ба ҳисоб меравад. Саразм яке аз нахустин ёдгориҳои давраи ориёӣ намунаи беҳамтои ин тамаддун дар Суғд мебошад. Ин аст, ки Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба осори номбурдаи аҳди қадим таваҷҷӯҳи хоса зоҳир намуда, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти рақами 391 аз 21 сентябри соли 2001 ёдгории Саразм ҳамчун маркази ташаккули маданияти кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва шахрсозии тоҷикон мамнӯъгоҳи таърихӣ – бостоншиносӣ эълон гардид.¹

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷаноби оӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо зиёиёни мамлакат 19-уми март соли 2019 дар Суханронии худ чун қайд намуд, “Дар робита ба ин, бо дар назардошти аҳамияти шаҳри қадимаи Саразм пешниҳод менамоем, ки соли 2020-ум 5500 солагии Саразми бостонӣ ҳамчун маркази ташаккули маданияти кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва шахрсозии тоҷикон қашн гирифта шавад”.²

Ин суҳанони дар боло зикр гардида аз таваҷҷӯҳи зиёд доштани пешвои муаззами миллат, президенти кишварамон ба ёдгориҳои бостонии нодири халқи тоҷик дарак медиҳад. Ҳамчунин пешвои миллат, президенти кишварамон Эмомалӣ Раҳмон дар соли 2020 қашн гирифта шудани 5500 солагии Саразми бостониро зимни паёми навбатии хеш ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26-12-2018 эълон намуда, таъкид намуда буданд, ки ин чорабинӣ имконият медиҳад, ки мо маданияти беш аз 5500-солаи аз ҷониби доираҳои илмӣ ҳақон эътирофшудаи худро ба ҷаҳониён ба таври шоиста муаррифӣ созем. Моро зарур аст, ки ёдгориҳои таърихӣ худро ҳифз кунем, обод гардонем ва ба онҳо ҳамчун ҷузъи таркибии сар навишти миллат муносибат намоем” Ва дар иртибот ба қашнвораи Саразм дар паёми охири худ ба Маҷлиси Олӣ 26-12-2019 бо қаноатмандӣ муҷада расониданд, ки ташаббус ва пешниҳоди Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба эътибор гирифта Конфронси кулли ЮНЕСКО, ки аз 12 то 28-уми ноябри соли 2019 баргузор гардида будааст, таҷлили қашнҳои 5500-солагии Саразм ва 700-солагии шоири номдор Камолӣ Хучандиро ба рӯйхати қашн-вораҳои худ дар соли 2020 ворид намудааст.

Ҳамин тавр бояд қайд намоем, ки пас аз истиқлолияти давлатӣ Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ таваҷҷӯҳи хоса зоҳир намуда, қайд менамояд, ки дар шароити ҷаҳонишавӣ яке аз вазифаҳои асосии ҳар як давлат – ҳифзи асолати миллӣ, забон, фарҳанг, аз ҷумла ёдгориҳои таърихӣ мебошад ва ин муҳтаво дар Конститутсияи ҚТ низ муқаррар шудааст.³ Маҳз бо ҳамин сабаб, Саразм, ки яке аз нахустин ёдгориҳои давраи ориёӣ ва намунаи беҳамтои ин тамаддун дар Суғд мебошад, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти №391 аз 21 сентябри соли 2000 ҳамчун маркази ташаккули маданияти кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва шахрсозии тоҷикон мамнӯъгоҳи таърихӣ – бостоншиносӣ эълон гардид. Баъдан бо дастгирӣ ва супориши Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ Эмомалӣ Раҳмон тайи солҳои 2004–2008 5 иншооти ёдгорӣ бо маблағи 1,3 млн сомонӣ болопӯш ва атрофи он бо панҷарадевор ихота карда шуд ва ҳангоми ташрифи худ ба Саразми бостон солҳои 2003

¹ Исаков А.И. Саразм – поселение эпохи палеометалла в долине Зарафшана // Археология Средней Азии и Ближнего Востока. II Советско–Американский Симпозиум. Тезисы докладов Самарканд, 6 – 12 сентября 1983 г.

² Суханронии асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷаноби оӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо зиёиёни мамлакат 19-уми март соли 2019

³ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ва 2005, ба ин шаҳри қадима чунин баҳо додаанд: «Саразм – хазинаи тиллоии таърихи халқи тоҷик мебошад».

Соли 2020 бо дастгирӣ ва супориши Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ Эмомалӣ Раҳмон дар ёдгории аҳди замони биринҷӣ Саразм як қатор иншоҳо, аз ҷумла: осорхона иборат аз таҳхона (*падвал*), бо назардошти сохтани лабалатория ва ду ошиёнаю панҷ толор, аз он ҷумла се толори намоишгоҳи бозёфтҳо як толори гузарониан конференсияҳо ва як толори ошхона, хобгоҳ ва ҷои зист барои бостоншиносон, дарвозаи даромадгои мамнунгоҳи Саразм бо нақшу нигори дутарафа, гирду атрофи ёдгори бо панҷарадевар пурра маҳкамшуда панҷ хонаҳои истиқомати бо шакли тарҳи меъморӣ Саразм барои меҳмонҳо хориҷи яъне туристон, гузоштани нишони Саразм бо баландии 16 м дар ҳаҷми зиёда аз 450 м. таъмири роҳи асфалтпуш то даромадгоҳи дарвозаи Саразм, зиёда аз 600 м. сангфарш намудани пайроҳаҳои байни иншоотҳои ёдгорӣ ва се иншооти ёдгорӣ болопӯш ва атрофи он бо панҷарадевор наву замонави ихота карда шуд.

Ин иқдоми нек ва хирадмандонаи Пешвои миллат ҳар яки моро водор менамояд, ки аз тамаддуне, ки ҳанӯз дар ҳазорсолаи IV–III қабл аз мелод саразмиёни бостон ба мо – тоҷикон мерос гузоштаанд, баҳрабардорӣ намуда, дар ҳазорсолаи III мелодӣ аз пайи боло бурдани эътибору нуфузи иқтисодиву фарҳангии Тоҷикистон дар миқёси ҷаҳон бошем.¹

Хуллас, Саразм бо бозёфтҳои нодир, бо тавачҷуҳи ҳосаи бостоншиносии ҷаҳонӣ дар байни ёдгориҳои аҳди қадим ҷойгоҳи ҳосаи ҳудро соҳиб гаштааст ва ҳамасола мавриди назари олимон ва сайёҳон аз тамоми ғушаву канори дунё қарор мегирад.

Аҳамияти муҳими Саразмро ба назар гирифта Пешвои муаззами миллат – Эмомалӣ Раҳмон соли 2020 – ро соли ҷашнгирии 5500 – солагии Саразми бостонӣ – ҳамчун маркази ташаккули тамаддуни кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва шаҳрсозии тоҷикон эълон намуданд, ки ин боз як нишони бузурги арҷгузорӣ ба арзишҳои таърихӣ миллати тоҷик мебошад.

Рӯйхати адабиётҳо

1. <http://www.bahoriajam.tj/index.php/shakhsiyat> // Нахусткашшофи шаҳри бостонии Саразм.

<http://www.ru.wikipedia> // Саразм – Всемирное наследие ЮНЕСКО.

2. <http://www.sugd.tj> // Навиди Суғд. Саразм ба феҳристи мероси фарҳанги ҷаҳонӣ шомил гардид. 02.08.2010. 11:11.

<http://www.tdc.tj> // Древнее поселение Саразм.

<http://www.tg.wikipedia.org> // Саразм – Википедиа.

1. Исаков А., выдающийся археолог, культуролог и первооткрыватель Саразмской цивилизации. Душанбе, 2005.

2. Исаков А.И. Саразм – поселение эпохи палеометалла в долине Зарафшана // Археология Средней Азии и Ближнего Востока. II Советско–Американский Симпозиум. Тезисы докладов Самарканд, 6 – 12 сентября 1983 г.

3. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон.

4. Раззоқов А.Р. Саразми Панҷакент 5500 сол. Душанбе, 2002.

5. Раззоқов А., Бобомуллоев С. Таърихи мухтасари бостоншиносӣ дар сарғаҳи Зарафшон. Душанбе, 1997.

¹ Раззоқов А.Р. Саразми Панҷакент 5500 сол. Душанбе, 2002.

Қурбонов Эрач Шарофович,
магистранти курси 2–и ихтисоси таърих-бостоншиносии ДОТП

АЗ ТАЪРИХИ КУЛОЛГАРӢ ДАР САРАЗМ

Байни касби хунармандӣ – кулолгарӣ (аз лой сохтани коса, кӯза, дег ва дигар зарфҳои рӯзгор) аз ҳама қадим аст. Бостоншиносон пайдоиши зарфи аввалинро ҳоси замони неолит 10-7 ҳазор сол пеш медонанд. Зеро ки инсон маҳз дар замони неолит аз шикорчигӣ ба кишоварзиву чорводорӣ гузашт, яъне акнун одамон хӯроки худро, ки аз маҳсулоти ғаллагӣ, гӯштӣ ва ширию рағғани иборат буд, хом нахӯрда, пухта истеъмол мекарданд. Барои пухтани хӯрок бошад, танҳо оташ кифоят намекард. Аз ин рӯ лозим буд, ягон намуди зарфро ихтироъ кунанд. Сангҳои косашакли табиат сохта ба пухтану хӯрдани хӯрок номувофиқ буданд.¹

Чӣ хеле гуфтем, зарфи гилини қадимтарин ба одамони замони неолит хосанд. Дар ҳудуди ҷумҳурии мо ёдгориҳои замони неолитро бостоншиносон А.П. Окладников ва В.А. Ранову чанде дигарон мавриди омӯзиш қарор додаанд. Қароргоҳи одамони давраи неолит қариб дар тамоми ноҳияҳои вилоятҳои ҷумҳурӣ дарёфт шуданд, ки беҳтарин ва бойтарини онҳо дар водии Ҳисор, назди деҳаҳои Тепаи Ғозиён, Тутқавули соҳили Вахш мебошанд. Дар шимолии Тоҷикистон ин қабил ёдгориҳо дар ноҳияҳои Исфара, Конибодом, Хучанд ва Истаравшан (Ўротеппа) дарёфт шудаанд.² Дар водии Зарафшон ёдгориҳои Самарқанду гирду отрофи он, музофоти Бухоро ва болообии Зарафшон – аз Мастчоҳ то Панҷакентро қайд кардан мумкин аст. Маҳз ин ёдгориҳо гувоҳанд, ки сокинони Мовароуннаҳр аз замони асри санг сохтани зарфҳои лойину сангиро азхуд карда буданд.

Бо вучуди ин хунармандона сохтани зарфҳои лойӣ ба давраи энеолиту биринҷӣ хосанд. Саразмиҳо қариб шаш ҳазор сол қабл аз ин зиёда аз 12-13 намуди зарфҳоро аз хоки сурху зард, хокистарранг ва ҳатто сиёҳ месохтанд. Азбаски чархи кулолгарӣ ҳоло ихтироъ нашуда буд, зарфҳоро дастӣ месохтанд. Ақидае ҳаст, ки ин корро бештар занҳо иҷро мекардаанд. Асоси таърихи доштани гуфтаи мазкур аз он аён мегардад, ки мардҳо ба корҳои вазнини меҳнатталаб машғул буданд. Мардҳо ба нигоҳдории оромии аъзоёни қабिला, шикорчигӣ, кишоварзӣ, чорводорӣ, моҳидорӣ ва сохтмони хонаву ҷой машғул мешуданд. Аммо ин ҳамеша ин тавр набуд. Дар байни қабिलाҳо тақсимоли меҳнат ба вучуд омад. Дар ин маврид қабिलाҳо мувофиқи қобилияти ҷисмонӣ ба иҷрои касбу кори хос мутобиқ шуданд.³

Хунармандӣ дар охири ҳазорсолаи IV-уми пеш аз мелод аз кишоварзӣ чорводорӣ ҷудо шуда, ба касби алоҳидаи гурӯҳи одамон табдил ёфт. Сабаб дар он ки истеҳсоли ғалладона афзуда, захира зиёд шуд ва дар чорводор -масолеҳи гӯштиву шири низ афзуд. Ба ҳар як оила, авлод ва қабिला лозим омад, ки боигарии худро мӯҳлати муайян нигоҳ дорад ва аз рӯи меъёру талаботи рӯзгор истифода кунад. Барои нигоҳдорӣ халтаву ҷуволҳо, сандуқҳо лозим буданд. Вале онҳо бофтани сохтани анҷомҳои номбурдари пурра азхуд накарда буданд, риштаҳои пашмӣ, пӯстҳои суфта, матоъ, чӯб, сӯзану дарафш ва ғайраро ба миқдори зарурӣ дар ихтиёр надоштанд. Аз ин рӯ аксарияти намудҳои маводи хӯрока дар хуму хумчаҳо нигоҳ дошта мешуданд.⁴

Вақте ки зарфҳои сафолини занҳо сохта, талаботи рӯзгорро таъмин карда натавонист, иҷрои ин корро мардҳо ба ӯҳда гирифтанд. Ҳамин тавр, кулолгарӣ шакли

¹ <http://www.bahoriajam.tj/index.php/shakhsiyat> // Нахусткашшофи шаҳри бостонии Саразм

² <http://www.bahoriajam.tj/index.php/shakhsiyat> // Нахусткашшофи шаҳри бостонии Саразм

³ Исаков А.И. Раскопки третьего сезона на Саразме, 1979 г. // АРТ Вып. XIX. Душанбе: Дониш, 1986.

⁴ Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Душанбе, 2008.

муташаккили истехсолӣ гирифта, яке аз омилҳои пешравии ин намуди хунармандӣ гардид. Зарур аст бигӯем, ки як тарафи дараҷаи тараққиёти ҷамъияти одамони қадим аз рӯи санъати кулолгарии онҳо муайян карда мешавад.¹

Дар айни замон, мо ҳоло дар ихтиёри худ зиёда аз 10 ҳазор зарфҳои сихату пораҳои онро дорем ва бо камолӣ қаноатмандӣ оиди санъати кулолии саразмиён баҳои пурра дода метавонем. Саразмиҳо зарфҳои лойиро ба чор шакл месохтаанд. Ба шакли аввал он зарфҳои дохил мешаванд, ки шакли лундаанд, даҳони тангу нафисашон ба дарун амида, ба глобуси ду тақсим карда монанданд. Ин қабил зарфҳо ба чои ҳамвор гузоштан душвор. Онро вақти хӯрокхурӣ доим дар даст нигоҳ медошанд. Шакли дуюм, зарфҳои дохили кушод ва пояи устувор доранд, шакли сеюм, дӯлча деворҳои рост доранд. Шакли чорум зарфҳои конусшакл буда, ба тағораҳо хурмаҷаҳо монанданд.

Мо дар боло 12-13 намуди зарфҳои Саразмиро хотирнишон карда будем. Ба он гуфтаҳои илова менамоем, ки ҳар як намуди зарф номи худро дошта, дар рӯзгор хизмати муайянеро адо мекард. Масалан, дар байни онҳо мо косаи хӯрокхурӣ, хурмаи ширчӯшӣ, дугӯшаи ширу равғаннигоҳдорӣ, кӯзаҳои обкашонӣ, ширхураи чуммақдорӣ, кӯдакон, ширполлоҳо, пиёлаҳо, чому дӯлчаҳо, зарфҳои даҳонкушодаи гӯштнамаққунӣ ва ғалланигоҳдорӣ, хумҷаҳои калон барои обу донаҳо, тағораҳои ҳамиркунию чомашӯӣ ва ниҳоят дегҳои сафолиро мебинем, ки кулӣ онҳо, гарчанде дастӣ сохта шудаанд, хеле бадшӯи хушсифат мебошанд.²

Дар Саразм мо ягон пораи деги мисӣ ва биринҷиро дарёфт накардем. Ҳамаи намуди деги хӯрокпазиву обгармаққунӣ саразмиҳо сафолӣ буданд. Аз ин рӯ, бояд гӯем, ки дар зиндагонии ниёгонамон дар деги сафолӣ пухтани хӯрок асосан асрҳои то IV-VI мелодӣ идома доштааст.

Вале ин маънои онро надорад, ки дар рӯзгори ниёгонамон дегҳои миссӣ оҳанӣ набуданд. Он аз замони антиқа сар карда фақат дар маросимҳои ид, шояд дар тӯйҳо барои пухтани хӯроқи ҷамъиятӣ истифода мебуданд. То асрҳои IV-VI дарёфт шудани дегҳои сафолӣ далели гуфтаҳои мо мебошанд.

Рӯйхати адабиётҳо.

1. <http://www.bahoriajam.tj/index.php/shakhsiyat> // Нахусткашшофи шаҳри бостонии Саразм

2. <http://www.bahoriajam.tj/index.php/shakhsiyat> // Нахусткашшофи шаҳри бостонии Саразм

Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Душанбе, 2008.

Зарифов С. Гузаштаю имрӯзаи Панҷакент // Зарафшон, 1977, 25 август.

1. Исаков А., выдающийся археолог, культуролог и первооткрыватель Саразмской цивилизации. Душанбе, 2005.

2. Исаков А.И. Саразм – поселение эпохи палеометалла в долине Зарафшана // Археология Средней Азии и Ближнего Востока. II Советско–Американский Симпозиум. Тезисы докладов Самарканд, 6 – 12 сентября 1983 г.

3. Исаков А.И. Раскопки третьего сезона на Саразме, 1979 г. // АРТ Вып. XIX. Душанбе: Дониш, 1986.

4. Исаков А.И. Саразм. Душанбе, 1991.

5. Исаков А.И., Раззоков А.Р., Бобомуллоев С. Б. Раскопки Саразмского археологического отряда в 1988 году // АРТ Вып. XVII. Душанбе, 2000.

¹ Осорхона. Маҷаллаи илмӣ – оммавии осорхонашиносӣ, №1-3, Душанбе, 2012.

² Зарифов С. Гузаштаю имрӯзаи Панҷакент // Зарафшон, 1977, 25 август.

6. Исоқов А. Саразм–оғози тамаддуни халқи тоҷик. Панҷакенти Суғд. Хучанд, 2005.
 7. Осорхона. Маҷаллаи илмӣ – оммавии осорхонашиносӣ, №1-3, Душанбе, 2012.
 8. Раззоқов А.Р. Саразми Панҷакент 5500 сол. Душанбе, 2002.
 9. Раззоқов А., Бобомуллоев С. Таърихи мухтасари бостоншиносӣ дар сарғахи Зарафшон. Душанбе, 1997.
- Раҳматуллоев П., Нозирова А. Тадқиқоти муҳими таърихи Суғд // Зарафшон, 1977, 27 декабр.

Қурбонов Эрач Шарофович,
магистранти курси 2–и ихтисоси таърих-бостоншиносии ДОТП

ОМУЗИШИ САНЪАТИ НАҚҚОШИ КУЛОЛГАРОНИ САРАЗМ

Омузиши санъати кулолгарони Саразм моро водор менамояд, ки онҳоро ҳамчун хунармандони аввалини ин соҳа шиносем. Кулолгарон ҳам зарф месохтанду ҳам онҳоро бо наққошиҳо оро медоданд... Нахуст сирру асрори тайёр намудани рангҳо ҳам ба даст омад. Дар натиҷаи таҷрибаҳои зиёд рангҳои гуногуни хушнамурад кашф гардид, ки аз гилҳои сурх, зард ва осмонранг ҳосил мешуданд. Чунин маводҳо дар доманакӯҳҳои Суғду Зарафшон фаровон аст. Гилҳои рангаро дар ӯғурчаҳо кӯфта суфта мекарданд. Равғану шарбати растанию гулҳои гуногунро ба он омехта, ранги дилхоҳро ба даст меоварданд. Далели ин гуфтаҳо он аст, ки дар назди хумдонҳои кулолгарӣ ва устохонаҳо рангҳои барои ороиши зарфҳои зарур дарёфт шуданд. Аз кадом равғану шарбати растани истифода бурдаанд, ин чиз барои мо муаммои сарбастааст. Аз он ки нақшҳои рӯи зарфҳо ва деворнигораҳо шаш ҳазор сол ва дар баъзе ҷойҳо аз он зиёдтар зеро ҳок зебогии худро гум накардаанд, маълум мешавад, ки он рангҳо сифати олий доштаанд ва тайёр кардани он кори осон набудааст. Кулолгарону наққошони Саразм тарзи хоси тайёр намудани рангҳои сурх, зард, кабуд, осмонӣ, лочувардӣ ва сиёхро доштаанд. Имрӯз чунин рангҳо дар ташхисгоҳҳои (лабораторияҳои) кимиёвӣ ҳосил карда мешавад, пас чӣ гуна ба маҳорату дониши ниёгонамон қоил нашавем.¹

Бале, кулолгарони Саразм наққошони аввалинанд. Акнун ба санъати наққошии онҳо рӯ меоварем. Дар байни зарфҳои замони асри сангу мис, ки кулолгарҳои Саразм оро додаанд, зиёда аз 100 хел тасвиротро мебинем, ки мувофиқи илми санъатшиносӣ ба 12 гурӯҳ ҷудо мешаванд. Онҳо тасвири секунча, чоркунча, ромбшакл, дандонадор, катакҷаи хурду калон, мавҷи об, гумбазу равоқ, хатҳои рост, шакли рустаниҳо, моҳӣ, салиб, хатҳои шикаста, тасвири ҳайвонот ва ғайра мебошад. Дар онҳо шаш намуд ранг моҳирона истифода шудааст. Рангҳо бо як маҳорати баланд ба ҳам мутобиқ карда шудаанд. Зарфҳо аз гилҳои сурх сохта шуда, бо рангҳои ҷигарӣ ва бештар сиёҳ оро ёфтаанду зарфҳои сафедҷаю зардҷа бо рангҳои сурху гулобӣ. Рангҳои лочувардӣ, кабудӣ осмонӣ ва зардро дар тасвири деворнигораҳо истифода кардаанд.²

Бостоншиносон ва санъатшиносон ақида доранд, ки ҳар як тасвир нақши оддӣ набуда, маъноӣ ба худ ҳосе дорад. Чанде аз тасвиrotи Саразмро шарҳ доданием. Чунончӣ, ба фикри мо дандонаҳо ва мавҷҳо ҳосиятҳои обро ифода мекунанд, дандона

¹ Исаков А.И., Раззоқов А.Р., Бобомуллоев С. Б. Раскопки Саразмского археологического отряда в 1988 году // АРТ Вып. XVII. Душанбе, 2000.

² Исаков А.И. Работы в Саразме // АО 1985 года. Москва: Наука, 1987.

рамзи селу обхезӣ, мавҷҳо оромии оби дарёю кӯлҳоро ифода менамоянд. Секунҷаҳо бо ду шакл тасвир ёфтаанд.

Якум, тарафҳои тези ду секунҷа ба якдигар менигаранд, дар шакли сони онҳо муқобили якдигаранд. Дар тасвири инсон ҳам дар ҳазорсолаҳои V-IV, чашмҳо шакли секунҷа доранд ба якдигар назар мекунад. Гуфтан мумкин аст, ки наққошони Саразм секунҷаро чун рамзи чашмони инсон қабул намуда, дар онҳо маънои фалсафиро ифода намудаанд. Яъне шояд секунҷаҳои теғашон ба якдигар равона рамзи наздикӣ ва дӯстӣ бошанду секунҷаҳои муқобили якдигар ифодаи қаҳру итоб, душманӣ.¹

Накши дигар – ромб, катак, чоркунҷа. Дар ин нақшҳо шояд манзилхонаро тасвир карда бошад. Ба ҳар ҳол дар ибтидои ташаккули тамаддун ниёгонамон аз сиру асрори табиат ба таври кофӣ хабардор буданд. Онҳо медонистанд, ки замин чор тараф дорад, вагарна онҳо хонаҳо, мӯъбадҳо ва баъзе оташгоҳҳои муқаддасро ба шакли чоркунҷа намесохтанд. Аз ин рӯ, одате, ки мо то ҳол вақти хонасозӣ тарафҳои оламо ба инобат мегирему бештар кӯшиши рӯй ба сӯи офтоб сохтани хонаро мекунем, мероси қадимаи ниёгонамон мебошад.

Рамзи офтоб ва нури он дар нақшҳои рӯи зарфҳо ба шакли доира, нимдоира ва салиб омадааст. Ҳангоми шарҳи «маъбади офтоб» дар ин бора сухан ронда будем. Салиб чиро ифода мекунад? Салиб ифодакунандаи рамзи офтоб мебошад. Дар замони асри сангу мис ва биринҷ, қариб дар тамоми кишварҳои Шарқи Наздику Миёна қудрати офтобро ба инобат гирифта, онро дар ду шакл доираи нурафшон ва салиб тасвир мекарданд. Ин гуна тасвирҳоро дар осори санъати ҳазорсолаҳои V-III-и сокинони Байаннахрайн, Эрон, Покистон, Ҳиндустон, Афғонистон, Хуросони Шимолӣ ва Саразми Тоҷикистон мебинем. Ба ин тасвирҳо бештар қуллолгарон ва мусаввирони Эрон рӯй овардаанд. Бо салибҳо нафақат деворҳои фарши хонаҳо, балки зарфҳои рӯзгорро ҳам зеб меоданд. Аз сангҳо, мису биринҷ, нуқраву тилло тӯмору бозубандҳои салибӣ сохта, бо худ гирифта мегаштанд. Яъне рамзи офтоби муқаддас онҳоро доимо солиму тавоно нигоҳ медошт.²

Салибро бисёр халқҳои ҷаҳон эътироф кардаанд, ҳам пайравони дини насронӣ ва ҳам ислом онро ҳамчун рамзи тавоноӣ ва софсиратӣ қабул карда буданд. Бинобар ин салиб хоси ягон дини махсус нест. Онро одамони ҷамъияти ибтидоӣ бо ақлу заковати худ офаридаанд ва он ба ҳама баробар тааллуқ дорад. Яке аз ҷамъиятҳои, ки офаридаи салиб мебошанд, сокинони шаҳраки Саразм буданд, ки ба қуллолгарӣ шуғл доштанд.³

Лозим аст дар бораи сохти хумдонҳо ва истифодаи онҳо дар ҳунари қуллолгарӣ низ истода гузарем. Тарзи тайёр кардани пухтани зарфҳои хоҷагӣ дар аввал оддӣ буд. Бозёфтҳои бостонӣ собит менамоянд, ки одамони қадим зарфҳои аввалинро дар оташи қушод мепухтанд. Барои сохтани зарфҳо одамони неолитӣ (асри сангӣ) матои пашмӣ, чармӣ ва ё навдаҳои нафиси дарахтонро истифода мекарданд. Аз рӯи маълумоте, ки ба даст дорем бояд гӯем, ки он вақт аз матои пашмин ва ё чарм халтаеро ба шакли коса ва ё кӯза дӯхта дохили онро бо қум ва ё хок пур мекарданд. Бо ин роҳ аввал шакли зарфро сохта, баъд аз беруни он гили часпаки ширанокро часпонида, шакли ҳақиқии зарфи дилхоҳашонро пайдо мекарданд. Зарфро барои хушконида ба офтоб мегузоштанду баъд аз хушк кардани он, қуму хоки дохили зарф ва халта бударо мерехтанд. Баъд аз ин қуллолгар дар оташдони махсус зарфҳоро ҷамъ намуда, ба гирду атрофи он, болояшон хезуми зиёдро гузошта, то пухта тайёр шудани зарфҳо оташро хомӯш намекард.⁴

¹ <http://www.sogd-pravda.tj> // Государственная программа охраны историко – культурного наследие на 2012 – 2020 и её практическое значение.

² Энциклопедияи Свети Тоҷикистон. Қисми 6. Душанбе, 1986.

³ <http://www.sogd-pravda.tj> // Государственная программа охраны историко – культурного наследие на 2012 – 2020 и её практическое значение.

⁴ <http://www.istmira.com> // Академическая археология на берегах Невы.

Тарзи дигар, чунон буд, ки аз навдаҳои нафис қолаби зарфро сохта, аз берун гил андова мекарданд. Минбаъд монанди тарзи аввал зарф тайёр карда мешуд. Вақти пухтани зарфҳои матои пашмӣ, чарм ва навдаю камиши дохили он месӯхту худи зарф ба шакли худ мемонд. Ин буд, роҳҳои оддии сохтану пухтани зарфҳои сафолӣ, ки таърихи ҳазорсолаҳои зиёд дошт.

Санъати кулолгарӣ дар хумдони махсус пухтани зарфҳои сафолӣ хоси ҳазорсолаҳои V-IV пеш аз мелод мебошанд.¹

Гарчанде дар аввалҳои ин давраҳо баъзе намудҳои зарфсозии замони асри сангӣ боқӣ монда бошад ҳам санъати кулолгарӣ хеле пеш рафта буд. Акнун кулолгарон малакаи зиёд пайдо карда буданд. Баробари ин онҳо зарфҳои худро дар хумдонҳои махсуси бо похсаву хиштҳо сохта шуда мепухтанд.

Руйхат адабиётҳо.

1. <http://www.sogd-pravda.tj> // Государственная программа охраны историко – культурного наследие на 2012 – 2020 и её практическое значение.

2. <http://www.sogd-pravda.tj> // Государственная программа охраны историко – культурного наследие на 2012 – 2020 и её практическое значение.

1. Артамонов М.И. Совместные погребения в курганах со скроченными и окрашенными костяками // ПИДО, 1934.

2. Аскарлов А., Абдуллоев Б.Н. Джаркутан: к проблеме протогородской цивилизации на юге Узбекистана // Тошканд, 1983.

3. Бобоев А. Д. Могильники западного Памира эпохи поздней бронзы и их связи с религиозными верованиями местных племён // ИБМАИКЦА, 1988. Вып. 15.

Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Душанбе, 2008.

Зарифов С. Гузаштаю имрӯзаи Панҷакент // Зарафшон, 1977, 25 август.

4. Исаков А., выдающийся археолог, культуролог и первооткрыватель Саразмской цивилизации. Душанбе, 2005.

5. Исаков А.И. Работы в Саразме // АО 1985 года. Москва: Наука, 1987.

6. Исаков А.И., Раззоков А.Р., Бобомуллоев С. Б. Раскопки Саразмского археологического отряда в 1988 году // АРТ Вып. XVII. Душанбе, 2000.

7. Соболев О. Дар зери вайронаҳо чӣ ниҳон аст? // Зарафшон, 1977, 6 сентябр.

8. Энциклопедияи Свети Тоҷикистон. Қисми 6. Душанбе, 1986.

Мавлонова Р.М. , Хидирова Л.С.,

омӯзгорони кафедраи педагогикаи умумии ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров

ТАРБИЯИ МЕҲНАТИИ ДУХТАРОН ВА МАВҶЕИ ОН ДАР ПЕДАГОГИКАИ ХАЛҚӢ

Тараққиёти илм ва маълумоти олий дар байни эронинаҷодҳо аз давраи Сосониён сар шудааст. Дар ин давра дар байни арбобону рӯхониён гирифтани маълумоти олий ва мазҳабӣ, омӯзиши илми ҳикмат, табиат ва тиб анъана гашта буд. Эронинаҷодҳо ба тарбияи зану духтарон аҳамияти зиёд медоданд. Онҳо ба занону духтарон санъати хонадориро меомӯзониданд ва онҳоро барои вазифаи модарӣ омода месохтанд. Занону духтарони аёнӯ ашроф санъати аспаворӣ, чавгонбозӣ, адабиёт ва мусиқиро

¹ Соболев О. Дар зери вайронаҳо чӣ ниҳон аст? // Зарафшон, 1977, 6 сентябр.

меомӯхтанд. Зиракӣ, доноӣ ва хунармандии онҳо борҳо аз тарафи Фирдавсӣ, Низомӣ ва дигархамосасароёни форсу тоҷик тавсиф шудаанд.

Таълиму тарбияи эропинаждо дар тӯли асрҳо аз унсурҳои оддии ин санъат сар шуда, бо мурури замон аз зинаи пасттарин то зинаи барои он давра зарурӣ тараққӣ ва такмил ёфта буд. Исботи ин ҳама гуфтаҳо сохтмонҳои мебошанд, ки то ҳол осори онҳо дар Эрон, Афғонистон, Тоҷикистон ва дигар қаламрави тоҷику форсншин вучуд доранд. Асарҳои илмӣ, бадеӣ китобҳо доир ба санъат, ёдгориҳои таърихӣ меморӣ, ки аз гузаштагон мерос мондааст, маҳсули меҳнати онҳост. Олимони машҳур Абӯали ибни Сино, Носири Ҳисрав, Умари Хайём, Саъдии Шерозӣ, Насриддин Тусӣ, Аҳмади Дониш, Садриддин Айний ва дигарон бо меҳнатдӯсти дар кашфи асрори илмӣ муваффақиятҳои беназир ба даст оварда, ба ҷавонон донишгириву меҳнатдустиро тарғибу талқин кардаанд. Меҳнат дар байни мардуми Осиёи Миёна шугли асосӣ аҳолии ба ҳисоб мерафт. Аз ҷумла зироаткорӣ, чорводорӣ, пахтакорӣ, боғдорӣ, ахлоқ вобаста ба муносибати у ба меҳнат муқарар карда мешуд.

Бузургони халқи тоҷик меҳнатро «моёи ҳаёт» ҳисоб карданд, ки ин ҳам аз муносибати халқ ба меҳнат сар задааст. Дар байни халқ оид ба бузургдошти меҳнат ва тарбияи меҳнатӣ чунин зарбулмасалҳо мавҷуд аст: «Қор кунӣ-дарё шавӣ, қор нақунӣ-бурё», «Қасби бозу қувваӣ ҷону тан насту», «Меҳнати имруз, роҳати фардост», «То меҳнат нақунӣ, гули роҳат намечинӣ», «Ганҷи беранҷ надидасту қасе, гули беҳор наҷидасту қасе», «Бе меҳнат роҳат несту», «Набурда ранҷ ганҷ муяссар намешаваду», «Имруз меҳнат, пагоҳ роҳат» ва ғайраҳо намунае аз онҳоянд, ки ба аҳамияти меҳнат дар ҳаёт бахшида шудаанд. (2, 34) Дар ҳақиқат меҳнат доруест, ки ба одамизод солимӣ ва бардамӣ ато мекунад. Шахс ки шугле надораду, ҳаракат намекунад лоғару бемору нотавон хоҳад буд. Маҳз барои ҳамин ҳам аз синни хурдсолӣ духтарон дар руҳи меҳнатдӯсти тарбия намудани вазифаи муқаддаси ҳар як оила буд.

Дар ҳақиқат ҳаёти рӯзафзун талаб мекунад, ки духтарони тоҷик на танҳо соҳиби маълумоти миёна шаванд, балки маълумоти олии ҳам дошта бошанд. Зарур, ки онон дар мактаб ба таҳсилоти босифат ва миёнаи умумӣ фаро гирифта шаванд, то дорои тарбияи комили маънавию ахлоқӣ гарданд. Духтарони доною бомаърифат метавонанд на танҳо соҳиби оилаи мустаҳкам шаванд, ҳамзамон сафӣ занони ҳаматарафа инкишофёфта, мустақил ва соҳиби маҳорату малакаи қасбиро пур кунанд. Тарбияи насли ҷавон дар руҳияи арзишҳои миллӣ мувофиқи умумибашарӣ, тайёр кардани кадрҳои ҷавобгӯ ба талаботи иқтисоди бозор ва таъмини робитаи амиқи илму истеҳсолот аз ҷумлаи вазифаҳои муҳимтарини мактаб мебошанд. Аз ин рӯ, мувофиқи дастури супоришҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон падару модари духтару занҳои тоҷик вазифадоранд, ки барои бомаърифат, соҳиби ахлоқи ҳамида ва илму дониши мукамал гардидани онҳо нерӯи ақлонию қувваӣ хешро бедареғ сарф кунанд. Фарзандон, маҳсусан, духтаронро чунон тарбия кунанд, ки ҳар яке ба қадри давлату миллати худ мерасидагӣ шаванд.

Дар ҳазораи сеюми солшумори миллодӣ, маҳсусан, баъди расидан ба Истиклолияти давлатӣ дар Тоҷикистон имконият фароҳам омад, ки ҷиҳати такмили соҳаи маориф барномаҳои мукамал таҳия кунанд ва дар заминаи натиҷаи барномаи илман санҷидашуда ислоҳоти мактабу муассисаҳои томактабиро ба роҳ монанд, дар як вақт сиёсати босубот ва бонизомии таҳсилро дар соҳа амалӣ гардонанд. Албатта, барои ин ба таҷрибаи пешин ҳам таъҷиб кардан зарур. Зеро халқи тоҷик аз асрҳои гузашта аз қабилӣ Аҳмад-маҳдуми Дониш дар маорифпарварӣ устодони мӯътабар дошт. Ҷе хеле олимон, хосатан, муаррихон дар рисолаю мақолаҳои илмӣ худ меоранд, Аҳмади Дониш дар нимаи дууми асри XIX дар Осиёи Миёна аз саромадони ҷараёни маорифпарварӣ буд. Афкор ва фаъолияти маорифпарварии ӯ дар натиҷаи таъсири мусбати ҷараёни пешқадами илму фарҳанги Русия ташаккулу тақомул ёфтааст. Баробари ҳамин дар ғояҳои маорифпарварии Аҳмади Дониш тамоми ҷиҳатҳои мусбат

ва пешқадами афкори фалсафӣ ва иҷтимоию сиёсии халқи тоҷик, дигар халқҳои Осиёи Миёна ва мамӯлики ҳамхӯдуд таҷассум ёфтааст. Масоили ҷиддан пеш бурдани маориф, худидоракунии, озодӣ дар афкор ва осори ӯ ба дараҷаи муайяне ба назар мерасад. Муҳимаш омӯхтани илмҳои дақиқ ва дунявӣ, омӯхтани забон ва илму маданияти русро таъкид, усули кӯхнаи таҳсили мадрасавиро саҳт танқид кардааст. Асосгузори сулҳу ваҳдати милли- Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар заминаи далелҳои таърихӣ дастур медиҳанд, балки талаб мекунанд, ки ҳар як наврасу ҷавони мактабҳои бояд камаш ду-се забони хориҷиро азҳуд намояд. Ба гуфти ҷаноби олий, мактабу гимназияҳо, коллежу донишгоҳҳо ҳазинаи гаронбаҳо буда, дар қалби занону духтарон фурузон кардани ҷароғи дониш маҳз ба роҳнамоӣ ва таълими мураббӣро омӯзгорон вобаста аст. Борҳо шунидаем, ки мегӯянд: духтарон модарони оянда буда, асоси қувваи созандаи ҷомеаро ташкил мекунанд ва ташаккул ҳам медиҳанд. Аз ин рӯ, онҳоро таълим додану тарбия кардан вазифаи муқаддаси ҳар як узви ҷомеа мебошад. Касе инкор намекунад, ки дар ин самт нақш ва мавқеи зан-модар басо муҳим аст ва ба ин шубҳае нест.

Абӯали ибни Сино дар рисолаи «Тадбири манзил» ба зан 17 сифатро нисбат медиҳад, ки дар байни онҳо: хирадмандӣ, садоқат, ростқавлӣ, вафодорӣ маҳсус таъкид шудааст. Дар баробари ҳамин Ибни Сино дар рисолаи «Саломон ва Абсол» занони бевафо, сустирода, беор, бевичдон ва беодобро саҳт мазаммат кардааст. Ба ақидаи Ибни Сино агар зан сабукпо, беҳаё, беақл, бевичдон, маккор ва бевафо бошад, ба оила ба ҷои сидку вафо, хушбахтӣ ва оромӣ, бадбахтиву шармандагӣ меорад. Дар баробари ҳамин ӯ занонро ба мулоҳизакорӣ, поквичдонӣ, ишқу вафо ва дурандешӣ даъват намудааст. Ба ақидаи Ибни Сино баробархуқуқӣ ва эҳтироми камолоти ҷисмонӣ ва маънавии авлодҳо таъсири мусбат мерасонад.(1,87)

Устод Садриддин Айнӣ чун маорифпарвари мумтоз ва муаллими ҷомеа ба тарбияи занону духтарон тавачҷӯхӣ зиёд дошт. Маҳсусан, баъди он, ки ба рисолаи машҳури Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоъ» шинос шуд, дар маорифпарварӣ соҳиби дарси мукамал гардид. Аз таъсири бузурги ин асар дар вучуди ӯ азнавсозии фикрӣ зухур кард. Баъдан ӯ ба ғояҳои маорифпарварӣ наздик, аз таъсири маданияти пешқадами рус баҳравар шуд ва дар ин замина, пеши омма масъала гузошт, ки ба саводнок шудани духтарон эътибори бештар диҳанд. Ана барои ҷӣ дар асарҳои худ ба тасвири фаъолияти ҷамъиятии духтарон бештар эътибор дод. Вай занону духтаронро пеш аз ҳама ба саводнокӣ, ба маърифату маданиятнокии баланд расидан ҳидоят мекард. Ӯ занону духтарони тоҷику ўзбекро ба илму дониш омӯхтан даъват карда, барои таҳсили яққояи занон бо писарон ташкили мактаби маҳсус-хосаро дуруст ва зарур шуморидааст.

Маҳз Садриддин Айнӣ аввалин китоби дарсии худро бо номи «Духтарча Холида» ба ҷоп расонидааст. Устод Айнӣ дар ин китоб равшан нишон додааст, ки ҷӣ тавр духтари бадахлоқи оилаи давлатманд дар натиҷаи тарбия ва ошноӣ бо фарзандони мардуми заҳматкаш духтари боодобу хушахлоқ ва толибаи пешқадами мактаб гардид.

Табиист, ки олим ва маорифпарвар, адиби мумтоз ва номвари тоҷик Аҳмади Дониш дар тарбияи фарзанд ба мақоми зан баҳои баланд дода, ҳамагонро ба иззату эҳтиром кардани зан ва қадру қимати ӯ даъват намудааст. Ақидаҳои Аҳмади Дониш бобати ҳимояи занону духтарони тоҷик дар он замон, албатта, хеле муҳим буд ва на танҳо аҳамияти иҷтимоию фарҳангӣ, балки сиёсӣ ҳам дошт. Таъкид мекард, ки ҳар як оила барои озодона инкишоф ёфтани духтарон бояд шароити хуб фароҳам оварад. Зарур шумурдааст, ки волидон дар оила муносибати байни ҳамдигариро ҷои аввал гузошта, барои инкишофи босамару мукаммали насли наврас, маҳсусан, духтарон шароити хуб муҳайё кунанд. Дар ҳастии бонувон бо тарбияи дуруст пайдо кунонидани хислатҳои хуби инсониро амсоли ростгӯӣ, дӯстиву рафоқат, дӯст доштани инсону ватан, худогоҳиву ҳештаншиносӣ, некӯкорӣ парваридан хеле муҳим буданаш дар

рисолаҳои Аҳмади Дониш равшан ифода ёфтааст, ки ин ҳама, албатта, ҳалқаҳои тиллоии занҷири тарбияи ахлоқӣ мебошанд. Чи хеле пайваста менависанду мегӯянд, «Зан олитарин офаридаи табиат аст», аз ин рӯ, таълиму тарбияи занону духтарон аз масъалаҳои муҳими ҳаёти буда, он дар заминаи ақлу идроки солим донистани одоби ҳини суханронӣ, камгап будану суханҳои ширину меҳромези инсонпарварона гуфтан, номи некро ҳифз карда тавонистан, сариштакорию хунармандӣ ибтидо мегирад. Барои ин волидон бояд тадбирҳои чиддиро амалӣ гардонанд, ки дар ҳақиқат, ба манфиати ҷомеа аст.

Чи хеле суханварони бузурги адабиёти тоҷик тариқи осору ашъор ба духтарон дарс медиҳанд, одоб хусну ҷамол ва нури ботинию зохирии инсон аст. Хушбахтии инсон дар саъю кӯшиш ва амали неки ӯ зоҳир мешавад. Зани дорои ахлоқи ҳамида ва боодоб бо рафтору кирдор ва гуфтори нек, хоксорӣ, покдилӣ, сидку вафо, ифбат ва муҳаббати инсонӣ, бешак, хушбахт мешавад ва ба саодат, албатта, ёр мегардад. Зани хушахлоқ, ки ба шарофати ин бахтёр аст, аз бадрафторӣ, бадгуфторӣ, амалҳои зишт ва бадхӯй худро дур мегирад. Аз ин рӯ, ба духтарони тоҷик омӯзонидани урфу одат, одоби ниёгонамон ва донишу хунар яке аз рукнуҳои асосии маънавият ва фарҳанг мебошад. Духтаронро, ки дорои қобилияти баланди зеҳнӣ илмӣ ҳастанд, ба таҳсили пурра ҷудо намудан муҳим аст.

Педагогикаи халқӣ тоҷик аҳамияти бузурги итҷимой-таърихро дар худ доро мебошанд. Имрӯзҳо омӯхтану ба шароити имрӯза мутобиқ намудани анъанаҳои пешқадами халқӣ тоҷик вазифаи таърихнопазири мактаб, оила ва аҳли ҷомеа мебошад, чунки дар шароити имрӯза аҳамияти тарбиявии анъанаҳои халқӣ, урфу одат ва расму оинҳои халқӣ то рафт зиёд мегардад. Ҳамчунин қимати тарбиявии анъанаҳои халқӣ он вақт меафзояд, ки агар онҳо бо анъанаҳои имрӯза дар алоқамандӣ бо мақсади тарбияи меҳнати духтарон истифода бурда шаванд, зеро қоида ва нормаҳои тарбияи меҳнати вобаста ба ҳаёти имрӯза то андозае тағйир ва ташаккули меёбанд.

Мо якчанд намуди тарбияи меҳнати духтаронро номбар мекунем :

1. Чанги тахтаи пеши тирезарова дарҳои хонаро пок кардан.
2. Пеш аз хӯрок дастархон густурдан.
3. Бохабар шавад, ки намакдон ва ҷойдон холӣ набошад.
4. Бохабар бошад, кӣ рӯи столи хатнавис ҳама вақт тоза бошад.
5. Ба тартиб ва тозагии ҷевон ё рафчаи китобмонӣ ҷавобгар бошад.
6. Гулҳои тубакии як хона ва ё тамоми хонаҳоро об додан.
7. Дастуруйшӯякро тоза нигоҳ дорад, собун, хока дандонтозакунӣ назорат кунад.
8. Як хона ё якчанд хонаро рӯфтурӯб кунад.
9. Тугмаи кандашудаи пӯшоки худро дӯзад ва ҳамай асбоби дӯхту дӯзро бо тартиб нигоҳ дорад.
10. Барои тартиботи табақу табақча, ҷойнику пиёла ҷавобгар бошад.
11. Ба корҳои хочагии модар ё хоҳар ёрӣ расонад.

Адабиёт:

1. Атахонов Т. Лутфуллоев М., Шарифов А. Очеркҳои афкори педагогӣ.- Душанбе, 2005.с-87
2. А.Дониш «Наводир-ул-вақоеъ».
3. А.Дониш «Рисолаи таърихӣ».
4. Бертелҳс Е.Э «Путешествие из Бухари в Петербург». Рукописи произведений Ахмада Калла.
5. С.Айнӣ. «Асосгузори адабиёти муосири тоҷик».
6. С.Айнӣ. «Очерки таърихи адабиёти тоҷик».

7. Сайфуллоев А. в «Образы қахрамонони мубориз (мусбат) дар романҳои устод С.Айнӣ».

Мажидов Алишер Эркинович, Содикова Наргиза Зойировна,
НГПИ преподаватели русского языка и литературы Навоийского
академического лицея.

СУФИЙСКОЕ УЧЕНИЕ И МИСТИЦИЗМ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Накшбандия - суфийское братство, получившее это название в конце XIV века по имени Мухаммада Бахауддина Накшбанди аль-Бухари . Бахауддин Накшбанд возродил и дополнил рядом положений теории и практики, заимствованные у тариката Ясавия, мистическое учение Абду-ль-Халика аль-Гидждувани, а также заложил основы организационной структуры братства. Накшбандия — одно из 12-ти материнских братств суннитского толка. Цепь духовной преемственности тариката восходит как к Абу Бакру ас-Сиддику, так и к Али ибн Абу Талибу. Мировоззрение тариката представляет собой соединение и адаптацию «умеренного» мистицизма, отражённого в доктринах Абду-ль-Халика аль-Гидждувани, и кочевого «тюркского» — Ахмада аль-Ясави. В связи с широким распространением идей суфизма среди различных слоев мусульманского общества в XII—XIII веках развитие получила спекулятивно-эзотерическая сторона суфийского учения, которая представляла интерес в первую очередь для образованных мусульман. «Практический» же суфизм ориентировался главным образом на удовлетворение духовных запросов народных масс. Суфийская интеллектуальная элита в полной мере усвоила идеи мутакаллимов и философов. К тому же появились доктрины, которые обосновывали мистическую практику и переживание как способ постижения тайн бытия.

Мистика — вера в существование сверхъестественных сил, с которыми таинственным образом якобы связан и способен общаться человек; также — сакральная религиозная практика, имеющая целью переживание непосредственного единения с Богом (или богами, духами, другими нематериальными сущностями). Совокупность теологических и философских доктрин, посвящённых оправданию и осмыслению этой практики, называется мистицизмом. Мистицизм (от др.греч. таинственный) — философское и богословское учение, а также особый способ понимания и восприятия мира, основанный на эмоциях, интуиции и иррационализме. Под мистическим опытом понимают опыт прямого личностного общения, слияния или постижения некоей абсолютной реальности и абсолютной истины, а в рамках религий часто отождествляемой с божеством или Абсолютом. В утверждении возможности непосредственного единения с Богом или Абсолютом состоит суть мистицизма. Различные мистические доктрины встречаются во всех мировых религиях и верованиях и имеют общие черты: тяготеют к интуитивизму и символизму; предполагают практику определённых психофизических упражнений или медитаций, необходимых для достижения определённого состояния разума и психики. К мистицизму относят суфизм и некоторые другие учения.

Суфийские мистики и аскеты не были удовлетворены традиционным религиозным опытом ислама и стремились к личному союзу с Богом и обретению непосредственного интуитивного познания Аллаха. Целью также провозглашалось освобождение души от оков низшего «я» и переживание истинной реальности .

"Мистика в литературе, как отображение мира человеческой души". В основе человеческой психологии заложен живой интерес ко всему таинственному,

необъяснимому. Эта тема вызывает интерес у многих ещё с детства. Читатели любят литературные произведения, содержащие элементы мистицизма.

Человечество всегда проявляло интерес к мистицизму, в том числе в живописи, скульптуре, музыке, алхимии, литературе. Но если картину мы видим, музыку слышим, то описанное словами мы можем лишь мысленно представить, понять разумом; мистическую же литературу важно воспринять не только пятью основными чувствами, но и шестым - душою.

Начало своё мистицизм берёт в народном этносе и религии. Оттуда он заимствует тему, персонажей, символы, а также способ передачи ощущений, чувств и эмоций. Основной темой является вечный конфликт добра и зла и личный выбор человека. Под мистикой следует понимать род религии, которая основывается на чувстве непосредственно воспринимаемой связи с Богом, на прямом и внутреннем сознании Божественного присутствия.

Следует обратить особое внимание творчеству Николая Васильевича Гоголя. Выбор автора не случаен, так как он является наиболее ярким представителем мистического направления в русской литературе. Его жизнь и творчество неотрывно связаны со всем загадочным и необъяснимым. Мистические произведения Николая Васильевича Гоголя – это целый мир, многогранный, яркий и красочный.

Вся жизнь писателя, творчество, смерть и даже перезахоронение его останков связаны с множеством необъяснимых фактов. Своеобразно личное отношение автора к мистицизму. На протяжении жизненного и творческого пути он все реже и меньше обращается к мистицизму, как будто испугавшись его влияния на свою судьбу. Но чем старательнее Гоголь уходит от мистицизма в творчестве, тем сильнее он проявляется в судьбе писателя. Мы никогда не узнаем содержания второго тома «Мертвых душ» и причин его сожжения. Однако можно предположить, что ответ кроется все в той же мистике.

Причину противоречивости взглядов Гоголя, как на реальный мир, так и на мир сверхъестественных сил, душевного беспокойствия, на мой взгляд, следует искать в детстве автора.

Его мать – Мария Ивановна, была глубоко религиозна. Однако ее судьба сложилась не просто. Она рано осиротела, рано вышла замуж, потеряла многих из своих детей. Николай был единственным выжившим сыном и первым ребенком. Ее забота и опека по отношению к сыну были особенными. Она вкладывала в него всю душу и передавала религиозность так, как воспринимала сама. Вера для этой женщины была сопряжена, прежде всего, с боязнью греха и неотвратимостью наказания. Поэтому и Гоголь вслед за ней не находит в вере безграничной любви, счастья и радости, которые необходимы его душе. И душа пытается найти успокоение в картинах родной природы, сочной, красочной, в народном колорите – сказаниях, обрядах и, наконец, в мистике. По собственному признанию писателя, страшные сказки очень занимали и волновали его. Не случайна привлекательность образов героинь, которые связаны с миром сверхъестественных сил. Изображая панночку-ведьму из «Вия», автор пишет: «перед ним лежала красавица, какая когда-либо бывала на земле. Казалось, никогда ещё черты не были образованы в такой резкой и вместе гармонической красоте. Она лежала как живая».

Но мистицизм не может подменить веры. Гоголь не находит душевного спокойствия ни в чем, и этот внутренний конфликт находит свое отражение в его произведениях. При всем различии сюжетов, на первый план выходит личный выбор человека в определении вечных вопросам добра и зла, который он делает своим сердцем и своей душой.

«Вий» - самое яркое мистическое произведение Гоголя. Зловещее действие разворачивается то на фоне яркой природы, спокойной и размеренной жизни украинского села, то на фоне природы, внушающей мистический ужас. Гоголь не просто так создает эти мизансцены. Светлый и тихий мир легко разрушить, он

оказывается хрупок. Только по-настоящему сильный и светлый человек способен кинуть вызов темным силам и защитить свой мир. Но таким ли оказывается Хома Брут? Хома - баловень судьбы, он – прагматик и фаталист, кроме того он флегматичен и ленив. Это главный жизненный принцип: «чему быть, тому не миновать». Разудалые попойки, сытная еда, веселье в женском обществе - все, чем наполнена привычная жизнь Хома – грехи, которые делают его душу слабее и слабее. Встреча с панночкой, исполнение поминального обряда над ней являются испытанием для его веры и души. Выдержал ли главный герой? На это нет однозначного ответа. Победив темные силы, он гибнет сам. У читателя остается только надежда, что душа его спаслась, он искупил свои грехи.

При описании трех ночей, когда Хома отпевает усопшую панночку, Гоголь использует традиционный для мистиков прием. Состояние главного героя близко к галлюцинациям или ко сну, когда все окружающее воспринимается душой, а не разумом.

Панночка – жестокая, коварная ведьма, способная принимать облик животных. Она мучает людей, пьет их кровь. Однако образ панночки, созданный автором, не лишен не только загадочности, но и определенной привлекательности. В душе читателя возникает сострадание. Что заставило панночку стать ведьмой? Автор не дает ответа, позволяя сделать самостоятельный выбор. Образ Вия возник из древних народных верований. Старое непобедимое зло таится в недрах земли, и люди своим неразумным поведением всегда могут его пробудить.

Может быть, поэтому мистика в творчестве Гоголя так уникальна, изобретательна и многопланова. Созданные им образы до сих пор привлекают и волнуют читателя. И это очевидно. Человека всегда будет интересовать то, что находится за пределами его разума. Всегда будет живо желание человека прочувствовать и ощутить самому загадочный и необъяснимый мир. Но хочется верить, что, воспринимая чужой опыт, душа человека будет совершенствоваться и обратится в мир света и добра, в мир, где торжествуют любовь и гармония. Мистики противопоставляют "реальность" и "видимость". Слово "реальность" имеет не логическое, а эмоциональное значение.

Все эти определения выделяют основные признаки мистицизма. Прежде всего - обращение к миру сверхъестественных сил, природа которых лежит за гранью человеческого разума и которые воспринимаются человеком на уровне душевных ощущений.

Главной функцией народного этноса и религии является воспитательная, а также необходимость сохранения в истории имён героев и их подвигов, которые могли бы послужить примером для будущих поколений.

Мамажанов Алишер,

доцент

Алишеров Абдувохид,

преподаватель кафедры “Всемирная история” Андижанский государственный университет Узбекистан, город Андижан

РОЛЬ ВЕЛИКОГО ПУТИ В АНДИЖАНЕ И РАЗВИТИИ ТОВАРНО-ДЕНЕЖНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Торговать шелком с другими странами Китай начал, вероятно, еще в V веке до нашей эры. Греческий путешественник и историк Геродот, “который побывал на северном побережье Черного моря и в странах Ближнего Востока, подробно описал

шелковые ткани китайского происхождения. При этом торговля шелком со странами Ближнего и Северного Востока осуществлялась морским путем: торговые корабли шли из Кохинхины в Персидский залив и далее. Кроме этого, шелк распространялся и по суше через Кашгарию и Среднюю Азию к северным берегам Черного моря” [1:70-71].

Шелковый путь - это обобщенное название большого количества торговых караванных дорог, связывавших Китай с Передней Азией и с Европой. Начинался шелковый путь в столице Древнего Китая Лояне, расположенном в 500 километрах северо- западнее Чаньана.

Великий шелковый путь - эта гигантская торговая артерия, представляла собой сложную, на отдельных чрезвычайно трудно проходимую дорогу. Достаточно сказать, что направление части караванного пути можно было определить по скоплению человеческих скелетов и костей павших животных. Бывали случаи, когда в результате стихийных бедствий в пути погибал весь караван. Порой торговые караваны вынуждены были задерживаться для выяснения обстановки в тех областях, через которые они проходили, нередко им приходилось менять маршрут с тем, чтобы обойти район, где в данный момент происходили политические неурядицы.

“Пересекая многие страны, Великий шелковый путь представлял собой разноязычную торговую магистраль. С востока на запад по ней шли не только товары из Китая. Из городов и областей, располагавшихся вдоль дороги, как и тех населенных пунктов, которые соединялись отдельными ответвлениями с главной трансконтинентальной артерией, местная продукция доставлялась в другие регионы. С запада же двигались караваны, груженные изделиями ремесла, сырьем и полусырьем, нужными жителям восточных стран.” [2:117].

Великий шелковый путь включал в свою орбиту такие крупные центры современного Узбекистана, какими были Самарканд, Ташкент, Андижан. Особую известность Андижан приобрел при Темуридах - Омар-шейхе и его сыне Захириддине Мухаммаде Бабуре. “В “Бабурнаме” говорится о том, что Андижан, одна из самых крупных крепостей в Мавераннахре после Самарканд и Кеше” [3:6].

Андижан как центр ремесла и торговли в эпохи средневековья и в более поздние периоды не мог оставаться в стороне от налаженной торговли жителей Ферганской долины с Китаем. Большая часть этой торговли велась после арабских завоеваний через города Восточного Туркестана, в первую очередь через Кашкар.

Транзитная караванная дорога, соединявшая Запад с Востоком, проходило через Ферганскую долину и отдельной веткой – через Ташкент. Касаясь событий, происходивших на рубеже XV-XVI вв., историк Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани говорит о дороге из Андижана в Китай через Йаси (современный г.Туркестан) в область Туркестан, которая, по его словам, есть северная область окраины узбекских владений и конец путей из Андижана к границам Китая.

“Торговые и посольские караваны, следовавшие из Средней Азии в Китай, шли **северном маршрутом** - через Семиречье, - или **Южным** - через Ферганскую долину. Важные пути проходили через Восточный Туркестан. Далее путь шло по двум направлениям: по северному - через Турхан и Куму - и южному через Кашкар, Хотан и Яркенд. Эти направления были известны как главные ветви Великого шелкового пути. Они соединялись на западе Великой китайской стены, где располагалась Китайская таможня.

Южными направлениями еще шло по двум направлениям: первое направление шло через Эргаштам, Сариташ, Гулжа, Ош. Второе направление проходило через Мингтепа, Андижан, Кубо (Кува), Симтепа, Ходженд, Устришона и Согд до Бактрии. Этими дорогами все китайские товары через Ош и Андижан доставлялись в Коканд и другие города Ферганской долины, а оттуда караваны шли в Ташкент, южный Казахстан, Оренбург и другие города” [4:23].

Согласно Гиясиддину Наккашу, дорогу из Герата до границ Китая, караван прошел за девять месяцев, обратный же путь-за семь месяцев и 20 дней. Такого же

определения продолжительности пути из Бухары до Китая Антониом Дженкинсоном. “Когда же путь свободен, - сообщает он, - это путешествие длится 9 месяцев”.

Кроме главных дорог существовали более мелкие, определяемые как “самаркандская”, “каратегинская”, “бадахшанская” и другие дороги.

По данным Махмуда ибн Вали, в области Хотана располагались известны города-Кашгар и Талас. “Кашгар граничит с Китаем. От Кашгара до Хотана двенадцать переходов, от Хотана до Китая - четыре месяца пути”. [5:27].

К началу XVI в. относится указание о караване, возвращавшемся с товарами из Китая через Андижанский (Андиганский) перевал, где пересекались самаркандская, каратегинская и бадахшанская дороги. Согласно информации Захириддина Бабура, самаркандские и хорасанские купцы, входившие в состав указанного каравана, держали путь из Китая домой через названный перевал. “Однажды, когда из Китая шел караван из тыбур, - то у подошвы гор к востоку от Андижана караван из тысячи людей так засыпало снегом, что спаслись только два человека”.

По показаниям Фазлаллаха ибн Рузбихана Исфохани, “через Андижан к городу Йаси доставлялись изделия, и там происходит торг, и он (город) является местом развязывания грузов купцов и местом отправления толп путешественников по странам”.

Как сообщает в своих мемуарах Захириддин Бабур, в 912 г. (1506-1507 г.) он смотрел гератскую мастерскую по выделке бумаги, расположенную в окрестностях города, что дает основание полагать, что и ранее, при Шахрухе, здесь изготовлялась бумага. Высококачественная бумага изготовлялась в XV-XVII вв. в Самарканде. Об уровне ее производства свидетельствует высказывание знаменитого каллиграфа того времени Султана Али Мешхеда: “Как хороша самаркандская бумага! Если ты разумный человек, не отвергай ее. Письмо на ней получается ровным и красивым...” Вместе с тем, мастер художественного письма восхваляет и китайскую бумагу. По его словам, “бумаги лучшие китайской нет”. [6:123]. Приведенные материалы свидетельствуют о том, что не смотря на наличие местной бумаги, в том числе знаменитой самаркандской, из Китая по Шелковому пути поставлялась бумага, надо полагать, отличавшаяся от местных сортов.

В детстве мне приходилось видеть, как махаллинские мальчики пускали весной змеев, сделанных ими из особого сорта бумаги, которую они называли “хитой когоз”. Она представляла собой хорошо лощеную бумагу, издававшую, если приложить ухо к нити. Следует отметить, что не все товары, называемые “китайскими”, поставлялись из Китая.

В текстильном производстве для окраски шелка, замши и других материалов использовался бакам (сандаловое дерево). Древесина его использовалась также для выделки столярных и токарных изделий. В акте о разделе имущества жителя Самарканда конца XVI в. Устада Тангри Берди среди других товаров и сырья называется значительное количество бакама (чуб-и бакам), по всей вероятности, ввозимого из другой страны. Возможно, он ввозился из Индонезии и не только поставлялся для нужд ремесленников в Самарканд, но был одним из транзитных товаров, следовавших отсюда дальше. По показаниям Э.Шефера, “арабы и персы называли корицу и сандаловое дерево из Индонезии “китайскими” потому, что их привозили из стран, расположенных рядом с Китаем, и, видимо, на судах, принадлежавших китайцам.

Из Бактрии издревле перегонялись на Восток лошади и верблюды. Последние, в основном, составляли тягловую силу караванов и были незаменимы при переходах по пустынным дорогам”.

“Термин “Великий Шелковый путь” (Great silk road) вошел в историческую науку в конце XIX века, после публикации в 1877 немецким ученым географом Фердинандом Паулем Вильгельмом (Вильгельм Рихтгофен) книги “Китай”. На немецком языке это называется “Сейден страссен” (Seiden strassen), на английском “Зе

Силк Роуд” (The Silk Road). Этот караванный торговый путь был самым протяжным (12 тыс.км.). Он играл роль связующего звена между странами разных цивилизаций и социально-экономических систем. Шелковый путь пришел в своем развитии ряд этапов” [7:75].

Хотя единая трансевразийская система караванных коммуникаций сложилась только в конце II в. до н.э., отдельные ее сегменты возникли гораздо раньше.

Согласно данным современной археологии, с III тыс. до н.э. функционировал “лазуритовый путь”, по которому полудрагоценный камень лазурит перевозился из предгорий Памира (из района Бадахшан на территории современного Таджикистана) на очень дальние расстояния на запад и на юг, до стран Междуречья (Ур, Лагаш) и Индии (Хараппа, Мохенджо-Даро). С конца 2 тыс. до н.э. начал работать “нефритовый путь”-торговля самоцветами из Центральной Азии (из района Куньлунь на территории современного китайского Синьцзян - Уйгурского района) по восточному пути, в обмен на шелк из Китая.

В середине I тыс. до н.э. эти две караванные трассы начали сливаться: бадахшанский лазурит попадает в Китай, а в Персии и в долине Инда получают распространение одежды из китайского шелка. Однако торговля шла через длинную цепочку посредников, так что китайцы и народы Средиземноморья не имели представлений и о существовании друг друга.

“В формировании Великого шелкового пути как сквозной трансевразийской магистрали решающую роль сыграл древнекитайский чиновник Чжан Цянь. В 138 до н.э. он отправился с опасной дипломатической миссией к кочевникам из племени юэчжей, чтобы убедить их стать союзниками китайской империи Хань в борьбе с гуннами. Чжан Цянь стал первым китайцем, который побывал в Средней Азии. Там он увидел много вещей, о которых китайцы не имели представления. Вернувшись в Китай в 126 до н.э. он представил императору доклад о выгодах прямой торговли между Китаем и государствами Средней Азии” [5:54].

Хотя Чжан Цянь не смог добиться от контролировавших Бактрию юэчжей военной помощи в борьбе с гуннами, собранные им сведения были признаны исключительно важными. В 123-119 до н.э. китайские войска самостоятельно нанесли поражение хунну, обезопасив путь из Китая на запад. Именно с конца II в. до н.э. можно говорить о функционировании Великого шелкового пути как сквозного маршрута, соединившего все великие цивилизации Старого Света - Китай, Индию, Ближний Восток и Европу. Эта огромная система караванных путей просуществовала более полутра тысяч лет-много дольше, чем другие дальние сухопутные торговые пути. Хотя маршруты Шелкового пути менялись, можно выделить две основные трассы, соединявшие Восток и Запад:

-*Южная дорога* - от севера Китая через Среднюю Азию на Ближний Восток и Северную Индию;

-*Северная дорога* - от севера Китая через Памир и Приаралье к Нижней Волге и к бассейну Черного моря.

Между Южной и Северной дорогами было несколько соединяющих и промежуточных маршрутов. С течением времени сеть коммуникаций становилась все более густой, включала все больше ответвлений.

Шелковый путь способствовал развитию торговли и многих институтов (“правил”) рыночного хозяйства. Функционирование Великого шелкового пути требовало создания развитой системы международного разделения труда в производстве товаров на экспорт и в обеспечении инфраструктуры транспортных коммуникаций.

Главными товарами на Великом шелковом пути были шелковые ткани и шелк-сырец. Они были наиболее удобны для транспортировки на дальние расстояния, поскольку шелк легок и очень ценен - в Европе его продавали дороже золота. Китай,

родина шелководства, сохранял монополию на изделия из шелка примерно до V-VI вв. н.э., но и после этого оставался одним из центров производства и экспорта шелка наряду со Средней Азией. В средние века Китай также экспортировал фарфор и чай. Страны Ближнего Востока и Центральной Азии специализировались на изготовлении шерстяных и хлопчатобумажных тканей, которые шли по Шелковому пути на восток, в Китай. Из стран Южной и Юго-Восточной Азии купцы везли в Европу специи (перец, мускатный орех, корица, гвоздика и т.д.), которые использовались европейцами для консервации продуктов и изготовления лекарств.

Западная Европа в торговле с Востоком всегда имела пассивный торговый баланс: покупая дорогие восточные товары, европейцы не могли предложить в обмен равного по качеству товара и были вынуждены платить золотом и серебром. С античных времен до конца своего функционирования Великий шелковый путь действовал как канал “перекачивания” драгоценных металлов из Европы на Восток. Поскольку эта утечка полноценных денег ухудшала денежную систему, европейские правители пытались вводить ограничения на потребление восточных товаров и на вывоз на восток золота и серебра. Однако эти административные меры имели низкий эффект. Добиться конкурентоспособности своих товаров в сравнении с восточными Западной Европе удалось только после промышленной революции.

Кратко говоря, организация торговли на дальние расстояния требовала создания для караванной торговли особых условий-перевалочных пунктов, специализированных базаров, режима лабильных денежных расчетов и защиты прав собственности купцов-чужеземцев. Вся эта рыночная инфраструктура поддерживалась вдоль евразийских трасс более полутора тысяч лет.

Использованная литература и источники

1. Радкевич В.А. Великий Шелковый путь. -М.: “Агропром” 1990. С 70-71.
2. Мукминова Р.Г. Традиции взаимосвязей по шелковому пути в позднефеодальный период. -Т.: “Фан” 1990. стр 117.
3. Бабур Захириддин Мухаммад. Бабурнаме. -Т.: “Юлдузча” .1989 .стр 6
4. Шамсутдинов Р, Исаков А. Андижон тарихидан лавхалар. -Т.: “Шарк” 2013 стр. 23
5. Матбобоев Б.Х, Шамсутдинов Р.Т, Мамажонов А. Буюк ипак йўлидаги Фарғона шаҳарлари. - Андижон .“Мерос”.1994. стр.27.
6. На среднеазиатских трассах великого шелкового пути. Очерки истории и культуры. -Т.: “Фан”. Стр. 123.
7. Хўжаев Аблат. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. -Т.: “Ўзбекистон” 2007. стр. 75.

Муллоева Рухшона,
устоди калони кафедраи “Фанҳои ҷамъиятӣ ва ҳуқуқ”

ҲАЁТ ВА ФАЪОЛИЯТИ АБДУЛЛОҶОН ИСОҚОВ

Дар таърихи ҷомеаи инсонӣ шахсиятҳо ва ҷеҳраҳои намоёне ба воя расидаанд, ки дар рушд ва пешрафти фарҳангу иқтисодиёт нақши босазо гузоштаанд. Ҳар яке аз онҳо бо амалҳои далерона, тадқиқотҳо ва кашфиётҳои худ машҳур гардидаанд. Ҳаёти тамоми одамон ин таърих аст, вале ҳаёти шахсиятҳои намоён ин намунаи ахлоқӣ ва мактаби бойи маънавий барои дигарон мебошад. Яке аз ҷеҳраҳои шинохта ва шахсиятҳои арзанда, ки дар рушду нумӯи илми Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши амиқ гузоштааст Абдуллоҷон Исоқов мебошад.

“Абдуллоҷон Исоқович Исоқов олими бузург – муаррих, бостоншинос ва ходими ҷаҳони ҷамъиятӣ буда, дар омӯзиши маданияти модӣ ва маънавии халқи тоҷик саҳми бузург гузоштааст. Номӣ ӯ ҳамчун кашшофи деҳаи Саразми бостон маълум аст.

Абдуллоҷон Исоқов олим ва тадқиқотчи таъриху тамаддуни бойи ватанамон буда, иштирокчи конфронсу анҷуманҳои илмӣ зиёди ҷумҳуриявӣ байналхалқӣ, муаллифи 190 мақола ва 7 рисола, кашшофу таҳлилгари якуми Саразму тамаддуни саразми, ҳаммуаллифи китоби шашҷилдаи “Таърихи халқи тоҷик” (Душанбе, 1998-2014), Энциклопедияи ҳаштҷилдаи тоҷик ва чандин нашрияҳои дигари умумӣ буд.”¹

Исоқов Абдуллоҷон Исоқович 20 апрели соли 1935 дар оилаи хизматчи дар деҳаи Чилғозии ноҳияи Исфараи вилояти Ленинобод (ҳозира Суғд) ба дунё омадааст. Падараш Абдулло Исҳоқ раиси контораи маҳсулоттайёркуни дар шаҳри Исфара буд ва модараш Исмоилова Оим вақте, ки Абдуллоҷони хурдсол 4 моҳ дошт ин оламо раҳбар гуфта буд. Пас аз марги модараш тарбияи ӯ бар дӯши биби ва бобои модариаш Суфи Исмоилхоҷа Иброҳимов ва Кароматпоҷо Иброҳимова гузашт.

Ҳамин тавр Абдулло бо муҳаббатҳои гарми бибию бобо ва наздикон вале маҳрум аз меҳру муҳаббати модар ба воя расид. То охири лаҳзаҳои ҳаёташ ӯ дар худ симои модарро тасаввур мекард, шояд кӯшиш мекард, ки оғӯши гарми ӯро эҳсос кунад. Вале ҳамин тавр, симои аз ҳама шахси барояш азиз, ки ба ӯ ҳаёт бахшидааст ва қасе, ки тақдир набудааст, аз муваффақиятҳо ва пешрафтҳои фарзандаш фараҳманд гардад, барои ӯ чун муаммо монд.

Солҳои 1942 – 1949 таҳсилоти ибтидоиро дар мактаби № 37 ба номи А. С. Пушкин - и зодгоҳаш гирифта соли 1950 ба Коллеҷи омӯзгории Конибодом дохил мешавад. Ӯ бо ин қаноатманд нагардида пас аз хатми коллеҷ соли 1954 барои идомаи таҳсил ба Донишқадаи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Т.Г. Шевченко (ҳозира Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни) ба факултети таърих дохил мешавад.

Ин ҷавон, ки аз деҳот буд ва дар шаҳр шинос ва наздиконе ҳам надошт зиндагии мушқил дошт. Вале ӯ шефтаи хоҳишҳои худ гашта, барои расидан ба мақсади худ қадамҳои устувор мегузошт. Ӯ дар донишгоҳ яке аз донишҷӯёни беҳтарин буда дар ҳаёти ҷамъиятии донишгоҳ ҷаҳолна иштирок мекард. Ҳанӯз солҳои донишҷӯияш қобилияти истеъдоди ҳурро дар донишандӯзӣ ва омӯзиши таърих нишон дода буд, ки ин аз майлу рағбати он ба қорҳои илмӣ шаҳодат меод.

Аз ҷумла, А. Исҳоқов дар хотираҳои худ чунин менависад: “Соли 1954 ман донишҷӯи соли аввали факултети таърихи донишқадаи омӯзгорӣ будам. Аз шаш имтиҳон панҷтояшро бо баҳои “аъло” супоридам. Ба имтиҳони охири тайёри медидам. Ин имтиҳонро профессор Д. Е. Хайтун қабул мекард. То имтиҳон як рӯзи дигар монда буд. Ман фикр кардам, ки ба имтиҳон пурра тайёрам, бинобар ин ба тамошои филм рафтам. Имтиҳон сар шуд. Ман дар назди тахтаи синф ба саволҳои дар билет буда, ҷавоб меодам, вале ба дурустии онҳо боварӣ надоштам. Дар охир профессор ба ман саволҳои иловагӣ дод ва баҳои қаноатбахш гузошт. Дафтари имтиҳонамро дароз карда гуфт: “Дӯсти азиз бостоншиносиро “модари таърих” меҷӯянд”. Шумо бостоншиносиро надониста, чи тавр муаррих шуда метавонед. Бовар кунед, ки қариб ашк аз чашмонам мерехт, вале боз ҳурро ба даст гирифтам. Пас аз имтиҳон ҳама ба хонахоҷашон рафтанд, ман қарор додам, ки истода бостоншиносиро омӯзам. Пас аз ду ҳафта китоби бостоншиносиро аз худ намудам. Вале чизе, ки он вақт ба ман Давид Ефимович гуфта буданд, то охири нафас дар хотирам нақш бааст. Бинобар ин, ман дар назди худ мақсад гузоштам, ки доир ба “модари таърих” ҷаҳолият

¹ Исаков А. И. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зеравшанской долины. (раскопки 1977 – 1983 гг). “Дониш” Душанбе соли 1991 . саҳ. 3-4.

хоҳам кард. Бостоншиноси маро олим намуд, бинобар ин ман инро хуб меҳисобам. Вале бигзор то ин, ки дигарон ба тамоми фаъолияти бостоншиносии ман баҳо гузоранд”¹.

Аз соли 1959 то соли 1966 ҷонишин ва аз соли 1967 то охири лаҳзаи ҳаёт мудири Пойгоҳи бостоншиносии дар Панҷакент будаи Пажӯҳишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши А.И. Ҷумҳурии Тоҷикистон буд. Дар ин қобилияти ташаббускории ӯ бо қувваи нав инкишоф меёбад, роҳҳои нави тадқиқотҳои илмиро пеш мегирад. Дар ин солҳо гурӯҳи калони бостоншиносҳоро, ки ба Панҷакент ба корҳои тадқиқотӣ ва кофтуковҳои Панҷакенти қадим омада буданд, қабул мекунад.

Соли 1970 барои меҳнати шуҷоатмандона ба муносибати 100 солагии В. И. Ленин сарфароз гардонида мешавад. Солҳои 1982 – 1985 Абдуллоҷон Исоқов дар ду даъват вакили Шӯрои вакилони халқии шаҳри Панҷакент интиҳоб мегардад.

Фаъолияти омӯзгории худро бошад, аз Хонаи пионерон, вақто ки маҳфили “Бостоншиноси ҷавон” – ро таъсис дод, шурӯъ намуда буд. Якҷанд муддат дар мактаби таҳсилоти умумии № 3 аз фанни таърих дарс мегузафт. Дар муддати кӯтоҳи фаъолияти профессори – педагогӣ дар Донишгоҳи озоди Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент (имрӯза Донишқадаи омӯзгории Тоҷикитсон дар шаҳри Панҷакент) (1991- 1997) ба донишҷӯён оид ба таърихи моддӣ ва маданияи халқҳои Осиёи Миёна лексияҳо хондааст.

“Дар тамоми умри бобаракати худ А. И. Исоқов баробари олими намоён будан инчунин устод ва ходими фаъоли ҷамъиятӣ буда, дар соҳаи бостоншиносӣ бисёр шогирдони худ – Усмон Эшонқулов, Саидмурод Бобомуллоев, Абдурауф Раззоқов Шарофиддин Қурбонов, Ҷамшед Исоқиро ба майдони илму маърифат дохил намудааст.

Абдуллоҷон Исоқов ҳамеша ҳурмату эҳтироми муаллимони худро ба ҷо меовард ва тамоми ҳаёти худ дарсу пандҳои онҳоро, ҳам дар роҳи илм ва ҳам дар ҳаёт кадр мекард ва аз рӯи онҳо амал мекард. Бобочон Ғафуров, А. М. Белинитский, М. С. Осимӣ, В. М. Массон, З. Ш. Раҷабов, Б. И. Искандаров, Н. Н. Неъматов, А. Мухторов, А. А. Аскарров ва дигарон дар ҳаёт олими машҳури ҷаҳони гаштанаш, нақши калонро бозидаанд. То охири ҳаёташ ӯ бо олимони дур ва наздики хориҷӣ алоқаи зич дошт. Якҷоя бо ҳамкорони хориҷии худ асарҳо ва рисолаҳое, ки дар матбуоти даврӣ ва маҷлалаҳои мамлакатҳои хориҷӣ инъикос гардида буданд.”²

Халқ ӯро барои меҳнатдӯстӣ, хоксорӣ ва меҳрубониаш ҳурмату эҳтиром мекард. Ӯ шахсе буд, ки иродаи мустақкам дошт. Меҳнатдӯстӣ, талаботи саҳт ба худ ба он оварда расонид, ки олими машҳури ҷаҳонӣ гардад.

Солҳои 1984 – 1994 роҳбари экспедитсияи шӯравӣ – фаронсавӣ буда, дар зиёда аз 20 Конференсияҳои умумиттифоқӣ ва минтақавии бостоншиносон инчунин дар се ҳамоиши илмии Шӯравияю Фаронса ва Шӯравияю Амрико иштирок ва маъруза намудааст. Маърузаҳои ӯ дар конференсияҳо ва намоишҳои илмӣ ҳамеша таваҷҷӯҳи олимонро ба худ ҷалб менамуд.³

Моҳи майи соли 1991 пас аз муҳокимаи рисолаи докторӣ ба ӯ барои ҳимоя дар шакли маърузаи илмӣ бо дар назардошти асарҳои илмӣ ҷопшуда, хусусан рисола дар бораи “Саразм” зери таҳрири В. М. Массон ва Н.Н. Неъматов, ки мундариҷаи асосии тадқиқотҳои ӯ оиди масъалаҳои “Маданияти қадимаи заминдорӣ - ҷорводорӣ аҳди энеолит ва биринҷӣ дар водии Зарафшон” баён ёфта буд иҷозат доданд.

¹ Исаков А. И. Верховья Зеравшана в эпоху энеолита и бронзы. Автореферат. Диссертатсии доктор исторических наук. Ленинград 1991. С 9 – 12.

² Исаков А. И. Верховья Зеравшана в эпоху энеолита и бронзы. Автореферат. Диссертатсии доктор исторических наук. Ленинград 1991. 3 - 5

³ Исоқов А. “Саразм оғози тамаддуни тоҷикон”. “Дониш” 2018. Душанбе. 280 сах. 7.

Дар солҳои зиндагии якҷояшон бо Нозукой Исоқова соҳиби чор фарзанд Гулҷехра, Заррина, Дилшод ва Ҷамшед гаштаанд. Тамоми солҳо ӯ умед ва таъҷоҳи онҳо буд.

Рӯйхати адабиётҳо:

1. Исоқов А. “Саразм оғози тамаддуни тоҷикон”. “Дониш” 2018. Душанбе. 280 сах.
2. Исаков А. И. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зеравшанской долины. (раскопки 1977 – 1983 гг). “Дониш” Душанбе соли 1991 .
3. Исаков А. И. Верховья Зеравшана в эпоху энеолита и бронзы. Автореферат. Диссертации доктор исторических наук. Ленинград 1991.

Мустафоев Бахтиёр Ибрагимович,
Бухоро вилоят ХТХҚТУМОҲМ кафедра мудири, доцент.

УМУМИЙ ҶУРТА ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА МУСИҚИЙ ТАЪЛИМ ИСЛОҲОТИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ

***Аннотация:** Мақолада Ўзбекистон Республикасида мусиқа маданияти таълими соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар мазмун-моҳияти, умумтаълим мактабларида мусиқа таълим-тарбиясини такомиллаштириши, мусиқа маданияти ўқитувчисининг касбий маҳорати, замонавий дарсларни ташкил этишининг педагогик шарт-шароитлари ва имкониятлари хусусида фикр юритилган.*

***Калим сўзлар:** Мусиқа педагогикаси, Давлат таълим стандарти, мусиқа мероси, замонавий мусиқа дарслари, таълим технологиялари, мусиқа тинглаш, мусиқа саводхонлиги фаолияти, педагогик амалиёт, халқ мусиқаси, ўқитувчининг касбий маҳорати.*

Мусиқа таълим-тарбияси инсон маънавий камолотини таъминловчи омиллардан бири бўлиб, инсон ҳис-туйғуларига таъсир этиш билан кишини маънавий – ахлоқий жиҳатдан тарбиялайди, маданиятини ривожлантиради.

Маданият, санъат, жумладан мусиқа санъати асослари тараққиёти Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича 2017-2021 – йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясининг негизларидан бирини ташкил қилади[1].

Ёш авлоднинг маънавий камол топишида мусиқа санъатининг таъсири беқиёс. Ўзбекистонда мустақилликка эришилгандан сўнг барча соҳалар қатори мусиқа таълим – тарбияси соҳасида ҳам катта ислохотлар бошланиб, муваффақиятли давом эттирилмоқда. Мусиқий таълим – тарбия масалаларига муносабат моҳиятан ўзгарди. Ўзбек мусиқа санъатига бўлган эътибор давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан бирига айланди. Айниқса, ёш авлоднинг мусиқий тарбиясида муҳим восита сифатида миллий мусиқа асарларидан унумли фойдаланиш масалаларига эътибор янада кучайтирилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 17 ноябрдаги “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПК-3391-сонли Қарорида айтилган вақтда миллий ўзлугимизни англаш, маданиятимизни ҳар томонлама ривожлантириш, халқимиз, аввало ёш авлодимизни юксак инсоний туйғулар руҳида тарбиялаш, унинг эстетик диди ва тафаккурини шакллантиришда мақом

санъатининг кенг имкониятларидан етарлича фойдаланилмаётганлиги таъкидлаб ўтилди.

Шу боис, миллий мақом санъати намояндалари, тарғиботчилари олдига “Халқимиз, хусусан ёш авлодни мақом санъати билан кенг таништириш орқали уларда миллий ўзликни англаш туйғуси юксак бадиий-эстетик дид ва тафаккурни камол топтириш” вазифаси қўйилди[2].

Мазкур вазифани муваффақиятли амалга ошириш таълим-тарбиянинг методологик асосларини янада такомиллаштиришни тақозо этади ҳамда педагогик фаолиятни мақсадли амалга оширишга ундайли. Эндиликда асосий мақсад - ўқувчи фақат эгалланган билим ва кўникма, малакаларни ўзлаштириш билан эмас, балки ундан мустақил равишда шахсий, касбий ва ижтимоий фаолиятларида амалий қўллай олиши ва ҳаёти давомидаги турли ижтимоий муносабатларда оқилона фойдалана олиши жоиз[3].

Кейинги йилларда мамлакатда мусиқа таълими тизимини янада такомиллаштириш, ўқувчи-ёшлар орасида мусиқий таълим-тарбия ишларини ривожлантириш борасида қатор ҳужжатлар қабул қилинди, дарсликлар нашр этирилди, дастурлар тайёрланиб, ўқув-методик адабиётлар чоп этирилди, мутахассис ўқитувчиларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизимида муайян ижобий натижалар қайд этилди.

2017 йил 6 апрелдаги “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 187-сонли қарор билан Мусиқа маданияти фанидан Давлат таълим стандарти тасдиқланди[4,10].

Давлат таълим стандартларининг жорий этилганлиги мусиқа маданияти фани ва ўқитувчиларининг зиммасига катта масъулият юклади. Ҳужжатга асосан “Мусиқа таълим-тарбиясининг мақсади, ёш авлодни миллий мусиқа меросимизга ворислик қила оладиган ҳамда умумбашарий мусиқа намуналарини англайдиган, тушунадиган ва кадрлайдиган маданиятли кишилар қилиб тарбиялашдан иборат”лиги алоҳида таъкидланди[5,4].

Замонавий мусиқа маданияти фани ўқитувчисидан ташкил этаётган дарсининг мазмун-моҳияти ва ўқувчилар мусиқий қизиқиш, қобилият ва имкониятидан келиб чиққан ҳолда, машғулот жараёнида илғор усуллар асосида инновацион таълимни жорий этишга талаб кучайтирилди. Бу талабни амалга оширишда, албатта ўқитувчи касбий маҳоратининг роли катта. Ўқитувчи юксак билимли, илғор, истеъдодли ижодкор, изланувчан, ташаббускор, педагогик-методик маҳоратга эга бўлиши давр талаби бўлиб қолди.

Эндиликда мусиқа маданияти фани бўйича умумий ўрта таълим муассасалари битирувчиларига қўйиладиган малака талаблари мусиқий саводхонлик, жамоа бўлиб қўйлаш, мусиқа тинглаш ва таҳлил қилиш компетенциялари асосида амалга оширилмоқда.

Таълим технологиялари, инновацияларини мусиқий ўқув жараёнига кенг ва самарали тадбиқ этиш ўқувчилар фаоллигини оширишнинг муҳим омилларидан бири сифатида мазмун топишида ўқитувчи мусиқа санъатининг назарий ва амалий соҳаларидан етарли даражада билимга, тажрибага эга бўлиши, дарсни қизиқарли усулларда олиб бориши лозим.

Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро ҳамкорлиги асосида дўстона муҳит яратиш, дарс самарадорлигини оширишга, ўқувчиларни мустақил ижодий фикрлашга, мусиқа асарларига муносиб муносабат билдириш кўникмасини шакллантиради. Бу усулда ўқувчи ўзи фаол иштирок этган ҳолда, якка, жуфтликда, гуруҳларда муаммо ва саволларга жавоб топишга ҳаракат қилади, баҳолайди, ёзади, сўзга чиқади, далил ҳамда асослар орқали қўйилган масала моҳиятини ёритиб беришга ҳаракат қилади. Бу

эса ўқувчиларнинг хотирасида узоқ сақланади ва янги муסיкий маълумотларни ўзлаштиришда ижодий ёндашувга ёрдам беради.

Хуллас, умумий таълим бўғинида муסיқа таълим-тарбияси тизимини ислох қилишга қаратилган Давлат меъёрий ва ўқув-методик хужжатлар методологик асос сифатида истикболда баркамол авлоднинг муסיкий маданияти асосларини тарбиялашда, уларнинг муסיқа санъати соҳасида чуқур ва пухта билим олишини таъминлашга хизмат қилади. Бу масъулиятли жараён тизимдаги барча педагог-ходимлар, методист-ўқитувчилар ва муסיқа санъати, педагогикаси соҳаси мутахассисларининг ижодий ҳамкорликда фаолият юритишларини такозо қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7- февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси. “Халқ сўзи” 2017 йил 9 февраль.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 17 ноябрдаги “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ – 3391-сонли қарори. “Халқ сўзи”. 2017й. - 18 ноябрь

5. Ўзбекистон республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2020 йил 24-январда Олий Мажлисга Мурожаатномасида сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи”. 2020 й. 25-январь.

6. “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида” ги 187-сонли қарори. Муסיқа маданияти фанидан Давлат таълим стандарти. 2017 й. 6 апрель.

7. Абралова М., Галиева Д. “Муסיқа” 2-синф. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т. Ғ. Ғулум номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2008 й. 4-бет.

Мамасолиева Гульдона Анварбековна,
преподаватель кафедры “Всемирная история” Андижанский государственный
университете-mail: mamasolieva0101@gmail.com

РЕТРАНСЛЯЦИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ДОСТИЖЕНИЙ НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ

Значение Великого шелкового пути не исчерпывалось торговым обменом и оседанием вдоль его магистралей тех или иных изделий в качестве посольских даров или предметов рынка. Шелковый путь в огромной мере способствовал ретрансляции технологических достижений. Так, шелководство и шелкоткачество, которые долгое время были монополией Китая, в V-VI вв. продвинулись в начале в Хотан, затем в Среднюю Азию, Иран и Византию. И, наоборот, техника изготовления стекла, поступавшего из стран, Средиземноморья, проникла в Иран и Среднюю Азию, а в V в. н.э. его освоили в Китае, после чего оно здесь сразу намного подешевело.

В числе ценных даров упоминаются драгоценные металлы, изделия из них. Китай направлял кочевническим вождям Семиречья слитки золота, а правителям среднеазиатской зоны городских культур – золотые изделия. Таковы, например, упомянуты, выше золотой конь, отправленный в Давань в обмен на живых аргамаков, «золотая бола» (термин не расшифрован) и какие то предметы из драгоценных металлов. Но едва ли не более ценными были отношения предметов из золота и серебра и других среднеазиатских владений. В числе их курительница, украшенная драгоценными камнями, из Самарканда, инкрустированное камнями ложе из Бухары.

В курганных захоронениях Средней Азии – в широком ареале Ташкентского и Ферганского оазисов, в могильниках Северной Киргизии, Зарафшанской долины, Южного Туркменистана, датируемых первой половиной I тыс. н.э., нередко встречаются бронзовые зеркала, частью местного происхождения, но нередко китайские. Последние прибывали в эти области по Великому шелковому пути и имели, очевидно, широкий сбыт. Зеркала из могильников, как правило, разбиты –обычай этот связан с верой в воплощение зеркалом души умершего, а разламывание их символизировало смерть человека. В самом Китае, где зеркала со времени династии Хань использовались погребальном обряде, изготовление их достигало высокого совершенства. То были предметы массового спроса, легко транспортабельные, составлявшие один из видов далеко вывозившего товара.

Объектами торговли, протекавшей по среднеазиатским магистралям, служили изделия восточных серебряных дел мастеров, относимые к так называемому «Сасанидскому металлу», хотя местом их производства были не только иранские, но и иные центры.

Китайцы начали торговать шелком и изделиями из него в V-III веках до нашей эры. В Древнем Риме и Греции он был известен под названием «серикия». Из этого шелка шили праздничную одежду, которая очень ценилась вельможами и была чрезвычайно популярна во дворцах и богатых виллах. Шелк подносился в дар богам, им покрывали алтари, из него шили культовые одеяния.

В I веке до нашей эры шелковые ткани уже широко распространились в западном мире, особенно в Александрии и Риме. Многие поэты древнего Рима сообщают, например, что Цезарь повесил в театре шелковый занавес. Об употреблении шелка неоднократно упоминает в своих сочинениях Вергилий.

Еще раньше шелковые ткани распространились в Парфянском царстве. Во время похода Красса против парфян римляне видели у последних шелковые знамена. Поэтому есть основание считать, что в 114 году до нашей эры персы были не только знакомы с шелком, но и сами его производили.

В эпоху Августа (63 год до нашей эры – 14 год нашей эры) различные сорта шелковых тканей уже хорошо известны в Италии.

Прокопий Кесарийский писал: «Платья из шелка-сырца в Бейруте и Тире, городах Финикии выдвельвались издревле. Там издавна жили торговцы, хозяева мастерских и ремесленники. Отсюда этот товар распространялся по своей земле».

В начале V века в Александрии функционировала императорская мастерская – гинекея, в которой ткались шелковые ткани. Подробные же гинекеи уже существовали в Константинополе, Карфагене и Кизике. Постепенно в Византийской империи появляется все больше центров по производству шелковых тканей.

Императорская гинекея выпускали шелковые ткани для нужд константинопольского двора. Потребности константинопольского двора в шелковых тканях возрастали. Цена на шелковые ткани постоянно росла – значительное количество шелка-сырца оседало в Персии, через которую проходили основные торговые пути. Своего же шелководства в Византии не было.

Разведение тутового шелкопряда на Балканском полуострове датируется серединой VI века. Существует предположение, что в Византии не знали, как получается шелк, до царствования Юстиниана. Два монаха, которые длительное время провели в Индии, « в земле, называемой Серинда», были хорошо осведомлены об этих затруднениях. Они-то и предложили императору развести у себя тутового шелкопряда и обещали помочь ему в этом деле.

Монахи второй раз отправились в Серинду и контрабандой привезли яйца шелкопряда в Византию, спрятав их в выдолбленных посохах. Вышедшие из яиц гусеницы были выпущены кормиться на тутовые деревья, где и завили коконы. Источник получения настоящего шелка перестал быть тайной. Шелководство быстро

развилось в Византии. Были устроенные червоводни, шелкомотальные и шелкоткацкие мастерские, которые находились в ведении императрицы Феодоры, жены Юстиниана.

Можно точно установить и дату, когда в Византию был завезен шелкопряд – 553 или 554 год. Вопрос только – откуда ее вывезли? Наиболее вероятно, что речь идет о городах, торговых центрах и гаванях, которые были вовлечены в торговлю шелком, а это в первую очередь были среднеазиатские, согдийские центры, политическое господство над которыми перешло от кушан к эфталитам, а от них к тюркам. Сюда-то и прибыли персы-монахи и отсюда могли вывезти шелкопряда. Серинда – это перепутье между Дальним и Ближним Востоком, та Средняя Азия, в которой трудолюбивые согды занимались ремеслом и торговлей.

В течении VII века территория Византии резко сократилась: Сирия, Палестина, Египет, Верхняя Месопотамия и Киликия перешли под власть Арабского халифата. Большая часть итальянских владений была захвачена германскими племенами. В 681 году в низовьях Дуная возникло Болгарское государство. В этих странах уже существовало развитое собственное шелководство.

Из Греции оно распространилось по территории Малой Азии. Особенного расцвета достигло в Сирии, из которой арабами было перенесено во многие страны северного побережья Африки, в Испанию и на Кавказ. К VIII веку арабы распространили тутового шелкопряда на огромной территории от Персии и Кавказа до Испании и Сицилии.

Вместе с этим византийская столица в течение VIII-IX веков оставалась крупнейшим центром мировой торговли. В Константинополе работали многочисленные государственные мастерские, выделявавшие шелковые ткани не только из привозного, но и из собственного сырья.

В 1130 году король обеих Сицилий Роджер II вывез из Морей шелковицу и шелкопряда и с помощью захваченных там в плен греческих мастеровых внедрил шелководства в Италии, построив в Палермо, вблизи своего дворца, громадную червоводню, красильню и ткацкие мастерские. Из Сицилии шелководство распространилось по всему Аппенинскому полуострову, а к 1300 году достигло Ломбардии (северные области Италии), затем Венеции. Уже в начале XV века из Венеции в Милан шелков вывозилось на 300 тысяч дукатов.

Несколько позже, примерно в середине XIII века, шелководства появляется во Франции, в начале в Провансе, в затем и в других областях. Разведение шелковичных червей поощрялось еще Людовиком XI, затем Франсуа I, Екатериной Медичи, Генрихом III. Ряд энергичных мер по развитию шелководства принимает в конце XVI - начале XVII века Генрих IV.

Список использованной литературы:

1. Ахметшин Н. Х. Тайны Шёлкового пути. Москва, 2002.
Великий Шелковый путь: формирование и развитие. - Т., 1999.
На среднеазиатских трассах великого шелкового пути. Очерки истории и культуры. Т.: «Фан».
2. Радкевич В.А. Великий Шелковый путь. -М.: “Агропром” 1990.
3. Хужаев Аблат. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва такдирлар. -Т.: “Ўзбекистон” 2007.

РУДАКӢ ВА АДАБИЁТИ АРАБ

Сарчашмаҳои таърихию адабии асриҳои миёна равшан далолат мекунад, ки аксари шоирони асриҳои IX – X, аз ҷумла ҷамаъони устод Абуабдуллои Рӯдакқ, забон ва адабиёти арабро ба дараҷаи аъло аз худ карда буданд ва яъне ба ҷар ду забон – забони форсии тоҷикӣ ва арабӣ шеър меофариданд. Мутаассифона, дар бораи он, ки устод Рӯдакқ ба забони арабӣ шеър эҷод мекард ё на, ин сарчашмаҳо ишорае накардаанд. Ҷаминаш маълум аст, ки муаллифи «Китоб ал-ансоб» Абдулкарим ибн Муъаммад ас-Самъонӣ аз забони вазири номдори Сомониён Абулфазли Балъамқ овардааст, ки «Рӯдакиро дар Арабу Аҷам назир нест» [29, 147; 2, 1, 291; 20, 510]. Ба ин маъно суханони мутарҷимони «Майолис ан-нафоис»-и Алишер Навоӣ, муаллифи асри XV Ҷақим Муъаммадшоӣи Саъвӣ шояд ягона истисное бошанд, ки бо далоили дигар ҷанӯз бевосита тасдиқ таъйид наёфтаанд. Ӯ навиштааст, ки «Рӯдакқ пешвои сарвари шоирони форсӣи Моҷароуннаӣр буд ва ашъори арабӣ низ некӯ меғуфт» [3, 62.]. Ин суханон шубҳаангез ба ҷашм мерасанд, зеро агар Рӯдакқ ба арабӣ шеър эҷод мекард, ин ҷодиса аз мадди назари муаррихон ва таъкиранигорони пешин ҷарғиз берун наменданд. Вале агар он ҷизро ба эътибор гирем, ки девони комили ӯ маъғуз намендааст ва таъкираҳои зиёди асриҳои навоӣ, ки дар онҳо ашъори арабии шоирони бузург шояд сабаб шуда бошад, аз байн рафта ва ё то ба ҷол пайдо нашуда, ба дасти муъассисон нарасидаанд, маъсалаи ба арабӣ шеър гуфтани Рӯдакқ норавшан бошад менамояд. Вале сариб ҷамаи омӯзандагони эҷодии Рӯдакқ сайд кардаанд, ки шоир забон ва сарғу нави арабро хуб медонистааст. Мувофиқи маълумоти Муъаммад Авфӣ, ӯ ҷанӯз дар синни ҷаштсолаққ Суръонро иғз карда будааст. Воҷеан, яке аз масоиле, ки таваҷҷуи муъассисонро ба худ ҷалб менамояд, инъикоси маъонқ ва маъомини оёти Суръони қарим, синсаҳои суръонқ ва аҷодиси набавақ дар ашъори устод Рӯдакқ мебошад, ки маъвуъи маъкур аз доираи ин масолаи мо берун аст ва тадсиси бисёр даъису муфассали ҷудогонаеро талаб менамояд. Хушбахтона, баъзе паёлуҳои ин маъвуъ имрӯзи аз ҷониби мутаассисони соаи арабиносақ дар Тоҷикистон ва Ирон маъриди тадсису баррасқ сарор гирифтаанд. Аз қорҳои дар ин самт анҷомёфта маъавон масолаҳои Фахруддин Наъриддинов «Таҷалли оёти Суръон дар ашъори Султони шоирон» [19, 201 - 207], Ноъир Ҷоннисор «Таъсири оёт ва аҷодис дар шеъри Рӯдакқ» [22, 105 - 106], Сақина Расмқ «Ҷилваҳои Суръон дар анвоъи шеъри форсқ аз Рӯдакқ то Аттор» [26] ва суханронии доктор Абдушуқур Абдусаттор «Талмиоти арабӣ - исломқ дар шеъри Рӯдакқ»¹ ва Маъруф Назаровро «Истифодаи ҷкматиҳои суръонқ ва аҷодиси набавақ дар ашъори Рӯдакқ»² ном бурд.

Маъвуъи дигари ҷолиб истифодаи қалимаву ибороти арабӣ дар шеъри Рӯдакқ мебошад, ки баррасии он маъсалаи нуғузи забони арабро натанҳо дар мероси ин суханвари бузург, балки умуман дар назми форсқ – тоҷикии замони ӯ равшан месозад. Маъмуъи байтҳои босимондаи Рӯдакқ зиёда аз дуаҷору ҷафтсад қалимаи гуногунро дарбар гирифта, бисту ду фоизи онро қалимаҳои арабӣ таъкил медианд. [12]. Ҷангоми мутолаъа ашъори Рӯдакқ ҷунин ба назар мерасад, ки осори манзуми ӯ ҷанӯз бо қалима ва ибороти зиёди арабӣ пур набудааст, хусусан унсурҳои, ки он давра ба забони маъдум ворид нашуда ва ба онҳо фаимо набуд, хеле қам фаро гирифтааст. Бо вуҷуди ин, ҷуноне ки А. Абдуллоев нишон додааст, баъзе луғатнигорон зарур шуморидаанд, ки вожаҳои арабии ашъори Рӯдакиро шарҳу таъзи дианд » [1].

¹ Суханронқ дар Конфронси ҷумӯриявии илмқ – назариявии «Наъши осори устод Рӯдакқ дар тарбияи маърифатқ – фарангии ҷавонон», ки дар Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон 24 маи соли 2008 барғузор шуд.

² Суханронқ дар ҷамон Конфронс.

Пас аз истилои арабіо ва йорқ шудани забони арабқ дар Мовароуннаиру Хуросон аили адаби ин сарзамин бо мероси адабии мардуми араб шиносқ пайдо карданд. Минбаъд дар ашъори суханварони ин сарзамин истифодаи суvari хаёли эйодиёти шифоіқ ва адабиёти хаттии арабіо бештар рои мегардад. Аз йумла, дар ашъори Рӯдакқ симоіои маъмулу машіури назму насри садими араб ба монанди Майнун, Лайло, Салмо вомехӯранд. Шояд ин симоіо дар ашъори гузаштагони Рӯдакқ истифода шуда бошанд, аммо дар порчаіои шеърии бозмондаи оніо ин симоіо дучор намеоянд. Яке аз ҳазалиои Рӯдакқ бо чунин матлаъ оғоз меёбад [23, 120]:

Мушавваш аст дилам аз карашмаи Салмо,
Чунон ки хоити Майнун зи турраи Лайло.

Симои Салморо іанӯз дар назми «йоиилия», яъне давраи тоисломии арабіо, дидан мумкин аст. Ҷ яке аз саірамонони доимии ашъори ошисонаи сардафтари назми тоисломии араб Имру-л-Сайс (ваф. 540) мебошад, ки чор аср сабл аз Рӯдакқ зиндақ кардааст. Собили сайд аст, ки муаллифи «Таърихи Сум» Іасан ибни Абдулмалики Сумқ аз забони Абулфазл ибн ал-Амид дар бораи Рӯдакқ чунин меорад, ки «Абӯйаъфар дар рӯзгори худ іамчу Имру-л-Сайс аст дар рӯзгори худ». [20, 502] Дар як шеъраш Имру-л-Сайс гуфтааст. «Шабіое, ки ман бо Салмо будам, дандоніои садафосою іамвораш ва гардани ба мисли гардани ҳизоли йавони ўро медидам».

Дар замони Сомониён забон ва адабиёти араб бо забон ва адабиёти форсу тойик аллақай то ба андозае саробат ва омезиш пайдо карда буданд, ки іамдигарро таніо таіким бахшида ҳанқ мегардониданд. Аз ин рӯст, ки, масалан, образіои Лайливу Майнун аз адабиёти араб ба адабиёти форсу тойик ворид гардида, достони ин ду ошиси ноком, чунон ки маълум аст, тавассути адабиёти форсу тойик ба адабиёти халсіои дигари Шарс дохил гардида машіур шудааст. [10].

Табиист, ки Рӯдакқ бо мероси адабии арабіо шиносоии амис доштааст, зеро ба асидаи А. Т. Тоіриёнов, ки ўро нобино меісобад, шогирдоне доштааст, ки ба ў китобіо ва шеъріоро ба забони арабқ хонда меодаанд. . [31, 143]. Ҷ номіои як сатор шоирони арабро бо камоли эітиром ба забон гирифта, ба маіорату истеъдоди оніо натаніо офарин мегӯяд, балки худро бо оніо дар як радиф мегузорад. Аз йумла, дар сасидаи «Модари май» омадааст:[23, 31]:

Йуз ба сазовори мир гуфт надонам,
В-ар чи Йарирам ба шеъру Тоию Іассон.
Мадіи амуре, ки маді з -ўст йаіонро,
Зинат іам з -ўю фарру нузіату сомон.
Сахт шикӯіам, ки айзи ман бинамојд,
В-ар чи Сариъам або фасоіати Саібон.

Тавре ки мебинем, Рӯдакқ ба истидори іунари шоирии худ чунон бовар дошта, ки дар ин порча худро бо сухансароёни номии араб дар як радиф гузошта, ашъори шоирони номбурдаро меъёри судрати суханварқ ва камолоти маіорат донистааст. Ин шоирон ққ буданд ва кадом йиіати эйодиёти оніоро Рӯдакқ барин нобиҳаи каломи бадиъ писандида, ба шахсияти оніо эътисодманд будааст?

Шоири якӯм, ки ўро Рӯдакқ ном гирифтааст, Йарир ибни Атијя (30/650 - 115/733) буда, яке аз машіуртарин шоирони давраи аввали ислом ба шумор меравад. Сисми зиёди ашъори ўро мунозараву муносаша бо шоирони дигари замонаш ва іайви оніо ташкил медиад. Адабиётшиноси араб Умар Фаррух аз забони іамзамонони Йарир чунин меорад, ки ў дар пояи болотар аз шоирони асраш меистод ва бар тамоми оніое, ки ўро іайв кардаанд, ҳолиб меомад ба йуз Ахтал ва Фаразда, зеро иніо іамроі ба ў іамла меоварданд. Агар іар яке алоіида баромад мекард, Йарир бешак іар дуру тез маҳлуб месохт. Йарир сариб дар іамаи намудіои шеърқ, алалхусус дар насиб, ҳазал,

марсия, ийю, мади, васф ва урйузасароқ сувва озмудааст. Умар Фаррух суханаширо дар бораи Ҷарир идома дода менавнсод: «Ашъори ӯ маймуи маоънии равшану возеи, алфози фасеи, таркиби савқ ва сабки зебо буда, забони ашъораш бо соддагиву равонқ ва мавзунқ дар хогири кас ба зудқ наш мебандад». [32, I, 665].

Шоёни таваййӯи аст, ки шоири асри Ҷазнавиён Иброҳим ибни Яъйе ал-Ҷаззқ (441-1049 – 1130-524 ийрқ), ки бо забони арабқ шеър гуфта, иддае аз бузургони Кирмону Хуросону Мовароуннаирро мади кардааст, дар касидае Ҷарир, Фараздас, Ҷассон ва Рӯдакиро дар якйоягқ ном гирифтааст [20, 509].

لو لا جرير و الفرزدق لم يدم ذكر جميل من بنى مروان
و ترى ثناء الروذكى مخلداً من كل ما جمعت بنو سامان
و ملوك غسان تفانوا غير ما قد قاله حسان في غسان

*Агар ситоиши Ҷариру Фараздас намебуд,
Ёди неки Марвониён дер намепоид.
Ва бубинқ, сутудаюи Рӯдакқ аз иар он чи
Сомониён гирд оварда буданд, йовидтар бимонд.
Шоюни Ҷассон низ ба фано рафтанду
Таню гуфтаюи Ҷассон дар бораи оню босқ монд.*

Муаммад Авфқ дар «Лубоб ул-албоб» ин ду байтро бо дигаргуние бе зикри номи муаллиф меоварад. [2, 1, 13]:

لو لا شهود الجود أنكر سامع ما قاله حسان في غسان ونرى ثناء الروذكى مخلدا من كل ما جمعت بنو سامان
Саид Нафисқ дар ин хусус мегӯяд, ки сарфи назар аз ал-Ҷаззқ ё аз шоири дигар будани ин байтю «масуд он аст, ки шоироне, ки ба тозқ сухан гуфтаанд, низ йалолати шаъни Рӯдакқ ишонро даргирифтааст». [20, 509] Мафиуми дар байтюи боло зикршударо шоири асри XIV форсу тойик Ибни Ямини Фарюмадқ низ дар як байти худ ифода кардааст [15а, 369]:

Зи шоир зинда мемонад ба гетқ ном шоюнро,
Фуруҳ аз Рӯдакқ дорад чароҳи дудаи Сомон.

Шоири дигари араб Абӯтаммом ат-Тоқ (804-855), ки номашро Рӯдакқ овардааст, яке аз шоирони соибистеъдод буда, сувваи юфизааш дар кас йайрат меангехтааст. Ашъораш баҳоят ширин буда, дар он, асоиди панду ахлосии ӯ ифода ёфтааст. Ҷамасронаш ӯро на таню шоир, балки чун файласуф низ писандидаанд.

Метавон тахмин кард, ки сабаби шӯрати шеъри Абӯтаммом ва ал-Буитурқ дар Мовароуннаиру Хуросони асри X дар он аст, ки оню аз давомдиандагони шеъри садим ва анъанавии араб буданд. Этимол меравад, ки назми анъанавии араб назди шуарои Мовароуннаиру Хуросон меъёр ва намунаи маюрати шоирқ исоб мешудааст. Ба услуби шоирони йоилияи (пешазисломии) араб сасидаю сурудани баъзе шоирони форсу тойик, аз йумла Манучеириро аз йамин сабаб доништан мумкин аст.

Шоири сеюм Ҷассон ибни Собит (ваф. 674) аст, ки мероси ин шоир бештар аз мадию йайв, марсияву хамриёт, йамосаву фахр ва ҳазал иборат аст. Мадю ийюи Ҷассон бештар характери шахсқ ва сабилавқ дошта, дар он вай душманони худро йадафи йайв сарор медиад ва ё бо сабилаи худ фахр карда, онро ситоишу сабилаи мухолифро мазаммат мекунад.

Ба ин муносабат бояд як байти Носири Хусравро хотиррасон кард, ки дар он Рӯдакиву Ҷассонро ном гирифта, худро ба оню баробар кардааст [21, 1, 499]:

Йонро зи баири мидиати Оли Расул

Гаї Рӯдакию гоіе Іассон кунам.

Чорум касе, ки Рӯдакқ аз ӯ ёдовар шудааст, Муслим ибн ал-Валид ал-Ансорқ (ваф. 823) мебошад, ки бо ласаби Сарий-ал-Ғавонқ машӯр аст, ки яке аз шоирони дарбори халифа Йорун ар-Рашид будааст. Адабиётшиносон Сарийро нахустин шоире мешиносанд, ки дар адабиёти давраи Аббосиён (750-1258) навардозқ карда, маонии латиф ва дасис офаридааст. Сарийро іамчун ғазалсарои забардаст ва ширинкалом меписанданд.

Ва ниіоят охирин шахсе, ки Рӯдакқ ӯро ном бурдааст, Саїбони Воил, бештар на іамчун шоир, балки чун нотис ва хатиби болаёсат шӯрат дорад. Ӯ дар давраи халифаи сулолаи Умавиён Муовия зиндагқ карда тағти іимояти ӯ будааст. Саїбон хатиби боистидор ва фасізабон буда, метавонист соатиои дароз монда нашуда ваъз гӯяд, нутс эрод кунад. Яке аз машӯртарин хутбаіои ӯ «аш-Шавіо» ном дошта, аз йониби арабіо іамчун беғтарин ва зеботарин намунаи фасоіату балоғат ва сухани бадоиатан гуфташуда ба шумор меравад.

Баъзе муіассисон изіори асида кардаанд, ки Рӯдакқ шеъри яке аз шоирони намоёни араб Абуліасан ибни Йурйисро (221/834/284/897), ки бо тахаллуси Ибн ар-Румқ машӯр аст, аз забони арабқ ба забони дарқ тарйума кардааст. Масалан, У. М. Даудпота чунин мешуморад, ки шеъри зерини Рӯдакқ тарйумаи дарии шеъри Ибн ар-Румқ аст [23, 112; 37, 146]:

Ман мӯи хешро на аз он мекунам сиёи,
То боз навйавон шаваму нав кунам гунои.
Чун йомаіо ба васти мусибат сияі кунанд,
Ман мӯй аз мусибати пирқ кунам сиёи.

Шеъри арабии Ибн ар-Румқ чунин аст [37, 145]:

لم اخضب الشيب للغواني ابغى به عندها و دادا
بل الخضاب على شبابي البست من بعده حدادا

*Ман мӯи тиронаамро баіри соіибйамолон ранг накардаам,
Ки бо ин наздашон меіру муіаббат хоіам.
Балки ба ёди йавониаи онро ранг кардам -
Чун гузашт (йавониаи), либоси сиёи мотам ба бар кардам.*

Дар восеъ, ба муносибати Ибн ар – Румқ гуфтан ба маврид аст, ки модараш иронқ буд ва аз ин рӯ шоир бо аслу насаби форсии худ, ки онро ба подшоіони иронқ пайваста медонист, ифтихор мекард. Таъсири забон ва фаріангу адабиёти форсқ дар эйодиёти ӯ фаровон дида мешавад. Аз йумла, истифодаи шумораи зиёди калимаву иборати форсқ яке аз нишондиандаіои ин таъсир мебошад, ки дар тадсисоти махсуси олими мисрқ Муіаммад Муіаммад Юнус равшан инъикос ёфтааст [36].

Адабиётшиноси иросқ Іусейн Алқ Маіфуз дар бораи робитаіои адабиёти классикии форсу тойик ва араб сухан ронда сайд мекунад, ки намояндагони іар ду адабиёт аз эйоди іамдигар баіра бурдаанд. Аз йумла ӯ менависад, ки дар ашъори Рӯдакқ мавзӯъ ва мазмуніое іастанд, ки оніоро хутбаіои Алқ ибн Абутолиб, шеъріои Тарағат ибн ал-Абд, Мутанаббқ, Абӯнубос ва дигар суханварони араб низ доро мебошанд. Барои исботи гуфтаіои худ Алқ Маіфуз байтіои гуногуни ашъори Рӯдакиро оварда дар баробари оніо байтіои іамоіангу іаммазмуні шоирони арабро дарқ гардонида - аст. [15, II, 33].

Яке аз мавзӯіои хеле йолибу шавсовар барои адабиётшиносони арабу айам мавзӯи муносибат ва иртиботи маъноии ашъори устод Рӯдакқ бо шеъри шуарои араб мебошад, зеро пӯшида нест, ки Рӯдакқ аз ашъори шоирони гуногуни араб, чи тавре ки I.

А. Маифуз нишон додааст, таъсири чашмрасе пазируфтааст. Муѝассисон махсусан ба робитаи хамриѝти Рӯдакқ ва « хамриѝти» шоирони гузаштаи араб ишораѝои асоснок карда, ѝараѝни ташаккул ва роѝои гузариши онро ба назми форсу тоѝик барраск мекунанд. Аз ѝумла, арабшиноси тоѝик Н. Зоѝидов заминаѝои инкишофи намуди шеърѝ хамриро дар эѝодиѝти Рӯдакқ ва ѝамасронаш хеле равшан нишон дода, таъсирпазирии онро аз назми классикии араб дуруст таъкид менамояд [4]. Алосаи мероси манзуми Рӯдакиро бо суннатѝои бадеѝии араб адабиѝтшиноси булћорқ Б. Райханова низ батафсил тавсиф кардааст [24; 25]. Тадсисотчиѝ ѝавони иронқ Д. Зулфисорқ ѝатто ѝуръати илмқ нишон дода, аѝвол ва ашърѝи шоѝири форснажоди арабзабон Башшор ибн Бурдро (96/ 714 – 164/ 784) бо аѝвол ва ашърѝи устод Рӯдакқ мусоѝа карда [5], хулосаѝои хеле аѝиб баровардааст, ки мутаассифона, ин ѝо майоли насли муфассали он нест.

Їамаи олимоне, ки бо забон ва адабиѝти араб ва форсу тоѝик хуб ошноянд ва адабиѝтшиноси мусоѝасавиро чун тахассуси илмии худ ихтиѝр кардаанд, ба эѝодиѝти Рӯдакқ мурѝят намуда, ѝатман робитаи сасидаи «Модари май» - ро бо хамриѝти шоирони араб, хусусан Абунувос, таъкид мекунанд. Баъзеи онѝо, аз ѝумла муѝассиси боистеъдоди иронқ Сайид Фазлуллоѝи Мирсодирқ баѝси густардае зери унвони «Насди татбисѝи хамриѝти Рӯдакқ ва Абунувос» ањѝом додааст [16].

Муѝассиси дигари араб Муѝаммад Ћунаймқ Їлол дар китоби «Мунтахаби шеърѝ форск» ашърѝи шоирони форсу тоѝикро дар тарѝумаи худ гирд овардааст. Муаллиф мегӯѝяд, ки дар сасидаи «Модари май» таъсири хамриѝти Абунувос дида мешавад [34,5]. Асидаи Муѝаммад Ћунаймқ Їлол ва адабиѝтшиносони дигар дар бораи робитаи маънаѝии Рӯдакқ бо Абунувос, ки бо ласаби Їбни Їонқ низ шѝѝрат доштааст, ѝасисат дорад. Ин муносибат аз рѝѝи байти зерини Масъуди Саъди Салмон ѝам муаѝян мегардад, ки ѝар ду шоирро дар як радиф гузошта, бо ифтихор худро аз онѝо авлотар мешуморад [14, 515]:

Суѝуд омад ба пеши хоѝири ман
Равони Рӯдакиву ибни Їонқ

Муѝаммад Ћунаймқ Їлол инчунин баъзе байтѝои сасидаи «Модари май»- ро бо байтѝои ашърѝи шоѝири араб аз Андалусѝа Їбни Зайдун (1003-1071) аз ѝаѝси мавзѝѝ ва тарзи баѝну ифода мусоѝса намуда ѝамоѝанг донистааст. Ѐ шеърѝи дар боло зикршудаи Рӯдакиро низ ѝоѝи дода, доир ба тарѝума аз шеърѝи арабиѝи Їбн ар-Румқ ѝѝ шоѝири дигар будан ѝѝ набудани он чизе нагуфтааст ва ѝатто худаш онро аз дарқ ба забони арабқ тарѝума кардааст.

Аз мусоѝсаи шеърѝѝи мазкури Рӯдакқ ва Їбн ар-Румқ бармеояд, ки шеърѝи Рӯдакқ тарѝумаи шеърѝи ибн ар-Румқ набуда, балки дар татаббѝѝи он гуфта шудааст. Воеан, ба салами Їбн ар-Румқ шеърѝи дигаре низ дар мавзѝѝи ранг кардани риши мѝѝсафедон тааллус дорад. Тазкиранигор Їбни Халликон дар асари худ «Вафаѝт ул-аъѝн» оид ба Їбн ар-Румқ ва ашърѝи ѝѝ маълумот дода, аз ѝумла менависад, ки ѝѝ дар мазаммати ришро ранг кардан сухане дорад. Сипас Їбни Халликон аз забони Їаъфар ибни Муѝаммад ал-Їамадонқ дар бораи шеърѝи зерини Їбн ар-Румқ чунин меорад: «Ин мазмунро пеш аз ѝѝ касе баѝн накардааст ва касе беѝтар аз ѝѝ дар ин мавзѝѝ шеър нагуфтааст. «Агар сѝѝѝѝи риши мард, ки аз ѝавониаш босқ монда, дер давом кунад, (мардум) онро рангкарда гумон мекунанд. Вале чи тавр мѝѝсафед умед мебандад, ки мардум риши рангкардаи ѝро аслқ ва худи ѝро ѝавон гумон мекунанд?» [6, III, 359]. Ин шеърѝи Їбн ар-Румқ ба шеърѝи яке аз ѝамасрони Рӯдакқ - Хусравонқ, ки гѝѝ шеърѝи устод Рӯдакқ ѝавобан ба шеърѝи ѝѝ навишта шуда бошад, бештар ѝамоѝангиву саробат дорад.

Їамаи ин ба андешае водор мекунад, ки Рӯдакқ дар саторѝи дигар шоирони араб ба ин шоѝр ѝусни тавайѝѝѝѝи бештаре доштааст. Собили сайд аст, ки Їбн ар-Румқ дар асрѝѝи миѝна дар доѝраѝѝѝѝѝѝ илмқ ва адабиѝи Мовароуннаѝру Хуросон шѝѝрат доштааст, зеро Шаѝиди Балхқ ва Абѝалқ ибн Сино низ ба эѝодиѝти ѝѝ мурѝѝаат кардаанд. Шаѝиди

Балхқ як шеъри ўро ба забони тойикқ тарйума кардааст. Сино бошад, бино бар савли Давлатшои Самарсандқ, «ўро мўътасид буда ва бар баъзе ашъори мушкилаи ў шарі навишта». [28, 21]

Муносибати устод Рўдакқ ба суханварони араб аз рӯи гуфтаи баъзе шоирони асримиёнагии форсу тойик, ки ўро бо оню дар як радиф ном гирифтаанд, низ возеи мегардад. Дар ин боб байти Хосонии Шервонқ йолиб аст:

Гарчи будаст пеш аз ин дар Арабу Айам равон
Шеъри Шаиду Рўдакқ, назми Лабиду Буитурқ.

Агар ашъори ин чор тан шоирро мавриди мусоиса сарор диём, аз лиёзи зебоии ифодаву ширинии баён, баландии ҳояву равонии забон ба iam шабоиат доштани оню зоир мегардад. Хусусан сасидаи ал-Буитурқ «Бозгашт ба Ирос», ки дар васфи Баҳдод ва ба ин шаир аз Димишс баргаштани мамдӯи шоир халифа ал-Мутаваккил иншо шудааст, бо сасидаи «Бӯи йӯи Мӯлиён»-и устод Рўдакқ аз иайси мавзӯ ва тарзи баён шабоиат дорад.

Вуйуд доштани муносабатро байни ал - Буитурқ ва Рўдакқ маълумоти тозаи тазкираи «Тарйумон ал-балоҳа»- и ар-Родуёнқ низ тасвият медиад. Дар фасли санъати тарйума ў мегӯяд, ки «яке аз балоҳат тарйума гуфтан аст ва беитарин тарйума он бувад, ки маъниро тамом насл кунад ба лафзи мӯйазу балиҳ». Барои мисол ар-Родуёнқ байти дар сифати салам сурудаи ал-Буитуриро меорад. Сипас зери ин байт байти дигареро ба забони дарқ зикр карда, вале ба салами кадом шоир тааллус доштани онро нагуфтааст. [27, 115]:

Тезии шамшер дораду равиши мор,
Колбади ошисону гунаи бемор.

Маълум шуд, ки ин байт дар таркиби ситъаи зерин будааст, ки бо номи «чистони салам»-и Рўдакқ машур аст [23, 105]:

Ланги раванда аст, гӯш нею суханёб,
Гунги фасеи аст, чашм нею йаюнбин.
Тезии шамшер дораду равиши мор,
Колбади ошисону гунаи ҳамгин.

Сатъи назар аз истифода шудани калимаи гуногун дар охири байт маънии он таҳйир наёфта иар ду вариант iam мазмуни байти Буитуриро пурра ва анис ифода мекунад.

Ашъори устод Рўдакқ ианӯз дар асри миёна дар саросари Шарс шӯират доштааст. Номи Рўдакқ ба арабию низ шинос буд, зеро он дар баъзе манбаю ба монанди «Китоб ул-ансоб»-и Самъонқ [29, 93], «Мӯйам ул-булдон»-и Ёсути Iамавқ [33, 1, 498] «Ятимат уд-даир»-и Саолибқ [30, IV, 149], ки ба забони арабқ таълиф шуда, миёни доираи илмиву адабии араб машур буданд, омадааст. Баъзе шеъриои Рўдакқ дар iamон замон ба забони арабқ тарйума шудаанд, лекин то ба ин замон мо таню як шеъри ба арабқ тарйумашудаи Рўдакиро дар даст доштем, ки тарйумаи онро дар нимаи дуоми асри X шоири арабзабони тойик Амад ибн ал-Муаммил анюм додааст. Аммо асли тойикии ин шеър босқ намондааст ва онро ба шарофати Саид Нафисқ, ки аз нав ба забони модарии Рўдакқ баргардонидааст, хонда метавонем [23, 528]:

Ин йаюнро нигар ба чашми хирад,
Не бад-он чашм, к-андар ў нигарқ.

Iамчу дарёст в-аз накӯкорқ
Киштие соз то бад-он гузарқ.

Тамин ситъаро шоир ва сӯфии маъруфи араб Абӯмуаммад Абдулазиз ат-Тунисқ (ваф. 1075) вохӯрдааст ва дар як шеъри худ ба он ишора мекунад. Вале масъалаи он, ки оё ат-Тунисқ нусхаи тоӣкии ситъаи Рӯдакиро бевосита хондааст ва ё тавассути тазкираи арабизабон бо тарӣумаи он ошно шудааст, янӯз равшан набуда, таӣсиси алоидаро металабад. Шеъри ӯ дар тазкираи Ибн аз-Зайёт (ваф. 1229) «ат-Ташаввуф ила рийол ат-тасаввуф» омадааст, ки мазмунаш чунин аст [Ниг.: 35, II, 446]:

Дар тасисат худованд бандаи бохираде доштааст,
Ки дунёро раи, ва худро аз фитнаи он дур кардаанд.
Дар моӣяти он андешаи ронда, донистаанд,
Ки он барои одами зинда ватани доимқ нест.
Он гоӣ онро баӣре дониста, барои гузаштан аз он,
Аз аъмоли соли ва накӯкорқ киштии сохтанд.

Масъалаи муносибати устод Рӯдаққ бо адабиёти араб ниёят шавсангез буда, пурра омӯхтани он аз вазифаи муимми арабшиносқ ва адабиётшиносии тоӣк мебошад, зеро мароӣили оҳозини равобити адабию фарангиро миёни Арабу Айам, миёни мардуми тозқ ва форсу тоӣк барои мо равшан месозад. Мо бо ин тадсис таио барои андақ равшан кардани чанд нустайи вобаста ба мавзуи иртиботи эӣодиёти Одам аш – шуарои Айам бо адабиёти араб саӣ намудем. Умед аст, ки арабшиносони йавони тоӣк дар оянда йустуӣи амистару васеътар ва тадсиси мукамалтару фарохтар дар ин мавзӯ анӣом дода, ба мардуми адабдӯсти тоӣк ва йаион пешкаш менамоянд.

Адабиёт:

1. Абдуллоев А. Шарӣи вожаи арабии ашъори Рӯдаққ дар фаранги «Мунтахаб ал-луҳот»-и Татавқ. Симпозиуми байналмилалии «Рӯдаққ ва фаранги йаион». Душанбе, 6–7 сентябри 2008. Фишурдаи суханронии. – Душанбе, 2008. – С. 115 – 116.
2. Авфқ, Муаммад. Лубоб ал-албоб. Аз рӯи чопи проф. Э. Браун бо мусаддима ва таълисои аллома М. Сазвинқ ва таӣшияву таӣсисоти устод С. Нафисқ ва тарӣумаи дебочаи англисқ ба форсқ ба салами М. Аббосқ. - Теӣрон: Фахри Розқ, 1361.
3. Афсаӣзод А. Баӣси оид ба Рӯдаққ дар асри XV. Ёдбуди устод Рӯдаққ. – Душанбе: Дониш, 1978 – С. 59 – 72.
4. Захидов Н. О предпосылках развития винной поэзии в творчестве Рудаки и его современников. // Рудаки и художественные традиции народов Центральной Азии и Индии. – Душанбе, 2008. – С. 205–221.
5. Зулфисорқ, Дориюш. Насду баррасии мусобалаии айвол ва ашъори Рӯдаққ ва Башшор. Поённомаи коршиносии аршад. Донишгои тарбияти мударрис. – Теӣрон, 1380.
6. Ибн Халликон. Вафаёт ал-аъён ва анбо абно аз-замон. Тассисаиу д-р Йисон Аббос. Дар 8 йилд. - Бейрут: Дор ас–Содир ли-т-тибоъа ва-н-нашр, 1968 – 1972.
7. Имру-л-Сайс. Диван /Таӣсис Муаммад Абулфазл Ибраиим. ат-Табъат ал-уло. – ал-Соира: Дор ал-маориф би Миср, 1969.
8. Каримиён, Нодир. Йойгои Рӯдаққ дар адабиёти араб //Рӯдаққ. Фаслномаи адабқ–фарангии Ройзании фарангии Йумиурии Исломии Ирон дар Тоӣкистон. Соли шашӯм, шумораи 8 – 9, тирамоӣ ва зимистон 2005 – 2006.-С. 87 – 100.
9. ал-Кик, Виктор. Таъсири фаранги араб дар ашъори Манучеирии Домфонқ. – Бейрут: Дор ал – Машрис, 1971.
10. Крачковский И. Ю. Ранняя повесть о Маджнуне и Лейле в арабской литературе // И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения. Том II. - М.- Л. 1956. - С. 558-632.

11. Саїорова Н. А. Ашъори устод Рӯдакқ ба забони арабқ // Ёдбуди устод Рӯдакқ. – Душанбе: Дониш, 1978. – С. 83 – 86.
12. Маджи А. Рӯдакқ и арабский язык. // Коммунист Таджикистана, 1 июня 1957 года.
13. Мардони Т. Н. Арабско-таджикское двуязычие в поэзии. – Душанбе: Маориф, 1993.
14. Масъуди Саъди Салмон. Девон. Бо мусаддимаи д-р Рашид Ёсими- Теїрон: Муассисаи интишороти «Нигої». Чопи аввал. - 1374- 624 с.
15. Маїфуз, Ҷусейн Алқ. Асар ал-луға ал-арабия фи ал-луға ат-тоїикия. Дар ду йузъ. Ёузъи II.- Баҳдод, 1965.
- 15а. Мирзоев, Абдулҳанқ. Абуабдуллої Рӯдакқ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоїикистон, 1958 (ба ҷуруфи арабқ).
16. Мирсодиқ, Сайид Фазлуллої. Насди татбисии хамриёти Рӯдакқ ва Абунувос // Ёди ёр. Вежаномии ҷамоиши байналмилалии бузургдошти Абуабдуллої Ёаъфар Рӯдакқ (Нишастии мусаддамотқ) – Теїрон, 30 шаїривармоїи 1385. – С. 27 – 28.
17. Нада, Тоїа. ал-Адаб ал-мусоран. – Бейрут: Дор ан-наїза ли-т-тибоъа ва-н-нашр, 1975.
18. Нассош, Ҷасан Иброїм. Паїнкунандаи шуїрати Рӯдакқ дар Шапси Араб // Маориф ва маданият, 12 сентябри соли 1963.
19. Насриддинов Ф. Таїаллии оёти Суръон дар ашъори Султони шоирон // Рӯдакқ. Фаслномаи адабқ – фарїангии Ройзании фарїангии Ёумїурии Исломии Ирон дар Тоїикистон. Соли шашӯм, шумораи 8 – 9, тирамої ва зимистон 2005 – 2006. – С. 201 – 207.
20. Нафиск, Саид. Муїити зиндагқ ва айволу ашъори Рӯдакқ. Чопи аввал. – Теїрон Аїуро (Дониши имрӯз), 1382.
- 20 а. Низомқ Арузии Самарсандқ. Чаїор масола /Ба тасїеї ва иїтимоми М.Сазвинқ. Ба кӯшиши д-р М.Муъин. Чопи аввал. – Теїрон: Армуҳон, 1331.
21. Носири Хусрав, Куллиёт. Дар се йилд. – Душанбе: ЭР – Граф, 2003.
22. Носир Ёоннисор. Таъсири оёт ва айодис дар шеъри Рӯдакқ // Симпозиуми байналмилалии «Рӯдакқ ва фарїанги йаїон». Душанбе, 6 – 7 сентябри 2008. Фишурдаи суханрониию. – Душанбе, 2008. – С. 105 – 106.
23. Осори Рӯдакқ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоїикистон, 1958.
24. Райханова, Баян. Рудаки и арабская художественная традиция // Рудаки и художественные традиции народов Центральной Азии и Индии. – Душанбе, - С. 193 – 204.
25. Райханова, Баян. Рудаки и арабская художественная традиция // Симпозиуми байналмилалии « Рӯдакқ ва фарїанги йаїон». Душанбе, 6 – 7 сентябри 2008. Фишурдаи суханрониию. – Душанбе, 2008. – С. 60.
26. Расмқ, Сакина. Йилваїои Суръон дар анвоби шеъри форсқ аз Рӯдакқ то Аттот. Рисолаи докторқ. Донишгоїи тарбияти мударрис. – Теїрон, 1375.
27. ар- Родуёнқ, Муїаммад Умар. Тарїумон ал-балоҳа. Ба тасїи ва иїтимоми проф. Аїмад Оташ ва интисоди устод Маликушшуаро Баїор. - Теїрон: Асотир, 1362- 263 с.
28. Самарсандқ, Давлатшої. Тазкират аш – шуаро. Ба иїммати М. Рамазонқ. – Теїрон, 1338. Чопи офсет – Теїрон: Падидаи Ховар, Чопи дуввум, обонмоїи 1366.
29. ас-Самъонқ, Абусаъд. Китоб ал-ансоб. Йътана бинашриїи Д. С. Марголиус. Аъодат табъаїу би-л-офсет Мактабат ал-Мусанно. – Баҳдод (б. т).
30. ас-Саолибқ, Абумансур. Ятимат ад-даїр фи маїосин айл ал-аср. Дар ду йилд ва чаїор сисм. –Бейрут, Дор ал-кутуб ал-илмия (б. т).
31. Тагирджанов А. Т. Рӯдаки. Жизнь и творчество. История изучения. - ЛГУ, 1968.
32. Фаррух Умар. Таърих ал-адаб ал-арабқ. Дар чаїор муїаллад. / ат- Табъат ас- сония, ал- муїаллад ал- аввал. – Бейрут, 1969.

33. ал- Іамавқ, Ёсут. Муъйам ал-булдон. Дар панй йилд. - Бейрут: Дор ал-китоб ал- арабқ (б. т).
34. Илол, Муіаммад Ёунаймқ. Мухторот мин аш-шеър ал- форск. - ал-Соіра, 1965.
35. ал- Іошимқ, Сайид Аімад. Ёавоіир ал-адаб ва иншо лућат ал-араб. Табъатун йадидатун муіассасатун мунассаіа. /Ашрафат ала таісіііи ва тасііііи лайнатун мин ал-йоміъийин. ал – Ёузъ ал- аввал ва-с-сонқ. –Бейрут: Муассасат ал-Маориф (б. т.)
36. Юнус, Муіаммад Муіаммад. ал – Алфоз ал – форсия фи шеър Ибн ар – Руми // Мустахрай мин іавліёт куллият Дор ал – улум. ал – Адад ал – ошир, № 837, 1983. – ал – Соіра: Матбаъат Ёоміъат ал – Соіра.
37. Daudpota M. U. The influence of Arab poetry on the development of Persian poetry. – Bombay: The Fort printing press, 1934.

Точиддин Нуриддини Мардонй
сарходими илмии Институти Осиё ва Аврупои АМИТ

РЎДАКЇ ДАР ОСОРИ МУАССИСОНИ АРАБ

Рўзгор ва осори сардафтари адабиёти форсу тойик устод Абӯабдулло Рӯдакқ дер боз аз тарафи адабиётшиносону шарсшиносони кишваріои гуногун омӯхта мешавад. Іаёт ва эйодиёти устод Рӯдакиро натаію дар Ироу Афћонистон, Інду Покистон, Инглистону Фаронса, Олмону Ітолиё ва ћайра меомӯзанд, балки дар доираіои илмию адабии мамлакатіои араб низ ба он таваййӯи махсусе зоіир менамојанд. Мутаассифона, соліои пешин ба сабаби кам будани донандағони забони арабқ ва дастнорас будани аксари таълифоте, ки дар кишваріои араб оид ба адабиёти мо, алалхусус адабиёти замони Рӯдакқ, ба табъ мерасид, бештари адабиётшиносон ва хонандағони тойик аз нустаи назару асоид ва дастоварду бозёфтіои муіассисони араб бебаіра мемонданд.

Бояд эътироф кард, ки масъалаи омӯзиши адабиёти форсу тойик, алалхусус осори устод Рӯдакқ, аз мадди назари муіассисони араб тамоман берун намондааст. Нахустин исдоми некро дар ин бобат устоди арабшиносии тойик шодравон Іасан Иброіим ан-Нассош гузошта буд. Ё аз фаъолияти олими иросқ Іусайн Алқ Маіфуз масолае таіти унвони «Паінкунандаи шӯірати Рӯдакқ дар Шарси Араб» ба табъ расонида, дар он хизмати Іусайн Алқ Маіфузро дар кори тадсис ва нашри осори суханварони бузурги форсу тойик, аз йумла Рӯдакқ, іарйониба мавриди баіс сарор додааст. [20]. Тадсисоти арабшиносии тойик Н. Саііорова «Ашъори устод Рӯдакқ ба забони арабқ» ки ройеъ ба тарйумаіои арабии абёти Рӯдакқ баіс мекунад, дар такмили ин мавзӯъ низ саіми босазое гардид. [11] Іамчунин муаллифи ин сатрію дар равшан намудани мавзӯи «Рӯдакқ ва адабиёти араб» кӯшиши хоксоронае ба харй дода буд. [13]. Аз муаллифони хорійқ мавзӯи мазкурро олими намоёни араб Юсуф Іусайн Баккор мавриди баррасқ сарор дода, аз натийаи таісисоти худ дар Анйумани таісисоти иронқ, ки соли 1350 іійрқ дар Машіад баргузор гардид, гузориш дод. Дертар ин гузориши ў дар саіифаіои майаллаи иронии «Сухан» таіти унвони «Адаби форск дар кишваріои араб» интишор ёфт. [6].

Он чқ номбар шуд, сатрае аз баір буда, табиист, ки дар оніо тамоми паілӯіои мавзӯи марбут ба Рӯдакқ ва Шарси Араб фаро гирифта нашудааст. Дар ин масола мо кӯшиш кардем, ки іатталимон мулоіазаіо ва асидаіоеро, ки баъзе муіассисони араб солиёни охир дар асаріои худ оид ба йанбаіои мухталифи іаёт ва эйодиёти Рӯдакқ иброз доштаанд, равшан созем ва мавриди таілил сарор диём.

Дар тӯли даисолаи охир дар кишвари араб як йунбишу майле ба омӯзиши забони форсқ ва нашри осори намояндагони нахустдараи тамаддуни форсу тоӣк ба амал омад ва боиси афзоиши адади тарйумаи тадсисоти илмию оммавқ гардид. Дар ибтидои ин йунбиши фарянғ зарурати ташкил додани бахшии забон ва адабиети форсқ дар донишгои мамолики араб ба миён омад ва аввалини оню факултаи забони шарс дар Донишгои Соира буд, ки соли 1944 таъсис ёфта, шӯбаи забон ва адабиети форсқ низ дошт. Минбаъд йамин гуна шӯбаю дар донишкадаи як сатор давлати дигари араб ба монанди Сурия, Лубнон, Маҳриб, Ирос, Кувайт ва ҳайра таъсис гардиданд. Ба ҳайр аз ин доираи йкуматуи маъмури баъзе давлати араб дастаюро аз йавонон ба донишкадаи Ирон ва мамолики Аврупо баири омӯхтани забону адабиети форсқ йъзом карданд. Аз байни ин йавонон ба мурури замон мутахассисони соиаи забон, адабиётшиносон, мутарйимон ба камол расиданд, ки тамоми фаъолияти йюдиашонро ба тарҳибу ташвиси осори адабию илми асримиёнагии форсу тоӣк дар сарзамини Шарси Араб бахшиданд. Юло як сатор асарюи тадсисоти ба тарилаю ва масъалаи алоидаи таърихи адабиети форсу тоӣк ва намояндагони йудогонаи он бахшидаи ироншиносони араб миёни доираи адабиётшиносии мамлакати гуногуни Шарсу Ҳарб, аз йумла дар худи Ирон, соиби шӯрат ва эътибори баланди илмқ мебошанд. Ин асарю натаню ба забони арабқ, балки ба форсқ, англисқ, фаронсавқ навишта шуда, дар Миср, Лубнон, Тунис, Ирос, Сурия, Олмон, Фаронса, Ирон ва дигар давлатю ба таъ расидаанд. Аз байни оню рисолаи Алқ аш-Шобққ «ал-Адаб ал-форсқ фи-л-аср ал-ҳазнавқ» («Адабиети форси дар асри ҳазнавиён»,) [36], Яйё Хашшоб «Илтисо ал-йазоратайн ал-арабия ва-л-форсия» («Вохӯрди тамаддуни арабқ ва форсқ», [30], Аимад Муяммад ал-Хуфқ «Тайёрот касофия байн ал-араб ва-л-фурс» («Йараёни мадания байни арабию форсию»,) [35], Юсуф Юсейн Баккор «Шуаро фурс фи-л-адаб ал-арабқ» («Шоирони форс дар адабиети араб». [7], Абдулвайюб Аззом «ал-Луҳа ал-форсия фи-л-Инд» («Забони форсқ дар Индустан»,) [2], Абуннаим Муяммад Йасанайн «Калила ва Димна дар забони форсқ ва арабқ» Муяммад Ҳунаймқ Илол «Таъсири насри арабқ дар насри форсқ» [33] ва дигар рисолаву китоби зиёдеро номбар кардан мумкин аст. Ба ҳайр аз ин, адабиётшиносони араб кӯшиш мекарданд, ки хонандагони кишвари хешро бо намунаи беитарини назму насри форсу тоӣк ошно гардонанд. Аз ин йост, ки оню ба тарйума ва нашри «Шонома» - и Фирдавсқ, «Гулистон» ва «Бӯстон»-и Саъдқ, «Сафарнома»-и Носири Хусрав, ҳазалиети шӯрангези Юфиз, рубоиети йакимонаи Умари Хайём ва ҳайра пардохтанд.

Дар байни ин китобу рисолаи муассисони араб мо асари махсусеро оид ба Рӯдакқ, ба истиснои баъзе масолати йудогона, то ба юл вонахӯрдаем, Вале дар йамеи таълифоте, ки роӣеъ ба оҳози инкишофи адабиети форсу тоӣк навишта шудааст, доир ба осори ин шоири бузург мулоизоти йолиб баён шудааст. Илова бар ин гою маълумоти тозаеро мебинем, ки дар асарюи дигар рӯдакишиносони аврупоқ ё осиеқ ба чашм намерасад ва маиз дастоварди муассисони араб аст. Нустаи тозае дар ин таълифот барои мо аксаран он мусоясое мебошанд, ки байни эюди Рӯдакқ ва шоирони асримиёнагии араб, хусусан дар тавзеи маонии муштарак ва суvari хаёл дар ашъори оню, сурат мегиранд ва ё зикри сарчашмаи тозае роӣеъ ба шоирони арабизабони даврони Рӯдакқ мебошад. Аксари муассисони араб йангоми суханронқ оид ба рӯзгори Рӯдакқ бештар ба йамон маъхазюи арабизабони асри миёна муроӣаат мекунанд, ки дар доираи адабиётшиносқ маълуму машуранд, аз йумла асарюи Абумансур ас-Саолибқ (961-1038) «Йатимат ад-даир фи маюсин айл ал-аср» ва «Ҳураб ахбор мулук ал-фурс ва сияруйм», асари Абунаср ал-Утбқ «ат-Таърих ал-йаминқ» ва шарии бар он навиштаи ал-Манинқ ва ан-Найотқ, асари ас-Самъонқ (1113-1167) «Китоб ал-ансоб» ва сомуси йуҳрофии Ёсут ал -Йамавқ (1179 - 1229) «Муъйам-ал-булдон» ва ҳайра. Аз ин сарчашмаи муътабар чандтоаш дар китоби машури ба Рӯдакқ бахшидаи Саид Нафисқ ва пас аз у дар тадсисоти адабиётшиносони дигари шарсию аврупоқ зикр ё истифода шудаанд. Аммо дар ин йо бояд як сарчашмаи дигареро ном бурд, ки Саид

Нафиск ва муассисони дигар аз он ёдовар нашудаанд. Он iam бошад «ал-Лубоб фи таъзиб ал-ансоб»-и муаррихи асриои миёнаи араб Иззуддин Абулиасан Алқ ибн Муаммад Ибн ал-Асир (1160-1234) аст. Маълумоти ин муаллиф роёеъ ба Рӯдакқ асосан аз «Китоб ал-ансоб»-и ас-Самъонқ берун омада, чун як манбаи боэътибори асримиёнагқ номи Рӯдакиро миёни аили араб iamчун шоире ки ба савли ас-Самъонқ ва Ибн ал-Асир, «дар форсқ ширингуфтор ва дорои шеъри вирди забониост» ва «дар арабу Айам назире надорад», талсин менамояд. Маъз iamин гуна баиои баланди уламои асриои миёна ба эйодиёти Рӯдакқ муассисони имрӯзаи арабро водошт, ки ба ин мавзӯъ диссати бештар дианд.

Йолиби таваййуи аст, ки дар як сатор феиристию, маншуроти китобшиносқ ва доиратулмаорифиои гуногуне, ки дар кишвариои араб ба таъъ расидаанд, ба Рӯдакқ модда ё масолаи махсусе бахшида шудааст. Аз йумлаи чунин маншурот сомуси маълуми Луис Маълуф «ал-Мунйид фи-л-луҳа ва-л-адаб ва-л-улум» [15, 222], инчунин «ал-Мавсуа ал-арабия ал-муяссара» («Энциклопедияи оммавии арабқ»)- ро ном бурдан мумкин аст, ки кори танзими онро бо сарпарастии президенти Миср маріум Йамол Абдунносир як гурӯи олимони маъруфи араб бар ўида дошанд. Зимнан бояд хотирнишон кард, ки ин асар китоби хеле бузургияйм (зиёда аз 2000 саифа дар як йилд) буда, моддаи махсуси «Тойикистон»-ро низ дорад, ки дар асоси маълумоти то охири солиои панйоиуми замони мо навишта шудааст. Илова бар ин оид ба Тойикистон ва Тойикон дар моддаиои йудогонаи «Иттифоси Советқ», «Туркистон», «Аморати Бухоро», «Фарҳона», «Сталинобод», «Дониш-гои Сталинобод», «Сир-даръё» ва ҳайра сухан меравад. Мутаассифона, дар ин моддаио, ки аз «Энциклопедияи калони советқ» гирифта шудаанд, роёеъ ба вазъи ийтимоию маданқ ва таърихи адабиёти гузаштаю имрӯзаи тойик маълумоте илова нашудааст. Эйодиёти баъзе аз намояндагони илму адаби форсу тойик ба монанди Абулсосим Фирдавск, Ибни Сино, Фаридуддин Аттор, Умари Хайём, Саъдии Шерозқ, Абдураимони Йомқ ва дигарон дар масолаиои алоидаи муъйяз баён гардидаанд. Яке аз iamин гуна масолот «Рӯдакқ» ном дошта, дар он зодгои, таъаввули эйодиёти шоир, хизматаш дар дарбори Сомониён, тавсиф ва сабаби таълифи «Бӯи йӯи Мулиён» насл шудааст. Дар ин таълифот Рӯдакиро чун нахустин шоири девондори форс шинохтаанд. Муаллифи масолаи дигаре, ки зери унвони «ал-Адаб ал-форсқ» («Адабиёти форсқ») дар iamин китоб нашр шудааст, баріас Рӯдакиро «машуртарини шоирони форс» номида, рушди адабиёти форсиро аз истеъдоди беiamто ва шеъри равони ў доништааст.

Муаллифоне, ки барои донишйӯени бахшиои забон ва адабиёти форсқ дар донишгоиу донишкадаиои мамлакатиои араб китоб ва васоити таълимқ навиштаанд, низ доир ба айвол ва осори устод Рӯдакқ сухан рондаанд. Масалан, дар сисми дуоми китоби собис омӯзгори Донишгои Либия олими суриягқ доктор Муаммад Алтунйқ «ал-Маймӯа ал-форсия» матниои адабии нисбатан содда ва намунаиои осори манзуму мансури адабиёти форсу тойик, икояту ривоятю, зарбулмасалу масолаю ва панду андарзию йамъоварқ шудаанд [3]. Пас аз зикри аввалин шоирон ва адибони форсигӯй муаллиф номи устод Рӯдакиро гирифта таъкид менамояд, ки «ин шоири бузурги нобино асосгузори шеъри форсқ ва устоди шоирон ба шумор меравад». Дар iamин китоб ў маълумоти муъйязе дар бораи йараёни зиндагии Рӯдакқ ва порчае аз ашъори ўро низ овардааст. Вале бояд гуфт, ки дар ин пораю шояд бо айби гирдоваранда ё ноширон хатоиои имлоқ ва услубқ рои ёфтаанд, ки оню барои дуруст таълил кардани ашъори Рӯдакқ ба хонандагони араб халали йиддқ мерасонанд. Дар ин йо бо таассуф бояд сайд кард, ки М. Алтунйқ саиван «Чаюр масола»- ро ба Муаммад Авфқ нисбат дода [3,] ва «Йатимат ад-даир» - ро на моли ас - Саолибқ, балки аз они Ибни Сутайба медонад. Инчунин ў дар бораи таъсири мутасобилаи забониои арабию форсқ ва ривои забони форсқ дар асриои IX-X сухан ронда, менависад, ки дар ин давра як зумра донишмандони дузабонае зуиур менамоянд ва ба тарйумаву насли кутуби форсқ ба арабқ ва китобиои арабқ ба форсқ шуҳл меварзанд. Дар ин рӯзгор, ба гуфтаи М. Алтунйқ, Суръон ва китоби «ал-Абния ан іasois ал-адвия»-и Абурайиони Берунқ аз арабқ ба форсқ тарйума

шудаанд. Ба Һайр аз ин, бинобар асидаи ӯ, «шоири бузурги форс, Рӯдакқ «Калила ва Димна»- ро ба забони форсқ тарйума кардааст» (М. Алтунӣқ. Ҷавла адаб фи-л-аср ас-салйусқ. Мактабат Сурина, чопи аввал, [4, 112-113]. Ин суханони муаллифи араб ба іasisати іол чандон рост намеоянд, зеро аввалан дар он замон на худи Суръон, балки «Тафсир»- и ат-Табарқ ба форсқ тарйума шуда буд. Сониян, китоби «ал-Абния ан іasois ал-адвия» аз Абурайіони Берунқ набуда, муаллифи он олим ва табиби форсу тойик Абумансур Муваффаши Иравқ мебошад. Илова бар ин китоби мазкур асари аз арабқ тарйумашуда нест, балки дар асл муаллифаш онро ба забони модарии худ - форсии тойикқ - эйод кардааст. Ахиран, дар ин йо эітиёй ба исботи он нест, ки Рӯдакқ забон ва шеърӯ адаби мардуми арабро амису іаматарафа медонист, вале ӯ «Калила ва Димна»- ро на аз арабқ бевосита, балки аз рӯи тарйумаи мансури форсқ ба риштаи назм кашидааст ва ин масъала дар илм имрӯз іалшудаду равшан мебошад. Агар М. Алтунӣқ монанди муіassиси дигари араб Муіаммад Муӣиб ал-Мисрқ дар кушодани ин масъала ба абёти дахлдори «Шоінома»-и Фирдавсқ ё мусаддимаи «Анвори Суіайлқ»-и Абулмаолқ Насруллоі назаре меафканд, чунин хулосаи носаіеі намебаровард. Bosean, худи М. М. ал-Мисрқ низ ба иштибоі роі дода, «ал-Абния ан іasois ал-адвия»- и Муваффаши Иравқ ва «Људуд ал-олам»- ро тарйума аз арабқ медонад [18, 149- 150]. Ба ин муносабат бояд гуфт, ки дар бештари тадсисоти адабиётшиносони шарсию Һарбқ номи Рӯдакқ дар радифи он шахсони таърихие сарор мегирад, ки дар гузашта ба тарйумаву насл ё пайравқ аз «Калила ва Димна» пардохтаанд. Тасрибан дар іамаи қору баісіоі худ муіassисон мисдори ками ашъори аз манзумаи «Калила ва Димна»- и Рӯдакқ босқ мондаро ёдрас месозанд ва іатто дар бораи сабаби аз байн рафтани абёти он фикріоі эітимолқ меронанд. Масалан, дар васташ С. Нафисқ изіори асида карда буд, ки ин манзума бо забони соддаю шево ва таъбироти салису равон навишта шудааст ва маіз іамин чиз сабабгори бо мурури айём аз байн рафтани он гардида, баръакс, сасоиде, ки бо забони як андоза маснӯъ ва мураккаб эйод шудааст, то ба имрӯз расидааст. М. М. ал-Мисрқ чунин мешуморад, ки ин асида аз таіаккум холқ набуда, собили сабул шуда наметавонад, зеро соддагию равонии забони асар маънои аз аіамият холқ будани онро надорад ва аз ин рӯ боиси нест шудани раҲбати мардум ба он ва дар натийа аз байн тамоман рафтани асар намегардад. Ба фикри ӯ, манзумаи Рӯдакқ ба монанди бисёр асаріоі дигари гаронбаіо маіз ба іукми тасодуф нобуд гардидааст ва дар ин бора сабабйӯк суде надорад. Муіassиси дигари араб Абуннаим Іасанайн дар масолае, ки ба тадсиси сайри «Калила ва Димна» дар адабиёти араб ва форсу тойик бахшидааст, менависад, ки малик аш-шуаро Баіоуддин Сонеъқ низ ин асарро соли 655 іййрқ (1257 мелодқ) ба назм дароварда ба Иззуддин Кайковус ном шоіи салчусқ пешкаш намудааст ва чунин менамояд, ки манзумаи Рӯдакқ дар ин замон аллақай нопајдо будааст. Чи тавре ки мебинем, фосила байни таърихи таълифи «Калила ва Димна»-и Рӯдакқ ва асари Сонеъқ сариб сесад сол аст. Аммо адабиётшиноси мисрқ Амин Абдулмайд Бадавқ дар китоби худ «ал-Сисса фи-л-адаб ал-форсқ» чунин фикреро пешниіод мекунад, ки манзумаи Рӯдакқ хеле садимтар, яъне то рӯзгори ба арсаи вујуд омадани тарйумаи Абулмаолқ Насруллоі (соли 539і/ 1144 м), ки бо унвони «Калила ва Димна»-и Баіромшоіқ машіур аст, дар дасти мардум набудааст. «Гумони савқ меравад, - менависад А. А. Бадавқ, - ки агар маснавии «Калила ва Димна»-и мансуб ба Рӯдакқ то замони Абулмаолқ босқ мемонд, ӯ ба навиштани ин асараш хоі вай қорқарди тарйумаи Балъамқ бошад, хоі китоби Ибн ал-Мусаффаъ, іарғиз исдом намекард».

Ба Һайр аз ишораіое, ки М. М. ал-Мисрқ зимни сухан дар бораи «Калила ва Димна» оид ба Рӯдакқ кардааст, ӯ дар китоби номбурда фасли махсусеро дар шакли шиноснома йудо намуда, дар он ројеъ ба ин «шоири» тирачашми равшанбин» ва дигар намояндагони бузурги адабиёти форсу тойик, хусусан офарандагони осори эпикқ, амсоли Дасисқ, Абулсосим Фирдавсқ, Асадии Тусқ, Фахриддини Гургонқ, Низомии Ганйавқ, Саноқ, Аттор, Румқ, Саъдқ ва Йомқ маълумоти алоіида медиіад.

Дар аксари китобу масолаіоі адабиётшиносони муосири араб масоми Рӯдакқ дар таърихи адабиёти форсу тойик, дар офариниш ё инкишофи жанріову намунаіоі

гуногуни адабқ таъкид шудааст. Масалан, муассиси тазкираи «Харидат ал-аср ва Ҳаридат ал-аср»-и Имоуддин ал-Исфайонқ, олими ироққ Муаммад Байат ал-Асарқ дар ӯшияи яке аз ӯилдиои он, ки дар бораи ӯаёт, эӯодиёт ва намунаи осори шуарои ироққ дар асри XII баи мекунад, «дубайт»-ро барои хонандагони араб тавзи дода таъкид менамояд, ки вазни ин навъи шеър ба авзони араб дохил набуда, ибтикороти сухансароёни форс мебошад ва аз миёни онон нахустин ин вазро дар шеъри форсқ Рӯдаққ ба қор бурдааст. Минбаъд ин вазро шоирони Баҳдод ӯам истибос намуда, дар назми арабқ истифода кардаанд ва дертар аз онӯ дигар шоирони Шарфу Ғарб ахз намуданд.

Баъзе мусасисони араб аиёнан абёти ӯудогонаи Рӯдақиро ба муносабате ёд карда, онро ба тарзи худ шарҳ медиад. Чунончи, муаллифи китоби «ал-Адаб ал-арабқ фи ислим Хаворазм» Иинд ӯусейн Таиа дар хусуси ривоӣу равнаси шеърӯ шоирқ ба забони форсқ ва арабқ дар дарбори Сомониён сухан ронда, аз академик В. В. Бартольд истибосе меорад. «Аз забони шоирони форсе, ки Сомониёнро мади меғуфтанд, - навишта буд В. В. Бартольд, - гоӯ суханони ба мусулмони тасводор номӯносиб ӯам садо меод. Шоир Рӯдаққ, ки аслан аз Самарсанд асту замоне машӯр ва минбаъд фаромӯш шуда буд, чунин меисобид, ки ба Каъба рӯй овардан маънқ надорад, агар дил ба мусаддасоти бутпарастқ мутавайеи бошад, бояд ба ишс, ки ба тамоми мазиабӯ хос аст, имон овард. Аз ин ӯо маълум мешавад, ки сухан дар атрофи шеъри зерини Рӯдаққ меравад:

Рӯй ба меироб ниӯдан чқ суд,
Дил ба Бухорову бутони Тароз?
Эзиди мо васвасаи ошиқ
Аз ту пазирад, напазирад намоз.

Пеш аз ӯама бояд гуфт, ки тафсири В. В. Бартольд дар ин мавсеъ чандон саеи нест. Бинобар ин И. И. Таиа ба ин гуфта тафсири мухлиф навишта сайд менамояд, ки чунин ашӯр ӯанӯз маънои зиддиисломқ ва бутпарастқ надорад ва шеъри мазкур аз сабили ӯамон шеърӯи зоиран зиддиисломист, ки шоирони шӯхтабӯи мусулмон аз миёни худи арабӯ низ сурудаанд. Дурусти мулоазаи муассиси арабро роеъ ба ин шеър суханони дар васташ баёнкардаи академик А. М. Мирзоев низ тасвият медианд. А. М. Мирзоев навишта буд, ки ин ситъаи шеърӯро як навъ тамасхур ба аиқоми ислом шуморидан ва амсоли ин тави кардан хатои маиз аст. Мазмуни шеърӯро агар ба асоиди исломқ андоза кунем, ӯасисати масъала ба хубқ равшан мегардад. Аз нустаи назари талаботи исломқ, ӯангоме ки як нафар пайрави ин асида рӯ ба меироб – сибла – гардонида, мусайяди намоз гузоридан мешавад, ӯ бояд фикру хаёли худро аз моддиёт ва алоиси зиндагқ ба кулқ сат намуда, тамоман мутавайи илоиёт бошад. ӯангоме ки ин тариса накард, яъне ба намоз мусайяд шуда, хаёлашро ба қорӯи дунявқ банд намуд, дар он сурат тоъаташ сабулшаванда ӯисоб намегардад. Ба асидаи А. М. Мирзоев дар ситъаи мазқури Рӯдаққ на ишси маъмулқ, балки бештар васвасаи ишси илоиқ дар назар дошта шудааст.

Мисоли боло гувоиқ медиад, ки асидаи аили тадсис доир ба ӯоя ва мундариаи ашӯри Рӯдаққ (ӯамчунин дигар адибон ва шоирони асрӯи миёнаи форсу тоиқ) то чи андоза мухталиф аст. Бинобар ӯамин нисбат ба ин ашӯр бояд ӯамеша баътино буд ва ӯангоми шарҳу тафсир, тадсису таил ба иделизатсия ё, баръакс, ба таириф ро набояд дод. Рӯдаққ ва дигар бузургони адабиёти форсу тоиқ фарзандони замони худ ва парвардаи муите буданд, ки дар он дини ислом ӯоқимият дошт. Аз ин рӯ дар таисиси осори гузаштагон чунин омили воеъиро бояд ба эътибор гирифт, ки ӯаионбинқ дар асрӯи миёна асосан теологқ буд. Рӯдаққ ва дигар шоирони асрӯи миёнаи форсу тоиқ дар ашӯри худ зимни тасвиру тасифи баъзе масоили ӯастқ, фалсафқ ва ахлоқ ӯатман ба Сурӯону ӯадис, асотири динқ тақ мекарданд. Вале ин гуна ишораӯ, мутаассифона, бе донишани забону адабиёти араб, худи Сурӯон, ӯадис ва ӯамон сисаву асотири динқ ба ӯар муассис муяссар намегардад ва ин одатан ба шарҳу тавзеи нодурусту ботил

оварда мерасонад. Чунончи, мураттибони китоби «Осори Рӯдакқ» зимни як ситъаи шоир байтеро ба ин тарз овардаанд: [21, 56]:

З-омада шодмон бибояд буд,
В-аз гузашта накард бояд ёд.

Дар повараси нусхаи дигар ибораҳои «шодмона бояд буд» ва «набояд буд» сабт ёфтаанд. Пас аз хондани байти мазкур дар «Осори Рӯдакқ» адабиётшиноси ироқӣ Ҳусайн Алқ Маифуз ба хулосае меояд, ки олимони тоҷик дар забти ин байт ба хато рафтаанд. Дар тадқиқоти худ, ки ба омӯзиши таъсири забони арабӣ ба забони тоҷикӣ бахшидааст, Ҳ. А. Маифуз менависад: «Мазмуни ин байти Рӯдакқ аз ояти бисту сеюми сураи «ал-Ҷидд»-и Сурӯн сарчашма гирифта ояти номбурда чунин садо медиҳад: «Ликай ло тоъсу ала мо фотакум ва ло тафраиу би мо атокум» (То ки ҳам махӯред бар он чизе ки гузашт ва фараиманд мабошед аз он ҷе ки пеш ояд). Дар ин асос ӯ чунин шакли солими байтро пешниҳод мекунад:

З-омада шодмон набояд буд,
В-аз гузашта накард бояд ёд.

Ба ин муносибат собили ишора аст, ки яке аз устодони факултаи забон ва адабиёти форсӣ дар Донишгоҳи Алӣзоир доктор Нуриддин Ол Алқ дар китоби дарсие, ки худ барои донишҷӯёни ин факулта таълиф карда, дар он намунаҳои ашъори Рӯдакиро низ ба забони асл ӣой додааст, байти болоро дар ситъаи шоир ба ин сурат овардааст:

З-омада тангдил набояд буд,
В-аз гузашта накард бояд ёд,

Калимаи «тангдил» дар мисоли яқум ба назари мо ба мазмуни байт мувофиқ нест ва ҷағто мантиқи онро ҳалалдор месозад. Бинобар ин ҷамон шакле ки Ҳ. А. Маифуз пешниҳод кардааст, бояд дуруст бошад. Аммо худи Ҳ. А. Маифуз дар хусуси байти дигари Рӯдакқ баис карда иштибоҳе содир менамояд. Он байт чунин аст:

Бар рух ҷазор зуҷраи сомур баршукуфт,
Эйдун, зи боғ сатраи шабнам наёфтам.

Ӯ меғӯяд, ки мураттибоии китоби «Осори Рӯдакқ» саёван дар ин байт «сомур» навиштаанд ва ҷол он ки дар асл бояд «томур» бошад. Ин калима маъноҳои бисёре дорад ва этимол меравад, ки Рӯдакқ «ёнбаз», яъне муғҷаи дарахтро дар назар дорад. Ба ҳайр аз ин ӯ чунин меисобад, ки калимаи «зуҷраи» бояд бе «и»- и изоғқ хонда шавад. Ба асидаи мо ин фикр ҳалат аст, зеро дар ин сурат маънои мисраъ хароб мегардад. Дуруст аст, ки мураттибон саёван «сомур» навишта дар повараси китоб ишора намудаанд, ки «дар асл чунин аст ва ислоҳи он мумкин нашуд». Лекин на Ҳ. А. Маифуз ва на мураттибони «Осори Рӯдакқ» ба қадом маънқ омадани «зуҷраи сомур» ё худ «томур»-ро шарҳи наодоанд. Ба пиндори мо дар ин ибора низ хато ворид гардидааст. Сурати саёеи он «заҷраи томур» аст, зеро «заҷра» калимаи арабӣ буда, маънояш «гул» аст ва «томур»- ро бисёр луғатнависон «хун», «хунин» тавзеи додаанд. Аз ӣумла, дар «Фарнудсор»- и Алиакбар Нағисқ ва «Муӣит ал-муӣит»-и Бутрус ал-Бустонқ яке аз маъноҳои калимаи «томур» ҷамчун «хун» тағсир шудааст. Пас ҳараз аз «заҷраи томур» гуғтани устод Рӯдакқ «гули сурх» ё «гули монанди хун» буда, шакли дурусти байт ин тарз аст:

Бар рух ҷазор заҷраи томур баршукуфт,
Эйдун, зи боғ сатраи шабнам наёфтам.

Тайр аз ишораи зикршуда I. А. Маифуз дар асари худ ба масъалаи саробати мазмуни баъзе абёти Рӯдакқ ба асвол ва абёти шоирони садими араб низ таваййӯи кардааст. Ӯ менависад, ки дар шеърҳои Рӯдакқ як силсила мавзӯ ва оиангӣе садо медианд, ки онҳо дар хутбаҳои Алқ ибн Абутолиб, осори манзуми Тарафат ибн ал-Абд, Абунувос, ал-Мутанаббқ ва дигар суханварони араб низ ба гӯш мерасанд. Барои тасвияти гуфтаҳои худ ӯ байтҳои йудогонаро аз ашъори Рӯдакқ ва шоирони араб дар як радиф меорад. Вале агар ба мисолиҳои овардааш назари амистаре афканем, зоир мегардад, ки на ҷамаи онҳо ҷамоиангу ҷаммазмун ҷастанд. Ҷамин гуна хулосаро нисбати мусоисаиҳо, ки устои донишгоҳи Лубнон Виктор ал-Кик байни байтҳои алоидаи Рӯдакқ ва Ибн ал-Муътаззу Абунувосу ал-Мутанаббқ гузаронидааст, баровардан мумкин аст, вале ин ҷанӯз далели истибос ё иллом гирифтани Рӯдакқ аз он шоирон набуда, як андоза вайдати солабҳои бадеии тасвир ва муштарақ будани оиангӣи шеърқ дар назми араб ва форсу тоӣик мебошад ва ин падида хоси типӣ сонунӣ эйодиёт аст. Аз ин лиӯз дар мавзӯи муносибати устод Рӯдакқ бо адабиёти араб як ҷанбае вуӣуд дорад, ки таваййӯи баъзе аз муассисони арабро ба худ ҷалб намудааст. Он ҷам бошад саробати мазмун ва оиангу васоили тасвир миёни сасидаҳои хамрияи Абунувос ва дигар шоирони асрӣи миёнаи араб ва сасидаи «Модари май»-и Рӯдакқ ва ҷатто баъзе абёти дар васфи маӯ майгусорқ гуфтаи онӯст. Дар тадсиси ин ҷанба пеш аз ҷама саими адабиётшиноси мисрқ, донандаи хуби робитаҳои адабии араб ва форсу тоӣик Муӣаммад Ҷунаӣмқ Ҷилол шоёни таисин аст. Бояд гуфт, ки ба салами ӯ якчанд асари илмии ба таърихи ин робитаи бахшида тааллус дорад. Аз ҷумла маймӯае ки худӣ ӯ зерӣ унвони «Мунтахаби шеъри форсқ» тартиб додааст, мухтасари тарӣймаи ӯл ва намунаҳои ашъори сариб сқ шоири форсу тоӣик ва дар навбати аввал Рӯдакиро дар бар мегирад. Ба масади хабардор сохтани хонандаи араб аз мазмун ва ӯяву бадеиёти шеъри форсу тоӣик М. Ҷ. Ҷилол намунаиоро ба забони арабқ тарӣймаи озод кардааст. Аз ашъори Рӯдакқ дар ин маймӯа ҷаждаи намуна (аз ҷумла сасидаҳои «Шикоят аз пирқ» ва «Модари май» пурра) бо шарӣу тавзеиоти лозима ба чоп расидааст. Муӣassis баъзе байтҳои Рӯдакиро бо байтҳои шоири араб аз Андалусия Ибни Зайдун (1003-1071) аз ҷайси мавзӯ ва тарзи баёну ифода мусоиса намуда миёни онҳо ҷамоиангии дидааст. Нисбати сасидаи «Модари май» ӯ чунин ишора мекунад, ки Рӯдакқ дар эйоди он аз офаридаҳои Абунувос оид ба тавлиди май иллом гирифтааст. Бинобар ин М. Ҷ. Ҷилол хонандаро ба масолаи махсусе ки бевосита ба мусоисаи хамриёти Абунувос ва Рӯдакқ бахшидааст ва он мои июли соли 1962 дар майаллаи мисрии «ал-Котиб» интишор ёфтааст, ҷавола месозад. Мутаассифона, шумораи мазкури майаллаи номбурда дастрас нашуд ва аз ин рӯ наметавон дар хусуси ин баиси эитимолан хеле ӯолиб мулоиза баён кард.

Ба омӯзиши масъалаи ёдшуда ҷамчунин адабиётшиноси дигари араб Таиа Нада низ саиме гузоштааст. Ӯ масоили мусоисаи типологии адабиёти асрӣи миёнаи араб, форсу тоӣик ва туркро мавриди тадсис сарор дода, роӣеъ ба саробати ашъори хамрияи Абунувос ва сасидаи «Модари май»-и Рӯдакқ сухан рондааст.

Т. Нада ба мавзӯи иртиботи адабқ ва саробати маъонии абёти Абунувос ва Рӯдакқ ҷатто фасли йудогонае бахшида, дар он асосан ба сисми аввали сасидаи «Модари май», ки дар шакли «хамриёт» эйод шудааст, таваййӯи зоир менамояд, зеро маиз дар ҷамин сисм ӯ маъоние пайдо мекунад, ки бо маъонии хамриёти Абунувос наздикию пайвастагқ доранд. Ӯ мазмуни ин сисро ба арабқ насл ва шарӣу тавзии дода, сипас арз менамояд, ки дар васфи ин мазмун шоири араб Абунувос бар Рӯдакқ пешқ дошт. Пораеро аз сасидаи хамрияи Абунувос истибос оварда ва бо абёти сасидаи Рӯдакқ мусоиса карда, хулоса мекунад, ки Рӯдакқ ба ӯ таслид кардааст. Дар ин абёт, ба савли Т. Нада, «Рӯдакқ хаммореро мемонад, ки барои мо батафсилу дасис амалияи коркарди майро шарӣ медиад... Ва инчунин шоири араб Абунувос, аз кордонони майсозқ буда, дар васфи худӣ ҷамин амалия бар Рӯдакқ сабсат доштааст [19, 129]. Ӯ мегӯяд, ки агар Рӯдакқ баъзан як маъниро дар чанд байт иброс дошта бошад Абунувос ҷамон маъниро дар ду байт ва ҷатто равшантару содатару муассиртар ифода кардааст. [19, 130] сипас, Т. Нада як сатор байтҳои Рӯдакқ ва Абунувосро мисол меорад, ки дар он умумияти маъно ва ҷатто

алфозу калимот ба чашм мерасад. [19, с. 130 - 132]. Дар ин масолаи хурд наметавон баісу таілили мусоисавии хамриёти Абунувос ва Рӯдакиро гузаронид, зеро ин мавзӯ доманадор буда, тадсисоти хоссу алоіидаеро тасоза мекунад. Илова бар ин хоіишмандон ва іавасмандони ин мавзӯ метавонанд ба тадсисоти баріаастаи олими иронқ Сайид Фазлуллоі Мирсодирқ зери унвони «Насди татбисии хамриёти Рӯдакқ ва Абунувос» муруйаат намоянд [17, 27 - 28].

Іамчунин Т. Нада дар бораи анвоёи шеъри форсқ ва хусусиятіову фарси он аз шеъри арабқ суібат карда, дар бораи софияву радиф тавассуф менамояд ва ҳазали «Бӯи йӯи мулиён ояд іаме»-ро ба іайси шеъри мураддаф ё радифдор мисол меорад. Ҳайр аз ин бо савли Шамс Сайси Розқ устод Рӯдакиро аввалин шоире медонад, ки ба эйоди рубоқ пардохтааст [19, 201 – 203].

Аз ин йо метавон дид, ки Т. Нада дар хусуси Рӯдакқ ва осору маъонии ашъори ӯ сухани тозае нагуфтааст, вале барои хонандаи тойик йолиб он аст, ки ӯ миёни абёти Рӯдакқ ва Абунувос мусоранаіо гузаронида, муштарақоти маъонии оніоро баръало нишон додаст.

Іамин гуна кӯшишро боз як муіассиси араб – Довуд Саллум дар китоби худ «ал-Адаб ал-мусоран. Фи-д-дирсот ал-мусорана ат-татбисия», ки ба масоили муіим ва шавсовари адабиётшиносии сиёсқ ё мусојсавқ бахшидааст, ба харй медиіад [23]. Вале бояд гуфт, ки ӯ дар баррасии масоили робитаіои адабии араб ва форсу тойик мустасил набуда, бештар ба тадсисоти олимони дигари араб, аз йумла ба таълифоти адабиётшиноси маъруфи мисрқ Муіаммад Ҳунеймқ Илол [32], Муіаммад Абдулмунъим Нуриддин. [1] ва Таіа Нада [19] истинод мекунад. Дар бораи Рӯдакқ Д. Саллум чунин изіор медорад, ки ӯ аз зумраи нахустин шоиронест, ки дар эйодиёти оніо таъсири амиси шеъри арабқ равшан инъикос ёфтааст. Ногуфта намонад, ки то йое мо иттилоъ дорем, Д. Саллум аввалин муіассисест, ки устод Рӯдакиро бе ягон шубіаву дудилағқ шоири зуллисонайн ё худ дузабона номидааст, яъне шоире ки іам забони модарии худ – форси тойикқ ва іам забони арабиро медонист ва содир буд бо ин ду забон іарф занад ва іатто шеър эйод кунад. [23, 372].

Муіассисони араб дар таълифоти худ аз устод Рӯдакқ бисёр ёд мекунад. Илова бар он ки суханони муаллифони сарчашмаіои таърихию фаріангии асріои миёнаро дар бораи іаёт ва мероси адабии ӯ меоранд, оніо дар хусуси вуїуди маъонии Суръони карим ва аіодиси набавқ дар ашъори вай, таассури шоир аз мазомини ашъори суханварони араб, офариниши маснавии «Калима ва Димна», ки ба савли Фирдавсқ, пеши Рӯдакқ хонда шуд, доир ба санъатіои лафзию маънавие, ки дар шеъри шуарои араб ва шеъри Рӯдакқ истифода гардидааст, авзони арӯзии маъмули абёти Рӯдакқ ва шоирони араб ва масъалаіои дигар баісіо мекунанд. Іар ироншиносии араб дар кишваріои гуногуни Шарси Миёна хоі Миср, хоі Сурия, хоі Лубнон, хоі Ирос, хоі Арабистони Саудқ бошад хоі Урдун ва Һайра, ки ба таърихи адабиёти форсу тойик ва намудіои адабқ дар он даст мезанад, іатман аз ягон паілӯи эйодиёти устои шоирони Айам сухан боз мекунад, алалхусус дар китобу масолаіои илмқ ва дастуріои таълимқ доир ба забон ва адабиёти форсқ. Мо зарур намешуморем, ки іамаи ин муіокамаіо, мулоіазаіо ва ишораіои дарозу кӯтоіи муіассисони арабро дар бораи Рӯдакқ мавриди баррасиву таілили муфассал сарор диём, зеро оніо бештар маълумоти якдигарро такрор мекунанд ва ниіоят кам дучор меоем, ки оніо ягон сухани нав ё кашфиёти тозае дар бар дошта бошанд. Аксари ин суханроніову мулоіазоту ишораіои тӯлониву мухтасари муіассисони арабро олими иронқ оҲои Нодир Каримиёни Саридашти йамъоварқ намуда дар масолаи хеле хубу пурмуітавои худ бо номи «Йойгоіи Рӯдакқ дар адабиёти араб» хулоса ва йойгир кардааст [12].

Метавон гуфт, ки дар шиносондани симои устод Рӯдакқ, зиндағқ ва шеъри ӯ ба мардуми мамолики араб адабиётшиносон ва хоса ироншиносони ин кишваріо дар тӯли соліо заіаматіои зиёде кашидаанд. Ва боиси мамнуният ва сипас он аст, ки оніо бо ин заіамоти содисонаи худ робитаи ногусастани фаріангу адабиёти форсу тойик ва арабро ва умуман іамбастагии фаріангу адаби исломиро дар мисоли мероси устод Рӯдакқ ба

оламиён нишон додаанд.

Адабиёт:

1. Абдулмунъим, Муаммад Нуриддин. Диросот фи-ш-шеър ал-форск іатто-л-сарн ал-хомис ал-іийрк. Ал-Соира, 1976.
2. Аззом, Абдулваііоб. ал-Лућа ал-форсия фи-л-Инд. – ал-Соира, 1947.
3. Алтунїк, Муаммад. ал-Маймуъа ал-форсия. – Димаш. Ат-Табъа ас-салиса, 1389/1969.
4. Алтунїк, Муаммад. Іавла-л-адаб фи-л-аср ас-салїусқ. Ат-Табъат ал-ула. – Бенћозк: Мактабат Курина, 1974 (с. 112-113)
5. Бадавқ, Амин Абдулмайид. ал-Сисса фи-л-адаб ал-форск. – ал-Соира, 1964.
6. Баккор, Юсуф Іусейн. Адаби форск дар кишваріои араб // Сухан. Давраи бисту саввум. – Теїрон, соли 1353, шумораіои 6, 7, 8.
7. Баккор, Юсуф Іусейн. Шуаро фурс фи-л-адаб ал-арабқ. / Нашриёти Донишкадаи илоїїёт ва маорифи исломии Машїад. Шумораи 2. Баїори 1351 шамск.
8. Ибн ал-Асир. ал-Лубоб фи таїзиб ал-ансоб. Дар се йилд. Аният бинашриїи мактабат ал-Судс ли Іусомуддин ал-Садарск. – ал-Соира, 1969.
9. ал-Исфаїонқ, Имодуддин. Харидат ал-аср ва йаридат ал-аср. Таїсис, шаїр ва тасдим Муаммад Баїят ал-Асарқ. Ал-їузь ас-солис ал-Муїаллад ал-аввал. Баћдод: Маншурот вазорат ал-їълум. 1976
10. ал- Кик, Виктор. Таъсири фарїанги араб дар ашъори Манучеїрии Домћонқ. –Бейрут: Дор ал-Машрис, 1971. (с. 58-60.)
11. Саїїорова Н. А. Ашъори устод Рӯдакқ ба забони арабқ. // Ёдбуди устод Рӯдаки. –Душанбе: Дониш, 1978. с. 83 - 86
12. Каримиён, Нодир. Йойгоїи Рӯдакқ дар адабиёти араб // Рӯдакқ. Фаслномаи адабқ – фарїангии Ройзании фарїангии ЙИЭ дар Тоїикистон. Соли шашўм, шумораи 8 – 9, тирамої ва зимистон 2005 – 2006 – С. 87 – 100.
13. Мардони Т. Н. Арабско-таджикское двуязычие в поэзии IX – X веков. – Душанбе: Маориф, 1993.
14. Маїфуз, Іусейн Алқ. Асар ал-лућа ал-арабия фи-л-лућа ат-тоїикия. Дар ду їузь. Ёїузьи 2. - Баћдод, 1965.
15. Маълуф, Луис. ал-Мунїид фи-л-лућа ва-л-адаб ва-л-улум. Чопи нуздаїўм. – Бейрут, 1966 (с. 222).
16. Мирзоев А. М. Абуабдуллої Рӯдакқ. –Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоїикистон, 1958 (ба хатти арабқ).
17. Мирсодирқ, Сайид Фазлуллої. Насди татбисии хамриёти Рӯдакқ ва Абунувос //Ёди ёр. Вижаномаи іамоиши байналмилалии бузургдошти Абуабдуллої Йаъфар Рӯдакқ (Нишастии мусаддамотқ). –Теїрон, 30 шаїривармоїи 1385. – С. 27-28.
18. ал-Мисрқ, Муаммад Муїиб. Силот байн ал-араб ва-л-фурс ва-т-турк. Диросатун таърихиятун адабия. – ал-Соира: Мактабат Анїелло ал-мисрия, 1971.
19. Нада, Тоїа. ал-Адаб ал-мусоран. – Бейрут: Дор ан-наїза ал-арабия, 1975.
20. ан-Нассош, Іасан Иброїим. Паїнкунандаи шуїрати Рӯдакқ дар Шарси Араб. // Маориф ва маданият, 12 сентябри соли 1963.
21. Осори Рӯдакқ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоїикистон 1958.
22. Рӯдакқ. Шеърїо. - Душанбе, 1974. (с. 152).
23. Саллум, Довуд. Ал-Адаб ал-мусоран. Фи-д-диросот ал-мусорана ат-татбисия. ал-Соира: Муассасат ал-Мухтор ли-н-нашр ва тавзиъ. Ат-Табъат ал-уло, 1424 / 2003.
24. ас-Самъонқ, Абусаъд. Китоб ал-ансоб /Иътана бинашриїи Д. С. Марголиус. Аъодат табъаїу би-л-офсет Мактабат ал-Мусанно. – Баћдод (б. т.)
25. ас-Саъолибқ. Ёурар ахбор мулук ал-фурс ва сияруїум.
26. ас- Саъолибқ. Ятимат ад-даїр фи маїосин аїл ал-аср. Дар ду йилд сисм. – Бейрут: Дар ал-китоб ал-арабқ (б. т.)

27. Тоia, Инд Йусейн. ал-Адаб ал-арабқ фи ислим Хаворазм. Мунзу-л-фаті ал-арабқ (93 i) iатто сусут ад-давла ал-ховаразмия (628i). – ал-Йуміурия ал-иросия. Баҥдод: Маншурот вазорат ал-иълом, 1976.

28. Тлас, Асъяд Дур кутуб Фаластин ва нафаис махтутотию // Майаллат ал-Маймаъ ал-илмқ ал-арабқ. ал-Муяллад ал-ишрун, январ ва феввали соли 1945.

29. ал- Iамавқ, Ёсут. Муъйам ал-булдон

30. ал-Хашшоб, Яіё. Илтисо ал-изоратайн ал-арабия ва-л-форсия. - ал-Соира, 1970.

31. Iасанайн, Абуннаъим Муяаммад. Калила ва Димна дар забониюи форск ва арабқ // Майаллаи «Омӯзиш ва парвариш» – Теирон, августи 1953.

32. Илол, Муяаммад Ёунаймқ. ал-Адаб ал-мусоран. – ал-Соира, 1953. (Тарйумаи форск: М. Ё. Илол. Адабиёти татбисқ. Таърих ва таiaввул, асарпазирқ ва асаргузори фарiанг ва адаби исломқ. / Тарйума, таiшия ва таълис аз д – р Сайид Муртазо Оятуллоiзодаи Шерозқ. – Теирон: Интишороти Амири Кабир., 1373).

33. Илол, Муяаммад Ёунаймқ. Таъсири насри арабқ ба насри форск (Ба забони фаронсавқ). – Париж, 1952.

34. Илол, Муяаммад Ёунаймқ. Мухторот мин аш-шеър ал-форск. – ал-Соира, 1965.

35. ал-Йуфқ, Аiмад Муяаммад. Тайёрот касофия байн ал-араб ва-л-фурс. – ал-Соира, 1968.

36. аш-Шоббқ, Алқ. ал-Адаб ал-форск фи-л-аср ал-ҥазнавқ –Тунис, 1965.

Махмаёров Аличон Қиёмиддинович,
магистранти соли дувуми ДОТП

АЗ ТАЪРИХИ ОМУЪЗИШИ РАЪДУ БАРҚ

Дар ҳолатҳои фавқулодда, fronti пошхӯрии зеризаминӣ метавонад аз 50 м/с зиёдтар суръат гирад ва ба хонаҳо ва зироатҳо харобӣ орад. Аксар вақт, гирдбодҳои шадид хангоми ба вучуд омадани раъду барқ дар шароити баланд дар баландиҳои миёна ба амал меоянд. Ҷамзамон, мардум шояд фикр кунанд, ки ин харобкорӣ бар асари гирдбод ба амал омадааст.

Агар шохидоне набованд, ки абри хоси шакли торнадоро дида бошанд, пас сабаби нобудшавӣ аз рӯи хусусияти ҳалокати шамол муайян карда мешавад. Дар торнадоҳо нобудшавӣ шакли даврашакл дорад ва раъду барқ дар натиҷаи ҷараёни пастшавӣ харобиро асосан дар як самт мебарад. Одатан пас аз ҳавои хунук борон сар мешавад. Дар баъзе ҳолатҳо, хангоми афтидан

катраҳои борон комилан бухор мешаванд ва дар натиҷа раъду барқ хушк мешавад. Дар ҳолати баръакс, ки барои раъду барқҳои шадиди бисёрхучайра ва супер хучайра хос аст, борони шадид ва жола ба амал омада, боиси обхезии шадид мегардад.

Тӯфон - гирдоби пурқувват ва микёси хурд дар зери раъду барқ бо меҳвари тахминан амудӣ, аммо аксар вақт кубурӣ. Кохиши фишор аз 100-200 гПа аз канор то

маркази гирдбод мушоҳида мешавад. Суръати шамол дар торнадо метавонад аз 100 м / с зиёд бошад, аз чихати назариявӣ он метавонад ба суръати садо бирасад. Душ Дар раъду барқҳои хурд, авҷи панҷ дақиқаи боришоти шадид метавонад аз 120 мм / соат зиёд бошад, аммо боқимондаи борон тартиби шиддатнокии камтар дорад. Раъду барқ ба ҳисоби миёна тақрибан 2000 метри мукааб бориш медиҳад, аммо раъду барқи калон метавонад даҳ маротиба зиёдтар борад. Раъду барқҳои калони созмонёфта, ки бо системаҳои конвективи мезоскала алоқаманданд, метавонанд аз 10 то 1000 миллион метри мукааб боришро ба вучуд оранд. Барқ Нерӯи барқ (аз латинии Electricus, пас аз юнонии қадим .λεκτρον) маҷмӯи падидаҳоиест, ки дар натиҷаи мавҷудият, ҳамкорӣ ва ҳаракати зарядҳои электрикӣ ба амал омадаанд. Ин истилоҳро табиатшиноси англис Уилям Гилберт дар асари худ "Дар бораи магнит, ҳисмҳои магнитӣ ва магнити калон - Замин" (1600) қорӣ кардааст, ки қори қутбнамаи магнитиро шарҳ медиҳад ва баъзе таҷрибаҳоро бо ҳисмҳои электронида тавсиф мекунад. Вай дарёфт, ки моддаҳои дигар низ хусусияти барқшиканӣ доранд [1]. Хеле пеш аз он, ки дар бораи барқ маълумот набуд, одамон дар бораи ҳосиятҳои моҳии барқӣ маълумот доштанд. Матҳои қадимии Миср, ки ба солҳои 2750 пеш аз милод тааллуқ доранд То милод, ин моҳиён ҳамчун "Раъду барқҳои Нил" номида мешаванд ва ҳамчун "муҳофизон" -и ҳамаи моҳиён тавсиф карда мешаванд. Пас аз ҳазорсолаҳо, моҳигирҳои барқӣ аз ҷониби табиатшиносон ва табибони Юнони қадим, Рим ва Араб боз гузориш доданд [2]. Баъзе нависандагони қадим, аз қабилҳои Плинии Калон ва Скрибониус Ларгус, дар бораи таъсири фалаҷкунандаи разрядҳои барқӣ, ки аз ҳисоби гурбаҳои барқ ва нурҳои барқӣ ба вучуд меоянд, шаҳодат доданд ва медонистанд, ки ин разрядҳо метавонанд дар паҳлуи ҳисмҳои ноқил ҳаракат кунанд. [3] Бемороне, ки аз дардҳо, аз қабилҳои подагра ё дарди сар азоб мекашанд, дастур дода буданд, ки ба моҳии барқӣ даст расонанд, ба умеди он ки разряди пурқувват онҳоро шифо мебахшад. [4] Фарҳангҳои қадимии Баҳри Миёназамин медонистанд, ки ашёи алоҳида, аз қабилҳои чӯбчаҳои шаҳрабо, метавонанд бо пӯсти гурба молида шаванд, то ашёҳои сабуктаре мисли парҳоро ҷалб кунанд. Фалес Милетус тақрибан 600 пеш аз милод як қатор мушоҳидаҳои барқи статикиро анҷом додааст. Аз милод, ки ӯ аз он хулоса баровардааст, ки соиш ба қаҳрабо магнитӣ медиҳад - ба фарқ аз минералҳо, ба монанди магнетит, ки ба молиш ниёз надоранд. [5] [6] [7] [8] [9] Фалес хато карда, боварӣ дошт, ки ҷаззоб аз таъсири магнитӣ ба вучуд меояд, аммо баъдтар илм робитаи магнетизм ва барқро исбот хоҳад кард. Дар тӯли муддати тӯлонӣ, дониш дар бораи барқ аз доираи чунин ғояҳо берун намебаромад. Гарчанде ки дар асоси кашфи ба ном батареяи Бағдод дар соли 1936 назарияи баҳсбарангезе мавҷуд аст, ки истифодаи хучайраҳои гальваникиро дар замони қадим пешниҳод мекунад, вале маълум нест, ки оё ин осори зикршуда табиатан электрист ё не. [10] Дар соли 1600, Уилям Гилберт худи истилоҳи барқро ("шаҳрабо", аз забони юнонии қадим) қорӣ кард. тӯб, ки имкон дод, ки на танҳо таъсири ҷалбкунӣ, балки таъсири дафъшаванда низ мушоҳида карда шавад [11]. Соли 1729, англис Стивен Грей дар самти интиқоли нерӯи барқ ба масофа озмоишҳо гузаронд ва дарёфт, ки на ҳама мавод барқро баробар интиқол медиҳанд [12]. Дар соли 1733, фаронсавӣ Шарл Дюфай мавҷудияти ду намуди барқ, шиша ва қатронро муқаррар кард, ки онҳоро бо молидани шиша ба абрешим ва қатрон аз пашм муайян карданд [13]. Соли 1745 Голландия Питер ван Мушенбрук аввалин конденсатори барқӣ - кӯзаи Лейденро меофарад. Тақрибан дар ҳамон солҳо қорҳо оид ба омӯзиши барқи атмосфера аз ҷониби олимони рус - Г.В.Рихман ва М.В.Ломоносов анҷом дода шуданд..

Аввалин назарияи барқро амрикоӣ Бенҷамин Франклин эҷод кардааст, ки барқро "моеъи ғайримоддӣ", моеъ мешуморад ("Таҷрибаҳо ва мушоҳидаҳо бо барқ", 1747). Вай инчунин мафҳуми заряди мусбат ва манфиро муаррифӣ мекунад, барқро ихтироъ мекунад ва бо ёрии он табиати электрикии барқро исбот мекунад [14]. Омӯзиши барқ пас аз кашфи қонуни Кулон дар соли 1785 ба як илми дақиқ мубаддал мешавад. Ғайр аз

ин, дар соли 1791, Галвани итолиёвӣ "Рисола дар бораи қувваҳои барқ дар вақти ҳаракати мушакҳо" -ро нашр мекунад, ки дар он мавҷудияти ҷараёни электр дар мушакҳои ҳайвонот тавсиф карда мешавад. Дигар итолиёвӣ Вольта дар соли 1800 аввалин манбаи ҷараёни мустақим - як ҳуҷайраи гальваникиро ихтироъ мекунад, ки сутуни доираҳои руҳ ва нуқра мебошад, ки бо қоғаз дар оби намак чудо карда шудааст [1]. Соли 1802 Василий Петров камони Волтаро кашф кард. Бо ин кашфиёти олими рус таърихи лампаи электрӣ ё лампаи тафсон оғоз ёфт. Баъдан, саҳми асосӣ дар офаридани лампочка аз ҷониби муҳандисони рус Павел Николаевич Яблочков ва Александр Николаевич Лодигин гузошта шудааст. Лодигин, пас аз таҷрибаҳои тӯлонӣ, "Шарикӣ ва Ширкати Равшаниӣ барқии Лодигин" -ро таъсис дод ва дар соли 1873 лампаҳои тафсонии системаи худро намоиш дод. Академияи илмҳо ба Лодигин ҷоизаи Ломоносовро барои он дод, ки ихтирооти ӯ боиси "таъбиқи муфиди муҳим ва нави амалӣ" мегардад. Дар айни замон, Павел Яблочков ҳамзамон тарҳи лампаҳои худро таҳия мекард. Дар соли 1876 ӯ барои лампаи системаи худ патент гирифт, ки онро "шамъи Яблочков" номиданд. Пас аз муваффақияти азими шамъи Яблочков дар Намоишгоҳи Париж дар соли 1878, ки дар он шумораи зиёди русҳо ширкат доштанд, Русия ба он тавачҷӯх зоҳир кард. Лодигин, баръакс, натавонист истехсоли васеи лампаҳои худро дар Русия ба роҳ монад. Вай ба Амрико рафт ва дар он ҷо фаҳмид, ки лампочкаи ихтироъкардааш ба номи Эдисон гузошта шудааст. Аммо муҳандиси рус ба исботи афзалияти худ шурӯъ накард, балки қорашро дар такмили ихтирооти худ идома дод [15]. Дар соли 1820, физики даниягӣ Эрстед бо таҷриба ҳамкориҳои электромагнитиро кашф кард. Пӯшида ва қушодани занҷир бо ҷараён, ӯ диққати сӯзани қутбнамо дар назди ноқил ҷойгир аст. Физики фаронсавӣ Ампер соли 1821 муқаррар намуд, ки робитаи байни барқ ва магнетизм танҳо дар ҳолати ҷараёни электр мушоҳида мешавад ва дар ҳолати барқи статикӣ вучуд надорад. Асарҳои Ҷоул, Ленц, Ом фаҳмиши барқро васеъ мекунанд. Гаусс теоремаи асосии назарияи соҳаи электростатикиро таҳия мекунад (1830). Дар асоси таҳқиқоти Эрстед ва Ампер, Фарадей падидаи индуксияи электромагнитиро дар соли 1831 кашф мекунад ва дар заминаи он аввалин генератори барқро дар ҷаҳон ба вучуд меорад, ки ба ғилдирақча магнити дохил карда, пайдоиши ҷараёнро дар гардишҳои печ ба қайд мегирад. Фарадей индуксияи электромагнитӣ (1831) ва қонунҳои электролиз (1834) -ро кашф мекунад, мафҳуми майдонҳои электрикӣ ва магнитиро ҷорӣ мекунад. Таҳлили падидаи электролиз Фарадейро ба чунин андеша водор кард, ки барандаи қувваҳои барқӣ ягон моеъи электрӣ нест, балки атомҳо - зарраҳои модда мебошанд. "Атомҳои модда бо ягон тарз қувваҳои барқӣ доранд" мегӯяд ӯ. Омӯзиши электролизи Фарадей дар ташаккули назарияи электронӣ нақши асосӣ дошт. Фарадей инчунин аввалин дар ҷаҳон муҳаррики электрикӣ - симро бо ҷараёни атрофи магнит даврзананда офарид. Нуқтаи авҷи тадқиқот оид ба электромагнетизм таҳияи назарияи падидаҳои электромагнитӣ аз ҷониби физики бритониёӣ (шотландӣ) Д.К.Максвелл буд. Вай муодилаҳоеро тавлид кард, ки тавсифоти электрикӣ ва магнитии соҳаро дар соли 1873 пайваस्त мекунанд..

Соли 1880 Пьер Кюри пьезоэлектрро кашф мекунад. Худи ҳамон сол Д.А.Лачинов шароити интиқоли барқро ба масофаҳои дур нишон дод. Герц мавҷҳои электромагнитиро бо таҷриба сабт мекунад (1888). Соли 1897, Ҷозеф Томсон интиқолдиҳандаи моддии барқ - электронро кашф кард, ки ҷойгоҳи онро дар сохтори атом баъдтар Эрнест Резерфорд нишон дод. Дар асри ХХ назарияи электродинамикаи квантӣ ба вучуд омад. Соли 1967 дар роҳи омӯзиши нерӯи барқ қадами дигаре гузошта шуд. С.Вайнберг, А.Салам ва С.Глашов назарияи ягонаи ҳамкориҳои электрии сустро ба вучуд оварданд. Назарияи Заряди электрӣ ин хосияти ҷисмҳо мебошад (миқдоран бо миқдори физикии ҳамон ном тавсиф мешавад), ки он пеш аз ҳама дар қобилияти дар майдони худ сохтани майдони электрикӣ ва тавассути он ба дигар ҷисмҳои заряднок (яъне дорои заряди электрӣ) зоҳир мешавад [16]. Зарядҳои электрикӣ ба мусбат ва

манфӣ тақсим карда мешаванд (интихоби кадом заряд мусбат номида мешавад ва кадом манфӣ дар илм комилан шартӣ ҳисобида мешавад, аммо ин интихоб аллақай таърихан анҷом дода шудааст ва ҳоло - ҳарчанд шартӣ - ба ҳар кадоме аз зарядҳо аломати комилан муайян гузошта шудааст). Ҷисмҳое, ки бо заряди як аломат ситонида шудаанд, дафъ мекунанд ва ҷисмҳои муқобили заряд ҷалб мешаванд. Ҳангоми ҳаракат кардани ҷисмҳои заряднок (ҳам ҷисмҳои макроскопӣ ва ҳам зарраҳои заряди микроскопии зарядноке, ки ҷараёни электрро дар ноқилҳо мегузаронанд), майдони магнитӣ ба вучуд меояд ва аз ин рӯ, падидаҳое ба амал меоянд, ки имкон медиҳанд муносибати байни электр ва магнетизм (электромагнетизм) -ро ба вучуд оранд (Эрстед, Фарадей, Максвелл). Дар сохтори модда, заряди электрикӣ ҳамчун хосияти ҷисмҳо ба зарраҳои элементарии заряднок бармегардад, масалан, электрон ва антипротон заряди манфӣ доранд, протон ва позитрон мусбат. Илми умумитарин фундаменталие, ки зарядҳои электрикӣ, таъсири мутақобилаи онҳо ва майдонҳои тавлидкардаи онҳо ва ба онҳо таъсир расонданро меомӯзад (яъне қариб пурра мавзӯи барқро фаро мегирад, ба истиснои ҷузъиёт, ба монанди хосиятҳои барқии моддаҳои мушаххас, ба монанди гузаронандагии электрикӣ ва ғ.) - ин электродинамика аст. Хусусиятҳои квантии соҳаҳои электромагнитӣ, зарраҳои заряднок ва ғ.) аз ҷониби электродинамикаи квантӣ амиқтар омӯхта мешаванд, гарчанде ки баъзеи онҳоро бо назарияҳои соддаи квантӣ шарҳ додан мумкин аст. Қувваи барқ дар табиат Зухури барҷастаи барқ дар табиат барқ аст, ки табиати барқии он дар асри 18 таъсис ёфтааст. Раъду барқ сохтори ҷангалҳоро кайҳо боз ба вучуд овардааст. Мувофиқи як версия, маҳз барқ боиси синтези ибтидоии аминокислотаҳо ва пайдоиши ҳаёт дар рӯи замин гардид (таҷрибаи Миллер-Урей ва назарияи Опарин-Халдан). Атмосфераи замин конденсатори азимест, ки плитаи поёнии он (сатҳи замин) манфӣ заряднок карда мешавад ва плитаи болоӣ (қабатҳои болоии атмосфера то баландии 50 км) мусбат мебошанд. Фарқи потенциалҳои сатҳи замин ва қабатҳои болоии атмосфера 400 кВ мебошад; дар наздикии сатҳи замин майдони доимии электрикӣ 100 В / м мавҷуд аст. Барои равандҳо дар системаи асаби одамон ва ҳайвонот, вобастагии қобилияти гузаронидани мембранаи ҳучайра барои ионҳои натрий ба потенциали муҳити ҳучайра аҳамияти ҳалқунанда дорад. Пас аз зиёд кардани шиддат дар мембранаи ҳучайра, канали натрий барои муддати тартиби 0,1 - 1,0 мс кушода мешавад, ки ин ба якбора зиёд шудани шиддат оварда мерасонад, пас фарқи потенциалҳо дар мембрана ба арзиши аввалааш бармегардад. Раванди тасвиршуда ба таври мухтасар тақони асаб номида мешавад. Дар системаи асаби ҳайвонот ва одамон иттилоот аз як ҳучайра ба ҳучайраи дигар тавассути импулси ҳаяҷонангези давомнокии тақрибан 1 мс интиқол дода мешавад. Наҳи асаб цилиндриест, ки бо электролит пур шудааст. Сигнали ҳаяҷонбахш бидуни кам шудани амплитуда аз ҳисоби таъсири афзоиши кӯтоҳмуддати қобилияти қабули мембрана барои ионҳои натрий интиқол дода мешавад.

Бисёре аз моҳӣ барои муҳофизат ва ҷустуҷӯи тӯймаи об дар зерӣ барқ истифода мекунанд. Наҳрҳои барқии Амрикои Чанубӣ кодир аст, ки зарфҳои барқии то 500 вольт тавлид кунанд. Иқтисори разряди электрикӣ метавонад ба 500 ватт расад. Наҳанҳо, чароғҳо ва баъзе гурбаҳо барои ҷустуҷӯи тӯйма аз зерӣ барқ истифода мекунанд. Мақоми барқии моҳӣ бо басомади чандсад гертс кор мекунад ва шиддати якчанд вольт ба вучуд меорад. Майдони электрро электрорецепторҳо мегиранд. Ҷисмҳо дар об майдони электрро таҳриф мекунанд. Бо ин таҳрифҳо, моҳӣ ба осонӣ дар оби мушкӣ дучор мешаванд. Таҷрибаҳои барвақти қадим, ба монанди таҷрибаҳои Фалес бо ҷӯбҳои шаҳрабо, воқеан аввалин кӯшиши омӯзиши масъалаҳои марбут ба истехсоли зерӣ барқ буданд. Ҳоло ин усул ҳамчун эффектҳои трибоэлектрикӣ маъруф аст ва гарчанде ки он метавонад ашёи сабукро ҷалб кунад ва шарора ба вучуд орад, аммо дар асл он бениҳоят бесамар аст [19]. Манбаи функционалии барқ танҳо соли 1800 пайдо шуд, вақте ки аввалин дастгоҳ барои истехсоли он - қутби вольт ихтироъ карда шуд. Он

ва версияи муосири он, батареяи электрикӣ, манбаҳои кимиёвӣ чараёни электр мебошанд: кори онҳо ба ҳамкориҳои моддаҳои электролит асос ёфтааст. Батарея қобилияти ба даст овардани нерӯи барқро дар ҳолати зарурӣ фароҳам меорад, як манбаи бисёрфункционалӣ ва паҳнғаштаи қувваи барқ мебошад, ки барои истифода дар шароити ва ҳолатҳои гуногун хеле мувофиқ аст, аммо захираи энергетикӣ он ниҳой аст ва пас аз ба охир расидани он батареяро иваз кардан ё барқарор кардан лозим аст. Барои қонеъ кардани эҳтиёҷоти назаррас ба ҳаҷми зиёди нерӯи барқ, энергияи барқ бояд доимо тавлид ва тавассути хатҳои барқ интиқол дода шавад. Одатан, генераторҳои электромеханикӣ барои тавлиди он истифода мешаванд, ё тавассути сӯзонидани сӯзишвории боқимонда, ё истифодаи энергия аз реаксияҳои ҳастай ё бо қувваи чараёни об ё ҳаво. Турбинаи муосири буғӣ, ки онро С. Парсонс соли 1884 ихтироъ кардааст, айни замон бо истифода аз ин ё он манбаи гармидиҳӣ тақрибан 80% тамоми нерӯи барқро дар ҳаҷон тавлид мекунад. Ин таҷҳизот акнун ба генератори якполярии диски Фарадей, ки соли 1831 аз ҷониби ӯ сохта шудааст, монанд нестанд, аммо онҳо ҳанӯз ҳам ба принсипи индуксияи электромагнитии кашфкардаи ӯ - пайдоиши чараёни электр дар ҳалқаи пӯшида ҳангоми тағир ёфтани чараёни магнитии он таъя мекунанд [20]. Дар охири асри 19 трансформатор ихтироъ карда шуд, ки имкон дод, ки нерӯи барқ бо шиддати баланд ва амперии пасттар самараноктар интиқол дода шавад. Дар навбати худ, самаранокии интиқоли энергия имкон дод, ки нерӯгоҳҳо дар нерӯгоҳҳои марказонидашуда бо ғоидаи охири тавлид карда шаванд ва сипас онро ба масофаҳои хеле дароз ба истеъмолкунандагони охири равона созанд [нигаред: 21; 22]. Азбаски дар ҷунин микдоре, ки дар микёси милли кофӣ аст, захираи нерӯи барқ душвор аст, тавозунро нигоҳ доштан лозим аст: маҳз ҳамон қадар барқе, ки истеъмолкунандагон истеъмол мекунанд, тавлид кунанд. Барои ин, ширкатҳои энергетикӣ бояд сарбориро бодикқат пешгӯӣ кунанд ва раванди истеҳсолотро бо нерӯгоҳҳои худ доимо ҳамоханг кунанд. Дар айни замон, микдори муайяни иқтидорҳо барои захираи суғуртаи шабакаҳои барқӣ дар ҳолати мушкилоти муайян ё талафи энергия дар захира нигоҳ дошта мешаванд.

Азбаски навсозӣ ва рушди иқтисодӣ давлат мавҷуд аст, талабот ба нерӯи барқ босуръат меафзояд. Аз ҷумла, барои Иёлоти Муттаҳида, ин нишондиҳанда дар давоми сеяки якуми асри 20 12% афзоиши солнаро ташкил дод [23] ва айни замон ҷунин пешравиҳо дар ҷунин иқтисоди босуръат рушдбанда, ба монанди Чин ва Ҳиндустон мушоҳида мешаванд [24] [25]. Таърихан, афзоиши талабот ба нерӯи барқ аз ҷунин нишондиҳандаҳо барои дигар намудҳои интиқолдиҳандаи энергия пеш гузаштааст [26]. Инҷунин бояд қайд кард, ки нигарониҳо аз таъсири муҳити зисти истеҳсоли нерӯи барқ боиси тавлиди нерӯи барқ аз манбаъҳои барқароршаванда - алаҳусус аз шамол ва об мегардад [27]. Истифодаи нерӯи барқ роҳи интиқоли нерӯи барқро [манбаи номаълуми 1883 рӯз] фароҳам меорад ва аз ин рӯ, барои доираи назаррас ва афзоиандаи татбиқи амалӣ мутобиқ карда шудааст [28]. Яке аз қадимтарин истифодаи барқ равшанӣ буд; пас аз ихтирои лампаи тафсон дар солҳои 1870 барои ин шароит фароҳам оварда шуд. Аввалин чароғи тафсон зарфи пӯшидаи бе ҳаво бо асои карбон буд [29]. Гарчанде ки электрификация бо хавфҳои худ ба амал омадааст, иваз кардани алангаи кушод бо равшании барқӣ шумораи оташро дар хона ва дар ҷои кор ба таври назаррас коҳиш дод. [30] Умуман, аз асри 19 қувваи барқ ба ҳаёти тамаддуни муосир ворид карда шудааст. Нерӯи барқ на танҳо барои рӯшноӣ истифода мешавад [31], балки инҷунин барои интиқоли иттилоот (телеграф, телефон, радио, телевизион), инҷунин барои ба ҳаракат даровардани механизмҳо (муҳаррики электрикӣ), ки дар нақлиёт ғайлона истифода мешаванд [32] (трамвай, метро, троллейбус, қатори барқӣ) ва асбобҳои рӯзгор (оҳан, коркарди хӯрокворӣ, мошини чомашӯй, мошиншӯй). Барои ба даст овардани нерӯи барқ, нерӯгоҳҳои бо генераторҳои барқӣ мучаҳҳаз ва барои нигоҳдории он - аккумуляторҳо ва батареяҳои электрикӣ сохта шудаанд. Имрӯзҳо нерӯи барқ

инчунин барои тавлиди мавод (электролиз), коркарди онҳо (кафшер, пармакунӣ, буридан) ва эҷоди мусиқӣ (гитараи электрӣ) истифода мешавад. Қонуни Ҷоул-Ленц дар бораи таъсири ҳароратии ҷараёни электр имкониятҳои гармидиҳии фазоро муайян мекунад. Гарчанде ки ин усул хеле гуногунҷабҳа ва дараҷаи муайяни назоратшавандаро таъмин мекунад, онро метавон ба таври нолозим захиравӣ ҳисобид - аз он сабаб, ки тавлиди барқе, ки дар он истифода мешуд, аллакай истехсоли гармиро дар нерӯгоҳ талаб мекард [33]. Баъзе кишварҳо, ба монанди Дания, ҳатто қонунҳоеро қабул карданд, ки истифодаи гармидиҳии баркиро дар хонаҳои нав маҳдуд ва ё қомилан манъ мекунад. [34] Ҳамзамон, нерӯи барқ манбаи амалии энергия барои хунуккунӣ мебошад ва қондиционер яке аз самтҳои босуръат афзояндаи талабот ба нерӯи барқ мебошад..

Тибқи маълумоти Бонки Ҷаҳонӣ, имрӯз (2015) беш аз як миллиард нафар дар ҷаҳон дар хона бе барқ зиндагӣ мекунад. Тақрибан 3 миллиард нафар барои пухтупаз ва гармидиҳӣ керосин, ҳезум, ангишт ва поруро истифода мебаранд.

Адабиёт:

1. Акимов М. Шаровая молния. Плазменно-пучковая модель. – Москва, 2005. – 14 стр.
2. Александров Г.Н. Молния и молниезащита. – Москва, 2008. – 280 стр. djvu.
3. Арабаджи В. И. К теории атмосферного электричества. // Тр. Минского гос. ун-та, № 5, 1956, с. 77.
4. Арцимович Л. А. Элементарная физика плазмы. – Москва, Атомиздат, 1969, изд. 3
5. Базелянт Э.М., Райзер В.П. Физика молнии молниезащиты. – Москва, 2001.
6. Балыбердин В. В. Оценка энергии шаровой молнии. // Самолетостроение и техника воздушного флота, № 3, 1965, с. 102-112.
7. Барри Дж. Шаровая молния и четочная молния. – Москва, 1983. 288 стр.
8. Дерюгин В. М., Калинин Г. А. Об оптическом излучении шаровой молнии // ЖТФ, т. 42, 1972, с. 2187. 592.
9. Дмитриев М. Т Шаровые молнии: новые наблюдения и новые гипотезы // Природа № 6, 1971, с. 50. 590.
10. Дмитриев М. Т. Природа шаровой молнии // Природа, № 6, 1967, с. 98. Литература 223 586.
11. Дмитриев М. Т. Шаровая молния во время зимней грозы // Природа, № 7, 1956, с. 109. 584.
12. Дмитриев М. Т. Механизм устойчивости шаровой молнии // ЖТФ, т. 39, № 2, 1969, с. 387. 587.
13. Дмитриев М. Т. Новые проблемы шаровой молнии // Природа, № 4, 1973, с. 60. 591.
14. Зайцев А. В. Новая теория шаровой молнии // ЖТФ, т. 42, 1972, с. 213. 1969.
15. Залесский Ю.М. Наэлектризованный снег и шаровая молния. // Природа, № 10, 1958, с. 114. 1970.
16. М. Юман. Молния. – Москва, 1972 год. - 328 стр.
17. Мареев Е.А. Трахтенгерц В.И. Загадки атмосферного электричество. – Москва: Издательство Природа. 2003.
18. Небел Б. Наука об окружающей среде. – Москва: Идательство Мир. 1993.
19. Сингер С. Природа шаровой молнии. – Москва, 1971. – 240 стр.
20. Смирнов Б.М. Проблема шаровой молнии. – Москва, 1988. – 208 стр. djvu.
21. Смирнов Б.М. Физика фрактальных кластеров. – Москва, 1991. – 136 стр.
22. Смирнов Б.М. Физика шаровой молнии.: – Москва, 1990. 45 стр.

23. Стаханов И.П. Кластерная плазма и излучение шаровой молнии, // ЖТФ, т. 46, 1976, с. 82.
24. Стаханов И.П. О природе шаровой молнии // ЖЭТФ, т. 18, 1973, с. 193. 1669.
25. Стаханов И.П. Устойчивость шаровой молнии // ЖТФ, т. 44, 1974, с. 1373. 1670.
26. Стаханов И.П. О физической природе шаровой молнии. 2-у изд. перераб. – Москва, 1985. 208 стр.
27. Стаханов И.П. Физическая природа шаровой молнии. – Москва Автоиздат. 1979.
28. Стекольников И.С. Природа длинной искры. – М.-Л., 1960.
29. Стекольников И.С. Физика молнии и грозозащита. – М.-Л., Изд-во АН СССР, 1943. 1676.
30. Стекольников И.С. Изучение молнии и грозозащита. – Москва, Наука, 1955. – 1675 с.
31. Тарасов Л.В. Физика в природе. – Москва: Просвещение. 1988.
32. Чирвинский П. Н. К теории шаровой молнии // Метеорология и гидрология, № 7, 1936, с. 78. 517.
33. Чирвинский П. Н. Климат и погода // Метеорология и гидрология, № 6, 1936, с. 68. 516.
34. Чирвинский П. Н. Материалы о наблюдениях шаровой молнии. // Климат и погода, № 11, 1936, с. 5. 514.
35. Чирвинский П. Н. Материалы по наблюдениям над шаровой молнией, собранные В. К. Черкасом // Климат и погода, № 5, 1936, с. 49. 515.
36. Чирвинский П. Н. Шаровые молнии // Природа, № 6, 1949, с. 14. Литература с.220-518.
37. Чирвинский П.Н. Первые наблюдения шаровой молнии // Природа, № 8, 1954, с. 116. 519.
38. Шагин И. Снимок шаровой молнии // Огонек, № 20, 1960, с. 34.
39. Шафранов В.Д. О магнитогидродинамических равновесных конфигурациях // ЖЭТФ, т. 33, 1957, с. 710.
40. Юрьев А. Секрет шаровой молнии // Комсомольская правда, № 3, 1960. 1968.

Махмудов Файзхоча,
ходими илмии Институти таърихи АИ Ҷумҳурии Ўзбекистон

АЗ ҶАҲОНОБОДИ МАЪНИЙ НУСХАЕ ОВАРДАЕМ
(ба ҷои пешгуфтори Девон)

Дар бораи дастнависи ба тозагӣ кашфгардидаи “Девони ашъори Аҳмади Дониш” аз ганҷинахонаи Институти шарқшиносии ба номи А. Берӯнии АИ Ўзбекистон)

Дебоча

Ин нуктаҳоро то кист фаҳмад,

З-ин гусса мурдам, гаштам ҳалоко... (Дониш)

Ў баргузидае аз Бухорои шариф, аз донишварону аҳли биниш Аҳмад ал-котиб ал-мусаввир ал-муҳандис ал-мунаҷҷим ас-сиддиқӣ ал-ҳанафӣ ал-мутахаллис ба Дониш аст; Ў аввалин ҷавонмардест, ки пайи ислоҳи низоми азҳамгусехта ва бо зулмату истибдод даромехтаи Бухорои қарни 19 қад алам мекунад ва бо *хомаи монитасвираи* мардумро ба савби савоби озодиву ободӣ, низоме одил фаро меҳонад:

*Сурати ислоҳ дур уфтода аз таҳрири мо,
Хомаи Монӣ надорад тоқати тасвири мо¹.*

Агар, барои итминон ҳосил кардан ба шеър гуфтан ва қариҳаи мунҳасир ба фард доштани Аҳмад Дониш дар суҳанварӣ боби ҳаштуми *Наводир* “*Дар сафорати Абдулқодирбек ва аҷоибҳои ҷаиши Русия*”-ро бо диққат ва ихтимоми тамои бихонем, пай хоҳем бурд, ки ӯ дар шеъру шоирӣ дасти дароз дошта, зиёда аз ин, бадоҳатан, бидуни тафаккуру таваккуфи зиёд шеър мегуфтааст: ... *мутарҷим бо мо мулоқот мекард ва аз ман мепурсид, ки охир агар шеъре бастай, дар назар ор, то бинам, ки чӣ гуфтай. Ман гумон кардам, ки мабодо маро имтиҳон кунад ва оғиз ёбад... дар охир номи домод ва номи арӯс пурсидам. Гуфт: Алфред ва Морий ва Морий муҳаффафи Марйам, исми духтари подшоҳи рус буда ва Алфред номи писари Ёктур, ё малика подшоҳи Фаранг. Пас ҳар нух ҳарфро ба аввали нух байт мувашишах намуда ба дасташ додам ва ин аст:*

*Моҳи бурҷи шараф, эй Духти Шаҳи оламгир,
Кард бо Муштарии Саъд қирон аз тақдир.
Ин на он ақди никоҳ аст, ки ақли даррок,
Ҳусни анҷоми варо кард тавонад тақдир.
Рангҳо ҷумла намуданд зуҳур аз ранге
Нурҳо ҷумла гирифтанд бурун аз тастир.
Як ҷаҳон ҷамъ шуда ҳуру парӣ дар маҳфил,
Ҳама дар ҳусни сабоҳат ва дами Бадри мунир.
Ин на он Саъд бувад, дида бувад дар сад қарн,
Ҷаиши анҷум зи хама тоқияи чарх сайир.
Лаби соқӣ зи майи лаъл шуда шаккаррез,
Ҷаиши шоҳид зи караима ба ҷигарҳо зада тир...
Фалак анбошта аз баҳри муборакбодӣ,
Зи савоқиб² ба сари халқ гуҳарҳои хатир.
Рафт овозаи ин базм ба ақтоғи³ ҷаҳон,
Кард кар гӯши фалак гулгулаи нойу нафир.
Дида бар қомати ӯ дид саводи таърих,
Худ кучо рафт аз он қадди фатонат тахмир (моддаи таърих: соли 1870м.).*

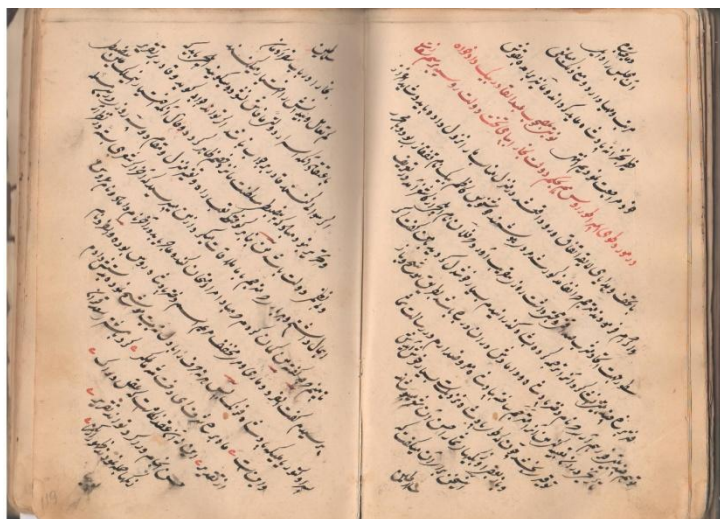
..пас ин таърихи навиштаамро мутарҷим ба лафзи русия мутарҷам сохта дар назари подшоҳ гузаронид; бисёр истеҳсон намуд ва дар силаи (туҳфаи) он ангуштаре аз алмос ва тилло ... 34 дона ба вазни се мисқол, ирсол фармуд ва дар шаби арӯсии духтар моро дар маҷлиси ақд биталабид ва эъзози вофир намуд; як ҳафта дар Фетербурҷ ва се рӯз дар Москув ҷаиши фаровон фармуд ва ба навъе дар ин тӯй шуъбада ва ўҷубатирозӣ (ҳама аз аҷоибот) ба кор рафт, ки ақл ва муҳосиби фикр аз забту ҳифзи он оғиз гаит”⁴.

¹Нусхаи хаттии №3679/2, Инст. шарқшиносии ба номи А. Берунии АФ Ўзбекистон, барги 92 а.

² Зару гуҳарҳои сурхи гаронбаҳо.

³ Қитъаҳо.

⁴ Китобхонаи Арки Бухоро (№703), нусхаи аслии аз тарафи Аҳмади Дониш навишта шуда.

(таъс. вар. 119. 120 аз нусхаи хаттӣ, ки ин шеър ва тарихчааш нақл мегардад)

Тибқи нақли Аҳмади Дониш, зимни хузур дар яке аз чашнҳои мутантани Санкт-Петербург мутарчим аз ӯ мепурсад, ки агар шеъре бастай, дар назар ор, то бинам, ки чӣ мазмун гуфтай. Аҳмад гумон мекунад, ки шояд мутарчим ӯро имтиҳон карданист...ва агар очиз ёбад некӯ нахоҳад шуд. 3-ин рӯ, зуд номи домод ва номи арӯсро аз ӯ мепурсад. Мутарчим номи онҳоро *الفرد و ماری-Алфред ва Морӣ* муаррифӣ мекунад, ки дар алифбои арабӣ аз 9 (нуҳ) ҳарф иборатанд. Аҳмад Дониш ҳамзамон, бидуни вақфа, бадохатан нӯҳ ҳарфро ба аввали нӯҳ байт мувашшаҳ намуда шеъре суруда ба дасти мутарчим медиҳад.

Ин саргузашти кӯтоҳ ҳокӣ аз он аст, ки Аҳмад маҳдум дар сурудани шеър таъби саршор дошта дар ин силк гавҳарафшонихо кардааст. Вале, ба қавле “*Маонӣ ҳар дам андар ҳарф н-ояд, Чу оби баҳр андар зарф н-ояд*”, чаҳорчӯбаи шеър барои ифодаи афкораш тангӣ карда ганчинаҳои андешаашро бо зебо, шево ва пурмухтавогарин наср, аксаран мусаччаъ баён намуда барои мо ба армуғон овардааст.

Омили дигари нуфуз ва нубуғи шоирии вай дар маърифати маъонӣ ва шарҳу басти ашъори Мирзо Абдулқодири Бедил равшан мешавад, ки намунаҳое аз шуруҳи ӯро дар китоби “Наводир ул вақоеъ” дар ихтиёр дорем. Чун дар асри зиндагонии Дониш чунин маҳофил ҳам барои шарҳу басти ашъори Бедил ва ҳам истиқбол аз каломи вай ривоч доштанд, ин тадбир низ метавонист ба ташаккули истеъдоди шоирии ӯ нақши муҳим гузорад. Ба ин мавзӯъ поинтар рӯчӯъ хоҳад шуд.

Агар ба ашъори ҷадидан пайдо шудаи ӯ назаре умумӣ дошта бошем, равшан хоҳем дид, ки ағлаби чакомаҳояш оинадори афқору андешаҳои маорифпарварона, ислохотчӯена, эъмори чомаи ботамаддун, макотиб ва мадориси ба тақозои замон посухгӯ, таълим ва тарбияти ҷавонони болаёқат, ватанпараст, инсондӯст ва амсоли инҳо мебошад, ки таҷассуми насри он дар китоби *Наводир* дида мешавад:

*Қисса кутаҳ кун, ки рӯз охир шуду авқот рафт,
Мо мазо¹ бигзашт, ҳол аз ҳол шуд, офот рафт!
Шарҳи ҳоли худ бикардам арзаи соҳибдилон,
Хатм шуд Қуръону ҳарф аз сӯраву оёт рафт...².*

Вале фарёди ӯро зимомдорони султаи вақт намешунаванд, ӯро дар кунчи инзивову танҳой қарор медиҳанд, аз вучуди саршор аз фазлу маърифаташ меҳаросанд... ва ӯ бо сӯзу гудоз фарёд мезанад:

Ин нуктаҳоро ҳар кас нафаҳмад,

¹ Он чи гузашт (ما مضى).

² Нусхаи хаттии №3679/2, Инст. шарқшиносии ба номи А. Берунии АФ Ўзбекистон, поёни вар.1146, 115а.

Мурдам аз ин ғам, гаштам ҳалоко!

Мушаххасоти нусхаи дастнависи ашъори ба тозагӣ каишфшудаи Аҳмад Махдуми Дониш, ки дар ганҷурхонаи Институти Абӯрайҳон Берунӣ бо шумораи 3679/2 маҳфуз аст, мухтасаран чунин аст:

Дар ин дастнавис се асари манзум гунҷонида шудааст; девони нахустин ба Зухурӣ тааллуқ дошта барғҳои 1 б - 79 а – ро дар бар дорад; андозаи муқова: 15X26см., андозаи матн: 9X17см., хат- настаълиқи зебои Бухороӣ. Ҳар се дастнавис бо хатти як котиби хушнавис навишта шудааст. Дар ҷузъи саввуми ин дастнавис, ки бо намунаҳое аз ашъори Аттор (1526) Ҷалолуддини Балхӣ (154а), Мавлавӣ Ҷомӣ (161а – 162а), Исмати Бухороӣ (156а) ва... як газали бо жанри ширу шакар навиштаи Аҳмад махдум низ нигошта шудааст:

*Оғози мо ҳам аз туву анҷоми мо зи ту,
Минка-л-бидояту ва шайка – н- ниҳоято!¹
Сад бор тавба карда шикастӣ, чӣ гуямат...
Мин “Тавбаи-н-насӯҳ” лака-л-истиҳолато²!
Дониш кунузи фазл³ чӣ сон рӯ диҳад туро?
Анта-л-баъид... мо лака минҳо –л-аломато⁴, (164 б).*

*Ва ё мусаддаси тарҷеъбанди ӯ:
Донишо, бо ҷоми май кун хатм кори хеширо,
Об деҳ аз ҷуръаи май ҷӯйбори хеширо,
Металаб аз наишъаи мино мадори хеширо,
Дур кун аз сар ба тоси май хумори хеширо,
Офарин созанд то риндони ноком, ассалом,
То кунад Пири мугон сӯи ту пайғом ассалом! (165 а)⁵.*

Дар оғози “Наводир ул-вақоъ” Аҳмади Дониш аз котибони китобҳоаш шикоят намуда мегӯяд, ки онҳо аксари таълифоташро бо сахву хатоҳои зиёд истинсоҳ (нусхабардорӣ) карда, чоҳроеро ҳазф ва бар сафаҳоте низ аз худ иловаҳое нохушоянду нобарҷо ворид намудаанд. Аз ин рӯ тасмим мегирад, ки “Наводир...”-ро, ки беш аз 700 сах. аст, як бор аз ибтидо то интиҳо, худаш тозанавис кунад⁶.

Дар поёни нусха ӯ худро чунин муаррифӣ мекунад: ...тамом шуд тастир ва таълифи Аҳмад махдум бин ан-Носир ас-Сиддиқӣ ал-ҳанафӣ йавми чаҳоршанбе дар таърихи 17 шаҳри рабиъ-ул-аввали санаи 1298 ҳиҷрӣ...⁷.

Дар нусхаи дастнависи дигари ба қалами Дониш тааллуқ дошта (Зийҷи Аҳмади Дониш), ки мутгассифона пурра нест ва дар китобхонаи Абӯали ибни Синои шаҳри Бухоро таҳти рақами 997 ниғаддорӣ мешавад, китобдори дарбори Амир Олимхон китобу ному таҳаллуси ӯро чунин зикр мекунад: “Зийҷи Аҳмад Махдуми Қалла (Дониш)”⁸. Баҳори соли 2018 нависандаи ин сатрҳо бо гурӯҳи коршиносони нусхапажӯҳ зимни ковишҳои майдонӣ дар вилояту шаҳрҳои Ўзбекистон бо ин нусхаҳо

¹ Оғозу анҷоми мо аз ту оғоз ва бо ту анҷом мепазирад (منك البداية و إليك النهاية).

² “Тавбаи насӯҳ” - тавбаи холис ва содиқона (Фарҳанги ҷомеи қорбурди фарзон, таълифи Парвизи Атобақӣ, интишороти “Тоҷик”, Техрон, 1397х. ҷ.2, сах. 2716). Маънии мисраъ:... аз “Тавбаи насӯҳ”, ки пас аз чунин тавба кардан, дигар набояд ба он кори зишт даст бизанӣ, истиҳола кун! Истиҳола (الإستحالة) - муҳол ва ғайри мумкин будан (Фарҳанги ишорашуда, ҷ.1 сах.274): من توبة النصوح لك الإستحالة

³ Ганҷҳои илму дониш.

⁴ Ту аз ганҷҳои илму дониш бисёр дур ҳастӣ ва дар ту аз онҳо нишоне ҳам дида намешавад : (أنت البعيد، ما لك منها العلامة)

⁵ Муқоваи сабзранги ҳунари бо се муҳри тилоӣ 15,5 x26см., андозаи варақ 26x15, матн 9x19.

⁶ Китобхонаи Арки Бухоро, нусхаи дастнависи муаллиф, № 13943, вар. 3а.

⁷ Ҷамон манбаъ, вар. 372 б.

⁸ Китобхонаи ба номи Абӯ Алӣ ибни Синои Бухоро, нусхаи қаламии № 997.

дидор доштам ва аз он замон то ин дам ҳадафу орзуи таҳқиқ кардани ин китобҳо аз сар бадар намеравад...

Акнун, каме муфассалтар боз бармегардем ба тавсифи нусхаи қаламии девони Аҳмад махдум: асари дуввуми ин мучаллад, нусхаи зебо ва бо камоли маҳорати хаттотӣ каламӣ шудаи *“Девони ашъори Аҳмади Дониш”* буда, баргҳои 85 б - 145 б –ро ба ихтиво гирифтааст ва дар маҷмӯъ аз 120 саҳифа иборат аст. Нусха, асосан, бо ғазалу қасидаҳо ва матлаъу ташбибҳои пурмаъно ва сипас мухаммасу дигар анвои шеърҳои тоҷикии Дониш ва ширу шакараш (муламмаоти тоҷикию арабӣ) ораста гардида, ҳар сафҳа ба ҳисоби миёнгин аз даҳ сатр иборат аст; ашъор дар ду сутун оварда шудаанд. Аз иттилои дар барги 79 б сабт гардида *“тамма фий шаҳри Шаввол фий санати алфин ва миатайни ва сабъатин ва тисъийн (1297ҳ.) аз тарафи каминаи камтарин Муҳаммад Абдулҳафиз дар балдаи фоҳираи Бухорои шариф дар гузари Меҳтари Анбар...”* бармеояд, ки ин дастнавис моҳи Шавволи (октябри) соли 1880 дар Бухорои шариф аз ҷониби котибе бо номи *Муҳаммад Абдулҳафиз* китобат шудааст. Бояд зикр кард кард, ки Аҳмад махдуми Дониш дар донишномаи боарзишаш *“Наводиру-л-вақоъ”* таъкид кардааст, ки *ба ҷамъу тадвин кардани девони ашъораиш напардохтаст...*

Ин амр баёнгари он аст, Аҳмад Махдум бегумон ашъори зиёде навиштааст; шояд девону манзумаҳои дигаре низ дорад, ки онҳо дар байни баёзу мунтахабу маҷмӯаҳо, сафинаву ҷунгу амсоли ин гуна дастнависҳо дар ганҷурхонаҳои Ўзбекистон ва дигар кишварҳои ҳамсоя маҳфузанд. Албатта, намунаҳои аз маснавиёти шоир дар ҷоҳои мухталиф нашр шудаанд, ки яке аз онҳо *“Дар таърифи тӯи маликаи Рус”* унвон дошта, абёти зайл аз он аст :

...Дар ин асру овон шаҳи мулки рус,
Ки то кард бар тахти шоҳӣ чулус...
Фитирибурҷ то пойтахти ту шуд,
Биҳишти Ирам аз забонҳо бишуд,
Замин нест, ӯ воҷуна самост,
Ки дар ҳар қадам ахтари пурзиёст.
Дар ин шаҳр кас хур набинад бурун,
Зи бисёрии ҳусни оламфузун.

Ин маснавиӣ шоир зимни муаррифии шарҳиҳолии ӯ дар донишномаи электронии *“Википедияи тоҷикӣ”* низ оварда шудааст.

Аммо бо ин ҳама дастнорасӣ ба ин қабил нусхаҳо, садду мавонеи мутааддиди дигар роҳи таҳқиқро бастаанд ва ин гуна манобеи пояи илму адаби тоҷикро аз назари муҳаққиқин ба дур афканда¹.

Ба андешаи банда яке аз роҳҳои кашф кардани ашъору осори дигари ин бузургмарди илму адаби тоҷик, ҷустуҷӯи мушикофона, дақиқ ва пайваста дар баёзу сафина, ва мунтахаботи қаламии қарнҳои 19 ва 20 аст. Теъдоди баёзу даснависҳое, ки дар онҳо намунаи осори беш аз сад (ва аз он ҳам бештар) муаллиф нақл мегардад, дар ганҷинахонаҳои Ўзбекистон ҳаду канор надорад. Дуруст аст, ки дар миёни анбӯҳи ҷунин китобҳо пайдо кардани таснифе аз Аҳмад махдуми Дониш кори бисе захматталаб аст... Вале муҳаққиқини мо набояд ин мавзӯи муҳимро нодида бигиранд. Надидан ва наомӯхтани китобҳои як ҷунин адабмарди илму фарҳангу таърихи дирӯзаӣ тоҷикон, лаб ғурӯ бастан ва муаррифӣ накардани онҳо ба мардуми тоҷик, хосса ҷавонон, парда пӯшидан бар чехраи парерӯзаӣ илму адабу фарҳанги мост... дар ин масир мо бояд, ба қавли худи Дониш, *низоми таовун* ё ҳамкориҳои академии ҳешро бо

¹ Мисдоқи фикри боло, он тавре ки ишора шуд, асари саввуми ҳамин дастнависи №3679/3 (*баргҳои 146 а – 179 б*) аст, ки ба сурати баёз бо ашъори шуарои мухталиф, минҷумла як қасидаи Аҳмади Дониш низ, тадвин ва ораста гардидааст.

ин кишварҳо, ба вижа Ўзбекистон дар сатҳи давлатӣ, коршиносона, академӣ ва бо сафарҳои таҳқиқии нусхашиносони моҳири тоҷик ба ин китобхонаҳо роҳандозӣ кунем.

Шояд хонанда барҳақ саволе диҳад, ки чаро ин нусхаи ашъори дастнависи тӯли солҳои дароз аз назари муҳаққиқони дастнависшинос дур монда мавриди таҳқиқ қарор нагирифта аст?...

Ба ин савол банда, ба ҷуз бархе мавонеи расмие, ки пештар вучуд дошт ва ҳоло ба шарофати андешаҳои хирадмандонаи раҳбарони ду кишвари дӯст -Тоҷикистон ва Ўзбекистон- ҳама дарҳои таҳқиқоти осори ниёгон боз аст, танҳо як посухи муҳимми дигар дорам, ки он ҳам *камбуд ва ё набудани нусхашиносони мутахассису бомаҳорат ва варзидаи мероси хаттии ниёгонамон аст.*

Таҷрубаи беш аз 30-солаи ин ҷониб дар қовишу ташхису тавсифи нусхаҳои қуҳани арабиасос дар Институти дастхатҳои ба номи Ҳ.Сулаймонӣ, ганҷурхонаҳои Бухоро, Хоразм (Академияи Маъмун), китобхонаи Иҷон-Қалъаи Хева, Қарақолпокистон, Китобхонаи Абӯалӣ Сино, Донишгоҳ ва Арки Бухоро, маҳзанҳои қаламии Донишгоҳ ва Институти забонҳои хориҷии Самарқанд, Маркази Имом ал-Бухорӣ, Китобхонаи миллий ва ҳатто ганҷинагоҳи дар ҷаҳон машҳури Институти шарқшиносии ба номи А. Берунии АФ Ўзбекистон ва дигар китобхонаҳои хусусӣ, аз ҷумла ганҷинаи дастнависҳои шахсии шарқшиноси маъруфи Ўзбекистон, бостоншиноси маъруф доктор Бобур Аминов ва дигар китобхонаҳои хусусӣ нишон медиҳад, ки беш аз 70 дар сади ин нусхаҳо омӯхта ва феҳристинависи нашудаанд; ҳатто рӯйхати оддӣ сахеҳе надоранд... зиёда аз ин, дар баъзе аз феҳристу рӯйхатҳои мавҷудаи солҳо пешин навишташуда номи асар, муаллиф, мавзӯ, нави хат, қоғаз, таърихи китобат, котиб, музаҳҳиб, мусаввир ва амсоли ин маълумоти ҷун обу ҳаво, ҷун шиносномаи (паспорти) дастнавис зарурӣ, бо ғалату иштибоҳоти фаровон сабт гардидаанд... баъзан номи асар бо он иттилое, ки дар феҳрист, ё варақчаи маълумоти умумии нусха дода мешавад, куллан фарқ мекунад... ва ё умуман дар бораи ин гуна санадҳои дар китоб мавҷуд будаи дастнавис маълумоте дода намешавад... Ба қавли Ҳазрати Хоҷа Ҳофиз:

Салоҳи қор қучову мани хароб қучо...

Бубин тафовути раҳ аз қучост то ба қучо...

Ин нобасомонӣ, ин воқеияти ноҳуш, ин ҳақиқати талхи сарнавишти ба фаромӯшӣ супурдашудаи дастнависҳои қадимии тоҷикӣ ҳеҷ касро ба изтироб намеорад... на дар Тоҷикистон ва на дар диёри ҳамсоягон... Табиист, ки ҳеҷ олими дастхатшиносе аз кишварҳои ҳамҷивор (ин нукта ба ҳама кишварҳои ҳамсоя тааллуқ дорад) парвои эҳё, ва дар мавриди зарурат тарҷума ва муаррифии китобҳои моро надорад...дар ҳоле ки мо худ нисбати сарнавишти сарчашмаҳои хаттии худ ва, ҳадди ақалл, шиносоии онҳо ба мардум, бепарвову форигболам... Олимони ҳамсоя қори дуруст ҳам мекунад; агар дар дастнависи ба форсӣ-тоҷикӣ ва дар ҳамин сарзамин навишташуда (на дар Эрон, Покистон, Афғонистон, Ҳиндустон дигар мамолик) як варақ, ё як ҷумла ва ё як сатр роҷеъ ба таъриху илму фарҳанги худ маълумотеро ёбанд, он нусхро аз ғирбол меғузаронанд, тарҷума мекунад, ба мардумашон мешиносонанд; вале аз он ки муаллифи дастнавис зодаву парвардаи Мовароуннаҳр будаасту ба забони форсии тоҷикӣ асарашро навиштааст, сухане ба миён намеорад... танҳо як қайди кӯтоҳе мекунад, ки *"Рукопись написана на персидском языке"*

Дуруст аст, ки *"Рукопись написана на персидском языке"*, вале ҳақиқат бар он далолат мекунад ки аксари муаллифони дастнавиҳои ба форсии тоҷикӣ навишташуда аслан ба Эрон, Ҳинду Покистон сафаре накардаанд ва осори худро ба забони *тоҷикӣ* ва ё *форсии тоҷикӣ* навиштаанд. Таъбири рехтаву суфта ва аз нигоҳи академии шарқшиносони бузурги ҷаҳон пазируфтаи *"форсии тоҷикӣ"* ё *"форсӣ-тоҷикӣ"* ё *"тоҷикӣ"*, ки садсолаҳо мустаъмал буду ҳаст ва хоҳад буд, аҳёнан аз назари бархе аз *"феҳристиғорон"*-и имрӯзаи ҳамсоя дур мекӯнад... Ин қабил олимони барои бароати

худ ба як таъбир ва ё ҷумлаи басо бемаънӣ ва беасос чанг мезананд: “*чун дар он замон забони илму адаб, таъриху фарҳанг ва ҳукуматдорӣ форсӣ буд, ҳама ба форсӣ менавиштанду эҷоду ҳукуматдорӣ мекарданд*”. Вале аз ин нукта, ки барои ағлаби муаллифони дастхатҳои тоҷикии куҳан забони тоҷикӣ забони модариашон буду дар ҳамин Мовароуннаҳр зиндагӣ мекарданд ва ҳеҷ гоҳ Эрону Ҳинду Покистон ва... - ро надида буданд, сухане, ҳадди ақалл ишорате ба миён намеоранд...

Агар мо - муҳаққиқон, зиёӣён, мардум, давлату ҳукумати Тоҷикистон бар тибқи ин ҷумла ё таъбири беасос, ки ишора шуд, амал кунем, пуштибонони мероси аҷдоди худ набошем, фардо аз устод Айнӣ сар карда то Турсунзодаву Лоиқ ва дигар бузургмардони илму фарҳанги муосири тоҷикро низ бо таъбири “*онҳоро забонашон форсӣ буд*” таҳти шуоъ қарор медиҳанд ва аз он ки тоҷикӣ забони модарии онҳо буду ҳафт, забони мост, ҳарфе нахоҳанд зад. Ин аст воқеияти талхе, ки дар мавриди нусхаҳои қаламии тоҷикӣ то ба ҳол, баъзан, ба вуқӯ мепаивандад.

Лизо, мо бояд ва заруратан ба он анбӯҳи мероси хаттиамон, ки дар кишварҳои ҳамсоя маҳфузанд, бепарво набошем. Кӯшем, то роҳе дуруст, қонунӣ ва ҳамвореро бар рӯи ин ганчинаҳои бузургони худ боз кунем ва дар пайи таҳқиқи онҳо бошем; музокирот, гуфтушунидҳо, қарордодҳо барои ба даст овардани, ҳадди ақалл, нусхаи электронии онҳо бояд кори ҳамешагӣ, нафақат дар сатҳи муассисаҳои илмиву фарҳангӣ, балки, дар вақти зарурӣ, давлатӣ бошад. Ашъори ба қарибӣ ёфтшудаи Аҳмади Дониш танҳо қатрае аз баҳри илму ирфони мост. 3-ин рӯ, боястӣ камарҳои ҳиммат барбандем ва барои таҳаққуқи ин рисолати таърихӣ-эҳёи мероси хаттии худ гом бардорем; ин амр вазифаи ҳувиятшиносии мост.

Нависандаи ин сатрҳо кӯшидааст то ашъорро ба-д-он тартибе, ки дар дастхат нақл мегардад, оинавор биёрад, то бақорату таровати дастнавис, сухани ноби Аҳмад маҳдум маҳфуз бимонад. Дар дастнавис ашъор тибқи ҳуруфи таҳаҷҷӣ, яъне чун маъмул, батартиб, аввал бо қофияи **алиф, бо, то** ва то охири алифбо, оварда нашудаанд. Ин бар он гувоҳӣ медиҳад, ки котиб аз ҳаводорони ҳолиси Аҳмад маҳдум буда, ашъори ӯро тибқи писандиди завқи худ ва шояд аз китоби бузургтари дигари назми Дониш, ки кофтани ёфтани он ҳам вазифаи вичдонии мост, интихоб намуда нусхабардорӣ намудааст. Чаро ки ғазалу қасоид, мухаммасоту китъаву дигар анвои шеърӣ на ба як тартиби муайяни маъмул, балки бештар бо тақя бар муҳтавиёти маънавии осор оварда мешаванд ва чунин нусхаҳоро мо *мунтахаб, гулчин* ва гоҳе низ *маҷмуа* меномем. Фикри дар маҷмуа ҷойгузин шудани “*Девони Аҳмади Дониш*”-ро ҳамин нусхаи дастнависи №3679 –и ганчинахонаи Абурайҳони Берунӣ исбот мекунад: дар он ба ҷуз ин Девон, “*Девони Зухурӣ*” ва “*Баёз*”-и кӯчаке низ дар охири китоб, гунҷонида шудааст.

Дар тааммуқ ва мӯшиқофии саноеи маънавии сухан, сувари хаёл, дарёи донишҳои чомеъ ал-улуми Аҳмади Дониш дар арӯз, мусиқии сухан камтар пардохта шудааст, зеро ин амр басо муҳим ва як ҷанбаи маҳсуси таҳқиқ буда, вазифа ва рисолати дигари адабиётшиносони тоҷик аст.

Барои осонии дарки сухани шоир дар поварақ аксари вожаву таъбирҳо, мисраъ, ва ҷоҳое, байтҳои душворфаҳм ташреҳ гардида, навишти арабиашон низ оварда шудааст, то ошноёни бо хатти ниёғонамон ошно бар асли хатти арабиасос низ бингаранд ва қазоват кунанд; бинобарон, ки бештари сурудаҳои Дониш шарҳу тавзеҳталаб нестанд ва хеле раво, содда, салис, фасеҳ ва ба ибороти хеле тоҷикона навишта шудаанд, аз шарҳу тавзеҳоти зиёдатӣ худдорӣ шудааст, то хонандаи нуктадон худ дар баҳри алфозу маонӣ ғаввосӣ кунад ва аз ин дарёи маърифат бо ғўтазаниҳои худ дурру гуҳарҳои шохвор бароварад.

Ғазал, қасида, мухаммасот ва дигар анвои шеърӣ Аҳмад маҳдум аз дигар суханварон фарқ дорад; ӯ, хатто вақте ки ба каломи Ҳофиз, Бедил, Ҷомӣ ва ... таҳмис мебандад, пойбанди тақлид нест, озод аст:

Ҳофиз наям ман, Ҷомӣ каям ман ?...

Дар роҳи маънӣ уфтода хоко! (дар болои сатр: *як мушт хоко!*),

гоҳе низ ба ҷои сухани онҳо, гузинаи вожаи худро меорад; худаш бар ғазали худаш қасида, китъа, фард ва... меофарад; дар муламмаъоташ, ки ба арбию тоҷикӣ сириштааст, камоли донишу тасаллуташиро ба ин забонҳо медурахшонад.

Дар қорбурди орояхои маънавию лафзӣ, тарзи баёни онҳо дар зарфи камзарфи сухан, Дониш бо суханварони бузурги адаби ҳазорсолаи форсӣ-тоҷикӣ ҳамсанг аст; дар ибрази маънӣ аз ҳама ҳамнавьони муосири худ пештозу пешравтар аст; масалан, ӯ мусалламан “сабр”-ро “калиди хушнудӣ” медонад, вале сабри ҷаҳолатофарини тавъам бо тарсу танбалӣ - ро зиндони тамаддуну маърифат бармешуморад; ғанимат шумурдани вақт барои танзими умури ҷомеа, худшиносӣ, таҳзиби ахлоқ, барояш бисе муҳим аст, з-ин рӯ, на сабр, осӯдагӣ, форигболӣ, балки бесабрӣ, суръату шитоби огоҳона ва олимона пайи худшиносӣ, худсозӣ-ро дар фарорӯи мардум матраҳ мекунад:

Бесабрие, ки доштам охир натиҷа дод,

Инак маро расонд ба манзил шитобҳо¹.

Осӯдагӣ ба хоҳири Дониш намондааст,

Валлоҳу аълам аст қариб инқилобҳо.

Ва низ ба-д-ин мазмун мегӯяд:

Қисса кутаҳ кун, ки рӯз охир шуду авқот рафт,

Мо мазо² бигзашт, ҳол аз ҳол шуд, офот рафт!

Кишти мо нопухта шуд сармоёи мӯру малаҳ...

Хирмани мо қаҳ ҷудо нокарда бе ғаллот рафт...

Чӣ дар назм ва чӣ дар наср, худро навтироз, навпардоз номида, ҳазинаи андӯхтаҳои маънавияшро ба ранге дигар ҷилвагар месозад:

Наям Бедил, наям Ҳофиз, наям Саъдӣ, наям Ҷомӣ,

Ба ранги навтирозӣ медиҳам маҳзуни конамро.

Тамаъро маразе меҳисобад, ки агар диле мубталои он гардид, аз шарри он дар амон нахоҳад монд ва ҳамнавьонро ба аз беҳу бун кандани решаи ин беморӣ хидоят мекунад:

Аз тамаъ ҳаргиз наёсояд касе дар зери ҷарҳ,

Дониш аз дил дур кун ин риштаи авҳомро.

Ва мардумро ба шустушӯи ҷангу ғубори дил, мисли тамаъ ва ... бо собуни илму маърифат фаро меҳонад:

Дониш аз дил кай ғуборат мебарад ин шеваҳо,

Шустушӯе гар ҳамехоҳӣ, ба ин собун намо.

Ӯ аз он мушаввашу дар изтироб аст, ки ба дурру гавҳарҳои аз маҳзани ҷон, илму ирфон кандааш харидоре намеёбад:

Дар ин бозор шахси муштарӣ маъдум мебинам,

Харидоре намо аз лутф гавҳарҳои конамро.

Аҳмади Дониш, қабл аз ҳама, як ҷомеъбин, ҷомеъшинос, ҷомеъ ул-улум (энциклопедист), сухангӯи ботин ва ифшоғари дарду иллатҳои ҷомеа аст, на мулло ва на шоир ва на маънипарвар:

Нестам муллову шоир, ҳам на маънипарварам,

Андар ин иқлим охир чистам афҳомро...

“Маънипарвар” дар ин байт на ба маънои аҳли маънӣ, илму дониш, хирад аст, балки ба маънои сатҳан маънӣ пардоз қардан, маънинамой ё худнамой қардан,

¹ “Сабр, гоҳе, зиндони орзуҳост” – سجن الآمال ... الصبر (аз масалҳои арабӣ).

² Он чи ки гузашт.

парастии бутсифатонаи ноахлу нохалаф ва аъмоли замимаи онҳоро ситоиш кардан аст; ба қавли Аҳмад маҳдум, қиймати маънии ноб дар ин бозор ба арзан баробар аст:

Ҳеч фарқе нест дар бозори маънӣ халқро,
Дар баҳо бошад баробар арзану анҷири мо.

Адлу зулм-ро чун гургу чӯпон оинавор рӯ ба рӯи якдигар нишонда, бедодгариҳои дарбориёро нисбат ба мардум ифшо месозад:

Ту хоҳ адл куну хоҳ зулм, эй Дониш,
Иборатест, ки кофист гургу чӯпон аст.

Аз гуфтори беҳуда, бемаънигӯӣ, жожҳои, кирдорҳои ношоиста шикоят мекунад; лабу гӯшу дасти мардумро пур аз ҳарфу аъмоли ношоиста мебинад ва барои суханаш дар гӯши ин нохалафон як ҷои ҳолӣ ҳам намеёбад:

З-истимои қавли бечо гӯши мардум мумталист,
Ҷои ҳолӣ нест ҷо ёбад дар ӯ тазкири мо.

Мӯсии даврон шавӣ, ҳарфи ту кай созанд гӯш,
Мекашад охир замин ин ҷумларо Қоруннамо.

Чӣ хӯшу мухтасар дар мавриди одоби ҳештандорӣ, ҳусни ахлоқи ҳамидаи инсонӣ дар мулоқоту муомилот, зиёфатҳои расмӣ ва хусусӣ, хосса, вақте ки меҳмон дар кишвари мизбон аст, ҳарф мезанад; камоли ахлоқи одоби инсонӣ, дипломотиро ташвиқ мекунад; шояд ин байтҳо зимни сафоратмадорҳои пурбораш дар Петербург ва ё ҷашнорҳои мучаллалӣ амир, ки ўро дар ин мулоқотҳо ҳама чун садр, садри дониш эътироф мекарданд, иншо шуда бошанд:

Агарчӣ хона васеъ ҳасту мизбон хушдил,
Сабук нишастану барҳост ҳусни меҳмон аст!

Дар тору пуди вучуди Аҳмади Дониш ҳамеша хуни ҷавонмардӣ, футувват, ҷаҳду ҷадал барои тантанаи адолати иҷтимоӣ ҷӯш мезанад ва онро самарайи ҳаё, тавозуъ ва аз нишонаҳои иймону боварӣ меҳисобад:

Мечакад хуни футувват¹ аз ҷабинам рӯзу шаб,
Хондаам ҳарфи ҳаё аз дафтари хӯи Шумо.

Ошкоро аксари аҳли ҷоплуси он замони Бухороро ҳезпарвард хонда, ба ҷоҳилоне нисбат медиҳад, ки фарзонаи озода-ро аз ҳез ва шери нар-ро аз мода фарқ намекунанд... ва ҳар киро, ки ришу мӯйлаб дошта бошад, мард меҳонанд:

Ҳезпарварданд² аҳли ин замон аз тирагӣ,
Кай шиносанд ин гуруҳ фарзонаи озодаро...

Ришу сиблат ҳар киро диданд меҳонанд мард,
Фарқ натвонанд кардан шери нар то модаро!

Гоҳе низ ба Ҳочаи Шероз рӯ меоварад ва аз ӯ мадад меҷӯяд, то Ҳофиз бо назари анвари кимиёсараш бар ӯ бубинад..., то шояд суханаш аз ин тариқ ба гӯши мардум бирасад:

Касе надорад аз ин гуфтугӯ хабар, Ҳофиз,
Бикун ба Дониши беболупар назар, Ҳофиз,
Ки аз забони ту хуш гӯяд ин шакар, Ҳофиз,
Ҳасад чӣ мебарӣ эй сустназм, бар Ҳофиз,
Қабули хотиру лутфи сухан худодод аст!

Қасидаи муламмаи бо радифи “абас-абас...” - и ӯ оинадори вазъи риққатбори илму фарҳанг, мушкилоти ҷомеа, такроркорҳои қабех дар илму адаб ва эъмори ҷомеа, маддоҳҳои бутпарстонаи амиру вазир буда, гӯӣ ҳамин имрӯз низ моро ба он вомедорад, ки аз ин гуна тақлидкорӣҳо, мадҳу саноҳои ҷоплӯсона, ки офати пешрафту тараққист, бипарҳезем:

¹ Ҷавонмардӣ.

² Ҳез-марде, ки аз таносул бо зан очиз бошад.

Нон пӯхт дар танури риёзат нагашта гарм,

Акнун ки бар сарат табар омад, абас-абас...

Магар нон дар танур гарм нагашта мепазад?... На! Ин аст соддатарин парадоксгӯии Аҳмад махдум. Бар сари ноне,ки нопухта, хом ба дастархони мардум гузошта мешавад, дер ё зуд, ҳатман табар хоҳад расид, яъне аз суфра берунаш мекунад. Дар навтирозии калом, агар Мавлоно Тоҳир Ғании Кашмирӣ:

Бе риёзат нашавад нашъаи ирфон ҳосил,

То каду хушк нагардид, маи ноб наёфт

гуяд, Аҳмад махдум фаротар рафта “танури риёзат”¹ мегӯяд, то лафзу маъно оинадори ҷамоли ҳамдигар бошанд ва осонтар ба дили мардум расанд, дили шунавандаро бо маъно гарму равшан кунанд. Аз ин гуна навгӯӣ, навбаёнӣ, навнигарӣ, навнатичагирӣ ва дигар навтирозиҳои маънавию лафзӣ осори насрию назмии Аҳмад махдум, ба қавли худӣ ӯ, мумталиси (пур аст) ва он таълифот, ал-ҳақ, сазовори якчанд пажӯҳишҳои дақиқи адабиётшиносона, фалсафӣ, таърихӣ, ҷомеашиносонаи академӣ ва густурда мебошанд.

Мардум ба як ғазал абаси чанд гуфтаанд,

Чун мо кӣ гуфта як ғазал-андар абас, абас²...

Ё Раб! Ту пардаҳо мадарон рӯзи бозхост³,

Афғони мо, ки пардадар омад, абас-абас...

Дониш ханӯз тарки абасҳо намекунӣ,

Чандон ки мекунӣ, хабар омад, абас-абас...

Воқеан дар замони Аҳмад махдум аксари “уламову шуаро” олимони ва шоирони хирфай будаанд ва ҳунарашон ҳам ба ҷуз маддоҳӣ ва сутудани амиронӣ мадҳу саноӣ аёнӣ ашрофи ҷоҳил, кори дигаре набуда аст. Ӯ ҳаргиз иддаи олимиву шоирӣ намекунад, вале чун гоҳе ба сухани бархе аз ин қабил “олимону шоирон” менигарад, як мисраи сара, равону маънибаён, як фикри дархури дилу ҷони ҷомеа намеёбад:

Дошиш,

туро ба шеър чӣ нисбат, вале магар,

Дорӣ зи мисраи дигарон чанд мунтахаб?...

Ҳавобаландӣ, фахру фухур аз обову аҷлоди гузашта, аз насабро, ки аксари мо тоҷикон мутаассифона имрӯз низ дар ин сароб то ба гардан ғаркем, садди роҳи худшиносӣ, пешрафт ва бунёди ҷомеаи мутамаддину озод медонад:

То тоҷи ифтихору ҳаво н-афканад зи сар,

Мард аз насаб кучост шавад қобили ҳасаб?...

Забони Аҳмад дур аз ҳар гуна хушомадӯ чоплусгӯӣҳост; ӯ аз маддоҳиҳои бепоя дар “фазлу дониш”-и амире, хоне, волие, соҳибмансабе, ки ғолибан намунаи дурахшони ҷаҳолати Амрат будаанд, безор аст! Каломи ӯ ҳамвору мавзун, рангину дилнишин, пурмаъно ва басо тезу расост; на ҳар нотамому норасида тоби шунидани онро дорад:

Чӣ сон фусурдадилон тоби ҳарфи мо оранд?...,

Забони тез, ки дорем, ҷои пайкон аст!

Ӯ, агар гоҳе Бухороро манбаи илму ирфон хонад, гоҳи дигар онро мағоки зулмату ҷаҳолат, дучори нақбату фалокат ва асири парешониву зиллат медонад; мардумро зуд, бо шитоб чашм аз хоби гарони ғафлат кушудан ва ба шоҳроҳи тараккиву адолат пайвастан ҳидоят мекунад.

¹ “*Танури риёзат*” маҷозӣ маънавӣ ва ба маънои бурдбориву заҳматкашиҳо дар роҳи ба даст овардани ганҷи дониш аст.

² “*Абас*”-ҳои дуввум, гоҳе ба маънои *фои* ва *густурда* омадааст; маънии байт ин аст, ки чун мо, каси дигаре алайҳи абасгӯӣҳо, абаскориҳо, такроркориҳои нохуш қиём накардааст.

³ Рӯзи саволу ҷавоб, қиёмат.

Сарфи назар аз беътиной, таҷоҳули уламо ва кубарои дарбор нисбат ба фазлу дониши фавқуллодаи ӯ ва осори ҳанӯз дар замони зиндагиаш овозадор ва беш аз ин, гоҳе сонсури (манъу пахши) онҳо, китобҳо, дастурот, низомномаҳо, гулчинҳои ашъори ӯ дар байни мардум зуд пахш мешуданд; дар дарсҳои мадорису маҳофили адабӣ шогирдони бешумори маънидӯстдораш, бедилманишаш¹ маъникушоиҳои ӯро сабт мекарданд. Дар ин росто бедилшиноси ҷавони имрӯзаи мо, дуктур Нуралии Нурзод мефармоянд: “Аҳмади Дониш кушидааст, ки бештар ба мақсади тақарруби афзун пайдо намудан ба матлаби шоир парда аз руҳи рамзу киноети вожаҳо, таркибот бардорад, ба ин нисбат дар бештари мавриди тавфиқи шорехро метавон мушоҳида кард. Масалан хангоми шарҳи тафсири байти зерин:

Ба пастӣ то намонад шавк, ҷаҳде кун, ки хун гардӣ,
Чу об оинадори ранг гардад, пар бурун орад.

Нуктаи ҷолиби тавачҷуҳ он аст, ки байти мазкур дар ағлаби нашрҳои ахиран анҷомёфтаи Девони Бедил ба шакли зайл омадааст. Аз ҷумла, ҳатто яке аз нашрҳои, ки дар Ҳоланд аз ҷониби Абдулваҳҳоби Фоиз ва бар асоси муқобилаи як нусхаи хаттии маҳфуз дар китобхонаи Ризо Ромпур ва нашрҳои Бомбай ва Кобул ба анҷом расидааст, ин шакл ба ҷашм мерасад:

Ба пастӣ то бимонад шавк, ҷаҳде кун, ки хун гардӣ,
Чу об оинадори ранг гардад, пар бурун орад.

Аммо дар “Наводир ул вақоеъ” -и Аҳмади Дониш шакли саҳеҳи байт зикр ёфта, ки дар нусхаҳои куҳани девони шоир дида мешавад. Аз ҷумла дар нусхаи китобхонаи Ризо Ромпур (сах. 742) мо ба ҳамин шакл дучор мешавем ва шакли мутобиқ ба матлаби шоир ҳам ҳаст. Зеро аз тафсири Дониш ҳам дурустии ин шакли баён равшан мегардад.

Нахуст, аз мутолеаи шарҳи Дониш шакли саҳеҳи байт равшан мегардад, зеро ӯ таркиби байтро чунин зикр мекунад: “Таркиби иборатии «то шавк ба пасти баста намонад, ҷаҳде бикун, ки хун шавӣ, ҷунонки чун об оинадори ранг шавад, пар барорад».

Мурод аз пастӣ ҳолест, ки тарафи нучсу камоли он мусовӣ бошад. Шавк бошад киноя аз ҳаракат дар талаби камол аст ва хун гаштан мустаидд шудан барои ҳосил намудани дараҷаи камол.

Шарҳи муфассали байти мазкур аз ҷониби Дониш бошад саҳеҳ будани ҳамин шакли байтро ба субут мерасонад: “Шавк киноя аз ҳаракату талаби камол аст, хун гаштан мустаидд шудан аст барои иртиқои мадоричи камол. Ҷунончи ағзия дар вақте ки аз замин мерӯяд, чизест, ки орист аз сифати нуқсу камол, балки чиҳати нуқс ғолибтар аст, ки аз аклаш зарар мутаваққеъ бошад, ба шавку талаби нумув қобилияти ғизоӣ ҳосил мекунад ва ба илтизоми ҳаҷми қаср хун мегардад.

Ва чун хун гашт салоҳияти он пайдо мекунад, ки дар аъзову ҷаворихи ғозӣ сорию чорӣ шуда, боиси нашъунамои қувои зоҳирию ботинӣ гардад, ки маърифати ҳақоқиқӣ ашё вобаста бар он аст.

¹ Бояд ёдовар шуд, ки як дарси дигари Аҳмад маҳдум дар мадорису маҳофили онрӯза кашфи маъонии осори гузаштагон чун Фирдавсӣ, Хайём, Саной, Аттор, Саъдӣ, Мавлоно, Ҳофиз, Ҷомӣ то Бедил (ва шояд фаротар) буд. Дар *Наводир –ул-вақоеъ* аз тафсири осори назмии бузургони номбурда, аз ҷумла, тафсири байтҳои аз Мирзо Бедил низ, намунаҳои басо нодир нақл мегардад. Байтҳои аз ин бузургон меорад, ки мо бори аввал мешунавем (дар ин бора, Худо хоҳад, вақти дигаре хоҷем пардохт, Ф.М.). Барои иттилоӣ бештар рӯчуъ шавад ба асли нусхаи *Наводир –ул-вақоеъ*; ва дар мавриди бедилхонӣ р.ш.ба мақолаи ҷолиби дуктур Нуралии Нурзод “*Нақши маҳофили бедилхонӣ ва шарҳи ашъори Бедил*”, маҷаллаи Донишгоҳи давлатии Хучанд, 2018.

Пас, ту, ки гиёхе заиф дар мазраи офариниш рустай ва нуксу камолат мусовӣ аст, балки нуksi ту аз чихати таркиб ғолибтар аст, аз шавку талаб даст мадор ва* ба мучарради вучуд ҳамчу соири ҳайвонот қонеъ мабош ва чаҳде кун, ки истеъдоди камолот ба ҳам расонӣ, ки дар сифати эҷод ҳама ҳайвонот то чамодот бо ту баробаранд. Намебинӣ дар об, ки чавҳаре басит асту суфло, бинобар сиқл ҳамеша моил ба пастӣ аст, вакте ки оинадори ранг шавад ва ба шавку талаби нумувв ва рутбаи олий хулул дар ҷисм кунад, пар бурун меорад ва аз либоси азҳору ашҷор сар ба ҳаво мекашад ва аз рутбаи суфло мартабаи улво меёбад”.

Тафсири Аҳмади Дониш баёнгари он аст, ки чун сухан дар мавриди таъкиди он аст, ки то ин ки чаҳду талош ва кӯшиши ту дар пасти намонад, барои камолот кӯшиш намо. Аз ин чо равшан мегардад, ки дар сурати қабули шакли “бимонад” мантиқи байт ҳам халал меёбад. Ба ин хотир тахмин метавон зад, ки бар асоси шеваи амиқи кори шарху тафсири хеш, ки Дониш дар оғози ин бахши китоби хеш таъкид намудааст, нахуст бар пояи мутолеаи нусхаҳои нодир ва кӯҳани девони Бедил шакли саҳеҳи байтро барқарор ва барои тафсири хеш пазируфтааст.¹

Воқеан ҳам, осори насрии Аҳмад маҳдум оканда, оғуштаву сиришта бо шохбайтҳои бузургоне чун Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз, Бедил ва амсолашон буда каломашро намакин мегардонанд; дар аксар маворид, ӯ бидуни ҳеч тадоруку тайёрӣ, бадохатан байту фарду китъаҳои худро меорад; ҳаргиз дар мавриди шеъре гуфтан тайёрӣ намебинад, ҳатто таълифоти риёзӣ, ҳандасӣ, нучумии ӯ низ мисли “*Зийҷи Аҳмади Дониш*” бо беҳтарин насри гӯшнавози мусаччаъ, ки аз мартабати шеър бархӯрдор аст, ороставу пироста шудаанд.

Дар тасвири вақоеъ, падидаҳои зидду нақизи ботиниву зоҳирии Инсон, Аҳмад коргардони заррабин ва ҳамабин аст ва ҳеч ҷузъиёте аз нигоҳаш

мастур намемонад; ин аст ки мефармояд:

Сурати ислоҳ дур уфтода аз таҳрири мо,

Хомаи Монӣ надорад тоқати тасвири мо.

“... дар арзи як сол дар ин сӯи илм (наққошӣ) даромадам , аз он тараф берун рафтам ва ҳар чӣ ба қаламу паргор санноони нодиракор кунанд, карда аз имтиҳонот бароварда , ҳатто қоидаҳо ва зобитаҳо дар ин фан вазъ кардаанд, аз лавҳи ҷадвалу нақши сақф ва дар кашидани нақши офоқӣ ва хоричии иморат ва боғ ва бўстон ва ҳайати ҳайвонот ва инсон аз мурғу моҳӣ ва тарҳи дашту саҳро ва кӯҳу дарё ала-т-тафсил бар тахта расм намудам ба ҳаракоти мухталиф ва анвои мункасир ва навиштани катибаҳо бар ҳошияи иморат..”².

3-ин рӯст, ки анбуҳи шогирдону мухлисонаш рисолаву китобхояшро ҳамеша нусхабардорӣ, гоҳе ёддошт намуда дар байни мардум, равшанфикрони шарифи Бухоро ва дигар манотик паҳн менамуданд; намунаҳои хушнависи ӯро дар деворҳои дарбор, толорҳои мучллалӣ Арк, мадорису зиёратгоҳҳои бешумор пеши чашми мардум ба намоиш мегузоштанд. Хушбахтона, намунаҳои зиёде аз хушнависиҳои ӯ то рӯзҳои мо расидаанд, ки дар ганҷинаҳои Бухоро ва бархе манотиқи ҳамҷивор нигоҳдорӣ мешаванд.

Дар самти рости девори куҳантарин масҷиди Арк, дар тоблӯе бо хатти зебои Аҳмади Дониш ин байтҳои Мавлоно Ҷомӣ дар манқабати Хоҷа Баҳоуддини Нақшбанд ва хоки гуҳаррезу мардхеши Бухоро навишта шудааст:

¹ Нуралии Нурзод. *Аз Бедил то имрӯз*. – Хучанд: Нури маърифат, 2020. Саҳ. 150-151.

² Дониш А. *Порчаҳо аз “Наводир - ул-вақоеъ”*, Сталинобод, 1957.

Сикка, ки дар Ясрибу Батҳо заданд, Навбати охир ба Бухоро заданд. В-
он гуҳари пок на ҳар чо бувад, Маъдани он хоки Бухоро бувад!¹

Зимни сафаре 10-рӯза бо устоди шинохта ва маъруфи тоҷик, доктор Аскаралӣ Раҷабов (аз 10 то 20 июли соли 2019) ба ганҷинахонаҳои Арки Бухоро, китобхонаи Абӯ Алӣ ибни Сино, музеи Бухоро, китобхонаи донишгоҳи Бухоро ва дигар китобхонаҳои хусусӣ, ки дар онҳо анбӯхе аз осори бузургонамон, аз ҷумла Аҳмади Дониш, маҳфузанд, зеботарин дастнавиштаҳои ӯ аз китобхонаи Арк ба даста мон расид; ба унвони мисол бархе аз онҳо бо баргاردонишашон ба хатти тоҷикӣ нақл мегарданд:

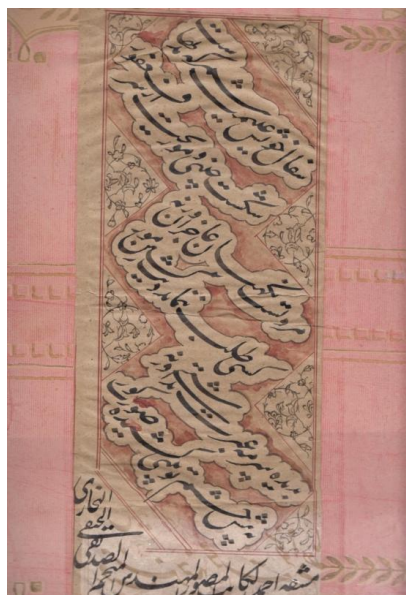
Ғазал аз Ҳофиз, дастнавиштаи панҷаи нигорини Дониш маҳфуз дар Арки Бухоро

Ғанимате шумар эй шамъ, васли парвона,
Ки ин муомила то субҳдам нахоҳад монд.
Суруди маҷлиси Ҷамшед гуфтаанд, ин буд,
Ки ҷоми бода биёвар, ки Ҷам нахоҳад монд...
Ман арчи дар назари ёр хоксор шудам...
Рақиб низ чунин муҳтарам нахоҳад монд...

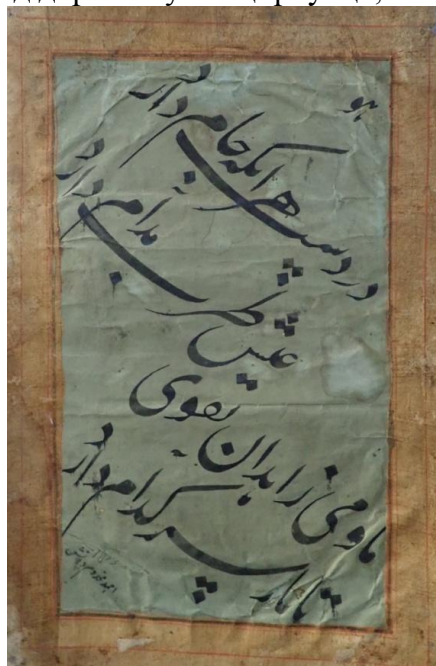
Байте аз Бедил ва ду байти охир аз Дониш; намунаи дигари дастнавиштаи Дониш

¹ Бахши 13-уми “Туҳфат –ул-аҳрор” дар манқабати Қутб –ут-тариқ, Ғавс –ул-хлойиқ Хоҷа Баҳо ул-милла ва-д-дин Муҳаммад ал-Бухорӣ ал-маъруф ба Нақшбанд (рӯҳашон шоду муқаддас бод!).

Сафоли хеш ғанимат шумар, ки муддатҳост,
Шикаст чиниву мӯ рехт аз сари Фағфғур.
Мурувват аст ниғаҳбони очизон, в-арна,
Касе талаб нанамояд диёр гаштани мӯр...
Ба дида сурмаи ғайрат бидоштӣ, в-арна,
Ба пеши чашм ту бинӣ кашида сурати гӯр...¹

Намунаи дастхатти Аҳмад дар тоблӯи чаҳоркунча, китобати соли 1276 ҳичрӣ

Дур аст ҳар он, кӣ чом дорад,
Айшу тараби мудом дорад.
Мову майи зоҳидони такво,
То ёр сари кадом дорад...(Аҳмад маҳдуми Дониш, санаи 1276 ҳичрӣ).

¹ Дар поён: *Машиқи Аҳмад ал-котиб ал-мусаввир ал муҳандис ал-мунаҷҷим ас-сиддиқӣ ал-ҳанафӣ ал бухорӣ*”” навишта шудааст; ду байти ахир мисоли равшан бар истиқлоли Дониш дар суҳанофарист.

Устодони бузурги асри Дониш, чун Садри Зиё, Садриддин Айнӣ, Зуфархон Чавҳаризода, Фитрат ва дигар маорифпарварони нимаи дуввуми қарни 19 ва аввали қарни 20 дар осорашон аз Аҳмад махдум, хеле андешида, санчида ва бо ҳурмату эҳтироми хосса ёд мекунанд; ба иттифоқи оро, ўро нодири даврон, модарзод мехонанд, гоҳе афсӯс ҳам мехӯранд, ки аз маҳзари бо илму амал орастаи Дониш натавонистаанд бештар баҳраманд шаванд...

“Маълум аст, ки дар он ошон дар Бухоро аз фикрҳои нав ва адабиёти ҳадида асаре набуд. Пас аълум мешавад, ки ин Модарзод ҳамаи афкорашро аз ғайри талқини касе ва китобе, маҳзи тадаббуру тафаккури худ маишат ва дунёро ҳосил кардааст”¹.

Ин суҳанони устод Айнӣ муҳимтарин санад бар ҳақиқатест, ки Аҳмади Донишро, бо тақя ба шавоҳиди воқеӣ, манобеи мавҷудаи катбӣ, бо истинод ба осори таҷаддудхоҳона, ислоҳотҷӯена ва низ навтирозиҳоҷаш дар назм, ки имрӯз каме ба он ишора шуд, дар сароғоз, саргах, сарсилсилаи адабиёти ҳадида медурахшонад! Ҳамаи дигар таҷаддудхоҳон, маорифпарварон, ислоҳотандешони баъдина, аҳли адаби тоҷик - чӣ дар назм ва чӣ дар наср- аз андешаҳои пурбори Махдум касби фуҷозоти маънавий кардаанд.

Мунаққид ва адабиётшиноси пешгом ва шинохтаи адабиёти навини тоҷик дар Ўзбекистон доктор Ҷумъа Ҳамроҳ дар китоби ба қарибӣ интишорёфтаи боарзишаш “Таърихи адабиёти навини тоҷик” дар боби ҳузури ҳамешагии ғоибонаи маънавии Аҳмад махдум дар маҳфилҳои маҷлисҳои адабӣ ва маорифпарваронаи Садри Зиё ба нақши осори Дониш дар бедорӣ ва ҳидояти силсилаи маорифпарварони баъдӣ таъкид варзида, мефармояд:

“Айнӣ маҳз ба воситаи маҳфилҳои адабии Садри Зиё бо ақоиди таҷаддудхоҳонаи Аҳмади Дониш ошно шуд. Садри Зиё ва ҳавлии ӯ барои инкишофи адабиёти пешқадами тоҷик дар ибтидои асри бистум нақши муҳим бозид ба буд. Пайванди Айнӣ бо ин мактаб алоқамандии ўро на танҳо бо равшанфикрони Бухоро зиёд кард, балки ўро ба роҳи таҷаддудхоҳӣ ҳидоят намуд. Маҳз Садри Зиё соли 1900 Айниро бо “Наводир –ул-вақоъ”-и Аҳмади Дониш ошно кард ва ин ошноӣ боиси “инқилоби фикрии Айнӣ” гардид”².

Метавон афзуд, ошноӣ бо осори Аҳмад махдум, нафақат ангега, базри Инқилоби маънавий дар дил, ҷаҳонбинии устод Айнӣ, балки дар дили ҳама ҳамасрон ва аз ӯ баъдомадагон кошт; барои ҳамаи равшанфикрони он замони начандон дур - чун Шамсиддин Шохин, Садри Зиё, Абдурауф Фитрат, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, Туғрал, Тошхоҷаи Асирӣ, Аҷзӣ, Савдо ва дигарон, Аҳмад махдуми Калла, ба иттифоқи орои аксарияти ишорашудагон, воқеан дар миёни онҳо Калла - сару сарварвар, намунаи ибратомӯзи донишу маърифат буд; ӯ фарде буд, ки зиндагиро вақфи касби илму амал, танзими умури фардӣ ва иҷтимоӣ, таҳзиби ахлоқ намуд.

Имрӯз низ ҷомеаи илмӣ, адабӣ, фарҳангӣ-ахлоқӣ, иҷтимоии мо ба омӯзишу густариш ва тарвиҷу ташвиқи осори ин Модарзод дар байни мардум, хосса ҷавонони мактабхону донишгоҳӣ, на камтар аз он рӯз, балки ба маротиб бештар, ниёз дорад! Зеро ки ӯ на ҳамчун Унсурӯлмаолӣ ва дигар муаллимони дурахшони ахлоқ, мудаббирон ва ҳидоятгарони дурандешии умури ҷомеаи замони худ, аз қаъри садсолаҳо ҳарф мезанад, балки аз даричаи таъриху адабу фарҳанги дирӯзи бо имрӯз пайвасти ногӯсасти тоҷикон, ўзбекон ва дигар ақвоми Мовароуннаҳр, аз наздик роҷеъ ба таърихи наздиқамон бо мо ҳарф мезанад. Байни мо ва Аҳмад махдум фосолаи зиёди замони нест. Ўро дар замони начандон дури ӯ, боиставу шоиста нашнохтанд, нашниданд,

¹ Айнӣ С. Намунаи адабиёти тоҷик. –М., 1926, Техрон, 2008.

² Ҷумъақул Ҳамроев. таърихи адабиёти навини тоҷик. Нашриёти Тамаддун. –Тошканд: 2015, саҳ. 52.

харчанд раъйиш, пешниҳодоту дастуроташ дар девонхонаҳои дарбор ҳарфи аввалро мезад ва ба назари эътибор пазируфта ва аҳёнан амалӣ ҳам мешуд.

Имрӯз омӯзиши ҳамаҷонибаи академӣ, густаришу талқини беҳтарин таълифоти Аҳмад маҳдум, хоссатан, ҳикмату ҳикояту саргузаштҳои ибратбахши дар китобҳои насрии ӯ омада, барои ҷомеа, хосса барои тарбияти насли ҷавон, танҳо мояи худогоҳӣ ва пешрафту тараққист.

Арсаи даврон надорад ҳеч хайрат, ғайр аз ин,
Чанд мазмуне ба даст орад зи таъби тези мо.
Дониш аз омодагӣ парво надорад субҳу шом,
Оламе асрор созад панбаи гулрезии мо.

Ашъори имрӯз ба даст расидаи Аҳмади Дониш як ҷузви кӯчаки афкори ӯ, оинадори бархе аз андешаҳои дар таълифоти насрӣ, аз ҷумла, “Наводир ал-вақоеъ”, мебошанд. Мусалламан ӯ ашъори дигаре низ дорад, ки бозёфти онҳо вазифаи вичдонии ҳар як олим ва равшанфикри мо мебошад. Умедворем, ки наشري ин Девони тозапайдо ҷомеаи илмӣ моро дар амри кашфи ҳазинаҳои дигари осори манзуму мансури ин адиб, олими бузург ва маорифпарвари номвар ташвику таҳриқ хоҳад бахшид ва дарҳои ҳазинаҳои дигари мероси илмӣ фарҳангии ниёгонамонро а рӯямон оз хоҳад кард:

Дониш, ҳазор бор туро сӯда карда чарх,
Ҳокат кунун зи сурмаи аҳли басар гузашт.

Маҳмудов Дилшод Абдухалил оглы,
(Қарши Гу Ӯзбекистан)

ПОНЯТИЕ ЦЕНТРАЛЬНОГО СОГДА И ЕГО СУЩНОСТЬ

Всестороннее исследование историко-культурных процессов, происходивших в разные периоды, является важным вопросом как в мировой истории, так и в историографии Средней Азии. В частности, многие историко-культурные области в разные исторические периоды играли важную роль в социально-экономическом, политическом и культурном развитии, миграционных процессах, этнокультурных связях. Одной из таких историко-культурных областей является Согдиана-Согд.

Под "Согдиана", "Согд" или "Согдийский край" понимается историческая территория, включающая в себя природно-географическую территорию в основном в бассейны рек Зарафшан и Кашкадарья. Если рассматривать это понятие, в основе которого лежит этногеографический смысл содержания "Согдийская населенная область", на отрезке времени от VII – VI веков до н. э. до поздней евековье, то становится очевидным, что в течение почти 2,5 тысяч лет оно в той или иной степени использовалось в письменных источниках на разных языках как определенный географический термин[1]. То есть, хотя и не очень широко, можно наблюдать, что даже в исторической литературе на персидском и тюркском языках, датируемой XVIII-XX вв. термин "Согд" сохранился как географическое название.

Согласно исследованиям Б.Эшова, Согдийская земля, занимавшая важное место в социально-экономической и политической жизни Средней Азии раннего железного века, упоминается в различных древних источниках под названиями Сугд, Сугуда, Согдиана. До сих пор нет четкого представления о происхождении этих имен и их значении. Некоторые исследователи (В.Томашек) полагают, что это название происходит от иранского слова "sus"-гореть, блестеть, излучать света, некоторые (О.Смирнова) считают, что термин "Гава сугуда" "дает значение" земля плодородных

оазисов". Возможно, самым древним регионом Согда была "Согдийская Гава", упоминаемая в книге Яшта Авесты. По некоторым данным (А.Сагдуллаев), Гава (Гау)-"бык", "стадо", связывается с Кашкадарьинским оазисом. Это слово сохранилось многократно во многих географических названиях области (Гавдара, Гаухона, Гаумурда, горы Гау, вершины Гау и др.)[2].

Этногеографический термин "Согд" употреблялся в узком и широком смысле как в древности, так и в средние века, на что оказали влияние политические и этнокультурные реалии разных эпох. То есть, миграционные процессы и политические изменения, происходившие в регионе, привели к расширению или более узкому употреблению понятия "Согд", и это обстоятельство нашло отражение в письменных источниках разного времени[3]. Как уже упоминалось выше, под "Согдом" понимаются земли, в основном в бассейне рек Зарафшан и Кашкадарья, а также окрестности Нуратинских гор, часть современной Джизакской области (историческая Уструшана), включенные в состав территории этой историко-географической области[4]. Кроме того, некоторые китайские источники свидетельствуют о том, что обширная территория, охватывающая области к юго-западу от Семиречье годов, начиная с провинции Тараз (Джамбул) и заканчивая областью к Ши (Кеш/Шахрисабз), была известна как Су-ли(Сугд)[5]. Конечно, такой подход не имел политического смысла, а скорее был обусловлен этнокультурными факторами.

На наш взгляд, термин Су-ли (Согд) в китайских источниках следует рассматривать как географический термин, употребляемый исходя из близости разговорного языка населения нескольких различных политико-административных единиц. В древнетюркских надписях, написанных почти через столетие после этого китайского путешественника, встречается слово "Согдак", под этим термином древние тюрки понимали в основном Согдийскую землю, простиравшуюся к югу от реки Сырдарья до Темир-капыга (железные ворота/Дарбанд, Сурханский оазис). В частности, описывая военные действия Тунюкук Кул-Тегина и Бильга - кагана против Согда и Тохаристана, предпринятые каганатом в 710-х годах, он отметил, что "чтобы привести в порядок Согдийский народ, мы прошли через Энчугуз (Сырдарью)и отправились в Темиркапыг".

Таким образом, первые сведения об исторической Согдийской земле начали появляться в письменных источниках на древнеперсидском, греческом и китайском языках в последнем тысячелетии до нашей эры, и очевидно, что такие сведения содержатся в источниках на согдийском, пахлавийском (среднеперсидском), древнетюркском, арабском, персидском и других языках, относящихся к раннему и поднему средневековью нашей эры. При сопоставлении информации на разных языках становится очевидным, что эта историко-географическая область включает в себя несколько областей и районов, расположенных в основном в бассейнах рек Зарафшан и Кашкадарьянын. Таджикистан и Узбекистан. Эта область, исходя из ее территориальных особенностей, в основном подразделялась на политико-административные единицы, такие как Самаркандская Согд или "Центральная Согд", Восточная Согд (Пенджикентская и прилегающая территории), Бухарская Согд или "Западная Согд" и Южная Согд (Кешская и Нахшабская).

Литература и источники:

1.Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Соч. Т. 1. - М.: тип., 1963. – С. С. 132-135; Нечаев А. Тюрко-согдийские отношения в среднеазиатской цивилизации в раннем средневековье. - Ташкент, ART-FLEX, 2010. – Б. 64-65.

2.Эшов Б. Ўзбекистан давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Биринчи китоб. Тошкент, Янги аср авлоди. 2019.Б.93.

3.Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия ... С. 131-151.

4. Район улолам (описание Мавераннахра). Перевод с персидского" предисловие" автор комментария и указателя географических названий О. Буриев. – Т.: Узбекистан, 2008. – Б. 9; Китаб ал-масалик ал-мамалик Истахри / / «Материалы по истории киргизов и киргизов». Отв. В.А. Ромодановский. - Бишкек, 2002. – С. 22; Нечаев А. Тюрко-согдийские отношения в среднеазиатской цивилизации в раннем средневековье ... Б. 8-9, 64-65.

5. Хужаев А. Некоторые сведения о согдах в китайских источниках // история Узбекистана " 2004 №1. – Б. 52-61; того же автора. Прибытие согдийцев в Китай // эхо из Могадишо, 2002. – №2 (14); Ходжаев А. Сведения по истории Ферганы ... – Б. 119.

Махмудова Нигора Баратовна,

Бухарский государственный университет. Доцент кафедры «Национальная идея, основы духовности и правовое образование»

Ермилова Ольга Юрьевна,

учитель истории. Заместитель директора по духовно-просветительской работе.

Школа № 21 г. Бухары

Примкулова Зарина Баратовна,

учитель экономики. Заместитель директора по духовно-просветительской работе. Школа №30 г. Бухары

**О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В
ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ ОТЧЁТОВ РЕВИЗИИ
К.К.ПАЛЕНА. 1908-1909Г.Г.).**

***Аннотация:** В статье рассматриваются колониционная политика в вопросах переселенческой политики Царской России в отношении Туркестанского края, на основе анализа отчетов ревизии сенатора К.К.Пален (1908-1909гг.). Рассматриваются действия переселенческих комиссий на территории края.*

***Ключевые слова:** переселенцы, ревизия, отчеты, политика, наставление, земля, комиссия, русификация, сенатор, администрация.*

С первых дней независимости Узбекистана, самым главным нашим богатством мы считаем мир, стабильность и спокойствие на своей земле. Нынешнее и будущие поколения должны сохранять это бесценное благо, добытое большим трудом и усилиями. Только тогда они смогут достичь намеченных целей и быть достойными своих предков. С обретением подлинной независимости в Узбекистане сложились благоприятные условия для всестороннего изучения истории нашей Родины, исторических источников. Возрождение нашего исторического прошлого – ответственная и сложная задача, стоящая перед исторической наукой. В свете этих задач изучение развития Туркестанского региона в условиях колониального режима

царской России является на сегодняшний день одной из актуальных проблем, требующих от историков новых глубоких исследований.

Завоевание Средней Азии стало компенсацией царскому правительству за тяжелое поражение в Крымской войне. Однако, завоевав огромную территорию с многочисленным населением, царской России, пришлось столкнуться с немалыми трудностями. Главными среди них были проблемы экономики, управления и русификации Туркестана. Неспособность царской администрации своевременно решить колонизационные проблемы вела к падению авторитета русской власти в глазах покоренных туземцев.

Несмотря на военную экспансию, царская администрация считала, что без массового переселения части христианского населения России в Туркестанский край достичь колонизаторских целей в этом огромном регионе с относительно многочисленным населением с многовековой высокой культурой, и сильными историческими традициями хозяйственной и общественной жизни будет невозможно. А наличие русской прослойки в колонии, представлялось надёжной гарантией успешного осуществления колониальной внутренней политики и утверждения стратегических позиции в отношении сопредельных со Средней Азией стран. Но всё же русское крестьянское переселение являлось проблемой, т.к. она породила противоречие между желанием заселить край русским элементом и стремлением сохранить спокойствие местного мусульманского населения. Противоречия выразилось главным образом в противостоянии центральной и местной администрации. Центральная администрация кроме укрепления русского элемента в Туркестане стремилась решить проблему избытка населения в центральных российских районах. Чиновники местной администрации, знакомые с местными условиями, хотя и желали русификации, опасались, что наплыв русского крестьянского населения в край, где отсутствовали свободные орошаемые земли вызовет беспорядки и волнения. Переселенческую политику царской России так же одобрял сенатор К.К.Пален, направленный в Туркестанский край для проведения ревизии, в 1908-1909г.г.. К анализу её результатов он подошёл особенно внимательно ввиду их огромной важности для укрепления позиций России на далёкой окраине. А так же данный важный стратегический вопрос был указан царём, в «особом наставлении сенатору, назначенному по Высочайшему повелению к производству ревизии Туркестанского края» за номером 12, для исследования и возможной подробной разработки следующих пунктов: «...Колонизационный вопрос. Существенный порядок заселения края русскими переселенцами. Отвод им земель. Качество последних. Приспособленность переселенцев к местным условиям хозяйства и меры к ознакомлению их с особенностями этих условий. Материальное и моральное положение находящихся ныне в крае переселенцев. Их самоуправление. Волостные суды, где таковые имеются. Отношения с туземцами. Земли, годные для отвода переселенцам; возможность увеличения их площади. Меры к тому, принимавшиеся до настоящего времени и необходимые в будущем. Что нужно для правильной и широкой постановки переселенческого дела...»[1]. К.К.Пален в результате исследования вышеуказанных задач, посвятил этому вопросу отдельный том, известный под названием «Отчёт по ревизии Туркестанского края, по Высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером Графом К.К.Паленом. Переселенческое дело в Туркестане» [2].

Высокопоставленный чиновник по должности и колонизатор по убеждениям, К.К.Пален принимал и одобрял идею царского правительства о заселении Туркестанского края русскими переселенцами и превращении его таким путём в один из источников силы государства новый «русский Туркестан». «При этом он, - писал он, - желательно достигнуть подъёма производительных сил края не ценою обременительных для центра государства затрат, а главным образом открытием окраины для частной предприимчивости и привлечения в неё капиталов как русских, так и иностранных [3] и сохранить значимость и действие статьи 136 Степного Положения, по которому лицам нехристианского вероисповедания, за исключением туземцев, приобретать земли

запрещается, ограничив понятие «туземец» указанием на то, что ими являются только уроженцы Семиреченской области и вообще лица киргизского происхождения» [4]. На основе анализа материалов ревизии сенатора К.К.Палена, можно наблюдать возникшие опасения царской администрации в отношении идеологического воздействия исламской религии на киргизов. Таким образом, могла возникнуть сплочённость сартов, татар и киргизов Семиречья, «...что по самому существу своему враждебное христианской культуре. Необходимо безотлагательно выработать систему мер, направленных к обеспечению действительного преобладания русской культуры среди киргизской массы» [5]. В связи с этим ещё Александр III, подписал 12 июня 1886г., новые правила, которыми было определено, «...к переселению в Туркестанский край допускаются исключительно русские подданные христианских вероисповеданий...» [6].

Во времена правления Николая II, центральная администрация, несмотря на сопротивление большинства представителей туркестанской администрации, так же стояла за продолжение крестьянской колонизации. Эту позицию разделял и Николай II, и на отчете военного губернатора Семиреченской области за 1904 г., где были написаны соображения по поводу устройства прибывших переселенцев, царь надписал: «надо настойчиво двигать колонизацию этого края» [7]. Резолюция дала сильный толчок переселенческой политике. Сырдарьинская и Семиреченская области были объявлены переселенческими районами. [8]. Сенатор К.К.Пален, тщательно ознакомившись с результатами заселения края русскими, пришёл к неутешительному выводу, что своим отношением к земле, к местному населению, именно переселенцы создали в начале XXв. напряжённую ситуацию в сельской местности Туркестана. «Обследованном русских селений, образованных в крае с 1870г., - говорилось в отчёте ревизии «Переселенческое дело в Туркестане», - установлено, что русские переселенцы из чернозёмных губерний применяют к почвам края хищнические приёмы земледелия, повышая их производительность. Исключительное плодородие местных почв выработало у приезжих небрежное отношение к земле, нежелание прилагать к ней даже тот труд, который они применяли на прежних местах поселения. Можно утверждать, что прибывшие и прибывающие переселенцы не могут извлечь из ценных земель даже части их возможностей и действующая система заселения свободных земель явно убыточна для государства»[9]. Такое нерациональное, хищническое отношение к плодородной, орошённой земле, запасы которой в регионе были очень ограниченны, вызвало особое возмущение рачительного помещика К.К.Палена. «На плодороднейшей почве Семиречья, - с негодованием писал он,- где при разнообразии природных богатств и при широком распространении искусственного орошения; могли бы с успехом процветать многие отрасли интенсивного хозяйства, русскими поселенцами ведётся хозяйство самое экстенсивное, с сохранением всех тех приёмов, которые, привели к таким тяжким последствиям в Европейской России»[10], а «текущая политика государства, не оживляя край в промышленном отношении, бессознательно готовит нам в ближайшем будущем серьезные аграрные затруднения на окраине и закладывает семена национальной розни в инородческом крае» [11].

Как убеждённый колонизатор К.К.Пален считал, что «русское владычество в Туркестане будет лучше охранено такими типом русской колонизации, при которой будет обеспечено тяготение туземного населения к русской власти и уважение его к её справедливым делам»[12]. Основной задачей крестьян-переселенцев он считал: «вести племена туземцев в круг христианских культурных понятий и форм быта, поднять богатство края повышением его производительных сил, создать из него богатую русскую колонию, а не нищую деревню». [13]. Поэтому его особенно интересовало, каково было влияние приезжих русских крестьян на быт, культуру местного населения, как складывались их взаимоотношения. Но детальное ознакомление проверяющих с ситуацией, сложившейся в сельской местности в результате массового бессистемного переселения безземельных, малоземельных, а главное, малоимущих крестьян,

сопровождаясь изъятием земель у коренного населения, пренебрежительным отношением к исконным его правам и привычному укладу жизни показало, что желаемого мира и благоденствия там не будет, а наоборот накапливается ненависть и агрессия.

К.К.Пален, так же вынужден был констатировать, что русские переселенцы, которые, как он считал, должны были стать в Туркестане «представителями более высоких форм экономической жизни»[14], не оправдали правительственных надежд. Единственным положительным моментом было то, что они показали туркестанским дехканам преимущество применения новых орудий труда – железных плугов, веялок, сенокосилок, жаток и др. и научили их пользоваться ими. Однако этим и ограничивалось положительное влияние переселенцев. «Постоянное общение с крестьянами в течение двух – трёх десятилетий,- пишет К.К.Пален,- нисколько не содействовало даже успехам туземцев в знании русского языка. Несмотря на тесные деловые сношения с русскими, даже понимание туземцами русского языка распространяется чрезвычайно медленно».[15] О влиянии местного населения на русских крестьян можно было говорить лишь в том отношении, что они переняли у коренного населения приёмы и методы выращивания хлопка и строительства оросительных систем. В отношении возможного нравственного влияния переселенцев, то они показали свой очень не высокий нравственный уровень и как, отмечает К.К.Пален: «к сожалению, не снискали себе уважения среди туземцев и всем беспорядочным укладом своей жизни нередко отвращают это население от принятия русских обычаев и русской культуры» [16]. Взвесив всё это, сенатор К.К.Пален приходит к горькому для метрополии выводу, что сложившаяся в крае ситуация делает совершенно недостижимой осуществление поставленной правительством цели – обрусения края «насильственным вкраплением русской народности»- через переселение, а надежда на нравственное и культурное влияние русских переселенцев на «тёмных инородцев оказалась пустым мечтанием» [17].

Нерешённость земельного вопроса на твёрдой законодательной основе, обеспечивающей каждому определённую и законность его владений, хищническое отношение переселенцев к земле, незаконный захват ими земель, уже освоенных и обрабатываемых коренным населением земель, пренебрежение переселенческих органов к исконным правам дехкан на эти земли и к привычному укладу их жизни создавали напряжённую социальную обстановку в среде сельского населения, причём исключительно на национальной почве.

Действия переселенческих комиссий переполошили коренное мусульманское население и туркестанскую администрацию. Военный губернатор Семиреченской области генерал-лейтенант Покотилло был вынужден обратиться в 1907 г. генерал-губернатору Гродекову, что «вся работа переселенческих чиновников идёт «на глаз»,... Переселенческая партия собирается наделить их орошенной, лучшей киргизской землей с усадьбами и пашнями. Результатом таких действий будет переход киргизов из нынешнего панического состояния: а)... к бунту; б) десятки тысяч новых переселенцев, которых устроить таким скороспелым образом уже не удастся, явятся в области грозной толпой голодных и обездоленных людей и в) казаки почувствуют горькую незаслуженную обиду, когда земли подлежащие отводу их станицам незаконным путём пойдут в руки переселенцев...» [18].

Этот назревающий аграрный конфликт на национальной почве сумел почувствовать и поднять тревогу, приехавший из Санкт – Петербурга сенатор К.К.Пален, а не местная колониальная администрация. «Ревизия приводит меня к убеждению, - пишет он в отчёте «Переселенческое дело», - что всякий рубль, затраченный из средств государственного казначейства на поддержание современных форм переселения, идёт не на пользу государству, а на создание в недалёком будущем аграрного кризиса на окраине в самой острой форме, так как он незамедлит, осложниться национальной рознею между неустроенным в земельном отношении

инородческим населением и неосмотрительно заброшенными в край русскими сельскими обывателями»[19]. По итогам проверки К.К.Пален делает жёсткий вывод, что причинами назревающего аграрного конфликта в Туркестане были –

1) Отсутствие в центре единого органа, руководящего колонизацией края. Он пишет: «Нельзя ожидать благоприятных результатов от сохранения практикуемого ныне распределения отдельных задач колонизации между различными ведомствами, так как 40-летний опыт в достаточной мере свидетельствует, что вследствие отсутствия в центре учреждения, объединяющего и детально осведомлённого о всех нуждах края, правительственные мероприятия, имеющие колонизационное значение, приобрели случайный характер, не успевают за ходом местной жизни, не всегда удовлетворяют её требования и не согласованы одно с другим»[20].

2) Неподготовленность Переселенческого управления к колонизации края, неумение правильно её осуществить. «Отрицательные результаты деятельности в крае Переселенческого управления,- записано в отчёте ревизии, в достаточной мере свидетельствуют о том, какую серьёзную опасность представляет вручение руководства делом колонизации учреждению, совершенно чуждому насущным местным интересам и преследующему, прежде всего, узко ведомственную цель выселения из центра на окраины возможно большего числа малоземельных или безземельных сельских обывателей и мещан, в видах ослабления аграрных затруднений внутри государства»[21]. Именно это стремление Переселенческого управления использовать Туркестан для переселения излишков населения из малоземельных губерний Европейской России было, по мнению сенатора, в корне неверным и к тому же совершенно непригодным из-за отсутствия чёткого плана кого и куда переселять.

Выход из назревающего аграрного конфликта сенатор К.К.Пален видел прежде всего в прекращении этого массового, бесцельного переселения в Туркестан излишков не обеспеченного землёй населения. «По моему мнению, - пишет он, - есть другой путь, по которому надлежит идти при колонизации Туркестана – более медленный, но зато более справедливый, дешёвый и верный, привлечь в край частную предприимчивость, ввести земли в гражданский оборот, создать облегчённый путь для переселения сильных представителей русской народности, которые смогут вложить в эксплуатацию богатств края свой труд и капитал, обеспечить господство в нём русской промышленности и торговли, одержать здесь победу гением народа, а не захватом обработанных земель через правительственные органы, разрушительная работа, которых уже в недалёком будущем будет возможна только под охраной военной силы»[22]. Это был действительно «дешёвый», «верный», но далеко не «справедливый» путь, предлагаемый великодержавным колонизатором, по превращению Туркестана в край, где будут уверено себя чувствовать и процветать русские крепкие кулацкие хозяйства и активные предприниматели, которые создадут желаемый «русский Туркестан» на окраине Российской империи.

Однако предложения сенатора К.К.Палена не находили сочувствия в правительстве.

В декабре 1910 г. был издан Закон об изъятии излишков земли у коренного населения, по которому правительство предоставило Переселенческому управлению право отчуждать земли кочевников под переселенческие участки. Переселенческие чиновники, пользуясь этим правом, отнимали у казахов не только пастбищные земли, но и места зимовок с обрабатываемыми землями.

Жалобы местного населения и местных администраторов на Переселенческое управление ни к чему не приводили. Таким образом, Переселенческое управление действовало только в интересах Царской России.

Литература:

1. Высочайше одобренное 18 июня 1908 года особое наставление сенатору, назначенному по Высочайшему повелению к производству ревизии Туркестанского края. /Туркестанские ведомости. 1908. № 153.

2. Отчёт по ревизии Туркестанского края, по Высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером Графом К.К.Паленом. Переселенческое дело в Туркестане. С-Петербург. Сенатская типография, 1910. 430с.

3. Пален К.К. Материалы к характеристике народного хозяйства. – С.413.

4. Пален К. К. Переселенческое дело в Туркестане.- С.14.

5. Пален К. К. Переселенческое дело в Туркестане.- С.13

6. ЦГА РУз., ф-И-1, оп. 11, д. 708, Л.-162.

7. Пален К.К. Переселенческое дело. – С.426.

8. Пален К.К. Переселенческое дело. – С.418- 419.

9. Пален К.К. Переселенческое дело. – С.416.

10. Пален К.К. Переселенческое дело. – С.150.

11. Пален К.К. Переселенческое дело. – С. 406.

12. Пален К.К. Переселенческое дело. – С.418.

13. Пален К.К. Переселенческое дело.– С.419.

14. Пален К.К. Переселенческое дело. – С.338.

15. Пален К.К. Переселенческое дело.– С.338.

16. Пален К.К. Переселенческое дело.– С.418.

17. Пален К.К. Переселенческое дело. – С.418.

18. Пален К.К. Переселенческое дело. – С.131-132.

19. Пален К.К. Переселенческое дело. – С.430.

20. Пален К.К. Переселенческое дело. – С.426.

21. Работы переселенческого управления в текущем году./ Ташкентский курьер. 1908. № 158.

22. Шарова П. Переселенческая политика царизма в Средней Азии // Исторические записки. №8, 1940, -С. 4-5;

Махмутходжаева Луиза Сайфуллоевна,

кандидат исторических наук, доцент, (Ташкентский филиал Российского
Экономического Университета
им. Г. В. Плеханова, г.Ташкент, Республика Узбекистан)

ЦИФРОВЫЕ СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

***Аннотация:** В статье проведен анализ образовательных цифровых платформ способствующих повышению качества обучения. На примере web-ресурсов исторического направления рассмотрены их возможности в качестве нового исследовательского инструментария историка.*

***Ключевые слова:** образование, онлайн, образовательные ресурсы, платформы, информационные технологии.*

В Республике Узбекистан еще до начала мировой пандемии в последние годы стало уделяться определенное внимание онлайн-обучению. В соответствии с Постановлением Президента Узбекистана Ширзиёева Ш.М. от 6 сентября 2018 года [1] в 2018 году предоставлено право всем вузам, учреждениям послевузовского образования, переподготовки и повышения квалификации кадров, независимо от их форм собственности и подведомственности, права организовывать дистанционное обучение. В результате была создана онлайн-платформа (<http://mt.edu.uz>) на базе

Центра внедрения электронного образования. На первом этапе дистанционное обучение планируется внедрять для заочного и вечернего направлений, а в последующих этапах - для других направлений. Параллельно Республиканская высшая школа бизнеса и управления имени Беруни (<https://rgsbm.uz/ru>) при Национальном агентстве проектного управления при президенте также создает онлайн-платформу для предоставления обучающимся возможности освоить учебный материал независимо от места их пребывания в соответствии с их интересами, способностями и потребностями, развитием профессиональных навыков на основе использования информационных технологий.

Как это ни парадоксально звучит, сегодня ни государственные программы, ни международные рейтинговые агентства, а мировой вирус выдвинул в приоритетные три тренда в образовании.

- Массовый перевод обучения в дистанционный формат;
- Необходимость наличия цифрового аналога своих лекций/занятий у каждого преподавателя
- Актуальность образовательных web – платформ.

Вступая в третье десятилетие XXI века, человечество сталкивается с таким количеством проблем и вопросов, что действительно трудно понять, на чем сосредоточиться. В быстро меняющемся мире, называемом VUCA это - акроним английских слов volatility (нестабильность), uncertainty (неопределенность), complexity (сложность) и ambiguity (неоднозначность) [2] мы должны попытаться переориентировать его на устойчивое развитие, то есть на новый способ действий, направленный на улучшение нашей окружающей среды. Однако изменение невозможно без обучения, так же как обучение невозможно без изменения.

Нынешние реалии, а именно карантин time в связи с пандемией COVID-19 вызвали необходимость кардинальной трансформации системы высшего образования, в том числе исторического, её новой парадигмы в современном цифровом обществе.

Данность сегодняшнего дня показала, что всё в истории имеет свое место и свое время. Модель, которая была традиционно хороша в XX веке, в условиях индустриального общества, когда образование представляла собой ориентацию на знание, умение, навыки, уходит в прошлое. В одном из своих интервью Патрик Гриффин, профессор Мельбурнского университета, руководитель международного научного проекта по оценке и преподаванию навыков и компетенций 21 века, сказал: «Навыки 21 века – направление, привлекающее внимание многих образованных людей в настоящее время. Суть концепции такова: ключевыми навыками, определявшими грамотность в индустриальную эпоху, были чтение, письмо и арифметика. В 21 же веке акценты смещаются в сторону умения критически мыслить, способности к взаимодействию и коммуникации, творческого подхода к делу. Многие исследователи добавляют к этому ещё и любознательность, хотя это, пожалуй, не столько навык, сколько качество, личная характеристика человека».[3]

Сегодня мир развивается в несколько раз быстрее, чем развивается образование. Значит гибкость не присуща системе образования как достаточно консервативной сфере общественных отношений. В условиях нынешнего кризиса стало очевидным что, традиционная система образования с ее существенно отложенными во времени эффектами не успевает перестраиваться под задачи цифровой трансформации. В связи с бурным развитием сегмента онлайн-образования все большую значимость для образовательного процесса начинает приобретать многоканальность - возможность получать знания из разных источников, через офлайн и онлайн-каналы. Последний предусматривает использование образовательных ресурсов, открывающих доступ к качественному образовательному контенту вне границ государств, вне зависимости от финансового положения и социальных статусов. В этом контексте для получения качественного образования и построения карьеры первостепенными становятся вопросы персональной мотивации и самодисциплины, объединяемые понятием

«эмоциональный интеллект» — одним из ключевых элементов soft skills (гибких навыков). Настоящее образование начинается там, где есть внутренняя потребность учиться, интерес и креатив.

Как это ни парадоксально звучит, сегодня не международные рейтинговые агентства, а мировой вирус выдвинул в приоритетные 3 тренда в образовании.

1. Массовый перевод обучения в дистанционный формат;

2. Необходимость наличия цифрового аналога своих лекций/занятий у каждого преподавателя

3. Актуальность образовательных web – платформ.

Понятие «образовательная платформа» уверенно вошло в жизнь исследователей, педагогов и студентов. Образовательная web-платформа» - это ограниченный, лично ориентированный интернет-ресурс или ограниченная интерактивная сеть подобных, полностью посвященный вопросам образования и развития, непременно содержащий учебные материалы. Образовательные web-платформы предоставляют возможность получать знания, когда возникнет в них потребность, не выходя из дома.

В целом образовательные web – платформы в мире - достаточно популярное и развитое явление. Это проявляется в вовлечении актуальных учебных программ с аналоговыми информационными ресурсами в образовательную практику университетов.

Широкую популярность приобрел проект Coursera (<https://ru.coursera.org/>), основанный в 2012 г. профессорами информатики Стенфордского университета Andrew Ng и Daphne Koller. Платформа Coursera сегодня мировой проект, объединяющий более 190 образовательных учреждений. Помимо Coursera в глобальной сети есть несколько десятков онлайн курсов, дающих возможность получить образование разных уровней через Интернет, учиться онлайн в ведущих университетах мира, пополнять и закреплять имеющиеся знания, участвовать в профессиональных олимпиадах, семинарах, конкурсах, обмениваться знаниями и опытом с коллегами. Образовательные платформы — одна из ниш в онлайн-образовании. Это большой диапазон самых разных проектов: от поддерживаемого государством, организованного наиболее крупными университетами отдельной страны до небольшого сайта, созданного педагогами и студентами в целях изучения одной дисциплины. Эти интернет-проекты позволяют создать виртуальное образовательное пространство учреждений и делают его доступным для всех интернет-пользователей. Главная цель образовательных платформ привлечь интерес обучающегося самостоятельно стремиться к знаниям и учиться новому.

На современном этапе развития технологий заинтересованному учащемуся доступна любая информация (историческая, философская, политологическая и т.д.), от многочисленных справочников и энциклопедий до телепередач и международной сети «Интернет». Именно поэтому заинтересовать учащихся прежними средствами и приемами удастся далеко не всегда.

Новые возможности онлайн доступа к оцифрованным источникам порождают повышение спроса на расширение арсенала исследовательских инструментов, ориентированных на обработку и анализ вводимых в научный оборот информационных массивов, поиск релевантной информации.

На наш взгляд, историк XXI века помимо базовых исторических знаний, должен обладать необходимыми компетенциями (soft skills) в числе которых, умение работать удаленно, быть профессионалом big data – уметь собирать и распоряжаться с большим объемом информации, самообучаться, знать основы IT технологий и др.

Цель современного образования сформировать у обучающихся умение и навыки самообучения и саморазвития. И в этом плане образовательные web – платформы имеют такое преимущество. Центром изучения истории и новых медиа Роя Розенцвайга (RRCHNM) при университете Джорджа Мейсона (США) были

разработаны, в частности, два известных бесплатных программных продукта с открытым исходным кодом: Zotero и Omeka ориентированных на будущих историков.[4] Zotero (<https://www.zotero.org/>) – это программа, позволяющая подбирать в сети цитаты со ссылкой на источники, сохранять веб-страницы, видео, ссылки на релевантные материалы в Интернете, формировать персональные тематические библиографические списки, использовать теги и т.д. Omeka (<https://omeka.org>) – онлайн продукт, имеющий функции издательской веб-платформы, ориентированной на потребности музеев, исследователей, любителей истории, образовательных структур. Достоинством этой разработки является простота и доступность работы в данной программной среде в целях подготовки онлайн публикаций, создания цифровых коллекций. Использование технологий Web 2.0 при разработке сайтов историко-культурного содержания на платформе Omeka создает возможности для интерактивного режима и активного вовлечения пользователей при реализации проектов в русле публичной истории и открытого образования.

В 2018 году издание «ТНЕ» (Time higher education) опубликовало доклад, в котором был проведен опрос среди 45 университетов и 63% респондентов ответили что, вероятнее всего только элитные университеты смогут перейти на онлайн преподавание к 2030 году. Но нынешние реалии показывают, что COVID-19 ускорил эту ситуацию как минимум на 10 лет и в чрезвычайных обстоятельствах мы вынуждены переходить на дистанционное, он-лайн преподавание.[5] При онлайн обучении студенты стали больше самостоятельно работать и развиваться. Сейчас в силу сложившейся ситуации, они вынуждены самостоятельно искать и анализировать, а также обобщать учебный материал.

В университетах Республики Узбекистан на данном этапе нет кафедр, в названии которых содержится упоминание цифровых гуманитарных наук. Реальность сегодняшнего времени настоятельно диктует создание направления «Цифровая история» ориентированной на подготовку новых историков обладающих всеми компетенциями (soft skills) XXI века и способных адаптироваться в быстро меняющемся мире.

Можно выделить 10 основных трендов в современной образовательной онлайн среде:

1. Индивидуальные образовательные траектории

В основе лежит идея максимально персонализированного плана развития для каждого учащегося. В каждой теме есть базовые знания, изучение которых обязательно для успешного обучения. Но при этом возможность прокачивать дополнительные навыки по смежным темам значительно увеличивает ценность курсов. При подготовке курса предусмотрите возможность учащимся самим компоновать состав и количество блоков, присоединяемых к основному. Модульная система поможет выстроить собственную траекторию роста и отсеять лишнюю информацию. Порой можно достичь впечатляющих результатов, двигаясь по индивидуальной траектории.

2. Мобильность в обучении

На данный момент учащиеся не могут проводить 100% учебного времени за стационарным компьютером, у некоторых просто нет такового. Плюс мы уже привыкли использовать каждую свободную минуту для получения новой информации с экрана смартфона, и при создании курса стоит учитывать это. В дороге, перед сном или сидя в очереди — в любой непонятной ситуации можно учиться, если у курса есть мобильная версия.

3. Переход на микроформаты

Полуторочасовые уроки, наполненные разрозненной информацией и тонной «воды», канули в Лету. Теперь от аудитории идет запрос на короткие (10-15 минут) видео и небольшие текстовые выкладки с практическим заданием в конце. Главное, чтобы такие «короткометражки» были концентрированными по смыслу и освещали

одну тему. Следует помнить, что нельзя объять необъятное. Если нужно дать большой объем информации, то стоит разделить его на части и создать серию из обучающих видео в микроформате. Снимая видео для курса, помните, что главное – вовремя остановиться.

4. Больше обратной связи

Учащиеся должны чувствовать поддержку и связь с вашей командой. Они должны понимать, что не брошены на произвол судьбы и не оставлены один на один с программой. Необходимы кураторы, чтобы своевременно давать обратную связь, отвечать на неизбежно возникающие вопросы и разбирать домашние задания. Общение с наставниками поможет группе достичь желаемых результатов и снимет негатив, если он возникнет.

5. Нетворкинг и активное сообщество учащихся

Обучение в группе предполагает не только общение с преподавателем, но и с другими учениками. Обмен опытом, знаниями и мнениями держит людей в едином информационном поле, помогающем лучше усваивать материал. Кроме того, нетворкинг — работающий способ завести новые знакомства, заполнить деловых партнеров и даже завести новых друзей.

6. Ориентир на практику

Зачем люди учатся? Чтобы в дальнейшем полученные знания превратить в доход. Вряд ли захочется тратить свое время на бесполезную информацию, не имеющую отношения к действительности. Поэтому важно включить в курс побольше практических кейсов и адаптировать их под текущую ситуацию, чтобы слушатели применили схемы в работе и начали зарабатывать (в идеале — уже во время обучения). Помните, ваши ученики начинают учиться, чтобы улучшить свою жизнь и заработать.

7. Стажировка пойдет студентам на пользу

Погружение в профессиональную среду станет тренировкой для новичков. Попробовать силы в реальных обстоятельствах и проявить себя — вот цель каждого начинающего специалиста. Дайте им такую возможность, и ценность программы возрастет в разы.

8. Иногда стоит выходить в офлайн

Обучение в онлайн-режиме — это практично, но не стоит забывать о живом общении. Сочетание двух форматов — онлайн и офлайн — дает лучшие результаты, чем погружение в тему исключительно через экран монитора. Встречи с лекторами и экспертами курса дают слушателям дополнительный заряд уверенности в себе и массу новых впечатлений.

9. Разнообразие форматов в рамках одного курса

Не закикливайтесь на одном способе подачи информации. Плохо, если курс состоит исключительно из видеороликов, аудиозаписей или текстов в pdf. Точное попадание будет, если информационный модуль включит в себя и видео, и тест, и лайфхаки, и учебные тетради, и другие виды освоения нового.

10. Учиться через игры

Элемент юмора и расслабления благоприятно влияет на усвоении новой информации. Геймификация обучения принесет элемент неожиданности в процесс и позволит аудитории слегка расслабиться и увлечься темой через игру. Но перебарщивать не стоит. Все-таки постигать серьезные вещи лучше без избыточного релакса.

Перечисленные тренды будут работать на вас, если добавить к ним собственный опыт и действительно полезную информацию. Тогда ваш курс получит массу восторженных отзывов.

Резюмируя вышесказанное, можно заключить, что кризис пошел на пользу образованию. Безусловно, после пандемии высшее образование уже не будет прежним. Эксперты по образовательной политике считают, что после её окончания учебные

заведения не захотят полностью возвращаться к привычному формату обучения. Онлайн-образование в формате цифровых образовательных платформ, резко вырвавшись вперед, создаст конкуренцию традиционному образованию. XXI век уже назван веком информационных технологий. Сегодня сложилась беспрецедентная ситуация, такого не было уже достаточно давно, чтобы весь мир ушел на карантин. И несмотря на все негативные последствия данной ситуации для здоровья людей, для экономики, это определенный знаковый период для всей сферы образования. Потому, как мы уже убедились, нет пути назад, достигнута точка не возврата, и мы все переходим на совершенно новые форматы преподавания и обучения.

Литература

1. Bennis, Warren; Nanus, Burt(1985). Leaders: Strategies for Taking Charge.
2. Бородкин Л.И. Историк и мир (больших) данных: вызовы цифрового поворота // Историческая информатика. – 2019. – № 3. – С. 14 - 30. DOI: 10.7256/2585-7797.2019.3.31383. Режим доступа: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=31383
3. Махмутходжаева Л.С. Преподавание во время кризиса – новые тренды // Сборник трудов XIV международной научно-практической конференции «Современные инновационные технологии и проблемы устойчивого развития в условиях цифровой экономики». – Минск. 2020.
4. Постановление Президента РУз Мирзиёева Ш.М. от 06.09.2018 г. О дополнительных мерах по совершенствованию системы подготовки, переподготовки и повышения квалификации кадров в области корпоративного, проектного управления и государственных закупок. Режим доступа: <http://uza.uz/ru/documents/o-dopolnitelnykh-merakh-po-sovershenstvovaniyu-sistemy-podgo-06-09-2018>
5. Режим доступа: <https://www.coursera.org/lecture/atc21s/5-3-interview-patrick-griffin-and-esther-care-discuss-cps-slXcc>

Махкамов С.С.,

муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳии таърихи халқи тоҷики МДТ
«ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров»

МУНОСИБАТҲОИ ЗАМИНДОРӢ ВА НИЗОМИ АНДОЗБАНДИ ДАР УСТРУШАНА

Уструшана яке аз вилоятҳои дорои таърих ва фарҳанги пурғановати Осиёи Марказӣ махсуб ёфта, нақш ва мақоми он тамаддуни халқҳои ин минтақа муҳим арзёбӣ мегардад. Ҳудуди чуғрофӣи он қисми зиёди минтақаи Мовароуннаҳрро фаро гирифта буд, ки ҳоло ба марзи се кишварҳои ҳамсои Осиёи Марказӣ – Тоҷикистон (қисми шимолии он: ноҳия ва шаҳри имрӯзаи Кӯхистони Мастҷох, Айнӣ, Шаҳристон, Истаравшан, Деваштич, Зафаробод, Ҷ.Расулов), Ўзбекистон (вилоятҳои Сирдарё, Зомин, Қизилқӯрғон), Қирғизистон (ноҳияи Лайлаки вилояти Боткент) тақсим шудааст.

Ҳанӯз дар аввалҳои асрҳои миёна дар Уструшана муносибатҳои феодалии инкишоф ёфта буд. Дар натиҷаи он муносибати иҷтимоӣ-иқтисодӣ пеш рафта, кишоварзӣ ва заминдорӣ ривоч меёбад. Минбаъд чараёни ҳаёти иқтисодӣ ва хоҷагии мамлакат аз рӯи ин низом пеш рафта, дар замони Сомониён низ идома ёфт. Уструшана яке аз вилоятҳои бузург ва муҳими қаламрави Сомониён махсуб меёфт.

Мақсад ва вазифаи гузориши мазкур таҳлилу баррасии яке аз соҳаҳои ҳаёти иқтисодӣ – кишоварзӣ, заминдорӣ ва низоми андозситонии мулки Уструшани давлати Сомониён мебошад.

Азбаски давлати Сомониён кишвари феодалӣ маҳсуб меёфт, бештари даромади иқтисодии он аз заминдорӣ манша мегирифт. Бинобар ин дар аҳди Сомониён ҳуқуқ ва меъёрҳои истифодаи маҳсули замин мавҷуд буда, онро музориат меномиданд. Зеро замин яке аз сарчашмаи асосии даромади хазинаи давлатиро ташкил мекард. Дар ин давра панҷ намуди замин: заминҳои муқаддас ё хирочӣ, заминҳои хоричӣ, мулкҳо, иқтоъ ва вақф, яъне заминҳои муассисоти динии мусулмониро дар бар мегирифт.

Заминҳои муқаддас ё хирочӣ гурӯҳи заминҳои маркази исломӣ буданд, ки дар онҳо ҳазрати Муҳаммад (с) зиндагӣ намуда, қадам ниҳодааст. Ин гуна заминҳо берун аз хариду фурӯш буданд. Ин намуди замин дар аҳди Сомониён хеле кам ба назар мерасид, зеро ин гуна заминҳо ба кишварҳои арабӣ бештар ба назар мерасиданд.

Заминҳои хоричӣ заминҳои буданд, ки арабҳо дар кишваркушоӣ ва ғазавоташон аз худ карда буданд. Минбаъд аз ин гуна заминҳои буданд, ки ба умарову фузалои худ дода буданд, ба халифа андоз меоданд.

Мулкҳои заминҳои амирон ва феодалони калон буданд. Қисме аз заминҳо аз тарафи амирон ба иқтоъ ва қисми дигар ба ичора ва ё истифода дода мешуд. Феодалони калон ва дарборӣ низ заминҳои хеле зиёд доштанд ва деҳқонони майда ба онҳо хизмат менамуданд. Соҳибмулкони заминро ҳамчун моликияти хусусӣ истифода мебарданд.

Яке аз шакли дигари заминдорӣ аҳди Сомониён иқтоъ буд. Соҳибони заминҳои иқтоъ, яъне инъомгардида онҳое, ки дар назди амир ва давлат хизматҳои шоён кардаанд, дода мешуд. Минбаъд соҳибони мулкҳои иқтоъ хирочу андозҳои мулки инъомгирифтаашро соҳибгардида, аз ҳокимияти марказӣ сарпечӣ мекарданд ва чун мулки хизматчиён ба ворисонашон ба таври мерос боқӣ мемонд.

Заминҳои буданд, ки дар тобеият ба масҷиду мадрасаҳоро вақф меномиданд. Инчунин дар ин давра дигар намуди заминҳо «ат-тилчаъ» ва «тӯъма» низ вучуд доштанд.

Заминҳои барои ҳимоя аз маҷбуриятҳои тоқатфарсои феодалӣ ба заминдорони калон ба гарав дода мешуд, «илчаъ» ва ё «ат-тилчаъ» номида мешуд. Мақсад аз чунин гаравгонгирии замин ҳимоя намудани ҳуқуқи моликият дар шароитҳои вазнин буд.

Тӯъма шакли дигари заминдорӣ аҳди Сомониён буд, ки онро шахс умрбод ҳадя мегирифт. Соҳиби ин мулк вазифадор буд, ки қисми даромади заминро ба тӯҳфадиҳада чун хироч супорад¹.

Барои гирифтани ҳосил хубу дилхоҳ пеш аз ҳама ба роҳ мондани обёрии заминҳо ҷойи маҳсусро ишғол менамояд. Дар ин ҷо обёрии сунъӣ ва истифодаи обҳои дарёҳо ва шохобҳои онро дар назар гирифт. Дар обёрии сунъӣ каналҳо, коҳрезҳо, хавзҳо ба кишоварзон хизмат мерасониданд. Масалан, Туксони Каҳрез дар Бунчикат яке аз роҳи обёрикунандаи шаҳр маҳсуб меёфт. Ҳамчунин дар ҳавзаҳои болоии Зарафшон ва ҳавзаҳои рудхонаи Мастҷоҳ ва Искандардарё нишонае аз садҳо ва обанборҳо ёфт шудааст², ки онҳо дар ҳудуди чуғрофии Уструшани замони Сомониён қарор доштанд.

Дар замони Сомониён барои кандани каналҳо ва обёрии заминҳо маблағҳои муайян ҷудо карда мешуд. Аз ҷумла, тибқи маълумоти Табарӣ дар замони ҳукмронии Яҳё ибни Асад (ваф. с. 856) дар Чочу Уструшани халифа Муътасим (с.795-839) ду миллион дирҳам барои ҳафти наҳре дар Чоч, ки дар оғози ислом баста шуда ва аҳолиро

¹ Донишномаи Сомониён. – Ҷилди 2. – С. 443-444.

² Неъматов, Н. Давлати Сомониён/Н.Неъматов. – С. 76; Ночӣ, М. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён/М.Ночӣ. – С. 557.

дучори камобӣ ва зиён сохта буд, пардохт кард. Чӯйборе, ки ҳафр шуд то асри XIII вучуд дошт¹.

Бояд қайд намуд, ки дар замони Сомониён девони наҳр – дастгоҳи марказии идоракунии хоҷагии обӣ мамлакат амал мекард, ки яке аз муассисаҳои хеле муҳим дар низоми идоракунии давлат ва ҳаёти иқтисодии мамлакат ба ҳисоб рафта, сардори ин девон-амири об яке аз мансабдорони олӣ дар умури давлатдорӣ буд². Зеро ҳосилнокии зироат ва кишти ҳосили деҳқонон аз обёрӣ вобастагии калон дошт. Дар замони Сомониён бештар обёрӣ заминҳо ба таври сунъӣ ба роҳ монда шуда буд. Дар ин бора академик Н.Неъматов дар тадқиқоти худ андешаи мазкурро ҷонибдорӣ карда, қайд менамояд, ки дар Уструшана дар асрҳои VII-X анъанаҳои соҳаи кишоварзӣ пеш рафта, бо истифода аз каналҳои сунъӣ ва обҳои аз кӯҳ ҷоришаванда заминҳоро обёрӣ мекарданд³.

Дар девони об, ё ин ки наҳр рӯйхати миқдори оби каналҳо ва чӯйборҳои об, ки ҳар як соҳибмулк ва ба он молик аст ва ҳиссаи оби харида ва фурухташаванда қайду сабт карда мешуд. Обҳои харидашуда аз тарафши шахсони алоҳида вақти муайяни худро дошт, ки аз натиҷагирии қайди мансабдорони об маълум аст.

Аз тадқиқоти алоҳидаи А.И.Билолов оиди системаи обёрӣ вилояти Уструшана маълумоти кофӣ гирифтани мумкин аст. Муаллиф дар асари худ каналҳо, чӯйҳо, системаи обиёрӣ, ёдгори ва боқимондаҳои системаи обёрӣ аз замони асри миёнагӣ то асри XX маълумот додааст. Аз ҷумла, дар Тоҷикистони Шимолӣ, ки аксари ҳудуди Уструшанаи замони мавриди таҳқиқро дар бар мегирифт, якчанд каналҳо, чӯйю кубурҳо ва боқимондаҳои онро таҳқиқ намудааст. Аз ҷиҳати ҳудуди ҷуғрофӣ А.И.Билолов дар асари худ ҳавзаҳои Шаҳристонсой, Каттасой, Басамандасой, Оқсу ва Исфанасойро мавриди омӯзиш қарор дода, доир ба ин ҳавзаҳо ва заминҳои обёришавандаи мулкҳои алоҳидаи Уструшанаи асри миёнагӣ маълумоти фаровон медиҳад. Масалан, ҳавзаи Басамандасой ҳудуд ва миёнҷои Даҳқатсой то ҳавзаи Ширинсойро дар бар гирифт ва яке аз минтақаҳои бузурги обёрӣ Уструшана махсуб меёфт. Он аз гузаргоҳи Оббурдон сарчашма мегирифт ва тӯли 100 км рафта ба дарёи Сир мерехт. Дар 50 км ҳавзаҳои он заминҳои зиёда аз минтақаи Калининобод (ҳоло шаҳрак ба номи Исмоили Сомонӣ) то Куркат обёрӣ карда мешуданд⁴. Дигар ҳавзаи Оқсу бошад се рустои Уструшана – Бискар, Минк ва Шавкатро обёрӣ мекард⁵.

Ҷамҷунин А.И.Билолов намудҳои обёрӣ асри миёнагиро шарҳ дода шуда, қайд мекунад, ки каналҳо, нишебҳои кӯҳҳо, кубурҳои обгузар – корезҳо, чоҳҳои обтозакуни, каналҳои зеризаминӣ ва рӯйкушод дар заминҳои ҳамвор истифода мешуданд, ки ҳар яки он вазифа ва хусусиятҳои махсус дошт⁶.

Зомин, ки дувумин шахри бузурги Уструшана махсуб меёбад, дар ду сӯи руд қарор дошт ва пулҳои кӯчак аз болои он барои роҳгузарон хизмат мекард. Гумон меравад, ки аз ин рудҳо аҳолии шахри Зомин фаровон истифода мебуданд.

¹ Ночӣ, М. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар каламрави Сомониён/М.Ночӣ. – С. 557; Неъматов, Н. Давлати Сомониён/Н.Неъматов. – С. 63

² Шарипов, Ш. Низом ва мизони истифодаи оқилонаи об ва захираи он аз дидгоҳи таърих/Номаи донишгоҳ: силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. - № 4, 2014. – С. 212-213.

³ Неъматов, Н. Уструшана в VII-X вв: автореф. дис. ... кан. ист. наук: 07.00.02/Н.Неъматов. – С. 12-13

⁴ Билолов, А.И. Из истории ирригации Уструшаны: материальная культура Уструшаны. – Вып. 4/А. Билолов. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 45; Билолов, А.И. Памятники древней ирригации в районе поселка Калининабад/А.И.Билолов //Археологические работы в Таджикистане. – Вып. XI в 1971 г. – Душанбе: Дониш, 1975. – С. 169-178.

⁵ Билолов, А.И. Из истории ирригации Уструшаны: материальная культура Уструшаны. – Вып. 4/А. Билолов. – С. 67.

⁶ Билолов, А.И. Из истории ирригации Уструшаны: материальная культура Уструшаны: вып. 4/А. Билолов. – С. 88.

Уструшана аз замонҳои қадим яке аз мулки кишоварзии Осиёи Марказӣ шинохта шудааст. Ин маълумотро сарчашмаҳои хаттӣ ва бозёфтҳои археологии Экспедитсияи бостоншиносии Фарғона дар солҳои 1943-1944, ки дар ҳудуди Уструшана низ тадқиқотҳо гузаронидаанд, маълумот медиҳад. Ба андешаи академик Н.Неъматов бозёфтҳои ёдгории ирригатсионӣ, махсусан корезҳои тӯлаш дароз (корези бозёфтшуда дар наздикиҳои Даҳкат, корези Қаллаҳона, корези назди Ғонҷӣ ва ғ.) ба воситаи кӯҳҳо кашида мешуданд. Ҳамчунин каналҳои махсуси обёришавандаи баландкӯҳӣ (каналҳои Бунҷикат, каналҳои баландкӯҳӣ воҳаи Даҳкат, Зарафшон ва ғ.), обанборҳо (дар воҳаи дарёи Мастҷох, Искандардарё) ба ҳисоб мераванд, ки дар онҳо меҳнати зарбдори чома сарфа шуда, техникаҳои мустаҳкаме мебошанд, ки дар базеи онҳо боварӣ ҳосил кардан мумкин нест, ки то чи андоза барои корҳои обёрӣ иншоотҳои муҳими ирригатсионӣ сохта шудааст.

Кишти асосии хоҷагии деҳотиро ғалла, чав, макка, биринҷ ва юнучқа ташкил дода, дар чорводорӣ аспу хар, ҳачир, шугур, гов, бузу ғўсфанд парвариш карда мешуд¹.

Ҳар як рустои Уструшана вобаста ба иқлим, хок, оби доштааш бо заминдорӣ, чорводорӣ ва намудҳои гуногуни кишоварзӣ, ки шугли қадимтарини халқи тоҷик аст, машғул буданд. Масалан, дар рустои Шавкат пахта кишт карда мешуд ва дар рустоҳои Бунҷикат ва Фағкат тоқзорҳои бешумор бисёр буданд, ки аз он шаробпазон вино мепухтанду ин шугл дар дигар минтақаҳои вилоят ба назар намерасид. Мувофиқ ахбори «Ҳудуд-ул-олам» дар Уструшана виносозӣ мавҷуд ва бисёр истеҳсол мекарданд ва устоҳои машғури он давра бо ин касб ном бароварда буданд².

Дар рустоҳои дар водӣ ҷойгиршуда менависад академик Н.Неъматов «боғдорӣ пеш рафта (зардолу, шафтолу, нок, себ, биҳӣ, олуболу); дар ҳама рустоҳо сабзавот, харбуза, каду, бодиринг кишт карда мешуд. Дар рустоҳои дар кӯҳӣ чарогоҳҳо бисёр буда, дарахтҳои тут зиёд ва кирмакпарварӣ ривож дошт»³. Ин андешаро дигар маълумотҳо низ тасдиқ мекунад, ки Уструшана аз вилоятҳои хоҷагидор ва истеҳсолкунандаи маҳсулотҳои полезӣ буд⁴.

Сарчашмаҳои асримиёнагӣ низ дар ин бора хабар медиҳанд, ки Уструшана монанди дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр дарахтон бо ҳам пайваста маъруф буд ва ҷуғрофидони араб Ибни Ҳавқал мегӯяд: «меваҳои дарахтон фаровон буд ва сутурони эшон мева хӯранд»⁵. Истаҳрӣ низ ободии Уструшанаро васф намуда навиштааст, ки «дар тамомати Фарғонаву Шошу Ушрусана ва ҷумлаи Мовароуннаҳр дарахтон ба якдигар даромада ва меваҳои бисёр ва марғзорҳо ба якдигар пайваста ва мулосиқ аст, ҷунонки дар тамомати офоқ мисли он нест... ва ба шаҳри Ушрусана навъе аз гул аст, ки то охири пойиз боқӣ мемонад»⁶.

Даштҳои хуррам ва чарогоҳ васеи Хуросону Мовароуннаҳр заминаи муносибро барои парвариши чорпоён фароҳам сохта буд ва аз ин тарик ғўшт ва маҳсулоти лабани

¹ Негматов, Н. Уструшана в VII-X вв: автореф. дис. ... кан. ист. наук: 07.00.02/Н.Негматов. – С. 10-11.

² Ҳудуд-ул-олам. – С. 76; Муллоджонов, С. К. Влияние религиозно фактора на политическую и социально-экономическую жизнь Хорасана и Мавераннахра IX-XI вв: дис. ... д-ра. ист. наук: 07.00.02/ Муллоджонов Сайфулло Кушкакович. – С. 228.

³ Негматов, Н. Уструшана в VII-X вв: автореф. дис. ... кан. ист. наук: 07.00.02/Н.Негматов. – С. 11.

⁴ Гриница А. А. Северная Уструшана: автореф. дис. ... кан. ист. наук: 07.00.06/ Гриница Аликсей Андреевич. – С. 5.

⁵ Ночӣ, М. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён/М.Ночӣ. – С. 557; Неъматов, Н. Давлати Сомониён/Н.Неъматов. – С. 163.

⁶ Абу-Исҳак, ибн Муҳаммад ал-Истаҳрӣ. Масалик ал-мамолик: пер. с персидской. З. Н. Ворожейкиной/А.Истаҳрӣ// Материалы по истории киргизов и Киргизии. – М.: Наука, 1973. – С. 227,256; Ночӣ, М. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён/М.Ночӣ. – С. 557; Неъматов, Н. Давлати Сомониён/Н.Неъматов. – С. 163.

(ширӣ) ба даст меомад ва ҳам аз мӯй ва пӯсти онҳо порчаҳои мӯйин ва пӯстинҳои гуногун ва зину кафш, камарбанди чармин месохтанд. Аз гов ва шутур дар шумх задан (шудгор кардан) ва обёрӣ кардан истифода мекарданд¹, ки кишоварзони минтақаи Зомину Дизаки Уструшана дар ин соҳаҳо бештар шуғл меварзид.

Дар асоси ҳуҷҷатҳои қалбаи Муғ аз рӯи касбу кор ҷомеаро ба табақаҳо чудо кардаанд ва кишоварзону савдогарон ва ҳунармандон касбу кори хуб ва ҳисобида мешавад².

Дар Матчо, Паргаре, Кштут, Мағиён ва дигар рустоҳо фаровонии мевачот, сабзавот ва ғалладонагиҳо ба назар мерасид ва кишти ин намуди маҳсулот ба роҳ монда шуда буд³.

Дар аҳди Сомониён мутасаддии риштаи умури молӣ «девони хироч» ба шумор меомад. Девони мазкур ба ҷамъоварии хироч, ҳисоби кулли умури моливу дахлу харҷ ва танзими дафтарҳои марбут ба он дар як деҳ, шаҳр, вилоёт ва мамлакат машғул буд. Дар Донишномаи Сомониён омадааст, ки хироч аз кулли навъҳои ғайриҷаҳонӣ аҳолии кишвар, амсоли кишоварзӣ, чорводорӣ, ҳунармандӣ, савдо, тичорат ва ғайра ситонида мешуд. Низомии ситонидани хироч дар «Қонуна-л-хироч» ном рисола матраҳ гардидааст. Тибқи ахбори он, ҳангоми ҳисоби пардохти хироч камтарин маҳсули ғаллаву мевачоти соли камҳосилӣ бадастомада ва ҳаҷми ҳосили соли фаровонҳосилӣ ба инобат гирифта шуда, ҳисоби миёнаи онро андозаи пардохти хироч муайян менамуд⁴, ки ин омил боиси эътироз баён намудани халқ хизмати ҷамъ кардани андоз ва хироч мегардид.

Доир ба ҳаҷми хироч аз маҳсули кишоварзӣ санаде дар даст нест. Андозаи хирочро дар деҳ одатан арбоби он таъин менамуд, ки дар маъхазҳои асри миёнагӣ бо номи «ушр» маълум буд. Аз таҷрибаи деҳқадаҳои кӯҳии Хингоб ва дигарҳо, ки бидуни тағйир то асри XX омада расидаанд, метавон гуфт, ки деҳқон ғалларо дарав намуда, дар хирман ниғаҳ медошт. Амлоқдор ҳамроҳи арбоби деҳ ба сари хирман ҳозир гашта, андозаи хирочро муайян менамуд. Ҳангоми тақсими ҳосил як табақи ғалла ба ҳаҷми се тоқӣ ё худ баробари 3 кг-у 900 г. насиби амлоқдор мешуд, табақи дигарро арбоби деҳа, муллои деҳа, сартарош, кафшдӯз ва ғайра соҳибӣ мекарданд. Танҳо пас аз анҷоми чунин таомул деҳқон иҷозаи ба хона бурдани ҳосилро пайдо менамуд.

Хирочи маҳалро асосан аз ҳосили замин ба андозаи даҳ як аз гандум, ҷав, чорво ва мевай боғ меситониданд. Дар шаҳрҳо, ба мӯҷиби хеле вусъат ёфтани муносибатҳои молию пулӣ, хироч асосан бо пули нақд ситонида мешуд. Дар баъзе вилоятҳо, амсоли Фарғона, ки дар он ҷо гудозиши оҳану пӯлод хуб инкишоф ёфта буд, бахше аз хироч бо оҳан пардохт мегардид. Ба ин тарик, қисме аз хироч дар Элоқ бо нуқра, симоб ва гавҳарҳо пардохт карда мешуд. Дар рӯдхонаҳои кӯҳии Зарафшону Хатлон, ки он ҷо мардум бо зар шустан машғул буданд, хокаи тиллоро ба ҳайси пардохти хироч истифода мекарданд⁵.

Дар ҳудуди вилояти Уструшана, ки кишту кишоварзӣ ва истихроҷи металҳои гуногуннавь сурат мегирфт, андозу хироч ба намуди молию пулӣ низ ситонида мешуд.

Маблағи умумии хироче, ки соли 844 аз кулли вилоёти давлати Тоҳириён ҷамъоварӣ гашт, ба 48 млн. дирҳам расида буд. Ибни Хурдодбех низомии молиёти

¹ Неъматов, Н. Давлати Сомониён/Н.Неъматов. – С. 175; Ночӣ, М. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён. – С. 557.

² Голамреза, Д. История государственного управления в Иране и Средней Азии в древности: автореф. дис. ... кан. ист. наук: 07.00.02/ Голамреза Джавади. – С. 27; Голамреза, Д. История государственного управления в Иране и Средней Азии в древности: дис. ... кан. ист. наук: 07.00.02/Голамреза Джавади. – Душанбе, 2004. - С. 173.

³ Якубов, Ю Раннесредневековые сельские поселения горного Согда: к проблеме становления феодализма/Ю.Якубов. – С. 152.

⁴ Донишномаи Сомониён. – Ҷилди 2. – С. 397.

⁵ Донишномаи Сомониён. – Ҷилди 2. – С. 397.

навоҳии мухталифро дар аҳди Абулаббос Абдуллоҳ ибни Тоҳир барои ду сол- солҳои 826-827 баршумурда овардааст.

Дар он сӯи рӯди Ому Бухоро қарор дорад, ки хирочаш 1 млн-у 189 ҳазору 200 дирҳами китрифӣ аст. Суғд ва дигар ноҳияҳое, ки дар назорати Нӯҳ ибни Асад аст, 326 ҳазору 400 дирҳам, ки 280 ҳазор дирҳами муҳаммадӣ, аз Фарғона 46 ҳазору 400 дирами хоразмӣ ва мусайябӣ ситонида мешуд. Аз қарбосҳои ғализи кундачӣ низ 1 ҳазору 187 пирохан ва аз варақаҳои оҳан 1 ҳазору 300 қитъаи дунима, ки маҷмӯан 2 млн-у 172 ҳазору 500 дирҳами муҳаммадӣ мегардад, ки аз ин 1 млн-у 89 ҳазори он аз Суғд аст. Ва маъдан дар Буттам ҳосил ояд ва маъдани намак дар Кис ва хирочи Кис, Насаф, Буттам ва дигар ноҳияҳои Суғд 1 млн-у 89 ҳазор дирҳами муҳаммадӣ мебошад. Хирочи Уструшана 50 ҳазор аст. Шош ва маъдани нукра 607 ҳазору 100 дирҳам, Хучанд - 100 ҳазор дирҳами мусайябӣ аст.

Баъзан ҳангоми зарурат чунин ҳам мешуд, ки хирочро дар як сол ду навбат ё худ хирочи дусоларо дар як вақт ҷамъоварӣ менамуданд. Чунонки Ибни Ҳавқал ба қайд овардааст, дар замони салтанати «Абӯсолеҳ Мансур ибни Нӯҳ буд, ки дар соли ду бор, яъне дар ҳар шашмоҳа 20 млн. дирҳам ҷамл мешуд. Ва агар хирочи ҳар ду шашмоҳа лозим мешуд, ки ҷамъан ба 40 млн дирҳам мерасид. Хирочи як чариби кӯчак аз 1/4 дирҳам то 3/3 ва то 3/4 аст»¹.

Ибни Ҳавқал боз таъкид намудааст, ки дар Мовароуннаҳр пандҳои қадим ва розномаю дастурот ҳаст, ки омилони хироч аз рӯи он дастур амал менамоянд. Ибни Ҳавқал дар як вақт ҷадвали хирочи шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳрро овардааст, ки он аз нишондоди Ибни Хурдодбех то андозае тафовут дорад: Самарқанд - 750 дирҳам, Хучанд - 300, Фарғона - 1000, Чоч - 600, Уструшана - 600, Марв - 600, Чағониён - 300, Элоқ - 300, Кеш – 300 ва ғайра.

Баҳше аз ин хирочи ба ҳазинаи хилофати Бағдод интиқол дода мешуд. Чунончи, Абдуллоҳи Тоҳирӣ дар соли 826-827 ба ҳазинаи хилофат 44 846 ҳазор дирҳам, 13 аспӣ зотӣ, 2000 гӯсфанд, 2000 ғуломи оғуз, инчунин ба маблағи 600 ҳазор дирҳам ашёнӣ киматбаҳо, 1187 тӯб матоъ ва 1300 пора оҳан супоридааст.

Андози дар соли 844 аз тамоми вилоятҳои Тоҳириён ситонидашуда ба 48 млн. дирҳам расида буд, ки даромади солони давлати Сомониён низ тақрибан ҳамин миқдorro ташкил мекард².

Давлати Сомониён борҳо дучори вазъияти муташанничи молӣ гардида, ба ин сабаб андозаи хирочро зиёд менамуд ва онҳоро пеш аз мӯҳлат меситонид. Масалан, соли 942 аз аҳоли ду навбат хироч ситонида шуд. Дар аҳди Нӯҳ ибни Наср (ҳукм. солҳои 943-954), бино ба ахбори Муқаддасӣ, боре хирочро як сол қаблан чун қарз ситонидаанд³.

Дар замони Сомониён чор намуди сикка – дирҳамҳои муҳаммадӣ, мусайябӣ, китрифӣ ва динор – тангаи тилло дар муомилот буданд, ки ҳар яке вазифа ва вазни мӯйяни худро дошта, дар бозору ситонидани хирочу андоз қорбаст мешуданд.

Дар асоси маълумоти Ибни Хурдодбех Буттам дар асри IX ба Тоҳириён панҷ ҳазор дирҳам андоз месупорид. Дар асоси маълумоти хуччатҳои қалъаи Муғ бошад хирочи худро ба давлат бо маҳсулотҳои гуногун месупорид: бо чав, гандум, бо шароб (вино), чорво, меваи хушк ва ғайра⁴. Дар асрҳои миёна аз заминҳои феодалӣ рентаи феодалӣ 1/10 қисми маҳсулот низ гирифта мешуд. Агар андоз гирифта мешуд, мебоист истиқоматкунандагони хонадон 500 кг ғалла супоранд. Ҳамчунин дар асоси маълумоти

¹ Донишномаи Сомониён. – Ҷилди дуюм. – С. 398; Ибни Ҳавқал. Сура-ул-арз/Ҳавқал И.// Садои Шарқ, 1999. - № 1-3. – С. 10-14.

² Неъматов, Н. Давлати Сомониён: тоҷикон дар асрҳои IX-X /Н.Неъматов. – С. 134.

³ Донишномаи Сомониён. – Ҷилди 2. – С. 398.

⁴ Якубов, Ю. Паргар в VII-VIII вв./Ю.Якубов. – Душанбе: Дониш, 1969. – С. 57-58.

хуччатҳои суғдии қалъаи Муғ маълум мешавад, ки деҳқонон маҳсулотҳои дастрасчи худро ба сифати андоз бо ҷаву гандум, мевачот, моли дастии хонагӣ методанд¹.

Аз заминҳои давлатӣ андоз гирифта намешуд². Ба заминҳои давлатӣ заминҳое, ки дар ҳудуди давлат мулкӣ ҳисоб шуда, ҳамчунин заминҳо: ҷамоавӣ, шаҳрӣ ва мулки хосаи амире, ки дохил мегардид, ба ҳисоб мерафтанд. Барои корфармоии он ба амир танҳо хироч ситонида мешуд. Хирочро барои он ситонида мешуд, ки соҳиби онро аз душманони берунӣ Ҳимоя кунанд. Заминҳои давлатӣ иборат аз а) дар натиҷаи забт аз худкардашуда ба иҷора дода шуда хирочи он ба ҳазинаи давлат ва сарфаи девон вобаста буд³; б) заминҳои муставаллӣ, ки даромади он ба харчи он равона мешуд⁴.

Ҳамин тариқ, муносибатҳои иқтисодӣ ва молию низоми андозии давлати феодалии Сомониён дар мисоли вилояти Уструшана мушоҳида мешавад, ки ба дараҷаи авҷу камолот расида, даромаднокии бештари ҳазинаи давлат албатта аз рӯи маҳсулнокии даромади кишоварзӣ ва андозбандӣ муайян мегардид.

Маҳкамов С.С.,

мӯзгори кафедраи умумидонишгоҳии таърихи халқи тоҷики МДТ “ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров”

ОМУЗИШИ УСТРУШАНАИ АСРИМИЁНАГӢ АЗ ҶОНИБИ ОЛИМОН ВА МУҲАҚҚИҚОНИ ЁЗБЕКИСТОНӢ

Устарушанаи бостонӣ яке аз минтақаҳои таърихан ташаккулёфтаи халқи тоҷик маҳсуб ёфта, бо тамаддун ва фарҳанги пурғановати худ ҳамеша таваҷҷӯҳи сайёҳон, ҷуғрофидонон, муаррихон, кишваршиносон, олимон ва муҳаққиқони асримиенагӣ, давраи шӯравӣ ва замони муосири ватаниву хориҷиро ба худ ҷалб намудааст. Ин вилояти таърихӣ дар замони асримиенагӣ ҳудуди бузурги ҷуғрофиро дар минтақаи Мовароуннаҳр фаро гирифта буд, ки ҳудуди ҷуғрофӣи он дар замони муосир ба се ҷумҳуриҳои ҳамсояи Осиёи Миёна – Тоҷикистон, Ёзбекистон ва Қирғизистон тақсим гардидааст. Аз ҷумла, ба ҳудуди Тоҷикистони шимолӣ мутаалиқбуда, шаҳру ноҳияҳои Айнӣ, Шаҳристон, Истаравшан, Зафаробод, Деваштич, Ҷаббор Расулов, Спитаменро дар бар мегирифт. Аз Ёзбекистон бошад, вилояти шаҳрҳои Сирдарё, Ҷиззах, Зомин ва ҳамчунин ноҳияи Лайлаки вилояти Боткенти Қирғизистонро дар бар мегирад.

Азбаски Уструшана ҷуғрофияи хоси таърихӣ ва фарҳангу тамаддуни хоса дошт, аз ҷониби саёҳатчиён, кишваршиносон, ховаршиносон, муаррихони ватаниву хориҷӣ омӯхта шудааст ва ҳоло низ ин ҷараён идома дорад. Бинобар ин дар қатори сайёҳону ховаршиносон ва муҳаққиқони хориҷӣ, олимон ва муаррихони Ёзбекистон дар омӯзиш ва таҳқиқи таърих ва тамаддуни Уструшанаи бостонӣ саҳми намоён доранд. Зеро тавре иттилоъ дода шуд, як қисми Уструшана аз ҷониби муаррихон ва олимони ёзбекистонӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст, ки онҳо бештар ба қисмати ёзбекистони Уструшанаи асримиенагӣ таваҷҷӯҳ зоҳир намудаанд.

¹ Распопова, В.И. Раннесредневековый Согдийский город: по материалам Пенджикента: автореф. дис. ... д-ра. ист. наук: 07.00.06/Распопова Валентина Иванова. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 43.

² Якубов, Ю Раннесредневековые сельские поселения горного Согда: к проблеме становления феодализма/Ю.Якубов. – С. 227.

³ Большаков, А. Средневековый город Средней Азии/А.Беленицкий, И. Бентович, О. Большаков. – С. 316.

⁴ Якубов, Ю Раннесредневековые сельские поселения горного Согда: к проблеме становления феодализма/Ю.Якубов. – С. 228.

Аз ин лихоз, дар гузориши мазкур доир ба омӯзиш ва сахми олимону муаррихони ўзбекистонӣ дар таҳқиқи Уструшанаи бостонӣ, дар мисоли Сobot ва Дизаки асримиёнагӣ, ки ба ҳайати маъмурии он дохил буд, мавриди таҳлил қарор дода мешавад.

Бояд қайд кард, ки дар ин бора асосан ду олимони муҳаққиқон, ки як нафари он рустабора буда, дар Ҷумҳурии Ўзбекистон фаъолият дошт ва дигар аз муаррихони маҳаллии ўзбекистонӣ тавачҷӯх намуда, тадқиқот бурдаанд.

Яке аз ин муҳаққиқони варзида, бостоншинос А.А.Гритсина мебошад. Дар мақолаҳои илмӣ, гузоришу маърузаҳо ва тезисҳои худ А.А.Гритсина [1] ба масъалаи омӯзиши Уструшанаи ғарбӣ, ёдгориҳои бостонӣ, ҳаёти моддию меъморӣ, шахрсозии тичорат ва роҳи тичоратӣ иқтисодии онро мавриди омӯзиш қарор додааст. Дар заминаи тадқиқотҳои бурдаи илмиаш соли 1990 рисолаи номзадӣ дар мавзӯи «Уструшанаи ғарбӣ дар ҳазорсолаи I пеш аз милод ва асри XIII мелодӣ» [2] ҳимоя намудааст, ки ҷанбаи бостоншиносии топографиро фарогир аст. Бояд қайд кард, ки муқарризи расмӣ ва аввалини он академик Н.Н.Неъматов махсуб меёфт, ки ба рисолаи ӯ баҳо ва арзиши баланди илмӣ додааст.

Муаллиф дар тадқиқоти худ андешаҳои қаблии моро ҷонибдорӣ намуда, қайд менамояд, ки Уструшана яке аз вилоятҳои дар минтақаи Мовароуннаҳр ҷойгир буда, робитаҳои худро бо Хучанду Фарғонаву Ҷоч ва Хитой дар соҳаи иқтисоду тичорат ба роҳ монда, дар ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ мунтазам бо онҳо пайвастааст. Дар мавриди сохтори маъмурии ин вилояти мутамаддин сухан ронда, зикри онро дорад, ки он аз 18 рустоҳо иборат буда, ба ҳудуди се ҷумҳуриҳо ҳоло тақсим аст ва аз он 9 рустои он ба ҳудуди имрӯзаи Ўзбекистон мутаалиқ аст [2,1].

А.А. Гритсина Уструшанаро аз оғози ҳазорсолаи I пеш аз милод то асри XIII ҷараёни ҷуғрофӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, топографӣ ва ҳаёти иҷтимоӣ он тағйирпазир нишон дода, омӯзиши онро аз нигоҳи илми топографии бостоншиносӣ аз мубрамияти мавзӯи худ медонад.

Ба андешаи муаллиф Уструшана аз давраҳои қадим аз ҷониби муаррихону ҷуғрофидонони юнону римӣ, қайдномаҳои чинӣ, минбаъд бештар доир ба Уструшанаи ғарбӣ аз ҷониби сайёҳону таърихшиносони асримиёнагии арабу форс ва ховаршиносони рус омӯхта шудааст. Дар ҳама сарчашмаҳои таърихӣ ҷуғрофӣ Уструшана аз ҷониби муаллифон бо номҳои гуногун номбар мешуд, ки дар ин бора А.А.Гритсина ба тадқиқоти ховаршиносии номӣ В.В.Бартолд тақия намуда, қадимтарин номи онро Сутрушана медонад [2, 4].

Дар ҷои дигар зикри онро дорад, ки то замони Инқилоби Октябр қисми ғарбии Уструшанаро вилояти Сирдарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон дар бар мегирифт ва ҳамчун ҳайати маъмурии Уструшана махсуб меёфт [2, 6]. Ин худро сайёҳон ва ховаршиносони рус пешгӯй карда буданд, ки он ҷо ёдгориҳои археологӣ мавҷуд аст. Минбаъд аз ҷониби бостоншиносон ба таҳқиқи шаҳрча бо номи Мунҷоктеппа ва оромгоҳи наздик дарёчаи Ширин ва махсусан ба оғози сохтмон НОБ-и Фарҳод экспедитсияи қари худро аз дарёфти ёдгориҳои бостонӣ сар кард, ки қароргириши тадқиқотҳои олимони ин ёдгориҳоро дар солҳои 40-50-уми асри XX ифшо намуданд.

Ба андешаи А.А.Гритсина дар омӯзиши Уструшанаи ғарбӣ сахми отряди Хучанду Уструшанӣ дар солҳои 50-уми асри XX таҳти роҳбарии Н.Неъматов қалон аст [2, 6].

Дар натиҷаи омӯзиши ёдгориҳои Хочамушкент аз ҷониби А.И.Билолов мавҷудияти осори ирригатсионии минтақа далолат медиҳад, - қайд мекунад А.А.Гритсина. Дар маҷмӯъ мувофиқи маълумоти муаллиф аз соли 1984 дар вилояти Сирдарёи Ўзбекистон, бахусус мансуб ба он ҳудудҳо, ки ба Уструшанаи ғарбӣ аст, аз ҷониби отряди бостоншиносии Институти археологии АИ Ўзбекистон тадқиқотҳо бурда мешавад [2, 6].

Дар натиҷаи омӯзиши А.А.Гритсина ба чунин андеша аст, ки чихати системанокии омӯзиши ёдгориҳои бостонӣ ба ду қисм: шимолу шарқӣ (назди сирдарёгӣ) ва ҷанубу ғарбӣ чудо мешаванд, ки дар он якҷанд ёдгориҳои мансуби ирригатсионӣ дарёфт шуда, аз мавҷуд будани кишоварзӣ, минтақаи аҳолинишини рустоҳо дарак медиҳад. Дар маҷмӯъ дар вилояти Сирдарёгие, ки мансуби ҳайати маъмурии Уструшанаи ғарбӣ буд, 125 ёдгориҳои археологӣ дарёфт гардида, аз ҷониби бостоншиносон муайян карда шудааст ва омӯзиши ҳар яки он таҳқиқоти минбаъдаро тақозо дорад.

А.А.Гритсина қайд менамояд, ки роҳи тичоратие, ки аз Собот ва Ховас дар сарҳади сиёни Чоч ва Уструшана шаҳри калидие ҳаст, ки тоҷиронро ба худ ҷалб намуда, маҷрои роҳро ба он баранд. Ва он шаҳр Хушекат (ё Хускат) номида шуда, омӯзиши кофтукови археологӣ аз шаҳрчаи Нурато онро тақиқ намуд, ки ин бевосита ба давраи Сомониён мутааллиқ аст [2, 22].

Аз дигар муаррихон ва бостоншиноси Ҷумҳурии Ўзбекистон М.Х.Пардаев маҳсуб меёбад, ки ба омӯзиши таърихи Уструшанаи шимолу ғарбӣ даст дошт. Дар натиҷаи омӯзиши таърихи Дизаки Уструшанаи бостонӣ М.Х. Пардаев якҷанд мақолаҳои илмӣ-тадқиқотӣ, маърузаву гузоришот иншо намудааст, ки таърих, ҳаёти тичоратӣ-иқтисодӣ, мероси моддӣ, санъати меъморӣ, мавқеи ҷойгиршавии шаҳр, робитаҳои он бо дигар минтақаҳо, мавқеи иқтисодиву тичоратӣ ва дигар маълумотҳои ба Дизак ва атрофи он тааллуқдоштаро мавриди омӯзиш қарор додааст [3].

Ҷамҷунин М.Х.Пардаев дар соли 1995 рисолаи номзадии худро ҳимоя намудааст, ки Уструшанаи шимолу ғарбиро ҳудуди ҷуғрофии мавзӯи илмиаш дар бар гирифта, дар асоси маводҳо ва ҳафтиётҳои бостоншиносӣ ба анҷом расонидааст [7].

Дар асоси тадқиқоти М.Х.Пардаев Уструшанаи шимолу ғарбӣ низ яке аз марзҳои муҳими маъмурии ин вилоят маҳсуб меёфт, ки онро мо чун шаҳри Дизак мешиносем. Дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва тичоратии Уструшан ва Мвароуннаҳр нақши онро хеле муҳим мешуморад, ки аз он роҳи бузурги Абрешим мегузашт [4, 78-79; 7, 3]. Ҳадаф ва мақсадҳои пажӯҳиши мавзӯи илмии худро М.Х.Пардаев чунин ибраз медорад, ки бештари он ҷанбаи археологиро фаро гирифта, омӯзиши 4 қалъаҳои алоҳида, дарёфт ва омӯзиши бозёфтҳои ҳафтиётӣ, таҳлили этнофарҳангии аҳолии маҳалӣ бо дигар минтақа, таҳқиқи олот ва ашӯи рӯзгори аҳоли ва нақши аҳоли дар рушди минтақаро дар бар мегирифт [7, 4].

Дар асоси маълумотҳои ҷамънамудааш М.Х.Пардаев чунин ақида дорад, ки ҳар давраи омӯзиши Уструшана аз замонҳои қадим то давраи муосир хусусияти хос дорад. Чор давраи омӯзиши Уструшанаи шимолу ғарбиро мавриди таҳлил қарор дода, барои саҳеҳтар омӯхтани Уструшанаи асримиёнагӣ, - қайд мекунад ӯ, - маълумотҳои сарчашмаҳои арабӣ ва форсизабони асрҳои IX-X ҷолиби диққат буда, Фикнан, Харқона, Бурнамад ва Нучикатро шомили Уструшанаи шимолу ғарбӣ медонад. Дигар ин ки менигорад муаллиф, ин маълумоти сарчашмаҳо барои муқоисаи таносубии таърихӣ ҷуғрофии минақа бо бозёфтҳои нодирӣ археологӣ хеле ҷолиби диққат мебошад [5, 64-66].

Қисми бештари тадқиқоти М.Х.Пардаев, ки ба омӯзиши саҳроӣ ва ҳафтиётҳои археологӣ аз ҷониби муаллиф таи солҳои 1982-1994 гузаронидааш дар Уструшанаи шимолу ғарбӣ бахшида мешавад, аз он маълумотҳое, тавсиф карда мешавад. Агар қисми аввал маълумотҳо аз сарчашмаҳо оварда шуда бошанд, дар қисми дигар бошад, тавре қайд гардида, аз сарчашмаҳои аз ҳафтиётҳо бадастомада маълумот дода мешавад. Аз ин лиҳоз, ба ҳар як ёдгории археологӣ, ки аз ҷониби муаллиф таҳқиқ карда шудааст, тафсилот ва тавсифоти таърихӣ дода мешавад [7, 8-14]. Маълум мешавад, ки М.Х.Пардаев дар рисолаи илмӣ худ ба ҳар як ёдгории таърихӣ маълумоти хуби археологӣ, археографӣ, топографӣ ва меъморию фарҳангӣ медиҳад ва онҳоро мавриди баррасӣ ва таҳлили илмӣ қарор додааст.

Дар бахши дигари таҳқиқоти М.Х.Пардаев таносуби иҷтимоӣ ва робитаҳои иҷтимоӣ-иқтисодиро мушоҳида карда метавонем, ки бевосита ба шугли аҳоли ва касбу кор таҳлилҳо чой дода шудаанд. Тавре иттило дода мешавад, миёни кишоварзон ва бониянишинон доимо муносибатҳои ҷангҷӯёна қарор дошт. Бодиянишинон мунтазам ба ҳудуди кишоварзон ҳучумҳо оварда, зироат ва меҳнати онҳоро барбод меоданд. Минбаъд миёни бодиянишинон ва кишоварзон созишҳо баста шуда, таъсири мусбии кишоварзон ба онҳо мерасад, ки боиси нимсахроӣ ва муқимнишинии бодиягардон мешавад. Аз ин лиҳоз, М.Х.Пардаев ба он ақида аст, ки ин таносуб дар Фарғона, Чоч ва Уструшан низ ба назар мерасид [7, 16].

Дар натиҷаи омӯзиш ва ҳафриётҳои археологӣ М.Х.Пардаев ин чараёнро аз ёдгориҳои Қалъатеппа, Пардакултеппа ва Комилбоботеппа мушоҳида кард, ки бодиянишинон минбаъд ба зироаткорӣ, ҳунармандию пешаварӣ ва кулолгарӣ машғул мешаванд [7, 17].

Дар натиҷаи тадқиқоти илмии худ М.Х.Пардаев ба якҷанд мушаххасот ва дастовардҳои муҳими илмӣ ноил гардида, бисёре аз ёдгориҳои нухуфтаи таърихӣ Уструшанаи шимолу ғарбиро мавриди омӯзиш қарор дода, далелҳои нави таърихро дар саҳифаҳои ҷадид ворид намуд.

Дар натиҷаи омӯзиши тадқиқоти илмии А.А.Гритсина ва М.Х.Пардаев ҷанде аз маълумотҳои ҷолиби диққат ба даст омада, саҳифаҳои ноаёнӣ таърих ва тамаддуни пурғановати Уструшанаи бостонӣ ошкор гардид. Ин ишора ба он дорад, ки омӯзиши осори илмӣ муаррихони ватанӣ аз ҷониби муҳаққиқони ўзбек мавриди истифода қарор дода шудааст. Инчунин Уструшанаи ғарбӣ ҳамчун як ҷузъ ва минтақа ва манзили зисти тоҷикону ўзбекони асримиёнагӣ ва мавзеи таърихӣ маҳсуб меёфт, мавриди омӯзиш қарор дода шуд. Дар натиҷа робитаҳои илмӣ таърихнигорон, бостоншиносон, мардумшиносони ду халқу миллатро мушоҳида карда меравонем, ки таҳқиқоти онҳо боиси ошкор шудани саҳифаҳои норавшани таърих хоҳад гардид ва ин чараён минбаъд низ идома хоҳад ёфт.

Пайнавишт:

1. Грицина А.А. Археологические исследования в Северной Уструшане// Я.Г. Гулямов и развитие исторических наук в Узбекистане.
2. Пардаев М.Х. К вопросу об эволюции замков-работ Северо-Западной Уструшане//Я.Г.Гулямов и развития исторических наук в Узбекистане. ДТ научной конференции, посвященной 80-летию академика Я.Г.Гулямова. – Ташкент: Фан, 1988. – С. 72-73;
3. Пардаев М. Х. Раскопки верхнего здания Алмантепа/М.Х.Пардаев, А.Э.Бердимуродов//ИМКУ. – Вып. 23. – Ташкент, 1990. – С. 147-159;;
4. Пардаев М.Х. Дизак – торговый пункт на Великом шелковом пути//Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом шелковом пути. ТД Международного семинара ЮНЕСКО. – Алма-Ата, 1991. – С. 89-90;
5. Пардаев М.Х. Уструшананинг суғорилиши ҳақида/М.Х.Пардаев, С.Суёнов//Ўзбекистон қадимда ва ўрата асрларда. Маърузалар баёни. – Самарқанд, 1993. – С. 49-53.
6. Прадаев М.Х. К археологическому изучению Джизакского оазиса// Археология Средней Азии. ТД. – Ташкент, 1990. – С. 78-79.
7. Пардаев М.Х. К археологическому изучению замков-работ Джакского оазиса//Города и карвансарай на трассах Великого шелкового пути. ТД Международного семинара ЮНЕСКО. – Ургенч, 1991. – С. 64-66.
8. Пардаев М.Х. Қадимги Фарғона ва Уструшананинг моддий-маданий алоқалари//Фарғона қадим ва ўрта асрларда. – Самарқанд, 1994. – С. 66-71.

9. Пардаев М.Х. Северо-западная Уструшана в эпоху раннего средневековья (по материалам нижнего течения р.Сангзар)/автореф. Дисс.кан.ист. наук: 07.00.06. – Ташкент, 1995. – 21 с.

Мирзаев Авазбек,
старший преподаватель кафедры «Всеобщей истории» Андижанского
государственного университета.

ЦЕННЫЙ ВКЛАД РУССКИХ УЧЕНЫХ В РАЗВИТИЕ ХЛОПКОВОДСТВА В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ (КОНЕЦ XIX–НАЧАЛО XX ВВ.)

Древний Великий Шелковый путь на протяжении многих веков связывал Восток и Запад. Начиная со II века до нашей эры, это переплетение торговых путей значительной протяженностью соединяло Китай с Римской империей, способствовало распространению религиозных, культурных и художественных идей. С XV века, в связи с развитием морских сообщений он начал терять свое значение и постепенно пришел в упадок.

Научное изучение Великого шелкового пути в историческом, географическом и культурологическом аспектах началось по существу во второй половине XIX века учеными многих стран.

Необходимо подчеркнуть, что Центральная Азия находясь на ветви Великого шелкового пути издавна установила экономических связей между регионами Российского государства.

Средняя Азия постепенно втягивалась во внутривосточный хозяйственный оборот, здесь стали возникать промышленные предприятия: хлопкоочистительные, маслобойные и другие. В 80-е гг. XIX века текстильные фабриканты из Москвы начали завозить сюда новые сорта длиноволокнистого хлопка из Северной Америки, что резко повышало урожайность и качество среднеазиатского хлопка – традиционной отрасли местного производства[1.808].

В исследовании темы истории хлопководства в Ферганской долине, кроме основных архивных фондов, определенное место занимает материалы относящиеся к деятельности Туркестанской сельскохозяйственной опытной станции и Туркестанского общества сельского хозяйства(ЦА РУЗ ф.И-103), деятельность этих учреждений неразрывно связаны с именем выдающийся учёного-селекционера, академика Р.Р.Шредера.

Р.Р. Шредер в своей научной деятельности большое внимание уделял садоводству, плодоводству и виноградарству, а также проводил исследования по культуре хлопчатника - удобрения, полив, густота стояния, селекция и т.д.

В его статье «Заметка о культуре хлопчатника в Ферганской области» изложено о возрастающем числе хлопкоочистительных заводов по Ферганской области, которые составили в 1880 г. – 2, в 1890 г. – 21, 1891 г. – 40, 1893 г. – 61, 1898 г. – 90, 1900 г. – 99, 1902 г. – 108. На заводах имелось по 4-6 джинов, т.е. хлопкоочистительных машин, марки Прета, Орёл, Брауна и Карвера, каждые из которых были по 40,60 и 80 пильные[2.2].

Он, также летом 1903 года, получил семена с Андреевского хутора Большой Ярославской Мануфактуры, который находился в Андижанском уезде, и Бухарского сорта местного хлопка для проведения опытных работ по испытанию этих сортов на станции в 1904 году[3.1].

Нужно подчеркнуть, что управление Земледелия и Государственных Имуществ в Туркестанском крае свои функции осуществляло через областные и уездные управления.

В частности, начиная с 1 июня 1897 года, в целях упорядочивания деятельности местных учреждений управления Земледелия и Государственных Имуществ в Туркестанском крае, в областях была введена должность чиновника сельскохозяйственного и налогового отделения, которые вели свою работу основываясь на временной Инструкции, принятой согласно распоряжению Туркестанского генерал-губернатора от 6 февраля 1898 года. Согласно инструкции, данный чиновник состоял также и в должности советника в правлении областей[4.15]. В Ферганской области данную задачу исполнял многие годы, автор ряда статей и книг, посвящённых сельскому хозяйству и хлопководству Туркестанского края, агроном С.А. Мелик-Саркисян. Как он отмечает, начиная с 1902 года введено правило о предоставлении чиновником Главного управления в Ферганской области в Ташкент, в письменном виде, годовой отчётности о состоянии сельского хозяйства в области[5.15].

В уездах, входящих в состав Ферганской области, также были организованы его отделения, так в Маргиланском, Кокандском, Наманганском уездах отдельно, а в Андижанском и Ошском уездах работал один чиновник. Хотя, в обязанностях Управления и его отделений в областях и уездах было предписано работать во всех сферах системы аграрных отраслей, можно увидеть, что основная деятельность была направлена на хлопководство. Поэтому, смотря на анализ дел данного фонда, сведения касающиеся истории хлопководства в Ферганской области можно распределить на следующие категории:

- переписка касательно хлопководства Министерства Земледелия и Государственных Имуществ (в 1905-1915 годах Главное управление Земледелия и упорядочения пользования землёй);
- распоряжения и приказы Туркестанского генерал-губернатора, решения и переписка начальника управления Земледелия и Государственных Имуществ в Туркестанском крае;
- годовые отчёты начальников отделений и инструкторов управления в Ферганской области;
- различная переписка ведшаяся с хлопковыми опытными полями и плантациями семян в Ферганской области (кадры, борьба с вредителями растений, ирригация и по другим финансовым вопросам), а также их годовые отчёты о результатах проведённых опытов;
- протоколы собраний и съездов хлопкоробов Туркестана, и журналы по агрономии

Ответные письма уездных отделений, на распоряжения, циркуляры и директивы Цетрального управления в Ташкенте, были написаны на официальных бланках данных учреждений, кроме этого сведения о хлопковых полях и урожае, годовые и сезонные отчёты о ценах на хлопок, так же заполнялись на бланках и отправлялись с письмами. Среди циркуляров направленных Управлению земледелия и государственных имуществ Туркестанского края Министерством Земледелия и Государственных Имуществ и Главным управлением отражены переписки о распространившемся в 1902 году в Египте болезни хлопка и мерах принятых по предотвращению её в крае в 1902-1903 годах[6.], о проведённых по всему Туркестанскому краю в 1907-1910 годах теоретических (издание учебных инструкций, перевод их на местный язык), практических (выделение финансовых средств, проведение опытов, организация занятий на местах) работ и пропагандистко-агитационных мероприятий по борьбе с насекомыми вредителями хлопка[7.].

Кроме этого, группа учёных ведших свою деятельность в сфере сельского хозяйства Туркестана, на съезде хлопководов состоявшемся в Ташкенте в ноябре 1912 года, отдельно отмечала, что в системе административного управления после проведения ирригационных работ и освоения новых земель, вопрос создания новых скороспелых сортов хлопка и приспособление их к местному климату, является следующим важнейшим вопросом в развитии хлопководства Туркестана[8. 2-3].

Наверное по данной причине можно заметить, что на кануне Первой мировой войны стала ещё более оживленной деятельность специализирующихся на хлопководстве опытных учреждений и внимание к ним. Занимающее место в фонде дело №3311 даёт представление об отчётах агрономов и инструкторов по сельскому хозяйству Ферганской области, о годовой деятельности более десяти хлопковых опытных полей и семенных станций ведших свою работу в Ферганской области, о результатах их опытов, материально-технической базе, финансовом состоянии и кадрах за 1910-1916 года[9].

Администрация края при проведении экономических преобразований в крае особое внимание уделял также мероприятиям по развитию хлопководства, в числе которых издание разных литератур для данной отрасли сельского хозяйства. К ним можно в качестве примера привести труды М.И. Бродовского, А.И. Вилькинса, М.П.Федорова, а также других русских специалистов и учёных по хлопководству.

Например, секретарь Туркестанского отделения императорского Московского Общества любителей естествознания, этнографии и антропологии М.И. Бродовский составил приложение к промысловому альбому Туркестанского края, который составлен и издан по распоряжению Туркестанского генерал-губернатора К.П. фон Кауфмана под названием «Техническое производство в Туркестанском крае».

В нём автор подчеркивает, что всю потребность местного населения в прядильном материале удовлетворяет хлопчатник. Кроме того, считая, что из Средней Азии вывозится в Россию до 550 т. пуд. хлопка, он составляет главную статью вывозной торговли. При постоянно, год от года возрастающей бумаго - прядильной промышленности России, наши фабрики могут обеспечить себя оттуда большею частью потребляемого ими хлопка и поставить себя в менее независимое положение от привоза такового через западную границу. При этом Туркестанский край, лежащий на окраине зоны распространения хлопчатника, может доставлять весьма солидное количество оного.

Далее Бродовский отмечает, что Средняя Азия по климатическим и почвенным своим условиям имеет все шансы производить хлопок отличного качества. Чтобы изменить к лучшему качества местного сорта хлопчатника, нужно последовательно в продолжение нескольких генераций его, при тщательном выборе семян, возделывать вполне соответствующим его природе способом. Другой путь, более короткий, для улучшения качества возделываемого хлопка, заключается во введении и акклиматизировании нового, облагороженного уже культурою хлопчатника. Весь вопрос в удачном выборе такого сорта, который бы не переродился на новом месте. Лучшее волокно из всех даёт сорт американского хлопчатника, под названием «Sea-Island». Впрочем, вообще вперед нельзя определить; какие из существующих сортов хлопчатника дадут хорошие результаты при возделывании их в Средней Азии, и решить это может только опыт, который необходимо произвести как над посевом семян американских сортов: NewOrleans, Upland, так и египетского сорта Jumel или Maho[10.4,8-9].

Книга А.И. Вилькинса «Основы культуры американского хлопчатника в Туркестанском крае» была напечатана по распоряжению п. д. Туркестанского Генерал-Губернатора, генерал-лейтенанта А.М. Яфимовича, 3 февраля 1889 года.

А.И.Вилькинс в своем труде освещал такие вопросы, как, климатические данные Туркестана, имеющие непосредственное отношение к возделыванию американского хлопчатника, общие сведения о культурных почвах Туркестана, посев хлопчатника, всходы хлопчатника и уход за ним, условия дальнейшего совершенствования культуры американского хлопчатника в Туркестане, виды и сорта хлопчатника, явления, вредящие хлопчатнику в Туркестане.

По вопросу улучшения боронования земли под хлопчатник, автор подчеркивает, что введение в употребление окучников, культиваторов и т.п. орудий значительно ускорило и удешевило бы обработку междурядий. По вопросу очистки американского хлопчатника на джинах, прессовании и упаковке, автор подчеркивает,

что лучшими джинами считаются теперь в Северной Америке новые, усовершенствованные 60 – пильные джины Карвера; стоимость их с фидером и конденсером, была в 1888 году 164 доллара на месте. Лучшие хлопковые прессы изготавливаются Рейнольдсом в Нью-Орлеане.

По вопросу борьбы с явлениями, вредящими хлопчатнику, автор пишет, что плантаторы сделают гораздо лучше, если, при каждом появлении в значительных количествах каких-нибудь вредящих хлопчатнику насекомых, будут «не мудрствуя лукаво» обращаться за советом к специалистам энтомологам. Русское Энтомологическое Общество например, вероятно никогда не откажет им в посильной помощи[11. 34, 78, 83, 104-105, 107].

Книга М.П.Федорова «Хлопководство в Средней Азии» состоит из 9 глав, в седьмой главе которого освещена состояние хлопкового дела в Ферганской области, в таблице приведена сведение о размерах площади посевов хлопка американского и туземного сортов по 5 ти уездам, сбора сырца и полученного волокна в Фергане за 1896 год, из приведенной таблицы видно, что площадь посевов хлопка, составляет 27 проц. всего количества орошенных земель Ферганы, - распределяется между посевами американского хлопка и туземного – как 9:1, также дан обзор хлопководства по уездам Ферганской области. Кроме того был затронут вопрос торговли хлопком. Главными фирмами, закупающими хлопок в Фергане в 1895 году были: товарищество для торговли и промышленности в Персии и Средней Азии(куплено более 500.000 пудов волокна). Затем следуют: Л. Кноп, Алексеев, Познанский(Лодзь), Шлосберг(Лодзь), Ярославская Мануфактура, ПонфикАренс и Комп., Соловьев, Швецов, Шмидт и Комп., Мейеркорт, Рабенек и Рябушинский[12.138-154].

Нижегородское-Ярмарочное Отделение Общества для содействия русской промышленности и торговле, на свои средства в Москве издал книгу С.А. Мелик-Саркисяна «Хлопковое дело в Ферганской области и меры к его упорядочению».

В данной книге освящены вопросы Фергана как район для производства хлопчатника, факторы, определяющие размер хлопкового производства, последствия искусственного увеличения площади хлопковых полей, правительственные меры для поощрения культуры хлопчатника, меры необходимые для правильной постановки хлопкового дела: орошение новых земель, Соединение Туркестана с Сибирью рельсовым путем через Семиреченскую область, организация мелкого кредита, утилизация семян хлопчатника, как средство для поднятия доходности хлопководства, обстановка местной торговли хлопком, устройство опытных полей и организация дела агрономической помощи населению[13.13-75].

В архивном фонде Управление Земледелия и Государственных Имуществ Туркестанского края также имеются материалы, относящиеся к вопросам историографии истории хлопководства в Туркестанском крае.

Также, Департамент Земледелия Главного Управление Землеустройства и Земледелия Российской империи в письме № 517 от 08 января 1908 года, за подписью директора, в Управление Земледелия и Государственных Имуществ Туркестанского края, где в книге входящих документов зарегистрировано за №641 от 17-января 1908 года, просит доставить ему, по возможности в непродолжительном времени, нижеследующие издания, по одному экземпляру каждого: 1) А.Вилькинс. Основы культуры американского хлопчатника в Туркестанском крае. Ташкент, 1899 г.; 2) Н.Н.Александров. Описание имения Товарищества Большой Ярославской мануфактуры в Ферганской области.; 3) Труды съезда по вопросам о развитии и расширении местного хлопководства и агрономической помощи населению Туркестанского края.; 4) «История культуры хлопка в Средней Азии». Статья Слуцкого в газете «Асхабад» за 1900 г.; 5) «Культура хлопчатника в среднеазиатских владениях», - статья профессора Киевского Политехнического Института П. Ерченко в газете «Закаспийское Обозрение» за 1905 г.(г. Асхабад); и 6) Отчеты Туркестанской опытной сельскохозяйственной станции за 1902, 1903, 1904 и 1905 года[14.2].

Департаментом Земледелия Главного Управление Землеустройства и Земледелия также была издана книга А.И. Шахназарова «Сельское хозяйство в Туркестанском крае», которая состояла из 27 глав. Глава 12 данной книги называется «Культура хлопчатника», в нём рассмотрены вопросы сорт хлопчатника, выбор места для хлопчатника, подготовка почвы, посев и культура, сбор сырца, очистка хлопка-сырца, прессование хлопка, семена хлопчатника, торговля хлопком.

Автор анализирует расширение посева культуры американского хлопчатника в Ферганской области и его уездах. В Ферганской области в 1887 г. снято было хлопка-сырца туземного сорта(гузы) 749,541 пудов, в том же году получено было 23,054 пуда сырца американского хлопчатника. А в 1894 году всего из Ферганской области вывезено до 1.800.000 пудов волокна, что соответствует 5.400.000 пудам. Из этих цифр видно, что количество хлопка-сырца в Ферганской области в семь лет возросло в 234 раза.

По вопросу очистки хлопка-сырца А.И. Шахназаров разъясняет, что до распространения культуры американского хлопчатника, хлопок очищался на или местных ручных машинках «чагриках», или же отправлялся не очищенным в Москву. Производительность туземных чагриков была настолько ничтожна, что последний способ оказался наиболее выгодным. С появлением спроса на американский хлопок, получила распространение очистка хлопка на американских джинах, впервые привезенных товариществом русского хлопководства, учрежденным г. Савенко. Но построенный товариществом завод, при отсутствии на первое время оживления в торговле хлопком, был убыточен и перешел в руки купца Лахтина, в руках которого это дело оживилось настолько, что такой же завод был построен тем же купцом еще и в Коканде. С тех пор количество хлопкоочистительных заводов увеличивалось весьма быстро, так что теперь в Туркестане насчитывается уже 160 таких заводов. Двигательная сила была в наличии в виде массы воды, служившей для орошения полей. Поэтому большая часть устроенных заводов и поныне пользуется водяною силою, как более дешевою и удобною[15.149-150, 174].

В хозяйстве, в зависимости от местных условий, под хлопчатник отводиться различное количество земли. В большинстве хлопковых районов Ферганской области под хлопчатником занято в среднем от 30 до 40% обрабатываемой площади, в отдельных же местностях, как, например, в Асакинской волости, Андижанского уезда, этот процент повышается до 85 процентов[16.274-298].

В Санкт-Петербурге на средства Департамента Земледелия издан труд Вячеслава Юферова «Труд в хлопковых хозяйствах Туркестана». Затрагивая вопросы расширение хлопковых полей, автор подчеркивает, обращаясь к условиям ведения сельского хозяйства в Фергане, мы видим, что наблюдающееся из года в год колебание площадей под хлопчатником находится в непосредственной связи с изменением размеров запашек прочих культур и главным образом продовольственных растений. Увеличиваются посевы хлопка, одновременно с этим сокращаются площади под пшеницей, ячменем, кукурузой и прочего[17.29].

Таким образом, мы в данной статье на основе вышеуказанных трудов рассмотрели лишь некоторые вопросы, относящиеся к изучению истории хлопководства в Туркестанском крае, в частности Ферганской долины, которые, наряду с архивными материалами, дают возможность определить уровень развитие хлопководство в аграрном секторе в данный период.

Список использованной литературы:

1. История России. С древнейших времен до начала XXI века. Под редакцией А.Н.Сахарова. – М., АСТ, Астрель, Транзиткнига, 2006.
2. ЦА РУз, фонд Р - 2284, оп. 1, д. 879.
3. ЦА РУз, фонд Р - 2284, оп. 1, д. 880.
4. ЦА РУз, фонд И-7. Оп.1. д. 2618.

5. ЦА РУз, фонд И-7. Оп.1. д. 2618.
6. ЦА РУз, фонд И-7. Оп.1. д. 2500, 2559.
7. ЦА РУз, фонд И-7. Оп.1. д. 2808, 3098, 3099, И-7. Оп.6. д. 450.
8. Труды съезда хлопководов в г. Ташкент, с 25 ноября по 1-е декабря 1912 года. Том 1. Протоколы. – Т.: Типография при Канцелярия Туркестанск. Ген. губ., 1913.
9. ЦА РУз, фонд И-7. Оп.1. д. 3311.
10. Бродовский М.И. Техническое производство в Туркестанском крае. Санкт-Петербург, тип. В. Деманова, 1875.
11. Вилькинс А.И. Основы культуры американского хлопчатника в Туркестанском крае. - Ташкент: типолитография С.И. Лахтина, 1889.
12. Федоров М.П. Хлопководство в Средней Азии. Санкт-Петербург, Тип. П.О. Яблонского, 1898.
13. Мелик-Саркисян С.А. Хлопковое дело в Ферганской области и меры к его упорядочению. Москва, типография Товарищества И.Н. Кушнерев и Ко, 1904.
14. ЦА РУз. Фонд И-7. Оп. 1. Д. 2933.
15. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. Санкт-Петербург, Типография Киршбаума, 1908.
16. Азиатская Россия. Том второй. Земля и хозяйство. Санкт-Петербург, 1914.
17. Юферов В. Труд в хлопковых хозяйствах Туркестана. Издано на средства Департамента Земледелия. Санкт-Петербург, Типогр/ В. Киршбаума, 1914.

Мирзаев Джалалитдин Зайниевич,

Термезский государственный университет, Международный научно-исследовательский центр Имама Термези, кандидат исторических наук.

Саидахматов Шарифбек Тошпулатович,

Термезский государственный университет, исследователь.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ КАК ОБЪЕКТ ТУРИЗМА

Археологические памятники имеют свою специфику и требуют бережного отношения, большинство из них находятся на пространстве местного сообщества, которая должна принимать участие в планировании сохранения культурного наследия и развитии туризма. В данной статье мы рассмотрим разработки специалистов в Термезе.

Южный регион Узбекистана, Сурхандарьинская область является средоточием многочисленных археологических памятников, число которых приближается к 800. Собранные находки хранятся в Термезском археологическом музее, единственным в своем роде специализированным учреждении Центральной Азии. Музей, построенный и открытый в 2 апреля 2002 года к празднованию 2500-летия города Термеза, стал признанным центром международного сотрудничества в области археологических исследований, осуществляя совместные проекты со специалистами из Японии, Китая, Франции, Германии, России и Испании. Благодаря эффективности научно-исследовательских работ, осуществляемых на территории Сурхандарьи различными экспедициями со времен образования музея его фонд, обогатился более чем в десять раз. Сегодня в Термезском археологическом музее бережно хранятся около 80 тысяч предметов старины, имеющих не только национальное, но и международное значение. В их числе находятся 624 уникальные музейные реликвии мирового значения. В музейных залах они демонстрируются с использованием современных информационных и коммуникационных технологий. Уникальные экспонаты музея стали объектами многочисленных публикаций и демонстрировались в различных странах мира. За всем

этим стоит огромная работа многочисленных археологических экспедиций, музейных работников, специалистов разных профилей. В 9 основных залах музея выставлены более 5 тысяч экспонаты, найденные в Сурхандарьинской области, начиная от примитивных каменных орудий первобытного человека до произведений искусства, выполненных руками искусных мастеров. Они расположены в хронологическом порядке, от 100 тыс. до Р.Х и до начала XX века. В каждом зале демонстрируются видеоматериалы, рассказывающие по каждому периоду человеческой цивилизации, древней и богатейшей истории народов края на узбекском, английском и русском языках.

В музее также имеется научная библиотека с современным читальным залом, насчитывающая свыше 17 тысяч томов ценнейших книг по археологии и истории, а также конференц-зал. Кроме того, здесь имеются и специально оборудованные залы для показа драгоценных металлов и камней. Ежегодно демонстрационные залы музея посещают в среднем около 50 тысяч человек.

Научно-исследовательская деятельность музея осуществляется в рамках отделов: эпохи камня и бронзы, эпохи эллинизма и Древней Бактрии, Кушанской культуры Северной Бактрии, раннесредневековая Северного Тохаристана, развитого средневековья, эпохи ханств и нумизматики. В музее создана реставрационная мастерская, работниками которой используется современные реставрационные технологии.

Традиционным стало проведение в стенах этого очага просвещения и различных семинаров, научных конференций, форумов, встреч с деятелями культуры и искусства. Для многочисленных гостей города, иностранных туристов и учащейся молодежи в экспозиционных залах музея проводятся тематические выставки по результату археологических исследований, проведенных в регионе. Регулярно здесь проходят и персональные художественные выставки местных авторов, посвященные различным историческим и культурным событиям в жизни страны. По мнению экспертов министерство по делам культуры и спорта Узбекистана, среди 110 музеев страны деятельность Термезского археологического музея наряду с Мемориальным музеем Обсерватории Мирзо Улугбека (Самарканд), Музеем памяти жертв репрессий (Ташкент), Музеем истории развития науки к 1000-летию Хорезмской Академии Маъмуна, Государственным музеем искусств им. Савицкого (Нукус) является показательным примером организации и налаживания музейного дела.

Проводимые масштабные работы по охране и сохранению исторических памятников региона, охватывают главным образом архитектурные памятники. Сохранение археологических памятников региона остается острой проблемой. Для его решения музей использует новые формы работ по охране и сохранению археологических памятников с привлечением местного сообщества. Для этого используется потенциал местного органа самоуправления – махаллы. В Республике Узбекистан проводится целенаправленная политика в целях повышения роли и статуса махаллы - уникального общественного института с многовековой историей и важнейшего звена в системе современных органов самоуправления граждан. До сих пор не были использованы потенциал института самоуправления в деле охраны и пропаганды культурных памятников. На территории махалл, где находятся археологические памятники, местное сообщество, заинтересованно в территориальных ресурсах региона. Как правило, местное сообщество рассматривается службами охраны памятников как источник воздействия, главным образом негативного, на культурные объекты в границах охраняемой территории. Действительно, если говорить об историко-культурных ценностях, обычными стали ситуации, когда памятник, чаще всего полуразрушенный, разбирается местными жителями на кирпичи, когда объект превращается в свалку мусора, когда уничтожаются под застройкой или распахиваются археологические памятники. Однако надо понимать, что все это — отражение господствовавшей системы ценностей в общественном сознании. На повестку дня

встала задача изменения ситуации из конфликтной в конструктивную, создания атмосферы взаимной поддержки и сотрудничества. Следует несколько расширить ее рамки, понимая работу с местным населением не только как нейтрализацию возможных негативных влияний, но также как выявление культурного потенциала и поддержание культурной идентичности традиционных местных сообществ. Без установления партнерства и покровительства музея над местными жителями, ни о каком комплексном сохранении историко-культурных богатств региона не может быть и речи, так как историко-культурное наследие создается, поддерживается и воспроизводится людьми. С позиций сохранения историко-культурного наследия в местном сообществе наибольший интерес представляют местная интеллигенция. Преобладающее большинство местных жителей во многих случаях выступает как источник разнообразной информации о культуре своего региона. Среди ее представителей немало собирателей и коллекционеров различных древностей, исторических документов. Местные школы и краеведческие музеи часто служат локальными культурными центрами, через которые осуществляется связь местной интеллигенции с остальным сообществом и внешним миром. Привлечение этих учреждений к программам музея и заинтересованных организаций имеет широкие перспективы. Небольшие частные коллекции этнографических, археологических или художественных предметов, происхождение которых связано с историей края и которые хозяин готов демонстрировать посетителям памятника, также могут служить существенным дополнением к историко-культурному наследию территории и соответствующим просветительским программам.

Работниками археологического музея для осуществления систематического контроля за состоянием и использованием археологических памятников, разработана специальная программа по привлечению местного сообщества к охране и пропаганде памятников «Махалла & Музей». Для этого в ходе осуществления конкретных проектов создаются в махаллях группы волонтеров, связанных с работниками музея, внедряются новые разработки в практику деятельности местного органа самоуправления.

Специалисты предоставляют информацию о культурной ценности археологических памятников, формируют устойчивые представления о невозможности несанкционированных раскопок и ответственности каждого местного жителя за сохранение культурного наследия. Налаживание взаимодействия ученых-исследователей, представителей местного сообщества и структур самоуправления станут первыми шагами на пути создания эффективного механизма защиты памятников историко-культурного наследия силами общества.

Местное сообщество должна принимать участие в планировании сохранения культурного наследия и туризма. Деятельность, связанная с туризмом и сохранением культурного наследия, должна приносить выгоду сообществу. Условия региона и его окрестностей, породивших данное культурное наследие, являются важным фактором поддержания ценности культурного наследия. Среди местных жителей есть заинтересованные лица, которых необходимо организовать и обучить как волонтеров в деле сохранения культурного наследия. Местные жители не могут стать интерпретаторами культурного наследия без содействия специалистов. С другой стороны, специалистам необходимо знать полную информацию об археологическом объекте.

С осуществлением проектов в рамках программы впервые разрабатывается и устанавливается связь между музеем и *махаллой*, разрабатывается туристический маршрут по знаменитым археологическим памятникам юга Узбекистана.

Один из проектов по осуществлению программы «Махалла & Музей» была посвящена памятнику каменного века Зараутсай. Реализация проекта стала возможной при финансовой поддержке гранта Олий Мажлиса Республики Узбекистан.

На склоне горы Кугитанг, являющейся одним из хребтов Южно-Гиссарской гряды, около ста километров севернее Термеза расположена местность, которая

называется Зараут. В 2,5 километрах от местности, ниже по саю, в ущелье найдены наскальные рисунки каменного века. Наскальный памятник Зараутсяя стал широко известен в научном мире летом 1939 года. Десятилетний мальчик Рауф, искавший на скалах потерявшегося козла, увидел в гроте красного цвета рисунки с изображением людей и животных. Это первая находка наскальных рисунков древности, обнаруженная на территории Центральной Азии. С того времени на территории региона обнаружено более 300 памятников наскального искусства, из них 150 памятников зафиксировано в Узбекистане. Всё же изображение, найденное в Зараутсае остаётся одним из древнейших памятников наскального искусства на территории Центральной Азии. Он выделяется своеобразным сюжетом, неповторимым стилем. Поэтому является достойным особого внимания и признания. Выполненный естественными красками, плод художественного творчества людей каменного века, является уникальным образцом наскальной живописи. Сохранившиеся на протяжении тысячелетий нежные и прелестные рисунки Зараутсяя и теперь продолжают очаровывать нас. К сожалению современное состояние Зараутсяя печальное. Неповторимые и бесценные рисунки год за годом исчезают. Уже полвека памятник нуждается в охране и защите. Основная причина постепенных исчезновений бесценных рисунков заключается в бесконтрольном посещении Зараутсяя «дикими туристами». После себя они оставляют «автографы», царапая надписи на поверхности свода с древними рисунками.

Разработанный специалистами проект ставил целью создание механизма сотрудничества между музеем и махаллой, проведением прогандистских мероприятий, разработкой проектов вовлечения в дело защиты памятника местного населения кишлаков Худжанко, Гурджак, Кизилолма, Зарабаг и Карабаг, расположенных вблизи Зараутсяя в осуществление охраны и поддержания памятника. Большое значения имела определения направлений туризма связанного с наследием и бизнеса, которые возможно развивать в местном уровне. Индивидуальная и ориентированная на потребности конкретного памятника концепция проекта подходит для того, чтобы помочь участникам проекта получить навыки по а также развить их способность и готовность вести диалог с туристами. Кроме этого, отобранные из числа местных жителей волонтеры познакомились с трудовой и повседневной жизнью археологического музея и в рамках своего пребывания наладили контакты с сотрудниками музея, которые они смогут использовать для будущего сотрудничества после окончания проекта. Таким образом, были налажены и укреплены связи между музеем и местным сообществом, организациями для сотрудничества.

Как показал опыт привлечение местного сообщество в сохранение памятников, создание системы учета, паспортизации и контроля памятников местным сообществом при координации работников музея дает положительные результаты как местным жителям, так и музейным работникам. С одной стороны, музей стал привлекать местных жителей, с другой обогащать тематические разделы музея. В ходе проекта были разработаны рекомендации по охране и поддержанию археологических памятников и собраны материалы для путеводителя «Знаменитые археологические памятники Сурхандарьи».

С осуществлением проектов в рамках программы впервые разрабатывается и устанавливается связь между музеем и махаллой, разрабатывается туристический маршрут по знаменитым археологическим памятникам юга Узбекистана. Налаживание взаимодействия ученых-исследователей, представителей местного сообщества и структур самоуправления станут первыми шагами на пути создания эффективного механизма защиты памятников историко-культурного наследия силами общества.

Марасулова Умида,

ФОРМИРОВАНИЯ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ В СОЗНАНИИ МОЛОДЁЖИ

В последние годы «Семейная этика и поведение» преподаются в средних школах, академических лицеях и колледжах. Возникает вопрос почему? Почему же появилась необходимость в обучении молодых людей семейной жизни? Современные социологи, психологи и педагоги, а также юристы-ученые особенно обеспокоены необходимостью воспитывать молодых людей в семейной нравственности.

В настоящее время всё больше и больше увеличиваются случаи распада браков, в результате многие дети остаются брошенными своими родителями, а также появляются ужасные случаи продажи детей. Увеличивается также численность рождаемость внебрачных детей. Подумайте, как это влияет на развитие общества? Наверное, это говорит о том, что молодые люди не понимают смысла священного слова семья и не могут нести ответственность за семью. Они безразлично относятся к вопросу создания брака. Они еще и сами мало что понимают. Моральные навыки и умения у современной молодёжи не достаточно развиты.

Появляется вопрос о том, где и как формируются умения и навыки семейной жизни. По нашему мнению, сначала это начинается с семьи. Для этого рекомендуется рассмотреть следующие правила этики и психологии семейной жизни.

Во-первых: родители должны быть одинаково добрыми и вежливыми ,а также требовательными своим детям.

Во-вторых: нельзя забывать, что отец - хороший пример для сыновей, а мать для дочерей.

В-третьих: не в коем случаи нельзя забывать , что отношения родителей с друг другом, это пример для их детей.

В-четвертых: отношения родителей к другим членам семьи , играя особую роль также должны быть примером для их детей.

Пятое: совместное участие семьи в семейных традициях, обычаях, церемониях, праздниках и т. д.

Шестое: оказывание уважительного отношения касательно праздников государственного значения. Здесь особо важное значение имеют национальные празднования.

Седьмое: родителям необходимо ответственно относиться с выбором имени для ребёнка, учитывать при выборе происхождение и значение имени. В дальнейшем необходимо периодически знакомить ребёнка с значением его имени.

Восьмое: необходимо помнить , что именно праздники личного характера оказывают особое значение на свободное развитие ребёнка. В связи с этим, ни в коем случае нельзя обманывать ребёнка, давая ему ложные обещания. Помните если вы обманываете ребёнка, он будет обманывать вас.

Девятое: представьте себе последствия вредных привычек в доме и семье, таких как употребление алкоголя, сигарет, коррупции и краж.

Десятое: совместное участие во всенародной работе с молодежью. Например, совместное участие в приготовлении сумальяка и халим,участия в хашаре, в чистке ариков, в посещение больных и инвалидов, в посещении священных мест и т.д.

Одиннадцатое: необходимо уделять особое внимание подросткам в переходном возрасте, не стесняясь необходимо объяснять им об изменениях в их организме и ознакомить их о вопросах половой жизни. Наиболее интересными вопросами для молодежи являются:

- а) изменения в половых органах и отношения к ним;

б) какие изменения происходят в организме девочек и как подготовиться к этим изменениям?

в) какие психологические опасности возникают у подростков? Что их мучает?

г) как должен вести себя молодой человек и девочка?

д) кому лучше рассказать : своим родителям, другу или подруге, или снохе?

е) как родители должны вести себя в этом отношении?

Двенадцатое: актуальным вопросом является, что делать когда у подростков появляется первая симпатия. В этом случае родителям необходимо с осторожностью подойти к этому вопросу, уделяя подростку больше внимания.

Тринадцатое: представьте ваш сын или дочь впервые любилась. Как родители ведут себя в этой ситуации? Планируйте заранее какие советы дать своим детям. Ни в коем случае не оскорбляйте, не относитесь недоверительно, не ругайте, не избивайте, а помогите ему понять и принять его любовь. Смотрите фильмы и театральные постановки о любви, читайте произведения о любви. Не забывайте о личных жизненных историях, стихах, рассказах о жизни любимого, вашей личной любви и личных мыслях на эту тему. Расскажите о любви жизненные истории, стихи, о любви великих людей, а также поделитесь своей историей любви и не забудьте уточнить его мнение по этому вопросу.

Четырнадцатое : Расскажите о последствиях несчастной любви, о радостях счастье, и последствий конца этих чувств.

В этом случае необходимо прочесть произведения великого мирового мыслителя Абу Райхона Беруни.

В рассказе “Ўтган авлодлар обидалари” (Памятники прошлой поколений) некоторые люди наделены качествами лжецов, жадничества, двуличия и бесстыдства. И если только эти люди начнут отрицать приведённые отрицательные качества и начнут придерживаться доброты, любви и заботы то они почувствуют сладкий вкус от преобщения к эстетическому духовенству.

Как утверждал великий мыслитель и философ Беруний “Привлекательная внешность человека зависит от его эстетической внешности и поведения”. Разбирая смысл этих слов можно сказать, что под этими словами он имел в виду соблюдение правил гигиены, этики и эстетики, что необходимо относиться к людям не преувеличивая грубостью и улыбаться им.

Великий поэт и государственный деятель, воспевший мировую литературу и культуру на тюркском языке, в своём произведении “Махбуб-ул-кулуб” (Возлюбленный сердце) изобразил великую любовь. В этой книге существует 40 глав и в части “Уйланиш ва хотинлар тўғрисида” (Жениться и про женщин) в основном излагаются такие определения, как семья, культура женщины, культура мужчин и ценные идеи о любовном душевном состоянии.

По мнению Навоий:

“Хорошая жена- счастье и богатство семьи”;

“Прекрасная жена радость для очарования”

“Вежливая жена радость души”

“Мудрая жена- хранительница семейного очага”

16 -18 лет-период юности. Активизирующими деятельность в период юности считаются- школа, образовательный процесс, воспитание и личная деятельность. В этом периоде юность рассматривается как психологический возраст перехода к самостоятельности, период самоопределения, приобретения психической, идейной и гражданской зрелости, формирования мировоззрения, морального сознания и самосознания. В юности происходит расширение временного горизонта- будущее становится главным измерением, личность устремляется в будущее, определяется жизненный путь и выбор профессии. В период юности возникает способность различать

противоречия между мыслями, словами и поступками. Появляется возможность для создания идеалов(семьи, общества, морали).

Появление чувства любви в юношеском возрасте определяется её романтическим характером. В ранней юности появляется ожидание любви, неосознаваемая готовность к переживанию влюблённости, появляется активное эмоциональное отношение к вопросам общения юношей и девушек.

В этом периоде у них расширяются интересы. Активизируются творческие и интеллектуальные способности. Укрепляется стремление к самостоятельности. Формируются способности веры, мировоззрения и различные таланты. По этой причине им необходимо проявить интерес к чтению книг.

Как мы знаем в настоящее время , у молодёжи есть возможность использования современных средств, с множеством возможностей и поэтому актуальна задача воспитания нынешней молодёжи с помощью этих технических средств.

К сожалению, современная молодёжь не имея навыков использования технических средств, бесполезно используют свои гаджеты. Молодёжь всего лишь скачивают ненужную информацию или песни. Вместо этого если повысить интерес к чтению и усилить использование, а также прослушивание аудиокниг, то несомненно повысится степень воспитанности у молодёжи. Для этого необходимо увеличить количество профессионально записанных аудиокниг, которые бы были интересны и не раздражали прослушателей. Всё это необходимо усовершенствовать с параллельным развитием проектов “Китоб ўқиймиз” (Читаем книги) и “Китоб тинглаймиз” (Прослушиваем книги). Использование аудиокниг эффективны для развития способностей у прослушателей и создают возможность экономии времени.

Используемые литературы:

1. Ризоуддин ибн Фахриддин “Семья”. Т – 2001г.
2. Малик Мурод “Узбекские ценности”. I-книга. Т.-1995г.

Музаффаров Фируз Давронович,

*БухДУ “Миллий гоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими” кафедраси мудири
Фалсафа доктори (PhD)*

ИМОМ ҒАЗЗОЛИЙ ВА УНИНГ ИСЛОМ ҲУҚУҚШУНОСЛИГИДА “АСОСУ-Л-ҚИЙОС” (ҚИЁС ИЛМИНИНГ АСОСИ) АСАРИНИНГ ЎРНИ

Исломда мазҳабларнинг юзага келиши бевосита фикҳ тарихи билан боғлиқ. “Фикҳ” сўзи луғатда “чуқур тушуниш”, “идрок этиш”, “билиш” маъноларини билдиради. Истилоҳий маънода эса “фикҳ” – шариат ҳукмларини ўрганиш, шариат қоидаларини барча қисмлари билан англаш ҳамда қайси мақсадда ишлаб чиқарилганини тушуниш ва ўзлаштирилган ушбу илмни амалга татбиқ этиш демақдир. Яна бир таърифда: “Фикҳ – бу Аллоҳ таоло ўз пайғамбари Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам орқали нозил қилган шариатни теран англамоқдир”, дейилган. Фикҳнинг асосий манбаси: Қуръон, суннат, ижмо ва қиёс.

Мусулмон ҳуқуқи асослари Қуръон, сунна, ижмо, қиёс каби тўрт илдиз аста-секин барча ислом мактаблари томонидан эътироф қилинди, аммо, сўнги икки илдизнинг аҳамияти ва имкониятини турли мазҳаб намояндлари ҳар хил талқин қилдилар. Айрим вақтда мусулмон фақиҳлари ҳуқуқий масалаларни оқилона бир тизимга солиш ва шахсий фикр асосида ҳал этишга интилса, бошқалари барча фикҳ меъёрларини Худонинг ваҳийси деб ҳисобладилар. Умуман ислом ҳуқуқшунослигида

усул ал-фикҳ концепциясининг ривожланиши Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофeъий номи билан боғланади. У ўзининг “Ар-Рисола” асарида биринчи бўлиб фикҳни таърифлаб, асосларини баён этиш билан бирга, унинг манбалари тизимини ҳам ишлаб чиқди.

Қиёс (араб. – таққослаш) – шариат манбаларидан бири (Қуръон, сунна, ижъомдан сўнг тўртинчиси). Қиёсда дастлабки икки манба – Қуръон ва суннада берилмаган бирор ҳуқуқий масала улардаги шунга ўхшаш масала бўйича берилган кўрсатмага таққослаш йўли билан шарҳ этилган.¹ Масалан, ислом ҳуқуқшунослигида ўзига хос ўринга эга мутафаккирларнинг маънавий меросларига эътибор қаратадиган бўлсак, улар Қуръонда кўрсатилган бирор ҳолатни, айтайлик Қуръонда уруш-жанжал, адоват чиқаришининг асосий сабаби шароб эканлиги ва бу шайтоннинг иши эканлиги, шу жиҳатига кўра, у ман этилганлиги, ундан бошқа маст ва сархуш қилувчи ичимликлар ҳақида бирор нарса айтилмагани ҳолда мужтаҳид уламо-донишмандлар маст қилувчи ичимликларнинг барчасида ҳам шароб (май) каби салбий натижалар бўлишини ҳисобга олиб, унга қиёс қилганлар ва ҳаром, деб ҳукм чиқарганлар.

Қиёс ўрта асарларда ва ундан кейин ҳам фикҳшунослар учун ҳам уларнинг фаолиятини ҳам ҳуқуқини кенгайтириб, шариат арконларини ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларига тадбиқ этишга имконият яратган. Бундан ташқари ислом динини замон ва тараққиёт билан ёнма-ён юришида асосий омиллардан бири ҳисобланган. Унинг манбаа сифатида киритилиши шариатни ҳуқуқ тизими сифатида шаклланиши ва руҳонийлар, фақиҳлар мавжуд муносаатларни ҳимоя қилишдаги мавқеининг ошишидан далолат берар эди.

Ислом тафаккури тарихининг энг аҳамиятли номларидан Имом Ғаззолий каломдан фалсафага, тасаввуфдан фикҳга, фикҳ усулидан мантиққа ҳар хил илм соҳаларига доир кўплаб асарлар ёзган ва бундан ҳам ўзи яшаган асрда ҳам ундан кейинги даврларда ислом дунёсида диний-фалсафий тасаввурларни тўғри шаклланиши ва ривожланиши учун жуда катта меҳнатини сарф этди. Ислом ҳуқуқи (Фикҳ ва усул-у фикҳ) оламида унинг барча мавзуларини ўз ичига олган “**Ат-таълиқа фи фуруъи-л-мазҳаб**” (Мазҳаб тармоқларидан озод бўлган), “**Ал-манхул мин таълиқат-л-усул**” (Усул изоҳларидан сараловчи), “**Ал-Басит фи-л-усул**” (Усул илмида содда дмаълумот берувчи), “**Ал-Васит фи-л-Мазҳаб**” (Мазҳабдаги мўътадиллик), “**Ал-Важиз фи Фикҳи-л-Имоми-ш-Шофeъий**” (Имом Шофeъий фикҳидаги ихчамлик), “**Хулосату-л-мухтасар ва Наковату-л-муътасар**” (Қисқача хулоса ва сара мойлар), “**Китабу таҳзиби-л-усул**” (Усул илмида таълим бериш одоби), “**Ғоят-л-ғавр фи дирайати-д-давр**” (Даврни билишда чуқурликнинг тугаши), “**Ал мустасфо мин илми-л-усул**” (Усул илмидан назариялар тўплами), “**Фатово ал-Ғаззолий**” (Ғаззолий фатволари), “**Фатво фи шаъни Йaъзид**” (Яъзид иши борасида фатво) шунингдек, қиёснинг моҳиятидан баҳс этган “**Асосу-л-Қийос**” (Қиёс илмининг асоси) каби асарларни таълиф этди.

“Асосу-л-Қийос” асарининг моҳияти муаммоларни мустақил таҳлил этилишига кўра, фикҳ усули тарихида ўзига хос ўринга эгадир. Асар 1993 йилда Фаҳд бин Муҳаммад ас-Садҳан томонидан нашр этилганидан сўнг, ушбу асар ва унда илгари сурилган ғоялар таҳлиliga қаратилган бир нечта мақолалар ёзилди.

Қадарийлар фикҳи усули билан боғлиқ адабиётларда бу асарнинг номи асосан икки манбада кўрсатилади. Булардан бири Имом Ғаззолийнинг ўз қаламидан чиққан “Ал мустасфо мин илми-л-усул” асари, иккинчиси эса Бадриддин Аз-Заркашийнинг (ўлим. 794\1392) қаламига тегишли энциклопедик фикҳ усули асари “Ал-Бахрул Муҳитдир”.

“Асосу-л-Қийос”нинг Имом Ғаззолийга тегишли эканлигига шубҳа келтирмайдиган энг кучли далил алломанинг бу асари билан бошқа асарлари орасидаги

¹Ислом энциклопедияси. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б. 292.

иктибослардир. Ғаззолийга қадар исломий илмлар соҳасида фундаментал фикр юритиш қоидаси анологик ақл юритишдан иборат қиёс бўлгани айтилади. Бундан кўринадики исломий илмларни эпистемологик асосларининг қиёс мавзуси атрофида шакллантирилганини кўриш мумкин.

Ушбу асар муқаддима ва уч катта бўлимдан иборат. 1. Масала “Тилда қиёс”. 2. Масала “Ақлийатда (ақлий, каломий мавзуларда) қиёс”. 3. Масала “Шариатда (Фикҳий мавзуларда) қиёс”. Ғаззолий асарнинг муқаддимасида фикҳий қиёснинг асосини нима ташкил этиши масаласини ўртага қўяди ва бунинг асосини шаръий билимлар деб кўрсатади ҳамда уни назарий жиҳатдан асослайди.

Асарнинг учинчи бўлимида шариатда қиёс мавзусини таҳлил этар экан, очик шаклда қайд этадики, икки нарса орасидаги мутлақ ақлий ўхшашликка таянадиган бир жиҳат эмас. Аллома муқаддимада буни қисқача ифода этгандан сўнг шу хусусда ўз қарашларини илгари суради. Шаръий илмнинг бир тури бўлган қиёс ҳам шариатда, ҳам тилда, ҳам ақлийатда мавжуддир. Асарнинг дастлабки икки бўлимида тилда ва ақлий масалаларда қиёснинг моҳиятини кўрсатиб беради. Ғаззолийга қадар қиёс мавзуси фақат фикҳда эмас, тил ва калом билан боғлиқ барча исломий илмларнинг фундаментал фикр юритиш усули ҳолида қўлланилгани учун аллома қиёснинг далиллигини ва моҳиятини бу уч билим соҳасида бирдан таҳлил этади ҳамда уччаласида ҳам ўхшаш натижаларни беради.

Тилда қиёс мавзусини таҳлил этган биринчи бўлимда Ғаззолий, аввалки баъзи усулчиларнинг луғавий маъноларни тилда айтганлари борлиқлар ташқарисида бошқа нарсалар ҳам қиёс йўли билан қўлланила олади деган қарашда бўлганларини айтиб, бу қарашнинг янглишлигини айтади. Ақлийатта (ақлий, каломий мавзуларда) қиёс деб номланган иккинчи бўлимда эса, алоҳида қайд этадики: “Ақлийат оламида қиёсни қабул этган киши фаръийни асло ўхшашлигини ё ҳар жиҳатдан ёки иллат юзасидан иддао этади. Агар фаръин ҳар жиҳатдан асло ўхшаш бўлмаганини иддао этса, бу муҳолдир. Чунки, икки нарса бир-бирига ҳар жиҳатдан ўхшаш бўлиши имконсиздир. Зеро, ўхшашликдан сўз боргани учун фарқ этилиши мумкин бўлган нарса бор бўлиши керакдир ва бу ҳам сўз мавзуси икки нарсадан бирининг ҳеч бўлмаса бир нуқтаи-назардан бошқасидан фарқли бўлиши маъносида келади. Масалан, икки фарқли вақтдаги икки сиёҳ ранг ҳар жиҳатдан эмас, фақат сиёслик нуқтаи-назаридан ўхшашдир. Зеро, булардан бири бошқаси эга бўлмаган бир жой (ўрин)га эгадир. Яъни, айни маҳалда икки фарқли замоннинг ҳамда айни бўлганига борилса, айни маҳалда ва айни онда икки сиёҳ рангнинг бўлиши ақлан тасаввур этилмайди. Зеро, бу тақдирда улар орасида бошқалик на иккилик сўз мавзуси бўлади. Бу мавзуда тенглик майдонга келади ва икки айри нарса орасидаги ўхшашлик ўртадан кўтарилади. Чунки, ўхшашлик икки нарса орасидаги нисбатдан иборатдир”.

Хулоса сифатида шуни алоҳида қайд этиш лозимки, юқорида келтирилган барча далиллар усулул фикҳ илмининг пайдо бўлиши ва муҳим дийний илмлардан бири сифатида шаклланишида Имом Ғаззолийдек уламоларнинг хизматлари улканлигига гувоҳлик беради.

Меликов Фаррух Самадович,
мудири кафедраи забонҳои хориҷии ДОТ дар ш. Панҷакент
Бақоева Таҳмина,
магистранти соли 2-юми ДОТ дар ш. Панҷакент

НАҚШИ ФАОЛГАРДОНӢ ДАР ОМУӢЗИШИ ЗАБОНИ ХОРИӢӢ

Вожаҳои калидӣ: фаолият шавқу ҳавас, талаботҳои маънавӣ, бозӣ, таълим, ҳавасманд, омӯзиши забонҳои хориҷӣ, шавқовар, фаолсозӣ, фаолнокӣ, шавқмандии фан, ҷиҳати методӣ

Дар ҳар як лаҳзаи ҳаёт мо барои иҷроиши ин ё он фаолият шавқу ҳавас дорем: қонеъ гардонидани талаботҳои биологӣ (истеъмоли ғизо, хоб кардан) ва ё қонеъ кардани талаботҳои маънавӣ (эҷод кардани шеър, ба театр рафтани, рассомӣ ва ғ.). Ва танҳо одами бечон шавқу ҳавас надорад. Агар инсон хоҳиши ноил шудан ба чизеро дошта бошад, албатта кӯшиш ба харҷ медиҳад, то ба он ноил гардад, чунки ӯ ҳавасманд аст. Дар мубориза на фақат боқувваттарин ғалаба мекунад, балки одаме ки зиёдтар ғалаба кардан меҳаҳад. Дар тими варзишӣ метавонанд бозингарони боистеъдод бозӣ кунанд, вале бозиашон метавонад бетароват бошад. Барои ғолибиятро ба даст овардан бояд ҳавасманд бошӣ. Дар таърих мисолҳо хеле зиёданд, вақте ки артишҳои боқувват ғолибиятро аз даст медоданд, сабаби он то қадри имкон ҳавасманд набудани онҳо буд.

Мушкилоти зерин дар таълим ҳам вучуд дорад. Вале проблемаи фаолсозии хонандагон нисбати омӯзиши забонҳои хориҷӣ мавқеи барзиёд дорад. Тадқиқотҳо нишон доданд, ки фаоли хонандагон синф аз синф паст мешавад, вале боиси қайд аст, ки сатҳи фаолиятӣ пеш аз оғози омӯзиши забон ва дар зинаи аввал хеле баланд аст. Талабаҳо меҳаҳанд бо ҳамдигар бо забони хориҷӣ сӯҳбат кунанд, сурудӯ шеърхоро, ки бо забони хориҷӣ иншо шудаанд, қироат кунанд, дар бораи мамлакатҳои хориҷӣ маълумот пайдо кунанд. Баъзе аз хонандагон, ҳатто дар омӯзиши забон як чизи шавқоварро дармеёбанд. Хулоса, ҳама меҳаҳад забони хориҷиро азхуд намояд. Тавонад бо забони бегона муошират кунад, адабиёти хориҷиро мутолиа кунад. Ҳамин тариқ, ҷараёни омӯзиш сар мешавад ва муносибати талабаҳо ба омӯзиши забон иваз мешавад, теъдоди зиёди талабаҳо дилхунук мешаванд. Зеро ин ҷараён давраи «чамъкунии мавод»-ро дорост. Марҳилае, ки аз ҷараёни таълим ҷудонашаванда аст, ки он марҳилаи душворихост, ки билохира ҳадафи ноил гаштан ба комёбиро паҳш мекунад.

Аз ин лиҳоз, саволе ба миён меояд, оё паст шудани сатҳи фаолнокӣ ҷараёни хатмист? Хушбахтона, таҷрибаи омӯзгорони бехтарин, ки тарбиягирандаҳояшон забонро хеле хуб аз худ менамоянд, муқобили ин гуфтаҳост. Талабаҳо ҳис мекунанд, ки ба комёбӣ ноил гашта истодаанд ва ин ҳисӣёт онҳоро ҳамавакт фарогираст.

Фаолсозӣ бояд ҳамчун як қисмати муҳим дар ҷараёни таълим ба назар гирифта шавад. Фаолнокӣ ин худ як тарафи субъективии муҳити шахсии талаба мебошад, ки онро худ талаба вобаста аз талаботу хоҳишҳои худ муайян месозад. Муаллим метавонад бевосита ба ин ҷараён таъсир расонад, асосҳо биёрад, то талаба худ шавқмандии фанро дарк намуда, нисбати омӯзиши фан ҳавасманд гардад.

Агар муаллим тавонад худро дар ҷои талаба ҳис кунад, талаботу хоҳиши талабаро муайян кунад, албатта дар кори фаолгардонӣ комёб мешавад. Дар ин ҳолат, муаллим на танҳо метавонад дар бораи мақсади фаолияти талаба маълумот пайдо кунад, балки онро инкишоф диҳад, дуруст кунад. Барои ин бояд муаллим талабагони худро хеле хуб донанд. Инчунин омӯзгор бояд аз тамоми намудҳои воситаҳои муосиру таҷрибагузаштаи фаолсозӣ фаолна истифода барад. Ҳамин тариқ, омӯзгор метавонад ҷараёни таълимиро зерин назорат гирифта, ҷараёни омӯзиши забони хориҷиро дуруст ташкил кунад .

Ҳадафҳои, ки дар назди фанни забони хориҷӣ меистад, бояд аз тарафи омӯзгори аз ҷиҳати методӣ босавод, ки аз технологияҳои муосири таълими забони хориҷӣ ва хусусиятҳои психологӣ-педагогӣ талабагон бохабар аст, ҳал гардад. Хеле муҳим аст, ки ҷараёни таълими тарбия ва инкишофи талаба дар асоси методҳои муосир ба роҳ монда шавад.

Мутаасифона, дар замони ҳозира омӯзгороне ки хусусиятҳои синну соли ва психологӣ талабагонро ба назар мегиранд, каманд. Дар баробари ин, масъалаи

босавдона таълим додани маҳорати муошират кардан бо забони хориҷӣ осон набуда, масъулияти зиёдро талаб мекунад. Муҳим аст, ки дар зинаи аввал меҳру мухаббат нисбати фан, тарбия карда шуда, то охир инкишоф дода шавад.

Бомуваффақият оғоз шудани ҷараёни таълими забони хориҷӣ ба баланд бардоштани сатҳи ҳавасмандии хонандагон нисбати омӯзиши забон ёрмандӣ мекунад. Муваффақияти таълим ва муносибати хонандагон ба фан пурра аз сифати дарс вобаста аст. Дар ҷараёни таълим дар зинаи аввал роли бозихои таълимӣ хеле бузурганд. То чанде муаллим аз технологияҳои бозӣ ва айёни истифода мебарад, то ҳамон дараҷа дарс барои талаба шавқовар мегузарад ва мавод аз тарафи хонандагон беҳтар азхуд мешавад.

Инчунин, омӯзгор бояд кӯшиш кунад, ки гузариш аз як зина ба зинаи дигар равон гузашта, дар натиҷа маҳорату малакаи ба даст оварда гум нашавад. Ин ҳадаф дар он сурат ноил мегардад, ки дар тамоми рафти таълим як системаи муайяни таълим, ки ифодаи аниқ дорад, нигоҳ дошта шавад. Чунин таъсири мутақобилро мо метавонем танҳо дар ҳолати истифодабарии айёниятҳои ки аз як зина ба зинаи дигар гузаштанро ба талаба ёрӣ мерасонад, ба даст орем.

Дар ин қарина, айёниятҳои ки дар зери нуқтаи назари ягонаи муаллиф қарор доранд, беҳтаранд. Китоби дӯстдошта ва ё шинос, ин пеш аз ҳама мусоҳибест, ки «хислатҳои» кӯдакро хуб медонад. Барои ҳамин, омӯзгор медонад, ки чӣ гуна мушкилиҳои ҳангоми гузариш аз як дастури методӣ ба дигар ба миён меоянд.

Инчунин ҳолатҳои вомехуранд, ки муаллим на он дастуре ки барои шароити муайян сохта шудааст, интиҳоб намояд, балки дастурҳои, ки расмӣ шудаанд, интиҳоб карда шаванд. Масалан, дар мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ баъзан дастурҳои истифода мешаванд, ки асосан дар мактабҳои махсус истифода мешаванд. Ин хеле номатлуб аст ва метавонад ба натиҷаи таълим манфӣ таъсир расонад.

Адабиёти истифодашуда:

1. Зайцева М.В. Мотивация и некоторые пути её повышения. М., ИД «Первое сентября», 2003. - сах. 23.
2. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. -СПб.:Питер,2006.- сах. 512.
3. Гальскова Н.Д., Никитенко З.Н. Теория и практика обучения иностранным языкам. Начальная школа: методическое пособие. – М., Айрис-пресс, 2004. – сах. 49.
4. Ковалёв В.И. Мотивы поведения и деятельности.-М.:Наука,1988.- сах. 191.
5. Колесникова О.А. Ролевые игры в обучении иностранным языкам./Иностранные Языки в Школе.-1989.-№4.- сах. 15.

Мирбобоева Т.Х.,

н.и.т., дотсенти кафедраи ҷомеашиносии дис ддтг

РОЛЬ НАРОДНЫХ РЕМЕСЕЛ В «ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ»

Аннотация: Несмотря на достаточно обширные исследования по истории г. Худжанда, проведенные в прошлом советскими, таджикскими и российскими историками, до настоящего времени остается спорным вопрос о происхождении этого топонима. Авторы статьи особо исследовали памятники древнего Согда и Худжанда. Приведены очень много исторических фактов про древний и богатый Согд.

Ключевые слова: Сырдарья, Худжанд, ферганская долина, археологические раскопки

Человеку совершающему путешествие по историческим местам Согдийкой области целесообразно начать свой маршрут из Худжанда, где сходятся все транспортные узлы связи области. Худжанд (с 1936 г. по 1990 – Ленинабад) от ж.д. станции 11 км. Аэровокзала – 12 км. Город расположен по берегам Сырдарьи, с севера над ним высятся скалистые горы Моголтау (искаженное таджикского Мевагул), с юга холмистая горная гряда Рухак, за которым вдали виднеются высокие заснеженные вершины Туркестанского хребта. Старая часть города располагается на левобережье Сырдарьи.

Прошлое Худжанда уходит в глубину тысячелетий, о нем писали еще участники походов Александра Македонского. Древние путешественники считали город границей Азии, Ахеминидская и Греко – Македонская империи делали его восточным форпостом своих великих держав: зарились на него и древнекитайские императоры, посылая в эти края свои полчища. Стены древнего города неоднократно брали штурмом войска Аббасидского халифата, орды Чингизхана; сюда приходили полчища всемогущего завоевателя Тамерлана.

В средние века Худжанд был крупным городом, он занимал площадь, окружностью около 10,5 км: около 6 км состояла протяженность городских стен, а на расстоянии 4,5 км пределы города с севера и запада окружала Сырдарья. Худжанд имел семь ворот, от которых вели к центральной городской полосе магистральные улицы. Через город проходили важные торговые пути в Иран и Переднюю Азию, в Индию, в Индию, в Китай. Город, лежавший на берегу полноводной реки, в окружении фруктовых садов, восточные географы называли «Тирозиджахон» - «Невеста мира».

Худжанд с давними ремесленными традициями.

В конце 19 в. Из 146 городских кварталов и 26 почти все жители, в 55 – более половины, в 53 менее половины занимались различными отраслями ремесла. По статическим данным 1914 г. И этнографическим исследованием из 42 тыс. жителей, примерно 18 тыс. или 40% горожан занимались 103 видами ремесленного и кустарного производства.

Примечательно, что кварталы группировались по определенным видам ремесла. Так, в кварталах Пиллакаш трудились шелкомотальщики, Дукчи – мастера ткацких станков и их деталей, Хосабобфон – ткачи тонкой пряжи, Заргарон – ювелиры. Сангбуррон – камнетесы, Кони Сурби – металлурги, Санджарон – мастера боевых щитов. Были также кварталы кузнецов, оружейников, литейщиков, красильщиков, гончаров и др.

Город имеет древнюю культурную и научную традиции – родина выдающихся ученых, поэтов, музыкантов, в числе – Абумахмуди Худжанди (X в.), Махастии Худжанди, Аджабии Худжанди, Зияуддини Худжанди (XII в.), Камоли Худжанди (XIV в.), Лутфии Худжанди (XVI в.), Лисони Худжанди (XIX в.), Тошходжа Асири, Ходжи Юсуф, Содирхон Хафиз (XIX – XX в.) и др.

Самым выдающимся археологическим памятником города является средневековая цитадель. Она расположена севера – западнее площади Камоли Худжанди, на берегу Сырдарьи и занимает площадь равную 320-200 м, прямоугольной формы, в Северном углу возвышаются остатки внутреннего дворцового арка высотой 25 м и размером 80-80 м. Средневековая цитадель была построена в 6 -7 вв. н.э. и служила надежной защитой во время военных действий.

Цитадель и городские стены Худжанда несколько раз были разрушены и каждый раз восстанавливались усилиями горожан. Следы этих ремонтов четко видны и теперь. Последний крупный ремонт цитадели и новые стены города возведены в начале 18 в. Небольшие отрезки городских стен сохранились в западной части города, в районе Автовокзала и ремесстрой управления.

Ведутся также крупномасштабные работы на Арке цитадели. Важнейшим является шурф № 29 (16-4 м) на севера – западном углу Арка, где получена общая картина стратиграфического расположения культурных напластований около трех

тысячи лет от рубежа 1 тыс. до н.э. до 19 в.н.э. Общая толщина культурного слоя здесь достигает 27 м.

В старой части города Худжанда сохранилось множество разновременных памятников архитектуры общественного и культурного – мемориального назначения: мадраса, каравансарай, жилые дома и гостиничные постройки, мавзолеи, квартальные и сборные мечети и т.д.

К западу от рыночной площади Панчшанбе расположен великолепный архитектурный ансамбль известного худжандского поэта – суфия Шайха Муслихиддина, включающий в себя здание мавзолея, постройки старой и новой мечети, минарет и небольшое кладбище. Очень интересна сагана мавзолея выполненная из дерева с мозаичными вставками, стилистически аналогичные сагане бухарского мавзолея Сайфиддина Бохарзи. Заслуживает внимания резной фриз с арабской надписью и спиралевидным орнаментом, вставленный в восточную стену зиёратхоны мавзолея. Входной проем мавзолея украшают резные двухстворчатые двери, выполненные худжандскими резчиками по дереву в прошлом столетии. Помещения старой мечети после реконструкции были заняты многие годы. Областным историко – краеведческим музеем.

Это старая соборная мечеть была украшена фигурными колоннами со сталактитовой капителью и красочной росписью потоков. Ансамбль Шейха Муслихиддина ценна тем что в этом единственно уцелевшем сооружении архитектуры ярко воплотился плод труда худжандских зодчих и строителей. Местами сохранились великолепные образцы средневекового декоративного искусства – фрагменты мозаичного украшения стен, резьбы по дереву и ганчу.

В XIII –XV вв. начинает формироваться крупный культовый ансамбль Шейха Муслихиддина в Панчшанбе. Здесь на месте первичной усыпальницы XII –XIII вв. с архитектурно – декоративной терракотой и резным деревянным панно было построен более капитальный двухкамерный мавзолей из жженных кирпичей с великолепным порталом, украшенным облицовочными глазурованными плитками. В дальнейшем мавзолей подвергался нескольким перестройкам и ремонтам и лишь в 17 в. получил свой облик, дошедший до нашего времени (1). В последующие столетия у мавзолея формируется крупный ансамбль, включающий постройки старой и новой мечети, минарет и небольшое кладбище.

В начале 18 вв. при независимом ходжентском беке Акбута были произведены крупные фортификационные работы; возведены новые городские укрепления из двух рядов высоких и толстых стен с башнями, барбетами и межстенным рвом, восемью воротами, включавшими дополнительно в черту города пригонные районы Раззок и Калаинав, подвергалась крупному ремонту цитадель – был возведен верхний пояс стен, частями сохранившийся поныне с северной и восточной сторон. Были обновлены дворцовые постройки арка цитадели.

В средние века значительно развивается города и селения Худжандской области. В один из крупных ремесленных, сельскохозяйственных и торговых центров город Канибадам с группой прилегающих селений. Росту этого города способствовало его транзитное расположение на крупном сырдарьинском левобережном пути и Худжанда в Ферганскую долину. Немалую роль на второй правобережной ходжентско – ферганской дороге сыграл городок Самгор с небольшим сельскохозяйственным оазисом. Вырастает значение и масштабы другого крупного населенного пункта – Костакозак югу от Худжанда. В XVII –XVIII вв. подъем политической жизни Ферганской долины в связи с образованием Кокандского ханства привел к частым междоусобным войнам последнего с Бухарским эмиратом из – за обладания экономически могущественным Худжандом и его областью. В связи с этим в Худжандской области был возведен ряд крупных крепостей – Махрам, Каракчикум, Гулакандоз, Хитойреза, Нау и другие, а также сеть караульно – сигнальных сооружений

(Дехмайская башня на горе Рухак и др.), обеспечивавших защиту подступов к Худжанду и оборону прилегающих селений.

Средневековый Худжанд дал таджикской и восточной культуре – науке, литературе и искусству – большую плеяду известных деятелей.

Во второй половине X вв. в Худжанде родился и вырос крупный ученый математик и астроном, конструктор астрономических инструментов Абумахмуд Худжанди. В начале XI вв. он некоторое время работал совместно с Абуали ибн Сино и Абурайхоном Беруни в Хоразме, в знаменитой «Урганчской академии» хорезмшаха Махмуда, а затем переехал в иранский город Рей, где проводил научные исследования и подготовил реформу календаря в построенной им же обсерватории на горе Табарак.

В XI – XII вв. в другом иранском городе Исфахане жила и трудилась целая плеяда ученых, поэтов и врачей, выходцев из Худжанда и известных как представители рода «Оли Худжанд». Из них отметим Абубакра Мухаммада ибн Собита Худжанди (умер 1090 г.н.э.) – главу этого рода, его старшего сына Абдулмузаффа ибн Мухаммада ибн Собита Худжанди, Садриддина Абдуллатифа ибн Мухаммада ибн Абдуллатифа ибн Мухаммада ибн Собита Худжанди (Садри Худжанди, умер 1196 г.н.э.), сына последнего Джамалиддина Худжанди.

Экономические связи. Как уже отмечено выше, на прилегающих к Согду с востока районах происходит смена этнического массива. На массива, на смену ираноязычным племенам приходят тюркоязычные. Вскоре тюрки оказались во враждебных отношениях с сасанидским Ираном. Помимо военно – политического соперничества, значительную роль здесь играла и экономические причины. Дело в том, что через Иран проходили международные торговые пути, по которым согдийцы вели торговлю шелком. Иран же препятствовал этой торговле. Поскольку Согд в то время находилась в составе Тюркского каганата, тюрки поддерживали его интересы. С их согласия согдийцы отправили в Иран посольство, но иранский шах в унижительной форме отказался вести с ним переговоры, закупил и демонстративно сжег привезенный им шелк. Тогда, очевидно, по настоянию согдийцев, тюрки отправили в Иран своих послов, которые были здесь отправлены.

Чтобы установить непосредственные торговые связи с Византией, тюрки снарядили туда посольство под руководством согдийца Маниаха. Оно прибыло в Византию через Кавказ, минуя Иран. В 568 г. был заключен торгово – экономические, но и военные статьи и был направлен против сасанидского Ирана. Вскоре византийцы направили ответное посольство к тюркам.

В конце 6 в. начинается подъем Согда, включавшего территорию Зеравшанской долины, долины р.Кашкадарья и позднейшей Уструшаны. Согд стал такой силой, что тюркский каган счел необходимым вступить в родственные отношения с правителем Самарканда, отдав ему в жены свою дочь.

Смена этноса не привела к смене типа хозяйства. Археологические данные по изучению кочевой культуры в предгорьях Тянь – Шаня доказывают приверженность населения (разных этнических объединений – сначала ираноязычных саков, усуней и сменивших их позднее тюрков) на протяжении длительного отрезка времени одному и тому же способу хозяйствования, по всей вероятности, наиболее приемлемому и соответствующему способу производства, сложившемуся в их среде. При этом необходимо отметить, что кочевой образ жизни не исключает периодического оседания части кочевого населения на землю или параллельного развития в одном регионе двух и более способов хозяйствования: кочевого, полукочевого и оседлоземледельческого одновременно.

Данные письменных источников и археологии характеризуют признаки не только опустошительных походов кочевников в оазисы но и мирного взаимодействия земледельцев и кочевников, причем достаточно длительных и устойчивых. Одной из

последствий контактов было начало введения быт новых предметов материальной культуры, развитие товарном – денежных отношений и др.

С одной стороны выступает оседлое урбанизированное согдийское общество, связанное с исторически определенным наиболее прогрессивным для того периода типом производства (предполагающее, в частности высокоразвитое земледелие, ремесло и торговлю) и с другой – тюркское кочевническое общество со специализированным производством и кочевым образом жизни. Именно экономика стала той сферой, где взаимодействие стало определяющим и во многом активизировало сближение и в других сферах жизни. Значение в экономике обмена и торговли играло важную роль в расселении кочевников вблизи наиболее устойчивых и перспективных оседлых обществ (хотя по отношению к последним осуществлялись и агрессивные акты, оправдываемые потребностью приобретения необходимых продуктов ремесла и земледельческой продукции). По мнению археолога Н.Г.Горбуновой «скотоводы, обитавшие в непосредственной близости к земледельцам, оказывались включенными в естественное разделение труда, получая все необходимое в ближайших ремесленных центрах». Расширение получаемой информации об условиях городского быта и приобретение самих ремесленных изделий стимулировало рост потребностей кочевого населения и прежде всего его верхушки и способствовало не только расширению обмена, но и освоению определенных технологических схем производства, например, в обработке металла, в частности кузнечных работ, а также некоторых литейных примеров при малых ёмкостях главного теплообрабатывающего средства производства. При малой динамичности по вертикали прогресса кочевые общества отличались большой подвижностью, мобильностью в передвижении и восприимчивостью.

Основанием позитивного взаимодействия оседлого населения и кочевнических структур был торговый обмен, важный уже в силу узкой специализации активно функционирующих общества кочевников.

Как уже отметили Великий Шелковый путь, соединявший в течение двух тысячелетий народы Средиземноморья и Дальнего Востока являлся наиболее ярким выражением взаимовлияния различных народов и культур, как оседло – земледельческих, так и кочевых. Особенно значительный вклад в его функционирование внесли древние согдийцы. Мировая торговля шелком возникла во II веке до нашей эры, после походов Александра Македонского, и развивалась на караванных путях из столиц Китая в Персию. В I веке до нашей эры приобщился к покупке шелка Рим. В I веке нашей эры Шелковый путь был огромной торговой артерией, и по нему перевозили предметы роскоши, которые желали иметь богатые горожане в позднем Ханьском Китае, эллинизированной Средней Азии, на восточном берегу Средиземноморья и в Риме.

На рельефе в усыпальнице Таки – Бустон в Иране шахиншах Хосров II облачен в роскошную одежду, сшитую, как считают специалисты, из драгоценной шелковой ткани, на которой изображено фантастическое чудовище Сэнмурв, то есть собака – птица иранских мифов. В Самарканде, столице Согда, на повороте Шелкового пути, фреска во дворце Афрасиаба рисует процессию знатных людей, так называемую «процессию посольства». И здесь один из вельмож одет в красивый, явно шелковый халат, на ткани которого изображен тот же мифический Сэнмурв. А в Санкт – Петербургском Эрмитаже находится уже не изображение, а реальный предмет: шелковый кафтан, найденный в XX веке на месте аланского поселения VIII– IX веков на притоке реки Кубань.

Шелковый путь связал разные концы огромной территории не только торговлей шелком. По этому пути шел обмен посольствами, по нему передвигались путешественники и паломники. Великий Шелковый путь, проходят по территории, заселенной разными народами, соединял разные культуры. Передвигаясь по этой

дороге, вступали во взаимодействие народы молодые, недавно поднявшийся из небытия, и те кто уже находился на излете своей судьбы.

Центрально – Азиатская цивилизация была многообразной и разноэтнической. Нельзя называть ее только перса – таджикской, или только тюркской или узбекской или какой либо иной нации. Сама династия Тимуридов не является принадлежностью одного из современных народов Центральной Азии. Тимуриды по происхождению – чингизиды – монголы, в себя забрали много иранского духа, культуры и традиций, у них языком государственного делопроизводства был фарси – таджикский, диалектом в быту был монголо-чагатайский. Существует версия, что Золотая Орда и Тимуридские нашествия внесли в Восточную Европу, вместе с «культом меча», и просветительский дух центрально-азиатского иранизма. Таджикское ЭхъёІХ-Х вв., стало итогом великой созидательной эпохи от Сасанидов до Саманидов. Его успехи вместе с достижениями арабоязычной культуры исламских стран Ближнего и Среднего Востока сыграли выдающуюся роль в формировании Европейского Ренессанса XII-XIV вв., Великого Ренессанса XVI в. и постренессансных столетий Западной Европы. То есть Центрально - Азиатская цивилизация, базируясь на цивилизации таджиков и персов XX вв., общетюркского культурогенезаXI-X вв., и огромных материальных людских ресурсов ряда стран Среднего и Ближнего Востока, Кавказа и Восточной Европы совершила краткосрочный, но грандиозный взлёт в ряде областей культуры.

Список использованной литературы:

1. Абубакр Мухаммад бинниЧаъфарНархаши. ТаърихиБухоро. – Душанбе: Дониш, 1979.-120с.-На тадж.яз.
2. Ахметшин Н.Х. Тайны Шелкового пути. М., 2002.
3. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – М.: Наука. 1972.-664с.
4. Марко Поло. Книга Марко Поло о разнообразии мира, записанная византийцем Рустикано в 1298г. от Р.Х. – Алма-Ата, 1990. – 343с.
5. Негматов Н.Н. Государство Саманидов (Мавераннахр и Хорасан в IX-X вв.). Под ред.Б.И.Искандарова. – Душанбе: Ирфон, 1982. –С.49 – 75.
6. Негматов Н.Н. Ходжент и Уструшана в древности и в средневековье (середина 1 тыс.до н.э.-1 тыс.н.э.). – Автореф.док.дисс.-М.:1968.
7. Негматов Н.Н., Рахимов Н.Т. Уструшано – Ходжентский узел Великого шелкового пути// Формирование и развитие трасс Великого шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. –Ташкент, 1990.-С.118-121.
8. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – М.: Наука, 1990.-212с.
9. Согдийские документы с горы Муг. Вып.І. Фрейман А.А. Описание, публикации и исследование документов с горы Муг.- М.: 1962; Вып.ІІ. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившиц. – М.; 1962; Вып.ІІІ. Хозяйственные документы. Чтение, перевод и комментарии М.Н.Боголюбова и О.И.Смирновой. – М., 1963.
10. Худуд – ул – олам. –Душанбе: Дониш, 1983.-76 с. –На тадж.яз.

Меликов Фаррух Самадович,
мудири кафедраи забонҳои хориҷии ДОТ дар ш. Панҷакент
Бақоева Таҳмина,
магистранти соли 2-юми донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ш. Панҷакент

САРАЗМ МАДАНИЯТИ 5500 – СОЛА

Вожаҳои калидӣ: Қадим, ёдгориҳои таърихӣ, ташаккули тамаддуни кишоварзӣ, Пешвои миллат, ҷашн, ҳафрийётҳои бостоншиносии Саразм. Дар мақолаи мазкур оид ба шаҳраки Саразми қадим ва ҷашнгирии 5500 солагии он бо ташаббуси Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ва иштироки донишҷӯён ва устодони Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ҳафрийётҳои навишта шудааст

“... бо дар назардошти аҳаммияти шаҳри қадимаи Саразм пешниҳод менамоем, ки соли 2020 – ум 5500 – солагии Саразми бостонӣ ҳамчун маркази ташаккули маданияти кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва шаҳрсозии тоҷикон ҷашн гирифта шавад”.

Эмомалӣ Раҳмон.¹

Ёдгории аҳди қадими кишоварзии Саразм тирамоҳи соли 1976 аз тарафи Абдулло Исҳоқов кашф гардидаст. Муҳаққиқон исбот намудаанд, ки масоҳати авалаи ёдгорӣ тахминан 100 гектарро ташкил медед. Шаҳрак масоҳати калон дошта, дар муддати каму беш то 1000 (ҳазор сол) сол дар аҳди мису санг (энеолит) ва ибтидои аҳди биринҷӣ босуръат тараққи намудааст. Чаҳор марҳилаи давраи зист дар асоси ташхисҳои радиокарбонӣ ба тариқи зайл муайян карда шудааст. Марҳилаи 1-ум 3500-3200 сол, 2-ум 3200-2900сол, 3-ум 2900-2700сол, 4-ум 2700-2000 сол то милод.²

Асоси хоҷагидории Саразмиёнро кишоварзӣ (оби ва лалмикорӣ), чорводорӣ ва ҳунармандии мутамарказонидашуда ташкил медед. Ҳанӯз охириҳои ҳазорсолаи чорум то милод Саразм ба яке аз марказҳои коркард ва истеҳсоли маъдан дар осиеи Марказӣ табдил ёфта буд. Ба ин захираҳои бойи сарғаҳи водии Зарафшон ба мисоли тилло, нуқра, мис, кӯрғошим, қалъагӣ мусоидат менамуданд. Пойдории сохти иқтисодӣ ва материалҳои модии баланд инкишофёфтаи Саразм яке аз хусунияҳои хоси маркази Зарафшони аҳди қадимаи кишоварзӣ дар Осиеи Марказӣ буд. Саразмиён ҳанӯз аз миёнаи ҳазорсолаи IV-и қабл аз милод алоқаҳои хешро вусъат бахшида, бо қабилаҳои аҳди қадими кишоварзии Туркменистони Ҷанубӣ, Эрон, Балучистон, Ҳиндустон ва Афғонистон муносибатҳои тиҷоративу маданӣ пайдо намуданд.³

Ҳамин тавр шаҳраки Саразм дар замони хеш ба яке аз марказҳои пайвандкунандаи якҷанд маданиятҳои мухталиф табдил ёфта буд.

Ҷи тавре, ки ба мо маълум аст, 21 сентябри соли 2000 бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ёдгории қадимаи Саразм, ки дорои таърихи 5500 сола мебошад, ҳамчун маркази ташаккули тамаддуни кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва шаҳрсозии тоҷикон - «Мамнӯъгоҳи таърихиву бостоншиносии Саразм» эълон гардида, 31 июли соли 2010 он бо пешниҳоди Пешвои маҳбуби миллат аз ҷониби ЮНЕСКО ба Феҳристи мероси фарҳангии умумибашарӣ ворид гардид.

Дар воҳрӣ бо намояндагони зиёиёни кишвар 19 – уми марти соли 2018 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба омӯзиш ва таҳқиқи мероси бостони, ҳифзи арзишу суннатҳои милливу мардумӣ ва ёдгориҳои таърихӣ тавачҷуҳ намуда, таъкид намуд, ки “таърих ойинаи ҳар як халқу миллат мебошад. Мо бояд ин ойинаро ҳамеша беғубор нигоҳ дорем, то ки мардум, махсусан наврасону ҷавонон роҳи пуршарафи тайкардаи халқамонро дар он равшану возеҳ дида тавонанд”. Дар суҳанронии хеш баробар ба

¹ Ансорӣ М.Қ., Воҳидов Ш.Ҳ. Асри биринҷӣ дар Осиеи Миёна ва маданияти Сарасми5500 сола.Хучанд. “Ношир” – 2020. С. 75.

² Исоқов А. Саразм – оғози тамаддуни халқи тоҷик. Панҷакенти Суғд. Хучанд, 2005. – С. 8.

³ Разоқов А., Бобомуллоев С. Таърихи мухтасари бостоншиносӣ дар сарғаҳи Зарафшон. Душанбе, 1997. С. 23

дигар ёдгориҳои таърихӣ Пешвои миллат аз мақом ва арзиши шаҳри бостонии Саразм изҳори назар намуда, иброз доштанд: «Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки бозёфтҳои маданияти қадимаи халқи тоҷик ба ҳазорсолаи чоруми то мелод мансуб буда, аввалин шаҳрро ва нахустин давлатҳои таърихӣ мо дар ҳамин сарзамин ба вуҷуд омадаанд, ки намунаи беҳтаринашон шаҳраки қадимаи Саразм мебошад».¹

Бо ҳидояти Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба чашми гирифтани 5500-солагии шаҳри Саразми бостон аз 2 майи соли 2019 таҳти № 195 қарори дахлдор қабул намуда, нақшаи чорабиниҳои ҷашниро тасдиқ кард. Дар заминаи он «Нақшаи чорабиниҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҷашми гирифтани 5500-солагии шаҳри Саразми бостонӣ» низ аз 6 майи соли 2019 таҳти № 51 мураттаб гардид. . Вобаста ба ин санадҳои меъсриро ҳуқуқи 12 сентябри соли 2020 таҷлили 5500-солагии шаҳри Саразми бостонӣ дар сатҳи байналмилалӣ бо даъвати меҳмонону олимони шинохтаи хориҷӣ баргузор гардид. Мақоми баргузори ин ҳамоиш сатҳи баланди илмию фарҳаиғӣ Саразми Панҷакент муқаррар шудааст.²

Дар асоси гуфтаҳои боло раёсати Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент ва садорати факултети он алаҳусус факултети таърих барои омӯзиш ва таҳқиқи ин ёдгории беназири кишвар тасмиҳ гирифт, ки дар ҳафриёти бостоншиносии донишҷӯёни ҳудро барои таҷрибаомӯзии сафарбар намояд. Хушбахтона барои мо устодон ва донишҷӯён муясар шуд, ки дар ин ёдгории аҳди биринҷӣ аз 16 – уми марти соли 2018 то 7 – уми сентябри соли 2020 таҳти роҳбарии бостоншиносии варзидаи ватанӣ **н.и.т. Қурбон Шарофиддин** дар соҳаҳо (объектҳо) – и ҳафоришуда қор қунем. Ҳангоми таҷрибаомӯзии ба мо муясар шуд, ки аз таърихи тамадуни 5500 - солагии миллати хеш бохабар шудем. Мо донишҷӯён ва устодони ДОТ дар ш. Панҷакент хушқол аз он ҳастем, ки дар ёдгории Саразми бостонӣ қовишҳои бостоншиносии гузаронидем.

Ҳангоми қовишҳои бостоншиносии дар Саразм Мо донишҷӯён таҳти роҳбарии устоди варзидаи донишқада н.и.т. Қурбон Шарофиддин дар соҳа (объект) – и 11 қофтубоқ гузаронидем, дар натиҷаи қовишҳо мо бо як қанд бозёфтҳои нодир мушарраф шудем, аз он қумла: зарфҳои сақолии нақшдор ва бенақш, сарнайзаҳои биринҷӣ олотҳои гуногуни санғӣ, муҳраҳо ва ҳонаҳои ибодати Саразм ва қоҳи муққадас қушода шуд, ки диққати ҳар як саёҳи доҳили ва хориҷиро ба худ қалб намуда баёнғари тамадуни таърихи 5500 солаи тоҷикон мебошад.

Хулоса мо донишҷӯёна аз он меқолем, ки дар қовишҳои бостоншиносии ва таҷлили қашни 5500-солагии шаҳри Саразми бостонӣ, ки бо як тантанаи ҳоса 12 сентябри соли 2020 дар сатҳи байналмилалӣ бо даъвати меҳмонону олимони шинохтаи хориҷӣ баргузор гардада иштирок намудем. Дар охир минатдҳории ҳудро ба раёсати ДОТ дар ш. Панҷакент баён менақоям, ки барои мо устодон ва дошишҷӯён шароит муҳаё намуданд, ки дар ин ёдгории таърихи саҳми ҳудро гузорем.

Адабиётҳои истифодашуда:

1. Ансорӣ М.Қ., Воҳидов Ш.Ҳ. Асри биринҷӣ дар Осиёи Миёна ва маданияти Сарасми 5500 сола. Хучанд. “Ношир” – 2020.
2. Исоқов А. Саразм – оғози тамадуни халқи тоҷик. Панҷакенти Суғд. Хучанд, 2005.

¹Убайдуллоев Н.К., Ансорӣ М. Қ., Латифзода О.Р., Маҷмуаи мақолоти илмӣ. Саразми 5500сола – сароғози таърихи тоҷикон. Хучанд. “Ношир”., 2020. С. 4 – 5.

² Убайдулло Н.К. Саразм – нахустшаҳри вароруд. Маҷмуаи мақолаҳои қонфренсияи илмӣ – амалии “Саразм – оғози тамадуни кишварзӣ, ҳунармандӣ ва шаҳрсозии тоҷикон” ба ифтихори 5500 – солагии Саразм Душанбе 2020. С 7

3. Разоков А., Бобомуллоев С. Таърихи мухтасари бостоншиносӣ дар сарғахи Зарафшон. Душанбе, 1997.

4. Убайдулло Н.К. Саразм – нахустшаҳри вароруд. Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ – амалии “Саразм – оғози тамаддуни кишоварзӣ, хунармандӣ ва шаҳрсозии тоҷикон” ба ифтихори 5500 – солагии Саразм Душанбе 2020.

5. Убайдулло Н.К., Ансорӣ М. Қ., Латифзода О.Р., Маҷмуаи мақолоти илмӣ. Саразми 5500сола – сароғози таърихи тоҷикон. Хучанд. “Ношир”., 2020.

Мусаев Давлатбек Вахобжонович,
старший преподаватель кафедры “Всемирная история” Андижанский
государственный университет

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ СРЕДНЕЙ АЗИИ ПРИ МОНГОЛАХ (НА ОСНОВЕ НУМИЗМАТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ)

Письменные источники ярко, но далеко не всесторонне освещают состояние хозяйства, экономики Средней Азии при монголах. В них больше содержится материалов для характеристики разрушений, произведенных монголами непосредственно при завоевании Средней Азии, а также пагубных для жизни отдельных городов и районов последствий их дальнейшего владычества. Поэтому и в научной литературе эта сторона жизни Средней Азии освещена более обстоятельно подробно.

Но если такой аспект исследования истории Средней Азии является главным для оценки исторического значения монгольского завоевания и владычества (в советской историографии - оценки отрицательной), то он не является единственным для характеристики внутренней, хозяйственной жизни Средней Азии в X—XV вв. Второй аспект - это исследование путей и этапов преодоления разрушительных последствий монгольского нашествия и владычества, частичного восстановления хозяйства и локальных особенностей этого процесса в X—XV вв. Этот аспект историками Средней Азии, специально не разрабатывался, в литературе можно встретить только отдельные замечания по некоторым вопросам, иногда к тому же опирающиеся не на конкретные факты, а на аналогии.

Между тем для характеристики и периодизации истории стран Ближнего и Среднего Востока в XIII -XIV вв. оба эти исследовательских аспекта являются одинаково важными, ибо они рассматривают не изолированные явления, а две взаимосвязанные и взаимозависимые стороны одного и того же. Глубокое изучение именно обеих сторон этого общего процесса уже позволило историкам советского периода Ирана и Закавказья расчленить длительный период X—XV вв. на несколько этапов. Научно и всесторонне обоснованной периодизации истории Средней Азии этого времени фактически еще нет, если, конечно не считать того, что Кебек-хану (1318 - «1326) создана репутация крупного реформатора, так что время именно его правления то косвенно, то прямо рассматривается как начало нового этапа в жизни Средней Азии (об этом ниже).

Конечно, одна из главных причин разного состояния изученности Средней Азии, с одной стороны, и Ирана и Закавказья — с другой, — это состояние письменных источников, Источники по истории Ирана и Закавказья X—XV вв. многочисленны и разнообразны. Для конкретно-исторического! изучения Средней Азии, особенно для характеристики и периодизации частичного восстановления хозяйства на протяжении X—XV вв., известные сейчас письменные источники открывают неизмеримо меньшие

возможности. Но это означает лишь одно: необходимость опираться не только на письменные источники, но привлекать и любые другие, терпеливо собирая факты и наблюдения.

Одним из важных дополнительных источников по истории Средней Азии в X—XV вв. являются и монеты того времени. К монетам X—XV вв. как историческому источнику обращались В. В. Бартольд и А. Ю. Якубовский — крупнейшие исследователи этого периода истории Средней Азии. Но обобщающих исследовательских работ о денежном хозяйстве Средней Азии того времени тогда еще не было, да и количество простых монетных публикаций было невелико. Поэтому ни В. В. Бартольд, ни А. Ю. Якубовский не могли с необходимой полнотой использовать нумизматический источник, подмеченные же ими некоторые особенности монетного дела не всегда были правильно истолкованы.

Хотя В. В. Бартольд отмечал, что «исчезновение медных дирхемов и восстановление в Средней Азии серебряной валюты относятся ко второй половине X в.», куда большее значение он придавал реформе Кебека: «Кебеку принадлежит введение в чагатайском ханстве общегосударственной монеты, причем была принята та же монетная система, как в Персии и Золотой Орде», «Местная автономия была вытеснена государственной централизацией, внешним выражением которой была общегосударственная монета, чеканившаяся от имени хана, а не, как прежде, от имени местных меликов»¹.

Итак, в области денежного обращения В. В. Бартольд переломной считал денежную реформу Кебека. Еще более решительно в этом плане высказался А. Ю. Якубовский: «В начале XV в. в Мавераннахре наблюдалась такая же путаница в денежном обращении, такие же злоупотребления чиновников и спекулянтов, как и в Иране при Хулагуидах. Кебек решил прекратить анархию в денежном обращении путем введения единой монетной системы по образцу Газан-хана»². И хотя оба исследователя свои наблюдения над монетным делом Средней Азии X—XV вв. не использовали для характеристики и периодизации городской жизни и денежной; торговли в целом, вывод напрашивался сам собой. И его сформулировал И. П. Петрушевский: «Более прочные возможности для роста городов в Средней Азии появились только после реформ Кебек-хана»³. В дальнейшем И. П. Петрушевский еще более расширил представление о времени Кебека как первом переломном этапе в жизни Средней Азии⁴.

И даже такой знаток среднеазиатской нумизматики, как М. Е. Массон, автор наиболее обстоятельного исследования денежной реформы Кебека, именно ее считал самым последовательным и единственным централизованным мероприятием и аттестовал эту реформу, лишь слегка перефразируя В. В. Бартольда: «Смысл ее заключался в установлении общегосударственной монеты, основанной на употреблявшейся в Персии и Золотой Орде серебряной системе и чеканившейся от имени хана, что являлось внешним выражением проводившейся политики государственной централизации и постепенного вытеснения местной автономии»⁵.

Положительные результаты деятельности Кебек-хана в этих характеристиках явно преувеличены. Из двух приписываемых ему реформ — административной и денежной — первая подвергнута сомнению⁶. Что касается его денежной реформы (1321

¹ В. В. Бартольд, История Туркестана, Сочинения, т. . П/1, стр. 152—153, его же, История культурной жизни Туркестана, — там же, стр. 263. Заметим, кстати, что до Кебека от имени местных меликов монеты не чеканились, они были анонимными.

² «История народов Узбекистана», т. I, Ташкент, 1950, стр. 339. В последующих изданиях (1955 и 1967 гг.) — без изменений.

³ И. П. Петрушевский, Из истории Бухары в XIII в., стр. 118.;

⁴ И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, М.—Л., 1960, стр. 48—52.

⁵ М. Е. М а с с о н, Исторический этюд..., стр. 78, 79, 100.

⁶ О. Д. Ч е х о в и ч, Бухарский вакф XIII века, — «Народы Азии и Африки», 1967, № 3, стр.

г.), то ее значение в глазах исследователей определило, с одной стороны, неверное представление о состоянии монетного дела в предшествующее время, а с другой стороны, сходство содержания реформы Кебек-хана с денежной реформой Газан-хана. Последняя действительно создала важный перелом в развитии денежного хозяйства государства Хулагуидов.

Вот эта соблазнительная аналогия, наслоившаяся на неверное представление о денежном хозяйстве Средней Азии перед реформой Кебека, безусловно, и создала психологическую предпосылку для переоценки значения реформы Кебек-хана и вообще всей его деятельности.

Что же касается докебекского времени, то оно, как правило, рассматривается в литературе обобщенно и не с позиций изучения путей, и этапов частичного восстановления хозяйства.

Правда, М. Е. Массон монетное дело этого времени разбил на два этапа. Первый этап — время господства крупного медного дирхема и золотого динара. Второй этап (начало 669/1270 г.) — время исчезновения медного дирхема, замены золотой валюты валютой серебряной, чекана на многих дворах серебряного дирхема весом примерно 1,9 г, но без единого общегосударственного образца, «без должной взаимной увязки между отдельными областями государства», так что «в денежной эмиссии продолжал оставаться большой разницей»¹.

В этой периодизации есть рациональное зерно, но она не учитывает важных преобразований середины X в., значение же и характер серебряного чекана и особенности денежного обращения последних трех десятилетий X в. лоняты и оценены неверно.

Однако и в таком виде эта периодизация могла бы натолкнуть историков на мысль о каких-то сдвигах в городской жизни и денежной торговле в последние три десятилетия X в., если бы они обратились к нумизматической литературе. В частности, не появилась бы странная ничем, по существу, не подкреплённая периодизация, предложенная Б. Шпулером. Согласно этой периодизации до - середины X в. Средняя Азия якобы находилась в условиях определенной стабильности, последствия монгольского погрома начали ликвидироваться, чем страна была обязана тому обстоятельству, что управляли Средней Азией Махмуд Ялавач и Масуд, понимавшие нужды оседлого населения.

А между 1250 и 1309 гг. междоусобия среди монголов привели Туркестан в состояние продолжительной разрухи и опустошения, породили регресс городской жизни. Характеристику этапа до середины X в. Б. Шпулер вообще не обосновал фактами, характеристика же и оценка второй половины X в. строена на методически неверном перенесении фактов, касающихся отдельных районов Средней Азии, на всю Среднюю Азию. Конкретно-исторические данные нумизматики показывают всю необоснованность и абстрактность такой периодизации Б. Шпулера, рисуя совершенно иные пути, сложности и этапы частичного восстановления городской жизни и денежной торговли как части хозяйства Средней Азии.

Муҳамадизода Меҳриддини Боқӣ,

76.

¹ М. Е. М а с с о н, Исторический этюд..., стр. 76—77.

ИШТИРОКИ ҶУМҲУРИИ ИСЛОМИИ ЭРОН ДАР ТАЪМИНИ СУЛҲ ВА РИЗОИЯТИ МИЛЛӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Ибтидои солҳои 90 – уми асри гузашта дар натиҷаи ба вучуд омадани низои байниҳамдигарӣ Тоҷикистон ба гирдоби муноқишаҳои дохилӣ дучор гардид. Дар натиҷаи нооромии сиёсӣ мамлакат ба гирдоби оташи ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ дучор гардид. Ҳукумати Тоҷикистон имконияти бартараф кардани низоро надошт. Аз ин лиҳоз барои бартараф сохтани ҷанги шаҳрвандӣ ҳукумати кишварро лозим буд, ки аз кӯмаки беруна истифода намояд.

Дар бартараф сохтани низои дохилии тоҷикон якҷанд кишварҳои хориҷӣ сахм гузоштанд, дар байни онҳо Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Исломии Эрон, Афғонистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Туркменистон ва Покистон мақоми махсусро касб намуда буданд. Яке аз кишварҳои, ки дар бартараф сохтани низои дохилӣ ва таъмини сулҳ дар Тоҷикистон фаъолона иштирок дошт Ҷумҳурии Исломии Эрон ба ҳисоб меравад.

Тазаккур бояд дод, ки Эрон дар қадамҳои нахустини ҳамкорӣ бо Ҷумҳурии Тоҷикистон мақсад дошт, ки мавқеи Исломо дар ин кишвар пурзӯр намояд. Ин нуктаро ҳатто муаррихи эронӣ Алиреззи Рафии дар рисолаи худ қайд менамояд, ки Эрон мақсад дошт мавқеи Исломо дар Тоҷикистон баланд бардошта шавад ва аз ин лиҳоз ҳамкориҳои Эрон бо Тоҷикистон дар ибтидо хусусияти идеологӣ дошт [1, 95].

Роҳбарияти Эрон яке аз пуштибонҳои асосии муҳолифини тоҷик ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ роҳбарони воломақоми муҳолифин бо таъя ба қувваҳои берунаи худ маҳсусан кӯмаки ҷониби Эрон худро мағлубнопазир меҳисобиданд.

Баъди аз байн рафтани Иттиҳоди Шӯравӣ Осиеи Марказӣ маркази асосии муборизаҳои сиёсии абарқудратҳо гардид, ки Эрон низ дар қатори онҳо меистод. Мақсади асосии ин кишвар мустаҳкам намудани мавқеи худ дар минтақаи Осиеи Миёна ва ташкил намудани давлати исломии Тоҷикистон ба ҳисоб мерафт. Дар баробари он ин кишвар мақсад дошт ҷумҳуриҳои фарсизабони Афғонистон ва Тоҷикистон зери таъсири Эрон қарор бигиранд.

Оғози муборизаҳои сиёсӣ ва саршавии ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон ба Ҳукумати Эрон шароит фароҳам овард, ки ба қорҳои дохилии Тоҷикистон даҳлат намояд.

Муносибатҳои дипломатии Тоҷикистон бо Эрон ҳамон вақт оғоз гардида буд, ки моҳи июли соли 1992 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Раҳмон Набиев ба Эрон сафар намуда буд [5, 17].

Оғози муносибатҳои байниҳамдигарии Тоҷикистону Эрон ба давраи фаъолияти Ҳукумати мусолиҳои миллӣ рост меояд. Чунки маҳз баъди ташкил гардидани Ҳукумати мусолиҳаи миллӣ якҷанд роҳбарони воломақоми Иттиҳоди муҳолифини тоҷик соҳиби мансабҳои калидӣ гардиданд. Аз ин лиҳоз муносибатҳо бо пуштибонҳои асосии ҷониби муҳолифин маҳсусан бо Эрон мустаҳкам гардонидани шуд.

Ташаккул ва рушди муносибатҳои миёни Тоҷикистону Эрон дар давраи хеле душвори сиёсӣ ба вучуд омадааст. Эрон тарафи муҳолифини тоҷикро пурра дастгирӣ мекард. Оё Ҳизби демократии Тоҷикистон, ки ба андозаи баланд миллатгаро ва Ҳизби наҳзати исломии Тоҷикистон (мамнӯъ дар дигар ҷумҳуриҳои Осиеи Миёна) он аст, ки ба манфиатҳои геополитикии доираҳои ҳоким дар Эрон мувофиқ қунонида шуда буд. Дар шароити рақобати Эрон бо давлати Туркия барои нуфуз дар кишварҳои навтаъсиси мустақил ғояи “инқилоби исломӣ” – ро қорӣ карда Ҷумҳурии Исломии Эрон натиҷаи онро ба манфиатҳои худ ҳал қардан меҳост [3, 69 – 70].

Роҳбарии ҷониби муҳолифини тоҷик дар ҳукумати навтаъсис ба ҳамкории муҳолифин байни Техрон ва Душанбе мусоидат намуд. Дар як муддати кӯтоҳ фаъолияти Ҳукумати мусолиҳаи миллӣ (май - ноябри соли 1992) ба дигаршавии ҳайатҳои намоёндагӣ, доираҳои ҳам расмӣ ва иҷтимоӣ сиёсии Тоҷикистон ва Эронро ба вучуд овард. Инчунин зимни сафар дар Тоҷикистон ҷониби ҳукумати Эрон розӣ гардида буд, ки ба Душанбе 50 млн доллар кӯмак мерасонад. Ҳамчунин панҷ санади танзимкунандаи муносибатҳои байни давлатҳо ба имзо расид. Санадҳои имзошуда масъалаҳои дӯстию ҳамкории байни давлатҳоро оид ба муносибатҳои иқтисодӣ, фарҳангӣ ва илмиву техникӣ дар бар мегирифтанд [3, 70].

Дар давраи мавҷудияти Ҳукумати пешинаи Тоҷикистон то ба вучуд омадани Ҳукумати мусолиҳаи миллӣ қариб, ки ягон муносибати дипломатии миёни ҷумҳуриҳои Эрон ва Тоҷикистон ба вучуд наомада буд.

Барои ҷалби ҷониби Эрон ҷиҳати ҳалли сиёсии низои тоҷикон Федератсияи Россия мақоми махсусро касб намуд. Аз ин лиҳоз якумин даври машварати байни Россия ва Эрон 7-уми январи соли 1992 дар шаҳри Техрон баргузор гардид, ки дар он ҷонибҳо ҷиҳати ҳалли низои тоҷикон музокира намуданд [1, 131].

Марҳилаи дигари машварати Русия ва Эрон ҷиҳати ҳалли низои байни тоҷикон баъди ташрифи дипломати эронӣ М. Воизӣ ба Москва баргузор гардид, ки дар он ҷонибҳо омодагии хешро барои ҳалли сиёсии низои тоҷикон иброз доштанд.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Эмомалӣ Раҳмон ва барқарор гардидани Ҳукумати конституционӣ дар Тоҷикистон моҳи июли соли 1993 ҳангоми вохӯрии Эмомалӣ Раҳмон бо президенти Ҷумҳурии Ислонии Эрон Х. Рафсандҷонӣ дар шаҳри Истамбули Туркия самтҳои асосии муносибатҳои байни давлатҳо муайян гардид [1, 97].

Дар давоми соли 1993 вазъи сиёсии Тоҷикистон каме мӯътадил гардид, қувваҳои муҳолифин ақибнишинӣ намуда ба ҷониби Афғонистон гузаштанд ва минбаъд амалиётҳои ҷангии худро аз ҳамонҷо идома доданд. Ин ҳолат ҷониби Эронро водор сохт, ки самти фаъолияти худро дар бартараф сохтани низои тоҷикон дигар намояд.

Новобаста аз сиёсати пешгирифтаи худ Эрон дар ҳалли низои тоҷикон мақоми ҳалкунанда дошт ва бо мақсади ҳалли қазияи Тоҷикистон роҳи сиёсии ҳалли низоро ҷонибдорӣ намуд. Эрон дар ҳалли низои тоҷикон мавқеи дигарро касб намуд ва он якҷанд сабабҳои худро дошт.

Эрон барои ба роҳ мондани гуфтушуниди ҷониби муҳолифин ба ҳукумат нақши муҳим бозида метавонист ва даҳолати ин давлат ба ин масъала хеле муҳим буд ва то ҳаде муҳолифин аз рӯи гуфтаи роҳбарони ин давлат амал мекарданд.

Бино ба маълумоти А. Сатторзода Эрон манфиатдор ба он буд, ки:

- Нуфузи худро дар минтақа ҳифз намояд. Эрон аз сушт шудани мавқеаш дар Афғонистон баъд аз шикасти тарафдоронаш-ҷомеаи шиамазҳабон нигаронӣ дошт;

- Бо истифода аз фурсати муносиб робитаашро бо Русия таҳким бахшад ва бо ҳамин аз таҳримоти сиёсӣ дар миқёси байналмилалӣ берун барояд;

- Мақоми Афғонистонро ба ҳайси як давлати мустақил ва якпорча нигоҳ дорад. Тарафи Эронӣ бар он ақида буд, ки қаробати Оппозитсияи тоҷик бо Иттиҳоди шимоли Афғонистон, бо роҳбарони тоҷиктабори он Бурҳониддини Раббонӣ ва Аҳмадшоҳи Масъуд, боиси ба бахшҳои ҷудогона қисмат шудани Афғонистон мегардад.

Бояд қайд кард, ки бо даҳолати Федератсияи Русия ва Ҷумҳурии Ислонии Эрон ҷониби муҳолифини тоҷик роҳи сиёсии ҳалли низоро интиҳоб намуданд ва байни ҷонибҳои даргири тоҷик музокирот оғоз гардид ва Эрон яке аз кишварҳои фаъол дар ба роҳ мондани музокирот ба ҳисоб мерафт.

Ҳамчунин тазакурр бояд дод, ки аз 8 даври музокироти миёни тоҷикон 3 даври он даври дуум аз 18 –ум то 28-уми июни соли 1994, даври 6-ум аз 5-ум то 19-уми январи соли 1997, даври 8-ум (марҳилаи 1-ум аз 9 –ум то 16-уми апрели соли 1997, марҳилаи 2-юм аз 22-юм то 28-уми майи соли 1997) дар шаҳри Техрони Ҷумҳурии Ислонии Эрон

баргузор гардид [2, 22]. Ин амал нақши фаъоли ин кишварро дар таъмини сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон нишон медиҳад. Дар баробари ин Эрон ҳамчун яке аз кишварҳои кафил дар музокироти миёни тоҷикон иштирок дошт ва ҳамчунин якчанд машваратҳои муҳими ҷонибҳои даргири тоҷик ва инчунин вохӯриҳои расмӣи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон бо роҳбари муҳолифини тоҷик Сайид Абдуллоҳи Нурӣ дар Эрон баргузор гардида буд.

Аз 17-ум то 19-уми июли соли 1995 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Ҷумҳурии Ислонии Эрон сафари корӣ анҷом дод. Ҳангоми вохӯрӣ бо Президенти Эрон Алиакбар Ҳошимӣ 12 санади муҳими байнидавлатӣ имзо гардида, ҳамчунин дар Эрон сафоратхонаи Тоҷикистон кушода шуд [4]. Моҳи августи ҳамон сол бошад сарвазири Эрон А. Вилоятӣ ба шаҳри Душанбе расман ташриф оварда буд. Дар моҳи октябри соли 1995 гуфтушуниди сечонибаи роҳбарияти Эрон, Тоҷикистон ва Туркменистон дар Ашхобод баргузор гардид, ки дар ин вохӯрӣ ҷонибҳо доир ба ҳаллу фасли масъалаи музокироти миёни тоҷикон гуфтушунид намуданд [5, 17].

Ҳамин тавр Ҷумҳурии Ислонии Эрон новобаста аз сиёсати пешгирифтаи худ, ки дар оғози зиддиятҳои дохилӣ тоҷикон ранги дигар дошт дар бартараф сохтани низои дохилии тоҷикон мавқеи муҳимро касб намуда буд. Ҳамчунин бояд иброн дошт, ки Созишномаи оташбаси муваққатӣ ва қатъи дигар амалҳои душманона дар сарҳади миёни Тоҷикистону Афғонистон ва дохили кишвар 17 – уми сентябри соли 1994 дар Техрон имзо гардида буд, ки ин хуччат дар байни санадҳои имзогардида дар раванди музокироти миёни тоҷикон яке аз арзишмандтарин ба ҳисоб меравад. Инчунин бояд қайд кард, ки Эрон дар татбиқи амалии протоколҳои имзошуда то ба имзо расидани Созишномаи умумӣ истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон мавқеи устувор дошт.

Пайнавишт:

1. Алиреза Р. Опыт Ирана в урегулировании региональных конфликтов (на примере межтаджикского конфликта): дисс. кан. ист. наук. 07.00.15. – Душанбе, 2016. – 180 с.
2. Ганджакова М.Г. Политическая история Таджикистана 90 – х годов XX века: автореф. дисс. кан. ист. наук: 07.00.02. – 25 с.
3. Муқимджанова Р. М. Страны Центральной Азии: азиатский вектор внешней политики. – М.: Научная книга, 2005. – 206 с.
4. Садои мардум. - 1995. - 19 июл.
5. Саидов З.Ш. Основные внешнеполитические интересы Таджикистана на рубеже веков. – Душанбе: Контраст, 2011. – 534 с.

Набиев В.М.,

доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи Ватан ва археологияи МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров”

ПОЯГУЗОРНИ АДАБИЁТИ МУОСИРИ ТОҶИК

Таърих гувоҳ аст, ки расидан ба истиқлолият ва худшиносӣ дар ягон давру замон бе талошу набард ва ҷонбозию фидокориҳо муяссар нагаштааст. Ҳар гоҳе таърихи халқи тоҷикро варақ мезанем, мебинем, ки дар ҳар саҳифаи он фидокориву талошҳои фарзандони бонангу номуси миллат бо ҳарфҳои заррин сабт шудаанд.

«Дар асри ХХ, - кайд менамояд, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, - устод Садриддин Айни, Бобоҷон Ғафуров ва Мирзо Турсунзода барои миллати тоҷик аз ҷумлаи чунин арбобони бузурге буданд, ки қисмати халқи хешро дар марҳалаҳои ҳассоси ғайриҳақиқат ба маҷрои худшиносии миллӣ ва таҳкими пояҳои давлатдорӣ тоҷикон равана сохтанд.

Дар марзи ду ҳазорсола, вақте ки халқи тоҷик ба марҳалаи нави таракқиёти худ ворид гардид ва мо роҳи дар асри ХХ тайкардаи худро ҷамъбаст намудем, бо назардошти хизматҳои бузург ва фидокорӣ онҳо дар поягузорӣ истиқлолияти Тоҷикистон, инкишофи тамаддун ва худшиносии миллӣ бо унвони олий - Қаҳрамони Тоҷикистон сазовор дониста шудани ин фарзандони бошарафи миллат комилан қонунист.

Зеро ҳар яке аз онҳо дар ҳаёти сиёсӣ ҷамъиятӣ ва илмию фарҳангии Тоҷикистон мақоми шоисга доранд ва ҷои устод . Мирзо Турсунзода... мавриди зикри ҳоса мебошад.. » [5, с.224].

Ҳаёт ҳақиқатнигори таърих аст. Дар сарғаҳи адабиёти муосири тоҷик нависандагону шоироне истода буданд, ки бо мурури замон онро шӯҳратёри ҷаҳон карданд.

Дар ибтидои солҳои 30-уми садаи гузашта дар атрофи асосгузори адабиёти муосири тоҷик С. Айни ва А. Лоҳутӣ адабони «насли комсомол» - М. Турсунзода, А. Деҳотӣ, С. Улуғзода, Ҷ. Икромӣ, М. Миршакар, Ҳ. Карим, Р. Ҷалил, Ғ. Абдулло ва дигарон муттаҳид шуда, дар ташаккули адабиёти муосир тоҷик саҳми босазо гузоштанд.

Ҳанӯз соли 1930 ҷаласаи гурӯҳи ташаббускор оид ба таъсиси Иттифоқи нависандагони ҷавон қарор қабул кард, ки дар назди Комиссариати халқи маорифи ҶШС Тоҷикистон таҳти сарвари Шириншо Шотемур Бюрои ташкилии «Нависандаи ҷавон» таъсис дода шавад. «Бюрои ташкилӣ ўҳдадор карда шуд, ки нависандагони ҷавони тоҷикро аз шаҳри ноҳияҳо гирд оварда, онҳоро дар пойтахт Тоҷикистон - шаҳри Сталинобод муттаҳид намояд [1].

10- уми июли соли 1932 КМ ҲК (б) Тоҷикистон «Дар бораи азнавсозии ташкилоти адабӣ-бадеӣ» ва ташкил кардани Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон қарор қабул кард.

Таъсис ёфтани созмони нависандагон барои инкишофи адабиёти муосири тоҷик, ҷалб намудани ҷавонони боистеъдод ба сафи шоирон, нависандагон, драматургон мусоидат намуд. Адабони комсомол эҷодиёти худро ба ҳаёти халқи тоҷик дар оилаи бародаронаи халқҳои ИҶШС, комёбиҳои Тоҷикистон дар соҳтмони сотсиалистӣ бахшида буданд.

Қобили қайд аст, ки соли 1930 М. Турсунзода Дорулмуаллимине тоҷикии Тошкандро бомуваффақият ба итмом расонид ва бо роҳхати КМ комсомоли Тоҷикистон ба Душанбе омад. Вай аввал чун мудири шӯъба, сипас котиби масъули рӯзномаи «Ҷавонони Тоҷикистон» (баъди нашри ду-се шумора номи «Комсомоли Тоҷикистон»-ро гирифт) фаъолият бурд.

Соли 1932 дар назди идораи рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» бо роҳбарии Мирзо Турсунзода аввалин маҳфили адабӣ ташкил гардид. Ба маҳфили дигари адабӣ, ки дар Хучанд таъсис ёфт, Раҳим Ҷалил сарварӣ менамуд [6, с.24].

Дар ин солҳо асарҳои С. Айни, А. Лоҳутӣ, П. Сулаймонӣ, адабони ҷавон М. Турсунзода, Ҷ. Икромӣ, С. Улуғзода, Р. Ҷалил ва дигарон роҳномаи боэътимод дар тарбияи насли наврас буданд. Масалан, дар соли 1932 нахустин маҷмуаи осори М. Турсунзода «Байроқи зафар» зери таҳрири Сотим Улуғзода бо сарсухани Шарифҷон Ҳусейнзода ҷоп шуд. Китоби мазкур аз 81 саҳифа иборат буда, шеърҳои «Қатори қорвон омад», «Ба комсомол» ва даҳ асари насриро дар бар мегирифт.

Адабиётшиноси маъруф Атахон Сайфуллоев чунин қайд менамояд: «Оғози китобро шеърҳо ташкил додаанд. Онҳо аввалин шеърҳои шогирдонаи Мирзо Турсунзода буданд. Бинобар он аз ҷиҳати санъати сухан бенуқс нестанд, вале ҷӯшу хурӯши дили ҷавони шоирро ифода мекунанд ва бо ҳаёт, ба рӯҳи замон, ба шароити навсозии сотсиалистии ибтидои солҳои сивум хеле мувофиқанд»[6, с.21].

Асарҳои насрии китоб-«Назокат», «Байроқи зафар», «Мавҷҳои зафар», «Гудоки голибият», «Кулфатзадагон», «Ғалаба», «Видоъ», «Ҳамида», «Шарораи инқилоб», «Зарбдорон» ба ҳаёти коргарону деҳқонон ва зиёиён бахшида шуда, лаҳзаҳои муборизаи синфӣ, меҳнати фидокорона дар роҳи навсозии Тоҷикистон, ҳаёти ҷавонон ва озодии занон, хулоса саъю кӯшиши онҳоро барои илму маърифат нишон медиҳад.

Матбуоти даврӣ дар муттаҳид шудани шоирону нависандагони ҷавон нақши арзанда бозидааст. Аксарияти нависандагони тоҷик фаъолияти эҷодиашонро дар рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» оғоз намудаанд. Дар саҳифаҳои он нахустин асарҳои адибони ҷавон М. Турсунзода, М. Миршакар, С. Улуғзода, Алӣ Хуш, Тулқун, Ҳ. Карим ва дигарон рӯи чоп омадаанд.

Дар маҷаллаҳои «Раҳбари дониш», «Барои адабиёти сотсиалистӣ» гӯшаҳои «Нависандагони ҷавон» ва «Қисми адибони ҷавон» таъсис дода шуд, ки барои дарёфти адибони ҷавони боистеъдод мусоидат намудаанд.

Нақши муҳимро дар ҳаёти адабии Тоҷикистон омодагӣ ба Анҷумани ҷумҳуриявии нависандагон бозид. Бо ташаббуси КМ комсомоли Тоҷикистон ва Бюрои ташкилии Иттифоқи нависандагони ҷумҳурӣ дар рӯзҳои пеш аз анҷуман шабҳои адабӣ ташкил карда шуданд, ки дар онҳо адибони тоҷик асарҳои худро қироат ва доир ба масъалаҳои эҷодӣ бадеӣ мубодилаи афкор мекарданд.

Анҷумани нахустини нависандагони шӯравии Тоҷикистон 10-уми май соли 1934 кушода шуд. Аз номи КМ ҲК (б) Тоҷикистон ва Ҳукумати ҷумҳурӣ бо нутқи калони табрикӣ раиси Шӯрои комиссарони халқи Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон Абдулло Раҳимбоев баромад карда, ба эҷодӣ адибони ҷавон баҳои баланд дод.

Дар Анҷуман адибони ҷавон М. Турсунзода, М. Миршакар, Р. Ҷалил, Ғ. Абдулло, Алӣ Хуш ва дигарон баромад карда, рафиқони ҳамқалами худро даъват намуданд, ки макорати адабро соҳиб шаванд, дараҷаи сиёсӣ ва маданияти худро баланд бардоранд ва танқиди босамари рафиқонаро ривоч диҳанд [3, с.595-597].

Моҳи августи соли 1934 дар шаҳри Москва Анҷумани якуми умумиттифоқии нависандагони шӯравӣ барпо гардид, ки он ягонагии оилаи сермиллати бародаронаи адабиёти мамлакати сотсиалистиро нишон дод.

Аз Тоҷикистон дар қори Анҷуман аосгузори адабиёти муосири тоҷик С. Айнӣ, А. Лохутӣ, адибони ҷавон М. Миршакар, Р. Ҷалил, Ғ. Абдулло, Ҳ. Карим, Р. Абдулло, Р. Ҳошим, С. Улуғзода ширкат варзиданд.

Анҷумани якуми умумиттифоқии нависандагони шӯравӣ дар инқишофи адабиёти халқҳои ИҶШС нақши муҳим бозид. «Анҷуман барои мо ҷавонон, - ёдоварӣ мекунад Нависандаи халқии Тоҷикистон Раҳим Ҷалил, - бо ифодаи пири комили адабиёти советӣ Максим Горкий «сабақи аввалини университети адабиёт буд» [7, с.81].

Ташкилотҳои ҷизбӣ ва Ҳукумати Тоҷикистон барои қори пурсамари адибон ва пур қардани сафи онон аз ҳисоби ҷавонон як қатор чораҳои амалӣ ба роҳ монданд. Дикқати махсусро ба беҳтар қардани шароити моддию маишӣ нависандагон меоданд. Барои нависандагони ҷавоне, ки дар шаҳрҳои Москва, Ленинград, Тошқанд таҳсил мекарданд, 30 стипендия муқаррар карда шуд.

19 декабри соли 1934 дар пленуми Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон тибқи Оинномаи Иттифоқи нависандагони шӯравӣ нависандагони комсомол Юртаев, Ғанӣ Абдулло, Ҷалол Иқромӣ, Ҳаким Карим, Сотим Улуғзода, Раҳим Ҷалил, Раҳим Ҳошим, Рашид Абдулло, Абдусалом Дехотӣ, Обид Исмаилов ба узвияти Иттифоқи нависандагони

ИҶШС, Мирзо Турсунзода, Абдуганӣ Мирзоев, Алӣ Хуш, Музаффара Рустамова, Платов, Обидӣ, Босит Муҳаммадиев, Муҳаммадҷонов ба номзадӣ ба узвияти Иттифок қабул гардиданд [2].

Соли 1939 Президиуми Шӯрои Олии ИҶШС барои муваффақиятҳои шоён дар инкишофи адабиёти шӯравӣ адибони ҷавон Мирзо Турсунзодаро бо ордени Байраки Сурхи Меҳнат ва Абдусалом Деҳотиро бо ордени «Нишони фахрӣ» мукофотонид.

Марҳалаи муҳим дар ҳамкориҳои самарабахши комсомол ва адибон қарори яқҷояи Бюрои КМ В ЛКСМ ва раёсати Иттифоқи нависандагони ИҶШС «Дар бораи кор бо нависандагони ҷавон» гардид, ки моҳи июли соли 1939 қабул шуд.

Дар ҳамин сол адибони ҷавон Ҳабиб Юсуфӣ ва Лутфулло Обидхӯчаев ба сафи Иттифоқи нависандагон қабул шуданд. Шоирони ҷавон бо меҳнати суботкоронаи эҷодӣ сазовори ин унвон гардиданд. Ҳабиб Юсуфӣ дар як муддати кӯтоҳ на фақат шеърӣ зиёд эҷод кард, балки дostonҳои «Асири Кавказ», «Бародарони роҳзан»-и А. С. Пушкин ва «Иблис»-и М. Ю. Лермонтовро бо забони тоҷикӣ тарҷума намуд.

Шоирони ҷавон М. Турсунзода ва А. Деҳотӣ либереттҳои операи нахустини тоҷик «Шӯриши Восеъ», С. Улуғзода пйесаи «Қалтакдорони сурх», Р. Ҷалил романи «Гулрӯ», Ҷ. Икромӣ романи «Шодӣ»-ро навиштанд, маҷмӯаи ҳикояҳои Ҳаким Карим нашр гардид.

Боиси зикр аст, ки дар лаҳзаҳои тақдирсозии солҳои 30-40-уми асри ХХ аҳли фарҳангу адаб ҳамвора ҳамдаму ҳамнафаси мардуми заҳматкаш буданд. Бо роҳхати КМ ЛКСМ Тоҷикистон адибони ҷавон ба сохтмони зарбдори панҷсолаҳои аввал сафарбар мешуданд. Адибони комсомол Мирсаид Миршакар, Ганӣ Абдулло ба иншооти Вахш, Алӣ Хуш ба колхозҳои ноҳияҳои Кӯлоб сафари хизматӣ доштанд.

Адибони ҷавон Ҳаким Карим, Ҷалол Икромӣ, Раҳим Ҷалил, Мирзо Турсунзода, Сотим Улуғзода, Абдусалом Деҳотӣ, Фотех Ниёзӣ дар сохтмони Канали калони Фарғона, Канали калони Ҳисор ва Роҳи калони Помир ҳамеша ҳамроҳ ва ҳамдили каналковону роҳсозон буданд ва фаъолияти бунёдкоронаи родмардонро васф мекарданд.

Мирзо Турсунзода, ки соли 1940 дар сохтмони Канали калони Фарғона иштирок дошт, ба бунёдкорон як қатор шеърҳо бахшида буд. Публицисти тоҷик Усмонҷон Ғаффоров дар китобаш «Турсун Ўлчабоев» менависад: «Ситоди сохтмони қисми тоҷикистони Канали калони Фарғона дар байни Конибодом ва Хучанд дар деҳаи Қистакӯз чойгир буд. Дар чойхонаи заводи консервабарорӣ, ки ба он Саттор Туробов сарварӣ мекард, гурӯҳи калони адибони тоҷик Мирзо Турсунзода, Мирсаид Миршакар, Раҳим Ҷалил, Ҳаким Карим, Ашӯрмат Назаров ва корманди масъули КМ ҲК (б) Тоҷикистон Турсун Ўлчабоев мезистанд».

Устод Мирзо Турсунзода як лаҳзаи ин ҳаёти пурҷӯшу хурӯши ҷавониро чунин ёдовар мешавад: «Дар сохтмони Канали калони Фарғона ба мо чӣ қадар қорҳо қардан лозим меомад. Газетаи деворӣ «Барк» мебаровардем. Баъзан аз номи бинокорон ба хешу табори онҳо мактуб менавиштем. Шабҳо аз дидаву шунида баҳсу андеша мекардем. Боре нисфи шаб марҳум Ҳаким Карим гуфт: - Мирзо, як супориш ба ту, шеъре навис, ки пагоҳ ҳама суруд қарда хонанд...

Ва Турсунзода ҳамон шаб (15 январи соли 1940) ғазалро бо номи «Гул мекунад» эҷод мекунад, ки онро, ба таъбири Раҳим Ҷалил «ҳофизони хушилхон табақча дар даст қад-қадӣ канал месуруданд» [8].

Мирзо Турсунзода ҳамроҳи ҳамаслақонаш аз аввал то охир дар бунёди Роҳи калони Помир ширкат варзида, ҳамдигар ҳамнафаси роҳсозон буд. «Вақте ки Роҳи калони Помир бунёд мегардид, - ёдоварӣ менамояд шоир, - ман бо ин роҳ беш аз 500 километрро пиёда тай қардам, аз як деҳа ба деҳаи дигар мерафтам ва чизе, ки дидам, кӯшиш қардам, ки дар шеърҳоям инъикос намоям.

Дар натиҷа достоне дар бораи бунёдкорон навиштам, ки он дар маҷаллаи «Новый мир» нашр шуда буд» [4, с.311].

Адибони ҷавони тоҷик дар гузаронидани Даҳаи аввалини санъати тоҷик дар Маскав саҳми босазо гузоштанд. Барои тамошобинони қадршиноси Маскав театрҳои ҷумҳуриамон асарҳои драматургони ҷавонро пешкаш карданд. Театри давлатии академӣ-драмавии ба номи А. Лоҳутӣ асари С. Улуғзода «Қалтакдорони сурх»-ро манзури тамошобинон кард. Муаллиф ва таҳиягари намоишно-маи мусиқавии театри опера ва балети Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ - «Лола» драматурги ҷавон Султон Саидмуродов буд. Қобили қайд аст, ки муқаддимаи ин асарро нависанда ва олими ҷавони умедбахш Лутфулло Бузургзода таҳти ун-вони «Сайри гули лола» навишта буд.

Дар натиҷаи бомуваффақият анҷом ёфтани Даҳаи санъати тоҷик армияи сершумори ходимони адабиёт ва санъат бо ордену медалҳои ИҶШС қадр шуданд, ки дар байни онҳо С. Улуғзода низ буд. Дар сармақолаи рӯзномаи «Правда» аз 24 апрели соли 1941 чунин сатрҳо нигошта шудааст: «Дар байни мукофотонидашудагон мо нависандаи шаҳри тоҷик С. Айнӣ, ки номи ӯ вирди забони меҳнаткашон гардидааст, ...драматурги ҷавон С. Улуғзодаро мебинем. Ҳамаи писарону духтарони халқи тоҷик дар солҳои инқилоб ба воя расидаанд ва истеъдоди эҷодияшон камол ёфтааст».

Адабиёти муосири тоҷик роҳи пурпечутоб ва пуршарафро тай намуд ва дар ташаккули инкишофи он фарзандони барӯмандаш ҳисса гузоштанд.

Хеле рамзист, ки нависандагони насли комсомол -Ҳаким Карим, Мирзо Турсунзода, Мирсаид Миршакар сазовори мукофоти комсомол дар соҳаи адабиёт ва тарбияи нависандагони ҷавон гардида буданд.

Имрӯзҳо адибони ҷавони тоҷик қори насли калонсолро давом дода, таҷрибаи онҳоро омӯхта, онро бо дастовардҳои навин ғанӣ мегардонанд.

Хеле рамзист, ки 110-солагии шоири шаҳри халқи тоҷик, Қаҳрамони Тоҷикистон Мирзо Турсунзода дар рӯҳияи созандагиву бунёдкорӣҳои кишвар ва арафаи 30-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо тантана ҷашн гирифта мешавад.

Адабиёт:

1. Бойгонии давлатии таърихи навтарини Ҷумҳурии Тоҷикистон.- Ф.36.-Р.3,- Д.91.-В.3
2. Дар Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон/ /Комсомоли Тоҷикистон.- 1934.-29 декабр
3. Из истории культурного строительства в Таджикистане: Сб.документов.- Душанбе:Ирфон, 1966.-Т.1.-670с.
4. Ҷалил Р. Рӯзҳое ки фаромӯш намешаванд//Садои Шарқ.-1974.-№9.-С.81-82.
5. Ҷумҳурият.-2011.-1 январ
6. Набиев В. Фарҳанг ва ҷавонон.-Хучанд: Хуросон, 2009.-384с.
7. Раҳмонов Э. Мирзо Турсунзода шоири бузург вв арбоби барҷастаи ҷамъиятӣ: Суханронӣ дар маҷлиси тантанавӣ бахшида ба 90-солагии устод Мирзо Турсунзода, 27 октябри соли 2001//Истиқлолияти Тоҷикист он ва эҳёи миллат.- Душанбе: Ирфон, 2002.-Ҷ.4
8. Сайфуллоев А. Мирзо Турсунзода: Очерки ҳаёт ва эҷодиёти шоир.- Душанбе:Ирфон, 1983.-464с.

Набиев Ваҳҳоб Машрафович,

д.и.т., профессори кафедраи таърихи Ватан ва археологияи Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров

Муҳаммадизода Меҳриддини Бокӣ,
омӯзгори кафедраи умумидонишгоҳии таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи
давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров,

ИЧЛОСИЯИ XVI ШҶРОИ ОЛИИ ВА НАҚШИ СОЗМОНҶОИ БАЙНАЛМИЛАЛИ ДАР ТАЪМИНИ СУЛҶ ВА РИЗОИЯТИ МИЛЛИ ДАР ТОҶИКИСТОН

Дар таърихи соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон бисту панҷ сол муқаддам, 16 ноябри соли 1992 дар толори қасри Арбоб дар наздикии шаҳри Хучанд Иҷлосияи таърихии XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон баргузор гардид, ки Тоҷикистони соҳибистиклолро аз вартаи ҳалокат ва нобудӣ наҷот дод. Воқеан он замон аз моҳи майи соли 1992 дар мамлакат задухӯрди мусаллаҳонаи байни майдонҳои “Шаҳидон” ва “Озодӣ” шурӯъ гардида, дар натиҷаи он задухӯрдҳои мусаллаҳона ҳазорон одамони бегуноҳ чони худро аз даст доданд, садҳо ҳазори дигар ватани аҷлодии худро тарк намуда ба дигар мамлакатҳо гуреза шуданд. Аз моҳи сентябри соли 1992 кишварамонро бухрони шадиди сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоӣ фаро гирифта буд, ки метавонист Тоҷикистонро нобуд кунад. Дар аввалҳои моҳи сентябри соли 1992 вазъияти вазнини сиёсӣ ба дараҷае расид, ки Президенти Тоҷикистон Раҳмон Набиев дар фурудгоҳи шаҳри Душанбе аз ҷониби нерӯҳои мусаллаҳи муҳолиф ба муҳосира гирифта шуда, ба истеъфо маҷбур карда шуд. Дар моҳи октябри ҳамон сол Ҳукумати ҷумҳурӣ ба сабаби авҷ гирифтани муборизаҳои низомӣ байни нерӯҳои мухталифи сиёсӣ фалаҷ гардида, ба истеъфо рафт. Пойтахти ҷумҳурӣ шаҳри Душанбе ба сахнаи даргириҳои мусаллаҳона ва ҷанги бародаркуш мубаддал шуд ва Тоҷикистонро фалокати аз байн рафтани таҳдид мекард. Дар ҷунун вазъияти хеле хатарнок ва мудҳиш баргузор кардани Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо роҳи наҷоти Ватан буд. Ба сабаби набудани оддитарин шароити амниятӣ дар шаҳри Душанбе Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор қабул кард, ки Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шаҳри Хучанд баргузор шавад. Иҷлосияи мазкур аз 16 –уми ноябр то дуҷуми декабри соли 1992 идома ёфта, дар ин Иҷлосия тамоми масъалаҳои ҳалталаби мамлакат мавриди назари вакилони он қарор гирифт. Ҳамчунин санаи 19-уми ноябри соли 1992 бо тарафдорӣ 186 нафар вакилони Иҷлосия Эмомалӣ Раҳмон Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб гардид.

Таъкид бояд сохт, ки дар баробари интихоби роҳи дурусти идоракунии сохтори давлатӣ ва роҳҳои ҳалли масъалаҳои муҳими иқтисодиву сиёсӣ ва иҷтимоии мамлакат дар ин иҷлосияи тақдирсоз масъалаи дархости кӯмак аз созмонҳои байналмилалӣ минтақавӣ ва давлатҳои алоҳида ҷиҳати ҳалли низои дохилии тоҷикон ба миён гузошта шуд.

Ҷунун, ки маълум аст санаи 19-уми ноябр Муҷриятномаи вакилони Иҷлосия ба давлатҳои аъзои ИДМ фиристода шуд, ки ин кори вакилони Иҷлосия қадами устувор барои дар оянда муайян намудани мавқеи Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ гардид. Бояд таъкид сохт, ки рафти фаъолияти кории Эмомалӣ Раҳмон дар Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи намояндагони созмонҳои байналмилалӣ ва кишварҳои ҳамсоя мавриди омӯзиш қарор дода шуда буд. Махсусан аз тарафи намояндагони СММ, ки то ин вақт фаъолияти сулҳофарии худро дар Тоҷикистон оғоз намуда буданд. Ҷунунҷӣ барқияи СММ ба унвони Иҷлосияи XVI далели эътирофи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сифати кишвари мустақил ва санади эътимоду боварии ҷомеаи ҷаҳонӣ ба талошҳои созандаи роҳбари он ба шумор меояд. Дар барқияи СММ ҷунун омадааст: “Мамолики аъзои СММ бо диққати кори Шуморо назорат мекунад. Дар доираҳои асосӣ ҷунун мешуморанд, ки маҳз Шумо масъулияти таърихиатонро эҳсос намуда, ба вайроншавии Тоҷикистон ҳамчун узви комилҳуқуқи

СММ роҳ намедихед ва минбаъд ба Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид, ба ғояҳои озодӣ, сулҳ ва адолат содиқ хоҳед монд. Муншии умумии СММ ва аъзои Шӯрои Амнияти он тайёранд ба Тоҷикистон кӯмак расонанд ва дастгирӣ намоянд”[1, 154].

Фаъолияти роҳбарии Эмомалӣ Раҳмон аллакай баъди Иҷлосияи XVI Шӯрои Олӣ чиҳати ба даст овардани ваҳдати комили аҳолии Тоҷикистон шурӯъ гардид. Бояд ибраз намуд, ки дар назди ҳукумати ҷавони мамлакат вазифаҳои муҳиму тақдирсоз меистод, ки барои иҷрои он роҳбари давлат аввалан самтҳои асосии фаъолияти ҳукумати навтаъсисро муайян намуд.

Таҳти раёсати Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ханӯз дар Иҷлосияи XVI як қатор санадҳои ҳуқуқӣ қабул гардиданд, ки онҳо ба фаъл сохтан ва таҳким бахшидани сохтори ҳокимияти давлатӣ асос гузоштанд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ворид кардани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи (Қонуни асосии) Ҷумҳурии Тоҷикистон; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи гурезагон», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Рӯзи сулҳ ва ризоияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон кардани 26 ноябри соли 1992», қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи тасдиқи Низомномаи Парчам ва Нишони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон; дар бораи сохтори Шӯрои Вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон; дар бораи ташкил намудани вилояти Хатлон дар ҳаёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамин шумор буданд. Ҳамаи қарору қонунҳои, ки дар иҷлосия қабул шуданд, ҳамчун иқдоми пайдарпаии Раиси Шӯрои Олии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон имкон доданд, ки кишвар ба сӯи пойдорӣ, таҳкими ҳокимияти давлатӣ ва истиқлолияти милли қadam гузошта, мардум ба бунёдкориву созандагӣ машғул шаванд [4, 19].

Бояд таъкид намуд, ки баъди баргузории Иҷлосияи XVI Раиси Шӯрои Олии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон санаи 12 –уми декабр ибраз дошт, ки барои ҳалли низои тоҷикон ба СММ муроҷиат менамояд. Дар асоси он 20-уми декабри соли 1992 ба унвони Дабири кулли СММ ҷаноби Бутрос Бутрос-Ғалӣ номае ирсол намуда, дар он бо мақсади мусоидат ба танзими низоҳои байналмилалӣ хоҳиш намуд, ки Миссияи нозирони СММ-ро ба Тоҷикистон фириастад. 23-юми декабри соли 1992 дар маҷлиси Шӯрои амнияти СММ Дабири Кулли СММ Бутрос Ғалӣ расман эълон кард, ки дар бораи ба Тоҷикистон фиристодани ҳаёти нозирон ба муддати 3 сол қарор қабул шуд ва ба он мутахассисони сиёсӣ, низомӣ ва башардӯстӣ шомиланд [7].

Моҳи январӣ соли 1993 дар шаҳри Душанбе намояндагии Миссия ифтитоҳ гардид ва гурӯҳи начандон калони қормандони СММ ба Тоҷикистон омаданд. Тӯли фаъолияти хеш дар Тоҷикистон Миссияи нозирони СММ дар ҳамқорӣ бо ҳукумати ҷумҳурӣ на танҳо ба танзими сиёсии низоҳои байналмилалӣ, балки ба арзёбии ҳолати гуманитарӣ, барқароридани гурезаҳо машғул шуда, дар марҳилаи охирин ба таҳияи лоиҳаҳои оид ба барқарорӣ ва ба роҳ мондани рушди кишвар ҳиссаи худро гузошта буд [3, 38].

Ҳаёти Тоҷикистон дар маҷмаи умумии СММ бори аввал дар иҷлосияи 48-уми он иштирок кард. Роҳбари Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон 30-юми сентябри соли 1993 дар маҷмаи умумии СММ нахустин бор сухан карда, ҷомеаи ҷаҳониро аз минбари баланди СММ бо душворию мушқилоти кишвар, саъю кӯшишҳои он дар истиқрори сулҳу оромӣ ва орзую омили давлати тозабунёд шинос кард. Инчунин бори аввал аз он минбар маъқеи кишвари мо дар масъалаҳои мубрами СММ ибраз карда шуд [2, 126].

Баъди гузашти мӯҳлати на он қадар тӯлонӣ тавачҷӯҳи ин созмони бонуфузи байналмилалӣ ба масъалаи Тоҷикистон зиёд гардида, аз ҷониби намояндагони СММ дар ҳалли низои тоҷикон қорҳои назаррас анҷом дода шуданд.

Танҳо дар давоми солҳои 1993-1997 Дабири Кулли СММ дар ҷаласаҳои ин созмон 17 маротиба доир ба вазъияти Тоҷикистон маърӯза кард. Раиси Шӯрои амнияти СММ 9 маротиба оид ба вазъи ноороми Тоҷикистон изҳорот дода, 7 маротиба ба

унвони Дабири кулли СММ мактуб ирсол кард. Умуман СММ 5 маротиба доир ба вазъияти Тоҷикистон қатънома қабул кард [7].

Ҳамчунин кишварҳои аъзои ИДМ низ ба масъалаи Тоҷикистон таваҷҷӯҳи махсус зоҳир намуда, дар роҳи ҳалли он чораҷӯӣ намуданд.

Баъди интиҳоб гардидани Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун Раиси Шӯрои Олӣ аз номи роҳбарони аксар кишварҳои аъзои ИДМ ба унвони ӯ номаҳои табрикотӣ ирсол гардида, ҳамаи онҳо бо боварии қатъӣ изҳор доштанд, ки Эмомалӣ Раҳмон аз иҷрои он вазифаи пурмаҳсул сарбаландона мебарояд.

Аввалин кӯшиш ва дастгирии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар мулоқоти шаҳри Минск, ки миёни давлатҳои аъзои ин созмон баргузор гардид, муайян сохт, ки ин давлатҳо ба вазъияти ҳамонвақтаи Тоҷикистон бетараф нестанд.

Баргузории мулоқоти сарони давлатҳо ва ҳукуматҳои аъзои ИДМ дар шаҳри Минск, ки 22-юми январи соли 1993 баргузор гардид, барои ба эътидол овардани вазъии номӯътадилӣ Тоҷикистон шароити хуберо муҳайё сохт.

Дар ин мулоқот сарони давлатҳо ва ҳукуматҳои 12 давлати аъзои ИДМ иштирок карданд ва якҷанд масъалаи муҳим муҳокима карда шуд, ки яке аз онҳо масъалаи ба эътидол овардани вазъии сарҳади миёни Тоҷикистону Афғонистон ба ҳисоб мерафт.

Рӯзномаи мулоқоти Минск 15 масъалаи муҳимро дар бар мегирифт ва ҳар яке он бо ҷиддияти том ва бо эҳсоси масъулият баррасӣ шуданд.

Дар мулоқоти Минск ҳар кадом аз давлату ҳукуматҳои иштирокдошта бо назардошти имконоту вазъии дохилии худ дар ин ё он шаклу восита ёрӣ расондани худро ба Тоҷикистон иброз доштанд [5, 120-127].

Таъкид бояд сохт, ки бо даҳолати созмонҳои байналмилалию минтақавӣ аз қабилӣ Созмони Милалӣ Муттаҳид, Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо, Созмони конфронси исломӣ, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва кишварҳои Осиеи Марказӣ, ҳамчунин давлатҳои Покистон, Ҷумҳурии Ислонд Эрон ва Давлати Ислонд Афғонистон аз 5-уми апрели соли 1994 музокироти миёни тоҷикон оғоз гардида то ба имзо расидани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар тоҷикистон идома ёфт.

Роҳбарияти нав ва мардуми бузургвори Тоҷикистон маҳз дар Иҷлосияи XVI-ум низоми дунявӣ давлатдориро интиҳоб намуд. Дар он рӯзҳо, ки мо ба тозагӣ аз зерӣ як идеологияи томгаро озод шуда будем, доираҳои муайяни хоричӣ ҳолати ҳарачу марачу сиёсӣ идеологияи ҷомеаро ғанимат дониста, мехостанд ҷомеаи моро ба зерӣ идеологияи дигар дароварда, сохти дилхоҳи давлатии худро дар Тоҷикистон бунёд намоянд [6, 115-119]. Маҳз иштироки созмонҳои байналхалқӣ дар раванди бартараф сохтани низои тоҷикон сабаб гардид, ки кишварҳои манфиатдор мавқеи худро дигар карда аз мақсадҳои пешинаи худ даст кашанд.

Ҳамин тавр Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҷалби кӯмакҳои созмонҳои байналмилалию минтақавӣ барои бартараф сохтани низои тоҷикон ва расидан ба сулҳ ва ваҳдати миллӣ нақши калидиро бозид. Маҳз баъди анҷоми ин иҷлосияи тақдирсоз раванди ҳалли мушкилоти ба вучудодада ранги дигар гирифта, бо ташаббусҳои ояндасози Раиси Шӯрои Олӣ роҳҳои осоиштаи ҳалли низоъ бо истифода аз кӯмаку дастгирии созмонҳои байналмилалӣ пайдо гардид. Ҷонибҳои даргир роҳи музокиротро пеш гирифтанд ва баъди ҳашт даври гуфтушунид ниҳоят 27-уми июни соли 1997 дар шаҳри Маскави Федератсияи Русия Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон ба имзо расид, ки ин воқеаи муҳим минбаъд ба ваҳдату ягонагии мардуми тоҷик сабаб гардид.

Пайнавишт:

1. Салимов Н, Шарифзода А. Тоҷики оламшумул. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 372 с.
2. Сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар масири истиқлолият. Зери назари Ҷамроҳон Зарифӣ// Сиёсати хориҷии Тоҷикистон. - Душанбе: Ирфон, 2011. – 340 с.
3. Шарифзода А, Ғафуров А. Наҷотбахши миллат. – Душанбе: - 2012. – 372 с.
4. Шарифзода А, Шамсиддинов С, Қосимӣ З. Президент/Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар таҳкими ҳокимияти давлатӣ ва истиқлолияти миллӣ. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 372 с.
5. Холиқназаров Х. Иҷлосияи XVI ва натиҷаҳои таърихӣ он//Ваҳдат кафолати ҳастии миллат. – Душанбе: МТС назди Президенти ҚТ, 2012. –147с
6. Холиқназаров Х. Нақши иҷлосияи XVI дар барқарорӣ давлати дунявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон//Ваҳдат кафолати ҳастии миллат. – Душанбе: МТС назди Президенти ҚТ, 2012. – 147 с.
7. Юлдошев Р. Сароғози наҷоти миллат ва гузоштани хишти нахустини сулҳу ваҳдат//Нури маърифат. - 2017. – 30 сент.

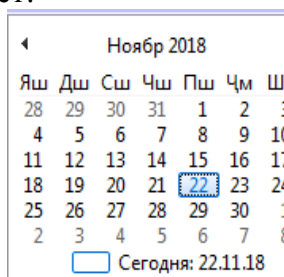
Назаров Аҳтам Пулотович,
дотсенти кафедраи ТИК ДДОТ ба номи С. Айни
Насруллоев Нурулло,
магистри курси дуҷуми ихтисоси информатикаи кафедраи ТИК ДДОТ ба номи
С. Айни

ҶУЗЪИ ИДОРАКУНИИ ТАЪРИХИ РӯЗ ВА ТАҚВИМ ДАР БАРНОМАСОЗӢ

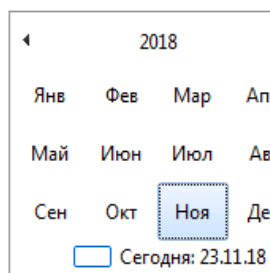
Дар амалия аз барномаҳои компютериёе васеъ истифода мебаранд, ки барои коркарди маълумотҳои оморӣ равона гардидаанд. Дар он барномаҳо таърихи рӯз ва интихоби онҳо нақши калонро мебозанд. Масалан, дастрас намудани ягон маълумот аз санаи ... то санаи Дар ин барномаҳо, ҳангоми сохтанашон, аз ҷузҳои идоракунии тақвим ва таърихи рӯз (сана) истифода мебаранд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки донишҷӯён ва барномасозони оянда ҳангоми сохтани барномаҳо ва истифодаи ин ҷузҳо ба мушкилиҳои зиёд дучор мегарданд. Ин аз як тараф набудани соатҳои таълимӣ ва фанни алоҳидаи барномасозӣ дар речаи визуалӣ, аз тарафи дигар набудани дастурҳо ва дигар маводҳои таълимӣ мебошад. Бинобар ин мо кӯшиш намудем, дар мақолаи мазкур технологияи ба лоиҳаи таъминоти барномавӣ илова намудани ин ҷузҳоро омӯхта, тартибдиҳии рӯйхатҳоро нишон диҳем. Мақолаи мазкур нақши илмӣ ва методиро дорад. Айни замон дар Донишгоҳи омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С. Айни барои магистрони соли дуҷуми ихтисоси информатика фанни “Дизайни барномавӣ”-ро ҷорӣ кардаанд, ки ба омӯзиши ҷузҳои идоракунии забони барномасозӣ ва сохтани лоиҳаҳои таъминоти барномавӣ бо истифода аз онҳо равона гардидааст.

Забони барномасозии PascalABC.Net дорои чузъҳои идоракуние мебошад, ки барои корбарӣ бо бузургҳои типашон санаи рӯз буда истифода бурда мешаванд. Ин чузъҳо ба истифодабарандагон имкон медиҳанд, ки дар чараёни кори барнома як санаи муайян ё якчанд санаҳои пасихам истодаро интихоб кунанд. Яке аз он чузъҳо чузъи идоракунии тақвим мебошад, ки барои инъикоси тақвим дар шакли муколамагӣ истифода бурда мешавад. Бо истифода аз тақвими инъикосшуда санаи рӯз ё даври санаҳои интихоб менамоянд.

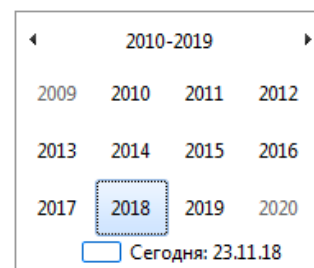
Чузъи идоракунии тақвим номи **MonthCalendar** –ро дошта, дар лавҳаи чузъҳои идоракунии стандартӣ ҷойгир аст. Бо тугмаи чапи мушак аз ин лавҳа **MonthCalendar** –ро интихоб менамоем. Баъдан акрабаки мушакро ба мавқеи лозимаи рӯйи шакли муколамагӣ оварда, тугмаи чапашро як маротиба пахш мекунем. Мебинем, ки чузъи мазкур ба шакли муколамагӣ бо номи системавии **MonthCalendar1** илова карда шуд. Он намуди тақвими одиро дорад (Расми 1). Мустақиман як моҳи тақвим илова шуда, дар сатри аз ҳама болоии он номи моҳ ва соли ҷорӣ инъикос мегардад. Дар тарафи чап ва ростии ин сатр тугмаҳои амрӣ бо акрабакҳои ◀ ва ▶ ҷойгиранд, ки бо пахши онҳо моҳи солро интихоб намудан мумкин аст. Аз ин сатр поён ҳуди тақвими моҳ бо интихоби рӯзи санаи ҷорӣ дар системаи компютер буда инъикос мегардад. Инъикоси номҳои моҳ ва рӯзҳои ҳафта бо забони тоҷикӣ аз забони мустақиман дар системаи компютер гузошташуда вобаста аст. Дар сатри аз ҳама поён санаи ҷорӣ дар системаи компютер буда инъикос мегардад. Забони ин сатр бошад, ба системаи забони барномасозӣ вобаста аст.

Расми 1.

Расми 2.

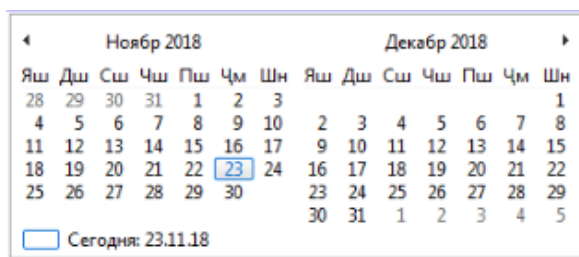
Расми 3.

Технологияи истифодабарии чузъи идоракунии тақвими **MonthCalendar** дар чараёни кори барнома интавр аст. Бо пахши тугмаи акрабакдори ◀ моҳи дар тақвим инъикосшуда як моҳ қафо меравад. Бо пахши тугмаи акрабакдори ▶ бошад, моҳи тақвим як моҳ пеш меравад. Агар акрабаки мушакро рӯйи номи моҳи инъикосшудаи болои тақвим бурда, тугмаи чапашро як маротиба пахш кунем, пас тақвим ба рӯйхати моҳҳо иваз мешавад (Расми 2). Дар сатри болояш бошад, соли ҷорӣ меистад. Дар ин маврид пахши тугмаҳои ◀ ва ▶ мувофиқан соли инъикосшударо як сол қафо/пеш мебарад. Аз ин шакл моҳи солро бо мушак ё тугмаҳои акрабаки клавиатура интихоб мекунанд. Пас аз интихоби моҳ шакли чузъ намуди Расми 1 –ро мегирад. Агар акрабаки мушакро рӯйи соли инъикосшудаи болои тақвими Расми 2 бурда, тугмаи чапашро як маротиба пахш кунем, пас тақвими моҳҳо ба рӯйхати солҳо иваз мешавад (Расми 3). Аз ин шакл солро бо мушак ё тугмаи акрабакҳо интихоб мекунанд, ки пас аз интихобаш шакли чузъ намуди Расми 2 –ро мегирад.

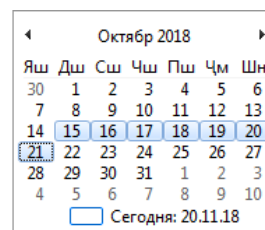
Чузъи идоракунии тақвими **MonthCalendar** дорои хосиятҳои зиёдест, ки қисми аз онҳоро мавриди омӯзиш қарор медиҳем:

Хосияти **CalendarDimensions** – микдори моҳҳои тақвими, ки бояд дар шакли муколамагӣ инъикос гарданд, нишон медиҳад. Ҳамчун массив буда, ченакаш мустақиман (1;1) аст (Расми 1). Агар қимати **Width** –ро зиёд кунем, пас микдори моҳҳо дар сутун зиёд мешаванд. Қимати **Height** бошад, микдори сатрҳоро нишон медиҳад.

Масалан, ҳамчун намуна ҳангоми қимати $Width=2$ ва $Height=1$ будан, яъне (2;1), намуди тақвим дар Расми 4 оварда шудааст. На зиёда аз 12 моҳ инъикос карда мешавад.

Расми 4.

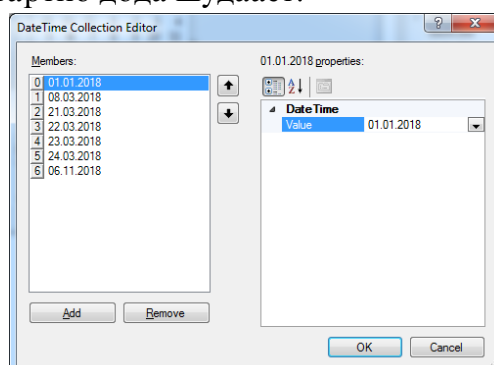

Расми 5.

Хосияти `ScrollChange` – қадамеро муайян мекунад, ки ҳангоми даврзании тақвим бо паҳши тугмаҳои акрабақдори ◀ ва ▶ баинобат гирифта мешавад. Мустақиман моҳ ба моҳ аст (0 ё 1).

Хосияти `FirstDayOfWeek` – муайянкунии номи якуми рӯзи ҳафта дар тақвим. Масалан, дар Расми 1 ва Расми 4 рӯзи якуми ҳафта *Якшанбе* интихоб шудааст. Мустақиман рӯзи *Душанбе* гузошта шудааст. Бо паҳши тугмаи ▼ дар қисми рости майдони қимати ин хосият буда яке аз 7 рӯзи дигари ҳафтара интихоб карда метавонем.

Хосияти `AnnuallyBoldedDates` – тартибдиҳии рӯйхати рӯзҳо, ки дар тақвим бо ранги ғафс инъикос меёбанд ва ҳарсола бояд такрор шаванд. Чунин рӯйхат рӯйхати ҳама идҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ё танҳо идҳо бо рӯзи истироҳат буда, ё рӯзҳои таваллуди аҳли оила, кормандон, рафиқон ва амсоли инҳо шуда метавонанд. Барои тартибдиҳии рӯйхат ва ё тағйир додани он дар речаи сохтани барнома, тугмаи ☰ дар тарафи рости қимати хосияташ бударо паҳш мекунем. Шакли муколамагӣ бо номи **DateTime Collection Editor** (Расми 6) кушода мешавад, ки он аз 2 майдон иборат аст. Дар майдони тарафи чап (`Members`) худӣ рӯйхат инъикос мегардад. Барои илова намудани санаи нав ба рӯйхат, тугмаи **Add**, ки дар поёни ин майдон ҷойгир аст, паҳш мекунем. Баъдан дар майдони тарафи рост буда (`properties:`) дар рости хосияти `Value` санаро дастӣ дохил мекунем, ё бо паҳши тугмаи ▼ дар қисми рости буда аз ҷузъи тақвим интихоб мекунем. Барои аз рӯйхат нест кардани ягон сана, аввал он санаро интихоб карда, баъдан тугмаи **Remove** –ро паҳш мекунем. Барои баромадан аз ин шакли муколамагӣ, тугмаи **OK** –ро паҳш мекунем. Дар майдони `Members` -и Расми 6 рӯйхати баъзе идҳо бо истироҳат буда тартиб дода шудааст.

Расми 6.

Хосияти `BoldedDates` – тартибдиҳии рӯйхати рӯзҳои алоҳидаи соли ҷорӣ, ки дар тақвими соли ҷорӣ бо ранги ғафс инъикос меёбанд. Ин хосият ба хосияти

`AnnuallyBoldedDates` монанд аст, вале танҳо ба ҳамон сол татбиқ мегарданд, соли оянда такрор намеёбанд.

Хосияти `MonthlyBoldedDates` – тартибдиҳии рӯйхати рӯзҳои алоҳидаи моҳи қорӣ, ки дар моҳи тақвими соли қорӣ бо ранги ғафс инъикос меёбанд. Ин хосият ба хосияти `AnnuallyBoldedDates` монанд аст, вале танҳо ба ҳамон моҳ татбиқ мегарданд, моҳ ва соли оянда такрор намеёбанд.

Хосияти `ShowWeekNumbers` – инъикос кардан ё накардани рақами ҳафта дар тарафи чапи тақвим. Дар ҳолати қиматаш `True` будан, инъикос мегардад. Агар қиматаш `False` бошад, пас рақами ҳафта дар тарафи чапи тақвим инъикос намегардад.

Хосияти `ForeColor` – интиҳоби ранги рӯзҳои моҳ ва ҳафта, ки аз рости рақамҳои ҳафта қойгир аст (хосияти `ShowWeekNumbers`).

Хосияти `BackColor` – интиҳоби ранги соҳаи манзара, ки дар он рӯзҳои моҳ қойгиранд.

Хосияти `TitleBackColor` – интиҳоби ранги соҳаи номи тақвим, ки дар он номи моҳ инъикос меёбад ва ранги номҳои ҳафта.

Хосияти `ShowToday` – инъикос кардан ё накардани рӯзи қорӣ дар системаи компютер буда дар поёни тақвим. Дар ҳолати қиматаш `True` будан, инъикос мегардад. Агар қиматаш `False` бошад, пас рӯзи қорӣ дар поёни тақвим инъикос намегардад.

Хосияти `TodayDate` – санаи қориро иваз мекунад ва дар поёни тақвим инъикос мегардад.

Хосияти `ShowTodayCircle` – дар дохили квадратча ҷудо кардан ё накардани рӯзи қорӣ дар системаи компютер буда. Дар ҳолати қиматаш `True` будан, дар дохили квадратча гирифта мешавад. Агар қиматаш `False` бошад, пас дар дохили квадратча гирифта намешавад.

Хосиятҳои `MinDate` ва `MaxDate` – мувофиқан рӯзҳои **хурдтарин** ва **калонтарин**ро дар тақвими ҷузъи идоракуни муайян мекунад. Мустақиман мувофиқан **01.01.1753** ва **31.12.9998** гузошта шудаанд.

Хосияти `MaxSelectionCount` – миқдори максималии рӯзҳои пасиҳам истодаро барои интиҳоб кардан дар тақвим нишон медиҳад. Мустақиман 7 рӯз аст. Дар Расми 5 рӯзҳои пасиҳам истода аз **15.10.2018** то **21.10.208** интиҳоб карда шудаанд. Интиҳобкунии якчанд рӯзҳои пасиҳам истода бо истифода аз мушак ё дигар *Windows*-технологияҳо сурат мегирад.

Хосияти `SelectionRange` – санаҳои ибтидо ва интиҳои санаҳои пасиҳам истодаи интиҳобшударо нишон медиҳад. Ба ин хосият монанд хосиятҳои `SelectionStart` ва `SelectionEnd` истифода бурда мешаванд, ки мувофиқан санаи ибтидо ва санаи интиҳои санаҳои пасиҳам истодаи интиҳобшударо дар алоҳидагӣ нишон медиҳанд. Масалан, барои Расми 5 қимати хосияти `SelectionRange` ин аст:

SelectionRange: Start: 15.10.18 0:00:00, End: 21.10.18 0:00:00

Қимати хосияти `SelectionStart` **15.10.18 0:00:00** ва қимати хосияти `SelectionEnd` **21.10.18 23:59:59** аст. Агар хоҳем, ки қимати ин хосиятҳо танҳо санаи рӯз бе вақт (бе соат) инъикос гарданд, пас дар охири ин хосиятҳо аломати нуқта “.” –ро гузошта, пас аз он функсияи `ToShortDateString` –ро менависанд.

Хосиятҳои омӯхташуда ва дар амалияи барномаасозӣ татбиқи онҳо нақши хело муҳимро мебозанд. Бо шакли эстетикӣ қойгиркунии онҳо дар шакли муколамагии таъминоти барномавӣ завқи истифодабарандагонро зиёд мегардонад.

Адабиёт:

1. «Язык Пролог в пятом поколении ЭВМ». Сборник статей под редакцией Ильинского. М: Мир 1988г.
2. C/C++. Программирование на языке высокого уровня / Т.А. Павловская — СПб.: Питер, 2011 .
3. Абельсон Х., Сассман Д. Структура и интерпретация компьютерных программ. — М.: Добросвет, 2010.
4. Ахметов К.С. История возникновения функциональных языков 2000 год.
5. Братко И. «Программирование на языке Пролог для искусственного интеллекта». М: Мир 1990г.
6. Вирт Н. Систематическое программирование. Введение. — М.: Мир, 1977.
7. Гончаров А.. Свойства функциональных языков "Питер", С-Пб, 2002.
8. ГОСТ 19.701–90. Единая система программной документации. Схемы алгоритмов, программ, данных и систем. Условные обозначения и правила выполнения. — М.: Госстандарт, 1991.
9. Дейкстра Э. Дисциплина программирования. — М.: Мир, 1978.
10. Ермаков И. Е. Лекции с обзором языков программирования.
11. Стобо Дж. «Язык программирования Пролог». М: Радио и связь 1993г.

Норова Малика Файзуллоевна,
Бухоро давлат университети ўқитувчиси

САЙФИДДИН БОХАРЗИЙНИНГ МАЪНАВИЙ МЕРОСИДА ИЛМ ВА АМАЛ ТЎҒРИСИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Буюк мутасаввиф, кубравия таълимотининг йирик намояндаси, Сайфиддин Бохарзий (1190-1261) мўғуллар босқини даврида Мовароуннахр заминиди ислом дини, илм-фан, маданият, маърифат, иқтисод таназзулга учраган бир даврда яшади. У халқни оғир бир вазиятда ҳам руҳан, ҳам маънан, молиявий ва ижтимоий ҳимоя қилди. Тарихий далиллар кўрсатадики, асосан босқинчилар мустамлака қилган ҳудудда ўзларининг дини ва маданиятини сингдиради, лекин комил инсон тимсоли бўлган Сайфиддин Бохарзийнинг саъй-ҳаракати ва доно сиёсати билан мўғуллар ислом динини қабул қилиб, ўзга юртларда ҳам уни тарғиб қилганлар. Шунинг учун ҳам бу табаррук зотга Шайхул Олам деган фахрли унвон берилди. Устози “Шайхи валиятарош”, Нажмиддин Кубро тавсияси билан Бухорога 1220 йилга келиб умрининг охиригача 41 йил яшаган бу табаррук зотнинг шарофати билан Бухоро етти шариф шаҳарнинг бирига айланди.

Сайфиддин Бохарзий XIII асрда Мовароуннахр ва Хуросонда Кубравия тариқатининг ривожиди ўзининг беқиёс ҳиссасини қўшган мутасаввиф сифатида тарихда қолди. У кубравия тариқатининг кейинчалик кенг ёйилган тармоқларидан бири фирдавсияга асос солди.

Сайфиддин Бохарзийнинг илк маротаба ўзбек тилига таржима қилиб, илмий муомалага киритилган "Воқеоти хилват" ("Хилватдаги воқеалар"), "Китоби аврод" ("Аврод китоби"), "Номаи Шайх ул Олам Сайфиддин Бохарзий ба шайх Саъиддин Ҳамавий" ("Шайхул Олам Сайфиддин Бохарзийнинг шайх Саъиддин Ҳамавийга номаси"), "Рубоёти Шайхул Олам Сайфиддин Бохарзий" ("Шайхул Олам Сайфиддин Бохарзий рубоийлари"), "Китоби рисолаи ишқ" ("Ишқ рисоласи китоби"), "Рисолаи

васиёи Бохарзӣ” (“Бохарзӣ васиятлари), “Китоби шарҳи асмо ал хусна” (“Аллоҳнинг гўзал исмларининг шарҳи”), “Китоби фатво ва воқеоти ирфонийи Бохарзӣ” (“Бохарзӣнинг фатво ва ирфоний воқеалар китоби”) асарлари фалсафа тарихи учун аҳамиятли маънавий меросимизнинг муҳим қисмидир. Уларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, улар тасаввуф тарихига доир муҳим манбадир. Бу асарлардаги ғояларнинг онтологик, гносеологик, антропологик, аксеологик таҳлили уларнинг фалсафа тарихи учун ҳозирги кунгача муҳим аҳамиятли эканлигидан далолат бермоқда.

Сайфиддин Бохарзӣ асарларида фалсафанинг борлиққа оид асосий қуйидаги ғоялари баён этилган: олам, унинг асосий кўринишлари: Амр, Халқ, Ғайб, Шаҳодат, Одам, унинг оламдаги ўрни, олам ва одамнинг ўзаро муносабати.

Билишга оид Сайфиддин Бохарзӣнинг илм, амал, илм ва амалнинг ўзаро алоқадорлиги, тасаввуф илми уни хослар томонидан эгаллаш мумкинлиги, маърифатли бўлиш учун нафсини таниши, қалбини поклаши каби ғоялари ҳозирги кун учун ҳам аҳамиятлидир.

Сайфиддин Бохарзӣнинг инсон камолоти учун зарур бўлган тўрт асос: яхши уруғ, яхши жой, яхши ўғит, қулай вақт ғояси ва унинг комил инсонни тарбиялаш жараёнини деҳқон меҳнати билан қиёслаб, бутун борлиқ унга марҳамат назари билан қараши ҳақидаги фикрлари Шайх ул Оламнинг комил инсон концепцияси ва унинг тўрт тамойилини ташкил этади.

Сайфиддин Бохарзӣ асарларининг таҳлили асосида унинг комил инсон ахлоқига оид нуқтаи назарини аниқлаш мумкин. Унинг фикрича комил инсон деганда ватанпарварлик, тинчликсеварлик, инсонпарварлик, адолатпарварлик, бағрикенглик, жавонмардлик, меҳнатсеварлик, камтаринлик, сабрлилик, мардлик каби инсоний фазилатларни ўзида мужассам этган одил, доно, мард, фидоий, олийҳиммат инсонни тушунган. Комил инсон ахлоқига доир Шайхул Оламнинг ўзига хос фикрларидан бири, комил инсон хотирасининг эзгу ва жуда мустаҳкам бўлиши масаласидир.

Бохарзӣ фалсафа тарихида инсоннинг камолотга эришишида руҳий тарбиянинг назарий жиҳатларини ишлаб чиқди. У инсоннинг руҳий тарбиясининг асосий мезони сифатида нафс тарбияси ва қалб тазкияси-покланиши эканлигини кўрсатиб берди.

Бохарзӣ тасаввуфий-фалсафий қарашлари ўрта асрларда жамиятни нафақат таълим-тарбияда, кишиларни камолот сари етаклашда, балки мамлакатлар тараққиёти ва халқлар маънавиятининг юксалишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Улуғ мутасаввифнинг комил инсон тўғрисидаги ғоялари акс этган асарлари кейинги даврларда Мовароуннаҳр ва Хуросон халқини инсонпарварлаштиришда, уларнинг турмуш тарзи ва онгига умуминсоний қадриятларни сингдиришда катта хизмат қилиб келди.

Сайфиддин Бохарзӣ асарлари ва рубоийларида комил инсонга оид қарашларни, қимматли ғояларни баён қилиш билан чекланиб қолмасдан, вужуд, борлиқ, билиш, қалб ва унинг фалсафий ахлоқий талқини ҳақида қимматли маълумотлар бериб ўтади. У ҳар доим оддий халқ аҳволидан хабардор бўлди, уларга ҳомийлик қилди, инсонийликда бошқаларга ўрнак бўлди. Ушбу ҳолатлар Сайфиддин Бохарзӣнинг комил инсон ғоясига амалий жиҳатдан ёндашганлигини кўрсатади.

Сайфиддин Бохарзӣ қолдирган бой маънавий мерос асрлар алмашинуви билан ўз долзарблигини йўқотмайди. Ушбу мерос инсонларнинг ички дунёси, тафаккури, уларни маънавий ва ахлоқий юксалишга хизмат қилади ва ушбу манбалардан ҳозирги кунда ҳам ёшларни интеллектуал салоҳиятини оширишда самарали фойдаланиш мумкин.

Сайфиддин Бохарзийнинг ҳаёт йўли ва таълимоти диний ақидапарастлик, экстремизм ғояларига қарши курашувчанлик хусусиятлари, ҳар хил “оммавий маданият” ва мафкуравий таҳдидларга қарши тура оладиган мустаҳкам иммунитетни шакллантиришига хизмат қилади.

Сайфиддин Бохарзий XII-XIII асрларда яшаган ва ўша давр муҳити таъсирида мутафаккир сифатида шаклланган ва кейинги даврларга маънавий мероси орқали таъсир этган буюк шахсдир. Сайфиддин Бохарзий (1190-1261) мўғуллар босқини даврида Мовароуннаҳр заминида ислом дини, илм-фан, маданият, маърифат, иқтисод таназзулга учраган бир даврда яшади. У халқни оғир бир вазиятда ҳам руҳан, ҳам маънан, молиявий ва ижтимоий ҳимоя қилди. Тарихий далиллар кўрсатадики, асосан босқинчилар мустамлака қилган ҳудудда ўзларининг дини ва маданиятини сингдиради, лекин комил инсон тимсоли бўлган Сайфиддин Бохарзийнинг саъй-ҳаракати ва доно сиёсати билан мўғуллар ислом динини қабул қилиб, ўзга юртларда ҳам уни тарғиб қилганлар. Шунинг учун ҳам бу табаррук зотга Шайхул Олам деган фахрли унвон берилди. Устози “Шайхи валийтарош”, Нажмиддин Кубро тавсияси билан Бухорога 1220 йилга келиб умрининг охиригача 41 йил яшаган бу табаррук зотнинг шарофати билан Бухоро етти шариф шаҳарнинг бирига айланди.

“Китоби фатво ва воқеоти ирфонийи Бохарзий” (“Бохарзийнинг фатво ва ирфоний воқеалар китоби”). Бу асарда Сайфиддин Бохарзий хонақоҳларидаги муридларнинг ҳаёт тарзи, тартиб-қоидалари, устоз ва мурид ўртасидаги ўзаро муносабат ва муридларнинг бир-бири билан мулоқот одоблари, сўфийлар истиқомат қиладиган хонақоҳлар одоби, ўзини-ўзи назорат қилиш ва кузатиш усуллари, сўфийлик мақомлари, самоъ мажлислари, сўфийларнинг либослари ва тасаввуф истилоҳлари ҳақида сўз боради. Мазкур асарнинг шахсий кутубхонамизда бўлган нусхаси 14 бет бўлиб, Техроннинг Дебоя нашриётда чоп этилган. Асарни араб тилидан форс тилига Хожаи Ислом ал Муслимийн али Садри Ҳавоий таржима қилган.

Асарнинг кириш қисмида таъкидланишича, унинг қимматли томони шундаки, бирор бир манбада бундан олдин бу масалалар тўла, яхлит ҳолда ёритилмаган. Бу китобни хонақоҳ ҳаётининг этикаси яъни, ахлоқ-одоб мажмуаси деб ҳам аташ мумкин. “Китоби фатво ва воқеоти ирфонийи Бохарзий” асари Бухородаги Фатҳобод хонақоҳида яшаган сўфийларнинг ички тартиб қоидалари жамланмаси ҳисобланади. Бундан маълум бўладики, бу асар Сайфиддин Бохарзийни Бухорода яшаб Фатҳобод мавзесидаги хонақоҳда илм толибларига маърифатдан ўгит бераётган бир даврда ёзилган. Яъни, бу асар бизнинг фикримизча, Бухорода 1221 йиллардан кейин ёзилган.

Ушбу асарнинг ҳозирги кун учун аҳамияти каттадир. У ҳозирги таълим тизимидаги устоз-шогирдлик муносабатларини тўғри тартибга солиш учун манба бўлиб хизмат қила олади. Чунки, Фатҳобод хонақосида “Китоби фатво ва воқеоти ирфонийи Бохарзий” асарида ёзилган услуб асосида сабоқ олган толиби илмлардан кўпи етук инсонлар бўлиб шаклланган. Улардан куйидагилар айниқса машҳур бўлган: Садид ад-дин Хоразмий, Ҳазрати Шам ад дин Калон, Шамс ад дини Хурд, Хожа Абдуллоҳ Сайрамий, Саъд ад дин Ҳамави, Хожа Ҳасан ибн Умар ал Булғорий, “Тафсири фотиҳ”, “Мафотиҳ ал ғайб”, “Нукус”, “Фукук”, “Шарҳи ҳадис”, “Нафаҳоти илоҳий”, “Мавоқий ан нужум” асарлари муаллифи Садр ад-дин Қунявийлар етишиб чиққан¹.

Сайфиддин Бохарзийнинг ушбу асарида хонақоҳда яшовчи муридлар учун ёзилган 28 фатво жамланган. Фатво (араб. тушунтириш, изоҳ)-шариат, дин қонун-қоидалари асосида уламолар(муфтий, шайх ул-ислом) томонидан бирор диний, ҳуқуқий, сиёсий ҳамда ижтимоий масала юзасидан чиқариладиган ҳукм, қарор изоҳ ёки

¹ Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий “Муъин ал-Фуқаро”. Тарихи Муллозода (Бухоро мазорлари зикри). Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2009.Б.53.

бирор ишнинг шариат нуқтаи назаридан амалга ошириш мумкинлиги ҳақидаги кўрсатма фатво чиқариш ҳуқуқига эга бўлган киши “муфтий” (“фатво чиқарувчи”) деб аталади¹. Китобнинг номида “фатво” сўзининг ёзилганлиги Сайфиддин Бохарзийнинг фатво чиқариш ҳуқуқига эга бўлган юксак билимли ва исломда юқори мартабани эгаллаган шахс эканлигидан далолат беради.

Китобда муридлар номидан Ахи Разий деган киши саволлар беради ва шайх уларга жавоб берганлар, яъни, рисола савол-жавоб услубида ёзилган. Асарни савол-жавоб услубида ёзилишига қараб биз Сайфиддин Бохарзийни антик даврнинг машҳур файласуфи, Шарқда “Биринчи устоз” номи билан машҳур Платонга ўхшатдик. Чунки, Платоннинг асарлари ҳам суҳбат шаклида ёзилган.

Савол-жавоб тарзида ёзилган асар Сайфиддин Бохарзийнинг зарурий маълумотни ёшлар онгида сингдиришнинг услуби бўлиб, шайхнинг маҳоратидан далолат беради. Чунки энг машҳур файласуфлар ҳам энг сара асарларини савол-жавоб усулида ёзганлар. Ушбу рисола кимга тегишли эканлиги ҳақида сўралганда, Сайфиддин Бохарзий ўзлари айтганлари ҳақида маълумот берадилар ва баъзи жойларда “бу маълумотлар менга тегишли эмас”, деган фикрлар ҳам мавжуд ва “бу Нажмиддин Кубронинг сўзлари”, деган фикр билдирилади. Бундан кўришиб турибдики, асардаги савол жавоблар Кубравия таълимотининг назариётчилари устоз шогирд Нажмиддин Кубро ва Сайфидин Бохарзийнинг ғояларидир. Бу билан ҳам Платон ўз асарларида устози Сукротнинг ғояларини баён этганлигини билан умумийлик мавжудлигини кўриш мумкин. Асарни ўқиганда Фатҳободдаги Сайфиддин Бохарзий бошқарган хонақоҳни Платон академияси билан ўхшашлик томонини кўриш мумкин.

Асардаги савол-жавобларнинг аксарияти сўфийлик масалалари ҳақида бўлиб, рисолада барча сўфийлар учун йўл-йўриқлари ва туш таъбирлари тўғрисида ҳам Сайфиддин Бохарзийнинг жавоблари олинади. Рисола 28 савол – жавобдан иборат.

Китобнинг учинчи мавзусида фатволар таҳлили берилган. Бу фатволар хонақоҳ ичидаги муридларнинг ўзаро ва шайхлари билан бўладиган муносабатлари, сўфийларнинг тартиб қоидаларига бағишланган. Ахий Разийнинг Бохарзийга берган саволлари шундан далолат берадики, у хонақоҳда катта мансабдаги киши бўлиб, муридларнинг шахсий хусусиятлари ҳақида ва хонақоҳнинг ички ва ташқи тартиб қоидаларини яхши тушунадиган шахс бўлган. Ахий Разий дастлабки саволларни ўзининг вазифасидан келиб чиққан ҳолда берган. Унинг мақсади даставвал ўзининг амалда вазифаси ижросини таъминлашни назарда тутди. Асардаги дастлабки саволларга берилган жавоблар хонақоҳни қандай назорат қилиш, ички тартиб – қоидаларни жорий этиш масалаларига бағишланади. Шунинг учун бу саволлар аниқ ва муҳим ҳисобланган ва хонақоҳда дастурул амал бўлиб хизмат қилган. Фатҳобод хонақосидаги тартиб интизомлар ёритилган “Китоби фатво ва воқеоти ирфонийи Бохарзий” (“Бохарзийнинг фатво ва ирфоний воқеалар китоби”) асарини ҳозирги таълим даргоҳларининг низоми билан умумийлиги бор.

Асарнинг таҳлили кўрсатадики, саволларнинг асосий қисми гуноҳ қилган муриднинг истиғфори, яъни тавба қилиши масаласига бағишланган. Асарда сўфийлар учун зарурий истилоҳлар савол-жавоб тарзида тушунтирилган. Масалан, суқун ва тамкин. Муридга суқун ва тамкин бўлиши керак. Яъни, мурид устоз бир масалани тушунтираётганда сабр билан тинглаб мулоҳаза билан моҳиятни англаши лозим.

Асар таҳлили кўрсатадики, кубравия сўфийлик жамоаларида самоъ, яъни мусиқа садолари остида рақс билан зикр тушиш ҳам мавжуд бўлган. Чунки савол - жавобларнинг маълум қисми самоъ тартибига қаратилган. Шунингдек, меҳмон ва у билан муносабат одоблари ёзилиб, меҳмон жуда ҳам улуғланган.

¹ Қаранг. Ислом энциклопедияси. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти 2017. Б.506.

Сайфиддин Бохарзийнинг бу рисолалари мурид, муршид, тамкин, истиффор, суҳбат, хонақоҳ каби тасаввуфий тушунчаларнинг моҳиятини англашга ёрдам беради ва ҳозирги таълим ва тарбия жараёнида устоз ва шогирд муносабатларида ахлоқ масаласини тартибга солиш учун манба бўла олади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий “Муъин ал-Фуқаро”. Тарихи Муллозода (Бухоро мазорлари зикри). Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2009. Б.53.
2. Ислоҳ энциклопедияси. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти 2017. Б.506.

Нумонова М.Р.,

старший преподаватель кафедры русского языка и литературы факультета «Иностранных языков» ТПИ в городе Пенджикенте.

Бакоева Ситора,

магистрант 2 курса, специальность русский язык и литература.

НЕТРАДИЦИОННЫЕ ФОРМЫ И МЕТОДЫ ПРОВЕДЕНИЯ УРОКОВ

***Ключевые слова:** воспитание творческой, активной личности, повышение эффективности урока, занимательность, пробуждать у учащихся интерес, нетрадиционное обучение, игра.*

Актуальность данной темы исследования заключается в снижении интереса к изучению русского языка, от чего снижается и уровень грамотности.

Современная организация общества, отношение к жизни, социальный заказ и пожелания родителей предъявляют все новые требования к школе. На сегодняшний день основная цель обучения – это не только накопление учеником определенных знаний, умений, навыков, но и умение использовать их в жизни.

Социальные перемены, происходящие в обществе, требуют совершенствования системы и практики современного образования. Ключевой целью педагогического процесса, сущностным, глубинным понятием обучения становится развитие ученика. В этих рамках основными задачами современного образования становятся воспитание творческой, активной личности, умеющей учиться и совершенствоваться.

Одной из насущных задач совершенствования качества учебно-воспитательного процесса является повышение эффективности урока. Обучение учащихся с помощью применения нетрадиционных форм обучения позволяет решить эту задачу. Кроме того, нетрадиционные уроки воспитывают общую культуру и культуру мнений, умение грамотно вырабатывать собственную активную, высоконравственную позицию.

Повысить интерес школьников к учению, учитывать индивидуальные особенности каждого ученика, активизировать познавательную деятельность учащихся, обеспечивать занимательность занятий, наладить процесс сотрудничества ученика и учителя позволяют нетрадиционные формы и методы проведения уроков.

Отсюда, в основе современного образования в качестве основной задачи заложена активность ученика. Вопросы повышения качества обучения и уровня воспитанности личности учащегося были и остаются приоритетными в современной методике преподавания технологии. Следует не принуждать к учению, а пробуждать у учащихся интерес, тягу к постоянному получению знаний, чтобы новые знания

приносили школьнику удовлетворение, радость, возбуждали желание вновь и вновь познавать новое.

В настоящее время проблема повышения интереса учащихся к школьным дисциплинам стоит перед всей современной педагогикой. Такой интерес возможен при введении нестандартных, нетрадиционных уроков, которые должны стать уроками-праздниками, когда ученикам интересно все, что происходит на уроке, когда они все активны и каждый из них имеет возможность проявить себя, когда класс становится коллективом.

Не отказываясь от традиционного урока, как основной формы обучения и воспитания детей, следует придать уроку нестандартные, оригинальные формы для активизации мыслительной деятельности учащихся. Такие формы не станут заменой старых уроков, но позволят дополнить их, внести разнообразие, оживление, которые реально повышают интерес к уроку и его содержанию. На таких уроках ученики увлечены, их работоспособность повышается, эффективность урока возрастает.

Вот уже несколько лет нами проводятся следующие формы урока, как путешествие, КВН, конкурс, игра, презентация, беседа и викторина. Каждое занятие включает в себя несколько этапов.

1. Организационный момент. Для того, чтобы ученикам было интересно сначала проводится ритуал приветствия, целью которого является снятие напряжения детей, создание благоприятных условий для их творчества и повышение эмоционального положительного фона занятия.

2 Основным этапом является применение нетрадиционных форм урока. Цель занятий – повысить появившийся интерес посредством применения ребусов, шарад, кроссвордов и т.п., а также других активных методов и приемов.

3 Важный этап урока - итог урока и рефлексия. Здесь дети, закрепив полученные на уроке знания, делятся впечатлениями относительно самого урока в целом. Цель – дать детям понять самих себя, свои чувства, повысить их самооценку и дать приобрести уверенность в себе.

Кроме позитивного эмоционального настроения, было важно развитие коммуникативных навыков детей друг с другом, поэтому были использованы такие форма, как работа в парах и групповые методы.

Для того, чтобы процесс работы постоянно вызывал у детей интерес, на занятиях используются **игры и упражнения**, проводятся соревнования. Занятия интересны детям еще и потому, что данная деятельность имела реальный практический результат. На уроках мы проводим следующие игры и задания:

Игра - конкурс

по подбору таких пословиц, в которых было бы два одинаковых предлога. Для справок:

Ни дыму без огня, ни огня без дыму.

Что в поле родится, то в доме годится.

Перелётный соловей то на сосну, то на ель.

Отец про доходы, а мать про расходы.

Игра «Дружная семья»

«Дружная семья» - это 10 частей речи. Ведущий называет слово, состоящее из десяти букв. Например - трудолюбие, литература и др. Слово нужно записать по вертикали и к каждой букве подобрать части речи, например:

т - ты – местоимение

л - ли - частица

р - разве - частица

и - или - союз

у - удивляться - глагол

т - три - числительное

д - десять - числительное

е - ехать - глагол

о - ох - междометие

р - радостно - наречие

л - легко - наречие

а - арбуз - существительное

ю - юла - существительное
б - без - предлог
и - или - союз
е - елейный - прилагательное

т - тот - местоимение
у - у - предлог
р - розовый - прилагательное
а - ах – междометие

Кто быстрее соберёт «дружную семью» тот победит. Если у учащихся есть ошибки, то ведущий ученик должен только сказать: «Семья недружная», но не подсказывать где ошибка.

Игра «Кто больше знает слов?»

Учащиеся самостоятельно записывают слова, распределяя их по столбикам.

Школа	Вокзал	Магазин
директор	перрон	макароны
вестибюль	билет	колбаса
кабинет	пассажир	молоко
линейка	тепловоз	мармелад
журнал	машина	хлеб

(Можно выбрать темы “Театр”, “Зоопарк”, “Полезные ископаемые”, “Овощи”, “Фрукты”, “Мебель”...)

ЗАДАНИЕ: Какой частью речи являются выделенные слова?

1. Снег сказал: «Когда я стаю, станет речка голубей, потечёт, качая стаю, отражённых голубей».
2. Снежное покрывало покрывало всё поле.
3. Бабушка затопила печь и стала печь мои любимые русские блины.
4. -Кто без кисти и белил
Крыши города белил?
5. Бабка Дарья холст чернила.
Внучка пролила чернила.

Игра «Составь пословицу»

Участникам игры раздают по листку бумаги, на котором написано по два слова из известных пословиц. Задача играющих – как можно быстрее составить пословицы, в которых бы встречались указанные слова.

1. Мир – ссора (Худой мир лучше доброй ссоры)
2. Слово – воробей (Слово не воробей, вылетит – не поймаешь)
3. Свет – тьма (Ученье – свет, а неученье – тьма)
4. Хлеб – голова (Хлеб всему голова)
5. Читает – знает (Кто много читает, тот много знает)
6. Труд – пруд (Без труда не вынешь и рыбку из пруда)
7. Огонь – вода (Правда в огне не горит, в воде не тонет)
8. Сеять – жать (Что посеешь, то и пожнёшь)
9. Телега – сани (Готовь сани летом, а телегу зимой)
10. Друг – беда (Друг познаётся в беде)

Конкурс смекалистых

Учащиеся разбиваются на две команды и по очереди подбирают переносные значения к словам, которые называет ведущий.

Например: голова (человека) - голова (поезда), хвост (животного) - хвост (поезда), холодная (вода) – холодный (взгляд), крыло (птицы) – крыло (самолёта)...

Игра «Глагол»

- Как отличить глагол от других частей речи? Дайте определение глагола. - Как изменяются глаголы?
- Какие три времени есть у этой части речи?
- Каким членом предложения чаще всего бывает глагол?

Учитель: Вы хорошо потрудились, а теперь приоткроем дверь в комнату, где живут сказки.

Игра «Не с глаголами»

Ученик рассказывает ранее выученную сказку «Сила любви». Гордую и упрямую частицу **Не** полюбил благородный глагол. Трудной и печальной была эта любовь. Он говорил: «Люблю», а она ему: «Не люблю». Он признавался: «Верю», а она: «Не верю».

Частица Не никогда не подходила к Глаголу близко и писалась от него только отдельно. Однако Глагол был постоянным в своих чувствах. Вот однажды Не говорит ему: «Я отвечу тебе взаимностью, если докажешь, что жить без меня не можешь».

Вздыхнул Глагол печально и отправился скитаться по словарям да учебникам. Когда же он возвратился к своей любимой, она, как обычно, отскочила от него с криком: «Негодую! Ненавижу!». И вдруг замерла от неожиданности: на этот раз Глагол остался рядом. Так он доказал, что в некоторых случаях, действительно, жить без нее не может.

Учитель: Ребята, что мы узнали из этой сказки о правописании не с глаголом?

Ученикам больше всего нравится разгадывать **шарады**. На вопрос, чем запомнились наши необычные уроки, ребята ответили, что на таких уроках интереснее, больше хочется узнать. У детей все больше развивался интерес к новому, появлялась и увеличивалась мотивация к учебной деятельности.

ШАРАДЫ

(«Состав слова и словообразование»)

1. Из писка птиц мой первый слог возьмите,
Второй – с бараньей головы.
Откройте печь и там найдёте
То, что не раз едали вы. (рог-пи)
2. Корень мой находится в «цене»,
В «очерке» найди приставку мне,
Суффикс мой в «тетрадке» все встречали,
Вся же - в дневнике я и в журнале. (цен-о-ка)
3. Первое – нота, второе – тоже,
а целое – на горох похоже. (соль - фа)
4. Мой первый слог – предлог – совсем для нас не новый.
Второй – градусник покажет у больного.
А целое мое – стихийная беда.
Его потушите, коль близко есть вода. (жар – по)
5. Корень извлечь из «начинки» несложно,
приставка в «сосуде» хранится надёжно,
суффикс в «гудении» ясно услышишь,
вместе – на темы различные пишешь. (чин-ение- со)
6. В «списке» вы мой обнаружите корень,
суффикс – в «собрании» встретите вскоре,
в слове «рассказ» вы приставку найдёте,
в целом – по мне на уроки пойдёте. (пис- рас- ание).

Загадки

- Угадайте слово по его описанию.
- Объясните, как вам это удалось сделать.

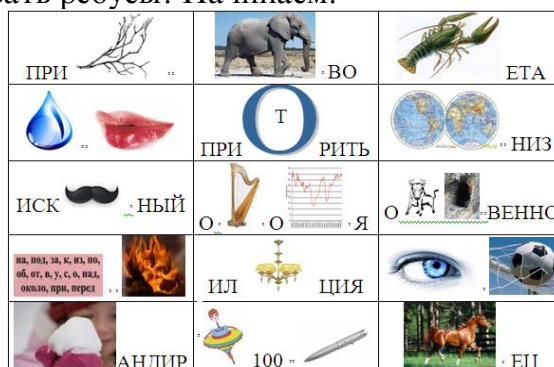
«Глаз» автомобиля. «Свежезамороженный» дождь. «Слово» регулировщика. «Архитектурное строение» пчел. Родной или крестный. Шляпка на ножке. Лесной барабанщик. Собачья радость. Такса, а не собака. Орел, а не птица. Не носки и не чулки.

Загадки-пословицы

- Какие пословицы, поговорки, скороговорки вы знаете?
 -А какие здесь зашифрованы? Запишите их. Объясните смысл.
 1) Продукт, который маслом не испортишь (каша).
 2) Суп, сваренный Демьяном (демьянова уха).
 3) Мельник, работающий неделями (мельница).
 4) На дворе, на траве (дрова).
 5) Не воробей (слово).

Ребусы

- Ребята, вы знаете что такое ребусы?
 - Вы любите отгадывать ребусы? Начинаем.

Привет, слово, ракета, капуста, притворить, карниз, искусный, орфография, обыкновенно, предложение, иллюстрация, глагол, командир, ласточка, конец.

Было заметно, что с каждым занятием интерес учеников к предмету набирал силу. Ученики проявляли инициативу в подготовке к очередному уроку. Интерес к новым знаниям изначально есть в каждом ученике, педагогу следует только приложить немного усилий, чтобы его разбудить и развить.

Таким образом, цель проведения нетрадиционных уроков – повышение эффективности урока, дать детям понять самих себя, свои чувства, повысить их самооценку и дать приобрести уверенность в себе.

Задачи проведения нетрадиционных уроков:

- внедрение нестандартных приемов и методов проведения занятия для пробуждения интереса к предмету;
- активизация мышления учащихся, стимулирование развития творческого потенциала учащихся;
- использование поисковых и игровых методов и приемов;
- вовлечение учащихся в различные виды деятельности;
- привлечение яркого, необычного дидактического материала, в т.ч. создаваемого самими учащимися и др.

Кроме того, ставились задачи воспитательного характера: развитие творческих способностей, мышления; развитие навыков принятия решения; развитие аккуратности в работе; формирование совместного творчества и др.

Главная задача любого учителя – пробудить интерес учеников к учебной деятельности, добиться их активности не только в изучении программного материала, но и в самостоятельном поиске дополнительных знаний.

Нетрадиционные формы проведения уроков дают возможность не только поднять интерес учащихся к изучаемому предмету, но и развивать их творческую самостоятельность, обучать поиску и работе с разными источниками знаний.

Большая роль нетрадиционных уроков видится в том, что они позволяют значительно расширить поле деятельности учителя, значительно разнообразить

учебную деятельность, способствуют повышению интереса, а на этой основе и интеллектуальной активности учащихся.

Ниже приводится примерный план-конспект нетрадиционного урока в 6 классе:

Урок-викторина. Заключительное.

Цели: обобщить знания учащихся, коррекция мыслительной деятельности на основе умения применять полученные знания при выполнении нетрадиционных заданий, подтвердить интерес к предмету, воспитывать правильную самооценку.

Оборудование: карточки, кроссворды, ребусы.

Вид урока: урок-викторина.

Оборудование: проектор, книги, карточки с текстами.

Ход урока:

1. Организационный момент.

Учитель: Ребята, сегодня у нас завершающее занятие. Мы проведем его еще необычнее, чем предыдущие – в форме викторины, в которой мы вместе будем разгадывать разные загадки, шарady, ребусы, кроссворды. Итак, начинаем.

Кроссворды

Будем угадывать кроссворд «Герои любимых сказок».

Растаявшая на костре внучка.

Круглое хлебулочное изделие, убежавшее от стариков.

Царевна, проживавшая в болоте, и поймавшая стрелу 3-го братца.

Красавица. Потерявшая туфельку.

Мужчина в полном расцвете сил, который живет на крыше.

Девочка, путешествовавшая по стране чудес.

Учитель: Теперь мы проверим, кто же из капитанов самый грамотный и как команды отгадывают загадки.

Игра «Четвёртый лишний»

Печка, свечка, утка, свечка (утка – остальные рифмуются)

Ворота, чернила, столы, ножницы (столы – остальные не имеют ед. ч.)

Крик, кричать, квакать, кукарекать

Лебедь, воробей, ворона, попугай

Рыба, рак, щука, скорпион

Уши, головы, ноги, плечи

Ночь, дочь, рожь, мышь

Пароход, парной, парик, парник.

Игра «Намёки»

Участники загадывают слово. Затем называют его первую букву и другое слово, связанное с первым. Надо найти первое слово.

1. Б – нос

7. М – очки

13. К - самолет

2. К – сумка

8. К - Ура!

14. С - Моцарт

3. Т – летать

9. Т – мир

15. Е - Ева

4. Д – мышь

10. А - 40

5. Ш – 1001

11. К - крыша

6. О – лень

12. Р - зеркало

Лингвистическая викторина

Из названий каких двух букв можно приготовить еду? (Ка-ша, у-ха). Названия каких двух букв составляют эпоху? (Эр-а)

Назовите слова, в которых пишутся подряд три буквы е. (Змеед, длинношее).

Математическая викторина

Прочитайте ребусы: 7я, 40а, 100л, 100н, 100г.

Назовите пословицы и поговорки, в которых встречаются числительные.

Семь бед один ответ.

Семеро одного не ждут.

Семь раз отмерь, один раз отрежь.
Семь пятниц на неделе.
Семеро ворот - да все в огород.
Одна у человека родная мать, одна у него и Родина.
Не имей сто рублей, а имей сто друзей.
Трус умирает тысячу раз, герой - только однажды.
За двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь.

СТО

У про100го 100рожа
Непро100рный дом:
Ча100 в нём 100ножка
Бродит под 100лом.
Дорожит 100ножка
Чи100тою ног
И 100личной воской,
Чистит 100 сапог.
Вместо двух непро100
Вычислить все 100,
Сразу 100лько обуви
Не носил никто!
У про100й 100ножки,
100ит по100ять
И у той 100ножки
Опыт перенять.

Загадки

1. Дом зелёный тесноват
Узкий, длинный, гладкий
В доме рядышком сидят
Круглые ребятки. (Горох)
 2. Красненькая матрёшка,
Меленькое сердечко. (Малина)
 3. На одной ноге спит
Срежут, засолят – хрустит
Приготовят салат,
С постным маслом съедят. (Капуста)
 4. Зелена, а не луг,
Бела, а не снег.
Кудрява, а не голова. (Берёза)
 5. Никто её не пугает
А она вся дрожит. (Осина)
 6. Без окон, без дверей
Полна горница людей. (Огурец)
- Учитель: Все эти слова обозначают название растений.

- Какие растения растут в огороде? Какие в поле?

Запишем предложение.

Капуста и морковь – огородные растения. Овёс и пшеница – полевые растения.

- Найдите слова на правописание парных согласных.

Подберите устно проверочные.

Морковь – (нет) моркови Овёс – (нет) овса

3. Итоги урока.

Ребята, давайте подведем итоги не только сегодняшнего урока, а всех занятий, которые мы с вами посетили. Скажите, вот так, как мы с вами изучали русский язык интереснее, чем обычные уроки?

Список использованных источников:

1. Бакулина Г.А., Обухова Е.А., Дембицкая Н.В. Методика интеллектуального развития младших школьников на уроках русского языка. – М.: Владос, 2012. – 216 с.
2. Букатов В.М. Секреты дидактических игр. Психология. Методика. Дисциплина. – СПб.: Речь, 2010. – 208 с.
3. Волина В.В. Игра – дело серьезное / В.В. Волина. – М.: Дидактика Плюс, 2009. – 320 с.
4. Григорьев В.М. Педагогическое руководство игровой деятельностью. – М.: АСТ, 2013. – 96 с.
5. Кульневич С.В., Лакоценина Т.П. Современный урок. Ч. 3 Проблемные уроки. – М.: Учитель, 2013. – 268 с.
6. Лакоценина Т.П., Алимова Е.Е., Оганезова Л.М. Современный урок. Часть 5. Инновационные уроки. – М.: Учитель, 2013. – 208 с.
7. Нумонова М.Р. Занимательный материал по русскому языку. Пенджикент, 2014. – 36с.
8. Селевко Г.К. Технологии развивающего образования. – М.: НИИ школьных технологий, 2015. – 192 с.

Нумонова М.Р.,

старший преподаватель кафедры русского языка и литературы
ТПИ в городе Пенджикенте

**ПОДГОТОВКА КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ –
ВАЖНЕЙШАЯ ЗАДАЧА ВУЗОВ**

Русский язык изучают многие люди в разных странах мира. В суверенном Таджикистане русский язык является наиболее эффективным средством межнационального общения, приобщения народов Таджикистана к достижениям мировой цивилизации, доступа к научной информации.

Огромная роль русского языка в современном мире определяется его культурной ценностью, его мощью и величием. Общество нуждается в людях, думающих, с развитым мышлением, творцах и новаторах. Знание русского языка открывает большие возможности для общения, получения знаний, обмена информацией. Обучение русскому языку своим конечным результатом имеет формирование умений грамматически правильно, стилистически точно, содержательно, интонационно выразительно высказывать свои мысли в устной и письменной форме.

В условиях современного научно-технического прогресса важнейшей задачей вузов является подготовка квалифицированных специалистов. Наш институт, как и другие вузы республики, готовит преподавателей русского языка и литературы. Курс практикума устной и письменной речи (ПУПР) изучается на отделении русского языка и литературы факультета иностранных языков нашего института с I по III курсы.

Практическое владение русским языком – главная цель изучения этого предмета в национальных группах. Вся система работы преподавателя русского языка должна способствовать достижению этой цели.

Заинтересованность обучающихся в предмете, привлечь их внимание, чтобы они захотели получать предложенные им знания и учились добывать их сами, - вот основная задача преподавателя-словесника. Занятие должно быть ярким, эффективным, продуктивным и эмоциональным. Его нужно сделать запоминающимся и выразительным.

Известно, что преподавание русского языка как иностранного в Таджикистане имеет длительную историю и достигло значительных успехов и в деле преподавания языка, и в совершенствовании методики работы над языком. Однако, несмотря на заметные достижения, многие методические проблемы, способствующие дальнейшему повышению уровня подготовки студентов по русскому языку в Таджикистане, ещё ждут своего решения.

В последние годы в систему образования внедряется компетентностный подход. В современном понимании компетентностный подход основывается и использует всё лучшее, что наработано в педагогической практике: личностно-ориентированный подход, обучение сообща, исследовательский и проблемный методы обучения, формативные методы оценивания, а также множество других интерактивных методов и приемов.

Компетентностный подход ориентирован на развитие **ключевых компетенций**. Сам термин «ключевые компетенции» указывает на то, что они являются «ключом», основанием для других, более конкретных и предметно ориентированных компетенций. Ключевые компетенции носят *универсальный характер и применимы в любой области деятельности человека* (образовательных, жизненных и производственных ситуациях).

Другой важный аспект ключевых компетенций – формирование желания и умения учиться на протяжении всей жизни. Выделяются пять основных ключевых компетенций:

Рассмотрим сотрудничество, как одной из основных компетенций, которое способствует пробуждению интереса к познанию.

Сотрудничество.

Общее описание: Умения и навыки работать совместно как член группы или команды для совместного решения проблем, реализации общих целей, проектов.

Характеристики: умение эффективно и уважительно работать, строить взаимоотношения в различных по своему составу группах; умения вносить существенный и конструктивный вклад на всех этапах групповой работы; эффективно использовать навыки взаимопомощи и взаимоподдержки: помогать другим со своей частью работы там, где это необходимо делиться опытом, знаниями.

Главной целью занятий по ПУПР является пробуждение интереса к познанию, науке, книге, учению, чтобы изучаемый материал становился для них более доступным, а работоспособность значительно повышалась.

Студенты должны быть вовлечены в процесс активной познавательной деятельности. Выполнить эту задачу помогает технология обучения в сотрудничестве, которая «обеспечивает не только успешное усвоение учебного материала всеми студентами, но и интеллектуальное и нравственное развитие, их самостоятельность, доброжелательность по отношению к преподавателю и друг другу».

Методы и формы занятий в малых группах (12-15 человек), исключают возможности подобной работы в полной группе, но при условии хорошей организации и высокого уровня знаний, умений и навыков учащихся, их готовности работая по заданным алгоритмам.

Варианты организации обучения в сотрудничестве – индивидуально-групповая и командно-игровая работа. В первом случае учащиеся разбиваются на группы в четыре человека (обязательно *разные* по уровню знаний). Преподаватель объясняет новый материал, а затем предлагает им закрепить его в группах. Задание выполняется либо по частям (каждый учащийся занят своей частью), либо «по вертушке» (каждое последующее задание выполняется следующим студентом). При этом выполнение каждого задания объясняется вслух.

После окончания работы во всех группах преподаватель даёт тест на проверку понимания нового материала. Задания теста учащиеся выполняют индивидуально, вне группы. Конечно, при этом преподаватель дифференцирует сложность заданий для сильных и слабых учащихся. Оценки за выполнение индивидуальных заданий суммируются, и по группе объявляется общая оценка. Таким образом, каждый, стараясь выполнить свои задания, как бы соревнуется сам с собой, т.е. со своим ранее достигнутым результатом. И сильный учащийся, и слабый могут принести группе одинаковые оценки. Такой метод чрезвычайно эффективен для усвоения нового материала каждым учащимся.

Другой подход к организации обучения – в сотрудничестве «экспертов». Учащиеся организуются в группы по 4-5 человек для работы над учебным материалом, который разбит на фрагменты. Каждый член группы находит материал по своей части темы. Ученики, работающие над одним и тем же вопросом, но состоящие в разных группах, встречаются и обмениваются информацией как эксперты по данному вопросу. Затем они возвращаются в свои группы и обучают всему новому, что узнали, других членов группы. Те, в свою очередь, докладывают о своей части задания. Так как единственный путь освоить материал всех фрагментов – это внимательно слушать партнёров по команде и делать записи в тетрадях, то дополнительных усилий со стороны преподавателя не требуется. Учащиеся заинтересованы, чтобы их товарищи добросовестно выполнили свое задание, ведь это отразится на их итоговой оценке. Отчитывается по всей теме каждый в отдельности и вся команда в целом. На заключительном этапе преподаватель может попросить любого студента ответить на любой вопрос.

Учащиеся в группах общаются в процессе совместной деятельности. Для этого они должны видеть друг друга (столы расставляем соответственно).

При подготовке к очередному занятию по русскому языку нужно следующее:

1. Выделить 1-2 задания, требующих после обычного объяснения определённых действий со стороны учащихся для усвоения нового материала (задание должно быть одно на группу).

2. Разбить учащихся на группы. В каждой группе должны быть сильный, средний и слабый учащийся. Надо предоставить возможность им самим определить роль каждого в выполнении задания, а также предусмотреть руководителя группы.

3. Если задание предусматривает ответы на вопросы по новому материалу, надо сформулировать по 2-3 вопроса для каждого. Члены группы выслушивают друг друга, составляют общее мнение по каждому вопросу, а затем представляют ответы на обсуждение.

4. Заранее наметить, кто будет докладчиком группы.

5. Оценка ставится на всю группу.

6. Преподаватель спрашивает руководителя группы, насколько активно каждый учащийся принимал участие в работе, как члены группы помогали друг другу.

7. На протяжении всей работы преподаватель следит за активностью курса и помогает любой группе, если необходимо. При этом надо оставаться доброжелательным, говорить тихо и приучить их во время групповой работы вести обсуждение тихими голосом. Групповая работа проводится на разных этапах занятия.

При обучении в сотрудничестве основная задача – добиться полного осмысления ранее пройденного материала, по которому было дано домашнее задание, и цель этого задания – проверить, действительно ли все учащиеся поняли данный материал. Поэтому, прежде чем проверять, необходимо предоставить им ещё одну возможность уточнить непонятные в ходе выполнения домашнего задания детали. Для этого они в начале занятия могут задавать вопросы преподавателю (до опроса). Организуем группы, те же, в которых учащиеся работали на предыдущем занятии, когда пытались разобраться общими усилиями в новом материале. Теперь они могут проверить друг у друга правильность выполнения домашнего задания, вместе разобраться в трудных местах, попросить их помочь.

Преподаватель по своему выбору может опросить любого студента. Каждый может, полнить высказывания своего товарища. Отдельно учитывается и оценивается факт взаимопомощи.

Разнообразные формы групповой работы могут занять достойное место на занятиях ПУПР. Они обеспечивают высокую эффективность организации труда учащихся, возможность вовлечь каждого в процесс познания, воспитать необходимые качества, как своих, так и остальных ребят в группе. Высокие результаты связаны с активностью детей. Работа в группах делает занятие интереснее, живее.

Литература:

1.Алгазина Н.Н. Формирование орфографических навыков. - М..1997

2.Воителева Т.М. Теория и методика обучения русскому языку.- М.: Дрофа, 2006

3.Руководство для тренера по проведению семинара – «Методы использования формативного оценивания для развития основных компетенций учеников (межпредметный обучающий модуль)». —Душанбе, 2018. — 40с.

4.Ладыженская Т.А. Развитие речи учащихся как теоретическая и практическая проблема межпредметного характера. М.: Современная педагогика, 1995, - С. 54 - 64.

Нумонова М.Р.,

старший преподаватель кафедры русского языка и литературы
ТПИ в городе Пенджикенте

ТЕСТИРОВАНИЕ КАК ФОРМА КОНТРОЛЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Одной из важнейших проблем в современной методике преподавания русского языка в национальной школе является проблема повышения эффективности обучения.

Обучение русскому языку предполагает использование современных форм и средств обучения, применение новых, активных и интерактивных методов познания (интерактивный – направленный на взаимодействие между педагогом и учащимся в режиме диалога или беседы). Сущность методов и приёмов интерактивного обучения

русскому языку как неродному в школьных условиях заключается в том, что именно учитель является источником русскоязычной речевой среды.

Главная задача учителя русского языка – развивать речь учащихся, чтобы они могли разговаривать, передать свои мысли на русском языке.

Анализ методической литературы показывает, что в обучении русскому языку коммуникативная методика является наиболее популярной и эффективной. Данный метод помогает преодолеть языковой барьер, избавляет человека от боязни говорить на чужом языке.

Наряду с коммуникативным методом хочу отметить другой современный метод – метод тестирования. Систематический учёт знаний помогает своевременно обнаружить пробелы в восприятии и осознании, обобщении и систематизации знаний и действий, применении их на практике, а также позволяет корректировать деятельность учащихся и способы руководства этой деятельностью.

Понятие «тестирование» в русском языке имеет значение «испытание с использованием тестов». **Тест** (от английского слова *test* - проверка, задание) – система заданий, позволяющая измерить уровень усвоения знаний, степень развития определенных психологических качеств, способностей, особенностей личности. Термин «тест» в последнее время получил широкое распространение в различных областях знания в значении испытания, проверки.

Достоинства тестов:

тест - это многофункциональный метод, объединяющий контроль и обучение;

тестирование позволяет свести к минимуму субъективность учителя и объективно оценить знания учащихся;

с помощью тестового контроля возможно быстро проверить наличие некоторого объема зафиксированной информации в памяти испытуемого;

тестирование разнообразит занятие;

тестовые задания разной степени сложности позволяют учитывать индивидуальные особенности учащихся, их уровень знаний;

в ходе работы с тестом учащимся реализуется самоконтроль и самооценка своей учебной деятельности;

тестирование развивает наблюдательность и догадку;

Недостатки тестов:

в тестовых заданиях знание догматизировано, в них нет творчества, интерактивности, совместного поиска истины;

решение любого тестового задания содержит элемент случайности;

тестирование стандартизирует знания и не развивает мыслительные навыки учащихся;

тестирование проверяет информированность учащегося о тех или иных фактах и не дает представления о способностях и навыках школьника.

С помощью тестов, в отличие от обычных проверочных работ, удобно проводить контроль, потому что обычная контрольная работа оценивает конечный результат, а тест позволяет установить его причину, благодаря поэтапному выполнению заданий, проверяющих те знания и умения, из которых складывается этот результат. Еще одним преимуществом тестов по сравнению с другими формами контроля является то, что все учащиеся находятся в равных условиях, позволяющих объективно сравнивать их достижения. Использование тестовых заданий позволяет учителю определить, как ученики овладевают знаниями, умениями и навыками, а также проанализировать свою педагогическую деятельность. Учащиеся смогут узнать о своих достижениях или пробелах в учении, сравнить свои результаты с эталоном. Тесты предоставляют учащимся возможность проявить самостоятельность, индивидуальность, способствуют обучению детей процессуальному самоконтролю.

Тестирование выполняет три взаимосвязанные основные функции:

1. Диагностическая функция заключается в выявлении уровня знаний, умений, навыков учащегося. Это основная функция тестирования. По объективности, широте и скорости диагностирования тестирование превосходит все остальные формы педагогического контроля.

2. Обучающая функция тестирования состоит в мотивировании учащегося к активизации работы по усвоению учебного материала.

3. Воспитательная функция проявляется в периодичности и неизбежности тестового контроля. Это дисциплинирует, организует и направляет деятельность учащихся, помогает выявить и устранить пробелы в знаниях, формирует стремление развить свои способности.

Традиционный тест содержит список вопросов и различные варианты ответов. Каждый вопрос оценивается определенным количеством баллов. Результат традиционного теста зависит от количества вопросов, на которые был дан правильный ответ.

Существуют три формы работы с тестами: коллективная, групповая, индивидуальная. Выбор той или иной формы зависит от степени подготовленности учащихся, их психофизиологических особенностей.

Структурными компонентами теста являются тестовые задания — задачи в тестовой форме, предназначенные для выполнения, к которым помимо содержания предъявляются требования тестовой форме и эталон – образец полного и правильного выполнения действия, служащий для сравнения достигнутого уровня с планируемым. Под задачей понимается сформулированное для испытуемого задание по достижению определенной цели в известных условиях ранее изученными методами деятельности.

В зарубежной и отечественной литературе выделяют в основном четыре типа заданий в тестовой форме:

закрытый;

открытый;

задание на установление соответствия;

задание на установление правильной последовательности.

Эти задания позволяют определить, измерить уровень умения школьниками решать новые конкретные задачи на основе полученных сведений. Так, например, в тестах, требующих репродуктивных ответов учащихся, проверяются знания различных понятий, определений, правил, предусмотренных программным материалом, которые требуется запомнить и воспроизвести. Для этого используются различные виды заданий.

Задания свободного изложения, которые характеризуются отсутствием ограничений в ответах по сути задания при строгом соблюдении требования однозначности правильного ответа (в форме вписывания словосочетания, фразы, предложения).

Впиши правильный ответ:

Имя прилагательное – это _____. Окончание – это изменяемая часть слова, стоящая после корня и служащая для _____.

Задания-дополнения, в которых учащимся предлагается один возможный вариант ответа, который необходимо вписать в форме слова-ответа, символа или знака.

Вставьте нужное слово:

Приставки со словами пишутся _____, а предлоги _____.

Дополни предложение, словами из словаря:

К нашей кормушке прилетают птицы: _____.

Задания с альтернативным типом ответа предлагают наличие двух вариантов ответов (да – нет, правильно – неправильно) и способствуют выявлению уровня усвоения сложных развернутых определений, правил. Этот вид заданий используется

для выявления таких показателей, как умение определять назначение фактов, подводить под понятие, устанавливать причину.

Подчеркни правильный ответ.

Приставка служит для образования новых родственных слов.

Да. Нет

Между предлогом и другими словами можно вставить какое-нибудь слово, а между приставкой и словом – нельзя.

Да. Нет

Задания с множественным выбором отличаются вариативностью выбора ответа.

Школьнику необходимо подчеркнуть или отметить номер ответа, который он считает правильным.

Подчеркни верное утверждение:

Существительное – это часть речи.

Существительное – это часть слова.

Существительное – это часть предложения.

Выбери правильный ответ и обведи кружком.

Суффиксы служат для:

Связи слов в предложении;

Образования новых родственных слов;

Узнавания родственных слов.

Варианты тестовых заданий:

1. Задания с выбором ответов (закрытые задания).

а) Задания с выбором одного правильного ответа.

б) Задания с выбором одного неправильного ответа (это задания на поиск ошибки, они проверяют уровень сознательности усвоения программного материала, степень развития самоконтроля, лингвистическую “зоркость”, умение применять знания в нестандартной ситуации)

в) Задания на установление соответствия (проверяют понимание, узнавание учащимися известного, выявляют готовность к установлению соответствия предлагаемых ответов с их собственными представлениями)

г) Задания с выбором нескольких правильных ответов.

2. Задания с открытым ответом (предполагают самостоятельный поиск правильного ответа)

а) Задания на завершение (дополнение) высказывания (проверяют готовность учащихся устанавливать причинно следственные связи фактов языка, закономерности, знание формулировок определений, правил)

б) Задания на установление правильной последовательности.

При проведении тестирования я часто использую учебное пособие «Интенсивный курс русского языка», составленное Курбановой Р.Т., Мухаметовым Г.Б. и Рузиевой Л.Т. Пособие содержит тесты, а также наиболее трудные правила русской грамматики, орфографии и пунктуации. Некоторые тестовые задания составляю сама.

1. Какая часть речи обозначает признак предмета?

а) наречие;

б) имя прилагательное;

в) глагол;

г) имя числительное.

2. Какая часть речи отвечает на вопросы какой?, какая?, какое?

а) имя числительное;

б) местоимение;

в) прилагательное;

г) существительное.

3. Укажите форму Родительного падежа, ед.ч. прилагательного соседний

а) соседняя; б) соседнего; в) соседнему;

г) соседнее.

4. Какие признаки есть у прилагательного?

а) время;

б) лицо;

в) род, число, падеж;

г) спряжение.

5. В какой строке указано качественное прилагательное
 а) зимний день; б) школьный двор;
 в) горький шоколад; г) шёлковый платок.
6. К какому разряду относятся данные ниже прилагательные?
 деревянный, оловянный, кожаный
 а) качественное; б) относительное;
 в) притяжательное; г) вопросительное.
7. Обозначает количество или порядок предметов при счёте,
 изменяется по падежам:
 а) Глагол; б) Имя прилагательное;
 в) Имя существительное; г) Имя числительное.
8. Укажите числительное:
 а) Упятирить; б) Пятый; в) Пятерочник; г) Пятак.
10. В середине какого числительного пишется ь (мягкий знак)
 а) восем...надцать; б) пят...надцать;
 в) двад...цать; г) пят...десять.

Тест дает возможность учителю быстро провести проверку знаний учащихся и без лишних затрат времени и сил обработать полученную информацию, дает возможность установить причину итоговой неудачи и построить соответственно коррекционную работу.

Назначение тестов - не только и даже не столько контроль и оценка знаний, умений – сколько диагностика состояния и проблем, возникающих у учащихся на каждом этапе изучения программного материала. Одной из причин неудовлетворительного выполнения тестовых заданий является отсутствие навыка работы с тестами, поэтому больше всего учащиеся испытывали трудности при выполнении заданий с кратким и развернутым ответом. Задача учителя состоит в том, чтобы помочь учащимся усвоить алгоритм действий, постепенно приучить школьников к тестовой форме работы на всех предметных уроках. Поэтому необходимо научить ребенка оценивать свои действия, результаты, свое продвижение вперед. Наличие ответов в тестах поможет им объективно оценить свои действия, увидеть ошибки.

Таким образом, тестовые задания выступают для ученика не только как тренировочная практическая работа, требующая лишь применения имеющихся знаний, но и как объект познания. Вопросы и задания тестов развивают мыслительные операции детей, учат их обобщать явления, устанавливая причинно-следственные связи, побуждают к применению определенных способов действий. Любую самостоятельную, проверочную или контрольную работу, кроме диктантов, изложений и сочинений, можно проводить в форме тестов.

Тестовый контроль повышает интерес учащихся к предмету, повышает качества знаний. Я сделала вывод, что используя тесты на уроке, как одну из форм контроля за знаниями учащихся, можно сказать, что тесты способствуют развитию у учащихся умения наблюдать, обобщать, проводить аналогии, делать выводы и обосновывать их.

Список литературы:

1. В.Н.Александров, О.И.Александрова, Т.В.Соловьева. Единый государственный экзамен. Русский язык. Челябинск, Взгляд, 2014.
2. М.И.Ерецкий, Э.Л.Полисар. Разработка и применение тестов успешности усвоения; Пособие для самостоятельной подготовки методистов и преподавателей профессиональных учебных заведений. М, 1996.
3. В.М.Кадневский. История тестов. М, Народное образование, 2004.
4. М.П.Книгина. Тесты по русскому языку. Саратов, Лицей, 2013. Нейман Ю. М., Хлебников В. А. Педагогическое тестирование как измерение. Ч.1. — М.: Центр тестирования МО РФ, 2011

5. Учебное пособие «Интенсивный курс русского языка», Курбанова Р.Т., Мухаметов Г.Б. и Рузиева Л.Т.- Душанбе, 2013.

Нурматова Н.У.,
Бух МТИ доценти
Сафоев Ж.Н.,
Бух МТИ 1–курс талабаси

ИБРОҲИМ МҶМИНОВ ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИ ҲАҚИДА

***Аннотация:** мазкур мақолада Иброҳим Мўминовнинг тасаввуф таълимоти ҳақидаги фикрлари очиқ берилади, олимнинг бу борадаги хизматларига баҳо берилади. Абдулҳолиқ Ғиждувонийнинг “Мақомоти Юсуф Ҳамадоний” асарида берилган қимматли маълумотлар билан асосланиши ёритилади.*

***Калит сўзлар:** Иброҳим Мўминов, Тасаввуф, Юсуф Ҳамадоний, Абдулҳолиқ Ғиждувоний, “Мақомоти Юсуф Ҳамадоний”.*

Ўзбекистон фани ва маданияти, ўзбек миллий фалсафаси ривожига улкан ҳисса қўшган, бутун ҳаётини эл – юрт равнақи, халқимиз маънавиятини асраб – авайлашга бахш этган, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Абу Райҳон Беруний номидаги Давлат мукофоти лауреати, “Буюк хизматлари учун” ордени соҳиби И.М. Мўминовнинг илмий мероси билан Ўзбекистон ижтимоий - фалсафий илмлар тараққиёти ва ўзбек халқи маънавияти ҳамда камолотига қўшган ҳиссаси беқиёсдир.

И.М.Мўминов (07.11.1908 й. – 22.07.1974 й.) атоқли олим ва улкан фан ташкилотчиси бўлиб, 200дан ортиқ асар муаллифидир. Бу буюк аллома қолдирган илмий мерос ижтимоий фанларнинг деярли барча соҳаларига дахлдор бўлиб, шунчалик кўп қиррали ва кенг қамровлики, унга бир томонлама ёндошиш мумкин эмас.

Олим XIX аср охири — XX аср бошларида ижод қилган Аҳмад Дониш, Фурқат, Завкий, Муқимий, Айний каби таниқли маърифатпарвар олим, ёзувчи ҳамда шоирларнинг фалсафий қарашларини таҳлилдан ўтказди. Чунончи, тадқиқотларидан бири Абдулқодир Бедилнинг фалсафий меросини ўрганишга бағишланган бўлиб, изланишлар натижаси 1957 йилда чоп этилган “Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари” номли монографияда ифодасини топди. У мустабид тузум даврида Ўзбекистонда илк мартаба 1958 йили ўтказилган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг 475 йиллигига бағишланган илмий конференция ташкилотчиси сифатида анжуман очилишида нутқ сўзлади. 1965 йилда олим Абдурахмон Жомийнинг, 1967 йили эса Мирзо Улуғбекнинг шогирди, таниқли астроном, мутафаккир олим Али Қўшчининг фалсафий қарашларига бағишланган мақолаларини нашр эттирди.

Академик Музаффар Хайруллаев Иброҳим Мўминовнинг илмий фаолиятига баҳо берар экан, олимнинг тадқиқотлари бевосита ўз халқи манфаатларини ҳимоя қилиш, унинг маънавият тарихининг ўзига хос ва бой эканлигини исботлашга қаратилган эди, дея таъкидлайди.

Устоз Иброҳим Мўминовнинг илмий фаолиятида Амир Темур тузумини ўрганишга оид изланишлар алоҳида ўрин эгаллайди. У 1969 йилда Самарқандда ЮНЕСКО томонидан ўтказилган ҳамда темурийлар даври санъатига бағишланган халқаро симпозиумнинг ташаббускори бўлди. Олим қаламига мансуб “Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли” номли рисола том маънода истибдод замонида “қонхўр”, “золим”, “босқинчи” иборалари билан қора бўёқларга чапланган,

аслида маърифатпарвар, тарихий давлатчилигимиз асосчиси Амир Темурнинг фаолияти адолатли талқин қилинган, аниқ далиллару мисолларга асосланган тадқиқот сифатида кўнгилларимизга таскин бағишлади, қалбимизда битмас-туганмас фахр - хиссиётларини уйғотди.

Асарда буюк бобокалонимизнинг бунёдкорлик фаолияти ҳам кенг ёритилиб, мамлакат ҳамда жаҳон тарихидаги улуғвор мавқеи, ўрни муфассал тасдиқлаб берилади. Айнан мана шу жиҳат Амир Темур шахсига юксак баҳо, исбот ва талқин, миллий ўзлик, тарихий ҳақиқатлар оёғости қилинган, маънавий тақиқлар ҳукм сурган замонда илмий жасорат, - инсоний мардлик намунаси эди.

Мақолаимизда Иброҳим Мўминовнинг тасаввуф таълимоти тўғрисида берган хулосаларини ўрганишни ва бугунги кундаги чоп қилинган манбалар [2;4;5;6;7;8;9;] асосида мазкур хулосаларнинг нечоғли асосли эканлигини кенгрок ёритишни мақсад қилдик.

И.Мўминов “Бедилнинг фалсафий қарашлари” асаридаги Мовароуннаҳрда сўфизм-тасаввуфнинг ёйилиши борасидаги қуйидаги фикрлари қимматлидир. “Х асрнинг охири – XI асрларда Мовароуннаҳрда ҳокимият Сомонийлардан Қорахонийларга ўтади. 1212 йилда Самарқандда Қорахонийлар ҳукмронлигига Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан чек қўйилади. XI-XIII асрларда Мовароуннаҳрда деҳқон ва ҳунармандларни эксплуатация қилиш кучаяди... Бу даврда Мовароуннаҳрда сўфизм – тасаввуф ёйила бошлайди”. И. Мўминов тасаввуфнинг фалсафий таълимот сифатида дастлаб VIII асрда юзага келиб, Мовароуннаҳрга Эрон орқали кириб келганлигини ва XI-XII асрларда бу ерда катта таъсирга эга бўлганлигини алоҳида таъкидлайди. Шунингдек, сўфизмга мураккаб фалсафий йўналиш сифатида баҳо бераркан, аллома унда турли хил оқимлар ва йўналишлар мавжудлигини, тасаввуфни ўрганиш алоҳида мукамал бир тадқиқотни талаб этишини таъкидлайди ва мазкур асарида тасаввуфнинг энг муҳим йўналишларини таҳлил қилади. [1;284-285б] Аллома сўфизм Мовароуннаҳрда, жумладан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида XI асрнинг 2- ярми ва XII асрнинг бошларида, яъни феодал ўзаро урушлар ва кўчманчи қабилалар босқинининг тобора кучаяётган даврида ёйила бошлаганлигини таъкидлайди. В.В.Бартольднинг “Туркистон маданий ҳаёти тарихи” китобига асосланган ҳолда [3;] Мовароуннаҳрда кенг ёйилган тасаввуф оқими XII аср мутафаккири бўлган Юсуф Ҳамадоний мактабидан бошланганлигига алоҳида эътибор қаратади.

И.Мўминов Юсуф Ҳамадонийнинг мактаби бир хилликка эга бўлмаганлигини, унда турли оқимлар кузатилишини, улардан энг йирик оқим иккита эканлигини алоҳида таъкидлайди. Биринчиси, Юсуф Ҳамадонийнинг шогирди Абдулҳолик Ғиждувоний номи билан боғлиқ йўналиш, иккинчиси, Юсуф Ҳамадоний муриди Хожа Аҳмад Яссавий йўли билан боғлиқ бўлган йўналиш сифатида таърифлайди. Биринчи оқим асосан, шаҳарда ва шаҳар атрофидаги ҳудудларда, яъни нисбатан иқтисодий ўсиш шароитида юзага келди ва ёйилди; у реалъ ҳаёт билан бевосита боғлиқ эди ва одамларни меҳнат қилишга, ҳунармандчиликка чорлар эди. Хусусан, Юсуф Ҳамадоний ва Абдулҳолик Ғиждувоний тасаввуф таълимоти шаҳарлик меҳнаткашлар манфаатларига мос келар эди. И.Мўминов “хуш дар дам, назар бар қадам, сафар дар Ватан, хилват дар анжуман”дан иборат бўлган асосий қоидалари мавжудлигини ва буларнинг айнан шаҳарликларга мос таълимот бўлганлигини таъкидлайди. Масалан, Бухоронинг машҳур Етти пири таълимотининг асосчиси, Абдуҳолик Ғиждувонийнинг устози бўлган Юсуф Ҳамадонийнинг нафақат шогирдларига тасаввуф таълимотидан сабоқлар бериш билан, балки тирикчилиги учун зарур бўлган асосий машғулоти билан шуғулланганлигини баён қилади.

“Юсуф Ҳамадоний этикдўзлик ҳунарига эга бўлган, у Бухоро ва Самарқандни кўчманчи қабилалар ҳужумидан ҳимоя қилишда бевосита иштирок этган”,- дея таъкидлар экан, И.Мўминов Юсуф Ҳамадоний ўз шогирдларини меҳнат қилишга,

хунар эгаллашга, ҳарб ишини ўрганишга чақирганлигини алоҳида уқтиради. Аллома бу оқимни (яъни, хожагон тариқатини Н.Н, С.Ж.) тасаввуфнинг ўта мистик оқими бўлган дейиш мумкин эмас, у ўз даврида адабиёт ва ижтимоий фикр тараққиётида прогрессив (илғор) роль ўйнаган деган илмий хулосага келади. Шунингдек, Аҳмад Яссавий ва унинг тасаввуф оқими хусусида ўзининг илмий фикрларини баён қилади. Совет мафкуриси ҳукмронлиги даврида тасаввуф ҳақида ана шундай ижобий фикрлашга чорлайдиган хулосаларини баён қилиш кишидан катта жасорат талаб қилар эди. Иброҳим Мўминов мазкур хулосаси билан ҳам илмий ва маънавий жасорат соҳиби ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида қатор маънавий меросимиз таржима қилиниб чоп қилинмоқда. Масалан, Абдулҳолиқ Ғиждувоний қаламига мансуб “Мақомоти Юсуф Ҳамадоний” [2] китобида пири муршиди Юсуф Ҳамадоний ҳақида кенг маълумотлар ёзиб қолдирган. Абдуҳолиқ Ғиждувонийнинг “Мақомоти Юсуф Ҳамадоний” асари муқаддима, Юсуф Ҳамадонийнинг муборак ўғитлари, Санжар ибн Маликшоҳнинг мактуби, шайхнинг таваллуди, ахлоқ ва шамоили, шайхнинг Самарқандга келиш сабаби, шайхнинг вафот тарихи номли бўлимлардан иборат. Тўғри, бу асарда Ғиждувоний таржимаи ҳолларига тегишли воқеалар, шунингдек, Юсуф Ҳамадонийнинг муридлари(шогирдлари) ҳақида ҳам маълумотлар бор. “Мақомоти Юсуф Ҳамадоний”да Абдулҳолиқ Ғиждувоний ўз устозларини ҳамиша кузатиб борган, ҳар бир фаолиятини, ҳар бир айтган каломларини баён қилган.

Тасаввуф тарихида ўз маҳобатли мавқеига эга бўлган Юсуф Ҳамадоний Эроннинг Ҳамадон шаҳрининг Ғанимия маҳалласида ҳижрий 440 - милодий 1048 йилда туғилган. У ҳижрий 535 - милодий 1141 йилда вафот этган. Юсуф Ҳамадоний ўз замонасида Шайхуш шуюх-шайхларнинг шайхи, олими Раббоний-илоҳий илмлар олими, кутби аср - ўз асрини ҳимоя этувчи, соҳибқаромат авлиё – қароматлари билан машҳур бўлган валий, юксак мақомат соҳиби – руҳий камолотга етган ориф, пири муршид – иршод, яъни бошқаларга илм бериш ҳуқуқи даражасига юксала оладиган шахсни тарбияловчи пир, алломаи замон – ўз замонининг олими номларига сазовор бўлган.

Шуни таъкидлаш жоизки, Ҳазрат Юсуф Ҳамадоний Бухорода асос солган тасаввуф мактабидан икки тариқат асосчилари етишиб чиққан. Булар: хожагон тариқатининг асосчиси Абдулҳолиқ Ғиждувоний ва яссавия тариқатининг асосчиси Аҳмад Яссавий. Улар яратган тариқатларга Юсуф Ҳамадоний таълимотидаги комилликка етакловчи қоидалар асос бўлиб хизмат қилган.

И.Мўминовнинг Юсуф Ҳамадонийнинг тасаввуф мактаби ҳақидаги илмий хулосалари бугунги кунда ҳам ниҳоятда қимматлидир.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Nurmatova N.U. Four basis analysis of human perfection in the work of Yusuf Khamadani, Odoobi tariqat./ International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology. Volume: 7 Issue: 4, aprel 2020. 141-143 p.
2. Nurmatova N.U. The work “Maqomoti Yusuf Hamadoni” by Abdulkholik Ghijduvoni – a sample of respect to the master./ Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. July, 2019-II. 210-218 б. <http://khorezmscience.uz/uz>
3. Бартольд В.В. История Туркистана. Соч.Т. II. Ч. 1. М.:Издательство восточной литературы, 1963.
4. Г.Наврӯзова, Н.Нурматова. Юсуф Ҳамадоний – етти пирнинг табаррук устози. Т.: “MASHHUR-PRESS”, 2016.
5. Г.Наврӯзова. Маҳдуми Аъзам нақшбандия асоси бўлган тўрт калима хусусида./ Academic research in educational sciences volume 2 | issue 3 | 2021. 188-199 p.

И.Муминов. Филосовские взгляды Бедия. Избранные произведения. Том 1, Издательство “Узбекистан”, Ташкент-1976.

6. Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил-ҳаёт.Т.: “Абу Али Ибн Сино”, 2004.

Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний (Рисолаи соҳибия), Васиятнома. Т., “Movarounnahr” , 2018 йил.

Окилова Муътабар Аҳмадҷоновна,

н.и.филол.; дотсенти кафедраи забонҳои форсӣ ва хитойии факултети забонҳои шарқ, Муассисаи давлатии таълимии “ Донишгоҳи Давлатии Хучанд ба номи академик Б. Ғафуров”

ИНЪИКОСИ РӮЗГОРИ САЙИДОИ НАСАФӢ ДАР ЭҶОДИЁТИ Ӯ

«...як сарчашмаи худшиносии миллӣ маҳз ошноӣ бо мероси таърихӣ аст. То хотираи қавии таърихро, ки дар осори фарҳангиву илмии бостон маҳфуз аст, ҷомеа аз худ накунад, аз хираду заковати гузаштагон баҳраманд нашавад, дар тамоми риштаҳои зиндагӣ ба дастовардҳои дилхоҳ ноил шуда наметавонад».

Эмомалӣ Раҳмон (3,5)

Таъриху адабиёт инъикосгари ҳаёти ҷамъият дар ҳар даври замон буда, барои ҳар чӣ бештар хубтар шинохтани рӯзгори омма хизмати бузург менамояд. Саҳифаҳои зиндагӣ, таърихи барқароршавии давлату сулолаҳо, инқирози онҳо маҳз ба туфайли осори таърихиву адабӣ аз насл ба насл мерасад ва ба муҳаққиқону пажухишгарон саҳифаҳои ноомӯхта ва торики гузаштаре рӯшан менамояд. Аз ин ҷиҳат рӯ овардан ба осори олимону шоирону нависандагон барои муайян намудани зиндагии гузаштаи мардум дар давраҳои таърихӣ аз аҳамият бархурдор аст.

Сайидои Насафӣ аз шоирони ғазалсарои адабиёти асри XVII Мовароуннаҳр, пайрави шуарои бузурги адабиёти классикӣ буда, бо осораш дар байни аҳли суҳан мавқеи хоса дорад. Нигоҳи гузаро ба воқеоти сиёсии замони шоир ба мо имкон медиҳад, ки ӯ дар кадом муҳит ва дар чӣ ҳолат умр ба сар бурдааст ва афкори ӯ аз кадом вазъият сарчашма гирифтааст.

Асри XVII дар таърихи Осиёи Миёна ва Мовароуннаҳр давраи ҳукмронии Аштархониён аст, ки онҳо аз қабилаҳои кӯчманчӣ ва аз фарҳангу маданияти кишвардорӣ дур буданд. Дар замони ҳукумати ин сулола шахрҳои ободу зебои Самарқанд, Насаф, Тошканд борҳо мавриди тохтугози қабилаҳои кӯчӣ гардида, иқтисодии шахрҳо суст, касбу ҳунар аз равақ бозмонд ва боиси вазнин гаштани зиндагӣ гардид. Абдулғанӣ Мирзоев дар ин бора гуфтааст: «... яке аз давраҳои вазнини Мовароуннаҳр аст, ки мамлакат чӣ дар соҳаи ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва хоҷагӣ ва чӣ дар ҳаёти маданӣ беш аз пеш ақиб мемонд» (4,8;1,156).

Ҳар шоир фарзанди замони хеш аст ва метавон аз мазмуну мундариҷаи ашъораш андешаҳои шоир ва вазъи замонаи ӯ маълумот пайдо намуд. Муҳаққиқони адабиёт низ муттафиқ бар онанд, ки эҷодии адибон оинаи рӯзгори замони онон аст. Академик Бобочон Ғафуров зимни таҳлили ҳаёти адабии давр оид ба рӯзгору осори Сайидо маълумот дода, чунин менависад: «Сайидои Насафӣ (ваф. байни солҳои 1707–1711) бузургтарин шоири ин давра аст. Дар замони ҳукмронии Абдулазизхон,

Субҳонқулихон ва Убайдуллохон ҳаёт ба сар бурда, рӯзҳои тира ва мудҳишero, ки истибдоди феодалӣ ба сари оммаи захматкаш оварда буд, бо чашми худ дидааст. (3,568) бар аввалҳои эҷодиёташ шоир ба дарбор наздик шуда, ба васфи ҳокимон – хонҳои ҳукмрон чанд қасида эҷод намуд, аммо «...вакте ки вай аз тамоми фиску фучури дарбор ва разолати аҳли он воқиф шуд, ҳар чӣ зудтар худро аз муоширати ин тоифа дур кашид:

Қадам аз кӯчаи арбоби давлат кӯтаҳ авлотар,
Ки аз ҳар нақши пой ман барояд чашмаи хуне (3,568).

Бобочон Ғафуров ба эҷодиёти Сайидо баҳо дода, зикр менамояд, ки баъди аз дарбор дур шудан шоир «...қасидаҳои худро на ин ки ба подшоҳон ва аъёну ашроф, балки ба камбағалон, пешаварон ва деҳқонон бахшида, ҳаёти ин гурӯҳи аҳолиро хеле ҳуб тасвир кардааст» (3,568-569).

Барои огаҳӣ ёфтани ҳаёти шоир ва андешаҳои ӯ ба осори Сайидо рӯ меорем.

Рӯзгори мардуми меҳнаткаш, зиндагии табақаи миёна ва поёнии омма, ки барои обу нон пайваста дасту по ҷунбондан ва ташвишу меҳнат кашиданро тақозо менамуд, ҳамеша дар мадди назари шоир буд. Худи Сайидо маҳз аз ҳамин табақа буд ва талхиву ширинии рӯзгори онро ба ҳубӣ мефаҳмид ва худ низ мечашид. Якчанд ғазалҳои шоир шарҳи ҳоли ӯ менамоянд:

Ба дарё кардаам хӯ, мавҷи обам метавон гуфтан,
Ба каф дорам саре бе тан, ҳубобам метавон гуфтан.
Ба шохи шуъла дорам ошён монанди парвона,
Самандартинатам, мурғи кабодам метавон гуфтан.
Ба боғи даҳр чун шабнам надорам чашми осоиш,
Чу аҳли корвон по дар рикобам метавон гуфтан.
Ба мардум менамояд хешрову лек нобудам,
Дар ин саҳрои бепоён саробам метавон гуфтан.
Либоси фақру табъи равшане, эй Сайидо, дорам,
Ба зери абр пинҳон офтобам метавон гуфтан (2,204).

Чи навъе ки мебинем, Сайидо ишора дорад, ки табъи равшан, истеъдоду ҳунари фитрӣ дорад, аммо камбағалӣ, нодорӣ мисли абре, ки рӯи офтобро гирфтааст, ӯро аз ашхоси бою баргузида ва баландҷоҳ аз назарҳо дур андохтааст.

Сайидо аҳволи худро ба «мурғи кабоб», «мурғи беболу пар» ва дар паи обу дона гирифторманзилашро ба вайрона – макони ҷуғз монанд мекунад:

Мурғи беболу паре дидам, дилам омад ба ёд,
Нолаи ҷуғзе шунидам, манзилам омад ба ёд (2,167).
Шоир аз ҳоли бади худ шиква дорад, чунон ки дар байтҳои зайл мефармояд:
Он, ки мегиряд ба ҳолам, чашми хунини ман аст,
В-он, ки бардорад сарам аз хок, болини ман аст.
Орзуи лаълу марҷон кай бувад чайби маро,
Тугмаи чоки гиребон ашки рангини ман аст (2,194).

Сайидо шоири ҳунарманд буд, худ ба касби бофандагӣ рӯз гузаронда, аз аҳволи ин табақаи мардум бохабар, аз меҳнати вазнини косибон огоҳӣ дошт, васфи онҳоро дар як силсила ашъораш ҷой дода, нисбат ба аҳли ҳунар эҳтиром меварзид.

Сайидо кадр қимати ҳунари худ – истеъдоди шоириашро мефаҳмид, аммо замонаи ӯ ва замондорон ба қадри ин ҳунар ва табъи баланди ӯ нарасида буд ва шоир хатто ба меандешид, ки ба кишвари Ҳинд сафар кунад, то азизу муқаррам гардад:

Зи фикри зулфи ӯ азбаски рӯзи тирае дорам,
Кунад таклифи Ҳиндам бахти хокистарнишини ман (2,202).
Сайидо бекадр афтодаст дар мулки Бухор,
Тарбият созанд ӯро, Толиби Омул шавад (2,197).

Шоир шикоят дорад, ки дар Бухоро кадр сухани ӯ намекунанд, чуноне ки Толиби Омулӣ – маликушшуарои дарбори Темуриёни Ҳинд шуҳратёр гардидааст.

Бо вучуди камбағалӣ, нодорӣ Сайидо назарбаланд аст ва таъкид менамояд, ки баҳри лукмаи обу нон ба сарватмандон хушомад кардан лозим нест. Шоир аз чаври замон гила дорад ва қайд мекунад, ки ба умеди касе шудан хатост:

Эй Сайидо, карам зи чаҳон баски гум шудааст,
Аз ҳеҷ кас умеди суроге намондааст (2,194).

Ба умеди золимон шудан нашоҷад, чунки онон дар паи нозу неъматӣ худ, дар айши худ буда, ба ҳоли бечораву дармондагон парвоя надоранд:

Нӯше, ки талаб мекунӣ аз суфраи золим,
Нешест, ки аз хонаи занбӯр барояд (2,199).

Аз рӯзгори вазнин ва даври замон дилгир гашта, айёми ноором ва тираи рӯзгорро Сайидо чунин ба тасвир мекашад:

Фалак ба қомати пири хамида мемонад,
Чаҳон ба деҳаи торочдида мемонад (5,316).

Шоир даъват менамояд, ки аз соҳибдавлатон дур будан беҳтар аст, то ки мисли онҳо золиму бераҳм ва мавриди маломати бенавоён қарор нагирад:

То тавонӣ хешро аз сифлатабъон дур дор,
Об чун бо хок ҳамроҳӣ кунад, гил мешавад (2,195).

Аз хилоли андешаҳои Сайидо аҳволи мардуми меҳнаткаш, ҳунармандон ва аҳли завқу истеъдодро дидан мумкин аст, ки аз парешонии рӯзгор ба ҳоли вазнин гирифтагон ва бозичаи ҳокимони золим ва қурбони тирагиҳои рӯзгор гардида буданд. Шоир баъди мушоҳидаҳои бозиҳои ҳаводис ба ҳулосае меояд, ки ба ивази зулму ситам ва беадолатӣ ором ништастан ва ба золимон муросо намудан аз рӯи инсоф нест ва барои зиндагии хубу оромиш дар талошу мубориза бояд буд:

Бо аҳли чоҳ нохуни зоғу паланг бош,
Дар коми шер арраи пушти наҳанг бош (2,200).

Ин нуктаи муҳим дар андешаҳои сиёсии шоир аст, ки маҳз чунин орову андеша оммаи мардуми ситамдидаро ба мабориза баҳри хушбахтӣ равона месозад.

Хулоса, Сайидо фарзанди замони худ буд ва дар эҷодиёташ фикру андеша ва орзуву умеди халқи меҳнаткашу ҳунармандонро ифода намуда, ашъори ширину чаззоби худро бештар ба аҳли ҳунар ва мардуми оддии замони худ бахшидааст.

Адабиёт:

1. Адабиёти тоҷик.-Душанбе: Маориф, 1985. 317 с.
2. Гулшани адаб. (аз 4 ҷилд иборат) Ҷ.4.-Душанбе: Ирфон, 1977. 383 с.
3. Ғафуров, Бобочон. Тоҷикон.-Душанбе: Ирфон, 1998. 833 с.
4. Мирзоев, Абдулғанӣ. Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик.- Сталинобод, 1947. 239 с.
5. Насриддин, Абдуманнон. Куллиёти осор. (аз 7 ҷилд иборат) Ҷ.6. –Хучанд: Ношир, 2013. 763 с.

Отамуродов Ж.З.,

ассистенти кафедраи. современной техники и информационной системы
Технический колледж города Худжанда

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ НА МИРОВОЗЗРЕНИЕ МОЛОДЕЖИ

Двадцать первый век – век информационных и телекоммуникационных технологий. Поэтому всё больше внимания уделяется этому вопросу. Информационное общество – это такая стадия развития общества, когда использование информационно-

коммуникационных технологий оказывает существенное влияние на основные социальные институты и сферы жизни:

- экономика и деловая сфера,
- государственное управление,
- образование,
- социальное обслуживание и медицина,
- культура и искусство.

Появилось большое количество организаций и фирм, специализирующихся на той или иной отрасли компьютерных технологий, так как это наиболее актуальное и, идущее вперед, направление.

Все меньше внимания уделяется печатным изданиям. С одной стороны, электронные страницы — это хорошо, хранить большое количество информации легче и удобнее в электронном виде. С другой стороны – человечество становится все более зависимым от техники.

С другой стороны, понятие "образ жизни" считается отличительной особенностью нового и модернизированного мира и очевидно, что социальные привычки, находясь под влиянием культурной продукции и новых средств коммуникации, изменяют свой стиль и ценности, которые в итоге определяют поведение и формируют образ жизни. «Новые коммуникационные технологии» и "образ жизни" являются новыми понятиями, которые определяют особенности, масштабы и степень их влияния, включая в себя необходимость во времени и большой контроль.

Особое беспокойство вызывает факт воздействия современных средств массовой информации на молодое поколение. То, что оно, это воздействие, сегодня во многом негативно, уже не оспаривает никто. Это подтверждается и существующими исследованиями и в целом ситуацией в обществе. Волна насилия, захлестнувшая общество, рост немотивированной агрессии, разрушение традиционных общечеловеческих ценностей, отсутствие у молодежи нравственных ориентиров, духовных лидеров, снижение порога чувствительности – все это не в последнюю очередь обусловлено современным состоянием средств массовой коммуникации. Самые различные общественные силы выражают сегодня обеспокоенность проблемами формирования личности молодого человека, его идеалов и ценностей. Эта обеспокоенность обусловлена как глобальными процессами перехода от индустриального общества к информационному, так и усиливающимися процессами поиска региональной личности. Молодое поколение, как наиболее мобильное и восприимчивое ко всякого рода новациям, более других, подвержено ценностным и мировоззренческим перестройкам. В ряде случаев дистанция, которая отделяет старшее поколение и молодежь, становится критической.

На лицо глубинный конфликт поколений. Современный подросток, молодежь оказываются включенными в новую как для него, так и для общества реальность, которую он осваивает спонтанно, часто без целенаправленной помощи наставников. Эту роль «наставников» в нашем обществе берет на себя различного рода посредники в виде средств массовой коммуникации: прессы, телевидения, радио, интернета, мобильной связи. Они становятся сегодня для молодежи естественной средой обитания и имеют большое значение в социализации личности. Далеко не все, что предлагают СМИ, благотворно влияет на подрастающее поколение. Коммерциализация средств массовой информации вытеснила молодежную аудиторию с ее интересами на периферию медиа рынка. СМИ в значительной степени утратили свою воспитательную функцию, сменив ее на функции развлечения и удовлетворения потребительских интересов. Вряд ли стоит рассчитывать на то, что СМИ в ближайшее время изменят свое отношение к молодежной аудитории. Как нам представляется, чтобы изменить ситуацию, целесообразно подойти к проблеме с другого конца – попытаться изменить отношения между аудиторией и СМИ, хотя процесс этот должен быть взаимным.

Реформирование не СМИ, а аудитории, причем, главным образом, аудитории молодежной, ее медиа образование – вот одна из важнейших задач, стоящих перед медиа сообществом и гражданским обществом в целом. Медиа образование, как набор средств и методов для обучения молодежи осознанному восприятию средств массовой коммуникации, сегодня как никогда актуально. С помощью медиа образования молодежь сможет, критически оценивая работу журналистов, отличая миф от реальности, понимая природу манипуляций, осмыслить свои мироощущения, сформулировать отношение и профессионально предъявить запросы медиа отрасли.

Медиа образование – это умение извлекать наиболее важное для себя, ценное и полезное в СМИ, активно участвовать в медиа процессе. А также вести активную «оборону» от потока деструктивной массовой информации. Иными словами, медиа образованный человек должен уметь со знанием дела пользоваться окружающими его средствами коммуникации.

Медиа образование – это новая парадигма существования СМИ, новая социальная функция, которая может быть реализована только совместными усилиями журналистского сообщества, социально ответственного бизнеса, власти, гражданского общества в целом. Она предполагает непосредственное вовлечение в процесс медиа образования аудитории СМИ. Эта функция сегодня актуализируется в связи с расхождением целей (подчас не заметным) производителей и потребителей информационного продукта, рассогласованностью механизмов их взаимодействия.

Это конфликт интересов уже привел к тому, что в СМИ наблюдается невосполнимый отток аудитории, и в особенности аудитории молодежной.

Она существенно изменила медиа предпочтения и креативно конструирует свою медиа реальность. Сегодня мы говорим о системном кризисе журналистики и возникновении новой медиа среды.

Эта среда включает в себя различные формы медиа существования: блоги, формы, интернет-комментирования, самодеятельные газеты и журналы, фото-ауди- и видео творчество, SMS-сообщения, мобильные коммуникации, и многое другое. Все это информационное пространство, 25% авторов которого, по данным фонда «Общественное мнение», в возрасте 16-20 лет, живет по своим законам и правилам, задавая медиа сообществу свои условия и нравственные критерии.

В связи с этим в сфере масс медиа возникает принципиально новая медиа образовательная концепция, в рамках которой речь идет об условии влияния аудитории на средства массовой информации в целом и на журналистику, в частности. Соответственно возникает проблема медиа образования молодежной аудитории, ее самоидентификации и самовыражения. Этот процесс может происходить только в условиях повышения медиа компетентности, медиа грамотности потребителей и производителей информационного продукта, когда меняется, в первую очередь сама аудитория, а затем, естественно и эволюционно, меняется и СМИ.

Реализация функции медиа образования позволит СМИ гармонизировать свои отношения с аудиторией. В свою очередь молодежная аудитория приобретает способность внятного самовыражения, проявления своих интересов, с которыми вынуждены будут считаться СМИ.

Сама по себе необходимость медиа образования в нашем медиатизированном мире сегодня уже никем не оспаривается. Многие международные организации – ЮНЕСКО, Совет Европы – неоднократно ставили задачу просвещения и образования в сфере СМИ. По существу, речь идет о развитии у молодежи понимания деятельности СМИ, которые являются необходимым элементом общественной жизни, повседневной профессиональной деятельности и свободного времени. Журналистика, по поводу которой и формируется определенные представления, не может не участвовать в этом процессе.

Несмотря на очевидную актуальность и даже злободневность темы медиа образовательных стратегий, следует отметить некоторые состыковки в разработке данной проблематики.

подавляющее большинство научных статей так или иначе затрагивающих вопросы медиа образования, относятся к области педагогики и практически не исследует продуктивную функцию медиа образования по отношению к феномену медиа, который в данном контексте равнозначен по объему образовательной составляющей предмета.

Психологи отмечают, что в некоторые периоды своей истории и в некоторых фазах своего жизненного цикла человек нуждается в новой идеологической ориентации, информационном сопровождении, так же остро, как в воздухе и пище. «Молодежь- как раз тот период и цикл, который наиболее привлекателен для информационно-психологических воздействий»

Один из самых мощных механизмов воздействия в нашем медиатизированном мире является средства массовой информации. Не случайно сегодня молодежь называют медиа поколением.

Парадоксально современной ситуации заключается в том, что при всей включенности молодого человека в медиа среду, в его отношениях со СМИ наблюдается глубинный конфликт. Отчуждение таджикских СМИ от аудитории, особенно молодежной – факт, многократно доказанный в различных исследованиях подтверждают, что средства массовой информации в молодежной среде Республики Таджикистан теряют свою значимость как источник полной, достоверной и качественной информации, в том числе по наиболее острым и сложным социальным проблемам.

В последние десятилетия в молодежной аудитории возникает целый комплекс проблем, связанных с тем, что существенно меняются медианные приоритеты подрастающего поколения. Сегодня молодежь все более тяготеет к медиа текстам в электронном (телевизионном, компьютерном, мобильном). Произошла смена модели традиционного чтения.

Изменение приоритетов в пользу аудиовизуального текста приводит к изменению качественных характеристик молодежной аудитории. По данным исследования «Информационное пространство таджикского подростка в постсоветский период» интернет-подростки оказались активнее: они чаще ходят в кино, театры, музеи, на концерты, больше общаются со взрослыми.

Среди них больше тех, кто в свободное время общаются с противоположным полом можно предположить, что это связано, прежде всего, с более высоким уровнем достатка в семье и, как следствие, расширением их коммуникационных возможностей – общением с помощью электронной почты в других форм интернет-связи, по телефону. Однако они меньше гуляют, занимаются творчеством – пишут стихи, рассказы, рисуют, сочиняют музыку.

Сегодня таджикские средства массовой информации представляют собой весьма деформированные организационные структуры, в которых уже не действуют вертикально интегрированные механизмы управления и не сложились эффективные экономические. Значительное число СМИ, особенно региональных, существует исключительно как средство реализации интересов

власти, коммерческих корпораций.

В процессе получения социального опыта современное молодое поколение испытывает на себе влияние множества факторов, формирующих личность, содержание базовых ценностей, помогающих определить вектор духовного развития. Это первичные факторы социализации – семья, родители,

также окружение друзей, молодежные сообщества. Важнейшую роль в этом процессе играют средства массовой информации. Через них транслируются образцы поведения, стиль жизни, с их помощью формируются нравственные основы бытия.

Сегодня ушла в прошлое прежняя система воспитания молодежи, в значительной степени утрачена и традиционная воспитательная функция СМИ. При этом только обозначилась новая модель коммуникативных отношений, когда объект педагогических, идеологических психологических, культурологических и прочих воздействий переходит в состояние субъективности и начинает участвовать в процессе духовного производства.

Сегодня на фоне лавинообразного развития компьютерных технологий, стремительного роста скорости и объема производимой и потребляемой информации, в СМИ наблюдается все углубляющееся противоречие между производителями и потребителями информационных продуктов.

То, что предлагает современный таджикский рынок средств массовой информации, не устраивает молодежную аудиторию, вследствие чего традиционные СМИ необратимо теряют молодых читателей-зрителей-слушателей. Более всего эти тенденции проявляются по отношению к печатным средствам массовой информации, в особенности, к газетной периодике.

В результате молодые люди читают все меньше и поверхностное. Однако это не значит, что они перестают читать вообще. В последнее время в молодежной среде обозначился интерес к журнальной периодике. Причем в этой области наблюдается две взаимоисключающие тенденции. С одной стороны, журналы зарубежных издательских домов, которые предлагают традиционную для современного медиа рынка тематику гламура, жизни звезд, моды, внешней стороны успеха. Они привлекают аудиторию обилием знакомых лиц с экранов телевизоров, упрощенными текстами, невысокой ценой.

Список литературы:

1. Журавская И.В. Влияние СМИ на молодежь. Социологическое исследование// Медиа образование: от теории к практике: Сб. материалов 1 Всеросс. научно – практ. конф. «Медиа образование в развитии науки, культуры, образования и средств массовой коммуникации». Томск, 20-21 ноября 2007 / Сост. И.В. Журавская. Томск: НОУ ВПО ТИИТ, 2007. стр 270.
2. Кирилова Н.Б. Медиа среда российской модернизации. М.: Академический проспект, 2005. – с. 340.
3. Фёдоров А.В. Медиа образование: социологические опросы. Таганрог: Издательство Кучма, 2007. Исследования телевизионной аудитории: теория и практика: Материалы семинара для социологов телекомпаний под ред. Шарикова А.В.: Национальная ассоциация телевещателей, 1997
4. Чуднова В.П., Голубева Е.И., Михайлова А.И. и др. Дети и библиотеки в меняющемся мире. М.: Школьная библиотека, 2004.
5. Цымбаленко С.Б., Шариков А.В., Щеглова С.Н. Информационное пространство молодёжи М.: НИИ школьных технологий, 2006 г.

Орзиев М.З.,

БухДУ, Жаҳон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси, тарих фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)

**БУХОРО АМИРЛИГИДА ГЕРМАН-ТУРК ФОЙДАСИ УЧУН АМАЛГА
ОШИРИЛГАН ИШЛАР**

Биринчи жаҳон уруши бошланиб кетгач, Шарқ мусулмон давлатларининг миллий-диний ҳис-туйғулари уларни Германия томонидан урушга кирган Усмонли турк давлатини қўллаб-қувватлашга ундайди бир қатор давлатларда Усмонли турк

давлатларини қўллаб-қувватлаш, Антанта давлатларига қарши турли ташкилот ва гуруҳларнинг тузилиши, туркларни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ишлари амалга оширилди. Россия империясига ярим қарам давлат бўлган Бухоро амирлиги ҳудудида ҳам уруш бошлангандан сўнг Герман-Турк иттифоқини қўллаб-қувватлаш ишлари содир бўлди. Айниқса Россия империяси таъсири камроқ сезиладиган Бухоронинг шарқий бекликлари аҳолиси орасида кенг қўллаб-қувватланиш ҳолатлари содир бўлган. Шарқий Бухоро бекликларининг Усмонли турк давлати фойдасига моддий ёрдам кўрсатиш 1914 йилдаёқ Болқон уруши даврида бошланганди. Балжувон беги Жаҳонгирбек, Усмонли турк давлатининг ҳаво флотини учун 15 минг рубль миқдоридаги пул маблағини Саидзода номли шахс орқали Истанбулга жўнатганди¹.

Ғузор беклиги ҳам Герман-Турк иттифоқига хайрихоҳ бўлиб, империя айғоқчилиги маълумотларида, бекликда 1914 йилда озодлик кўзғолони кўтаришга тайёргарлик кўрилганлиги, бек қўшинидан ташқари аҳолини ҳам қуроллантира бошлаган. Қуролланиш учун Афғонистон орқали яширин тарзда қурол-яроғ олиб келинаётганлиги, шунингдек, улар Бухоро ва Туркистон ўлкасидаги “Пантуркчи” ва “Панисломчилар” билан бир вақтда кўзғолон кўтариш учун музокаралар олиб бораётгани, бекнинг яқин кишиси мулло Абдуллони Афғонистонга ўзаро ҳамкорликда курашиш масалаларини келишиб олиш учун юборгани яширин полиция агентураси томонидан аниқланган. Шунингдек, Биринчи жаҳон уруши даврида амирликнинг Россия империясига қарамлиги янада кучайди. Чунки, Бухоро амирлигидаги пахта, қоракўлтери, қуруқ мева ва бошқа маҳсулотлар экспорти пасайиб, аҳолининг турмуш шароити оғирлаша борди. Бу эса, ўз навбатида аҳолининг мавжуд тартибларидан ва рус сиёсатидан норозилиги кучайиб, Усмонли туркияни моддий қўллаб-қувватлаш ҳаракатлари учун қулай имконият яратган деб хулоса қилишга архив манбалари имкон яратади².

Архив ҳужжатларида, Ғузор беклигида бир йил олдин ўқ отар қуроллар захирасини вужудга келтираётгани, қуролларнинг бир қисми бекнинг қалъасида, бир қисми эса, бекликнинг марказидаги мадрасада сақланаётганлиги, Афғонистон, Бухоро ва рус Туркистонидаги “Панисломчилар” билан бир вақтда кўзғолон кўтариш хусусида ёзишмалар олиб бораётганлиги, 20 март (1914 йил) атрофида мулло Абдуллони Афғонистон амири ҳузурига биргаликда кураш олиб бориш масаласини келишиш учун юборгани³, билан боғлиқ маълумотлар келтирилади.

Россия империясининг махфий хизмати ўта аниқлик билан ишлаган, бўлажак кўзғолон йўлбошчилари, унинг иштирокчилари, Туркистоннинг турли бурчакларида яшовчи ва бир вақтда кўзғолон кўтариш санасини турли ҳудудларга олиб борувчи йигирма нафар шахснинг исм-шарифи, мансаби, вазифаси, кўзғолонга қай даражада дахлдорлигини бирма-бир санаб ўтган⁴. Ушбу шахслар ҳужжатларда Мулло Қамбар-закотчи ёрдамчиси, Мирзо Шариф ҳожи Муҳаммад Шариф-девонбеги котиби, Фаррошбоши-хизматчиларнинг озиқ-овқатлари, ошхона таъминоти бошлиғи, Мулла Абдусаммад-расман муллобачча, Мулла Абдулла-мадрасаи Калоннинг бош мударриси, Мулла Зиёд-Мулла Абдулланинг ёрдамчиси, шогирди, Абдусаммадбек жебачи (биздаги (руслардаги) прапоршик лавозимида тўғри келади), Мулла Мауляк – дўкандор,

¹ Раҳмонқулова З. XIX аср охири – XX аср бошларида Ўрта Осиё хонликлари ва усмонли турк империяси ўртасидаги муносабатлар тарихшунослиги/Тарих фанлари бўйича фалсафа докторлик (PhD) диссертациясини олиш бўйича диссертацияси. – Т.: 2020. – Б. 104.

²Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви (ЎзРМДА) И-3 фонд, 2 – рўйхат, 166 – ҳужжат, 89 – varaқ.

³ ЎзМА И – 3 фонд, 2 – рўйхат, 166 – йиғма жилд, 87 – varaқнинг орқа томони.

⁴ Орзиев М.З. XX аср бошларида Россия – Афғонистон ўртасидаги муносабатлар тарихидан //Тамаддун нури. Илмий, ижтимоий-фалсафий, маданий-маърифий, адабий-бадий журнал. 2020. № 1. – Б. 19.

Миргянд – мансаб. Қурол омбори ва ов бошлиғи, озроқ русча билади, Шотўра оксокол, Мирзоқобил-Шоҳимардоннинг котиби, Саид Усмонхон-Ўшлик муллабачча, Аҳмаджон ҳожи-Саид Усмонхоннинг ҳамроҳи ўшлик, Муҳаммад Солиҳ-тошкентлик ойначи, Қатортерак маҳалласи Шайхонтахур даҳасида яшайди тарзида келтириб ўтилади¹.

Гоявий жиҳатдан Афғонистонда чоп этиладиган “Сирож ал-Ахбор” газетаси ҳам Германофил манфаатларига хизмат қилган ва Бухоро амирлигида кенг тарқалган бўлиб, Империя маъмурлари томонидан унинг Туркистон ва Бухорога тарқатилиши таъқиқланган. Нолегал тарзда кириб келган газетани кўлга олинган сонларини сиёсий агентликка юбориб туриш талаб қилинган. “Таъқиқланишига қарамасдан Бухорога кириб келаётган “Сирож ул ахборни” янги сонларини агентликка юбориб туриш шarti бузилапти, уни ўз вақтида юбориш талаб қилинади”– дейилади, архив манбаларининг бирида. Иккинчи бир жойда эса: “Германофил йўналишдаги “Сирож ул ал - ахбор Афғония” Бухорога кириб келиши таъқиқланган. Сиёсий айғоқчилик ва Туркистон район кўриқлаш бўлими (ТРҚБ) назорати кучайтирилсин²”-деб ёзилган. ушбу фикрлар орқали Герман-Турк тарғиботини максимал даражада камайтириш масаласи кўрилган деб хулоса қилиш мумкин.

Бухоро амирлигининг Карки, Чоржўй, Балжувон, Ғузор ва бошқа бир қатор муҳим беқилкрида Герман-Турк блокига хайрихоҳлик мавжудлигини тарихий адабиётлар тасдиқлайди. Герман-Турк иттифоқи дипломатик ва ҳарбий разведка жиҳатдан Эрон ва Афғонистон орқали Ўрта Осиё, биринчи галда Бухорога бостириб кириш имкониятларини ўргана бошлайди³. Ушбу ўрганишларнинг мантиқий якуни сифатида, Усмли турк давлатининг мусулмонлар етакчилигига таяниб, Герман-Турк блоки Афғонистонга Оскар фон Нидермайер бошчилигида миссия ташкил қилган эди. Аммо, Герман-Турк миссиясининг Афғонистонни урушга тортиш ва бу орқали Бухоро амирлигини Россияга қарши курашга тортиш режасида амалий натижага эриша олмаган Герман-Турк миссияси Қайтиб кетишга ҳаракат қилади. 1915 йилнинг 22 май Герман-Турк-Австрия миссияси Кобулдан қайтишга мажбур бўлади⁴.

1915 йил Бухорога томонга яна бир миссия Хитой орқали амалга оширилган эди. Унинг таркибида амири Олимхоннинг амакиси ҳам бўлиб, улар Бухорога 1915 йил январда келган. Амир Олимхоннинг қатъиятсизлиги сабабли амакиси Бухоро шаҳридаги масжидларнинг бирида 5 мингдан ортиқ мусулмонлар йиғилган намозда Туркия ғалабаси учун дуо қилади. Аҳоли шу ернинг ўзида Усмонли Турк давлати учун 3000 рубль хайрия йиғишади. Шунингдек, маблағ йиғиш ишларига Эски шаҳарда темир савдоси билан шуғулланувчи савдоглар Мусабой, Абду Аламбоев, Камолжон бой Хўжа ва Йўлдошбой Хошимовлар ҳам шуғулланганлар⁵.

Афғонистонга келган Оскар Нидермайер миссияси вакилларининг ҳам анчагинаси кўлга олиниб, Россия маъмурлари сўроқ қилинганлар. Жумладан, миссияда иштирок этган турк фуқароси Аҳмадбей Ансор кўлга олиниб, 1915 йил 2 ноябрда Ашхабот ротминистри барон фон Фиркс томонидан сўроқ қилинган. Сўроқ натижаларида туркиялик Аҳмадбей 32 ёшда эканлиги, Истамбулда яшаши, урушга бормаслик учун ўз ҳукуматига уруш солиғини тўлаган бўлсада уни чақириб олиб 18 немис офицери билан бирга Эрон, Афғон ҳудудларига мажбур юборилганлиги,

¹ЎзМА И – фонд, 2 – рўйхат, 166 – йиғма жилд, 88 – варақнинг орқа томони.

²Орзиев М.З. XIX асрнинг охири – XX асрнинг биринчи чорагида Бухорода босмаҳона, нашриёт ва матбуот иши.//Тарих фанлари бўйича фалсафа доктор (PhD) унвонини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Самарқанд, 2020. – Б. 71.

³Ряполов В.В. Германо-Турецкая агентура в Средней Азии и Афганистана в начале XX века//Вопросы истории. 2007. № 3. – С. 149.

⁴Массон В.М., Ромадин В.А. История Афганистана том II – М.: Наука, 1965. – С. 355.

⁵Рахмонқулова З. XIX аср охири – XX аср бошларида Ўрта Осиё хонликлари ва усмонли турк империяси ўртасидаги муносабатлар тарихшунослиги/Тарих фанлари бўйича фалсафа докторлик (PhD) диссертациясини олиш бўйича диссертацияси. – Т.: 2020. – Б. 106

Кермоншоҳда 4 австриялик ва 12 немис, шунингдек, врач ҳамроҳлигида Афғонистонга йўл олганлари маршрут йўналиши Техрон-Давлатобод-Исфаҳон-Топас йўналишида бўлганлиги ва шу ерда рус казаклари томонидан ушланганлиги, Афғонистонга нима мақсадда кетаётганлигини билмаслиги баён қилади. Унинг маълумотларида миссия вакиллари Эроннинг Давлатобод шаҳрида форс ҳукумати вакиллари кутиб олиб 2 кун меҳмон қилади. Миссия етакчилари форс ҳукумати вакиллари билан ўзаро немисча гаплашганликлари сабабли у гап нима ҳақидалигини билмаслиги, шу пайтгача русларга қарши курашмаганлигини маълум қилади¹.

Биринчи жаҳон уруши даврида Россия империяси иқтисодий жиҳатдан кийинчиликларга дуч келди. Харид қуввати пасайиб, 1915 йилда пахтага белгиланган нарх уни етиштиришга кетган харажатни қопламасди.² Бу эса, Туркистон ва Бухоро амирлигидаги кам ерли деҳқонларнинг хонавайрон бўлишини тезлаштирди. Шунингдек, биринчи галдаги маҳсулотлар, озиқ-овқатга нархларнинг ошиб кетганлиги вазиятни янада оғирлаштиради. 1916 йил бир фут ун нархи 1915 йилга нисбатан 300 %, гуруч 200 %, шакар 250 %, матолар ва оёқ кийими 200-300 % га ошди³. Бу масаланинг моддий томони бўлиб, Герман-Турк блокининг Туркистон ўлкаси ва Бухоро амирлигида олиб борган тарғибот ишлари масаланинг маънавий-руҳий томонини ташкил этади. Натижада, 1916 йилда Туркистон ўлкасида бошланган мардикорликка олиш бутун ўлкада норозилик ва қуролли курашни келтириб чиқарди. Тарихий адабиётларда ушбу кўзғолонни Усмонли турк махсус хизматларининг ташкил этганлигига оид фикр-мулоҳазалар ҳам учраб туради⁴.

Бухорода мардикорликка олиш масаласи хусусида эшитган аҳолининг норозилиги гарчи бу амирлик аҳолисига таълуқли бўлмаган бўлсада кучайганлигини манбалардаги маълумотлар тасдиқлайди. Бухородаги сиёсий агентлик раҳбари Шульга ўз раҳбарларига юборган 1916 йил 318-рақамли телеграммасида мардикорликка олиш Бухоро амирлигида яшовчи оддий аҳолининг қаттиқ норозилигига сабаб бўлаётганлиги хусусида ўз раҳбарларини огоҳлантиради⁵.

Мардикорликка олишга қарши кўтарилган кўзғолон (1916 йил) раҳбарларининг катта қисмини ташкил этувчи диний уламоларнинг ҳаж зиёратидан қайтиб келиши ва уларни кўзғолонга бош бўлганлиги, уларнинг турк-герман махсус идоралари билан алоқада деб ҳисоблашга асос бўлади деган фикр-мулоҳазалар мавжудлиги тарихий адабиётларда қайд этиб ўтилади⁶.

Юқорида келтирилган фикр-мулоҳазаларни собиқ совет давлати тарихий адабиётлари ва бугунги кундаги Ўрта Осиё тарихчилари асосланмаган факт сифатида қабул қиладилар. Жумладан тадқиқотчи А.Салиев фикрича, биринчи жаҳон уруши даврида Туркистон ўлкасига Усмонли турк эмиссарларининг келиши кучаяди, диний ва миллий бирлик ғоялари кенг тарқалади. Аммо, 1916 йил кўзғолонини турклар ташкил этганлиги у қадар ишончли маълумот эмас⁷.

¹ ЎзМА, И-1-фон, 32-рўйхат, 300-йиғма жилд, 115-варақ, 115-варақнинг орқа томони.

² Костельская З.Д. Из истории Туркестанского края (1865-1917). – М.: Наука, 1980. – С. 88.

³ Костельская З.Д. Из истории Туркестанского края (1865-1917). – М.: Наука, 1980. – С. 89.

⁴ Гилязов И. Германия и мусульмане России в двух мировых войнах//ab imperio. 2001, № 4. – С. 197.

⁵ Восстания 1916 г. В Азиатской России: Неизвестное об известном (к 100 – летию высочайшего повеления 25 июня 1916г.): [коллективная монография] / [ред. – сост.: Т.В. Котюкова]. – М.: русский импульс, 2017. - – С. 82.

⁶ Литвинов В.П. Исторический опыт Российского Государства в организации и регулировании паломничества мусульман Средней Азии (1865-1917 гг)/ дис. на соиск. учён степ. док. ист. наук. – Елец 2019. - – С. 188.

⁷ Салиев А.А. Противостояние России и Османской империи в Средней Азии в XIX – начале XX вв.// Вестник КРСУ. 2017. №4. – С. 30.

Ушбу фикрларни тасдиқлашнинг имкони йўқ бўлиб, Усмонли турк давлати махфий ташкилоти “Ташкилоти махсуса” ҳужжатларининг Мустафо Камол Отатурк томонидан ёқиб юборилиши Бухорода ва Туркистонда фаолият олиб борган Усмонли махсус агентлари ҳақида маълумотларни йўқотилишига олиб келган. Усмонли турк давлати томонидан Туркистон ва Бухорога юборилган эмиссарлар ва улар ёзган хотиралари хусусий шахслар қўлиги сабабли, уларни ишончлилик даражаси анча пастлигини ҳам назардан қочирмаслик керак. Эълон қилинган меъмуарлардан бирида Усмонли Турк давлатининг Ўрта Осиё ва Бухорога юборилган вакиллари номи ва уларнинг 1916 йилги кўзғолонга алоқаси масаласи кўрсатилган бўлиб, меъмуар “Беш турк Осиёда” номи остида чоп этилган¹. Айнан улар Туркистонда 1916 йилги кўзғолонга бошчилик қилганлигига оид маълумотлар келтирилади. Бизнингча, бу маълумотлар бир қадар бўрттирилган ваасарда ишончли бўлган бир нарса эмиссарларнинг номлари бўлиши мумкин. Улар, Абдулла Ҳикматбей, Ҳожи Салибей (Салим Сали), Эмуллоҳ Беркабей, Иброҳимбей, Ҳусайнбей кабилардир².

1917 йил Россиядаги инқилобдан сўнг Бухоро амирлиги ҳудудида Герман-Турк блоки фойдасига тарғибот ишлари бир қадар сезилмайди. Инқилоб миллий, диний кадрятларни енгиб, синфий ва тенглик каби кадрятларни биринчи ўринга чиқарганлигини кўриш мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, биринчи жаҳон уруши даврида Бухоро амирлигида Герман-Турк блоки фойдасига амалга оширилган тарғибот ишлари, уруш офатлари, миллий ва диний камситилиш, кучли назорат масалаларига қармасдан айрим бекликларда Герман-Турк блоки билан биргаликда Россия империясига қарши кураш масаласида сиёсий гуруҳлар ташкил этилди. Бундан ташқари, амирлик ҳудудида Герман-Турк блоки фойдасига йиғилган моддий маблағлар тез-тез Усмонли турк давлатига юбориб турилди. Шунингдек, ташқи давлатлар биринчи галда Авғонистон билан биргаликда иттифоқ тузиш масалалари кун тартибига қўйилган бўлиб, минтақа халқларининг ижтимоий-иқтисодий жихатдан ривожланмаганлиги, ўзаро низолар, келишмовчиликларнинг сабаб амалга ошмайди.

Отамуродов Ж.З.,

ассистенти кафедраи. современной техники и информационной системы
Технический колледж города Худжанда

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ

Современной системе высшего образования присуща динамика, поиск новых путей развития образовательного процесса, содержание которого должно включать следующие компоненты; обеспечение непрерывности образования с предоставлением различных форм получения образования и повышения квалификации, в том числе и индивидуальных траекторий; реализация современных технологий обучения, создание и внедрение современных средств контроля качества образования на всех уровнях и ступенях системы непрерывного педагогического образования [1,2].

¹ Бу асар хусусида Восстание 1916 года в Туркестане: документальные свидетельства общей трагедии: Сб. док. и материалов МГУ им. М.В. Ломоносова, Ин-т всеобщ. истории РАН; [сост., авт. предисл., вступ. ст. и коммент. Т.В. Котюкова]. – М.: Маржани, 2016. – С. 73 саҳифада ҳам бир қадар тўлиқроқ маълумотлар келтириб ўтилган.

² Восстания 1916 г. В Азиатской России: Неизвестное об известном (к 100 – летию высочайшего повеления 25 июня 1916г.): [коллективная монография] / [ред. – сост.: Т.В. Котюкова]. – М.: русский импульс, 2017. - С. 418.

Я считаю, что необходимым условием совершенствования профессиональной деятельности научно- педагогического корпуса средне - профессиональных учебных заведений является переход от информирования к организации и управлению самостоятельной учебно-познавательной и профессионально- практической деятельностью обучающихся осознание своих функций в поддержке становления нового поколения специалистов, основанного на свободе выбора и самоопределения, правления творческих способностей и формирования профессионального сознания, адекватного социально- экономическому заказу общества.

Переориентация учебного процесса на развитие профессиональной компетентности будущего специалиста взамен трансляции ему системы знаний, смена «субъект- объектных» отношений на «субъект- субъектные», системное видение компетентной модели будущего специалиста – все это требует перестройки сознания преподавательского корпуса, творческой работы по пересмотру собственной роли и функций, повышения своей компетентности.

Уровень развития информационных технологий, современные концепции образования, необходимость развития у обучающихся умения непрерывного самообразования на всём протяжении жизни для адекватности современным условиям заставляет пересмотреть и сами- технологии, применяемые в образовательном процессе, выбирая из них, в первую очередь те, которые, во- первых, повышают эффективность и качество обучения; во- вторых, обеспечивают мотивы к самостоятельной познавательной деятельности [3,4].

В педагогической деятельности среди информационных технологий особое место занимают так называемые мультимедийные технологии. Отметим, что во многих работах ведущих специалистов в данной области информационные технологии отождествляются.

Мультимедийные технологии активно используются в высшем образовании многих стран Исследователи, занимающиеся изучением эффективности использования мультимедиа технологий в учебном процессе, отмечают, что мультимедиа средства традиционно используются в качестве информационных систем и для создания обучающих сред.

Методы обучения имеют тесную связь с характером подачи и восприятия информации как для обучающегося, так и для обучающего. И в связи с этим фактом следует отметить, что использование мультимедийных технологий существенно влияет на характер подачи информации, а, следовательно, и на методы обучения.

Мультимедийные технологии обогащают процесс обучения, позволяют сделать обучение более эффективным, вовлекая в процесс восприятия учебной информации большинство чувственных компонент обучаемого, это неоспоримый факт.

При использовании интерактивных мультимедийных технологий в процессе обучения доля усвоенного материала может составить до 75%. Вполне возможно, что это, скорее всего, явно оптимистическая оценка, но о повышении эффективности усвоения учебного материала, когда в процесс восприятия вовлекаются и зрительная, и слуховая составляющие было известно задолго до появления компьютеров. Мультимедийные технологии превратили учебную наглядность из статической в динамическую, то есть появилось возможность отслеживать изучаемые процессы- во времени [5].

Сегодня вполне возможно отследить некоторые тенденции, которые начинают проявляться в области развития мультимедийных технологий. Прежде всего, это связано с возникновением так называемых «информационных сред обучения» и «виртуальных образовательных пространств», которые строятся по системе студент-посредник – преподаватель, где в качестве посредника выступают современные средства информационных технологий. Появляются такие формы организации учебной информации, которые, прежде всего, характеризуются нелинейным структурированием учебного материала, что в свою очередь позволяет студенту выбрать «индивидуальную

траекторию обучения». А преподавателю – эффективно организовать образовательный процесс.

Все эти факты ведут к необходимости научно- педагогического осмысления новых возможностей в обучении в связи с обогащением современного процесса образования мультимедийными обучающими технологиями. Необходимо учесть в существующей классификации методов обучения характер информационного обмена в системе «студент - преподаватель» и исследовать степень влияния методов обучения с использованием мультимедийных технологий на эффективность развития самостоятельной деятельности студентов вуза.

На наш взгляд, наиболее прогрессивные возможности мультимедиа заключаются в использовании их в учебном процессе в качестве интерактивного многоканального инструмента познания. Концептуальным ядром использования мультимедиа является нелинейные технологии обучения в системе получения и представления знаний. Исследовательский, компетентности подход в системе обучения студентов средне - профессиональных учебных заведений, разработка ими собственных мультимедиа проектов, постоянное использование мультимедиа учебного назначения по различным блокам дисциплин позволяют трансформировать традиционный процесс в развивающий и творческий.

Внедрение новых методов обучения в высшее образование предполагает комплектное реформирование всех элементов учебного процесса: самостоятельной подготовки, лекций, семинарских и практических занятий, при этом формы представления каждого элемента учебного процесса будут существенно различаться.

Рассмотрим наиболее разработанные способы представления информации которого способствует развитию самостоятельной работой студентов.

1. *CD ROM*. Электронная форма представления образовательной информации является удобной альтернативой традиционным бумажным учебным материалам: учебникам, пособиям, журналам и т.д.

Благодаря компактности, интерактивности в настоящее время созданы и активно используются образовательные мультимедиа CD ROM и учебные ресурсы в Internet. Для преподавателя при этом, безусловно, удобна возможность быстрого внесения исправлений и добавлений в учебные материалы, а также появления новых способов доставки информации студентам через специальные архивы на серверах, с помощью электронной почты и образовательных WEB- страниц и в виде библиотек CD ROM.

Важным преимуществом интерактивного учебного курса на CD ROM является возможность организации самоконтроля студентами знаний, полученных в ходе самостоятельного изучения.

2. *Электронная библиотека*. Распространение сетевых технологий обеспечивает практическое внедрение систем повсеместного обучения с ориентировкой на индивидуальные возможности и потребности студентов. Виртуальная библиотека существенно расширяет возможности студентов работы с учебным материалом: во-первых, можно ознакомиться с первоисточниками по изучаемой теме, во-вторых, написать реферат, аннотацию, составить конспект, в третьих, проанализировать различные точки зрения ученых на одну научную проблему. Кроме того, преподаватель может разработать задания для индивидуальной работы студентов с учебно-методическим материалом.

3. *Мультимедиа лекции*. Лектор, располагая ограниченным объемом времени, излагает основные понятия курса и дает направляющие указания и разъяснения студентам по содержанию самостоятельно изученного материала. В этих условиях для повышения качества и эффективности образования возрастает значение визуализации учебной информации. Использование мультимедийных проекторов, подключенных к компьютеру, видеомаягнитофону и видеокамере, позволяет перейти от традиционной

технологии к новой интегрированной образовательной среде, включающей все возможности электронного представления информации.

Преподаватель в мультимедиа лекционной аудитории получает вместо доски и мела мощный инструмент для представления информации в разнородной форме (текст, графика, анимация, звук, цифровое видео, учебное телевидение). В качестве источника иллюстративного материала в этом случае наиболее удобно использовать CD ROM. или HTML документы. Существенным является и то, что отсутствует необходимость ведения студентами конспектов, так как вся учебная информация предоставляется им в электронной форме.

4. *СДО «Moodle».* Студенты могут стать субъектами образовательного процесса только в том случае, когда сами активно включатся в системные отношения «преподаватель – курс - студент». С этой целью на кафедре внедряется контролируемая самостоятельная работа студентов (КСРС) на платформе, «*Moodle*».

Преподавателями подготовлены учебно- методические комплексы (УМК) для размещения на СДО «*Moodle*», для методического обеспечения самостоятельной работы студентов дневной и заочной форм обучения.

5. *E-mail.* Электронную почту можно использовать как метод общения. У преподавателя есть свой электронный адрес, который известен группе студентов, и они могут обратиться с вопросами по изучаемой теме, получить консультацию по написанию рефератов и эссе, по выполнению КСРС, выяснить достоверность представляемой информации, ее верификацию.

Также *e- mail* может использоваться как источник информации. Оформив подписку на бесплатные электронные журналы, преподаватель на свою электронную почту, без лишней траты времени и долгих поисков, получает необходимые научные, методические материалы и использует их в учебном процессе и в научно-исследовательской деятельности студентов.

6. *Блог преподавателя.* Данная форма мультимедиа технологий весьма перспективна и позволяет накапливать определённым образом структурированную информацию об учебном курсе в форме, удобной для студента; предлагать обучаемым самостоятельно выполнить контроль знаний в различной форме; дать возможность преподавателю консультировать студентов в ходе изучения информационных материалов.

Кроме того, преподаватель может рекомендовать вебсайты студентам для самостоятельной работы: выполняя интерактивно упражнения или тестирование, студенты немедленно получают результаты с возможностью осуществить саморефлексию. Это даёт студентам возможность учиться в удобном для них темпе; использование ICQ чатов даёт возможность непосредственного общения студентов с педагогом; если у студентов возникают вопросы в процессе обучения, они могут спросить своих друзей, преподавателя или даже экспертов через Интернет в режиме реального времени.

Таким образом, использование информационных технологий в образовательном процессе, на занятиях требует специальной подготовки и преподавателя, и студента. Выбор форм новых методов обучения должен быть ориентирован, в первую очередь, на те из них, которые повышают эффективность и качество обучения; обеспечивает мотивы к самостоятельной познавательной деятельности студентов.

Список литературы:

1. Роберт И.В. Толковый словарь терминов понятийного аппарата информатизации образования. - М.: ИИО РАО, 2006. Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.

2. Смолянинова О.Г. Мультимедиа для ученика и учителя // ИНФО. - 2002.- № 2.-С. 48-54.

3. Татур Ю.Г. Компетентностный подход в описании результатов и проектировании стандартов высшего профессионального образования // Материалы ко второму заседанию методологического семинара. Авторская версия. – М.:

4. Шлыкова О.В. Культура мультимедиа: Уч. Пособие для студентов. - М.: ФАИР – ПРЕСС, 2004.

5. Смолянинова О.Г. Мультимедиа в образовании (теоретические основы и методика использования): Монография. – Красноярск: Изд. КрасГУ, 2002. - 300с.

Очилова Мехринисо Илхомовна,

н.и.ф. дотсенти кафедраи забони англисӣ, факултети забонҳои хориҷии
Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент

КОРБУРДИ ТАЪБИР ДАР АШЪОРИ САЙИДОИ НАСАФӢ

Сайидои Насафӣ шоири ширинсухан, устои ғазал, намояндаи адабиёти асри XVII Мовароуннаҳр «бехтарин суханвари сабки ҳиндӣ дар ин минтақа мебошад» [5,285].

Адабиёти классикии форсу тоҷик дар радифи адабиёти оламшумули адабиёти ҷаҳонӣ мавқеи арзанда дошта, бо ҳақимон, шоирону нависандагони бузурги худ ифтихор менамояд. Бузургдошти ин суханварон барои дар қалби ояндагон парваридани меҳру муҳаббат ба ин азизон ва ҳисси ғурури миллӣ хизмат менамояд. Дар радифи ин адибони ҷаҳонӣ номи Миробид Сайидои Насафӣ низ мавқеи намоёнро ишғол менамояд.

Сайидо намояндаи аҳли меҳнаткаш буд ва дар ашъори худ афқору андешаҳои халқи меҳнатиро ифода кардааст. Шоир даъват менамояд, ки хонанда дар зиндагии ҳеш аз дастраси худ нон хӯрад ва миннати ҷоҳилону ҳоқимонро набардорад. Халқи меҳнаткаш дар эҷодиёти шоир мавриди эҳтирому арзиши баланд гардидааст:

Рӯ намеорад ба хони ҳеҷ кас соҳибхуна,
Боғбон ризқи худ аз пушти гулистон меҳӯрад.

Саноеи адабӣ, панду ҳикмат, зарбулмасалу мақолҳои мардумӣ ба ҳусни сухан назокат афзуда, барои пуробуранг ва равшану таъсирбахш гардидани фикр кӯмаки калон мерасонанд. Таъбироти халқӣ, ибораҳои шоирона, ки офаридаи афқору андешаҳои соҳибхунарон аст, низ дар радифи саноеи бадеӣ мавқеи хоси ҳудро доранд. Сайидо шоире буд, ки андешаҳои ҳудро дар сабки ҳиндӣ оро дода, ба хонанда арза намудааст, дар айни ҳол шоире аз байни аҳли меҳнату ҳунарон буд ва бешубҳа, дар эҷодиёти ӯ мавзӯҳои халқӣ, гуфтору сабки баёни омма нақши ҳудро доранд, ҷунончи муҳаққиқон таъкид доштаанд: «...кор фармуда шудани зарбулмасалҳои соф халқӣ аз ҷиҳати баландии мазмуни ғоявӣ ва содагӣю равонии забону услуб халқияти эҷодиёти Сайидоро боз ҳам афзудаанд» [1,181].

Дар илми забоншиносии тоҷик оид ба масоили сермаъноии калимаҳо ва маъноии маҷозии калима олимони соҳа истилоҳоти синекдоха, истиора, маҷоз, ташхис, омонимия, метафора корбаст намуда, роҳҳои сермаъноии калимаро ба маъноии маҷозии калима вобаста медонанд [2,22;4,16]. Таъбирҳо низ ҷунунсури забони гуфтугӯии омма аз сермаъноии калима сарчашма гирифтаанд ва ба ин вазифа дар ашъори Сайидо корбаст шудаанд. Дар эҷодиёти Сайидо корбурди саноеи бадеӣ ва таъбироту амсолу ҳиками хеле фаровонанд. Барои баррасии ин навъи унсурҳои забонӣ ва бадеӣ ба ашъори шоир муроҷиат намудан мумкин аст:

Тағофул хоназоди гӯшаи ҷашмони фаттонат,

Фуломи ҳалқабаргӯшат суханҳо ношуниданҳо [3,194].

Дар байти мазкур «фуломи ҳалқабаргӯш» таъбир аст, ки маънои фармон бурдан, бечуну чаро гӯш додан ба фармонро ифода мекунад. Шоир гуфтааст, ки ёр гарчи сухани ўро намешунавад, худро ба тағофул меандозад, бо вучуди ин вай дар итоати ўст, гӯш ба фармони ў медорад.

Тараддуд карда-карда оқибат аз хештан рафтам,

Зи по чун нақши по афтодам охир аз давиданҳо [3,194].

Дар ин байт шоир мегӯяд, ки саъю кӯшиши бисёр, ташвиши бисёр кашида, аз худ рафтам, яъне, аз такопӯи зиёд хаста шуда, зи по афтодам. «Аз хештан рафтан» ду маъно: аввал, ба маънои беҳуд, беҳуш шуда афтодан ва сониян, мағрур шуданро дорад. Дар байти мазкур ин таъбир ба маънои аввал омадааст.

Зи чонон имрӯз мерасад, эй Сайидо, имрӯз мактубе,

Кабӯтарвор чашмам дорад андози париданҳо [3,194].

Сайидо дар ин байт изҳори умедворӣ мекунад, ки аз ёр мактубе мерасад ва чашмаш мепарад. Таъбири «чашм паридан» он вақт истифода бурда мешавад, ки гӯё он муждаи хабари хушро мерасонад ва дар байни мардум мустаъмал аст.

Таъбири «аз шодӣ қад-қад паридан» низ дар забони халқ серистеъмол аст, ки дар байти зайл омадааст:

Мепарад кумрӣ зи шодӣ қад-қад аз болои сарв,

Қомати ў гар ба сӯи боғ моил мешавад [3,195].

Ба байти зер назар мекунем:

Нахле, ки бар надод, шавад боғбон кабоб,

Хун мехӯрад падар, чу писар беҳунар шавад [3,195].

Дар ин байт ду таъбир омадааст: «кабоб шудан», «хун хӯрдан». Ин таъбирҳо маҷозан маънои саҳт ғамгин шудан ва аз коре аламноқ гардиданро доранд. Сайидо устои сухан аст, ки як маъниро дар либоси ду таъбири маънояшон як, ё ба ҳам наздик дода тавонистааст.

Аз чоми аҳли чуд лабе тар намешавад,

З-ин бода қатрае ба аёге намондааст [3,194].

Дар ин байт таъбири «лаб тар шудан» корбаст шудааст, ки маънои он аз чизе каме баҳраманд шудан, хӯрдан, бонасиб шуданро мефаҳмонад. Шоир ишора ба замонаи бевафо дорад, ки дар он саховат намондааст ва мегӯяд: аҳли карам ба кас каме ҳам бошад, мададгорӣ ва саховат намекунанд, дар чоми аҳли сахову чуд қатрае бода намондааст, ки ақаллан лаб тар шавад, киноя аз ин бесаховатии дороён ва бенасиб будани мардум аз мадади ононро ифода менамояд.

Мезанад силӣ ба сайқал чабҳаи андешаам,

Чашм пӯшидан зи рӯи зинат оини ман аст [3,195].

Таъбири «чашм пӯшидан» аввал, аз чизе худро нодида гирифтани, чизеро сарфи назар намудан ва инчунин маънои «вафот намудан»-ро низ дорад. Дар байти мазкур маънои аввалиро дорад.

Саъйхо дорад, ки гардад гунча гулро қонишин,

Эй чаман, маъзур фармо, хурдсолӣ мекунад [3,195].

Дар байти болоӣ таъбири «хурдсолӣ кардан» омадааст, ки маънои «аз уҳдаи коре набаромадан», «кореро иҷро карда натавоништан»-ро ифода мекунад.

Ҳар кӣ худро мекунад дар базми нодонон сифат,

Пеши кӯрон даъвии соҳибчамолӣ мекунад [3,195].

«Пеши кӯрон даъвии соҳибчамолӣ кардан» таъбири машҳур аст, ки аҳли сухан ба он масал мезананд. Шоир ишора ба он дорад, ки касе худро дар байни нодонҳо таъриф кунад, ба он мемонад, ки пеши кӯрон худаширо зебову соҳибчамол эълон мекунад.

Намунае чанд аз ашъори Сайидо барои корбурди таъбир:

Ҳар кӣ аз мулки қаноат, Сайидо, шуд комёб,

Косаи фағфурро зарфи сафолӣ мекунад [3,195].

Ин ду мисоли охир аз таъбирҳои нисбатан тафсилианд ва дар шеър як мисраъро ташкил додаанд. Дар ашъори Сайидо гоҳо як таъбир дар ду мисраъ чой гирифтааст:

Нӯше, ки ҳавас мекуни аз суфаи золим,
Нешест, ки аз хонаи занбӯр барояд [8,43].

«Нӯшу неш» таъбирест, ки маънои ба ҳам зидро дорад: «нӯш» маънии нӯшидан, чашидан, аз чизе баҳра гирифта ва «неш» маънои захр, зарар ва дарду аламу озорро дорад.

Масал шуд сарв ҳамчун Сайидо бар бесару пой,
Ба сайри бӯстон то чомабардӯш омадӣ, рафтӣ [3,206].

«Бесару по» ва «чомабардӯш» аз ҷиҳати мазмун ба ҳам наздиканд, яъне, сомон ё чизу чора надоштан ва беҳонаву манзил буданро ифода мекунанд. «Чомабардӯш» инчунин маънии «орододашуда», «ороста»-ро ифода менамояд. Дар ҳар мисраи байти мазкур таъбир омадааст.

Дар ғазалиёти шоир абёте ҳастанд, ки корбурди таъбир фаровон ба назар мерасад:

Ба доғам ашк пошидӣ, ба хунам даст олудӣ,
Ба ҷисмам оташ афкандӣ, дар об андохтӣ, рафтӣ [3,205].

Таъбирҳои ин байт: «ба доғ ашк пошидан», «ба хун даст олудан», «ба ҷисм оташ афкандан», «дар об андохтан» аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздиканд. Ин маҳорати шоирона аст, ки Сайидо таъбирҳои ҷидаро оварда, мақсади худро бо обуранги услубии забонӣ оро додааст.

Дар байти зерин таъбири “доман ба чанг омадан” ба маънои расидан, ба даст гирифтани, ноил шудан ба мақсадро ифода менамояд:

Домани зулфи таманно кай ба чанг ояд маро,
Не забони гуфтугӯву не забони шонае [8,386].

Дар байти зерин таъбири мустаъмал “чашм дӯхтан”, яъне нигаристан омадааст:

Аз ғаи он шӯхи дарзӣ чомаи худ сӯхтам,
Чашм чун сӯзан ба чоки домани ӯ дӯхтам [3,215].

Ин гуна абёте, ки таъбироти аҷиб ва дар забони гуфтугӯӣ мустаъмал доранд, дар ашъори Сайидо зиёд ба назар мерасанд ва аз маҳорати шоир, устоди сухан будани ӯ дарак медиҳанд. Эҷодиёти ин шоири машҳури сабки ҳиндӣ пурдомана буда, аз онҳо нуқтаҳои гуногуни санъати баёни Сайидоро метавон омӯхт.

Адабиёт:

1. Адабиёти тоҷик. –Душанбе: Маориф, 1985.-317с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. –Душанбе: Дониш, 1985. –ҷ.1.- 356 с.
3. Гулшани адаб. (аз 4 ҷилд иборат) Ҷ.4. –Душанбе: Ирфон, 1977.-383с.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе: Ирфон, 1973.-450 с.
5. Насриддин, Абдуманнон. Куллиёти осор. Ҷ.6. (Иборат аз 7 ҷилд). -Хучанд: Ношир, 2013. -763с.
6. Неъматзода, Т. Адабиёти тоҷик. –Душанбе: Маориф, 1985.-317с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ. –Москва: Энциклопедияи советӣ, 1969. Ҷ.1. - 951с.
8. Фозилов, М. Панду ҳикмати бузургон. –Душанбе: Ирфон, 1963. -348с.

Рахимов Боҳодир Саидмусаевич,
Термиз давлат университети жаҳон тарихи кафедраси доценти

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДА ТИББИЁТ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲАТЛАР

***Аннотация** Ушбу мақолада мустақиллик йилларида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш борасида тиббиёт соҳасида амалга оширилган ислоҳатларнинг аҳамияти таҳлил этилган. Шунингдек, Сурхондарё вилоятида аҳолига малакали тиббий ёрдам кўрсатиш ҳамда аҳоли саломатлигини таъминлаш борасида доволаш муассасаларининг ташкил этилиши ва уларнинг салоҳиятли кадрлар билан таъминлашнинг муҳим аҳамияти ёритиб ўтилган.*

***Калим сўзлар:** тиббиёт, касалхоналар, поликлиникалар, амбулаториялар ва дорихоналар, юқумли касалликлар, қизамиқ, дифтерия, тез ёрдам станцияси, тиббий муассасалар.*

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида тиббиёт соҳасида ҳам туб ўзгаришлар юз бермоқда. Бутун Республика миқёсида жумладан Сурхондарё воҳасида мустақиллик йилларида тиббиёт мутахассисларига бўлган эътибор ва эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Аҳоли саломатлигини таъминлаш ҳамда тиббий хизмат кўрсатишни янада ривожлантириш давлатимизнинг устивор вазифасига айланмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек: ”Мамлакатимизда халқимиз саломатлигини мустаҳкамлаш, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш давлат дастурларининг асосий мазмунига айланиб тинчлик ва соғлиқни таъминлаш бўйича муҳим амалий ишлар қилинди. Айниқса, ногиронлиги бўлган шахслар, боқувчисини йўқотганлар, ёлғиз кексалар, умуман, кўмакка муҳтож қатламларни қўллаб-қувватлаш, давлатимизнинг асосий устувор вазифасига айланди” [1:02].

Аммо шу ўринда таъкидлаш жоизки, собиқ иттифоқ ҳукумати даврида ижтимоий соҳаларга, шунингдек, соғлиқни сақлаш соҳасига етарли даражада эътибор қаратилмаганлиги натижасида аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш борасида кўплаб муаммоли ҳолатлар мавжуд эди. Аҳолига хизмат кўрсатувчи касалхоналар, поликлиникалар, амбулаториялар ва дорихоналар турли соҳаларга ихтисослашмаган ҳамда зарур тиббий жиҳозлар билан таъминламаганлиги оқибатида аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш қониқарсиз ҳолатда эди. Бу ҳолатлар айниқса, кишлоқ жойларда ниҳоятда ачинарли тарзда эди. 1980 йилларда Республика шифохоналаридаги ўринлар сонини кўпайтиришга зўр берилиб, ҳар бир ўринни ускуналар билан таъминлашга аксарият маблағлар сарфланиб, марказдан узоқ вилоятларга шу жумладан Сурхондарё вилоятига эса жуда кам миқдорда маблағлар ажратилган. [2:76]

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Сурхондарё воҳасида экологик аҳволнинг ёмонлашиши ҳамда тиббиёт соҳасидаги айрим камчиликлар сабабли, 1980-1990 йилларгача бўлган давр мобайнида аҳоли ўртасида турли касалликларга чалиниш ҳолатлари юқори даражада бўлганлигини кўришимиз мумкин. Жумладан Тожикистон Республикасининг Турсунзода шаҳри ҳудудида 1975 йилда ишга туширилган Алюминий заводидан чиқаётган захарли кимёвий моддалар аҳолининг соғлигига жуда салбий таъсир кўрсатган. Натижада аҳолининг турли юқумли касалликларга чалиниш ҳолатлари ортиб борган. Алюминий заводининг зарарли оқибатлари, вилоятнинг шимолий туманларига кўпроқ таъсир кўрсатиб, бу ҳудудларда ҳомиладор айёлларнинг фарзандлари ногирон ҳолда туғилиш ҳолатлари анча ортиб кетганлигини кўришимиз мумкин. Жумладан, 1980-1984 йилларда Сариосиё туманида туғма касаллар сони 200 фоизга ошиб, туғилган 7 минг боладан, 227 нафари туғма касал ҳолатда дунёга келган. Сариосиёда Алюминий заводини захарли кимёвий моддаларни тарқалиши оқибатида

об-хавони захарланиш даражаси 4,8 баравар, болалар касалланиши 2,8 баравар, катталарнинг касалланиши 2,2 баравар, гўдакларнинг сут тиши чириши касаллиги 2 баравар, енгил фегозора касалликка чалиниши 8,8 баравар ўсганлиги қайд этилди. [3:2]

Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ мамлакатимизда энг аввало аҳолининг ижтимоий ҳимоя қилиш, шунингдек, уларга тиббий хизмат кўрсатишни янада яхшилаш борасида жиддий ўзгаришлар амалга оширила бошланди. Жумладан Сурхондарё вилоятида ҳам тиббиёт соҳасида муаммоларни бартараф этиш мақсадида, вилоят мутасадди раҳбарлари бу соҳада бир қатор долзарб чора-тадбирларни амалга оширдилар [4:26]. Ушбу чора тадбирларга асосан, амбулатория-поликлиника, даволаш муассасаларининг моддий-техникавий ҳолатини мустаҳкамлаш, аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш ва тиббий хизмат кўрсатиш сифатини ошириш каби вазифалар белгиланди.

Сурхондарё вилоятида 1992 йил тиббиёт соҳасига бўлган эътиборнинг кучайиши натижасида вилоятдаги кўпгина касалхоналар қайта таъмирдан чиқарилди. Аҳолига тиббиёт хизмат-кўрсатишни яхшилаш мақсадида хорижий мамлакатлардан замонавий тиббиёт асбоб-ускуналари келтирилди. Япония, Филландия, Франция, АҚШ ҳамда Германиядан келтирилган тиббиёт соҳасидаги асбоб-ускуналардан фойдаланиш, биохимик анализаторлар ва бошқа замонавий аппаратуралар шифокорларга янада самарали ишлашлари учун қулай имкониятлар яратилди [5:34].

1991-2018 йилларда Сурхондарё вилояти тиббиётнинг кўпгина соҳаларида, кўплаб соғлиқни сақлаш муассасалари, Тошкент давлат тиббиёт институтининг бош ўқув биноси ва Республика болалар касалхонаси, Семашко номидаги шифохона, кўп соҳали болалар касалхонаси, микрохирургия, буйрак, юрак, ўпка хирургияси марказлари қурилди. 1998 йилга келиб, Ўзбекистонда 1250 касалхона, 177 даволаш ҳамда амбулатория поликлиника муассасаси, 6288 фельдшерлик-акушерлик маркази, 220 санатория-эпидимиология станцияси, 1900 дан ортиқ дорихоналар аҳолига хизмат кўрсатди [6:21].

Вилоятдаги касалхоналардаги 1998 -2000 йилларга келиб аҳолига шифохоналарда даволанишлари учун ўринлар сони ҳам кескин даражада оширилиб борилиб [7:284], барча туманларда аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш яхши йўлга қўйилган.

1992 йилда вилоятда 110 та шифохона мавжуд бўлиб, шундан Қизирик туманидаги 5 та шифохона аҳолига тиббий хизмат кўрсатиб келар эди. 2003 йиллардан бошлаб туманда 3 та шифохона фаолият юритган бўлса, 2010 йилдан эса марказий шифохона ва 1 та ҳудудий шифохона, 1 та диспансер фаолият кўрсата бошлади ва туман шифохоналарида ишлаётган 91 та ҳақим ўз хизмати билан беморлар жонига аро кириб, беминнат хизмат кўрсатарди. Албатта, туман аҳолиси учун санокли ҳисобланган ҳақимларнинг сафи янада кенгайганда, нур устига аъло нур бўлар эди. Чунки ҳозирги даврда ҳар 10 минг кишига 9,9 та ҳақим тўғри келмоқда [8:239].

Шунингдек, Сурхондарё вилоятида тиббиёт соҳасида рақобатбадош кадрларни тайёрлашда ҳамда вилоятнинг барча туманлар кесимида тиббиёт соҳасидаги кадрларга бўлган эҳтиёж ҳисобга олинган ҳолда Тошкент тиббиёт академияси Термиз филиалининг ташкил этилганлиги муҳим ишлардан бири бўлди. Ушбу муассаса қисқа вақтда замонавий тарзда жиҳозланиб, тиббиёт ходимларининг соҳа сирларини пухта эгаллаши учун барча шароит яратилди.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Сурхондарё вилоятида 1 минг 880 дан ортиқ малакали шифокор кадрларга эҳтиёж мавжуд. Вилоятда тиббиёт муассасаларининг умумий амалиёт шифокорлари билан таъминланиш даражаси 48 фоизни ташкил қилмоқда [9:2]. Тиббиёт муассасаларида аҳолига сифатли хизмат кўрсатишда бир қатор

муҳим ишлар амалга оширилмоқда. Тошкент тиббиёт академияси Термиз филиалида вилоятдаги тиббиёт соҳасидаги кадрларга бўлган эҳтиёжларни ҳисобга олган ҳолда қабул квоталари ҳам ошириб борилмоқда. Дастлаб ушбу муассасага 350 нафар талаба қабул қилинган бўлса, эндиликда малакали тиббиёт ходимлари билан таъминлашни янада яхшилаш ҳамда рақобатбардош кадрларни кўпайтириш учун албатта қабул квоталарини 470 нафарга кўпайтирилди. [10:3]

Хулоса ўрнида таъкидлаш керакки, мамлакатимизнинг жануб гавҳари ҳисобланган Сурхондарё вилоятида мустақиллик йилларида аҳолига малакали тиббий хизмат кўрсатиш ҳамда аҳоли саломатлигини таъминлаш борасида бир қатор ижобий ишлар амалга ошириб борилмоқда. Бундай кенг кўламли ислоҳатлар натижасида аҳолининг ижтимоий турмуш даражаси янада яхшиланиб бормоқда.

Фойдаланган адабиётлар рўйҳати:

1. Халқ сўзи 2019 йил сентябрь.1 бет.
2. Сурхондарё вилоят Давлат архиви . 1-ж, 18-р, 1-иш, 76 varaқ.
3. “Ёш Ленинчи”, 1990 йил, 16 март, 2-варақ.
4. Термиз шаҳар ҳокимлигининг жорий 4-сонли архиви. 1995 йил 12 апрелдаги баённомаси, 28 б.
5. Вилоят ҳокимияти жорий архиви. 1998 йилги маълумотнома. ВХИСБ. 2-китоб. 34-бет.
6. Сурхондарё вилояти ҳокимлиги жорий архиви. 1-баённома, 4-хужжат, 1999 й, 21 бет
7. ТурсуноС.Н. в ва бошқалар. «Сурхондарё тарих кўзгусида». -Т.; «Шарқ». 2001. 375-бет
8. Сурхон тонги, 2019 йил, 17 апрель, №13.
9. Сурхон тонгги 2019 йил 12.07.06.№134
10. Турсунов С.Н. ва бошқалар. «Сурхондарё тарих кўзгусида». -Т.; «Шарқ». 2001. 375-бет

Раззоқов Ҳабибулло Хучамович,

омўзгори факултети таърих кафедраси “Таърих, бостоншиносӣ ва меросӣ ниёгон” Донишқадаи омўзгории Тоҷикистон дар ш. Панҷакент

РУХШОНАИ СОҲИБҶАМОЛ

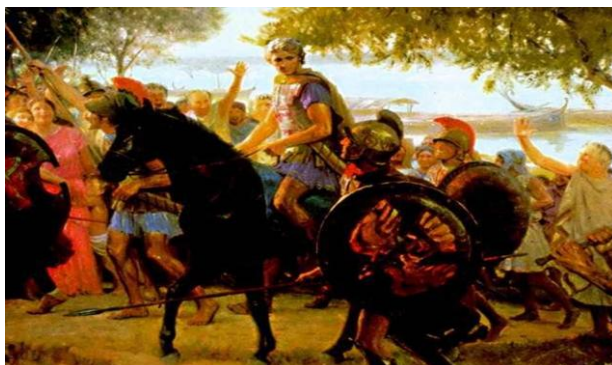
Дар Осӣи Миёна касе ёфт намешавад, ки оид ба чанговари афсонавии қадимии Искандар (Искандари -Мақдунӣ) чизе надонад. Вале хеле маълум аст, ки дар Осӣи Миёна ҳам фарзанди таҳҷой маъшӯқи худро пайдо кардааст. Ин Рухшона буд зане, ки тавонист ба лашкаркаши машҳур, ки боре ҳам мағлуб нашудааст (дар бораи ӯ тазкиранависи қадими Искандар Плутарх чунин мегӯяд) ғолиб ояд. Ӯ ба Искандар писар, вориси мамлақати бузурге, ки на Дунай то Ҳинд доман паҳн карда буд, ба дунё овард.

Дар бораи ин зан ба мо чӣ маълум аст. Мебинем шоироне, ки ривоятҳои қадимаи шарқро оид ба Искандар ба қалам додаанд, дар бораи ӯ чӣ мегӯянд ва ба “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ назар мекунем. Ин чо нақл карда мешавад, ки зани Искандар духтари шоҳ Доро Рошанак буд ва тӯи онҳо баъди тамомшавии юришҳои забтқунии Искандар дар Истахар пойтахти Эрон баргӯзор мегардад. Бешубҳа. Рошанак ҳамон Рухшона аст. Олимон исбот кардаанд номеро, ки юнониҳо «Роксана» талаффуз

мекарданд. дар талаффузи маҳалли «Рухшона» ё «Рухшона» буд, ки маънояш «рушанӣ ва тобон» аст. Боқӣ ҳама ба ғайри номи Рошанак аз Рухшонаи таърихи хеле дур аст.

“Нависандагони қадими Юнон ва латин ба ёддоштҳои иштирокчиёни юришҳои Искандари Мақдунӣ тақия карда, чунин шарҳ медиҳанд вақте, ки дар соли 330 то давраи мо Искандар ба Осиёи Миёна наздик мешавад”¹.

Басе ноибн шоҳони форс, ки қисми зиёди Осиёи Миёнаро дар даст дошт, ба фишори лашкари юнонӣ-мақдунӣ истодагарӣ карда натавониста, ба он тарафи дарёи Окс (Амударё) ба Суғд ақибнишини мекунад. Дар ин вақт яке аз ҳокимони маҳаллӣ Охенарти бохтарӣ бо аскарӣ савораи худ бо ӯ буд. Ҳам ин ки Искандар Бассро дастгир мекунад. “Лашкари ӯ пароканда мешавад. Окснарт бошад, ярокро нагузошта бо савораҳои худ бар зидди истилогарони аҷнабӣ муборизаро давом медиҳад. Оилаи ӯ аз ҷумла духтараш Рухшонаи зебо дар қалъаи кӯҳии дур дар ҳонадони авлодони ашрофи суғдӣ Арнамаз ва Окснарт пинҳон карда шуда аз қисматаш бебарво буд”².

Искандар дар лашкаркашӣ

Баҳори соли 328 то давраи мо навбати охирини пуштибонҳои Суғд, ки ба мақдунӣҳо муқовимат мекарданд. Искандар ба водиҳои кӯҳии ин мамлакат ҳучум оварда ба қалъае, ки чун харсанги суғдӣ маълум буд ва дар он ҷо оилаи Окснарт паноҳ мебард наздик мешавад. Дар инҷо тақрибан 500 нафар паноҳ мечуст ва аксарашон занҳои кӯдакон буданд. Қалъа фатҳнопазир буд. Барои ба қуллаи он қариб бо нишебии рост расидан тақрибан 5 километрро бояд тай мекарданд. Одамон дар ғоре пинҳон шуда буданд, ки роҳи даромади он дар байни нишебии рост воқеъ буд. Ба онҳо фақат бо як пайраҳаи хеле танг расидан мумкин.

Аз дигар ҷои ғор чашмаҳо мешориданд, хӯрокворӣ бошад, барои ду сол мерасид. Ҳама гӯна гуфтшунидҳои Искандар бо муҳосира шудагон барои сунурдани қалъа рад карда шуд. Муҳосирачиён Искандарро бо масҳара маслиҳат медоданд, ки аввал «аскарони болдор» пайдо намуда ва баъд кӯшиши соҳиб шудани паноҳгоҳро кунад. Фақат бо ёрии ҳила бо талафоти зиёде ба Искандар муяссар шуд, ки он ҷоро забт кунад.

Баъди ишғол кардани қалъа фотехон базм ташкил мекунанд. Ба пеши Искандар, ки бо наздикони худ дар паси мизи базмӣ дароз кашида буд. 30 ашрофдӯхтарро оварданд, то барои вақтхушии онҳо рақс кунанд. Дар байни онҳо Рухшона ҳам буд. Аз байни 30 нозанини махсус ҷудо карда ӯ бо хушрӯии беназири худ диққати ҳамаро ҷалб кард. Аскарони Искандар гуфтанд, ки дар Осиё баъди зани Доро аз Рухшона зеботаре надидаанд.

“Искандар ошиқи ӯ гашта эълон мекунад, ки ӯро канизвор шарманда накарда, балки қонунӣ издивоҷ кунад. Ва ҳамин ҷо дар базм бо оини мақдунӣ тӯй ораста, нонро

¹ Таваралӣ Нозимпур Зиёзода. Таърихи тамаддуни Юнони Қадим Душанбе “Ирофон” 2016 саҳ 78

² Осиёи Миёна дар номаҳои бостон. И В. Пьянков. Душанбе «Ирофон» 1991 саҳ 34-39

бо шамшер ба ду қисм бурида, яке онро барои чашидан ба зану шавҳари чавон медиханд. Ҳаминтавр Рухшона завҷаи Искандар мегардад”¹. Оксарт аз ҳамаи ин огоҳ шуда, худаш ба калъа меояд. Ӯро пешвоз мегиранд ва аз ҳамон вақт ёрдамчи вафодори Искандар шуда дар юришҳои вазнини ӯ бо роҳҳои кӯҳии Осиёи Миёна хизмати зиёде мекунад. Баъдтар ӯ сотрапи (ҳоқими) давлати паропамисҳои музофоти Кобул таъин мегардад.

Вале набояд фикр кард, ки ин никоҳ фақат шахвати якдақиқаги аст. Дар он тамоюли сиёсии доимии Искандар мақсади наздикшавии истилогарон бо аҳолии Осиёи Ифода ёфтааст, ки асосан вай никоҳи омехтаро тарафдорӣ мекард. Ӯ мегуфт, ки фақат бо ҳамин роҳ “эҳсоси шарми мағлубон ва ғурури ғолибонро шикаст додан метавон”. Аммо дар ин ҳолат аҳмияти мақсадҳои сиёсиро муболиға кардан раво нест. Пеш аз ҳодисаҳои тасвиршуда баъди шикастхӯрии форсҳо дар муҳорибаи Исс ба дасти мақдунӣ зани зебои Доро ва ду духтари ӯ афтада буданд. Искандар фармон дод, ки унвони шоҳи онҳоро монанди эҳтиром кунанд ва ягон хел нияти никоҳро бо охир зоҳир накард. Охир ӯ даъ-вои ҳоқими тамоми Осиёро ба сифати вориси шоҳони форс дошт. Баъдтар Искандар дар роҳи Ҳинд ба Бобулистон дар Суз, яке аз пойтахтҳои шоҳони форс таваккуф карда, ба ду маликаи форс: духтари Доро ва духтари гузаштагони ӯ хонадор мешавад. Ин никоҳ ҳақиқатан ҳам бо мақсадҳои сиёсӣ буд. Никоҳ бо Рухшона бо ғурури сиёсии Искандар мувофиқат намекард. Ва аз рӯи шаҳодати сарчашмаҳо муҳити ӯро дар хичолат мемонд. Барои асоснок кардани ин никоҳ хатти дар бораи Рухшона фикр карда бароварданд, ки гӯё авлоди ӯ ба шоҳи бохтарӣ Зардушт мутааллиқ буд.

Тақдир баъдинаи Рухшона бисёр вазнин ва фочиянок аст. Анҷоми воқеаномаи Искандари ӯро дар Бобулистон (шаҳре дар ҳудуди Ироқи ҳозира, дар наздикиҳои Бағдоди имрӯза) дарёфт мекунад, ки ба ин чо соли 323 то давраи он Искандар аз юриши Ҳинд баргашта нияти ин чо барпо кардани пойтахти империяи азими худро дошт. Рухшона дар ин вақт ҳомила буд ва Искандар интизори вориси тахт шуданаш буд. “Аммо марги бемаҳал ҳамон сол ба тамоми нақшаҳои Искандар нуқта гузошт”². Ҳамин тавр ӯ натавонист, ки тахти шоҳиро ба ки васият кунад ва байни ашрофони мақдунӣ ба зудӣ низоъ бархост. Кисме аз онҳо мегуфтанд, ки агар Рухшона писар тавалуд кунад, шоҳ ҳамон мешавад, дигарон ба сари тахт писари ғайри никоҳии Искандар Гераклро пешниҳод мекарданд, сеюми даъвои бародари касалу камағли Искандар Арридейро шоҳ кардан доштанд. Билохир, маҷлиси чанговарони мақдунӣ ба қарори омад, ки шоҳон ҳам Арриден ва ҳам писари Рухшона шаванд. Ноиби салтанат дар дарбор яке аз лашкарқашони машҳури мақдунӣ Передикро таъин карданд, ки Искандар пеш аз марг ба ангуштарини худро чун рамзи олимартаба дода буд.

Баъди ин аввалин кори Рухшона рақиби худ Статираро нест кардан буд, ки дер боз ба ӯ рашк мекард. Статира духтари Доро яке аз он маликаҳои форс буд ки Искандар дар Суз хонадор шуда буд. Рухшона бо розигии Передин ба Статира номаи қалбакӣ навншта, ӯро бо хоҳараш фирефта сохта, ҳар дуяшро ба қатл мерасонад ва фармон медихад, ки ҷисмҳои онҳоро ба чоҳ партофта бо хок пур кунанд.

Дере нагузашта. Рухшона писар таваллуд мекунад ва ба шарафи падараш Искандар ном мемонанд. Аммо ҳукмронӣ ба ӯ муяссар нагашт. Ҳамин вақт байни лашкарқашони мақдунӣ чангҷоли хунин сар зад ва нақл мекунанд, ки Рухшона бо писараш дар ин чангҷолҳо кашида шуда буданд.

Аввал Передин онҳоро барои якчоя ҳал кардани масъалаи юриши Миср ба Каппадоки даъват мекунад. Аммо ӯро дар Миср аскаронаш ба қатл мерасонанд. Баъди ки Рухшона ро бо писараш ба Мақдун равон мекунанд. Вале дар ин чо дар маркази

¹ Дастур оиди таърихи Панҷакенти қадим. Исроил Исмоилов. Душанбе “Адиб” 1994 саҳ 29

² Намоз Ҳотамов. Таърихи халқи тоҷик. Душанбе “ЭР-граф” 2011 саҳ 41

давлати макдуни барои тахт муборизаи сахт мерафт ва Рухшона бо тифли худ аз расму оини мамлакати ба ӯ дуру бегона беҳабар, албатта, тамоман бегона мемонад. Вай ноилоҷ буд, ки алҳол ки ба сари ҳокимкят меояд. Аввал дар Макдун Эридика зани Арридеи камбағл ба сари тахт омад, ки ҳокимиятро худ ба худааш эълон кард. Аммо дар ин вақт дар мамлакати ҳамсоя Элир модари Исқандар Олимпиада зиндагӣ мекард, ки баъди ғавти писараш рафта буд. Акнун ӯ ба Макдун боз мегардад Эридика ва Арридей бо формони ӯ кушта шуданд ва Рухшонаю набераашро дар химояи худ гирифт. Ин ҳодиса соли 317 то давраи мо рӯй дода буд. Аз он вақт сар карда Исқандари хурди метавонист ягона вориси падараш шавад, аммо Олимпиада ҳам дар Макдун дер намонд. Бо золимию амири ҳд бисёр оилаҳои ашрофони макдуниро бар зидди худ барангехт ва аз ин яке аз лашкаркашон Қассандр истифода намуд. Олимпиадаю Рухшона бо писараш маҷбур шуданд, ки ба шаҳри макдунии Пидну гурезанд. Вале Қассандр онҳоро муҳосира кард ва онҳо ба хуби таслим шуданд. Барои ҳукми Олимпиада Қассандр маҷлиси халқӣ даъват карда кӯшиш намуд, ки ӯро ба катли ҳукм кунанд.

Орзуи деринаи Қассандр шоҳ шудан буд ва барои ин ӯ бояд аз сари роҳаш писари Рухшонаро нест мекард. Ба ҳар ҳол ба кӯчидани ҳам модару ҳам Исқандар танакуф намуда, онҳоро ба қалъач шаҳри дигари макдунӣ Амфипол фирнстода амр медиҳад, ки ба ҳабс гирад ва ба сари онҳо яроқбардори боварнобахши худ Главикиро сардор таъин мекунад. Ҳамчунин мисли мардуми ом муомила намуда, онҳоро аз унвони шоҳи маҳрум месозад. Исқандари хурдсол чун вориси тахт аз рӯи русуми макдунӣ бо ҳамсолони аҳли рикобаш бо оилаҳои ашрофи макдунӣ тарбия меёфт ва барои ӯ духтари шоҳ Элир номзад шуда буд. Вале аз ҳаммаи ин маҳрум гардид.

Вале чидду ҷаҳди беандозаи Қассандр дигар лашкаркашони макдуниро ба таҳлуқа андохт. “Яке аз онҳо Антигон бо баҳона барои қасди Олимпиадаро гирифтанд ба Рухшона ёрӣ додан ҷангро бо Қассандр сар кард. Баъди муҳорибаи шадиди бенатичаи ҷанқунандаҳо соли 311 то давраи мо ба чунин ҳулоса меоянд, ки Рухшонаю писарашро бояд озод кунанд ва то ба балоғат расидани Исқандар дар Макдун Қассандр сарлашкар монад”¹. Акнун Қассандир маҷбур буд интиҳоб кунад, ки шоҳ мешавад, вай ё Исқандар? То ба балоғат расидани Исқандар вақти зиёде намонда ва дар Макдун шартномаи ӯ бо Антигон аллақай паҳн шуда буд. Пас Қассандр ба Главки фармон медиҳад, ки пинҳони Исқандару модарашро ба ҳалокат расонад. Рухшона ва писарашро захр дода мурдаҳояшонро пинҳон мекунанд. Ин ҳодиса соли 309 то давраи мо рӯй дода буд. Агар ҷанде, ки ҷиноят ба зудӣ фош шуд лекин лашкаркашони макдуни барои ин Қассандро қадре мазаммат накарданд. Онҳо қайҳо қаламрави худро мустаҳкам карда, соҳибмулк буданд ва ба масоҳати давлати барқароркардаи Исқандар мувофиқ набуданд. Баъдтар баъди марги Рухшона ва писари онҳо (аз ҷумла Қассандр) ба таври расмӣ унвони шоҳиро қабул мекунад. Ҳамин тавр Рухшона рӯзҳои худро дар ғарибӣ гузаронд.

Оид ба Рухшона натавонанд нависандаҳои антиқа ва ривоятҳои Шарқ ҳикоят мекунанд. Дар тули солҳои гузашта ба мо боз як хабаре дар бораи ӯ омадааст. Охириҳои асри гузашта дар ноҳияҳои Вахшу Панҷ одамони таҳҷои тасодуфан ҳазинаи молҳои тиллоиро пайдо мекунанд. Аз байни онҳо ангуштарине баромад, ки тахминан дар давраҳои Рухшона бо хати оромӣ сохта шудааст ва олимони вайро РХШН хондаанд (алифбои оромӣ садонок нашофт). Ҳарчанд, ки ин катиба бебаҳс аст, вале ки медонад, шояд ин ангуштарин қадом вақте зеби дастӣ Рухшонаи мо буда аст? Магар бозёфтҳои нави бостоншиносон саифаи наvero аз таърихи Рухшона ва таҷҳизодҳои давраи ӯро намекушоянд.

¹ Осиёи Миёна дар номаҳои бостон. И В. Пьянков. Душанбе « Ирфон» 1991 саҳ 34-39

Лашкаркашиҳои Искандар

Адабиётҳои истифодашуда:

1. Зиёзода Т. Н. Таърихи тамаддуни Юнони Қадим. – Душанбе: “Ирофон”, 2016.
2. Исмоилов Исроил . Дастур оиди таърихи Панҷакенти қадим. – Душанбе: “Адиб”. 1994.
3. Нозим Ҳақимов. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: “Ирофон”, 2006.
4. Пьянков И. В. Осиёи Миёна дар номаҳои бостон. – Душанбе «Ирофон», 1991.
5. Ҳотамов Намоз. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: “ЭР-граф”, 2011.

Раҳимов Исмолҷон Усмоҷонович,

номзади илмҳои филология, дотсент МДТ «ДДХ ба номи акад. Бобочон Ғафуров

АҲАМИЯТИ ЭҶҲИ ЧАШНҲОИ НИЁҶОН БАРОИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

Дар даврони истиқлол дар Тоҷикистон чашнҳои бостонии миллӣ: Сада, Наврӯз, Меҳргон эҷе ва ба худ хос шахмати даркориро касб кардан два мардум аз моҳияти чашни Тиргон низ огоҳ гаштаанд. Дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ (аз 26.01.2021) чунин омадааст: «Мо ифтихор дорем, ки Тоҷикистон, барҳақ, ватани Наврӯз, Сада, Тиргон ва Меҳргон аст. Ҷар қадоме аз ин чашнҳо таърихи беш аз 6000-сола дорад. Ва ин далел низ боиси ифтихори мост, ки Наврӯзи бостон имрӯз чашни ҷаҳонӣ гардидааст» [ниг.: 3.]

Бешубҳа, ҳар чашни миллӣ, ки номашон дар боло зикр гардид, фалсафа ва моҳияти худро доранд, ки ба ҳеҷ дин ва мазҳабе рабт надоранд. Робитаи ин чашнҳо бо табиат, бо мизочи мардум бештар аст. Ҷар чашни миллӣ низоми муайяни арзишҳо ва ба худ хос таомулҳоро дорост, ки эҷе ва рушд додани онҳо барои боло бардоштани ҳисси худшиносии миллӣ ва дониستاني моҳияти фарҳанги миллӣ хидмат мекунад.

Табиист, ки дар охириҳои даврони шӯравӣ таваҷҷуҳ ба чашни Наврӯз бештар гашта буд ва ба хоҳири эҷеи фарҳанги миллӣ кушодани дастархони идона, намоиши хунариҳои мардумӣ, ташкили мусобақаҳои варзишӣ, гӯштин, човандозӣ ва амсоли инҳо дар ҳамин чашн амалӣ мегардид. Баъди он ки дар Тоҷикистон ба таври расмӣ Сада ва Меҳргон ид эълон гардид, ҷӣ тавр густурдани дастархон, баргузор кардани чорабиниҳои чашнӣ муамморо пеш овард. Баъзеҳо аз такрор кардани он чизе ки дар Наврӯз буд худдорӣ мекарданд ва баъзеи дигар бошанд, принсипи ҳарчи бошад, хуш

бошадро роҳандозӣ карда, ҳамон чизе ки дар Наврӯз мекарданд, дар Садаву Меҳргон ҳам карданд, ки мантиқан нодуруст аст.

Дар ин мақола кӯшиш мекунем, ки аҳамияти эҳёи чашнҳои миллиро барои худшиносии миллӣ ва рушди фарҳанги миллӣ мавриди баррасӣ қарор диҳем.

Наврӯз дар байни чашнҳои миллии мо густурдатарин аст ва онро аз хурд то бузург интизорӣ доранд. Дар атрофи ин чашн чунон суннатҳо ва таомулҳо фаровонанд, ки ҳар кадоми онҳо барои худшиносии миллӣ сабаб гашта метавонанд.

Дар Наврӯз дар манотиқи гуногун ва хатто дар деҳаҳо ба худ хос анъанаи наврӯзӣ ҷой дорад, ки ҳар кадоми онҳо барои боло рафтани ҳисси худшиносии миллии наврастону ҷавонон ҳиссагузор мешавад. Масалан, дар деҳаи Воруҳи шаҳри Исфара маросими «Гоп хунуккунун» вучуд дорад, ки он ба пухтани оши идона рабт дошта, барои хурсанд гардонидани кӯдакони 4 то 10-сола махсусан ош пухта мешавад [1, с. 121]. Ба ин монанд дар тамоми манотиқи Тоҷикистон анъана ва суннатҳои маҳаллии наврӯзӣ ҷой доранд.

Дар бораи Наврӯз дар минтақаҳои гуногуни тоҷикнишин мақолаву асарҳои фаровон таълиф гаштаанд, ки боз як бори дигар аз шахомату шуҳрати ин чашни аҷдодӣ дарак медиҳанд.

Эҳё гаштани таомулҳои наврӯзӣ дар тамоми манотиқи ҷумҳурӣ ба боло рафтани ҳисси худшиносии миллӣ ва фарҳани мардумӣ оварда мерасонад.

Дар ин мақола бештар доир ба чашнҳои Сада, Меҳргон ва Тиргон суҳан карданӣ ҳастам, ки анъана ва суннатҳои онҳо ба таври бояду шояд дар байни мардум муаррифӣ нагаштаанд.

Чашни Сада. Аҳамияти эҳёи ин чашн дар он зоҳир мегардад, ки таваҷҷуҳ ба суннатҳои қадимаи он бештар гашта истодааст. Агар ин чашн аз як тараф баромади сардии зимистонро ифода кунад, аз тарафи дигар водор месозад, ки мардум ба тақвими халқӣ таваҷҷуҳ зоҳир кунанд, ба хусус ҷавонон тарзи ҳисоб кардани чиллаи зимистон, вақти оғози он ва баромаданаширо фаҳманд. Солҳои охир ба мушоҳида мерасид, ки вақте ҳаво сард мешуд, мардум ноогоҳона «чилла даромад» мегуфтанд. Аммо дар асл он замон чилла набуд. Дар шаш сола, ки расман чашни Сада дар Тоҷикистон қайд мегардад, мардум ба шарофати таҷлили он ҷӣ будани чиллаи зимистон ва баромадани онро дарк карданд. Аммо ин ҳанӯз оғози кор аст. Дар доираи чиллашуморӣ вақти даромадани он дар байни мардуми тоҷик ҳисобҳои мухталиф вобаста ба иқлим ва шароити маҳалли зист мавҷуданд, ки на ҳамаи онҳо ба таври даркорӣ омӯхта нашудаанд. Ҳолати мазкур водор месозад, ки дар баробари суннатҳои ин чашн тарзи ҳисоби даромадани чилла ва чиллабароӣ дар маҳалҳо бештар мавриди омӯзиш қарор гирад. Дар ин ҷода олимони фаъолият баран два намунаҳои тақвимҳои маҳаллиро бештар ҷамъоварӣ карда омӯзанд. Мутаассифона, бар асари ҷаҳонишавӣ дар байни мардум кам нафароне боқӣ мондаанд, ки тарзи ҳисоби тақвими чиллабароӣ ва баромади чилларо дар маҳалҳо донанд. Ин худ боз як бори дигар ҳушдор медиҳад, ки ба ин масъала таваҷҷуҳи ҷиддӣ равона кардан лозим аст. Дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон тақвим ва ё таомули хурпичор – Офтоб дар мард, амал мекунад, ки доир ба тарзи ҳисоби он Қ. Аламшоев мақолаи муфассал таълиф кардааст [ниг.: 2, с. 25 - 38]. Таълифи чунин мақолаҳо доир ба тақвимҳои дигар минтақаҳои Тоҷикистон, ки мероси фарҳанги ғайримоддии миллӣ ба шумор мераванд, талаботи замон аст.

Дар робита ба ин чашни Сада айёми омода кардани тухмиҳо барии кишт, яҳобмонӣ ба заминҳо, порупошӣ ба мазраҳо мебошад, ки эҳёи онҳо ва шарҳи илмӣ додани ҳар кадоми онҳо барои боло рафтани ҳисси худшиносии миллӣ хидмат хоҳад кард.

Табиист, ки баъди ҳучуми муғулҳо чашнҳои Баҳманҷана, Сада, Меҳргон, Тиргон дар доираи дарбор таҷлил намегардиданд. Аммо мардум ба хотири ниғаҳ доштани онҳо дар манотиқи гуногун вариантҳои мухталифи ин чашнҳоро созмон доданд. Масалан, боқимондаи чашни Сада дар Бадахшон – Хурпичор, дар водии Рашт

– чашни Хут, дар водиҳо Чиллаи калон мебошад [ниг.: 4]. Бо назардошти ин ҳолат зарур аст, ки дар баробари таҷлили Сада дар маҳалҳо маросим ва урфу одати марбут ба ин чашни ниёгон низ барқарор гардад. Мақсад аз таҷлили расмии Сада танҳо баргузор кардани чорабинӣ набуда, балки эҳёи суннатҳои анъанавии маҳаллӣ ва миллӣ мебошад.

Дар гузашта ҳар чашну маросим дастархони идонаи худро дошт. Фурсати он фаро расидааст, ки дастархони ҳар чашн мутобиқи талаботи ҳамон чашн густурда шавад. Муҳаққиқ Д.Раҳимӣ таъкид мекунад, ки дар дастархони идонаи Сада шириниҳо, қандолот, ҳалво, меваҳои хушки ҳамон маҳал гузошта шавад, бехтар аст [6, с. 109]. Ҳангоми таҷлили чашни Сада (соли 2021) дар вилояти Суғд, ки дар он Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Эмомалӣ Раҳмон ширкат варзиданд, деги ҳалвои тар, кии борат аз як тонна ин намуди ширинӣ буд, пухта шуд. Ин маънои онро дорад, ки дастархони Сада аз дастархони Наврӯз бояд фарқ кунад ва моҳияти ин чашнро мардум бояд дарк кунанд. Бо пухтани як дег ҳалвои тар инчунин эҳтиром ба ғизои миллӣ, ки дар мавсими сармо воқеан ғайбад аст, ба ҷой оварда шуд.

Афрӯхтани гулхани Сада низ аз таомулҳои ин чашн аст ва минбаъд ба он вобаста таомули фаромӯшудаи тарфғарии ниёгонро ҳам эҳё кардан мумкин аст.

Дар муддаи шаш сол, ки танҳо дар Тоҷикистон Сада расман таҷлил мегардад, олимони ва донишмандони кишвар доир ба он мақола ва асрҳо таълиф карданд. Гуфта метавонем, ки мардум моҳияти ин чашнро дарк кард. Аммо боз фарохтар ва бештар омӯхтани чашни мазкур ҳамчун пайвандгари анъанаҳо ва таомулҳо гузаштагон аз аҳамият холӣ нест. Дар доираи чашни Сада бисёр таомулҳо ва унсурҳои фарҳанги ғайримоддӣ нухуфтаанд, ки омӯхтан ва ба мардум пешниҳод кардани онҳо бешак барои худшиносии миллӣ ва боло рафтани ҳудудҳои маданият ва ифтихори миллии мардум сабаб хоҳад шуд.

Чашни Меҳргон. Чашни Меҳргон низ аз чашнҳои бостонии миллати тоҷик буда, эҳёи он барои худшиносӣ ва боло рафтани ҳисси миллии мардум созгор аст. А. Раҳмонзода ва Р. Раҳмонӣ дуруст қайд кардаанд: «... яке аз унсурҳои ин чашн аз он иборат буд, ки мардум аз баракати ҳосили ҷамъовардашон шукрона мекарданд ва либосҳои шинаму тоза ба бар карда, баракати солро дар баргузориҳои чашни Меҳргон ифода намуда, шодию хурсандӣ менамуданд, ки соли оянда ҳосил боз ҳам фаровон шавад ва дастархони мардум аз маҳсулоти деҳқон фаровон гардад ва инчунин ғубори заҳмати кашадаи худро ба ин восита аз дил мебароварданд» [9, с. 6].

Дар доираи чорабиниҳои чашни Меҳргон воқеан ба расму ойинҳои маҳаллӣ низ аҳамият додан лозим аст, ки ин ҳам як воситаи хуш гуза

ронидани чашн ва дар баробари ин эҳёи суннатҳои мардумии он мегардад. Барои мисол, анъанавии шиннипазии Хучанро гуфтан шоиста аст, ки дар айёми чашни Меҳргон занони рӯзгордида дар маҳаллае ҷамъ омада дар дегҳои мисин аз афшураи ангур шиннӣ мепухтанд. Шиннипазӣ ба духтарон таҷрибаи ин кор ва дар баробари ин муттаҳид буданро меомӯзонид. Ҳамин мавзӯро «Ҳазонак» мегуфтанд, ки номи қадимаи Меҳргон дар Хучанд мебошад.

Модом, ки чашн аст, дастархон оростан ба он хос мебошад. Д.Раҳимӣ тавсия додааст, ки дар дастархони Меҳргон меваҳо ва он таомҳои, ки аз меваҳо омода мекунанд, ҷой дода шавад, бехтар аст [4, с. 111].

Дар гузашта дар байни мардум дар айёми Меҳргон пухтани мошпиёба, лӯбиёшӯрак, гармакшӯрак, кадуپیёба, кичирӣ ва амсоли инҳо роиҷ буд, ки мутаассифона, солҳои охир тавачҷуҳ ба онҳо коста шудааст. Ҳангоми баргузор намудани чашни Меҳргон ва омода кардани дастархони идона эҳёи хӯрокҳои анъанавӣ, ки дар боло зикр кардем, мувофиқи мақсад аст. Бо ин роҳ аз таъсири манфии ҷаҳонишавӣ хӯрокҳои миллиро аз маҳвшавӣ ниғаҳ медоштем ва ҳамзамон насли ҷавон онҳоро тановул карда, ҳисси худшиносии миллияшон боло мерафт.

Дар шаҳри Хучанд ва навоҳии атрофии он сиркохобонӣ дар рӯзҳои чашни Меҳргон, ба тоқзор рафта охири сарҳои ангурро ҷамъоварӣ кардан суннати қадима буд, ки мутаассифона, ин суннатҳо аз байн рафта истодаанд.

Дар баробари ин дар ҳар чашни бостонӣ тақдими ҳадяҳо ба ҳамдигар расм буд. Дар Меҳргон ин одат ба авҷи аълои худ мерасид.

Деҳқонон ба ҳамдигар каду, мош, лӯбиё ва амсоли инҳоро тақдим мекарданд. Гумор мекунам, ки дар баробари чашнгирии Меҳргон таомулҳои неки онро ҳам эҳё кардан лозим аст, то ин ки барои боло рафтани ҳисси худшиносӣ ва зиёд гардани ҳисси меҳру муҳаббат байни ҳамдигар бештар гардад.

Чашни Тиргон. Нисбат ба чашнҳои Наврӯз, Сада ва Меҳргон доир ба чашни Тиргон мардум камтар иттилоъ доранд. Дар бораи ин чашн мақолаҳои олимони ва равшанфикрон ҳам дар Тоҷикистон ва ҳам дар хориҷи кишвар ба нашр расидаанд. Бори нахуст Д. Раҳимӣ доир ба ин чашн таҳти унвони «Тиргон – чашни об» китоби алоҳидаро таълиф кард, ки барои шиноختи ин чашн қадами ҷиддӣ ба шумор меравад.

Чунон ки дар боло қайд кардем, дар паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон доир ба ин чашн ишора гардид. Чашни Тиргон чашне аст, ки ба он эҳтироми об ба ҷой оварда мешавад. Гарчанд ки дар байни мардум номи ин чашн ба назар наметобад, анъана ва таомулҳои марбут ба ин чашн – Ашағлон, Сусхотун, «Деги дарвешон» ва амсоли инҳо ишорат ба таърихи қадимӣ доштани онро доранд.

Чашни Тиргон дар баробари эҳтироми об анъанаҳои зиёде доранд, ки барои аз об натарсидани кӯдакон, шиноварию омӯхтани наврасон нигаронида шудаанд. Дар водии Зарафшон бозие дар тобистон ҷой дошт, ки наврасон найеро, ки дарунсӯроҳ аст, ба даҳон гирифта, ба даруни об мебароманд ва бо ин роҳ санъати ғаввосиро ёд мегирифтанд. Аз як тараф ин таомул барои шиноварию омӯхтани наврасону ҷавонон амалӣ мегашт. Дар шаҳрҳо дар айёми тобистон даруни ҳавзҳо ва наҳрҳо ба дасти наврасон тӯркадуи холиро медоданд ва бо истифодаи он шиноварию меомӯзониданд.

Дар баробари ин доир ба даъвати борон чандин таомулҳо мавҷуданд, ки яке аз онҳо бо номи «Деги дарвешон» маъруф аст. Ин таомул ҳангоми камбориш омадани сол ба ҷой оварда мешуд. Аз ҷониби мо маросими номбурда дар ноҳияи Панҷакент ба қайд гирифта шуд [ниг.: 8, с.52 – 61; 61- 67]. Дар маросими «Деги дарвешон» ҳангоми камбориш омадани сол мардум ҷамъ гашта, ошери тайёр мекунанд, ки дар он гандуми дигар донагӣҳо ҷой медиҳанд ва дар сарғаҳи об аҳли деҳа ҷамъ омада, онро ба нияти фаровонии бориш истеъмол мекунанд.

Гарчанд ки номи ин чашн аз минбарҳои баланд садо дод, локин ба таври мукамал дар сатҳи ҷумҳурӣ ҳоло таҷлил нагаштааст.

Чашни Тиргон ба айёме рост меояд, ки ҳосили нахустини гандум ҷамъоварӣ мегардад ва дар дастархони идона маҳсулоти аз гандум ва гандуми резашуда омода кардани таом ҳосил ин чашн мебошад. Гандумбирён пухтан ҳам як таомули чашни Тиргон аст. Дар гузаштаи начандон дур ҳангоми пухта расидан хӯшаи гандуми навро чида, гандумашро ҷудо карда, чанд муддат ба об тар карда мемонданд. Баъд гандуми таршударо ба ҳован андохта мекубиданд. Баъди кӯбидан аз гандум лоси болояш ҷудо мегашт. Гандуми аз лосаш ҷудошударо болои зирбак мерехтанд ва мисли биринҷ ба болояш об рехта, мисоли оши палав дам мекарданд. Гандумпалав ҳам таоми серғизо ва ҳам мутобиқи мавсим буд.

Бозиҳои обпошӣ, шиноварӣ, қайқасаворӣ дар соҳили дарёҳо баргузор мегашт.

Бо истифодаи оқилонаи таомулҳои чашни Тиргон аз кӯдакистон сар карда, то мактабу донишгоҳ ва истироҳатгоҳҳои тобистонаи хонандагон тарбияи кӯдакону наврасон ва ҷавонро нисбати омӯхтани шиноварӣ ва ғаввосӣ истифода бурдан мумкин аст.

Дар ҳамаи чашнҳои анъанавии ниёғони мо чандин хусусият ҳаст, ки имрӯз онҳоро метавонем, ки ба таври оқилонаву пурсамар истифода карда, барои боло бардоштани ҳисси худшиносии миллӣ ва фарҳанги мардумӣ истифода барем. Дар ин ҷо

чанд омилҳои мусоидаткунанда ба ифтихори миллӣ ва рӯй овардан ба фарҳанги миллиро тавассути чашнҳои ниёгон баён медорем:

1. Ҳамаи чашнҳои ниёгон як омили муттаҳидкунанда буда, барои сарчамъии мардум дар тамоми фаслҳои сол – Наврӯз дар аввали баҳор, Тиргон дар тобистон, Мехргон дар тирамоҳ ва Сада дар зимистон мусоидат мекунад. Дар сарчамъӣ метавонад, ки ҳисси ифтихори миллӣ бештар рушду тараққӣ ёбад. Яъне ҳар чашни ниёгон омили ваҳдатифарӣ доранд;

2. Таомулҳои ҳар чашни ниёгон дар минтақаҳо гуногун аст ва на ҳамаи онҳо ба таври кофӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Ошно гардидани мардум бо урфу одати чашнии ин ё он минтақа боиси шинохти миллат ва таомулҳои он мегардад. Ба гумони мо воситаҳои ахбори омма, расонаҳои хабарӣ ва маърифатӣ перомуни ин чашнҳо бояд бештар маълумот диҳанд ва мардумро ба ганҷинаи фарҳанги миллӣ ошно намоянд;

3. Ба шарофатаи мақоми давлатӣ гирифтани чашнҳои номбурда дар матбуоти даврӣ мақолаҳои маърифатӣ доир ба онҳо бисёр нашр шуданд. Дар доираҳои илмӣ муҳаққиқон ба омӯзиши чашнҳои ниёгон пардохтанд ва маҷмӯаи мақолаҳо, китобҳо ва мақолаҳо ба нашр расиданд. Дар илми тоҷик равияи чашншиносӣ арзи ҳастӣ кард. Ҳар як асари нашршуда метавонад, ки ҳисси миллии хонандагони онҳоро боло бардорад.

4. Дар баробари олимони адибон низ перомуни чашнҳои ниёгон шеърҳои таронаҳо офариданд. Бешубҳа, ин офаридаҳоро мардум мехонанд, кӯдакону ҷавонон аз ёд мекунад ва бо ин роҳ ҳам чашнҳо метавонанд, ки сабабгори боло рафтани ҳисси ифтихори миллӣ гарданд.

Ҳар яке ин чашнҳо ба динҳои қабл аз ислом ва ислом рабте надоранд. Ҳар кадоми онҳо дар доираи фарҳанги миллӣ арзи ҳастӣ кардаанд ва эҳёи онҳо на танҳо эҳёи чашн, балки эҳёи суннату таомулҳои ниёгон аст, ки бешубҳа барои боло рафтани ҳисси ифтихори миллӣ ва ҳештаншиносии мардум ҳиссаи арзанда хоҳанд гузошт.

Адабиёт:

1. Азизов С. Наврӯзи Ворух. / Наврӯзномаи Суғд. – Хучанд: Ношир, 2016. С. 119 – 125.
2. Аламшоев Қ. Анъанаҳои чашни Сада дар Помир // Паёмномаи фарҳанг. – 2020 - № 1 (49). С. 25 – 38.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» (26.01.2021). <http://president.tj/node/25005>
4. Раҳимӣ Д. Мехргон – чашни баракату фаровонӣ. – Душанбе: Аржанг, 2020. – 128 с.
5. Раҳимӣ Д. Наврӯз, Мехргон ва чашнҳои дигари ниёгон. – Душанбе: Аржанг, 2018. – 304 с.
6. Раҳимӣ Д. Сада – чашни гармию нур. – Душанбе: Аржанг, 2020. – 160 с.
7. Раҳимӣ Д. Тиргон – чашни об. – Душанбе: Аржанг, 2019. – 144 с.
8. Раҳимов И. Ҷустуҷӯҳо дар фарҳанги мардуми Хучанд. – Душанбе: Истеъдод, 2021. – 208 с.
9. Раҳмонзода А., Раҳмонӣ Р. Мехргон дар Тоҷикистон. – Душанбе: Адиб, 2018. – 64 с.

Раҳимов Н.Т.,

ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ШЁЛКОВОГО ПУТИ В ТАДЖИКИСТАНЕ

На пути цивилизационного развития народы Центральной Азии создали и внесли огромный культурный капитал в мировую цивилизацию. Это уникальное историко-культурное наследие, формировавшееся на протяжении веков, служит прочным основанием для дальнейшего устойчивого развития региона, питает науку, образование и государственность. В связи с этим проблема охраны, сохранения и дальнейшего использования объектов культурного наследия Центральной Азии, в том числе и Таджикистана, требует к себе пристального внимания со стороны, как правительства всех стран, государственных структур, так и каждого гражданина и, в целом гражданского общества.

Одним из путей в решение проблем культурного наследия республик Центральной Азии является вовлечение объектов наследия в мировое культурное пространство через включение их в Список Всемирного наследия ЮНЕСКО. В настоящее время разработаны и применяются принципы включения в Список ЮНЕСКО не только отдельных памятников культурного наследия, но и группу памятников транснациональная как серийная номинация [1, 5-12; 3, 26-32; 5, 13].

Великий шёлковый путь (ВШП) - явление мирового масштаба - был сетью коммуникаций, соединявших на протяжении полутора тысяч лет (II в. до н.э. - XVI в.н.э.) страны и народы Евразии. Средняя Азия была главным связывающим звеном ВШП. На всём протяжении трасс ВШП, пролежавших через страны современной Центральной Азии сохранились объекты историко-культурного наследия. В настоящее время, группы объектов культурного наследия отдельных участков ВШП номинируются в Список ЮНЕСКО в виде особых коридоров.

Коридоры шёлкового пути - один из путей включения памятников культурного наследия в Список ЮНЕСКО. Таджикистан вместе с другими странами региона (Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан) выступает как страна-участница трансграничной серийной номинации Фергана - Сырдарьинский коридор (ФСК). Этот участок ВШП пролегал через территорию Согдийской области Республики Таджикистан. Здесь очень много объектов культурного наследия в виде археологических, архитектурных памятников, имеющих отношение к ВШП. Из общего количества Таджикистан представил в список объектов ФСК 6 памятников, обладающих универсальной культурной ценностью [7, 49-53].

1. Сейчас в предварительный список от Таджикистана включены 6 объектов: 3 археологических (Бунджикат, Куркат, Худжандская крепость) и 3 архитектурных памятника (Шайх Муслихитдин, Хазрати Шох и Мечеть-мадраса Абдуллахана.

2) Хронологически и территориально они входят в установленные рамки, т.е. являются памятниками, вовлечёнными в функционирование Шёлкового пути (II век до н.э. - XVI в. н.э.)

3) Археологические памятники изучены достаточно, что бы обосновать их значимость для общечеловеческой культуры, результаты исследований уже опубликованы, следовательно, о них имеется полноценная научная информация, которая может быть отражена в экскурсиях и экспозициях под открытым небом

4) Архитектурные памятники в значительной степени восстановлены максимально близко к первоначальному состоянию и являются неповторимыми объектами экскурсионного показа.

5. По материалам данных памятников подготовлены рекламно-информационные материалы на русском и английском языках, в 2018-2019 гг. были

опубликованы 3 книги: путеводитель “Великий шёлковый путь”[2], монография “Таджикистан: археологические памятники средней Сырдарьи на Великом шёлковом пути”[6], книга “Номинация Всемирного культурного наследия Шёлкового пути. Фергано-Сырдарьинский коридор”[4]. Публикация книг была поддержана Кластерным бюро ЮНЕСКО в Алматы и Японским Целевым Фондом по “Поддержке объектов вдоль Шёлкового пути в Центральной Азии». В настоящее время книги переводятся и на китайский язык, что сделает их доступным для более широкого круга читателей.

Рабочей группой Таджикистана составлен пакет документов для Номинации памятников наследия для Предварительного списка. Сейчас, в ближайшее время предстоит согласовать действия с другими странами-участниками номинации коридора и составить общий пакет документов. Объекты всех участков (Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана и Узбекистана) как единый Фергано - Сырдарьинский коридор будет представлять Координационный совет из Казахстана.

Главным условием сохранения объектов культурного наследия Таджикистана в настоящее время является совершенствование государственной политики на основе всестороннего учета состава и состояния объектов культурного наследия, современных социально-экономических условий развития общества, реальных возможностей органов власти, местного самоуправления, ведущих центров культуры, образования и науки. Речь идет о внедрении в современные практики администрирования и управления принципов и механизмов археологической, историко-культурной и этнологической экспертизы с целью обеспечения эффективности сохранения и дальнейшего развития культурного наследия Таджикистана.

Это всё должно иметь место в Планах управления объектами культурного наследия, включёнными в предварительный номинационный список.

Основные проблемы составления плана управления объектом Всемирного наследия заключаются в том, что в процесс подготовки и реализации плана должны включаться много организаций, структур и учреждений. Главные сложности связаны с составлением менеджмент плана.

Согласно Руководству по выполнению Конвенции всемирного наследия (параграф 108) «Каждый номинируемый объект должен иметь соответствующий менеджмент план (management plan) или другую подтверждённую документами систему менеджмента, которая должна определять, каким образом должна сохраняться выдающаяся мировая ценность объекта,...» [7]. .

План по управлению объектом всемирного наследия (менеджмент план) включает кратко- и долгосрочные цели и задачи по правовому, экономическому и социальному регулированию деятельности в отношении Объекта и его использованию в интересах развития территории и общества.

План управления для объекта Всемирного наследия включает следующие задачи:

- адекватную долгосрочную законодательную и регулятивную, институциональную базу, гарантирующие их сохранность и менеджмент
- соответственно установленные границы
- адекватную охрану номинируемого объекта на национальном, региональном, муниципальном, и/или традиционном уровне
- устойчивое использование
- подготовка специально подготовленных лиц (специалистов), обладающих навыками управления объектами культурного наследия
- повышение степени участия местных сообществ и прочих заинтересованных сторон в реализации управленческой стратегии.

Особо следует отметить, что Планом управления для каждого памятника будет определено требуемое состояние Объекта Всемирного наследия в его природном и архитектурном окружении, при котором будет всесторонне сохранена его подлинность

и целостность. Также определены критерии выбора реставрационных решений для конструкций и элементов памятников.

В условиях Таджикистана следует уделить большое внимание вопросам сохранения исторического ландшафта и в целом, исторической среды памятника.

В плане управления должны быть учтены особые, четко обозначенные ценности территории и законодательно зафиксированные допустимые формы ее использования (в соответствии с законодательством Республики Таджикистан).

Менеджмент план - это план управления памятником, следующим после признания памятника объектом наследия. Менеджмент план представляет собой планирование на длительный период, это процесс, требующий сотрудничества различных специалистов – археологов, музеологов, историков, географов и других исследователей, местного сообщества. Исходя из выше обозначенных задач и следует составлять Планы управления для памятников Фергано-Сырдарьинского коридора.

В процессе создания Менеджмент плана для памятника следует предусмотреть комплекс последовательных и взаимосвязанных мероприятий:

1. Исследование памятника (археологическая разведка, раскопки, мониторинг). При этом уже в процессе раскопок параллельно должен реализовываться план будущей музеефикации.

2. Восстановление памятника после раскопок. В случае если объектами показа выступают земляные курганы или петроглифы, или при оставлении открытыми некоторых элементов памятника (могила, хозяйственная яма, дромос и т.д.) для осмотра, то наиболее эффективным может быть устройство покрытий павильонного характера. Такой способ отвечает целям сохранности археологических комплексов и делает их удобными для демонстрации.

3. Создание инфраструктуры, экспозиционных и неэкспозиционных зон. Музеефикация памятника (памятников) включает помимо исследовательских и реставрационных процедур, проектирование не только экспозиционной зоны (зон), но и инфраструктуры будущего комплекса. В качестве основных элементов неэкспозиционной инфраструктуры музея под открытым небом могут выступать такие элементы:

а) комплекс коммуникаций, включающий по возможности дорожную сеть, коммуникации электропитания и связи, водоснабжения и канализации;

б) комплекс административных зданий, специальные помещения для конференций и форумов, мультимедийных трансляций, что, на наш взгляд, в настоящее время является обязательным условием успешного развития любого музея;

в) инфраструктура системы безопасности: система сигнализаций, пожарный водопровод и др.;

г) инфраструктура первичного приема посетителей: касса, туалеты, скамейки, парковочная площадка, пункты питания, пункты сувенирной торговли, пункты активного отдыха и др.;

д) жилой комплекс: гостиница, палаточный лагерь, кемпинг и т.д.

4. Разработка маршрутов, экскурсий, культурно-образовательных программ и других мероприятий. Необходима подготовка и издание буклетов, путеводителей для информационного обеспечения туристических маршрутов. Иными словами, реализация проекта музеефикации предполагает и разработку особых культурных программ и экскурсионных маршрутов, как неотъемлемых элементов в развитии культурного туризма. Надо отметить, что проектирование и апробация таких маршрутов может выступать как этап использования памятников наследия, предвещающий окончательную музеефикацию. Эти меры позволят изучить туристский интерес к конкретным памятникам, состав аудитории выявить наиболее оптимальные формы показа объектов.

Специалистами (составители Плана управления (Менеджмент плана) предлагаются также некоторые практические рекомендации по музеефикации и

благоустройству конкретных памятников археологического наследия. Например, на территории Бунджиката необходимо развернуть программу подготовки памятника к музеефикации. Здесь рекомендуются реставрационные и консервационные работы: археологические работы по уточнению топографии города, ограждение раскопанного дворца правителя в цитадели и основных раскопов. На определённой площадке перед памятником рекомендуется создание экспозиционного помещения, кафетерия, санузла и стоянки для автомобилей. Музеефикация археологической территории здесь может быть построена по пути исследования и восстановления объектов в том виде, в котором они сохранились до наших дней с небольшими элементами реконструкции и созданием специализированной инфраструктуры (мобильные выставки, смотровые и экспериментальные площадки, зоны отдыха и т.д.).

Все эти меры определены в соответствии с сохранностью комплекса, необходимостью археологических исследований на его территории и с учетом потребностей рынка туристических услуг

Основные проблемы составления плана управления объектом Всемирного наследия заключаются в том, что в процесс подготовки и реализации плана должны включаться много организаций, структур и учреждений.

Так, например, планирование и проведение научно-исследовательских работ невозможно без участия и вклада учёных Национальной академии наук Республики Таджикистан, организация туристических маршрутов и обеспечение туристического сервиса без участия отделов туризма будет затруднено, да и другие действия, связанные с финансированием требуют участия в планировании соответствующих структур. В противном случае, план управления останется на бумаге и не будет реализован.

Объединение специалистов, администрации, туристических фирм, а также наличие грантовой поддержки сможет обеспечить создание уникальных туристических зон с качественными познавательными и экологичными рекреационными ресурсами.

Актуализация, сохранение и популяризация национального культурного наследия являются чрезвычайно значимыми для современного Таджикистана. Это определяет круг первоочередных задач, поставленных перед учеными и практиками временем и обществом, будет реализован в Трансграничной серийной номинации «Фергано-Сырдарьинский коридор Шёлкового пути».

Литература:

1. Айтуганова Н.Л., Филатова Н.В. Транснациональная серийная номинация Всемирного наследия ЮНЕСКО «Шёлковый путь»: механизмы координации номинационного процесса //Журнал Института наследия.- 2019 - №2(17). С.5-12.;
2. Великий шёлковый путь. Путеводитель. Составители Г. Каримова, Н. Сайфуллаев, Т. Филимонова и Ш. Курбанов. - Душанбе, 2018. - 110 с.
3. Иманкулов Д..Д. Транснациональная серийная номинация «Шёлковый путь: сеть маршрутов Чаньянь - Тянь-Шанского коридора» как пример интеграции специалистов Китая, Казахстана и Кыргызстана// Наследие и современность. - 2018. - № 1(21). С.26-32
4. Каримова Г.Р., Филимонова Т.Г., Рахимов Н.Т. Номинация Всемирного культурного наследия Шёлкового пути. Фергано-Сырдарьинский коридор”. - Душанбе, 2019. - 222 с.
5. Кларк Г. Концепция серийной номинации Шёлкового пути в Центральной Азии и Китае. - Душанбе, 2007. С.13;
6. Рахимов Н.Т. Таджикистан: археологические памятники средней Сырдарьи на Великом шёлковом пути. - Душанбе, 2018. - 126 с.
7. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. - Paris, UNESCO World Heritage Centre, 2012. - p.49-53

Рахматова Мамура Шахридиновна,
преподаватель НавГПИ, Узбекистан

ПРОИЗВЕДЕНИЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

***Аннотация:** В данной статье обсуждены вопросы широкого использования на уроках литературы произведений живописи, которая воспитывает у них эстетическое восприятие жизни, художественный вкус, умение понимать и ценить художественные произведения искусства.*

***Ключевые слова:** произведений живописи, работа с картиной, эстетическое восприятие действительности, логического мышления, творческого воображения.*

Одной из наиболее важных задач литературы является развитие речи учащихся. Успешному решению этой задачи способствует широкое использование на уроках литературы произведений живописи. Наблюдение и изучение опыта преподавания литературы, знакомство с методической литературой даёт возможность сделать вывод, что работа с картиной на уроках литературы не находит широкого применения. У многих учителей нет системы в работе с произведениями живописи.

Серьёзным препятствием для проведения уроков по картине является отсутствие альбомов художественных репродукций, ограниченное количество методических пособий, систематизированных по годам обучения

Эстетическое восприятие действительности доступно каждому человеку. Для того чтобы видеть и понимать прекрасное в искусстве и жизни, не нужно обладать какими-то особыми природными данными; научить этому возможно каждого. Произведения изобразительного искусства играют огромную познавательную роль. Большое внимание живописцы уделяют молодому поколению: картины Решетникова и Григорьева. Живопись сохранила нам портреты выдающихся людей – писателей, композиторов, художников. Говоря о познавательном значении живописи, нельзя, однако, относиться к картине художника как к документу. Специфика изобразительного искусства, конкретные цели, поставленные живописцем, требуют от него в ряде случаев сознательного изменения некоторых фактов, послуживших основой содержания картины, или нарушения правильности пространственных отношений. Всё это учитель должен учитывать при подготовке урока и доводить до сведения учащихся. Занятия по картине – средство развития логического мышления и творческого воображения учащихся, потому что многое в картине можно лишь предполагать и о многом догадываться. Эстетическое воспитание подрастающего поколения является одной из сторон его идейного воспитания, поэтому школа наряду с общеобразовательной подготовкой учащихся должна воспитывать у них эстетическое восприятие жизни, художественный вкус, умение понимать и ценить художественные произведения искусства. Любой учитель не раз убеждался в том, как обостряется интерес учеников к уроку, когда они не только читают и анализируют литературные произведения, выполняют упражнения и учат правила по русскому языку, но и рассматривают картины. Это говорит о том, что учащихся необходимо знакомить не только с литературой и грамматикой языка, но и с живописью. В школе надо учить «читать» картину, т.е. понимать её содержание, художественные достоинства и недостатки. Нужно добиваться того, чтобы учащиеся, оканчивающие среднюю школу, знали и любили творения мастеров живописи. Художник-живописец, как и художник-писатель, показывает жизнь в образах, только в литературе образы создаются средствами языка, а в живописи – рисунком и цветом. Живопись обогащает учащихся

знанием и пониманием не только настоящего, но и прошлого. Художник, отображая в своих произведениях действительность, никогда не остаётся нейтральным. Созданные им художественные образы воздействуют на чувство и мировоззрение зрителей. Используя на уроках русского языка произведения живописи, учитель воспитывает у учащихся: - любовь к природе и родному краю; - чувство сострадания к обездоленным людям; - интерес к историческому прошлому страны; - патриотические чувства.

Следует также иметь в виду, что само эстетическое переживание, вызванное созерцанием прекрасной картины, облагораживает человека, возвышает его нравственно. В данном учебном году целесообразно готовить ребят и к описанию сложных многофигурных картин, работа над которыми будет продолжена в 7 классе. Таким уроком станет: - подготовка к сочинению по картине И.Е. Репина «Бурлаки на Волге»; - большое воспитательное значение принадлежит уроку по картине, посвящённому теме ВОВ (урок приурочить к Дню Победы).

Основная работа, которая ведётся на этих уроках, связана с описанием внешности человека и его внутреннего мира. Предлагаются следующие уроки: - подготовка к сочинению по картине В.М. Васнецова «Алёнушка»; - подготовка к сочинению по картине В.М. Васнецова «Богатыри»; - подготовка к сочинению по картине С.А. Григорьева «Вратарь»; - подготовка к сочинению по картине В.Г. Перова «Тройка»; - подготовка к сочинению по картине В.И. Сурикова «Боярыня Морозова».

Перед началом работы по картине необходимо предложить учащимся молча и внимательно рассмотреть картину. Это разовьёт их внимание и наблюдательность. Важную роль на уроке играет рассказ об истории создания картины: о замыслах и идеи художника, о его работе над композицией, как было встречено произведение публикой. Рассказ об этом вызовет значительный интерес к картине. Должна быть тщательно продумана учителем биография художника. Важно в биографии использовать то, что поднимет значение личности и творчества художника, его новаторство, гуманизм, правдолюбие и т.д. Хорошо, если в передаче сведений о художнике примет участие заранее подготовленный ученик. Учитель должен подобрать с помощью учеников наглядность к уроку (портрет художника, репродукции с его картин). Репродукции должны быть цветными, так как они в большей степени приближаются к оригиналу и дают возможность учащимся разобраться в роли цвета как средства живописи: а) изучением литературного произведения (работа с иллюстрациями к произведениям, с портретами писателей); б) разбор картины как произведения изобразительного искусства; в) использование картины в целях усовершенствования знаний учащихся по грамматике, обогащения их лексики, развития связной речи.

К отбору картин для работы в школе следует отнестись с такой же серьёзностью, как и к составлению списка программных произведений по литературе, руководствуясь теми же идейными принципами и учитывая специфику живописи. При отборе картин, предназначенных для занятий в школе, следует учитывать ряд педагогических требований:

1. Картина должна соответствовать интересам школьников, уровню их развития.
2. Содержание картины должно отвечать образовательным и воспитательным задачам школы.
3. Картина должна быть художественно значимой. На уроках следует использовать такие картины, которые представляют художественную ценность и способствуют эстетическому воспитанию учащихся.
4. Картина должна давать материал, который можно использовать в целях обогащения лексики, организации стилистических и грамматических упражнений.

Список литературы:

1. Рачина Б.С. Программа Музыка сегодня. Из опыта работы учителя музыки в 5-х классах. Методические рекомендации. СПб, 2001.

2. Михайлова М.А. Развитие музыкальных способностей детей. Ярославль. Академия развития: 2003.

3. Дмитриева Л.Г., Черноиваненко Н.М. Методика музыкального воспитания в школе: -М., 2000г.

Рахматова Мамура Шахридиновна,
преподаватель кафедры русского языка и литературы Навоийского
государственного педагогического института

«НАЦИОНАЛЬНЫЕ И ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ И ИХ РОЛЬ В НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ»

Достояние истории, народа – это ценности, и эти ценности должны служить народу и человечеству, исследователи обязаны соблюдать объективность подхода во всех случаях жизни, при оценке национальных и общечеловеческих ценностей. Они принадлежат всему народу и отражают дух конкретных исторических эпох. В трудах известных востоковедов и литературоведов видны мысли о необходимости бережного отношения и сохранения ценностей народа для последующих поколений. При освещении того или иного аспекта ценностей, они, в обязательном порядке, исходят из позиции своего времени, высказывая точки зрения эпохи, что, непременно имеет большое научное значение.

Необходимо изучить важные стороны педагогической направленности национальных и общечеловеческих ценностей, особенно их место в нравственном воспитании молодёжи в нынешних условиях нашей республики, способствующих нравственному оздоровлению общества в целом, также и необходимость использования в процессе воспитания и обучения подрастающего поколения национальных и общечеловеческих ценностей, определения их места в историко - педагогической науке очень важно.

С исторической и педагогической позиции понятна роль общечеловеческих, а также национальных ценностей в нравственном воспитании современного поколения в процессе утверждения принципов демократии общественной жизни в Узбекистане; обоснованы теоретические и практические механизмы применения передовых прогрессивных национальных и общечеловеческих ценностей в нравственном воспитании подрастающего поколения; развитие ранее известных педагогических идей в области нравственного воспитания как национальную ценность; показана роль национального менталитета, как национальной ценности в нравственном воспитании молодёжи; использование национальных и общечеловеческих ценностей, в том числе народных традиций, обычаев.

Решение новых задач, которые возникают в современном обществе, требует современных подходов к организации процесса образования, его направленности на решение проблем воспитания и развития человека, не только обладающего комплексом знаний, навыков, но способного и прожить каждый день сохранив в сердце идеалы и ценности в духе гуманистических идей и традиций.

Общество во все времена имеет ценности: нравственные, проявляющиеся в социальных отношениях, в экономической и трудовой деятельности, социальной деятельности; религиозной, вобравшие в себя всю историю и с позиций заповедей оценивающие современность; эстетические, несущие критерии красоты в образах и средствах искусства, отражающих мир реальных и идей; научные достижения, позволяющие продвинуться в техническом прогрессе и человеческом самосознании; правовые, устанавливающие правила жизни, социального равенства и справедливости;

политические нормы, позволяющие группам лиц, объединенных в партии, выработать альтернативные программы развития общества на современном этапе.

Новое поколение живет в мире предметов, которые были созданы предшествующими поколениями, оно получает в наследство культуру ценности, что общество пронесло через века, сохраняя и приумножая созданное ранее. Оно также получает в наследство и духовные ценности, формирует собственное отношение к ним, корректирует, адаптирует к условиям перемен.

Духовные ценности, отношение к ним конкретного человека является основным критерием его человечности, гуманизма. Идея гуманизма видна сквозь всю историю человечества, становления его духовной культуры. Это является главной ценностью социальных отношений, где кроме обмена произведенным материальным и интеллектуальным продуктом предполагаются и эмоциональные отношения, отношения сопереживания, сострадания, сочувствия, милосердия, добросердечности, любви. Исключение этих качеств из социальных отношений - нарушение гармонии, которая в зависимости от степени нарушения приводит к противоречиям, конфликтам, столкновениям.

Деятельность и общение является основой формирования общечеловеческих ценностных качеств личности. Педагогически организованная деятельность и общение создают воспитательные ситуации, взаимодействия и отношения, формирующие проявление основных ценностных качеств личности. «Человечность» проявляется в отношениях личности к другим людям. Эта сфера деятельности реализуется через контакт с людьми, посредством общения с ними. Специфика общения состоит в том, что в нем активность личности направлена на познание людей и взаимодействие с ними. В отличие от других видов деятельности, в общении человек максимально проявляет свои ценностные качества, имеет возможность овладеть нормами поведения и взаимодействия с другими людьми, приобрести индивидуальный нравственный опыт, оценить поступки и действия окружающего его общества и получить оценку своих поступков.

Основу содержания воспитания составляют такие компоненты совокупности как простые нравственные нормы и правила поведения человека, его общение с другими людьми. Это нормы и правила, исторически сложившиеся у каждого народа, каждой нации, на основе традиций, географических условий проживания, взаимодействия с соседними народами, религиозных верований. Эти нормы и правила зафиксированы в различных заповедях, поучениях, пословицах, сказках, детских песнях, в устных изречениях, которые передаются от поколения к поколению. Постепенно совершенствуясь по содержанию и форме, они дошли до наших дней в виде четких, кратких и конкретных правил поведения и общения. В них особенно ярко проявляются национально-региональный колорит, национально-региональная специфика, своеобразие, налагающиеся на общечеловеческие нравственные нормы.

Так же важна система общечеловеческих ценностей, которая базируется на прочных представлениях о добре и зле. Во-первых, это гуманизм, уважение к окружающим нас людям, к себе, любовь в полном понимании этого слова, бережное и заботливое отношение к природе, ко всему живому; осознание того, что самую большую ценность на земле представляет человек, его жизнь. Испокон веков в качестве особой ценности считалось образование как ведущий фактор духовного, культурного, социального и экономического развития общества, человека в целом.

Немаловажно и сочетание норм и правил поведения и общения в коллективе, группе, семье, другими словами в тех сообществах, где живет ребенок. В любом детском объединении, даже в том, что создается самими детьми, обязательно существуют эти правила, регулирующие поведение и взаимоотношения его участников. Эти правила являются важными для воспитания, так как они неформальны, интересны, разрабатываются самими детьми или при их активном участии, вносят элементы игр в совместную деятельность и общение. Основными условиями развития личности

являются нравственность человека и нравственность воспитания. Целенаправленное воспитание ребенка в семье, в школе и обществе начинается именно с ознакомления общечеловеческими ценностями.

В строительстве демократического общества, важные задачи и ответственность в политической, экономической, культурной, духовной сферах жизни общества, требуют от нашего народа с одной стороны полного понимания процесса духовного обновления, с другой стороны опоры на нее. Жизненной необходимостью в годы независимости стало творческое изучение наследия наших великих мыслителей, внесших достойный вклад в развитие мировой цивилизации. Изучение наследия наших великих предков - Алишера Навоий, Абу Али Ибн-Сино, Ахмада аль Фергани, Имама аль Бухари, Бахоуддина Накшбанди, Ахмада Яссави, Аль-Хорезми, Абу Райхона Бери, Амира Темура, Улугбека, Бобура, Абдуллы Кадыри, Чулпана, Фитрата, Бехбуди составляет национальный и духовный стержень демократического общества, создаваемого в нашей стране. Гуманист XX века А. Швейцер говорил «среди сил, формирующих реальную действительность, на первом месте стоит духовность. Следует подчеркнуть, что мы живем в эпоху великих возможностей. С провозглашения независимости важной задачей, поднятой на уровень государственной политики, явилось возрождение громадного, бесценного духовного и культурного наследия, созданного нашими предками в течении многих веков . Мы вернулись к своей религии и языку, заново возрождаются национальные обычаи и традиции, все богатства, имеющие отношение к духовности человека. Духовное, нравственное воспитание является важнейшим условием создания демократического общества Узбекистана. Люди будут связаны узами духовности только тогда, когда смогут стать народом, нацией. Ведь духовность — это огромная внутренняя сила, призывающая человека к духовному очищению и совершенству, обогащающая внутренний мир человека, укрепляющая веру и убеждение, пробуждающая его совесть. Демократические преобразования, которые происходят в нашей стране с духовным обновлением общества, является общим богатством представителями всех национальностей, проживающих в Узбекистане. Сейчас, когда мы определили цель - построение гражданского общества в стране, задачи овладения демократическими принципами, повышения общественной и политической активности граждан, осуществления на деле свободы личности, совершенствования многопартийной системы на основе демократических принципов, поэтапная передача некоторых полномочий органов государственного управления общественным организациям и органам самоуправления, соединяются с духовностью и воплощают в себе общечеловеческие ценности. Только тогда, когда сформированные в развитых странах мира основные ценности демократического и гражданского общества, как власть народа, политика, направленная на защиту интересов граждан, опора на волю большинства при принятии решений, уважении прав меньшинств, гарантированность соблюдения прав человека, внедрение системы свободных и справедливых выборов, равенство всех перед законом, общественный контроль над деятельностью органов власти, превратятся в органическую и неотделимую часть политической культуры каждого гражданина, только тогда строительство демократического общества превратится в реальную действительность.

Сегодня важно внедрение новых технологий обучения и использование эффективных путей, также необходимо повышение уровня самообразования и самореализации в обществе. Каждый гражданин нашей страны имеет право на образование, следовательно, возрастает всесторонняя необходимость обеспечения дидактическими условиями процессов обучения, воспитания, развития, формирования в каждом учащемся уважение к национальным ценностям, к особенностям национального воспитания. Наши национальные традиции и обычаи, культура и искусство нашего народа – это и есть национальные ценности. Связывая национальные ценности с передовыми технологиями в деле воспитания и обучения нового поколения,

необходимо в каждом молодом человеке воспитать национального патриота, уверенную в себе личность.

Рахимов А.,
омӯзгори кафедраи математика ва информатикаи ДОТП
Кӯчмуродов А.,
мудири кафедраи математика ва информатикаи Донишкадаи омӯзгоии
Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент

ЭКСТРЕМУМҲОИ ШАРТӢ ВА ТАТБИҚИ ОНҲО ДАР ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИСОДӢ

Чакда: Дар мақола татбиқи экстремумҳои шартиро дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ дида баромада шудааст.

Вожаҳои калидӣ: экстремумҳои шартӣ, зарбкунандаҳои Лагранж

Моҳияти асосии математика ҳангоми татбиқи амалии он бештар ба назар мерасад. Татбиқи математика барои омӯхтани ягон ҳодиса ва ё раванд имконияти бо элементҳои оддии он наздикшавиро талаб мекунад. Аз тамоми илмҳои ҷамъиятӣ дар илмҳои иқтисодӣ татбиқи математика роли муҳимро мебозад. Дуруст ба роҳ мондан ва ҳосил кардани малакаю маҳорати ҳисобкунӣҳои функционалӣ барои донишҷӯён хеле зарур ва ҷолиби диққат мебошад.

Шароити ҳозираи гузариш ба бозори иқтисодӣ дар амал татбиқ карда тавонистани донишҳои амалиро тақозо мекунад.

Дар айни ҳол ба донишҷӯён омӯзонидани тарзи ҳалли масъалаҳои амалӣ ва иқтисодӣ яке аз воситаҳои пураарзише барои истифода бурдани назария дар амал мебошанд.

Дар ин ҷо татбиқи экстремумҳои шартиро дар ҳалли баъзе масъалаҳои иқтисодӣ дида мебароем.

Фарз мекунем, ки экстремумҳои функсияи

$$w = f(x_1, x_2, \dots, x_{n+m}) \quad (1)$$

-ро ёфтан лозим аст, ки дар ин ҷо тағирёбандаҳои x_1, x_2, \dots, x_{n+m} бо m муодилаҳои

$$\Phi_i(x_1, x_2, \dots, x_{n+m}) = 0, \quad (i = 1, 2, \dots, m) \quad (2)$$

ки муодилаҳои алоқамандӣ номида мешаванд, тобеъ мешаванд.

Таъриф. Функсияи W , ки тағирёбандаҳои муодилаҳои (2)-ро қаноат менамоянд, дар нуқтаи $M_0(x_1^0, x_2^0, \dots, x_{n+m}^0)$ дорой максимум (минимум) мебошад, агар нобаробарии

$$\begin{aligned} f(x_1, x_2, \dots, x_{n+m}) &\leq f(x_1^0, x_2^0, \dots, x_{n+m}^0) \\ f(x_1, x_2, \dots, x_{n+m}) &\geq f(x_1^0, x_2^0, \dots, x_{n+m}^0) \end{aligned}$$

дар ягон атрофи нуқтаи M_0 барои ҳамаи нуқтаҳои $(x_1, x_2, \dots, x_{n+m})$ -и муодилаҳои (2)-ро қаноаткунанда иҷро шавад. Нуқтаи минимуми шартӣ ё максимуми шартӣ нуқтаи экстремуми шартӣи функсия номида мешавад [4, с.281].

Чустуҷӯи экстремумҳои шартӣ бо методи зарбкунандаҳои номуайяни Лагранж ба чустуҷӯи экстремумҳои муқаррарӣ оварда мешавад.

Фарз мекунем, ки функсияи $w = f(x_1, x_2, \dots, x_{n+m})$ дар нуқтаи M_0 ё функсияи мураккаби

$$f[(x_1, x_2, \dots, x_n, \varphi_1(x_1, x_2, \dots, x_n), \dots, \varphi_m(x_1, x_2, \dots, x_n))]$$

дар нуктаи P_0 дорои экстремум аст. Он гоҳ:

$$dw = \sum_{j=1}^{n+m} \frac{\partial f_j}{\partial x_j} dx_j = 0 \quad (4)$$

Аз ин баробарӣ

$$dw = \sum_{j=1}^{n+m} \frac{\partial \Phi_i}{\partial x_j} dx_j = 0, \quad (i=1, 2, \dots, m) \quad (5)$$

-ро ҳосил мекунем.

Системаи (5)-ро мувофиқан ба зарбкунандаҳои номуайяни λ_i , ($i=1, 2, \dots, m$) зарб карда, аъзо ба аъзо ба баробарии (4) чамъ мекунем:

$$\sum_{j=1}^{n+m} \left(\frac{\partial f_1}{\partial x_j} + \lambda_1 \frac{\partial \Phi_1}{\partial x_j} + \lambda_2 \frac{\partial \Phi_2}{\partial x_j} + \dots + \lambda_m \frac{\partial \Phi_m}{\partial x_j} \right) dx_j = 0.$$

Қиматҳои зарбкунандаҳои λ_i -ро ҳамин тавр интихоб мекунем, ки коэффисиентҳои назди дифференциалҳои вобастагии

$$dx_{n+1}, dx_{n+2}, \dots, dx_{n+m}$$

сифр баробар шаванд:

$$\frac{\partial f_1}{\partial x_j} + \lambda_1 \frac{\partial \Phi_1}{\partial x_j} + \lambda_2 \frac{\partial \Phi_2}{\partial x_j} + \dots + \lambda_m \frac{\partial \Phi_m}{\partial x_j} = 0 \quad (6)$$

ки $j = (n+1, n+2, \dots, n+m)$ мебошад. Ба системаи муодилаҳои (6) аҳамият дода, ҳаминро қайд менамоем, ки қисми чапи онҳо ҳосилаҳои хусусии функсияи

$$F = w + \lambda_1 \Phi_1 + \lambda_2 \Phi_2 + \dots + \lambda_m \Phi_m \quad (7)$$

аз рӯи тағирёбандаҳои x_j мебошанд. Ҳамин тариқ, барои ҷустуҷӯи экстремуми шартии функсияи w бо эътибори шартҳои (5) аз рӯи формулаи (7) функсияи F -ро тартиб дода, аз рӯи ҳамаи тағирёбандаҳои x_1, x_2, \dots, x_{n+m} ҳосилаҳои хусусиро гирифта, ба сифр баробар мекунанд. Барои муайянкунии $n+m$ номаълумҳои x_1, x_2, \dots, x_{n+m} ва боз зарбкунандаҳои $\lambda_1 + \lambda_2 + \dots + \lambda_m$ аз $n+m$ муодилаҳои (6) ва муодилаҳои алоқамандиро истифода мебаранд.

Нихоят, барои ҳал намудани экстремуми функсияи додашуда аломати дифференсиали тартиби дуҷуми d^2F -ро ба ҳамаи шартҳои дар боло қабулшуда муқаррар кардан лозим аст, ки вобаста ба аломати d^2F экстремум ё ин ки вучуд надоштани экстремуми функсия аниқ мегардад.

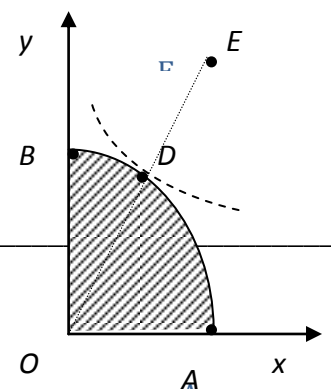
Масъалаи 1. Корхона ду намуд маҳсулотро ба миқдори x ва y истехсол менамояд. Функсияи хароҷоти пурра бавоситаи муносибати зерин $C(x, y) = 25x^2 + 26xy + 16y^2 + 800$ муайян кардашудааст. Нархи ин маҳсулотҳо дар бозор ба $P_1 = 356$ ва $P_2 = 296$ баробар мебошад. Ҳаҷми истехсоли маҳсулотҳоро муайян кунед, ки ҳангоми хароҷоти истехсолот дар ҳаҷми $C = 1200$ будан, фоида максималӣ гардад.

Ҳал: Функсияи фоида намуди зерин дорад:

$$I(x, y) = P_1x + P_2y - C(x, y) = 356x + 296y - 25x^2 - 26xy - 16y^2 - 800.$$

Максимуми ин функсияро барои қиматҳои гайриманфии x ва y ёфтан

лозим аст, ки шартҳои $C(x, y) \leq C_0$ - ро қаноат мекунонад, яъне дар соҳае, ки бо нобаробарии зерин дода шудааст: $x \geq 0$; $y \geq 0$; $25x^2 + 26xy + 16y^2 \leq 400$.

1) Координатаҳои нуқтаҳои критикиро меёбем:

$$\begin{cases} I'_x = P_1 - C'_x(x, y) = 0, & \begin{cases} 356 - 50x - 26y = 0, \\ 296 - 26x - 32y = 0. \end{cases} \\ I'_y = P_2 - C'_y(x, y) = 0, \end{cases}$$

Ҳалли ин система $x = 4$ ва $y = 6$ мебошад, пас, нуқтаи $E(4, 6)$ нуқтаи критикӣ ба ҳисоб меравад. Нуқтаи $E(4, 6)$ ба маҷмӯи имкониятҳои истеҳсоли тааллуқ надорад.

2) Пас, фоидаи максималӣ дар сарҳади соҳа ба даст меояд. Маълум аст, ки нуқтаҳои критикӣ дар порчаҳои OA ва OB мавҷуд нестанд. Нуқтаи критикиро дар камони AB меёбем. Муодилаи ин камон

$C(x, y) = C_0$ мебошад. Функцияи Лагранжро тартиб медиҳем:

$$L(x, y, \lambda) = I(x, y) + \lambda(C(x, y) - C_0) = P_1x + P_2y + (\lambda - 1)C(x, y) - \lambda C_0.$$

Ҳосилаҳои хусусиашро ёфта ба сифр баробар мекунем:

$$1. \begin{cases} \frac{\partial L}{\partial x} = P_1 + (\lambda - 1)C'_x(x, y) = 0 \\ \frac{\partial L}{\partial y} = P_2 + (\lambda - 1)C'_y(x, y) = 0. \\ C(x, y) = C_0 \end{cases}$$

Аз ин система λ - ро хориҷ намуда, ҳосил мекунем:

$$\begin{cases} P_1C'_y(x, y) = P_2C'_x(x, y) \\ C(x, y) = C_0 \end{cases}.$$

Барои масъалаи додашуда система намуди зерин мегирад:

$$\begin{cases} 356(26x + 32y) = 296(50x + 26y) \\ 25x^2 + 26xy + 16y^2 = 400 \end{cases}$$

Системаро ҳал намуда, нуқтаи экстремалиро меёбем: $D(2, 3)$.

3) Қимати функцияи фоидаро дар нуқтаҳои қуллаҳои соҳа ва нуқтаи критикӣ, яъне дар нуқтаҳои $O(0; 0)$; $A(4; 0)$; $B(0; 5)$ ва $D(2, 3)$ ҳисоб мекунем:

$$I_1(0, 0) = 356 \cdot 0 + 296 \cdot 0 - 25 \cdot 0 - 26 \cdot 0 - 16 \cdot 0 - 800 = -800$$

$$I_2(4, 0) = 356 \cdot 4 + 296 \cdot 0 - 25 \cdot 4 \cdot 0 - 26 \cdot 16 - 16 \cdot 0 - 800 = 1424 - 416 - 800 = 208$$

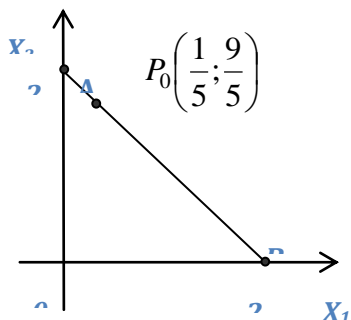
$$I_3(0, 5) = 356 \cdot 0 + 296 \cdot 5 - 25 \cdot 0 \cdot 5 - 26 \cdot 0 - 16 \cdot 25 - 800 = 1480 - 400 - 800 = 280$$

$$I_4(2, 3) = 356 \cdot 2 + 296 \cdot 3 - 25 \cdot 2 \cdot 3 - 26 \cdot 4 - 16 \cdot 9 - 800 = 712 + 888 - 398 - 800 = 400$$

Ҳамин тавр, ҳангоми ҳаҷми истеҳсолот $x = 2$, $y = 3$ будан фоидаи максималӣ ба даст меояд: $I_{\max} = I(2, 3) = 400$.

Масъалаи 2. Барои тараққиёти ду корхона ташкилоти истеҳсоли 2 миллион сомонӣ ҷудо намудааст. Агар ба корхонаи якум x_1 миллион сомонӣ ҷудо намоянд, он гоҳ даромад аз ин корхона $2\sqrt{x_1}$ миллион сомонӣ ва агар ба корхонаи дуюм x_2 миллион сомонӣ ҷудо намоянд, он гоҳ даромад аз корхонаи дуюм $6\sqrt{x_2}$ миллион сомонӣ мешавад. Маблағро дар байни ин корхонаҳо чигуна тақсим намудан лозим аст, ки фоидаи умумӣ максималӣ гардад?

Ҳал. Масъалаи дода шуда ба масъала дар бораи ёфтани қимати максималии функсияи $y=2\sqrt{x_1}+6\sqrt{x_2}$ хангоми иҷро гардидани шарти $x_1+x_2=2$ баробарқувва мебошад,

Маҷмӯи ҳалҳои имконпазир дар нақша тасвир ёфта аст.

Функсияи Лагранж намуди зерин мегирад:

$$L(x_1, x_2, \lambda) = 2\sqrt{x_1} + 6\sqrt{x_2} + \lambda(x_1 + x_2 - 2).$$

Барои ҷустуҷӯи нуқтаҳои экстремуми имконпазир системаи зеринро тартиб медиҳем:

$$\begin{cases} \frac{\partial L}{\partial x_1} = \frac{1}{\sqrt{x_1}} + \lambda = 0 \\ \frac{\partial L}{\partial x_2} = \frac{3}{\sqrt{x_2}} + \lambda = 0 \\ \frac{\partial L}{\partial \lambda} = x_1 + x_2 - 2 = 0 \end{cases}$$

Ҳалли ин системаро меёбем. Аз муодилаҳои (1) ва (2) ҳосил мекунем:

$$\lambda = \frac{1}{\sqrt{x_1}} = -\frac{3}{\sqrt{x_2}} \Rightarrow \sqrt{x_2} = 3\sqrt{x_1} \Rightarrow x_2 = 9x_1.$$

Қимати $x_2=9x_1$ - ро дар муодилаи (3) гузошта, ҳосил мекунем: $x_1+9x_1-2=0$, аз инҷо $x_1 = \frac{1}{5}$, ва $x_2 = 9x_1 = \frac{9}{5}$, пас $\lambda = -\frac{1}{\sqrt{x_1}} = -\sqrt{5}$.

Ҳамин тавр, ҳалли ягонаи система $P_0\left(\frac{1}{5}, \frac{9}{5}\right)$ ва $\lambda_0 = -\sqrt{5}$ мебошад.

Нуқтаи ёфташударо дар экстремуми шартӣ тадқиқ менамоем:

$$\varphi'_{x_1} = (x_1 + x_2 - 2)'_{x_1} = 1; \quad \varphi'_{x_2} = (x_1 + x_2 - 2)'_{x_2} = 1;$$

$$L''_{x_1 x_1}(P_0, \lambda_0) = -\frac{1}{2\sqrt{x_1^3}}(P_0 \lambda_0) = \frac{-5\sqrt{5}}{2}; \quad L''_{x_1 x_2}(P_0 \lambda_0) = 0,$$

$$L''_{x_2 x_2}(P_0, \lambda_0) = -\frac{3}{2\sqrt{x_2^3}}(P_0 \lambda_0) = \frac{-15\sqrt{5}}{18\sqrt{9}}.$$

$$\Delta(L) = \begin{vmatrix} 0 & 1 & 1 \\ -1 & \frac{-5\sqrt{5}}{2} & 0 \\ -1 & 0 & \frac{-15\sqrt{5}}{18\sqrt{9}} \end{vmatrix} = -\frac{15\sqrt{5}}{18\sqrt{9}} - \frac{5\sqrt{5}}{2} < 0.$$

Азбаски $\Delta < 0$ аст, бинобар он $P_0\left(\frac{1}{5}, \frac{9}{5}\right)$ – нуқтаи максимуми шартӣ ба ҳисоб меравад.

Бо ёрии шарти $x_1+x_2=2$ функсияи мақсадро дар намуди зерин менависем:

$$y(x_1, x_2) = 2\sqrt{x_1} + 6\sqrt{x_2} = 2\sqrt{x_1} + 6\sqrt{2-x_1} = f(x_1).$$

Нуқтаи критикии ба порчаи $[0,2]$ тааллуқ доштаро меёбем:

$$f'(x_1) = \frac{1}{\sqrt{x_1}} - \frac{3}{\sqrt{2-x_1}} = \frac{\sqrt{2-x_1} - 3\sqrt{x_1}}{\sqrt{x_1}(2-x_1)}.$$

$$\sqrt{2-x_1} = 3\sqrt{x_1} \Leftrightarrow 2-x_1 = 9x_1 \Leftrightarrow x_1 = \frac{1}{5} \in (0,2).$$

Қимати функцияи мақсадро дар охиrhoи порча ва дар нуқтаи критикии $x_1 = \frac{1}{5}$

ҳисоб мекунем:

$$f\left(\frac{1}{5}\right) = 2\sqrt{\frac{1}{5}} + 6\sqrt{2-\frac{1}{5}} = \frac{2}{\sqrt{5}} + 6\sqrt{\frac{9}{5}} = \frac{20}{\sqrt{5}} = 4\sqrt{5},$$

$$f(2) = 2\sqrt{2}, \quad f(0) = 6\sqrt{2},$$

Азбаски $4\sqrt{5} > 6\sqrt{2} > 2\sqrt{2}$ мебошад, бинобар он функция қимати калонтаринро дар нуқтаи $x_1 = \frac{1}{5}$ қабул менамояд.

Ҳамин тавр, фоидаи максималӣ ҳангоми $x_1 = \frac{1}{5}$ миллион сомонӣ ва $x_2 = \frac{9}{5}$

миллион сомонӣ будан ба даст меояд, дар ин ҳолат фоидаи максималӣ ба $y = 4\sqrt{5}$ миллион сомонӣ баробар мешавад.

Феҳристи адабиёт:

1. Высшая математика для экономистов. Под редакцией профессора Н.Ш.Кремера Москва 2007г.
2. Красс М.С., Чупрынов Б.П. Основы математики и ее приложения в экономическом образовании: учебник, М.: Дело, 2006. - 688 с.
3. Кремер Н.Ш., Путко Б.А., Гришин И.М., Фридман М.Н. Высшая математика для экономистов. / Под ред. Н.Ш. Кремера. М.:Юнити, 2010. - 479 с.
4. Рӯзметов Э., Хаимов Н.Б. Курси мухтасари анализи математикӣ. қ.2, Душанбе, «Маориф», 1986.

Раҳимова М.Ш.,
омӯзгори кафедраи таърих, бостоншиносӣ ва мероси ниёгони ДОТП

ЭҶӢИ ЁДГОРИҶОИ МЕРОСИ ТАЪРИХИВУ ФАРҶАНГӢ ДАР БОЛООБИ ВОДИИ ЗАРАФШОН

Таърихи тамаддуни башарӣ гувоҳ аст, ки
худшиносӣ ва ифтихори миллӣ пойдевори
бақои миллати соҳибэҳтиром ва бофарҳанг аст.
Миллате, ки забон, тафаккури миллӣ, таъриху
адабиёт, расму оин ва арзишҳои фарҳангиашро
қадр намекунад, пояҳои истиқлолиятро низ
чандон дер пуштибонӣ карда наметавонад.
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Эмомалӣ Раҳмон,

Дар давраҳои муайяни таърихи ҳар як халқи ҷаҳон бо дастовардҳои фарҳангии худ ба тамаддуни умумиҷаҳонӣ саҳмгузори кардаанд. Халқи тоҷик низ ҳамчун яке аз халқҳои қуҳанбунёду фарҳанговар ба тамаддуни умумиҷаҳонӣ ҳиссаи арзанда ва мақоми хосаи худро дорост. Зеро ин халқи тамаддунсоз дар қатори дигар халқҳо, махсусан халқҳои Машриқзамин давраҳои гуногуни таърихро паси сар намудаанд.

“Таҳқиқи ҷиддии мероси гаронбаҳои гузаштаи тоҷикон, ёдгориҳои фарҳангӣ ва тарғиби суннатҳои мардумӣ вазифаи муҳимтарини намояндагони илму маориф, аҳли эҷод ва ҳамаи зиёӣони кишвар мебошад.

Дарвоқеъ, таърих ойинаи ҳар як халқу миллат мебошад. Мо бояд ин ойинаро ҳамеша беғубор нигоҳ дорем, то ки мардум ва махсусан, наврасону ҷавонон роҳи пуршарафи тайкардаи халқамонро дар он равшану возеҳ дида тавонанд.

Ҷар қадоми мо хуб медонем, ки халқи фарҳангиву тамаддунсози тоҷик дар тӯли таърихи худ воқеаҳои зиёдеро пушти сар кардааст, ки онҳо ҳамчун сабақи зиндагӣ имрӯз низ хизмат карда метавонанд.

Нақши рӯйдодҳои гузашта, дар ҳар як ёдгории таърихӣ, осори қадима, катибаҳои сангнигораҳо, деворнигораҳои пештоқҳои қалъаҳои бостонӣ ва дигар сарчашмаҳои таърихиву фарҳангии миллатамон ҳифз шуда, то замони мо расидааст.

Вазифаи мо аз он иборат аст, ки ин мероси гаронбаҳоро ҳифз карда, барои эҳё ва барқарор сохтани онҳо саъю кӯшиш намоем ва онҳоро ҳамчун сабақи таърих ба наслҳои оянда мерос гузорем”¹, таъкид кардааст пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон.

Бояд чунин шуморид, ки ибтидои фарҳанги тоҷиконро он ақвоме бояд гузоштаанд ё поягузор ҳастанд, ки дар сарзамини тоҷикон, аз ҷумла Тоҷикистони имрӯза дар ибтидои асри санг зиндагӣ кардаанд. Зеро осори зиёди ин давра аз манотиқи гуногуни Тоҷикистон низ пайдо шуданд, ки далели гуфтаҳои боло мебошанд. Ҷамин гуна гузаштагони мо зинаҳои гуногуни таърихро паси сар мекарданд ва аз худ осори зиёд боқӣ мегузоштанд.

Зинаи дигаре, ки гузаштагони мо паси сар намуда аз худ мерос гузоштаанд ин аҳди биринҷӣ ё худ давраи ташаккули кишоварзӣ мебошад, ки ин зинаи густариши фарҳангӣ аҷдодони тоҷикон ба ҳисоб меравад. Пайдоиши шаҳраки қадимтарини онҳо ёдгории Саразми бостон имрӯз исбот менамояд, ки ҳанӯз 5500 сол муқаддим дар якҷоягӣ ва ҳамбастагӣ бо дигар марказҳои маданияи Ориёнои аҳди қадим дар Осиёи

¹ Зиёӣён посдорони нангу номус ва равшангарони роҳи фардои миллатанд! Суханронии Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо зиёӣони мамлакат. 19 март соли 2018, шаҳри Душанбе, [www/kmt.tj](http://www.kmt.tj)

Миёна онҳо тамаддуно ба вучуд оварданд, ки дар қатори тамаддуноҳои бузурги Шарқи қадим меистоданд.

Дар давраҳои минбаъдаи таърихӣ аз асри биринҷӣ оғоз намуда, то асрҳои миёна аҷдодони тоҷикон ба ҳама ҷоҷаҳои таърих тоқат намуда, дар офаридани тамаддуноҳои дигар саҳмгузор буданд ва осори зиёде ҳам аз худ мерос монданд. Мероси гаронбаҷое, ки аҷдодони тоҷикон аз худ боқӣ гузоштаанд то имрӯз тамоми бинандаи соҳибаклро ба ваҷд меорад. Танҳо дар сад соли охир тадқиқотҳо ва кашшофиҳои бостоншиносӣ, намоёндагонии илми бостоншиносӣ аз тамаддуноҳои гузаштаи тоҷикон бисёр далелҳои пайдо карданд, ки қуҳанбунёдӣ ин халқи асил ва фарҳанги волои онро дар тамоми дунё собит месозад.

Водии Зарафшон, ки чун як қисми бисёросори сарзамини Тоҷикистон ба шумор рафта, шоҳиди воқеии ҳамаи саргузашти аҷдодони тоҷикон мебошад, ба офаридаҳои фарҳангии ин мардум шаҳодат медиҳад. Зеро ин водӣ дорои ёдгориҳои мебошад, ки аз таърихи тӯлонии ин сарзамин ҳарф мезанад. Аз ҷумла, ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангии, ки дар ҳудуди шаҳр ва ноҳияҳои Панҷакент, Айни ва Масҷох ҷойгиранд, ба омӯзиши таърихи халқи тоҷик ёрӣ мерасонанд. Ба монанди осори асри санг, ки ба 50-25 ҳазор сол пеш аз мелод рост меояд¹ (бозёфтҳои чида-чидаи олотҳои сангин), асри биринҷӣ (Саразм ҳазорсолаи IV-III пеш аз мелод² ёдгории Зарча Халифа³ қабристони Дасти Қозӣ⁴ ва ғайра), қушқҳои то замони асрҳои миёна, ёдгориҳои аввали асри миёнагии Панҷакенти қадим,⁵ шаҳраки “Санҷаршоҳ”,⁶ Қалъаи кӯҳи Муғ,⁷ Гардани Ҳисорак,⁸ Ҳисорак⁹ ва ғайра, ёдгориҳои меъмории макбараи Хоҷа Муҳаммади Башоро дар деҳаи Мазори Шариф,¹⁰ Мадрасаи Олими Додхоҳ¹¹ дар маркази шаҳри кунунии Панҷакент ва осори санъати меъмории – меҳроби мунаққашӣ д. Искандари н. Айни¹² ва ғайра.

Ёдгориҳои номбурда дар тӯли 100 соли охир мавриди таҳқиқи олимони ва бостоншиносони хориҷиву ватанӣ қарор гирифта буданд. Натиҷаи тадқиқотҳои онҳо дар садҳо нашрияҳо, дар асарҳои илмӣ ҷой доранд, ки мо имрӯз аз онҳо ба тариқи назариявӣ истифода мебарем.

Дар солҳои Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз сиёсати пешгирифтаи ҳукумати Тоҷикистон ин ҳифз, омӯзиш ва истифодаи ёдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ мебошад. Зеро арҷгузори ба арзишҳои миллӣ- таърихӣ ин пасдоштани мероси гузаштаи аҷдоди худ аст. Бесабаб нест, ки дар моддаи 44-и Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст: “Ҳифзи табиат, ёдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ вазифаи ҳар як

¹ Беленицкий А.М., Распопова В.И. Древний Пинджикент. – Душанбе, 1971.-32с.

² Исаков А.И. Саразм к вопросу становления раннеземледельческой культуры Зеравшанской долины. Раскопки 1977-1987. – Душанбе. Даниш, 1991.- 156 с.

³ Бобомуллоев С. Верховые Зеравшана (во II тысячелетии до н.э) / отв. Ред. Д.и.н. А.Исаков. – Душанбе 1998. 210 с.

⁴ Исаков А.И., Потемкина Г.М. Могильник племен эпохи бронзы в Таджикистане. // СА, №1, 1989, с. 145-149.

⁵ Якубовский А.Ю. Итоги работ Согдийско-таджикской археологической экспедиции в 1946-1947 гг. // МИА №15. Изд. АН СССР, 1950, с. 8-9.

⁶ Курбанов Ш.Ф. Отчет о работах Восточно-Согдийской археологической экспедиции на годиче Санджар-Шах // АРТ вып.

⁷ Фафуров Б. Тоҷикон, к.1 Таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна. – Душанбе: Ирфон. 1983.

⁸ Якубов Ю. Дворец Гардани Хисор и его разное дерево // ПКНО 1973. – Москва: Наука, 1974, с. 163-172.

⁹ Ставицкий Б. Я. Ю. Якубов и др. Отчет о работах российско- таджикской экспедиции (РТАЭ) на верхнем Зеравшана в 1998 году. //АРТ вып. XXVII. –Душанбе 2000, с. 59-70.

¹⁰ Белицкий Л, с. Об одном малоизвестном памятнике таджикского зодчества 88 МИА, №66. – Москва: Наука, 1959, с. 325-357.

¹¹ Чалолов З. Асрори мадрасаи Олим Додхоҳ. – Панҷакент, 2010.

¹² Шарипов А.Меҳроби Искодари ноҳияи Айни. Мероси ниҶгон №.- Душанбе 2001.

шахс аст”. Аз ин сарчашма гирифта қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи берун баровардан ва дохил кардани сарватҳои фарҳангӣ”, “Дар бораи ҳифз ва истифодаи объектҳои мероси таърихӣ фарҳангӣ” ва ғайра мавриди амал қарор гирифтаанд.

Дар ин давра қормандон ва бостоншиносон АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон – Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А.Дониш дар ҳамкорӣ бо олимони хориҷӣ, аз ҷумла олимони Федератсияи Россия, Франция, Италия ва ғайра ба бисёр муваффақиятҳо ноил гаштанд, ки дар водии Зарафшон низ тадқиқотҳо гузаронида мешаванд.

Ҳоло бо иҷозатномаҳои мақомоти ваколатдори ёдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ – Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ёдгориҳои бостонии кишвар қорҳои тадқиқотӣ идома дорад ва бо пайдоиши ёдгориҳои саҳифаи таърихи халқи тоҷик ғанитар мегардад, ки ин гуна тадқиқотҳои бостоншиносӣ дар водии Зарафшон низ амалӣ гашта истодаанд.

Водии Зарафшон чун вожаҳои Осиёи Миёна яке аз қисмҳои зебоманзар ва таърихӣ фарҳангӣ ба шумор меравад ва дар арсаи таърих бо дигар водӣҳои минтақа ҳамҷавор мебошад.

Мувофиқи маълумотҳои илмӣ олимони Зарафшонро дар гузашта бо номҳои гуногун ёд мекарданд. Бо ин рамуз аҷдодони қадимаи тоҷикон –суғдиҳо Намич¹, юнониҳо Политемет² ном мебуданд.

Муаррих ва бостоншиносӣ варзидаи тоҷик Юсуфшоҳ Ёқубов чунин мешуморад: “Болооби Зарафшон дар сарчашмаҳои таърихӣ ва ҷуғрофӣ асрҳои миёна бо номи Бутамон машҳур аст” ва дар давоми фикри худ иброз меорад, ки Бутамон дар қатори бошишгоҳҳои қадимтарини инсонҳо меистад³. Зеро аз ин минтақаи таърихӣ бостоншиносон ёдгориҳоеро таҳқиқ кардад, бозёфтҳоеро ба даст оварданд, ки гуфтаҳои болоро тасдиқ мекунанд. Пас қайд кардан лозим аст, ки дар ин водӣ, ки барои шароити зиндагонии одамони мусоид аст ва иқлими континенталӣ дорад, дар қараёни ҳаёти дуру дарози инсонӣ суқунати инсонҳо вучуд дошта, то имрӯз қатъ нагаштааст.

Соҳилҳои чапу рости дарёи Зарафшон пур аз ёдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ буда, ёдгориҳои таҳқиқшудаи он аз давраҳои гуногуни таърихӣ шаҳодат медиҳанд. Дар ин хусус олимони – бостоншиносону муаррихон бисёр қорҳоеро ба сомони расонидаанд.

Бутамон ё худ Путтан дар сарчашмаҳои таърихӣ асрҳои миёна навишташуда ба он Мастҷоҳ, Фалғар, Яғноб, Киштӯд, Моғиён, Фароб дохил мешуданд.

Мувофиқи маълумотҳои суғдӣ қалъаи Абаргар Бутамон дар солҳои 713-722 ба давлати Панҷ ё панҷа ҳамроҳ қарда шуд. Дар асрҳои V-VIII деҳаҳои болооби Зарафшон хело ободу зебо буда, дар онҳо қорводорӣ зироатчиғӣ ва ҳунармандӣ тараққӣ қардааст. Минтақа аз асрҳои XII-XIII дар натиҷаи ташаққул ва вусъати забони дарӣ ва аз байн рафтани забони суғдӣ Бутамон ба номи Кӯҳистон ё худ Ғаристон ёдовар мешуд.⁴

Дар ибтидои асри XIII ҳангоми ҳуҷуми муғулҳо яке аз марказҳои аҳолинишини водии Зарафшон – Панҷакент қуллан қароб қардидааст. Мувофиқи сарчашмаҳо ва маълумотҳои илмӣ Панҷакенти нав дар ибтидои асри XIV дар мавзеи назди Қаволаи шаҳри муосири Панҷакент бунёд қардида бо мурури қормон ва нобасомониҳои даврон соқинони он ба шаҳри имрӯза омада масқан гирифтаанд.⁵

Ҳамин гуна ақидаҳои дар атрофи таърихи гузаштаи асримиёнагии болооби Зарафшон дар асарҳои илмӣ олимони хориҷиву ватанӣ дарҷ ёфтаанд.

¹ Исамиддинов М.Х., Согд. Древнейшие государство Кавказа и Средной Азии . – Москва 1985, с. 273

² Пьянков И.В. ООсиёи Миёна дар номаҳои бостон. – Душанбе: Ирфон 1991, с. 32.

³ Ёқубов Ю. Ёдгориҳои болооби Зарафшон. – Душанбе: Ирфон, 1977, с. 5.

⁴ Ёқубов Ю. Ёдгориҳои болооби Зарафшон. – Душанбе: Ирфон, 1977, с. 6.

⁵ Ёқубов Ю. //Мероси ниёгон, №9. – Душанбе, 2009, с. 123 // Археологическое исследование в верхнем Зарафшане, с. 122.

Таърихи омӯзиши ёдгориҳои бостонии Тоҷикистонро Б.А.Литвинский ба се давра чудо кардааст, ки сарғаҳи Зарафшон низ як қисми таркибии он аст. Давраи аввал солҳои 1917-1928. Давраи дуюм солҳои 1929-1939. Давраи сеюм аз соли 1946 то имрӯз.¹

Дар аксари адабиётҳои илмӣ-бостоншиносӣ чунин шуморида мешавад, ки омӯзиши бостоншиносии болооби Зарафшон танҳо баъди ёфт шудани ҳуҷҷати Суғди аз Кӯҳи Муғӣ н. Айнӣ дар с. 1932 оғоз ёфтааст. Аммо дар солҳои 40-уми асри XIX дар болооби Зарафшон экспедицияҳо гузаронида мешуд.

Дар бораи ин маълумотҳои ҳастанд, ки тавассути олимони пешниҳод шудаанд. Дар экспедицияҳои, ки баъди солҳои 40-уми асри XIX дар болооби Зарафшон гузаронида мешуд, аслан топографияҳои ҳарбӣ, сайёҳон ва муҳандисони кӯҳӣ ширкат меварзиданд. Аз 25-уми апрел то 27-уми июни соли 1870 дар ҳавзаи болооби Зарафшон Экспедицияи ҳарбии Искандарқул дар ҳайати татқиқотчиёни гуногунҷабҳа, чун А.А. Кун ва А.А. Федченко гузаронида шуд. Ба туфайли ин экспедиция бори нахуст маълумотҳои зиёди қимматноки физикиву географӣ, мардумшиносӣ (этнографӣ) ва таърихи кӯҳистони чамъоварӣ шуд.²

Ҳамин тариқ омӯзиши илмӣ-тадқиқотҳои мардумшиносиву таърихӣ, чуғрофи ву геологии тоинқилобӣ дар болооби Зарафшон гузаронида мешуд, ки ин бевосита ба омӯзиши минбаъдаи ин водӣ ёри худро мерасонид. Ва маълумотҳои, ки дар натиҷаи тадқиқотҳои чамъоварӣ мешуданд. Дар омӯзиши ояндаи водӣ ҳамчун сарчашма истифода мешуданд.

Дар миёнаҳои солҳои 20-уми асри гузашта экспедицияи илмӣ этнографӣ дар болооби Зарафшон бо роҳбарии М.С. Андреев ташкил карда шуд. Иштирокчиёни он маводҳои зиёд оиди этнографӣ, мероси маданӣ ва таърихии кӯҳистони Суғд чамъ овардаанд.³

Замоне, ки аз ягон масканҳои бозёфте пайдо мегардад ва мавриди омӯзиши олимони қарор мегирад ва олимони дар асоси омӯзиши худ дар қадом давра истифода шудани онро муайян мекунанд ва он шохиди асосии он давра гапшта, аз маданият, дину оин, касбу ҳунар ва аз машғулиятҳои меҳнатӣ шаҳодат медиҳанд. Ба монанди дастхатҳо, ашёҳои рӯзгор, олоти меҳнат, санъати деворанигорӣ, яроқу аслиҳа, дастгоҳҳои асбобсозӣ ва ғайра мебошанд.

Пас аз дарёфти ҳуҷҷатҳои суғди натиҷаи тадқиқотҳои олимони дар адабиётҳои илмӣ сабт мегардид. Муаррих ва олимони номи тоҷик академик Б.Ғафуров ба ин масъала ин тавр менигарад: “Соли 1932 катибаи суғди маҳз аз хоки худи Суғд ёфт шуд. Оре хати суғди аз худи Суғд баромада аз ин хабар дили қадом олим ба тапиш намеояд?”⁴

Бале ҳар он вақте, ки қизи нодире пайдо мешавад, олимониро ба ваҷд меоварад ва он сабаби эҳодӣ афкори нав, қорҳои тадқиқӣ ва китобҳои илмии онҳо мегардад.

Тақрибан моҳи сентябри соли 1933 як гурӯҳ олимони ба онҳо –Қалъаи Кӯҳи Муғ ташриф овардаанд. Пас аз бозиди қалъа ҳамон сол бо роҳбарии А.И. Василев ба кофтуқоби қалъа шурӯъ намуданд.

Омӯзиши минбаъдаи қалъаро идома медоданд ва натиҷаи онро дар адабиётҳои рӯзномаҳо интишор менамуданд. Ин омӯзиш мавҷудияти шаҳри асримиёнагии барвақтаи суғдро исбот ё худ тасдиқ менамуд, ки ин шаҳр Панҷакенти Қадим буд. Зеро ҳуҷҷатҳои, ки аз қалъаи номбурда ба даст омада буданд, чун шохиди аслии вақеъа, ба мавҷуд будани шаҳри қадимаи Панҷакент асос мегузошанд. Дар ин асос баъдтар шаҳрақҳои қадимаи асримиёнагии Суғдӣ тадқиқ шудаанд, ки дар радиёфи Панҷакенти

¹ Бобомуллоев С., Раззоқов А. Таърихи ҳафриёти ёдгориҳои бостоншиносии сарғаҳи Зарафшон // Хучанд, №12. – Хучанд: Ношир 2004, с. 11.

² Ёкубов Ю. // Мероси ниёгон, №9- Душанбӯе, 2009, с. 123.

³ Ҳамон ҷо.

⁴ Ғафуров Б.Тоҷикон, ҷ. 1, с. 348.

қадима аҳамияти қалон пайдо карданд. Омӯзиши Панҷакенти қадима ҳанӯз соли 1946 оғоз ёфта то имрӯз идома дорад.

Ҳарфиёти ин шаҳри қадима бо ташаббуси академики Б.Ғафуров, таҳти роҳбарии шарқшинос, академики АФ Тоҷикистон А.Ю. Якубовский оғоз ёфтааст.¹

Зарурияти омӯзиши димнаи Панҷакенти қадим боиси он шуд, ки А.Ю. Якубовский, беҳтарин археологҳову шарқшиносон, М.М. Бентович, меъмор В.Л. Воронина, сиккашинос (мунизмат) О.И. Смирнова ва чанде дигаронро ба инҷо тақлиф менамояд.

Бояд иброн намуд, ки кашфи ин ёдгори танҳо ба ҳуди он алоқаманд намуда, балки таҳкурсие буд барои омӯзиши дигар ёдгориҳои таъриҳӣ ва фарҳангии водии Зарафшон, аз ҷумла ёдгориҳои дар атрофи шаҳру деҳоти Панҷакент буда. Зеро маҳз дар давраи таҳқиқи шаҳри бостонии Панҷакент олимони сахмгузориҳои ин тадқиқот барои омӯзиш ва кашфи ёдгориҳои нав дар ҳавзаҳои дарёҳои Киштут, Моғиён соҳили рости дарёи Зарафшон тадқиқотҳои бостоншиносӣ мебуданд.

Аз соли 1946 то солҳои 80-ум дар соҳилҳои чап ва рости дарёи Зарафшон ёдгориҳои бостоншиносӣ зиёд ба қайд гирифта шуданд. Албатта кашфи зиёди ёдгориҳои водии Зарафшон, ки ин ёдгориҳо санаҳои гуногуни таърихро дар бар мегирад, сарчашмаҳои таърихи халқи тоҷикро муккамал мегардонанд. Дар кашфи ёдгориҳои болооби Зарафшон сахми арзандаи олимони тоҷикӣ рус назаррас аст.

Маҳз бо кӯшишу талоши олимони шинохта, шарқшиносону бостоншиносон дар ҳавзаҳои дарёҳои Киштуд (Хушкруд), Моғиён, соҳили рости дарёи Зарафшон омӯзиш ва кашфи ёдгориҳои нав гузаронида мешуд. Дар миқёси ҳуди водӣ бошад, асосан аз соли 1947 кашфиёт ва омӯзиши ёдгориҳо асос гирифта буд, зеро дар ин муддат ёдгориҳои ба қайд гирифта шуданд, ки ҳоло низ зери омӯзиши олимони қарор дорад. Маҳз дар соли 1948 аввалин бор аз ҷониби олим, шарқшиноси номӣ О.И. Смирнова ёдгориҳои асримиёнагии Ҳисораки ноҳияи Мастҷоҳ омӯхта ба қайд гирифта шуда буд. Ин гуна ба қайдгириҳои ёдгориҳои бостонӣ дар болооби Зарафшон аз ҷониби олимони ватаниву хориҷӣ, то имрӯз гузаронида мешавад.

Дар китоби “Тоҷикон”-и Бобочон Ғафуров ин масъала чунин зикр ёфтааст: Ба шарофати ҳафриёти чандинсолаи бостоншиносони шӯравӣ дар сарғаҳи Зарафшон ҳам бисёр бошишгоҳҳо ва қалъаҳо кашф ва тадқиқ гардидаанд.²

Ба қайдгирии ёдгориҳои аҳамияти басо муҳим дошта, қорҳои ояндаи тадқиқоти бостоншиносиро осонтар менамуд. То пайдоиш ё худ кашфи ёдгориҳои нодири аҳди энеолит ва биринҷӣ, яъне Саразм қорҳои бақайдгирӣ, омӯзиш ва тадқиқоти бостоншиносӣ идома меёфтанд. Соли 1976 сокини деҳаи Авазали – Ашуралӣ Тайлонов ҳангоми қор дар замини наздиҳавлигии худ табареро дарёфт мекунад, ки он табар оддӣ намуд, аз таърихи пурмочарои аҷдодони халқи тоҷик ҳикоят мекунад табар мавриди омӯзиш қарор гирифта, бо ташаббуси бостоншиноси варзидаи тоҷик Абдуллоҷон Исоқов соли 1977 омӯзиши бостоншиносӣ дар ин мавзӯ оғоз меёбад. Бояд иқро шуд, ки маҳз бо ташаббуси арзандаи ин олимони варзида заминҳои барои муаррифии ин ёдгори ба олимони фароҳам омад, зеро А.Исоқов тавонист бахшида ба Саразм ва маданияти кишоварзӣ конференсия ва симпозиумҳои байналхалқиро таъсис дода, беназирии ин ёдгориҳо ба оламиён исбот кунад. Ин буд, ки бо кӯшишу талоши бостоншиносони тоҷикӣ хориҷӣ ва дастгирии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Саразм ба феҳрасти умумиҷаҳонии мероси Ҷаҳон ворид гашт (31 июли соли 2010), Саразм баробари ёдгориҳои ноҷир ва паҷушишгоҳи илмӣ буданаш, мактабе буд барои донишҷӯён,

¹ Якубовский А.Ю. Итоги работ Согдийско-таджикской археологической экспедиции в 1946-1947 гг. // МИА, №15, 1950, с. 8.

² Ғафуров Б. Тоҷикон. Қ. 1, с. 362.

унвонҷӯён ва олимони соҳаҳои таърих, бостоншиносӣ, ки дар тадқиқотҳои чандинсолаи ин ёдгории ширкат варзидаанд.¹

Маҳз пас аз соҳибистиклолии Тоҷикистон омӯзиш, ҳифз ва истифодаи ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангӣ шакли дигар гирифт. Бо вучуди соҳибистиклолии Тоҷикистон дар солҳои аввали мустақилият ҷанги шаҳрвандӣ садди роҳи омӯзиши ёдгориҳои мамлакат мешуданд, ки ин ба омӯзиши илмӣ душвориҳо меоварад. Ба баста шудани созишномаи сулҳ ва ризоияти миллӣ дар кишвар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқро ба ояндаи созандагӣ ва суботкорӣ раҳнамо месохт.

Хушбахтона 21 сентябри соли 2000-ум бо қарори сарвари давлат Э.Ш.Раҳмон ёдгории 5500 солаи Саразм ҳамчун маркази ташаккулёбии маданияти кишоварзӣ, хунармандӣ ва шаҳрсозии тоҷикон мамнӯъгоҳи таърихиву бостоншиносӣ эълон гардид. Ин иқдоми нек ва хирадмандонаи сарвари мамлакат ҳар яки моро водор менамояд, ки аз тамаддуне, ки ҳанӯз дар ҳазорсолаи IV-III-и қабл аз мелод ба мо тоҷикони муосир мерос гузоштаанд, барҳабардорӣ намуда, дар ҳазорсолаи III-и мелодӣ аз паи боло бурдани эътибору нуфузи иқтисодиву фарҳангии Тоҷикистон бар миқёси олам бошем.²

Пешвои миллат дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии кишвар иброз доштанд, ки “дастовардҳои маданият моддии мардуми шарифи мо ба феҳристи умумичаҳонии ЮНЕСКО ворид гарданд ва нақши тамаддунсозии миллати тоҷикро минбаъд низ боло бардоранд”³.

Вобаста ба ин, вазоратҳои фарҳанг, маориф ва илм, Академияи илмҳо ва муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, ки бо ихтисосҳои таърих ва бостоншиносӣ мутахассис тайёр мекунанд, вазифадор карда мешаванд, ки қорҳои бостоншиносиро дар ёдгориҳои таърихиву фарҳангии мамлакат вусъат бахшанд ва ҷустуҷӯҳои илмиро дар ин мавзӯҳо мунтазам идома дода, ҷиҳати таъмири тармим, зиёд кардани нигоҳҳо ва ба тартиб даровардани онҳо чораҷӯӣ кунанд ва ёдгориҳои таърихиро бо мақсади ворид намудан ба феҳристи ёдгориҳои ҷаҳонӣ ба ЮНЕСКО пешниҳод намоянд.

“Ҳамчунин, мо бояд дар назди ёдгориҳои зикршуда инфрасохтори зарурӣ бунёд намоем ва мавзӯҳои таърихӣ Ҳулбук, Қӯлоб, Хӯҷанд, Балҷувон, Муғ, Ямҷун, Кангуртгут, Хушдилон (Торбулоқ), Карон, Тахти Сангин, Ҳочамашҳад, Саразм, Ачинатеппа, Панҷакенти қадим ва дигар ёдгориҳои таърихиву фарҳангиро пурра барқарор карда, онҳоро ба макони сайру саёҳат табдил диҳем”⁴.

Дар ин мулоқот Пешвои муаззами миллат пешниҳод намуданд, ки “дар робита ба ин, бо назардошти аҳамияти шаҳри қадимаи Саразм пешниҳод менамоям, ки соли 2020-ум 5500- солагии Саразми бостонӣ ҳамчун маркази ташаккули маданияти кишоварзӣ, хунармандӣ ва шаҳрсозии тоҷикон ҷашн гирифта шавад”⁵.

Хулоса дар асоси пешниҳоди Пешвои муаззами миллат ёдгориҳои асосии болооби дарёи Зарафшон эҳё гардид, ва конференсияи байналмиллалии ҷашнҳои ёдгориҳои таърихӣ дар он олимону муҳаққиқони зиёди ҷаҳонӣ муосир иштирок намуда, оиди маданияту тамаддуни миллати тоҷик ибрози ақида намуданд ва бо ҳамин бори дигар таъриху тамаддуни тоҷикро ба ҷаҳонӣён муаррифи намуданд.

30 -давраи камолоти истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аст, ки яке аз ин давраҳои камолот эҳё гардидани ёдгориҳои таърихӣю бостонии миллати тамаддунофарӣ тоҷик аст.

¹ Раззоков А. Саразми бостон. – Душанбе: Шаҳпар. 2011, с. 12.

² Ҳамон ҷо.

³ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 22 декабри соли 2017. // Ҷумҳурият, 23 декабри соли 2017.

⁴ Зиёён посдорони нангу номус ва ва равшангарони роҳи фардои миллатанд! / Суханронии Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо зиёёни мамлакат. 19 март соли 2018, шаҳри Душанбе. [www/http kmt.tj](http://www.kmt.tj)

⁵ Ҳамон ҷо.

Адабиётҳои истифодашуда.

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26 январи соли 2021. // Ҷумҳурият.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 22 декабри соли 2017. // Ҷумҳурият, 23 декабри соли 2017.
3. Зиёиён посдорони нангу номус ва равшангарони роҳи фардои миллатанд! / Суҳанронии Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯри бо зиёиёни мамлакат. 19 март соли 2018, шаҳри Душанбе. [www//http kmt.tj](http://www.kmt.tj)
4. Раҳмонов Э.Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. - Душанбе: Ирфон, 1999. - 240 с.
5. Ғафуров Б. Тоҷикон, к.1 Таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна. – Душанбе: Ирфон. 1983
6. Раззоқов А. Сарзми бостон. – Душанбе: Шаҳпар. 2011, с. 12.
7. Якубовский А.Ю. Итоги работ Согдийско-таджикской археологической экспедиции в 1946-1947 гг. // МИА, №15, 1950, с. 8. 8. Ёқубов Ю. // Мероси ниёгон, №9. – Душанбе, 2009, с. 123 // Археологическое исследование в верхнем Зерафшане, с. 122.
9. Бобомуллоев С., Раззоқов А. Таърихи ҳафрии ёдгориҳои бостоншиносии сарғаи Зарафшон // Хучанд, №12. – Хучанд: Ношир 2004, с. 11.
10. Ёқубов Ю. // Мероси ниёгон, №9- Душанбе, 2009, с. 123.
11. Курбанов Ш.Ф. Отчет о работах Восточно-Согдийской археологической экспедиции на годиче Санджар-Шах // АРТ вып.

Рухилова Фирӯза,

мудири фонди Осорхонаи ҷумҳурии таърихи кишваршиносии ба номи
А.Рӯдакӣ

САРАЗМИ ҚАДИМ АЗ НИГОҲИ БОСТОНШИНОСИНИ ХОРИҶӢ

Сугд – сарзамини қabilaҳои ориёинаҷод буда, дар давраи неолит, энеолит ва биринҷӣ, яъне дар тули ҳазорсолаҳои пеш аз мелод дар ҳавзаи дарёҳои Зарафшон, Сирдарё ва Кашкадарё, ки кӯҳҳои сарбафалаккашидаи Помиру Олой ва Тяншан қомат афрохтаанд арзи вучуд кардааст. Тамаддуни Сугд дар таърихи инсоният бебаҳо буда, дар асоси қabilaҳои аҳди қадими кишоварзии Саразми қадим ва дигар ёдгориҳои ҳанӯз кашф нагардидаи водии Зарафшон инкишоф ёфтааст. Дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик донишмандон ва таърихшиносони зиёде хизматҳои арзанда намудаанд. Маҳз хизмати бебаҳои ин олимону донишмандон буд, ки тоҷикон аз таърихи пурғановати худ бархурдонанд ва бо гузаштаи хеш ифтихор менамоянд. Бозёфт шудани маркази маданияти аҳди қадимаи кишоварзии Саразм дар водии Зарафшон аз ҷониби устод А. Исоқӣ барои мардуми тоҷик саҳифаи нави таърихро кушод. А. Исоқӣ солҳои тӯлонӣ дар тадқиқотҳои ёдгориҳои дигар саҳми худро гузоштанд.

А. Исоқӣ бо дастгирии собиқ сарвари Пажӯҳишгоҳи таърихи бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А. Дониши Академияи Илми Ҷумҳурии Тоҷикистон устод Б. Искандаров ва бо пешниҳоди устоди хеш А. М. Белинитский аз соли 1972 сар карда рӯ ба тадқиқотҳои бостоншиносии қалъаву кӯшкҳои аҳди антиқаву аввали аримиенагии водии Зарафшонро оварда буд. Дар натиҷа А. Исоқӣ якҷанд ёдгориҳои аҳди кӯшонӣ ва сугдиёро омӯхта ба онҳо равшанӣ андохт. (Неъматов Н.Н.)

Ба ҳамагон маъум аст, ки аввалин бозёфти Саразм табар – тешаи биринҷӣ мебошад, ки аз тарафи истиқоматкунандаи деҳаи Авазалии ҷамоати Саразм А. Тайлонов пайдо карда шудааст.

Аз тобистони соли 1977 тадқиқотҳои бостоншиносии ёдгории Саразм оғоз гардид. Директори собиқи Ипститути таърихи маданияти моддии Академияи фанҳои СССР Массон В. М. яке аз беҳтарин маслиҳатгари А.Исҳоқӣ буд. Чунон ки аз маҳзаҳо бармеояд, соли 1982 дар шаҳри Душанбе анҷумани байналхалқии Шӯравияю Фаронса дар мавзӯи «Маданияти қадимаи Бохтар» баргузор гардид. Дар ин анҷуман бостоншиносони варзидаи Россия ва Осиёи Марказӣ роҷеъ ба маланияти қадимаи Бохтару бохтариён ва сахми онҳо дар ташаккуди маданияти башарӣ мубодилаи афкор намуданд. Маърузаи илмӣ нахустмуҳаққи ёдгории Саразм А. Исҳоқӣ дар мавзӯи «Омӯзиши ёдгории қадимаи кишоварзии Саразм дар водии Зарафшон» дар анҷумани мазкур ҳамчун навиди тозае аз таърихи халқи тоҷик буд. Дар ин анҷумани мазкур 8 нафар бостоншиносони фаронсавӣ иштирок карда буданд. Ҳангоми танафуси кории анҷуман роҳбари бостоншиносони Маркази тадқиқотҳои илмӣ Фаронса, профессор Ж. К. Гарден бо А. Исҳоқӣ ҳамсухбат шуда пешниҳод намуд, ки гурӯҳи ӯ солҳои зиёд омӯзиши ёдгориҳои аҳди қадими кишоварзии марзҳои Авғонистон, Эрон, Балучистон машғуланд ва метавонанд дар ёдгории Саразм корҳои тадқиқотӣ баранд. Пас аз мулоқот бо собиқ Президенти АУ Тоҷикистон – устод М. Осимӣ тарафҳо барои омода намудани шартномаи ҳамкории муштарак дар ёдгории Саразм рухсат гирифтанд.

Тобистони соли 1984 нахустин экспедитсияи байналхалқии Тоҷикистону Фаранса дар Саразм ҳафриётро оғоз намуданд.

Таи 10 сол то соли 1994 як зумра одимони Фаранса Р.Безенвал (сарвари гурӯҳ), Анрипол Франкфорт, Лионе Бертил, Мишел Казанова, Сосброн Фабиан, Жон Десс, Фил Рокс, Мариакеш дар ҷабҳаҳои гуногуни ҳаёти моддию маданияти Саразм корҳои тадқиқотӣ-илмӣ бурданд. Бояд қайд кард, ки онҳо мушоҳидаҳои оиди ҳолати меъморӣ, деворҳо, хиштҳо, бо қадом сабаб харобшавии онҳоро санҷида, бо маърузаҳои илмӣ баромадҳо намуданд. Бояд қайд кард, бостоншиносони фаронсавӣ дар омӯхтани шаҳрҳои қадимаи аҳди кишоварзӣ таҷрибаи калон доранд ва дар Саразм то ба ҳол тадқиқотҳо бурда истодаанд.

Инчунин дар тадқиқоти ёдгории Саразми ховаршиносони варзидаи Донишгоҳи Ҳарварди Амрико профессор Карл Ламбер Карловский ва Филлип Кол ва дигар бостоншиносони ҷумҳуриямон, Руссия, Узбекистон, Қазоқистон ширкат варзидаанд. Ҳамин тавр Саразм бо ташабуси А.Исҳоқӣ ба яке аз марказҳои байналхалқӣ табдил ёфт. Бостоншиносони фаронсавӣ А.Франкфорт, Р.Безанвал, Лионе Бертил, ки солҳои зиёд дар ҳафриёти 7 тадқиқот гузарониданд ва муддати зистӣ саразмӣро дар ин мавзӯ 900-1000 сол ҳисобида ба он ақидаанд, ки ҳаёти маданӣ дар Саразми қадим нимаи дуюми ҳазораи III п. а. м. ба охир мерасад. Бостоншиноси амрикоӣ Карл Ламбер Карловский ва Филлип Кол ин санаро нисбатан қадимтар, яъне ба ибтидои ҳаз. IV - и п.а. м. мансуб донистанд. Дар солҳои 2000-2007 дар Саразм мутахассисони соҳаи ниғадошти ёдгориҳои аз гил сохташуда, бостоншиносони Маркази байналмиллалӣ омӯзиши меъморӣи КРАТЕР- и Энсаг Давид Гандро ва Франсуа Тиери тадқиқотҳо гузарониданд. Чунон ки аз ёддоштҳои А.Исҳоқӣ бармеояд, донишмандони бузург ба монанди Вероник Шилс -санъатшиноси Маркази миллии тадқиқоти илмӣ Фаронса, устоди Донишгоҳи Сорбон, Ю. А. Заднепровский-доктори илмҳои таърих (Санкт-Петербург), Ю. Ф. Буряков-доктори илми таърих (Ўзбекистон), Пол Бернар-мудири гурӯҳи археологӣи Маркази миллии тадқиқоти илмӣ Фаранса, Б. А. Литвинский-профессор, Ходими Хизматнишондодаи илми Тоҷикистон, Р. М. Мунчаев - муовини директори Пажӯҳишгоҳи археологӣи АУ ИҶШС (Москва) ва дигар олимону бостоншиносон аз Саразми қадим дидан намуда, фикру ақидаи худро оиди ин кашфиёт иброз намуданд. Ба ақидаи онҳо Саразм бузургтарин кашфиёти аср дар археологӣи Осиёи Миёна мебошад. Тавассути Саразм мегӯяд Академик Б.А.Литвинский мо фаҳмидем, ки минтақаи қадимтарин аз райони Ашқобод то

Панчакент тӯл мекашад. Бо шарофати Саразм, Панчакент ба ҳайати қадимтарини инсоният дохил мешавад. Дигар бостоншиносон ҳам аҳамияти ҷаҳонӣ доштани Саразми қадимро қайд намудаанд.

Дар айни ҳол бостоншиносони фарансавӣ бо бостоншиносони тоҷик ҳамкорӣ карда истода, олами наботот, минерадогия, ҳайвонотро омӯхта, дар маҷмӯъ ҳаматарафа тадқиқотҳо бурда истодаанд. Р.Безанвал, Ф. Бруне, В.Мутан, М. Казанова ва дигар бостоншиносон мақолаҳои илмӣ оиди бозёфтҳои Саразм ба монанди «Лочуварди Саразм», «Бозёфтҳои метали», «Бозёфтҳои археоботаникӣ», «Бозёфтҳои сангӣ» ва ғ. навишта дар маҷаллаҳои илмии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониш ва Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамасола чоп мешавад.

Баъди шомил гардидани Саразм ба феҳристи фарҳанги умумибашарии ЮНЕСКО ҳамкорӣ бо олимону бостоншиносони маркази тадқиқотҳои илмии Фаранса давом дорад. Роҳбарии ин тадқиқотро дар асоси шартномаи тарафайн аз ҷониби Тоҷикистон ходими калони илмӣ Абдурауф Раззоқов ва аз ҷониби Франция доктор Фредерик Бруне ба ӯҳда доранд.

Чунон,ки аз гуфтаҳои Ф.Бруне бармеояд дар илми бостоншиносӣ Саразмро деҳашаҳр номиданд,ки бо иншооти ҷамъиятӣ,кӯчаҳо,рустоҳои ҳунармандӣ ва маъбад иборат аст.Саразм ягона осори ҳамин давра аст,ки аз шаҳристон намояндагӣ мекунад.Саразмиёро аввалин барзгарон мегӯянд,яъне онҳо ҷаву гандум мекориданд,ба ҳунармандӣ машғул буданд. Водии Зарафшон пур аз захираҳои табиӣ буд ва онро берун аз минтақа содир мекарданд. Масалан дар Осиёи Миёна кони лочувард зиёд буд ва ҳатто дар ин давра «Роҳи лочувард» мавҷуд буд, ки баъдан ба рушди «Роҳи абрешим» асос гузошт.Осори қабри «Маликаи Саразм» шабеҳи маданияти Афанасевӣ-маданияти соҳили дарёи буда, мутааллиқи давраи знеолити миёна мебошад. Дар осори ин қабр мо ҳам ҳунармандӣ,маъдангудозӣ,маданияти кишоварзиро мебинем. Дини онҳо маздопарастӣ,яъне меҳрпарастӣ буда,нишонаҳои оташпарастӣ ба ҷашм мерасад.Тасвири шоҳ ва устухонҳои барзагов шояд ба урф ва парастии барзагов алоқаманд аст. Саразм ёдгории нодир аст,мегӯяд Ф.Бруне.Аз ин рӯ Юнеско онро ҳамчун осори арзишманди инсоният пазируфт.Бояд қайд кард,ки дар ин давра доду гирифт байни Байнаннаҳрайн,Шарқи наздик ва ҳиндуҳо вучуд дошт.Шаҳристон ба монанди Саразм то ҳол пайдо нашудааст. Умумиятҳо вомехӯранд ,ки аз алоқаҳои тичоратӣ ва фарҳангӣ сарчашма мегиранд. Саразм маркази маъдангудозӣ дар Осиёи Миёна мебошад,ки бозёфт шудани коллексияҳо бозгӯи он мебошад,мегӯяд бостоншинос Ф.Бруне.

Бояд қайд кард, ки аввалин мӯҳраҳои лочувардӣ дар шаҳраки қадимаи Меҳргар (Покистон) ёфт шудааст. Ҳазораи сеюм ин давраи коркарди лочувард аст. Дар Эрон ,Миср, Мезопотамия дар шакли мӯҳра ,гулдон ва ҳайкал,яъне дар намуди армуғонҳо тайёр мекарданд. Лочуварди Саразмро мо дар охири ҳазорсолаи IV ва аввали ҳазораи III мебинем. Конҳои зиёди лочувард дар Помир, дар Бадахшони Авғонистон, кӯҳҳои Чақай (Покистон, Балучистон) ёфт шудааст. Дар Саразми қадим 27 намуди коркарди лочувард ёфт шудааст. Истехсоли ин мӯҳраҳо аз ҷониби Безанвал,Тозӣ,Пелегран омӯхта шудааст.Чунон,ки бостоншинос Сарияниди қайд мекунад, дар аҳди биринҷӣ ёдгориҳои Эрон бахусус Шаҳри Сӯхта аз содирот ва воридоти лочувард бархурдор буданд. Саразмиён бошанд ҳамчун паҳнкунандагони лочуварду маҳсулоти маъданӣ (тилло,нукра,мис,кӯрғошим) дар олам шӯҳрат доштанд.

Чунон,ки тадқиқотҳо нишон медиҳанд дар Саразми қадим понздаҳ намуди маҳсулоти сангӣ ёфт шудааст.Дар натиҷаи омӯзиши маълум гардид, саразмиён бо роҳҳои гуногун, ки аз аҷдодонашон мерос монда буд,олотҳои сангӣ меофариданд.Ин олотиҳо дар дастгоҳҳои гуногун бо роҳҳои техникаи гуногун,масалан бо роҳи кӯфтанд,дам задан,дар кӯраҳо пухтан ва ғайраҳо истехсол мекарданд. Олотиҳои сангие, ки ёфт шудааст, бо нозукиҳо сохта шудааст ва ин аз ҳунари волои сангтарошони саразмӣ маълумот медиҳад.

Дар натиҷаи тадқиқотҳо зиёда аз 55000 адад устухон ёфт шудааст. Ин устухонҳои ҳайвонҳои гуногун ба монанди гов. оҳу, ҳуки ёбӣ, сағ мебошад. Дар бисёр устухонҳо паи бурриш дида мешавад, ки нишонаи дар рӯзгор мавриди истифода будани онҳо мебошад.

Бояд қайд кард, ки дар Саразми қадим зиёда аз 200 намунаҳои донаҳои меваҳои гуногун аз қабилӣ писта, бодом, зайтун, ангат, ва 12 намуди растаниҳо, растаниҳои донагӣ ба монанди лӯбиё, нахӯд ёфт шудааст. Дар Саразм тадқиқотҳо давом дорад. Ин тадқиқотҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ин давра ҳоҷагии кишлоқ чи гуна ба роҳ монда шуда буд.

Дар солҳои наздик он бозёфтҳои нави ки дар Саразм ёфт шуда дар лабораторияҳо аз нав барқарор карда шуда истодааст. Ин барқароркуниҳо аз ҷониби мутахассисони фарансавӣ ва тоҷикистонӣ идома дорад. Дар натиҷаи ин барқароркуниҳо мо умедворем, ки боз оиди дигар ҷабҳаҳои ҳаёти маданияву маишии Саразм маълумотҳо ба даст меорем.

Чунон, ки аз гуфтаҳои бостоншинос Сарианидӣ бармеояд, Саразм омезиш ва тақомилӣ чандин маданиятҳо, аз қабилӣ деҳшаҳрҳои Олтинтеппаи Туркманистони ҷанубӣ, Мундигаки Авғонистон, Яхтеппа ва Шаҳри Сӯхтаи Эрон, Хараппӣ дар Ҳиндустон, Меҳргари Балучистон, буд. Бузургии мавқею мақоми ёдгории Саразми қадим дар байни ёдгориҳои аҳди қадимаи кишоварзии Шарқи Миёна дар ҳамин аст. Дар Саразм қовишҳои бостонӣ давом дорад. Мо бо боварии қомил метавонем гуфт, ки шаҳраки Саразм саҳифаҳои нави таърихи халқи тоҷикро ифшо менамояд.

Ба мо маълум аст, кимоҳи сентябри соли 2020 бо ибтиқори Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 5500 солагии Саразми қадимро ҷашн мегирем. Мо боварии қомил дорем, ки мардуми тоҷик ин ҷашнро бо як шукӯҳу шаҳомат пешвоз мегиранд ва мо ба ҷаҳониён мардуми қадим ва бофарҳанг будани худро исбот менамоем.

Сафаров С. С.,

устоди кафедраи математика ва информатика

Сангинов Шӯҳрат,

магистранти ихтисоси Информатика. физикаи ДОТП

НАЗАРИЯИ РУШДИ БАРНОМАСОЗИИ ФУНКЦИОНАЛӢ

***Калидвожаҳо:** барномасозии функционалӣ, лямда, липс, парадигма, концептуализатсия, барномасозии модулӣ, системаҳои компютерӣ ва барномасозии объективӣ. Мақола бо мақсади рушди минбаъдаи барномасозии функционалӣ ва дар амал татбиқ намудани он иштиро гардидааст. Муаллиф то дараҷае тавонистаст, ки ба рушди минбаъдаи барномасозии функционалӣ назарияҳо пешниҳод намояд. Мафҳум ва таърифиҳои ҷойдодашударо аз нуқтаи назари олимони соҳа омӯхта ҳулосаи худро пешниҳод кардааст.*

То ба ҳол, парадигмаҳои барномасозиро, ки мо онро ҳамчун мавзӯи омӯзишии қарор додем ва баррасӣ мекунем, аз ҷониби дигар ҳамчун дар адабиётҳои илмӣ "иловаҳои муфид нисбат ба барномасозии ҳатмӣ" қабул шудааст. Масалан, аллақай қайд карда шуд, ки барномасозии параллелӣ дар робита бо ҳамкориҳои баъзе ҳисобкунакҳои абстраксии ҳамзамон амалкунанда барномасозӣ мебошад ва дар бораи модели ҳисоббарорие, ки унсурҳои алоҳидаи ин система дар он асос ёфтаанд, тақрибан чизе гуфта нашудааст. Мо дар бораи забоне, ки дар он коркарди паёмҳо барои объектҳо тавсиф карда мешавад, чизе нагуфтем (ба истиснои он ки дар ин забонҳо

амалиёти асосӣ фиристодани паём аст). Барномасозии функционалӣ яке аз ҷойгузинҳои муносибати императивӣ мебошад.

Дар барномасозии ҳатмӣ алгоритмҳо тавсифи амалҳои пайдарпай иҷрошаванда мебошанд. Дар ин ҷо мафҳуми "қадами ҳозираи иҷро" (яъне вақт) ва "ҳолати ҷорӣ" мавҷуд аст, ки бо гузашти вақт тағир меёбад.

Дар барномасозии функционалӣ ягон мафҳуми вақт вучуд надорад. Барномаҳо ибораҳо мебошанд, иҷрои барномаҳо аз арзёбии ин ибораҳо иборат аст. Қариб ҳамаи математикҳо, бидуни он, бо барномасозии функционалӣ машғуланд, масалан, тавсиф мекунад, ки арзиши мутлақи адади воқеии ихтиёрӣ ба чӣ баробар аст¹.

Барномасозии императивӣ ба мошини Тюринг-Пост, дастгоҳи компютери абстрактӣ, ки дар ибтидои давраи алгоритмӣ барои тавсифи алгоритмҳо пешниҳод шудааст, асос ёфтааст. Барномасозии функционалӣ ба формализм асос ёфтааст, ки аз нуқтаи назари математикӣ табиитар аст.

Натиҷаи баҳодиҳии истифодаи функсияи пешакӣ ба далелҳо арзиши функсияи пешакӣ дар он "нуқта" хоҳад буд². Натиҷаи татбиқи абстраксияи лямбда ба далел ивазкунии далел дар ифода - "бадан" -и абстраксияи лямбда мебошад³. Худи абстрактҳои лямбда низ ифода мебошанд ва аз ин рӯ метавонанд далелҳо бошанд.

Мо аллақай дар таҳқиқи мақола дидем, ки абстраксияҳои лямбда танҳо як далел доранд. Дар айни замон, функсияҳо ба маънои анъанавӣ набояд ягона бошанд. Намоишҳои функсияҳои бисёрҷониба бо ду роҳ ба даст оварда мешаванд:

1.) Бо далел ҳамчун як қорт муносибат кунед. Масалан, мо метавонем фаҳмем, ки чӣ тавр

```
.apply = lambda (f, x) -> ( f x ) end apply = lambda y -> ( ( first y ) ( second y ) ) end
```

2.) Дарк мекунем, ки маҷмӯи функсияҳои ҳисобшавандаи $X * Y \rightarrow Z$ бешубҳа як ба як ба маҷмӯи функсияҳои ҳисобшавандаи $X \rightarrow (Y \rightarrow Z)$ дохил карда шудаанд. Ҳамин тавр `.apply = lambda f -> lambda x -> (f x) end end`

Вақте ки мо аз гузоштани қавс дар атрофи татбиқи функсияҳо ба далелҳо хаста мешавем, мо метавонем амалиёти татбиқи функсияро эълон кунем (ки ҳангоми навиштан онро тарк мекунем, тавре ки дар математика анъанавӣ нест, ки аломати зарбро ба таври возеҳ нанависем) чап-ассотсиативӣ, яъне фаҳмидани қайдҳои шакли $f x$ ҳамчун $((f x))$ ё). Ин созишномаи анъанавӣ аст, бинобар ин мо ягон "стандарт" -ро вайрон намекунем.

Ҳисобкунии тозаи лямбдаи Черч имкон медиҳад, ки танҳо бо номҳо, абстраксияҳои лямбда аз як далел ва истифодаи ибораҳо ба ибораҳо гузаранд. Маълум мешавад, ки ин истилоҳоро барои тавсифи доимии "пешакӣ" (рақамҳо ва ғ.), Сохторҳои додаҳо (рӯйхатҳо, корбарҳо ...), булӣ ва шоҳаҳо истифода бурдан мумкин аст. Гузашта аз ин, дар ҳисоби холиси лямбда, шумо метавонед бе ифодаҳои таҳассусӣ қор кунед ва аз ин рӯ, бидуни истифодаи номи функсия дар бадани функсия рекурсияро баён кунед. Баъзе моделҳои барномасозии таҷрибавии функционалӣ имкон медиҳанд, ки аз ҳама гуна номҳо даст кашанд. Мо метавонем дар бораи ин бештар дар адабиёти махсус, масалан, дар китоби Филд ва Харрисон "Барномасозии функционалӣ" ҳамчун мавзӯи алоҳида ё дар шакли қори курсӣ ва ё дар шакли рисолаи димломию магистрӣ мавод омода намоем.

Барномасозии функционалӣ дорои ду хосияти намоёни зерин мебошад:

1.) Татбиқшаванда: барнома ифодаест, ки аз истифодаи функсияҳо ба далелҳо иборат аст.

¹ К.С. Ахметов. История возникновения функциональных языков 2000 год.

² Қуртаков Қ.Ш., Наврӯзов С.Т. Асосҳои информатика ва барномасозии дар забони BASIC – MSX: Воситаи таълим – Душанбе 1993.195с.

³ М. Муллоҷонов, К. Тухлиев, М. Файзиев. Асосҳои барномасозии Visual Basic (вазони таълим). - Хуҷанд: Нури маърифат, 2008с. – 84 саҳ

2.) Мутобиксозӣ: азбаски на танҳо барнома, балки ҳама гуна объекти барнома (ба таври бехтарин) ифода аст, мо метавонем ба осонӣ аз қолаб объектҳои нави барномаро ҳамчун арзиши ифодаҳои мувофиқ тавлид кунед (истифодаи функсияро ба параметрҳои намуна татбиқ кунем).

Мутобиксозӣ дар чунин самти барномасозӣ, ба монанди барномасозии умумӣ, ғаёлона истифода мешавад. Вазифаи асосии дар ин самт ҳалшуда ташкили китобхонаҳои универсалӣ мебошад, ки ба ҳалли зервазифаҳои зуд - зуд дучоршуда равона карда шудаанд:

чараён додани вуруди натиҷа;

- ҳамкориҳои байни барномаҳои бо забонҳои гуногун навишта ва бо
- тафсилоти семантикаи гуногун;
- китобхонаҳои равшанӣ универсалӣ).

Ин самтҳо дар STL - китобхонаи стандартии қолибҳо (контейнерҳо) -и забони C ++, инчунин дар татбиқи платформаи .NET аз ҷониби Microsoft хеле равшан нишон дода шудаанд. Аксар вақт дар сӯҳбатҳо дар бораи манфиатҳои барномасозии функционалӣ мо чунин суханонро мешунавем: "Бузургтарин мутахассисони забони функционалӣ Ҳаскел айни замон дар Microsoft Research кор мекунанд."

Барои таъмини дурустии намудҳои барномаҳо, системаҳои махсуси махсус ба забонҳои функционалӣ ворид карда мешаванд, ки ба дастгирии мутобиксозӣ нигаронида шудаанд. Одатан, тарҷумонҳои забонҳои функционалӣ метавонанд бидуни эълумияи ягон намуди намудҳо мустақилона намудҳои ибораҳоро муайян кунанд. Ҳамин тавр, функсия як навъ хоҳад дошт ва функсияи татбиқе, ки мо аллакай баррасӣ карда истодаем, як намуд аст, ки дар он ҳама "миқдори умумичаҳонӣ" -ро барои намудҳо нишон медиҳанд ва X ва Y тағирёбанда мебошанд

```
add = lambda x -> lambda y -> x+y end endnumber -> number -> numberany(X).any(Y).(X->Y)->X->Y
```

Бояд қайд кард, ки азбаски тартиби баҳогузори ба зер ифодаҳо аҳамият надорад¹ (азбаски барномаи функционалӣ «ҳолат» надорад), барномасозии функционалӣ метавонад табиатан дар платформаҳои амалӣ карда шавад, ки параллелизмро дастгирӣ мекунанд. "Моделҳои ришта" -и барномасозии функционалӣ, ки мо метавонем онро дар Филд ва Харрисон низ хонем, ин табиист, ки барномаҳои функционалӣ дар робита бо системаҳои равшанҳои мутақобила ба ҳисоб мераванд.

Барномасозии функционалӣ, ба монанди дигар моделҳои барномасозии "ғайриимперативӣ", одатан барои ҳалли масъалаҳои истифода мешавад, ки аз ҷиҳати амалиётҳои пайдарпай таҳия кардан душвор аст. Қариб ҳамаи вазифаҳои марбут ба зехни сунӣ ба ин категория дохил мешаванд.

Дар байни онҳо вазифаҳои шинохтани намуна, муошират бо корбар бо забони табиӣ, татбиқи системаҳои экспертӣ, исботи теоремаи автоматикунонидашуда, ҳисобҳои рамзӣ бояд қайд карда шаванд. Ин вазифаҳо аз барномарезии анъанавии амалӣ хеле дуранд, аз ин рӯ дар барномаҳои информатика ба онҳо аҳамияти кам дода мешавад.

Адабиёт:

1. А. Гончаров. Свойства функциональных языков "Питер", С-Пб, 2002.
2. Гаёров Ҳ. Боқиев У. VBA дар Ms Excel (Дастури методӣ) – Хучанд 2008
3. К.С. Ахметов. История возникновения функциональных языков 2000 год.
4. Комилов Ф. Шараров Д. Информатикаи тадбиқӣ - Душанбе 2010

¹ М. Муллоҷонов, Қ. Тухлиев, М. Файзиев. Асосҳои программасозии Visual Basic (васоити таълим). - Хучанд: Нури маърифат, 2008с. – 84 саҳ

5. Қосимов Исмоил, Одинаев Раҳим, Мирзоев Саидаъло. Асосҳои информатика ва технологияи компютерӣ - Душанбе 2006
6. Қуртаков Қ.Ш., Наврӯзов С.Т. Асосҳои информатика ва барномасозии дар забони BASIC – MSX: Воситаи таълим – Душанбе 1993.195с.
7. Л. Стерлинг, Э. Шапиро «Искусство программирования на языке Пролог». М: Мир 1990г.
8. М. Муллоҷонов, Қ. Тухлиев, М. Файзиев. Асосҳои программасозии Visual Basic (васоити таълим). - Хучанд: Нури маърифат, 2008с. – 84 сах.
9. М. Юнусӣ. Элементҳои информатика барои ҳама – Душанбе 2007
10. Назаров А. П. Алгоритмосозии ва барномасозии дар забони Бейсик – Душанбе соли 2009
11. Хушвахтов Ш. Сафаров С. Забони барномасозии Visual Basic – Панҷакент 2011с.
12. Шокиров Ф. Самеев М. Шамсиев А. Асосҳои технологияҳои иттилоотии муосир – Хучанд 2005

Савриддинова Ф.Р.,

студентка 2 курса Навоинского государственного педагогического института

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ.

***Аннотация.** В статье рассмотрены личностные качества педагога и психология педагогической деятельности, исследуются педагогические компетенции, необходимые для осуществления профессиональной деятельности педагога. Отмечена важность и актуальность проблемы в контексте подготовки высококвалифицированных кадров, способных отвечать на новые профессиональные вызовы и взаимодействовать с широким кругом специалистов по всему миру. Особое внимание уделяется важности взаимоотношений учителя и ученика.*

***Ключевые слова:** психология педагогической деятельности, любовь к детям, взаимоотношения учителя и учащегося, педагогические способности, педагогическое мастерство, индивидуальный стиль педагога.*

Педагогическая деятельность-это воспитывающее и обучающее воздействие учителя на ученика, направленное на его личностное, интеллектуальное и деятельностное развитие, одновременно выступающее как основа саморазвития и самовоспитания и самосовершенствования [1].

Педагог должен обладать рядом необходимых качеств, такими как: коммуникабельность, хорошие речевые способности, спокойствие, уравновешенность, наблюдательность, гуманность, чуткость, воображение и организаторские возможности и многие другие. Это только короткий список тех качеств, которыми необходимо владеть учителю. Конечно, одним из самых важных качеств педагога - это саморазвитие и самосовершенствование, так как главные качества учителя- это не врожденные, а приобретенные. Например, коммуникабельность- необходимое социально-психологическое качество любого человека, работающего в коллективе с людьми. Ведь налаживание контакта ученика и учителя происходит в первую очередь через речь. Педагогу необходимо повышать не только свои речевые навыки, но и психологические методы успешного воздействия на учащегося с педагогическими целями.

Главным и неотъемлемым требованием к педагогу является любовь к детям, а значит понимание их нрава и душевных порывов. Главной задачей педагога должна

состоять не в том, чему научить, а как научить. Поняв и познав душу ребёнка, можно достичь огромных высот в обучении и стать поистине талантливым педагогом, за которым будут идти юные ребята. Ведь именно перед учителем стоит большая задача в обучении и воспитании детей. Именно он проводит большую часть времени с ребёнком и целенаправленно занимается им, так как другие взрослые, включая родителей, большую часть времени заняты своими профессиональными и домашними делами. И на воспитание, что уже говорить об обучении, практически не остаётся времени. К сожалению, всё чаще встречается, что ребёнок не хочет идти в школу, не любит учиться, может прогуливать уроки, отвлекаться на гаджеты или находить внимание и интерес в плохих компаниях. И причина зачастую состоит в психологической атмосфере коллектива и его главного «вожатого»-педагога. Поэтому так важно быть влюблённым в своё «великое» дело, в детей. Педагогу необходимо постоянно работать над собой, повышать свои профессиональные навыки, учиться умению находить контакт с ребёнком, постоянно уделяя каждому ученику внимание, интересоваться его жизнью, увлечениями, познавать характер и поведение. Учителю необходимо развивать свою артистичность. Возможно, в классе с авторитарным педагогом будет дисциплина, но учащиеся с таким учителем учатся врать, извиваться. Их мотивация будет направлена не на познание нового и необходимого, а на обучение изворотливости. Поэтому педагог должен быть мягким, чутким, но при этом чётко расставлять границы дозволенного. Чтобы учащийся стремился к знаниям и к развитию, любил учиться, сам педагог должен быть индивидуальной и независимой личностью.

Как мы уже упоминали, немаловажным является мотивация ученика в обучении. Оценивание играет немаловажную роль в становлении мотивации в учебном процессе. Задачи оценивания, как нам известно, заключаются в результате обратной связи между учеником и учителем, а также в регулировании системы образования. На сегодняшний день традиционная система оценивания носит устарелый характер. Это и необъективность оценивания, личное (субъективное) отношение учителя к ученику, учитель уже изначально складывает определённое мнение о возможностях того или иного ученика. Кроме того, данная система оценивания вызывает привыкание учащихся, в процессе которого часть группы определённо готовится к тому или иному виду контроля, а другая часть списывает. Таким образом, учащийся получает оценку за конкретно выполненное задание. По результатам исследований тревожность, вызванная возможным некорректным оцениванием со стороны учителя, является одним из факторов снижения мотивации и желания учащихся к изучению предметов. Следовательно, учитель должен выбирать альтернативные способы оценивания, которые бы не сводились к оценке его личностных качеств, вызывая тем самым неуверенность в себе и своих знаниях, что влечёт за собой списывание, лень и апатию в учёбе.

Творчество также является неотъемлемой частью психологического аспекта в педагогической деятельности. Практически все исследователи, занимающиеся изучением педагогической деятельности, сводятся к мнению, что результативность деятельности педагога зависит от наличия потребности в творчестве. Причём именно творчество оказывается ведущим аспектом в обеспечении готовности к воспитательной деятельности. Творчество оказывает мотивирующее обеспечение деятельности учителя, тем самым вовлекая в этот процесс учащихся. Только создав некую атмосферу творческой лаборатории, в которой каждый ученик является составляющим компонентом единой целостной системы, он будет ощущать себя важным и нужным и тогда он включится в процесс, активизируется и повысится результативность обучения. Также в творческом процессе раскрываются характер и истинные желания и способности каждого учащегося. Задача учителя уловить и правильно направить каждого ученика.

Сегодня педагогическая деятельность требует изобретательности от учителя, необходимость выходить за рамки обычного, искать и находить новые методы

обучения. Это обязательно повысит качество занятий и сделает учеников вовлечёнными в обучение. Понимание психологического настроения и состояния учеников, учитель может уйти от плана конспекта, вовремя адаптироваться, возможно, пошутить или рассказать интересную историю, а может обсудить важную новость и спросить мнение учеников. Это укрепит доверительные отношения между педагогом и учащимися и повысит внимание к уроку.

Если позволить, педагогическая деятельность отнимает очень много времени, что сказывается негативно на психологическом и физическом состоянии учителя. Кроме обучения и воспитания учащихся, у учителя имеется документация, проверка тетрадей, составление конспекта и подготовка к урокам. Поэтому очень важно балансировать между работой и личной жизнью. Необходимо обозначить время для дополнительной работы, не выходя за рамки, резко прекращать и посвящать время себе и своей семье. Тогда работа станет любимым занятием и только тогда можно достичь больших успехов. Юмор на уроках разбавит порой скучную атмосферу преподавания, сделает урок интересным и оригинальным. Учитель не должен бояться показаться смешным, ярким, как в одежде, так и внутри. Дети любят и хотят видеть учителя в хорошем настроении и с удовольствием пошутят с ним. Чем больше радости будет на уроке, тем успешней будет карьера педагога.

Вне самообразования идея личностного и профессионального развития учителя неосуществима. Самообразование современного педагога залог успешного учебного процесса. Самообразование и работа над собой повышает значимость в первую очередь перед собой. Поэтому необходимо постоянно развиваться, находить интересные занятия, новые идеи и воплощать их в жизни. Полезным будет участвовать в различных конкурсах, можно вместе с учащимися, что сблизит вас и принесёт новое веяние в вашу жизнь. К тому же стремительный рост прогресса отражается вначале на учениках и формирует их мироощущение. Педагогу необходимо идти в ногу со временем, и чтобы понимать ученика, нужно быть в курсе событий и интересоваться нововведениями. Всё это подталкивает сознательно стремиться повышать профессиональную компетенцию и быть способным и готовым к действиям в новых социокультурных условиях.

В заключении хотелось бы сказать о важности индивидуальности педагога. Индивидуальный стиль педагогической деятельности и педагога в целом – это неотъемная часть составляющего педагогического процесса и профессионализма. Одарённый, творческий человек – это всегда индивидуальность. Только индивидуальность способствует воспитанию такой творческой и интересной личности. Если педагог не будет развивать свою индивидуальность и быть свободным и открытым, прежде всего с самим собой, то он этого никогда не увидит в своём окружении среди учащихся. Чем больше среди педагогов окажется разнообразных и интересных личностей, тем больше они обучат и воспитают личностей, которые будут обладать множеством разных и полезных индивидуальных качеств.

Индивидуальный стиль преподавания проявляется в характере, индивидуальном темпе, в выборе методов обучения и средств воспитания, в стиле общения, в манере поведения, в темпераментности.

Индивидуальный стиль педагогической деятельности – это внимание на свои индивидуальные особенности при выборе тех или иных средств и приёмов в преподавании. Поэтому при распространении передового педагогического опыта всегда возникает задача возможностей его адаптации к личности другого учителя, и здесь главным моментом является свободная, творческая, индивидуальная переработка этого опыта.

Список использованной литературы:

1. Аникеева Н.П. Психологический климат в коллективе. М., 1989-стр.84

2. Гацаева Р.Г., Логинова Ю.А., Бельгисова Е.А.Петрова Н.В. Самообразование современного педагога залог успешного учебного процесса. С-П.,2018
3. Маркова А.К. Психология труда учителя. М.,1983

Сафаров С. С.,
устоди кафедраи математика ва информатикаи ДОТП
Назаров Б. Д.,
магистранти ихтисоси Информатика. физикаи ДОТП

НАЗАРИЯИ РУШДИ БАРНОМАСОЗИИ ФУНКЦИОНАЛӢ

***Калидвожаҳо:** скрипт, андроид, YouTube, хотира, ҳуруфчинии динамикӣ, табиати универсалии забон ва барномасозӣ. Дар мақола таснифи барномавӣ ва техникӣ забони барномасозии Python бо назардошти дастовардҳои муосири саноати барномасозӣ таҳқиқ гардидааст. Қайд намудан зарур аст, ки аз ибтидоӣ пайдоиши забони скриптҳои Python алтернативаи он ба рушди минбаъдаи технологияи информатсионӣ равона гардидааст.*

Таърихи офариниш. Рушди забони Python дар охири солҳои 80 аз ҷониби Гвидо ван Россум дар ширкати CWI - и Голландия оғоз ёфта буд. Системаи оператсионии тақсимшудаи Amoeba забони скрипти васеъро талаб мекард ва Гвидо ҳангоми истироҳати худ ба навиштани Python шурӯъ карда, баъзе имкониятҳои аз забони ABC - ро ба худ гирифтааст. Дар моҳи феврари соли 1991, Гвидо матни манбаъро дар гурӯҳи навигарҳои alt.sources нашр кард. Аз ибтидо Python ҳамчун забони ба объект нигаронидашуда таҳия шуда буд.

Номи забон умуман аз намудҳои хазандагон нест. Муаллиф ин забонро ба номи ситоми машҳури Бритониёи Кабири Монти Питон дар соли 1970 ном бурдааст. Аммо, номи забон ҳанӯз ҳам бештар бо мор алоқаманд аст аз интиқол - нишонаҳои файл дар KDE ё Microsoft Windows ва ҳатто эмблема дар вебсайти python.org (то нашри версияи 2.5) каллаҳои морро тасвир мекунад¹. Рушди забон тибқи раванди дақиқи танзимшудаи таҳия, муҳокима, интиҳоб ва татбиқи ҳуҷҷатҳои PEP (English Python Enhancement Proposal) - пешниҳодҳо оид ба таҳияи Python сурат мегирад.

Декабри соли 2008, пас аз санҷишҳои тӯлонӣ, версияи якуми Python 3000 (ё Python 3.0, инчунин бо ихтисораи Py3k истифода мешавад) баромад. Python 3000 бисёр камбудии меъмориро бартараф мекунад ва ҳангоми нигоҳ доштани мутобиқат бо версияҳои кӯҳнаи Python то ҳади имкон бартараф намудааст.

Таъсири забонҳои дигар. Зоҳиран нисбатан дертар ба Python бисёр забонҳои барномасозӣ таъсир карданд:

- ✓ ABC - ишораҳо барои гурӯҳбандии операторҳо, структураҳои маълумотӣ(харита) (Python воқеан ҳамчун кӯшиши ислоҳи хатогиҳои тарроҳии ABC сохта шудааст);
- ✓ Modula-3 - бастаҳо, модулҳо бо истифода аз else бо try and except, бо номи аргументҳои функционалӣ² (ба ин таъсири Common Lisp низ таъсир мерасонад);
- ✓ C, C ++ - баъзе сохторҳои синтаксисӣ (тавре ки худи Гвидо ван Россум

¹ Златопольский Д.М. Основы программирования на языке Python. – М.: ДМК Пресс, 2017. – 284 с.

² Лутц М. Изучаем Python, 4-е издание. – Пер. с англ. – СПб.: Символ-Плюс, 2011. – 1280 с

менависад - вай пайвастатарин сохторхоро аз С истифода кардааст то душмани С-барномасозонро ба Python ба вучуд наорад);

- ✓ Smalltalk - барномасозии ба объект нигаронидашуда;
- ✓ Лисп - баъзе хусусиятҳои барномасозии функционалӣ (лямбда, харита, кохиш, филтр ва ғайра);
- ✓ Fortran - иловагӣҳои массив, арифметикаи мураккаб;
- ✓ Миранда - рӯйхати ибораҳо¹;
- ✓ Java - сабти модулҳо, воҳиди тестӣ, xml.sax китобхонаи стандартӣ, мубодилаи ниҳой ва ба истиснои ҳолатҳои истисноӣ, истифодаи @ барои ороишгарон;

Суръати баланди рушд. Дар муқоиса бо забонҳои С, С ++ ва Java, тартиб додашуда аст, Python ҳосилнокии таҳиягаронро ба таври назаррас баланд мебардорад². Сарфайи вақт дар таҳияи рамзи Python одатан аз се як ҳисса ё ҳатто панҷаки рамзи муодили С ++ ё Java мебошад. Ин маънои онро дорад, ки вурди рамзи клавиатура камтар, вақти ислоҳот камтар ва саъйи нигоҳдорӣ камтар мешавад.

Таҳвили барномаҳо. Аксари барномаҳои Python дар ҳама платформаҳои асосӣ бетағйир кор мекунанд. Гузаронидани код аз Linux ба Windows одатан масъалаи оддии нусхабардории файлҳои барнома аз як мошин ба мошини дигар аст. Гузашта аз ин, Python барои сохтани интерфейси графикии сайёр, барномаҳои дастрасӣ ба пойгоҳи додаҳо, веб-барномаҳо ва бисёр намудҳои дигари барнома имкониятҳои зиёд фароҳам меорад. Ҳатто интерфейси системаҳои оператсионӣ, аз ҷумла тарзи корбурди барномаҳо ва коркарди директория дар Python ба тариқи сайёр амалӣ карда мешаванд.

Дастгирии китобхонаҳо. Python бо шумораи зиёди функсияҳои қаблан сохташуда ва сайёр, ки ҳамчун китобхонаи стандартӣ маъруфанд, оварда мешавад. Китобхонаи мазкур имкониятҳои зиёдеро, ки дар барномаҳои замиравӣ заруранд, аз ҷустуҷӯи матн аз рӯи намуна то вазифаҳои шабакавӣ фароҳам меорад³. Ғайр аз он, Python ҳам бо китобхонаҳои худ ва ҳам дар китобхонаҳои тарафи сеюм васеъ аст. Рушди ҷониби сеюм аз абзорҳои сохтани вебсайт, барномасозии математика, дастрасии силсилавии порт, рушди бозӣ ва ғайра иборат аст. Масалан, тавсеаи NumPy ҳамчун эквиваленти озод ва пурқудрати системаи барномасозии математикии Matlab ба фуруш бароварда мешавад.

Ҳамгирӣ кардани ҷузъҳо. Скриптҳои Python ба шарофати механизмҳои гуногуни ҳамгирӣ метавонанд бо қисмҳои дигари барнома ба осонӣ ҳамкорӣ кунанд. Ин ҳамгирӣ ба мо имкон медиҳад, ки Python -ро барои фармоиш ва васеъ кардани маҳсулоти нармафзори худ истифода барем. Имрӯз, рамзи барнома дар Python қобилияти даъват кардани функсияҳоро аз китобхонаҳои С / С ++ дорад, аз барномаҳои дар С / С ++ навишташуда бо ҷузъҳои нармафзор дар Java ҳамгирӣ мекунад ва бо платформаҳо аз қабилҳои .COM, .NET ва тавассути портал ё шабакаи силсилавӣ бо истифода аз протоколҳо ба монанди SOAP, XML-RPC ва CORBA муошират кунанд.

Замимаҳои Python на танҳо аз ҷониби корбарони инфиродӣ истифода мешаванд, балки онро ширкатҳо барои сохтани маҳсулоте истифода мебаранд, ки арзиши воқеӣ тавлид мекунанд. Барои намуна:

- ✓ Google Python -ро дар системаи ҷустуҷӯии худ васеъ истифода мебарад ва барои кори офарндаи Python пардохт мекунад.
- ✓ Хидмати мубодилаи видеоии YouTube асосан дар Python татбиқ карда мешавад.

¹ Лутц М. Изучаем Python, 4-е издание. – Пер. с англ. – СПб.: Символ-Плюс, 2011. – 1280 с

² Гэддис Т. Начинаем программировать на Python. – 4-е изд.: Пер. с англ. – СПб.: БХВ-Петербург, 2019. – 768 с

³ Гэддис Т. Начинаем программировать на Python. – 4-е изд.: Пер. с англ. – СПб.: БХВ-Петербург, 2019. – 768 с

- ✓ Барномаи маъмултарини мубодилаи файлҳои BitTorrent ба ҳамсол ба Python навишта шудааст.
- ✓ Шабакаи маъмули веб-сайти App Engine-и Google Python -ро ҳамчун забони барномасозии барномавӣ истифода мебаранд.
- ✓ «Ширкатҳои мисли EVE Online ва Massively Multiplayer Online Game (MMOG) дар рушди худ Python-ро васеъ истифода мебаранд.
- ✓ Системаи тавоноии моделсозии сеандоза ва эҷоди аниматсияи Maya интерфeyси идоракунии скриптҳоро дар Python дастгирӣ мекунад.
- ✓ “Ширкатҳои ба монанди Intel, Cisco, Hewlett-Packard, Seagate, Qualcomm ва IBM барои санҷиши сахтафзорҳои худ Python -ро истифода мебаранд.
- ✓ “Ширкатҳои ба монанди Industrial Light & Magic, Pixar ва дигарон Python-ро дар истехсоли филми аниматсионии худ истифода мебаранд.
- ✓ “JPMorgan Chase, UBS, Getco ва Citadel Python-ро барои пешгӯии бозорҳои молиявӣ истифода мебаранд.
- ✓ “NASA, Los Alamos, Fermilab, JPL ва дигарон Python -ро барои ҳисоббарории илмӣ истифода мебаранд.
- ✓ iRobot Python-ро барои таҳияи дастгоҳҳои роботи тичорӣ истифода мекунад.
- ✓ ESRI Python-ро ҳамчун воситаи танзими маҳсулоти маъмулии нармафзори иттилоотии ҷуғрофӣ барои қонеъ кардани ниёзҳои қорбари охир истифода мебаранд.
- ✓ NSA Python -ро барои рамзгузори ва таҳлили иктишофӣ истифода мебаранд.
- ✓ Татбиқи сервери почтаи IronProt зиёда аз 1 миллион сатри рамзи Python -ро истифода мебаранд.
- ✓ Лоихаи One Laptop Per Child (OLPC) интерфeyси қорбар ва модели қорбарии худро дар Python месозад.

Табиати универсалии забон имкон медиҳад, ки он дар соҳаҳои гуногун татбиқ карда шавад. Дар асл, мо метавонем бо эътимоди муайяне бигӯем, ки Python-ро бо ин ё он роҳ аз ҷониби қариб ҳар як ташкилоти ба қадри қофӣ қалон, ки бо таҳияи нармафзор машғуланд, ҳам барои ҳалли масъалаҳои тактиқии кӯтоҳмуддат ва ҳам барои таҳияи лоихаҳои дарозмуддати стратегӣ истифода мебаранд.

Функсия. Дар робита ба функсия, Python-ро метавон гибриди номид. Воситаҳои он байни забонҳои скриптҳои анъанавӣ (ба монанди Tcl, Scheme ва Perl) ва забонҳои барномасозӣ (ба монанди C, C++ ва Java) дохил мешаванд¹. Python соддагӣ ва осонии забони дастнавис ва қудратеро, ки одатан дар тартиб додани забонҳо мавҷуд аст, таъмин мекунад. Аз имкониятҳои забонҳои дигари скриптӣ бартарӣ дошта, ин комбинатсия Python-ро воситаи мувофиқ барои таҳияи лоихаҳои қалон мегардонад.

Ҳуруфчинии динамикӣ. Худи Python намудҳои объектҳои дар барнома истифодашавандаро назорат мекунад, аз ин рӯ ба рамзи барнома навиштани декларатсияҳои дароз ва мураккаб лозим нест. Дар асл, Python мафҳуми типро тамоман надорад ва ба эълони тағирёбандаҳо ниёз надорад². Азбаски коди Python бо намудҳои додаҳо маҳдуд намешавад, он метавонад ба таври худкор як қатор объектҳоро идора кунад.

Идоракунии худкори хотира. Python ба таври худкор хотираҳоро барои объектҳо ҷудо мекунад ва дар ҳолати зарурӣ набудани объектҳо онро ("чамъоварии партовҳо") озод мекунад. Аксари ашёҳо метавонанд изи хотирашонро афзоиш ё коҳиш диҳанд.

¹ Гэддис Т. Начинаем программировать на Python. – 4-е изд.: Пер. с англ. – СПб.: БХВ-Петербург, 2019. – 768 с

² Златопольский Д.М. Основы программирования на языке Python. – М.: ДМК Пресс, 2017. – 284 с.

Барномасозии модуль. Барои сохтани системаҳои калон, Python хусусиятҳои ба монанди модульҳо, дарсҳо ва истисноҳои фароҳам меорад. Онҳо ба мо имкон медиҳанд, ки системаро ба ҷузъҳои тақсим кунед, ООР-ро барои эҷоди коди барномавии тақрибан истифода барем ва рӯйдодҳо ва ҳақиқати пайдошударо шево идора кунем.

Адабиёт:

1. Гэддис Т. Начинаем программировать на Python. – 4-е изд.: Пер. с англ. – СПб.: БХВ-Петербург, 2019. – 768 с.
2. Доусон М. Програмуем на Python. – СПб.: Питер, 2014. – 416 с.
3. Златопольский Д.М. Основы программирования на языке Python. – М.: ДМК Пресс, 2017. – 284 с.
4. Лутц М. Изучаем Python, 4-е издание. – Пер. с англ. – СПб.: Символ-Плюс, 2011. – 1280 с.
5. Лутц М. Программирование на Python, том I, 4-е издание. – Пер. с англ. – СПб.: Символ-Плюс, 2011. – 992 с.
6. Лутц М. Программирование на Python, том II, 4-е издание. – Пер. с англ. – СПб.: Символ-Плюс, 2011. – 992 с.
7. Лучано Рамальо Python. К вершинам мастерства. – М.: ДМК Пресс, 2016. – 768 с.
8. Любанович Билл Простой Python. Современный стиль программирования. – СПб.: Питер, 2016. – 480 с.: – (Серия «Бестселлеры O'Reilly»).
9. Пилгрим Марк. Погружение в Python 3 (Dive into Python 3 на русском)
10. Прохоренко Н.А. Самое необходимое. — СПб.: БХВ-Петербург, 2011. — 416 с.
11. Прохоренко Н.А. Python 3 и PyQt. Разработка приложений. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012. – 704 с.
12. Рейтц К., Шлюссер Т. Автостопом по Python. – СПб.: Питер, 2017. – 336 с.: ил. – (Серия «Бестселлеры O'Reilly»).
13. Свейгарт, Эл. Автоматизация рутинных задач с помощью Python: практическое руководство для начинающих. Пер. с англ. — М.: Вильямс, 2016. – 592 с.

Саидов Ғайрат Абдуғаниевич,

омӯзгори калони кафедраи математика – информатикаи ДОТП

АСОСҲОИ ПСИХОЛОҒИ – ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ КАСБИИ МЕТОДИИ ДОНИШЧҶҒН ДАР ТАЪЛИМИ ПЛАНИМЕТРИЯ

Моҳияти тайёр кардани мутахассисони салоҳиятдор дар системаи маорифи ҷумҳурии мо аз фароҳам овардани шароити иборат аст, ки ба худмуайянкунӣ, худтанзимкунӣ, худшиносии донишчҷҒн мусоидат мекунад аз худкунии муносибатҳо, дониш ва инчунин ба донишчҷҒн имкон медиҳад, ки роҳи инфиродии омӯзиширо интихоб кунанд. Дар робита ба ин, дар доираи таҳсилоти олии касбӣ проблемаи ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии муаллими математикаи оянда бо сатҳи кофӣ дониш ва малақаҳои математикӣ ва методӣ, ки асоси салоҳияти касбӣ ва методии донишчҷҒни донишгоҳи омӯзгорӣ ба вучуд меояд.

Таҳлили мундариҷаи таълимӣ, касбию методии омӯзгори ояндаи математикаи донишгоҳи омӯзгорӣ ва алаҳусус дурнамои рушди он дар ояндаи наздик ба мо имкон медиҳад, ки нақши технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсиониро дар ташаккули касбӣ ва салоҳияти методии донишчҷҒн дар амал бештар тадбиқ намоем.

Дар адабиёти педагогӣ, то ба имрӯз, дар тафсири мафҳумҳои пешбар - салоҳият ва салоҳиятҳо ихтилофи муайяне пайдо кардан мумкин аст. Барои мушаххас кардани мафҳумҳои асосӣ ба адабиёти истинодӣ ва омӯзгорӣ мувоҷиҳат кунем.

Дар назария ва амалияи психологӣ ва педагогӣ муносибати фаҳмиши мафҳумҳои «салоҳият» ва «салоҳиятноӣ» гуногун аст. Мафҳумҳои "салоҳият" ва "салоҳиятноӣ" номуайян тафсир карда мешаванд. То ба наздикӣ на дар луғатҳои фалсафӣ, на психологӣ ва на дар луғатҳои мукамал ва мухтасари педагогӣ тафсири истилоҳоти "салоҳият" ва "салоҳиятноӣ" ёфт нашудааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки салоҳияти мухтасар хангоми омӯзиши мушкilot дар шароити муносири психологӣ ва педагогӣ аҳамият пайдо мекунад.

Дар кишварҳои аврупоӣ мафҳуми «салоҳиятҳо» -ро нахустин бор Р.Бояцис истифода кардааст [1, с.102], ки онро ҳамчун қобилияти хоси фард муайян мекунад. Он ба рафторе оварда мерасонад, ки талаботи касбиро дар доираи параметрҳои муҳити ташкилӣ қонеъ мекунад ва дар навбати худ натиҷаҳои дилхоҳ медиҳад. Баъдтар, пешниҳод карда шуд, ки салоҳият ҳамчун хусусияти вобаста ба самараноӣ ва сифати фаъолияти касбӣ ва нақшавӣ вобаста аст.

Концепсияи рушди салоҳияти идоракунӣ дар Британияи Кабир, ки дар охири асри 20 дар он ҷо таҳия шуда буд, фаъолона таҳия карда мешавад, ду намуди равиши ба салоҳият асосёфта:

- функционалӣ ва таҳлилӣ, ки таҳлили ўҳдадорихои мансабиро дар бар мегирад: корманд воқеан чӣ кор мекунад ва ба ӯ фармон дода шудааст;

- ба шахс нигаронидашуда, ки сохтани хусусиятҳои психологӣи шахсро таъмин мекунад.

Салоҳият дар соҳаи таълим натиҷаи чудонашавандаи ҳамкориҳои ҷузъҳо мебошад:

- ҳавасмандгардонӣ, ки бо мавҷудияти тавачҷӯҳи амиқ ба намуди муайяни фаъолият, мавҷудияти маъноҳои шахсӣ барои ҳалли масъалаи муайян ифода меёбад;

- ҳадаф, ки бо қобилияти сохтани ҳадафҳои воқеии шахсӣ, тарҳрезии нақшаҳо, лоиҳаҳо, ташаккул додани амалҳои муайян ва амалҳо барои ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ алоқаманд аст;

- самтгирӣ, ки баҳисобгирии фаъолиятро таъмин менамояд;

- функционалӣ, ки истифодаи дониш, малака, усулҳои фаъолият, саводнокии иттилоотиро ҳамчун асос барои ташаккули имконоти худ барои амал, қабули қарорҳо дар бар мегирад;

назорат, ки аз ченакҳои возеҳи мавҷудаи раванди фаъолият ва натиҷаҳои он, тақмили амалҳо мувофиқи ҳадаф иборат аст;

- арзёбӣ, дорои робита бо инспексия ва баҳои мувофиқ.

Салоҳият маҷмӯи сифатҳои ба ҳам алоқамандро (дониш, малака, маҳорат, усулҳои фаъолият) дар бар мегирад, ки нисбат ба доираи муайяни ашё ва равандҳо муқаррар карда шудаанд ва барои фаъолияти босифати истехсолӣ нисбат ба онҳо заруранд.

Дар намуди умумӣ «салоҳият» - ро чунин маънидод кардан мумкин аст:

- ниёзҳои иҷтимоӣ бо кӯмаки он омодагии донишҷӯён муайян карда мешавад, ки бидуни он саводноӣ дар раванди фаъолияти минбаъда ғайриимкон аст;

- Концепсияи ҳамачонибаи ҳамгирӣ, ки бо хоҳиши татбиқи малака ва дониш аз ҷониби шахсе тавсиф мешавад, ки барои ҳалли намудҳои гуногуни мушкilot истифода мешавад.

Салоҳият ба қобилияти қорӣ - маҷмӯи усулҳо - амалҳо асос ёфтааст, ки аз қобилияти истифода бурдани донишҳои худ дар амал иборатанд.

И.Б. Котова, Э.Н. Шиянов чунин мешуморад, ки мафҳуми салоҳияти касбӣ ва методии омӯзгор ягонагии омодагии назариявӣ ва амалии ўро дар сохтори чудонашавандаи шахсият ифода мекунад ва маҳорати касбии ўро тавсиф мекунад. Дар айни замон, И.Б. Котова ва Э.Н. Шиянов салоҳияти касбиро аз дигар шахсони инфиродӣ шартан чудо мекунад: онҳо азхудкунии донишро (чамъоварии фонди иттилоотӣ) на он қадар мақсадро худ шартӣ зарурии рушди "дониш дар амал", яъне малака ва маҳорат мешуморанд, меъёри асосии омодагии касбӣ.

Аз ин рӯ, дар таҳқиқот зарур аст, ки ин истилоҳҳо аз нуқтаи назари истифодаи онҳо дар назария ва методикаи таълими касбӣ таҳлил карда шаванд. Мо таҳлили концепсияи мавриди баҳсро аз омӯзиши тафсири лингвистии он оғоз кардем.

Ҳамин тавр, мафҳуми "салоҳият" (лотинии *competentia*, аз *Competo* - якҷоя ноил шудан, ба даст овардан, мулоқот кардан, мувофиқат кардан) дар луғат ҳамчун "доштани донише, ки ба шумо имкон медиҳад, ки чизеро ҳукм кунед", "огоҳӣ, салоҳият", "ваколат, ҳуқуқҳои пурра" ... Қариб ҳамаи тартибдиҳандагони луғатҳо категорияҳои «салоҳият» ва «салоҳиятнокиро» -ро фарқ мекунанд.

Калимаи англисии "компетенсия" ба тахассус, қобилият, маҳорат ва салоҳият мансуб аст.

Мафҳуми салоҳият «нисбат ба мафҳуми дониш ё малака ё маҳорат васеътар аст, онҳоро дар бар мегирад», бо вучуди ин, «ин мафҳуми доираи гуногуни маъноӣ мебошад. Мафҳуми «салоҳият» на танҳо чузъҳои маърифатӣ ва амалиётӣ - технологӣ, балки инчунин ҳавасмандгардонӣ, ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва рафториро дар бар мегирад» [3, с. 43].

Аз ин ҷиҳат, равиши салоҳиятноки ҳамчун яке аз самтҳои асосии ислоҳоти таҳсилоти муосир "бояд барои низоми ватании таҳсилоти олиии касбӣ бениҳоят муфид эътироф карда шавад" [2, с. 42], азбаски «самти асосии навсозии таҳсилоти касбӣ дар ҷаҳони муосир дарёфти роҳҳои таъмини мавқеи фаъол дар раванди таълим, мусоидат ба ташаккули таҷрибаи биниши ягонаи системавии фаъолияти касбӣ, амали системавӣ дар он мебошад, ҳалли салоҳиятдори масъалаҳо ва вазифаҳои нав» [4, с. ... 35].

Дар бахшҳои гуногуни донишҳои психологӣ ва педагогӣ истилоҳи «салоҳият» аз мавқеъҳои гуногун тафсир карда мешавад.

Дар психология нуқтаи назар ҳукмфармост, ки мафҳуми «салоҳият» дониш, малака, маҳорат ва инчунин роҳҳои иҷроӣ фаъолиятро дар бар Мо ба ҳулосае омадем, ки дар шароити парадигмаи муосири таълимӣ ташаккули салоҳияти касбии методии донишҷӯён дар таълими планиметрӣ имкон медиҳад:

- омӯختани салоҳияти методологӣ дар мантиқи баррасии ҳамаи чузъҳои он;

- ба раванди ташаккули салоҳияти методологӣ равияи амалӣ диҳад ва онро дар раванди таълим бо дарназардошти хусусиятҳои соҳаи математика амалӣ намояд, муайян кардани омилҳои ташаккул ва рушди салоҳияти методологӣ дар шароити фаъолияти маърифатии истехсолӣ, ки барои ба даст овардани маҳсулоти босифати таълимӣ равона шудааст, моҳияти он иборат аст:

а) дар таҳия ва таъини стратегияҳои инфиродии таълими математика дар донишгоҳ (яъне дар ташаккули услуби инфиродии таълим);

б) ҳангоми азхудкунии усулҳои мустақилона ба даст овардани дониш, малака ва малака;

в) дар таҳияи асосҳои методологии технологияҳои нави иттилоотии таълимӣ, ки боиси тағирёбии муносибати "муаллим - донишҷӯ" мешаванд ва ба шумо имкон медиҳанд, ки ба сатҳи муайяни ташаккулёбии оптималии касбӣ расед;

г) дар ташкили чунин муҳити таълимӣ, ки дар он дар асоси фаъолияти эҷодӣ ба донишҷӯён интихоби интихоб ҳангоми қабули стратегияи инфиродии таълим дода мешавад;

д) дар ташаккули салоҳияти методологӣ дар асоси робитаҳои байнисоҳавӣ, ки ба донишҷӯ барои аз мавқеи ягонаи назариявӣ дарк намудани маводи васеи таҷрибавӣ кӯмак мекунад.

Адабиётҳои истифодашуда:

1. Компетентный менеджер: Модель эффективной раблты, Издательство: Нирро.1982,352с.
2. Селевко Г. Компетентности и их классификация // Народное образование. – 2004. – № 4. – С. 42.
3. Соснин Н. Компетентностный подход: проблемы освоения // Высшее образование в России. – 2007. – № 6. – С.42-45.
4. Карманов А.А. «Ключевые компетенции» // Образование. Карьера. Общество. – 2005. – № 3(9). – С. 35
5. Абдулина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе педагогического общения. – М.: Просвещение, 1984. – 146 с.
6. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1980. – 335 с.
7. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. М.: Фонд за экономическую грамотность, 1995 – 296 с.
8. Адольф В.А. Формирование профессиональной компетентности будущего учителя // Педагогика.– 1998. – № 1. – С. 72-75.

Сафаров С. С.,
устоди кафедраи математика ва информатикаи ДОТП
Хафизов Ч. Б.,
магистранти ихтисоси информатика- физикаи ДОТП

КОНСЕПСИЯИ ТАЪЛИМИ ВОРТУАЛӢ ВА УНСУРҲОИ ОН

***Калидвожаҳо:** воқеияти вертуалӣ, таҳсилоти вертуалӣ, лабараторияи вертуалӣ, инструкцияи вертуалӣ. Мақолаи мазкур бо мақсади муайян намудани таъсири модели таълимии воқеияти виртуалӣ дар таҳсилот ба қобилият ва инкишофи тафаккур, малака ва муносибати илмии шахс таҳия шудааст. Муҳити виртуалии омӯзиши ҳамчун муҳити компютерӣ муайян карда мешавад ва он як низоми нисбатан кушодааст, ки ба шиширокчиён имкон медиҳад, ки бо раванди таълим ҳамкорӣ ва мулоқот кунанд ва дастрасии онҳоро ба доираи васеи захираҳо таъмин кунанд.*

Дар замоне, ки мо умр ба сар мебарем, татбиқ ва рушди амалии технологияи информатсионӣ дар саноати таълим хос аст. Татбиқи амалии технологияи информатсионӣ дар омӯзиш, имконоти зиёди фарогирии доираи муайяни масъалаҳоро доро буда, дар фазои маҷозӣ бе маҳдудияти фазо ва вақт дастрас мебошад. Ташкил ва истифодаи лабараторияҳои виртуалӣ дар таълим навоарии асри нав буда, дар худ як қатор функцияҳои омӯзиширо доро мебошад, ки барои тағйир ва шаклгирии раванди таълим хизмат мерасонад. Ҳамзамон, рушди технологияҳои муосири иттилоотӣ зарурияти аз нав дида баромадани сохторҳо ва хосиятҳои муҳити таълимии виртуалиро ба вучуд меорад. Рушди системаҳои нави таълимӣ, ба он оварда мерасонад, ки асоси муҳити муассири пурсамари таълим бояд технологияи моделсозии математикӣ ва компютерӣ бошад. Бо вучуди ин, аксари муҳаққиқони муосири технологияҳои муҳити

омӯзиши виртуалӣ розӣ ҳастанд, ки манбаъҳои асосии рушди чунин технологияҳо ба системаи таълим равона карда шудаанд[6,с.15].

Мақолаи мазкур бо мақсади муайян намудани таъсири модели таълимии воқеияти виртуалӣ дар таҳсилот ба қобилият ва инкишофи тафаккур, малака ва муносибати илмӣ шахс таҳия шудааст. Дар мақола воқеияти виртуалӣ, таҳсилоти виртуалӣ, лабораторияи виртуалӣ, инструкцияи виртуалӣ ва аҳамияти муҳити илмӣ виртуалӣ дида баромада шудааст, ки зарурияти истифодаи фазои таълими виртуалиро дар таълими илм нишон медиҳад.

Дар таҳқиқ масъалаҳои зерин баррасӣ карда шудаанд:

- Воқеияти виртуалӣ, муҳити виртуалӣ ва омӯзиши виртуалӣ;
- Хусусиятҳо ва маҳдудиятҳои системаи омӯзиши виртуалӣ;
- Имкониятҳои муҳити омӯзиши виртуалӣ;
- Лабораторияи виртуалӣ;

Дар тӯли даҳсолаи охир, технологияи информатсионӣ ва коммуникатсионӣ муҳарриқи пешбарандаи соҳои таҳсилот ва дигар соҳаҳо гардид. Ин феномени нав мебошад, ки таҳияи технологияҳои таълим ва воситаҳои проектор, радио, телевизион, компютер ва ғайра ба муҳити омӯзиши таълим ворид шудаанд. Чанбаъҳо ва захираҳои илмӣ тавассути технологияи информатсионӣ кафш гардида, расонаи он дар истифодаи телекоммуникатсия омавӣ гардид. Омӯхтани илм, бешубҳа, бо технология, ҳам аз ҷиҳати маърифатӣ ва ҳам дар амалия алоқаманд аст. Соҳаҳои омӯзиши электронӣ гуногунанд, аз ҷумла лабораторияи виртуалии илмӣ, ки омили асосии омӯхтани электронии амалиро таъмин менамояд ва такмил додани мубодилаи иттилоот тавассути як анбори марказонидашудаи Интернет барои маводи таълимӣ, метавонад мавод барои дарси машқҳо, мисолҳои таърихӣ, инчунин машқҳои лабораторӣ, нармафзор, дастурҳо ва ғайраро дар бар гирад.

Воқеияти виртуалӣ як технологияест, ки вуруди ҳиссиётро аз ҷаҳони воқеӣ ба воситаи вурудкунии сенсорӣ, ки тавассути моделсозии компютерӣ сохта шудааст, иваз мекунад. Ба воқеияти виртуалӣ ҷои махсус дода мешавад, ки асоси он истилоҳҳои ғайримоддӣ ба монанди иттилоот, тасвирҳо ва фикрҳо мебошад. Мафҳуми «воқеияти виртуалӣ» ба андозаи бештар ҳолатеро тавсиф менамояд, ки эҳсоси одам дар он ба таври сунъӣ ба вучуд омадааст. Воқеияти виртуалӣ як навъи муҳит - миёнарав байни ҷаҳони табиӣ ва инсон мебошад, ки бо гузашти вақт воқеиятро ба ҷои ин, ба воқеияти мустақил ва худмаблағгузор табдил медиҳад[6,с.221]. Воқеияти виртуалӣ як манбаи тавоноро дар таълим фароҳам меоварад. Табиати таҷрибавии системаҳои воқеияти виртуалӣ аз се манбаъ бармеояд: таъмид, интерактивӣ ва аксуламали бисёрсоҳавӣ. Манфиати таъмид аз он иборат аст, ки он ҳисси хузурро таъмин мекунад ё эҳсосотро ҳақиқатан дар ҷаҳони тасвиршуда нишон медиҳад. Интерактивӣ қобилияти назорат кардани рӯйдодҳои моделиронӣ вобаста аз ҳаракати одам, ки дар натиҷаи ин воқунишҳо дар моделирони оғоз меёбад. Табиати бисёрсоҳавии воқеияти виртуалӣ маъноӣ онро дорад, ки информатсияро аз як маъно метавон ба даст овард. Табиати таҷрибавии воқеияти виртуалӣ равиши конструктивистиро дар таълим дастгирӣ мекунад. Конструктивизм як назарияи ба даст оварда дониш аст, дар ин замина одамон донишро тавассути омӯзиши таҷриба ба даст меоранд. Конструктивизм таълимро ҳамчун раванде, ки дар он хонанда ғояҳои нав, нуқтаи назари навро дар асоси донишу таҷрибаи пешандӯхтаи худ фаъолона бунёд мекунад, меомӯзад. Ба таври дигар гуём, "таълим ин дар асоси таҷрибаи худ кашф кардани донишҳои нав аст". Воқеияти виртуалӣ, ки бо мақсадҳои педагогӣ истифода мешавад, инчунин як технологияи таълимӣ мебошад. Технологияи таълимӣ як система, пайдарпаии амалҳоест, ки барои амалӣ намудани ҳадафҳо ва вазифаҳои концепсияи таълим нигаронида шудаанд[2,с.25].

Адабиёт:

8. Вайндорф-Сысоева М.Е. Виртуальная образовательная среда: категории, характеристики, схемы, таблицы, глоссарий: Учебное пособие. – М.: МГОУ, 2010. – 102 с.
9. Селиванов В.В., Селиванова Л.Н. Виртуальная реальность как метод и средство обучения // Образовательные технологии и общество. 2014. Т. 17, № 3. С. 378–391.
10. Хуторской А. В. Современная дидактика : учебник для ВУЗов. СПб. : Питер, 2001. С. 402-405.
11. Trukhin A. V. Ispol'zovanie virtual'nykh laboratoriy v obrazovanii // Otkrytoe i distantsionnoe obrazovanie. 2002. № 4 (8). S. 67-69.
12. Остроух А.В., Николаев А.Б. ПРОЕКТ РАЗРАБОТКИ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ В СРЕДЕ ILABS // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2013. – № 11-1. – С. 36-38;
13. Фомина М.Н. Инновационные процессы в высшем образовании как фактор становления гражданского общества // Личность. Культура. Общество. 2010. Т. XII. Вып. 2. № 55-56. 496 с
14. Бутко Е.Я. Эволюция дистанционного образования // Дистанционное и виртуальное обучение. 2016. - № 5. - с.53-61.

Саидов Сарвар,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч докторанти, Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

ФОРС МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИСЛОМ ТАМАДДУНИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ: АБДУЛЛОҲ ИБН АЛ-МУҚАФФА МИСОЛИДА

VIII асрнинг ўрталарига келиб мусулмон оламида янги сулола – аббосийлар сулоласининг ҳукмронлик даври бошланди. Ушбу сулола ҳокимиятни эгаллашда асосан келиб чиқиши форслардан бўлган кучларнинг мададига таянди. Шу сабабли, бани Аббос вакиллари ҳокимиятни қўлга киритгандан сўнг насл-насаби форслардан бўлган амалдорларни муҳим давлат лавозимларига тайинладилар. Нафақат сиёсат ва адабиёт, балки ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари ҳам форсларнинг таъсиридан четда қолмади. Форсча кийиниш услуби маъмуриятда ҳам, қўшинда ҳам, оддий одамлар орасида ҳам кенг тарқалиб, буни Даиф Шавқий қуйидагича изоҳлайди: Албатта, бу ҳашаматли муҳит нафис кийимларда кийинишни рағбатлантирди. Бағдодда форс кийимларига хос нақшлар машҳурликка эришди¹.

Форс маданияти бу даврда ислом оламида юксак мартабага эришди ва унинг одатлари бутун мусулмон жамиятида оммалашиб борди. Бу даврга келиб форс халқининг қадимий байрамларидан ҳисобланган Наврўз байрами, форс халқига хос бўлган либослар кенг тарқалди. Қозилар ва давлат амалдорлари анъанавий форс либосларини кийиб юришган, ўйин-кулги ва мажлислар ҳам форсларга хос кўриниш касб этиб борган². Шу билан бир қаторда, форс маданиятининг таъсири одоб-ахлоқ, маънавий жараёнларда ҳам намоён бўла бошлади. “Столга ўтириш масаласида форслардан қабул қилинган одоб-ахлоқ қоидалари юксак даражада баҳоланган. Бу овқатланиш пайтида лабларни ёпган ҳолда овқат ейиш, таомлар орасидан энг яхши

¹ Аҳмад Шавқий Даиф. Араб адабиёти тарихи: биринчи аббосийлар даври. Қоҳира. Дорул маъориф. 1966. 3 жилд. Б. 42.

² Аҳмад Амин. “Зухал ислам”. Қоҳира. Мактабат ал-наҳда ал-Мисрийя. 1933. 1 жилд. Б.142.

овқатни танламаслик, оғизни ҳаддан зиёд овқат билан тўлдирмаслик ва фақат товоқда берилган овқатни истеъмол қилиш кабиларни ўз ичига олади”¹.

Сўз юритилаётган даврда ҳаётини урф-одат ва анъаналар ҳам ўзгаришларга юз тутиб, илм ва адабиёт тараққий этди. Араб ва форс маданиятлари ўзаро ҳамкорликда янги маданий жараёнларнинг юзага келишига сабабчи бўлди. Форс халқи уммавийлар даврида ўз эркинлигини, ҳақ-ҳуқуқларини қўлдан бой берган бўлса, аббосийлар даврига келиб ушбу халқ вакиллари деярли барча муҳим давлат мансабларини эгалладилар. Бани Аббос сулоласи ўз давлатидаги сиёсий фаолиятни амалга оширишда асосан насаби форс халқига тааллуқли бўлган сиёсий элита вакилларининг ёрдамига таянди. Аббосийлар давлатининг энг кўзга кўринган форсийзабон давлат арбоблари қаторига Яхё ибн Холид, Жаъфар Бармакий ва Фазл Бармакий, Фазл ибн Саҳл, Ҳасан ибн Саҳл кабиларни кўрсатиш мумкин. Ушбу амалдорлар аббосийлар ҳокимиятининг мустаҳкамланиши йўлида сидқидилдан хизмат қилдилар, унинг тараққиётига катта ҳисса қўшдилар. Шу сабабли аббосий халифаларнинг ушбу амалдорларга бўлган ишончи ҳам юксак даражада бўлган. Аммо бани Аббос халифалари томонидан насл-насаби форслардан бўлган Абу Салама Ҳафс ибн Сулаймон, Абу Муслим Хуросоний, Ҳасан ибн Саҳл, ибн ал-Муқаффа, Жаъфар ва Яхё Бармакий каби давлат арбобларининг қатағон қилинганлигини ҳам тарихий манбалар тасдиқлайди.

Аббосийлар салтанатида форслар таъсирининг юксалиб бориши натижасида ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий ҳаётда бир қанча ўзгаришлар содир бўлди. Бунинг натижасида асосий давлат лавозимларини форслар эгаллаб, уларнинг фикр ва ақидалари араблар орасида босқичма-босқич тарқала бошлади, форсларнинг маросимлари араблар учун ҳам одат тусига кириб, Меҳрижон, Наврўз каби байрамлар араб жамиятига ҳам кириб келди. Араб тилига кўплаб форс тилидаги сўзлар кириб келди ҳамда араблашиб кенг фойдаланиладиган сўзларга айлана борди. Аббосийлар даврига келиб форслар ўзларининг илмий-адабий ютуқларини, маданиятини араблар орасида кенг тарғиб қилиб, уммавийлар даврида эриша олмаган, халифадан кейинги мақомда турувчи мартабани қўлга киритдилар ҳамда давлат ишларини Сосонийлар давлатининг ички сиёсати тақлид қилган ҳолда бошқара бошладилар. Сосонийлар даврида вазири бузург (бузургфармдор) деб аталадиган давлат лавозими ислом давлатида садри аъзам деб юритилган. Ханна ал-Фахурининг келтиришича, вазир сўзи паҳлавий тилидан олинган бўлиб, паноҳгоҳ ёки оғир вазифани ўз зиммасига олувчи мулозим деб таржима қилинади. Олмон олими фон Кармар ўзининг “Эроннинг қадимги тарихи” асарида келтиришича, сўз юритилаётган даврда форс одат ва хатти-ҳаракат тарзи, кийимини, овқат пишириш, мусиқаси аббосийлар жамиятида ривожланди. Бағдодда эроний кийимлар урфга кирган бўлиб, аббосий халифалардан Жаъфар ал-Мансур биринчи бўлиб арабий кийимдан воз кечиб, бошига узун қора кулоҳ кийган ҳамда расмий мажлислар ва байрамларда ушбу кулоҳдан заррин жубба билан бирга фойдаланган. Халифа Мутаваккил ҳам эроний либослардан кенг фойдаланган. Мазкур сиёсий ва ижтимоий жараёнлар Абдуллоҳ ибн ал-Муқаффа дунёкарашининг шаклланишида, истеъдодининг ривожланишида кучли таъсир кўрсатди. Чунки ҳар қандай олим ўз даври ижтимоий-сиёсий муҳитининг меваси бўлиб, ўз даври мақсад-муддаоларини амалга оширишга ҳаракат қилади.

Асли исми Розбеҳ ибн Дадое бўлган Абдуллоҳ ибн ал-Муқаффа тахминан ҳижрий 106 йилда ҳозирги Эроннинг Ферузобод шаҳри яқинидаги Жур деган қишлоқда таваллуд топган. Бу даврда Марвонийлар давлатининг асослари инқирозга юз тутиб, Аббосийлар ушбу қуриган дарахт мисоли бўлган салтанатни томири билан кўпориб

¹ Аҳмад Шавкий Даиф. Араб адабиёти тарихи: биринчи аббосийлар даври. Қохира. Дорул маъориф. 1966. 3-жид. Б. 53.

ташлади. Ибн ал-Муқаффа Аббосийлар давлатининг асосчиси Абулаббос Саффоҳ ва Жаъфар ал-Мансур ҳукмронлиги даврида яшаб, фаолият кўрсатди. Ибн ал-Муқаффа форс халқининг забардаст вакили сифатида ўз халқининг қадим тарихга эга илмий-маънавий меросини тирилтиришга, форсларнинг қадим давлатчилик анъаналарини ижтимоий ҳаётга татбиқ этишга ҳаракат қилди. Ибн ал-Муқаффа нафақат олим, таржимон, котиб, балки ўзи ҳам тарихий аҳамиятга эга бўлган қатор асарлар муаллифидир.

Ибн ал-Муқаффага нисбат бериладиган илмий-маънавий мерос намуналарига куйидагиларни киритиш мумкин:

“Калила ва Димна”. Ҳиндларнинг “Панчатантра” номи билан машҳур бўлган ушбу халқ оғзаки ижоди намунаси дастлаб паҳлавий тилига таржима қилинган бўлиб, аббосийлар ҳукмронлиги даврида ибн ал-Муқаффа уни араб тилига таржима қилди ва бу орқали ушбу ноёб донишмандлик дурдонаси билан ислом оламининг танишувини таъминлади.

“Ал-адаб ас-сағир”. Ушбу китобда ибн ал-Муқаффа ўз эътиборини асосан одоб-ахлоқ масалаларига, уларнинг жамиятга келтирадиган фойдали томонларига қаратган.

“Ал-адаб ал-кабир”. Мазкур асар мутафаккирнинг энг машҳур асари бўлиб, у икки қисмдан иборат. Биринчи қисм бошқарув санъатига, одил ҳукмдор бўлиш шартларига бағишланган. Иккинчи қисми эса дўстлик масалаларига бағишланган ҳикматлардан иборат.

“Рисолатус саҳоба”. Ушбу рисола орқали ибн ал-Муқаффа халифаликдаги бошқарув тизими, солиқ сиёсатини танқид қилади. Давлат ва халқ фаровонлигига хизмат қиладиган ислохотларни амалга ошириш лозимлигини аниқ далиллар билан кўрсатиб беради.

“Китоб ат-тож”. Хусрав Анушервоннинг таржимайи ҳолига бағишланган китоб.

“Худойнома” – “Ҳукмдорлар китоби”. Ушбу асар форс шоҳларининг таржимайи ҳолларини ўз ичига олган асар бўлиб, Абулқосим Фирдавсий ўзининг машҳур “Шоҳнома” асарини ёзишда ундан асосий манба сифатида фойдаланган.

Ибн Надим томонидан ёзилган “Фихрист” асарининг 172 саҳифасида қайд этилишича, ибн ал-Муқаффа форс тилидан араб тилига таржима қилиш бўйича энг маҳоратли таржимонлардан бири бўлган. У форс тилидан бир қанча асарларни араб тилига таржима қилган. Ибн Абу Усайбианинг “Уюнул анба фий табақот атиббо” асарида эса “Калила ва Димна” достони борасида фикр билдирилиб, ушбу китобни мусулмон илм-фанида илк маротаба ибн ал-Муқаффа форс тилидан араб тилига таржима қилганлиги кўрсатиб ўтилган¹. Шу билан бир қаторда, ибн ал-Муқаффанинг Биринчи муаллим – Аристотелнинг асарларини ҳам араб тилига таржима қилганлиги борасида ҳам мулоҳазалар келтирилган.

Али бин Юсуф ал-Қифтий Жамолиддин Абулҳасаннинг “Ихборул уламо би-ихборил ҳукамо” асарида ибн ал-Муқаффа борасида шундай маълумотлар келтирилган: У фозил, комил шахс бўлиб, Ислом умматлари орасида биринчи бўлиб Абу Жаъфар ал-Мансур учун мантиққа оид китобларни араб тилига таржима қилган. Унинг келиб чиқиши форс бўлиб, иборалари донишмандларга хос, орзу-интилишлари соғлом, Аристотел асарларини осон иборалар орқали таржима қилган. У шунингдек

¹ Ибн Абу Усайба. “Уюнул анба фий табақот атиббо”. Дорул мактаба ал-ҳаят. Байрут. 413-бет.

ҳиндларнинг “Калила ва Димна” номи билан машҳур бўлган асарини ҳам араб тилига таржима қилган¹.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ибн ал-Муқаффа исломнинг олтин асрида шаклланган котиблар авлодининг йўлбошчиларидан бири сифатида ўзининг илмий асарлари ва таржима қилган китоблари орқали ислом тамаддуни ривожига беқиёс ҳисса қўшди. Ибн ал-Муқаффа энг аввало файласуф, мутафаккир эди, ақлга бўйсундирилган таълимотида ўз фикрларини изчил шаклда акс эттирди. Ибн ал-Муқаффанинг шахсий ва ижтимоий фаолиятни бошқариш, гўзалликни улуғлаш, султон мавқеини юксалтириш, нафс тарбияси, султон хоҳиш-иродасини тўғри баҳолаш ва шунга ўхшаш масалалардаги ҳикматлари ва уларнинг манбалари араб-ислом ва ажам маданияти асосига қурилган бўлиб, у ўз асарларида халқнинг аҳволи ва амалдорларнинг фаолияти борасида мулоҳаза юритган, ижтимоий ҳаётдаги нуқсонлар ва уларнинг илдишларини ҳар томонлама таҳлил қилган. У араб-мусулмон адабиёти ва илм-фанини чуқур ўрганиб, ота-боболарнинг панд-насихатлари ва ўз даври ибратларини ўзаро солиштирди, бу эса унинг нафис донишмандлик дурдоналарини ёзиши учун асос бўлиб хизмат қилди. Унинг таълимоти ахлоқий гўзалликлар, ҳукмдор билан фуқаро ўртасидаги муносабатлар, дўстлик алоқалари, адоватдан сақланиш учун амал қилиниши лозим бўлган қимматли ғояларни илгари сурди. Бу эса мусулмон тафаккур тарзига, жамият тузилиши ва ундаги жараёнларга улкан таъсир кўрсатди. Олим ва фозиллар ибн ал-Муқаффа ғояларига жуда катта қизиқиш билдирган ҳолда, унинг фикр ва дунёқарашини ўз таълимотларига ўзлаштирдилар.

Адабиётлар рўйхати:

1. Аҳмад Шавқий Даиф. Араб адабиёти тарихи: биринчи аббосийлар даври. Қоҳира. Дорул маъориф. 1966. 3 жилд.
2. Аҳмад Амин. “Зухал ислам”. Қоҳира. Мактабат ал-наҳда ал-Мисрийя. 1933. 1 жилд.
3. Ибн Абу Усайбия. “Уюнул анба фий табақот атиббо”. Қоҳира. Дорул маориф. 1996. Б. 424.
4. Али бин Юсуф ал-Қифтий Жамолиддин Абулҳасан. Ихборул уламо би-ихборил ҳукамо. Байрут.: Дорул кутуб ал-илмийя, 2005. I жилд. Б.327.

Сафаров С. С.,

устоди кафедраи математика ва информатика

Искандаров Мухриддин,

магистранти ихтисоси информатика– физикаи ДОТП

ТАҲИЯ ВА ТАКМИЛИ ВОСИТАҲОИ АУДИОВИЗУАЛИ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ

***Вомсаҳои калидӣ:** Дар мақола асосҳои назариявии таҳияи воситаҳои аудиовизуали дар раванди таълим бо нишон додани имкониятҳои дидактикӣ ва мутабиқгардонии он ба низоми кредитии таҳсилот таҳқиқ анҷом дода шудааст. Ҳамзамон гурӯҳбанди ва таснифи воситаҳои таълим аз тарафи Ляховитский барраси гардида якҷанд назарияҳо*

¹ Али бин Юсуф ал-Қифтий Жамолиддин Абулҳасан. Ихборул уламо би-ихборил ҳукамо. Байрут.: Дорул кутуб ал-илмийя, 2005. I жилд.-Б.170.

ошкор гардидаанд.

Талаботҳои воқеии инкишофи ҷамъияти муосир талаб мекунад, ки дар системаи маориф дар ин система воситаҳои гуногуни таълим васеъ истифода бурда шаванд. Воситаҳои аудиовизуалии таълим (бо ибораи дигарвоситаҳои «биноӣ-шунавоӣ») аз калимаи латинии *Audire* – шундан *avvisualis* – дидан) – гурӯҳи махсуси воситаҳои техникаи таълим мебошанд, ки дар раванди таълим хеле васеъ паҳн шудаанд ва ба ин гурӯҳ воситаҳои экранӣ ва овозӣ низ дохил мешаванд, ки барои пешниҳоди иттилооти биноӣ ва шунавоӣ пешбинӣ шудаанд.

Онҳо аз рӯи тақсимоли Ляховитский чунин намудҳо доранд:

Воситаҳои визуалӣ (биноӣ) (видеограммаҳо) – расмҳо, ҷадвалҳо, схемаҳо, зиндакашӣ (живопись), шиорҳо, диафилмҳо, диапозитивҳо;

Воситаҳои аудитивӣ (овозӣ) (фонограммаҳо) – грамсабтҳо, сабти магнитӣ, барномаҳои радио;

Воситаҳои аудиовизуалӣ (биноӣю шунавоӣ) (видеофонограммаҳо) – кино-, теле- ва диафилмҳои овоздор, барномаҳо барои компютерҳо.

Таснифи дигари воситаҳо аз воситаҳои экранӣ, овозӣ ва воситаҳои овозию экранӣ иборат аст (таснифи Зелманов).

Воситаҳои таълими аудиовизуалӣ чунин намудҳо дошта метавонанд:

Таълимӣ, махсус барои омӯзиши забонҳо ва методӣ – маводи таълимии коркардшуда (воситаҳои тасвирӣ);

Воситаҳои табиӣ коммуникатсияи оммвӣ, ки ба раванди таълим дохил мешаванд.

Воситаҳои аудиовизуалии таълим дар байни дигар воситаҳои таълим ҷои махсусро ишғол мекунад, зеро идроки образии маводи таълимӣ ва дар шакли барои дар хотир нигоҳдорӣ қулайро таъмин менамоянд; синтези пешниҳоди боваринок ва илмӣи фактҳо, ходисаҳо ва ғайраҳо мебошад.

Хусусиятҳои дидактикии воситаҳои аудиовизуалии таълим:

зичии баланди иттилоотӣ;

ратсионалӣ намудани пешниҳоди иттилооти таълимӣ;

нишон додани инкишоф ва тараққиёти ходисаҳои омӯхташаванда;

ошкор нишон додани ҳақиқат.

Истифодаи воситаҳои аудиовизуалии таълим ба амалишавии принципҳои дидактикии зерин мусоидат мекунад: принципи ба мақсад нигарон будан; принципи алоқа бо ҳаёт; принципи аёнӣ; тарҳи мусбати пурэхсози раванди таълим.

Воситаҳои аудиовизуалии таълим ба туфайли равшан, ифодаи аниқ ва дорои иттилоот буданаш манбаи махсулноки баланд бардоштани сифати таълим мебошанд ва ҳақиқати ихотакунандаро бо хубӣ дастрас менамоянд.

Масалан, дар вақти истифодаи кинофилмҳо, намоишҳои телевизионӣ, сабтҳои видео дар ташкили образи овозию биноӣ тасвирҳо, калимаҳои садодиханда ва навишташуда, мусиқӣ, мағал ва дар аксар ҳолатҳо рангҳо иштирок мекунад. Синтези ин имкониятҳои ифоданок онҳоро ба воситаи тавоноии таълим ва тарбия табдил медиҳад. Дар баробари ин дар машғулиятҳои тарҳи дидактикии аённокӣ, имконияти индивидуалӣ намудани таълим ва дар вақт ҷалб намудани оммавии таълимгирандагон ба амал татбиқ карда мешавад.

Дар методикаи муосир қабул шудааст, ки барои истифодаи воситаҳои аудиовизуалӣ ягон хел маҳдудият набошад.

Ба қисми техникаи (аппаратура) кино-, диа- ва графопроекторҳо, электропроекторҳо, радиоқабулкунакҳо, магнитофонҳо, телеқабулкунакҳо, видеомагнитофонҳо ва видеопроекторҳо, радиоузелҳои мактабӣ, теле- ва видеостудияҳо. Гурӯҳи махсуси ин воситаҳоро воситаҳои лингофонӣ (лабораторияҳои

забонӣ) ташкил менамоянд, инчунин мошинҳои таълимӣ ва компютерҳо.

Воситаҳои аудиовизуалии соҳаи маориф дар замони муосир аз қисмҳои зерин иборатанд:

Фонограммаҳо: ҳамаи намудҳои машқҳои овозӣ, тестҳои овозӣ, сабтҳои овозии матнҳо, нақлҳо, дарсҳои овозӣ ва лексияҳои овозӣ.

Маҳсулоти тасвирӣ: порчаҳои тасвирӣ, дарсҳои тасвирӣ, видеофилмҳо, видеолексияҳо, слайдҳои мавзӯвӣ ва шиорҳо.

Воситаҳои компютери таълимӣ: китобҳои электронӣ, воситаҳои электронии таълими мустақилона, маълумотномаҳо, луғатҳо, барномаҳо, тестҳо ва бозиҳои таълимию назоратӣ.

Интернет: базаҳои маълумоти шабакавӣ, видеоконференсия, видеонамоишот, семинарҳои виртуалӣ, телеконференсияҳо дар форумҳои махсус доир ба ягон мавзӯ, лоиҳаҳои телекоммуникатсионӣ.

Интернет бо имкониятҳои ниҳоят калони иттилоотӣ ва дидактикӣ қобилияти расонидани ёрии калонро дар соҳаи маориф дорад:

дар фаъолияти мустақилонаи дарккунии хонандагон (чустуҷӯи иттилоот, омӯзиш ва сайқалдиҳии забони омӯхташавандаи аввалин ё дуюм, батараф намудани фазои ҳолӣ дар омӯзиш, малака ва маҳорат, тайёрӣ ба имтиҳонот);

дар фаъолияти таълимӣ дар раванди таълими фосолавӣ;

дар раванди таълим ва тарбия, дар вақти дарс ва берун аз он, аз ҷумла дар системаи таълими кридитӣ.

Қайд кардан зарур аст, ки истифодаи воситаҳои аудиовизуалии таълим дар ташкили таълим умуман таъсири мусбат мерасонад, ба он

Адабиёт:

1. Актуальные вопросы методики обучения истории в средней школе / Под ред. А.Г. Колоскова. – М.: Педагогика, 1984.

2. Бажак К. Возникновение изображения / К.Бажак. - М.: Издательство «Астрель», 2004. 508 с.

3. Воронин Ю.А. Технические и аудиовизуальные средства обучения: Учебное пособие / Ю.А.Воронин. – Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 2005. 305 с.

4. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С.Выготский; Под ред. В.В.Давыдова. - М.: Педагогика, 2006. 510 с.

5. Григорьев С.Г. Мультимедиа в образовании / С.Г.Григорьев, В.В.Гриншкун. - М.: Педагогика, 2008. 706 с.

6. Коджаспирова Г.М. Технические средства обучения и методика их использования / Г.М.Коджаспирова, К.В.Петров. – М.: Academia, 2009.

7. Комарова Н.И. Технические и аудиовизуальные средства обучения. Барнома для студентов гуманитарных факультетов педагогических ВУЗов / Н.И.Комарова. - М.: МГПУ, 2004. 504 с.

8. Носкова Т.Н. Аудиовизуальные технологии в образовании / Т.Н.Носкова.

Саидов У.,

мудири шӯъбаи бостоншиносии осорхонаи ба номи Рӯдакӣ

АБДУЛЛОҶОН ИСОҚОВ – КАШШОФИ САРАЗМ

Соли чорӣ фархундачашни 5500-солагии шаҳри Саразми бостон бо шукӯҳу шахомати хоса дар сатҳи ҷаҳонӣ таҷлил мегардад. Вақте, мо ёдгории Саразмро ном

мегирем, бевосита симои нахустмуҳакқиқи ёдгорӣ, марди хоксору заковатманд, соҳибдилу соҳибкасб ва соҳибмаърифат, олими шинохта шодравон Абдуллоҷон Исоқов ба назар аён мегардад, ки кашфиёти мазкур ба номи ӯ марбут аст.

Абдуллоҷон Исоқов 20 апрели соли 1935 дар деҳаи Чилғозии ноҳияи Исфара ба дунё омада, ханӯз дар синни чормоҳагӣ аз меҳри модарӣ маҳрум менамояд. Тарбияи Абдуллоҷони хурдакаро бибию бобо ва дигар хешовандонаш ба ӯҳда мегиранд. Баъд аз таҳсил дар мактаби миёнаи ҳафтсола ва хатми омӯзишгоҳи педагогии шаҳри Конибодом соли 1954 ба факултаи таърихи Институти педагогии ба номи Т. Г. Шевченкои пойтахт дохил мешавад. Маҳз дар солҳои донишҷӯӣ ӯ маҳорату малакаи худро дар омӯхтани илми таърих нишон дода, пешаи бостоншинос шуданро интихоб менамояд. Баъд аз хатми донишкада соли 1958 бо роҳхати Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш дар ҳафриёти Панҷакенти қадим ба фаъолият шурӯъ менамояд. Маҳз фаъолияти тадқиқот дар кӯҳандизи Панҷакенти қадим таҳти роҳбарии бостоншиносии варзида Беленитский А.М барои А. Исоқов имтиҳони ҷиддӣ ва мактаби таҷриба буд. Абдуллоҷон Исоқов соли 1965 аввалин алифбои суғдиро аз сарзамини Суғд дар рӯи порчаи сафол аз кӯҳандизи Панҷакенти қадим дарёфт менамояд, ки ин кашфиёт аҳамияти бузурги илмӣ дошт. Соли 1972 А. Исоқов рисолаи номзадии худро дар мавзӯи «Кӯҳандизҳои аввали асримиёнагии шаҳрҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон» ва соли 1991 рисолаи докториро дар мавзӯи «Маданияти кишоварзӣ – чорводорӣ болооби Зарафшон дар аҳди энеолит ва биринҷӣ» дифоъ менамояд. Устод муаллифи 7 монография ва зиёда аз 200 мақолаҳои илмӣ мебошад.

А. Исоқов аз соли 1966 сарвари Пойгоҳи бостоншиносии Панҷакенти қадимро ба ӯҳда дошт. Тӯли фаъолияти хеш ба ҳайси сардори Пойгоҳ шогирдони зиёдеро аз қабилҳои Бобомуллоев С., Эшонкулов У., Раззоқов А., Қурбонов Ш ва ғайраро ба воя расонидааст, ки бостоншиносони мазкур имрӯз боиси ифтихори илми Тоҷикистон мебошанд.

Нахуст соли 1977 бозёфти сокини деҳаи Авазалии ҷамоати деҳоти Саразм Ашӯралӣ Тайлонов – табар-тешаи биринҷӣ А. Исоқовро водор менамояд, ки фаъолияти бостоншиносиро дар ёдгории Саразм оғоз намояд. Маҳз бо дастгирии бевоситаи шодравон академик М. Осимӣ дар ёдгории навкашфгардида тадқиқот ва ҳафриёт оғоз меёбад. Омӯзиши ёдгориро дар илми бостоншиносии ҳақон мутахассисони хоричӣ зуд дарк карда хоҳиши дар ин ҷо тадқиқоти илмӣ гузаронидан карданд. Зимни гузаронидани ҳафриёт ва тадқиқоти бостоншиносӣ дар ҳамкорӣ бо бостоншиносони Фаронса, Амрико ва Россия муайян карда шуд, ки ёдгории Саразм аз ҷаҳор қабати маданӣ иборат буда, ибтидои маскуншавӣ ба нимаи дуими ҳазораи IV қабл аз мелод, яъне 5500 сол муқаддам рост меояд. Дар натиҷаи тадқиқот илман собит гардид, ки аҷдоди мо 5500 сол қабл соҳиби маданияти шаҳрсозӣ, ҳунармандӣ ва кишоварзӣ буданд. Академики АИ Тоҷикистон, профессор, Ходими хизматнишондодаи илми Тоҷикистон Литвинский Б. А чунин қайд кардааст: «Ҳафриёти Саразм бо роҳбарии А. Исоқов аҳамияти ҷаҳонӣ дорад..., тавассути ин кашфиёт ақидаи олимони дар бораи он, ки тамаддуни қадимтарини маданияти Тоҷикистон ва тамоми Осиёи Миёна дар кучо воқеъ гардидааст, батамом дигар шуд. Ба ҳамин тариқа ба шарофати Саразм тамоми Тоҷикистон ба ҳайати маданияти қадимтарини инсоният дохил мешавад».

Абдуллоҷон Исоқов барои ободсозӣ ва тадқиқот дар дил орзуву ормонҳои зиёде доштанд. Лекин мутаассифона соли 1997 дар синни 62 солагӣ дар айни авҷи камолот риштаи умри бостоншиносии варзида, доктори илмҳои таърих Абдуллоҷон Исоқов ба поён мерасад. Имрӯз рӯҳи устод шод аст. Зеро бо файзу баракати Истиқлолияти кишвар ва сиёсати хирадмандонаю фарҳангпарваронаи Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон мақому мавқеи Саразм муайян гардид. Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон ду маротиба солҳои 2003 ва 2005 аз Саразми бостон боздид ба амал оварданд. Бо дастгириҳои пайвастаи Пешвои миллат таби солҳои 2004-2008 5 иншооти ёдгорӣ болопӯш ва атрофи он панҷарабандӣ гардид. Соли 2001 ёдгории Саразм бо Қарори

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мамнӯъгоҳи таърихию бостоншиносӣ эълон ва соли 2010 ба Феҳрасти фарҳанги умумибашарии ЮНЕСКО шомил гардид. Бо назардошти аҳамияти таърихии шаҳри қадимаи Саразм ҳамчун маркази ташаккули маданияти шаҳрсозӣ, кишоварзӣ ва ҳунармандии тоҷикон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон пешниҳод намуданд, ки соли 2020 5500-солагии Саразми бостонӣ бо шукӯҳу шаҳомати хоса чашн гирифта шавад. Имрӯзҳо қорҳои ободонию созандагӣ ва барқароркунӣ ба ифтихори чашни 5500-солагии шаҳри Саразм, ки моҳи сентябри соли қорӣ таҷлил мегардад, идома доранд, ки бешубҳа чашнвора барои пажӯҳишу тадқиқоти ояндаи ориёншаҳри бостон заминаи мусоид фароҳам меорад.

Кори неку номи неки нахустмуҳаққиқи шаҳри қадимаи Саразм Абдуллоҷон Исоқов, ки барои ба оламиён муаррифӣ намудани равзанаи нави таърихи қуҳани миллат хизмати арзанда кардааст то абад ба хотири мо боқӣ хоҳад монд.

Сайфиддинов Абборхон Фаҳриддинович,
магистранти курси 1-уми факултети геозкологияи МДТ Донишгоҳи давлатии
Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров

МАСЪАЛАҲОИ ҚОЙГИРКУНИИ ИСТЕҲСОЛОТ ВА РУШДИ КИШОВАРЗӢ ДАР ВИЛОЯТИ СУҒД

***Вожаҳои калидӣ:** заминҳои кишоварзӣ, истеҳсолот, тараққиёт, бозоргонӣ, галладона. Дар маводи мазкур оид ба рушди иқтисодиёти вилояти Суғд ва соҳаҳои кишоварзӣ маълумот оварда шуда, дар бораи зина ба зина болоравии иқтисодиёт дар ҳамаи минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва содирот ба мамлакатҳои хориҷӣ маълумот оварда шудааст.*

Водии Фарғона бо вучуди масоҳати зиёд дошта, нисфи зиёди масоҳати онро кӯҳҳо, сангҳо ва пирахҳо ишғол мекунад. Минтақа аз захираи заминҳои қорам маҳдуд аст ва бо вучуди ин ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ машғул аст ва сахми худро дар сохтори қойгиршавӣ ва тақвият додани соҳаҳои гуногун мегузорад. Норасоии замин ва истеҳсолоти пасти минтақаҳои кӯҳсор наметавонад тараққиёти пурқуввати хоҷагии кишоварзиро ба роҳ монад ва талаботи дохили ноҳиявиро қонеъ кунад.

Дар вилояти Суғд заминҳои кишоварзии қалон дар водии Зарафшон ба мисли ноҳияҳои Айнӣ, Панҷакент, Кӯҳистони Мастҷоҳ қойгир шудаанд. Дар ин ноҳияҳо диққати асосӣ ба қароғоҳҳо ва ниҳолҳои бисёрсола дида мешавад. Ноҳияи Айнӣ бо андозаи қароғоҳояш аз дигар ноҳияҳо фарқ мекунад, ки дар дигар ноҳияҳо қароғоҳҳои анологӣ мавҷуд нестанд. Масоҳати он барои қарронидани қорвои қалони шохдор, гӯсфанд ва бузқоҳе, ки ҳатто аз дигар ноҳияҳо оварда шудаанд, парвариш қарда мешавад.

Самтҳои истифодабарии заминҳои вилояти Суғд вобаста ба дигаргуншавии релеф, иқлим ва баландӣ, ки фарқияти водии Фарғона ва Зарафшон бо шароити қойгир шудани истеҳсоли хоҷагии кишоварзӣ фарқ мекунад, дигаргун мешавад. Иқлими хушки минтақавии вилояти Суғд ва умуман ҳамаи қумҳури барои қатмӣ ва мақсаднок обёрӣ қардан водор мешаванд. Дар соли 1992 ҳиссаи зироатҳои обёришаванда аз 95%, масоҳати он 264,2 ҳазор гектарро ташкил дода бошад, ин нишондиҳанда дар соли 2011 то 286,4 ҳазор гектар ё ба 8,4% зиёд шуд, ки дар шароити танқисии замин хеле қам шуд.

Дар соли 2010 ба як шахрванд 0,49 га масоҳати замини кишоварзӣ ва 0,104 га заминҳои қорам рост омад, ки дар муқоиса 0,49 ва 0,09 га дар тамоми Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Бо гузаштан ба иқтисодии бозоргонӣ, бо соҳибистиклол шудани ҷумҳурӣ ва пароканда шудани Иттиҳоди Шӯравӣ, фармоиш ба пахта, тамоку, пилла паст шуда кишти ин маҳсулотҳо нисбат ба кишти зироатҳои ғизоӣ-ғалла, картошка камтар аст.

Соли 1991 баъд аз гузаштан ба иқтисодии бозоргонӣ дар вилояти Суғд ислоҳоти истеҳсолоти хоҷагии кишоварзӣ махсусан ба растанипарварӣ ва чорводорӣ раванқ ёфт, дар қорхонаҳои истеҳсоли ин нишондот бо таъсири ҷанги шахрвандӣ маҳсулоти худро гум намуд, ки сабаби поён рафтани иқтисодии вилоят гардид.

**Истеҳсоли намудҳои асосии маҳсулоти хоҷагии кишоварзӣ
дар вилояти Суғд**

Маҳсулот и кишоварзӣ	Нишонд и- ҳандаи умумӣ	Ҷумҳурии Тоҷикистон			Вилояти Суғд			Ҳиссаи вилояти Суғд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (%)	
	Ҳазор тон.	2000с	2010с	2010 (%) нисба т ба 2000	2000 с	2010с	2010 (%) нисба т ба 2000	2000с.	2010с.
Ғалладона	Ҳазор тон.	543,4	1247,7	229,6	105,2	260,8	247,9	19,4	20,9
Пахта	-«-	335,4	310,5	92,6	120,9	92,1	76,2	36,0	29,7
Картошка	-«-	303,2	760,1	250,7	84,2	286,2	339,9	27,8	37,7
Сабзавод	-«-	354,5	1142,6	322,3	149,0	329,5	221,1	42,0	28,8
Мева ва бугтамева ҳо	-«-	169,9	225,3	132,6	78,1	69,7	89,2	46,0	30,9
Ангур	-«-	110,2	124,2	112,7	44,7	37,0	82,8	40,6	29,8
Гӯшт	Ҳазор тон.	29,6	71,6	241,9	10,8	16,3	150,9	36,5	22,8
Шир	-«-	309,8	660,8	213,3	175,7	214,8	122,2	56,7	32,5
Тухм	млн. дона	23,4	231,9	991,0	17,9	55,9	312,3	76,5	24,1

Дар вилояти Суғд аз соли 1992 -2011 истеҳсоли баъзе маҳсулоти чорводорӣ боло рафта бошад, истеҳсоли гӯшт дар минтақа бо афзоиши шумораи чорво дар давраи баррасишаванда ба 48,8% расид, ки шумораи гов ба 84,6% гӯсфанд ва буз ба 11% расид. Аз соли 1992 то 2011 шумораи ҳук аз 29,6 ҳазор ба 662 сар расид, ки ҳамаи онҳо ба гӯшт супорида мешавд.

Чӣ хеле, ки аз маълумоти ҷадвали 1 бармеояд аз соли 2010 то 2011 дар мамлакат натиҷаҳои баланди дар соҳаҳои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба назар мерасад. Аммо шумораи истеҳсоли пахта кам шуд. Барои таҳлили натиҷаҳои гирифташуда аз соли 2000-2010 дар ҷумҳурӣ асли ҷаҳд баъд аз гузаштан ба иқтисоди бозорӣ самти иқтисодӣ дар ҳамаи минтақаҳои ҷумҳурӣ болоравӣ дида мешавад.

Дар замони ҳозира мувофиқи шумораи аҳоли ва истеҳсолоти намудҳои маҳсулоти кишоварзӣ дар ҷумҳурӣ дар умум истеҳсоли пахта, картошка, мева ва бугтамева ангур ва шир ба ҳисоб меравад. Ба ғайр аз ду номгӯй – зироатҳои ғалладона

гирифтани пашм нисбат ба дигар маҳсулотҳои кишоварзӣ дар вилояти Суғд мавқеи худро нисбат ба соли 2000 ва 2010 аз даст дод.

Қобили қабул аст, ки парвариши пахта дар корхонаҳои кишоварзӣ ва хочагиҳои деҳқонӣ ва истеҳсоли ҳосилнокии хуб аз гирифтани 25 сентнери аз ҳар гектар мебошад. Дар шароити иқтисоди бозоргонӣ нархҳои мошинҳои кишоварзӣ ва таҷҳизотҳо, қисмҳои эҳтиётии онҳо, сӯзишворӣ, порӯҳои минералӣ, андозаи замин ва паст шудани нархи пахта дар биржаи Лондон барои роҳҳои парвариши он писанд наомад. Диққати махсус барои истеҳсоли маҳсулоти хӯроқа, растанипарварӣ ва маҳсулоти чорвой дода мешавад.

Аз таҳлили ақидаҳои дар боло зикр шуда оиди истифодабарии маҳсулотҳои кишоварзӣ ба самти истеҳсоли маҳсулоти он ба чунин хулоса омадан мумкин аст: Бо пош хӯрдани муҳити иқтисодии Шӯравӣ ҷумҳурӣ бо иқтисодиёти бозоргонӣ гузашт ва истиклолияти худро ба даст овард, аз ин лиҳоз фармоиши ба пахта, тамоку, пилла ва кишти маҳсулоти тамоку кам шуд.

Дар шароити иқтисоди бозоргонӣ хочагиҳои деҳқонӣ ва чорводорӣ ба вучуд омад, ки онҳо мунтазам кор мекард ва ба қоидаҳои муҳити худ шавқманд мешуд. Шумораи колхозҳо дар соли 2011 нисбатан кам шуд ва сабҳозҳо умуман боло рафтанд ва ба ҷои онҳо 12112 хочагиҳои деҳқонӣ ва 860 корхонаҳои кишоварзӣ пайдо шуд. Зина ба зина болоравии иқтисодиёт дар ҳамаи минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дида шуд, натиҷаи ба даст оварда реалӣ аст.

Адабиёт:

1. Ғуфронов Д.Н. “Масъалаҳои истифодаи обу замин дар шимоли Тоҷикистон”. Раҳоварди олимони ҷавон// ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров, 2011, С 34-37.
2. Ғуфронов Д.Н. Развитие сельского хозяйства и вопросы размещения производства в Согдийской област.//Номаи Донишгоҳ (илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ). Хучанд -2014. -№3. С 161-167.
3. Ғуфронов Д.Н. Развитие сельского хозяйства и вопросы размещения производства в Согдийской област. //Номаи Донишгоҳ (илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ). Хучанд -2014. -№ (30).
4. Ғуфронов Д.Н. Особенности становления и развития сельскохозяйственных узлов в Согдийской области. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Душанбе- 2017 С.121-130.
5. Ғуфронов Д.Н., Очилова Ф.Ҳ. Земельные и водные ресурсы – важнейшие условия развития сельскохозяйственного Согдийский области. Вестник Таджикского национального университета. Серия социально - экономических и общественных наук №4 Душанбе, 2017 С. 113-121

Сайфиллаева Д.К.,

БухГУ, кафедра “Национальной идеи, основ духовности и правового Уобразования”, ст. преподаватель, доктор философии (PhD) по философским наукам

ФИЛОСОФСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ АБУ ХАМИДА ГАЗАЛИ

Сегодня вопрос эффективного использования научных, религиозных, социально- философских идей великих мыслителей в развитии общечеловеческих культурных ценностей, расширении идейно-духовного мировоззрения у молодёжи, формировании мира и стабильности остаётся актуальным объектом исследования.

Абу Хамида Газали — это ученый со своим научным и религиозным мировоззрением, который является не только ярким представителем своего времени, но и последующих веков. В фикхе он слыл шафиитом, в каламе поддерживал взгляды ашаритов, но, в конце жизни судьба столкнула его с суфизмом. На протяжении всей своей жизни Газали изучал многие учения: мутакаллимов, суфиев, батинитов и взгляды греческих философов. Жизнь и творчество Газали приходится на период расцвета властвования Сельджуков. Суфизм, его теории о соединении с Богом, о людском совершенстве, оказали положительное воздействие на пылливый ум Газали, и при этом он подробно исследовал все идейные течения, постулат суфиев и выделил из них более приемлемые и точные для него.

С самых ранних времен в истории философии ее представители разделились по этому вопросу, в котором, некоторые утверждают, что мир вечен, в то время как другие утверждают, что мир был создан. Газали тщательно анализируя этот вопрос в «Тахафуте», отмечает что, обе стороны для доказательства своих мыслей приводят аргументы. Обе стороны дают одно и то же опровержение. До греческих философов, и греческие мыслители, и мусульманские философы, которые пришли за ними, пытаются доказать свою точку зрения. Этот спор будет продолжаться до конца света. Однако отмечает Газали, что от этого людям пользы не будет.

По мнению ученого, такие противоречия вряд ли заканчиваются. Действительно, они спорят о том, что от них скрыто. Защита Газали религиозной доктрины также отражена в его концепции причинности, которая отмечалась выше. Этот аспект лежит в основе философии, и его нельзя отрицать логически. Однако Газали указывает на взгляды философов, то есть на то, что не все вопросы можно решить с помощью их идеалистического мировоззрения. По его утверждению, с помощью разума не все вопросы могут найти своего решения.

Западные востоковеды Вензик и Вольфсон, исследуя проблемы причинности в философии Газали пришли к выводу, что ученый является сторонником креационизма. Исламовед Ван Ден Берк на основе перевода и анализа книги «Тахафут ал-фалосифа» допускает ошибку в рассуждениях философа по вопросам причинности. По его словам, Газали в этой книге олицетворяется как философ собеседник, ведущий диалог. Но сам Газали признается, говоря о философии, что на протяжении всей своей жизни он так и не встретил мусульманского теолога, который бы заинтересовался философией. В своем труде «Книга, избавляющая от заблуждений», он делит философов на три вида: «Первая категория – дахриты, вторая категория – естествоиспытатели, третья категория - метафизики».¹ Дахритов мыслитель называет еретиками, так как они, начиная с древних времен утверждали, что мир возник сам по себе.

И при этом отрицали роль Бога в этом процессе. Под естествоиспытателями Газали имеет ввиду, ученых, которые всю жизнь занимались проведением опытов и изучением природы самовольно испытывая свои предположения и при этом становились свидетелями удивительных чудес и удостоверялись, что существует некая высшая сила, которая в точности все создала. Но при этом эта разновидность философов не признает наличие иного мира, кроме земного. То есть они признают отсутствие Ада и Рая, или вообще бессмертия души. Газали относит их к еретикам. Метафизиками он называет древнегреческих философов, таких как Платон, Сократ и Аристотель. В своих выражениях Газали говорит об этой категории ученых с неким уважением, но при этом и их относит к категории неверующих: «Все эти люди

¹ Абу Хамид аль-Газали. Весы деяний и другие сочинения: Пер. с арабского А. Минияновой, С. Сагадеева. Москва: «Ансар», 2007. С.168

высказывали свои возражения в адрес двух первых категорий – дахритов и естествоиспытателей, и, раскрывая несостоятельность их утверждений, они проделали такую работу, что остальным уже не было никакой необходимости проделывать это»². И после этих разделений Газали отдает должное уважение Фараби и Ибн Сина, которые в основном и довели аристотелевские положения до мусульман всего мира. И продолжая эту мысль, мыслитель делит их труды на разделы, такие как: математика, логика, физика, метафизика, политика и этика. И каждому из этих разделов, Газали дает свое объяснение, при этом отделяя в них нужное и ненужное. К математике он относит также арифметику, геометрию и астрономию. Газали утверждает, что это точные науки и не вредят религиозным принципам, но при этом все-таки называет их философией.

Потому, что точность решений в данных науках, придает людям определенный восторг, который вызывает восхищение философами. А это положение в свою очередь, умаляет роль религии в глазах верующего, потому что теология не такая точная наука как геометрия и в дальнейшем это может привести к запутанности в его воззрениях. Говоря о роли логики, Газали отмечает, что она необходима, так как ее положениями пользуются все и теологи, и философы, и политики. Далее продолжая эту цепь, он размышляет о физике, при этом отмечая: «она заключается в изучении мира небесных сфер, их звезд и расположенных под ними простых тел, такие как животные, растения и минералы, а также в изучении причин изменения, превращения и смешения их».¹ И более того, мыслитель сравнивает физику с медициной и говорит, что религия не может отрицать ее, равно как и физику. Продолжая свою мысль и рассуждая о метафизике Газали говорит, что именно она во многом является причиной многих заблуждений верующих. Все двадцать положений, в которых он считает неверными, Газали изложил в труде «Опровержение философов» о который мы упоминали ранее. Дальше рассуждая о политиках, мыслитель отмечает, что они размышляют и излагают свои изречения, касаемо жизни и управления и берут идеи для этих изречений соответственно из религиозных писаний.

Приведенные выше утверждения также подтверждают, что Газали занимает особое место в истории философии. Он проложил совершенно своеобразный новый путь. Он не следовал греческим и исламским ученым и философам современникам, но сам руководил ими. Он был единственным философом, который критиковал философов не только Востока, но и Запада. Мыслитель был против слепого подражания. Ум, природный талант, истинное знание и действие были краеугольным камнем и основой философии Газали. Самый важный, особый аспект его философского мировоззрения это Вахдат уль Вужуд. Он усердно старался сохранению чистоты исламской религии. Поэтому для Газали наука и философия являлись острым оружием.

Отношение Газали к философам и причины его нападков на них по-разному трактуются в разных научных кругах. Ясно, что не только его философские трактаты, но и все его работы, являющиеся результатом его мировоззрения, оказали глубокое влияние не только на исламский мир, но и на научное сообщество во всем мире.

Заслуга Газали в истории философии заключается в том, что с одной стороны он считал, что, философия не способна отвечать на сложные, сверхъестественные проблемы, а с другой вынуждает ученых искать новые пути и средства. Важно отметить, что ислам лежит в основе любых его философских соображений. Когда он не находит истину, которую он ищет в философии, даже после встряхивания её, он обращается суфизму. Как он сам указывал, этот путь был способом глубокой медитации на теле и мире, в отличие от философского мышления.

² Абу Хамид аль-Газали. Весы деяний и другие сочинения: Пер. с арабского А. Минияновой, С. Сагадеева. Москва: «Ансар», 2007. С.169

¹ Абу Хамид аль-Газали. Весы деяний и другие сочинения: Пер. с арабского А. Минияновой, С. Сагадеева. Москва: «Ансар», 2007. С.173

Из вышеизложенного можно сделать вывод, что предложенная система Газали — это идеалистическая система. Его онтологическое учение основано на теории эманации. Суть философии ученого выражается в том, что высшей реальностью признаётся в ней не природа, а Бог, определяющий и творящий всё сущее. Бог является абсолютной реальностью и началом бытия. Смысл позиции Газали заключается в том, что он различал два подхода рассмотрения - философский и теологический. Первый, заостряет ум, то есть сталкивается с эманацией, а второе, это дух и природа. Отказ от теории эманации, а впоследствии возвращение к ней является следствием внутренней борьбы у Газали теологических и философских взглядов.

Список использованной литературы:

1. Выступление Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева на 72-сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций. // <http://www.press-service.uz/uz/lists/view/>
2. İmam Gazzâlî. Tehâfütü'l-Felâsife(Filozofların Tutarsızlığı). trc. Bekir Karlığa. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981. – С. 32.
3. Абу Хамид аль-Газали. Весы деяний и другие сочинения: Пер. с арабского А. Минияновой, С. Сагадеева. Москва: «Ансар», 2007. С.168

Сайхуна Ш., Давлатов Ш., Фозилова Т.,
Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент

ТАҒЙИРЁБИИ ТАСАВВУРОТҲО ОИД БА ИСБОТИ МАТЕМАТИКӢ БО МУРУРИ ЗАМОН

Калимаҳои калидӣ: исбот, исботи математикӣ, теоремаи Пифагор, давра

Дар заминаи илми математика, проблемаҳои баҳсталаб ҷой доранд, ки дар раванди асосноккунии онҳо баъзе муқарраротҳои муайян пешниҳод карда мешаванд. Ин система бисёрчанба ва динамикӣ мебошад; он ба ҳама гуна донишҳои илмӣ, ки асосноккуниро фаро гирифтааст, ба андозае таъсир мерасонад. Нуқтаи муҳимтарин дар ин ҷо исбот аст. [1]

Математики бузурги фаронсавӣ Анри Пуанкаре соли 1908 навиштааст:

Агар мо китоберо, ки панҷоҳ сол пеш навишта буд, хонем, он гоҳ ақидае ба назари мо чунин менамояд, ки он бе мантиқ аст. [2]

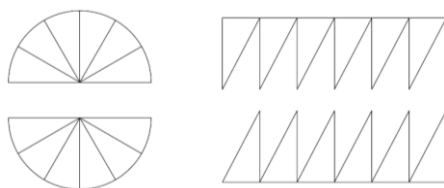
Барои мисол овардан, мо далелҳоро аз китоби «Муқаддима ба таҳлили беохир» меорем. Дуруст аст, ки китоб соли 1748 аз ҷоп баромад, яъне на 50, балки 160 сол пеш аз изҳороти Пуанкаре; аммо худи мисол хеле аён аст. Дар китоби номбаршуда баробарии " $e^x = (1 + x/i)^i$ вучуд дорад, ки дар ин ҷо i адади беохир калон мебошад"; "азбаски камони $2k\pi/i$ беохир хурд аст, пас $\cos \frac{2k}{i}\pi = 1 - \frac{2k^2}{i^2}\pi^2$ "; "аъзои x^2/i^2 хорич карда мешавад, чунки пас аз зарб кардан ба i беохир хурд боқӣ мемонад". [6] Муаллифи ин китоб математики бузург Эйлер мебошад. Гуфтаҳои, ки дар ноҳунак гирифта шудаанд, исботҳои аз формулаи маъмули Эйлер, яъне формулаи ҷудокунии синус ба ҳосили зарби беохир

$$\sin x = x \left(1 - \frac{x^2}{\pi^2}\right) \left(1 - \frac{x^2}{4\pi^2}\right) \left(1 - \frac{x^2}{9\pi^2}\right) \dots \left(1 - \frac{x^2}{n^2\pi^2}\right) \dots$$

мебошад. Ин формулаи Эйлер то ҳол яке аз формулаҳои асосии анализи математикӣ мебошад. Дар миёнаи асри 20, ҳатто маълум шуд, ки изҳороти иктибосёфтаи Эйлер метавонад маънои дақиқ дар асоси анализи ғайристандартӣ диҳад.

Аз ин рӯ, мо мебинем, ки чӣ исбот ба ҳисоб меравад ва чӣ намеравад ва он бо мурури замон тағйир меёбад. Агар шумо дар бораи он фикр кунед, он чизи тааҷҷубовар нест. Мафҳуми исботи математикӣ ба мафҳуми боварӣ ҳосил кардан асос ёфтааст. Мафҳуми исботи математикӣ ҳамон асосҳои психологиро дорад, ки мафҳуми исбот дорад ва аз ин рӯ, ба шароити таърихӣ низ вобаста аст.

Барои матнҳои математикии Ҳиндустони асримеёнагӣ, масалан, чунин тавсиф мешуданд (эҳтимолан аз давраҳои қадимтар), роҳҳои исботи тасдиқоти геометрӣ: нақша пешниҳод карда мешуд, ки дар доираи он танҳо як калима вучуд дошт: "Нигаред!" Дар расми 1

расми 1

исботи ҳиндӣ дода шудааст. Он формулае, ки масоҳати доираи S -ро аз r -и давраи l ва радиуси r ифода мекунад. Формула аз он ҷиҳат ҷолиб аст, ки дар он қимати π , ки он бо шумораи умумӣ бо мушкilotи табиӣ r ба r мекунад: он на дар намуди каср ва на дар намуди радикал дода мешаванд, чунки он дар ҳолати квадрати ягона ҷой дорад. Аз ин рӯ, ин формула дар қадим ҳам фаҳмо буд. Ёфтани он осон аст. Азбаски $l = 2\pi r$, пас дар формулаи масоҳати давра адади π - ро ба ҳосили тақсими дарозии нимдоира ба радиус иваз кардан мумкин аст:

$$S = \pi r^2 = \left(\frac{l}{2} : r\right) r^2 = \left(\frac{l}{2}\right) r$$

Ҳамин тавр, масоҳати давра ба масоҳати росткунҷа баробар аст, ки асоси он сегменте, ки дарозии он ба нимдоира ва баландии ин доира ва баландӣ - радиуси он баробар аст, ёрӣ мерасонад.

Нақшаи ҳиндуҳо исботро нишон медиҳад. Аввал давра бо диаметр ба ду қисм тақсим мешавад ва баъд ҳар як нимдоира ба секторҳои қалон ва баробар бурида мешавад. Сипас ҳар як нимдоира рост мешавад, секторҳо ба секунҷаҳо табдил меёбанд ва ду фигураҳои аррашакл доштаи баробар пайдо мешаванд. Ниҳоят, ин "арраҳо" чунин ба ҳамдигар гузошта мешаванд, ки то дандонҳои як арра ба холигии дигаре ворид шаванд. Як росткунҷае пайдо мешавад, ки масоҳати он ба масоҳати ҳамон давра ва дарозии тарафҳои талабкардашуда баробар аст.

Дар асри XXI ин фикрро нодуруст ҳисобида мегуянд, ки ҳангоми росткунӣ секторҳои қалон ба фосилаи байни дандонҳо баробар намешаванд ва масоҳати онҳо низ наметавонад мувофиқат кунад. Ва росткунҷа тарафҳояш рост намебарояд. Пас, ҳеч яке аз инҳо исбот нест. [2]

Аммо барои ҳиндуҳо ин далел буд. Ва ин тасдиқот тӯли асрҳо далел ба ҳисоб мерафт: ҳангоми ба шумораи хеле зиёди соҳаҳо тақсим кардан ин ақидаи пешниҳодшуда ноаён хоҳад монд. Ҳамин тавр, ақидаи ҳиндуҳо метавонад ба шакле имрӯз қобили қабул бошад.

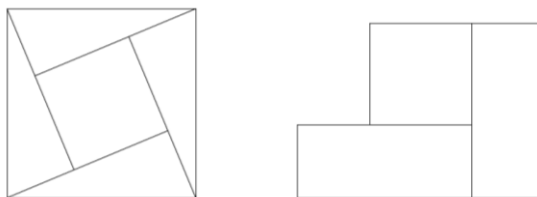
Барои пуррагӣ, мо далели ҳиндуҳоро бо теоремаи Пифагор пешниҳод мекунем. Ин ҳам нақшаест бо калимаи "Нигаред!". Қайд мекунем, ки

$$a^2 + b^2 = ab + ab + (a - b)^2.$$

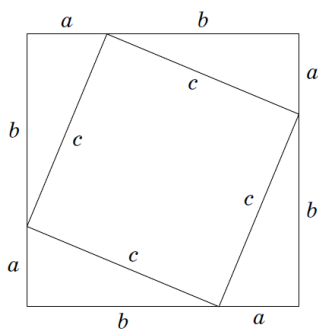
Бинобар ин, теоремаи Пифагор мегӯяд, ки барои секунҷа росткунҷа бо катетҳои a ва b ва гипотенузаи c баробарии $a^2 + b^2 = c^2$ дуруст аст, онро ба шакли зерин исбот кардан мумкин аст:

$$c^2 = ab + ab + (a - b)^2.$$

Формулаи охири ба расми 2 исбот карда шудааст. Расми 2

Дар тарафи чап дар расм квадрати масоҳаташ c^2 , ки аз чор секунҷаи якхела ва кватрати тарафҳояш $a - b$ иборатбуда баробар аст. Дар тарафи рост ҳамон квадрати паҳлӯҳояш $a - b$ ва секунҷаҳо тавре гузошта шудаанд, ки ду росткунҷаи тарафҳояш a ва b пайдо шуда, ҷойгир мебошад. Қайд мекунем, ки аз исботи пештар дида ин далел қобили қабул аст. Расми 2 дар тадқиқотҳои астроном ва математики ҳиндии асри XII Бхаскара во меҳӯрад. Ҳатто гуфтан мумкин аст, ки ин далел метавонад дар тадқиқотҳои пештари ҳиндуҳо вуҷуд дошта бошад. Дар таърихи аз на дертар аз асри 3 нақшаи тарафи чапи расми 2 - ро дар рисолаи чинӣ мебинем. Аммо дар матни чинӣ даъвати "Нигаред!" нест, балки он бо шарҳи алгебравӣ фаҳмонида шудааст. Матни зикршуда инчунин чизи дигареро пешниҳод кардааст - шояд далели ҳатто соддатар ва аёни теоремаи Пифагор бошад. Ин далели дуюм дар расми 3 нишон дода шудааст.

Расми 3

Матни чинӣ дар ин ҳолат низ нақшаи заруриро ҳамроҳӣ мекард. Барои аниқ кардан нишон медиҳем, ки нақшаи чинӣ аз ду нақшаи болои ҳам гузошташудаи расмҳои 2 ва 3 иборат аст, ки ҳамин тариқ дар як вақт ду исботи теоремаи Пифагор дода шудааст.

Аввалин исботҳои математикӣ, дар фаҳмиши муосири худ ба мутафаккирони қадимии юнонӣ Фалес ва Пифагор мансуб аст. Чунин мешуморанд, ки он дар Юнони Қадим дар асрҳои VII-VI пеш аз милод, як чизи навро, ки қаблан дида нашуда буд бо далелҳои математикӣ ҳамроҳ кардан лозим буд. Талоботи изҳор кардани фикр бо далел пайдо шуда буд, ки шунавандаро ба ҳақиқат будани он бовар кунонад. Худи идея дар бораи бовар кунонидани шунавандагон дар муҳокимаҳо, дар маҷлисҳои мардумӣ, баромад карданд дар судҳо пайдо шудааст. (Ба ин маъно, математика - хоҳари хурдии ҳуқуқшиносӣ). [2]

Аз нуқтаи назари имрӯза исботҳои қадимаи юнонӣ тақрибан беҳато буданд. Вақте ки қиматҳои тағйирёбандаҳо дар якҷоягӣ бо мафҳуми ҳудуд ба математика ворид шуданд, қоидаҳо аз асри 17 сар карда ба тағйирёбӣ шурӯъ карданд. Аз нуқтаи назари

имрӯза, ин мафҳумҳо ва ғояҳо чунин кофӣ равшан нестанд, аз ин рӯ исботҳое, ки дар асри 17 ва 18, ки ба онҳо вобастаанд далелҳои суғ ба назар мерасанд. Аммо аҷиб он аст, ки ин далелҳои суғ ба натиҷаҳои ҷиддие ноил гардидаанд, ки як қисми математикаи муосир шудаанд. [4]

Ин то пайдо шудани қорҳои илмии математикаи машҳури фаронсавӣ Августин Луи Коши то солҳои 20-уми асри XIX идома ёфт; дар қорҳои ӯ мафҳуми лимит ва мафҳуми ба он вобаста ҳамон шакли мантиқии имрӯзаро гирифт. Ташаббуси Коширо бисёр математикҳо қор қарданд, пеш аз ҳама дар нимаи дуюми асри 19 математикаи машҳури олмонӣ Карл Вейерштрасс. Аммо мафҳумҳои нав дар сатҳи зарурии сохтори математикӣ ба математика тез дохил нашуданд, ки инро изҳороти Пуанкаре, ки ин мавзӯро оғоз мекунад, шаҳодат медиҳад. Мафҳуми исботҳои математикӣ бо мурури замон таҳаввул хоҳад ёфт ва минбаъд он чизе, ки имрӯз исбот ба назар мерасад, дар оянда чунин ба назар намерасад.

Аллақай яке аз самтҳои аз нав дидабароии мафҳуми исботҳои математикӣ аён аст. Ҳақиқат дар он аст, ки ҳуди фаҳмиши ҳақиқати математикӣ чист, мушкилоти ҷиддиро ба миён меорад. Чунки объектҳои математикӣ, назар ба объектҳои физикӣ, дар табиат мавҷуд нестанд, онҳо танҳо дар шуури одамон мавҷуданд. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, воқеият ин онест, ки ба ҳақиқати қор мувофиқат мекунад, тавре ки дар математика татбиқ қарда мешавад.

Барои хотима бахшидан қайд мекунем, ки далелҳое, ки дар қорҳои илмии Евклид ва Архимед мавҷуданд, дар тӯли ҳазорҳо сол гузашта боварибахшии худро гум накардаанд. [5]

Адабиётҳо:

1. Бажанов В. А.. Математическое доказательство как форма апелляции к научному сообществу. журнальный клуб Интелпрос "Эпистемология и философия науки", №2, 2011
2. Успенский В. А.. Простейшие примеры математических доказательств. МЦНМО 2011, 56с.
3. Бурбаки Н. Основания математики. Логика. Теория множеств// очерки по истории математики. М: Издательство иностранной литературы. 1963, с. 37-53
4. Барвайс Дж. Теория доказательств и конструктивная математика. М.:Наука 1983. 392с.
5. Гастев Ю. А..Доказательство // Большая советская энциклопедия (в 30т)/ гл. ред. 1969.
6. Эйлер Л. Введение в анализ бесконечно малых. ГИФМЛ. Том 1. 1961 315с.

Сайхуна Шавкатзода,

мудири кафедраи физика ва технологияи ДОТП,

Ашӯркулов Фирдавс,

магистранти курси дуюми ихтисоси Информатика. Физика, ДОТП

ҲАЛЛИ МАСЪАЛАИ ДРИХЛЕ БАРОИ МУОДИЛАИ ЛАПЛАС ДАР СОҲАИ РОСТКУНЧА

***Калидвожаҳо:** муодилаи ғайрияқҷинсаи Лаплас, шартҳои сарҳадӣ, ҷудокунии тағйирёбандаҳо. Дар мақола масъалаи Дрихле барои муодилаи ғайрияқҷинсаи Лаплас дар соҳаи росткунҷа таҳқиқ қарда шудааст.*

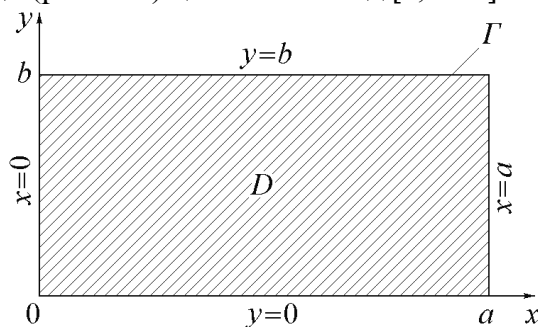
Гузориши масъала. Чунин функсияи $u(x, y)$ ёфта шавад, ки муодилаи гайриякҷинсаи Лаплас

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = \gamma xy, \quad (\gamma = const) \quad (1)$$

ва шартҳои сарҳадии якҷинсаро

$$u|_{\Gamma} = 0. \quad (2)$$

дар контури росткунҷа (расми 1) қаноат намояд [6, с.43].

Расми 1.

Ҳал. Ҳалли масъалаи (1–2) – ро дар намуди

$$u(x, y) = \sum_{n=1}^{\infty} Y_n(y) \sin \frac{n\pi x}{a}. \quad (3)$$

чустучӯ менамоем. Дар ин ҳолат шартҳои сарҳадӣ дар тарафҳои вертикалии соҳа $x = a$, $x = b$ қаноат гардонида мешавад. Функсияи $Y_n(y)$ – ро тарзе муайян кардан лозим, ки функсияи $u(x, y)$ муодилаи (1) ва шартҳои сарҳадиро дар сарҳади горизонтали соҳа $y = 0$ ва $y = b$ қаноат гардонад. Барои ин функсияи (3) – ро дар муодилаи (1) мегузорем. Он гоҳ ҳосил мекунем:

$$\sum_{n=1}^{\infty} \left[\frac{d^2 Y_n}{dy^2} - \left(\frac{n\pi}{a} \right)^2 Y_n \right] \sin \frac{n\pi x}{a} = \gamma xy. \quad (4)$$

Функсияи қисми ростро дар парчаи $[0, a]$ аз рӯи синусҳо ба қатори Фурье ҷудо мекунем:

$$\gamma xy = \sum_{n=1}^{\infty} b_n \sin \frac{n\pi x}{a}, \quad (5)$$

$$b_n = \frac{2}{a} \int_0^a \gamma xy \sin \frac{n\pi x}{a} dx = \frac{2(-1)^{n+1} \gamma a}{n\pi} y. \quad (6)$$

Ифодаи (5) – ро бо назардошти (6) дар қисми рости муодилаи (4) мегузорем:

$$\sum_{n=1}^{\infty} \left[\frac{d^2 Y_n}{dy^2} - \left(\frac{n\pi}{a} \right)^2 Y_n \right] \sin \frac{n\pi x}{a} = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{2(-1)^{n+1} \gamma a}{n\pi} y \sin \frac{n\pi x}{a}.$$

Дар натиҷа барои муайян кардани функсияҳои $Y_n(y)$ муодилаи дифференсиалии одии тарии дуҷум бо коэффисиентҳои доимӣ ҳосил намудем:

$$\frac{d^2 Y_n}{dy^2} - \left(\frac{n\pi}{a}\right)^2 Y_n = \frac{2(-1)^{n+1} \gamma a}{n\pi} y. \quad (7)$$

Муодилаи якҷинсаи мувофиқ дорои ҳалли умумии зерин мебошад:

$$Y_n^{odn} = \alpha_n \operatorname{ch} \frac{n\pi y}{a} + \beta_n \operatorname{sh} \frac{n\pi y}{a}.$$

Ҳалли хусусии муодилаи ғайриҷинсаи (7) дар намуди зерин навишта мешавад:

$$Y_n^* = \frac{2(-1)^n}{\pi^3} \left(\frac{a}{n}\right)^3 \gamma y.$$

Дар натиҷа ҳалли умумии муодилаи (7) чунин намуд мегирад:

$$Y_n(y) = Y_n^{odn} + Y_n^* = \alpha_n \operatorname{ch} \frac{n\pi y}{a} + \beta_n \operatorname{sh} \frac{n\pi y}{a} + \frac{2(-1)^n}{\pi^3} \left(\frac{a}{n}\right)^3 \gamma y. \quad (8)$$

Ифодаи (8) – ро дар баробарии (3) гузошта, ҳосил мекунем:

$$u(x, y) = \sum_{n=1}^{\infty} \left[\alpha_n \operatorname{ch} \frac{n\pi y}{a} + \beta_n \operatorname{sh} \frac{n\pi y}{a} + \frac{2(-1)^n}{\pi^3} \left(\frac{a}{n}\right)^3 \gamma y \right] \sin \frac{n\pi x}{a}. \quad (9)$$

Функсияи $u(x, y)$, ки бо (9) муайян карда мешавад, муодилаи (1) ва шартҳои сарҳадиро дар тарафҳои $x = 0$ ва $x = a$ қаноат менамояд. Доимииҳои α_n ва β_n аз иҷрошавии шартҳои сарҳадӣ дар тарафҳои горизонтали соҳа $y = 0$ ва $y = b$ ёфта мешаванд.

Ҳангоми $y = 0$ будан аз шarti $u(x, 0) = 0$ ҳосил мекунем:

$$u(x, 0) = \sum_{n=1}^{\infty} \alpha_n \sin \frac{n\pi x}{a} = 0,$$

аз ин ҷо, дар асоси ихтиёрӣ будани функсияҳои $\sin(n\pi x/a)$

$$\alpha_n = 0. \quad (10)$$

мешавад.

Ҳангоми $y = b$ будан аз шarti $u(x, b) = 0$ ва $\alpha_n = 0$ ҳосил мекунем:

$$u(x, b) = \sum_{n=1}^{\infty} \left[\beta_n \operatorname{sh} \frac{n\pi b}{a} + \frac{2(-1)^n}{\pi^3} \left(\frac{a}{n}\right)^3 \gamma b \right] \sin \frac{n\pi x}{a} = 0,$$

пас,

$$\beta_n \operatorname{sh} \frac{n\pi b}{a} + \frac{2(-1)^n}{\pi^3} \left(\frac{a}{n}\right)^3 \gamma b = 0.$$

Аз инҷо ҳосил мекунем:

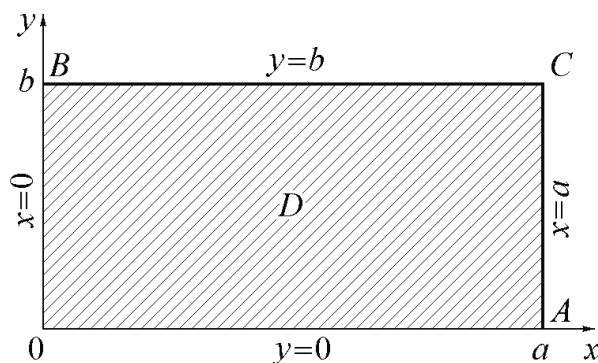
$$\beta_n = \frac{2(-1)^{n+1}}{\pi^3} \left(\frac{a}{n}\right)^3 \gamma b \left(\operatorname{sh} \frac{n\pi b}{a}\right)^{-1}. \quad (11)$$

Баробариҳои (10) ва (11) – ро дар (9) гузошта, ҳалли масъалаи гузошта шударо дар намуди зерин ҳосил мекунем:

$$u(x, y) = \frac{2a^3 \gamma}{\pi^3} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{(-1)^n}{n^3} \left(y - b \operatorname{sh}^{-1} \frac{n\pi b}{a} \operatorname{sh} \frac{n\pi y}{a} \right) \sin \frac{n\pi x}{a}.$$

Акнун масъалаи зеринро ҳал мекунем.

Масъала. Ду тарафи AC ва BC – и бруси росткунҷаи якҷинсаи $OACB$ бо қабати муҳофизатии ҳароратӣ пӯшонида шуда, ду тарафи дигараш бо ҳарорати баробари сифр нигоҳ дошта мешавад. Паҳншавии статсионарии ҳарорат бо шартҳои он, ки дар брус гармӣ бо зичии $Q = \text{const}$ хориҷ мешавад, ёфта шавад.

Расми 2.

Ҳал. Масъала ба ҳалли муодилаи

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = -\frac{Q}{k}, \quad (12)$$

бо шартҳои канонии

$$u|_{x=0} = 0, \quad \left. \frac{\partial u}{\partial x} \right|_{x=a} = 0, \quad (13)$$

$$u|_{y=0} = 0, \quad \left. \frac{\partial u}{\partial y} \right|_{y=b} = 0. \quad (14)$$

оварда мешавад, ки дар инҷо k – коэффисиенти гармигузаронии дохилӣ мебошад.

Аввал ҳалии муодилаи якҷинсаи Лапласро бо методи Фурье меёбем:

$$u(x, y) = X(x)Y(y) \neq 0$$

Ин функсияро дар шартҳои сарҳадии (2.119) гузошта, ҳосил мекунем:

$$X(0) = \frac{dX(a)}{dx} = 0. \quad (15)$$

Қиматҳои хоси ин масъала ба

$$\lambda_n = \frac{(2n+1)\pi}{2a} \quad (n = 0, 1, 2, \dots), \quad (16)$$

ва функсияҳои хос ба

$$X_n(x) = \sin \frac{(2n+1)\pi x}{2a}. \quad (17)$$

баробар мебошанд.

Функсияи $u(x, y)$ ва қисми рости муодилаи (12) – ро аз рӯи системаи функсияҳои дар порчаи $[0, a]$ ортогоналии (17) ба қатори Фурье чудо мекунем:

$$u(x, y) = \sum_{n=0}^{\infty} Y_n(y) \sin \frac{(2n+1)\pi x}{2a}, \quad (18)$$

$$-\frac{Q}{k} = \sum_{n=0}^{\infty} C_n \sin \frac{(2n+1)\pi x}{2a}. \quad (19)$$

Дар ин ҳолат коэффисиентҳои C_n чунин муайян карда мешаванд:

$$C_n = \frac{-\frac{Q}{k} \int_0^a \sin \frac{(2n+1)\pi x}{2a} dx}{\int_0^a \sin^2 \frac{(2n+1)\pi x}{2a} dx} = -\frac{4Q}{k\pi(2n+1)}. \quad (20)$$

Ифодаҳои (18) ва (19) – ро дар муодилаи (12) гузошта, ҳосил мекунем:

$$Y_n''(y) - \frac{(2n+1)^2 \pi^2}{4a^2} Y_n(y) = C_n. \quad (21)$$

Ҳалли умумии муодилаи (21) дар намуди зерин навишта мешавад:

$$Y_n = Y_n^{одн} + Y_n^* = \alpha_n \operatorname{ch} \frac{(2n+1)\pi y}{2a} + \beta_n \operatorname{sh} \frac{(2n+1)\pi y}{2a} + \frac{16Qa^2}{\pi^3 k(2n+1)^3}. \quad (22)$$

Ифодаи (22) – ро дар (28) гузошта, ҳосил мекунем:

$$u(x, y) = \sum_{n=0}^{\infty} \left[\alpha_n \operatorname{ch} \frac{(2n+1)\pi y}{2a} + \beta_n \operatorname{sh} \frac{(2n+1)\pi y}{2a} + \frac{16Qa^2}{\pi^3 k(2n+1)^3} \right] \sin \frac{(2n+1)\pi x}{2a}. \quad (23)$$

Доимиҳои α_n ва β_n в аз шарти сарҳадии (14) дар тарафҳои горизонтали соҳа ёфта мешаванд.

Ҳангоми $y = 0$ будан ҳосил мекунем:

$$u(x, 0) = \sum_{n=0}^{\infty} \left[\alpha_n + \frac{16Qa^2}{\pi^3 k(2n+1)^3} \right] \sin \frac{(2n+1)\pi x}{2a} = 0,$$

аз инчо, дар асоси ихтиёри будани функсияҳои $\sin (2n + 1)\pi x / 2a$

$$\alpha_n = -\frac{16Qa^2}{\pi^3 k(2n + 1)^3}. \quad (24)$$

мешавад.

Аз шартҳои сарҳадии дуҷониби (14) бо назардошти ифодаи (24) ҳосил мекунем:

$$\beta_n = -\alpha_n \operatorname{th} \frac{(2n + 1)\pi b}{2a} = \frac{16Qa^2}{\pi^3 k(2n + 1)^3} \operatorname{th} \frac{(2n + 1)\pi b}{2a}. \quad (25)$$

Ифодаҳои (24) ва (25) – ро дар (23) гузошта, ҳалли масъаларо дар намуди зерин навишта метавонем:

$$u(x, y) = \frac{16Qa^2}{\pi^3 k} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{1}{(2n + 1)^3} \left[1 - \frac{\operatorname{ch} \frac{(2n + 1)\pi(y - b)}{2a}}{\operatorname{ch} \frac{(2n + 1)\pi b}{2a}} \right] \sin \frac{(2n + 1)\pi x}{2a}$$

Феҳристи адабиёт:

5. Араманович И.Г., Левин В.И. Уравнения математической физики. Учебное пособие для вузов. М.: Наука. 1964. 287 с.
6. Мартинсон Л.К., Малов Ю.И. Дифференциальные уравнения математической физики: Учебник для студентов вузов (Сер. Математика в техн.ун-те. Вып. XII). М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э.Баумана. 1996. 368 с.
7. Ряды Фурье. Методические указания к выполнению домашнего задания по курсу «Высшая математика» для студентов всех специальностей. №1043. М.: МАМИ. 1988. 38 с.
8. Тихонов А.Н., Самарский А.А. Уравнения математической физики. Изд. 2-е. М.: Гостехтеоретиздат, 1953. 679 с.
9. Толстов Г.П. Ряды Фурье. М.: Наука. Главная редакция физико-математической литературы. 1980. 384 с.
10. Коган Е.А., Лопаницын Е.А. Ряды Фурье. Уравнения математической физики. М.: 2010. 105 с.

Сафарова Севара Бурхоновна,

студентка 2 курса Навоийский государственный педагогический институт
Науч. руководитель: преп. Шарапова Д.Р. Республика Узбекистан, г. Навои

ИГРА КАК СРЕДСТВО ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация: В статье говорится о том, что использование игровых приемов на уроке пробуждает интерес школьников друг к другу, и к занятию в целом. Использование игры помогает сделать процесс обучения интересным и увлекательным.

Ключевые слова: учебная мотивация, познавательный интерес, способность к воображению, дидактический материал.

Одной из проблем, волнующей учителей, является вопрос, как развивать у учащегося устойчивый интерес к учёбе, к знаниям и потребность в их самостоятельном поиске. Учителю необходимо формировать учебную мотивацию на основе познавательного интереса. Ребенку должна нравиться его деятельность и она должна быть ему доступна.

Использование игровых приемов на уроке пробуждает интерес школьников друг к другу. Игровые обязательства, добровольно принятые ими и друг перед другом, и перед учителем, обеспечивают повышение внимательности и работоспособности. Разумеется, учитель будет искать на своих уроках время и место для использования игровых заданий, рассеивающих ученические страхи, скандальные споры, враждебную настроенность и нежелание некоторых учеников работать.

В исследованиях ученых отмечается:

– у детей развивается способность к воображению. Игра дает возможность каждому ребенку проявить себя.

– учащиеся учатся концентрировать свое внимание на игровых правилах и следить за их выполнением.

– развиваются навыки устной речи, аудирования, творческие, мыслительные способности.

Игры помогают сделать процесс обучения интересным и увлекательным. Чувство равенства, атмосфера увлеченности дают возможность ребятам преодолеть стеснительность, скованность, снять психологический барьер, усталость.

В любой вид деятельности на уроке можно внести элементы игры, и тогда даже самое скучное занятие приобретает привлекательную форму. Новое рождается почти на каждом уроке. Часто дети сами подсказывают тему игры или ситуации. Фразу «Давайте поиграем» они ждут с нетерпением. Их веселый смех, желание говорить служат показателем заинтересованности.

Упражнения игрового характера могут быть разными по своему назначению, содержанию, способам организации и их проведения, материальной оснащенности и количеству участников. С их помощью можно решать какую – либо одну задачу или комплекс задач:

– формировать речевые умения;

– развивать логическое мышление;

– развивать наблюдательность, произвольное внимание, творческие способности и т.д.

Безусловно, использование игр требует много сил и времени для подготовки необходимого дидактического материала, но они оправдываются положительными результатами.

Игровые разминки объединяются своей всеобщей доступностью, быстро возникающей азартностью. В эту группу входят игры – задания, во время выполнения которых выстраиваются деловые взаимоотношения и учителя с классами, и учеников друг с другом. Данные упражнения могут стать мостками, по которым дети будут переходить от 1 вида деятельности к другому.

Лексические игры – игры на корточках, загадки, кроссворды. Игры типа «Найди слово», «Составь пословицу», «Снежный ком». Назвать слова противоположные или аналогичные по значению, закончить фразу, выбрать слова к теме и т.д.

Фонетические игры – это игры – загадки, имитации, соревнования, игры с предметами, на внимательность.

Коммуникативные игры. Данная группа игр обладает высокой степенью наглядности, т.к. они дают участнику игры возможность почувствовать язык как средство общения.

Сюжетно – ролевые игры позволяют учитывать возрастные интересы, расширяют контекст деятельности, выступают как эффективное средство создания мотива к диалогическому общению.

Дидактические игры направлены на усвоение, расширение, углубление, систематизацию представлений детей об окружающем, развитие интересов и способностей.

Структурными компонентами дидактической игры являются: дидактическая задача, игровая задача, действия и правила, результат.

По характеру познавательной деятельности дидактические игры можно отнести к следующим группам:

1. Игры, требующие от детей исполнительной деятельности. С помощью этих игр дети выполняют действия по образцу.

2. Игры, в ходе которых дети выполняют воспроизводящую деятельность. К этой группе относится большое число игр, направленных на формирование вычислительных навыков.

Выделяют следующие виды дидактических игр: игры – путешествия, игры – поручения, игры – предположения, игры – загадки, игры – беседы.

Если игра используется на уроке объяснения нового материала, то в ней должны быть запрограммированы практические действия детей. На уроках закрепления материала важно применять игры на воспроизведение имеющихся знаний. В этом случае следует ограничить использование средств наглядности, а усилить внимание к громкому проговариванию правила.

В системе уроков по теме важно подбирать игры на разные виды деятельности: исполнительскую, воспроизводящую, контролирующую и поисковую.

Общие правила в организации и проведении дидактических игр:

1. Игра должна приносить радость. Нельзя заставлять ребенка играть, нужно создавать условия, чтобы он захотел играть.

2. При организации игры устанавливаются строгие правила и игровые действия, которые не могут корректироваться по ходу игры.

3. В игре необходимо создавать непринужденную обстановку, нельзя сдерживать двигательную активность ребенка.

4. В игре желательно использовать сказку. Стихи, песенки, «волшебную палочку» - все то, что придает игре необычность, праздничность, желанность.

5. После игры ребят надо оценить, похвалить, провести коллективное обсуждение игровых действий.

При проведении игры важны опыт, такт, мастерство педагога, умение вовлечь всех детей, найти способ подбодрить недостаточно активных, при необходимости помочь и поддержать интерес, интеллектуальное напряжение. Объединяя две формы деятельности – игру и обучение, педагог должен сохранить самостоятельный характер игры, ту радость и то удовольствие, которые она дает ребятам. И одновременно добиваться, чтобы у детей формировались знания, умения и навыки и осуществлялись качественные сдвиги в развитии познавательных способностей, двигательной активности, нравственном становлении личности.

Всякая игра должна быть доведена до конца. До получения результата. Для учителя – это показатель развития детей, а для учеников – их достижение, доставляющее не только удовольствие, но и интеллектуальное удовлетворение, чувство гордости, достоинства, уверенности в своих силах.

«Игра – это искра, зажигающая огонек пытливости и любознательности».

Такие подходы помогают избежать многих конфликтов и способствуют укреплению партнёрских отношений с учениками в дальнейшем.

Литература:

1. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе – М.: Просвещение, 2003г.
2. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1986. – 230с.

Собиров У.Б.,
БухДУ- катга ўқитувчиси

САДРИДДИН АЙНИЙ ВА УНИНГ ЖАДИЧИЛИК ҲАРАКАТИДА “БУХОРО ИНҚИЛОБИ ТАРИХИ УЧУН МАТЕРИАЛЛАР” АСАРИНИНГ ЎРНИ

Таянч иборалар: Туркистон, Бухоро амирлиги, жадидчилик ҳаракати, ислохотчилик, Бухоро инқилоби, янги усул (усули жадид) мактаблари.

Резюме: ушбу мақолада XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро жадидчилик ҳаракатининг ривожланишида жонбозлик кўрсатган Садриддин Айний ва унинг тарихий мероси, “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” рисоласи таҳлили, XX асрнинг бошларида ярим мустамлака мамлакати ҳолатида бўлган Бухоро амирлигида мураккаб ижтимоий-сиёсий шароитда жадидчилик ҳаракати вужудга келиши, XX аср бошларидаги маърифий аҳволтўғрисида ҳамда Бухоро жадидларининг юрт тараққиётидаги тутган ўрни ва роли тарихий манба ва адабиётлар асосида атрофлича ёритиб берилган.

Кириш. Мамлакатимиз тарихидаги туб бурилиш ўтмишни ёритишда янгича қараш ва талқинни талаб этмоқда. Бугунги мустақил ривожланиш тарихчилар олдидаги долзарб вазифаларни кўймоқда. Ўзбекистон Республикаси Президент Шавкат Мирзиёев таъбири билан айтганда: “Буюк тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларда намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудралидир. Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир.”[1,29]

Асосий қисм. Бухоро жадидчилик ҳаракати тарихини ёритишда XIX аср охири – XX аср бошларидаги воқеаларнинг жонли гувоҳи С.Айнийнинг “Танланган асарлар”ига кирадиган 1-жилд китоби. Унинг мундарижасидан “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” рисоласи ўрин олган. [2,63] Унда Бухорода жадидизмининг пайдо бўлишидан бошлаб, унинг амалга оширган фаолиятларининг барчаси атрофлича ва чуқур таҳлил қилинган.

Маълумки, XX асрнинг бошларида ярим мустамлака мамлакати ҳолатида бўлган Бухоро амирлигида мураккаб ижтимоий-сиёсий шароитда жадидчилик ҳаракати вужудга келди. У худди Туркистон ва Хива жадидчилиги каби маърифатпарварликдан сиёсий ҳаракатга қадар юксалди. Бухоро жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндалари Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Садр Зиё, Абдукодир Муҳиддинов, Абдурауф Юсуфзода каби етук арбобларнинг номи бугунги кунда халқ ардоғида. Чунки улар Ватан, миллат озодлиги учун жон фидо қилган тарихий шахслар эканлигини тарихчиларимиз, адабиётшунос олимларимиз халққа етказиб турибдилар.

С.Айнийнинг “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” асарида XX- аср бошидаги Бухородаги маърифий-сиёсий ва иқтисодий аҳвол чуқур таҳлил қилинади.

XX аср бошида Бухоро амирлигидаги иқтисодий аҳвол тўғрисида С.Айний қуйидагиларни ёзади: “Бухоро ҳукуматининг мадохили (даромади) расман ва бошлича

хирож ва закотдан иборатдир. Хирож зироат ерларидан олинб, закот эса дохилий ва хорижий тижорат молларидан ва далалардан тартият қилинатурган ҳайвон суриларида олинадир. ... хирож бурунги замонларда муайян ва енгил бир миқдорда бўлса ҳам, кейинги чоқларда деҳқон ҳосилотининг ҳаммасини олатурган бир даражага етди. Закот шаръан бир йилда бир қатла муайян бир ҳисобда олинадир экан, сўнги вақтларда йилда ўн қатла ҳам олинди.”[3,194]

С.Айний Бухоронинг иқтисодий аҳволи тубдан ёмонлашиб боргани сабабларини аниқ фактлар орқали очиб беради. Унинг инқироzi сабаби илдизини таҳлил қилиб, шундай ёзади: “Мамлакатнинг иккинчи даража манбаи воридоти (даромади) қозилар, раислар, миршаблар ва шуларга ўхшаш маъмурларнинг тортиқларидандир”. [3,195]

С.Айний Бухоронинг иқтисодий киримини миршаблар, қозиларнинг порахўрлигини фош эта туриб, бирма-бир таҳлил қилар экан, чиқими тўғрисида кўйидагича маълумот беради: “Бу ҳисоб билан амирнинг умумий масорифи (чиқими) 2.200.000 сўм бўлиб, бошқа харажатлари сарой зийнатлари, кеча ишратларига ўхшаш ўзига махсус бир хил разолатлар эди. Мулки идора қилишларига, сарой хизматкорларига, кози, раис, бек ва буларнинг одамларига ҳеч бир ойлик берилмасдан, буларнинг бутун бир маишатлари ғайри маҳдуд бир суратда халқ бўйнига юклатилган эди. Аммо мамлакатнинг асл эгаси бўлиб, ҳукумат хазинасини тўлдирган ва бутун маъмурларни тўйғазган халқ учун бирон пул ҳам сарфланмас эди.” [3,195] С.Айний бу билан Бухоронинг кирими ҳам чиқими ҳам халқ учун қони зиёнлигини кўрсатади.

“Халқ маорифи, халқ соғлигини сақлаш, умумий йўлларни тузатмоқ, сувларни тақсим қилмоқ, камбағалларни тарбия этмоқ, деҳқонларга ёрдам бермоқ каби нарсаларга ақча сарф қилмоқ нари турсин, шундай идораларнинг исми ҳам йўқ эди.» [3,195].

XX аср бошларидаги маърифий аҳвол тўғрисида С.Айний ўз фикрларини Абдуллахон (1557-1598) давридан бошлаб, мадрасаларда ўқитиш шаклининг бузила бошлаганлигини баён этади. Шероздан келган Мавлавий Мирзажон исмли мулланинг Бухоро мадрасасида мударрис этиб тайинлангани, унинг дарс жадвалини ўзгартириб, ўзи таълиф қилган шарҳ ва ҳикояларни жадвалга киргизиб, ҳадис ва тафсир дарсларига унча аҳамият бермай кўйганлигини ва натижада асрлар оша илм борасида дунёга ном таратган Бухоро мадрасалари фаолияти инқирозга юз тутганлигини ачиниб ёзади. Муаллиф қайд қилганидек, “Оқибат шарҳ ва хошиялар шунчалар кўпайдиким, ҳеч бир илм ва фаннинг масоил мақсудасига навбат келмасдан ўқувчининг 12-11 йиллик мадраса ҳаёти хошияларга сарф бўлатурғон бўлди. Ҳисоб, хандаса, тарих, табиблик ва буларга ўхшаш фанлар тамом йўқолиб кетди.” [3,186]

С.Айний бундай мураккаб шароитда 1904-1905 йиллардаги рус-япон урушининг салбий таъсири Бухорода ҳам сезилганлигини айтади. Яъни, “Бухорода аҳвол юқорида баён қилинганидек ўтаётган паллаларда рус-япон уруши бошланди. Бу уруш сабабли, зотан ора-сира келиб турган “Таржумон” газетаси Бухорода кўпроқ келиб тарқала бошлади. Ҳиндистондан “Ҳаблалматн”, Мисрдан “Чехранома” ва “Парвариш” деган форсий газеталари келиб, уруш хабарлари учун газета ўқимокчи бўлган кимсаларга бошқа фикрлар ҳам берди. Уруш натижасида Русияда 1905 йил инқилоби бошланди. Россия мусулмонлари орасида мухталиф исмлар билан турк-татар газеталари чиқа бошлади, мана шу газеталар Бухорога ҳам келди. ... 1905 йилдан 1908 йилга довури ҳоллар кўпгина ўзгарди. Ушбу икки йил муддатида турк-татар, Истанбул, Миср ва Ҳиндистон бу орада форс тилида “Саёхатномаи Иброҳимбек” Бухорода тарқалди”. [3,200] С.Айний бу китоб Эрон аҳволига доир ёзилган бўлса ҳам, ундаги муаммолардан Бухоро четда эмаслиги таъкидланиб, уни мутолаа қилиш Бухоро аҳли фикрлашини ҳам ўзгартирганини айтади. Шу вақтда Бухорода мадраса шароитини ислоҳ қилиш муаммолари етилиб келди.

Ана шундай мураккаб иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий бир шароитда Бухорода жадидчилик ғояларининг шаклланиши ва тарқалиши қонуний бир ҳол эди. Хуллас, мазкур асарларда Бухоро жадидларининг қайтарзда майдонга келиб, қандай шароитларда иш бошлаб, нимада яқун топганлиги ҳақида батафсил маълумотга эга бўламиз. С. Айний асарида биринчи янги усул (усули жадид) мактаблари фаолияти тўлақонли акс эттирилган бўлса, Ф.Хўжаев асарида жадидлар ҳаракати, уларнинг мақсад ва вазифалари, ғояси, улар фаолиятининг ижобий натижалари ҳақида мукамал ва атрофлича маълумотга эга бўламиз.

Бухоро жадидларининг маориф борасидаги ислохотлари, уларнинг ўз сармоялари эвазига билим, тафаккур, онгни ривожлантириш ва натижада келажакда Бухоронинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий аҳолини тубдан ўзгаритириш учун қилган саъй-ҳаракатлари (ҳаттоки чет-элларда Бухоро талабаларининг ўқиб, малака ошириб келгунга қадар) таҳсинга лойиқ эканлигини ҳис қиламиз.

Хулоса. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, С.Айний бу асари XX аср 20 йиллари тарихидан бой маълумот беради. Бухоро жадидлари ҳақида нисбатан атрофлича маълумот берадиган бу нодир манбани янгича тафаккур билан илмий тадқиқ этиш истиқболи тарихчилар зиммасидадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-том. Т., “Ўзбекистон” нашриёти. 2017 й. 29-бет.

2. Айний С.1920-1921 йилларда “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” асарини ёзиб, Бухоро нашриётига топширади. Аммо, Бухоро Давлат нашриёти уни (турли сабабларга кўра) чоп этмайди. Асар 1926 йилга келиб Москвада СССР халқлари нашриётида босиб чиқарилди. 1963 йилда С.Айнийнинг 8 жилдлик асарлар тўпламидан ушбу илмий-мемуар асар ҳам жой олган.

3. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Т.:1963.Б.194.

Sulaymonbekov Suhaylbek Sobirbek o'g'li,

Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi yo'nalishi 3-kurs talabasi
bekhruz0302@gmail.com

TURKISTON JADIDCHILIGI OTASINING ILMIIY-MA'RIFIY QARASHLARI VA UNING ZAMONAVIY HAYOTIMIZDAGI O'RNI

Аннотатсия: *Mazkur maqolada Mahmudxo'ja Behbudiyning ilmiy-ma'rifiy qarashlari tahlil qilingan va uning hozirgi zamonaviy hayotga qanchalik ta'sir qilayotgani o'rganib chiqilgan.*

Калит со'злар: *Behbudiy, jadidchilik, so'z erkinligi, teatr, dramaturgiya, "Padarkush", taraqqiyparvarlar, blogger, Behbudiy stipendiyasi.*

Bir dasti riyo, dasti jafo, dasti xiyonat
Mumkinmi sani aylasa, ketdikcha siyosat?!
Yo'q, yo'q kelur albat, kelur albat,
Zolimlari tard etmaga, mahv etmaga navbat!
Ey qotila, ey fojira, ey fitnai Turon!
Turon eli fitnang ila bo'lsunmu parishon?!
Bir kun kelur albat, ojizlarga navbat...[1]

Sadriddin Ayniyning Behbudiy o'limi haqida yozgan ushbu she'rini o'qir ekanmiz, ilm ahliga qilingan zulm bir kun qora bulutday tarqalishi, yorug' kunlar kelishiga qat'iy

ishonchni, isyonni ko‘ramiz. Mana bugun ular istagan zamon keldi. Garchand ularning o‘zlariga bu armon bo‘lib qolgan bo‘lsa-da... Bu yil o‘zbek milliy dramaturgiyasi asoschisi, sahna san‘atini rivojlantirgan ulug‘ ma‘rifatparvar inson Mahmudxo‘ja Behbudiy tavalludining 145-yilligini nishonlaymiz.

Turkiston jadidlarining otasi, hurriyat va erk kuychisi Mahmudxo‘ja Behbudiy 1875-yilning 19-yanvarida Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog‘ida, ruhoniylar oilasida dunyoga kelgan. Otasi Behbudxo‘ja Solihxo‘ja o‘g‘li turkistonlik, Ahmad Yassaviyning avlodlaridan, ona tomonidan bobosi Niyozxo‘ja urganchlik bo‘lib, amir Shohmurod zamonida (1785–1800) Samarqandga kelib qolgan. 1894 yilda otasi, imom-xatiblik bilan shug‘ullanib kelgan Behbudxo‘ja vafot etadi. Yosh Mahmudxo‘ja tog‘asi qozi Muhammad Siddiq tarbiyasi va qaramog‘ida o‘tib voyaga yetadi. Arab sarfu nahvini kichik tog‘asi Mulla Odildan o‘rganadi. 18 yoshida qozixonada mirzolik qila boshlaydi. O‘z ustida qunt bilan ishlab, shariatning yuksak maqomlari – qozi, mufti darajasigacha ko‘tariladi. Yosh Mahmudxo‘ja dunyoqarashining shakllanishida Rusiya jadidchilik harakatining asoschisi Ismoilbek Gasprinskiyning xizmati katta bo‘lgan.

U juda ko‘p mamlakatlarga safar qiladi va bu safarlari davomida har gal yurti uchun foydali bo‘lgan biron narsani o‘rganadi va qaytib kelib bu narsani o‘z vatanida tatbiq qiladi. Rossiya va arab shaharlariga sayohati izziz ketmadi. Safarlar uning yangi maktab haqidagi qarashlarini mustahkamlaydi. Uning tashabbus va g‘ayrati bilan 1903 yilda Samarqand atrofidagi Halvoyi (S. Siddiqiy), Rajabamin (A. Shakuriy) qishloqlarida yangi maktablar tashkil topdi. Adib bu maktablar uchun darsliklar tuzishga kirishadi. Ketma-ket “Risolai asbobi savod” (1904), “Risolai jug‘rofiyai umroniy” (1905), “Risolai jug‘rofiyai Rusiy” (1905), “Kitobatul-atfol” (1908), “Amaliyoti islom” (1908), “Tarixi islom” (1909) kabi kitoblari paydo bo‘ladi [2].

Alloma bu ishlar bilan to‘xtab qolmadi. Xalqni taraqqiyot va ma‘rifat yo‘liga olib chiqish uchun qo‘lidan kelgan barcha ishni qildi:

- Turkistonda birinchi bo‘lib teatr asos soldi (Samarqandda);
- Birinchi o‘zbek milliy dramasi bo‘lmish “Padarkush” asarini yaratdi va shu orqali o‘zbek dramaturgiyasiga asos soldi;
- Xalqni ma‘naviyatli qilish maqsadida “Behbudiya” nomidagi kutubxona tashkil etdi;
- Turkiston Muxtoriyati va Butunturkiston Musulmonlari qurultoylari faoliyatida qatnashib muhim vazifalarda ishladi;
- “Samarqand” gazetasi (45 ta soni chiqarilgan) va “Oyna” jurnali kabi matbuot nashrlarini yaratdi va 100 dan ortiq maqolalar yozdi.

Ammo shuncha qilgan mehnatlariga qaramasdan, Mahmudxo‘ja Behbudiy mutaassib dindorlar va har qanday yangilikni qabul qilishni xohlamaydigan amirga fanat bo‘lgan amaldorlar tomonidan 1919-yilda qamoqqa olinib qatl etildi. Shunday buyuk bobokalonimizning umri ayanchli poyoniga yetdi. O‘shanda sho‘rolar ham bundan katta xursand bo‘lishgandi, chunki Behbudiy xalqni ozodlikka eltuvchi kuchning buyuk yo‘lboshchisi edi va bu insonning qatl ettirilishi keyinchalik boshqa jadidlarning ham qirg‘inbarot bo‘lishlariga asos bo‘ldi.

Yuqorida aytib o‘tganidek, Mahmudxo‘ja Behbudiy qisqa umri davomida yuzlab maqolalar va bir qancha asarlar yozib bizga ulkan meros qoldirib ketganlar. U kishining fikrlari, muammolarga bergan yechimlari, tanlagan mavzulari oradan 100 yildan ortiq davr o‘tgan bo‘lsa-da, ular o‘zining dolzarbligi va ahamiyatini yo‘qotmagan. Hattoki, bu fikrlar o‘sha davrdan ko‘ra hozirda dolzarbroq hisoblanadi. Bundan ko‘rinib turibdiki, Behbudiy o‘z davridan ancha ilgari ketgan buyuk taraqqiyatparvar inson bo‘lgan.

Keling bu fikrlarimni misollarda tushuntirib ketsam:

Mahmudxo‘ja Behbudiyning 1915 yili “Oyna” jurnalida nashr qilingan maqolasi “Bizni kemirguvchi illatlar” deb nomlangan. Behbudiyning 100 yil oldin o‘z maqolasida ko‘targan muammolar bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan.

Jumladan, o'z maqolasida Behbudiy shunday yozgan:

“Bizni kemirguvchi illatlar deganda, zaxmu maraznimi gumon etarsiz? Yoinki, sil, silar-iya va maxavliknimi dersiz? Yo'q, andan ham yamonroq va andan ham jonxarosh, bevoya, xonavayron va g'arib etguvchi bir dard, biz — turkistoniyarlarni shahri va qishloqi yoyinki yarim madaniy, yarim vahshiy sinflarimizg'acha istilo etib, butun tirikligimizg'a sorilgon va bizni inqirozg'a va tahlikag'a va jahannamg'a yumalataturgon to'y, azo ismindagi ikki qattol dushmanni derman”.

“...biz bo'lsa, badbaxtona va Xudoning amrig'a bo'yun qo'ymasdan kofirona bir suratda to'y va azo degan, yo'q bo'lusimizg'a sabab bo'lgan odatlarga boru yo'qimizni sarf va isrof etarmiz. Yilda ikki oy navruzi kofiri uchun sayr etarmiz.

Besh-olti ma'raka va xudoyi, 8-10 jum'a oqshomi deb butun mahalla va qishloq xalqig'a palov berarmiz. Ba'zi bir bechora sag'ir va mushtipar ayollar merosdan va haqlaridan noqis olurlar. Ba'zi qarzxohlarni haqqi xudoyi va xayrot, noxudoyi va sharrot sababi ila kuyub ketar. Bechora o'lukni zimmasi qarzdan qutulolmay qolur. Xudo uchun aytingiz, bu xayrotmi, bu xudoyimi?”[3]

Ushbu maqoladan ko'rinib turibdiki bundan 100 yil ilgari ham dabdali to'y va ta'ziyalar muammosi bo'lgan va bu muammo muhimligi uchun ham Behbudiy bu haqida maqola yozgan. Bu masala hozirgi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmay kelmoqda va biz endi-endi bu masalaga yechim topmoqdamiz.

Yoki uning “Oyna” jurnalining ilk sonida chop qilingan “Ikki emas, to'rt til lozim” maqolasida turkistonliklar zamon bilan hamnafas bo'lishi, zamona ilmlaridan, fikrlaridan bahramand bo'lishi uchun “turkiy, forsiy, arabiy va rusiy” tillarini bilishi, ularda bemalol muloqot qilish darajasiga etishishi lozimligi ta'kidlanadi. Behbudiy bu maqolada “turkey” til deganda mahalliy xalqning aksariyati so'zlashadigan “o'zbekiy” tilni nazarda tutadi. Unga ko'ra, to'rt tilning o'rganishga sabablar quyidagilardan iborat:

- 1) “turkiy, ya'ni o'zbekiy” – Turkiston xalqining aksariyati so'zlashadigan til;
- 2) “forsiy” – “madrasa va udabo tilidur. Bu kungacha Turkistonni har tarafidagi eski va yangi maktablarida forsiy nazm va nasr kitoblari ta'lim berilib kelgandur”;
- 3) “arabiy” – madrasalarda o'qitiladigan barcha shar'iy kitoblar ushbu tilda;
- 4) “rusiy” – “zamon tijorat ishi, sanoat va mamlakat ishlari, hatto dini islom va millatga xizmat” qilishga yararlik zamona ilmini o'rganish uchun [4].

Behbudiyning fikricha millat butunlay yo'q bo'lib ketmasligi uchun ular ham tijorat, ham sanoat, ham siyosatda boshqa taraqqiy etgan xalqlar bilan bir qatorda, yonma-yon harakat qilishi kerak. Turkistonliklar orasida hatto millat va Vatan manfaati uchun g'arb tillarida, jumladan, rus tilida yuqori minbardan turib gapirishga qodir biror kishi topilmaydi. Bu qusurlarni yo'q qilish uchun esa rus tilini o'rganish, Rossiya universitetlarida tahsil olish hamda barcha qonunlardan xabardor bo'lmoq kerak. Behbudiy til o'rganish masalasini siyosiy masala sifatida ko'tarib chiqdi va vatan manfaati yo'lida xizmat qilishga qodir ziyolilarni shakllantirishga yo'l ochishi to'g'risida yozdi.

Bugungi kunda ham til o'rganish va chet elda o'qib kelish va o'sha davlatdan texnologiyalar va yangi sohalarni o'zlashtirib kelish kabi masalalar juda dolzarbdir. Shundan ham ko'rish mumkin-ki, Behbudiyning fikrlarini hozirgi zamonda ham to'g'ridan-to'g'ri hech qanday o'zgarishsiz qabul qilishimiz va har bitta muammoga berilgan yechimlarini o'rganishimiz kerak. Chunki uning fikrlari hech qachon eskirmasligini mana shu misollarda ko'rib chiqdik. Endi esa yana bir buyuk asar haqida gaplashsak. Bu albatta, o'zbek dramaturgiyasining poydevori “Padarkush” asaridir.

Bu asar ham Behbudiyning maqolalari singari hozirgi kunda ham muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Nega deganda, asar mavzusi hozirgi kunda eng og'ir nuqtamiz bo'lgan farzand tarbiyasi haqida. Shuningdek, dramada jaholat, ilmsizlik, tarbiyasizlikka qarshi ma'rifat ulug'langan. Muallif “o'qimagan bolaning holi”ni, ayanchli oqibatlarini bayon etishni maqsad qilib olgan. Behbudiy yoshlar ta'lim olishi va kamolga yetishida ijtimoiy va oilaviy muhit alohida o'rin tutishini “Padarkush” dramasi negiziga joylashtirgan. Hozirgi

kundagi otasining puli bilan maqtanib istagan ko'ngilxushligini qilib yoki otasining mansabi ustidan xohlagan ishini qilib yurgan bolalarning ayni o'zi bu asarda berilgan. Umuman olganda, Behbudiyning barcha asari tarbiyaviy ahamiyatga ega va hozirgi kunda ham o'z muhimlik darajasini yo'qotmagan.

Bugungi kunda hayotimiz jadal tarzda rivojlanmoqda. So'nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasi o'laroq, O'zbekistonda so'z erkinligi anchayin yaxshi tomonga o'zgardi. Bloggerlik sohasi tez rivojlanayotgan sohaga aylandi. Bugungi maqolamni yozish chog'ida qiziq bir fikr xayolimga keldi. Mening fikri o'jizimcha, O'zbekiston zaminidagi birinchi bloggerlar bular taraqqiyparvarlarimiz ya'ni jadidlarimizdir. Bunga sabab ular xalq ahvolini o'nglashga, xalqni taraqqiy etishga, insonlardan ma'naviyatli, bilimli, yuksak saviyali kadrlarni tayyorlashga, so'z va matbuot erkinligiga intilganlar va bu haqida o'zlarining shaxsiy fikrlari bilan hukumatni tanqid ostiga olib sho'rolarning hukmronligiga chek qo'ymoqchi bo'lishgan. Bu ishlarning boshida esa, qo'rqmas va jasur inson Mahmudxo'ja Behbudiy turgan. Shuning uchun ham u kishi va jadidlarni dastlabki jurnalistlar va bloggerlar deb atasak xato bo'lmasdi deb o'ylayman.

Behbudiyning ilmiy-ma'rifiy merosi va bizga qoldirgan asarlar uchun bu insonni qancha qadrlasak, shuncha oz deb hisoblayman. Bu borada Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev tomonlaridan amalga oshirilayotgan islohotlar diqqatga sazovor. Jumladan, 2020-yilning 24-yanvarida Oliy Majlisga Murojaatnomasida bu borada alohida to'xtalib, jumladan shunday dedi: "Biz jadidchilik harakati, ma'rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o'rganishimiz kerak. Bu ma'naviy xazinani qancha ko'p o'rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko'p savollarga to'g'ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ'ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi" [5].

Shu munosabat bilan "2020-yilda xalqimiz tarixining murakkab damlarida, ma'rifat mash'alasini baland ko'tarib chiqqan ulug' alloma va jamoat arbobi Mahmudxo'ja Behbudiyning 145 yillik tavallud sanasi keng nishonlanishi" belgilandi. Shuningdek, Shavkat Mirziyoyev matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlariga yo'llagan tabrigida Mahmudxo'ja Behbudiy nomidagi stipendiyani ta'sis etishni taklif qildi.

"Biz bo'lg'usi jurnalistlarimiz chuqur bilim va kasb mahoratini, ona tilimiz bilan birga chet tillarni, faol fuqarolik pozitsiyasini, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, notiqlik malakasini puxta egallashlariga alohida e'tibor qaratishimiz zarur. Ana shunday yetuk kadrlarni tayyorlashda eng avvalo o'zimizning boy ma'naviy merosimizga tayansak, albatta natija bo'ladi. Bu borada jadidlar, xususan, bu yil 145 yillik tavallud sanasi keng nishonlanayotgan ulug' alloma va publitsist Mahmudxo'ja Behbudiyning milliy jurnalistika maktabi ayniqsa muhim ahamiyatga ega. Siz azizlarning bugungi kasb bayramingiz bahona bir ezgu taklifni ilgari surmoqchiman. O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti talabalari uchun Mahmudxo'ja Behbudiy nomidagi stipendiyani ta'sis etsak, o'ylaymanki, bu ham yoshlarimizni milliy g'oya ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi".[6]

Yana qo'shimcha ravishda O'qituvchi va murabbiylar bayrami munosabati bilan imzolangan farmonga muvofiq, xalqimizning ozodligi va farovon hayotini ta'minlash yo'lida fidokorlik ko'rsatib, milliy ta'lim va tarbiya tizimini yaratishga beqiyos hissa qo'shgan Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy va Munavvarqori Abdurashidxonov "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan taqdirlandi.[7]

Xulosa qilib aytganda, Mahmudxo'ja Behbudiyning ilmiy merosi hozirgi zamon uchun ham o'z zalvorini yo'qotmagan va hozirgi kunda ham uning asarlari orqali bir qancha yechimi mushkul bo'lgan masalalarni yechish mumkindir. Buning uchun esa u kishining asarlarini chuqur qunt bilan o'rganib, yaxshi tahlil qilishimiz va kelgusida amaliyotda sinab ko'rishimiz lozim. Behbudiyshunoslik uning shaxsiga qiziqishni yildan-yilga maksimallashtirishimiz zarur va shundagina bu boy merosdan unumli va to'liq foydalana olamiz deb o'ylayman.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xalq so'zi online 23-may 2020-yil //http://xs.uz/uz/post/behbudij-hayot-bolganida-bugun-kim-bolar-edi.
2. Behbudiy //https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Mahmudxo'ja_Behbudiy.
3. "Ойна" журналы, 1915 йил, 13-сон, 338—342-бетлар.
4. "Ойна" журналы, 1913 йил, 1-сон.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi //https://www.pv.uz/oz/newspapers/poslanie-prezidenta-respubliki-uzbekistan-shavkata-mirzieeva-olij-mazhlisu-2020
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning 2020-yil 27-iyundagi Matbuot va Ommaviy axborot vositalari xodimlariga tabrigi //http://xs.uz/uz/post/prezident-tabrigi-matbuot-va-ommavij-akhborot-vositalari-khodimlariga
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning 2020-yil 1-oktabrdagi "O'qituvchi va murabbiylar bayrami" munosabati bilan imzolagan farmoni va bayram tabrigi. //https://uzreport.news/society/marifatparvar-jadidlar-buyuk-xizmatlari-uchun-ordeni-bilan-taqdirlandi

Тангрикулов Жамшид Эркинович,
Термиз давлат университети ўқитувчиси.

ҚАЙТА ҚУРИШ СИЁСАТИ: САБАБЛАР ВА НАТИЖАЛАР

Аннотация: Ушбу мақолада юртимиз ҳудудида ХХ асрнинг иккинчи ярмида бошқарувнинг бюрократик, маъмурий-буйруқбозлик тизими – турғунлик даврининг жамият ривожига таъсири, қайта қуриш сиёсати, унинг сабаблари ва натижалари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: турғунлик даври, «ривожланган социализм», партия-давлат аппарати, қайта қуриш, пленум, «секинлаштириш механизми».

ХХ аср 80-йиллари ўрталарида собиқ Иттифок республикаларида тўпланиб қолган муаммоларнинг илдизлари, демократия талабларига риоя этишдаги нуқсонлар ҳақиқий ҳаётга мос келмайдиган сиёсий ҳамда назарий йўл-йўриқларга, бошқарувнинг истиқболсиз шаклларига¹, 30-йилларда қарор топган салбий тенденцияларга қатъий амал қилиб келинаётганлигида эди. КПСС ХХ съездидан сўнг, 60-йилларнинг ўрталаригача бошқарувда қатъий ўрнатилган тизимни ўзгартиришга уринишлар бўлди, аммо давлат ишларини бошқаришда кенг халқ оммасининг иштироки тўла таъминланмаганлиги сабабли бу ҳаракат бесамар кетди. Бу тизимнинг мавжудлигидан манфаатдор бўлган кучлар Л.И.Брежнев ва К.У.Черненко ҳукмронлиги даврида сиёсий ҳокимият ва давлат-бюрократик бошқарувининг ўрнатилган усуллари сақлаб қолиш учун барча ишларни амалга оширдилар. Натижада, бошқарувнинг бюрократик, маъмурий-буйруқбозлик тизими – турғунлик даври деб аталадиган даври 70-80-йилларда ҳали анча кучли қарор топган эди.

Турғунлик йилларида ишлаб чиқилган «ривожланган социализм» концепцияси 70-йиллар давомида жамият ҳаётини объектив баҳолашдан узоқ, амалий ишлар

¹КПСС Марказий Комитети Пленумининг материаллари, 1987 йил 27-28 январь, 12-13-бетлар.

тўғрисида юзаки тасаввурлар шаклланиши учун хизмат қила бошлади¹. Жумладан, иқтисодий ривожлантириш, фан-техника тараққиётини тезлаштириш, ижтимоий соҳада тўпланиб қолган муаммоларни бартараф этишдан узоқлашилди, булар тўғрисида умуман гапирилмади, эътибор қаратилмади.

Оқибатда давлат бошқарув идоралари раҳбарларининг амалга ошираётган ишлари билан аҳолининг реал яшаш турмуш тарзи ўртасидаги тафовутда яққол кўзга ташланиб қолди. Бу эса раҳбариятнинг юзага келган муаммоларни тушуниши, вазиятни ўзгартиришга ҳаракат қилиши ҳамда муаммоларни бартараф этиши зарурлигини англаб етмаганлигида, бошқарув аппаратини бюрократлаштиришда, тезкор қарор қабул қилиш ва уни ҳаётга жорий қилишда нодемократик усулларни қўллашда, соҳага оид қабул қилинган қонунларни кўп маротабалаб бузилишида, давлат ва халқ турмушининг энг муҳим масалалари юзасидан ошкораликнинг йўқлигида, аҳолининг сусткашлиги ва лоқайдлигида, унинг давлат идораларига ишончининг йўқлигида кўзга ташланиб қолди.

Мамлакатда мулкчиликда давлат улушининг ўсиб бориши, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг марказлаштирилиши фуқароларда мулкка эғалик ҳиссининг пасайишига сабаб бўлди. Давлат мулкининг «эгаси» амалда вазирликлар бўлиб қолди. Уларнинг сони ҳам Иттифоқ даражасида мутассил ортиб борди. 1977 йилда 80 та бўлгани ҳолда, 1987 йилда 100 тадан зиёд вазирликлар ва уларга тенглаштирилган муассасалар мавжуд эди. Аҳоли сони, уларнинг эҳтиёжлари ортиши иқтисодий муносабатларга таъсир ўтказди ва табиийки янги маъмурий-идоравий муассасаларнинг пайдо бўлиш заруратини юзага келтиради. Аммо бу даражада эмас, албатта. Ўзбекистонда ҳам уларнинг ишини такрорлайдиган шу миқдордаги идоралар мавжуд эди.

XX аср 80-йиллари бошларига келганда давлат бошқаруви бюрократлашувига туртки бўладиган анъаналар кўпая бошлади. Оқибатда эса бу демократиянинг бўғилишига, ҳуқуқ-тартибот ва қонунийликка путур етди. Ҳокимият амалда партия-давлат аппарати қўлида жамлана борди. Партия аппарати ўз функцияларини тобора кенгайтириб советлар ҳамда хўжалик органлари ўрнини босишга уриниши натижасида бошқарувнинг кундалик масалаларини ҳам ўз қўлларига ола бошлади. КПСС МКнинг 1987 йил январь пленумида М.С.Горбачев томонидан «Аппарат ходимларининг партия комитетлари аъзоларига, бошқа жамоат ташкилотлари аъзоларига, Советларнинг депутатларига буйруқ беришга уринишлари ҳамма ерда учраб туради» деб таъкидланган эди². Бундай йиғилиб қолган муаммолар 1987 йил январь пленумида тан олинган эди. Жумладан унда, мамлакат раҳбарияти жамиятда ўзгаришлар вақти етилганлиги, инқирознинг кучайиб бориш ҳавфини вақтида тўғри баҳолай олмаганлиги, уни бартараф этиш ҳамда мавжуд имкониятлардан унумли фойдаланиш йўллари ишлаб чиқмаганлигида деб кўрсатилган эди. Бундан ташқари, масъул раҳбар кадрлар ўз функцияларига кирмайдиган вазифаларни зиммасига олиши уларнинг раҳбар сифатидаги ўрнини пасайишига сабаб бўлар эди. Вазифа ваколатига кирмайдиган топшириқларнинг кўплиги натижасида одатда қоғозбозлик, мажлислар, ҳолатга тўғри баҳо бермасликка олиб келди. барча соҳалардаги тўпланиб қолган муаммолар жамиятни тубдан ислоҳ қилишни тақозо этар эди.

Қайта қуриш – 1985 йилнинг апрелидан 1991 йилнинг декабригача бўлган даврда собиқ Иттифоқдош Республикалар раҳбариятининг «ривожланган социализм» мамлакатадаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, мафкуравий тузилмани ўзгартириш орқали мавжуд тузумни янгилаш бўйича олиб борган давлат сиёсати. Унинг объектив

¹XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 25 апреля- 6 марта 1986 года. Стенографический отчет. М.: 1986, т. 1, 11-стр.

²КПСС Марказий Комитетининг материаллари. 1987 йил, 27-28 январь, 57-бет.

моҳияти социализмнинг асосий принципларини умуминсоний қадриятларга ва демократия тамойилларига мослаштириш, барча соҳаларда тўпланиб қолган муаммоларни «қайта қуриш» орқали баргараф этишга бўлган ўта самарасиз уринишдир.

1985 йил 23 апрелда КПСС МК XXVII апрел пленумида М.С.Горбачёв етилган муаммоларни ҳал қилиш учун жадаллаштириш йўлини эълон қилди¹.

Ижтимоий-иқтисодий тараққиётни қайта қуриш стратегиясининг моҳияти – жамият ҳаётининг барча соҳаларини сифат жиҳатидан ўзгартириш, моддий-техника базасини фан-техника ютуқлари билан тубдан янгилаш, ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ривожлантириш, меҳнат муносабатларини ўзгартириш, инсонлар турмуш-тарзини моддий ва маънавий жиҳатидан яхшилашдан иборат деб белгиланди.

Қайта қуриш дастурида ислоҳ қилинадиган соҳалар сифатида қуйидагилар назарда тутилди:

Иқтисодий соҳада: халқ хўжалигини интенсив ривожлантириш, меҳнат унумдорлиги, маҳсулот сифати ҳамда самарадорлигини ошириш, колхоз-кооператив мулкни умумхалқ мулки билан яқинлаштириш ва кейинчалик бирлаштириш;

Ижтимоий соҳада: халқ фаровонлигини сифат жиҳатидан яхшилаш, синфсиз жамиятни қарор топтириш, шаҳар ҳамда қишлоқлар ўртасидаги ижтимоий, иқтисодий, маданий тафовутларни йўқотиш, ишлаб чиқаришда ақлий ва жисмоний меҳнатни узвий қўшилиб кетишини таъминлаш, халқни янада жипслаштириш, аҳолининг ижодий ташаббускорлигини ошириш;

Сиёсий соҳада: фуқароларни давлат ва жамоат ишларига тобора кўпроқ жалб этиш, сайлов тизимини ислоҳ қилиш, ҳокимиятнинг сайлаб қўйиладиган органлари фаолиятини яхшилаш, нодавлат нотижорат ташкилотларининг ролини ошириш, халқнинг ўзини-ўзи бошқариш тизимини ривожлантириш;

Мафкуравий соҳада: кишилар онгида давлат мафкурасини янада мустаҳкамлаш, ахлоқий қарашлар жамоавийлик, ўзаро бир-бирига кўмаклашиш, руҳини тўла сингдириш, аҳолининг фан ютуқларидан, маданият бойликларидан баҳраманд қилиш, баркамол шахсни тарбиялашдан иборат.

Ислохотлар ошкоралик, жадаллаштириш ва қайта қуриш шиорлари билан олиб борилди. Жамият ҳаётида ошкоралик ва демократлаштиришнинг кучайиши ҳолатлари кўзга ташлана бошлади. Бироқ бу жараёнлар узоқ вақт давом этмади.

80-йилларнинг иккинчи ярмидан мамлакатда иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий-мафкуравий соҳалардагитаназзулнинг ортиши ва «секинлаштириш механизми»нинг ўзаро аралашиб кетиши натижасида барча жабҳаларда инқироз ҳолатлари юзага келди². Булар фуқароларнинг давлат ва ҳукуматга бўлган ишончини пасайишига сабаб бўлди. Барча соҳаларда тўпланиб келган муаммолар охир-оқибатда тузумнинг таназзулига сабаб бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, тузумни сақлаб қолишга бўлган сўнгги уринишлар халқнинг аҳолини енгиллаштирмади, муаммоларни баргараф этишга қилинган “таклифлар” иш бермади. Натижада қайта қуриш “ислохоти” тузумнинг тугашини тезлаштирди, Ўзбекистон ва бошқа поссовет ҳудудларида мустақилликка эришиш ҳаракатининг кучайишига сабаб бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. КПСС Марказий Комитети Пленумининг материаллари, 1987 йил 27-28 январь, 12-13-бетлар.

¹“Правда”, 24 апреля 1985 года. № 114. // “Совет Ўзбекистони”, 1985 йил 24 апрель.

²Жаҳонгиров Б.Б. Ўзбекистонда илм-фан ривожланиши ҳолати, тараққиёт йўналишлари (1985-2010 йиллар). Т.ф.н.илмий даражасини олиш учун ёзган дисс. Т.: 2011. Б. 26.

2. XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 25 апреля 6 марта 1986 года. Стенографический отчет. М.: 1986, т. 1, 11-стр.
3. КПСС Марказий Комитетининг материаллари. 1987 йил, 27-28 январ, 57-бет.
4. “Правда”, 24 апреля 1985 года. № 114.
5. “Совет Ўзбекистони”, 1985 йил 24 апрель.
6. Жаҳонгиров Б.Б. Ўзбекистонда илм-фан ривожланиши ҳолати, тараққиёт йўналишлари (1985-2010 йиллар). Т.ф.н.илмий даражасини олиш учун ёзган дисс. Т.: 2011. Б. 26.

Тангрикулов Жамшид Эркинович,
Термиз давлат университети ўқитувчиси

XIX АСРНИНГ II ЯРМИ – 1991 ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕКИСТОНДА ГАЗЕТА ВА ЖУРНАЛЛАР НАШРИ ТЎҒРИСИДА

***Аннотация:** Ушбу мақолада юртимиз ҳудудида Чор маъмурияти ва Совет мустамаलाкачилиги йилларидаги матбуот нашрларининг аҳволи ўрганилган. Уша давр матбуотининг зоявий-сиёсий йўналишлари, унинг вазифалари, матбуотда ёритилган мақолалар таҳлил этилган.*

***Калит сўзлар:** матбуот, ахборот, газета, журнал, Хурийд, эркинлик, тенглик, Тараққий, Осиё, Шухрат, Тужжор, Бухорои шариф, Турон, Самарқанд, Садои Фарғона.*

Шарқда публицистика илдизлари Фаробийнинг «Фозил одамлар шаҳри», Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» (Осор ул-бокия), Ибн Синонинг «Хайт ибн Яқзон», Ибн Туфайлнинг ҳам шу номдаги қиссаси, Низом-улмулкнинг «Сиёсатнома», Хусайн Воиз Кошифийнинг «Футуввати султония», Алишер Навоийнинг «Маҳбубул-қуллуб» асарларига,¹ шунингдек, хонлик ва амрлик даврларида ёзилган ижтимоий-сиёсий асарларга бориб тақалади. Бу сингари асарларни матбуотнинг илк кўриниши сифатида эътироф этиш мумкин.

Ўзбекистонда миллий матбуотнинг туғилиш, шаклланиш ва ривожланиш тарихи юз йилдан зиёдроқ вақтни ўз ичига олади. Бу ерда газета, журнал типидagi босма нашрлар XIX асрнинг II ярмидан пайдо бўлди.

1917 йил октябрь инқилобигача бўлган даврда Ўзбекистонда матбуотни 2 йўналишга ажратиш мумкин: миллий зиёлилар ва европа миллатига мансуб бўлган зиёлилар томонидан чиқарилган матбуот нашрлари.

Туркистонда биринчи журнал «Средне-Азиатский Вестник» («Ўрта Осиё хабарчиси» 1896 йил март) 10 сони чиққан. XX аср бошларида «Туркестанское сельское хозяйство» («Туркистон қишлоқ хўжалиги», 1906-1918 йиллар), «За народ» («Халқ учун» 1907 йил), «Туркестанский скорпион» («Туркистон чаёни», 1907-1910 йиллар), «Средняя Азия» («Ўрта Осиё» 1910-1911 йиллар), «Туркестанский кара-курт» («Туркистон қоракурти», 1911), «Ойна» (1913-1915 йиллар), «Ал-Ислох» (1915-1918 йиллар), «Ал-Изох» (1917-1918 йилларда фаолият юритган, ишчиларнинг манфаатига жавоб

¹Фихтелиус Э. Радио ва телевидение журналистикаси асослари. Журналистиканинг 10 қондаси. Тошкент: -Шарқ НМАКБТ. 2002 йил. Б.12.

бермагалиги учун 1918 йил 13 майда Туркистон Совет Республикаси Халқ Комиссарлари Советининг 243-сонли қарори билан тугатилади.¹⁾ журналлари, «Степные миражи» («Дашт сароблари», 1914 йил) альманахи ва бошқалар нашр қилинган ва улар асосан расмий доиралар ва маҳаллий буржуазия манфаати учун хизмат қилган. Октябрь тўнтаришигача Туркистонда 10 та журнал (ҳар бирининг тиражи 200-300 нусхадан ошмаган) нашр этилган.²

Авлоний 1905-1917 йилларда 22 та газета ва 8 та журналнинг нашр этилганига гувоҳлик беради. Уларнинг аксарияти Туркистон жаҳид тараққийпарварлари томонидан нашр этилган. 1917 йил феврал инқилобигача бўлган даврда «Хуршид», «Тараққий», «Осиё», «Шухрат», «Тужжор», «Бухорои шариф», «Турон» (муҳаррир Жалол Юсуфзода), «Самарқанд», «Садои Фарғона» (қозоқ-қирғиз тилида) газеталари нашр этилган ва аксарияти қисқа вақт фаолият юритган. Бу вақтли нашрлар подшоҳ Россияси манфаатларига хизмат қилмаганлиги, аксинча, ўзбек халқи миллий онги, ижтимоий, иққисодий ва маданий даражасининг ошиши йўлида фаолият олиб борганлиги учун узоқ вақт яшамай, аксар ҳолларда ...цензурасининг сиқуви, айрим ҳолларда эса иққисодий қийинчиликка дуч келганлиги орқасида узоқ яшамади.³

1917 йил февралдан октябргача бўлган даврда «Нажот», «Шўрои Ислому», «Турон» (муҳаррир Абдулла Авлоний), «Турк эли», «Улуғ Туркистон», «Эл байроғи», «Равнақ ул-ислом», «Озод» газеталари, «Ал-ислоҳ», «Изҳор ул-ҳақ», «Баён ул-ҳақ», «Юрт», «Кенгаш», «Ишчилар дунёси», «Чаён» номли журналлар фаолият юритган.⁴

Мазкур газета, журналларда эркинлик, тенглик ғоялари илгари сурилди, жаҳидларнинг қарашларига мослашиб, истиқлолнинг маънавий замини масаласига катта эътибор берувчи ғоялар асосида ёзилган хабарлар кўпроқ эълон қилинган бўлса, рус тилида нашр этилган «Знамя свободы», «Кокандская правда», «Щит народа» газеталари, 1918 йилдан бошлаб миллий тилда чиқа бошлаган «Иштирокиюн», «Мехнаткашлар товуши», «Фарғона ишчи-деҳқон ва қизил аскар вакиллари шўросининг ахбороти», «Ишчилар қалқони», «Халқ газети», «Янги шарқ», «Тонг», «Эркинлик», «Инқилоб қуёши», «Бухоро хабари», «Қутулиш» бошқа газеталар болшевиклар ғояларнинг тарғиботчиси сифатида майдонга чиқди.⁵ «Қизил байроқ» сингари газеталар истиқлолчилик ҳаракатига объектив баҳо бермай, аксинча, барча ижтимоий муаммоларга истиқлолчиларни айбдор, деб ҳисоблайдиган⁶ мақолалар нашр этиб борди. Ўзбекистонда истиқомат қиладиган бошқа миллат вакиллари ҳам ўз тилларида газета ва журналлар нашр эта бошлади. 1924 йилнинг август ойидан тожик тилида нашр этила бошлаган «Овози тожик камбағал» (1925 йил апрелдан «Овози тожик», 1931 йил январдан – 1938 йил майгача «Ҳақиқати Ўзбекистон», кейинчалик «Ўзбекистони сурх»), яҳудий тилидаги «Рўшнои» (1925 йилда чиқа бошлаган бўлса,

¹Sayfullaev M. Ученый XXI века. The role of "Al-izoh" magazine in the history of Turkistan broadcast 2019 № 2-2 (49). P.59.

²Адуазизова Н. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. Тошкент: Академия. 2002, Б. 11.

³Ҳасанов Б. Миллий матбуотимизнинг икки дурдонаси. Тошкент, - Мумтоз сўз. 2015 йил. Б.3.

⁴Адуазизова Н. История национальной журналистики. I том. Ташкент: ГРИПАК SHARQ. 2012. Ст. 198-202.

⁵Эрназаров Т.Э. Ўзбекистонда партия ва совет матбуоти. Тошкент: Ўздавнашр. 1962 йил. Б. 15-16.

⁶Khamaev N. The newspapers "Turkiston" and "Kizil bayrok" as a source of the history of the armed movement against the soviet power in Fergana Scientific journal of the Fergana State University, Vol. 1, No. 2 [2018], Art. 28. P.48.

1927 йилдан республика газетасига айлантирилди.), «Байроқи меҳнат» (1924 йилдан 1938 йил июнгача), уйғур тилида «Қутулиш», кейинчалик «Шарқ ҳақиқати» газеталари чиқарилди¹. Мамлакатда бошқа миллатлар матбуотининг ташкил этилиши совет ҳокимиятини мустаҳкамлашда, «социализм ғалабаси»ни таъминлашда «катта ишлар»ни амалга оширди.

Ўзбек ва бошқа тилларда чиқарилган бу матбуот нашрлари Коммунистик партиянинг органи бўлган «Правда»нинг услубидан тўлиқ фойдаланиб² партия қарорлари, қақириқларини нашр этиб борди ва тузум тарғибот-ташвиқот ишларига катта эътибор қаратди.

Ўзбекистон ССР ташкил этилганидан кейин, 30-йилларга келиб матбуот тўла-тўқис сталинизм жарчисига айланди. Ўзбекистонда 1925 йилда 26 та,³1926 йили 26 та,⁴ 1927 йилда 27 та, 1928 йилда 25 та⁵ газета, 1933 йили 54 тагача журнал ва журнал типидаги даврий нашрлар чоп этилган бўлса, 1937 йилга келиб, уларнинг сони 57 тага етди.⁶ Барча масалалар бўйича бу нашрлар фақат партия раҳбариятининг расмий йўл-йўриқлари ва нуқтаи назарини ифодалади, шу йилларда бутун мамлакатда амалга оширилган ялпи қатағон учун мафкуравий замин ҳам яратди.

1941 - 1945 йиллардаги уруш даврида барча жабҳалар сингари матбуот тармоғи ҳам бирмунча қискарди, чоп этилган қатор газеталар фаолияти вақтинча тўхтатилди. Чиқиб турган газеталарнинг ҳажми ва адади камайди. 1941 йилда Ўзбекистон ССРда 183 номда газета, 47 номда журнал ва бюллетенлар нашр этилди.⁷ Бу давр матбуотида мудофаа масалалари, Ватанни ҳимоя қилиш, унинг олдидаги бурчларини ҳалол бажариш, халқни тинчлик, душманларга нафрат руҳида тарбияловчи мақолалар доимий равишда босилиб турди.

1946-1980 йиллар оралиғида матбуот нашрлари сон жиҳатидан янада кенгайди ва барча кишиларни ғоявий- сиёсий жиҳатдан «тарбиялаш»га катта эътибор берди. КПСС Марказий Комитетининг «Халқни коммунистик руҳда тарбиялашда ҳозирги замон шароитида партия пропагандасининг вазифалари тўғрисида»ги қарорида матбуотнинг роли ошириши белгиланган. «Газета ва журналларни ғоявий савиясини тинмай ошириш, коммунистик қурилишнинг энг зарур вазифаларини ҳал қилмоқ учун улардан моҳирлик билан фойдаланиш асосий вазифадир»⁸, дейилган эди.

80-йилларнинг 2-ярмига келиб «қайта қуриш» деб ном олган давр матбуотида сўз эркинлиги ва ошкоралик кузатила бошлади. Собиқ советлар ҳокимиятининг заифлашуви, иқтисодиётнинг издан чиқиши, жамиятда ҳаётнинг барча соҳаларида юзага келган турфа хил муаммолар кишиларни ҳаётга ҳаққоний кўз билан қарашга ундамоқда эди. Даврий матбуот гарчи коммунистик партия назорати остида фаолият

¹Эрназаров Т.Э. Ўзбекистонда партия ва совет матбуоти. Тошкент: Ўздавнашр. 1962 йил. Б. 68-72.

²Эрназаров Т.Э. Ўзбекистонда партия ва совет матбуоти. Тошкент: Ўздавнашр. 1962 йил. Б. 132.

³Ўша асар. Б. 22.

⁴Адуазизова Н. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. Тошкент: Академия. 2002, Б.36-37.

⁵Эрназаров Т.Э. Ўзбекистонда партия ва совет матбуоти. Тошкент: Ўздавнашр. 1962 йил. Б. 22.

⁶Адуазизова Н. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. Тошкент: Академия. 2002, Б.36-37.

⁷Эрназаров Т.Э. Ўзбекистонда партия ва совет матбуоти. Тошкент: Ўздавнашр. 1962 йил. Б. 212.

⁸«Ҳозирги замон шароитида партия пропагандасининг вазифалари», КПСС Марказий Комитетининг 1960 йил 9 январь қарори. Қизил Ўзбекистон газетаси. 1960 йил 12 январь. № 9-сон

юритган бўлса-да, миллий ўз-ўзини англаш ғоялари билан суғорилган, давр муаммоларини очиб берувчи мақолалар чоп этила бошлади. Гарчи дарз кетган ҳукмрон партия матбуотдаги бу каби ўзгаришларга нисбатан ўзининг тазйиқини турли воситаларда намоён этиб турган бўлса-да, етилиб келган кучни тўхтата олмади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, 1917 йилнинг февралигача миллий зиёлилар – жадидлар томонидан нашр этилган газета ва журналларда ўзликни англаш, маорифни юксалтириш, мустақилликни қўлга киритиш масалалари матбуот кун тартибида бўлган бўлса, октябрь инқилобидан сўнг бу соҳа партия ташкилотлари қўлида унинг қарорларини кенг халқ омасига етказиш, уларни партиянинг бош йўлини амалга ошириш учун курашга сафарбар қилишдан иборат тоталитар тузум мақсадларига хизмат қилиб, компартия хошиш-иродасини ифода этди. Тузум мақсадларини амалга оширувчи кучли ғоявий ва ташкилий қуролга айланди. Уларнинг саҳифаларида халқ тарихини сохталаштирувчи, миллий кадриятларни ерга урувчи, мамлакатдаги яқка ҳокимлик сиёсатини кенг қўллаб-қувватловчи, даҳрийликни тарғиб этувчи мақолалар кўплаб босилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. «Ҳозирги замон шароитида партия пропагандасининг вазифалари», КПСС Марказий Комитетининг 1960 йил 9 январь қарори. Қизил Ўзбекистон газетаси. 1960 йил 12 январь. № 9-сон.
2. Khamaev N. The newspapers "Turkiston" and "Kizil bayrok" as a source of the history of the armed movement against the soviet power in Fergana Scientific journal of the Fergana State University, Vol. 1, No. 2 [2018], Art. 28. P.48.
3. Sayfullaev M. Ученый XXI века. The role of "Al-izoh" magazine in the history of Turkistan broadcast 2019 № 2-2 (49). P.59.
4. Адуазизова Н. История национальной журналистики. I том. Ташкент: ГРИПАК SHARQ. 2012. Ст. 198-202.
5. Адуазизова Н. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. Тошкент: Академия. 2002, Б. 11.
6. Адуазизова Н. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. Тошкент: Академия. 2002, Б.36-37.
7. Адуазизова Н. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. Тошкент: Академия. 2002, Б.36-37.
8. Фихтелиус Э. Радио ва телевидение журналистикаси асослари. Журналистиканинг 10 қоидаси. Тошкент: -Шарқ НМАКБТ. 2002 йил. Б.12.
9. Ҳасанов Б. Миллий матбуотимизнинг икки дурдонаси. Тошкент,: - Мумтоз сўз. 2015 йил. Б.3.
10. Эрназаров Т.Э. Ўзбекистонда партия ва совет матбуоти. Тошкент: Ўздавнашр. 1962 йил. Б. 15-16.
11. Эрназаров Т.Э. Ўзбекистонда партия ва совет матбуоти. Тошкент: Ўздавнашр. 1962 йил. Б. 68-72.
12. Эрназаров Т.Э. Ўзбекистонда партия ва совет матбуоти. Тошкент: Ўздавнашр. 1962 йил. Б. 132.
13. Эрназаров Т.Э. Ўзбекистонда партия ва совет матбуоти. Тошкент: Ўздавнашр. 1962 йил. Б. 22.
14. Эрназаров Т.Э. Ўзбекистонда партия ва совет матбуоти. Тошкент: Ўздавнашр. 1962 йил. Б. 22.
15. Эрназаров Т.Э. Ўзбекистонда партия ва совет матбуоти. Тошкент: Ўздавнашр. 1962 йил. Б. 212.

Тахирова Маъсуда Абдужаббор кизи,
докторант (PhD) кафедры Педагогика и общей психологии Национального
университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека e-mail: m.toxirova@nuu.uz

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЦЕЛИ КАК ФАКТОР УСПЕШНОСТИ ПРОЦЕССОВ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

***Резюме:** В начале XXI столетия в сферу образования стали проникать возникшие в культурогенезе идеи проектирования. По отношению к каждому такому проекту возникла проблема создания и реализации обозначенных проектов и программ в существующих или вновь строящихся образовательных системах различного уровня и специального целевого назначения, что потребовало особой педагогической деятельности. Исследования проблем совершенствования механизмов проектирования целей образовательного процесса в мире и в республике показывают, что в современных условиях особую значимость и актуальность приобретают вопросы моделирования и внедрения современных методов обучения с применением педагогических и информационно-коммуникационных технологий. Именно одним из современных направлений в обучении является процесс проектирования учебных целей. Проектирование же образовательного процесса, начинается, прежде всего, с формулирования целей.*

***Ключевые слова:** проектирование, моделирование, метод обучения, образовательный процесс, образовательная цель, принцип природосообразности, принцип культуросообразности.*

Известно, что в педагогике под целью понимают идеальное представление результата будущей деятельности или ожидаемые результаты образования. «Традиционно цели образования определяются как формирование у обучаемого знаний, навыков и умений, приобщение человека к культуре, подготовка его к общественному труду» [5]. Разработка целей различной степени обобщенности и реализация этих целей в образовательной практике – важная задача педагогики.

По мнению учёных-педагогов, в педагогической образовательной системе существует следующая иерархия образовательных целей:

- цели образования в обществе, обусловленные социально-экономическим состоянием общества, его духовной культурой, жизненными ценностями членов общества;

- цели образования, реализуемые на различных этапах системы непрерывного образования;

- цели образования, реализуемые в учебном процессе конкретного образовательного учреждения;

- цели образования, реализуемые через учебный предмет и деятельность педагога. С другой стороны, разные цели образования предполагают и существование разных систем обучения. Образование относительно стабильно только в своих материальных объектах: учебных зданиях, пособиях, средствах обучения и т. д. В остальном же образование связано с движением, развитием общества, что порождает и новые цели образования. При переходе от «природосообразного» принципа обучения к «культуросообразному» изменились цели, к которым должен был стремиться педагог в своей деятельности [6].

Цели образования имеют как внешнюю, так и внутреннюю направленность. Внешняя цель образования как государственно-общественного института состоит в жизнеобеспечении общества в конкретно-исторических условиях, в развитии

его производительных сил, общей культуры и в укреплении гражданского статуса отношений и морально-правовых устоев членов общества. В более узком смысле образовательная цель связана с проблемой передачи педагогами и усвоения обучающимися знаний и может быть названа целью обучения. Цель всегда конкретна и связана с конкретным занятием, лекцией и т.д. Также некоторые авторы предлагают называть их задачами, или целями, обучения. При традиционном подходе под образовательными целями понимаются личностные новообразования, которые формируются у студентов. Соответственно, определение и проектирование образовательных целей через описание личностных новообразований студентов вступает в противоречие с новыми социальными ожиданиями в сфере образования. Исходя из этого постулата, нами разработана классификация механизмов проектирования учебных целей на занятиях в непедагогических вузах (Рис.1.1.).

Рис. 1.1. Создание образовательной среды с обучаемостным компонентом

Как видно из рисунка 1.1., проектирование образовательного процесса начинается, прежде всего, с формулирования целей. Цели образовательного процесса определяют успешность процессов обучения и воспитания.

Цели обычно формулируются в терминах, которые описывают эти новообразования. Студенты должны освоить определённые понятия, сведения, правила, умения, у них необходимо сформировать определённые взгляды и качества. Такой подход к постановке образовательных целей достаточно продуктивен, особенно по сравнению с распространённой практикой отождествления педагогических целей и педагогических задач, когда цели формулируются в терминах, описывающих действия преподавателя (раскрыть, объяснить, рассказать и т. п.).

В ходе исследования нами проведен анализ научно-методической литературы в рамках диссертации. Согласно анализу нами выделены различия подходов к определению целей образования, которые заключаются в понимании сущности ожидаемого результата. Здесь, важно оговориться, что под понятием непедагогические вузы, мы имели ввиду вузы, где готовят специалистов технического и другого профиля обучения (кроме педагогических работников). Так, для экспериментальных работ нами были выбраны – Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека,

Ташкентский государственный технический университет имени Ислама Каримова, Навоийский Государственный горный институт, где респонденты обучаются по следующим профилям обучения: **Таблица 1.2.**

Направления и профили специализации студентов, обучающихся по направлению бакалавриата в непедагогических вузах

Наименование профессии	Профиль (специализация)	Направление подготовки (специальность)	Вид развития коммуникативной компетенции	Наименование вуза
Геодезист	Горное дело и металлургия	5311500 – Геодезия, картография и кадастр	Лингвистическая социолингвистическая Социокультурная Дискурсивная Стратегическая Предметная	ТГТУ
	География и природные ресурсы			НУУз
Химик-инженер	Химия	5А140503 – Химия и технология нефти и газа		НУУз
Химик-технолог	Химико-металлургия	Химическая технология		НГГИ
Инженер	Физика	5140200 - Физика		НУУз
Инженер	Энерго-механика	Общая физика		НГГИ

Как изображено в таблице 1.2., в совершенствовании механизмов проектирования целей обучения в непедагогических вузах нужно исходить из специфики направлений обучения в сфере бакалавриата. Анализ проблемы, касающейся профессиональной подготовки бакалавров в непедагогических вузах в отечественной педагогической науке и практике, позволил установить, что к настоящему времени хоть и накоплен научный фонд и опыт, позволяющий проектировать цели обучения, однако этапы и закономерности дидактической направленности подготовки специалистов не всегда учитываются.

Для проектирования учебной цели и усвоение определенного знания, способствующего для формирования определенного качества у будущих специалистов, является важнейшим моментом организации их учебной деятельности, определяющим её успешность. Это даёт возможность педагогу достичь цели обучения через решение образовательных задач.

Возможность принятия поставленного требования к постановке цели деятельности, которыми должен руководствоваться педагог при переводе образовательной цели в задачу для студентов, чтобы она была принята студентами как лично значимая и стала организующим, системообразующим фактором их образования.

На наш взгляд, требования к постановке главной цели деятельности можно выделить следующим образом: **Таблица 1.3.**

Постановка к главной цели обучения в вузе

ГЛАВНАЯ ЦЕЛЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	ХАРАКТЕРИСТИКА
<i>Мотивированная постановка задачи</i>	Задача должна иметь смысл для студента, что обеспечивается взаимосвязью цели и мотива. Связь эта должна быть реальной и соответствовать представлениям ребенка об окружающей

	действительности
<i>Ясная, понятная формулировка образовательной задачи</i>	Использование доступных понятий, учет понимания их значений в контексте задания; простые предложения и стиль изложения, в то же время не обедняющие языковой опыт студентов
Логичность (последовательность, непротиворечивость) изложения	Использование примеров, аналогий и средств наглядности, опора на опыт; - четкая и конкретная формулировка образовательной задачи, способствующая однозначному пониманию этапов и способов, условий достижения результата учебной деятельности и его качественных и количественных характеристик
<i>Краткость формулировки выполняемого задания</i>	Позволяет студентам всё задание, а также все этапы его выполнения запомнить и удерживать в памяти в течение всей работы, что обеспечивает учет индивидуальных особенностей студентов
<i>Образность и эмоциональность</i>	Целе- и смыслообразование предстоящей деятельности
<i>Опора на внутреннюю мотивацию</i>	Познавательный интерес как один из важнейших смыслообразующих мотивов деятельности студентов и условие принятия образовательной задачи как лично значимой

Как прослеживается из таблицы 1.3., увеличение степени самостоятельности и творчества самих студентов при выполнении заданий, повышение познавательной активности через вовлечение их в процесс самостоятельной постановки целей имеет большое значение.

Таким образом, образовательные цели могут стать значимым фактором результативности образовательной деятельности, если они будут моделировать результаты, соответствующие ожиданиям как педагогов, так и студентов. Это могут быть разные, хотя и не альтернативные ожидания. Подлинные педагогические цели всегда ориентированы на длительную перспективу, на создание условий для саморазвития личности, в то время как цели студентов всегда ориентированы на ближнюю перспективу, на конкретный результат, обеспечивающий успех сейчас или в ближайшем будущем. Естественно, что с возрастом масштабы целей студентов меняются, хотя их прагматизм неизбежно сохраняется.

Литература:

1. Абдуллаева Ш.А. Узлуксиз таълим тахсил олувчиларида компетенцияларини диагностика килиш: хориж тажрибалари билан киёсий тахлил // Узлуксиз таълим №8. – Т., 2019. 3-9 с.

2. Артюхина А.И. Образовательная среда высшего учебного заведения как педагогический феномен (на материале проектирования образовательной среды медицинского университета): Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук: 13.00.08. – Волгоград, 2007. 389 с.

3. Интернет-источник: <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-08/dissertaciya-obrazovatel'naya-sreda-vysshego-uchebnogo-zavedeniya-kak-pedagogicheskiy-fenomen#ixzz6mcGY9jZu> (Дата обращения: 16.02.2021 12:19).

4. Байбаева М.Х., Маркаева Д., Исмаилова Х. Понятие об инновациях в образовании, их классификация // Молодой ученый, С. 744-746.

5. Ковылева, Ю. Э. Построение образовательной среды современной школы / Ю. Э. Ковылева. — Текст : непосредственный // Актуальные задачи педагогики: материалы V Междунар. науч. конф. (г. Чита, апрель 2014 г.). — Т. 0. — Чита : Издательство Молодой ученый, 2014. — С. 117-119. — URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/102/5301/> (дата обращения: 07.04.2021).

6. Костюнина Н.Ю. Нескучная педагогика практикум. Интернет-источник: https://kpfu.ru/staff_files/F1012532959/NESKUCbNAYa_PEDAGOGIKA. PDF (дата обращения: 09.02.2021 16-12).

7. Проблема таксономии образовательных целей. Интернет-источник: <https://studfile.net/preview/1493218/page:6/> (дата обращения: 09.02.2021 16-19).

Тиллаходжаева Хуршида Джумаваевна,
И. Каримов номли ТДТУ “Ўзбекистон тарихи” кафедраси катта ўқитувчиси

ЎЗБЕКИСТОНДА АҲОЛИ ФУҚАРОЛИК ҲОЛАТИ ДИНАМИКАСИНИ ЎРГАНИШ

***Аннотация:** Ушбу мақолада XX аср бошидан Ўзбекистонда шаҳарлар ва вилоятлар кесимида аҳолини рўйхатга олиш жараёни ва турли фуқаролик ҳолати масалалари таҳлил этилган, тегишли таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган. Аҳоли ўртасида никоҳ ва ажралари ҳолатларининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётда ҳамда демографик жараёнларида қатор ўзгаришларга олиб келиши таҳлил этилади. Умуман олганда Ўзбекистондаги фуқаролик ҳолати динамикаси кўрсаткичлари жамиятдаги ижтимоий тенгсизликни оқибатларини ўрганишида катта омил бўлиб хизмат қилади.*

***Калим сўзлар:** ФХДЁ, статистик маълумотлар, динамика, фуқаролик ҳолати, аҳоли демографияси, советлар, социалистик ишлаб чиқариш*

Аҳолини рўйхатга олиш жараёни олдиндан режалаштирилиб, махсус комиссия томонидан муҳокама этилади ҳамда унга статистлар маслаҳатлари асосида тайёргарлик кўрилади.

1959, 1970, 1979, 1989 йиллардаги аҳолини рўйхатга олиш шундай тайёргарликлар асосида ташкил этилган. Европа мамлакатларида XVI—XVII асрлардан рўйхатга олиш ишлари бошланган. Швецияда черков томонидан 1686 йилдан черков дафтарига ёздириш қонунлаштирилган.

Осиё мамлакатлари ичида биринчи марта Шри-Ланкада 1868 йилдан ҳисобга олиш бошланган. Австралияда аҳолини рўйхатдан ўтказиш ҳақидаги қонун 1838-1856 йилларда амалга киритилган. Россияда 1835 йилдан Петр I даврида черков дафтари юритиш қўлланилган. Аҳолини рўйхатга олиш ишлари давлат томонидан 1917 йилдан кучга киритилди. Дунёдаги 105 мамлакатда аҳолининг табиий ҳаракатлари: туғилиш, ўлим жараёнлари қонун доирасида мажбурий рўйхат қилинади. [1,55]

1917-1918 йилларда аҳоли ҳаракатларини расмийлаштириш учун давлат органлари: кишлок, ва посёлка Советлари, шаҳарларда ФХДЁ бўлимларига ваколат берилди. 1919-1926 йилларда туғилганлар учун алоҳида статистик карточкалар тўлдириш билан, никоҳни қайд этиш ва ўлим жараёнлари учун далолатнома тузиш йўли билан расмийлаштириш ташкил қилинди. 1926 йилдан табиий ҳаракатлар қонуний тарзда расмийлаштирилиб, статистик ҳисоботларда юридик кучга кириши учун

карточкалар икки нусхадан тўлдирила бошланди. Маълумки, Ўзбекистон дунёда туғилиш даражаси нисбатан юкори бўлган давлатлардан ҳисобланади. Лекин ўлкадаги туғилиш даражаси ҳамма вақт ҳам аҳолининг мунтазам кўпайиб боришини таъминлай олмаган. Айниқса, XX асрнинг иккинчи ярмига қадар Ўзбекистонда болалар ўлими юкори бўлган ва туғилган фарзандларнинг 50-60 фоизи болалик ва ўсмирлик давридаёқ нобуд бўлишган. [2,25]

Аҳоли таркибида болалар салмоғининг ошиб бориши, биринчи навбатда, 1940-1970 йилларда болалар ўлимининг кескин камайиши билан боғлиқ. Статистик маълумотларнинг кўрсатишича, 1940 йили Ўзбекистонда ҳар 1000 нафар туғилган болаларга нисбатан 1 ёшгача бўлган болалар ўлими 106,1 ни ташкил этган бўлса, 1970 йили эса 31,0 ни ташкил этди. Никоҳ пайдо бўлиши ва тараққиётининг асосий қонуниятлари жиҳатидан дунёдаги барча халқлар учун бир хил бўлсада, лекин унинг ривожланиш жараёни, мустақамлиги ҳар бир халқда ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Бу хусусиятлар халқларнинг тарихий тараққиёт даражасига, динига ва урф-одатларига боғлиқдир.[3,14]

Ўзбекистонда никоҳ муносабатларини унинг хусусиятларига қараб уч даврга бўлиш мақсадга мувофиқдир:

1. Социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари тараққий этгунга қадар бўлган давр.
2. Социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари даври.
3. Бозор муносабатларига ўтиш даври.

Биринчи давр. Маълумки, XX асрнинг бошларига қадар Ўзбекистонда феодал ишлаб чиқариш муносабатлари ҳукмрон эди. Бу даврда жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи эркаклар ҳисобланарди. Аёллар эса ижтимоий ишлаб чиқаришда катнашмас, жамиятга, оилага моддий даромад келтириш ҳуқуқидан маҳрум эдилар. Бу ҳол уларнинг жамиятдаги ижтимоий тенгсизлигининг асосий кўринишларидан эди.

Иккинчи давр. 1924-1940 йилларда Ўзбекистоннинг социализмга ўтиши ва социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ҳамда демографик жараёнларида қатор ўзгаришларга олиб келди. Ана шундай ўзгаришлардан бири кўп никоҳлилиқнинг тақиқланиши ва аҳоли никоҳга кириш ёшининг давлат томонидан белгиланиши ва назорат этилиши бўлди.

1924-1927 йиллар давомида Туркистон ўлкаси маъмурияти ва тиббиёт ходимлари қизларнинг жуда эрта никоҳга кириши ва унинг оқибатларини ўрганиб чиқиб, эрта никоҳга кириш қизларнинг ҳам ақлий, ҳам жисмоний ривожланишига салбий таъсир этиши, аёлларнинг эрта қариши ва улар ўртасида ўлим ҳолларининг кўп бўлишига олиб келаётганини аниқладилар.

1940 йиллардан қизларнинг аксарияти 20-24 ёшида оила кура бошладилар. Агар 1940 йили республикада жами никоҳга кирган аёлларнинг 45,7 фоизини 16-19 ёшдаги қизлар ташкил этган бўлса, 1960 йили бу кўрсаткич 2.5 баробарга камайди ва 17,2 фоизни ташкил этди. Қизлар никоҳ ёшининг кўтарилишига олиб келган асосий омил давлат томонидан эрта никоҳга кириш ҳолларининг таъқиқланиши бўлса, иккинчиси, қизларнинг маълумотлилиқ даражасининг ошиб бориши бўлди.

Учинчи давр. 1991 йилдан Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтиши аҳолининг турмуш тарзига, оилаларнинг иқтисодий имкониятларига маълум даражада ўз таъсирини кўрсата бошлади. [4,55]Бу ҳол эса бевосита ўлканинг демографик ҳолатидаги маълум ўзгаришларга сабаб бўлди.

Ўзбекистонда никоҳдан ўтганлар сони, 1940-2000 йиллар

Йиллар	Мутлақ сони			1000 киши ҳисобига		
	Жами	Шаҳарда	Қишлоқда	Жами	Шаҳарда	Қишлоқда
1940	49337	15160	34177	7,4	9.2	6,8

1950	64667	27912	36755	10.2	14,3	8.4
1960	114773	37006	77767	13.4	12,6	13,8
1970	108976	40340	68636	9.1	9,2	9.0
1980	173628	65352	108276	10.9	9.9	11,6
1990	217102	85575	131527	10.6	10,3	10,8
1991	270270	102396	167884	12.9	12,2	13,4
1992	235884	87369	148515	11,0	10,2	11.5
1993	225500	82500	143000	10.3	9.6	10.7
1994	176287	66964	109323	7.9	7.7	8.0
2000	168900	65100	103800	6.9	7,2	7.7

Жадвалда келтирилган маълумотлардан кўрииб турибдики, Ўзбекистонда никоҳга қирувчиларнинг мутлақ сони шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам мунтазам кўпайиб келган. Лекин бу жараён ҳамма даврларда ҳам бир текисда бормаган.[4,33]

Масалан, 1940-1960 йилларда никоҳдан ўтганларнинг мутлақ сони 2,3 баробарга ёки 132 фоизга кўпайган. Айниқса, никоҳдан ўтганлар миқдорининг ошиб бориши 1950-1960 йилларда юқори бўлиб, ушбу даврда ҳар йили ўртача 5011 киши никоҳдан ўтган ёки йилига 5 мингдан кўпроқ янги оила ташкил топган.

Оила таркибига ҳамда ривожланишига бевосита таъсир этувчи омиллардан бири — никоҳнинг бекор қилиниши, яъни ажралишдир. XX асрга қадар ажралиш ҳақида аниқ статистик маълумотлар йўқ. Ўзбекистонда ажралиш ҳақидаги батафсилроқ маълумотлар статистик манбаларда 1940 йилдан бошлаб мавжуддир. Ўзбекистонда ажралиш ҳолларининг кўпайиб боришига таъсир этувчи омиллардан бири аҳолининг маълумотлилик даражасининг ошиб боришидир. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, Ўзбекистонда ажралишганлар салмоғи олий маълумотли аҳоли ўртасида нисбатан юқорирок. 1991 йилдан бошлаб Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёт йўлига ўтиш даврида оилаларнинг бузилиш ҳоллари бирмунча камайди. Ажралишнинг умумий коэффициенти шаҳарда 2,8 фоиздан 2,3 фоизгача, қишлоқда 0,8 фоиздан 0,5 фоизга тушиб қолди. Бунинг икки асосий омили мавжуддир. Биринчиси, кейинги 5-10 йил мобайнида оиласида бузилиш жараёни нисбатан юқори бўлган кўплаб руслар, украинлар, яҳудийлар, татарларнинг Ўзбекистондан ўз ватанларига кўчиб кетишидир. Ажралишнинг камайишига олиб келган омиллардан иккинчиси, давлат, дин ва халқ фаоллари томонидан оилага қатта эътибор берилишидир. Бу борада Ўзбекистонда жуда кўп амалий ишлар қилинди. Буларга оила ва унинг муаммоларига бағишланган «Оила ва жамият» газетасининг ташкил топиши, Оила марказининг ташкил этилиши, телевиденияда махсус «Оила» кўрсатувининг олиб борилиши, радиода оила ва унинг мустақамлигига, аёллар ҳаётига бағишланган қатор эшиттиришлар ва «Соғлом авлод учун» дастурининг қабул қилиниши мисол бўла олади.

Ўзбекистонда социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг ўрнатилиши ва ривожланиши унинг ижтимоий-иқтисодий ва демографик тараққиётида кескин ўзгаришларга сабаб бўлди. Ўлкада истиқомат қилувчи аҳолининг оилавий таркиби, оиланинг ижтимоий-демографик таркиби ҳам анчагина ўзгарди. «Советлар» даврида “ҳамма тенг ҳуқуққа эга” бўлиши «бойлар», «камбағаллар», «хизматкорлар» деган тушунчага барҳам берди. Шу боис оилани статистик рўйхатга олишнинг янги дастури ишлаб чиқилган. Ушбу дастурга асосан биринчи марта аҳоли рўйхати 1918 йилда Петербургда ўтказилди ва унда «уй хўжалиги» тушунчаси ўрнига «оила» тушунчаси киритилди. Оила тушунчасини қўллашда кейинчалик 1945 йилда тузилган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан қабул қилинган оиланинг статистик бирлиги асос қилиб олинади. Унга биноан, никоҳ ва қон-қариндошлик муносабатлари асосида боғланган, бирга яшовчи ва умумий жамғармага эга бўлган кишилар гуруҳи оила ҳисобланган. [5.397]

Ўзбекистон табиий ўсиш кўрсаткичларининг миқдорий ўзгариши
(мутлоқ сонда, минг киши)

Йиллар	Туғилиш	Ўлим	Болалар ўлими (1 ёшгача)	Табиий ўсиш
1991	724100	130400	25500	594000
1992	710500	140100	26700	570400
1993	692300	145300	22300	547000
1994	657700	148400	18800	509300
1995	678700	145400	17500	532600
1996	634800	144800	15700	490000
1997	602700	137300	13900	465400
1998	553700	140500	12300	413200
1999	544000	130500	11054	414300
2000	527600	135600	10091	392000

Дунёдаги жуда кўп давлатлар қатори собиқ Совет Иттифоқида, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам оилани статистик рўйхатга олишда ана шу тушунчага асосланилган.

Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари қатори ўзининг ҳозирги тараққиёт босқичидаги аҳоли кўпайиши ва оилада туғилиш даражаси юқори бўлган давлатлар гуруҳига кириши таъкидланди. Бугунги кунда Ўзбекистон аҳолисининг 61 фоизи қишлоқларда, 39 фоизи эса шаҳарларда истиқомат қилмоқда.

Ўзбекистон аҳолиси асосан табиий ўсиш ҳисобига кўпаймоқда. Унинг сони 1865-1899 йилларда 612 минг кишидан 1980-1994 йилларда 7946,9 минг кишига етди. 1866-1994 йилларда Ўзбекистон аҳолиси табиий кўпайиш ҳисобига 20,2 миллиондан ортиқ кишига ўсди. 1960-1994 йилларда шаҳарлар табиий кўпайишининг йиллик ҳажми 78 минг кишидан 160 минг кишига, қишлоқларда эса 210 минг кишидан 410 минг кишига етди ёки 2 марта кўпайди. Шунга карамай, табиий кўпайишдаги миқдор шаҳарлар билан қишлоқ жойлари ўртасида 132 мингдан 250 минг кишига ошди. Сўнгги 134 йил давомида шаҳар аҳолиси табиий кўпайиш ҳисобига 5,2 миллион кишига, қишлоқ аҳолиси 10,0 миллион кишига ўсди. Ўзбекистонда туғилганларнинг мутлақ миқдори 1866-1994 йилларда 160-165 минг кишидан 680-710 минггача ёки 4,3 марта кўпайди. Республика аҳолисининг сони ана шу давр ичида 7,0 марта ўсди.

Оила — тарбия маскани. Айнан шу масканда ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик ва инсониярварлик каби олий даражадаги қадриятлар шаклланади, авлоддан-авлодга етказилади. Республикамиз Президентиз Ш.М.Мирзиёев тарбиянинг илк даври оилада, аёллар таъсирида амалга ошишини алоҳида таъкидлайди. 1998 йил «Оила йили» деб эълон қилиниши, 1998 йил 2 февралда Вазирлар Маҳкамасининг 54-сонли қарорига асосан Республика «Оила» илмий-амалий маркази ташкил этилиши, 1999 йилнинг «Аёллар йили», 2000 йилнинг «Соғлом авлод йили», 2001 йилнинг «Оналар ва болалар йили» деб эълон қилиниши ва мана шу йилларга хос тадбирларнинг амалга оширилиши тарбия, аёлларга муносабат соҳасидаги ота-боболаримиз, ўтмишимиздаги тажрибалар ва қарашларга ҳурмат ва кадрлаш, таълим-тарбия тарихини оила даврасида кунт билан ўрганиш ва унда олға сурилган ғоялардан баҳраманд бўлишдир. Чунки ўзбек диёрида дунё илм-фани хазинасига беадад улуш кўшган ал-Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Аҳмад Фарғоний, ал-Форобий, Ибн Сино, аз-Замахшарий, Мирзо Улуғбек, Имом ал-Бухорий каби алломалар яшаб, ижод этганлар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Борисов В. А. Демография. Учебник для вузов. М., 2001 55-56стр.
2. Буриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. Т., 1997й. 25 б.

3. Буриева М.Р. Рождаемость в Узбекистане. Т., 1997. 14стр.
4. Исоқова Т. Х.Хўжақулов. Демография статистикаси. Ўқув кўлланма Тошкент-2004 й. 336. 556. 866.
5. Демографический энциклопедический словарь «Советская энциклопедия», 1985, с. 397.

To'rayeva Guli Bahriddinovna,
BuxDU, Buxoro tarixi kafedrası o'qıtuvchisi

RUS SAYYOHLARI VA ELCHILARI ESDALIKLARINING TARIXIY - MANBAVIY QIYMATI(XVIII-XIXASRLARDA)

Annotatsiya: Maqolada XVIII-XIX asrlarda O'rta Osiyo xonliklariga tashrif buyurgan rus sayyoh-elchiliklari Florio Beneveni, Mitropolit Xrisanf, **Negri missiyasi, Butenev missiyasi, Ignatyev missiyalari faoliyati va ilmiy-esdaliklari haqida ma'lumot berilgan.**

Kalit so'zlar: Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklari, Rossiya elchilari va sayyohlarining esdaliklari, Pyotr I, Astraxan, Florio Beneveni, Mitropolit Xrisanf, **Negri missiyasi, Butenev missiyasi, Ignatyev missiyalari.**

Tarixiy manba tushunchasi tarix fanlari orasida alohida, muhim ahamiyatga ega tushunchalardan sanaladi. Manba o'tmish haqida xabar (guvohlik) berib, o'tmish tarixiy jarayonlarni o'rganishda xoh yozma shaklda, xoh ashyoviy (marosimlar, suratlar, belgilar, urf-odatlar va boshqalar) ko'rinishda eng asosiy va muhim omillardan sanaladi. Tarixchilarning umumiy e'tirof etishicha, tarixiy manbalarsiz tarixiy tadqiqotlarni amalga oshirish mumkin emas.

Manbalardagi axborotga asosan tarixchi o'tmish qiyofasini (tarixiy jarayonlarni, hodisalarni, voqealarni, shaxslar va ular bilan bog'liq jarayonlar haqidagi ma'lumotlar kabilarni) shakllantiradi. Ko'p hollarda o'tmish manzarasining aks ettirilishi tarixchi tomonidan tanlab olingan manbalarga, ularning ilmiy va axborot salohiyatiga bog'liq bo'ladi.

Manbalarning eng qimmatlisi dastlabki ma'lumotlar yoritib berilgan manba lar, ya'ni birlamchi manbalardir. Abu Rayhon Beruniyning qayd etishicha, "xabar xabarchilar sababli rost va yolg'on tusini oladi".¹

Arab, Xitoy va Rossiya elchilari va sayyohlarining esdaliklarida ham tariximizni chuqur va atroflicha o'rganish uchun zarur daliliy ma'lumotlar ko'p. Shu bois esdaliklar xam muhim tarixiy manba hisoblanadi.

Markaziy Osiyo Rossiya va uning sarmoyador guruhlarini har jihatdan: harbiy strategik, ya'ni uning Hindiston va Xitoyga yaqinligi, zaminning boyligi va xalqining soddadil va mehnatsevarligi bilan qiziqtirib kelgan. Markaziy Osiyoga qiziqish, uni Rossiyaning mustamlakasiga aylantirish yulidagi harakat podsho Mixail Fyodorovich (1613-1645 yy.) davridan boshlandi va ikki yarim asrdan keyin Qo'qon, Buxoro va Xiva xonliklarini buysundirish bilan yakunlandi.²

Rossiya hukumati uzining bu siyosatini amalga oshirish uchun Markaziy

Osiyoni yaxshi bilgan, keng ma'lumotli diplomatlari va harbiylaridan foydalangan. Ular orasida savdo va madaniy aloqalarni rivojlantirish uchun, aslida esa mamlakatdagi harbiy-siyosiy vaziyatni o'rganish, Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklarining qo'shni davlatlar: Hindiston, Eron, Turkiya va Xitoy bilan qanday munosabatda ekanligini aniqlash va

¹ D.A.Alimova, Z.A. Ilxamov. Tarix fani metodologiyasi. O'quv qo'llanma T.: O'zbekiston faylasuflari

milliy jamiyati nashriyoti, 2018.324-bet

² Мадраимов А., Фузайлова Г. Манбашунослик. Тошкент, 2008.В-246.

Markaziy Osiyo shaharlariga olib boridigan yaqin va qulay yullarni aniqlab, bostirib kirishigacha kechgan ikki yuz yil mobaynida mamlakatimizga Rossiyadan kelib ketgan ba'zi elchilik va harbiy mutaxassislarining faoliyati ixcham tarzda yoritildi.

Rossiya elchilik maxkamasining ma'sul xodimi Florio Beneveni elchiligi Abulfayzxonning Rossiyaga yuborilgan elchiligiga Qulibek boshchiligidagi elchilikka javoban yuborilgan. 1717 yil yozida Buxoro xoni elchisi Qulibek Peterburgda bo'lib Pyotr I bilan uchrashadi. Shvedlar ustidan qozonilgan g'alaba munosabati bilan Pyotr I ga qutlov maktubini topshiradi.

Abulfayzxon o'z maktubida ayni paytda Buxoroga Rossiya elchisi yuborilishini so'ragan edi. Bunga javoban Rossiya hukumati tomonidan Florio Benevenini elchi qilib yuboriladi. Florio Beneveni uchun tuzilgan va 1718 yil 13 iyul kun Pyotr I tarafidan tasdiqlangan qo'llanmada elchiga quyidagi topshiriqlar berildi.¹

Florio Beneveni Buxoro xoni huzuriga podsho hazratlarining elchisi sifatida boradi. Unga Buxoro xoni nomiga yozilgan maktub topshiriladi. Elchi Peterburgdan Moskvaga qaytib borishi hamono Astraxanga jo'nab ketadi. Astraxandan Buxorogacha Abulfayzxonning uni Astraxanda kutib turgan elchisi bilan birga boradi.

Florio Beneveni yo'lda, ayniqsa Buxoro xonligi xududlaridan o'tayotganda hamma yerlarni xususan bandargoxlar, qa'lalar va shaharlarni diqqat bilan ko'zdan kechirib boradi.

Xon bilan uchrashganda uni Eron va boshqa davlatlarning elchilari qatorida zo'r hurmat va ehtirom bilan qabul qilinishiga erishish.

Buxoroda bo'lganida, Buxoro xonligi qa'lalari, qo'shini, otliq va piyoda askarlarining umumiy soni, ularning qurol-aslahalari va qancha zambaragi borligini, qo'shindagi umumiy axvol, qa'lalarning qo'riqlanishini bilib olsin.

Abulfayzxonning Eron shohi va Xiva xonlari bilan munosabati qay darajada ekanligini aniqlash. Xiva xoniga qarshi harbiy ittifoq tuzish taklif etilsin.

Buxoroda qanday tovarlar ishlab chiqariladi va ular qaerlarga olib borib sotiladi? Buxoroga dengiz yoki quruqlikdan qaysi yo'l bilan boorish mumkin? Buxoroda qaysi rus tovarlariga ehtiyoj katta? Rossiya bilan savdo-sotiqni kuchaytirish mumkinmi? Mana shu masalalarni aniqlasin.

Amudaryoda oltin bormi? Kabi topshiriqlar elchilar zimmasiga o'z podshosi tomonidan yuklatilgan edi.²

Florio Beneveni 1721 yil 6 noyabrda Buxoroga yetib keldilar. Florio Beneveni va uning hamroxlari Buxoroga 10 verst 69 qolgandayo'l ustida Buxoro to'pchiboshisi boshliq 50 kishidan iborat saroy mulozimlari kutib oldilar.

Rossiya elchisi Buxoroda uch yarim yil, 1721 yil 6 noyabridan to 1725 yil 8 apreliga qadar turdi va podshosining yuqoridagi topshiriqlari bo'yicha qimmatli ma'lumotlar to'pladi. Ularni Sankt-Peterburgga ochiq va shiflangan xatlar orqali jo'natib turadi. Hukumatning barcha topshiriqlarini bajargan F Beneveni 1725 yil 8 aprelda Peterburgga qaytib ketadi. F. Beneveni to'plagan ma'lumotlar Rossiya hukumati, uning tashqi siyosati uchun kelajakda qo'l kelib qoldi.³

Mitropolit Xrisanfning O'rta Osiyoga qilgan sayohati kundaligi ham muhim ma'lumotlar bazasi bo'lib, bir paytlar rus harbiy ekspeditsiyasiga boshchilik qilgan Valeriyan Zubov qo'lida bo'lgan. Kundalik, ba'zi shahar va viloyatlar o'rtisidagi masofa, aholisining umumiy soni haqidagi noaniqliklarni hisobga olmaganda, katta qimmatga ega. Unda mamlakatning iqtisodiy va siyosiy ahvoli, xalqining turmush sharoiti, e'tiqodi haqida, shuningdek, O'rta Osiyoda istiqomat qilib turgan rus va eronlik asirlarning ahvoli haqidagi qisqa, lekin o'ta muhim ma'lumotlarni uchratish mumkin. Masalan, Buxoro xonligining yirik

¹ Alimova R.R. O'rta Osiyo xonliklarining qo'shni davlatlar bilan qilgan savdo iqtisodiy munosabatlari. Toshkent-2017. B-43

² Мадраимов А., Фузайлова Г. Манбашунослик. Тошкент, 2008. В-246.

³ Мадраимов А., Фузайлова Г. Манбашунослик. Тошкент, 2008. В-252.

shaharlaridan Samarqand, Buxoro va Balx hamda Xorazmning XVII-XIX asrlardagi poytaxti Xiva haqida Xrisanf mana bularni yozadi: **Samarqand haqida:** «Samarqand shu kunlarda deyarli bo'sh qolgan. Uni egallab olgan samarqandlik noib (Rajabxon) uni ilgarigidek obod qilish uchun qanchalik urinmasin, mehnati zoe ketdi. Eshitishimcha, uning tevarak atrofdaridagi tog'larda konlar bor, tabiati yoqimli...Tevarak atrofida ham o'zbeklar istiqomat qiladilar». **Buxoro haqida:** «Buxoro – to'q shahar. Unda savdogarlar va boshqa (boy-badavlat) odamlar ko'p. U asosan kumush,oltin, marvarid va qimmatbaho toshlarga boy. Xon tez-tez Balx va Mashhad ustiga talon-taroj yurishlari uyushtirib turadi». **Balx haqida:** «Balx viloyati haqida gapirmasam gunonhi azim bo'ladi. Agar Buxoro hukmdorlari tez-tez hujum uyushtirib, uni talon-taroj qilmaganlarida u obod, qudratli va boy viloyat bo'lur edi. Nodirshoh vafot etgandan beri shu vaqtgacha afg'on podsholari qo'lida. Uning qal'asi chor tarafdin (suv bilan to'ldirilgan xandaq bilan o'ralgan) tepalikda joylashgan. Balx ataluvchi katta qal'asi bor. Qal'a hozirgacha mustaqil. Ahmadshohdan boshqa hech kimga bo'ysunmaydi.Devorlari pishiq g'ishtdan...»Buxoro xonligining mineral boyliklari haqida Xrisanf quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: «Buxoro bilan Balx o'rtasida baland bir tog' bor. Unda qizil tusli marmar (parchalari)ga o'xshash tusdagi tuz konlari mavjud. O'sha viloyatda shunday tog'lar ham mavjudki, ularda har turli ma'dan konlari bor. Bu tog'larda o'zbeklarning qo'ng'irot qavmi istiqomat qiladi. Bu tog'lar shimolda Samarqandgacha, sharqda Badaxshongacha cho'zilgan. Buxoroda istiqomat qilib turgan asarlar haqida mana bu ma'lumot keltirilgan: «Buxoroda ko'p rus asirlari bor, eronliklardan 6000ga yaqin asir bor. Ular xo'jayinlariga qarshi qo'zg'olon ko'tarish darajasiga yetishgan». **Xiva shahri haqida o'qiyamiz:** «Yerli aholi ikki toifadan: mahalliy kotliklar (Xrisanf ularni Kidity deb ataydi) va boshqa yerlardan ko'chib kelgan qo'ng'irotlardan tashkil topgan. Ular Kotdan chiqqan vazir o'ldirilgandan beri o'zaro yovlashib keladilar. Kotliklar 5000 ga yaqin xonadondan iborat. Ular o'ta kek saqlovchi xalq. Kotliklarning tayyor qo'shini yo'q. (Zarur bo'lib qolganda) kelishib odam yollaydilar. Oyiga kimga o'n so'm, kimga bir so'm beradilar. Aytishlaricha, xivaliklarning harbiy kuchi 20 000 kishini tashkil qilar emish. Lekin bu gap to'g'ri emas, masalan, o'tgan yili, men o'sha yerda ekanligimda Avazbiy Inoqning topshirig'i bilan aholini hisob-kitob qilganlarida, mamlakatda hammasi bo'lib 3000 xonadon borligi aniqlangan. Lekin hukmdorga yaxshi ko'rinish uchun (qo'shin sonini) 20 000 kishidan iborat deb aytadilar. Qo'ng'irotlilar jahldor xalq. Boshliqlari boy-badavlat kishilar,oddiy xalq esa qashshoq... Xivaliklarning ko'pchiligi Astraxan va Buxoro bilan savdo-sotiq olib boradi. Kotliklar kelgindilar (qo'ng'irotliklar)dan qutilish uchun Rossiya bilan ittifoq tuzishni xohlaydilar, lekin (ruslarning urush ochmoqchi bo'lib turgani haqida) tarqalgan xabarning oqibatidan qo'rqar edilar. Mingqishloq turkmanlari ham shuni istar edilar, lekin qozoqlar xavfidan qo'rqardilar». ¹Bunday dalil va ma'lumotlarni mitropolit Xrisanfning axbotrotlarida ko'p uchratish mumkin. **Negri missiyasi**– Erondagi rus elchixonasining katta maslahatchisi A. F. Negri (1784—1854) rahbarligida savdo shartnomasi tuzish uchun 1820 yilda Buxoroga yuborilgan missiya hisoblanadi . Missiya tarkibi polkovnik Ye. K. Meyendorf, paleontolog X. G. Pander, zoolog va botanik E. A. Eversman, topograflar Valxovskiy va Timofeyev, tarjimon Yakovlev va boshqalardan iborat bo'lgan. Negri missiyasi biror aniq bitimning imzolanishiga erisha olmagan bo'lsada, kelajakda Buxoro bilan Rossiya o'rtasidagi aloqalarning tiklanishiga, savdo-sotiqning yo'lga qo'yilishiga hamda har ikki davlat diplomatik munosabatlarida iliq vaziyatning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Ular jususlik xarakteridagi ma'lumotlarni ham to'plashgan. Negri missiyasi a'zolaridan Ye. K. Meyendorf va E. A. Eversman ana shu safar xotiralari asosida materiallarga boy bir necha kitob yozib qoldirganlar.

Butenev missiyasi — 1841-42 yillarda Buxoroga yuborilgan chor hukumati jususlik missiyasi. Uning asosiy vazifasi Afg'oniston va Eron orqali Turkistonga

¹ Мухаммаджонов А., Нейматов Т.Н. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Тошкен., 1957.

kirishga intilayotgan Angliyaga to'sqinlik qilish, Buxoro xonligida Rossiyaning iqtisodiy va siyosiy ta'sirini mustahkamlash, Buxoro tuprog'ining geologik tuzilishini o'rganish va yer osti boyliklarini tekshirish, Buxoro xonligi bilan Rossiya o'rtasida savdo va elchilik munosabatlarini mustahkamlovchi shartnoma tuzish, savdo-sotiqqa oid ma'lumotlar to'plash, Buxoro va unga qo'shni mamlakatlar to'g'risida ma'lumot yig'ish kabilardan iborat edi. Butenev missiyasi tarkibida K. F. Butenev (elchi), F. Bogoslovskiy (tog' injeneri), N. V. Xanikov (geograf), A. Leman (naturalist), Ya. Yakovlev (topograf), Plotnikov (sharqshunos), Chalpanov va Petrov (tog' texniklari), K. Kozlov va Lepeshkov (oltin yuvuvchi mutaxassislar), Aitov (tarjimon) hamda o'nta kazak bo'lgan. Butenev missiyasi 1841-yilda 15-mayda Orenburgdan chiqib, 1841-yil 5 avgustda Buxoroga yetib keldi. Butenev missiyasi Zarafshon vodiysida ko'pgina geologik tekshirishlar olib bordi. Natijada yuqori Zarafshonda yer osti boyliklaridan: temir, mis, ko'mir, qo'rg'oshin, grafit, feruza va hatto oltin, kumush borligi aniqlandi. Ammo Butenev missiyasining Buxoro xoni bilan savdo va diplomatik shartnoma tuzish yuzasidan olib borgan muzokaralari uncha natija bermadi. Shunga qaramay, Butenev missiyasi a'zolari Buxoro to'g'risida juda boy geografik, etnografik, tabiiy va tarixiy ma'lumot to'pladilar. Topograf Ya. Yakovlev missiya bosib o'tgan marshrutlar tarhini chizgan va Buxoro xonligining xartasini tuzgan. 1843-yilda N. V. Xanikovning «Buxoro xonligi tavsifi» kitobi bosilib chiqdi. K. F. Butenevning «Buxoro mineral boyliklari», «Buxorodagi po'lat toblash usuli haqida mulohazalar», «Buxorodagi rus konchilik zavodlari mahsulotini sotishni rivojlantirish to'g'risida» 1842 yilda nomli ilmiy maqolalari hamda A. Lemanning nemis tilida 1841-42 yillarda Orenburgdan Buxoro va Samarqandga sayohati haqida asari bosilib chiqdi.¹

Ignatyev missiyasi — 1858 yilda rus podshosi hukumati tomonidan Xiva xonligi va Buxoro amirligi bilan siyosiy hamda savdo munosabatlari o'rnatish bahonasida, aslida josuslik maqsadida polkovnik N.P.Ignatyev boshchiligida yuborilgan elchilar missiyasi. Ignatyev missiyasi 1858-y. mayida 50 kishilik qo'riqchi otryad bilan Orenburgdan chiqib, Amudaryo yoqalab, iyul oyida Xivaga keladi va xon hukumati bilan savdo shartnomasi tuzadi. So'ngra Buxoroga kelib imtiyozli savdo shartnomasi tuzishga, zindonda yotgan rus fuqaro va asirlarni ozod etishga erishadi. Ignatyev missiyasi to'plagan ma'lumotlar Turkistonning Rossiya tomonidan istilo etilishida muhim rol o'ynagan.

XIX asrning 30 yillarida Rossiyada Buxoroning qo'shni davlatlar bilan aloqalari haqidagi nashrlar paydo bo'la boshladi. Ko'zga ko'ringan rus sharqshunosi P.S.Savelev, «Buxara v 1835 godu» maqolasida Buxoro xonligida bo'lgan sayyohlar haqida ma'lumot beradi. Muallif Buxoroning o'sha davrdagi vaziyatini somoniylar davri bilan taqqoslab «Buxoro hali ham Sharq shaharlari orasida birinchi o'rinda turadi», deb yozgan edi.

Savelev Sharq davlatlarining savdo munosabatlarida Buxoroning o'rni hadida gapirib, uni «O'rta Osiyoning muhim savdo ombori» deb yozgan edi va u yerda 4000 ta hindlar yashaydi, deb ta'kidlagan edi. U Buxoroni O'rta Osiyoning markaziy savdo shahri deb baholagan edi.²

P.S.Savelev asosiy diqqatini karvon yo'llari tavsifiga qaratgan edi. U Buxorodan Eron va Afg'onistonga boradigan uchta karvon yo'li hadida, aynan, Mashhad, Hirot va Qobulga qatnaydigan hamda Buxorodan Qobul orqali Hindistonga o'tadigan yo'llar to'g'risida yozib qoldirgan edi.

Savelevning asari Rossiyaning O'rta Osiyo bilan savdosi uchun muhim ahamiyatga ega edi. Asarda Buxoro xonligining ahvoli, ma'muriy boshqaruv tizimi, Buxoro ning Sharq bilan savdodagi roli haqida ma'lumot beriladi.³

¹ Ekspeditsiya v Buxaru v 1841—42gg., SPb, 1936, Muhammadjonov A. R., Ne'matov T. N., Buxoro va Xivaning Rossiya bilan munosabatlari tarixiga doyr ba'zi manbalar, T., 1957.

² Savelev P.S. Buxara v 1835 godu. — SPb., 1836. - S. 13.

³ Savelev P.S. Buxara // Ensiklopedicheskiy leksikon. T.7. — SPb., 1836. — S.460.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, sayyoh-elchiliklar ma'lumotlari negizida XIX asrda Rossiyada sharqshunoslik ilmi fan sifatida shakllangan. Birinchi ilmiy markazlar — Qozon, Peterburg, Moskva universitetlari paydo bo'lib, unda sharqshunos mutaxassislar tayyorlana boshlaydi. Ko'pgina sharqshunoslar chet elliklar bo'lgan (X.D.Fren, B.A.Dorn) yoki endigina Rossiyaga qo'shilgan milliy

hududlardan kelgan edilar (O.I.Senkovskiy). Shuning uchun birinchi rus sharqshunoslarining asarlari rus tilida emas, balki nemis va fransuz tillarida bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alimova D.A., Ilxamov Z.A. Tarix fani metodologiyasi. O'quv qo'llanma T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018. 324-bet
2. Alimova R.R., O'rta Osiyo xonliklarining qo'shni davlatlar bilan qilgan savdo-iqtisodiy munosabatlari. Toshkent-2017. B-43-50
3. Savelev P.S. Buxara // Ensiklopedicheskiy leksikon. T.7. — SPb., 1836. — S.460.
4. Мадраимов А., Фузайлова Г. Манбашунослик. Тошкент, 2008. B-246.
5. Мухаммаджонов А., Неъматов Т.Н. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Тошкен., 1957.
6. Valiyeva. XIX asr birinchi choragida Buxoro-Rossiya diplomatik aloqalariga doir. Sharqshunoslik.:1999. № 9. -B.122
7. Семенов А.А. К истории дипломатических сношений между Россией и Бухарой в начале XIX века. Изв АН Уз ССР. -1951. -№ 1. -С. 85-95
8. Михалева Г.А. Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами. —Т.: 1982. —С. 80-81
9. 4.Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. М.; Наука, 1975. - С. 56
10. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI середина XIX в.). М.: ИВЛ, 1958.
11. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX в.). М., Наука. 1974.
12. Йўлдашев М.Й. XV-XIX асрларда Бухоро билан Россия ўртасидаги элчилик муносабатлари. Тошкент Ўздавнашр. 1957.

Тўраева Гули Баҳриддиновна,
БухДУ, Бухоро тарихи кафедраси ўқитувчиси

РУС ШАРҚШУНОСЛИГИ ТАРИХИ (XVIII- XIX асрларда)

Аннотация: Мақолада Россияда шарқшунослик илмининг ривожланиши тарихи ва давлат сиёсатида шарқшунос кадрларга бўлган эҳтиёж ва талаблар ҳақида фикр билдирилган. Шарқ мамлакатларининг тарихий ва этнографик, нумизматик, қўлёзма меросининг Россия музейларида жамланиши тарихи таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Шарқшунослик, Ҳарбий ва дипломатик идоралар, Қозон ва Санкт-Петербургда Шарқ қўлёзмалари фондлари, Осиё музейи, илмий-дипломатик миссиялар.

Шарқшунослик илми бу – Осиё ва Шимолий Африка халқларининг тарихи, фалсафаси, дини, маданий ёдгорликлари, санъати, тиллари, адабиёти, иқтисодиёти ва ҳозирги ҳолатини ўрганадиган илмий фанлар тўплами ҳисобланади.

Шарқшунослик фанларининг таркибий қисмларига куйидаги йўналишлар кирази: япон, хитой (синология), ҳинд, туркология, миср, эроншунослик, семитология

ва бошқалар. Европада Шарқ мамлакатлари тарихини ўрганиш ҳарбий-маъмурий тузилмалар, савдо омиллари, миссионерлик муассасалари томонидан амалга оширилган бўлиб, мустамлакачиликнинг амалий мақсадларига хизмат қилувчи фан сифатида шаклланди. Мустамлакачи амалдорларнинг муваффақиятли ишлаши учун шарқ мамлакатларининг тиллари, давлат тузилиши, динлар, урф-одатларларни биладиган кадрларини тайёрлайдиган биринчи шарқшунослик муассасалари пайдо бўлди. Ғарбий Европада (биринчи навбатда мустамлакачи давлатларда) шарқшунослик илми XVIII асрда пайдо бўлган ва XIX асрнинг ўрталаридан жадал ривожланган.¹

Россия илмий шарқшунослиги шаклланишининг учта асосий манбаси мавжуд эди:

1. Ҳарбий ва дипломатик идораларга хизмат қилувчи ва ташқи савдо манфаатларини таъминлайдиган амалий шарқшунослик.;

2. Шарқий халқларнинг анъанавий (одатда диний) илмий мактаблари, ўзларининг ва қўшни мамлакатларнинг миллий маданияти ва тарихини ўрганган;

3. Ғарбий шарқшунослик, жумладан Ғарбий Европадан Россияга таклиф қилинган олимлар тадқиқотлари, уларнинг таржимонлик фаолияти.

Илмий адабиётларда рус шарқшунослиги тарихи хронологик тамойилга кўра 6 та босқичда изоҳланади:

1. Шарқ мамлакатлари билан танишув (XVIII аср)– Россия императори Петр I нинг шахсий ташаббуси билан Шарқ тилларига давлат сиёсати даражасида эътиборнинг кучайиши (1682–1725).

2. Император Фанлар академиясининг ташкил қилиниши ва Шарқ тилларининг ўқитилиши (1725–1762).

3. XIX асрнинг биринчи ярмидан бошлаб Қозон ва Харьков университетларининг (1804, 1805) ва Осие музейининг (1818) ташкил қилиниши, соҳа мутахассисларини тайёрлаш.

4. Қозон ва Санкт-Петербургда Шарқ кўлэмалари фондларининг вужудга келиши (1820–1840).

5. Санкт-Петербург университетида Шарқ тиллари факультетининг очилиши (1855). Бу давр профессор-ўқитувчиларга, илмий изланувчиларга ҳар томонлама шароит яратиб берди. Факультетнинг биринчи битирувчилари рус шарқшунослиги, жумладан, туркология тарихида жиддий из қолдирди.

6. Россия ва унинг мустамлака ўлкаларида Шарқ халқлари тарихи, маданияти ва адабиётини ўрганувчи илмий жамият ва муассасаларнинг очилиши, илмий-адабий алоқаларнинг (XIX–XX аср) йўлга қўйилиши².

1720 йилда Петер I томонидан "Турк ва бошқа Шарқ тиллари экспедицияси" деб номланган ташқи ишлар коллегиясининг ташкил этиш тўғрисида фармон чиқарди. Унга Шарқ мамлакатлари тилларини биладиган шахслар таклиф этилди.

Россия шарқшуносларининг миллий таркиби фақат рус олимларидан иборат бўлган эмас. Улар орасида немис, турк, озарбайжон, татар, француз, швед олимлари ҳам фаолият кўрсатган. Тарихдан маълум бўлишича, XVIII–XIX асрларда чет эл шарқшунослари ё узоқ муддатга, ё муқим яшаш учун Россиянинг шарқшунослик маркази Санкт-Петербургда кўчиб келишган. Шарқшунослик илмларини давлат сиёсати даражасида ривожлантириш, моддий рағбат ва илмий иш олиб боришга етарлича шароит уларнинг Россияда қолишига ва ишлашига изн берган. Л.Кун,

¹ Куликова А.М. Российское востоковедение XIX века в лицах. –СПб.:Петербургское востоковедение, 2001.–191 с.

²Халлиева Г. XX аср Россия шарқшунослиги ва ўзбек мумтоз адабиёти. Монография. Тошкент-2018. Б-19

В.Бартольд, А.Б.Дорн, В.Ф.Миллер, И.Я. Шмитд, Ф.Б.Шармуа, В.В.Радлов ва бошқа олимлар ана шундай илмий муҳитнинг вакиллари эдилар.¹

1797 йилда ташқи ишлар ҳайъати таркибида "Осиё халқлари билан боғлиқ ишларни олиб бориш учун махсус Департамент" ташкил этилди. 1823йилда вазирлик учун мутахассислар тайёрлаш мақсадида Шарқ тиллари ўқув бўлими ташкил этилди, Улар яхши маълумотга эга бўлган билимдон ёшларни ўқишга қабул қилишди.

Ўрта Осиё ва Кавказдаги мустамлакачилик урушлари муносабати билан амалий шарқшуносларга ва шарқшуносликка бўлган эҳтиёж айниқса XIX аср ўрталарида ошди. Амалий шарқшунослик соҳасидаги улкан ютуқлар Осиё департаменти раҳбари, йирик дипломат ва олим, Шарқ билимдони Е.П. Ковалевский (1811-1868) номи билан боғлиқ. Унинг ташаббуси билан Осиё мамлакатларига катта илмий-дипломатик миссиялар юборилди. Экспедициялар натижалари жиддий илмий қизиқиш уйғотди. Н. В. Хаников Эрон ва Афғонистон миссиясини, Н. П. Игнатъев – Хива ва Бухорога экспедициясини, Н. Г. Столетов – Бухоро ва Афғонистонга дипломатик миссияни бошқарган.²

Шарқшунос-дипломатлар Санкт-Петербургда бўлиб ўтган III халқаро шарқшунослик Конгрессига тайёргарлик кўриш ишларида фаол иштирок этдилар, йирик шарқшунос Ф. Р. Остен-Сакен эса бош котиб сифатида фаолият олиб борган эди. 1876 да Санкт-Петербургда шарқшуносларнинг III халқаро Конгресси жаҳон шарқшунослари жамиятида Россия шарқшунослигининг катта хизматларини эътироф этиш эди. Бу ўринда Петербург шарқшунослигининг фан тарихидаги ўрнини алоҳида қайд қилиш лозим³. 1876 йилдаёқ шарқшунослик бўйича халқаро 3-анжуманнинг айнан Петербург университетининг шарқшунослик факультетида ўтказилгани ва бу олий ўқув масканида В.В.Бартольд, П.М.Мелиоранский, В.Д.Смирнов, С.Е.Малов, А.Н.Самойлович, А.Н.Кононов, Е.Э.Бертельс каби таниқли олимларнинг илмий-педагогик фаолият олиб борганининг ўзи университетнинг илмий нуфузи қанчалик баланд бўлганидан дарак беради.

Россия ҳарбий бўлими шарқшуносликни шаклланишига катта ҳисса қўшди. Ҳарбий миссиялар ва агентлар Санкт-Петербургда сиёсий вазият, география, аҳолининг этник таркиби, динлар, биринчи навбатда, Шарқнинг қўшни давлатлар билан муносабатлари ҳақида батафсил маълумотлар етказиб турдилар.

Генерал А.П. Эрмолов бошчилигидаги йирик ҳарбий-дипломатик миссия 1817 да Эронга ташриф буюрди. Ушбу экспедиция натижасида форсларнинг урф-одатлари ва ҳарбий муносабатлари ҳақида маълумотлар тўпланди. Ҳарбий шарқшунос генерал И. Ф. Блумберг Эрон ва Афғонистонда

сезиларли фаолият юритди. Хитой тарихи ҳарбий шарқшунос М. И. Венюковнинг тадқиқотларида ўз аксини топди. Россия ҳарбий бўлими шарқшуносларнинг кадрларини ўз эҳтиёжлари учун тайёрлади⁴.

1824 йилда Александр I фармони билан Россия армияси учун ҳарбий таржимонлар тайёрлаш Оренбург (1844 кадет корпуси билан), Киев ҳарбий мактабида ташкил этилган. Мактабда ўқиш олти йил давом этган.

1897 йил Тошкентда Туркистон ҳарбий округи қароргоҳида хинд тилинини ўрганиш, ҳарбий таржимонларни тайёрлаш бўйича курслар ташкил этилди.

Таниқли шарқшунос Бичурин Хитой, Манчур, мўғул тилларини муваффақиятли ўзлаштирган ва бу мамлакатларнинг тарихи, географияси, дини ва

¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. –Л.:РАН, 1927. –256 с.

² Муҳаммаджанов А. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатларига доир баъзи манбалар. Т.:Ўзфанакаднашр,1957.–223б.

³ Куликова А.М Становление университетского востоковедения в Петербурге. – М.:Наука,1982. –206 с.

⁴ Российские экспедиции в Центральную Азию на рубеже XIX–XX вв. Под ред. И.Ф.Поповой. –СПб.: «Славия», 2008. –244 с.

фалсафасини ўрганган. Бичурин Хитой, Мўғулистон, Марказий Осиё, Тибет ва узок Шарқ муаммолари бўйича 14 та китоб чоп этди. Унинг қаламига мансуб тарихий – илмий тадқиқотларда қадимги даврдан 1635гача бўлган мўғул халқининг тарихи, Хитой империясининг статистик тавсифи, қадим замонларда Ўрта Осиёда яшаган халқлар ҳақидаги маълумотлар тўплами ўз талқинини топган. Жаҳон илмида биринчи марта Бичурин Хитой цивилизациясининг ўзига хослиги ва жаҳон маданиятининг таркибий қисмларидан бири сифатида илмий асослаган¹.

Фанлар академияси тизимидаги биринчи махсус шарқшунослик институти – Осиё музейи 1818 йилда ташкил этилган. Унинг директори ва бошқарувчиси сифатида германиялик академик Мартин Френга тайинланган. Осиё музейининг пайдо бўлиши билан Россия академик шарқшунослик тарихи бошланади. Музейда Шарқ кўлёмалари, Шарқ ва ғарбий Европа шарқшунослик китоблари, Шарқ тангалари тўплами ва кутубхона мавжуд эди. Санкт-Петербургдаги Осиё музейи дунёдаги энг йирик Шарқ кўлёмалари тўпламларидан бирига эга эди.

Шарқшунос К.Г.Залеманнинг ташаббуси билан 1897 йилда Россия ФА кўмитасига Ўрта Осиёдаги кўлёмаларни тўплаш ва ўрганишга маблағ ажратишни сўраб хат ёзилади. Айнан шу хат Туркистоннинг моддий ва маънавий бойликларининг талон-торож қилинишига йўл очиб беради ва «талаш операцияси» учун махсус илмий экспедициялар уюштирилади. Экспедиция вакиллари тезлик билан маҳаллий китоб савдогарлари, ўз кутубхоналарига эга шахслар билан боғланиб, бир қанча кўлёмаларни топишга муваффақ бўладилар. Жумладан, В.И.Игнатъев 47 та, Д.М.Граменицкий 24 та, А.Л.Кун 133та, Я.Я.Лютш 28 та, Н.Ф.Петровский 131та, Ф.Ф.Поспелов 22 та, С.М.Смирнов 57 та, В.В.Бартольд 21 та, З.Валидов 26та, С.Ф.Ольденбург 89 та, А.Н.Самойлович 52 та кўлёмани қўлга киритадилар ва Осиё музейига топширадилар². 1915 йилда шарқшунос В.А.Иванов Осиё музейи директори К.Г.Залеманнинг махсус топшириғи билан Бухорога юборилади. Натижада олим Бухородан Россияга 1057 та кўлёмани олиб келади ва бу манбалар фан тарихида «Бухоро коллекцияси» деб ном олади. Кўлёмаларга биринчи бўлиб К.Г.Залеман тавсиф беради. Шарқ кўлёмалар институтидаги шарқшунослар архивида (Санкт-Петербург) ўша манбаларга В.А.Ивановнинг ўзи тузган тавсифи ҳам сақланмоқда³. Россия ФА маълумотида кўра В.А.Иванов 1916–1918 йилларда яна Бухорога келиб, кўлёмаларни йиғиш ва ўрганиш билан шуғулланган. Хуллас, В.А.Иванов Осиё музейига жами 1178 та кўлёмани топширган. Фан тарихида Ўрта Осиёдан музейга бунча кўп кўлёмалар топширган бошқа шарқшунос олим кузатилмаган.

Шарқшуносликда Кавказорти худудлари, Марказий Осиё ва Қозоғистон давлатларини ўрганиш муҳим ўрин эгаллаган. Ўлка тарихини ўрганилишида ташкил этилган илмий тўғараклар ва жамиятларнинг фаолияти муҳим ҳисобланади. Жумладан, Археология ҳаваскорларининг Туркистон тўғараги (Туркестанский кружок любителей археологии), Рус географик жамиятининг Туркистон бўлими (Туркестанский отдел Русского географического общества), Ўрта ва Шарқий Осиёни ўрганувчи рус кўмитаси (Русский комитет для изучения Средней и Восточной Азии), Рус географик жамияти (Русское географическое общество), Тошкент Ўрта Осиё илмий жамияти (Среднеазиатское научное общество в Ташкенте), Санкт-Петербург Осиё музейи (Азиатский музей) ва шарқшунослик институтларининг (Тошкент, Санкт-Петербург, Москва, Қозон шаҳарларидаги) XX аср бошидаги фаолияти кейинги изланишлар учун

¹ Бичурин.Н.Я. «Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена».- М.:1952.-375с.

² Лунин Б.Б. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895–1917 гг.)– Т.:Наука, 1958. –319 с.

³ Халлиева Г. XX аср Россия шарқшунослиги ва ўзбек мумтоз адабиёти. Монография. Тошкент-2018. Б-19

замин бўлиб хизмат қилган. Бу илмий жамият ва муассасаларнинг Ўрта Осиё тарихи, жуғрофияси, этнографияси, маълум даражада ўзбек мумтоз адабиётини ўрганиш ва оммалаштиришдаги роли В.В.Бартольд, Н.А.Буров, А.Н.Веселовский, В.В.Лунин, Е.Я.Люстерник, Н.Назирова каби олимларнинг изланишларида ёритилган ¹.

Москва ва Петербург шарқшунослигининг йирик вакиллари В.В.Радлов, В.Р.Розен, П.Мелиоранский, А.Н.Самойлович, Ю.Крачковский, Б.А.Гордлевский, Е.Э.Бертельс каби олимларнинг илми Қозон шарқшунослигидан фарқли равишда миссионерлик мақсадлари ёки мустамлака сиёсатига хизмат қилмади. Айниқса, Петербург шарқшуносларининг илмий мероси фан тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ҳозирги кунда Шарқшунос кадрлар Москва давлат университети қошидаги Осиё ва Африка мамлакатлари институтида тайёрланмоқда. М. В. Ломоносов (профессор М. С. Меер) ва Санкт-Петербург университетининг Шарқшунослик факултетлари (профессор И. М. Стеблин-Каменский декани) фаолият кўрсатмоқда. Москва давлат халқаро муносабатлар институтида ҳам Шарқ тиллари ва Шарқшунослик кафедралари мавжуд.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. –Л.:РАН, 1927. –256 с.
2. Бичурин.Н.Я. «Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена».- М.:-1952.-375с.
3. Лунин Б.Б. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895–1917 гг.)– Т.:Наука, 1958. –319 с.
4. Лунин Б.Б. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. –Т.: Наука,1965. –408с.
5. Куликова А.М Становление университетского востоковедения в Петербурге. – М.:Наука,1982. –206 с.
6. Куликова А.М. Российское востоковедение XIX века в лицах. –СПб.:Петербургское востоковедение, 2001.–191 с.
7. Мухаммаджанов А. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатларига доир баъзи манбалар. Т.:Ўзфанакаднашр,1957.–223б.
8. Халлиева Г. XX аср Россия шарқшунослиги ва ўзбек мумтоз адабиёти. Монография. Тошкент- 2018. Б-19

Тургунов Абдурахмон Гуломжон угли,
старший преподаватель кафедры “Всемирная история” Андижанский
государственный университет

ЗАПАД И ВОСТОК: РАСЦВЕТ ЦИВИЛИЗАЦИЙ НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ

По Шелковому пути распространялись не только сами товары, но и информация об их производстве и существовании. Первоначально шелк производили

¹ Лунин Б.Б. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895–1917 гг.)– Т.:Наука, 1958. –319 с.

только в Китае, но уже в I-II вв. н.э. шелководство проникло в Восточный Туркестан, в V в. - в Иран. В VI в. император Византии смог организовать шелководство в Греции, уговорив, согласно легенде, монахов-путешественников тайно привезти ему в полном посохе яйца тутового шелкопряда. Покупая сначала бумагу у купцов с востока, европейцы также стали с XIII в. изготавливать ее самостоятельно.

Некоторые новые товары возникли в результате коллективного творчества разных народов Шелкового пути. Так, порох открыли в Китае в IX в. В XIV в. было изобретено оружие, стреляющее при помощи пороха, - пушки. Место и время их изобретения точно неизвестны - специалисты называют и Китай, и арабские страны, и Западную Европу. Информация о новом виде оружия быстро прошла по Шелковому пути, и уже в XV в., до эпохи Великих географических открытий, артиллерию применяли во всех странах Евразии, от Европы до Китая.

Со многими новыми товарами познакомились в процессе функционирования Великого шелкового пути и страны Востока. Когда китайский путешественник Чжан Цзянь вернулся из Средней Азии, он привез информацию о ферганских армагаках - невиданных в Китае высоких лошадях. На начальном этапе развития Шелкового пути китайцы получили из Средней Азии, помимо коней, также семена люцерны (кормовой травы для лошадей) и культуру винограда (ранее в Китае не знали ни винограда, ни виноградного вина).

Позже китайцы освоили за счет караванной торговли еще несколько сельскохозяйственных культур - фасоль, лук, огурцы, морковь и др.

Таким образом, если Запад в ходе культурных контактов по Шелковому пути заимствовал в основном промышленные «новинки» то Восток - сельскохозяйственные. Это демонстрирует существовавшее ранее технологическое превосходство Востока над Западом, которое сохранялось до некоторых технических секретов восточных ремесленников (булатное оружие, фарфоровая посуда) европейцам в эпоху функционирования Шелкового пути перенять так и не удалось.

Великий Шелковый путь сыграл важную роль в развитии географических знаний. Только после образования этой сквозной торговой трассы европейцы и китайцы впервые узнали о существовании друг друга и получили хотя бы приблизительное представление о всех цивилизациях Евразии.

Если в конце III в. до н.э. греческий географ Эратосфен считал Индию самой крайней восточной страной, то во II в. н.э. в Географическом руководстве римского географа Клавдия Птолемея уже описан путь в Сериду (от римского *serica* - шелк), как называли тогда Китай. Относительно точные знания о размерах Евразии и об особенностях различных стран Востока Западная Европа получила лишь в конце XIII — начале XIV в., после того как некоторые европейские купцы и миссионеры (в том числе знаменитый Марко Поло) смогли пройти Шелковый путь из конца в конец и написать об этом книги, которые пользовались в Европе огромным интересом.

Активное наступление западной культуры протекало с эпохи эллинизма, в этом — огромное историческое значение походов Александра Македонского и Селевкидов. Если политическое соподчинение греческими завоевателями Маргианы, Бактрии, Согды оказалось недолговечным, то процесс эллинизации, захвативший не только придворную элиту, но и верхние пласты городского населения, способствовал интенсивному подъему духовной и материальной культуры¹.

Видную роль сыграли при этом греческие колонии, однако число их было ограниченным, а со временем пришельцы растворились в составе местного населения. Между тем с III в. до н.э. по трассам, пересекавшим иранское плато, активно продвигались в Парфию, Маргиану, Бактрию произведения греческого или по крайней мере эллинизированного ближневосточного импорта. Характерны в этом отношении предметы из сокровищницы в родовой резиденции Аршакидов в Старой Нисе.

¹ Великий Шелковый путь: формирование и развитие. - Т., 1999.

В числе их – фрагменты небольших мраморных статуй, выполненных в лучших традициях эллинистического ваяния: Афродита Анадиомена, Венера Медицейская, голова сатира и др., серебряные фигурки Афины, Эротасфинкса, гарпии, обломки серебряных сосудов.

Предметы римского импорта на территории Бактрии немногочисленны. Заслоном к их проникновению являлась Парфия. В хронике Хоуханьшу прямо говорится, что «владелец (Рима-Дацинь) давно искал случая открыть сообщение с Китаем, но аньсийцы (парфяне), желая одни снабжать Дацинь китайскими шелковыми тканями, не пропускали дациньцев через свои пределы в Китай. Не пропускали они и в Бактрию, поскольку находились во враждебных отношениях с Греко-бактрийскими и Кушанскими царями. Иное дело гиндукушские области сюда римские изделия попадали из Индии, куда поступали морским путем.

Достаточно напомнить выдающийся комплекс из Беграма: стекло, изделия малой скульптуры, гипсовые медальоны с богатейшим репертуаром мотивов Греко-римского искусства.

В числе находок римского происхождения в Северной Бактрии – небольшой беломраморный маскарон их Шахри-Гулгуля, отбитая мраморная головка типа императора Августа. В Халчаянском дворце в забутовке между полами оказалось два фрагмента стеклянных сосудов римского или александрийского происхождения – один от плоской тарелочки ярко-синего цвета, другой – от полусферической рубчатой чаши красного цвета в побежалых узорах, из категории знаменитых «муриновых сосудов», высоко ценившихся в древнем мире. Римского происхождения сердоликовая гемма с изображением Фортуны найдена в одном из домов кушанского времени на Дальверзинтепе.

Среди мелких изделий провинций, попадавших в Среднюю Азию, можно упомянуть египетские фигурные амулеты – подвески из голубой пасты в виде кулачкою, скарабеев, лягушек, кистей винограда, а также стеклянные бусы. Они встречаются на городищах и в могильниках Хорезма. Бактрии – Тохаристана, Согда, причем в качестве легко транспортабельных объектов могли самыми разными путями попадать на среднеазиатские рынки.

Объекты обмена между Китаем и Средней Азии. Что касается объектов обмена между Китаем и Средней Азией то сведения о них - разумеется, не в полном составе – приводятся в китайских хрониках начиная с I в. до н.э. по VII-VIII вв. Ранние свидетельства повествуют о дарственных подношениях, которые направлялись из стран среднеазиатского региона императорскому дворцу. Отсюда также посылались дары, если Китай хотел привлечь на свою сторону кого – либо из томашних владельцев. Из среднеазиатских даров особенно ценились знаменитый «потнокровные кони» Давани¹ и некоторые других областей - например, Тухоло (Тохаристан). Китай славился своим шелком, поступавшим в лежавшие к западу от него страны в виде сырцовой пряжи или тканей.

Что касается изысканных художественных предметов китайских мастеров, то, по свидетельству хроники Цаньханьшу, при участившихся посольствах в Западный край «подарки уже прискучили иностранным государствам и художественные произведения Китая (там) мало ценились».

Так, известно, что император отправил в Давань посланника с тысячью ланов золота и золотым конем получения взамен даваньских аргамаков, но получил отказ. В числе подарков упоминаются золото, палатки. Колесницы, «разные дорогие вещи».

Многочисленные обратные дары поступали в Китай в VI-VII вв. из Средней Азии, разделенной тогда на малые владения – Кан (Самарканд), Ми (Маймург), Шы (Кеш), Инь (Бухара), Ци (Ташкент), Цао (Иштихан), Хэ (Кушания), Унаре (Мерв),

¹ Города и караван-сарай на трассах Великого Шелкового пути /Тезисы докладов Международного семинара ЮНЕСКО. Ургенч, 2-3 мая 1991.

Тухоло (Тохаристон)¹. Конкретный состав этих даров лишь иногда указывается в хрониках. Так, в 713 г в Канна (Самарканда) были присланы кольчуга, кубок из восточного хрусталя, агатовый кувшин, яйца «верблюда-птицы» (страуса), канийский карлик и туркестанские танцовщицы. Из Тохаристана в 658 г. тамошний владетель прислал агатовый канделябр в виде дерева до метра высотой. В VII-VIII вв. отсюда было прислано помимо отличных лошадей до двухсот видов лекарственных растений, изделия из стекла – красного и изумрудного цветов и горного хрусталя, а также загадочный полудрагоценный самоцвет, предположительно лунный камень.

С течением времени шелк в странах Средиземноморья получает все более распространение. Во II веке врач Гален писал о популярности шелковых платьев среди женщин повсюду. Особенно в больших городах. К этому времени появляются более полные, правдивые описания происхождения китайского шелка, биологии шелковичного червя. По свидетельству биографов римских вельмож III века, первым из мужчин стали носить одежды из чистого шелка Гелиогабал. Отказ Александра Севера и Аврелиана от шелкового платья ставился им в особую заслугу. В IV веке шелк дешевеет и поэтому проникает низшие классы общества.

Шелк-сырец из Индии по Красному морю на эфиопских кораблях поступал в приморские города Сирии. Сюда же по Великому шелковому пути прибывали караваны из Средней Азии, который через Персию шли к Средиземному морю. Здесь, по побережью Красного и Средиземного морей, в первых веках нашей эры возникали многочисленные прядильные и ткацкие мастерские. Шелк-сырец превращался в тонкие нити, из которых искусные ткачи шелковые ткани. Это ремесло распространилось по всему Ближнему Востоку и проникло в европейские страны.

Turdiyev Bexruz Sobirovich,

Researcher Bukhara State University, Bukhara, Uzbekistan bekhruz0302@gmail.com

BEHBUDI'S VIEWS ON THE SPIRITUAL RENEWAL OF SOCIETY

***Annotation:** This article analyzes the reform movement of Behbudi, a prominent figure of the Jadid movement, on the possibility of a new path of development through the spiritual upliftment of the state and society.*

***Keywords:** administration, culture, democracy, drama, enlightenment, Jadids, movement, theater*

Mahmudkhoja Behbudi is one of the selfless people who started the national awakening movement in Turkestan in the early 20th century and played an important role in awakening the social consciousness of the Uzbek people. He contributed to the spiritual and cultural development of his time with his enlightenment movement. A prominent leader of the Jadid movement, he was one of the founders of the new methodist school, the founder of Uzbek national drama, a journalist, and a cultural figure.

The enlightened scholar sought to open schools in order to call the younger generation to enlightenment, to cultivate their national consciousness, and to form a sense of national pride. Commenting on his services to our country, President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev said: “The scientific and educational, literary and artistic legacy of the Jadids is of great importance to us today. I would like to draw your attention to one example. The great educator Mahmudkhoja Behbudi, whose 145th anniversary is celebrated this year, once spoke

¹ Великий Шелковый путь: формирование и развитие. - Т.,1999.

of the need to know not two, but four languages. This appeal of Behbudi still sounds relevant today” [1].

From the above thoughts of Shavkat Mirziyoyev, it is clear that Behbudi’s place in the history of our enlightenment and culture, as well as his contribution to the struggle for national liberation, in general, in the history of the peoples of Turkestan is incomparable. He studied the history of Turkestan in depth and described both its ups and downs. Behbudi’s interest in the fate of his homeland is reflected in his works such as “Mirzo Ulugbek”, “Bukhara”, “History and Geography”, “Khairul Umuri Avsatukho”, “The word Sart is unknown”.

Behbudi pointed out that Turkestan’s path of development is based not only on enlightenment, but also on political renewal and independence. The thinker analyzes the management methods of his time and points out the following three types:

1. Independent governance (absolute governance-monarchy);
2. Mashruta governance (constitutional parliamentary power);
3. Republic governance (Republic) [2].

Analyzing these methods of administration, he emphasizes that the nation will not develop until it has achieved its independence in order to be free. According to the enlightened scholar, independence cannot be achieved without struggle, in his article “Statement of Truth”: “Right is taken, not given!” put forward the idea that. He also calls for achieving peace through peaceful compromise against any war and violence, not as a proponent of a bloodless struggle against colonialism like other Jadids. Therefore, when talking about independence and freedom, the thinker denies any violence and considers it contrary to humanity and morality.

It is also commendable that the scholar has worked hard to keep up with the times and keep abreast of theatrical and press activities to keep abreast of world news. Behbudi’s drama “Padarkush” is recognized as the first example of the Uzbek school of drama. Experts consider it to be the beginning of a new Uzbek literature, both in terms of content and meanings [3]. Indeed, the ideas of the thinker put forward a century ago, that is, the vital ideas of educating the people, making them feel responsible for their future, have not lost their value even today. Also, the creation of this drama laid the foundation for the emergence of theater and dramaturgy in the cultural life of Turkestan. In turn, the art of theater and drama led to the development of the Jadid movement and the spiritual, educational, socio-political innovations in important areas of Uzbek literature of the new era.

Based on the ideas put forward by Behbudi, we can be sure that in today’s integration process, the younger generation will not be able to make a worthy contribution to the country’s development without fully mastering the innovative innovations that are evolving from year to year. In this regard, the author’s “How do nations develop?” The following words in his article are also a vivid example of this idea: “There are several reasons for the progress of nations, and the root cause is the protection and zeal of scholars. When attention is paid to the situation of developed or developing nations, it is immediately apparent that these two classes of dignitaries have served their nations with words and money” [4]. On this basis, it is appropriate to recognize that Behbudi’s enlightenment ideas are in line with the fact that today our country is moving “from national revival to national progress”.

In April 1913, Behbudi began his career in the press, publishing the first editions of the newspaper “Samarkand”. The newspaper was published in Turkish and Persian, twice a week, first two and then four pages. According to Haji Muin, the Samarkand newspaper was founded with the financial support of Samarkand enlighteners. In August 1914, Behbudi began publishing the weekly magazine “Oyna” (“Mirror”). “Oyna”, which has been active for 20 months and published 68 issues during this period, has spread beyond Turkestan to Tatarstan, the Caucasus, Afghanistan, Iran, Turkey and Egypt, leaving a deep mark on the history of the Uzbek press. Poems, news and articles published in the “Oyna” pages of Behbudi and other Jadids played an important role in the national awakening of the peoples of Turkestan [5].

In general, Behbudi's work as a publicist embodied a very bright aspect of the writer's talent. The thinker is the author of hundreds of articles, in which he expressed his views on his country and its future, society and its enlightenment, the path of democratic development. According to some researchers, the total number of articles in the scientist is said to be 200 pieces, while other researchers estimate that 500. According to Begali Kasimov, not all of his articles have been published in full, and many of his articles have not been published. The main reason for this is that Behbudi did not write his name in newspapers and magazines. It is obvious that the enlightened scientist is very productive in the field of journalism.

In these articles, the scholar calls for the establishment of secular education, the realization of national identity through spiritual renewal, the achievement of political independence, and the path to a democratic state. In building a democracy, however, he emphasizes the need to fight apathy, indifference, and backwardness. In order to do this, the society recognizes the need to educate progressive and educated young people, and recognizes the need to send them to the countries of Europe and Turkey, where science is highly developed. Turkestan has argued that it is important to use not only one language, but four languages, as well as to enjoy the achievements of science and technology. He dreamed of the future of his country as a society with strong secular power, property independence, strong individual rights and freedoms, high spirituality, harmonious development of national and universal values.

In short, Behbudi not only took an active part in the establishment of new methodological schools in Turkestan and the national press, but also created the first Uzbek drama and paved the way for the emergence of professional Uzbek theatrical art. He is our great ancestor who perished on this blessed path, advancing the idea of achieving independence through the enlightenment of the people and society. Today, Behbudi's services to Uzbekistan are recognized and by the decree of Shavkat Mirziyoyev dated September 30, 2020 "On rewarding the representatives of the Enlightenment Jadid movement" [6], Behbudi was awarded the Order "For Great Services" for his enlightenment and selfless work in Uzbekistan.

References:

1. President Shavkat Mirziyoyev's speech at the festive event occasioned to the Teachers and Mentors Day // "Xalq suzi", October 1, 2020, № 207 (7709).
2. Qosimov B. Uzbek literature of the national revival period. –Tashkent: "Ma'naviyat", 2004. p.172.
3. Qosimov B. History of Uzbek literature and literary relations. –Tashkent: "Science and Technology", 2008. –p.239.
4. Mahmudhoja Behbudi. Selected works // Collector: Qosimov B. –Tashkent: "Ma'naviyat", 1999. p.202.
5. Naim Karimov. Mahmudhkoja Behbudi. – Tashkent: "Uzbekistan", 2011. – p.49.
6. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 20, 2020 "On rewarding the representatives of the Enlightenment Jadid movement" // "Xalq suzi", October 1, 2020, № 207 (7709).
7. Turdiyev, B. S. (2019). The role of national harmony in the strategy of spiritual renewal. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(6), 229-233.
8. Sobirovich T. B. Strategy of Renewal of National Spirituality of Uzbekistan //International Journal on Integrated Education. – 2020. – T. 3. – №. 8. – C. 122-126.

Турдиев Турдӣ Муллоҷонович,
номзади илмҳои география, дотсенти кафедраи географияи табиӣ факултети
геоэкологияи МДТ-и “ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров” (Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш.Хучанд)

Шарипова Саноат Восидовна,
докторанти курси 2-юми ихтисоси географияи кафедраи географияи табиӣ
факултети геоэкологияи МДТ-и “ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров” (Ҷумҳурии
Тоҷикистон, ш.Хучанд)

МАНБАЮ ОҚИБАТҲОИ ИФЛОСШАВИИ ҲАВОИ АТМОСФЕРӢ ВА РОҲҲОИ ПЕШГИРИИ ОНҲО (дар мисоли Тоҷикистони Шимолӣ)

Дар ҳавои атмосфера тағйироти рӯйдиханда хусусияти на маҳаллӣ, балки глобалиро доро аст. Натиҷаи он боиси ба миён омадани як қатор мушкилоти экологии микёси глобалӣ мегардад, ки имрӯз оид ба онҳо дар васоити ахбори омма (ВАО) даххо иттилоот интишор ва баррасӣ мегарданд.

Манбаъҳои асосии ифлосшавии ҳавои атмосфераи вилояти Суғд тибқи ин ихроҷшавии моддаҳои зарарнок аз нақлиёти автомобилӣ, иншоотҳои саноатӣ ва истифодаи сӯзишворӣ аз тарафи аҳоли ба ҳисоб мераванд.

Ин ҷо бояд қайд кард, ки ихроҷшавии моддаҳои захрнок на танҳо ба ифлосшавии ҳавои атмосфера, балки он дар маҷмӯъ, ба ифлосшавии обу хок низ оварда мерасонад. Зеро, аксарияти онҳо тавассути ҳавои атмосферӣ ба сатҳи замин мефарояд ва ба об ҳамроҳ мешаванд.

Дар вилояти Суғд ҳамагӣ (мувофиқи омили соли 2017-ум) 669 корхонаҳои давлатию хусусӣ, аз ҷумла дар шаҳри Хучанд 169 адад, ноҳияи Б.Ғафуров 96 адад, ноҳияи Исфара 56 адад, ноҳияи Истаравшан 51 адад, ноҳияи Конибодом 51 адад, шаҳри Гулистон 32 адад, ноҳияи Мастҷоҳ 32 адад, ноҳияи Ҷ.Расулов 29 адад, шаҳри Бӯстон 28 адад, ноҳияи Деваштич 28 адад, ноҳияи Зафаробод 21 адад, ноҳияи Ғонҷӣ 17 адад, ноҳияи Шаҳристон 10 адад ва дар шаҳри Истиклол 7 адад фаъолият мебаранд, ки аз ин микдор 427 адад корхонаҳо дар раванди фаъолиятшон ба таркиби табиӣ ҳавои атмосфера таъсир мерасонанд.

Дар мувофиқ ба чадвали ҷамъбасти ҳисоботи омили давлатии шакли 2–ТП (ҳаво) (*Ҷад. 1*), ҳаҷми умумии ихроҷи моддаҳои саҳт ва газмонанду моеъи корхонаҳои саноатӣ ва ташкилоту муассисаҳо ба ҳавои атмосфера дар соли 2013-ум 7149,191 тонна аст, ки ин нишондиханда дар соли 2016-ум 10171,587 тоннаро ташкил медиҳад.

Ҷадвали 1

Ҷамъбасти ҳисоботи омили давлатӣ бо шакли 2–ТП (ҳаво)

№	Намуди партов	дар соли 2013	дар соли 2016-
		–юм хориҷшуда	ум хориҷшуда
		тонна	
1	Моддаҳои саҳт	4285,618	6746,23
2	Газмонанд ва моеъ	2863,573	3425,357
	аз онҳо:		
3	Ангидриди сулфур	586,106	657,122
4	Оксиди карбон	1491,406	1711,221
5	Оксиди нитроген (бо ҳисоби NO ₂)	286,875	300,048
6	Карбогидридҳо	324,493	570,264
7	Пайвастагиҳои парвозкунандаи органикӣ	2,499	45,485
8	Дигар намудҳои газӣ ва моеъ	172,194	141,217

Пӯшида нест, ки бештар ифлосшавии ҳавои атмосфера дар минтақаҳои саноатӣ ба мушоҳида мерасад. Дар марзи вилояти Суғд, ба ифлосшавии ҳавои атмосферӣ нисбатан ҳисси корхонаю ташкилотҳои шаҳру ноҳияҳои Мастҷох (13,7 %), Гулистон (9,7 %), Б.Ғафуров (8,5 %), Исфара (7,9 %) ва Хучанд (5,1 %) назаррас аст.

Имрӯз дар қаламрави вилояти Суғд яке аз сарчашмаи дигари ифлоскунандаи ҳавои атмосферӣ ин нақлиёт маҳсуб меёбад. Тибқи маълумоти Шӯъбаи корҳои дохилии Бозрасии давлатии автомобилии вилояти Суғд дар соли 2016-ум шумораи умумии воситаҳои нақлиёт 168510 ададро ташкил менамоянд. Аз ин миқдор 85165 адади нақлиёт сӯзишвории бензинӣ ва дизелӣ ва 83345 адад бошад, сӯзишвории гази моеъро истифода мебаранд.

Аз маълумоти шабакаи интернетӣ маълум мегардад, ки нақлиёти истифодабарандаи сӯзишвории бензинӣ ва дизелӣ соле 940 кг ва нақлиёти истифодабарандаи сӯзишвории гази табиӣ ва моеъ – 213 кг моддаҳои зарароварро ба ҳавои атмосфера хориҷ мекунанд, ки аз ин миқдор беш аз 800 кг (74,4 %) моддаҳои захрӯди оксиди карбон, 40 кг (9,5%) оксиди нитроген ва 200 кг (15,95%) карбогидратҳо ба ҳисоб мераванд.

Таҳлили маълумотҳо нишон медиҳанд, ки дар таркиби ҳавои атмосфера миқдори газҳои карбон (дуоксиди карбон, CO₂), метан (CH₄), оксиди азот, хусусан N₂₀ ва озон (O₃) мунтазам меафзояд, ки он ҳама дар якҷоягӣ имрӯз аз меъёр то 1°C гармшавии ҳарорати ҳаворо ба миён гузоштааст.

Таркиби гази ғайримеъёрии ҳаво барои одам ва дигар организмҳои зинда таъсиррасон аст, ки он дар як вақт боиси дигаршавии иқтисодии қабатҳои табиӣ атмосфериро ба миён мегузорад (Ҷад.2.).

Ҷадвали 2

Моддаҳои захрӯк ва оқибати таъсири онҳо ба одам

Моддаҳои зарарнок	Оқибатҳои таъсир ба одам
Таркиби ифлосшавии атмосфера	
<i>Оксиди карбон (ғубор)</i>	Ба раванди ҷаббиши оксиген ба хун монеа эҷод менамояд, ки ин қобилияти зехнӣ ва рефлексии одамро заиф менамояд ва он хоболудӣ, беҳушшавиро ба миён меоварад ва инсонро ҳатто ба марг оварданаҷ мумкин аст.
<i>Сурб</i>	Ба системаи хунгард, асаб ва ғ. таъсир карда, қобилияти фикрии кӯдаконро эътимол паст кунад; дар устухонҳо ва бофтаҳо боқӣ мемонад ва таъсираш дар рушди онҳо бардавом аст.
<i>Оксиди нитроген</i>	Майлнокии одамро ба бемориҳои вирусӣ (масалан, ба зуком) баланд мекунанд, шушро озурда карда, сабаби бронхит ва варами он мегардад.
<i>Озон</i>	Ба пардаи луобии роҳи нафаскашӣ таъсир расонида, сабаби сулфа, вайроншавии фаъолияти шуш мегардад. Таҳамулияти одамро ба шамолхӯрӣ, зуком заиф менамояд, ба бемориҳо замина мегузорад ва бемориҳои астма ва бронхитроба миён меорад.
<i>Партовҳои захрӯк (оҳанҳои вазнин)</i>	Сабаби бемории саратон, вайронгардии фаъолияти системаи таносуд, нуксонҳои тифл мегардад.
Таркиби ифлосшавии хок, обҳои зеризаминӣ, тухмҳо	
<i>Симоб (Hg)</i>	Фалаҷшавии системаи асаб, вайроншавии фаъолияти роҳи ҳозима, гурда, тағйирёбии хромосомҳо

<i>Арсен (As)</i>	Бемориҳои пӯст, захролудшавӣ ва асаб.
<i>Сурб (Pb)</i>	Вайроншавии бофта ва фаъолияти системаи асабу гурда.
<i>Мис (Cu)</i>	Тағйироти органикӣ дар бофтаҳо, пора-пора шудани устухон, бемории гепатит.
<i>Кадмий (Cd)</i>	Сиррози чигар, вайроншавии фаъолияти гурда ва дигар узвҳо.

Айни ҳол аз ҷониби олимони соҳаи экология як қатор роҳҳои пешгирии ифлосшавии ҳавои атмосферӣ пешниҳод карда мешавад. Маълум мегардад, ки воситаҳои асосии пешгирии ифлосшавии ҳавои атмосфера пеш аз ҳама ин:

- мунтазам кам кардани ихроҷи захрнок ба ҳавои атмосфера,
- баланд намудани маърифати экологӣ,
- тадбиқи талаботи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи “Ҳифзи ҳавои атмосфера” ба ҳисоб меорад.

Имрӯз барои ҳифзи ҳавои атмосфера даъвати аҳли башарият лозим аст, зеро дар яқоягӣ мо метавонем ихроҷу партовҳои ба ҳавои атмосфера интиқол меёфтанд маҳдуд намоем.

Тозагии ҳавои атмосфера аз ҳар як нафар шахрванд, ҳар як корхонаи саноатии хурду бузург саҳт вобастагӣ дорад.

Тадбиқи нуқтаҳои қонунгузори соҳаи ҳифзи муҳити зист на танҳо ба саломатӣ, балки ба сатҳи зиндагии мардум таъсир мерасонад. Зиёда ба ин, рушди соҳаҳои кишоварзӣ ва саноат аз вазъи экологӣ саҳт вобаста аст ва роҳандозии оқилонаи сиёсати экологӣ гавари рушди мунтазаму устувори соҳаҳои зикрӣ маҳсуб меёбад.

Адабиёт:

1. Абдурахимов С.Я. Геоэкологические проблемы техногенеза на территории Северного Таджикистана. Пермь.2003, 147 с.
2. Карлович И.А. Основы техногенеза: Кн. 1. Источники и потоки загрязнения окружающей среды. Владимир: ВГПУ. 2003.330 с.
3. Мазо А.А., Яковлев С.В., Стрелков А.К., Охрана окружающей среды. Изд-во «АСВ» М., 1998. 180 с.
4. Ҳисоботи Раёсати ҳифзи муҳити зисти вилояти Суғд.

Умаров У. А.,

магистранти курси 2 ихтисоси 250107

СИКЛИ ТАШКИЛИИ РУШДИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ

Сикли рушди соҳибкорӣ гуфта, аз як марҳила ба марҳилаи дигар гузашта, яъне марҳиларо пай дар пай гузашта, марҳилаҳо такроран давр зада устувори фаъолияти соҳибкориро таъмин менамояд, меноманд. Рафти соҳибкорӣ дар асоси базаи сикли асосёфта ривҷёбии он 3 давраҳои асосиро дар бар мегирад.

- ✓ ҳавасмандкунӣ;
- ✓ дастгирӣ намудан, таъя кардан;
- ✓ нигоҳ доштан.

Ҳавасмандкунӣ шахсро водор месозад, ки ин ё он ӯҳдадориро барои амалисозии фаъолияти муайян ҳис намояд. Соҳибкорро барои ин ё он масъулиятро гирифтанд ҳавасманд мекунад:

- доштани дониши маҳсули соҳибкорӣ;

- банакшагирии барори кор дар фаъолият;
- доштани хоҳиши муайян кардан, ошкор кардан ва нигоҳ доштани имкониятҳои потенциалии соҳибкориҳои худ;
- ҳама вақт хоҳиш доштан нисбат ба омӯзиши навигариҳои соҳибкорӣ;
- доштани кӯмак ё роҳбарӣ дар муайян кардани намуди истеҳсоли ин ё он маҳсулот, хизмат ва тайёр кардани лоиҳаи амалиётҳо;
- доштани тасаввурот оиди ахбори иқтисодӣ – техникӣ ва гирифтани фоида аз истеҳсоли маҳсулот ва иҷрои хизмат;
- ба кор даровардани истеҳсол ва коркарди маҳсулоти нав ва хизмат, ки ба шароити маҳаллӣ мувофиқат мекунад;

Дастгирӣ, таъя кардан аз чунин зинаҳо иборат аст:

- ✓ бақайдгирии фаъолияти соҳибкорӣ дар мақомот ва идораҳои дахлдори маҳаллӣ;
- ✓ бунёд кардани молия ва дастгирии моливӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ, ёрдами молиявии падару модар, хешу табор, меърос, гирифтани қарзҳо аз бонкҳо ва фондҳо;
- ✓ доштани захираи ками заминӣ, техникӣ, энергетикӣ ва ғайра;
- ✓ гирифтани лицензия – иҷозатнома ба ин ё он фаъолият.

Нигоҳ доштан ин ё он савияи ноил гаштани фаъолият, дигаргуншавии нишондиҳандаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ, муносибатҳои бозорӣ ва таъсири омилҳои беруна мебошад.

Роҳҳои нигоҳ доштани фаъолияти соҳибкорӣ мавҷуд аст:

- чорӣ кардани технологияи нав, модерронидани таҷхизотҳои дошта, истеҳсоли маҳсулоти нав ва иҷро кардани хизматҳои нав;
- истифода бурдани захираву ашёи хом, сӯзишворӣ, материалҳои ивазшаванда барои таъмин кардани устувории истеҳсоли маҳсулот ва иҷрои хизмат;
- доштан ва гирифтани захираҳои иловагии молиявӣ барои пурра истифода бурдани иқтидори корхона;
- аз нав бо фонд таъминкунӣ, иваз кардани техника барои истеҳсоли маҳсулот ва иҷрои хизмат;
- баланд бардоштани баҳоисифатии истеҳсоли маҳсулот ва мукамал иҷро кардани хизмат;

Механизми ташкилию иқтисодии соҳибкорӣ ва ташкили он яке аз муаммоҳои соҳибкориҳои имрӯзаи Тоҷикистон мебошад. Дарки илмии моҳияти иқтисодӣ ва мазмуни механизми хоҷагидорӣ ва соҳибкориҳои имрӯза ба мо имконияти ин тавр муайяннамоии механизми ташкили иқтисодии соҳибкориро медиҳад ки тарзи бурдани хоҷагидорӣ соҳибкорӣ, ташкили такрористеҳсоли соҳибкорӣ бо ёрии низоми аз ҷиҳати асоснок кардашудаи шаклҳои иқтисодию ташкилии методҳо ва фишангҳоро дар бар мегирад.

Функсияҳои асосии механизми ташкилию хоҷагидорӣ соҳибкорӣ аз истифодаи иқтидори соҳибкорӣ, ки дар ҳар як соҳибкор чой дорад иборат мебошад.

Таҷрибаи ҷаҳони ба ҳулосае овард, ки дар ягон давлати дунё бе танзими давлатии соҳибкорӣ наметавонад инкишоф ёбад.

Механизми танзими дастгирии соҳибкориҳои таъминкунанда зеринанд:

- фаъолияти навҷорисозии таваккалноки ҳамаи сохторҳои соҳибкорӣ;
- ташакули таҳлили сохторҳои соҳибкориҳои пурсамара дар мамлакат ва маҳалҳои он;
- ташкили соҳибкорӣҳои ҳозиразамон дар соҳаҳои воқеии истеҳсолот бо мақсади бартарарфнамои норасоии иқтидорҳои истеҳсолӣ;
- ташкил ва инкишофи босуръати соҳибкорӣҳои воқеӣ дар соҳаҳои коркарди захираҳои табиӣ сохтмонӣ ва истеҳсоли маҳсулоти ниҳои аз онҳо, энергетика, саноати металлургияи ранга ва истеҳсоли маҳсулоти ниҳои аз онҳо, саноати хурукворӣ

сабук, ташкили саноати чини саноати(барои саноати энергетика, химия, биология, тандурусти ва ғайра).

Ба нақшагирии ташкили шаклҳои соҳибкорӣ дар соҳаҳои иқтисодӣ ва интеграцияи давлатию маҳаллии онҳо бо мақсади таъмини соҳибистиклоли ва беҳатарии иқтисодӣ Тоҷикистон, яке аз принципҳои давлатӣ соҳибкорӣ мебошад.

Рӯйхати адабиётҳо:

1. Аникин А., Смит А., Русская мысль и наши проблемы. // Мировая экономика и международная отношения – 1990, №7.
2. Белокрылова О.С., Теория переходной экономики. Ростов – на – Дону. «Феникс» - 2002.
3. Блинов А., Малое предпринимательство. М.: ОСЬ-89 – 1998.
4. Блинов А., Н. Голенко., Малый бизнес в России: вчера, сегодня, завтра. Кр.: - 1996.
5. Врага М., Роль частного сектора в рыночном хозяйстве. // Мировая экономика и международное отношения. – 1992, №11

Умарова Заррина Шомухторовна,

сармуаллимаи кафедраи геоэкология ва методикаи таълими факултети геоэкология МДТ “Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров”

Охунова Санам Абдуразоқовна,

сармуаллимаи кафедраи геоэкология ва методикаи таълими факултети геоэкология МДТ “Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров”

Атахонова Фарзона Алишеровна,

донишҷӯи курси 3- юми ихтисоси геоэкологияи факултети геоэкология МДТ “Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров”

АСОСҲОИ ТАДБИҚИ МУНОСИБАТИ САЛОҲИЯТНОКӢ ДАР ТАЪЛИМИ ЭКОЛОГИЯИ МАКТАБӢ

Рушди ҷомеа, таъмини амнияти ҷамъият ва давлат, сифати зиндагии мардум, комёб гардидан ба сатҳи ҷаҳонии иқтисодӣ, азхудкунии имкониятҳои нави технологӣ, ҳифзи иҷтимоӣ ва ғайра мустақиман ба сатҳи рушди устувори маориф, ташкили ҷараёни мураббаҷу босифати таълиму тарбияи хонандагону донишҷӯён ва дар маҷмӯъ, ба сатҳи саводнокии миллат вобастагӣ дорад. Мувофиқи талаботи Стратегияи миллии рушди маориф то соли 2020 низоми маориф, бахусус, мундариҷа ва раванди таълимро ислоҳоти ҷиддӣ фароғир аст. Ислоҳоти мазкур гузариш ба муносибати босалоҳиятро дар таълим тақозо менамояд. Шурӯъ аз соли 2016 дар зинаи таҳсилоти ибтидоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии ҷумҳурӣ низоми таълими салоҳиятнок ҷорӣ карда шуд. Айни ҳол дар тамоми донишгоҳҳои олии кишвар низ ин низоми таълим гардида истодааст. Дар чунин шароити мураккабгардӣ вазифаи маишию касбии муаллим, масъалаи баланд бардоштани маҳорати методӣ, ташаккул додани қобилияти эҷодкории муаллим ба миён гузошта мешавад. Имконияти муносибати эҷодкорона рафтор намудан нисбат ба касби худ аз муаллимон дониши чуқуру мустақами фан ва услуби он, инчунин маҳорати баланди ташкили фаъолонидани қобилияти фикрии хонандагонро талаб мекунад. Талаботи имрӯзаи ҳаёт нисбат ба тайёр намудани муаллими экология тақозо дорад, ки омӯзгор бояд маҳорати кор кардан бо адабиёти илмӣ, илмию – методиро дошта бошад.

Аз ин лиҳоз, дар раванди татбиқи муносибати босалоҳият диққатро ба он равона кардан зарур аст, ки хонандагон дониш ва малакаи ҳосилнамудаашонро дар амал ва зиндагии ҳаррӯза истифода бурда тавонанд. Муносибати бо салоҳияти хонандагон маҳорати гуногуни онҳоро ифода намуда, дар оянда имкониятеро ба вучуд меорад, ки фаъолияти касбомӯзиро дар ҳаёти шахсӣ ва ҷамъиятӣ бо сифати баланд иҷро намоянд. Муносибати босалоҳият воситаи хуби фаъолияти назариявӣ ва амалии таълим мебошад.

Имрӯз дар ҷаҳоне, ки мо зиндагӣ дорем масъалаҳои экологӣ яке аз вазифаҳои асосиро дар бар мегирад. Маҳз, экология илмест, ки муносибати организми зиндари байни худ ва бо муҳити зист, инчунин муносибати одамонро ба табиат муайян мекунад. Азбаски одам шакли олии таҷассуми табиат аст ва бидуни он фаъолият карда наметавонад, бинобар ин, масъалаҳои экологӣ яке аз қисмҳои ҷудонашавандаи ҳаёти ӯ ба шумор меравад.

Солҳои охир дар натиҷаи муносибати нодурусти одамон ба табиат намудҳои зиёди ҳайвоноту наботот рӯ ба нестӣ овардаанд, ки сабаби асосии ин марбут ба надониستاني қонуниятҳои экологӣ аст. Ҳоло бӯҳрони экологӣ на танҳо ба ноҳияи минтақаи алоҳида, балки ба тамоми кураи Замин таҳдид карда истодааст. Фаромӯш набояд кард, ки мӯътадили муҳити зист на танҳо гавари мӯътадили фаъолияти олами зинда (рустанҳо, ҳайвонҳо, микроорганизмҳо) балки мӯътадили муҳити зисти одамон ва фаъолияти онҳо низ мебошад. Аз ин рӯ, дар рафти омӯзиши фанни экология салоҳияти омӯзгори экология аз он иборат аст, ки дар хонандагон рафтору кирдори нек ва дониши баланду мукаммали экологӣ, саҳмгузор дар ҳалли масъалаҳои экологӣ, ҳифзи табиат ва оқилона истифодабарии захираҳои онро тарбия намоем.

Омӯзиши экология ба хонандагон имконият медиҳад, ки онҳо донишҳои гирифтаашонро оид ба олами зинда ва ғайризинда дар фаъолияти ҳаёташон истифода баранд. Инкишофи организмҳоро дар табиат омӯхта, аз рӯи онҳо корҳои тадқиқотӣ – илмӣ баранд. Экология ба хонандагон дар асосии омӯзиши мафҳумҳои экологӣ, алоқамандии байни фанҳо ва аз худ кардани назарияҳои илмӣ таълим дода мешавад. Аҳамияти омӯзиши экологияи мактабӣ дар он аст, ки хонанда доир ба муҳити табиати атроф ва тоза нигоҳ доштани онҳо маълумотҳои дуруст пайдо карда, ҷаҳонбинии илмӣ худро ташаккул медиҳад. Бояд гуфт, ки асосан илми экология хонандагонро дар руҳияи муҳаббат ба табиат ва ҳифзи он тарбия карда метавонад.

Инчунин, мавзӯи омӯзиш дар таълими экология фаъолияти экологии бехатар, тарҳрезӣ ва ташкили он дар ҳолатҳои таълимии (моделлии) иҷтимоӣ-экологӣ мебошад. Бо ин равиш, масъалаҳои экологияи системаҳои табиӣ (био, геосистемаҳо), ки барои таълими экология анъанавӣ мебошанд, аз нигоҳи фаъолияти инсон, ки ба устувории онҳо таъсир мерасонад, баррасӣ карда мешаванд.

Ба андешаи Е.Шаронова ташаккули салоҳиятнокии омӯзгори оянда яке аз вазифаҳои муҳими соҳаи таҳсилоти имрӯза ба шумор меравад. Қисматҳо ва аломатҳои асосии салоҳиятнокии омӯзгорони ояндаи фанни экология инҳоянд:

- саводнокии экологӣ (маълумот, маҳорат, фаъолнокии маърифатӣ);
- тарбияи экологӣ (ҷавобгарӣ, меҳрубонӣ, эҳтиром ба табиат ва ба худ);
- шуурнокии экологӣ (далел овардан, ақлим солим);
- фаъолияти экологӣ (рефлексӣ, тарафдорӣ, фаъолнокӣ, амалиёти экологӣ).

Амалигардонии салоҳиятнокии омӯзгори ояндаи экология чунин амалҳоро ба асос мегиранд – донанд:

- асосҳои назариявӣ, мақсад ва вазифаҳои фанни экологӣ;
- сохтор ва моҳияти таълими экологӣ;

- хусусиятҳои психологи хонандагон ва дар онҳо ташаккул додани хоҳиши муҳофизати табиат, масъулият, меҳрубонӣ, эҳтиром ба табиат;

- тарзи робитаи педагог бо шахсият, ҷараёни маърифат ва тарбияи экологӣ, фаъолияти экологии арзишманд дар самти таҳсилот

- амалисозии меъёрҳои ҳуқуқии фаъолияти экологӣ дар мактаб.

Ба сохтори омодакардаи педагогоҳо барои гузаронидани таълими экология мувофиқи хулосаи А.И. Раҳимов якчанд унсурҳо бояд дохил шаванд:

1. Ташаккули муҳити гуманистии донишгоҳ чун шароити рушди маданияти экологӣ ва омодагии амалии хамткунанда ба маърифат ва тарбияи экологии мактабӣ дар фаҳмиши муосир.

2. Омода сохтани педагог – эколог барои таҳсилот дар дараҷаи маҳорати касбӣ.

Дар асоси ин сохтор ангораи пайдарҳамии таълими экологӣ дар донишгоҳҳои омӯзгорӣ ба вуҷуд оварда мешавад. Дар марҳилаи якум маълумотҳои таҳсилотӣ ва методӣ аз худ карда мешаванд, салоҳиятнокии касбии мутахассиси оянда ташаккул меёбад. Дар марҳилаи дуюм барои ба ҳам монандкунии касбӣ ва интихоби дараҷаи ихтисоси донишҷӯ шароит ба вуҷуд оварда мешавад.

Салоҳиятнокии омӯзгори экологӣ ба воҳиди рушди рӯҳии инсон яъне “индивид – муҳит” мувофиқат мекунад, ки “шахс бояд қобилияти иҷро карданро дар соҳаи меҳнат, омӯзиш ё фаъолиятҳои иҷтимоӣ дошта бошад”. Дар мактаб чунин фаъолиятҳои таълим, муносибат, таҷрибаҳои иҷтимоӣ ва роҳнамоии касбӣ мебошанд. Мо боварӣ дорем, ки самаранокии ташаккули салоҳиятнокии экологии хонандагон ба таври назаррас боло меравад, агар ин вазифа дар асоси фаъолияти пешбари хонандагон ва тарзи ҳаёт ва рафтори ба онҳо марбут ҳал карда шавад.

Ҳамин тариқ, салоҳиятнокии экологӣ малақаҳои фаъолияти ташкилӣ, иҷтимоӣ – амалӣ, гузоштани ҳадаф, банақшагири, арзёбии натиҷаҳо ва ғайраро дар бар мегирад:

Адабиёт:

1. Алиев А.Б., Зиёев М.Н., Олимова Ф.К., Эрматова У.С., Зоолишоева Б.Ф., Ниёзов Ф. Такмили муҳорати педагогии омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ. Дастури таълим барои курсҳои такмили ихтисоси омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ. Лоиха. Душанбе 2010.

2. Андреева Н.Д., Соломин В.П., Васильева Т.В. Теория и методика обучения экология. Москва.: Изд. «Академия», 2009 – 194 саҳ.

3. Дадобоева Н., Умарова З.Ш., Ашӯрова Н., Алиева П. Усулҳои фаъол дар таълими география”. Хучанд: Нашриёти “Нури маърифат”, 2019, 408 саҳ.

4. Искакова М.О. Экологические проблемы. Евразийское пространство /Ред. колл.:Садовничий В.А. и др.// - М.: Изд.Московского университета, 2014. (Серия «Евразийские университеты XXI века»). 624 саҳ.

5. С.Охунова, З.Муинова “Методикаи таълими география”. Хучанд 2019, 208 саҳ.

6. Раҳимов А.И. Подготовка будущих учителей к организации экологического воспитания школьников / А.И. Рахимов Автореферат. дисс.к.п.н.// - Душанбе: 2000, - 22 саҳ.

7. Толибов Ю.Р. Маърифат ва тарбияи экологӣ. - Хучанд: Нашриёти “Нури маърифат”. 2019 - 224 саҳ.

БУХОРОДА СУҒОРИЛИШ ТИЗИМИ ВА АНЪАНАВИЙ АГРОТЕХНИКА

Н.Ф.Ситняковскийнинг ёзишича, 1899 йилда Зарафшон дарёсининг ўнг томонидан 32 та ариқ сув олган бўлса, сўл томонидан 20 та ариқ сув олган¹. Таъдйиётчи В.И.Масальский маълумотлари бўйича, 1892 йилда Зарафшон дарёсининг ўнг томонида 25 та , сўл томонида эса 18 та ариқ бўлганлиги қайд этилади². Агар 1892-1899 йилларда Зарафшон дарёсидан 9 та янги ариқ чиқарилгани ҳисобга олинса, гўёки амирликда суғориш тизими, йилдан –йилга яхшиланиб борилгандай кўзга ташланади. Аслидачи, бу даврда ҳам Бухоро амирлиги аҳолиси кам сувлик ва сувсизликдан қийналиб яшарди.

Ишга туширилган янги ирригация иншоотлари асосан Зарафшон дарёсининг русларга қарашли ҳудудларда, Туркистон ўлкасининг Самарқанд вилояти ҳудудларида бунёд этилган эди. Негаки, бу ҳудудлар Бухоро амири билан тузилган шартномага асосан, мустамлакачилар қўлига ўтиб кетган эди. Зарафшон дарёси умумий сув сарфи 803 млн. куб сажен (рафоқ –Ю.Х.)ни ташкил этса, Бухоронинг улуши 230 млн куб саженни ташкил этган. Зарафшон дарёси сувини тақсимлаш билан мустамлакачиларнинг Самарқанд области маъмурияти шуғуллангани боис, Бухоро музофотига етарлича сув тақсимланмаган. Мустамлакачи маъмурият вакиллари билан бирининг гувоҳлик беришича, XIX асрнинг 80 йиллари бошида, 15-20 кунлаб Бухоро шаҳри ҳудудидаги боғларни ва шахсан амир Музаффарга қарашли боғларни суғориш учун сув берилмаган³.

Бухоро амирлигида сув танқислиги ҳақида уз вақтида Мирзо Олим Маҳдум хожи ўзининг “Тарихи Туркистон” китобида қуйидаги маълумотларни келтиргани ҳам бежиз эмас: “Бухоронинг суви оз бўлиб, Зарафшон дарёсидан келтурмак ва бир неча наҳрлар қоздурулса ҳам, аксар ёз фаслида кифоя қилмайду”⁴.

Ўз-ўзидан аёнки, бу ҳолат мустамлакачиликнинг барча даврларида ҳам етаверади. Бухоро амирлигида сув тақсимоти муаммолари, сув танқислиги, айрим йилларда, умуман сувнинг бўлмаётгани қолиши тўғрисидаги маълумотлар яна кўп манбаларда қайд этилади. Бухоро воҳасининг суғориш тарихини моҳирлик билан тадқиқ этган, заҳматқаш олим, Бухоро тарихининг етук билимдини А.Р.Муҳаммаджоновнинг таъкидлашича, Зарафшон дарёсининг Самарқанд ва Бухоро воҳалари учун белгиланган сув миқдори 42 равоққа тенг деб олинган. Бу миқдор Бухоро воҳалари учун, аввало тўла етиб келмаган ва воҳанинг сувга еҳтиёжини тўла қондира олмаган. Бунинг устига амирлик маъмурларининг ўзбошимчалиги ҳам масалага салбий таъсир кўрсатган.

Бухоро амири Музаффархон отасининг ҳукмронлиги даврида Карманага волий эди. У Кармана ва унинг атрофларини обод қилиш учун Зарафшон дарёсини Қалъаи Бус тарафига оқизади, яъни канал-арик қаздиради. Тўғри, бу ҳаракати билан Қалъаи Бус ва унинг атрофларида обод ва маъмур қилади. Лекин бунинг оқибатида Қорақўл заминларида сув танқислиги келиб чиқади ва кўп зиёратгоҳлар, дехқончилик масканлари хароб ҳолга келиб қолади⁵. Бундай ҳолатларда дехқончилик воҳаларида

¹ Н.Ф.Ситняковский. Заметки о бухарской части долины Зарафшана. СПб, 1899. Том-1., -С.135.

² В.И.Масальский. “Хлопковой дело в Средней Азии (Туркестан, Закасп.обл. Бухары и Хива) и его будущее. СПб,1982.,-С.145.

³ ЎЗ.Р.МДА, 1-ҳужжат, 290-иш,43-варақ.

⁴ Мирзо Олим маҳдум хожи. Тарихи Туркистон. Т.2008. 191-бет

⁵ Мирзо Олим маҳдум хожи. Тарихи Туркистон. Т.2008. 189-бет

аҳвол янада оғирлашган. XIX асрнинг 70 йилларида Самарқандда хизмат қилган подшо ҳукуматининг ирригатори З.Жижемский шундай деб ёзган эди: “Қорақўл, Шохруд ва Вобкент воҳасида ишлатилган сувдан ёки тасодифий сувдан фойдаланишга мажбур эди”.

Бухоро амирлигидаги мавжуд кўприк ва тўғонларни, канал ва ариқларни тозалаш, таъмирлаш учун вақти-вақти билан ҳашар ўтказилиб турар эди. Ушбу ишга қатнашмаганлар жарима тўлашган. Бу жарима “Боқи пули” деб аталиб, давлат хазинасига юбориларди. Аммо кўпинча ушбу маблағ йўлда йўқолиб қолар эди, яъни талон-тарож қилинар эди. Бу соҳада амалдорларнинг суистеъмолчилиги юқори даражада бўлган. Масалан, Иноятулло Хўжа раиснинг амирга юборган маълумотида қайд этилишича, Қорақўл туманидаги амлокдорнинг оғайниси бўлган Ҳамза Хўжа туманидан Хайрабод ариғи учун ўтказилган ҳашарда қатнашмаганлари учун аҳолидан тўпланган 2000 танга “боқи пули” давлат хазинасига топширилмаган¹.

Амударё сувини Бухорога олиб келиш, Зарафшоннинг куйи қисмидаги ерларни суғоришда ундан фойдаланиш борасидаги ўз даврининг қомусий олими, маърифатпарвар Аҳмад Дониш илгари сурган режалар, 1872 йилда Самарқанд ва Бухоро вакиллари иштирокида тузилган Бухоро ва Самарқанд сув тақсимооти комиссиялари, Самарқанд ирригация бўлимининг бошқарувчиси З.Жижемский лойиҳаси ва бошқа лойиҳа –таклифлар маблағ етишмаслиги ва бошқа баҳоналарни рўқач қилиб бажармай қолаверди.

Мавжуд қийинчиликларга қарамасдан Бухоро амирлиги аҳолиси ва миришкор деҳқонлари қадимий деҳқончилик анъаналарини қўллаган ҳолда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва улардан еҳтиёжлари даражасида ҳосил олиш ва обод боғроғлар яратишда омилкорликларини кўрсатдилар.

Ўрта Осиё жанубий минтақа аҳолиси хўжалик фаолиятива анъанавий машғулотлари қадимий тарихий тажрибаларга эга бўлиб, ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради. Воҳа аҳолисининг йилликлар давомида авлод-аждодлардан қолган анъаналарни сақлаб, такомиллаштириб, авлоддан-авлодга етказиб келган қадимий ўтроқ маданиятга эга бўлган халқлардан бири саналади. Воҳа аҳолисининг деҳқончилик соҳасидаги тажрибаси, хўжалик юритиш тизимиўзининг анъанавий турмуш тарзига эга бўлиб, суғориш тизими, экин навлари, деҳқончилик меҳнат қуроллари мунтазам тарзда такомиллашиб борган. Айниқса, чорвачилик соҳасидаги аҳолининг анъанавий машғулотлари туфайли чорва насли яхшиланиб, чорва маҳсулотлариичкива ташқи бозорни маҳсулот билан таъминлаш бўйича катта тажрибага эга бўлган. Қорақўл маҳсулотлари Бухоро амирлигининг асосий фойда кўрувчи, хазинани бойитувчи тури ҳисобланган. Ўрта Осиё жанубий минтақа тайёрланган хунармандчилик маҳсулотларичет элларда машҳур бўлиб, Бухоро амирлиги томонидан алоҳида назоратга олинган.Шунингдек, чорвачилик ҳам минтақа аҳолиси хўжалик фаолиятининг асосий ва энг қадимий турларидан бири. Бошқа ҳудудлар аҳолисининг чорвачилиги билан кўпгина ўхшаш жиҳатлари бўлса-да, Жанубий Ўзбекистонда этник гуруҳларнинг ҳар бирида уй ҳайвонларини боқишда ўзига хос усулларива жиҳатлари бўлиши табиий. Шу билан биргаликда, ҳатто бир элат истиқомат қиладиган ҳудудда ҳам чорвачилик хўжалигини юритишдаги табиий-географик шароитлар туфайли, кўшни халқларнинг таъсири ёкиижтимоий-иқтисодий сабаблар натижасида хилма-хил усуллардан фойдаланганликларини кузатишимиз мумкин.

Ўтроқ зироатчилик билан шуғулланувчи ўзбекларда чорвачилик унча ривожланмаган, чунки суғорма ер танқислигидан ҳашак етмаган. Маҳаллий деҳқонлар оз сонли сигир, эчки ва қўйни сут-қатиқ ва гўшт учун, от ва эшакниминиш ва юк ташиш учун парвариш қилганлар. От-арава ва хўкизлар кўпроқ бой-бақувват оилаларда

¹ Б.Мирзакулов. Қорақўл тарих силсиласида(монография) Т., “Чашма Принт” 2014. Б. 145-146.

бўлган. Ўтроқ аҳолиўз молларивакўйларини жамоа бўлиб, махсус ёлланган чўпонларга боқтирганлар ва оғилхоналарда сақлаб боққанлар.

Жанубий Ўзбекистондаги экстенсив хўжалик шароитида чорвачиликка эътибор катта бўлган ва узоқ давр тўпланган амалий тажрибага таянган ҳолда авлодданавлодга етиб келган. Қўйчилик асосан сотишга мўлжалланган. Сҳорвачиликда айникса қоракўлчиликка катта эътибор берилган. Қоркўл қўйлари асосан текисликлардаги яйловларда боқилган. Кузга яқин ҳосил йиғилгандан кейин подалар яйловлардан қайтарилиб, қишлоқдаги махсус ажратилган қўтонларда сақланган. Улар қишлоқ атрофидаги далаларда боқилиб, кечалари қўтонларда тўпланган. Кейингибаҳорда қўй-қўзилар яна яйловларга чиқарилган. Қоракўлчилик ривожланган дашт раёнларда қоракўл терилари бозорга чиқарилган. Қоракўл териларини илгаримахсус савдогарлар ўз вакиллари орқали териб олганлар, барра гўшти шаҳар бозорларига чиқарилган¹. Қўйларнинг думбали ҳисори наслари айникса Жанубий Ўзбекистонда кўпроқ бўлган. Улар кўпроқ тоғли яйловларда кузнинг ўрталаригача боқилган, кейин водийга ҳайдаб келтирилиб, кузги жуни қирқиб ва қочириб бўлгунча қишлоқ атрофидаги ўтлоқларда ва оғилхоналарда боқилган. Қўй жуни ҳам бозорга чиқарилган. Ундан айрим хўжаликларда кигиз, палас, гилам, қоп ва хуржун ишлаб чиқарилган ва қисман савдо қилинган. қўй терисидан пўстин ва телпак, шунингдек, тўшама, меш, саноч ва бошқа уй-рўзғор буюмлари ясалган.

Файзуллоева Нодирахон Абдурахмоновна,

муаллимаи калони кафедраи тичорат ва ҳуқуқи Донишқадаи иқтисод ва савдои
Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон дар ш. Хучанд

БАЪЗЕ АЗ ХУСУСИЯТҲОИ ВАҚТИ ҚОРЌ НИСБАТИ ЗАНОН ТИБҚИ ҚОНУНГУЗОРИИ ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар доираи қонунгузорию Қумҳурии Тоҷикистон меҳнати занон ва дигар шахсони ўҳдадорихою оилави дошта дар сатҳи Конституцияи Қумҳурии Тоҷикистон ҳифз карда шудааст.

Ҳоло дар Тоҷикистон маҷмуи санадхою ҳуқуқие (баъд аз Конституцияи Қумҳурии Тоҷикистон) амал мекунад, ки бевосита чиҳати ҳимояи ҳуқуқхою занон ва ё баланд бардоштани нақши онҳо дар қома равона шудаанд. Ба қатори онҳо Кодекси меҳнати Қумҳурии Тоҷикистон ҳамчун сарчашмаи асосии танзимкунандаи меҳнати занон дар Қумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Тибқи моддаи 35 Конституцияи Қумҳурии Тоҷикистон ҳар кас ҳуқуқ ба меҳнат, интиҳоби озодонаи касбу қор, ҳифзи меҳнат ва ҳимояи иҷтимои ғангоми бекорӣ, ҳуқуқ ба музд ба андозаи на қаматр аз ҳадди ақали музди меҳнат дорад [1].

Ҳангоми бастании шартномаи меҳнати манфиатхою қорфармо ва шахсе, ки шартномаи меҳнатиро бастан меҳоҳад, бояд ба қурраи мувофиқа карда шуда бошанд. Ҳамин тавр, дар марҳилаи муносибатхою меҳнати қонунгузори қаролатхою муҳимро барои занхою қомиладор ва занхою қўдақони то 1,5 сола дошта муқаррар мекунад, ки дар манъи қатъи шартномаи меҳнат бинобар бо қомиладори ва доштани қўдақони то синни 1,5 солаи ифода мегардад.

Аз қўи қоида, занони қомиладор ба қоидахою умумии вақти қориро танзимкунанда тобеъ мебошанд.

¹ Б. Мирзақулов. Қоракўл тарихи силсилаида (монография) Т., “Чашма Принт” 2014. Б. 147

Зимнан дар Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба танзими рӯзи кории занони ҳомиладор як қатор имтиёзҳо, кафолатҳо ва манъкунӣҳо муқаррар карда мешаванд.

Ҳамин тавр, тибқи моддаи 219 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯзи кории пурра дода намешавад. Тибқи моддаи мазкур корфармо ўҳдадор аст, дар асоси аризаи зани ҳомила ва дигар шахсони ўҳдадориҳои оилавӣ дошта, ки кӯдаки то чордаҳсола ё кӯдаки маъҷубро нигоҳубин мекунад, инчунин ба корманде, ки нигоҳубини аъзои бемори оиларо мутобиқи ҳулосаи тиббӣ амалӣ менамояд, речаи вақти рӯзи нопурраи корӣ ё ҳафтаи нопурраи корӣ муқаррар намояд [2].

Кафолати муқарраркардаи моддаи 219 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таъмини ҳимояи иҷтимоии шахсоне равона карда шудааст, ки онҳо чунин ҳимояро вобаста ба маҳдудияти имконияти ҷисмонӣ, синну солӣ ва дигар омилҳои ба ин монанд талаб менамоянд.

Бо назардошти оне, ки моддаи 219 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардидани вақти кории нопурра ё ҳафтаи кории нопурраро ба сифати ўҳдадориҳои корфармо пешбинӣ кардааст, ҳангоми муайян шудани чунин вақти корӣ шумораи умумии кормандони аз ин кафолат истифодабаранда, набояд омили ҳалқунанда бошад. Яъне дар ин маврид низ корфармо ўҳдадор аст, ки аризаи зани ҳомила ва дигар кормандоне, ки ўҳдадориҳои оилавӣ доранд, барои муайян кардани вақти кории нопурра ё ҳафтаи кории нопурра қонунӣ намояд.

Корфармо баҳри иҷрои талаботи моддаи 219 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавриди ҷой доштани асосҳо, дар асоси аризаи субъектони дар ин модда зикргардида фармон, фармоиш, амр ва ё қарор қабул мекунад.

Рӯзи кории нопурра боиси ягон маҳдудияти давомнокии рухсатии ҳарсола, ҳисоби собиқайи корӣ ва дигар ҳуқуқҳои меҳнатӣ намегардад.

Муқарраротҳои дар боло қайдшуда низ ба меъёрҳои қонунгузори амалқунанда мувофиқ ҳастанд.

Мутобиқи моддаи 71 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ду намуди вақти нопурраи корро фарқ бояд кард - рӯзи нопурраи кор (вақте, ки давомнокии рӯзи корӣ кам карда шуда, миқдори рӯзҳои корӣ дар ҳафта кам намешаванд) ва ҳафтаи нопурраи корӣ (вақте, ки миқдори рӯзҳои корӣ дар ҳафта кам карда шуда, соатҳои корӣ кам карда намешаванд).

Вақти нопурраи корӣ одатан бо хоҳиши корманд муқаррар карда мешавад. Аммо, агар муқаррар намудани вақти кории нопурра бо ташаббуси корфармо сурат гирад, дар ин ҳолат ӯ бояд кормандро тибқи моддаи 31 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон на дертар аз 2 моҳ дар ин бора огоҳ созад.

Вақти нопурраи корӣ одатан дар асоси аризаи корманд муқаррар карда шуда, дар он бояд қайд карда шавад:

- ишора ба моддаи Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 219 ё моддаи 71 КМ ҚТ), ки тибқи он корфармо ўҳдадор аст занро барои чунин речаи корӣ муайян кунад;

- вақти хоҳишкардаи корӣ;

- санае, ки корманд ҳамон рӯз речаи кори нопурраро талаб мекунад.

Илова ба ариза, корманд бояд ҳуҷҷатҳоеро пешниҳод намояд, ки асосро барои муқаррар намудани рӯзи кории нопурра тасдиқ намояд. Ба чунин ҳуҷҷатҳо дохил мешаванд, алалҳусус:

- ҳулосаи тиббӣ оид ба ҳомиладорӣ;

- маълумотнома дар бораи шахсоне, ки дар ўҳдадориҳои зан буда ё шахси дорони ўҳдадориҳои оилавӣ;

- шаҳодатнома дар бораи таваллуди кӯдак;

- маълумотнома аз мақомотҳои ҳокимияти маҳаллӣ. идораи манзил дар бораи ҳайати оила;

- маълумотнома дар бораи корношоҷамӣ барои нигоҳубини аъзои бемори оила;

- ҳуҷҷат оид ба таъин кардани шахс ба сифати васӣ.

Бо назардошти он, ки речаи вақти кории нопурра барои занони дорои ўҳдадориҳои оилавӣ талаботҳои ҳаррӯзаи иҷтимоӣ ва иқтисодии шахсии худро бештар мувофиқ гардонидан имкон медиҳад, муқаррар намудани дар Кодекси меҳнати Федератсияи Россия ўҳадории корфармо барои занони ҳомиладор ва занони кӯдакони то синни 14 сола дошта бо хоҳиши онҳо додани кор бо шароити рӯзи кории нопурра мувофиқи мақсад аст [3,с.19].

Маҳдудкунии давомнокии кор шабона – ҳолати хусусии кӯтоҳкунии соати корӣ мебошад. Кори шабона ба таври манфӣ ба саломатии инсон таъсир мерасонад, барои ҳамин як қатор тавсияҳои СБМ маҳдудияти кори шабонаро талаб мекунанд. Кӯтоҳкунии давомнокии кори шабона ба коркарди минбаъда, яъне бо кӯтоҳкунии дахлдори меъёри ҳафтаинаи соати корӣ (суръати соати корӣ барои давраи ҳисобӣ) ба амал бароварда мешавад.

Занони ҳомиладорро ба кори шабона ҷалб намудан манъ аст. Корфармо ҳуқуқ надорад шахсони зеринро бе розигии хаттии онҳо ба кори шабона ҷалб намояд:

- заноне, ки кӯдаки то синни чордаҳ доранд, инчунин дигар шахсоне, ки кӯдаки то синни чордаҳро бе модар тарбия мекунанд;

- кормандоне, ки аъзои бемори оиларо нигоҳубин мекунанд ё кӯдакони маъҷубро тарбия менамоянд, агар аъзои бемори оила ва кӯдакони маъҷуб дар асоси ҳулосаи тиббӣ ба нигоҳубини доимӣ эҳтиёҷманд бошанд (моддаи 77 КМ ҚТ).

Корфармо ҳуқуқ надорад шахсони зеринро бе розигии хаттии онҳо ба кори шабона, изофакорӣ ва ба кор бо усули вахтавӣ ҷалб намояд, инчунин ба сафари хизмати фиригонад:

- заноне, ки кӯдаки то синни чордаҳ доранд, инчунин дигар шахсоне, ки кӯдаки то синни чордаҳро бе модар тарбия мекунанд;

- кормандоне, ки аъзои бемори оиларо нигоҳубин мекунанд ё кӯдакони маъҷубро тарбия менамоянд, агар аъзои бемори оила ва кӯдакони маъҷуб дар асоси ҳулосаи тиббӣ ба нигоҳубини доимӣ эҳтиёҷманд бошанд.

Мутобиқи моддаи 220 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи ҷамъи ҳисоби вақти корӣ барои занони ҳомиладор иҷозат дода намешавад, агар давомнокии рӯзи корӣ (басти корӣ) аз ҳашт соат зиёд бошад [2].

Ҷамъи баҳисобгирии якҷояи вақти корӣ, чунин вақти корие мебошад, ки бо назардошти давраи кори иҷрошаванда дар як ҳафта, дар як моҳ ё дар як сол муайян карда мешавад.

Ҷамъи баҳисобгирии вақти кор новобаста аз он, ки чӣ гуна муқаррар карда мешавад, давомияти он наметавонад аз як сол зиёд бошад.

Бо назардошти гуфтаҳои боло, ҳангоми ҷамъи баҳисобгирии вақти корӣ бояд хусусияти муносибатҳои меҳнатӣ ва категорияи корманд ба инобат гирифта шавад. Аз рӯи талаботи моддаи 220 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои занони ҳомиладор ҷамъи баҳисобгирии вақти корӣ бояд тавре ба роҳ монда шавад, ки вай набояд аз ҳашт соат дар як рӯз зиёд бошад. Масалан, дар мавриди иҷрои кори мавсимӣ ва аз ҳашт соат зиёд будани давомнокии вақти корӣ, дар ин ҳолат барои занони ҳомиладор муқаррар шудани ҷамъи баҳисобгирии вақти кор иҷозат дода намешавад.

Адабиёти истифодашуда:

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, “Паёми Сомониён”, 2016.
2. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2016, №7, мод. 604.

3. Корсаненкова Ю. Б. Проблемы правового регулирования социально-трудовых прав беременных женщин и женщин с детьми // Трудовое право в России и за рубежом. 2013. № 1. С. 19.

Фозилова Тӯҳфа,
устоди калони кафедраи математика-информатикаи факултети математика-информатикаи ДОТП,
Давлатов Шукурбой Нодиршоевич,
магистранти соли дуҷуми факултети математика – информатикаи ДОТП

ПРОБЛЕМАИ ФЕРМА

Тасдиқоти машҳури Ферма, ки бо номи «Теоремаи бузурги Ферма», «Проблемаи Ферма» машҳур гаштааст: муодилаи $x^n + y^n = z^n$, дар ин ҷо $n > 2$, дар маҷмӯи ададҳои бутуни мусбат ҳал надорад. Ин бо тасвируни ададҳои p дар шакли $x^2 - ay^2$, яъне ҳалшавандагии муодилаи Пелл

$$x^2 - ay^2 = p \quad \text{баробарқувва аст.}$$

Айнан ҳамин тавр, тасвируни адади содаи p дар шакли

$$x^2 + y^2 = (x + y\sqrt{-1})(x - y\sqrt{-1})$$

бо арифметика дар ҳалқаи гауссии ададҳои бутуни комплексии майдони $R(\sqrt{-1})$ ҳал карда мешавад. Чи хеле ки адади (-1) барои ҳамаи p -ҳои намууди $4k+1$ тафрикаи квадратӣ аст ва барои ҳамаи p -ҳои намууди $4k+3$ ғайритафрикаи квадратӣ мебошад, пас фақат ва фақат якумиҳо ва танҳо онҳо ҳамеша дар шакли $x^2 + y^2$ ифода карда мешаванд, илова бар он, бо тарзи ягона. Аз нуқтаи назари назарияи арифметикии ададҳои алгебравӣ теоремаҳои машҳури Ферма ва Эйлер нисбат ба ададҳои содаи p -и намууди $4k + 1$ исботи комилан шаффофро касб мекунанд.

Агар тасдиқот барои n дуруст бошад, он гоҳ барои kn ҳам дуруст аст (чунки муодилаи $x^{kn} + y^{kn} = z^{kn}$ намууди $(x^k)^n + (y^k)^n = (z^k)^n$ -ро гирифтаниш мумкин аст), бинобар ин кифоя аст, ки теоремаро барои нишондиҳандаҳои содаи $p \geq 3$ ва барои $n = 4$ исбот кунем.

Эйлер теоремаи Фермаро барои $n = 3$ ва 4 , Дирихле ва Лежандр – барои $n = 5$, Ламэ – барои $n = 7$ исбот кардаанд. Аз Куммер сар карда, барои ҳал кардани проблемаи Ферма назарияи алгебравии ададҳо истифода карда мешаванд. Куммер теоремаи Фермаро барои ҳамаи қиматҳои $n \leq 100$ исбот кардааст.

То соли 1956 ҳаққонияти теоремаи Ферма барои ҳамаи нишондиҳандаҳои содаи $n < 4003$ исбот карда шуда буд. Барои ҳолати $n = 4$ теоремаи Ферма осон исбот карда мешавад ва онро дар поён меоварем.

Пеш аз он, ки ҳалшавандагии проблемаи Фермаро барои $n = 4$ исбот кунем, дида баромадани ҳалли муодилаи $x^2 + y^2 = z^2$ (1) дар маҷмӯи ададҳои натуралии x, y, z мувофиқи мақсад мебошад.

Бигзор x, y, z ададҳои байни ҳам сода бошанд, чунки дар ҳолати $(x, y, z) = d > 1$ будан, ҳарду қисми (1)-ро ба d^2 тақсим кардан мумкин аст. Боз қайд мекунем, ки нисбат ба ададҳои сегонае, ки шарт (1) - ро қаноат мекунанд, шарт байни ҳам сода будан маъноӣ ҷуфт-ҷуфт байни ҳам сода буданро дорад, Ӯ агар, масалан, $(x, y) = d > 1$ бошад, он гоҳ z ба d тақсим мешавад ва $(x, y, z) \neq 1$ аст.

Теоремаи 1: муодилаи (1)-ро фақат ва фақат ҳамон сегонаи ададҳои байни ҳам содаи x, y, z қаноат мекунонанд, ки агар

- 1) яке аз ададҳои x ва y ҷуфт, аммо дигараш тоқ бошанд;
- 2) ҳангоми ҷуфт будани x ва тоқ будани y

$$x = 2mn, y = m^2 - n^2, z = m^2 + n^2,$$

дар ин чо $m > n > 0$, $(m,n) = 1$ ва яке аз ададҳои m ва n чуфт, аммо дигараш тоқ.

Исботи шарти зарурӣ. Агар барои ададҳои натуралии x, y, z ва $(x, y, z) = 1$ шарти 1) иҷро шавад, он гоҳ x ва y наметавонанд, ки ҳарду ё чуфт ё ҳарду тоқ бошанд.

Ҳолати якум ба сабаби чуфт – чуфт байни ҳам содда будани ададҳои x, y, z ба назар гирифта намешавад; дар ҳолати дуум мо доро мешавем $x^2 \equiv y^2 \equiv 1 \pmod{4}$, $z^2 \equiv 2 \pmod{4}$, ин номумкин аст, чунки квадрат хангоми тақсим ба 4 дар бақия 2-ро наметадҳад.

Ҳамин тавр, яке аз ададҳои x ва y бояд чуфт ва дигараш тоқ бошад.

Бигзор x чуфт бошад, он гоҳ аз (1) дар натиҷаи тоқ будани y ва z мебарояд, ки

$$\left(\frac{x}{2}\right)^2 = \frac{z+y}{2} \cdot \frac{z-y}{2},$$

дар ин чо $\left(\frac{z+y}{2}, \frac{z-y}{2}\right) = 1$, чунки $(y, z) \neq 1$ ба шарти додашуда муқобил аст. Аммо агар ҳосили зарби ду ададҳои байни ҳам содда ба квадрат баробар бошад, он гоҳ ҳар кадом аз ин ҳамзарбҳо дар алоҳидагӣ ба квадрат баробар аст, бинобар ин чунин ададҳои натуралии m, n мавҷуданд, ки баробарии зеринро қаноат мекунад:

$$\frac{x}{2} = mn, \quad \frac{z+y}{2} = m^2, \quad \frac{z-y}{2} = n^2, \quad (2)$$

Аз ин рӯ

$$x = 2mn, y = m^2 - n^2, z = m^2 + n^2. \quad (3)$$

Илова бар он, $(m,n) = 1$, дар ин чо яке аз ададҳои m ва n чуфт, дигараш тоқ, вагарна y ва z ҳарду тоқ мешуданд ва $(x, y, z) \neq 1$ мешуд.

Исботи шарти кифоягӣ.

Агар ададҳои натуралии x, y, z аз рӯи формулаҳои (3) сохта шуда бошанд, он гоҳ барои дилхоҳ ададҳои натуралии m ва n шарти 1) иҷро мешавад, чунки

$$(2mn)^2 + (m^2 - n^2)^2 = (m^2 + n^2)^2.$$

Агар $(m,n) = 1$ ва илова бар он m ва n чуфтанд, он гоҳ y ва z тоқ мебошанд, ба ғайр аз ин $(y, z) = 1$, вагарна аз шарти $(y, z) = d > 1$ мебаромад, ки $\left(\frac{z+y}{2}, \frac{z-y}{2}\right) = d > 1$, ё $(m^2, n^2) = d > 1$, аммо ин бо шарти $(m,n) = 1$ мувофиқат намекунад.

Ҳамин тавр, $(y, z) = 1$ ва ҳамчунин $(x, y, z) = 1$ мешавад.

Азбаски x – адади чуфт ва мо муқаррар кардем, ки y – тоқ, он гоҳ шарти кифоягӣ исбот шуд. Яқоя бо он ҳамаи теорема исбот карда шуд.

Теоремаи 2: муодилаи $x^4 + y^4 = z^4$ (4) дар маҷмӯи ададҳои натуралӣ ҳал надорад.

Барои исбот нишон медиҳем, ки ҳатто $x^4 + y^4 = z^2$ (5) дар маҷмӯи ададҳои натуралӣ ҳал надорад.

Исбот. Ба монанди теоремаи аввала, кифоя аст исбот кунем, ки ин тасдиқот хангоми $(x, y, z) = 1$ будан, чуфт-чуфт байни ҳам содда будани ададҳои x, y, z –ро ифода мекунад.

Фарз мекунем, ки сегонаи ададҳои натуралии байни ҳам соддаи x, y, z мавҷуданд, ки муодилаи (5) - ро қаноат мекунонанд, ва аз байни онҳо сегонаеро интихоб мекунем, ки z қимати хурдтарин мегирад.

Бигзор x - чуфт (аммо y тоқ) бошад, он гоҳ мувофиқи формулаҳои (3)

$$x^2 = 2mn, y^2 = m^2 - n^2, z^2 = m^2 + n^2$$

мешавад, дар ин чо $m > n \geq 1$, $(m,n) = 1$ ва яке аз ададҳои m ва n чуфт, дигараш бошад тоқ аст.

Имкон надорад, ки m чуфт бошад n – тоқ, зеро он гоҳ

$$m^2 \equiv 0 \pmod{4}, n^2 \equiv 1 \pmod{4} \quad \text{ва} \quad y^2 = m^2 - n^2 \equiv -1 \equiv 3 \pmod{4}$$

бояд шавад, ки ин номумкин аст, чунки квадрати адади тоқ намуди $4k + 1$ дорад. Бинобар ин m бояд тоқ бошад ва n – чуфт, яъне $n = 2n'$.

Он гоҳ $x^2 = 4mn'$, $(\frac{x}{2})^2 = mn'$, бо шарти $(m, n') = 1$, аз ин рӯ, ба хулоса меоём, ки $m = z_1^2$, $n' = n_1^2$, дар ин чо $(z_1, n_1) = 1$ ва z_1 - тоқ (аз сабаби чуфт будани m).

Аз $y^2 = m^2 - n^2$ ҳосил мекунем, ки $(2n_1^2)^2 + y^2 = z_1^4$,

дар ин чо $(2n_1^2, y^2) = 1$, дар акси ҳол $(2n_1^2, z_1^2) = (2n', m) = d > 1$ мешавад, ки ин номумкин аст, чунки $(2, m) = 1$ ва $(n', m) = 1$.

Мувофиқи формулаҳои (3) аз нав доро мешавем $2n_1^2 = 2uv$, $z_1^2 = u^2 + v^2$,

дар ин чо $(u, v) = 1$.

Аз баробарии якум хулоса бармеояд, ки $u = x_1^2$, $v = y_1^2$, дар натиҷа аз баробарии дуюм мебарояд, ки $x_1^4 + y_1^4 = z_1^4$, дар ин чо $z_1 < z$ (чи хеле ки $z > m^2 > m = z_1^2 > z_1$).

Ҳамин тавр, фарзия оид ба мавҷудияти кимати хурдтарини z ба зиддият овард, яъне муодилаи (5) дар маҷмӯи ададҳои натуралӣ ҳал надорад. Теорема исбот карда шуд. [6, с. 27]

Рӯйхати адабиёти истифодашуда:

1. Михелович, Ш. Х. Назарияи ададҳо: дастури таълимӣ. -М.:Высшая школа, 1967. - 334с.
2. Бухштаб А. А. Назарияи ададҳо: дастури таълимӣ. - СПб.: Лань, 2008. - 384 с.
3. Сафонов В. И. Алгебра и начала анализа. Математика в школе. – 2009. - №1. – с. 24-26
4. Фельдман Н. Алгебраические и трансцендентные числа. -Квант. – 1983. - №7. – с. 5 - 7
5. Виноградов И.М. Элементы высшей математики: учебник для вузов/ И. М. Виноградов 2- е изд. - М.: Высшая школа, 1999. - 512 с.
6. Сингх Саймон Великая теорема Ферма: учебник./ Саймон Сингх 3-е изд. – М.: МЦНМО, 2000. – 160 с.

Ҳайтов Ҳамза Аҳмадович,

Бухоро давлат университети мустақил изланувчиси

ЁШЛАР ТАЪЛИМ-ТАРБИЯСИДА ЎТМИШ ИЖОДКОРЛАР АСАРЛАРИ ВА ЛАТИФА УНСУРЛАРИНИНГ ЎРНИ

Халқ оғзаки бадиий ижодида анча кенг тарқалган эпик жанрлардан бири бўлган латифалар ҳажвий-юмористик руҳига йўғирилгани учун яратилаётган асарнинг халқона кулги руҳини таъминлан мақсадида кенг қўлланиб келгани кузатилади. Бундай поэтик тажриба мумтоз адабиётдан ҳозиргача ижодкорлар томонидан муваффақиятли давом эттириб келинмоқда.

Фольклорчиликнинг алоҳида, мустақил, қадимий ва анъанавий жанрларидан саналувчи латифаларғоятмомавийлиги, ҳозиржавоблиги, беғараз кулгига йўғирилганлиги учун кўпинча майдон кулги томошаларида ижро қилинган.

Арабча “латифа”, яъни “латиф ва лутф” сўзларидан олинган латифа жанри атамаси моҳиятан нозик қочиримли, майин кинояли кичик кулгили эпизодикҳикояларга нисбатан қўлланади. 1223 йилда Муҳаммад Авфий Бухорий (1172/1176 – 1233/1242) халқ орасида форс-тожик тилида кенг тарқалган кулгили ҳикояларни “Жавомеъул-хикоёт ва лавомеъур-ривоёт” (“Ҳикоятлар тўплами ва ривоятлар зиёси”) номи остида махсус тўплаб алоҳида китоб қилган бўлса, 1532-33 йилларда Фаҳриддин Али Сафий ҳам “Латойиф ут-тавойиф” (ёки “Латойифуз-

заройиф”, “Латофатнома”. “Турли тоифадагиларнинг латифалари”) номли латифалар тўпламини тартиб бериб, нашр қилдирган. Уни Ҳожи Сотимхон Хожа Инъом Мунаввар ўзбек тилига ўгирган.

Кўриниб турибдики, Мухаммад Авфий Бухорий китобида латифалар “ҳикоят” деб кўрсатилган бўлса, Фахриддин Али Сафийда “латойиф” термини қўлланган. Лекин фольклоршунос О.Сафаровнинг фикрича, “латойиф” сўзи гарчи латифа сўзининг кўплиги бўлса-да, латифа мазмунини инкор этмаса-да, “латойиф” – бу латифа эмас. Латойиф – турли-туман дилкаш, мароқли, характерли, хуллас, қимматли воқеа ва ҳодисаларнинг латифанамо ихчамликдаги баёнидир. Шунинг учун ҳам бу ҳикояларни латифа деб эмас, балки латофатлар, лутфлар деб аташ мантиққа яқиндир. Чунки бу латойифларни ўқиган киши худди латифаларни ўқигандек ҳам қаҳ-қаҳ солиб кулади, ҳам чуқур фикрга толади, сидқидилдан юм-юм йиғлайди ҳам.[1]

Маълумки, Носируддин Бурҳониддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асарида ҳам латифа термини ишлатилган. Асарда шу атама остида иккита жиддий, аммо кинояга йўғрилган воқеа баёни келтирилган.

Озарбайжон фольклорида латифаатамаси ўрнида “базама” сўзи ишлатилиши маълум. Қизиғи шундаки, Алишер Навоий ижодида латифаларга “базла”, уни айтувчиларга нисбатан “базлагў” атамаси қўллангани кузатилади:

Зарофат ҳолатида базлагўлар,

Аторидка килиб ҳар дам ғулулар.[2]

Фольклоршунос Ҳ.Раззоқов сатира, юмор характеридаги ҳажвий эртақларнинг кичик ҳажмдагилари тобора ишланиб, ихчамланиши натижасида бора-бора латифа жанрига айланиб кетганини таъкидлайди.[3] Бу фикрни “Латифанинг жанр сифатида шаклланишида эртақ, ривоят, лоф, аския ва мақолларнинг таъсири кучли бўлган”лигини таъкидлаб, профессор Б.Саримсоқов ҳам тасдиқлайди.[4] Агар шундан келиб чиқиб, латифа ва лоф, латифа ва аскиямуносабатлари мисоллар орқали ўрганиб чиқилса, бизнингча ҳам, латифа жанрининг пайдо бўлишида ривоят, эртақ сингари эпик жанрлар қаторида лоф ва аския каби оғзаки драма жанрларининг ўзига хос таъсирчан ўрни борлиги аёнлашади. Чунки латифада ҳам ривоятдаги каби ҳаёт воқелиги асос қилиб олиниб, ҳаётий муболаға орқали баён этилади. Фақат баёнда кулгининг иштирок этиши ҳамда воқелик баённинг диалог кўринишида берилиши латифани ривоятдан ажратиб қўяди.

Матнда ҳаётий воқеликнинг тарихий шахс фаолиятига боғлиқ ҳолда ўтган замон шаклида, уйдирмали ва ҳамда кулгили баён этилаётгани латифаларнинг қачонлардир ривоятга яқин бўлганлигини кўрсатиб туради.

Адабий латифаларнинг янгидан янги намуналари яратилишида ҳам халқ латифа, лоф ва аскияларининг ўзига хос таъсири сезилади. Фикримизни қуйидаги мисол асосида бемалол далиллаш мумкин:

Латифа таркибида лофга хос бундай муболағали савол-жавобнинг келтирилиши унинг бадий таъсирчанлигини кучайтиришга хизмат қилган.

Маълумки, лофда биринчи айтилган фикрга нисбатан кейин айтилган фикр ўткирроқ бўлиши билан у дастлабки фикрни мот қилиб юборадики, натижада ўзига хос самимий кулги келиб чиқади ҳамда конфликт ечими фавқулдда юз беради.

Оғзаки адабиётдаги каби латифалар стилизацияси асосида яратилган асарларда ҳам воқеалар махсус қаҳрамон атрофида кечади. Ёзма адабиётда ягона қаҳрамон кулгиси асосида фош қилувчи характерга эга асарлар анча салмоққа эга. Бунга Шарқ мумтоз адабиётидаги Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон”, Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий”, Жомийнинг “Баҳористон”, Навоийнинг “Насойим ул-мухаббат”, “Мажолис ун-нафоис”, Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ”, Хожанинг “Мифтоҳул адил” каби таркибида латифа келтирилган асарларни мисол қилиш мумкин. Жумладан, “Қисаси Рабғузий”даги латифалар ҳақида айрим мулоҳазалар билдириб ўтилган. Масалан,

Ҳ.Сафарова адиб Носируддин Рабғузийнинг ўз қиссасида латифалардан ўринли фойдаланганини алоҳида таъкидлаб: “Рабғузий ривоят, ҳикоят, латифалар орқали Юсуф алайҳиссаломнинг ҳаёти, ишқ можароси ва ватанпарварлигини баён қилган”, – деб ёзади.[5]

Дарҳақиқат, Носируддин Рабғузий бош қисса таркибида учта латифа келтирган. Улардан бирида Яъқуб пайғамбарнинг олти хотини ва уларнинг ҳар биридан иккитадан, жами ўн икки ўғли борлиги осмондаги юлдузларга ўхшатилиб, нозик кочирим орқали баён этилган.[6] Латифада адибиётнинг нозик маънони ифодалашда ўхшатишдан (мажоздан) ўринли фойдаланиш маҳорати намоён бўлади.[7]

Молик Заър Юсуфни Мисрга олиб келганидан кейин уни сотиб олишни Миср Азизига илтимос қилиши ўрнида яна бир латифадан фойдаланиб, унда шундай киноя келтирилади: “Оқилларга ойтёк, кунтак ёруқ урур кофирлар дунё Юсуфин телим мол бериб олдилар оғир, темади. Ҳам мол олдилар, ҳам жамол элтдилар. Мусулмон манман тегучилар сизма охират Юсуфин тоат отлиғ баҳо бериб сотгин олурда ўсал қилманг, оғир тегманг, йўқ эрса иккисиндин қуруғ қолурсиз”.[8]

Юсуфни севиб қолиб, уни ҳар қандай йўллар билан ўзига оғдиришга ҳаракат қилган Зулайҳога қаратилган учинчи латифада Зулайҳонинг табиатан ўзгарувчанлигига ишора қилинган. У ўз гуноҳини эри Азиз ёнида Юсуфга тўнкайди. Шунда Юсуф шох Азизга тўрт ойлик чақалоқни кўрсатиб, ундан ҳақиқатни сўраши мумкинлигини айтади. Азиз эса тўрт ойлик чақалоқ қандай қилиб гапириши мумкин деганда, бешиқдан шундай товуш келади: “Эй Азиз, Юсуфнинг кўнглакининг ўнги йиртиқ бўлса, Зулайҳо кўни, Юсуф ёлғон. Агар кўнглакнинг орти йиртиқ бўлса, Зулайҳо ёлғон ва Юсуф кўни. Андин хабар берур”.[9] Мана шу мўъжиза орқали Азиз Зулайҳонинг гуноҳкор эканлигини тушуниб етади.

Хуллас, халқ оғзаки ижоди ва кулги санъати ҳозирги замон ёшлар таълим-тарбиясида муҳим омиллардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Сафаров О. Латифаларнинг латифлиги // Фольклор бебаҳо хазина. – Т.: Мухаррир, 2010.
2. Алишер Навоий. Ҳамса. Фарҳод ва Ширин. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Саккизинчи том. Изохлар билан нашрга тайёрловчи С.Ғаниева.– Т.: Фан, 1991. – Б.30.
3. Раззоқов Ҳ. Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор. – Т.: Фан, 1965. – Б.86.
4. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – Б.126.
5. Сафарова Ҳ.О. “Қисаси Рабғузий”даги латифаларга доир мулоҳазалар // “Насриддин Афандининг дунё кулги маданиятидаги ўрни” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари. Ўзбекистон, Бухоро шаҳри, 2019 йил 30 март. – Бухоро, 2019. – Б.86-89.
6. Рабғузий, Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – Б.101. (188).
7. Сафарова Ҳ.О. “Қисаси Рабғузий”даги латифаларга доир мулоҳазалар // “Насриддин Афандининг дунё кулги маданиятидаги ўрни” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари. Ўзбекистон, Бухоро шаҳри, 2019 йил 30 март. – Бухоро, 2019. – Б.86-89.
8. Рабғузий, Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – Б.117.
9. Рабғузий, Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – Б.127.

Хамидов А.А.,

к.и.н; доцент, ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика имени Б. Гафурова

Махмудова Н.С.,

к.и.н; доцент, ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика имени Б. Гафурова

Икромов Н.А.,

к.и.н; доцент, ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика имени Б. Гафурова

УЧЕБНОЕ КНИГООБЕСПЕЧЕНИЕ СИСТЕМЫ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ ТАДЖИКИСТАНА

Одной из важных проблем школьного образования является обеспечение школ и учащихся учебниками. После приобретения независимости Таджикистана были обновлены учебные планы и программы, в связи, с чем необходимо было привести в соответствие с ними учебники и учебно-методические пособия. Из-за тяжелого экономического положения страны в первое десятилетие независимости вопрос обеспечения школ учебниками не решалось должным образом. Дефицит учебников определялся по двум критериям: либо нужные учебники недоступны или не издавались, либо школе не хватало полученного количества учебников. В 1992 году в Таджикистане было запланировано подготовить и напечатать 48 наименований учебных книг, но из-за финансовых затруднений к 1994 году было издано только 26 наименований книг. [1, 211-212].

Правительство республики предприняла конкретные шаги для разработки и издания учебных книг. Так, в 1997 году из резервного фонда Президента Таджикистана для издания учебных книг начальной школы было выделено 75 млн. рублей. Также из бюджета республики для этой цели в 1999 году было выделено 200 млн. рублей. Всего в 1998 году было издано 16 наименований книг общим тиражом 600 тыс. экземпляров. Приказом Министра образования Республики Таджикистан № 175 от 10 апреля 2002 года был объявлен конкурс для разработки 156 наименований учебников. [2, 224].

Министерство образования РТ в 2004 году утвердило новый учебный план для всех видов общих средних школ республики. Согласно новому учебному плану, были разработаны учебные программы для 21 предмета, запланированы к изданию 13 наименований учебных материалов и учебно-методических пособий, подготовлены рукописи 32 наименований учебников для общих средних школ на 2004-2007 гг. В период с 1999 г. по 2003 г. Министерством образования были изданы 94 наименования учебников общим тиражом более 7,8 млн. экземпляров. Все эти учебники были изданы в основном с помощью доноров, таких, как Всемирный Банк, Азиатский Банк Развития, ОПЕК и др. Министерство образования, в свою очередь, на издание учебников общих средних школ ежегодно выделяло очень незначительную сумму. Например, в 2004 г. из бюджета общего среднего образования было выделено всего 0,42% (485192 сомони). В 2005 г. Правительство планировало потратить только 0,34% из бюджета среднего образования (615737 сомони) на издание учебников для общих средних школ. По данным Всемирного Банка, только 30% учащихся общих средних школ имели полного набора учебников, а по некоторым предметам учебники имели только 10% учащихся. [3, 63]. Не хватало учебников на таджикском, русском, узбекском и туркменском языках. Только некоторые изданные учебники соответствовали новым методам и подходам в преподавании.

По данным Министерства образования, на 2005 год в целом по стране школы нуждались в 86 наименованиях учебников, 93700 комплектах парт и 26206 компьютерах. На основе государственной программы по «Разработке и издания учебников на 2007-2010гг.» средние общеобразовательные школы Республики Таджикистан нуждались в 620 наименованиях учебников тиражом 5 млн. экземпляров. В том числе для школ с русским языком обучения 132 наименования учебников с общим тиражом 408 427 экземпляров, для школ с киргизским языком обучения 132 наименования учебников тиражом в 4 333 542 экземпляров, для школ с туркменским языком обучения 141 наименования учебников тиражом в 38 961 экземпляра. [4, 38].

Министерство образования Республики Таджикистан предпринимала необходимые меры по организации разработки и издания учебников. С этой целью были изданы приказы Министра образования «Об организации и проведении конкурса на составление учебников для средних общеобразовательных школ» от 31 мая 2006 г., № 497 и «Об учреждении Комитета по конкурсному отбору учебников», реализация которых способствовали улучшения качества издаваемых учебников. [5, 249].

Правительство Таджикистана выделяло необходимые средства на издание учебников. Так, с 2006 по 2011 годы было издано 10 млн. 545 тыс. 815 экземпляров учебников на общую сумму 49 млн. 342 тыс. 733 сомони. Издание книг обеспечивалось госбюджетом, рентой учебников и международными организациями - Всемирным банком, Азиатским банком развития, Католическим фондом. [6]. За 6 лет международные организации израсходовали на издание учебников для школ Таджикистана следующие суммы: 2006 г. – Всемирный банк – 2,4 млн. сомони; 2007 г. – Всемирный банк – 6,3 млн.; 2008 г. – Всемирный банк – 7,3 млн.; 2009 г. – Всемирный банк и Азиатский банк развития – 3,6 млн.; 2010 г. – Католический фонд – 2,3 млн.

Основной причиной нехватки учебников по всем предметам, приводящей к дефициту, являлся их недостаточное издание. Учитывая кризисное явление в этой сфере, 3 августа 2007 года № 391 была утверждена Постановление Правительства Республики Таджикистан о «Государственной программе по разработке и изданию учебников на 2007-2010 годы».

Обеспеченность общеобразовательных школ республики учебниками в 2007 году по отдельным предметам выглядело следующим образом:

- Таджикский/Русский язык в классах с другим языком обучения -71 %;
- Таджикская/Русская/Узбекская литература -48,5 %;
- Физика - 47,5 %;
- Математика/Алгебра/Геометрия – 47%;
- Химия – 42%;
- Иностранные языки (Английский/Немецкий/Фарси/Арабский -35,5 %;
- Биология/Экология/Ботаника – 35 %;
- Современная история/
- История таджикского народа/История религии -31,5 %;
- География – 17,5 %;
- Информационные технологии -6,5%;
- Природоведение -4,5 %;
- Рисование -2% и др. [7, 77].

За счет международных организации и госбюджета планировалось издать 153 наименований книг на таджикском языке, из них к 2010 году было опубликовано 97, общим тиражом 8237 тыс. экз. на сумму 26,4 млн. сомони. В результате было облегчено положение школьников 1-9 классов по обеспечению учебными материалами на таджикском языке. [8, 580].

С 1991 года школы учебники сдавали учащимся в аренду, с целью покрытия расходов в трехлетний срок. Через три года учебники становились собственностью школы, которая после этого могла сдавать их в аренду по другой цене. Согласно статистическим данным, 98 процентов школ сдавали учебники в аренду, внося свой вклад в стоимость обучения, наряду с родителями и учениками.

В Таджикистане обучение осуществляется на шести языках, учебные заведения равномерно обеспечены учебными материалами и другими средствами обучения. Всем национальностям проживающим в республике предоставлены право на получение образования на своём родном языке. Вторым по численности национальностью в республике являются узбеки. Министерство образования предпринимает необходимые меры по обеспечению школ с узбекским языком обучения учебной литературой. Так в 2008-2009 учебном году на узбекском языке опубликованы учебники «Она тили» за 1 и 3 классы, «Математика» за 5 класс, «Узбек тили» за 6-8 классы, «Информационные технологии» за 7-9 классы, «Геометрия» за 8 класс и распределены по школам с узбекским языком обучения. [9]. Но это не обеспечило школы необходимым количеством книг. К 2011 году таджикские школы нуждались в более чем 60 книгах, а школы на узбекском, кыргызском и туркменском языках в 313 наименований книг. [10, 580].

Несмотря на помощь и поддержку международных организаций и ежегодного издания их массовыми тиражами и поставку в школы проблема обеспечения учебниками учеников средней школы к 2011 году не было решено. Лишь 2-3 учебника имел в своём непосредственном пользовании среднестатистический ученик начальной школы, тогда как уже первом классе изучается 5 предметов, а в четвёртом - 8. Ситуация с обеспечением учебниками в основной и средней школе является тревожной, требующей изменений.

Литература:

1. Проблемы финансирования образования в государствах Центральной Азии и Монголии/Под ред. И Китаева. –Париж, 1996.-С.211-212.
2. Каримов Т. Вазъи соҳаи маориф дар давраи соҳибистиклолӣ //Вестник Таджикского национального университета. Серия гуманитарных наук. Часть II. -№4 (60).- 2010. – С.224.
3. Инвестирование в устойчивое развитие : Оценка потребностей для достижения целей развития тысячелетия. –Душанбе, 2005. –С.63.
4. Государственная программа инвестиций, грантов и капитального строительства на 2012–2014 годы. –Душанбе, 2012. –С.38.
5. Тақдиров Т. Состояние реформы образования и инновационная деятельность школ...- С.249.
6. Сопrotивляться бесполезно? Об учебниках и чистоте языка // <http://news.tj/ru/newspaper/article/soprotivlyatsya-bespolezno-ob-uchebnikakh-i-chistote-yazyuka> (Дата обращения: 18.07.2015).
7. Глобальная инициатива: «Дети, оставшиеся вне школы» Страновое исследование: Таджикистан. –Душанбе, 2013. –С.77.
8. История таджикского народа. Новейшая история (1941-2010). Том VI. – Душанбе, 2011. –С.579-580.
9. Письменные ответы правительства Таджикистана на перечень вопросов подготовленный комитетом по правам ребенка, в связи с рассмотрением второго периодического доклада Таджикистана, CRC/C/TJK/Q/2/Add.1, 7 декабря 2009 г. // http://www1.umn.edu/humanrts/russian/crc/Rresponses_tajikistan_2009.html (Дата обращения: 18.07.2015)

Холманова Ф.,
ТерДУ к.ўқт.

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ҚҲШМА КОРХОНАЛАРНИНГ ҲРНИ

Таянч сўзлар. “Олтин чигит”, корхона, “Емкат СА”, тикув-трикотаж, енгил саноат, пахтачилик, ғалла.

Бугунги кунда мамлакатимизда иқтисодиётнинг етакчи тармоқларининг барқарор ривожланишини таъминлаш, уларнинг иқтисодиётни бошқа соҳалар билан боғлиқ муаммоларини комплекс ҳал этиш, тармоқ ишлаб чиқариш имкониятларидан самарали фойдаланиш ва янада ўстириш мақсадида ҳукуратимиз томонидан амалга оширилган кенг кўламли чора тадбирлар ўзининг ижобий самарасини бермоқда. Жумладан қишлоқ хўжалиги соҳасини ривожлантириш Республикамиз олдида қуйилган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Шу ўринда қишлоқ хўжалигини, айнан пахтачилик ва ғаллачиликни ривожлантириш соҳасида бир қатор ислоҳатлар амалга оширилди.

Ҳозирги кунга келиб, Республикамиз енгил саноати юқори суръатлар билан ривожланмоқда. Агар 1991 йил Республикамизда етиштирилаётган пахта толасининг 7 фоизи қайта ишланган бўлса, 2018 йилга келиб енгил саноат корхоналари томонидан 45 фоиз пахта хом-ашёси қайта ишланган¹. Республикамиз Президентининг 2016 йил 21 декабрдаги “2017-2019 йилларда тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида” ги ПҚ-2687- сонли қарорига кўра 2019 йилда пахта толасини қайта ишлаш 76 фоизга етказилди. Республикамизда етиштирилаётган пахта хом-ашёсининг 100 фоизини ўзимизда қайта ишлаб чиқариш, маҳсулот экспортини 2,5 марта ишлаб чиқариш ҳажмини эса 3 марта оширишнинг устувор йўллари белгиланди.

Енгил ва озиқ-овқат саноатини ривожлантириш учун аввало пахтачилик ва ғаллачиликда экиладиган уруғни сифатига эътибор қаратиш жуда муҳимдир. Шу ўринда Сурхондарё вилоятида уруғлик чигит тайёрлаш борасида кўшма корхоналар ташкил этилди. Қумқўрғон туманидаги Ўзбек-Юнон “Олтин чигит” кўшма корхонаси, 1998 йилда ташкил этилган бўлиб, жаҳон андозалари даражасида чигит ва ғаллани қайта ишлайдиган уруғлик заводи 2000 йилдан буён самарали ишлаб келмоқда².

1995 йил 31 октабрдаги Вазирлар Маҳкамасининг “Пахтачиликни такомиллаштириш лойиҳасини амалга ошириш тўғрисида” ги 421-сонли қарор ижросини таъминлаш мақсадида 1998-йил “Сурхон-чигит” ва Греция давлатидан таъсисчи “Емкат СА” компанияси ўртасида битим имзоланиб, “Олтин чигит” кўшма корхонаси ташкил этилган эди. Корхона Халқаро Тикланиш ва Тараққиёт банкидан 26 миллион АҚШ доллари кредит олиб, жаҳон андозаларига тўла жавоб берадиган замонавий асбоб ускуналар харид қилиб, 1999-йилда тўла қувват билан ишга туширилди. Корхонани ишга туширишда Менглибоев Жўра Албоевичнинг хизмати катта бўлган.

¹ Сурхондарё вилоят давлат архиви 1091 жамғарма, 1 рўйхат, 515 иш. 18- варақ.

² Сурхондарё вилоят давлат архиви 1091 жамғарма, 1 рўйхат, 216 иш 10-варақ.

Корхонанинг асосий йўналишлари қуйидаги соҳаларга ихтисослашган.

1. Юқори сифатли уруғлик чигит етиштириш, сотиб олиш, қайта ишлаш тозалаш, саралаш, қолировка қилиш, қоплаш ва сертификатлаб сотиш;

2. Уруғлик чигитни химёвий делинтирлаш :

3. Турли хил хўжалик экинлари (мош, ловия , нўхат , буғдой) уруғларини қайта ишлаш, саралаш, экспорт қилиш. Қўшма корхона нафақат Сурхондарё вилояти балки қўшни вилоятларни сифатли уруғлар билан таъминлаб келмоқда. Қўшма корхонда 120 нафар маҳаллий аҳоли иш билан таъминланган бўлиб, ишчилар учун 3 маҳал иссиқ овқат, махсус кийимлар ва етарли даражада ижтимоий ҳимояланган ҳолда фаолият юритиб келмоқда. Корхона бир мавсумда 5000 минг тонна туксиз уруғлик чигит , 15000 минг тонна уруғлик ғалла ишлаб чиқаради. 2000 минг тонна бошқа дуккакли дон уруғларини тайёрлаб беради ¹.

Ушбу кўрсаткичлар корхонанинг қишлоқ хўжалиги учун ҳам қанчалик катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб турибди. Ҳозирда қўшма корхонада тайёрланган уруғлик маҳсулотлари фермер-хўжаликлари ва деҳқонларимиз учун юқори ҳосил бермоқда . Корхонанинг ҳозирги раҳбари ёш ва замонавий дунё қарашли илмли Хўжаназаров Турдали Холмуродович, келажакда ҳукуратимиз қарорлари асосида чет элдан қўшимча технологиялар келтириб маҳаллий ёшларни иш билан таъминлаш ниятида. Корхона келгусида ҳам фаолиятини самарали олиб бориб юртимиз ривожига ўз ҳиссаларини қўшиш учун барча имкониятлардан фойдаланяпти².

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, мамлакатимизга киритилаётган инвестициялар иқтисодиётимизни ривожлантириш ва халқимизнинг турмуш даражасини яхшилашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 декабрдаги “2017-2019 йилларда тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида” ги ПҚ-2687- сонли қарори.

2. Сурхондарё вилоят давлат архиви 1091 жамғарма, 1 рўйхат ,515 иш. 18-варақ.

3. Сурхондарё вилоят давлат архиви 1091 жамғарма,1 рўйхат, 216 иш 10-варақ.

4. Сурхондарё вилоят давлат архиви 1091 жамғарма, 1 рўйхат , 796 иш. 101-варақ.

5. Сурхон тонги.2020 й 24 октябрь. № 76 (17661).

Холмўминов Х.,

доценти жаҳон тарихи кафедраси Термиз давлат университети

Эшмўминов О.З.,

магистранти жаҳон тарихи кафедраси

ЎЗБЕКИСТОН ЖАНУБИЙ ВОҲАЛАРИДАГИ ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАР (XIX АСР ОХИРИ XX АСР БОШЛАРИДА)

Анотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон жанубий воҳаларидаги аҳолининг демографик ҳолатлари ҳамда ижтимоий турмуш тарзидаги ўзига хос муаммолар ва

¹ Сурхондарё вилоят давлат архиви 1091 жамғарма, 1 рўйхат , 796 иш. 101- варақ.

² Сурхон тонги.2020 й 24 октябрь. № 76 (17661).

уларни бартараф этиш борасидаги ислохотларнинг ўзига хос аҳамияти масалалари илмий таҳлил этилган.

Калим сўзлар: Бойсун, Шеробод, Денов, Қариш, Ғузур бекликлари, Паттакесар атрофидаги биринчи рус манзилгоҳлари, темир йўл қурилиши, демографик жараёнлар.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон тарихида юз берган ижтимоий-иқтисодий, маданий ва сиёсий воқеаларни ҳолисона илмий таҳлил этиш алоҳида аҳамиятга эга бўлмоқда. Шунингдек, ўзбек халқининг урф-одатлари, кадриятлари билан боғлиқ демографик жараёнларни ўрганиш, ўзбек халқига хос бўлган хусусият ва анъаналарни ҳисобга олган ҳолда аҳоли сонининг ўсиши ва миграцион жараёнларни илмий тадқиқотлар нуктаи назарида ўрганиш ва тадқиқ этиш долзарб масала бўлиб келмоқда. Жаҳон цивилизацияси тарихида алоҳида аҳамиятга эга бўлган Қашқадарё ва Сурхон воҳалари ўз даврида ижтимоий-иқтисодий, маданий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган воқеа-ҳодисаларни ўз бошидан кечирганлиги кўплаб тарихий илмий манбаларда акс эттирилган. Маълумки, XIX аср охири XX аср бошларида ушбу воҳалар ҳудуди Ўрта Осиёнинг янги даври давлатчилиги тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган воқеа-ҳодисалар юз берганлиги билан ажралиб туради. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда олиб борилаётган тарихий тадқиқотлар йўналишида XIX аср охири ва XX асрда содир бўлган сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларнинг тарихий демографик нуктаи назаридан таҳлил этиш муҳим аҳамиятга эга.

Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаси демографик жараёнлари тарихига оид дастлабки тадқиқотлар асосан Бухоро амирлиги давридаги маҳаллий тарихшунослар, рус ҳарбий мутахассислари томонидан олиб борилган манбалар асос бўлиб, уларда Бухоро амирлигининг жанубий-шарқий бекликларидаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳарбий аҳволига оид статистик маълумотлар, шунингдек маҳаллий манбалари, рус шарқшунослари, жумладан тарихчилар, саёҳатчилар ҳарбийлар томонидан ёзиб қолдирилган маълумотлар орқали таҳлил этилади¹.

Маълумки XIX аср охири XX аср бошларидаги ижтимоий сиёсий жараёнларга оид тарихий, географик маълумотлар ва адабиётларда ушбу ҳудудлардаги жанубий-шарқий бекликларининг қўшиб олиниши, ҳамда маъмурий бошқарувига оид маълумотлар келтириб ўтилган. Шунингдек чор Россияси истилосидан сўнг бу ерларга келган кўплаб рус тадқиқотчилари, ҳарбий муҳандислари, шарқшунослари томонидан ёзилган ҳисоботлар ва эсдаликларидаги маълумотлар муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Маълумки чор Россияси Бухоро амирлиги ҳудудларига кўплаб рус мутахассисларини, ҳарбий муҳандисларини юбориб, бу ҳудуднинг ижтимоий аҳволини тубдан яхши ўрганишга киришган. Ҳарбий муҳандис Г.Ананьев тадқиқотларида² Шеробод воҳаси ерларини Сурхон сувлари ёрдамида суғориш ва ҳарбий жиҳатдан, Термизда жойлашган ҳарбий отрядларнинг стратегик ҳолатини яхшилаш, рус бозорларини пахта хом ашёси билан таъминлаш билан бирга Шеробод беклиги аҳолиси, қишлоқ номлари, уларнинг сони, хўжалиги, суғориш тизими ҳақида қимматли маълумотлар келтириб ўтган.

¹ Логофет Д. Страна бесправья. – СПб., 1909. -239 с.; Логофет Д. В забытой стране. Путешествие очерки по Средней Азии. –М., 1912. -175 с.; Логофет Д. Бухарское ханство под русским протекторатом. -СПб., 1911. -340 с.; Татаринов А. Семимесячный плен в Бухарию. Библиотека Российского географического общества. -СПб., 1867. с.11-111.; Покатило Н.Н. Путешествие в центральную и восточную Бухару в 1886 г (Записки русского географического общества). -СПб., 1889. с.139-141.; Ханников Н.В. Описание Бухарского ханства. –СПб., 1843.

² Ананев А.Г. Орошение Шерабадский долине водами Сурхана. - Т., 1911.;

XIX аср охири - XX аср бошларида Сурхон воҳасида катта шаҳарлар сони 6 та бўлиб, уларга Бойсун, Термиз, Юрчи, Денов, Сарижўй, Шеробод шаҳарлари кирган. Воҳа аҳолисининг умумий сони 264863 кишидан иборат бўлиб, шулардан 13110 таси, ёки 5 фоизи шаҳарларда, қолган 251753 таси, яъни 95 фоизи қишлоқларда яшаган. Аҳолининг 74,5 фоизини ўзбеклар, 20,2 фоизини тожиклар, 3,8 фоизини туркманлар, қолган қисмини бошқа миллат вакиллари ташкил этган. Сарисийё аҳолиси 38085 кишидан иборат бўлиб, уларнинг 1527 таси шаҳарда, қолган қисми қишлоқларда яшаган. Аҳоли таркибининг 55,7 фоизини ўзбеклар, 44,3 фоизини тожиклар ташкил қилган¹.

Бойсун туманида 42856 киши, шундан Бойсун шаҳрида 3598 киши яшаб, жами аҳолининг 8 фоизини ташкил қилган. Аҳоли миллий таркибининг 44,1 фоизи ўзбеклар, 55,2 фоизи эса тожиклар ҳиссасига тўғри келган. Денов туманида 69932 киши рўйхатга олинган бўлиб, шундан Денов шаҳрида 3000, Юрчи шаҳрида эса 1101 киши яшаган. Аҳоли миллий таркибининг 83,9 фоизини ўзбеклар, 16,1 фоизини тожиклар ташкил қилган. Шеробод тумани аҳолиси 64471 кишидан иборат бўлиб, шундан 2500 таси Шеробод шаҳрида яшаган, аҳоли миллий таркибининг 97,8 фоизини ўзбеклар, 2,2 фоизини араблар ташкил этган².

Шеробод туманининг тоғли ҳудудларида тожиклар ҳам яшаган, лекин аҳоли рўйхати маълумотларида бу қайд қилинмаган. Б.Х.Кармишева ва А.Қаюмовлар келтирган маълумотларга кўра, Шеробод тумани қишлоқларида яшовчи аҳолининг 4,7 фоизини тожиклар ташкил этган³. Жарқўрғон амлоклигида 28859 киши истиқомат қилган. Аҳоли миллий таркибининг 97,8 фоизини ўзбеклар, 2,1 фоизини араблар, 0,1 фоизини эса туркманлар ташкил қилган⁴.

Паттакесарда (Термиз шаҳри ва унинг атрофи) 20651 кипш, шу жумладан Термиз шаҳрида 4284 киши истиқомат қилган. Аҳоли миллий таркибининг 41,1 фоизи ўзбеклар, 51,2 фоизи туркманлар, 7,7 фоизи бошқа миллат вакиллари (яхудийлар, афғонлар ва бошқалар) ҳисобига тўғри келган⁵.

XIX асрнинг 90-йилларидан бошлаб эски Термиз яқинидаги Паттакесар қишлоғига руслар келиб жойлаша бошлаган⁶. 1914 йилга келиб Паттакесар (Термиз)да руслар 2,5 мингдан ошиб кетган. Улар билан бирга арманлар, татарлар ва бошқа миллат вакиллари ҳам яшашган. Россия империяси Бухоро амирлигини ўзига бўйсиндиргандан сўнг ўлкада ижтимоий-иқтисодий ҳамда аграр соҳада ҳам мустамлакачилик сиёсатини олиб борди. Маълумки, Бухоро амирлигининг жанубий-шарқий бекликларига дастлабки экспедиция иштирокчилари сифатида 1875 йил Н.А.Маев ташриф буюриб, ўз саёҳатлари давомида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган⁷. Унинг раҳбарлигидаги Ҳисор экспедицияси шарқий Бухоро ҳудудидаги барча бекликлардаги илмий-тарихий, этнографик тадқиқотлар натижасида аҳолининг

¹ Материалы по районированию Узбекистана, вып.1. - Самарканд: СТКР Уз, 1926. - С. 149.

² Юқоридаги асар. -. 154-157.

³ Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. - М.: Наука, 1976; Қаюмов А, Шеробод воҳасининг этник таркиби (XIX-XX аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. -1998. -№3 -Б. 35.

⁴ Оранский И.М. Научная командировка в Гиссарскую долину//.Народы Азии и Африки. -М., 1962. - №4. -С.18.

⁵ Материалы по районированию Средней Азии. Территории и население Бухари и Хорезма, Кн.1. 4,1. Бухара. -Т., 1926, -С. 257.

⁶ Фомченко А.П. Русские поселения в Бухарском эмирате. - Т., 1958, - С. 17.

⁷ Маев Н.А. Очерки Гиссарского края. МСТК. вып. V. -СПб., 1879.; Панков А. Населения Таджикистана, - "Таджикистан" сборник статей. -Т., 1925.

сони, этник таркиби ва тарихи хусусида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. Жумладан, Н.А.Маев ҳисоботларида Ҳисор ва Кулоб бекликларидаги аҳоли асосан ўзбек ва тожиклар ҳамда бошқа миллат вакиллари ташкил этишини кўрсатиб ўтган. 1878 йилда эса, кейинги экспедиция ¹ Шеробод ва Бойсун бекликлари ҳудудларида бўлиб, бу ердаги аҳолининг этник таркиби, жойлашуви хусусида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган.

Шуни таъкидлаш жоизки, ушбу даврда маълумотларда Бухоро амирлигида савдо ва саноат корхоналари барпо этилиши хусусидаги маълумотлар ҳам қайд қилиб ўтилган. 1916 йилга қадар Термиз шаҳрида 30 дан ошиқ савдо ва саноат корхоналари мавжуд эди. Пахтачиликда катта тажриба тўпланиб, Россия империяси учун муҳим бўлган хомашё базаси яратилди. Бутун Шарқий Бухорода етиштирилган пахта хом ашёси Термиз шаҳрида тўпланадиган бўлди. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, воҳада саноатнинг ривожланиши етштирилган хом ашё ва саноат маҳсулотларини ташиб кетиш муаммоларни юзага келтирди. Ана шу муаммоларни ҳал этиш мақсадида XX аср бошларига келиб империя ҳукумати ҳарбий-стратегик жиҳатдан зарур бўлган Когон-Термиз темир йўлини қуриш олиб борилганлиги хусусида маълумотлар келтириб ўтилган.

1912 йил 15 июнда муҳандис ва тадбиркор Ковалев 6000 десятина ерни йўл қуриш учун ижарага олиб, Бухоро амири билан шартнома имзолайди. Шу тариқа Когон-Қарши, Карки-Термиз темир йўлини қуриш ишлари бошланди. 1916 йилга келиб Когон-Термиз темир йўли қуриб битказилади.

Йўлнинг қурилиши империя ҳукумати фойдасини кўзлаган бўлсада, Бухоро амирлиги ҳукумати учун ҳам жуда катта аҳамиятга эга эди. Бу йўл орқали Термиз шаҳри (Сурхон воҳаси) ҳам Ўрта Осиёнинг барча темир йўллари билан боғланди. Йўлнинг қурилиши воҳа иқтисодига сезиларли даражада ижобий таъсир кўрсатди. Қишлоқ хўжалигида пахтачилик ва бошқа соҳаларнинг ривожланишида юқори кўрсаткичлар кузатилди. Лекин бу иқтисодий ўзгаришлар воҳа аҳолисининг турмуш тарзида туб бурилиш ясай олмас эди. Темир йўл тармоқларининг барпо этилиши ўз навбатида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини Туркистон ўлкаси вилоятлари ва Россия империясининг ички қисмларига ҳам тезроқ ташиш имконини яратганлиги қайд қилиб ўтилган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки ушбу тадқиқотлар асносида XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида Қашқадарё ва Сурхондарё воҳасининг тарихий демографик жараёнларни таҳлили асосида илмий манбалар асосида ҳаққоний ёритиш бугунги кун тарихшунослигидаги муҳим масалалардан бири бўлиб хисобланади. Шунингдек тарихий демографик жараёнларни акс эттирувчи тарихий манбаларни ҳолисона илмий таҳлил этиш орқали Бухоро амирлиги жанубий воҳалари тарихий демографик жараёнини қиёсий ҳолатини ўрганиб, тарихий-географик жойлашувини илмий таҳлил этиш муҳим аҳамият касб этади..

¹ Маев Н.А. Очерки Горных бекств Бухарского ханства. МСТК, вып. V. –СПб., 1879.

Хамраева Танзиля Равильевна,
заведующая кафедрой “Всемирная история” Кандидат исторических наук,
доцент Андижанский государственный университет Узбекистан, город Андижан

РОЛЬ И МЕСТО ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ ВО ВЗАИМОБОГАЩЕНИИ И РАЗВИТИИ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

В истории развития человечества многое зависит от стремления людей к общению и обмену своими достижениями, поэтому историческая наука прослеживает различные пути международных коммуникаций уже с древнейших времен.

Шелковый путь — одно из наиболее значительных достижений в истории мировой цивилизации.

Великий шелковый путь в прошлом уже играл связующую роль между представителями разных цивилизаций и социально-экономических систем, можно сказать, его история рассматривается в наши дни как актуальный опыт взаимовыгодной торговли мирного культурного общения разных стран и народов. К тому же, он смог стать своеобразным прологом современной системы мировой экономики и глобализации.

Великий шелковый путь в прошлом уже играл связующую роль между представителями разных цивилизаций и социально-экономических систем, можно сказать, его история рассматривается в наши дни как актуальный опыт взаимовыгодной торговли и мирного культурного общения разных стран и народов.

К тому же, он смог стать своеобразным прологом современной системы мировой экономики и глобализации. Как известно, в настоящее время глобализация превратилась в одну из ведущих тенденций мирового развития, которая оказывает все более глубокое воздействие на различные сферы жизни человечества.

Общим тенденциям глобального развития вполне соответствует проект возрождения Шелкового пути, в котором предусматривается создание новых возможностей для развития новых современных вариантов отношений государств Азиатско-Европейского территориального пространства.

Шелковый путь оказал огромное влияние на формирование политического, экономического, культурного устройства стран, через которые он проходил. Вдоль всех его маршрутов возникали крупные и малые торговые города и поселения, и особенно испещренной караванными путями была Центральная Азия. Этот регион пересекали десятки торговых маршрутов. Здесь происходили важнейшие этнические процессы, активное взаимодействие культур, осуществлялись масштабные торговые операции, заключались дипломатические договоры и военные союзы. Народам этого региона принадлежит выдающаяся роль в распространении буквенного письма и мировых религий, многих культурных и технических достижений в страны Внутренней Азии и Дальнего Востока.

Великий Шелковый путь представляет одно из самых драгоценных наследий в истории человечества. Именно он оказал глубокое и всестороннее влияние на историю и цивилизацию народов Евразии. Дело в том, что разные народы, проживавшие вдоль Шелкового пути, находились на разных уровнях интеллектуального, культурного и хозяйственного развития. Благодаря торговым операциям они бывали в различных городах, знакомились с деловой, культурной и хозяйственной жизнью других народов, покупая их товар, они видели, а затем перенимали его материальные ценности. Наука, искусство, литература, ремесла, а также технологии распространялись среди народов, оказавшихся в сфере действия Великого Шелкового пути.

Шелковые ткани и шелк - сырец были главными товарами, которые покупались и продавались на Великом шелковом пути. По исследованиям некоторых ученых, в настоящее время более 40 стран в мире умеют разводить шелковичных гусениц, и все

эти навыки исходили из Китая. Благодаря шелковым тканям повышалась личная гигиена европейцев, избавляя их от вшей. Помимо шелка китайцы продавали продовольствие, пряности, ароматические вещества, целебные средства, фарфоровые изделия и чай на Западе. К тому же, Берберин, имбирь, корица, корневище смилакса голого, сапиндус, мукоросси, шелковица в разные периоды разными способами перешли к Западу.

Следует также отметить, что редкостные фрукты, животные из Запада распространились в Китае на обратном пути. Самые известные предметы, полученные от Запада, после своего визита Чжан Вянью, были виноград, люцерна и гранатовые деревья. Постепенно арахис, подсолнечник, картофель, помидоры, морковь, грецкий орех, бобы, чеснок, огурцы, фасоль, кунжут и другие продукты также распространились вместе с купцами в пределах Китая из Центральной Азии. Все это оказало сильное влияние на обогащение структуры питания китайской нации. К сожалению, в то время Европа находилось в невыгодном положении, поскольку на ее территории было мало товаров, которые пользовались спросом у китайцев.

Влияние Великого шелкового пути не только осуществляло в сфере торговых обменов, оно в огромной мере способствовало ретрансляции технологических достижений, как технология изготовления бумаги, технология выплавки чугуна и технология орошения земли. К тому же, распространили знание об астрономии, фармакологии, сахароварении, так и выработка предметов обихода из серебра или золота.

По Шелковому пути распространялись не только сами товары, но и информация об их производстве и существовании. Со многими новыми товарами познакомились в процессе функционирования Великого шелкового пути и страны Востока. Когда китайский путешественник Чжан Цянь вернулся из Средней Азии, он привез информацию о ферганских аргамаках - невиданных в Китае высоких лошадях.

На начальном этапе развития Шелкового пути китайцы получили из Средней Азии, помимо коней, также семена люцерны (кормовой травы для лошадей) и культуру винограда. Позже китайцы освоили за счет караванной торговли еще несколько сельскохозяйственных культур - фасоль, лук, огурцы, морковь и др. Таким образом, если Запад в ходе культурных контактов по Шелковому пути заимствовал в основном промышленные «новинки» то Восток - сельскохозяйственные. Это демонстрирует существовавшее ранее технологическое превосходство Востока над Западом, которое сохранялось. Некоторые технические секреты восточных ремесленников (булатное оружие, фарфоровая посуда) европейцам в эпоху функционирования Шелкового пути перенять так и не удалось.

Великий Шелковый путь сыграл важную роль в развитии географических знаний. Только после образования этой сквозной торговой трассы европейцы и китайцы впервые узнали о существовании друг друга и получили хотя бы приблизительное представление обо всех цивилизациях Евразии. Если в конце III в. до н.э. греческий географ Эратосфен считал Индию самой крайней восточной страной, то во II в. н.э. в Географическом руководстве римского географа Клавдия Птолемея уже описан путь в Серику (от римского *serica* - шелк), как называли тогда Китай.

Влияние Шелкового пути на цивилизационное развитие было многогранным, но наиболее ощутимо оно сказалось на процессе средневековой урбанизации, на возникновении городов, на их хозяйственной, деловой и культурной жизни.

Протяженность пути составляла 12 тыс. километров [1] и мало кто из торговцев проходил всю эту дорогу полностью. Купцы, передвигающиеся по маршруту Великого Шелкового пути, нуждались в пунктах хранения и обмена товаров, в местах его реализации и местах отдыха. Это было необходимо не только для сохранения безопасности, но и весьма важно для повышения эффективности товарообмена. Поэтому на протяжении Великого шелкового пути в городах и селениях, через которые проходили купцы, создавались караван - сараи (постоялые дворы), где можно было

обменять, или продать оптом товар и главное узнать последние коммерческие новости. Здесь имелись худжры («комнаты отдыха») для купцов и обслуживающего персонала, помещения для верблюдов, лошадей, мулов и ослов, необходимый фураж и провиант [2].

На пути караванов стали возникать и расцветать богатые города, торговые-ремесленные поселения, караван-сарай. В городах купцы могли получить различные услуги: охранников, переводчиков, носильщиков, посредников и другие. Среди этих городов особо выделялись такие города, как: Малань (Мерв) в Туркестане, Аньго(Бухара), Канго (Самарканд) в Узбекистане, (Дарусь) Тараз в Казахстане, Суяб, Баласагун (Токмак), Давань (Узген) в Киргизии [3]. Так и Янгишар (Кашгар), Гаочан (Турфан), Юйтянь (Хотан) и др в Китае.

Некоторые из них: Тараз, Самарканд, Турфан превращались из торговых центров в научные и культурные центры, отстаивавшие свой крупный цивилизационный след.

Несомненно, что во всем главным носителем и распространителем этих всех материальных и духовных ценностей являлись купцы. Сами того, не замечая, они превращались в носителей элементов быта, традиций и культуры своих стран и становились послами доброй воли и миссионерами духовности в различных государствах мира.

Наиболее ощутимый вклад в цивилизационное развитие региона внесли согдийцы. Эти народы обосновались на территории Самарканда, Бухары, Ферганы, Худжога и образовал свое объединение Согд, во все времена согдийские купцы вели торговлю на всем протяжении маршрута Шелкового пути [4].

Благодаря широким коммерческим связям, высокой деловой активности эти купцы стали двигательной силой торговых путей. Дело в том, что родина согдийцев находилась в центре Шелкового пути, и в силу своего географического местонахождения являясь своеобразным проводником как той, так и другой стороны. Согдийцы проживали между тюркскими народами и китайцами и умели говорить на двух языках. Это давало им явное преимущество в процессе подготовки и осуществления торговых операций.

По данным источников они были в таких китайских городах, как Чаньянь, Дуньхуан, то есть были в ключевых местах вдоль Шелкового пути. По статистике в начале IX в. согдийские общины насчитывали около 1000 человек. Помимо согдийских общин в Китае были также поселения, основанные и управляемые самими согдийцами.

Согдийцы отличались не только высокой деловой, но и общей культурой, они имели свою письменность, которую широко использовали для распространения коммерческой и другой информации, ведения делопроизводства.

Одним из интересных памятников раннего этапа освоения согдийцами этого пути является такой интересный памятник, как ой «Старые письма», написанных на бумаге или на шелке, которые нашли в Дуньхуане. Причем написаны они не чиновниками, а самими купцами. В них даётся описание жизни согдийцев, в том числе купцов, крестьян, а также лакеев в процессе смены правящих династий Китая.

К тому же некоторые из этих писем упоминаются другие китайские города, где проживали согдийские купцы и их семьи такие как: Изюююан, Гуцзане, Хуаяйна, Цзиньчэн, Чанбан [5].

Таким образом, в большинство городов Китая можно видеть согдийских купцов, именно они проводили торговые операции с другими народами, поэтому у народов отсутствуют необходимости исходить долгие пути по суше и воде за вещами и продуктов, они могут прямо получить то, что нужно именно через согдийцы, в результате в VII века в Риме мы не можем увидеть китайских бизнесменов, а также в Чаньяне нередко увидеть римских торговцев.

Согдийские купцы внесли вклад не только в развитие своей нации, но и обогатили материальную жизнь других народов. Именно согдийские колонии

способствовали раскрытию секрета и распространению способа изготовления китайской бумаги в Центральной Азии и прежде всего в Самарканде, а потом по всему миру. Кроме того, если Китай экспортировал в Западный край шелк и изделия из него, то они раскрыли Китаю секреты обработки льна и шерсти, ковровых изделий и гобеленов. Помимо этих также существует немало примеров, свидетельствующих о тесных контактах Центральной Азии с цивилизациями Китая через Согдийских купцов в сфере торговли и культуры.

Следует отметить, что маршруты Великого Шелкового пути часто пересекались, не отличались большой стабильностью действия, в этой связи представляется интересным и важным выяснить инфраструктурное и другое обеспечение этих дорог, отразить их влияние на процесс цивилизационного взаимообогащения и регионального развития. Большие расстояния, весьма сложный рельеф местности, набеги разбойников и особенно кочевых племен сдерживали, а порой и вообще, на определенное время, приостанавливали процесс торговли и все, что с ним было связано.

Весьма ощутимые трудности и лишения испытывали купцы, занимающиеся трансконтинентальной и континентальной торговлей, которым приходилось преодолевать большие расстояния, пересекать горные хребты, границы территорий, находящихся во власти различных правителей. Будучи заинтересованными в получении таможенных пошлин с купцов они, с одной стороны, стремились обеспечить их безопасность, а с другой - расширить сферу своего контроля над шелковым путем. Это становилось одной из причин междоусобных войн, которые сопровождалось разорением инфраструктуры пути, находившимися вдоль его городов. Как только начинался территориальный передел, так прекращалось функционирование отдельных маршрутов, а часто и всего Великого шелкового пути. Поэтому наиболее благоприятные возможности для развития и активного функционирования международной и региональной торговли имелись тогда, когда она находилась во власти одного сильного государства. Однако и в таких условиях особой стабильности не ощущалось, поскольку шелковый путь находился в поле зрения и агрессивных действий кочевых племен.

Разумеется, купцы пытались противостоять воздействию этой внешней агрессивной среде, они заключали сделки с вождями племен, нанимали охрану, путешествовали большими конфессионально - этническими группами, насчитывающими тысячи людей, в том числе вооруженных. Но, это все не давало и не могло дать ощутимых результатов, поскольку кочевники лучше ориентировались на местности, имели численное и другое превосходство, К счастью, некоторые предводители кочевых племен со временем осознали бесперспективность и опасность такого вида занятия и стали устанавливать контакты с предводителями караванов и выступать в качестве их проводников и защитников за определенную плату. Таким образом, Великий Шелковый путь стал уникальным проявлением длительного взаимовыгодного сотрудничества оседлых и кочевых народов.

Помимо этого, караванная торговля по маршрутам Шелкового пути всегда была связана с высоким риском, который порождался набегами, но и суровыми природными условиями. Дело в том, что на этот путь никогда не был единой магистралью, а разветвлялся на множество дорог, которые проходили через разные перевалы в горных хребтах, в обход пустынь. Поэтому он требовал не только обеспечения безопасности, но и создания подобающей дорожной, коммерческой инфраструктуры. К сожалению, не все эти проблемы особенно дорожного порядка, решались с должной степенью потребности. Особые трудности вызывали горные перевалы, на которые часто караваны отправлялись без проводников, без надлежащей подготовки и некоторые из них падали в пропасть теряли людей, верблюдов, товар.

Вместе с тем, имелась ещё одна проблема, поиска равнозначного эквивалента обмена товара. Купцы оценивали свой товар на определенную сумму и меняли его на

другой товар с эквивалентной ценой. Но это не когда не могло быть равным. Кроме этого, характер взаиморасчетов зависел от места, где происходила купля-продажа, к примеру, в Китае, где от мусульманских купцов не принимали серебряных денег, торговля между ними носила меновой характер, конечно, это было неудобно. В тех же местах, где можно было заплатить деньгами, существовала другая проблема - опасность транспортировки крупных денежных сумм. Купцы Шелкового пути начали использовать чеки («чек» в переводе с персидского - «документ, расписка»). То есть можно было сдать деньги в каком-либо городе, достойному представителю коммерческих кругов (саррафов), взять от него чеки и по предъявлению на месте можно получить полностью сданную сумму. С одной стороны, удобно для купцов, но с другой стороны, это отношение строилось только на основе доверия, без какой-либо гарантии и оно имело ограниченную сферу [6].

Таким образом, караванная торговля по маршрутам Великого Шелкового пути была связана не только с высокой прибылью, но и с огромным риском. В XVI веке Великий Шелковый путь переживает процесс распада, который был обусловлен рядом причин. Назовем наиболее важные причины:

- Изменение экономического центра от Севера на Юг. Поскольку на территории Центральной Азии и её пределы всегда прошла войну (Таласская битва, военная операция Тимура) за контроль этого пути, так что отсутствует подходящая атмосфера для торговых операций, в связи с этой причиной люди вынуждены переехать в более спокойном месте - Юг, к тому же чрезмерное использование природных ресурсов и экологические трудности также не позволяют продолжать жить в Север. В результате сухопутный путь на северной части постепенно прекратил свое существование.

- Развитие морской торговли. Дело в том, что, перевозки по морю с разных точек зрения выгоднее, чем сухопутный путь, поскольку один верблюд может переносить 200 кг товаров, одна лошадь до 70 кг. В то время одно торговое судно могло транспортировать до 60 т. груза. Флот ЧжэнХэ состоял из 62 торговых суднах, то если заменить на верблюда и лошадь необходимо 12400 верблюдов и 18600 лошадей. Помимо этого, по морскому пути из Персидского залива в Китай нужно примерно 150 суток, а по сухопутному пути только из Таны (Азов) до Ханбалык (Пекин) около 300 дней. Это давало большую экономию времени, финансовых и других средств [7].

Таким образом, можно сказать, что морской путь обладает высокой способностей, чем сухопутный путь. Из-за этих геополитических и геоэкономических факторов уже к XVI в. Великий шелковый путь окончательно прекратил свое существование.

В итоге, можно сказать, что Великий шёлковый путь, который связывал Китай, Индию, Среднюю Азию, Средний и Ближний Восток, Средиземноморье в древности и раннем средневековье имел важное политическое и экономическое значение в жизни народов Азии и Европы. Он служил своеобразным мостом между Востоком и Западом, благодаря которому происходило взаимодействие и сотрудничество народов в различных сферах их жизнедеятельности.

История Шелкового свидетельствует ещё и о том, что самым прекрасным способом контактов и общения народов является путь торговли, культуры и науки.

В настоящее время, когда основными в мировой арене стали интеграция и глобализация, Великий Шелковый путь заново привлекают внимание человечества за счёт своей уникальной роли в древности.

Использованная литература и источники:

1. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. /Э.В. Ртвеладзе. - Т.: Узбекистан миллий энциклопедияси, 2002. С-17.
2. История народов Узбекистана: в 1 т./ гл. Ред. К.В. Тревер. - Ташкент: 1950. С -229.

3. http://istgeography.moy.su/index/territory_approach/0-5 (дата обращения: 06.12.2016).
4. Мирзаев Р.С. Роль и значение транспортных коммуникаций шелкового пути в современных международных отношениях: дис. ... канд. полит. Наук: 23.00.04/ Р.С. Мирзаев; - Москва, 2005. - 101 с.
5. Эдвард Р.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии / Р.В. Эдвард. - Ташкент.: Университет мировой экономики и дипломатии, 2005. - 235 с.
6. История народов Узбекистана: в 1 т./ гл. Ред. К.В. Тревер. - Ташкент: 1950. - 228с.
7. Петров А.М. Великий Шелковый путь. О самом простом, но малоизвестном. /А.М. Петров. -М.: РАН,1995. С -113-114.

Хисомова Умеда Умаровна,
магистранти курси 2-юми факултети таърих ва ҳукуки ДДХ ба номи академик
Б.Фафуров

АЗ ТАЪРИХИ ТАЪСИС ВА ФАЪОЛИЯТИ ОМЎЗИШГОҲИ КАСБӢ- ТЕХНИКӢ №50 ШАҲРИ КОНИБОДОМ

***Калидвожаҳо:** давраи шӯравӣ ва соҳибистиклолӣ, Омӯзишгоҳи касбӣ-техникии №50, Т.Тошматова, Литсейи касбӣ-техникӣ, раванди касбомӯзӣ*

Дар шаҳри Конибодом замони шӯравӣ ба масъалаи омода кардани кадрҳои ихтисосманд тавачҷӯҳи зиёд зоҳир гардид. Дар ҳалли проблемаи мазкур нақши омӯзишгоҳҳои касбӣ-техникӣ аҳамияти калон доранд. Яке аз чунин омӯзишгоҳҳо Омӯзишгоҳи касбӣ-техникии №50-и шаҳри Конибодом ба шумор меравад.

Омӯзишгоҳи мазкур моҳи октябри соли 1968 дар асоси қарори Совети Вазирони ИҶШС аз 18 июни соли 1968 дар тахти № 375 дар собиқ бинои Омӯзишгоҳи касбӣ-техникии №18 ташкил гардид. Солҳои аввал шумораи касбомӯзон 168 нафарро ташкил меод. Онҳо дар 4 синфхона таҳсил мекарданд ва ҳунар меомӯхтанд. Омӯзишгоҳ ҳамон солҳо танҳо дӯзанда-мотористкаҳо, дӯзандаҳои либосҳои индивидуалӣ, аппаратчӣ-стерилизаторҳо тайёр мекард. Шумораи омӯзгарону устоҳои таълими истеҳсоли низ кам буданд.

Нахустин директори омӯзишгоҳ Тошматова Т. мебошад. Ӯ омӯзишгоҳро моҳи июни соли 1971 дар ҳолати вайрона қабул намуда буд. Бо **махорати** баланди ин муаллима омӯзишгоҳ **доимо** дар сафи беҳтаринҳо маҳсуб меёфт. Хизматҳои муаллимаро ба ҳисоб гирифта бо якчанд мукофотҳо сарфароз гардониданд.

Мувофиқи маълумоти ба даст омада маълум гардид, ки дар Омӯзишгоҳ барои 90 нафар хонандагон хобгоҳ, клуб ва китобхона ташкил карда шуд.

Омӯзишгоҳ соли нахуст 83 нафар кадрҳои ихтисоснок тайёр карда, аз рӯи касбҳои ба шаҳрҳои Конибодом, Исфара ва Ашт фиристонд. Коллективи омӯзишгоҳ доир ба ташкилу мустақам кардани базаи моддию техникӣ ва раванди хониш бисёр корҳои амалӣ гардонд. Аз ҷумла, дар омӯзишгоҳ бисёр воситаҳои таълим тайёр карда, синфхонаҳои нав ташкилу ҷиҳозонида шуданд, китобхонаи омӯзишгоҳ бо китобҳои дарсӣ бадеӣ таъмин гардид. Дар муддати начандон дурударозе омӯзишгоҳ ба қатори таълимгоҳҳои пешқадами соҳаи касбомӯзии ҷумҳурӣ табдил ёфт. Муваффақиятҳои намоёни таълим ва таҷрибаи истеҳсоли соли 1975 бори аввал ба Китоби Фаҳрии Комитети Давлатии оид ба маълумоти касбӣ-техники навишта шудани омӯзишгоҳ далели пешравиҳо гаштанд.

Соли 1976-1989 низ барои коллективи педагогӣ пурфайз буд. Омӯзишгоҳ дар мусобиқаи

сотсиалистии республикавӣ ҷои аввалро ишғол карда, ба гирифтани Байрақи Сурхи Сайёри Иттифоқ ва мукофоти пулӣ сарфароз шуд.

Соли 1977 бошад, дар байни омӯзишгоҳҳои касбӣ-техникии вилояти Ленинобод (имрӯза Суғд) ҷои якумро ишғол кард. Дар баробари муваффақияти ба даст омада дар соли мазкур воқеаи табиӣ низ ба амал омад. Зеро, **соли мазкур** аз заминчунбӣ бинои омӯзишгоҳ зарбаи саҳт дид. Мувофиқи қарори комиссияи давлатӣ соҳтмони бинои нав оғоз ёфт. Моҳи сентябри соли 1978 320 нафар касбомӯзон дар бинои нав синфхонаҳои васеу равшани таълимӣ таҳсил намуданд. Инчунин толори варзишӣ, кабинетҳои фаннӣ, ошхона, гармхона низ ба истифода дода шуд. Дар давоми солҳои 1968-1978 омӯзишгоҳ 1935 нафар коргари ихтисоснок тайёр кард.

Дастпарварони омӯзишгоҳ ҳоло дар соҳаҳои гуногуни саноати вилояти Суғд ва берун аз он меҳнат мекунанд.

Омӯзишгоҳ бо коргарони пешқадами ба монанди: Фозилов Д., Юсупова М., Исмоилов И., Каримов А., Мухсимов А., Назаров Х., Ҷӯраев Ш., Шодиев С., Исмоилова М., Нуриддинова М., Липатова Л.И., Подобрихина М.Р., Латипова С. ва бисёр дигарон фахр менамояд.

Солҳои 90-уми асри гузашта, дар омӯзишгоҳ зиёда аз 600 нафар хонандагон таҳсил менамуданд ва барои онҳо ҳамаи имкониятҳо омода карда шудаанд. Масалан, ба хонандагоне, ки дар гурӯҳи 3-сола таҳсил менамоянд, 700 сӯм стипендия ва рӯзе ба 70 сӯм хӯрок дода мешавад. Хонандагоне, ки як сол таҳсил мекунанд, 1800 сӯм стипендия мегиранд.

Бояд қайд кард, ки аз рӯи нақша ҳар сол нақшаҳои такмили ихтисос ва таҷрибахосилкунии (стажировка) кадрҳои омӯзишгоҳҳои Тоҷикистон ба роҳ монда ва ҳамасола иҷро мешуданд. Муваффақиятҳои назаррас дар таълим ва тарбияи коргарони ҷавони дастаҳои муҳандисию педагогии омӯзишгоҳҳои касбӣ-техникии №18 ва №50-и Конибодом, №21-и Қайроққум, омӯзишгоҳи касбӣ-техникии №10 ва ғайра дида мешуд. Дар онҳо базаи таълимӣ мунтазам нав карда мешуд, васоити техникии таълим ба даст оварда мешуд. Инчунин дар раванди таълим таҷрибаи истехсолии пешқадамон ва навоарони корхонаҳо, соҳтмони лоиҳаҳо, колхозу совхозҳо васеъ истифода мешуданд. Лабораторияҳо, кабинетҳо ва устохонаҳо бо таҷҳизоти нав, асбобҳо, асбобҳо ва моделҳои коршоям, диаграммаҳо, қисматҳои муҳаррикҳо, агрегатҳо, идоракунии дурдасти таҷҳизоти кино васл карда шуда буданд.

Яке аз мутахассисони соҳаи омӯзишгоҳҳои касбӣ-техникии Тоҷикистони Шимолӣ, дотсент Ҳошимова Ш. дар рисолаи номзадии хеш ишора дорад, ки солҳои 70-уми асри ХХ низоми корӣ дар омӯзишгоҳҳои минтақавӣ мазкур ба дараҷаи баланд ба роҳ монда шуд. Дар давом муаррих масъалаи омӯзишгоҳҳои касбӣ-техникии №50 шаҳри Конибодомро махсус қайд намуда, ишора дорад, ки он мутахассисони касбҳои гуногун: дуредгар-бинокор, дуредгар, рангмол, бинокор, дуредгар-мебелсоз, хиштчин-тайёр кардааст. Дар тӯли солҳои мавҷудияти худ мактаб ҳазорҳо мутахассисонро хатм тарбия намудааст.

Ҳамин тавр, Омӯзишгоҳи касбӣ-техникии шаҳри Конибодом дар давраи мавҷудияти худ дар тайёр намудани кадрҳои нақши калон гузоштааст. Ин боргоҳи касб айна ҳол ҳамчун Литсейи касбӣ-техникии фаъолият дорад ва шумораи зиёди ҷавонро соҳибкасб намуда истодааст.

Муаллиф қайд мекунад, омӯзишгоҳи мазкур дар шаҳри Конибодом дар тайёр намудани мутахассисон аҳамияти калон дорад. Солҳои 70-уми асри ХХ омӯзишгоҳи мазкур ба муваффақиятҳои назаррас ноил гардид, ки дар ин дастовард саҳми директори ва ҳайати омӯзорони калон аст.

Дар ҳулоса муаллиф қайд мекунад, ки Омӯзишгоҳи касбӣ-техникии шаҳри Конибодом дар давраи мавҷудияти худ дар тайёр намудани кадрҳои нақши калон гузоштааст.

Пайнавишт:

1. Латипов Ф. Манбаи хунар. – Конибодом, 1995.-31 с.
2. Хошимова Ш.Ф. Начальное профессионально-техническое образование на севере Таджикистана в 1958-1985 гг. (исторический аспект). Дис. на соис. уч. степ. канд ист. наук.- 07.00.02 – Отечественная история. - Худжанд, 2016. -178 с.
3. www.wikipedia.com – санаи мурочиат 10.11.2020

Xodjayeva Fotima Nabixonovna,
Buxoro davlat universiteti doktoranti,

AHMAD G'AZZOLIY DAVRIDAGI TASAVVUFNING BA'ZI XUSUSIYATLARI

Ahmad G'azzoliy yashagan davrda so'fiylik g'oyasi butun musulmon dunyosida keng tarqalib, uning tarafdorlari ham ko'paydi. XI asr so'fiylik tarixida burulish davri bo'ldi. Ko'plab mutafakkirlarni shu jumladan Ahmad G'azzoliy singari allomalarni yetishib chiqishiga zamin yaratgan o'sha tarixiy muhitiga e'tibor qaratishimiz lozim.

Ahmad G'azzoliy yashab ijod qilgan davrda (XI-XII asrlar), Abbosiylar xalifaligining zaiflashuvi va musulmon dunyosida turli xil davlatlar – G'aznaviylar, Saljuqiylar, Fotimiylar, Ummaviylar (Ispaniyada) va boshqa ko'plab davlatlarning tashkil topgan davri edi. U yashagan bu davrda siyosiy hokimiyat Saljuqiy sultonlar qo'lida bo'lib, xalifalik faqat diniy boshqaruvda ta'siri bor edi.

Saljuqiylar o'z tobeligida bo'lgan yurtlarda fan va madaniyat taraqqiyoti uchun barcha shart sharoitlarni yaratib berishga intilganlar. Saljuqiylar xonadoniga mansub oliy hukmdormi, shahzodami yo malikami, hammalari mamlakatdagi biron-bir shaharda bir yoki bir necha madarasa qurishni o'z vazifalari, deb bilganlar. Ulardan vazirlar, amirlar, mahalliy hokimlar ham o'rnak olib ish tutganlar. Chunonchi, tilga olganimiz mashhur vazir Nizomulmulk o'z davrida ko'plab madrasalar qurdirgan. Har bir madrasada o'nlab, yuzlab ilm toliblari ham diniy, ham dunyoviy sohalarida bilim olganlar. Madrasalarda tabiiy-aniiq fanlar, ham ijtimoiy-diniy bilimlardan tehsil olingan. O'quvchilarga oylik nafaqa berib borilib, joy bilan ham ta'minlangan, ularni o'z davrining yetuk olimlari o'qitganlar, ilm toliblarining ixtiyorida ko'p ming jilddan iborat kutubxonalar bo'lgan. Ba'zi bir madrasalarda o'quvchilar soni minglab bo'lganini bilamiz. Masalan, Nizomulmulk tomonidan asos solingan "Nizomiya" madrasalaridan birida olti ming nafar talaba, ta'lim olgani ma'lum.

Nizomulmulkning oqilona va adolatli davlat boshqaruvi tufayli Malikshohning nomi tarixda qoldi. U adl va insofning buyuk me'mori edi. Vazirligi davrida Bog'dod, Barsa va Isfahonda "Nizomiya" nomidagi madrasalar bino qiladi.¹ Bundan tashqari u ko'p olimlar va mashhur kishilarga homiylik qilib, moddiy yordam ko'rsatdi.

Malikshoh saljuqiylar imperiyasi poytaxti bo'lmish Mavrda katta observatoriya qurdiradi. Bundan tashqari bilim va ma'rifat tarqatishda, buyuk ajdodlar tarixiy-madaniy me'rosini saqlash uchun dunyoda kitoblar qiymati va soni jihatdan teng kelmaydigan kutubxonalarni tashkil etadi. Saroyda ilmiy madaniy muhit shakllanadi.

Millodiy XI asrga kelib tasavvuf tariqatida turli oqimlar mavjud edi. Tadqiqotchi M.Hazratqulov kitobida quyidagi tasavvuf silsilalari – qodiriylik, muxosibiylik, malomatiylik, qalandariylik, tayfuriylik, junaydiylik, rifoiiylik, sahliylik, suhravardiylik, maloviylik, safaviylik, naqshbandiylik, Ne'matullohiylik, kubraviylik, shoziliylik, nuriylik, isoviylik va boshqalar ko'rsatilgan.

Saljuqiylar istibdodidan Erondagi turli firqalar va oqimlar o'z manfaatini ko'zlab harakat qila boshladi. Ulardan biri ismoiliylar edi. Ismoiliylar firqasining Erondagi rahnamosi

¹ Nizomulmulk "Siyosatnoma" Toshkent-2017, 7- bet

fotimiylar tayyorlagan Hasan ibn Sabboh bo'lgan. Ismoililar bosqinchilik yurishlari olib borish uchun katta kuchga ega bo'lmaganlari sabab terrorchilik va qo'poruvchilik ishlari bilan shug'ullanishgan. Ulug' pirning ijozati bilan qotil – fidoyi savdogar, gado, xizmatkor yoki darvish niqobi ostida hukmdor saroyiga, amir qarorgohiga, masjidga, shahar bozoriga kirib olishga erishardi. Ularning yonida zaharlangan xanjar bo'lardi, qasd qilingan kishini poylab qulay vaqt kelganda halok qilgan. Ismoililar rejalarini mahfiy tuzishar va o'z foydalarini ko'zlab oshkora bajarishardi. Firqa boshliqlari qotil-fidoyilarni, asosan, boylardan o'ta nafratlanadigan qashshoq dehqonlar, singan hunarmandlar va boshpanasiz gadolar yordamida amalga oshirishgan.

Saljuqiylar bosh vaziri Nizomulmulk ismoililarning o'ta xatarli kuch ekanini anglab yetgandi, uning ko'rsatmalari bo'yicha firqaga mansub kishilar tutib qatl etilar edi. Bunga javoban ismoililar 1092-yili Nizomulmulkni, keyinroq uning o'g'lini o'ldirishdi.¹

Sulton Malikshoh vafot etgach, uning vorislari o'rtasida toj-taxt uchun kurash avj olib ketdi. Bir necha yillik kurashlardan so'ng 1118-yil Malikshohning o'g'li Sulton Sanjar (1118-1157) taxtni egallashga muvaffaq bo'ldi. Buyuk Saljuqiylar sulolasining so'nggi yirik vakili bo'lgan Sulton Sanjar davrida bir qancha viloyatlar Saljuqiylar davlatiga bo'sundiriladi.

Saljuqiylar davlati singari ulkan hududlarni o'z ichiga olgan davlatni yagona markazdan turib boshqarish oson emas edi. Shuning uchun ham markazdan turib boshqaruvdagi qiyinchiliklar, sulola vakillarining toju-taxt uchun kurashlari, qaram o'lkalardagi norozilik harakatlari Saljuqiylar davlatining zaiflashuviga olib keldi. Ayniqsa, Sulton Sanjar vafoti bilan 1157-yilda qisman, 1194-yilda batamom Saljuqiylar hukmronligi o'z poyoniga yetdi.

Saljuqiylar davrida ma'lum bir muddatdagi siyosiy osoyishtalik, iqtisodiy faravonlik madaniy hayotning gurkirab yashnashiga, ilm-fan va ma'rifatning rivojlanishiga, turli falsafiy qarashlarning taraqqiy topishiga olib keladi. Shu bilan birga Nizomiya madrasasidan bir qancha buyuk va mashhur olimlar yetishib chiqadi.

Ahmad G'azzoliy yashab ijod qilgan davrda tasavvuf maktablari faol rivojlanib boraverdi. So'fiylik tariqatlari va voizlarining nufuzi keskin oshdi. Ular musulmon hukmdorlarining sharafi va marhamatidan bahramand bo'lishdi.

Masalan, Saljuqiy sultonlari so'fiylar tariqatiga maxsus hududlar ajratib, u yerda o'zlarining takya ya'ni xonaqohlarini qurdilar. Ushbu xonaqohlar jamiyatning madaniy hayotining markaziga aylandi. Ushbu so'fiy markazlari asrlar davomida keyingi asrlarda faoliyat ko'rsatgan holda shakllanib bordi.

Saljuqiylar va usmonli davriga oid takyalar atrofida ko'pincha qabriston, hammom, masjid, molxona, ba'zan tegirmon joylashgan. Takyadagi vazifador shaxslar va ularning yaqinlari vafot etganlarida takya ichkarisida yoki oldidagi qabristonga dafn etilgan. Takyalar iqtisodiy jihatdan ham mustaqil edilar. Ko'pincha podshoh yoki boshqa bir davlat arbobi tomonidan vaqflar ajratilib, takyalarining moddiy ehtiyoji ta'minlangan va shu orqali davlat bilan tariqat orasida yaqinlik hosil bo'lgan.

Shunday qilib, ilmiy va falsafiy sohada buyuk o'zgarishlar yasagan va Islom jamiyatida kuchli ta'sir qilgan tasavvuf harakati, hijriy V-asrdan boshlab, turli tariqatlar ko'rinishida va takya-xonaqohlar atrofida yig'ilgan ijtimoiy, diniy uyushmalar hoida maxsus asos-tizimlar ishlab chiqib, tasavvufiy fikr-qarashlarning amaliy hayotda shaxsan tadbiiq etish davriga qadam qo'ydi. V-asrda Iroq, Xuroson va Eronning turli joylarida turli takyalar qurildi va bu takyalarni mashhur so'fiylar boshqarar edilar. Takya nizomini ilk bor ishlab chiqqan so'fiy Abu Said Abulxayr bo'lib, o'z davrida tasavvuf tushunchasining keng tarqalishiga beqiyos xizmat qilgan va bir necha takyalarni boshqarib turgan.

¹ Shodmon Vohidov, Alisher Qodirov "Sharqning mashhur sulolalari" Toshkent "Akademnashr" 2013-yil 160-161-betlar

Tasavvufning genezisida, tashkiliy shakllanishida va keying nazariy-g'oyaviy takomillashuvida "xonaqo" instituti katta rol o'ynadi. Ma'lumki, dastlab ko'p hollarda so'fiylar sayyor darveshlar edilar. Darvesh so'fiylarni birlashtiruvchi muassasa sifatida "xonaqo" ilk bor Sharq musulmon olamida IX-X asrlar oralig'ida Xuroson va Muvorounnahrda, keyinroq G'arbiy Eron, Iroqda, Suriya va Misrda, shuningdek, Hindistonda paydo bo'ldi.

So'fiylar xonaqosi – o'zining uyi bo'lmagan so'fiylar uchun boshpana bo'lib, u yerda diniy urf – odatlar (ro'za, zikr, ibodat, tungi ibodat) ni jamoa bo'lib amalga oshirish, uchrashuvlar, bahslar o'tkazish, ba'zan ta'lim berish maskani bo'lgan. Xonaqo jamoa bo'lib yashashga, ma'lum bir intizomga rivoya qilishga, umumiy maqsadga intilishga - Ollohga qo'shilib ketishga tayyor bo'lganlar uchun doimo ochiq edi.

X asrdan boshlab xonaqohlardagi suhbatlar, muqaddam yashab o'tgan shayxlar hayotidagi hikoyalar shayxlarni ham ularning izdoshlarini ham qoniqtirmay qo'ydi. Tasavvuf bo'yicha yirik nazariy asarlar yozishga ehtiyoj vujudga keldi. Bu asarlarda asosiy nazariy qoidalar, so'fiylarning amaliy faoliyati uchun ko'rsatmalar bayon qilinishi, maqomlar joylashish tartibini, ularning orasidagi chegaralarini, holatlarini aniqlash, mashhur shayxlar hayoti va ijodi to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish va qoldirish, Qur'on oyatlari va payg'ambar hadislarining so'fiylik jamoalari manfaatlariga mos ravishda sharxlash kabi muhim masalalar o'z o'rnini topmog'i zarur edi.

Aynan shu davrda so'fiylar yuqorida zikr etilgan vazifalarni bajarish ustida qattiq ish olib bordilar. Avval yashab o'tgan yashab o'tgan shayxlar hayoti to'g'risida hikoya qilingan asarlar, Qur'on va hadislarining ko'p jildli tafsirlari, tasavvuf ta'limotiga doir ko'plab asarlar paydo bo'ldi.

Bunday asarlar sirasiga X asr oxiri XI asr boshlarida yaratilgan Qushayriyning "Risola fi-tasavvuf", Hujviriyning "Kashf ul-mahjub", Ansoriyning "Manozil-as-soirin", Sulamiyning "Tabaqot as-sufiya", Abu Nuaymaning "Xuliyat ul-uliya" kabi asarlarni kiritish mumkin. Yuqorida nomi zikr etilgan mualliflar o'z asarlari orqali tasavvufdan islom qoidalarini asoslashda foydalanibgina qolmay, tasavvufga xos bosqichlarni ham ishlab chiqdilar.

Hijriy V-asrda tasavvuf harakati juda tez tarqaldi. Bunga sabab: bu asrda Islom olamida turli siyosiy diniy mojarolar avjiga chiqqan edi; bir tomondan abbosiy xalifalari bilan rasman ularga tobe bo'lgan sultonliklar o'rtasidagi ixtiloflar, ikkinchi tomondan mazhablar orasidagi tortishuvlar va faqihlar bilan faylasuflar o'rtasidagi kelishmovchiliklar davom etayotgan edi. Shunday bir to'polonli davrda u yoki bu tomonga mansub kishilar o'z fikrlarining haqligini isbotlash uchun asarlar yozardilar. Bu esa ilmiy soha rivojlanishiga yo'l ochdi. Ana shunday janjal va to'polonlardan bezovta-behuzur bo'lgan musulmonlar, maskur ixtiloflarga aralashmayotgan va oxirat saodatini maqsad qilgan tasavvuf ta'limotiga mayl etishni afzal ko'rdilar. Shu sababli so'fiylarga o'z fikrlarini yanada kengroq yoyish uchun fursat topildi. Mazhab tortishuvlaridan chetda turgan so'fiylar, ayni vaqtda sultonlar va davlat arboblarning ham hurmat-etiborini qozondilar.¹

Bu davrning eng mashhur tasavvuf klassiklaridan ba'zilari Abu Abdurahmon Sulamiy, Ahmad G'azzoliy, Abu Nuaym al-Isfaxoniy, Abu Said Abulxayr, Abulqosim, Abdulkarim al-Kushairiy edi. Xuddi shu davrda so'fiy she'riyat rivojlana boshladi. She'riyatda ko'plab so'fiylar o'zlarining g'oyalarining ramziy mazmunini ifoda etdilar. Ko'plab shoirlar Erondan bo'lgan.

Ahmad G'azzoliy yashagan davrning murakkabligi, ijtimoiy-siyosiy vaziyat, vazir Nizomulmulkning ma'rifat va ta'lim sohasidagi islohotlari, ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik sabab xalifalikda vujudga kelgan turli teologik g'oyaviy harakatlar va ular qarashlar o'rtasidagi raqobat hamda kurash buyuk alloma, mutafakkirlarning yetishib chiqishiga zamin yaratgan.

¹ Usmon Turar Tasavvuf tarixi Toshkent 1999, 59-60-betlar

Xulosa qilib aytganda, IX-XII asrlar musulmon dunyosi va madaniyati katta yutuqlar va muhim ilmiy kashfiyotlar davri bo'lganligidan, bu davrni ba'zi tadqiqotchilar Sharq madaniyatining "oltin davri" deb e'tirof etadilar. O'sha davrda arab xalifaligi tarkibiga kirgan Movarounnahr va Xuroson mintaqasi madaniy-ma'rifiy yuksalishni ta'minlovchi asosiy nuqtalardan biri edi. Buni isboti sifatida shuni aytish lozimki, ilmiy yuksalishda ishtirok etgan Ahmad G'azzoliy va boshqa mutafakkirlarning asosiy qismi ushbu zamin farzandlaridir.

Adabiyotlar:

1. Nizomulmulk "Siyosatnoma" Toshkent-2017, 7- bet
2. Shodmon Vohidov, Alisher Qodirov "Sharqning mashhur sulolalari" Toshkent "Akademnashr" 2013-yil 160-161-betlar
3. Usmon Turar Tasavvuf tarixi Toshkent 1999, ,59-60-betlar

Xoliqova Raxbar Ergashevna,

tarix fanlari doktori, professor Toshkent davlat texnika universiteti
@tdtu.uzrahbarkholikova@mail.ru Toshkent, O'zbekiston.

IJTIMOIY –GUMANITAR FANLARNI O'QITISHDA PEDTEXNOLOGIYALARNING O'RNI ("O'ZBEKISTONNING ENG YANGI TARIXI" FANINI O'QITISHDA INTERFAOL USULLAR)

Annotatsiya: Ushbu maqolada ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishda pedtexnologiyalarning o'rniga to'xtalib, O'zbekistonning eng yangi tarixi fanini o'qitishda, samarali o'tishda zamonaviy ta'lim texnologiyalarni qo'llash maqsadga muvofiq ekanligi xaqida so'z boradi. Ayniqsa O'zbekistonning eng yangi tarixi fanidan seminar mashg'ulotlarida interfaol usullarni qo'llash talabalar tomonidan mavzularni o'zlashtirish darajasiga yordam berishi, ularni mustaqil fikrlashga va o'z fikrini bayon etishga o'rgatish vazifasini samarali hal qilish uchun shart-sharoit yaratishi xaqida to'xtab o'tilgan.

Kalit so'zlar: pedtexnologiyalar, tarix, ta'lim jarayoni, interfaol usullar, axborot texnologiyalari, oliy ta'lim muassasalari, o'quv jarayoni, dars, loyiha, "Davra suhbat", "Taqqoslash", "O'zingni tekshir", "Konseptual jadval", "Fikriy hujum", "Yalpi fikriy hujum", "Fikrlarning shiddatli hujumi", "6x6x6x6", "Aqliy hujum", "Intervyu", "Klaster", "Bilag'onlar ko'chasi", "Taqqidmot".

Intellektual salohiyat va fan-texnika yuksak darajada taraqqiy etgan hozirgi davrda ta'lim tizimiga ham texnologik yondashuv davr talabidir. Pedagogik texnologiyalar bir tomonidan o'qituvchining kasbiy mahoratini ilg'or o'qitish usullari va texnik vositalar yordamida faollashtirish orqali ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish, ikkinchi tomondan pedagogik ta'sirni kuchaytirish,uning samarasini oshirish asosida talabanning bilimi faoliyatini boshqarish, fanlarni o'zlashtirish qobiliyatini o'stirish vositasida ta'lim jarayonini jadallashtirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarni, jumladan "O'zbekistonning eng yangi tarixi"ni o'rganish va o'qitishning samaradorligini oshirishda zamonaviy ta'lim texnologiyalari, jumladan, interfaol o'qitish usullarining ahamiyati katta. "Interfaol", ya'ni "interaktiv" atamasi ingliz tilidan kirib kelgan "interact" so'zidan yasalgan bo'lib, "inter" - "o'zaro" , "act"- "harakat qilmoq" ma'nolarini anglatadi. Interfaollik-o'zaro, birgalikda harakat qilish yoki biror narsa (masalan, inson bilan) suhbat, munozara yoki muzokara holatida bo'la olish qobiliyatidir. Shunga ko'ra suhbat,munozara va muzokara tarzida o'qitish,ya'ni interfaol o'qitish avvalo o'qituvchi va talabanning o'zaro hamkorlikdagi faoliyatidir. Interfaol o'qitish-bu bilish

faoliyatini tashkil etishning maxsus shakli bo'lib, u aniq maqsad va vazifalar hamda ularni amalga oshirish usullarini o'z ichiga oladi. Bunday maqsadlardan biri o'qitishning qulay, ya'ni talaba o'zini har tomonlama namoyon qila oladigan shart –sharoitlarni yaratishdir.

“O'zbekistonning eng yangi tarixi” fanidan seminar mashg'ulotlarida interfaol usullarni qo'llash o'quv jarayonini jadallashtirish, talabalar tomonidan mavzularni o'zlashtirish darajasini yuksaltirish, ularni mustaqil fikrlashga va o'z fikrini bayon etishga o'rgatish vazifasini samarali hal qilish uchun shart-sharoit yaratadi. Bunga erishishda interfaol usullarni to'g'ri tanlash va ularni qo'llash o'rinlarini aniq belgilab olish muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi seminar darsidan ko'zlanayotgan asosiy maqsad va uning mavzusi rejasiga kiritilgan masalalarning mazmun-mohiyatidan kelib chiqqan holda bugungi kunda ta'lim amaliyotida foydalanilayotgan “Fikriy hujum”, “Yalpi fikriy hujum”, “Fikrlarning shiddatli hujumi”, “6x6x6x6”, “Aqliy hujum”, “Intervyu”, “Klaster”, “Bilag'onlar ko'chasi”, “Taqdimot” kabi interfaol usullardan birini tanlaydi.

Masalan, “Intervyu” (intervien) usuli talabalarga muayyan mavzudan egallagan bilimlari, muhokama qilinayotgan masala yuzasidan ularning nuqtai nazarlari va qarashlarini ochiq bayon qilish imkoniyatini yaratish asosida ularning faolliklarini ta'minlaydi. Unda seminarda muhokama qilinayotgan savollar soniga qarab talabalar orasidan axborotchi va reportyorlar (savol beruvchilar) tanlanadi. Bu usuldan “O'zbekiston mustaqil davlat”, “O'zbekiston va jahon hamjamiyati” mavzularidan seminar o'tishda foydalanish maqsadga muvofiqdir. “Klaster”-o'rganilayotgan mavzuga oid asosiy fikr va tushunchalarni uzviy ketma-ketlikda bog'lagan holda tarmoqlash hamda ifodalash usulidir. “Klaster” tuzishda mavzuga tegishli asosiy tushuncha, aniq fikrlarni ajratib olib, iloji boricha ularni izohlash va aniqlik kiritishga imkon beruvchi yangi g'oyalarni ilgari surish, mazkur g'oyalar o'rtasidagi, o'zaro aloqadorlik hamda bog'liklikni tushunib olish, uni chizmada ifodalash talab qilinadi. “Klaster” usuli talabalarni mantiqiy fikrlash, shaxsiy o'y-g'oyalarini erkin va ochiq bayon etishga o'rgatadi. Bu usul muayyan mavzuni talabalar puxta o'zlashtirib olgunlariga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi. “O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar va bozor munosabatlarining shakllanishi” mavzularidan seminar mashg'ulotlarini o'tishda mazkur usuldan foydalanish yaxshi samara beradi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida foydalanilayotgan interfaol usullar ichida taqdimotning ahamiyati katta. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'limning samaradorligi ma'ruzalarda-5%, o'qishda-10%, munozarada-50%, amaliy mashg'ulotda-75%, talabalar bir-birini o'qitganda, ya'ni taqdimotda-95% ni tashkil etadi. Keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib aytish mumkinki, talabalar bir-birini o'qitishi, guruh a'zolarining o'zlari birgalikda bajargan ishlari natijalarini ko'rgazmali va texnik vositalar yordamida taqdim etishi bilim berishda qo'llaniladigan usullarning eng samaralisidir. Bu usul talabalarni faollashtirish orqali ularning bilim va ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Umuman, “O'zbekistonning eng yangi tarixi” fanini o'qitishda interfaol usullardan foydalanish, ularni o'qitishning an'anaviy usullari bilan muvozanatli muvofiqlashtirish talabalarga chuqur bilim berish imkoniyatini beradi. Interfaol usullar talabalarning ilmiy dunyoqarashini kengaytirib, mantiqiy fikrlash, mustaqil ishlash, bahs-munozara yuritish ko'nikma va malakalarini shakllantiradi, ularni o'z fikrlarini bayon qilish hamda tanqidiy nuqtai –nazardan yondashishni o'rgatadi.

“O'zbekistonning eng yangi tarixi” fanini ning seminar mashg'ulotida qo'llanilgan interfaol usullardan namuna keltiramiz:

1-SEMINAR. MUSTAQILLIKKA ERISHISH ARAFASIDA
O'ZBEKISTONDAGI IJTIMOY-SIYOSIY JARAYONLAR (2 SOAT).

Reja:

1. XX asr 80-yillari o'rtalarida respublika ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotidagi inqirozli holat.

2. Markazning O'zbekistonda amalga oshirgan qatag'on siyosati. “Paxta ishi” “O'zbek ishi” nomli kompaniyalar. Aholi turmush tarzining og'irlashuvi. Orol fojiasi.

3. Farg'ona voqealari. 1989-yil o'rtalarida respublika ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o'zgarishlar. Milliy manfaatlar ustuvorligining o'sib borishi.

4. I.Karimov-O'zbekistonning Birinchi Prezidenti. Mustaqillik deklaratsiyasi va uning tarixiy ahamiyati. 1991-yil avgust voqealari. GKChP. Sovet davlatining tanazzulga yuz tutishi.

Seminar mashg'ulotining loyihasi.

Mashg'ulotning maqsadi va vazifalari: Mustaqillik arafasida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotida inqirozning keskinlashgan davrida, ya'ni 1983-yilning oxirida respublikada juda og'ir vaziyat vujudga kelganligi, Osha davrlarda ozbeklar hayotida "Paxta ishi" va "o'zbeklar ishi" deb yuzsizlarcha nomlangan tergovlar boshlanib ketganligini ochish, 1989-yil 23-iyun kuni respublika rahbarligiga Islom Karimov saylangligi, uning faoliyati O'zbekiston fuqarolarining huquqlarini himoya qilishga qaratilganligi, respublika rahbarining qat'iyatli harakati bilan nohaqlik barham topganligini yoritish.

Mashg'ulot usullari: "Davra suhbat", "Taqqoslash", "O'zingni tekshir", "Konseptual jadval".

Mashg'ulot instrumenti: A4 formatdagi qog'oz, rangli ruchka va markerlar, A3 formatdagi tasvir tushirilgan ilova, tablitsa.

Mashg'ulotdan kutilayotgan natija: Talabalar bilimi doirasida baholanadi.

Seminar mashg'ulotini o'tkazish tartibi: mashg'ulot 4 ta bosqichda o'tkaziladi.

1-bosqich "Davra suhbat" usulida amalga oshiriladi. Talabalarga munozara uchun savollar tarqatiladi (1-ilova). Talabalarga ushbu mashg'ulotni bajarish uchun 5-7 daqiqa ajratiladi. Topshiriqni bajarib bo'lgach 3-5 daqiqa oralig'ida og'zaki taqdimot qilinadi. Ushbu mashg'ulotni bajarganligi uchun 1.0 ball taqdim etiladi.

2-bosqich. "Ushbu bosqichda "Taqqoslash" usulidan foydalanib "Markaziy Osiyo xalqlari tarixiy ildizlarining birligi" jadvali yordamida Markaziy Osiyo xalqlarining xududining yaxlitligi, turmush tarzi, an'analari, urf-odatlarining yaqinligi, suv resurslarining umumiyligi, madaniyatlarining mushtarakligi, ma'naviy-axloqiy, diniy qarashlarining mushtarakligi xaqidagi ma'lumotlar bilan jadvalni to'ldirishlari kerak (3-ilova). Ushbu bosqichda shuningdek O'zbekistonning birinchi prezidenti Islom Karimovning asarlari inson huquqlari, erkinliklari va manfaatlari o'z siyosatini bosh maqsadi ekanligi uchun har bir talaba bu asarlardan baxramand bo'lishlari kerak. "O'zingni tekshir" usulini qo'llagan holda talabalarga yana bir jadvalni to'ldirish taklif etiladi. Talabalar aynan uning asarlari haqidagi "I.A.Karimovning mustaqillik yillarida yozgan asarlari" jadvalini to'ldirishlari kerak.

3-bosqich taxliliy bosqich hisoblanadi. Konseptual jadval yordamida talabalar mustaqillik arafasida respublika viloyatlardagi iqtisodiy-ijtimoiy, madaniy jarayonlarni tahlil qiladilar. Talabalar guruhlariga bo'linadilar va har bir guruh bitta viloyatni olib, tarixiy jarayonlar tahlil qilinadi. Mashg'ulotga tayyorlanish uchun 5-10 daqiqa beriladi, so'ngra har bir guruh tayyorgarligidan kelib chiqib og'zaki taqdimot qiladi. Mashg'ulot yakunida bildirilgan fikrlar umumlashtiriladi.

Bajarilgan ishlar: a'lo, yaxshi va qoniqarli deb baholanadi.

1-ilova

"Davra suhbat" usuli.

Munozara uchun savollar

1. O'zbekistonni inqirozli jarayonlarga olib kelgan holatlar qaysilar?
2. XX asr ikkinchi yarmidan to mustaqillikkacha bo'lgan davrda O'zbekiston madaniy-ma'naviy qaramlik qanday oqibatlariga olib keldi?
3. 50-80- yillar respublika iqtisodiy hayotidagi bir tomonlik va uning oqibatlarini tushuntirib bering.
4. Respublikada ekologik holatning keskinlashishi sabablari nimada edi?
5. Nega O'zbekiston o'z mustaqil taraqqiyot yo'lini tanladi?
6. Snarof Rashidov faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
7. O'zbekiston Respublikasi "Mustaqillik Deklaratsiyasi" qachon qabul qilingan?
8. 80-yillardagi qatag'onlik xususida so'zlab bering.

9. “Paxta ishi”, “O‘zbeklar ishi” yuzasidan tergov jarayonlari kimlar tomonidan olib borilgan?

10. 1989 - yil respublika rahbarligiga saylangan shaxs kim edi?

Savollarga javob berish uchun 5-7 daqiqa ajratiladi.

Og‘zaki javoblarga 3-5 daqiqa.

Maksimal ball-1.0.

2- ilova

“Taqqoslash” usuli

“Markaziy Osiyo xalqlari tarixiy ildizlarining birligi”

	Hududning yaxlitligi	Turmush tarzi, an‘analari, urf-odatlarining yaqinligi	Suv resurslarining umumiyliigi	Madaniyatlarining mushtarakligi	Ma‘naviy axloqiy, diniy qarashlarining mushtarakligi.
O‘zbekistonda					
Qozog‘istonda					
Tojikistonda					
Qirg‘izistonda					
Turkmanistonda					

3-ilova

“O‘zingni tekshir” usuli.

Jadval “I.A.Karimovning mustaqillik yillarida yozgan asarlari”

Asarning nomi	Nashr etilgan yili

4-ilova

“Konseptual jadval” usuli

“MUSTAQILLIKKA ERISHISH ARAFASIDA O‘ZBEKISTONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIIY JARAYONLAR”

	Farg‘ona	Buxoro	Samarqand	Qashqadaryo	Xorazm
Hududi					
Administrativ bo‘linishi					
Aholi tarkibi					
Etnik kelib chiqishi					

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti					
Madaniy taraqqiyoti					
Soliq tizimi					

Xulosa qilib aytganda, “O‘zbekistonning eng yangi tarixi” fanini o‘qitishda interfaol usullardan foydalanish, ularni o‘qitishning an’anaviy usullari bilan muvozanatli muvofiqlashtirish talabalarga chuqur bilim berish imkoniyatini beradi. Interfaol usullar talabalarning ilmiy dunyoqarashini kengaytirib, mantiqiy fikrlash, mustaqil ishlash, bahs-munozara yuritish ko‘nikma va malakalarini shakllantiradi, ularni o‘z fikrlarini bayon qilish hamda tanqidiy nuqtai – nazardan yondashishni o‘rgatadi.

Adabyotlar:

1. Интерактивные методы обучения истории Узбекистана. Методическое пособие. И.Шамсиева, Л.Махмутходжаева, Ф.Усарова. –Ташкент, Инновацион ривожланиш, 2019.

2. O‘zbekiston tarixi fanidan ma’ruzalar texnologik xaritalari. S.Mahkamov, A.Odilov. -Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.

3. Pedagogik texnologiya asoslari. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. –Toshkent: O‘qituvchi, 2004.

4. Malaka oshirish jarayonlarida o‘qituvchilarning pedagogik tafakkurlarini rivojlantirish. Mahkamov U.I., Z.M.Mamatqulova. -Toshkent: Fan va texnologiya. 2017.

Ҳомидов А.,

н.и.т; дотсент, МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров

Махмудов О.,

н.и.т; дотсент, МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров

Ахмедова М.,

сармуаллима, МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров

ДАРСИ МАҲФИЛИ ҲОЗИРҶАВОБОН АЗ ФАНИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК ВА УСУЛИ ТАШКИЛКУНОНИИ ОН

Дар замони муосир омӯзиши таърихи халқи тоҷик аҳамияти махсус дорад. Фаъолгардонии хонандагон зимни омӯзиши таърихи халқи тоҷик аз ҷумлаи масъалаҳои муҳим дар методикаи таълими фанни мазкур ба ҳисоб меравад. Ҳақиқати бебаҳсест, ки нақши омӯзгор дар раванди таълиму тарбия ва баланд бардоштани сатҳи донишазҳудкунии хонандагон хеле калон аст. Маҳз лаёқату маҳорат ва донишу ҷаҳонбинии фароҳи омӯзгор ба он мусоидат мекунад, ки шогирдони мактаб соҳиби донишу илмҳои замони муосир гардида, истифодаи дурусту огоҳмандонаи технологияи навинро аз худ кунанд. Маълум аст, ки дарс низ як ҷараёни аз қабл тарҳрезӣшудаи қолабӣ набуда, аз омӯзгор эҷодкориву худомӯзиро тақозо мекунад. Аз ин рӯ, ташкил ва гузаронидани машғулиятҳои пурмуҳтаво ва ба талаби замон созгор аз омӯзгор дониши мукаммали касбӣ, маҳорату таҷрибаи ғанӣ ва истеъдоди баланд талаб менамояд. Имрӯз дар асоси талаботҳои замони муосир ва ислохотҳои соҳаи маориф намудҳои

3. Навиштани номҳои таърихӣ

1. Д-6.....Боязид
2. Х-7.....Маҳмудхон
3. А-7.....Темурланг
4. С-1.....Самарқанд
5. И-2.....Мироншоҳ
6. М-2.....Умаршайх
7. Ҳ-6.....Пирмуҳаммад
8. Ҷ-1.....Ҷаҳонгир
9. Р-4.....Суюрғитмиш
10. О-2.....Бобурмирзо

Гурӯҳе, ки бисёртар калимаҳои таърихӣ менависанд, ғолиб доништа мешаванд.

4. Намоиши саҳнача

Муаллим шартӣ озмунро ба хонандагон мефаҳмонад. Ҳар як гурӯҳ дар давоми 5-7 дақиқа доир ба мавзӯи кӯтоҳ ба ҳар ду гурӯҳ 10-12 дақиқа вақт ҷудо карда мешавад. Омӯзгори фанни таърих дар иҷрои ин шарт ба эҷодкорӣ ва нутқи даҳонии хонанда эътибор медиҳад.

5 Бозии «Оё, медонед?»

Эзоҳ: Ба ҳар ду гурӯҳ чунин хронология дода мешавад. Дуруст ё нодуруст будани ҷавобҳоро омӯзгор муайян менамояд.

1. 1386-оғози ҳучуми сесолаи Темурланг (дуруст)
2. 1388-фатҳи Шероз аз тарафи Темурланг (нодуруст. Ҷавоб, 1387)
3. 1387 декариб-шӯриши мардуми Исфохон. (дуруст).
4. 1389-лашкаркашии Тухтамиш ба ҷониби Мовароуннаҳр (ҷавоб нодуруст. Ҷавоб, 1388).

5. 1395-фатҳи Тифлис аз ҷониби Темурланг. (ҷавоб нодуруст. Ҷавоб, 888).

6. 1391 (19 июн)- ҳамлаи Темурланг бар зидди Тухтамиш (дуруст).

7. 1396 (28 феврал)-охирин лашкаркашии Темурланг бар зидди Тухтамиш (ҷавоб нодуруст. Ҷавоб: 1395 (28 феврал).

8. 1405 (18 март)-вафоти Темурланг. [4, 19-21].

Дар ин шарт ба ҳар ду гурӯҳ 8-тоғӣ савол дода мешавад. Ба ҳар ҷавоби дуруст 1 хол муайян карда шудааст. Муаллим саволҳоро паи ҳам медиҳад ва ба саволу ҷавобҳои дуруст хол дода мешавад.

Саволҳо ба гурӯҳи «Темурланг»

1. Чингизхон барои забти Хучанд чӣ қадар сарбоз фиристод Онҳо дар сари роҳи Хучанд кадом шаҳро оташ заданд?

2. Дар бораи муборизаи мардуми Хучанд ҳикоя кунед?

3. Тоҷирони ҷосус ва ашрофи хиёнаткори маҳаллӣ дар забти Хучанд чӣ нақш бозиданд?

4. Баъд аз забти Хучанд мудофиғарон дар қучо истехком гирифтанд? Сарвари онҳо кӣ буд?

5. Чингизӣ барои ғасби қалъаи обии Темурмалик чӣ тадбирҳо андешиданд?

6. Темурмаликӣ ба тоҷир Аҳмади ҷосус ва ҳамроҳонаш чӣ ҷазо доданд?

7. Чингизӣ баъд аз забти Хучанд бо шаҳр ва мардуми он чӣ гуна муносибат карданд?

8. Аз хусуси омадани Темурмалик ба ҷанги зидди муғулҳо нақл кунед?

Саволҳо ба гурӯҳи «Самарқанд»

1. Дар ин ҷанг қалъаи обӣ ва киштиҳои бодбондор чӣ нақш бозиданд?

2. Ҷаро Темурмалик аз қалъаи обӣ баромада рафт?

3. Темурмалик бо ҳамроҳонаш дар роҳи обӣ чӣ қаҳрамониву муъҷизаҳо нишон доданд?

4. Темурмалик дар Урганч чӣ кор кард ва кадом шахрхоро аз душман озод намуд?

5. Дар бораи фаъолияти минбаъдаи Темурмалик ҳикоя кунед?

6. Ҷалолуддин чӣ гуна шахс буд?

7. Ҷалолуддин ҳамроҳи Темурмалик дар кадом ҳудудҳо чангидааст?

8. Дар бораи муборизаҳои минбаъдаи Ҷалолуддини Хоразмшоҳ ҳикоя кунед? [5, 33-34].

7. Бозии бо сардорон.

Дар ин мусобиқа сардорони гурӯҳҳо бо навбат шартхоро иҷро менамоянд.

Шарти якум саволуҷавоб (ҳар як сардори гуруҳ сетогӣ савол дода мешавад)

Сардори I

1. Барои чӣ ба Темурланг лақаби Курагон доданд?

2. Васиати Темурланг ва марги ӯро шарҳ диҳед?

3. Чаро амирони Темурланг воқеаи марги ӯро аз дигарон пинҳон доштанд?

Сардори II

1. Кӯшиши султон Ҳусайнро барои дар Самарқанд ба тахт нишастан шарҳ диҳед?

2. Баъд аз марги Темурланг кӣ ба тахти вай нишаст?

3. Ҳуҷуми сесолаи Темурлангро шарҳ диҳед?

Шарти дуюм.

Санҷидани хотираи сардорон.

Сардори I

Сардори 2

1. Давлат

1. Ҳоким

2. Темурланг

2. Тухтамиш

3. Самарқанд

3. Ҳиндустон

4. Чанг

4. Бобурмирзо

5. Феодал

5. Шӯриш

6. Суюрғол

6. Мироншоҳ

7. Лашкар

7. Боязид. [6, 47].

Шарти сеюм

Навиштани формулаи таърихӣ

1. $M-3+N-7=7$Темучин

2. $Y-4+A-7=10$Темурмалик

3. $A-2+K-6=9$Самарқанд

4. $O-4+D-7=$ Ҷалолуддин

5. $Y-2+C-5=$ Хуросон [7, 187].

Инак гурӯҳҳо бо навбат шартҳои дарсро иҷро намуда, дарси махфили ҳозирчавобонро (КВН) чамъбаст менамоянд. Дар интиҳои дарс муаллим ҳолҳои гурӯҳхоро эълон намуда ба хонандагони фаъол баҳо мегузорад, хатоҳое, ки дар давоми дарс онҳоро роҳ додан, эзоҳ медиҳанд.

Мақсади асосии гузаронидани дарси махфили ҳозирчавоб (КВН)

1. Ҳисси эҷодкории хонандагонро бедор намуда, ҷаҳонбинии онҳоро васеъ менамоянд.

2. Онҳоро ба мустақилӣ омода менамояд.

3. Муаллим бо воситаи ин дарс ба хонандагон бештар баҳо мегузорад.

4. Шавқу завқи хонандагон нисбати фанни таърихи халқи тоҷик зиёд мешавад.

5. Дарси махфили ҳозирчавобон (КВН) дар хонандагон ҳисси дӯстӣ, якдигарфаҳмӣ ва худшиносии миллиро бедор менамояд

Адабиёт:

1. Миралиев Қ. Усулҳои интерактивии таълим ва ташаккули тарзи ҳаёти соли дар байни ҷавонон.-Душанбе, 2012
2. Мирзоахмедов Ф, Боев Б, Шукурова З. Методҳои самараноки таълим.- Душанбе, 2008
3. Мухторов А, Камол Ҳ, Саидов А. Таърихи халқи тоҷик.-Душанбе 2016
4. Хоҷаев С, Муллоҷонов С. Таърихи халқи тоҷик. –Душанбе, 2017
5. Ҷумаев Б. Сад саволу сад ҷавоб аз таърихи халқи тоҷик. –Душанбе, 2011
6. Ҳомидов А, Маҳмудов О. Воситаҳои муосири баҳодиҳии натиҷаи таълим. (дастури методӣ). –Хучанд, 2020.
7. Маҷаллаи “Маърифати омӯзгор” .Раҳматова М, Ҳомидов А “Дарси маҳфили ҳозирҷавобон” №8, соли 2018 –С 19-21

Хоҷаев Абдусалом,
магистранти курси 1 ихтисоси 250103-иқтисодиёти ҷаҳон

ҲАМКОРИҲОИ ИҚТИСОДИИ ХОРИҶИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БАҲРИ ДИВЕРСИФИКАТСИЯИ ИҚТИСОДИЁТ

Дар таърихи иқтисодию иҷтимоии хоҷагии ҷаҳон дигаргунӣ ба амал меоянд. Системаи ҷаҳонии сотсиалистӣ аз байн рафт. Сохтори мамлакатҳои рушдёфта дигаргун гашт. Дар ҷаҳон як қатор мамлакатҳои аз лиҳози иқтисодӣ пешрафтаи нав ба вучуд омаданд. Ин омилҳо ба ташаккул ва моҳияти хоҷагии ҷаҳон, тарзи гурӯҳбандии давлатҳои ҷаҳон, механизми хоҷагии ҷаҳон, потенциали он сохтори соҳавии хоҷагии ҷаҳон, таъсири калон расониданд. Дар сохтори соҳавии хоҷагии ҷаҳон тамоюлҳои нав доир ба баланд гаштаи ҳиссаи соҳаи хизмат ба амал омад, ки ин тамоюл барои дигаргуншавии сохтори дигар давлатҳои ҷаҳони ҳам таъсири калон мерасонад.

Албатта дар ин замина захираҳои молиявии ҷаҳон ҳам дигаргун гашт, марказҳои нави молиявӣ дар хоҷагии ҷаҳон ба вучуд омад. Ҳоло дар пешравии хоҷагии ҷаҳон таъсири прогресси илмию техникӣ бисёр баланд мебошад, ки ин таъсир бештар дар тараққиёти иқтисодиёти мамлакатҳои пешрафтаи ҷаҳон ба мушоҳида мерасад. Дар пешравии хоҷагии ҷаҳон таъсири ширкатҳои трансмиллӣ, бонкҳои трансмиллӣ ва иттиҳодияҳои интегратсионӣ ҳамчунин назаррас мебошад, зеро ки ин субъектҳои хоҷагии ҷаҳон ба воситаи ширкатҳои фаръӣ ва филиалҳои худ дар раванди ҷаҳоншавӣ ва интернат-сионалишавии иқтисодиёти ҷаҳон саҳми арзанда доранд. Аз таҷрибаи пешравии мамлакатҳои рушд ёфта модели иқтисодиашон, муносибатҳои молиявӣ аъсорию қарзӣ истифода намуда, ҳамчунин бо ёрии молиявӣ техникаи онҳо барои пешравии устувор ваҳалли мушкилотҳои умумибашарӣ саъю кӯшиш менамоянд.

Таҳлили фаъолияти иқтисодии хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки чанд сол боз баланси пардохти мамлакат манфӣ мебошад ва албатта ин нишондиҳанда ба пешравии иқтисодиёт бетаъсир наменонад. Қисмати асосии маводҳои содиротиро металлҳои камқимат ва маводҳо аз онҳо (63,4%), маводҳои насосҷӣ (19,5%) ҳам 82,9%- ро ташкил доданд ва бояд оиди тағйир додани сохтори содиротии ин маводҳо, боло бурдани сифати онҳо, рақобатпазир гардонидани онҳо дар бозори ҷаҳон ва нисбатан устувор гаштани нархи онҳо фикру мулоҳизаҳо пешкаш карда мешаванд.

Барои он, ки сифати онро ҳама вақт ба дараҷаи талаботи стандарти байналмилалӣ нигоҳ дорем, пеш аз ҳама бояд алюминийи тоҷикро дар асоси техникаю технологияи пешқадами ҳозиразамон истеҳсол намоем ва ҳамеша дар асоси

навовариҳои технологияҳои муосир дар асоси модернизатсиякунии равандҳои технологии истеҳсоли алюминий маводҳои тайёр ва нимтайёро дар заминаи ашёи хоми алюминий истеҳсол намуда, ба фурӯш пешкаш менамояд. Инчунин бояд партовҳои технологии онро ҳаматарафа истифода намоем, ки ин омил ҳам ба самаранокии истеҳсоли он мусоидат менамояд.

Доир ба боло бурдани нарх ва сифати маҳсулоти нассоҷӣ бояд бештар ҳаҷми истеҳсоли пахтаи маҳиннахро ба роҳ монда зеро, ки навъи нахи пахта дар бозори ҷаҳон талаботи зиёд дорад ва нархи устувор дорад вазам кӯшиш намояд, ки ба ҷои нахи пахтаро ба бозори ҷаҳон содир намудан, ҳар чӣ бештар маҳсулотҳои нассоҷии тайёри баландсифат пешниҳод намояд. Ин омил дар навбати худ ба мо имконияти ба даст овардани садҳо ҷойҳои нави корӣ ва даромади иловагии асҷори хоричиро фароҳам меорад.

Бо дастгирии молиявии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор ҷаласаҳои комиссияҳои байниҳукумати оид ба масъалаҳои тиҷоратию иқтисодӣ бо кишварҳои хорҷии дуру наздик дар хусуси воридшавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Созмони умумиҷаҳонии савдо гузаронида шуданд ва дар онҳо бо дарназардошти манфиатҳои иқтисодии ҷумҳурӣ масъалаҳои мухталифи дорои манфиати мутақобила мавриди баррасӣ қарор гирифтанд. Дар самти мулоқотҳои дучониба дар доираи Созмони умумиҷаҳонии савдо гурӯҳи кории машваратии марбут ба воридшавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Созмони умумиҷаҳонии савдо ба як қатор пешравиҳо ноил гардид. Аз ҷумла бо Чопон, Канада, Ҷумҳурии Доминикан, Эл-Салвадор, Гондурас ва Тайван мувофиқа ба даст омад, ки баъди аз ҷониби Тоҷикистон баррасӣ ва маъқул донистани дархостҳои охиринаи онҳо, ин кишварҳо омодаанд, ки мулоқотро мусбӣ анҷом диҳанд.

Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи Созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ аз ҷумла, Созмони ҳамкорӣҳои иқтисодӣ Созмони ҳамкорӣи Шанхай, Иттиҳоди давлатҳои мустақил, Иттиҳоди иқтисодии Аврупову Осие фаёлона иштирок карда, дар мавриди зарурат сари вақт дархосту пешниҳодоти дахлдорро ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ирсол намудааст, ки ба рушди ояндаи ҳамкорӣи мамлакат бо ин созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ мусоидат мекунад.

Барои пешравии ояндаи муносибатҳои иқтисодии хорҷии Тоҷикистон бо давлатҳои ҳамсоя кушодани нуқтаҳои нави тиҷоратии наздисарҳадӣ бисёр муҳим аст. Таъсис ва кушодани нуқтаҳои наздисарҳадӣ дар ноҳияи Қирғатол бо Ҷумҳурии Қирғизистон, дар ноҳияҳои Панҷакент, Масчоҳ, Нов ва Конибодоми вилояти Суғд ва ноҳияи Турсунзода бо Ҷумҳурии Ўзбекистон, дари ноҳияи Ҳамадонӣ, Шӯрӯбод ва деҳаи Кокули ноҳияи Фархори вилояти Хатлон бо Ҷумҳурии Афғонистон ба расмият дароварда мешавад.

Фаёлияти нуқтаҳои тиҷоратии наздисарҳадии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои васеъ намудани робитаҳои иқтисодию тиҷоратӣ дар асосии манфиатҳои мутақобила, рушд ва таҳкими минбаъдаи муносибатҳои тиҷоратию иқтисодӣ ва дӯстонаи байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои ҳамсоя нигаронида шудааст ва Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон омода аст тамоми имкониятҳоро ҷиҳати дар сатҳи зарурӣ ва ҷавобгӯ ба меъёрҳои байналмилалӣ ташкил намудани нуқтаҳои тиҷоратии бозорҳои наздисарҳадӣ дар гузаргоҳҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо давлатҳои ҳамсоя истифода мекунад.

Адабиёт:

1. Губина М. А. Мировая экономика и международные экономические отношения. Практикум : учебное пособие для бакалавриата и специалист / М. А.

Губина, А. Г. Коваль, З. С. Подоба, С. Ф. Сутырин. — Москва: Издательство Юрайт, 2019. — 306с.

2. Дерен, В. И. Мировая экономика и международные экономические отношения : учебник и практикум для вузов / В. И. Дерен. — 2-е изд., испр. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2019. — 588с.

3. Дустбоев Ш. Иқтисодиёти ҷаҳон. Дастури таълимӣ-методӣ. Душанбе, “Эргграф, 2012,- 288с.”

4. Зубенко В. В. Мировая экономика и международные экономические отношения: учебник и практикум для академического бакалавриата / В. В. Зубенко, О. В. Игнатова, Н. Л. Орлова, В. А. Зубенко. — Москва: Издательство Юрайт, 2019. — 409с.

5. Колесов В. П. Мировая экономика. Экономика стран и регионов: учебник для академического бакалавриата / В. П. Колесов [и др.]; под редакцией В. П. Колесова, М. Н. Осьмой. — Москва: Издательство Юрайт, 2019. — 519с.

Хошимов Фируз Джаббарович,
преподаватель кафедры общественных наук, Института Экономики и Торговли
ТГУК в г. Худжанде

КУЛЬТУРНЫЕ ДОСТИЖЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Культура является неотъемлемой частью любого общества и отражением образа жизни государства. Каждая культура должна развивать симпатию к своей стране, укреплять позитивную роль государство на международной арене, содействовать налаживанию отношений между государствами и людьми, а также вносить большой вклад в улучшении других связей, в том числе экономических.

Таджики — один из самых древних народов мира с историей, насчитывающей более 6000 лет, с древних времен они были просвещёнными, владели письменностью, занимались наукой и литературой, государственными делами, архитектурой и градостроительством, проживали в городах, иными словами, считались культурной, цивилизованной, созидательной нацией [1].

После распада Советского Союза и с приобретением государственной независимости (9-сентября 1991 года), новая страница открылась в жизни Таджикистана. Но, к сожалению не отметив годовщину независимости, наша республика потерпела гражданскую войну и находилась в состоянии исчезновения государства.

В результате этого в стране воцарились беззаконие и хаос, парализовались органы государственной власти, более 1 миллиона наших соотечественников стали вынужденными беженцами, а за короткое время погибли десятки тысяч наших невинных граждан. В результате войны десятки тысяч детей стали сиротами, матери и женщины - вдовами и многие остались без крова. В результате гражданской войны стране был нанесён ущерб на сумму более 10 миллиардов американских долларов. [2, 2].

После пятилетнего вооруженного конфликта было подписано «Общее соглашение об установлении мира и национального единства» в Таджикистане (27-июня 1997г.), которое является уникальным национальным достижением в нашей стране.

В период независимости Таджикистан установил дипломатические отношения со 178-ю странами мира и стал активным членом авторитетных международных и региональных организаций[1].

Именно независимость и весьма мудрая политика Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона, наша страна смогла представить свою древнюю культуру и историю мировому сообществу.

В этой связи, хотелось бы подчеркнуть, важные культурно-исторические мероприятия, проведенные Республикой Таджикистан, как и внутри страны, так и за её пределами. В частности:

- ✓ Празднования 1100-летия государства Саманидов (сентябрь 1999г.);
- ✓ Международная научная конференция, посвященная 2700-летию книги «Авесто» (1-2 ноября 2001г.);
- ✓ Празднования 2500-летия г. Истаравшана (10 сентября 2002г.);
- ✓ Празднования 1000-летия поэта и великого таджикского мыслителя Носира Хусрава (сентябрь 2003 г.);
- ✓ Международная научная конференция «Ибн Сина и мировая цивилизация» посвященной 1025-летию Абу Али ибн Сины (6 сентября 2005 г.);
- ✓ Празднования *Года арийской цивилизации* (8 сентября 2006 г.);
- ✓ Празднования 2700-летия г. Куляба (сентябрь 2006 г.);
- ✓ Празднования 800-летия Мавлоно Джалолиддин Балхи (сентябрь 2007г.);
- ✓ Международный научный симпозиум «Рудаки и мировая культура» посвященная 1150-летию основателя персидско-таджикской классической литературы Абуабдуллы Рудаки (сентябрь 2008г.);
- ✓ Международный симпозиум «Наследие Абу Ханифы и его значение в междоцивилизационном диалоге», посвященный 1310-летию Имама Абу Ханифы (5 октября 2009г.);
- ✓ Международный праздник Навруз (25-26 марта 2012г.);
- ✓ Празднования 600 – летия Абдурахмана Джами (октябрь 2014г.);
- ✓ Празднования 700-летия Мир Сайид Али Хамадонӣ (сентябрь 2015г.);
- ✓ Празднования 3000-летия Гиссара (27 октября соли 2015) [5,232];
- ✓ Международный научный симпозиум “Исследования древней культуры: вчера и сегодня” (21-23 октября 2019г.);
- ✓ Празднование 5500-летия древнего Саразма и 700-летия выдающегося таджикского поэта Камола Худжанди в 2020 году.
- ✓ Празднование 110-летие Героя и Народного поэта Таджикистана Мирзо Турсунзаде в 2021 году.

Все эти мероприятия проводимой Республикой Таджикистан подчеркивает о значимой роли страны в представлении и ознакомлении своей культуры в укреплении дружеских отношений между государствами.

В условиях глобализации и информационно-коммуникационных технологий, познание своей культуры и истории, очень важны для каждого человека, особенно это касается молодого поколения. Так как, они в основном вовлечены в социальные сети интернет.

В этой связи, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон подчеркивал: «В условиях глобализации и развития информационных технологий, что приводит к засорению национальной культуры чуждыми элементами, обращение к истории, познание себя, очень важны и даже обязательны для каждого человека, в особенности подростков и молодежи» [3, 2].

Опыт стран мира показывает, что многие государства через национальную культуру и народных ремесел представили себя миру. В этой связи, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон в своем ежегодном послании от 22 декабря 2017 года для развития народных ремесел и с целью развития туристической отрасли и представления национальной культуры таджиков в мире объявил 2018 год - «Годом развития туризма и народных ремесел». Также, Глава государства в своем последующем послании от 26 декабря 2018 года для развития инфраструктуры

туристической отрасли во всех регионах страны и с учетом необходимости развития сельской инфраструктуры, объявил 2019-2021 годы «Годами развития села, туризма и народных ремесел».

Таджикистан сегодня реализует свою культурную дипломатию в рамках многосторонних инструментов. В частности, наше государство тесно сотрудничает с ЮНЕСКО-й (специализированное учреждение Организации Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры). Таджикистан стал членом ЮНЕСКО 6 апреля 1993 года. В том же году было принято решение об учреждении Национальной комиссии Таджикистана по делам ЮНЕСКО при МИД-е Республики Таджикистан.

Культурные достижения Республики Таджикистана в сотрудничестве с ЮНЕСКО:

- в 2002 году столица Таджикистана – город Душанбе, стал лауреатом премии ЮНЕСКО «Город мира»;
- в 2003 году классическая музыка Таджикистана и Узбекистана «Шашмаком» была введена в Список всемирного наследия ЮНЕСКО в качестве шедевра устного и нематериального наследия человечества;
- в 2010 году решением 34-й сессии Комитета всемирного наследия ЮНЕСКО одно из древнейших поселений на территории Таджикистана – Саразм был внесен в Список всемирного культурного наследия ЮНЕСКО;
- По инициативе Президента Республики Таджикистан и при поддержке десятков стран мира, в том числе стран ареала культуры Навруза, этот древний праздник по Резолюции Генеральной Ассамблеи ООН от 23- февраля 2010 года обрел международный статус;
- в 2013 году решением 36-й сессии Комитета всемирного наследия ЮНЕСКО Национальный парк Таджикистана – Горы Памира был включен в Список всемирного природного наследия ЮНЕСКО;
- в 2013 году в Париже в штаб-квартире ЮНЕСКО состоялась презентация книги «Архитектор мира», посвященной ценному вкладу Президента Таджикистана Эмомали Рахмона в установление прочного мира в стране.
- в 2013 году ЮНЕСКО наградила Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона юбилейной медалью «60-летие ЮНЕСКО» за постоянную приверженность целям укрепления прочного мира, содействию устойчивому развитию, в частности посредством инициатив по развитию сотрудничества в водной сфере, международного диалога, обмена научными достижениями и ускоренной реализации Целей Развития Тысячелетия и других, согласованных на международном уровне целей развития.
- в 2013 году в Париже в ходе 37-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО в Список юбилейных дат ЮНЕСКО на 2014-2015 годы были внесены празднования 3000-летия Гиссара, 700-летия Мир Саида Али Хамадони (в сотрудничестве с Исламской Республикой Иран) и 600-летия Абдурахмана Джами [4, 174].
- в 2018 чакан был включен в Список культурного материального человеческого наследия
- По предложению нашего государства Генеральная конференция ЮНЕСКО приняла решение о праздновании 5500-летия древнего Саразма и 700-летия выдающегося таджикского поэта Камола Худжанди в 2020 году[5, 4].

Республика Таджикистан продолжает развивать и представлять свою национальную культуру и историю мировому сообществу в сотрудничестве с ЮНЕСКО. Так, празднование *1050-летия со дня рождения учёного и философа Абу Райхана Беруни (973–1048) будет широко отмечено в 2022—2023 годах при участии*

ЮНЕСКО. Такое решение по предложению Таджикистана, Узбекистана, Ирана и Турции 17 апреля на 211-й сессии одобрил Исполнительный совет ЮНЕСКО[6].

Сегодня, Таджикистан развивает свою культурную дипломатию в сотрудничестве с региональными организациями Содружества Независимых Государств (СНГ) и Шанхайской организации сотрудничества (ШОС).

В рамках проекта межгосударственной программы «Культурные столицы Содружества» и для развития культурных связей стран-участниц СНГ Душанбе официально был объявлен культурной столицей в 2021 г.

Кроме того, Таджикистан председательствует в Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) в 2021 году. В этом году исполняется 20 лет со дня образования ШОС. В рамках празднования 20-летия со дня основания Организации, 2021 год был объявлен Годом культуры ШОС, что подчеркивает взаимное стремление к дальнейшему развитию культурных связей государств-членов ШОС.

Традиционным стало двухсторонние культурные связи и проведение Дней культуры и других духовных ценностей Таджикистана с другими странами мира. Двухсторонние культурные отношения показывают насколько важным стали культурные связи между государствами.

В Таджикистане, с 1991 года функционирует Таджикское общество дружбы и культурной связи с зарубежными странами (ТОДКС), которое было создано по инициативе общественности Таджикской ССР 31 октября 1958. Общество тесно сотрудничает с посольствами и международными организациями, аккредитованными в Таджикистане, расширяет связи и сотрудничество с родственными организациями дальнего и ближнего зарубежья, с национально-культурными центрами таджиков и с обществами дружбы таджиков, созданных в других странах. Данное общество на сегодняшний день объединяет более 20 таких организаций, руководителями, которых выступают видные общественные, политические, научные деятели и деятели культуры. Кроме того, под эгидой ТОДКС действует Таджикская ассоциация породненных городов. Города Таджикистана, такие как Душанбе и Худжанд побратимы со многими городами мира. Города-побратимы обмениваются опытом городского самоуправления, ведения городского хозяйства, охраны окружающей среды, организации образования, досуга и т.д. [7, 347].

Благодаря успешной и созидательной политике руководства Таджикистана, мировое сообщество доброжелательно и с доверием смотрит на нашу страну. Последовательные стремления Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона в представлении и ознакомлении мировому сообществу древнюю культуру и историю таджиков, укрепили позитивный имидж Таджикистана на международной арене, содействовали еще больше налаживанию хороших отношений Таджикистана с другими странами и внесли большой вклад в развитии других связей.

Список использованных литератур и источников:

1. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики». [Электронный ресурс]. URL: <http://president.tj/ru/node/25006>

2. Выступление Лидера нации, Президента Республики Таджикистан на пленарном заседании Конференции высокого уровня «Международное и региональное сотрудничество в борьбе против терроризма и источников его финансирования, в том числе незаконного оборота наркотиков и организованной преступности» 17 мая 2019. // “Народная газета” № 22, (20200) 22 мая 2019 г, стр. 2

3. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли, 26 декабря 2019 года, город Душанбе. // “Народная газета” № 52, (20230) 30 декабря 2019 г, стр. 2-4

4. Дипломатия Таджикистана: вчера и сегодня. В двух томах. Том 1. (Под общей редакцией Хамрохона Зарифи) Серия: Внешняя политика Таджикистана. Душанбе: «Ирфон», 2009, 296 с. илл.

5. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 26 декабря 2018. // “Согдийская правда” № 104, (16710) 29-декабря 2018 г, стр.1-4.

6. ЮНЕСКО одобрил празднование 1050-летия великого ученого средневековья Абу Райхана Беруни. [Электронный ресурс]. URL: <https://khover.tj/rus/2021/04/yunesko-odobril-prazdnovanie-1050-letiya-velikogo-uchenogo-srednevekovuya-abu-rajhana-beruni/>

7. Хошимов Ф. Дж. Народная дипломатия как важный фактор развития двухсторонних отношений России и Таджикистана /Ф. Хошимов // Стратегические ориентиры политики государств Центральной Евразии в условиях глобализации и регионализации: сборник научных статей. – Душанбе: РТСУ, 2019. –345-353.

Хошимова Шафоат Файзуллоевна,

дотсент кафедры методики преподавания истории и права ХГУ имени академика Б.Гафурова

Рахматова Мамлакат Саидумаровна,

дотсент кафедры методики преподавания истории и права ХГУ имени академика Б.Гафурова

ОМИЛҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ МАЪРИФАТ ВА ТАШАККУЛИ МАЪНАВИЯТИ КАСБИИ ДОНИШҚУЁН ДАР ДАРСИ ТАЪРИХ

Ояндаи мамлакат аз фаъолияти омӯзгор ва рушди илму маориф вобастагии зиёд дорад. Дар хотир бояд дошт, ки танҳо миллати босавод метавонад насли соҳибмаърифату донишманд ва кадрҳои арзандаи давронро ба воя расонад, пеш равад ва дар ҷомеаи мутамаддин мақоми арзандаи худро пайдо намояд.

Эмомалӣ Раҳмон

Пешрафти технологияи имрӯза омӯзгорро водор мекунад баҳри баланд бардоштани салоҳияти касбии худ кушиш намояд. Зеро мутахасиси варзида бо осони ба даст намеояд. Ҳар як мутахасиси ҷавонро зарур аст, ки барои ба камол расидани касбии худ эҷодкори намояд.

Бунёди ҷомеаи демократӣ тақозо менамояд, ки макотибҳои олии замони муосир дар ташаккули шахсиятҳои озодаи ҳамаҷониба, эҷодкор ва созанда саҳмгузор бошад. Ин гуна шахсиятҳо ҳамоно вақт тарбия меёбанд, ки агар дар мазмуни таҳсилот ва шаклу усулҳои таълим дигаргунӣҳои сифат ба амал ояд ва таълим дар асоси намунаи нави муносибатҳо, аз ҷумла муносибати фаъолу созанда ба роҳ монда шавад.

Вобаста ба раванди мазкур Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар паёмҳои худ оид ба баланд бардоштани сифати таҳсилот дар муассисаҳои таълимӣ борҳо таъкид намудаанд. Дар Паёми Президенти кишвар ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (22.12.2016) омадааст, ки “Барои баланд бардоштани сифати таълиму тарбия, бахусус дар зинаи таҳсилоти касбӣ на ба шумора, балки ба сифати он диққат дода, мутахассисони ҷавобгӯи талаботи замони муосирро тарбия намоем. Аз ин рӯ, муҳайё намудани заминаи моддӣ-таълимӣ, таъминоти кадрӣ, баланд бардоштани сифати таҳсилот омилҳои асосии тарбия намудани мутахассисони касбии ба талаботи бозори меҳнат ҷавобгӯ, шартҳои асосӣ ба ҳисоб меравад”.

[1]

Таърихи халқи тоҷик ҷанми ҷамъиятӣ гуманитарӣ буда, пайдоиши нахустин инсон ҷойгиршавӣ ё масканшавии он, тарзи зиндагӣ, этногенези мардум, рушди фарҳанги моддӣ ва маънавӣ, муносибат бо дигар халқҳо ва мубориза барои истиқлолияти давлатиро меомӯзад. Таърихи як халқи алоҳида аз таърихи умумибашарӣ ҷудо нест, ва таърихи халқи тоҷик низ ба таърихи дигар халқҳо алоқаманд буда, рушди он аз рушди ҷомеаи инсонӣ вобаста аст. Дар рафти ҳаводиси муҳталиф ва раванҷҳои таърихӣ тағйирёбии макони зист, омехташавии халқҳо (ассемилатсия) мушоҳида мешавад. Дар ҷунин шароитҳо дар ҳудуди кишварҳои ҷуғрофӣи қадимтарин - Хуросон, Мовароҳунвхр, Хоразм, Ҳафтрӯд, Бадахшон ва дигар минтақаҳои ҳамшафати онҳо тоҷикон таърихан ташаккул ёфтаанд. Халқи тоҷик дар заминаи халқҳои қадимтарин ва муқимию зироаткорӣ эронӣ: Суғдиён, бахтариён, таҳористониҳо, марғониҳо, портҳо, фарғонагиҳо ва қавмҳои эронӣзабони саккоиҳо ва массагетҳо ташаккул ёфтааст.

Вазифаи асосии омӯзиши таърихи кишвар, омӯхтани муҳимтарин воқеаҳои таърих, ёдгориҳои таърихӣи кишвари тоҷикон ва халқҳои дигаре, ки дар ин минтақа сокин буданд, дар руҳияи донишҷӯён инкишоф додани воқеаҳои таърихӣ, ҳисси меҳр ба Ватан, ҳудогоҳии милли ватанпарастӣ ва амсоли инҳо мебошад. Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки ҷанми таърих серсоҳа буда, вазифаҳои муҳими низомии иҷтимоию фарҳангӣ, сисёсию иқтисодиро иҷро мекунад, дар назди насли нав низ вазифаҳои масъул ва мураккаб мегузорад. Аз ин сабаб омӯзиши таърих имконият медиҳад, ки ҳар як донишҷӯ мақоми ҳудро ҳамчун фард дар ҷомеа муайян кунад, эҳсоси ватандӯстӣ ва ифтихори арзишҳои фарҳангӣ моддиву маънавии гузаштагон дар замири насли наврас ба вучуд ояд.

Таълими таърихи халқи тоҷик бо мақсади аниқ муайяншуда сурат мегирад. Мақсади мазкур барои амалӣ гардонидани раванҷи таълим равона гардида, вазифаҳои зерини шартии таълими таърихи халқи тоҷик мебошад муайян мекунад. Донишҷӯ бояд ин вазифаҳоро воқебинона аз худ намояд:

- **Вазифаи таълимӣ:** аз худ намудани мафҳумҳои асосии таърихӣ (истифода аз луғатҳо феҳрасти истилоҳи таърихӣ), ташаккули умумияти маълумот дар бораи масъалаи муҳими методологияи илми таърих, гузориш ва хусусиятҳои ҳалли масалаҳо бо роҳи таҳқиқоти таърихи методу таҷрибаи таҳқиқотӣ;

- **Вазифаи маърифатӣ:** аз худ намудани консепсияи асосии таърихӣ, мафҳумҳо муҳокимакуниҳо, ҳосил кардани қобилияти муқоисакунӣ ва таҳлили далелҳои сершумори таърихӣ аз нигоҳи танқидӣ, арзёбӣ ба раванҷҳо ва натиҷаи онҳо; [2]

- Тарбия ва ташаккули шуури таърихӣ, поквичдонии илмӣ ва идеяҳои пешина, муносибати бозтибор бо мероси таърихию маданӣ, ташаббускорӣ дар эҷодиёт;

- Назару ақидаҳои ахлоқӣ доштан, дарки мақоми ҷамъиятии илми таърих;

- **Сабақомӯзӣ:** таҳлил кардани раванҷҳо ва ҳодисаҳои муҳимтарини таърихи гузаштагон мушоҳида ва муқоиса кардани давраҳои таърих, барҳам додану ислоҳ кардани иштибоҳи таърихан содиршуда, дуруст ба роҳ мондани усули муносибатҳои нав бо ҷомеаи ҷаҳон, тағйир додан ва беҳтар намудани тартиботи ҷамъиятӣ, муносибатҳои ҷамъиятӣ ва амсоли инҳо.[3]

Пас барои расидан ба ҳадафҳои зикршуда ҷӣ бояд кард?

- Беҳтар ва васеътар намудани донишҳои методологияи донишҷӯён, дар тафаккури муҳассисони ояндаи дорои маълумоти олий ташаккул додани фаҳмиши алоқаи назария методҳои шуури таърихӣ, алоқамандии ҷанҳои махсуси таърихӣ дар рафти таълим ва омӯзиш.

Аммо методу вазифаҳои омӯзиши ҷомеаи инсонӣ фарқ дорад. Таҳлили таърихи ба се категорияи абстраксии моделҳо така карда, сохтори ҷомеаро тавсиф мекунад ва қоидаи омӯзиши онро меомӯзад:

- фарзияи баёнғари қонуниятҳои умумии ташаккул ва инкишофи ҷомеа;

- мафҳуми талабгори принципҳои умумибашарии ҷомеа ва шакли рафтори одамон, ҳамчунин ифодагари амалигардонии фардии ҳаргуна воқеаи мушаххас;

- методҳои дарки ҷомеа-маҷмӯи масъалаҳо ва усулҳои ҳалли онҳо, ки имконияти кушодани мундариҷаи амиқи далелҳои таърихро дорад;

Вақт ва замон муайянкунандаи хусусиятҳои ин ё он давра мебошад. Дар рафти омӯзиш донишҷӯ бояд тасаввуроти хронологии доиравӣ (силсилаи) дошта бошад. Идеи объективияти вақт дар донишҷӯён дарки амиқи мафҳуми даврандӣ ва давраи таърихро ташаккул медиҳад. [4]

Ҷиҳати аз худ кардани мафҳумҳо, категорияҳо, мақсади назарияҳо ва методологияи таърих муносибати дарки назарияи таърих ва дарки вақт хеле муҳим мебошад. Дар шароити муосир яке аз проблемаҳои мубраму актуалӣ муайян кардани омилҳои мусбат ва манфии ба низоми ҷомеаи муосир, устувории сохтори ҷомеа, шароити зиндагӣ ва рушди ҳар фард таъсиркунанда мебошад. Ташаккули ваҳдати миллӣ, ягонагӣ ва низоми ҷомеа танҳо ба роҳи тарбияи мутахассиси асил ва рушди шахсияти ӯ амалӣ карда мешавад.

Инсон, ки таърихӣ ҳалқи худро наметонад, мавқеи сазовори худро дар ҷомеа муайян карда наметавонад ва ба воқеоти иҷтимоӣ ва сиёсии ҳаёти ҷомеа дуруст сарфаҳм намеравад. Аз таҷрибаи гузаштагон сабақ омӯхтан муҳим аст, зеро танҳо ба ин усул мавқеи худро дар ҷомеа муайян карда, шахрванди ҳақиқии мамлакат шудан мумкин аст.

Ин хусусият чунин нуктаҳо дар бар мегирад:

- бо иштирок фаъолона дар ҳамаи чорабиниҳо ва корҳои маърифатӣ ва миллӣ барои баланд бардоштани сатҳи шуурнокии ва маърифатнокии донишҷӯён;

- дар таълимигоҳе, ки дар он таҳсил дорад, доим барои боз ҳам раванк додани равандҳои таълиму тарбия ҳамкориро бо устодон дошта бошад дар конференсияҳо ҳамоишҳо иштирок намоянд ва ба қадри нигоҳи касбӣ ва илмӣ тасаввурот пайдо намоянд;

- бояд барои ҳалли мушкилот ва ташаккули малакаю маҳорат дар давраи донишҷӯӣ дар раванди таҷрибаомӯзии омӯзгорӣ фаъолона иштирок намояд;

Ҷойи шубҳа нест, ки бурду боҳти масоили марбут ба таълиму тарбияи донишҷӯён ба муттаҳассиси варзида вобастагии қавӣ дорад.

Қаблан бояд шахсан худ донишҷӯ оянда мутахассиси ҷавон дар раванди таълимиро омодагии касбиро дошта бошад ва дар раванди фаъолият аз пайи бозомӯзии доими худ бошад. Тамоми қонуниятҳои фанни методикаи таълими таърихро дар раванди таҳсил баҳри ташаккул додани малака ва маҳорати худ аз бар намояд. Донишҷӯ мутахассиси оянда дар асоси қонуниятҳои дар поён зикршуда бояд малакаи касбии худро ташаккул диҳад:

1. Мусалаҳ будан бо методи самараноки таълим аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ.

2. Ташаккули мустақилият ва шахсияти созанда

3. Баланд бардоштани маърифати касбии донишҷӯён.

4. Коркарди технологияҳои навтарини натиҷадиханда дар муассисаҳои таълимӣ.

5. Рушти ҳамаҷонибаи шахсият ва ташаккули фаъолияти бомақсад дар раванди тарбия.

6. Ташаккул додани маҳорат, малака ва эҷодкорӣ.

Дар ҳамаи машғулиятҳои назариявӣ – амалии фанни методикаи таълими таърих раванди таҷрибаомӯзӣ устодон кӯшиш менамоянд, ки пайроҳаи ташаккули касбии донишҷӯро роҳнамоӣ карда тавонанд. Зеро ҷомеаи имрӯза тақозо мекунад, ки мутахассисони соҳиби номаи камол дошта эҷодкор, масъулиятшинос бошад. Аз ин рӯ азхуд кунонидани вазъиятҳои педагогӣ, ташаккул додани маҳорати омӯзгорӣ ва дар як вақт эҳтиром ба шаъну шарафи касбиро донишҷӯ вазифаи ҳар як мутахассиси оянда аст.

Мутахассиси имрӯза барои тарбияи инсон кӯшиш намояд, ки ватандӯстдору барои ватани худ ҷоннисор бошад ва ҳамқадами замон дар тарбияи инсонии комил созгор бошад. Ва дар шароити имрӯза низоми методҳои самаранокии таълимиро ба роҳ монда дар баланд бардоштани ташаккули интелектуалии шахсият бо методҳои фаъоли замонӣ муосир аз ҷумла, ҳуҷуми фикрӣ, муҳоҷиса, мушоҳида, лоиҳасозӣ, омӯзиш ва тадқиқот, проблемагузори раванди азхудкунонидани маводҳои таълимиро дар асоси адабиётҳои

навини методӣ ба донишҷӯён пешниҳод намуда, баҳри баланд бардоштани сифати таҳсилот, принципҳои омӯзиш, илмият дар омӯзиш, мунтазамӣ ва пайдарпаии омӯзиш, дастрасии маводи таълимро ҷоннок намуда, дар ташаккули шахсияти ҷаҳолу фидокору масъулиятшинос созгор бошад.

Пайнавишт:

1. Бабанский Ю.К. Совершенствовать методы педагогических исследований/ Ю.К. Бабанский // Советская педагогика. – 1986 - №3 – С.40 - 46.
2. Вяземский Е.Е. Методика преподавания истории в школе. – М., 1999.
3. Короткова М.В. Методика обучения истории в схемах, таблицах. описаниях: практическое пособие для учителей. – М., 1999.
4. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдат пешвои миллат Эмомали Раҳмон ба маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22.12.2016.
5. Степанищев А.Т. Методический справочник учителя истории. – М., 2000.

Хошимова Шафоат Файзуллоевна,

дотсент кафедры методики преподавания истории и права ХГУ имени академика Б.Гафурова

НАРОДНЫЕ ПРОМЫСЛЫ И ИХ ВОЗРОЖДЕНИЕ

Народные ремесла в нашей стране олицетворяют трудолюбивый и умелый, талантливый таджикский народ и являются связующим звеном между сегодняшним поколением и прошлым. Сегодня, признавая эту важность, в различных городах и районах страны по инициативе Основателя мира и национального единства - Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона открыты и функционируют различные центры по изучению народных ремесел. В них все желающие жители страны изучают секреты традиционных промыслов и участвуют в разных мероприятиях, связанных с народными ремёслами.

В период независимости Президент страны Эмомали Рахмон уделяет особое внимание национальной культуре, инициирует различные шаги для сохранения и возрождения сугубо таджикских традиций, ремесла и народных промыслов, которые, по разным причинам, оказались на грани исчезновения.

Лидер нации Эмомали Рахмон создал все условия для возрождения народных промыслов, а 2018 год был объявлен в Таджикистане «Годом туризма и народных промыслов», что создало благоприятные условия для возрождения народных промыслов. Этим самым, уважаемый Эмомали Рахмон, заложил прочные основы дальнейшего развития народных промыслов.

Таджикский народ издавна известен как творческая и созидательная нация. История свидетельствует, что таджики испокон веков своими шедеврами были примером для других народов, народов, и именно унаследовав свои шедевры, унаследовав богатую культуру поколения передавали её последующим, оберегая связь времён и поколений. В Бухаре сохранились до наших дней мавзолеев Саманидов и есть минарет, высотой 30-35 метров. По одной легенде, Чингисхан, завоевавший Бухару, подошёл к этому минарету и поднял голову, чтобы взглянуть на высоту сооружения. При этом его шлем упал с головы. Чингисхан нагнулся, поднял шляпу с земли, вздохнул и приказал не разрушать минарет. Когда его из его свиты спросили причину такого решения, Чингисхан ответил, что минарет заставил меня поклониться ему. Другими словами, философия этого состоит в том, что даже Чингисхан, уничтоживший все на

своём пути, склонил голову перед мастерством зодчих и искусством таджикского народа.

Действительно, таджикский народ имеет множество традиционных ремесел, которые, благодаря народным мастерам развивались, совершенствовались в ходе истории и сохранились до наших дней. Во все времена и периоды на историческую сцену восходят личности, которые играют решающую роль для возрождения и развития и передачи национальных ценностей будущим поколениям. Без сомнения, Президент страны, уважаемый Эмомали Рахмон из их числа, человек, возродивший почти забытые национальные ремесла и создавший благоприятные условия для деятельности на родных мастеров.

Народные ремёсла - важная составляющая традиционных искусств таджикского народа, которая позволяет иностранцам заглянуть в духовный мир таджиков, узнать об их мечтах и стремлениях, их мировоззрении, их представлениях о красоте и добре. Произведения искусства, созданные «золотыми» руками мастериц и мастеров нашего края, известны во всем мире, представляют миру нашу страну и являются гордостью таджикского народа.

Во все времена вклад и роль ткачей и вышивальщиц в становлении и развитии культуры и искусства таджиков, как и других народов Ближнего Востока, были огромны. В формировании и развитии этого традиционного искусства важную роль сыграли особенности окружающей среды, мировоззрения, быта и образа жизни. Вязание и вышивка определяли социальный статус и гендерные особенности своих обладательниц, а иногда служили для женщин «символом славы».

Вязанием и вышивкой обычно занимаются женщины, хотя иногда задействованы и мужчины, как например, на Памире. Фактически во всех культурах именно женщина является пропагандистом традиционного этнического искусства, хранительницей этнокультурных ценностей, продолжательницей национальных профессий и ремесел.

Правительство Республики Таджикистан уделяет особое внимание системному развитию культуры, особенно вопросам повышения культуры общества, уважения к национально-культурным ценностям, возрождения народных традиций и ремесел. Сюзаны, настенные покрытия, головные и носовые платки, рукавицы, полотенца, одеяла, накидки на колыбель и чайники, расшитые подушки, ковры ручной работы, вышивка - все это изделия народных промыслов, сделанные и вышитые с большой любовью, увлечением и удовольствием.

Шитье - одно из древнейших ремесел, которым девочки учатся с ранних лет. Одежда, обладая своими особенностями, играет важную роль в развитии нравственности, духовности и национального самосознания. Каждая девушка должна научиться выбирать одежду и, соответственно, носить её. Одежда придает телу человека чувство красоты, свободы и скромности и пробуждает в нем оптимизм, веселье и красноречие. Комфортность и соответствие одежды фигуре (телу) человека зависит от того, как она сшита. При шитье одежды девушкам нужно быть креативными, обладать высоким чувством красоты, умениями и энтузиазмом: они должны знать технологию шитья женской одежды, рисунок, выкройки, свойства тканей и даже иметь знания о швейной машинке. Одежда - это отражение культуры, образования и уровня зрелости человека. Один из хадисов Пророка (мир ему и благословение) гласит: «Пусть ваши движения будут хорошими, пусть ваша одежда будет свободной, чтобы вы могли быть примером для подражания». Одежда должна быть удобной и красивой в соответствии с необходимостью и требованиями, в соответствии с условиями, традициями и обычаями.

Мы должны стараться иметь в одежде таджикский национальный дизайн, потому что он отражает наше самопознание, культуру и национальную идентичность. Например, желательно разместить национальный узор на каком-либо элементе одежды.

У таджикского народа есть своя культура одежды и он является предметом нашей гордости. Наши национальные костюмы, такие как атлас и чакан, очень красивы

и элегантно. Допустимо украшать элементами декора из других культур, если это не во вред изделию. Другими словами, можно использовать все лучшее.

Таджикская национальная одежда никогда не была слишком узкой, короткой или слишком длинной. Раньше наши женщины носили одежду, скрывавшую все части человеческого тела. Они также воздерживались от ношения одежды из тонкой, прозрачной ткани, обнажающей тело, так как это противоречило нашей культуре.

В ношении одежды необходимо опираться на национальные обычаи и традиции и возрождать новую одежду на основе истории нашей культуры и цивилизации. Европейский дизайн одежды является передовым и используется практически во всех странах мира. Мы, таджикские женщины и девушки, должны идти в ногу с миром, но вместе с прогрессом мы должны сохранять дизайн национальной одежды. Таджикским женщинам стоит уделять атласу больше внимания, ведь он всегда приносит радость и счастье своим разнообразием, вдохновляет как саму женщину, так и окружающих, удаляет с груди печаль и поднимает настроение.

Основоположник мира и национального единства, Лидер нации, Президент страны, уважаемый Эмомали Рахмон во время своих зарубежных и внутренних поездок уделяя внимание обычаям, традициям, языку, культуре одежды, подчеркивает, что национальная одежда является одной из главных национальных святынь. Он отмечает необходимость беречь и защитить все элементы одежды настолько тщательно, чтобы другие страны мира признали наш народ хранителем исконных традиций, языка, культуры и таджикской национальной одежды. Эта обеспокоенность главы государства не безосновательна, потому что некоторые из сегодняшних молодых людей став яркими поклонниками западного и турецкого стилей, перестали уважать национальную одежду. Специалисты и умудрённые жизненным опытом люди убеждают, что адрас - совершенно безвредная ткань. В нем не используются химические вещества или синтетические материалы. Хорошо пропускает воздух к телу, все нитки для адраса сделаны из хлопкового волокна. Из адраса, помимо рубашек, также шьют токи (тюбетейки), обувь, платья, халаты, камзолы, юбки, наволочки и свадебные платья.

Искусство вышивки - национальная традиция нашего народа, таджиков, и это искусство возрождается из года в год и приобретает всё большую популярность.¹

Курок - это богато вышитое изделие из различных прямоугольных, треугольных и прямоугольных кусков разноцветной ткани. Искусство вышивки популярно в Таджикистане и у других народов Средней Азии - узбеков, каракалпаков, казахов, киргизов. В зависимости от того, как сшиваются различные куски ткани, ткань сначала принимает форму рисунка, а затем форму цельного, завершённого изделия. Существует поверье, что *курок* защищает людей от всевозможных бедствий и напастей. Из него шили детскую одежду, женские и подростковые платья и камзолы, а также дарили невестам в качестве свадебных аксессуаров, скатертей, одеяла для пола шатра, двух спальных одеял и двух подушек. Одна из известных мастериц курока Шахрибону, проживающая в одном из селений Бободжон Гафуровского района отметила, что именно неповторимое искусство вышивки курока она унаследовала от своей бабушки. И это занятие помогает ей зарабатывать на жизнь. Сейчас этот художник обучает этому уникальному ремеслу нескольких учеников.²

З.А.Широкова в статье «Вышивка таджиков Верхнего Зеравшана» пишет, что искусство вышивки в верхнем Зарафшане распространено не везде одинаково. В селах Шинг, Мохиён, Кштут распространена вышивка, а иногда и крупное рукоделие курокусюзани.³ В Бободжон Гафуровском районе несколько домохозяек во главе с

¹ Истифодабарии санъати кашидадӯзӣ дар ҷомеаи муосир //Нури маърифат. - 2015. - 20 июня.

² Беседа с мастерицей Шахрибону, жительницей Бободжонгафуровского района Согдийской области. - 29.10.2020

³ Широкова З.А. Декоративные вышивки таджиков верховьев Зеравшана// История и этнография народов Средней Азии(сборник статей). – Душанбе: Дониш, 1981.- С.129.

Тожибоевой Оминахон изготавливают большие по размеру сюзани. Одна из самых талантливых мастериц - апаи Хайриниссо, говорит, что занимается этим искусством уже 30 лет и посвятила этому ремеслу большую часть своей жизни.¹ Таких примеров много. Сегодня хозяйки стремятся развивать бабушкины ремесла

В настоящее время *курок* или *курама* является одним из традиционных видов народного искусства, в некоторых случаях заменяет вышивку или выполняется с использованием элементов вышивки. В наши дни изготовление *курока* стало одним из самых популярных традиционных видов прикладного искусства, имеющего прежде всего декоративное значение. *Курок* был популярен в отдаленных районах Таджикистана с XVII века. Считалось, что *курок*, сотканный из разноцветных кусков ткани, защищает молодоженов и украшает жизнь молодой семейной пары.²

Возрождение народных промыслов, в основном связанных с женской занятостью, в настоящее время находится в процессе полного становления в Республике Таджикистан. Следует отметить, что усилия правительства и страны в этом направлении ощущаются более отчетливо. Встреча Основателя мира и национального единства - Лидера нации, Президента республики, уважаемого Эмомали Рахмона с представителями женщин страны накануне Международного женского дня - 8 марта дала новый импульс развитию основным направлениям женских народных промыслов. Накануне встречи в зале Кохи Вахдат была организована выставка народных промыслов. Здесь ремесленники со всей страны представляли свои изделия. Среди экспонатов выставки-конкурса были расшитые тюбетейки, чустские тюбетейки, златошвейные вышивки, обувь и подарочные игрушки (сувениры), одеяла и чехлы для чайников, атласные шарфы, вышитые рубашки и жакеты, тканые подушки и расшитые сумочки, художественная керамика, ножи и другая продукция ремесленников. Самым ценным экспонатом был сюзани ручной работы, сшитый известной мастерицей, народным художником Таджикистана Зульфией Бахриддиновой. Рядом с этим великолепным сюзани было представлено еще одно произведение - сюзани 15-летней Машхури Хомидовой, ученицы упомянутого художника. Здесь были представлены шарфы, платья, красивые рубашки и блузки, знаменитые гребни и керамические изделия, покрывала, вышитые полотенца и шапки, ковры ручной работы, расшитые наволочки и подушки, скатерти и другие образцы народных промыслов Таджикистана. Основная цель таких выставок - возрождение древних ремесел таджикского народа, поиски талантливых женщин, повышение квалификации народных умельцев. В годы независимости, в целях повышения национальной гордости, уважения к высокой культуре, красоте, популяризации национальных костюмов, создания рабочих мест, привлечения домохозяек и девочек к профессиональному обучению и родовым ремеслам для следующего поколения предпринимается ряд конструктивных мер по поиску новых талантов. Организация и проведение конкурсов «Таджикский атлас и адрас-2016», «Таджикский атлас и адрас-2017», «Таджикский атлас и адрас-2018», «Таджикский атлас и адрас-2019», «таджикский атлас и адрас-2020» имеют важное значение для возрождения народного промысла. Важно продвигать национальные ремесла и женское домашнее шитьё одежды из натуральных тканей с использованием традиционного стиля пошива, расширять использование натуральных тканей в национальном стиле шитья, оказать поддержку производству атласа и адраса, другим видам ремесел.

6 сентября 2016 года по инициативе Комитета по делам женщин и семьи при Правительстве Республики Таджикистан на площади Государственного герба столицы прошел фестиваль-конкурс «Сад Ранги Чакан» (Сто цветов Чакана), способствующий

¹ Интервью с мастерицей апаи Хайриниссо, жительницей Бободжонгафуровского района. 29.20.2020

² Широкова З.А. Декоративные вышивки таджиков верховьев Зеравшана// История и этнография народов Средней Азии (сборник статей). – Душанбе: Дониш, 1981.- С.129.

воспитанию национального сознания, дань уважения культурного наследия предков, возрождения народных ремёсел, популяризации высокой культуры одежды среди женщин республики.

Товары ручной работы пользуются большим спросом как внутри страны, так и за рубежом. Потому что изделия ручной работы экологически чистые и качественные с точки зрения красоты и долговечности.

Конечно, в деле возрождения народных ремёсел есть недостатки и упущения, ещё предстоит сделать многое. Однако, полученные результаты вселяют надежду на будущее. Благодаря неустанному труду учёных-этнографов, изучающих традиционное производство, народные ремёсла таджикского народа получают новую жизнь.

Литература:

1. Истифодабарии санъати кашидадӯзӣ дар аеомеаи муосир //Нури маърифат. - 2015. - 20 июня.
2. Широкова З.А. Декоративные вышивки таджиков верховьев Зеравшана// История и этнография народов Средней Азии(сборник статей). – Душанбе: Дониш, 1981.- С.129.
3. Широкова З.А. Декоративные вышивки таджиков верховьев Зеравшана// История и этнография народов Средней Азии (сборник статей). – Душанбе: Дониш, 1981.- С.129.
4. Интервью с мастерицей апаи Хайриниссо, жительницей Бободжонгафуровского района. 29.10.2020
5. Комёбии бонувони хунарманди Сугд// Нилуфар.- 2006, 17 марта
6. Беседа с мастерецей Шахриябону, жительницей Бободжонгафуровского района Согдийской области. - 29.10.2020

Худойбердиев М.,

омӯзгори кафедраи математика ва информатика,

Кӯчмуродов А.,

мудири кафедраи математика ва информатикаи Донишкадаи омӯзгоии Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент

ТАБДИЛДИҲИИ ФУРЬЕ ВА ТАТБИҚИ ОН

Чакида. Дар мақола ба воситаи табдилдиҳии Фурье зичии спектриалии сигнал, спектри амплитудӣ ва спектри фазавии сигнал таҳқиқ карда шудаанд.

Вожаҳои калидӣ: табдилдиҳии Фурье, зичии спектриалиӣ, спектри амплитудӣ.

Формулаи интегралӣи Фурьеро дар намуди зерин навиштан мумкин аст:

$$f(t) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} d\omega \int_{-\infty}^{\infty} f(\tau) e^{j\omega(t-\tau)} d\tau. \quad (1)$$

Функсияи зеринро дохил мекунем:

$$F(\omega) = \int_{-\infty}^{\infty} f(\tau) e^{-j\omega\tau} d\tau \quad (2)$$

Он гоҳ мувофиқи (1) ҳосил мекунем:

$$f(t) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} f(\omega) e^{j\omega t} d\omega. \quad (3)$$

Гузариш аз $F(\tau)$ ба $F(\omega)$ бо ёрии формулаи (2) табдилдиҳии ростии Фурье номида мешавад. Барқароркунии функсияи $f(t)$ - ро аз рӯи $F(\omega)$ бо ёрии формулаи (3) табдилдиҳии баръаксӣ Фурье меноманд. Функсияи $F(\omega)$ функсияи спектриалӣ ё инки зичии спектриалии сигнали $f(t)$, функсияи $|F(\omega)|$ спектри амплитудӣ ва функсияи $\Psi(\omega) = -\arg F(\omega)$ спектри фазавии функсияи $f(t)$ номида мешавад.

Функсияҳои $|F(\omega)|$ ва $F(\omega)$ - функсияҳои чуфт ва функсияи $\Psi(\omega)$ - функсияи тоқ мебошанд.

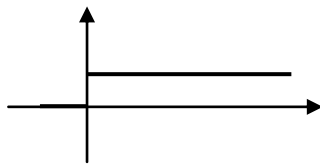
$$F(\omega) = |F(\omega)| \cdot \exp(-j\Psi(\omega)).$$

Формулаҳои (2) ва (3) нишон медиҳанд, ки агар зичии спектриалии сигнал маълум бошад, он гоҳ сигнали $f(t)$ - ро барқарор кардан мумкин аст, ва баръакс, аз рӯи сигнали маълуми $f(t)$ характеристикаҳои спектриалии онро муайян кардан мумкин мебошад.

Мисолҳои ёфтани зичии спектралӣ ва характеристикаҳои спектралии сигналҳои гайридавриро дида мебароем.

1. Функсияи воҳидии $\chi(t)$ дода шудааст:

$$\chi(t) = \begin{cases} 0, & t < 0, \\ 1, & t \geq 0. \end{cases}$$

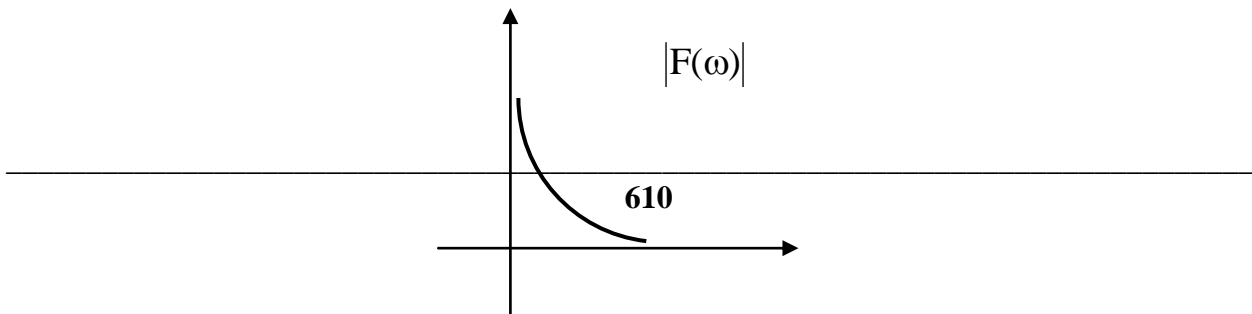
Расми 1.

Ҳангоми зичии спектралии функсияи воҳидии $\chi(t)$ -ро бевосита ҳисоб намудан душворӣ пайдо мешавад, зеро ин функсия мутлақ интегронидашаванда ба ҳисоб намеравад. Дар ин ҳолат функсияи дода шударо ба функсияи $e^{-\alpha t}$, $\alpha > 0$ зарб мекунамд.

Зичии спектралии функсияи $\chi(t)e^{-\alpha t}$ ҳисоб намуда, зичии спектралии функсияи $\chi(t)$ - ро бо гузариши лимити ҳангоми $\alpha \rightarrow 0$ меёбанд.

$$\begin{aligned} F(\omega) &= \lim_{\alpha \rightarrow 0} \int_{-\infty}^{\infty} \chi(\tau) e^{-\alpha \tau} \cdot e^{-j\omega \tau} d\tau = \lim_{\alpha \rightarrow 0} \int_0^{\infty} e^{-(\alpha+j\omega)\tau} d\tau = \\ &= \lim_{\alpha \rightarrow 0} \frac{-1}{\alpha + j\omega} e^{-(\alpha+j\omega)\tau} \Big|_0^{\infty} = \lim_{\alpha \rightarrow 0} \frac{1}{\alpha + j\omega} = \frac{1}{j\omega}. \end{aligned}$$

Ҳамин тавр, характеристикаи амплитудии функсияи воҳидии $|F(\omega)| = \frac{1}{\omega}$ дар намуди зерин тасвир карда мешавад:

$$|F(\omega)| = \frac{1}{\omega}$$

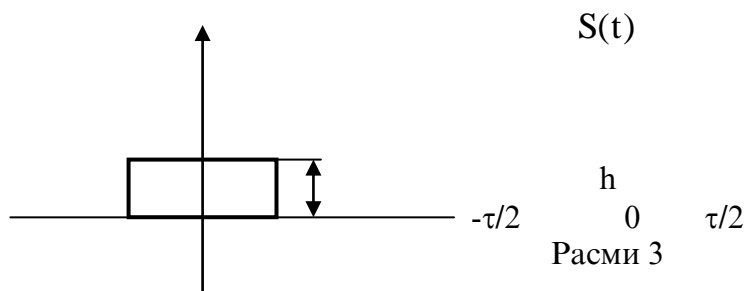
ω
0

Расми 2.

2. Импулси росткунча.

$$\text{Сигнале, ки бо формулаи } S(t) = \begin{cases} h, & |t| \leq \frac{\tau}{2}, \\ 0, & |t| > \frac{\tau}{2}, \end{cases}$$

муайян карда мешавад, дар техника, назарияи сигналҳо ва занҷирҳо васеъ истифода бурда мешавад. Импулси росткунҷаи баландияш h ва давомнокияш τ дар расми 3 тасвир карда шудааст.

Расми 3

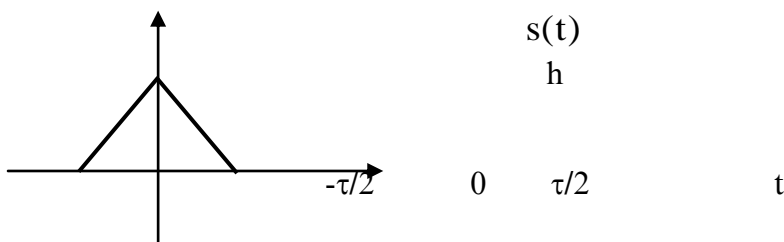
Формулаи (2) – ро истифода намуда, зичии спектралӣ ин импулсро меёбем:

$$F\omega = h \int_{-\tau/2}^{\tau/2} e^{-j\omega t} dt = -\frac{h}{j\omega} \left(e^{-\frac{j\omega\tau}{2}} - e^{\frac{j\omega\tau}{2}} \right) = \frac{2h}{\omega} \sin \frac{\omega\tau}{2} = h\tau \left[\frac{\sin \frac{\omega\tau}{2}}{\frac{\omega\tau}{2}} \right].$$

3. Импулси секунҷа. Импулси секунҷа чунин муайян карда мешавад:

$$S(t) = \begin{cases} h \left(1 + \frac{t}{\tau/2} \right), & -\frac{\tau}{2} \leq t \leq 0, \\ h \left(1 - \frac{t}{\tau/2} \right), & 0 \leq t \leq \frac{\tau}{2}, \\ 0, & t > \frac{\tau}{2}, t < -\frac{\tau}{2}. \end{cases}$$

Графики функция дар расми 4 тасвир карда шудааст.

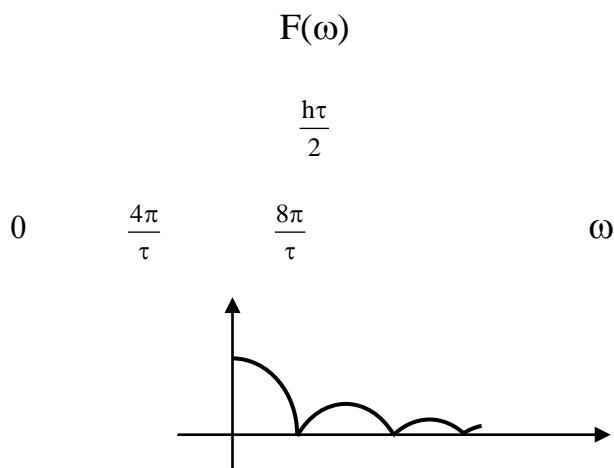

Расми 4

Ҳал. Зичии спектралии $F(\omega)$ – ҳисоб мекунем:

$$\begin{aligned}
 F(\omega) &= \int_{-\tau/2}^0 h \left(1 + \frac{t}{\tau/2}\right) e^{-j\omega t} dt + \int_0^{\tau/2} h \left(1 - \frac{t}{\tau/2}\right) e^{-j\omega t} dt = \\
 &= h \cdot \frac{e^{-j\omega t}}{-j\omega} \Big|_{-\tau/2}^0 + \frac{2h}{\tau} \cdot \frac{e^{-j\omega t}}{(-j\omega)^2} (-j\omega t - 1) \Big|_{-\tau/2}^0 + h \cdot \frac{e^{-j\omega t}}{-j\omega} \Big|_0^{\tau/2} - \\
 &\quad - \frac{2h}{\tau} \cdot \frac{e^{-j\omega t}}{(-j\omega)^2} (-j\omega t - 1) \Big|_0^{\tau/2} = \dots = \frac{h\tau}{2} \left(\frac{\sin \frac{\omega\tau}{4}}{\omega\tau/4} \right)^2.
 \end{aligned}$$

Графики зичии спектралии $F(\omega)$ дар расми 6 тасвир карда шудааст.

Расми 5

Феҳристи адабиёт:

1. Будак Б.М., Фомин С.В. Кратные интегралы и ряды. – М.: Наука, 1965.
2. Гоноровский И.С. Радиотехнические цепи и сигналы. – М.: Радио и связь, 1986.
3. Ефимов А.В. Математический анализ (специальные разделы) – Ч. 1. Общие функциональные ряды и их приложение. – М.: Высшая школа, 1980.

4. Колобов А.М. Избранные главы высшей математики. – Ч. 1. Ряд Фурье. Интеграл Фурье. Операционные исчисления. – Минск: Высшая школа, 1985.

Худойкулов Тўлқин Дўстбобоевич,
тарих фанлари номзоди, доцент Тошкент давлат педагогика университети
Шахрисабз филиали Илмий – тадқиқот, инновациялар ва илмий-педагогик кадрлар
тайёрлаш сектори бошлиғи

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ АҲОЛИСИНИНГ ҲУДУДИЙ ЖОЙЛАШУВИ ВА ЭТНИК ҲОЛАТИ

Қўқон хонлиги – Ўрта Осиё тарихи, унинг ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаёти ва халқаро муносабатларида катта из қолдирган давлат бўлиб, унинг ҳар бир ҳукмдори юритган ички ва ташқи сиёсат ҳамда унинг оқибатларини ўрганиш алоҳида илмий изланишлар олиб боришни тақозо қилади.

XVIII аср охирларида хонликнинг ҳудуди фақат Фарғона водийсидан иборат эди. Водий қулай иқлим ва табиий географик минтақада жойлашган бўлиб, унинг ҳудуди 22,2 минг км²ни, тоғли ҳудудлар билан бирга 80 минг км²ни, шарқдан ғарбга томон узунлиги 300 км., шимолдан жанубга қадар баъзан 170 км. ни ташкил қилган¹.

Шуни таъкидлаш лозимки, мамлакатда ҳеч қачон аҳоли рўйхати ўтказилмаган ва ҳатто хоннинг маъсул амалдори ҳам аҳолининг умумий сонини аниқ билмаган.

XVIII асрнинг ўрталаридан бошлаб, XIX асрнинг иккинчи ярмигача бўлган давр ичида Қўқон хонлиги аҳолисининг сони ўсиб борган ва XIX асрнинг иккинчи ярмига келганда мамлакат аҳолиси уч миллион кишига етган. Аммо, Россия империяси томонидан кўплаб ҳудудларнинг босиб олиниши ва уларнинг босқинчилар маъмурияти таркибига кириши натижасида хонлик тасарруфидаги Фарғона водийсида икки миллионга яқин аҳоли қолгани тахмин қилинади².

Марказий Осиё халқлари кўп асрлар давомида бир-бирлари билан доимий этник, иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб, маълум даражада аралашиб ҳам кетганлар.

Аҳоли таркибида ўтроқ аҳоли кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳолига нисбатан кўпчиликни ташкил этган. XIX асрнинг бошларида аҳолининг 40 фоиздан ортиғи кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлса, шу асрнинг охирига келиб улар 15 фоизни ташкил қилган³.

Хўжалик машғулотларига кўра ўтроқ аҳолининг асосий қисми деҳқончилик, ҳунармандчилик ва қосибчилик ҳамда савдо-сотик билан банд бўлса, кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли чорвачилик билан шуғулланган⁴.

Хонлик аҳолисининг кўпчилиги ўзбеклар бўлиб, мамлакат шаҳар ва қишлоқларида тожиклар ҳам яшаган. Ўзбеклар ва тожиклар асосан ўтроқ тарзда кун кечириб, улардан ўзбеклар Андижон, Асака, Олтиариқ, Оқмасжид, Абдусамад, Авлиёота, Ботирқўрғон, Байтак, Бешариқ, Бувай, Букан, Жойкашт, Дўрманча,

¹Масальский В.И. Туркестанский край // Россия: Полное географическое описание нашего отечества.– Санкт-Петербург, 1913. – С. 31.

²Петровский Н. Очерки Кокандского ханства. – С. 6-19.

³Петровский Н. Очерки Кокандского ханства. – С. 6-19.

⁴Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши. XIX – XX асрнинг бошлари. – Б. 75.

Ёрмозор, Иқон, Қароқчиқум, Қораянтоқ, Кушкон, Қўқон ва унинг атрофида, Қарнақ, Ғурумсарой, Катта Қайнар, Қува, Кумиш, Манкент, Маҳрам, Меркеда, Мингтут, Наманган, Нав, Найманча, Ўш, Паркент, Понғаз, Полвонтош, Пишпек, Сўзак, Сўлак, Сайрам, Султонработ, Тўда, Тошкент, Тўқмоқ, Туркистон, Тўнғиз лав, Урганж, Ўзган, Учқўрғон, Ултарма, Хамир қўрғон, Чимкент, Чил маҳрам, Чортоқ, Шўр қўрғон, Шаҳбекбий, Яйпан, Янгиқўрғон, Ёрмозорда яшаганлар. Тожиклар эса Фарғона водийсининг шаҳарлари ва тоғли туманларидан ташқари яна Иқонда, Тошкент ва унинг атрофида, Паркент, Пскент, ҳамда Чинозда яшаганлар¹.

Қўқон хонлигида хон сулоласи ўзбекларнинг минг² уруғидан бўлиб, сарой аёнлари ва амалдорлар ўзбеклардан иборат бўлган бўлса – да, давлатда иш юритиш асосан форс тилида олиб борилган, лекин ўзбек тилида ҳам ёрлиқ ва иноятномалар ёзилган³.

Рус тадқиқотчиси Н. Петровский ўзининг «Очерки Кокандского ханства» («Қўқон хонлиги очеркларида») хонлик аҳолиси ҳақида қуйидагиларни ёзади: «... Ўрта Осиёда иккита асосий халқ – ўзбеклар ва тожикларнинг умумий табиати ҳар хил манбаларда таъкидланиб, хусусан, Гребинкиннинг мақоласидан бизга жуда яхши маълум. Қўқон хонлигида яшовчи бу халқларнинг шахсий хусусиятлари ҳозирча умуман номаълум. Ўзимдан қўшиб қўйишим мумкинки, географик жойлашуви жиҳатидан узоқ мусулмон шарқида ҳозирги Қошғарни эгаллаб турган оташпараст хитойликлар, тоғлик қабилалар, ёмон мусулмонлар ва деярли мусулмон ҳисобланмаган қирғизлар орасида Қўқон хонлиги имкониятга эга бўлмаган ёки Бухоро мисолидаги мусулмон жамияти ва давлати каби шаклланишга улгурмаган эди. Шунинг учун таъкидлаганимдек, Қўқон халқида бухороликларга хос бўлган ёлғон, яширинчилик, иккиюзламачилик, хушомад, риёкорлик – хўжақўрсин диндорлик ва шу каби қусурлар жуда ҳам кам...

Дин масаласида қўқонликлар бухороликлар каби худога берилиб кетмаган бўлса-да, уларда очиқ кўнгиллилик, диний бағрикенглик бор. Ижтимоий муносабатларда эса улар бухороликларга нисбатан ҳақгўй, очиқ, шахсий ҳаётда анча юмшоқ, оилам ва уйим-жойим дейдиган ва умуман айтганда очиқ кўнгил ва самимий одамлар. Хуллас уларда сартларнинг «пиёздек» сўзи ифодаланадиган хусусият камроқ. Сартни қанча билсанг ҳам унинг ичи пўсти очилган пиёз каби очиқ эмас, бир қават тагида яна бир пўсти бор.

Қўқон хонлиги аҳолисининг шу каби хусусиятлари бу хонликда қуллар бўлмаганлиги ёки Бухоро бозорларидек уялмасдан одам сотиш каби ҳолатлар бўлмаганлигини кўрсатади. Одам сотиш ҳолатлари яқингача Бухорода мавжуд эди, балки ҳозир ҳам бордир. Буни ўз кўзим билан кўрганман. Қўқонликлар ҳақида айтилган барча сўзларни бошқа ўрта осийликларга нисбатан тушиниб, уларга Европача эмас, балки мусулмонча баҳо бериш керак»⁴.

Хонликда яна қирғизлар, қипчоқлар ҳам истиқомат қилган. Улар Сирдарёнинг бошланиш жойларидан Балхаш кўлигача бўлган тоғли районлардан то Қашқар чегарасигача бўлган ерда, Еттисув, Талас водийси, Олой тоғлари, Бадахшон, Фарғона водийси ҳудудларида кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳаёт кечирган.

¹ История Узбекистана. Т III. (XVI-первая половина XIX века). – Ташкент: Фан, 1993. – С. 214-215.

² Гребенкинъ А. Мингъ. // ТС. Т.95. – С. 331-336.

³ Иванов П.П. Архив хивинских ханов.// Записки ИВ АН СССР. Т.7. 1939. – С. 9; Троицкая Л.А.

Каталог архива Кокандских ханов. – С. 3.

⁴ Петровский Н. Очерки Кокандского ханства. // Вестник Европы. // ТС. – № 76. – С. 729-730.

Бундан ташқари, Фарғона водийсида қорақалпоқлар, Тошкент атрофларида 10 минг уйдан иборат бўлган қозоқлар, хонликнинг шарқий қисмида, Қўқон хонлигини Бухоро ва Россиядан ажратиб турадиган чўлларда эса кўчманчи қозоқлар яшаган.

Манбаларда таъкидланишича, XIX асрнинг бошларида қирғизлар, қалмоқлар, уйғурлар, қорақалпоқ ва қозоқ-қипчоқлар Хитой ҳукумати тазйиқи остида Шарқий Туркистондан Фарғона водийсига кўчиб келишга мажбур бўлган¹.

Шунингдек, хонликнинг айрим шаҳарларида лўлилар ҳиндлар, афғонлар ва бошқа Осиё халқлари истиқомат қилган². Айниқса Россия босқини ва Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил топгандан сўнг хонлик ҳудудларига яҳудий ва арманлар, бошқа миллатларнинг вакиллари ҳам келиб яшаган³.

XIX асрда Қўқон хонлиги манбаларда беклик, баъзан вилоят ва саркорлик сифатида тилга олинган маъмурий-ҳудудий қисмларга бўлинган ва уларни хон томонидан тайинланадиган мос равишда беклар, ҳокимлар ва саркорлар бошқарган. А. Кун хонликдаги 15 та бекликнинг номини келтиради. Булар: Қўқон ва унинг атрофи, Марғилон, Шаҳрихон, Андижон, Наманган, Сўх, Маҳрам, Булоқбоши, Аравон, Балиқчи, Чортоқ, Навкат, Косон, Чуст ва Бобо дархон. Бошқа манбаларда Асака, Марғилон, Балиқчи, Ўш, Сўх, Косон ва Ўзган саркорлик сифатида ҳам тилга олинган⁴.

Ҳокимлар ва ҳудудий бўлинма бошлиқлари хон оиласи аъзолари, унга яқин гуруҳлар, юқори табақа вакиллари ва етакчи қабилалар сардорлари орасидан тайинланган. Жумладан, Худоёрхон даврида етти беклик хоннинг ўғиллари ва яқин қариндошлари томонидан бошқарилган. Ўз навбатида ҳокимлар вилоят ҳудудларини ўзининг фарзандлари ва қариндошларига бўлиб берганлар⁵.

Баъзи беклик ёки вилоятлар хон томонидан кучли давлат арбоблари ёки маҳаллий кучларнинг бошлиқларига улар билан муроса қилиш мақсадида берилган. Жумладан, кучли гуруҳ вакили ва қабила сардори сифатида Ражаб қўшбеги, Муҳаммад Шариф оталиқнинг Тошкентга, юзлар қабиласи вакилларининг Хўжанд ва Ўратепага ҳоким этиб тайинланганлиги бунинг далилидир⁶.

Хонликнинг маъмурий-ҳудудий бошқарув тизимида бек (ҳоким, волий) ва унинг ўрдаси алоҳида ўрин эгаллаган. Хон томонидан тайинланган ҳоким ва қози барча ваколатларга эга бўлган. Лекин, уларнинг ваколатига ўлим жазосини бериш кирмаган. Бек ўрдасида ҳам хон саройидагидек юзлаб амал ва унвонлар жорий қилинган⁷ бўлиб, улар маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқ ҳамда тўловлар ҳисобидан кун кечирган. Бекликда саркор аҳолидан солиқ ва тўловлар йиғиш, суғориш тизими, ҳашар ишларига масъул амалдор бўлган. Манбаларда саркорлик ҳисобидан катта мулкларга эга бўлган шахсларни кўплаб учратиш мумкин⁸.

¹ Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины (Ист.-этногр. очерк). – Нукус, 1959. С. 20; Бейсенбиев Т. К., Кўрсатилган асар. – С. 9.

² Вельяминов-Зернов. Сведения о Кокандском ханстве. // ВИРГО. Ч. XVIII. – Санкт-Петербург, 1855 г. – С. 109; Обзорения Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // ЗРГО, кн. III, – Санкт-Петербург, 1849 г. – С. 190.

³ Губаева С.С. Населения Ферганской долины в конце XIX начале XX века: этно-культурные процессы. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 130; Яна қаранг: Атаханов Ш. Цыгане Ферганской долины (историко- этнологическое исследование). Автoref. дисс. ... канд. ист. наук. – Тошкент, 2005. – С. 26; Абдуллаев У. Межэтнические процессы в Ферганской долине (XIX – начало XX века). Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Тошкент, 2006. – С. 49.

⁴ Туркестанские ведомости. 1876. – № 13.

⁵ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине. // Туркестанский сборник. Т. 117. – С. 169.

⁶ Бейсенбиев Т.К. Тарихи Шахрухи как исторический источник. – С. 150-152.

⁷ Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. – Б. 6-21.

⁸ Бу ҳақда қаранг: Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – С. 104.

Беклар хоннинг итоаткор вассаллари бўлиб, мамлакатни бошқаришда уни қўллаб-қувватлашлари, зарур бўлганда унга ёрдам беришлари, унинг ҳурмат-иззатини жойига қўйишлари, керакли вақтда ўз қўшинлари билан ҳарбий юришларда иштирок этишлари ва совға-саломлар юбориб туришлари керак бўлган.

Умуман олганда, XIX асрнинг биринчи ярмида, яъни Россия империяси босқинига қадар Қўқон хонлигининг ҳудудлари кенгайган ва аҳолисининг сони ўсган.

Хонлик ҳудудида асосан ўтроқ, қисман кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли яшаган. Аҳолининг кўпчилигини ўзбеклар ташкил қилиб, хонликда яна тожиклар, қирғизлар, қипчоқлар, қорақалпоқлар, қозоқлар, қозоқ-қипчоқлар, қалмоқлар, уйғурлар, форслар, араблар, ҳиндлар, афғонлар, лўлилар, Туркистон генерал губернаторлиги ташкил топганидан сўнг яҳудийлар, арманлар ҳам яшаган.

Худойназаров Меҳроҷиддин Ашӯрович,

устоди калони кафедраи математика – информатикаи Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон, Панҷакент, Суроға: 735500, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Панҷакент, хиёбони Рӯдакӣ 106. Телефон (+992) 927-03-03-16. Почтаи электронӣ: mehroj_20@mail.ru;

САМАРАНОКИИ РОБИТАҲОИ БАЙНИСОҲАВИИ ФАНҲОИ МАТЕМАТИКӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАКМИЛИ ФАЪОЛИЯТИ ФИКРИИ ДОНИШЧӢЁН

Дар раванди таълим ва таҳқиқоти илмӣ дониш, малака ва маҳорат ташаккул меёбад ва дар ин раванд барои рушди ҳамаҷонибаи фаъолияти зеҳнӣ, ташаккули шахсият ва ҷаҳонбинии донишчӯён шароит фароҳам меоварад. Ҳамаи ин тавассути соҳаи асосӣ - фаъолияти зеҳнии донишчӯён ба амал меояд: эҳсос, идрок, хотир, тафаккур, тасаввурот ва дигар равандҳои маърифатӣ. Дар натиҷаи фаъолияти маърифатӣ, ҳамаи маълумотҳо таҳлил карда шуда, тавассути амали ҷамоҳангқунандаи фаъолияти олии асаб хулосабарорӣ карда мешавад. Дар асоси ин фаъолият, системаи омӯзишӣ ба вучуд оварда мешавад, ки мундариҷа ва шакли донишҳои илмиро дар бар мегирад, муносибат ва алоқамандии байни ашё ва падидаҳои ҷаҳони объективиро барқарор мекунад.

Шарти ташаккул додани назарияи таълим дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ дар мактабҳои олии мавҷудияти се принципи ташаккулёбӣ мебошад:

- ҷамъоварии маводи таҷрибавии эмпирикӣ дар асоси баҳогузори амалияи раванди таълим, типикунонӣ, классификатсия ва гурӯҳбандии он;

- барқарор намудани робитаҳо ва унсурҳои таҷрибавӣ, ки раванди таълимро ташкил медиҳанд [6, с.2];

- ташаккули алоқамандии маводҳои назариявӣ, умумӣ, объективӣ, ки раванди таълимро ташкил медиҳанд ва муайян кардани сабабҳо ва рушди онҳо.

Алоқамандии ин принципҳо назарияи омӯзишро бо заминаи пурмазмун, итминони кофӣ илмӣ ва объективӣ таъмин менамояд.

Таълим, раванди таълим, фаъолияти зеҳнӣ ва рушди он мафҳумҳои мебошанд, ки аз ҷиҳати моҳият ва шакл ҷудонашавандаанд. Ин ба мафҳуми васеътарини таҳсилот ва ба ҳама далелҳои ҳосил омӯзиш дахл дорад.

Ба тариқи роҳнамоӣ ва мутташакилона сурат гирифтани раванди омӯзиш хели ҷиҳати муҳимиятро дар худ дорост. Ва мазмуни он дар он ифода меёбад, ки худи

раванди омӯзиш ҳамчун раванди рушди аклӣ таъба маълумоти фундаменталии илмиро дар бораи вазифаҳо ва табиати тафаккур талаб намуда, ба физиологияи фаъолияти олии асаб ва психология таъба мекунад [1, с. 4] .. Яъне, дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ назарияи омӯзиш бояд дар равобити наздиктарин бо психофизиология ва психологияи педагогӣ бошад.

Ин аз омӯзгорон талаб менамояд, ки ба ташаккули фаъолияти фикрии донишҷӯён рӯ оварда, барои ташаккули тафаккури эҷодии донишҷӯён муносибати дурусти психологиро ба роҳ монанд. Дар баробари ин ҳар як омӯзгорро мебояд дар худ қобилияти идора карда тавонистани муҳити аудитория ва фаъолияти маърифатии донишҷӯёнро доро бошад.

Моҳияти педагогии алоқаи назарияи таълим дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ дар мактабҳои олии бо қонунҳои психофизиология ва психология асосан дар он зоҳир мегардад, ки дар ташаккули шахсияти кадрҳои баландихтисос инкишоф додани тафаккури эҷодӣ шартӣ зарурист. [7, с.2] . Ин далелҳо баррасии пешакии баъзе мафҳумҳои ба ҳам алоқаманди таълимоти фаъолияти асаб ва психологияро талаб мекунад. Ба ин мафҳумҳо, пеш аз ҳама, шуур, тафаккур, ақида ва психика дохил мешаванд.

Дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ муаллимони мактабҳои олии на он қадар зиёд ба таҳлили сохти фаъолияти таълимӣ, ба мисли ташаккули он дар байни донишҷӯён тавачҷӯх зоҳир мекунанд. Бояд зикр намуд, ки ба донишҷӯён, махсусан курсҳои поёнӣ сохти фаъолияти таълимӣ омӯзонида шавад, зеро мушкилии аз ҳама зиёдтар ин қобилияти мустақилона интихоб кардани маводи азхудшаванда мебошад. Ташаккули фаъолияти таълимӣ ҳам барои муаллим ва ҳам барои худи донишҷӯён аз раванди тасодуфӣ бояд ба вазифаи хеле муҳим табдил ёбад.

Моҳияти ташаккулёбии фаъолияти таълимии донишҷӯён аз он иборат аст, ки дар он шароит фароҳам оварда шавад, то ки шахс дар раванди пайваस्ताгҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ нақши субъектро иҷро намояд [4, с. 1] ..

Муҳаққиқон тавсифи раванди ташаккули фаъолияти таълимиро, ба мисли ҳама гуна равандҳои педагогӣ, бо мафҳуми «технология» (аз юнонии *techne* - санъат, маҳорат, ва *logos* - қалима, таълим) алоқаманд мекунанд. Технология маҷмӯи усулҳоест, ки дар ҳама гуна равандҳо татбиқ карда мешавад. Дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ, **технологияи педагогӣ** маҷмӯи қоидаҳо, тарзҳо ва усулҳои педагогии мувофиқ ба рушд, таълим ва тарбияи донишҷӯён мебошад.

Дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ, технологияи педагогӣ хусусиятҳои муҳими худро дорад: ҳадафҳо, яъне чаро истифодаи он зарур аст; мавҷудияти асбобҳои ташхисӣ; намунаҳои сохторбандии ҳамкориҳои муаллим ва донишҷӯ, ки ба тарҳрезии раванди педагогӣ имкон медиҳанд; системаи воситаҳо ва шартҳои, ки расидан ба ҳадафҳои педагогиро қафолат медиҳанд; воситаҳо барои таҳлили раванд ва натиҷаҳои фаъолияти муаллим ва донишҷӯён [4, с.3] . Раванди фаъолияти омӯзгории дар асоси технологияи педагогӣ сохташуда бояд ба ҳадафҳои гузошташуда муваффақ шуданро қафолат диҳад. Ин хусусияти асосии технологияи педагогӣ дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ мебошад.

Шароити ташаккули фаъолияти таълимӣ дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ. Таҳлили мафҳуми "технологияи педагогӣ" имкон медиҳад, ки шароити ташаккули фаъолияти таълимӣ, ба монанди ташхиси ташаккули фаъолияти таълимии хонандагон; интихоби ҳадафҳо барои фаъолияти омӯзгор; ташкили фаъолияти омӯзгорӣ дар раванди таълим мутобиқи сохтори фаъолияти таълимии хонандагон; интихоб ва банақшагирии воситаҳои ташаккули фаъолияти таълимӣ; таҳлили раванд ва натиҷаҳои ташаккули фаъолияти таълимӣ.

1. Пеш аз гузоштани ҳадафҳо, муаллим бояд ҳолати омодагии донишҷӯёнро ба омӯзиш муайян кунад, яъне ташаккули фаъолияти таълимиро дар раванди робитаҳои

байнисоҳавии фанҳои математикии мактабҳои олии ташхис диҳад. Ба ибораи дигар, муҳим он аст, ки то кучо ҳама чузъҳои он ташаккул меёбанд, яъне сатҳи рушди ҳавасмандии омӯзиш дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ дар мактабҳои олии чӣ қадар аст; донишҷӯён қодиранд дар назди худ мақсад гузошта, аз омилҳои омӯзиш дар маҷмӯъ, инчунин ҳадафҳои дарсҳои инфиродӣ огаҳ бошанд [7, с.3]; оё онҳо метавонанд вазифаҳои раванди таълимиро дарк намуда, байни вазифаҳои назарияӣ ва амалии раванди таълим тафовут гузоранд; онҳо дар чараёни робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ дар мактабҳои олии чӣ гуна дониш ва малакаҳои таълимӣ доранд; оё донишҷӯён метавонанд саволҳо диҳанд, далелҳо пайдо кунанд, маводи тасвириро мустақилона ҷустуҷӯ намоянд; оё онҳо қобилияти бахотиргирӣ ва навишти реферат ва ғ. –ро дар худ инкишоф додаанд; оё донишҷӯён медонанд, ки чӣ гуна фаъолияти таълимии худро назорат баранд; ба амали худ ва амали дигарон чӣ гуна баҳогузорӣ намуданро омӯхтаанд; оё онҳо дар худ қобилияти таҳлил, ислоҳ ва такмил додани равандҳои маърифатиро инкишоф додаанд?

Ташхиси фаъолияти таълимӣ маҳз дар марҳилаи ибтидоии омӯзиш зарур аст, то ки омӯзгор ҳадафҳо ва вазифаҳои худро дар ташкили дарс муайян карда тавонад. Ғайр аз ин раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ дар мактабҳои олии имкон медиҳад, ки фаъолияти таълимӣ ва рушди он мустақилона идора карда шавад. Ташхис (Диагностика) на танҳо барои омӯзгор, балки барои донишҷӯ низ муҳим аст.

2. Муайян кардани ҳадафҳо ва гузоштани вазифаҳо барои фаъолияти таълимӣ аз натиҷаҳои ташхис вобаста аст. Интиҳоби ҳадафҳо ва вазифаҳо якпорчагии фаъолияти таълимиро таъмин мекунад.

Дар ташаккули фаъолияти таълимӣ дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии дар мадди аввал фаҳмиши донишҷӯён оид ба ҳадафи таълимӣ меистад - дар ин ҷо сухан дар бораи равандҳои гузоштани ҳадафҳо меравад, ки омодагии донишҷӯро ба кор муайян мекунад [5, с.2]. Ташаккули ҳадафҳо бо ташаккули мотивҳои омӯзиш зич алоқаманд аст. Мувофиқи мушоҳидаҳои равшаносон, мотивҳо дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ дар мактабҳои олии фаъолияти таълимиро дар маҷмӯъ ва ҳадафҳо, амалҳои инфиродии тарбиявиро тавсиф мекунад. Ҳадафҳои бидуни ангега (мотив) фаъолияти омӯзиширо муайян намекунад. Мотив дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ дар мактабҳои олии ба амал роҳнамоӣ мекунад ва ҷустуҷӯи ҳадаф иҷро шудани амалро пешбинӣ мекунад.

Чунин чузъҳои таъини ҳадафҳо фарқ карда мешаванд: зехнӣ (қобилияти фарқ кардани вазифаи амалӣ аз вазифаи таълимӣ); ҳавасмандкунӣ (хоҳиши азхуд кардани роҳҳо); ҳиссӣ (қаноатмандӣ аз фаъолияти банақшагирӣ); иродаи қавӣ (зуҳури матонат дар расидан ба ҳадаф). Равшаносон инчунин ду хусусияти гузоштани ҳадафҳоро фарқ мекунад: 1) ҳадафҳо ихтироъ карда нашудаанд - онҳо дар шароити объективӣ дода мешаванд; 2) ҳадафҳо бояд мушаххас бошад, муайян кардани шароити ба даст овардани он зарур аст.

Муваффақияти нокифоя дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ дар мактабҳои олии аз он сабаб ба амал омадааст, ки на ҳар як донишҷӯ қобилияти муқоисаи ҳадафҳо ва имкониятҳои худро дорад [3, с.2] .. Равандҳои ташаккули мақсад низ ҳамеша ба вазифаҳои торафт мураккаби фаъолияти таълимӣ мувофиқат мекунад.

Муваффақият чунин мешуморанд, ки ҳадафҳо гузоштан ду шакл дорад: таърифи мустақили ҳадафҳо дар чараёни иҷрои фаъолият ва таърифи ҳадафҳо дар асоси талабот ва вазифаҳои пешгузоштаи шахс. Шакли дуҷуми ҳадафҳо гузоштан дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ дар мактабҳои олии яке аз ҳадафҳои пешбар мебошад, зеро донишҷӯён ҳадафи гузоштаи муаллимиро вобаста ба он, ки чӣ гуна мотивҳо барояш роҳнамоӣ мекунад, аз нав муайян мекунад. Аз ин рӯ, зарур аст, ки чунин мотивҳо

омузишӣ ва маърифатӣ бошанд. Агар мотиви пешбаранда таваччӯхи маърифатӣ бошад, ҳадафи муаллим ҳадафи шахсии донишчӯён хоҳад шуд.

Самаранокии робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ ва нақши он дар тақмили фаъолияти фикрии донишчӯён. Дар мақолаи мазкур раванди таълим ва таҳқиқоти илмӣ он мавриди санҷиш қарор гирифта, роҳҳои ташаккули дониш, малака ва маҳорат, рушди ҳамаҷонибаи зеҳнии шахсияти донишчӯён ва ҷаҳонбинии онҳо барасӣ гардидааст. Ҳамаи ин тавассути соҳаи асосӣ - фаъолияти зеҳнии донишчӯён ба амал меояд: эҳсос, идрок, хотир, тафаккур, тасаввурот ва дигар равандҳои маърифатӣ.

Шароити ташаккули фаъолияти таълимӣ дар раванди робитаҳои байнисоҳавии фанҳои математикӣ. Таҳлили мафҳуми "технологияи педагогӣ" имкон медиҳад, ки шароити ташаккули фаъолияти таълимӣ, ба монанди ташҳиси ташаккули фаъолияти таълимии хонандагон; интихоби ҳадафҳо барои фаъолияти омӯзгор; ташкили фаъолияти омӯзгорӣ дар раванди таълим мутобиқи сохтори фаъолияти таълимии хонандагон; интихоб ва банақшагирии воситаҳои ташаккули фаъолияти таълимӣ; таҳлили раванд ва натиҷаҳои ташаккули фаъолияти таълимӣ, гуруҳбандӣ карда шавад.

Калимаҳои асосӣ: дидактика, тадқиқот, мавзӯҳои байнисоҳавӣ, ташҳис, матив, фанҳои математикӣ.

Рӯйхати адабиёт:

1. Баротов К. А. “Дидактическая система подготовки будущих учителей в педагогическом вузе к осуществлению межпредметных связей в средней школе”. Автореф. дис. канд. пед. наук. Душанбе. 2006

2. Вергенко С. Б. Реализация межпредметных связей при формировании пространственных представлений учащихся 15 -5 классов. // Математика в школе.-1985. -№5.- С. 31 – 33.

3. Гавриленко Ю. Н. Эффективность применения технических средств обучения//Среднее специальное образование, 1990, № 3.

4. Зазнобина Л.С. Проект стандарта медиаобразования, интегрированного в гуманитарные и естественнонаучные дисциплины начального общего и среднего общего образования. – М., 1999. – С.19.

5. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь: Для студентов высших и средних педагогических учебных заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2000.С. 80.

6. Сафаров С.С. Визуализация в аҳамияти истифодабарии он дар таълими геометрия / С.С. Сафаров // Вестник Педагогического университета Таджикистана имени С. Айни. Серия педагогических и психологических наук, теория и методика обучения. – 2020. – №3(3). – С. 218 – 223

7. Сафаров С.С. Дидактические функции информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения геометрии / С.С. Сафаров // Вестник института развития образования. Серия педагогических и психологических наук. – 2020. - №2(30). – С. 92 – 96.

Khujaniyazova Guzal Yuldashevna,
(lecturer of “Social studies” department, Urgench branch of Tashkent university of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi

Bozorova Ozoda Xusainovna,
“Philology and teaching languages (English)” faculty, Student, Uzbekistan state World Languages University

Klicheva Nargiza Ashirbaevna,
(lecturer of “Social studies” department, Urgench branch of Tashkent university of
Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi)

APPLICATION OF COMPUTER TECHNOLOGIES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

***Annotation:** The article is devoted to the issue of using various computer technologies in teaching a foreign language. The advantages and disadvantages of modern computer technologies are characterized; describes the experience of using computer technologies in the process of teaching a foreign language to students of natural science specialties.*

***Key words:** English, computer technology, Internet, teaching a foreign language.*

Recently, there has been a tendency to decrease the interest of students of higher educational institutions in foreign language classes. Traditional forms of education are radically lagging behind modern perception of information: students study the necessary material in an abstract way, preferring to stealthily browse the news on social networks in class. In the process of traditional education, students often lack the opportunity to realize their needs for self-expression and self-knowledge. Practical lesson is aimed mainly at passive assimilation of the material offered by the teacher, memorizing the rules, without taking into account the abilities, inclinations, interests of students. We believe that in the modern educational process it is necessary to apply interesting, non-standard forms of education, which, in our opinion, will make it possible to return students' lost interest in learning a foreign language. The teacher needs to move away from a standard practical lesson to some extent, to introduce something new into it that could attract attention, activate students' activities, encourage them to take action, reflection, and search.

The use of new information technologies allows the implementation of a student-centered approach in teaching English. The relevance of the use of new information technologies is dictated, first of all, by the pedagogical needs to increase the effectiveness of developmental education, in particular, by the need to form students' skills of independent educational activity, the development of research, creative competencies. The increasing variety of Internet resources, the emergence of a large number of training materials on CDs - all this sets the task of conducting comprehensive studies of the possibilities and features of using these training aids in the educational process. In teaching, the problem of the patterns of cognitive processes becomes especially relevant. In this regard, before rebuilding educational activities in a new way, it is necessary to diagnose the cognitive processes of students. From the point of view of cognitive processes in teaching a foreign language, the peculiarities of students' perception of information play an important role. On this basis, students are conditionally divided into auditory, visual and kinesthetic. An auditory person is the person who best perceives information through hearing. The visual perceives most of the information through sight. A kinesthetic is a person who perceives information through other sensations (smell, touch, etc.) and with the help of movements. In a practical lesson, a teacher can present information using all channels of perception: sight, hearing, and kinesthetic channel. Then each of the trainees has a chance to assimilate at least part of these messages. This is what usually happens. This chance is greatly increased if, for example, both the teacher and the student are visual (or auditory). From which channel the learner is leading, many important skills, such as reading or writing skills, depend.

The features of the mental work of representatives of different types of individuals differ significantly (for example, the level of distraction, the peculiarities of memorization, etc.). Using computer technologies, the teacher will be able to take into account these characteristics of students and provide information in the form in which they will better assimilate it. Thanks to the use of audio and video materials, Internet sites, some students

associate translation with an image, others - with a sound similar in Russian, and still others remember the moments when they met this word in other situations. We found that students of natural science specialties are most inclined to visual perception of information in combination with audio stream and captions, that is, fragments of popular films. With this mode of work, the teacher less often returns to recalling the material covered. Some students (as it turned out, keen on online shopping) were in demand for practical lessons in translating texts from English-language Internet sites. For them, the creative part of their homework included the translation of texts of their choice. Thus, as a rule, students become naturally involved in the process of learning English, interested in work. The computer can be used at all stages of the learning process: when explaining new material, when consolidating, repeating, controlling. Computerization of teaching has a significant impact on all components of the modern educational system and, in particular, on the discipline "Foreign language": its goals, objectives, content, methods, technology.

Teaching a foreign language using a computer has a number of advantages: individualization of teaching is provided; • students' interest in the computer leads to high motivation of the learning process; • students willingly conduct a dialogue with a computer, their general, computer and language culture rises; • there is a possibility of providing direct feedback; • the computer does not show negative emotions when repeating mistakes; • the mark is more objective; • effective performance of exercises and trainings is ensured [1. P. 143].

Computer-assisted learning has its drawbacks: abuse of computer effects, redundancy of colors; It is very difficult to adapt ready-made educational computer programs for a subject to a traditional lesson, since they do not always correspond to the work program of the discipline, methodological goals and didactic principles in teaching. The specificity of the subject "Foreign language" lies in the fact that the leading component of the content of education here is not the foundations of sciences, but methods of activity - teaching various types of speech activity. It is possible to teach speech activity only in live communication, and for this you need a partner. A computer program, a CD-ROM, however interactive they may be, can only provide communication with the machine. The exception is telecommunications, when a student enters into a live dialogue (written or oral) with a real partner - a native speaker. Computer programs should be used on a par with traditional materials and methods. Working with a computer, the teacher inevitably changes the entire structure of the lesson and its purpose. It is necessary to specifically define the appropriate role and place of the computer in the educational process, clarify and determine the basic concepts, introduce methodological and technical aspects. When building the educational process using computer-training programs, you should select a specific section from the work program; design a set of tasks; choose software for the selection of tasks; to conduct an examination of the selected computer tasks; develop guidelines for the student. Working with a computer not only contributes to an increase in interest in learning, but also makes it possible to regulate the presentation of educational tasks according to the degree of difficulty, and also to encourage correct decisions. In addition, the computer allows you to eliminate one of the most important reasons for a negative attitude towards learning - failure due to a lack of understanding of the material or a problem in knowledge. The authors of many computer-training programs provide this aspect. The student is given the opportunity to use various reference manuals and dictionaries that can be called up on the screen with just one click of the mouse. Working on a computer, the student gets the opportunity to bring the solution of the problem to the end, relying on the necessary help [2. P. 38].

An important feature of a computer in the teaching and educational process in a foreign language is that it can be an "interlocutor" of the learner, that is, work in a communicatively directed dialogue mode and in a certain way, for example, with graphic tools, an analyzer and speech synthesizer to make up for the lack of natural interlocutor, modeling and imitating his non-verbal and verbal behavior. The computer makes it possible to present on the display screen elements of a regional character, to demonstrate the features of the environment and situation, which can be used as a background for the formation of speech

activity in a foreign language in students. The computer has great capabilities for constructing color images that are amenable to the necessary transformations within specified limits. The noted capabilities of the computer make it an excellent technical tool for various kinds of explanations and generalizations of the phenomena of language, speech, speech activity. Nowadays, there is a wide variety of modern multimedia programs, where you can find enough exercises for students of all ages and different levels of knowledge. Computers make life easier and more interesting.

After all, if with the help of this machine for an hour or two you can attend training courses on the Internet on any subject, see the world in its current state and diversity, communicate with a huge mass of all kinds of people and get access to libraries, museums and exhibitions about which one can only dream, then there really is no better means for self-development and individual education, and self-education. Teaching a language means teaching communication, transmission and perception of information. There are three areas in which the Internet can take English language learning to the next level. These are communication, information and publication. Communication is carried out using e-mail, huge layers of information are enclosed in the World Wide Web, publication can be carried out by creating your own page on the Internet [3. P. 36]. So, the simplest application of the Internet is to use it as a source of additional material for the teacher in preparation for the lesson. The materials can be printed and then used in a traditional lesson. Of course, in this case, only part of the Internet's capabilities is realized. But even with this use of the Internet, learning a foreign language is changing: the Internet user gets access to relevant and authentic information that is difficult to select from other sources [4. P. 41]. The Internet can be your assistant in teaching students to write. Pen pals with a native speaker are ideal for this purpose. Moreover, you can improve your pronunciation skills by talking to a foreign friend using Skype. While communicating in virtual reality, the student uses his foreign language skills, establishes friendly contacts and thus learns the culture of another country. It should be noted that teaching through computer telecommunication networks ensures the immersion of the student in a real language environment and thereby significantly weakens the traditional language barrier to the practical use of a foreign language in this environment, since information exchange occurs between peers, the content of materials includes thoughts, feelings, ideas, situations, interesting for learners and meaningful in their lives. The possibilities of using Internet resources are enormous. The global Internet creates conditions for obtaining any information necessary for a student and teacher, located anywhere in the world: regional material, articles from newspapers and magazines, the necessary literature, etc. Students can take part in testing, competitions, Olympiads held on the Internet, correspond with peers from other countries, participate in chats, video conferences, etc. Students can receive information on the problem they are working on at the moment within the project. This can be a joint work of Russian students and their foreign peers from one or several countries. Using information resources of the Internet, it is possible, by integrating them into the educational process, to more effectively solve a number of didactic tasks in a practical lesson: • to form skills and reading skills, directly using materials of the network of varying degrees of complexity; • improve the skills of monologue and dialogical oral speech; • replenish vocabulary, both active and passive, with the vocabulary of a modern foreign language; • to get acquainted with cultural knowledge, including speech etiquette, peculiarities of speech behavior of different peoples in communication conditions, peculiarities of culture, traditions of the country of the target language [5. P. 22].

So, computer technologies help: • attract passive listeners; • make the practical lessons more visual; • provide the educational process with new, previously unavailable materials that help students to show their creativity; • teach students to work independently with the material; 9 • provide instant feedback; • objectively evaluate the actions of students; • to implement student-centered and differentiated approaches to learning; • remove such a negative psychological factor as the fear of an answer; • to increase the level of development of psychological mechanisms (imagination, attention, memory).

Summing up, it should be noted that the undoubted advantage of using computer technology is the transition to methods of search and creative activity of the teacher and student. This helps to influence the formation and development of students' linguistic competence, listening skills, speaking, reading, improving written language, educating a creative, socially active personality.

The use of computer technology provides an opportunity to free the teacher from a significant part of routine work, such as checking the performance of individual exercises, frontal questioning, and presenting a large amount of language material. The use of computer technology makes the lesson attractive and truly modern, there is an individualization of training, and control and summing up are objectively and timely. In modern conditions, ever-higher requirements are imposed on the process of teaching foreign languages. The volumes of information are growing rapidly, and modern methods of storing, transferring and processing them are no longer effective. In addition, computer technology presents a wide range of opportunities to improve the productivity of learning.

Bibliography:

1. Apatova N.V. Information technology in school education. - M.: Publishing house of RAO, 1994. -- 143 p.
2. Gromov G.R. Essays on information technology. - M.: InfoArt, 1993. -- 336 p.
3. Pechersky A.V. The Internet learns a new language // Computerra. - 1999. - No. 27-28. - S. 36-39.
4. Karakozov S.D. Information culture in the context of the general theory of personality culture // Pedagogical informatics. - 2000. - No. 2. - P. 41-55.
5. Dmitrieva E.I. Didactic possibilities of computer telecommunication networks for teaching foreign languages // Foreign languages at school. - 1997. - No. 4. - P. 22-26.

Хусайнова Муҳаббат Каримҷоновна,

ассистенти кафедраи тичорат ва ҳуқуқи Донишкадаи иқтисод ва савдои
Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон дар ш.Хучанд

НАМУДҶОИ СУДҶОИ ҲАКАМӢ ВА ПРИНЦИПҶОИ ФАӢОЛИЯТИ ОНҶО

Дар давраи соҳибистиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон дар роҳи ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд як қатор корҳо ба анҷом расонида шуданд. Кишвари мо роҳи эъмори ҷомеаи ҳуқуқбунёдро интиҳоб намудааст, ки яке аз ғояҳои асосии он таъмини волоияти қонун ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад.

Имрӯз фаъолияти соҳибкори тараққӣ карда истодааст ва бо баробари он баҳсҳои ҳуқуқи граждани ва иқтисодӣ миёни шаҳрвандон, корхонаву созмонҳои онҳо зиёд гардида истодааст, ки масъалаҳо номбурда ҳалли бо механизми қонунӣ, адолатнок, бо пули камхарҷ, дар як вақти кӯтоҳ, бо роҳи сулҳ ва бо тарзи сода баррасӣ кардани баҳсҳои пайдо гардидаро тақозо дорад. Ба фикри мо яке аз тарзҳои самараноки алтернативии ҳалли баҳсҳои ҳуқуқи граждани ва иқтисодӣ ин суди ҳакамӣ мебошад.

Мувофиқи моддаи 3-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» тартиби таъсис ва фаъолияти судҳои ҳакамро ба ду намуд ҷудо карда онро чунин нишон медиҳад:

1. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мумкин аст судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ва як бор амалкунанда таъсис дода шаванд.

2. Судҳои ҳақамии доимоамалкунанда аз тарафи ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ - шахсони ҳуқуқӣ таъсис дода мешаванд.

3. Судҳои ҳақамии доимоамалкунанда наметавонанд дар назди мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ таъсис дода шаванд.

4. Суди ҳақамии доимоамалкунанда вақте таъсисёфта ҳисобида мешавад, ки шахси ҳуқуқӣ дар бораи таъсиси суди ҳақамии доимоамалкунанда қарор қабул намуда, Низомномаи суди ҳақамии доимоамалкунанда ва рӯйхати ҳақамҳоро тасдиқ карда бошад.

5. Шахси ҳуқуқии таъсисдодаи суди ҳақамии доимоамалкунанда ба суди босалоҳияте, ки дар ҳудуди ҷойгиршавии суди ҳақамии доимоамалкунанда ҳокимияти судиро амалӣ менамояд, нусхаи ҳуҷҷатҳои, ки ба таъсис ёфтани суди ҳақамии доимоамалкунанда шаҳодат дода, тибқи қисми чоруми ҳамин модда пешбинӣ шудаанд, мефиристад.

6. Тартиби таъсиси суди ҳақамии як бор амалкунанда бо созишномаи тарафҳо муайян карда мешавад ва он набояд хилофи муқаррароти моддаҳои 7 (талаботе, ки ба ҳақами суди ҳақами пешниҳод карда мешаванд), 8 (шумораи ҳақамон), 10 (асосҳои рад кардани ҳақам), 12 (қатъи ваколати ҳақам) ва 13 (иваз шудани ҳақам) Қонуни мазкур бошад. Агар дар созишномаи тарафҳо тартиби таъсиси суди ҳақамии як бор амалкунанда муайян нашуда бошад, он гоҳ муқаррароти моддаҳои 7-13 Қонуни мазкур татбиқ карда мешаванд [2].

Зариф Ализода, Зарифов Шарофиддин, Мансуров Наим, Абдуҷалилов Абдуҷаббор, Малаев Муқим ва Шеърров Саъдулло моддаи мазкурро тафсир намуда чунин менависанд:

1. Мутобиқи ин қисми моддаи 3 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ду намуди судҳои ҳақамӣ мумкин аст таъсис дода шаванд; судҳои ҳақамии доимоамалкунанда ва судҳои ҳақамии як бор амалкунанда.

Мақсади судҳои ҳақамии доимоамалкунанда аз он иборат аст, ки ин судҳо ба субъектҳои хоҷагидор маълум бошанд ва ин субъектҳо дар назар дошта бошанд, ки ҳангоми иҷро нашудан ва ё ба таври номатлуб иҷро нашудани Созишнома онҳо бояд ба ин суд муроҷиат намоянд. Ҳамчунин таъсиси судҳои ҳақамии доимоамалкунанда имкон медиҳад, ки мутахассисони (ҳақамҳо ва кормандони дастгоҳи ин судҳо) дахлдор ҷамъ карда шуда, шароити воситаҳои зарурии корӣ пешакӣ муҳайё карда шаванд. Мавҷудияти судҳои ҳақамии доимоамалкунанда дар навбати худ мусоидат менамояд, ки тартиби ҳалли баҳсҳои тарафҳо ҳангоми бастанӣ созишномаҳо дар созишномаҳо пешакӣ пешбинӣ карда шаванд.

Меъёрҳои қонун ҳамчунон барои ҳалли баҳсҳои тарафҳо, ки аз муносибатҳои ҳуқуқии граждани ва иқтисодӣ бармеоянд, таъсиси судҳои ҳақамии як бор амалкунанда (ad hoc)–ро низ пешбинӣ намудаанд. Ин судҳо бо розигии тарафҳо ташкил гардида, ҳайати онҳоро тарафҳо пешбинӣ мекунанд. Баъди ҳалли баҳси мушаххас ин судҳо пароканда мешаванд.

Дар қисмҳои 2, 3, 4 ва 5 моддаи мазкур тартиби таъсиси судҳои доимоамалкунанда, ташкилоте, ки онҳоро таъсис медиҳанд, шартҳои ташкилӣ ин судҳо, вақти таъсисёбӣ ва санадҳои, ки фаъолияти онҳоро танзим менамоянд, пешбинӣ шудаанд.

Дар қисми 2-и моддаи мазкур таъкид шудааст, ки судҳои ҳақамии доимоамалкунандаро ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ, ки шахсони ҳуқуқӣ мебошанд, метавонанд созмон диҳанд. Тибқи ин меъёр ташкили ин намуди судҳо тавассути шахсони ҳуқуқии ғайритиҷоратӣ сурат мегирад. Шарт гузоштани қонун вобаста ба шахси ҳуқуқӣ ва ғайритиҷоратӣ будани мақоми таъсисдиҳандаи судҳои ҳақамӣ, албатта, бебабаб нест. Шахсони ҳуқуқӣ будани ташкилоти таъсисдиҳанда онро ифода

мекунад, ки ин мақом ҳуҷҷатҳои зарурии судҳои ҳакамӣ ва рӯйхати ҳакамҳои онҳоро тасдиқ мекунад, ба қонунҳои ташкилии ин судҳо мусоидат менамояд. Аз дигар тараф, қонун ҳамчунон талаб менамояд, ки муассис ташкилоти ғайритиҷоратӣ бошад, зеро ин ташкилот набояд судҳои ҳакамиро бо мақсади ба даст овардани ғоида ташкил намоянд, ки ин ҳолат ба фаъолияти мустақилу беғарази ин судҳо таъсири манфӣ расонда тавонад.

Инчунин қонун ба ҳуди судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ҳуқуқ наодоааст, ки онҳо бо таври худтаъсисёбӣ созмон ёфта, ба сифати шахси ҳуқуқии алоҳида фаъолият намоянд. Чунин маҳдудият ба он асос ёфтааст, ки судҳои номбурда воситаи ҳалли баҳсҳо мебошанд, аз дигар тараф онҳо ташкилоте нестанд, ки бо мақсади ба даст овардани ғоида талош намоянд. Таъсиси судҳои ҳакамии доимоамалкунанда аз тарафи дигар ташкилотҳо имкон медиҳад, ки ин судҳо бевосита ба баррасии баҳсҳо машғул шуда, ба фаъолияти ташкилию таъминоти машғул нашаванд.

Муассисаи судҳои ҳакамии доимоамалкунанда мумкин аст ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ (ассотсиатсияҳо, фондҳо ғ.) ва дигар созмонҳо бошанд.

2. Қонун таъсис додани судҳои ҳакамии доимоамалкунандаро аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидораи маҳаллӣ манъ кардааст. Чунин маҳдудият ба он равона шудааст, ки ин мақомот дорои ваколатҳои ҳокимиятӣ мебошанд ва аз ин ваколатҳо суистифода накунанд.

3. Қисми 4-и моддаи мазкур вақти таъсисёбии судҳои ҳакамии доимоамалкунандаро муайян кардааст. Барои таъсисёфта ҳисоб шудани судҳои мазкур се шарт пешбинӣ шудааст:

I. Қарори шахси ҳуқуқии ғайритиҷоратӣ дар бораи таъсис додани судҳои ҳакамии доимоамалкунанда;

II. Тасдиқи низомномаи суди мазкур аз ҷониби таъсисдиҳанда;

III. Тасдиқи рӯйхати ҳакамони ин суд.

Дар сурати тасдиқ шудани ин ҳуҷҷатҳо аз тарафи муассиси суди ҳакамии доимоамалкунанда ин суд таъсисёфта ҳисобида мешавад.

4. Баъди тасдиқи ҳуҷҷатҳои судҳои ҳакамии доимоамалкунандаи дар боло зикршуда ташкилоти таъсисдодаи ин суд ба суди салоҳиятдоре, ки дар ҳудуди ҷойгиршавии судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ҷойгир аст, нусхаи ҳуҷҷатҳоеро, ки аз таъсис ёфтани ин суди ҳакамӣ шаҳодат медиҳанд, мефиристонанд.

Меъёри зикргардида ташкилоти таъсисдодаи судҳои ҳакамии доимоамалкунандаро ўҳдадор намудааст, ки ҳуҷҷатҳои таъсисии ин судро ба суди босалоҳият, яъне суди дорои салоҳияти умумӣ (судҳои ноҳиявӣ, шаҳрӣ), ки дар ҳудуди фаъолияти онҳо судҳои ҳакамии доимоамалкунанда таъсис ёфтааст, фиристонанд.

Мақсади фиристонидани ҳуҷҷатҳои таъсисии судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ба суди ноҳиявӣ (шаҳрӣ)—ин дар хусуси таъсисёбии судҳои ҳакамии доимоамалкунанда хабардор намудан аст, зеро иҷрои маҷбурии ҳалномаи судҳои ҳакамӣ дар асоси варақаи иҷро, ки судҳои ноҳиявӣ (шаҳрӣ) медиҳанд, сурат мегиранд. Бинобар ин қонун муқаррар кардааст, ки ҳуҷҷатҳои таъсисии судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ба суди ноҳиявӣ (шаҳрӣ) фиристода шаванд.

Ин ҳуҷҷатҳои таъсисии судҳои ҳакамии доимоамалкунанда дар қисми чоруми ҳамин модда муайян шудааст, ки онҳо аз қарори ташкилоти таъсисдодаи судҳои ҳакамии доимоамалкунанда, низомнома ва рӯйхати ҳакамҳо, ки аз ҷониби ин ташкилот (муассис) тасдиқ карда шудааст, иборат аст.

5. Таъсиси судҳои ҳакамии як бор амалкунандаро тарафҳо дар асоси созишномаи ҳакамӣ анҷом медиҳанд.

Созишномаи ҳакамӣ тибқи моддаи 2-и Қонуни мазкур созишномаи тарафҳо дар бораи супоридани баҳс ба баррасии суди ҳакамӣ мебошад. Яъне тарафҳо оид ба ҳалли баҳс ба созиш меоянд, ки баҳс дар суди ҳакамие, ки онҳо тибқи созишнома муқаррар намудаанд, ҳаллу фасл мегардад.

Тартиби бастанӣ созишномаи ҳакамӣ, мазмуну мӯҳтавои он дар боби дуюми ҳамаин Қонун ба таври муфассал пешбинӣ шудааст.

Қонун муқаррар кардааст, ки созишномаи ҳакамӣ, ки тибқи он судҳои ҳакамии як бор амалкунанда таъсис дода мешаванд, набояд хилофи талаботи моддаҳои 7, 8, 10, 12 ва 13 ҳамаин Қонун бошад. Дар ин моддаҳо талаботе, ки нисбат ба ҳакамон, шумораи ҳакамон, ташкили ҳайати суди ҳакамӣ, асосҳо ва тартиби рад кардани ҳакамон, қатъи ваколати ҳакам ва иваз шудани онҳо муайян шудааст, пешбинӣ гардидаанд. Талаботи зикргардида дар ҳама ҳолатҳо, ҳам дар мавриди таъсиси судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ва ҳам барои судҳои ҳакамии як бор амалкунанда ҳатмӣ мебошанд.

Дар ин қисми модда ҳамчунон таъкид шудааст, ки агар дар созишномаи ҳакамӣ тартиби таъсиси судҳои ҳакамии доимоамалкунанда муқаррар нашуда бошад ҳам, дар ин маврид талаботи моддаҳои номбурда барои тарафҳои созишнома, суди ҳакамӣ ва ҳакамони он ҳатмӣ мебошанд [1,с.11].

Мо ҳам бо фикри олимони ватанӣ, ки дар боло қайд карда гузаштем розӣ мебошем. Мувофиқи ин меҳод, ки ду намудҳои судҳои ҳакамо бо таври машахас чунин шарҳ диҳем: **Намудҳои судҳои ҳакамӣ**

Судҳои ҳакамии як бор амалкунанда (ad hoc) – ин шахсони воқеӣ ё ҳуқуқии ғайритиҷорате мебошанд, ки барои ҳал намудани баҳси мушаххаси граждани ё иқтисодӣ ба вучудодада бо розигии тарафҳои баҳскунанда таъсис дода мешаванд. Пас аз ҳалли баҳси мушаххас чунин судҳо пароканда мешаванд.

Судҳои ҳакамии доимоамалкунанда – ташкилотҳои ғайритиҷоратии шахси ҳуқуқие мебошанд, ки пеш аз ташкил шуданашон нусхаи ҳуҷҷатҳои заруриро ба судҳои давлатии маҳалли ҷойгиршавиашон ирсол мекунанд. Минбаъд бо розигии тарафҳои баҳс барои ҳал намудани баҳсҳои мушаххаси ҳуқуқи граждани ва иқтисодӣ амал мекунанд. Суди номбурда барои якҷанд баҳсҳо ҳаллу фасл намудан созмон дода шудааст ва характери як бор амалкунандаро надорад.

Судҳои ҳакамӣ ҳангоми дида баромадани баҳсҳо бо қоидаҳои қонунгузории мувофиавӣ алоқаманд намебошанд, лекин шартӣ зарурии риоя намудани он меъёри ҳуқуқӣ мебошанд. Ҳар як қарорҳое, ки аз тарафи судҳои ҳакамӣ бароварда мешавад, бояд ба мувофиқи созиши тарафҳо ва меъёрҳои ҳуқуқӣ асос ёфта бошад. Принципи баровардани қарор дар суди ҳакамӣ дар асоси қонунҳои амалкунанда аз ҳамаин таркиб иборат мебошад.

Принципи ихтиёран иҷро намудани қарори суди ҳакамӣ дар он мебошад, ки тарафҳо баҳсҳо барои ҳалкунӣ ба суди ҳакамӣ дода ӯҳдадор мешаванд, ки новобаста аз он, ки қарори бароварда ба манфиати кадом тараф ҳал мегардад, қабул мекунанд.

Дар ҳолате, ки агар яке аз тарафҳо қарори баровардаро иҷро накунад, тарафи дигар ҳуқуқ дорад, ки ба суди босалоҳият муроҷиат намояд ва иҷрои маҷбурии онро аз тарафи дигар талаб намояд. Бояд қайд кард, ки принципи дастгирии фаъолияти суди ҳакамӣ аз тарафи судҳои босалоҳияти давлатӣ аз ҳамаин бармеояд» [3,11-12].

Рӯйхати адабиёт:

1. Ализода З., Зарифов Ш, Мансуров Н, Абдуҷалилов А, Малаев М, Шеъров С., Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Судҳои ҳакамӣ» / Зери таҳрири номзади илмҳои ҳуқуқ З. Ализода, -Душанбе 2011 с.

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» аз 5 январи соли 2008.// www.mmk.tj

Хафизов Ч. Б.,
магистранти ихтисоси информатика- физикаи ДОТП

ТАСНИФИ ЛАБОРАТОРИЯИ ВЕРТУАЛӢ ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ТАЪЛИМ

***Калидвожаҳо:** проектор, радио, телевизион, компютер, конструктивизм, портал, лабораторияи вертуалӣ, инструксияи вертуалӣ. Дар мақола воқеияти вертуалӣ, таҳсилоти вертуалӣ, лабораторияи вертуалӣ, инструксияи вертуалӣ ва аҳамияти муҳити илмии вертуалӣ дида баромада шудааст, ки зарурияти истифодаи фазои таълими вертуалиро дар таълими илм нишон медиҳад. Воқеияти вертуалӣ як технологияест, ки вуруди ҳиссиётиро аз ҷаҳони воқеӣ ба воситаи вурудкунии сенсорӣ, ки тавассути моделсозии компютерӣ сохта шудааст, иваз мекунад. Муҳити виртуалии омӯзиши ҳамчун муҳити компютерӣ муайян карда мешавад ва он як низоми нисбатан кушодаест, ки ба иштирокчиён имкон медиҳад, ки бо раванди таълим ҳамкорӣ ва мулоқот кунанд ва дастрасии онҳоро ба доираи васеи захираҳо таъмин кунанд.*

Лабораторияи вертуалӣ ё маҷозӣ метавонад визуализатсияи мустақим, муҳити интерактивии маҷозӣ, таъмини сифатии таҷрибаҳои амалӣ ва ғайраро таъмин намояд. Тамоюли рушди комплексҳои лаборатории маҷозӣ пайдоиши маҳсулоти барномавино пешниҳод менамояд, ки онҳоро ба талаботҳои соҳаҳои мухталиф мутобик кардан мумкин аст[5,с.3]. Ба таври мухтасар гуфта мешавад, ки таҷриба метавонад ҳассос, тағйирпазир, суст ё фрагменталӣ ва таълимӣ бошад. Таҷрибаи арзишманд барои таълим пайвасти интерактивӣ мебошад.

Муҳити таълими вертуалӣ як соҳаи муҳими илм гардид, ки асосҳо ва принципҳои худро дорад. Муҳити виртуалии омӯзиш ҳамчун муҳити компютерӣ муайян карда мешавад, ки як низоми нисбатан кушодаест, ки ба иштирокчиён имкон медиҳад, ки бо раванди таълим ҳамкорӣ ва мулоқот кунанд ва дастрасии онҳоро ба доираи васеи захираҳо таъмин кунанд. Концепсияи лабораторияи вертуалӣ ҳамчун “Озмоишгоҳи лабораторӣ бидуни лабораторияи воқеӣ муайян карда шудааст. Ба омӯзанда барои пайвастании ҷанбаи назариявӣ ба амалия мусоидат мекунад.”, Ғайр аз ин, он ҳамчун саҳифаи интернетӣ тарҳрезӣ гардидааст, хусусияти дар яқвақт қабули дархости хоҳишмандонро дар саросари ҷаҳон таъмин менамояд. Муҳити таълими вертуалӣ бо фарогирии фазои омӯзиши ҷисмонӣ арзиши иловагиро медиҳанд. Компютер бо мақсади таҷрибаҳои субъективӣ дар ҷой ва вақти дилхоҳ дар CD ё веб – сайт ҳифз карда мешавад. Компонентҳои лабораторияи вертуалӣ ҷузъи асосии лабораторияи анъанавӣ ҳисобида мешаванд, алтернативаи он дар шумораи камтарин ба назар мерасад.

Хусусиятҳо ва маҳдудиятҳои системаи омӯзиши вертуалӣ:

– Эҷод кардани модели нави зеҳнӣ дар таҳсилот ба воқеӣ ва зеботар аз ҳаёлот.

– Ташаккул додани дониш ва густариши иттилоот.

– Ташвиқ ва роҳнамоии донишомӯз.

– Бақайдгирии маълумот ва ба таври худкор баҳо додани онҳо.

– Сарфаи вақт дар омӯзиш.

– Дар асоси фарзияҳо ва равандҳои илмӣ идома додани тадқиқот.

Баъзе маҳдудиятҳо сарфи назар мешаванд.

- Набудани лабораторияҳои виртуалӣ, ки бо забони тоҷикӣ таърих мекунад.
- Эҳтиёҷ ба саҳифазор ва нармафзорҳои бо стандартҳои махсус амалкунанда.

Яке аз омилҳои таъсиррасонӣ ва боварӣ ҳосил кардан ба дониши азхудкардаи худ дар раванди омӯзиш истифода бурдани лабораторияи виртуалӣ мебошад.

Таҷрибаҳои ҷаҳонӣ собит намудаанд, ки чунин омилҳо сабабгори нуфуз ва мартабаи лабораторияи виртуалӣ дар омӯзиши илм гардид:

1. Мавҷудият: хусусияти ҷуғрофӣ сарфи назар гардида, дар ҳар замон новобаста аз вақти астрономӣ дастраст аст.

2. Мушоҳидаҳо: машғулиятҳои лабораториро дар доираи васеи иштирокчиён гузаронида, ҳатто сабти электронии онро нигоҳ доштан мумкин.

3. Дарстрасӣ: доираи васеи одамон, аз ҷумла маъҷубон дастрас карда, аз омӯзиш ва амалия баҳра мегиранд.

4. Амният: метавон алтернативаи бехатарро аз таъсироти беруна ҳифз кард.

Фазои омӯзиши виртуалӣ фазои иттилоотии тарроҳишуда мебошад. Муҳити виртуалии таълим (аз нуқтаи назари технологӣ), - фазои иттилоотӣ барои фаъолияти муштараки иштирокчиёни таълим буда, раванDEST, ки тавассути технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ тавлид мешавад, аз ҷумла маҷмӯи асбобҳо ва технологияҳои компютерӣ, ки имкон медиҳанд мундариҷаи муҳити таълимро идора кунед[1,с.5].

Ҳамагуна веб сайтҳо фазои иттилоотии сохташуда мебошанд. Барои муҳити омӯзиш талаботи функционалӣ сершумор аст ва то ҳол ба таври мунтазам омӯхта нашудааст. Истифодаи иттилоот дар ҳамкориҳои таълимӣ, ки барои тавлиди воқунишҳои динамикӣ истифода мешавад, ҳифз карда мешавад. Бо тавсифи васеи муҳити омӯзиши виртуалӣ, мо самаранокии ин муҳитро зери суол мегузорем. Оё он самаранокии таълимро боло мебарад?. Дар фикр фуру рафта эҳтимолан ҷавоби “Ҳа” ва шояд ҷавоби “На”- ро меёем. Ба ҳар ҳол агар исботи баргарӣ дар робита ба натиҷаҳои омӯзиш вучуд нашошта бошад ҳам, эволютсия бозистода намешавад. Масъала дар он нест, ки далелҳо исбот карда шаванд, балки масъала бояд дарк карда шавад. Самаранокии омӯзиш ба контексти педагогӣ вобаста аст: сценарияи педагогӣ, ки дар он барномаи таълим муттаҳид карда шудааст; дараҷаи иштироки омӯзгорон, ҷаҳорҷӯбаи вақт, инфрасохтори техникӣ ва ғайра.

Аввалин имконияти муҳити омӯзиши виртуалӣ ин аст, ки ҳамкориҳои муштаракро бо роҳҳои гуногун дастгирӣ мекунад ба монанди: асинхронӣ, матн дар асоси аудио ё видео, як ба як, як ба бисёр ва ғайра, ки ин амортизаторҳо оқибатҳои имконпазирро муайян мекунад. Фазои виртуалӣ фазоест, ки ҳамчун эҷоди саноати омӯзишӣ шинохта шудааст. Мо наметавонем пешгӯӣ кунем, ки муҳити омӯзиши виртуалӣ ба таъсирбахшии омӯзиш таъсир мерасонад, як нуқтаи муҳим барои ба назар гирифтани он ин аст, ки фазои виртуалӣ, фазои кушод ва фазое мебошад, ки метавон равишҳои навро санҷид.

Порталҳои интернетӣ метавонанд бо як қатор аломатҳо дар фазои маҷозӣ тасниф шаванд:

Воқеияти лабораторияҳои виртуалӣ.

Усулҳои ҳамкорӣ байни одамон дар фазои виртуалӣ(хусусияти интерактивӣ).

Мавҷудияти тафтиши автоматии натиҷаҳо.

Чунин хусусиятҳо аз рӯи бисёр нишондиҳандаҳо муайян карда мешавад, аз ҷумла аломатҳои техникӣ онҳо(платформаи таҳияшавандаи курсҳо, василаи амалисозӣ), инчунин концептуалӣ, ки аз рӯи моделҳои таълим таҳия мешаванд. Таснифот дар системаи муносибатҳои “портал - лабораторияи виртуалӣ – одам”, метавонанд ба хусусияти модел асос ёбад. Албатта, гурӯҳҳои одамон мавҷуданд, ки бо дифференсияи беруна(масалан, таҳсил дар хона ё бурун аз он, одамони дорой эҳтиёҷоти

махсус) таҳсилӣ илм мекунад, ки барои онҳо фаъолияти бомуваффақият аст. Асоси илмӣ ва педагогии ташаккули модели назариявии як лабораторияи виртуалӣ мувофиқати қобилиятҳои дидактикӣ, психологӣ, ташкилӣ ва техникӣ ба парадигми таҳсилоти муосир мебошад, ки ба муносибати афзалиятнок ба иттилоотсозии таълим асос ёфтааст. Модели назариявии лабораторияи виртуалӣ дар таълим, аз ҷумла принципҳои бунёдии эҷодиёт, системаи мақсадҳо ва вазифаҳо, шароити ташкили самарабахши фаъолияти он, модулҳои сохтори ҷузъҳои он, технологияҳо барои навсозии динамикӣ ва вазифаҳои репродуктивии он дар заминаи назарияи рушди таълими маҷозӣ нигаронида шудааст. Модели лабораторияи виртуалии дидактикаи инноватсионии компютерӣ дар се сатҳ вучуд дошта метавонад: концептуалӣ, ки типологияи маводи таълимиро дар асоси вазифаҳои педагогии онҳо инъикос мекунад; сохторӣ, ки сохтори дохилии ҳар як ҷузъи лабораторияро ифода мекунад; мавзӯӣ, ки хусусияти татбиқи технологияҳои инноватсиониро дар омӯзиши фанҳои алоҳидаи таълимӣ инъикос мекунад[5,с.3]. Ҳамин тариқ, бо дар назардошти ҳолатҳои дар боло номбуршуда, таҳнологияи нави таълим раванди таълимро оптимизатсия мекунад, то дар шароити онҳо фаъолияти таълимӣ мукамал гардад.

Адабиёт:

15. Вайндорф-Сысоева М.Е. Виртуальная образовательная среда: категории, характеристики, схемы, таблицы, глоссарий: Учебное пособие. – М.: МГОУ, 2010. – 102 с.
16. Селиванов В.В., Селиванова Л.Н. Виртуальная реальность как метод и средство обучения // Образовательные технологии и общество. 2014. Т. 17, № 3. С. 378–391.
17. Хуторской А. В. Современная дидактика : учебник для ВУЗов. СПб. : Питер, 2001. С. 402-405.
18. Trukhin A. V. Ispol'zovanie virtual'nykh laboratoriy v obrazovanii // Otkrytoe i distantsionnoe obrazovanie. 2002. № 4 (8). S. 67-69.
19. Остроух А.В., Николаев А.Б. ПРОЕКТ РАЗРАБОТКИ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ В СРЕДЕ ILABS // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2013. – № 11-1. – С. 36-38;
20. Фомина М.Н. Инновационные процессы в высшем образовании как фактор становления гражданского общества // Личность. Культура. Общество. 2010. Т. XII. Вып. 2. № 55-56. 496 с
21. Бутко Е.Я. Эволюция дистанционного образования // Дистанционное и виртуальное обучение. 2016. - № 5. - с.53-61.

Ҳаётова Нафиса Закировна,
БухДУ, “Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими” кафедраси
ӯқитувчиси
Бобомуродова Мехринисо Бобомуродовна,
БМТИ-магистранти

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДАГИ ИСТИҚБОЛЛИ ИСЛОҲОТЛАР
(ӯрта-махсус, касб-хунар таълими мисолида)

Аннотация: Ушбу мақолада Бухоро шаҳрида сўнгги йилларда ўрта-махсус, касб-хунар таълими тизимидаги ислохотлар, ўзгаришлар ҳақида маълумотлар келтирилган. Бухоро шаҳридаги касб-хунар коллежларининг оптималлашуви таҳлил қилинган.

Key words: узлуксиз таълим, академик лицей, касб-хунар коллежи, ислохот, профессионал таълим, техникум, сиртқи таълим, ҳаракатлар стратегияси,

Ўтган йилларда таълим тизимини ислох қилиш жараёнида Ўзбекистон Республикасида мустаҳкам ҳуқуқий ташкилий, моддий-техник база яратилди. Бу юқори салоҳиятли баркамол ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялашда кўмаклашди. Шунингдек мамлакатимизда ёш авлодни ҳар томонлама баркамол этиб тарбиялашдек устувор вазифа эканлиги уларга янада кенг имкониятлар яратиш йўлида олиб борилаётган ислохотларда ўз аксини топмоқда. Айниқса, узлуксиз таълим, касб-хунарни ривожлантиришга эътибор йигит-қизларнинг жамиятда муҳим ўрин эгаллашлари учун кўмак бермоқда.

Олиб борилган таълим тизимидаги босқичма-босқич ислохотлар доирасида ўтган давр мобайнида республиканинг барча ҳудудларида бўлгани каби Бухоро вилоятида ҳам фаолият юритаётган таълим муассасалар сони кўпайди.

Бухоро шаҳрида таълим соҳасидаги сиёсат 1997 йил 29 августда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонун ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида ўз аксини топди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури 3 босқичдаги ислохотлар асосида амалга оширилди. Шу қонун асосида шаҳарда 1997 йилда 21 та ўрта махсус касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар, 44 та умумтаълим мактаблар, 77 та мактабгача таълим муассасалари фаолияти йўлга қўйилди[1]. Лекин ташкил этилган лицей ва касб-хунар коллеж битирувчиларининг иш билан таъминланишига муаммоларнинг келиб чиқиши сабабли бу борада қониқарли натижага эришилмади.

Сўнги 4 йил давомида таълим тизимида амалга оширилган ислохотлар Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғриси”даги фармонида ижтимоий соҳа, хусусан таълим ва илм-фан соҳаларини такомиллаштириш борасида қатор вазифалар белгиланган. Хужжатда таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, янги таълим муассасалари қуриш, мавжудларини реконструкция қилиш ва капитал таъмирлаш баробарида уларни замонавий ўқув ва лаборатория жиҳозлари, компьютер техникаси, ўқув-методик қўлланмалар билан таъминлаш назарда тутилган. Ижтимоий соҳага оид Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамасининг етмишга яқин фармони, қарор ва фармойиши қабул қилинди. Бу том маънода таълим тизимидаги ўзгариш ва янгиланишлар жараёнини бошлаб берди.

2019 йилнинг бошида келиб, Бухоро вилоятида 87 та ўрта –махсус касб-хунар таълими муассасалари фаолият юритиб, улардан академик лицейлар сони 6 тани ва касб-хунар коллежлари сони 81 тани ташкил қилган. Бухоро шаҳрининг ўзида 17 та касб-хунар коллежи, 3 та лицей фаолият юритиб келган.

Шуни айтиш жоизки, ўтган давр мобайнида амалга оширилган ислохотларни, яъни умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар таълимини ривожлантириш, 12 йиллик мажбурий таълимга ўтиш натижаларини таҳлил қилиш, ҳозирги ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими бугунги кун талабларига жавоб бермаслигини кўрсатди.

Президент Шавкат Мирзиёев бошлаб берган ислохотдан кейин таълимнинг янги концепцияси шакллантирила бошланди. Дастлаб мактабгача ва мактаб таълими борасида кучли ислохотлар ўтказилиб, ундан кейинги босқич эса профессионал таълимда жуда катта янгиланган амалга оширилди. Ушбу соҳадаги мавжуд муаммоларни тизимли равишда ҳал қилиш, касб-хунар таълими тизимини тубдан такомиллаштириш ва ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси

Президентининг 2018 йил 25 январда “Умумий ўрта, ўрта махсус ва касб-хунар таълими тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди [2]. Хужжатда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази негизида янги марказ ташкил этилиши қайд этилди. Тасарруфида касб-хунар коллежлари бўлган вазирликлар, идоралар, хўжалик бирлашмалари, тижорат банклари, йирик корхоналар билан биргаликда соҳада ягона давлат сиёсатини амалга ошириш каби вазифалар марказнинг асосий вазифаларидан этиб белгиланди.

Сўнгги тўрт йилликда узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштиришга, сифатли таълим хизматларидан фойдаланишни оширишга алоҳида эътибор берилиб, олиб борилган ислохотлар таълим тизимида жуда катта туб бурилиш бўлди. Жумладан, таълим жараёнини узлуксизлигини таъминлаш борасида 11 йиллик таълимни қайта тиклаш, унинг қошида ўқув касб курсларини ташкил қилиниши, шу қатори 2019 йил 6 сентябрда Президентнинг “Профессионал таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида” фармони [3] бу соҳада жуда катта ўзгаришларга олиб келди. Касб-хунар таълими илгари фақат тўққизинчи синф битирувчилари учун мўлжалланган бўлиб, ҳарбий хизматга бориб келганлар ёки иккинчи мутахассисликни ўзлаштирмоқчи бўлганлар учун имконият бўлмаган. Эндиликда белгилаб берилган тизим ҳамма учун очиқ бўлиб, ихтиёрий ёшда ихтиёрий йўналиш бўйича таҳсил олиши мумкин. Ҳозирги кунда коллежда кадрлар тайёрлаш халқаро таснифлагичнинг камида 3-даражасига мос таълим дастурларини тамомлаган, камида умумий ўрта маълумотга эга бўлган шахслар ҳисобидан ҳаёт давомида таълим олиш принципи асосида кадрлар ва мутахассисликларнинг мураккаблигидан келиб чиққан ҳолда 2 йилгача муддатда кундузги, кечки ва сиртқи таълим шаклларида давлат буюртмаси ҳамда тўлов-контракт асосида кадрлар тайёрлаш асосий мақсад сифатида белгиланди. Шу мақсад асосида Касб-хунар таълими муассасаларини мақбуллаштириш ҳамда касб-хунар таълими муассасаларининг янги тармоғини шакллантириш бўйича тайёрланган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Касб-хунар таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони лойиҳасига мувофиқ Бухоро вилоятидаги 81 та касб-хунар коллежлари қуйидаги тартибда оптимизация қилиниб, белгиланди:

- 5 та касб-хунар коллежлари олий таълим муассасалари қувватларини ошириш, истиқболда хорижий олий таълим муассасалари ва уларнинг филиалларини ташкил этиш учун бериш;

- 4 та касб-хунар коллежлари Олий таълим муассасаларининг кўп тармоқли ўқув марказлари ва амалиёт полигонларини ташкил этиш учун бериш;

- 5 та касб-хунар коллежлари Ўзбекистон Республикаси Президенти, Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва топшириқлари асосида касб-хунар коллежларининг бино ва иншоотларини вазирлик, идоралар ва ташкилотларга бино сифатида бериш;

- 21 та касб-хунар коллежлари таълимнинг Халқаро стандарт таснифлагичининг 3-даражасига мос келувчи дастурлар асосида 9-синф битирувчилари таркибидан ёшларнинг профессионал таълим олишини таъминлайдиган “Касб-хунар мактаблари” сифатида фаолият кўрсатиши;

- 8 та касб-хунар коллежлари “Коллежлар” сифатида таълимнинг Халқаро стандарт таснифлагичининг 4-даражасига мос келувчи дастурлари асосида иқтисодиёт тармоқларини комплекс ривожлантириш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш, стратегик муҳим аҳамиятга эга бўлган лойиҳалар асосида яратиладиган янги иш ўринларини малакали мутахассислар билан тўлдиришга йўналтирилган вазирликлар, идоралар ва ташкилотлар тасарруфида фаолият кўрсатиш;

- 6 та касб-хунар коллежлари “Техникумлар” сифатида Халқаро стандарт таснифлагичининг 5-даражасига мос келувчи дастурлари асосида олий таълим тизими билан интеграциялашган, вазирлик, идора, ташкилотлар тизимида фаолият кўрсатиш.

Шу билан бирга, 1 та касб-хунар коллежи “Касб-хунар маркази” сифатида фаолият кўрсатиши учун Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги тасарруфига, 20 та касб-хунар коллежлари умумтаълим мактабларига бино сифатида Халқ таълими вазирлиги тасарруфига ўтказилди[4]. Натижада ҳозирги кунда Бухоро вилоятида 8 та коллеж, 8 та техникум ва 21 та касб-хунар мактабларига 2020-2021 ўқув йилида ўқиш жараёнлари бошланган.

Хулоса қилсак, коллежларнинг қисқартирилиши билан бирга техникум ва касб-хунар мактабларининг ташкил этилиши асосан ҳудуддаги керакли мутахассис-кадрларнинг етишмаслиги муаммоси ечимига қаратилди ва шу аснода техникум ва касб-хунар мактаблари ташкил этилди. Бухоро шаҳрининг ўзида Бухоро енгил саноат ва педагогика касб-хунар коллежи – Бухоро шаҳар касб-хунар мактабига айлантирилди, Бухоро нефт ва газ саноати коллежи коллеж сифатида сақланиб қолинди. Бухоро архитектура ва қурилиш коллежи эса Бухоро ирригация-мелиорация ва архитектура касб-хунар коллежи сифатида фаолиятини давом эттирадиган бўлди, Бухоро туризм коллежи, Бухоро автомобиль ва йўллар касб-хунар коллежи, Бухоро солиқ коллежи, Бухоро тиббиёт коллежи, Бухоро вилояти юридик коллежи техникум сифатида фаолият юритиши ташкил қилинди [5]. Натижада ҳозирги кунда Бухоро шаҳрида 2 та касб-хунар коллежи, 1 та касб-хунар мактаби, 5 та техникум сифатида 2020-2021- ўқув йилида ўз фаолиётларини бошладилар. Умид қиламизки, “Янги Ўзбекистон –янгича дунёқараш” ғояси замирида олиб борилаётган ўрта махсус таълим тизимидаги ислохотлар тез йилларда ўз ижобий натижаларини намоён қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Зияева Д.Ҳ. Ўзбекистон шаҳарларининг энг янги тарихи:ислохотлар ва модернизация жараёнлари. Т.2016 й, 88-бет
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Умумий ўрта, ўрта махсус ва касб-хунар таълими тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. Бухоронома. 2018 й 3 феврал (№ 10)
3. Бухоро шаҳар ҳокимлиги аппарати ахборот хизмати маълумотлари
4. Бухоро вилояти касбий таълимни ривожлантириш ва мувофиқлаштириш ҳудудий бошқармасининг 2020 йил 28 май 01-681-сонли хати

Ҳайитов Жаҳонгир Шодмонович,

Бухоро давлат университети “Жаҳон тарихи” кафедраси. (PhD)

XX АСРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ БОҒДОРЧИЛИГИГА ЯНГИ НАВЛАРНИ КИРИБ КЕЛИШ ТАРИХИ

Марказий Осиё минтақасининг катта қисмини тоғ ва тоғолди ҳудудлари ташкил қилади. Шундан келиб чиқиб Россия империяси ва Совет ҳокимияти даврида ушбу

минтақаларда боғдорчилик, узумчилик каби соҳаларни йўлга қўйиб ўлка иқлимига мос навларни иқлимлаштириш асосий омил сифатида кўрилган. Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг Тошкент воҳаси, Самарқанд, Сурхандарё, Қашқадарё вилоятларининг тоғлу туманлари, Тожикистон ва Қирғизистон Республикаларининг тоғли ҳудудларида XIX аср охиридан бошлаб боғдорчилик ва узумчиликни йўлга қўйиш ишларига кенг эътибор қаратилди. Туркистонда боғдорчилик соҳасидаги ўзгаришлар, мевали дарахтлар янги навларининг ўлкага келтирилиши, уларни маҳаллий шароитга иқлимлаштириш жараёни, ҳосилдорлиги, бу йўналишда амалга оширилган кенг камровли ишларнинг натижалари ва муаммолари билан боғлиқ масалалар таҳлили эътиборга лойик.

Россия империяси ҳукумати турли-туман мевали боғлар яратиш мумкин бўлган Туркистон ўлкасидаги мавжуд қулай имкониятларни чуқур ўрганиб чиқиш учун ўз агроном ва мутахассисларини ўлкага сафарбар қилди. Шунингдек, ўлканинг сунъий суғориладиган, деҳқончиликка қулай майдонларида мева боғларини яратиш чоратадбирлари кўрилди.

“Боғдорчиликни ривожлантириш, мевали дарахтларга тушадиган хашаротларга қарши кураш олиб бориш, маҳаллий аҳолига бу борада агротехник ёрдам кўрсатиш мақсадларида Туркистонга агрономлардан Плесневич, кейинчалик эса Танатар махсус референт қилиб юборилди. Бу мутахассислар Туркистонда боғдорчилик қилиш учун Кавказ ва Қримга нисбатан ҳам қулай иқлимий имкониятлар мавжуд, деган хулосага келдилар”.¹ Кейинчалик Плесневич ўзининг янги нав мева кўчатлари етиштирадиган шахсий боғига асос солди. У Туркистон ўлкасида Россия империясининг мевачилик бўйича махсус вакили ва йўриқчиси лавозимида фаолият юритди.² Аммо бутун Туркистон ўлкаси учун 1-2 нафар қишлоқ хўжалик мутахассисини боғдорчиликни ўз даври талаблари асосида йўлга қўйиш учун сафарбар этиши етарли бўлмаган. Шунинг учун Россия империяси “Деҳқончилик депортаменти” (бўлими) бу борада кенг миқёсда иш олиб борган. “Марказ” вакиллари ўлкада мевали дарахтларнинг кўчатзорларини яратиш, мевали боғлар тажриба-синов участкалари ташкил этиш, бу борада махсус фирмалар фаолиятини йўлга қўйишда ташкилотчи бўлдилар.

Янги мева навларининг кўчат майдонларини яратиш, уларни маҳаллий шароитга иқлимлаштириш ҳамма вақт ҳам қутилган натижани бермасди. Туркистон минтақасидаги кескин континентал иқлим шароитида янги мева кўчатлари қуриб қолиши, совуқ иқлим шароитида музлаши, тупроқ шароитларига мослаша олмай ҳосилсизлик ҳолати рўй бериши, қурт-кумурсқа тушиши, ёмғир, қуруқ шамол, чанг-тўзон туфайли кўчатлар касалланиши каби кўпдан-кўп тўсиқлар мавжуд эди.

Тошкент уезди Никольский қишлоғида истиқомат қилувчи рус боғбони Василий Семичь 1907 йилда бозордан сотиб олган 3000 дона олма кўчатидан 2000 донаси қолганлиги, 1000 донаси қуриганлиги, 1908 йилда эса 1500 олма кўчатидан 900 таси яшаб қолганлиги, 600 тасини эса ўтқазиш жараёнида яроқсизлиги аниқланганлигини қайд этади. Маҳаллий ўрик ва шафтоли сингари донакли мевали дарахтларнинг кўчатлари янги нав мевалардан чидамли бўлиб чиққанлиги қайд этилади.³

Мевали дарахтларнинг уруғлари ва кўчатлари кўчат бозорида ҳамма вақт ҳам етарлича топилмаслиги, борлари ҳам ишончли эмаслиги, Россия марказидан катта пуд миқдорида мевали дарахтларнинг уруғини юбориш зарурлиги тўпламдаги

¹ Тимаев К. Садоводство и виноградарство в Фергане // Туркестанский сборник. – Том 508. - С. 198; Н.П. Верховский. Вывоз съенных фруктов и виноградного вина // Туркестанский сборник. – Том 536. - С. 269-270.

² ЎзМА, И 103. фонд, 1 – рўйхат, 100 – йиғма жилд, 38, 39 – варақлар.

³ Василий Семичь. Из заметок крестьянина-садовода // Туркестанский сборник. Том 501. -С.736-739.

маълумотларда кўрсатилган. Рус боғбонларидан бири 1908 йил март ойи бўлишига карамай “Наполеон” олма нави уруғи ва кўчатини ҳеч қаердан топа олмаганлигини ёзади.¹ “Наполеон”, “Розмарин”, “Кальвиль” каби олма навларининг уруғ ва кўчатларига талаб катта бўлиб, айна мавсум пайтида улар тақчил бўлиб қолган.

Боғдорчилик соҳасида юзлаб мевали дарахтларни парваришлаш синовдан ўтказилган бўлса-да, XX аср дастлабки ўн йиллигида ҳали ҳам улар кенг хўжалик тармоғига кириб бормаган эди. Ҳар йили Тошкент уездига тегишли ерларга 50 минг дона мевали кўчат ўтказилса-да, 20 фоиз боғларнинг эгаларигина фақат Туркистондаги боғдорчилик келажаги ҳақида жиддий қайғурадидилар. Кўпчилик боғбонлар ўз ерларига кўчат қуришдан нарига ўтмасдилар. “Боғлар барпо қилинапти, чорва моллари учун саройлар қурилмаяти”, яъни кўплаб мевалар истеъмолчига етиб бормай, ҳайвонларга ем бўлаяпти. Ҳамма яхши биладикки, жамоатчилик иши, яъни “боғбонлар иттифоқи” фаолияти хўжакўрсинга ташкил этилган бўлиб, Иван Иванович Петр Петровични севмайди. Петр Петрович Андрей Андреевични, ҳар ким ўзини севади. “Боғбонлар уюшмаси” умумманфаат учун барчани бир жойда тўплаш, уюштиришини ташкил қилиши керак”-деб ёзилади² “Туркистон тўплами”да. Бу ўринда Туркистонда етиштирилган мевани “дала-дастурхон” формуласида истеъмолчиларга етиб бормаётганлиги, олма, нок, абрикос, олуча, қароли каби мева захиралари омборларда қолиб чириб кетаётганлиги, ёхуд вақтдан унумли фойдаланмаслик ва транспорт муаммолари мевалар чириши туфайли чорва молларига ем бўлаётганлигига ишора қилинади.

Табиий офат ҳам янги экин навларини, мевалар янги турларининг майдонларини кенгайтиришга тўсқинлик қилганлиги “Туркистон тўплами”да келтирилган. Масалан, 1908 йил Наманган уездидаги боғлар учун ноқулай келиб, тинимсиз ёмғир, кучли шамол каби омиллар туфайли мевали дарахтларнинг шохлари синди, шунингдек, кўплаб олма ва нок навлари ҳосилсиз бўлиб чиққан. Об-ҳавонинг ёзда ҳаддан ташқари иссиқ бўлиши эса олмаларнинг касалланишига, қурт тушиб ўз таъминини йўқотишига сабаб бўлган.

Олманинг Белый Зимний Кальвиль навига тегишли бўлган дарахтларга занг касали тушиб, олмалар қуртлаши ва йилнинг октябрь-декабрь ойлари давомида дарахтлар шохидан чириб қолган. Ўша йили Наманган уезди боғларида Большой Кассельский Ренет, Онтарио, Бельфлер, Бисмарк, Пармень, Золотой Зимний каби олма дарахтлари ва уларнинг меваларига ҳам занг касали тушганди.³ Онтарио-Америка олма нави бўлиб, унинг шакли Канада ренети олмасига ўхшаш, меваси 1 фунтгача (439гр) ялтироқ-қизил рангли, 7 йилда ҳосилга кириб, 6 пудгача ҳар бир дарахт мева берган. 1908 йил Намангандаги табиий, офат туфайли Онтарио ҳам касалликка чидамсиз бўлиб чиққан.

“Туркистон тўплами”да Туркистон минтақасида мевачилик, полизчилик, гулчилик соҳасидаги ютуқ ва янгиликлар ҳақида маълумот берувчи кўрғазмалар (выставка)да ҳам иштирок қилиш билан боғлиқ тарихий воқеалар баёни келтирилган. Ушбу ярмарка ва кўрғазмаларда мева билан савдо қилувчи савдогарлар, боғларнинг ижарачилари иштирок қилган. Улар янги навларни яратиш, меваларни сақлаш ва қутиларга жойлаштириш танловида қатнашганлар. Кўрғазма иштирокчиларининг фаолиятини баҳолаш комиссияси таркибига таниқли боғбонлар киритилган. 1908 йилнинг 4-6 июль ва 7-14 сентябрь кунларида Санкт-Петербургда ўтказилган мевалар

¹ Василий Семичь. Из заметок крестьянина-садовода // Туркестанский сборник. Том 501. -С.738.

² Слюсарев Н.// Садовладельцы Туркестана соединяйтесь // Туркестанский сборник. Том 501.- С.834.

³ Петренко А. О плодоводстве в Наманганском уезде в 1908 году // Туркестанский сборник. Том 536. -С.78-80.

намоишида Туркистон вакиллари ҳам қатнашиб, 1 та катта олтин медаль, 2 та кичик олтин медаль, 1 та катта кумуш медаль, 4 та кичик кумуш медаль, 8 та бронза медаль ва кўп миқдорда фахрий ёрликлар билан тақдирланишган. Туркистон қишлоқ хўжалиги тажриба станциясида парваришланган Велингтонь, Розовый Размарин, Бессарабия тиролькаси, Оқ қишки Вальвинь, Харьков зелени каби олмалар кўрғазмаларда кенг шухрат қозонган. Туркистон боғбонлари бир йил олдин, яъни 1907 йил III-кўрғазмада ҳам қатнашган эдилар. Боғбонлардан К.Я. Побелянский ва А.А. Плескович намоиш этган олма ва нок навлари кўрғазма иштирокчиларининг диққатини жалб этганди.

Хулоса ўрнида қайд этиш мумкинки, XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон минтақасига олма, нок, шафтоли, ўрик, узум сингари мевали дарахтларнинг ўнлаб турлари кириб келди. Олма ва нокнинг 160 дан ортик янги навлари Туркистон вилоятларида иқлимлаштирилиш тажрибасидан ўтказилди. Ушбу соҳада “ҳаваскор боғбон”ларнинг хизматлари бекиёс бўлиб, Европа ва Америка қитъасидан келтирилиб маҳаллий шароитга иқлимлаштирилган кўпгина мевали дарахтлардан мўл-кўл ҳосил олиниб, бу эса истиқболда боғдорчилик ривожига катта ютуқлар қўлга киритилишининг муҳим омили бўлди.

Хамроев Бахтиёр Абдунабиевич,
старший преподаватель кафедры коммерции и права Института экономики и
торговли ТГУК

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕРЧЕНДАЙЗИНГА В РАЗВИТИИ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ

В условиях формирования и развития рыночной экономики функционирует множество предприятий розничной торговли с различными формами собственности, которые предлагают населению товары схожего ассортимента с идентичными ценами и потребительскими свойствами. В связи с чем, в борьбе за более высокий статус, одним из направлений деятельности ритейлеров, прежде всего, является привлечение покупателей.

При этом в условиях насыщения рынка, ужесточения конкуренции и наличия повышенных требований потребителей к качеству товаров и обслуживания на предприятиях розничной торговли, появляется необходимость разработки новых форм и методов организации розничной торговли. Современный рынок подвержен ускоренным изменениям, которым необходимо быстро реагировать, чтобы успеть вовремя изучить и удовлетворить запросы потребителей. Сегодня привлечь покупателя, только такими факторами конкурентоспособности как низкие цены и качество товаров очень сложно, он требует чего-то неординарного и нового. Розничные предприятия должны отличаться индивидуальностью и привлекать покупателей используя не только традиционные, но и новые, современные рычаги воздействия. Одним из таких технологий, к которым все больше обращаются розничные торговцы - является мерчендайзинг.

В Таджикистане зачастую понятие "мерчендайзинг" воспринимается как некий способ выкладки товаров. Это неотъемлемая его часть, но, отнюдь, не единственная.

Мерчендайзинг слово английского происхождения: «merchandise» - товар, «merchant» - купец, торговец, «to merchandise» - торговать. В научной литературе мерчендайзинг понимается как «искусство розничной торговли», т.е. создать комфортные условия для покупателя для выбора и покупки товаров.

В англо-русском словаре по маркетингу и рекламе понятие мерчендайзинг переводится как «стимулирование продаж в розничной торговле, искусство сбыта», а

англо-русский словарь рекламных терминов - как «составную часть маркетинга, любую деятельность, направленную на обеспечение максимально эффективного продвижения товара в розничной торговле; стимулирование деятельности сферы торговли» [4, с. 148]. На наш взгляд, такие трактовки определений рассматривают мерчендайзинг как составляющая политики продаж, не отражает его сущность.

В маркетинговом аспекте, мерчендайзинг - это позиционирование товаров с учетом требований потребителей, проблемы изучения спроса, управление продвижением товаров, организацию рекламы в точках продаж.

С точки зрения торгово-технологического процесса мерчендайзинг представляет собой организацию и управление процессом, рациональное товародвижение и товароснабжение, продвижение товаров на рынке, разработку плановграмм.

Мы считаем, что каждый из авторов, описывающих мерчендайзинг с точки зрения маркетинга и торгово-технологического процесса полностью не раскрывают сущность мерчендайзинга.

А. Н. Азрилян в кратком экономическом словаре описывает мерчендайзинг как: «комплекс мер, направленных на привлечение внимания покупателей, например, подготовку товаров к продаже, размещение торгового оборудования и товаров, а также использования рекламных проспектов, плакатов в торговом зале» [1, с. 144].

Мы считаем, что это определение не затрагивает психологические стороны воздействия мерчендайзинга на потребителей, так как оно выявляет сущность мерчендайзинга, как комплекс мероприятий по выкладке товаров, размещения рекламных материалов с целью выделения определенных товаров из массы, привлечения внимания покупателей к ним для совершения покупки.

И.А. Рамазанов и Т.Н. Парамонова считают, что «...мерчендайзинг следует рассматривать как самостоятельный компонент маркетинговой системы» [2, с. 236].

Мерчендайзинг - это новое направление в маркетинге, популярность которого в последнее время постоянно растет. Это связано с тем, что произошли серьезные изменения в мотивации поведения покупателей, в частности сформировалось новое поколение потребителей, которые полностью осознают и используют свои права на информацию при выборе товаров и на гарантированный доступ к их разнообразию при конкурентных ценах.

Необходимость мерчендайзинга подтверждает тот факт, что согласно исследованиям в области маркетинга 2/3 всех решений о покупке потребители принимают, стоя перед прилавком. Даже если покупка определенного товара была запланирована предварительно, 7 из 10 покупателей принимают окончательное решение о выборе той или иной торговой марки непосредственно в торговом зале. Таким образом, при правильно организованном мерчендайзинге у потребителей возникает желание сделать покупку, что в свою очередь способствует повышению объема продаж.

Чтобы привлечь внимание покупателя к конкретному товару, не всегда стоит тратить огромные средства на рекламу. Тем более что в последнее время доверие потребителей к информации, которую несет в себе реклама, снижается. Современный покупатель более тщательно взвешивает предлагаемые варианты, лучше ориентируется в сфере розничной торговли и приобретает товар в соответствии с общей жизненной стратегией. Тот же результат, но с меньшими затратами можно получить, создавая определенные условия, которые подтолкнут его сделать покупку в тот момент, когда он уже находится в магазине и видит товар. Важно также, чтобы возникало впечатление доброжелательности. Для этого необходимы точное и своевременное информирование, вежливый и компетентный персонал, качественные товары, разнообразные услуги. В целях создания таких условий применяются следующие приемы мерчендайзинга:

- дизайн магазина;

- ассортимент товаров;
- величина торгового запаса;
- расположение товаров на полках;
- освещение;
- температура торгового зала;
- звуки и музыка;
- цветовая блокировка;
- рекламная поддержка товаров;
- эффективная презентация.

Чтобы максимизировать продажи, необходимо сформировать определенный имидж своего магазина, а основной фактор в разработке имиджа - это дизайн. Одним из наиболее важных инструментов дизайна является цвет. Цвет - это первое, что замечает человек, входя в магазин. От цвета - от того, яркий он или приглушенный, теплый или холодный, светлый или темный, - многое зависит. С его помощью можно разграничивать отделы или товарные категории, а также создать стиль и настроение. Привлечь внимание к товарной категории позволяет, например, контрастность цветов. Темный фон подчеркивает товар светлых тонов, и наоборот. Важную роль играют и другие элементы дизайна, такие, как силуэт и текстура.

Цвет оказывает влияние на потребительское поведение клиентов. Грамотное цветовое планирование позволяет воздействовать на их решение в пользу продвигаемого товара. Клиенты ориентируются на определенную гамму, зачастую отводя ей первое место. Покупатели немедленно реагируют на ультрамодные цвета и колористическое изменение экспозиции, темы для составления которой достаточно разнообразны: представление коллекции товаров в соответствующем цвете, вывески, основные зоны магазина, стеллажи, цветочные композиции, витрины. Мерчандайзинг, в основе которого лежит цветовая стратегия, позволяет без труда опередить конкурентов. Покупатели, взглянув на витрины, за считанные секунды обнаруживают модные тенденции и новые цветовые идеи, а также быстро улавливают обращенное к ним маркетинговое послание.

Цвет влияет на восприятие качества товара. Например, при выставлении товара в красном освещении он выглядит современнее. В желтый цвет могут быть окрашены крупные торговые площади. Зеленые цвета, как показали исследования, способны снизить активность покупателей, так как эта гамма умиротворяет. Синий обладает сильным активирующим свойством и может стимулировать импульсные покупки.

Что касается ассортимента товаров, то он разрабатывается с учетом формата магазина и анализа доходов покупателей. Ассортимент подбирается таким образом, чтобы были удовлетворены запросы и учтены возможности категорий клиентов с высоким, средним и низким уровнями дохода. Анализируя продажи, можно сделать вывод о том, что 80% прибыли обеспечивают 20% ассортимента, поэтому часть товаров можно без ущерба для магазина и покупателей выводить из ассортимента. Задача состоит в том, чтобы оставить за потребителем право выбора, но при этом не иметь слабо продаваемых позиций.

Следует отметить, что на формирование ассортимента потребуется несколько месяцев. Если магазин расположен в центре микрорайона, не стоит рассчитывать на то, что он станет магазином недельных закупок. Его целевой аудиторией станут домохозяйки, а основой ассортимента - товары повседневного спроса. Если магазин открыт на окраине района, за городом или на окружных дорогах, ходовыми позициями ассортимента станут товары более длительного хранения. Если супермаркет расположен вблизи рынка, то особое внимание нужно уделять сервису и качеству продуктов.

При формировании ассортимента продовольственных товаров в розничных торговых предприятиях следует учитывать некоторые особенности спроса на продукты

питания. Так, спрос на продовольственные товары по сравнению со спросом на непродовольственные обладает высокой степенью устойчивости, а в отдельных случаях - известной консервативностью. Потребитель привыкает к определенным видам продуктов, поэтому важно достигнуть стабильности в формировании ассортимента таких товаров, обеспечивая их бесперебойную продажу.

Эффективный торговый запас организуется по его объему и месту расположения в ассортиментном ряду. Он может находиться непосредственно в торговом зале, на полке производителя товара (клиента), на складе розничной торговой точки, либо на складе оптовой торговой точки.

Величина торгового запаса в ассортиментном ряду зависит от типа торговой точки. Например, в супермаркете должны быть представлены все товарные группы и единицы продукции, а павильоне - только наиболее продаваемые и популярные. В наличии всегда должны быть ходовые позиции ассортимента, которые определяются, прежде всего, их минимальным остатком.

Объем продаж во многом зависит от того, как расположить товары на полках. Правильное и рациональное расположение помогает покупателю без особых затрат времени сориентироваться в многообразии предлагаемых товаров, дает возможность увидеть имеющийся в продаже товар и не отвлекать вопросами продавца.

Благоприятные зоны продажи и размещения товаров - это зоны возле касс, полки с правой стороны от потока покупателей, а также полки, расположенные на расстоянии приблизительно 150 см от пола (на уровне глаз и рук покупателя). Они наиболее удобны и обеспечивают основную долю продаж любого магазина. Товары, расположенные на верхних полках, продаются значительно хуже, и совсем мало покупают товары с нижних полок. Чтобы увеличить объем продаж, мерчендайзеры размещают на нижних полках самые дешевые товары, а наиболее дорогие - на уровне примерно 150 см от пола, так как при таком размещении они постоянно будут находиться в поле зрения потребителей. На нижних полках, а также на стендах возле касс следует размещать товары для детей. Малозаметные в большом торговом зале сигареты и зажигалки, расположенные возле касс, также будут быстро раскупаться.

К неблагоприятным зонам расположения товаров относятся зоны продажи с левой стороны от потока покупателей, углы магазина и зоны около входа.

Товары в магазине следует размещать по принципу комплексной выкладки, т.е. в одном месте выставляются товары сходного назначения. Можно также организовывать сезонные полки, что обеспечивает хорошую реализацию в течение определенного времени года. Однако наиболее приемлемым является принцип расположения товаров по торговым маркам, так как он способствует продвижению торговой марки фирмы. Причем нельзя допускать скученности товаров разных торговых марок.

Есть и другой способ привлечения внимания покупателей к товару, например выделение наиболее востребованных товаров, а рядом с ними размещение товара, объем продажи которого нужно увеличить.

Для освещения магазина необходимо знать характеристики восприятия света. Это поможет представить товары в выгодном свете. Если общий свет не слишком яркий, можно применить интенсивное точечное освещение и подчеркнуть выдвигаемый товар, избежать монотонности и придать индивидуальность некоторым отделам. У разных видов света есть свой цвет и способность подчеркивать или "убивать" различные цвета товара. В мягком, желтоватом свете ламп накаливания выигрышно смотрится естественная и теплая гамма, а галогенные лампы подчеркивают холодные цвета и приглушают некоторые натуральные оттенки. Освещение может быть очень разным, вопрос заключается только в его сбалансированности.

Следует уделять внимание и смыслу музыкальных композиций, так как он влияет на настроение посетителей. При выборе мелодии необходимо избегать

ненужных ассоциаций. В магазине покупатель должен чувствовать себя легко и свободно, поэтому лучше всего использовать инструментальную музыку.

На Западе существуют специальные фирмы, которые занимаются разработкой музыкального сопровождения для магазинов.

Цветовая блокировка заключается в том, что товары с упаковкой одного цвета размещают на полках вместе. Таким образом, образуется определенный блок товаров. Можно также группировать блоки, сочетающие различные цвета. Например, в отделе, где продаются шампуни, гели для душа и другие аналогичные моющие средства, следует использовать сочетания белого, зеленого и синего цветов. Такое сочетание ассоциируется с прохладной, освежающей и расслабляющей водой.

В круг обязанностей службы мерчандайзинга входит размещение рекламных и информационных материалов в местах продаж в целях привлечения внимания покупателей к товару.

Таким образом можно отметить, что мерчандайзинг продукции - это комплекс мер, направленных на продвижение того или иного товара, марки и, следовательно, повышение объемов розничных продаж.

Мерчандайзер - это специалист, который обеспечивает нужный товар, в нужном месте и в нужное время, по нужной цене и в нужном количестве. Имея такого специалиста в штате, можно планировать увеличение объемов продаж на 15-20% только за счет правильной экспозиции товаров и еще на 5-10% за счет создания благоприятной атмосферы в магазине. Организация собственной службы мерчандайзинга имеет неоспоримые преимущества. Руководитель компании всегда будет иметь возможность оперативно реагировать на ситуацию на рынке и решать текущие вопросы. Профессиональное мерчандайзинговое агентство возьмет на себя проблемы, связанные с организацией работы персонала, а также позволит клиенту снизить затраты.

К сожалению, в нашей стране такая форма повышения эффективности продаж не очень развита. Причина этого, прежде всего в отсутствии специалистов по мерчандайзингу. Поэтому хорошо было бы в программу вузов экономического направления был введен специальный раздел обучающий мерчандайзингу. Также можно организовать краткосрочные курсы по мерчандайзингу при высших и средних специальных учебных заведениях экономического профиля с выдачей сертификатов. Для тех же работников торговли, которые не имеют возможности посещать курсы с отрывом от производства, можно организовать курсы или семинары по этому направлению на рабочих местах.

Литература:

1. Азрилиян А.Н. Краткий экономический словарь/А.Н. Азрилиян. - М.: Институт новой экономики, 2008. -586с.
2. Канаян К. Мерчандайзинг/К. Канаян, Р. Канаян. - М.: РИП-холдинг, 2003. - 236 с. - (Академия рекламы).
3. Назайкин А.Н. Англо-русский словарь по рекламе, / А.Н. Назайкин/ Вершина; Москва; 2005.-148с.
4. Парамонова Т.Н., Рамазанова Н.А., Мерчандайзинг: учебное пособие: - М.: ИД ФБК - Пресс, 2004 - 144с.
5. Снегирева В.В., Книга мерчандайзера. - СПб.: Питер, 2007. - 384с
6. Снегирева В.В., Розничный магазин. Управление ассортменетом по товарным категориям. - СПб.: Питер, 2005. - 416с.

Хасанов М.М.,

специалист отдела воспитательной работы Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

Сайфиддинов Асрор Бахоралиевич,

докторант 1-го курса по специальности 6D050602 – Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики

Джаъфаров Диловар Замирджонович,

магистрант 2-го курса по специальности 1-25.01.04 – Таджикский государственный университет коммерции

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УЛУЧШЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

В современных условиях роль и значение стратегического планирования социально-экономического развития отдельных регионов в обеспечении устойчивого и стабильного роста национальной экономики существенно возрастает. Это, в частности, объясняется бурным развитием теории и методологии регионального развития, в контексте которого в последнее время выделяются отдельные концепции и парадигмы, делающие определенный акцент на тех или иные факторы роста, системно влияющие на темпы и уровень развитие регионов. В этом смысле, наиболее важным аспектом выработки стратегии территориального развития выступает процесс определения и активизация тех факторов, которые в конкретно взятых ситуациях оказывают наиболее сильное и положительное влияние на уровень развития регионов.

Региональная экономика как самостоятельный раздел экономической науки прошел несколько этапов развития, характер которых во многом определяется специфическими особенностями протекания социально-экономических процессов в тех или иных периодах исторического развития. Бурное развитие науки и техники, высокие темпы обновления технологии производственных процессов, углубления кооперационных и интеграционных связей, углубление международного разделения труда, а также динамика глобализационных процессов оказали существенное влияние на становление и развитие современных подходов регионального развития. Однако, общеизвестного подхода, опирающегося на конкретные факторы развития так и не удастся сформулировать, что связано с разнообразием условий и специфики развития отдельных территориальных образований. Это означает, что в каждом конкретном регионе требуется синтез определенных подходов, наиболее оптимально сочетающие разные факторы социально-экономического, природно-ресурсного и иного характера в единое русло устойчивого роста экономики региона.

В свободной энциклопедии «Википедия» регион характеризуется в рамках трех научных дисциплин: «В рамках *географической* трактовки регион определяет, как район, большой участок суши, часть земной поверхности со специальными физико-географическими параметрами, географическая единица, определяемая географическими рубежами. Экономическая трактовка подразумевает под регионом часть территории, где существует система связи между хозяйственными субъектами, подсистему всего социально-экономического комплекса страны, сложный территориально-экономический комплекс со своей структурой связи с внешней и внутренней средой. Социально-политическая трактовка региона представляет регион в качестве социально-территориальной общности, т.е. совокупности социальных, экономических, политических факторов развития территории. Сюда входит целый набор характеристик, такие как: этнический состав населения, трудовые ресурсы, социальная инфраструктура, социально-психологический климат, политические аспекты развития региона, культурные факторы и т.д.». Между тем, как нам представляется, данная трактовка не может стать базисным определением в рамках конкретных исследований.

Основные трактовки понятия «регион»

Таблица 1.1.1

АВТОРЫ	СОДЕРЖАНИЕ
Ожегов С.И.	«Большая область, группа соседствующих стран или территории, районы, объединенные по каким-нибудь общим признакам»
Межевич Н. М.	«Регион не является только экономической или географической категорией, т.е. нельзя отождествлять понятия «регион» и «территория». Территориальная составляющая является существенной для любого региона, поскольку является базисом, как его формирования, так и его существования. Любой регион представляет собой территорию, но одного территориального компонента недостаточно для того, чтобы назвать территорию регионом. Необходимой предпосылкой формирования региона на определенной территории является наличие специфики экономического, этнографического, конфессионального, социально-культурного состава, особый характер политической организации общества и властных элит»
Журавлева Г.П.	«...регион - это социально-экономическая пространственная целостность, характеризующаяся структурой производства, наличием всех форм собственности, концентрацией населения, рабочих мест, условий духовной жизни человека, имеющая местные органы самоуправления своей территории (область, край, республика) и функционирующая для создания оптимальных условий обитания»
Жукова В.В.	«Под регионом понимается территория в административных границах субъекта федерации, характеризующая комплексностью, целостностью, специализацией и управляемостью, т.е. наличием политико-административных органов управления, предоставляющих собой целостную систему со своими структурой, функциями, связями с внешней средой, историей, культурой, условиями жизни населения»
Горшенина Е.В.	«...регион - это социально-экономический комплекс, основные звенья которого, а именно: материальное производство и социальная сфера, сбалансированы. Другими словами под регионом понимается такая система, для которой характерно взаимодействие производственной, экологической и социальной подсистем».
Аюпов А.Н., Абдурашитов А.А., Бровко Н.А.	« Регион - это территория в административных границах, характеризующаяся: комплексностью, целостностью, специализацией и управляемостью, т.е. наличием политико-административных органов управления. В общем смысле, регион - это определенная территория, отличающаяся от других территорий по ряду признаков и обладающая некоторой целостностью, взаимосвязанностью составляющих ее элементов. Регион - это часть территории республики, включающая несколько населенных пунктов, образуемая и управляемая в интересах республики»

(например, теория пассионарности), тем не менее, дал начало обширным исследованиям в этом направлении, которые до сих пор успешно продолжают в научных трудах его последователей. Л.Н. Гумилевым в частности отмечается, что: «Нашим требованиям отвечает, как ни странно, вид *Homo sapiens*, формой существования которого являются устойчивые коллективы, называемые этносами или народностями, под которыми мы понимаем «коллективы особей, противопоставляющие себя всем прочим коллективам». С одной стороны, этносы

граничат со специфической формой движения развитием человечества по спирали, а с другой, через добывание пищи, с биоценозом того ландшафта, в котором данный этнос образовался, ибо «люди, в первую очередь, должны есть, пить, иметь жилище и одеваться» (Энгельс), а все это они получают от географической среды, именуемой природой. Судьбы вида *Homo sapiens* известны на протяжении двух тысячелетий лучше, чем судьбы любого другого вида».

Анализ показал, что в контексте проблем об инвестиционной деятельности используются различные понятия, среди которых часто встречаются следующие: инвестиции, инвестиционный климат, инвестиционная привлекательность, инвестиционный потенциал и инвестиционный проект. Следует особо отметить важность каждого из них, когда речь идет о стабильности процесса обеспечения инвестиционных вложений в социально-экономическом развитии регионов. Поэтому суммируя все вышеизложенные понятия, можно использовать понятие «инвестиционное обеспечение». Помимо прочих преимуществ, его использование представляется более целесообразным, когда речь идет об освоении и эффективном использовании природно-ресурсного потенциала регионов.

Список использованной литературы:

1. Абалкин Л. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение//Вопросы экономики. - М., 1994. - № 12. - С.4-13.
2. Аганбегян А.Г. Инвестиции - основа ускоренного социально-экономического развития России// Деньги и кредит (Научный журнал). - М., «Полиграфический комплекс ТОЧКА», 2012. - № 5. - С.10-16.
3. Айнабек К.С. Теория общественного хозяйствования (Альтернатива экономической теории и экономикса): Учебник: исправл. и дополн. - Караганда: КЭУК, 2014. - 608 с. [Электронный ресурс].- URL:http://www.aup.ru/books/m250/4_4_1.htm.
4. Альберт Еганян. Инвестиции в инфраструктуру: Деньги, проекты, интересы. ГЧП, концессии, проектное финансирование. - М.: Альпина Паблишер, 2015. - 715 с.

Чаъфаров Д.З.,
магистранти курси 2 ихтисоси 250104
Исмоилова М.М.,
профессор

ТАКМИЛИ САРМОЯГУЗОРӢ БАРОИ РУШДИ ИННОВАТСИЯ

Дар шароити муосир ҳамаи корхонаҳои Чумхурии Тоҷикистон ба сармоягузори барои нав намудани фондҳои асосӣ ва васеъ кардани истехсолот, ҷорӣ намудани технологияи нав ва дигар лоихаҳои сармоягузори сахт эҳтиёҷ доранд. Барои тезонидани ҷараёни бо техника ва технологияи нав таҷҳизонидани корхонаҳои истифодаи самараноки захираҳои сармоягузори мавҷудаи маҳдуд зарур мебошад. Сатҳи баланди кӯҳнашавии ҷисмонии фондҳои асосӣ ҷалби сармоияи зиёдро талаб менамояд. Ақибмонии технологияи корхонаҳои саноатии ватанӣ аз сатҳи ҷаҳонӣ дар солҳои охир қариб бетағйир боқӣ мемонад. Чунин ҳолат мавҷудияти хавфи қиддири ба беҳатарии иқтисодии мамлакат нишон медиҳад. Бинобар ин, ташкили низоми ватании таъмини сармоягузори ҷараёни инноватсионӣ яке аз масъалаҳои муҳими стратегӣ ба шумор меравад.

Инноватсия аз бисёр чихат рушди иқтисодии субъектҳои иқтисодиёти бозорӣ ва умуман мамлакат, шугли аҳоли ва афзоиши ҳосилнокии меҳнатро муайян карда, омили муҳими рушди иқтисодӣ ба шумор меравад. Аз ин рӯ, ҳалли масъалаҳои вобаста ба ташкили механизмҳои самараноки татбиқи инноватсияи маҳсулотӣ, технологӣ ва ташкилӣ, равона намудани онҳо барои таъсиси заминаи рушди устувори иқтисодиёт диққати бештарро талаб намуда, дар фаъолияти минбаъда хело муҳим мебошад.

Дар шароити муосир фаъолияти босамари корхонаҳо бе инноватсия ва сармоягузорӣ имконнопазир аст. Шартҳои бозории рушди иқтисодиёт доимо дигаргунсозиҳои на фақат микдорӣ, балки сифатино талаб мекунад. Талаботҳои зеринро тавассути истифодаи техника ва технологҳои аз ҳама пешқадам, пайвасти инкишоф додани манбаи илмӣ-тадқиқотӣ бо мақсади таъмини сифати баланди навоариҳо иҷро намудан мумкин аст, ки он сармоягузорию муайянро талаб мекунад.

Омилҳои асосии тезонидани чараёни сармоягузорӣ ба соҳаи фаъолияти инноватсионии корхонаҳо ватанӣ имрӯз бо сабабҳо ва имкониятҳои дохилии онҳо вобаста мебошад. Маҳз сабабҳо ва имкониятҳои дохилӣ корхонаҳоро водор месозад барои таҷҳизонидани манбаҳои истехсолӣ, нав намудани номгуӣ маҳсулоти истехсолшаванда сармоягузорӣ намоянд. Ҳадафи асосии сармоягузорӣ ба фаъолияти инноватсионии корхонаҳо зарурати нав намудани фондҳои асосии кӯҳнашуда ба шумор меравад.

Гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба иқтисодиёти бозорӣ бисёр мушкилотро ошкор намуд, ки яке аз онҳо маҳдудшавии фаъолияти сармоягузорӣ дар тамоми соҳаҳои кишоварзӣ ба шумор меравад.

Дар давраи ислохот ҳаҷми сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ аз ҳамаи сарчашмаҳо якбора кам гардид. То ҳол тамоюли пастшавии фаъолияти сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ бартараф карда нашудааст, ки татбиқи вазифаи бозсозии сохтори иқтисодиёти кишоварзӣ ва ҳамчунин баланд бардоштани сатҳи технологҳои истехсолот ва рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ чӣ дар бозори дохилӣ ва чӣ ҷаҳониро душвор менамояд. Моҳиятан сармоягузорӣ дар марҳилаи муосири рушд асоси баромадани соҳаи кишоварзӣ аз бӯҳрон ба шумор меравад.

Дар солҳои охир ба якҷанд нишонаҳои беҳбудшавии иқтисодиёти соҳаи кишоварзӣ нигоҳ накарда, вазъ дар самти сармоягузорию ин соҳа душвор боқӣ мемонад. Соҳаҳои афзалиятноки сармоягузорию самаранок муайян карда нашуда, стратегияи ҷалби сармоя ба соҳаҳои гуногуни бахши кишоварзӣ таҳия нашудааст. Дар шароити муосир барои ҷалби сармоя ташкили шароити мусоид зарур мебошад. Бинобар ин, имконияти ҷалби сармоя ба соҳаи кишоварзӣ аз бисёр чихат аз он вобаста аст, ки барои фаъолияти сармоягузoron кадом шароит муҳайё карда шудааст, ки он ба натиҷаҳои чараёни сармоягузорӣ таъсир мерасонад ва барои муҳити сармоягузорӣ то чӣ андоза мусоид мебошад.

Дар шароити бозор самтҳои афзалиятноки сиёсати аграрии Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд беҳтар намудани фаъолияти сармоягузорӣ бошад, ки он рушди самараноки истехсолотро дар соҳаи кишоварзӣ таъмин намуда, инчунин барои қабули чораҳои мушаххас оиди ташкили муҳити солими сармоягузорӣ ва баланд бардоштани ҷолибнокии сармоягузорию соҳаҳои кишоварзӣ мусодат намояд.

Аз гуфтаҳои боло чунин бар меояд, ки шартҳои муҳими ҷалби сармояи ватанӣ ва хориҷӣ кафолати давлатии ҳуқуқ ва манфиатҳои сармоягузoron буда, он боиси паст намудани хавфҳои онҳо мегардад.

Бо мақсади ҳавасмандкунӣ ва баланд бардоштани фаъолияти сармоягузорию корхонаҳо истехлоки босуръат барои таъмини такрористехсоли фондҳои асосӣ ба роҳ монда мешавад. Чорабиниҳои оиди ба талаботҳои иқтисоди бозорӣ мувофиқ намудани механизми хоҷагидорӣ амалӣ карда мешавад, ки онҳо мӯътадили нарх, қурби асъор, усулҳои низоми молиявӣ ва бонкӣ, соҳаҳои хоҷагии халқи ноҳияро таъмин менамоянд.

Рӯйхати адабиёти истифодашуда:

1. Бобокалони Исомат. Асосҳои назарияи иқтисод. Қисми дуюм. Васоити таълимӣ. Душанбе, «Ирфон», 2012. - 556с. Видяпин В.И. Экономическая теория: учеб. - М.: ЮНИТИ, 2007. - 672с.
2. Гришанова О.А. Сбалансированность бюджетов регионов: теория и методы. - М.: Экономист, 2008. - 246с.
3. Зенькова, Л.П. Макроэкономика: Учебное пособие / Л.П. Зенькова. - Минск: ООО «Новое знание», 2006. - 289с.
4. Кадыров Д.Б. Доходы населения как фактор роста благосостояния. - Воронеж: Изд-во ВГУ, 2007. - 231с.

Шарапова Диана Риннатовна,

преподаватель Навоийский государственный педагогический институт
Республика Узбекистан, г.Навои

ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ КАК ЦЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ, ВОСПИТАНИЯ И РАЗВИТИЯ УЧАЩИХСЯ

***Аннотация:** В статье рассматривается вопрос, что для эффективной деятельности учащемуся, которому предстоит жить в информационном обществе, необходимо научиться целесообразно использовать информацию и информационные технологии для поддержания и развития своего интеллектуального и творческого потенциала.*

***Ключевые слова:** информация, технология, образование, потенциал, общественное развитие, актуальность.*

В последние годы произошло осознание основополагающей роли информации в обществе. Наше время называют веком информации.

Развитие современного общества характеризуется переходом к информационной цивилизации, в рамках которой приоритетное развитие получают вычислительная техника и информационные технологии, увеличивающие интеллектуальные возможности людей. Во всём мире произошло осознание фундаментальной роли информации в общественном развитии.

Для эффективной деятельности учащемуся, которому предстоит жить в информационном обществе, необходимо не только овладеть определенными знаниями, способами и технологиями информационной деятельности, но и научиться целесообразно использовать информацию и информационные технологии для поддержания и развития своего интеллектуального и творческого потенциала.

Переход современного общества к информационной эпохе своего развития вызывает в качестве одной из основных задач, стоящих перед образованием, формирование основ информационной культуры будущего специалиста. Понятно, что информационная культура является одним из слагаемых общей культуры. Наиболее существенными ее атрибутами признаются "глубокое, осознанное и уважительное отношение к наследию прошлого, способность к творческому восприятию и преобразованию действительности в той или иной жизненной сфере".

В контексте такого понимания культуры для становления учителя как личности просто необходимо его приобщение к информационно-коммуникативным возможностям современных технологий. Также необходимо, овладение информационной культурой, открывающей ему и его ученикам путь к достижению одной из главных целей образования: от диалога людей и культур через выявление и

развитие творческого потенциала личности прийти к взаимному обогащению и продуктивному взаимодействию человеческих сообществ. Поэтому информационная культура члена современного информационного общества может быть представлена как часть профессиональной и общей культуры человека, связанная с ними едиными категориями (культурой мышления, поведения, общения и деятельности) и включающая в себя следующие основные компоненты:

1) принятие на личностном уровне гуманистической ценности информационной деятельности человека;

2) культуру общения и сотрудничества в области информатики и ИК-технологий, использование возможностей телекоммуникаций для межличностного и коллективного взаимодействия, нравственное поведение в сфере информационных отношений;

3) компетентность и свободную ориентацию в сфере ИК-технологий, гибкость и адаптивность мышления;

4) предвидение возможных последствий информационной деятельности, профессионально-социальная адаптация в постоянно обновляющихся информационных условиях;

5) использование преимуществ ИКТ для наиболее эффективного решения профессиональных задач;

6) знание и выполнение основных правовых норм регулирования информационных отношений, осознание ответственности за действия, совершаемые с помощью средств ИКТ.

Информационная культура большинства людей формируется внутри образовательной сферы информационного общества, фундаментом которой является общее среднее образование, составляющим которого являются обучение, воспитание и развитие учащегося. Поэтому современное общее среднее образование немислимо без использования ИК- технологий во всех сферах школьной жизни.

Информатизация образования и развитие информационного общества тесно взаимосвязаны. С одной стороны, становление информационного общества существенно влияет на проникновение информационных технологий во все сферы образовательной деятельности, с другой - информатизация образования, формируя информационную культуру членов общества, способствует его информатизации.

Качественные преимущества новых средств обучения очевидны. Никакие описания (устные или письменные) не сравнятся в наглядности с фотографиями египетских пирамид, морских закатов, космических кораблей. Эмоциональное воздействие на ученика от описания картины всегда будет сильнее, если оно сопровождается демонстрацией копии этой картины. Учитывая, что компьютерные технологии позволяют (при надлежащем качестве) демонстрировать фрагменты картины, рассказ о картине становится гораздо более полным. В результате исследований установлено, что большинство людей запоминает 5% услышанного и 20% увиденного, а одновременное использование аудио и видеоинформации повышает запоминаемость на 40-50%.

Информатизация образования должна опережать информатизацию других сфер общественной жизни, так как в этой сфере закладываются социальные, психологические, общекультурные, а также профессиональные предпосылки информатизации всего общества. Осуществлять эффективную информационную деятельность в современном обществе способен человек, обладающий широким мировоззренческим кругозором, эрудицией, а прежде всего информационной культурой. Наиболее эффективное формирование информационной культуры человека в современном обществе возможно через систему образования.

Литература:

1. Захарова, И. Г. Информационные технологии в образовании : учеб. пособие для студ. высш. педаг-х учеб. заведений / И. Г. Захарова. - М.: Академия, 2005. - 192 с.

2. Полат, Е. С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина. - М.: Академия, 2007. - 368 с.

Шарифова Гулпарӣ Ҳамдамовна,
номзади илмҳои филологӣ, сардори шӯъбаи илми ДОТП

РАМЗУ АСРОР ДАР АШЪОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ
(нақши ҳуруф дар ашъори шоир)

***Аннотатсия:** Дар мақолаи мазкур роҷеъ ба нақши ҳуруфи арабӣ дар газалҳои Камоли Хучандӣ сухан перомунӣ ҳарфҳои алиф, дол, нун, мим ва муқоисаи он бо тасвирсозии шоирони дигар меравад. Муаллиф таъкид менамояд, ки соҳиби каломӣ ноб Шайх Камол санъатҳои бадеиро бамавқеъ кор фармуда, хонандаро дар қиблаи ошноӣ бо газал, ҳамчунин бо мавқеи ҳарфҳои арабиасос ва истифодаи онҳо баҳри дилангезии ашъор истифода намудааст, ки боз ҳам санъати болову волои ӯро исбот менамояд.*

***Калидвожаҳо:** Шайх Камол, газал, ҳуруфи арабӣ, адабиёти классикӣ, шоир, ашъор, сухан, калом, завқ, салиқа, назм.*

Суханҳои ҳикматноки шоири олиназару олимақом Шайх Камоли Хучандӣ сартосари олами назм парокандаанд ва мардуми равшандил ин мисраъҳои ҷовидонии ӯро дар замири хеш парвариш медиҳанд.

Ошиқони осори нодиру гаронмояи Камоли Хучандӣ, аз ашъори сурурангезаш ҷошнӣ бардоштаанду ҳайратзадаи завқи нотакрори ин шоири шаккарзабони хучандиянд. Чи навъе, ки худи соҳиби сухан аз заковати азалияш дарак медиҳад:

Дар сухан лутфи Илоҳӣ ба ту ёр аст, Камол,
В-арна сад сол ба фикр ин суханон натвон ёфт.

Боиси зикр аст, ки ашъори шоири нодирагуфтор андарзӣ аст, ки аз хиради ҷӯёву қалби пурэхсосаш гувоҳӣ медиҳад ва ҳар байташ аз дигаре ба кулӣ тафовут дорад, ба ҳадди мазмун, радиф, вазну қофия ва умуман шеърият.

Манзури мо истифодаи ҳуруф дар тасвирсозии Камол мебошад. Истифода ва коркарди ҳуруф дар осори классикони форсу тоҷик ханӯз дар ашъори Маликушшуарои назми форсӣ устод Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ дида мешавад. Он барои баёни маънӣ, вусъати андеша, мазмунофарӣ, ташбеҳот, тақвияти фикр ва андешаро ба танзим ва таҳким овардан, ба кор меояд.

Зулфи туро ҷим кӣ кард, он ки ӯ
Холи туро нуқтаи он ҷим кард..(8.61)

Шоиронаву зебо ҷой додани зулф (ҷим) дар баногӯши ёр ва холи рухсораашро нуқтаи он хондан намаки назми шоир аст. Зебову кӯтаҳу муъҷаз!

Ҳофизи Шерозӣ илҳом аз байти Рӯдакӣ гирифта, ҳаммазмун ба байти зикршуда гуфтааст.

Дар хама зулфи ту он холи сияҳ донӣ, чист?
Нуктаи дуда, ки дар ҳалқаи чим афтодааст.(3.64)

Мавзӯи мазкур осори бештари классикони мумтози моро зевар бахшидааст, ки хангоми мутолиа ва бархӯрд бо ин ҳуруф аз маънишикофию мазмунпардозии устодони калом мутаҳайир мешавем.

Лутфи сухан, духура гуфтан, аз маънӣ маънӣ кашидан, санъатҳои бадеиро мувофиқ кор фармудан ва тафовути нақши ҳуруф аз дигар шуаро аз вижагиҳои шеъри Камол аст.

Инҷо ҳадафи мо ҷамъоварӣ ва коркарди чор ҳуруф (алиф, дол, нун, мим) дар ашъори “булбули ҷаманистони Хуҷанд”- Ҳоҷа Камол мебошад. Хушбахт хоҳам буд, агар вурудам ба боғистони назми ин бузургвор каме бошад ҳам, суде ба илм дошта бошад.

Ҳуруфи алиф ҳарфи якуми алифбои арабии тоҷикӣ буда, баробар аст ба 1

Дили бемори ман аз “дол”-у “алиф” холи нест,
То қадӣ чун “алиф”-у зулфи чу “дол” аст ўро. (1.25)

Дар ифодаи дили бемор ҳуруфи долу алиф ҷой дорад, ки сабаби бемории дили ошиқанд, чунки қадӣ маҳбуба ба алиф мемонаду зулфаш ба дол.

Гар алифро ҳаракат нест, чарост
Алифи қадди ту ширинҳаракот? (6.146)

Алифи қад – ростии қад, қомати баланду боло ва рост, мавзунии қомат.

Қомате ҳамчун алиф дорию абрӯе чу нун,
Дар ту ҳар оне, ки гуфтанд, аз пайи он гуфтаанд.(1.172)

Қомати росту сарвосои ёр ба алиф ва абрӯвонаш ба нун, ки шакли нимдоира дошта, шабеҳи абрӯ аст, ташбеҳ ёфтааст.

Гашт шайдои қадат зоҳиду ин нест аҷаб,
3-он ки бо шайд чу пайваст алиф, шайдо шуд.(1.197)

Якҷо шудани алифу шайд – шайдо мешавад.

Доли зулфу алифи қомату мими даҳанаш
Ҳар се доманду бад-он сайди ҷаҳоне чу манаш.(1.313)

Вожаи дол (д), алиф (о), мим (м) – дом. Зулф ба ҳарфи дол, ки гирдшакл аст, алиф ба қомати росту мавзун мим ба даҳони зебо мушобеҳ аст, ки ҳарсе доме ҳастанд барои сайд ва якҷоя омадани ҳар се ҳуруф вожаи “дом”-ро ташкил медиҳад.

Гуфтам ба қадаш: Ҳеҷ надорӣ сӯи мо майл?
Гуфто: Бале, ман алифам, ҳеҷ надорам. (1.375)

Ҳеҷ ба маънои нестӣ, адам, ҳеҷ гоҳ, асло, ночизу безътибор омадааст. Мухотаб ба росту бозътибор будани худ мутмаин аст ва ҳеҷ майл надоштани худро нишон медиҳад.

То ба боло ту рост чун алифй,
Мо чу ломем дар миёни бало. (1.43).

Қомати маҳбубаро ба алиф ва худро хоксорона ҳарфи ло-и миёни калимаи “ бало” медонад, нишони шикастанафсӣ низ ҳаст.

Гар бибинӣ даҳани тангу қади ёр, Камол,
Бӯса даҳ хоҳу бигӯ, сифру алиф даҳ бошад. (6.167) .

Яъне даҳони ёр чун сифр ва қадаш чун алиф аст, пас ҳардуро ба ин тавсиф агар бинависем, рақами даҳ ҳосил мегардад, ки далели лутфи шоир аст.(6.32)

Дар ашъори аксари шоирон тасвири ҳуруф дида мешавад. Махсусан, дар осори гаронбаҳои шоирони адабиёти классики тоҷик – Ҳофизӣ Шерозӣ, Ҳоконии Шервонӣ, Абдулқодири Бедил, Саъдии Шерозӣ, Носири Хисрав, Соибӣ Табрӣ ва дигарон.

Нест бар лавҳи дилам чуз алифи қомати ёр
Чи кунам, ҳарфи дигар ёд надод устодам. (3.455) Ҳофиз.

Эй фалак, дод аз ҷафоят дар чи ҳолам кардаӣ
Рост будам чун алиф, монанди долам кардаӣ.(5.344) Туғрал

Алифқаде, ки манам синачоки болояш,
Сипехр сабзаи хобидаест дар пояш.
Зи соя сарву санавбар алиф кашад ба хок
Ба ҳар чаман, ки кунад чилва қадди раънояш. (4.353) Соиб.

Дол номи ҳарфи даҳуми алифҳои арабии форсӣ аст баробар ба 4.

Ба ҳичрон ҷангҳо дорем бе зулфи даҳони ту,
Аз он миму ду дол имрӯз мебояд мадад моро.(1.48)

Матлаби шоир ин аст, бидуни зулфу даҳон дар ҳичрон мондани хешро ишора намуда аз мим (даҳон) ва ду дол (ду зулф) мадад меҷӯяд, яъне аз мим ва ду дол вожаи “мадад” () ҳосил медавад.

Табиб аҳволи ман пурсид, гуфтам, зулфи ӯ дол аст,
Гар аҳли ҳикмат аст, ӯро ҳамин як ҳарф бас бошад.

Ин ҷо табиб маъшуқа аст ва ба пурсиши таҷоҳулони ӯ муҳотаб ҷавоб медиҳад, ки “зулфи ӯ дол аст” ва агар аҳли фаҳм ҳастӣ, худ хоҳӣ донист. Долро далолат низ гӯянд.

Баромад аввали хат зулфи саркаши ту ба фолам,
Далолат аст ба давлат, чу ҳарфи дол барояд. (1.274)

Аввали хат зулфи саркаши ту ба фолам омад, ки он далолат ба давлату сарват аст. Дар аввали фоллаш ҳарфи “дол” омад, ки далелаш давлату дoston аст.

Нест холӣ аз ҳаёли зулф чун дол ин дарун.
Нест берун аз даҳони танг чун “мим” ин замир. (1.284)

Аз хаёли зулфи ту замири ман чун даруни дол холӣ нест, киноя аз бурун нарафтани сир аст. Холӣ будани даруни дол ва танг будани мим. Даҳони пӯшида – сад тилло.

3-он сари зулфу даҳон дил хун шудааст,
Хун шавад, чун “дол” пайвандад ба “мим”. мим (1.393)

Дол ба мим пайванд шавад, калимаи дам ҳосил мешавад, ки маънои хунро дорад.

Рӯ меорем ба дигар шоирон, ки долро дар ҳамин маврид кор фармудаанд.

Аз назаргаҳ гуфташон буд мухталиф
Он яке долаш лақаб дод, ин алиф.(Румӣ)

Ки зи меҳнат шикастаҳол шудам
Зери бори фиروق дол шудам.(Мушфиқӣ)

Нун номи ҳарфи 29-уми алифбои арабии тоҷикӣ, баробар аст ба 50.

Қофи қаду нуни абрувонат,
Баргар зи “Таборак”-у зи “Нун” аст. (1.85)

Ин ҷо “қ”-и қад ба ҳарфи “қ” ишора шуда, нуни абрувон – шакл аст.
Ҳофизи Шерозӣ фикри Камолро афзун гардонида мегӯяд:

Қадди ҳама дилрабони олам,
Пеши алифи қадат чу нун бод!(3.122)

“Нун” дар ин байти Ҳофиз на ба маънои абру, балки ба маънои ҳамгаштагӣ ва пирӣ, дар муқобили алиф мебошад.

Дар намози ишқ пеши қиблаи рухсори ту
Сураи “Нун” хондам, абруи туам омад ба ёд (1.261).

Намози ишқ – намозе ки ба тамоми иштиёқ ва майлу хоҳиш хонда мешавад. “Қиблаи рухсори ту” тасвирсозиҳои волои Камол аст, ки дар дигар шоирон низ дида мешавад. Бавижа, баҳри тақвият ва тавзеҳи фикру андеша дар масъалаи мазкур рӯ меорем ба яке аз шоҳбайтҳои Ҳофизи Шерозӣ:

Дар намозам хама абруи ту бар ёд омад
Ҳолате рафт, ки меҳроб ба фарёд омад.(3.173)

Қомате ҳамчун алиф дорию абруе чу нун,
Дар ту ҳар оне, ки гуфтанд, аз пайи он гуфтаанд.(1.171) Камол.

Ишора ба қомати алифосо ва абрувони мисли нун қачгаштаи маъшуқа.

Тафсири ду абруи ту, қ-он сураи “Нун” аст,
Пайваста ба меҳроб нагӯем, чӣ гӯем? (1.362)

Ҳадафи Камоли Хуҷандӣ шабоҳат додани абруи маҳбуба ба нун ва меҳроб аст, ки харду абруро ба хиёл меоранд.

Мусаллам аст, ки ҳуруфи “нун” дар ашъори тамоми шуаро нақши абрӯро дорад. Ҳофизи Шерозӣ низ абрӯи ёрро хангоми сачда ба меҳроб тасаввур мекунад. Ҷои дигар Ҳофиз абрӯро ба доси моҳи нав, Ҷомӣ нохун задан ба синаро шакли абрӯи маҳбуба доништаанд:

Мазраи сабзи фалак дидаму доси маҳи нав,
Ёдам аз киштаи хеш омаду хангоми дарав.(3.364)

Шабам дар мотами ҳичрон ду абрӯ бар хаёл омад
Ба сина ҳар кучо нохун задам, шакли ҳилол омад.(А.Ҷомӣ)

“Қоф”-и кифри мо зи “Тоҳо” бартар аст,
“Қоф”-и ишқ аз “қоф”-у “ё”-ҳо бартар аст. (1.123)

Номи яке аз сураҳои “Қуръон” аст.

Мим ҳарфи 28-уми алифбои арабии тоҷикӣ, ки дар ҳисоби мучалу абҷад ба 40 баробар аст.

Даҳони ту “мим” асту боло “алиф”,
Худо офарид ин ду аз баҳри мо.(1.35)

Даҳони маъшуқа ба мим, қаду қоматаш ба алиф монанд карда шудааст, ки миму алиф дар якҷоягӣ “мо” мешавад.

Гуфтам: Он миму ҳост, рӯй битофт,
Бингаредаш, ки чун сухандон аст. (1.110)

Ҳарфҳои арабии “мим” ва “ҳо” дар якҷоягӣ вожаи “маҳ”-ро ҳосил мекунад, ки ишора ба рӯи зебои маъшуқа аст.

Даҳонаш ба абрӯ ба нақши “ман” аст,
Чу “миме”, ки дар пеши “нун” омадаст. (1.142)

Дар ҳуруфи форсиасос мим ва нун-ро муттасил гардонем, калимаи ман () пайдо мешавад.

Туғрали Аҳрорӣ, ки яке аз намояндагони барҷастаи адабиёти ҷадидия ҳисоб мешавад, дар ин маврид хеле моҳирона овардааст:

Ба ёди ҳасрати мими даҳонат
Қади ушшоқ аз ғам ҳамчу нун аст.(5.117)

Ташбеҳи бениҳоят зебост, ки дар ҳамбастагии ҳарфҳои “мим” ва “нун” омадааст.

Ҳамин ки нақши даҳонаш чу “мим” бандад чашм,
Хаёли абрӯи ӯ пеши ман чу “нун” ояд. (1.237)

Бо ҳам ишора ба мим (даҳон) ва нун (абрӯвон) аст.

Монда бар мими он даҳон ҳайрон
Чашми наззорагӣ чу дидаи “ме”.

Гуфтамаш дар ҷавоби куштани ман
“Не” навиштӣ, бар ғамза гуфт, ки “не”! (1.410)

Тавре ки дида мешавад, истифода аз ҳуруф дар шеъри шоирони классики форс-тоҷик пешинаи хеле қадим дорад. Ин падида аз шеъри устод Рӯдакӣ то Туғрали Аҳрорӣ хеле зиёд ба назар мерасад. Аммо дар шеъри Камоли Хуҷандӣ ин чиз густариши бештаре пайдо кардааст ва дар чандин ғазалаш ба чашм мерасад. Тафовути баёни Камол аз шоирони дигар дар он аст, ки ӯ дар адои ин кор чанд роҳро пеш гирифтааст:

1. Яке монанд кардани аҷзoi маъшук ба ин ё он ҳарф, ки дар заминаи ташбеҳ сурат гирифтааст:

2. Дигаре истифода аз ҳисоби абҷад аст, ки каломашро чандпахлӯ ва андаке мушкилфаҳм кардааст:

3. Сохтани калимаҳо аз корбасти ҳуруфҳо

4. Тасвири аҷзoi маъшуқа дар ифодаю ибораҳо.

Бояд иқрор кард, ки ба кор гирифтани ин равиш намаки каломи шоирро бештар кардааст. Корбурди равиши дуҷум шояд марбут ба он ҳам бошад, ки Шайх Камол яке аз шоирони муаммогӯй буд ва дар ин кор дасти тавоно дошт.

Ба ҳар ҳол, истифодаи ҳуруф дар шеъри ин шоири тавоно ҷойгоҳи муҳим дорад ва дарки ин гуна абёт бидуни огоҳӣ аз хатти форсӣ сурат намепазирад. Аз ин рӯ, барои дарёфти манзури шоир дар ин гуна мавридҳо огоҳӣ аз ин хатро тақозо менамояд.

Феҳрасти адабиёт:

1. Абдучаббори Суруш, Фарҳанги ашъори Камоли Хуҷандӣ, Хуҷанд, Ношир, 2015.
2. Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Девон, Душанбе, Адиб, 2015
3. Девони ашъори Туғрали Аҳрорӣ, Душанбе, 2011. С.451.
4. Камоли Хуҷандӣ, Фаслномаи илмӣ – адабӣ, Хуҷанд, №4(20)2019
5. Табрезӣ Соиб. Девон, Душанбе: Адиб, 2017. – 479 с.
6. Хуҷандӣ Камол. Девон, Душанбе, Адиб, 2015.
7. Шерозӣ Ҳофиз. Девон, Душанбе, Адиб, 2015.

Шерматова Наргиса Насруллоҷонова,

омӯзгори кафедраи умумидонишгоҳии таърихи халқи тоҷики МДТ “Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров

НАҚШИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН ДАР ТАҲКИМИ СИЁСАТИ ДАВЛАТИИ ҶАВОНОН

Баъди соҳибистиклол гардидани Тоҷикистон масъалаи ҷавонон дар меҳвари сиёсати пешгирифтаи давлату Ҳукумати мамлакат қарор гирифт, ки ин нишони ғамхорӣ роҳбарияти мамлакатро нисбат ба ҷавонон нишон медиҳад.

Истиклолияти Тоҷикистон барои таҳияи сиёсати давлатии ҷавонон шароити мусоид фароҳам овард. Вазифаи муҳим пеш аз ҳама ба ҷавонон фаҳмонидани мазмуну моҳияти истиклолият буд. Дар ин чода Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон чунин таъкид менамояд: «Бояд пеш аз ҳама ҷавонони мо мазмуну моҳияти истиклолият, худшиносӣ, ифтихори миллӣ ва ваҳдату ягонагии миллатро дарк намоянд. Зеро инҳо мафҳумҳои мебошанд, ки ҳар як ҷавон дер ё зуд

барои фаҳмидани мазмуни аслии онҳо мекӯшанд. Воқеан донишҷӯи ин масъалаҳои тақдирсоз, барои ҷавонон хеле муҳим аст, зеро онҳо, масъулияти бунёди

чомеаи навинро бар дӯш мегиранд, мақсаду ҳадафҳо ва роҳи пешгирифтаи моро идома медиҳанд [1,28].

Баъди ба даст даровардани Истиклолияти давлатӣ аз ҷониби Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гаштани қонуни асосии ҷавонон – Қонун “Дар бораи сиёсати давлатии ҷавонон”, ки 13 март соли 1992 сурат гирифтааст. Маврид ба таъкид аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон миёни Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил яке аз аввалинҳо шуда қонуни асосии ҷавононро қабул кардааст. Ин бори дигар собит месозад, ки кишвари азизамон Тоҷикистон дар таҳкими сиёсати давлатдорӣ ва сохтмони чомеаи демократии ҳуқуқбунёд ташаккули сиёсати ҷавононро яке аз самтҳои асосии стратегии фаъолият медонад.

Тавачҷӯҳи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон нисбат ба ин кишри чомеа, яъне ҷавонон аз рӯзҳои аввали соҳибистиклолӣ равшан ба назар мерасид. Дар ин давра мулоқоти аввалини роҳбари давлат, Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо намояндагони ҷавонони кишвар 2-юми феввали соли 1993 баргузор гардид. Дар воқеъ ғамхор, парастор ва пуштибон будани сарвари давлат нисбат ба ҷавонон пас аз ин вохӯрӣ эҳсос гардид [4,21].

Бо мақсади беҳтар гардонидани вазъи сиёсӣ, иқтисодию иҷтимоӣ дар кишвар ва ҷалби ҷавонон ба ин масъала 17-уми март соли 1994 дар доираи Анҷумани якуми ҷавонони Тоҷикистон мулоқоти аввалини Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо намояндагони ҷавонони кишвар баргузор гардид. Ин мулоқот дар шароите баргузор гардид, ки дар мамлакат ҷанги шаҳрвандӣ мерафт. Дар он мулоқот Эмомалӣ Раҳмон тавачҷӯҳи ҷавононро ба муттаҳидӣ дар роҳи сохтани давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона ҷалб намуданд.

Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 1997 Қвотаи президентиро таъсис дод, ки ин як иқдоми саривақтӣ дар амри тарбияи кадрҳои маҳаллӣ ва дастгирии ҷавонони донишманду кордон аз ҷумлаи духтарон буд. Зеро ҷавонони зиёде дар деҳот умр ба сар мебарданд, бо вучуди дониши баланд бинобар дасткӯтоҳӣ, мушкили рӯзгор наметавонишанд таҳсили хешро дар муассисаҳои олии кишвар идома диҳанд. Қвота роҳи сабзеро барои онҳо боз кард.

Боиси ифтихор ва сарфарозист, ки бо дастгириҳои Президенти ҷумҳурӣ 23-юми май Рӯзи ҷавонони Тоҷикистон эълон гардид ва аз соли 1998 то ин ҷониб дар кишвари азизамон ин рӯз ҳамасола рӯзи ҷавонон ҷашн гирифта мешавад.

Дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон зикр гардидааст: «Ҳадафи сиёсати давлатии мо дар баҳши ҷавонон тарбияи кадрҳо, мутахассисони донишманду соҳибмаърифат, насли дорои ҷаҳонбинии васеъ ва ҳислатҳои ватандӯстиву ватанпарастӣ мебошад».

Ҷавонони Тоҷикистон имрӯзҳо дар тамоми соҳаҳои кишвари соҳибистиклоли худро ҷӣ дар дохили кишвар ва ҷӣ берун аз марзи он далерона муаррифӣ менамоянд. Варзишгарони мо дар даврони соҳибистиклолӣ аз мусобикаҳои сатҳи байналмилалӣ беш аз 3600 медал ба даст оварданд. Баҳри ҳавасманд гардонидани варзишгарони бомаҳорати ҷумҳурӣ дар соли 2015 «Ҷоизаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ғолибону ҷоизадорони мусобикаҳои варзишии байналмилалӣ» таъсис дода шуд.

Махсусан дар соҳаи маориф ҳам хонандагону донишҷӯёни тоҷик дар олимпиадаҳои ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ иштирок намуда, сазовори ҷойҳои намоён гаштаанд.

Пешвои миллат қайд намуд, ки барои баланд бардоштани сифати таълиму тарбия моро зарур аст, ки дар тамоми зинаҳои таҳсилот, бахусус, дар зинаи таҳсилоти касбӣ, на ба шумора, балки ба сифати он диққати ҷиддӣ дода, мутахассисони ҷавобгӯи талаботи замони муосирро тарбия намоем. Доир ба ин масъала Сарвари давлат дар яке аз баромадҳои худ аз падару модарон талаб намуд, ки диққати наврасон ва хонандагону

донишчӯёнро барои аз бар намудани донишҳои муосир ҷалб намоянд, ба сатҳи азхудкунии фанҳои дақиқ бештар таваҷҷуҳ зоҳир кунанд, забонҳои хориҷӣ ва омӯзиши технологияҳои иттилоотиву коммуникатсиониро ба роҳ монанд ва ба касбомӯзии шогирдону фарзандон эътибори ҷиддӣ дода, онҳоро дар рӯҳияи донишомӯзиву меҳнатдӯстӣ тарбия намоянд [2].

Имрӯз ҳар яки моро мебояд, ки сиёсати пешгирифтаи Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмонро ҷонибдорӣ намуда, ҷавононро пеш аз ҳама дар рӯҳияи ватандӯстӣ, худшиносии миллӣ ва арҷгузорӣ ба сулҳу ваҳдати миллӣ тарбия намоем.

Ҷалби нерӯи ҷавонон ба корҳои созандагиву бунёдкорӣ, тақвияти таъмини ширкати фаъоли онҳо дар ҳаёти сиёсӣ ҷамъиятӣ, ҷалби ин табақаи нерӯманди ҷомеа ба сафҳои хеш барои устувор намудани рукҳои давлатдорӣ навин, химояи марзу буми Ватани азизамон ва мутобиқат намудан ба ҷараёни таҳаввулоти босуръати ҷаҳон ва эмин нигоҳ доштани давлату миллат аз тазодҳову таҳдидҳои замони муосир мусоидат менамояд.

Тавре Сарвари давлат, Пешвои муаззами кишвар зикр намуданд, “Мо бо ҷавонони созандаи худ ифтихор мекунем, чунки ҷавонони даврони соҳибистиклолии Ватанамон имрӯз бо нангу номуси миллӣ, ташаббусҳои шоиста ва эҳсоси баланди ватандорӣ дар рушди Тоҷикистони азиз ҳиссаи арзишманд мегузоранд ва ба Модар-Ватани худ содиқона хизмат мекунанд”. Дар Паёми имсолаи Президенти мамлакат зикр гардид, ки барои таҳсили ҷавонон дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ва илмӣ кишварҳои хориҷӣ яке аз ибтикороти муҳимми Ҳукумати мамлакат дар самти рушди илму маориф маҳсуб меёбад. Ҳоло дар хориҷи кишвар зиёда аз 40000 нафар донишчӯ, магистр ва аспирантҳо ба таълим фаро гирифта шудаанд.

Бо мақсади дастгирии давлатӣ ва тақвияти вазъи иҷтимоии донишчӯёну магистрҳо ва аспиранту докторантҳо Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пешниҳод намуданд, ки стипендияи онҳо аз 1–уми сентябри соли 2021 ба андозаи 30 фоиз зиёд карда шавад. Тибқи маълумот ҳар сол аз институтҳои Академияи миллии илмҳо, академияҳои соҳавӣ ва муассисаҳои таҳсилоти олии касбии кишвар то 500 нафар омӯзгорон ва олимону муҳаққиқон барои табодули таҷриба, бозомӯзӣ, таҳсил дар зинаҳои магистратура, аспирантура ва докторантура сафарбар карда мешаванд.

Вазорати маориф ва илм, Академияи миллии илмҳо ва Вазорати рушди иқтисод ва савдо супориш дода шуд, ки ҷиҳати ҳарчи бештар ба хориҷи кишвар фиристодани ҷавонони боистеъдоду лаёқатманд аз рӯи равияи илмҳои дақиқ, риёзӣ ва табиӣ «Барномаи тайёр кардани кадрҳои ҷавони илмӣ барои солҳои 2021 – 2030»-ро таҳия карда, дар муддати се моҳ ба Ҳукумати мамлакат пешниҳод намоянд. Дар даврони соҳибистиклолии кишвар пояҳои моддиву техникӣ, озмоишгоҳӣ ва кадрӣ муассисаҳои илмӣ Академияи миллии илмҳо пайваста таҳким баҳшида истодаем. Масалан, агар соли 1991 дар зинаи аспирантураи Академияи миллии илмҳо ҳамагӣ 148 нафар ҷавонон таҳсил карда бошанд, соли 2020 шумораи онҳо ба 1200 нафар расида, қариб 8 баробар зиёд шудааст. Шумораи аъзои Академияи миллии илмҳо низ ду баробар зиёд гардидааст [3].

Ҷавонони кишвар низ худро воқеан давомдиҳандагони ҳадафҳои олии кишвар пиндошта, мактаби бузурги ватандӯстии Пешвои миллатро сабақи бузурги зиндагӣ интихоб намуда, масъулияти бузурги таърихӣ ва қарзи пурифтихори фарзандии худро сарбаландона адо менамоянд ва барои рушду нумӯи рӯзафзунӣ кишвар ҳамчун созандагони фардои Ватан ва пайравони асилу содиқи Пешвои миллат тадбирҳои судманд андешида, ҳамчун нерӯи пешбарандаю таккондиҳандаи ҷомеаи навини Тоҷикистон барои амалӣ намудани ҳадафҳои созандаю бунёдкорона фаъолияти хешро равона месозанд.

Пайнавишт:

1. Раҳмонов Э. Чавонон – ояндаи миллат. – Душанбе: Ирфон, 1998. 96с.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон//Ҷумҳурият. - 2016.22.12.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон//Ҷумҳурият. - 2021.26.01.
4. Набиев В. М. Созандагони Тоҷикистони соҳибистиқлол. – Душанбе: «Ирфон», 2013. – С.340.
5. Сабуров Х. М. Чавонон нерӯи ояндасози миллат//Созандагиву бунёдкорӣ вазифаи муқаддас. –Хучанд: - Меъроҷ, 2013. –С. 32-36.

Шафезода Хоқимбой,
магистранти соли дууми ДОТП

МОДДАҲОИ ФАЪОЛИ БИОЛОҒӢ ДАР РАСТАНИ ВА ҲАЙВОНОТ

Моддаҳои омехтаи азотӣ – сарчашмаи иловагии сафедаи микробиалӣ мебошанд. Ба таркиби хӯрок илова кардани миқдори ками моддаҳои иловагии дорои карбамид сабаби баландшавии дараҷаи ҷаббиши хучайраҳои дурушт то 45 - 50% мегардад.

Нақши ангиштобаҳо дар мубодилаи моддаҳои ҳайвоноти кавшакунонда. Ангиштобаҳо – сарчашмаи энергия мебошанд. Онҳо барои ташаккули аминокислотаҳои ивазшаванда, кислотаҳои рағанӣ, ҳаётбахшӣ ва афзоиши микрофлора ҳатмӣ ва зарур буда, ҳалшавии гурӯҳи витаминҳоро таъмин мекунанд. Онҳо ба қатори протеидов (сафедаҳои мураккаб) ва липидҳо шомил мешаванд. То 90% раванди азхудкунии протеини ғизоҳоро беҳтар мекунанд. Аз ин рӯ, дар таркиби ғизои риоҷа кардани меъёри мавҷудияти сахаро-протеинҳо зарур аст.

Ба таркиби ғизои ҳайвоноти кавшакунонда ворид кардани рағванҳо (липидҳо). Липидҳо энергияро тавлид ва захира карда, онро интиқол медиҳанд ва ҳангоми пасту баланди шудани ҳарорат хусусияти муҳофизатӣ зоҳир мекунанд. Ба сифати пӯсту пашм таъсир расонида, асоси бофтаи асаб ва як қатор моддаҳои фаъоли биологӣ: ҳормонҳо, витаминҳо, ферментҳоро ташкил дода, ҳамчун сарчашмаи кислотаҳои рағани ивазнавашанда хизмат карда метавонанд. Арзиши липидҳо аз рӯи энергиянокӣ 2,3 маротиба аз ангиштоба ва сафедаҳо зиёдтар мебошад. Рағванҳо ба ғизо бӯи хуш дода, сифати онро баланд карда, иштиҳооварии онро низ меафзоянд.

Ҳангоми ба таркиби ғизои камтар аз 60% ворид кардани ғизои дурушт, ҳиссаи нағзи ғизоҳои реза ва кӯфташуда, резаалаф, силос пастсифат таркиби рағани ширкат паст мешавад, ки дар натиҷа ба хоҷагӣ зарари калони моддӣ мерасад ва дараҷаи сершироӣ фоидаоварии гову гӯсфандон низ поён меравад.

Таъсири мубодилаи энергия ба истехсолнокӣ ва саломатии ҳайвонот

Дар иқлими мувофиқ ба зотҳои гуногуни ҳайвоноти шохдор фосилаи ҳарорати ҳаво аз + 1 то + 16°C бояд бошад. Ҳарорати пастӣ ҳаво ҳангоми баландшавии дараҷаи намнокии он ва шамол ба гов, бузу гӯсфандҳои серширо сергӯшт таъсири салқиннокӣ мерасонад, ки он сабаби пастшавии иммунитет ва истехсолнокии онҳо мегардад. Терпеноидҳо – гурӯҳи пайвастагҳои органикии изопренӣ мебошанд. Вобаста ба шумори воҳидҳои изопренӣ ба зергурӯҳҳои монотерпеноидҳо, сесквитерпеноидҳо, дитерпеноидҳо, тритерпеноидҳо, тетратерпеноидҳо, политерпеноидҳо чудо мешаванд. Таъсири мутақобилаи биологӣ онҳо гуногун мебошад.

Рағванҳои эфирӣ – омехтаи моддаҳои сабуки парвозкунонда, ки дар узвҳои гуногуни растаниҳо вучуд доранд. Онҳо бештар аз моно ва сесквитерпеноидҳо таркиб

ёфта, ҳамчунин аз пайвастагиҳои бӯйдиханда иборатанд. Мавҷудияти рағанҳои эфирӣ дар таркиби рустанӣ ба генотипи рустанӣ, фено - фазаҳои рушду инкишоф, омилҳои муҳити экологӣ вобаста аст. Чизҳои дорои рағанҳои эфириро дар нимаи аввали рӯз бояд ғун дошт, ё чид ва ҳамчунин хангоми хушк кардани ниҳоят тунук кардани онҳо маслиҳат дода намешавад. Зеро хангоми бо қабати тунук хушк кардани онҳо рағанҳои эфирияшон зуд бухор шуда, сифати онҳоро паст мекунанд. Аз ин рӯ, ҳарорати хушконидаи онҳо набояд аз 30 - 40° С баланд шавад. Чизҳои дорои рағани эфириро дар ҷойҳои махсус ҷудо аз чизҳои дигар нигоҳдорӣ бояд кард. Рағанҳои эфириро бо роҳи буғ додан ва ҷӯшондан дар об ҳосил мекунанд. Таркибан рағанҳои эфирӣ аз ҷиҳати табобатӣ ё доруворӣ хусусияти рағъи шамолкашӣ, зиддимикробӣ, зиддивирусӣ доранд. Баъзеи онҳо хусусияти ташнагишиканӣ, спазмолитикӣ дошта, барои рағъи сулфа ва шамолкашии роҳҳои пешоб муфиданд. Рағанҳои эфирӣ ва чизҳои дорои онҳо дар ғизо ҳамчун маззадиҳандаву таъмбахш барои зудҳазмшавӣ ва табобатнокии ғизо истифода бурда мешавад.

Қатрон – қатронҳои пайвастагиҳои мураккаби органикии гурӯҳҳои терпеноидҳо (ди- ва тритерпеноидҳо) мебошад. Дар таркиби рустанӣ бештар дар ҳамроҳӣ бо рағанҳои эфирӣ арзи ҳастӣ мекунанд. Ҳамчунин мумкин аст, ҳамроҳ бо дигар пайвастагиҳои табиӣ монанди камеди, моддаҳои дубилӣ, стеринҳо, лигнанҳо, каучук вучуд дошта бошанд. Қатронҳо дар шакли моеъи суст зухур карда, бӯй ҳам доранд. Қатронҳоеро, ки хусусияти дерхушкшавӣ доранд, малҳам меноманд. Қатронҳо ва малҳамҳои баъзе рустанӣ дорои хусусияти бактерисидӣ буда, барои сохтани пластир ва шарбатҳои истифода шуда, гоҳо барои истеъмол ҳамчун сусткунанда (подофиллин) ба кор бурда мешавад.

Полисахаридҳо – пайвастагиҳои баландмолекулярӣ, моносахаридҳои хусусияти истехсолӣ дошта мебошанд, ки бо ҳамдигар тибқи алоқии гликозидӣ омехта шудаанд. Хангоми гидролиз аз онҳо қанд ва офаранда ё истехсолкунандаҳошон ҷудо мешаванд. Ба ин гурӯҳи пайвастагиҳои оҳар, инулин, моддаҳои пектинӣ, камедҳо дохил мешаванд. Полисахаридҳо таъсири гуногуни табобатӣ доранд: зидди шамолкашӣ, беруновариӣ моддаҳои радиоактивӣ аз организм ва ғайраҳо.

Рағанҳо – эфирҳои мураккаби глитсерин бо кислотаҳои рағани баландмолекулярӣ яқасоса мебошанд. Онҳо дар таркиби мева ва тухм ҷамъ мешаванд. Рағанҳои хушкнашавандаи (рағани шафтолу ва чормағз) ҳамчун ҳалкунанда барои тайёр кардани маҳлулҳои камфорӣ ва витаминҳои истифода бурда мешавад. Рағанҳои нимахушкшаванда (нимабухоршаванда) ва хушкшаванда (рағани офтобпараст ва ғайра) таркибан дорои кислотаҳои носер (линолӣ, линоленӣ) мебошад, ки дар мубодилаи липидҳо нақши калон мебозад. Сафедаҳои захрогин (токсалбуминҳо ва лектинҳо) дар таркиби тухми лубиёгӣ ва як қатор рустанӣ вучуд доранд. Бо хусусияти захрнокии худ фарқ карда меистанд ва ангезандаи агглютинатсияи эритроцит ва гемолизҳо буда, узвҳои даруниро зарар расонида метавонанд.

Дар аксар ҳолат таъсири табобатии рустанӣ на ба вучуди яке аз гурӯҳи моддаҳо, балки ба мавҷудияти ҳамаи гурӯҳи моддаҳо вобаста мебошад. Аксар вақт истифодабарии моддаҳои алоҳидаи таъсири табобатӣ дошта натиҷаи дилхоҳ ба бор намеоварад, аммо аз истифодабарии худ рустанӣ, препаратҳо ва компонентҳои он (монанди, истифодабарии валерян, хуч) натиҷаҳо тамоман дигар хел, фоиданоктар мешаванд.

Витаминотерапия дар пиронсолон ва одамони пир функцияи системаи марказии асабро (Маньковский и др., 1966) ва системаҳои вегетативии асабро (Тягилева, 1977) беҳтар месозад. Як қатор муаллифон таъсири норасоии витаминҳо ва препарати витаминӣ дар функцияҳои ғадуди секретсияи дохилӣ қайд карданд. Пас, Свечникова ва Лиситская (1970), Максимов ва ҳамкорон. (1977) нишон доданд, ки дар натиҷаи таъсири препаратҳои витамини дар пиронсолон, функцияҳои андроген ва

глококортикоид барқаррар (нормализатсия) шудаанд. Молотков ва Орлов (1977) маълумотро меоваранд, ки пастшавии синнусоли тазриқи глюкоза ва диабети қанд бо сабаби норасоии витаминҳои С, В1 ва РР мебошад. Аз ин рӯ, маълумоти як қатор муаллифон дар бораи таъсири витаминҳо дар равандҳои эмгузаронӣ манфиатдор мебошанд. Марчук ва ҳамкорон. (1966) қайд мекунад, ки бо таъсири витаминҳо, фаъолияти фогоситарии лейкоцитҳо муқаррар карда мешаванд, ва зиёдшавии комплементарии фаъолияти сивороткаи сафедаи хун меафзояд.

Аз ин рӯ, маълумоти як қатор муаллифон дар бораи таъсири витаминҳо дар равандҳои эмгузаронӣ манфиатдор мебошанд. Марчук ва ҳамкорон. (1966) қайд мекунад, ки бо таъсири витаминҳо, фаъолияти фогоситарии лейкоцитҳо муқаррар карда мешаванд, ва зиёдшавии комплементарии фаъолияти сивороткаи сафедаи хун меафзояд.

Лусюк ва Морозова (соли 1975) ба хулосае омаданд, ки норасоии витамини В1 дар организм мушкили барои кабулкунии, ки ба муқобили антигенҳои корпускулярӣ, ки боиси паст шудани масъуният (иммунитет) ташаккули антибиотик ва афзоиши таъсир ба бемориҳои сироятӣ мегардад. Бо равандҳои синнусоли аз нав барқарорсозӣ, махсусан шифо ёфтани мувофиқи Западнюк ва Фенченин (соли 1975), бо ёрии препаратҳои витаминҳо.

Ҳуҷайраҳои биологӣ фаъоли растанӣҳои доругӣ. Растанӣҳои кӯҳӣ, ки манбаи доругӣ мебошад, то охир омӯхта нашудаанд. Баробари омӯختани химия ва фармакология таҷрибаҳои гузаронида шуд, ки фақат 4% аз 300 ҳазор намуди олии растанӣҳо маълум шуд. Дар айни замон, ба пешравиҳо дар соҳаи сохтани доруҳои синтетикӣ нигоҳ накарда, муайян кунем, ба таркиби доруҳои табобати, танҳо зиёда аз 30% доруҳои табобати, барои истифода бурдан, дар илми тиб, ба намуди ҳуҷайраҳои амалкунандаи растанӣҳои намуди олий, иҷозат дода шудааст. Ғайр аз ин, шумораи бисёр доруҳои синтетикӣ аз ҳуҷайраҳои амалкунандаи растанӣҳо сохта мешаванд. (Масалан: Аспирин ва кислотаи ацетилсалицилӣ).

Бисёр растанӣҳо дар ҷойҳои махсус парвариш карда мешаванд, холо ними доруҳо бо роҳи ғундориши растанӣҳои доругӣ сурат мегирад. Растанӣҳо дар худ сохти душвори химикӣ дорад. Онҳоро ба ду қисм ҷудо мекунад:

Ҳуҷайраҳои фаъоли биологӣ гуфта, ҳамин тавр амалҳои фармакологӣ доруҳои хушк, ки аз онҳо мегиранд. Ҳуҷайраҳо, ки бо ҳам омехта мешаванд- ин ҳамон ҳуҷайраи фаъоли амалкунандае, ки одамро заиф мекунад ва ба организми одам зарари ҳудро мерасонад. Ҳуҷайраҳои амалкунандаи растанӣҳо сохт ва таркиби гуногуни химикӣ дорад ва ба синфҳои гуногуни химикӣ вобастагӣ дорад.

Адабиёт:

1. Георгиевский В. П., Комиссаренко П. Ф., Дмитрук С. Е Биологически активные вещества лекарственных растений — Новосибирск: Наука, Сиб, отделение, 1990, -333 с.
2. Вершигора А. Е. «Витамины круглый год», - М 1998 г.
3. Муравьева Д. А., Самылина И. А., Яковлев Г. П. Фармакогнозия: Учебник. – 4 - е изд., перераб. и доп. – М.: Медицина, 2002. – 656 с.
4. Фитохимический анализ лекарственного растительного сырья: учебное пособие / под ред. В. А. Челомбитько. – Пятигорск: Изд. ПятГФА, 2005. – 173 с.
5. Химический анализ лекарственных растений / Под ред. Н. И. Гринкевич, Л. Н. Сафронич. – М.: Высшая школа, 1983. – 176 с.

Шафезода Хоқимбой,

АҲАМИЯТИ ВИТАМИНҲО ДАР МУБОДИЛАИ МОДДА

Дар байни бемориҳои аз замони қадим, ки дар асоси норасоии ғизогири пайдо мешавад, ин синга, ё сеҳрнок аст. Дар нимсолаи аввале, ки дар Аврупо синга яке аз бемориҳои даҳшатангез буд, баъзан хусусияти бемории умумӣ дошт. Шумораи зиёди одамон аз касалии синга дар фасли зимистон ва баҳори соли чорӣ мурда рафтанд, вақте ки аҳолии кишварҳои Аврупо аз имконияти гирифтани сабзавот ва меваҳои тару тоза маҳрум карда шуда буданд. Дар охир, масъалаи сабаб, пайдошавӣ ва усулҳои табобати синга танҳо дар соли 1907 - 1912 таҷриба дар ҳуқуқи баҳри исбот карда шуд. Он рӯй дод, ки ҳукон баҳри, ба монанди одамон, ба касалоии синга, ки дар асоси норасоии ғизо инкишоф меёбад. Он ошкор шуд, ки касалии синга вақте ки дар ҳӯрок ягон омили махсус вучуд надорад пайдо мешаванд.

Ин омиле, ки аз синга муҳофизаткунанда, витамини С буда он антиграфистӣ, ё антибиотикҳои, витамини номида шудааст. Таркиби он $C_6H_8O_6$ хосияти оксиду барқароршавӣ дорад. Дар бисёр растаниҳо дар чараёни нафасгирӣ ҳамчун интиқолдиҳандаи микроэлементи (гидрогенӣ); дар бофтаҳои ҳайвонот функцияи ин витамин муайян нашудааст. Витамин дар об ва дар спирт ҳалшаванда аст. Дар тухми хушк ин витамин набуда, локин дар вақте, ки тухм сабзиш кардан сар мекунад пайдо мешаванд. Қариб сарчашмаи асосии витамини С меваҳои сабзавоти тару тоза, сабзавот ва буттамева мебошад. Аксарияти ин витамин дар меваи шиповник, чормағз ки барои истеҳсоли саноатии концентратҳо истифода мешаванд. Бояд қайд кард, ки аксарияти ҳайвонот, ба истиснои ҳуқуқи баҳри ва маймунҳо, ба витамини С ниёз надоранд, зеро кислотаи аскарбинии онҳо дар чигар аз қанд (сахароза) синтез карда мешавад. Инсон қобилияти синтез (коркард) кардани витамини С надорад, барои ҳамин он доимо онро бо воситаи ҳӯрок гирифтаниш шарт аст.

Талаботи калонсолон дар витамини С (кислотаи аскорбинат) дар як рӯз ба 50 - 100 мг мувофиқат мекунад. Сарчашмаи витамини С растаниҳо мебошад. Асосан кислотаи аскорбинат дар қаламфур, буттамева, лимӯ, афлесун, мандаринҳо карам (ҳам тару тоза ва сабзӣ), дар спанак хеле бисёр мавҷуд аст.

Витаминҳо - (аз латинӣ *Vita* ҳаёт) пайвастагҳои хурдмолекулаи органикӣ мебошанд, ки чараёни мӯътадили протсессҳои биохимиявӣ ва физиологии организмро таъмин менамоянд. Витаминҳо аз дигар моддаҳои органикӣ ғизоӣ бо ду аломати хоси худ фарқ мекунанд:

1. Онҳо ба структураи бофтаҳо дохил намешаванд;

2. Организм онҳоро ба сифати манбаи энергия истифода намебарад. Танҳо як қисми ночизи витаминҳо дар организм синтез мешаванд. Аз ин сабаб одам ва ҳайвонот маҷбуранд, ки қисмати бештари витаминҳоро аз берун қабул кунанд. Манбаи асосии витаминҳо барои одам ва ҳайвонот растаниҳо мебошанд. Аз ин рӯ, растаниҳоро ҳамчун ашёи хом барои истеҳсоли витаминҳо дар намуди ҳолис ё омехта истифода мебаранд. Барои организми одам дар як шабонарӯз ҳамагӣ 200 - 250 мг витамин зарур аст, ки ин миқдор витамин ба воситаи ғизоҳои гуногун вориди организм мешавад. Витаминҳо дар организм бояд ба миқдоре бошанд, ки организм ба онҳо ниёз дорад, на кам ва на беш. Дар ҳолати аз меъёр кам будани витаминҳо организми одам ба бемориҳои авитаминоз гирифтдор мегардад, аммо дар ҳолати аз меъёри эътидолӣ зиёд будани витаминҳо организми одам ба бемориҳои гиповитаминоз мубтало мегардад. Витаминҳо мубодилаи моддаҳоро дар организм на ин ки бевосита, балки ба воситаи системаҳои ферментӣ, ки витаминҳо чӯзӣ таркибии онҳоянд, ба танзим медароранд. Таснифи муосири витаминҳо ҳануз нотамоҷ аст ва ба хосиятҳои физикию химиявӣ, табиати

химиявӣ ва ишораҳои ҳарфӣ асос ёфта аст. Вобаста ба ҳалшавандагӣ витаминҳоро ба ду гурӯҳ чудо мекунад:

Дар ин таснифи витаминҳои дар қавс хосияти химиявии витамин ҷойгир аст. Хосияти витаминҳои гуногун, тараққӣ кардани ягон ҳуҷайра ёки таъбибат кардани ягон касалиро дорад. Одатан чунин витамини таъбибатиро бо калимаи “анти” ишора мекунад.

1. Витаминҳое, ки дар раған ҳал мешаванд.

Витамин А (зиддиксерофталикӣ)

Витамин D (зиддирахитикӣ)

Витамин E (витамини афзоиш)

Витамин K (зидди бавосилӣ (гоморройи))

2. Витаминҳое, ки дар об ҳалшаванда

Витамин B₁ (зиддиневритикӣ)

Витамин B₂ (рибофлавин)

Витамин PP (зиддипеллагрӣ (пӯстпартоӣ))

Витамин B₆ (зиддидерметикӣ)

Пантотен (фактори зиддидерметикӣ)

Биотин (Витамин H, фактори расиши барои занбурӯғ ва бактерия)

Инозит. Кислотаи парааминобензоат (фактори расиши бактерия ва фактор пегментасӣ)

Кислотаи фоллат (витамини зиддианемия (камхунӣ), витамини расиш барои ҷўча ва бактерия)

Витамин B₁₂ (витамини зидди камхунӣ)

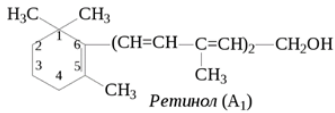
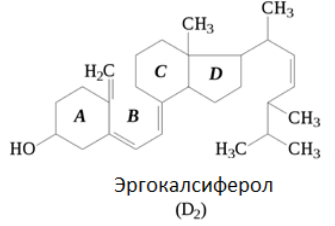
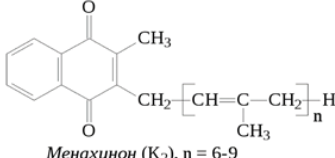
Витамин B₁₅ (кислотаи пангамаат)

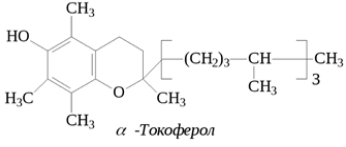
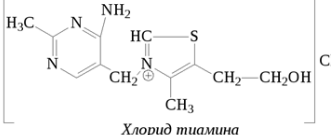
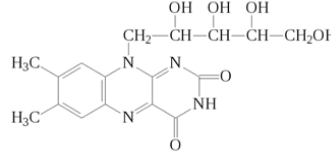
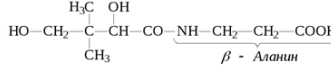
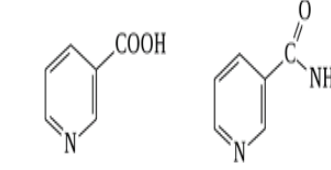
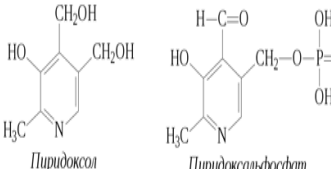
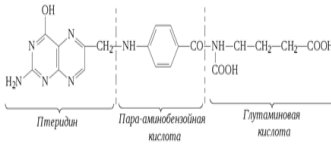
Витамин C (зиддискорбутӣ)

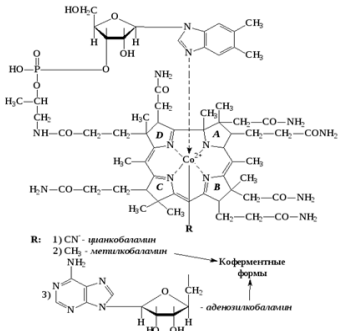
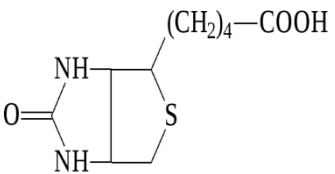
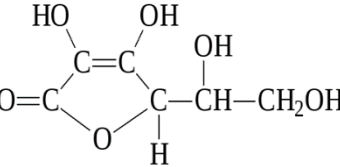
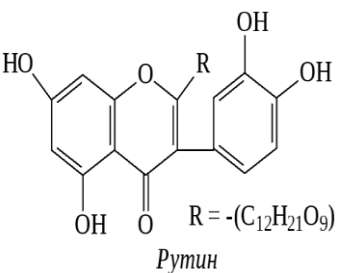
Витамин P (витамини гузаронанда)

Ҷадвали 2

Витаминҳо ва хусусиятҳои махсуси онҳо

Номи витамин	Формулаи химиявӣ	Мўҳтоҷи шабонарўзӣ	Манбаи дохилшавӣ	Пайдошави и норасогии витамин
Витамин А (ретинол, зиддиксерофталикӣ)	Ретинол (A₁)	1,5 – 2,5 мг	Рағани моҳӣ, чигар моҳӣ, паранда ва ҳайвонот, зардии тухм	Шабкўрӣ
Витамин D (калциферол, зиддирахитикӣ)	Эргокалциферол (D₂)	0,04 мг	Дар пӯст дар натиҷаи таъсири УБ - рўшноӣ офтоб, рағани моҳӣ, шир чигар, зардии тухм	Рахит, остеопороз
Витамин К (нафтохинон, зидди бавосилӣ (гоморройи))	Менахинон (K₂), n = 6-9	2 мг	Бо бактерияҳои рўда синтез мешаванд, карам	Хунравӣ

			меваҳо, чигар	
Витамин Е (токоферол, витамини афзоиш)	<i>α -Токоферол</i>	2 – 6 мг	Равғани растаи, чанини гандум, карам, дон	Параличи мушакҳо (дистрофия)
Витаминҳои дар об ҳалшаванда				
Витамин В ₁ (Тиамин, зиддиневритикӣ)	<i>Хлорид тиамина</i>	1,5 – 2,0 мг	Нон, лубийё, маҳсул отҳои гӯшдор	Бери - бери
Витамин В ₂ (Рибофлавин, витамини рушд)	<i>формулаи оксидшавии витамин</i>	2,0 – 2,5 мг	Чигар, зардии тухм, бактерияҳои рӯда	Дерматит (касалии пӯст)
Витамин В ₃ (Кислотаи пантотенат)	<i>β - Аланин</i>	5 – 10 мг	Бо флораи рӯда синтез мешаванд, дар ҳамаи маҳсулотҳо мавҷуд мебошанд.	
Витамин В ₅ (РР) (ниасин, зиддипеллагрӣ (пӯстпартоӣ))	<i>Кислотаи никотинат</i> <i>Никотинамид</i>	15 – 25 мг	Синтез мешаванд аз триптофан, маҳсулотҳои растанигӣ ва гӯштӣ	Пеллагра (пӯстпартоӣ)
Витамин В ₆ (Пиридоксин, зиддидерметикӣ)	<i>Пиридоксол</i> <i>Пиридоксальфосфат</i>	2 – 3 мг	Бактерияҳои рӯда, ғалладонагӣ, маҳсулотҳои гӯштӣ	Дерматит
Витамин В ₉ (В ₁₂) (Фоласин Фактори расиш)	<i>Птеридин</i> <i>Пара-аминобензойная кислота</i> <i>Глутаминовая кислота</i>	0,1 – 0,5 мг	Карам, чигар, гӯшт,	Анемия

Витамин В₁₂ (коболамин витамини зиддикамхунӣ)		0,005 – 0,080 МГ	Бо бактерияҳои рӯда синтез мсешаванд, м аҳсулотҳои ҳайвонотӣ	Анемия (камхунӣ)
Витамин Н (Биотин,		0,15 – 0,3 мг	Бо бактерияҳои рӯда синтез мсешаванд, м аҳсулотҳои растанигӣ ва ҳайвонотӣ дошта.	Сустшавии рушд, рехтани мӯй ва ғайра.
Витамин С (кислотаи оскорбинат, зиддискорбутӣ)		80 – 110 мг	Меваҳои ситрусӣ, шиповник, шир, сабзавотҳо	Синга
Витамин Р (флавоноидҳо витамини гузаронанда)	R = -(C₁₂H₂₁O₉) Рутин	25 мг	Мева ва сабзавотҳо, б арги чой, меваи шиповник	Касалии рағҳои хунгард

Аксарият ба қатори витаминҳо холин ва кислотаи рағани маълумнашуда дохил мешаванд. Ҳамаи дар боло қайдшудаи дар об ҳалшаванда мебошанд ба ғайр инозит ва витаминҳои С ва Р дар худ нитроген доранд.

Ҷадвали 3

Миқдори витаминҳои муҳим дар баъзе растаниҳо (бо мг)

Растаниҳо	Каротин	В ₁	В ₂	РР	С
Ангур	—	0.05	0.04	0.18	3
Анҷир	0.05	0.06	0.05	0.05	2
Афлесун	0.3	0.08	0.03	0.2	40
Беҳпиёз	0.03	0.03	0.04	0.02	8-10
Бодиринг	—	0.03	0.04	0.19	5
Боимҷон	0.02	0.04	0.05	0.57	14
Гулқарам	0.03	0.11	0.10	0.6	42
Зардолу	1.72	0.03	0.06	0.60	6
Каду	0.14	0.04	0.02	0.28	6
Каллақарамии сафед	—	0.08	0.05	—	—
Картошка	—	0.1	0.05	0.4	30
Қоқу	0.12	0.04	0.08	0.9	10
Лаблабуи	0.07	0.02	0.04	0.2	7

сурх				0.32	8
Лимӯ	0.4	0.04	—	0.05	20-40
Настаран	То 4	—	—	—	4500
Нок	—	1.02	0.04	0.09	4
Олу	0.1	0.06	0.04	0.5	6
Олуболу	0.25	0.04	0.05	0.34	13
Помидори сурх	2		0.04	0.5	40
Сабзии сурх	7-18	0.06	0.06	0.4	5
Себ	0.1	0.04	0.03	—	7
Сиёҳқот	0.7	0.06	—	—	300
Тарбуз	—	0.02	0.02	0.1	4
Харбуза	0.31	0.02	0.01	0.26	9
Шалғам	0.07	0.04	0.03	0.61	15
Шахтути боғӣ	—	0.03	0.06	0.3	60
Шафтолу	0.4	0.02	0.04	0.81	9
Қоти сурх	—	0.07	—	—	30

Витаминҳои дар об ҳалиаванда. Витамини С (кислотаи аскорбинат).

Аввалин маротиба соли 1885 В. В. Пашутин дар бораи он ки синга касалии гузаранда набуда, балки сабаби он норасоии витамини С мебошад, фикри худро пешниҳод карда буд. Баъдтар, дар соли 1920 муқаррар карда шуд, ки ҳақиқатан омили муқобили синга - витамини С мебошад. Ин витамин дар соли 1922 дар ҳолати кристаллӣ ҷудо карда шудааст. Табиати химиявии витамини С танҳо солҳои 1928 -1932 маълум карда шуда, минбаъд синтези он ба амал оварда шуд. Витамини С, кислотаи аскорбинат моддаи хокамонанди сафеди кристаллӣ буда, ҳарорати ғудозишаш 195°C мебошад ва мазаи турш дошта, дар обу спирт нағз ҳал мешавад.

Витамини С (кислотаи аскорбинат). Витамини С дар табиат ба таври фаровон воমেҳӯрад. Манбаи асосии ин витамин сабзавот ва меваҳои мебошанд. Витамини С дар занҷабил, қарам, картошка, настаран ва хусусан дар меваҳои ситрусӣ хеле зиёд аст. Ҳангоми норасоии витамини С харобшавӣ, камқувватӣ, нафасгир шавӣ, дарди дил, дилзанӣ ба назар расида, одам ба касалии синга дучор мешавад. Кариес (пӯсидани дандон) низ метавонад дар асоси норасоии ин витамин инкишоф ёбад.

Ҷадвали 4

Миқдори витамини С дар баъзе маҳсулот.

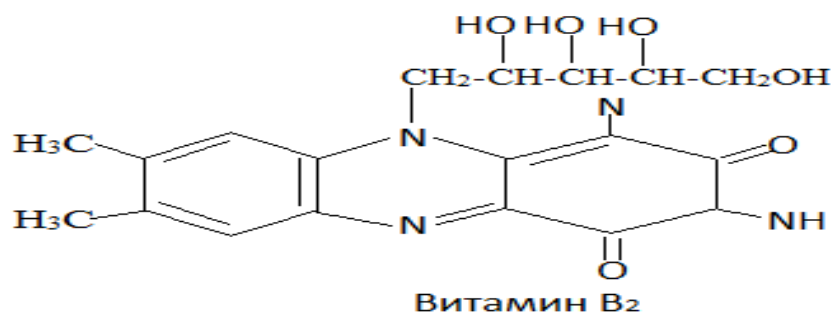
NN Т/Т	Номгӯи маҳсулот	Витамини С миллиграмм, дар 100 г маҳсулот
1.	Ҷигар ва испурҷ	20-50
2.	Мушакҳо	0,9
3.	Шир	0,7-2.6
4.	Қимиз	20-25
5.	Тухм	0
6.	Каллақарами сафед	30-40
7.	Шибит	135
8.	Беҳпиёз	2-10
9.	Баргпиёз	16.5-33
10.	Картошкаи чавон (наврасида)	20-40 7-10
11.	Картошкаи кӯҳнашуда	100-400
12.	Қаламфур	2000-4500

13.	Меваи настанан (шимолӣ)	55
	Лимӯ	25-45
14.	Мандарин (норинч)	20-45
15.	Себи шимолӣ	5-17
16.	Себи чанубӣ	0.4-12
17.	Ангур	20-40
18.	Помидор	

Аҳамияти Витамин С дар мубодилаи модда. Эҳтимол, аҳамияти физиологии витамини С бо хосиятҳои оксидкунӣ ва барқароркунӣ бо он алоқаманд аст. Асосан витамини С барои ҳосилшавии коллагенҳо ва функсияи бофтаи пайвастанданда аҳамияти бисёр дорад. Витамин С асосан оксидшавии гидрогенӣ ва оксидшавии Ҳормонҳои кишрии болои гурдаҳо роли асосиро мебозад. Вайроншавӣ дар табуддулоти тирозин, водор месозад, ки витамин С дар ҷараёнҳои оксидшавӣ аҳамият дорад. Дар пешоби одам кислотаи аскорбинат, диаскорбинат, оксалат(шавел) ошкор карда шудааст, ва ду охирини кислотаи номбаршуда маҳсулоти барнагардандаи витамини С дар организм мебошад.

Витамини В1 (тиамин). Миқдори зиёди витамини В1 дар таркиби хамиртуруш, нони гандуми дуруштордкардашуда, парда ва мағзи ғалла донаҳо, лубиё, нахӯд, картошка, сабзӣ, қарам мавҷуд аст. Аз маҳсулотҳои ҳайвонотӣ бо витамини В1 чигар, гурда ва мағзи сар бой мебошанд. Ҳангоми норасоии витамини В1 фаъолияти системаи асаб ва дилу рағҳо, аъзои ҳозима халалдор мешаванд.

Витамини В₂ (рибофлавин). Витамини В₂ дар табиат хеле фаровон аст. Вай қариб дар тамоми бофтаҳои ҳайвонот ва наботот мавҷуд аст. Аз маводи гизой нони гандуми дуруштордкардашуда, донҳои ғалладонаҳо, тухми парранда, шир, гӯшт ва сабзавоти тару тоза аз ин витамин бой мебошанд. Ҳангоми норасоии витамини В₂ харобшавӣ, қатъи шудани сабзиш, афтидани муйҳо, илтиҳоби луобпардаи забон ва лабҳо ва катаракт ба назар мерасанд. Витамини В₂ ӯ рибофлавин моддаи кристаллии рангаш зарди сурхтоб буда, монанди тиамин дар об ҳал мешавад. Маҳлули обии рибофлавин ранги сабзтоби зард дорад. Рибофлавин дар равшанӣ ноустувор аст ва дар муҳити ишқорӣ, хусусан ҳангоми гармкунӣ зуд вайрон мешавад. Дар муҳити нейтралӣ ва кислотагӣ вай ҳатто то ҳарорати 100°C нисбатан устувор мебошад. Рибофлавин аввалин бор соли 1932 дар намуди препарати концентратсияш баланд ҳосил карда шудааст. Формулаи эмпирикии рибофлавин C₁₇H₂₀N₄O₆ мебошад.

Ҷадвали 5

Таркиби маводҳои озӯқаворӣ бо рибофлавин

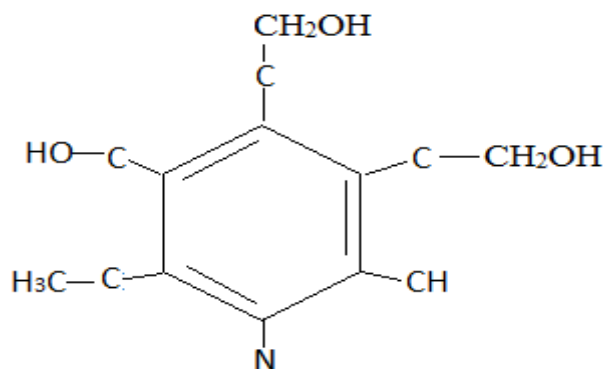
NN T/T	Номгуи маҳсулот	Рибофлавин маҳсулот	микрограмм	дар	1г
1.	Хамиртуруши хушки пивопазӣ	30			

2. Хамиртуруши хушки нонпазй	40
3. Цигари барзагов	10 - 25
4. Гурдаи барзагов	10 - 20
5. Шир	1
6. Зардии тухм	2.5 - 4
7. Сабзавот	0.1 - 0.5
8. Гандум	0.5 - 1.7
9. Чанини гандум	0.6
10. Чавдор	1.8
11. Картошка	0.3 - 0.9

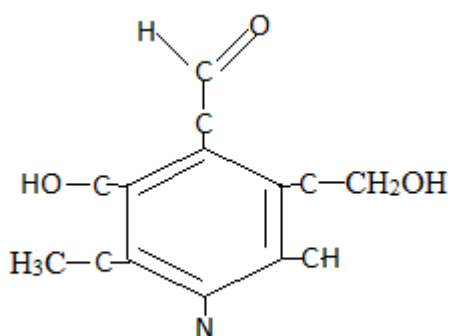
Витамини В₃ (*ниотсин*). Витамини дар об ҳалшаванда, ки онро кислотаи никотин низ меноманд, дар ҷараёни мубодилаи моддаҳо иштирок карда, миқдори глюкозаро дар хун назорат мекунад. Иштиҳоро беҳ мегардонад, кори системаи ҳазми хӯрокро низ назора мекунад. Норасоии ин витамин метавонад ба бемории пеллагра (шамолхӯрии ковокии даҳон), дилбеҳузурӣ, саҳтшавии шикам, сурхшавию доғҳои пӯст оварад. Замбуруғ, тухм, ҷигар, ғалладона, маҳсулоти турши ширӣ аз витамини В₃ боянд.

Витамини В₅ (*кислотаи пантотен*) ба витаминҳои дар об ҳалшаванда мансуб буда, дар мубодилаи моддаҳо ғаёб аст. Ҷаёлияти ғадуи сипаршақл ва системаи асабро танзим менамояд. Ҳангоми норасоии витамини В₅ мубодилаи моддаҳо вайрон шуда, пӯсти бадан хушк ва пажмурда мешавад. Хотира суст ва пойҳо дардманд мегарданд. Ин витамин бештар дар хамиртуруш, зардии тухм, гурдаи гов, гулмоҳӣ, маҳсулоти турши ширӣ, меваю сабзавот (пиёз, сабзӣ, қарам, чормағз) мавҷуд аст.

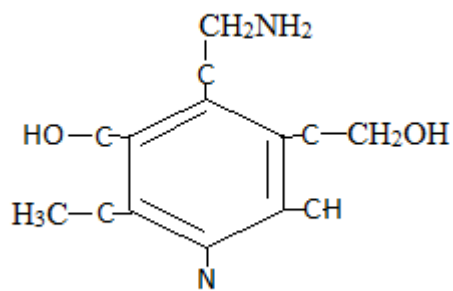
Витамини В₆ (*пиридоксин*). Витамини В₆ (пиридоксин) Витамини В₆ дар маводҳои зерини ғизоӣ мавҷуд аст: нон, нахуд, лубӣ, картошка, гӯшт, гурда, ҷигар, қарам ва сабзӣ. Ҳангоми норасоии витамини В₆ осеби пӯст ба амал меояд. Витамини В₆ ҳосилаи пиридин буда, формулаи эмпирикиаш C₈H₁₁O₃ N ва формулаи структуриаш чунин мебошад:

Дар зери мафҳуми гурӯҳи витаминҳои В₆, гурӯҳи моддаҳои ҳосилаи пиридин фаҳмида мешавад. Яқинд моддаҳо маълуманд, ки ҳосияти витамини В₆-ро зохир мекунанд ва ба гурӯҳи пиридоксин мансуб доништа шудаанд: яке пиридоксин, дигаре пиридоксал ва саввумин - пиридоксамин. Формулаҳои структурии пиридоксал ва пиридоксамин чунин мебошанд:

Пиродоксал

Пиродоксамин

Витамини B₁₂ (сианокобаламин). Манбаи асосии витамини B₁₂ гӯшт, чигар, гурда, моҳӣ, шир ва тухм мебошанд. Ҳангоми норасоии ин витамин фаъолият ва функцияи хунҳосилкунӣ ва системаи асаб халалдор шуда, дараҷаи кислотанокии шираи меъда бисёр паст мешавад. Витамини PP (кислотаи никотинат, никотинамид).

Витамини PP дар таркиби биринҷ, нон, картошка, гӯшт, чигар, гурда ва сабзӣ мавҷуд аст. Аломатҳои асосии норасоии витамини PP пеллагра (як намуди касалии пӯст), халалдоршавии системаи асаб ва аъзои ҳозима мебошад.

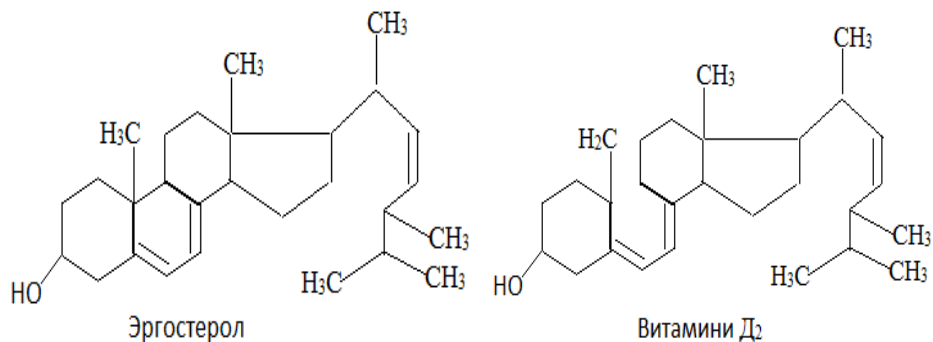
Витамини H (биотин). Дар мубодилаи чарбуҳо ва карбогидратҳо мубодилаи аминокислотаҳо таъмин мекунад ва ба фаъолияти марказии системаи асаб таъсири мусбӣ мерасонад. Норасоии витамини H дар организм бо аломатҳои зерин зоҳир мегардад: сустии организм, ҳоболудӣ, дилбеҳузурӣ, рехтани мӯю вайроншавии нохунҳо. Маҳсулоти лӯбиғӣ, хамиртуруш, коку аз ин намуди витамин боянд.

Витаминҳои дар рағван ҳалшаванда. Витаминҳои дар рағван ҳалшаванда пеш аз ҳама онҳо иштирокчиёни рағандҳои созишномавӣ, анаболитикӣ бо сохтани сохторҳои органикӣ мебошанд, мисол: ҳосилшавии устухон (витамин D), рушди бофтаи рӯйпӯшкунанда (витамин A), рушди мӯътадили эмбрионӣ (чанинӣ) (витамин E) ва ғайра.

Витамини A (ретинол). Витамини дар чарбу ҳалшаванда, ки дар мубодилаи моддаҳо карбогидратҳо иштирок намуда, кори узвҳои биноиро дуруст мекунад. Норасоии моддаи мазкур сабаби асосии сустшавии бинӣ (шабкӯрӣ) мегардад. Ҷайр аз ин, ҳангоми норасоии он дар инсон рехтани оби даҳон, тоқат накардан ба рӯшноӣ, хушкшавии пӯст, рехтани мӯйҳо ба назар мерасанд. Манбаи асосии витамини A чигар, рағвани моҳӣ, зардии тухм, шир мебошад. Вай дар меваю сабзавоти ранги норинҷидошта хеле зиёд аст. Маҳсусан, дар зардолу, қаламфури булғорӣ, помидор, кабудӣ низ зиёд аст. Витамини A барои онҳое, ки вақти зиёдро дар назди кампютер мегузаронанд, хеле муҳим аст.

Витамин D (зидди рахитӣ, калциферол). Витамини D аз ҳама бештар дар таркиби маска, зардии тухм, чигар, рағван ва рағвани моҳӣ мавҷуд аст. Ҳангоми норасоии витамини D дар организм ҷараёни ташаккули устухонҳо халалдор мешавад. Кӯдакон бо сабаби норасоии ин витамин ба касалии рахит гирифта мегарданд. Дар вақти норасоии ин витамин пошидани намакҳои калий вайрон мешавад, ва ҳамин тавр ташаккули устухон, ва бемории рахит инкишоф меёбад. Асосан ду навъи ин витамин D₂ ва D₃; D₂ (C₂₈H₄₄O) дар растаниҳо паҳн шудааст ва аз провитамини эргостерон ҳосил мешаванд. D₃ – (C₂₇H₄₄O) – аз провитамини бофтаи ҳайвонот – аз 7 дегидрохолестерин ҳосил мешавад. Гузаштани провитаминҳо ба витаминҳо дар пӯсти инсон ва ҳайвонот дар таъсири нурҳои ултрабунафш дар зерин офтоби равшан ё вақте ки ба як ҷароғаки кварц мушоҳида мешаванд. Сипас витамине, ки дар пӯст ҳосилшуда ба тамоми бадан паҳн мешаванд. Аз маҳсулотҳои табиӣ миқдори зиёди ин витамин (дар

намуди D₃) дар равғани моҳи мавҷуд аст, миқдори ками ин витамин дар зарди тухм мавҷуд мебошад.

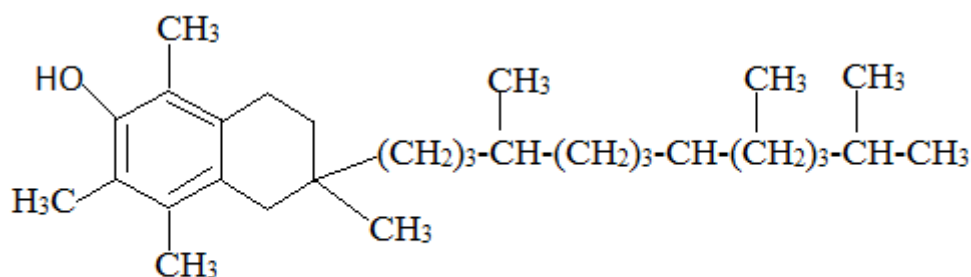

Чадвали 6

Маҳсулоти озуқаворӣ бо витамини D

№ № №	Номи маҳсулот	Витамини D микрограмм дар 100 г маҳсулот
1	Равғани чигари моҳӣ (равғанмоҳӣ)	125
2	Чигари ҳайвонот	0,2-1,2
3	Равғини маска (тобистон)	1-2
4	Равғани маска (зимистон)	0,3-0,5
5	Шир	0,02-0,1
6	Зардии тухм (зимистон)	3,5
7	Зардии тухм (тобистон)	12,5
8	Қисмҳои сабзи растаниҳо	0
9	Равғини растанӣ	0
10	Равғани растанӣ (баъд аз шуоъхӯрӣ бо нурҳои ултрабунафш)	25-50
11	Ҳамиртуруши пиво (хушк, баъд аз шуоъхӯрӣ бо нурҳои ултрабунафш)	12500-25000

Витамини E (токоферол). Манбаи муҳими витамини E равғанҳои растанӣ (равғанҳои пахта, офтобпараст, чуворимаққа ва ғайра), инчунин қарам, ғалладонаҳо мебошанд. Витамини E дар таркиби маска, зардии тухм мавҷуд аст. Ҳангоми норасоии витамини E инсон ба бемориҳои безурғӣ, дистрофияи мушакҳо ва дегенератсияи ҳароммағз гирифта мешавад. Витамин E (токоферол) ин витамин модинаҳоро аз фурубарии ҷанини инкишофёбанда, наринаҳоро аз вайроншавии сперматогенез ва дегенератсияи тухмдон эмин меорад. Дар вақти норасоӣ витамин дистрофияи мушакҳо пайдо мешавад. Дар бофтаҳои растаниҳо дар намуди озод ва дар пайвастиҳои эфирӣ дучор мешавад. Дар маҳсулотҳои растанӣ, асосан дар ҷанини тухм ва равғани растаниҳо васеъ паҳн шудааст. Витамини E дорои хосиятҳои зиддимикробӣ буда, асосан аз вайроншавии витамини A ҳифз мекунад, барои ҳамин витамин A дар ҳузури витамини E нағз таъсир ва қабул мекунад.

α -Токоферол

NN TVT	Номгӯи маҳсулот	Витамини Е микрограмм дар 1г маҳсулот
1	Дони гандум	9.0
2	Орди гандуми навъи аъло	0.3
3	Орди гандуми навъи яқум	2.2
4	Сабӯси майда (реза)	32.0
5	Сабӯси калон-калон (дурушт)	3.0
6	Чанини гундум	150 - 300
7	Равғани чанини гундум	1500 - 3000
8	Равғани пахта	400 - 500
9	Равғани офтобпараст	350 - 420

Витамини К (филохинон) таъсири хунмаънкуниро дорад. Организми мо худаш қобилияти коркард кардани ин витаминро бо бактерияҳо дар ғадуди ғафс дорад. Ҳангоми нокифоя будани он бо сабаби лахтшавии хун хунравии саҳт ба миён меояд. Вай дар сабзавоту растаниҳои ғизоӣ, помидор, равғани лубиё, чормағз зиёд аст.

Аҳамияти витаминҳо. Бо вучуди он ки витаминҳо нисбат ба моддаҳои асосии ғизоӣ (сафедаҳо, ангиштобҳо, чарбҳо, намакҳои минералӣ) ба миқдори кам талаб карда мешаванд, лекин онҳо барои фаъолияти муътадили ҳаёти организм аҳамияти ниҳоят калон доранд. Дар бораи аҳамияти витаминҳо ҳамчун пайвастагиҳои муҳимтарини химиявӣ пештар ба таври умумӣ ва ҷузъӣ маълумот дода шуд. Аз он ҷумла, нақши (биохимиявӣ ва физиологӣ) витаминҳо дар протсессҳои мубодилаи моддаҳо дар организм ва аҳамияти онҳо барои пешгирӣ намудани ҳар гуна касалҳо (авитаминозҳо ва гиповитаминозҳо), инчунин иштироки онҳо дар реаксияҳои оксиду барқароршавӣ ва гузаронидани гурӯҳҳои зарурии моддаҳои мухталиф (гидроген, метили, карбоксил, боқимондаҳои кислотагӣ ва ғайра) тавсиф гардиданд. Бояд гуфт, ки фаъолнокии витаминҳо ба гурӯҳҳои функционалии онҳо вобаста аст ва функцияи онҳо вобаста ба ҳамин гурӯҳҳо зоҳир мегардад. Бисёр витаминҳои дар об ҳалшаванда ба таркиби ферментҳо ҳамчун гурӯҳи иловагӣ дохил мешаванд. Аксарияти витаминҳои гурӯҳи В дар таркиби молекулашон гурӯҳи спиртӣ доранд ва дар организм фосфоронида шуда, эфири мураккаб ҳосил менамоянд, инчунин бо моддаҳои дигар, масалан, коферментҳо ё сафедаҳои махсус пайваст шуда, ферментҳои фаъолро ҳосил мекунанд. Аммо витаминҳои ҳам ҳастанд, ки ба таркиби ягон моддаи организм дохил нашуда, дар мубодилаи моддаҳо мустақилона иштирок менамоянд. Масалан, витамини С (кислотаи аскорбинат) дар мубодилаи моддаҳои ҳучайра ва реаксияҳои оксиду барқароршавӣ иштирок намуда, фаъолияти ферментҳоро метезонад. Витаминҳои дар равған ҳалшаванда низ дар мубодилаи моддаҳои организм нақши калон мебозанд, аз ҷумла онҳо дар реаксияҳои гуногуни биокаталитӣ иштирок мекунанд. Функцияи ин витаминҳо дар сохтани структураи организм (инкишофи устухон, эпителияи пӯшанда ва ғайра)

хеле калон аст. Аз сабаби он ки витаминҳо дар организм доимо сарф шуда меистанд, бинобар ин ба воситаи хӯрок ҳама вақт дохил шудани онҳо ба организм зарур мебошад. Баъзе витаминҳо дар организм синтез мешаванд ва инчунин баъзе ҳайвонҳо ба дохил шудани витаминҳо аз берун эҳтиёҷманд нестанд, зеро чунин витаминҳо дар организми онҳо синтез мегарданд. Талаботи одам нисбат ба витаминҳо гуногун буда, он пеш аз ҳама ба синну сол, шароити иқлимӣ (обу ҳаво, ҳарорат), ҳолати кори ҷисмонӣ, ҳолатҳои гуногуни физиологӣ ва ғайра вобаста мебошад. Набудан ё норасоии витаминҳо дар организм ба касалии авитаминоз ё гиповитаминоз оварда мерасонад, ки баъзан фавқулодда касалиҳои хеле вазнинанд. Инчунин дар мавриди аз ҳад зиёд истеъмол кардани як намуни витамин сабаби пайдо шудани талабот ба витамини дигар мегардад. Масалан, ҳангоми зиёд истеъмол намудани витамини А талабот ба витамини В ва С меафзояд, истеъмоли зиёди витамини В₁ бошад, талаботро ба витамини РР оварда мерасонад ва ғайра. Бо миқдори зиёд ба курмушҳои обӣ хӯрондани витамини А дар онҳо касалии син-гаро ба вучуд меорад. Фаъолияти баланди биологии витаминҳо дар протесси мубодилаи моддаҳо ба назар гирифта, онҳоро бо мақсадҳои гуногун барои муолиҷаи ҳар гуна касалиҳо дар тиб, барои зиёд кардани фаъолияти кори варзишгарон ва ғайра истифода мебаранд. Қайд кардан зарур аст, ки норасоии витаминҳо дар организм на танҳо вазъи саломатӣ, мубодилаи моддаҳо ва қобилияти кориро вайрон мекунад, инчунин ба инкишофи бемориҳои зиёде мусоидат менамояд. Масалан, дар мавриди нарасидани кислотаи аскорбинат, аксар вақт мубодилаи моддаҳо, аз ҷумла мубодилаи рағну чарб дар организм ҳалалдор гардида, дар рағҳои хунгузар концентратсияи холестерин баланд мешавад, ки он ба инкишоф ёфтани атеро-склероз ва гоҳо тугёни хун сабаб мегардад. Инчунин пайдо шудани доғи «ҳамвор» дар забон ба нарасидани чандин навъи витаминҳои гуруҳи В далоят менамояд. Чӣ тавре тадқиқотҳо нишон медиҳанд, дар таркиби ғизои (хӯроки) одамон баъзан витаминҳо намерасанд. Чунончӣ, дар 70 - 75 фоизи одамон норасоии витамини С (кислотаи аскорбинат) аниқ карда шудааст

Адабиёт:

1. Георгиевский В. П., Комиссаренко П. Ф., Дмитрук С. Е. Биологически активные вещества лекарственных растений — Новосибирск: Наука, Сиб, отделение, 1990, — 333 с.
2. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) М - во здравоохранения СССР: Профилактика рака печени. – Женева 1985. С. 145 -148
3. Вершигора А. Е. «Витамины круглый год», - М 1998 г.
4. Карелин А. О. , Ерунова Н. В. «Витамины», - М.: серия советы доктора 2002г.
5. Блинкин С. А. «Иммунитет и здоровье», - М.: Знание. 1977г.
6. Вент Ф. «В мире растений», - М., 1993 г.
7. Тутельян В. А. Витамины: 99 вопросов и ответов. - М.- 2000 - 47 с.
8. Ольгин О. Опыты без взрывов. Изд. 2 - е, переработанное - М.: Химия, 1986г., 192с.
9. Общая химия. 20 - е издание, испр. Л.,» Химия», 1978. 720 с.
10. Минделл Э. Справочник по витаминам и минеральным веществам. – М.: Эксмо, 2003. – 312 с.
11. Муравьева Д. А., Самылина И. А., Яковлев Г. П. Фармакогнозия: Учебник. – 4 - е изд., перераб. и доп. – М.: Медицина, 2002. – 656 с.
12. Практикум по фармакогнозии: учеб. пособие для студ. вузов / под ред. В. Н. Ковалева. – Харьков: Изд - во НФаУ: Золотые страницы: МТК - Книга, 2004. – 512 с.

13. Растения для нас: справочное издание / К. Ф. Блинова и др.]. – СПб.: Изд - во "Учебная книга", 1996. – 654 с.
14. Фармакогнозия. Атлас / Под. ред. Н.И. Гринкевич, Л. Н. Сафронич. – М.: Медицина, 1983. – 512 с.
15. Фармакопейная статья "Цветки ноготков". ОФС 42 – 0168 - 06.
16. Фитохимический анализ лекарственного растительного сырья: учебное пособие / под ред. В. А. Челомбитько. – Пятигорск: Изд. ПятГФА, 2005. – 173 с.
17. Химический анализ лекарственных растений / Под ред. Н. И. Гринкевич, Л. Н. Сафронич. – М.: Высшая школа, 1983. – 176 с.

Шифезода Хокимбой,
магистранти соли дувуми ихтисоси биология -химияи ДОТП

ТАРКИБИ ХИМИЯВИИ МАҲСУЛОТИ ҒИЗОИИ РАСТАНИҒИ

Моддаҳои таркиби маҳсулоти ғизоӣ ба органикӣ ва ғайриорганикӣ ҷудо мекунад. Ба моддаҳои ғайриорганикӣ об ва моддаҳои минералӣ дохил мешаванд. Ба моддаҳои органикӣ сафеда, чарбҳо, ангиштобаҳо, кислотаҳо, витаминҳо, ферментҳо, рангдиҳандаҳо, бӯйдиҳанда ва ғайраҳо шомил мешаванд. Ҳар як аз ин моддаҳо барои организм моҳияти хос доранд. Масалан, ангиштобаҳо, чарбҳо, сафедаҳо хусусияти ғизоӣ, кислотаҳо, витаминҳо, ферментҳо, рангдиҳандаҳо, бӯйдиҳанда хосияти тағйирдиҳии тамбу маза ва таъсиррасонӣ ба системаи марказии асаб ва ҳозима доранд. Баъзе моддаҳо, масалан фитонситҳо хусусияти бактереявӣ аз худ зоҳир мекунанд.

Об. Об дар таркиби ҳамагуна маҳсулоти ғизоӣ мавҷуд аст. Аммо мавҷудияти он дар таркиби маҳсулоти ғизоӣ яқхела нест. Дараҷаи мавҷудияти об басифат ва мӯҳлати нигоҳдории маҳсулоти ғизоӣ таъсир мерасонад. Маҳсулоти ғизоии таркибан зудвайроншаванда ва намнокиашон баланд бояд ба ҳолати консерва дароварда шаванд. Вагарна ба муҳлати дуру дароз нигоҳ доштани онҳо истифода бурдан ғайриимкон мешавад.

Оби таркиби маҳсулоти ғизоиро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунанд: оби озод ва оби омехта.

Оби озод. Обест, ки фаъолнокиашро баробари ба ҷараёни ҳодисаҳои биологӣ дар бофтаҳо суратгиранда воридшавӣ нишон дода, зуд бухор мешавад.

Оби омехта. Обе, ки бо дигар компонентҳои маҳсулоти ғизоӣ зич пайваст буда, аз таркиби онҳо ба осонӣ бухор намешавад.

Дар бофтаҳои рустаниҳо ва ҳайвонот оби озод мавҷуд аст, ки зуд бухор мешавад.

Аз ин рӯ, ҳангоми интиқолдиҳии маҳсулоти ғизоӣ ҳаҷму андоза ва вазни онҳо тағйирёбанда мешавад. Вобаста ба хусусиятҳои маҳсулоти ғизоӣ ва ҳамчунин муҳиту шароити нигоҳдорию интиқолдиҳӣ дараҷаи бухоршавии оби озоди таркиби маҳсулоти ғизоӣ ба хусусияти намнокӣ ва обҷавҳарии онҳо таъсир мерасонад. Яъне баъзе маҳсулоти ғизоӣ дараҷаи намнокиашон зиёд ва баъзеи онҳо кам мешаванд. Маҳсулоти ғизоие, ки таркибан бештар дорои фруктозаҳо ҳастанд, зуд намиро ба худ мекашанд. Ба ин гурӯҳ маҳсулоти ғизоӣ асал, шираи меваҳо, ҳамчунин меваҳо ва полезиву сабзичоти хушк, чой ва намакҳои ошӣ шомил мешаванд. Маҳсулоти номбаршуда бояд дар шароити ҳолати намнокиаш на аз 65 - 70% баландтар нигоҳдорӣ ва интиқол дода шаванд.

Дараҷаи мавҷудияти оби таркиби маҳсулоти ғизоӣ тибқи қоидаи маъмул ба сифату муҳлати нигоҳдории он низ таъсиргузор аст. Меъёри мавҷудияти об ба арзиши маҳсулоти ғизоӣ низ дахл карда метавонад.

Моддаҳои минералӣ дар ҳаёти организмҳои зинда саҳми бузург доранд. Онҳо дар таркиби ҳама гуна маҳсулоти ғизоӣ ба сурати органикӣ ва ғайриорганикӣ ба назар мерасанд.

Дар организми инсон ва ҳайвонот таркибҳои минералӣ дар таҷзияи шираҳо ғизоӣ, ферментҳо (оҳан, йод, мис, фтор ва ғ.), дар ташаккулёбии бофтаҳои устухон ва мушак (калсий, магний, фосфор) ширкат варзида, мубодилаи об ва тавозуни талхадон (калий, натрий, хлор) - ро ба низом медароранд.

Вобаста ба шумораи мавҷудияти элементҳои минералӣ дар маҳсулоти ғизоӣ онҳоро ба навъҳои макроэлемент, микроэлемент, ультрамикроэлемент ҷудо мекунанд.

Макроэлементҳо дар таркиби маҳсулоти ғизоӣ бо шумораи чашмрас, яъне зиёд ба мушоҳида мерасанд. Ба онҳо калий, калсий, магний, фосфор, оҳан, натрий, хлор ва ғайра шомил мешаванд.

Микроэлементҳо бо шумораи кам дар таркиби маҳсулоти ғизоӣ дида мешаванд. Ба ин гурӯҳ элементҳо барий, бром, йод, кобальт, марганес, мис, молибден, курғошим (сурб), фтор, алюминий, арсен ва ғайра дохил мешаванд.

Ультрамикроэлементҳо бо теъдоди ниҳоят кам дар таркиби маҳсулоти ғизоӣ мавҷуданд. Ба ин даста элементҳои уран, торий, радий ва ғайра шомил мегарданд. Дараҷаи мавҷудият элементҳо захрноку хатарнок ба шумор мераванд.

Орд, оҳар, шира, шаҳд, ҳалво, қанд бештар чунин хусусият доранд.

Ангиштобаҳо ҳангоми ҳодисаи фотосинтез дар барги сабзи рустаниву дарахтҳо аз гази карбони ҳаво ва оби аз замин берун мебаромада, ҳосил мекунанд.

Ангиштобаҳо сарчашмаи асосии энергияи организми инсон мебошанд ва аз рӯйи ғизонокӣ ва нерӯ дар ҷойи аввал меистанд.

Ангиштобаҳо вобаста ба ҷойгиршавии молекулаҳо ба се синф ҷудо мешаванд: ангиштобаҳои сода ё моносахаридҳо, олигосахаридҳо ё дисахаридҳо ва полисахаридҳо.

Ба **моносахаридҳо** гексозаҳо (глюкоза, галактоза ва фруктоза) ва пентозаҳо (арабиноза, ксилоза, рибоза, дезоксирибоза) шомил мегарданд.

Дар таркиби маҳсулоти ғизоӣ ба шумораи бештар фақат глюкоза ва фруктоза мушоҳида мешаванд.

Глюкоза (қанди ангур) дар маҳсулоти ғизоӣ бештар маврид ҳамроҳ бо фруктоза мавҷудият дорад. Дар шакли озод он нисбати дигар ангиштобаҳо зуд аз зуд карда мешавад. Дар меваҳо, полезиҳо, асал вучуд дошта, қисми асосии қанди лаблабу, малтозаҳо, лактозаҳо, бофтаҳо, оҳар ба шумор меравад.

Фруктоза (қанди мева) дар сурати озод бештар дар таркиби мева ва полезиҳо (себ, нок, тарбуз ва ғ.) вучуд дошта, асоси қанд мебошанд. Аз маҳсулоти ғизоии сарчашмааш ҷонварӣ (ҳайвонӣ) асал ба шумор меравад. Асал нисбат ба сахароза таъман ширинтар буда, ва маҳз шуҳрати асал ҳам дар ҳамин таъми хушу ширини он аст.

Глюкоза ва **фруктоза** барқарорсозандаҳои хуб ба ҳисоб мераванд. Ҳамчунин ба эътидол оварандаи хуби қанд мебошанд. Омили асосҳои рангқоҳии (сиёҳшавӣ) ва намнокии меваҳо низ ба мавҷудияти ин ду элемент вобастагӣ дорад.

Олигосахаридҳо – ангиштобаҳои мебошанд, ки молекулаҳои он аз моносахаридҳо таркиб ёфтааст. Ба онҳо сахарозаҳо ва малтозаҳо ва лактозаҳо дохил мешаванд.

Сахароза (қанди лаблабу ва найшакар) қанди паҳншудатарин дар таркиби рустаниҳо мебошад.

Малтоза (қанди солод) дар таркиби соя ва паток дида мешавад. Онро бо воситаи гидролизи оҳар ё фермент ҳосил мекунад. Ширинии он нисбат қанд пасттар аст.

Лактоза (қанди шир) моҳияти бештари физиологӣ дошта, дар таркиби шир ва маҳсулоти ширӣ вучуд дорад. Лактоза ба номаш қанди ширин аст.

Полисахаридҳо аз шаш ва зиёда аз он боқимондаҳои моносахаридҳо таркиб ёфта, ба онҳо крахмал, гликоген, инулин, селюлоза дохил мешаванд.

Оҳар аз ангиштобаҳои муҳими захиравии рустаниҳо мебошад. Оҳар дар рустаниҳо ҳосил шуда, ба шакли зарраи оҳарӣ дар меваҳо ва ғалладонагӣҳо пайдо мешавад. Оҳар ба ҳаҷми калон дар картошка ва бо ҳаҷми хурд дар шолӣ ва гречка дида мешавад.

Дар картошка, нон, биринҷҳо оҳар ангиштобаи асосӣ ба шумор меравад. Аз ин рӯ, аз ғалладонагӣҳо ва картошка навъҳои гуногуни оҳар, ки ҳамчун маҳсулоти озоди ғизоӣ вучуд дорад, истихроҷ мекунад.

Гликоген (оҳари вучуди ҳайвонот) ангиштобаи захиравии ҳайвонот аст, ки дар бофтаҳои мушак ҳосил мешаванд. Ҳама равандҳои ҳаётиро гликолизҳо роҳбаладӣ мекунад. Ин ҳаракат, яъне дар равандҳои ҳаётӣ фаъолона ширкат кардани гликоген баъд аз кушташавии ҳайвон низ идома пайдо карда, ба сифати гӯшту моҳӣ таъсир мерасонад.

Инулин дар таркиби нок мушоҳида мешавад. Он дар оби гам зуд ҳал мешавад ва маҳлули коллоидро ҳосил мекунад. Ҳангоми дучоршавӣ ба ҳодисаи гидролиз инулин ба фруктоза мубаддал мешавад. Он барои беморони диабет тавсия дода мешавад.

Селюлоза сахариди паҳншудатарин аст. Бештари ҳуҷайраҳои организми инсон аз худ карда наметавонад. Таркибан зичии он дар маҳсулоти ғизоӣ сабаби паст рафтани сифати маҳсулот ва таъму хушии он мегардад.

Липидҳо аз чарбҳо ва чарбмонандҳо (липоидҳо). Онҳо низ дар як ҳуҷайраи инсон вучуд доранд ва дар мубодилаи моддаҳо ва синтези сафедаҳо иштирок мекунад ва дар сохтани мембрани ҳуҷайраҳо ва бофтаи чарбҳо истифода мешаванд.

Дар маҳсулоти хуроқӣ чарбҳои дар чойи аввал меистанд, ки вучуди онҳо дар таркиби ғизо бештар бошад ва ҳамчунин дорои арзиши тавонофарии зиёд бошад.

Аз рӯи сарчашмаи ҳосилшавӣ чарбҳо ба рустанигӣ (равған) ва ҳайвонӣ чудо мешаванд. Ба чарби (равған)-и саҳти рустанигӣ равғани кокос, палма, равғани какао шомил мешаванд. Ба гурӯҳи моеъҳо равғани офтобпараст, пахта, зайтун дохил мегардад. Чарбии гов, гӯсфанд, ҳук, равғани зард ба гурӯҳи чарбҳои ҳайвонии саҳт, равғани моҳӣ ва ҳайвоноти дигари обӣ ба гурӯҳи чарбҳои ҳайвонии моеъ шомил мешаванд.

Муҳимтарин хусусияти чарбҳо ва равғанҳо ин аз об сабуктар будан дар об ҳал нашудан ва дар маҳлулҳои органикӣ ҳалшавии онҳо мебошад.

Чарбиҳо зуд ба ҳодисаҳои собуншавӣ, туршшавӣ, обшавӣ, бӯйгирӣ (таъман вайроншавӣ) ва дигар равандҳо дучор мешаванд. Аз ин рӯ, ҳангоми нигоҳдорӣ чунин хусусияти онҳо бояд ба инобат гирифта шавад.

Равғани рустаниҳо ва равғани зарди гов, равғанҳои ширинипазӣ, маргарин, чормағз, кунҷид ва ғайра таркибан чарбҳои зиёд доранд. Чарбҳо дар мевагӣҳо ва полезӣҳо, гандумдонагӣҳо, маҳсулоти макаронӣ ва нонӣ камтаранд.

Вобаста ба ҳарорати гудозиш чарбҳо аз тарафи организмҳо як хел аз худ карда намешаванд. Агар ҳарорат гудозиш ва ҳалшавӣ ҳамон қадар паст бошад, раванди азхудшавӣ хубтар сураат мегирад. Ҳарорати гудозишу ҳалшавии чарбҳо чунин аст: чарби гов – 26 - 32°C, чарби ҳук – 33 - 46°C, чарби гӯсфанд – 44 - 55°C.

Аз стерин – холестеринҳо бештар фосфоглитсеридҳо летситин ва кефалин шомил мешаванд. Онҳо бештар дар мағзи сар, зардии тухм, дар палзмаи хун мавҷуданд.

Холестеринҳо махлулнокии чарбҳоро таъмин карда, гемотаксинҳои бактериалиро дар организм безарар карда меистанд. Ҳамчунин набояд фаромӯш кард, ки зиёд чамъшавии холестерин дар организм сабаби атеросклероз ва бемории санги захра мегардад. Дар хучайраҳои рустаниҳо ва хамиртурушҳо эргостерин вучуд дорад, ки дар таҳти таъсири нурҳои ултрабунафш ба витамини D табдил мешавад.

Пардаи ниҳоят тунуку нафиси мӯмии меваю полезиҳо вазифаи муҳофизатӣ дошта, воридшавии микроорганизмҳо пешгирии карда, ҳамчун пеши роҳи бухоршавиро низ мегирад. Онҳо дар рағғани рустаниҳо низ дида мешаванд ва дар ҳарорати паст ҳолати сахтиро ба худ мегиранд. Онҳо хусусияти ғизой надоранд.

Моддаҳои азотӣ ё нитрогенӣ. Моддаҳое, ки ба таркиби он ба ғайри карбон ва оксиген боз нитроген низ дохил мешаванд. Онҳоро ба пайвастагиҳои сафедагӣ ва нитрогенӣ ҷудо мекунанд.

Сафедаҳо маводи асосие, ки аз онҳо протоплазма ҳосил мешаванд. Сафедаҳо ба ядрои хучайра шомил гашта, дар раванди қадқашӣ ва зиёдшавӣ, дар раванди ташаккулёбии ҳормонҳо ва ферментҳо иштирок мекунанд.

Дар бораи вазифаи сафедаҳо номи онҳо – протеинҳо худ маълумот медиҳад. Сафедаҳо қисми муҳиму боарзиши маҳсулоти ғизой ба шумор меравад. Онҳо дар ташаккулёбии сафедаи организмҳо фаъолона ширкат мекунанд.

Сафедаҳо аз аминокислотаҳои гуногун таркиб ёфтаанд. Сафедаҳо се ҳолат доранд: сахт (пӯст, мӯй, пашм), сусти (сафедаи тухм), моеъ (шир ва хун).

Сафедаҳо дар об ҳал намешаванд, аммо ҳаҷман тағйир меёбанд. Ин ҳаҷман тағйирёбии онҳо дар тайёр кардани хаамири маҳсулоти нонӣ ва макаронӣ ба амал мепайвандад. Таҳти таъсири ҳарорат, махлулҳои органикӣ, кислота ва намак сафедаҳо лахта мешаванд ва фаъолиятшон сусти мешавад. Ин равандро денатуратсия меноманд.

Маҳсулоти ғизой, ки бо ҳарорати баланд коркард шудаанд, сафедаи денатуратсияшуда доранд. Ингуна ҳосият ҳангоми хушк кардани меваҷоту сабзичот ва полезиҳо, занбурӯғҳо, моҳиҳо, суп - сурх пазондани маҳсулоти нонӣ ва кондитерӣ ҳосил мешавад. Арзиши биологии сафедаҳо ба вучуди аминокислота ва тобоварии онҳо вобаста аст. Сафедаҳои бофтаи мушакии гӯшт, моҳӣ, тухм, шир, лубиёғиҳо, марҷумақҳо, картошкағиҳо нисбатан боарзишанд.

Азхудшавии сафедаҳо миёни 70% (картошка ва биринҷиҳо) ва 90% (маҳсулоти ширӣ ва тухм) ҷараён меёбад.

Кислотаҳо дар маҳсулоти ғизой ба шакли органикӣ ва ғайриорганикӣ вучуд доранд. Аз ҳама зӯртарин кислота кислотаи мӯрча, сирко, шароб, шилха мебошад. Онҳо ба маҳсулот таъми турш дода, дар мубодилаи моддаи вучуди рустаниҳо ва ҳайвонот фаъолона иштирок карда, барои консерва кардан истифода мегардад. Маҳсулоти дорои кислота ҳосияти барангезиши захра дошта, зуд аз худ мешаванд.

Моддаҳои фаъоли биологии рустаниҳо. Хусусияти табобатии рустаниҳо ба мавҷудияти моддаҳои фаъоли биологии таркиби онҳо вобастагӣ дорад. Моддаҳои фаъоли биологии рустаниҳо вақте ба организми ҳайвон ва инсон ворид шуданд, ҳосияти тавонбахшии физиологӣ зоҳир мекунанд. Онҳо таркибан гуногун буда, ба синфҳои мухталифи кимиёвӣ ҷудо мешаванд. Аз ҳама маъмули онҳо: аминокислотаҳо, карбонатҳо, кислотаҳои органикӣ, чарбҳо ва рағғани эфир, фитотсид, фермент, витамин, гликозид, пайвастагиҳои фенолӣ, алкалоид, макро ва микроэлементҳо мебошанд.

Аминокислотаҳо. Аминокислотаҳо қисми асосии сафедаҳо, ферментҳо, витаминҳо ва ғайра элементҳо пайвастагиҳои организмҳо мебошанд. Рустаниҳо ҳама гуна аминокислотаҳо, ба ҷуз организми инсон ҳайвонро синтез карда метавонанд. Норасоии аминокислотаҳои тағйирнопазиру устувори организми инсон бо воситаи ғизой рустанигӣ ва дар мавридҳои лозимӣ бо иҷозати табиб бо ёрии препаратҳои

махсус таъмин карда мешавад. Аксар аминокислотаҳо на фақат сарчашмаи энергияи физиологӣ, балки моддаи баландтаъсири фармокологӣ низ ҳисобида мешавад.

Карбогидратҳо. Карбогидратҳо пайвастагиҳои органикии иборат аз карбон, оксиген, гидроген мебошанд, ки дар таносуби лозим муайян карда мешаванд (дар аксар унсурҳо ба монанди об дар формулаи химиявӣ).

Карбогидратҳо одӣ, яъне моносахарид (глюкоза, фруктоза, галактоза ва ғайра) мебошанд. Карбогидратҳо чузъҳои доимии ҳар гуна маводи доруворӣ мебошанд. Моносахаридҳо ва олигосахаридҳо барои ба амал баровардани равандҳои биохимиявӣ дар корхонаҳо ва полисахаридҳо барои иҷрои вазифаи сохторӣ (селлюлоза - маводи асосии девори ҳучайра) нақши муҳим мебозанд. Дар сурати моддаҳои эҳтиётӣ (крахмал, инулин) ба мушоҳида мерасанд.

Миқдори зиёди маводи хоми чамъовардашуда дар истеҳсоли синфҳои карбогидратҳо - крахмал, шакар, пектин, сақичҳо, пахта истифода бурда мешавад. Истифодабарии васеи усулҳои табобатии гиёҳҳои шифобахш бо воситаи карбогидратҳо, ки дар таркиби маводи хоми дорои луоб - реша, тухми зағир, плантин ва ғ. дучор мешаванд, аз паҳншудатарин роҳҳои дармонбахшӣ аст.

Кислотаҳои органикӣ. Кислотаи органикӣ дар якҷоягӣ бо карбогидратҳо ва сафедаҳо нисбатан аз паҳншудатарин пайвастагиҳои ҳучайравӣ дар рустаниҳо ба шумор мераванд. Онҳо дар равандҳои биохимиявии ҳучайраҳои рустаниҳову дарахтҳо нақши муҳим мебозанд. Онҳо метавонанд дар рустаниҳо дар ҳолати озод ё дар шакли намакҳо, устоҳо ва дигар пайвастагиҳо вуҷуд дошта бошанд. Кислотаи органикии рустаниҳо таъм ва бӯйи хоси зудпахншаванд доранд (бӯйи мӯрча, сирко, равған). Баъзе кислотаҳои органикӣ, ба монанди кислотаи бензоик икмони расонидани таъсири антисептикӣ дорад.

Дар рустаниҳои маъмултаре чун себ, лиму ва ғ. кислотаи шилхагӣ вуҷуд дорад. Баъзеи онҳо манбаи оксидҳои органикӣ мебошанд, ашёи дигарро мустақилона ва дар маҷмӯҳои тиббӣ истифода мебаранд. Кислотаи органикӣ метавонанд дар қисмҳои зеризаминии рустаниҳо, яъне дар решаҳо арзи ҳастӣ дошта бошанд. Вале аксари онҳо дар қисми озои рустаниҳо мавҷуданд. Нақши кислотаҳои органикӣ дар организми зинда хеле калон аст.

Равғанҳои чарбӣ. Миқдори равған бояд ҳамчун моддаҳои захиравӣ ҳисоб карда шавад. Равған асосан дар тухмиҳо ва меваҳо вуҷуд доранд. Хусусиятҳои равғани чарбӣ аз равғанҳои дигар дар он аст, ки ба дараҷаи зичии таркиби онҳо ва миқдори онҳо муайян карда мешаванд. Баъзе аз кислотаҳои равғанӣ ба навъҳои олиек, линолеик чудо мешаванд, ки онҳо дар сарчашмаҳои ҳайвонӣ ва инсонӣ дида намешаванд.

Равғани рустанӣ ҳангоми чабидашавӣ барои рафъи осебҳои рӯдаҳо ёрӣ дода, барои тоза кардани холестирин аз бадан низ кӯмак мекунад. Тибқи тадқиқотҳо одамоне, ки таркиби ғизояшон иборат аз равғани рустанӣ – офтобпараст, пахта, равғани зайтун ва дигарон аст, ба бемории атеросклероз камтар дучор мешаванд.

Равғанҳои эфирӣ. Равғанҳои эфирӣ – моддаҳои хушбӯй, ки бӯи махсусро ба рустаниҳо медиҳад. Хосияти зухуршавӣ онҳо ба фишурда шудан ва равғанӣ будан иртибот дорад. Мувофиқати равғанҳои эфирӣ ва чарбӣ ба аломатҳои зоҳирии онҳо алоқаманд аст. Доғҳои равғанҳои эфирӣ, ки бар рӯйи коғаз рехта мешаванд, нисбат ба доғҳои равғанҳои чарбӣ зуд бухор шуда меравад. Яъне зудбухоршавӣ хусусияти фарқкунандаи равғанҳои эфирӣ аз равғанҳои чарбӣ мебошад. Аз лиҳози равандҳои химиявӣ байни ин ду навъи равғанҳо фарқ дида намешавад.

Сарфи назар аз он хато будан, истилоҳи «равғани эфирӣ», ки дар миёнаҳои асри XVIII роиҷ шуд, то имрӯз ба ҳамон шакл дар тамоми кишварҳои ҷаҳон мавриди истифода аст.

Хусусияти табобатии рустаниҳои дорои равғани эфирӣ ва равғанҳои аз онҳо коркардшуда ба таркиби кимиёвӣ ва чузъҳои он вобаста аст.

Қатронҳо. Қатронҳо ба равшанҳои эфирӣ монанданд ва аз пайвастагиҳои гуногуни органикии дорои бӯй иборатанд. Ин пайвастагиҳои терпеноидӣ дар рустаниҳо гоҳе ҳамроҳ бо равшанҳои эфирӣ арзи ҳастӣ мекунад ва мумкин аст бо дигар моддаҳо ҳам метавонанд вучуд дошта бошанд.

Маҳлулҳои табиӣ қатрони мавҷуд дар равшанҳои эфирро қатронҳои суст меноманд. Омехтаҳои шилм ва қатрони ҳалшуда дар равшани эфирро қатрони шилм мегӯянд.

Ҳамаи моддаҳои номбурда аксаран пайвастагиҳои биологие мебошанд, ки дар амалиёти шифобахшии рустаниҳо ширкати фаъол доранд. Масалан, моддаҳои қатрони “гурдаи тӯс” ҳамроҳ бо равшанҳои эфирӣ хусусияти антисептикӣ доранд. Дар алафи “шикорҷӣ” маҷмӯи моддаҳои таъсирбахшро пайвастагиҳои флавоноидӣ ташкил медиҳанд, 10% қатрон дорад.

Моддаҳои қатронӣ бештар дар рустаниҳои минтақаи тропикӣ ва субтропикӣ дида мешаванд. Баробар бо равшанҳои эфирӣ қатронҳои хушбӯ, шилмҳо, малҳамҳо дар тибу табобат фаровон истифода бурда мешуданд. Дар Руси қадим аз дер боз бо мақсади табобат истифодашавии шираҳои аз дарахтҳои сӯзанбарг чудо мешуда роиҷ будааст.

Фитонитсидҳо. Аз рӯи таҳқиқоти академик Б. П. Токина таҳти мафҳуми фитонитсидҳо моддаҳои рустанигии дорои табиати кимиёвӣ фаҳмида мешаванд, ки хосияти боздории рушд ва нест кардани бактерияҳо, занбурӯғҳои сода ва организмҳои бисёрхучайраро доранд. Онҳо барои ҳуди рустаниҳо моҳияти калон дошта, устувории онҳоро дар муқовимат ба бемориҳо тақвият мебахшад. Дар навбати худ чунин рустаниҳо барои шифобахшии организм маводи табобатии хуб ба шумор рафта метавонанд. Доираи амали зиддимикробии фитонитсидҳо ниҳоят васеъ буда, онҳо ба муқобили вируси зуқом, исҳоли хунин, сил ва дигар бемориҳо мубориза бурда, барои зуд чамъшавии захму чароҳатҳо мусоидат карда, вазифаи ғадулҳои системаи ҳозимаро ба танзим оварда, ҳаворо тоза намуда, эътидоли муҳити табииро таъмин мекунад.

Адабиёт:

1. Георгиевский В. П., Комиссаренко П. Ф., Дмитрук С. Е. Биологически активные вещества лекарственных растений — Новосибирск: Наука, Сиб, отделение, 1990, — 333 с.
2. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) М - во здравоохранения СССР: Профилактика рака печени. – Женева 1985. С. 145 -148
3. Вершигора А. Е. «Витамины круглый год», - М 1998 г.
4. Карелин А. О. , Ерунова Н. В. «Витамины», - М.: серия советы доктора 2002г.
5. Блинкин С. А. «Иммунитет и здоровье», - М.: Знание. 1977г.
6. Вент Ф. «В мире растений», - М., 1993 г.
7. Тутельян В. А. Витамины: 99 вопросов и ответов. - М.- 2000 - 47 с.
8. Ольгин О. Опыты без взрывов. Изд. 2 - е, переработанное - М.: Химия, 1986г., 192с.
9. Общая химия. 20 - е издание, испр. Л.,» Химия», 1978. 720 с.
10. Минделл Э. Справочник по витаминам и минеральным веществам. – М.: Эксмо, 2003. – 312 с.
11. Муравьева Д. А., Самылина И. А., Яковлев Г. П. Фармакогнозия: Учебник. – 4 - е изд., перераб. и доп. – М.: Медицина, 2002. – 656 с.
12. Практикум по фармакогнозии: учеб. пособие для студ. вузов / под ред. В. Н. Ковалева. – Харьков: Изд - во НФаУ: Золотые страницы: МТК - Книга, 2004. – 512 с.
13. Растения для нас: справочное издание / К. Ф. Блинова и др.]. – СПб.: Изд - во "Учебная книга", 1996. – 654 с.
14. Фармакогнозия. Атлас / Под. ред. Н.И. Гринкевич, Л. Н. Сафронич. – М.: Медицина, 1983. – 512 с.

15. Фармакопейная статья "Цветки ноготков". ОФС 42 – 0168 - 06.
16. Фитохимический анализ лекарственного растительного сырья: учебное пособие / под ред. В. А. Челомбитько. – Пятигорск: Изд. ПятГФА, 2005. – 173 с.
17. Химический анализ лекарственных растений / Под ред. Н. И. Гринкевич, Л. Н. Сафронич. – М.: Высшая школа, 1983. – 176 с.

Shirinov Anvar Qanoatovich,
Senior lecturer of the Bukhara state university, Bukhara, Uzbekistan,

THE EFFORTS BY CENTRAL ASIAN STATES TO REACH HIGH LEVELS IN THE HUMAN DEVELOPMENT

***Keywords:** IHDI, human development, development assistance, inequality, social, dimension.*

***Abstract:** In the following the efforts by Central Asian states to reach high levels in the human development through the lens of international financial institutions are discussed based on the international assessments.*

Introduction. The UNDP arranged a briefing for the media, civil society, and UN system agencies in December 2020 to unveil the global Human Development Report. A significant feature of the HDR 2020 is that in addition to HDI (Human Development Index) it provides the IHDI (Inequality-Adjusted Human Development Index) for the depth perception. The HDI is a statistical tool used to measure a country's overall achievement in its social and economic dimensions. It takes into account the health of the people, the level of their education, and their standard of living. Developed by the Pakistani economist Mahbub ul Haq in 1990, HDI is now recognized as a standard instrument by all the countries and international and regional development institutions.

Main part. The IHDI combines a country's average achievements in health, education and income with how those achievements are distributed among country's population by "discounting" each dimension's average value according to its level of inequality. The difference between the IHDI and HDI is the human development cost of inequality, also termed – the overall loss to human development due to inequality. The IHDI allows a direct link to inequalities in dimensions, it can inform policies towards inequality reduction, and leads to better understanding of inequalities across population. The alarming finding, according to the IHDI 2020, is that 30 per cent of human development progress was lost through inequalities in 2020 due to COVID-19 pandemic.

Historically more equal, region now faces unstable labour markets and social exclusion Europe and Central Asia experienced the lowest overall losses in human development from inequality as measured by the Inequality Adjusted Human Development Index, indicating that inequality here, while very present, is less pronounced on average than in other regions. The region has also made notable progress in expanding tertiary education, closing in on developed countries. [1]

Labour market exclusion in the region is important both in terms of the availability of decent jobs, and because access to social protection is often linked to formal labour market participation. Those not in decent employment face much higher risks of poverty, vulnerability, and exclusion from social services and social protection (1).

According to western scholars "That is to say, a real chance exists for the Silk Road countries, aka the 'Stans, to fulfill their own destiny undiverted by outside powers. But that chance may not be a strong one, may indeed falter, unless all the regional and global forces

align.” In this context development model of Singapore is recommended to the countries of the CA. [2]

The countries of Central Asia share more than just geography; they also share a similar legacy and, more importantly, a common vision for the future. Hence, the World Bank is increasingly approaching the development challenges of Central Asian countries through a regional lens. Such an approach facilitates cross-border cooperation and knowledge sharing and strengthens dialogue and collaboration between the countries.

One example of this approach applied is the Migration and Remittances Peer-Assisted Learning (**MiRPAL**) network which shares country experiences in establishing dialogue on migration policy. In Tajikistan and the Kyrgyz Republic, MiRPAL helped establish country-specific migration strategies and action plans which were approved by the governments.

Through the **Central Asia Water & Energy Program (CAWEP)**, the World Bank is partnering with Central Asian governments and development partners to strengthen energy and water security in the context of a changing global environment.

CAEWDP is actively engaged in technical assistance on energy and water issues with Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Tajikistan, and Uzbekistan and supports Turkmenistan and Afghanistan in regional engagements. The Bank also supports power sector interregional cooperation initiatives between Central Asia and South Asia. The proposed **CASA-1000** project is one of these initiatives and is the most advanced among others under **CASAREM** (Central Asia South Asia Regional Electricity Market).

In Central Asia the World Bank is the best benefactor in the assistance in agricultural sector, namely in drop irrigation, horticulture and other water-saving technologies. CA countries rank among the most climate change vulnerable in the Europe & Central Asia region. The Central Asia Hydrometeorology Modernization Project (**CAHMP**) is another example of the Bank’s efforts to improve the accuracy and timeliness of delivery of weather, climate and hydrological services in the region with particular focus on Kyrgyz Republic and Tajikistan, as well as enabling regional cooperation in hydrometeorology. In trade policy, the Bank’s team is supporting countries in CA with policy analysis and technical assistance.

The Central Asia Regional Trade activity, launched in FY 2013, is informing governments and stakeholders on number of components of a successful trade-agenda in the region. Within the region, distances are substantial and access to major markets involves very long travel distances. The rapid economic expansion of China, Russia, and other nearby countries creates an unprecedented opportunity for Central Asia to emerge as a hub for trade and commerce. Kazakhstan provides an example of the large effort deployed by the region to upgrade its transport infrastructure at a fast pace. The country embarked on an ambitious roads development program – the Western Europe - Western China(WE-WC) International Transit Corridor Project (part of CAREC).

Results. The Bank, with 2 projects of more than USD 3 billion in total, is the Government’s major development partner in the sector. Similar efforts are taking place in Uzbekistan, Turkmenistan, and in the Kyrgyz Republic and Tajikistan. Central Asia Regional One Health (CAR/OH) was the first regional multisectoral technical assistance project, addressing food safety and control of zoonoses (infectious disease transmitted from animals to humans) in Central Asia. While Central Asia Aids Project (CAAP) contributed to controlling the spread of HIV/AIDS by establishing regional mechanisms to support national HIV/AIDS programs in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan, taking into account the region’s existing challenges, addressed common epidemic drivers and constraints.

Conclusion. The World Banks is also resetting its engagement with the Central Asia Regional Economic Cooperation(CAREC) Program to improve cooperation with developments partners - Asian Development Bank (ADB) in delivering results for the Client Member Countries—Afghanistan, Azerbaijan, the People's Republic of China, Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, Mongolia, Pakistan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan. This

will also help the WB leverage the CAREC platform for discussing and progressing on resolution of regional projects issues in ECA, SAR, and EAP more effectively.

References:

1. Human Development Report 2019 – Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century [http:// www. newscentralasia. net/2019/12/10/human-development-report-2019-timely-reminder-for-central-asia/](http://www.newscentralasia.net/2019/12/10/human-development-report-2019-timely-reminder-for-central-asia/)
2. Melik Kaylan. To Balance The Global Pressure From Russia And China The West Must Help Uzbekistan <https://www.forbes.com/sites/melikkaylan/2021/04/12/to-balance-the-global-pressure-from-russia-and-china-the-west-must-help-uzbekistan/?sh=2c569f76158b>

Шоев Иззатулло Хусенович,
старший преподаватель Бухарского государственного университета (Республика Узбекистан)

ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КОЛЛЕКЦИЙ, ХРАНЯЩИХСЯ В МУЗЕЙНЫХ ФОНДАХ

Аннотация: статья посвящена перспективам изучения и использования археологических коллекций, хранящихся в музейных фондах.

Ключевые слова: археологические коллекции, музей, музейные фонды, электронный каталог.

Археологические коллекции в любом музее являются важнейшей составляющей фонда. Они иллюстрируют древнейший этап развития того или иного региона, показывают его отличительные черты, с одной стороны, и место в общей картине исторического прошлого страны – с другой. Важность сохранения археологических предметов в музее подчеркивается различными нормативными документами: подчеркивается необходимость музеефикации археологических коллекций [1], в музеях археологические материалы, добытые в результате раскопок, а также случайные находки археологических предметов, относятся к основному фонду [2]. Действительно, археологические предметы поступают в музей в подавляющем большинстве случаев в результате целенаправленных археологических исследований, осуществляемых специалистами-археологами. Исследователем проводится изучение предметов, фактически осуществляется работа, в чём-то аналогичная собственно музейной, а в ряде аспектов превосходящая её.

Однако поступающие в фонды археологические коллекции часто оказываются материалом, который в основной своей массе не используется в музейной деятельности, за исключением случаев включения единичных предметов в постоянную экспозицию и размещения на временных выставках, возможного изучения части музейной коллекции археологом и составления каталогов, в которые попадают лишь уникальные экспонаты. Зачастую археологические предметы остаются невостребованными, особенно это характерно для коллекций, в которых основная часть – это предметы, относящиеся к каменному веку, следовательно, говорить об их привлекательности для посетителей, за исключением редких экспонатов, не приходится.

По-видимому, требуется корректировка и уточнение этапов работы с археологическими предметами при их поступлении в музей, а также самой фондовой работе с археологическими коллекциями. Например, целесообразно разделять археологическую коллекцию на основной и научно-вспомогательный фонд. К первому относятся уникальные или наиболее выразительные и сохранные предметы коллекции,

ко второму – типичные предметы и массовый материал [3]. Возможно относить наиболее показательные и сохранные единичные образцы массовых предметов коллекции к основному фонду. Очень важно, чтобы среди документов, которые передаются в музей вместе с предметами, были копия полевого отчёта, электронный вариант коллекционной описи и фотографии с места раскопок. Разумеется, полевой отчёт должен передаваться на условиях корректного использования данных, невозможности использования результатов исследования для незаконных раскопок. Для музея отчёт является важным источником для последующей научной работы с коллекцией на протяжении многих лет. Размещение в фондохранилище может повлечь за собой необходимость перегруппировки предметов коллекции, сообразуясь с удобством хранения и требованиями сохранности экспонатов.

Поэтому важно наличие электронной копии коллекционной описи для составления топографической описи в хранилище, а также последующего использования данных описи при изучении предметов. На этапе вторичного учёта (инвентаризации) необходимость описания всей коллекции ставит задачу группового упоминания и предметов научно-вспомогательного фонда и их записи сначала в карточках научного описания, а затем в инвентарных книгах. Таким образом, вновь проявляется специфика учета археологических коллекций. Приводимые размышления относительно специфики учётно-хранительской работы с археологическими коллекциями были включены в рабочие материалы семинара-практикума 1986 г. «Учёт, хранение, реставрация археологических коллекций и принципы их использования в музейных экспозициях и выставках». Данная разработка, насколько известно, не была принята в качестве нормативного документа. Но, как представляется, в новой музейной инструкции необходимо учесть специфику археологических коллекций, для продуктивного исследования и использования в музеях. В целом, необходимо согласовать требования нормативных документов по хранению музейных предметов с требованиями положения о порядке проведения археологических полевых работ, в частях касающихся поступления в музей археологических коллекций, а также их учёта и хранения.

Важно обратить внимание, что корректировка требований к работе с археологическими коллекциями не означает понижения их статуса и значения, а открывает возможность дальнейшего изучения и использования археологического материала в музейной работе, а также деле исследования и сохранения историко-культурного наследия отдельных регионов и страны в целом.

Одним из основных вариантов использования археологических коллекций в музейной работе является их представление в форме каталогов или интернет-публикаций коллекций, а также отдельных групп предметов. Большинство посетителей музея в каталоге археологических предметов привлечёт уникальный, выразительный предмет. Однако имеются типичные, массовые археологические экспонаты, которые могут зафиксировать внимание посетителя музея или музейного сайта. Так, например, образцы керамики, орудия труда, бытовые предметы, как представляется, могут заинтересовать не только специалистов, если поставить акцент на связи с повседневностью, описать подробности и реалии жизни человека прошлых эпох или провести неожиданные аналогии с современностью. Для местных жителей отдельных районов региона интерес будет представлять карта археологических памятников с характеристикой культуры прошлого и фотографиями различных групп орудий. Карту представляется возможным разместить в электронном виде в сети Интернет. Несомненно, что такого рода презентация имеет значение в формировании интереса к истории страны.

Перспективным дополнением материала такого рода может быть публикация обнаруженных на территории региона экспонатов, которые находятся в фондах центральных музеев или музеев соседних регионов. Результаты учётно-хранительской работы, оформленной в виде электронных публикаций или печатных изданий,

привлекут специалистов. Для сферы культуры в частности одним из важнейших вопросов является создание Сводного Каталога Музейного фонда Республики Узбекистан: постепенное создание каталогов археологических коллекций музеев на уровнях различных территорий (районах, областях, регионах страны) – это реальная возможность воплощения в жизнь каталогизации фонда важной для всей страны группы исторических источников.

Однако каталог археологических коллекций каждого отдельного музея также может быть востребован. Этапами его создания могут быть каталог коллекций с общей их характеристикой, а также формирование каталогов отдельных групп и типов предметов. Перспективным является издание каталога случайных находок. Примером его использования может быть уточнение карты археологических памятников региона или выявление уникальных предметов, малоизвестных или неизвестных по археологическим исследованиям в регионе. В данном случае, специфика региона проявляется в полной мере.

Электронные каталоги археологических предметов (снабженные фотографиями и информацией о месте обнаружения, времени, характеристиках находок), размещенные в сети Интернет могут быть интересны специалистам соседних регионов, а также зарубежным коллегам. Каталогизацию предметов археологии необходимо связывать с работой по созданию свода археологических памятников отдельного региона. Такой свод можно рассматривать как самоцель, однако включение информации о самих предметах, местах обнаружения или ссылка на источник, в котором можно найти подробное описание археологических коллекций – это возможность объединения в единую систему данных, относящихся к одной проблеме.

Таким образом, музейная работа с археологическими коллекциями должна быть включена в более широкую систему изучения, учёта и охраны археологического наследия. Возможность для детального изучения и максимального использования информации, заключённой в археологических коллекциях открывается через рационализацию учётно-хранительской работы.

Список литературы:

1. Единые правила организации формирования, учета, сохранения и использования музейных предметов и музейных коллекций, находящихся в музеях Российской Федерации. // Российское музееведение. Библиотека. Законодательные акты. URL:

related:http://www.museumstudy.ru/content/files/prikaz_ob_utverzdenii_edinuh_pravil.pdf.

2. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. – М.: Министерство культуры СССР, 1984. – С. 23.

3. Положение о порядке проведения археологических полевых работ (археологических раскопок и разведок) и составления научной отчётной документации. ... 2007 г. // Институт археологии. РАН. Подразделения. Отдел полевых исследований. URL: <http://archaeolog.ru/?id=36>.

Эшов Боходир Жураевич,
Каршинский государственный университет декан факультета Социальные
науки, доктор исторических наук, профессор (Узбекистан)

ВОПРОСЫ ПО ИСТОРИОГРАФИИ РАННИХ ГОРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Сегодня, время в условиях процессов глобализации в мировом масштабе актуальное значение приобретает сохранение историко-культурного наследия, изучение традиций градостроения и продолжение их на новых основах. Кроме того, знание истории своего народа, уважение культуры прошлых веков других этносов служит упрочению регионального сосуществования. В частности, этапы государственности и урбанизации, различные историко-культурные процессы древних эпох являются результатом взаимовлияния местного культурного прогресса и развития соседних цивилизаций. В связи с чем обращение к корням историко-культурных связей и взаимовлияния отличается своей актуальностью.

Различными ведущими научными учреждениями мира проводятся исследования материальной и духовной культуры древних исторических областей Средней Азии, процессов урбанизации, ранней государственности и управления общества. Также чрезвычайно важным становится принятие мер по восстановлению и сохранению по мере возможности археологические объекты, являющиеся остатками древних городов. Так как открытые в процессе раскопок оборонительные стены, жилые дома, дворцы и религиозные строения под воздействием природных условий могут быть повреждены и окончательно исчезнуть. Для пропаганды историко-культурного наследия становится целесообразным широко использовать данные истории городов. Ряд древних городов не включён в список туристических достопримечательностей. Внесение их в данный список создаёт широкие возможности для их дальнейшего развития.

История древних урбанизационных процессов лишь кратко освещалась в некоторых главах различных монографий и немногочисленных статьях. Ввиду чего становится целесообразным избрать тему историографии урбанизации бронзового века и эпохи железа в Средней Азии в качестве специального научного исследования.

В последние годы мы разделили историю изучения среднеазиатских городов на следующие периоды:

Вторая половина XIX века - до 20-х годов XX века

30-80-е годы XX века.

90-е годы XX века - начало XXI века¹.

Как известно, начало археологических исследований в Средней Азии приходится на последнюю четверть XIX века. Археологические исследования, проведённые в данный период, будучи связанными с экономическими и политическими интересами иностранных путешественников, комиссионеров и торговых агентов после установления здесь господства Российской империи, были проведены активными действиями коллекционеров, собиравших в Туркестанском крае антиквариат древнего периода.

20-30-е годы XX века стали временем формирования научных методов проведения археологических исследований в Средней Азии. Кстати, с 20-х годов XX века археология как одно из основных направлений исторической науки начала развиваться ускоренными темпами. Однако развитие общества во время советской власти и государственный идеологический подход нашли своё отражение и в данных исследованиях. На протяжении 30-х годов XX века история урбанизации Средней Азии,

¹ Эшов Б.Ж. История формирования и развития раннегородской культуры Средней Азии: Автореферат. диссертации. доктор.ист. наук. – Ташкент: Институт истории, АН РУЗ, 2008. – с. 4.

став одной из важных проблем археологии, характеризуется формированием новых подходов проведения исследований в данном направлении.

Согласно анализу, начиная со второй половины 40-х годов, изучение истории городов на территории Древней Бактрии, Маргианы, Согдианы, Хорезма стало основой для организации археологических экспедиций. Начиная с 1945 года начинается новый период археологических исследований древней истории Согдианы, и при Институте Истории и археологии АН УзССР организована специальная экспедиция под руководством А.И.Тереножкина. А.Тереножкин, проведя тщательные исследования в Афрасиабе, на основе их анализа опубликовал статью, посвящённую периодизации истории древнего города¹.

Основное отличие исследований 40-60-х годов XX века состоит в том, что в этот период начались системные, крупномасштабные исследования данных памятников бронзового века и эпохи раннего железа. Населённые пункты бронзового века первоначально были изучены в Южной Туркмении. В категорию древних городов территории Узбекистана внесены такие памятники, как Афрасиаб и Кузаликир. Такие памятники Ферганской долины, как Чуст и Далверзин, в качестве городов не рассматривались. Но, благодаря исследованиям, проведённым в данный период, были установлены очаги формирования первых городов Средней Азии. На юге региона к началу II тысячелетия до н.э. на основе ремесленничества, производящих хозяйств и экономико-культурными связями с соседними областями Древнего Востока возникли первые города.

В общем, в исследованиях эпохи независимости, посвящённых истории ранних городов, наряду с критической оценкой содержания научных взглядов советского времени была подчеркнута необходимость выделения положительных аспектов имеющихся теорий и подходов.

Понятие «город» анализировалось на основе различных исследований, и следует обратить особое внимание на то, что основным признаком города являлся сам город. Чрезвычайно важно всесторонне изучить в данном направлении понятие «город».

Исследователи выражают понятие «город» также и с точки зрения выполняемых им социально-экономических задач. В данном плане в научной литературе встречаются различные мнения, порой отрицающие друг друга. Некоторые иностранные учёные признают городом любое село, имеющее приоритетное политическое значение в поэтапном развитии населения пункта².

Группа других учёных предлагают включить в ряд городов все пункты, чьё население не занимается земледелием³. Ещё одна группа учёных считают городами только пункты, выполняющие функции политического центра⁴.

В годы независимости Ш.Б.Шайдуллаев и Б.Ж.Эшов уделили внимание теме археологических признаков ранних государств и городов⁵. Ш.Б.Шайдуллаев на примере первого города на территории Узбекистана – Джаркутана – определил структурными признаками города сосредоточение вокруг данного пункта сельских

¹ Тереножкин А.И. Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самаркандда // ВДИ. – М., 1947. – №4. – С.127-135.

² Blanton R.E. Regional wolution in the valley of Daxasa // Journ. Of Field Archaeology. 1979 – Vol. 6 – P. 4-6.

³ Tosi M. Prehistorik Sistan. Rome. 1983; АндреевЮ.В. Ранниеформыурбанизации // ВДИ. – М., 1987. №1. – С.3-19 и др.

⁴ MarkusJ. Anthropologu. 1976. Vol. 5; Большаков О.Г.Якобсон В.А. Об определении понятия «город» // История и культура народов Востока (древность и средневековье). – Л.: Наука, 1983. – С. 184-196.

⁵ Ширинов Т.Ш., Матбобоев Б.Х., Иванов Г.П. Аҳмад Ал-Фарғоний даврида Кушо шахри – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 16-17.

поселений, наличие ремесленных отраслей на территории города, военных укреплений, оборонительных сооружений, фортов, крупных дворцов и храмов¹.

Б.Ж.Эшов отразил признаки первых городов в специальной таблице². На данные этих методических подходов в определённой степени повлияли теории И.М.Дьяконова, В.А.Якобсона и В.М.Массона.

Отметим что, город – относительно древняя и вместе с тем самая современная форма территориального расположения населения, выполняющая различные социальные, экономические, политические и культурные функции. Возникновение городов отражает ускоренный темп культурного и технологического развития общества, освоение окружающей среды, связанное с политическими процессами и экономическим развитием, а также прогрессом и особенностями социального строя. Кроме того, каждый исторический период имеет свои специфические особенности градостроительства.

Развитие урбанизационных процессов создало условие для формирования цивилизаций в различных регионах. По мнению некоторых исследователей, цивилизация отражается в сферах: 1. Экономической; 2. Социально-политической; 3. Культурной³.

Как утверждают исследователи, социальные и экономические факторы, приведшие к формированию городов, были связаны прежде всего с объединением централизованной социальной и политической власти, социальной классификацией и экономической специализацией. Данные три фактора, повысив значение городов как историко-культурных центров, привели к их дальнейшему развитию⁴.

Опираясь на имеющиеся у нас историографические сведения, необходимо учитывать возникновение городов, различных по типологии (согласно исполняемым функциям). Центры городов по выполняемым ими функциям можно разделить на центры с окружающим сельским населением, а также торгово-ремесленные, военно-административные и культурно-идеологические центры. В то же время можно наблюдать объединение различных функций. Вместе с тем древние города считаются центрами, отражавшими сложные социально-экономические отношения. Города, будучи составной частью социально-экономической системы, конкретно и всесторонне воплощали в себе её специфические особенности⁵.

Экономические, социальные и политические факторы считаются основными признаками урбанизационных процессов. По нашему мнению, для градостроительства важными считаются также природно-географические и демографические факторы. Также определённое значение имеют территориально-географическое расположение, обеспеченность водой, наличие природных ископаемых.

Изучение поставленной задачи свидетельствует о том, что культура градостроительства возникла в результате постепенного развития локальной земледельческой культуры эпохи неолита и энеолита. Внешние факторы, а именно переселение местного населения на новые земли, оказались основной причиной возникновения городов на южных территориях, развивали на освоенных землях свою самобытную культуру.

¹ Шайдуллаев Ш.Б. Илк давлатларнинг археологик белгилари // O'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2002, - №3. – Б.3-10; Эшов Б.Ж. История формирования и развития раннегородской культуры Средней Азии: Автореф.дисс...докт.ист.наук. – Ташкент: Институт истории АН РУз, 2008. – С. 15-17.

² Эшов Б.Ж. История формирования и развития... – С. 18.

³ Качановский Ю.А. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? – М., 1971. – С.249.

⁴ Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер. – М.: Вост.лет., 1959. – С. 36-41.

⁵ Массон В.М. Городские центры и раннеклассовое общество // История и археология Средней Азии. – Ашхабад: Ёлым, 1978. – С.21.

В процессе изучения значения городов как центров ранних государств основу исследований составляют социально-экономические системы и их изменения. Ибо уровень развития урбанизационных процессов изменяется по мере перехода от одной социально-экономической системы к другой¹.

Вместе с тем мы не должны считать функциональную типологию древних городов неким условным, не связанным с временем или историческим процессом. Древние города отражают в себе функции не только центров, выполняющих определённую функцию, но и специфические особенности всего общественно-экономического строя².

В целях самозащиты возникает необходимость в объединении населения, координации внешних и внутренних отношений, формирования внутренних отношений на большой территории, организации административного управления, классификация населённых пунктов по выполняемым функциям. В итоге в пределах территории в окрестностях крепостей-городов, условных территориальных столиц, центрах торговли на торговых путях, месторождений полезных ископаемых возникли центры добычи и переработки данных ископаемых.

На территориях Бактрии, Хорезма, Согдианы и Ферганы эпохи раннего железа большое развитие получила культура градостроительства. Анализ исследований, проводившихся в таких памятниках, как Кизилтепа, Узункир, Еркурган, Афрасиаб, Коктепа, Кузаликир, Чирикработ и Далварзин, показывает, что в данный период древние города имели большое значение для развития общества. Они возникли как социально-экономические, культурные, военно-политические и идеологические центры оазисов, историко-культурных областей и ранних государств. Кроме того, города данного периода в качестве центров управления были одним из самых основных признаков государственности.

Юсупов Илҳом,

Сўфд вилояти Маънавият ва маърифат маркази раиси

Тўхтаев А.Қ.,

Термиз давлат университети доценти

ЎЗБЕКИСТОН-ТОЖИКИСТОН ИЛМ ФАН СОҶАСИДАГИ ҲАМКОРЛИК

Бир кўзим ўзбеги бир кўзим тожик,

Бир юзим ўзбеги бир юзим тожик.

Ўзбек халқи билан дили ва урф-одатлари-ю, расм-русумлари деярли бир хил бўлган тожик қардошлар ўз тилларида ўзбек элининг буюк романнависи Абдулла Қодирийнинг айрим ҳикоялари ҳамда “Меҳробдан чаён” (“Каждум аз меҳроб”) романини ўқишган эди. Афсуски қардошларимизга 1992 йилгача ёзувчининг энг машҳур асари “Ўтган кунлар” ни ўқиш насиб этмаган эди. 1992 йилда ушбу асарни тожик тилида ўқийдиган бўлишди. Сурхон воҳасида чоп этилаётган “Садои Сурхон” газетасининг муҳаррири Истад Қосимов асарнинг таржимасининг сўнги таҳририни тугатди. Асарни Тожикистон Ёзувчилар Иттифоқининг “Адиб” нашриёти ўзбек романнависи А.Қодирий таваллудининг 100 йиллиги юбилеи арафасида босмадан

¹ Матбобоев Б.Х. Ранний город Ферганы и вопросы начального этапа государственности // Археология и история культуры Средней Азии. Ташкент. 2002. С. 77-80.

² Эшов Б.Ж. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. Тошкент, 2008. Б.174.

чиқарди. Адибнинг хотира куни (10 апрель) муносабати билан “Садои Сурхон” газетасида таржима қилинган романдан бир неча парча эълон қилинди.¹

1997 йил май ойида Тожикистон Республикаси Хўжанд давлат университетининг ўзбек филологияси факультетида шоир ва носир Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон ижодига бағишланган ҳафталик бўлиб ўтди. Ҳафталик “Чўлпон истиқлол фидойиси” мавзусидаги илмий-назарий конференция билан бошланди. Университет ректори, тарих фанлари доктори, профессор С.Абдуллаев ўзбек-тожик халқлари дўстлиги, адабиётларимизнинг илмий-бадиий асосларига тўхталди. Конференцияда ўзбек ҳикоячилигининг лирик ва ўзбекона хусусиятини яратган адибнинг муборак номи Абдулла Қаҳҳор номи билан ёнма-ён туриши, тарихий романчилик шажарасида шу вақтгача А.Қодирий ва Муса Тошмуҳаммад ўғли Ойбек номи айтиб келингани, бугунги кунда А.Қодирий, Чўлпон ва Ойбек деб тан олинishi адолатдан бўлишлигига алоҳида урғу берилди.

Ҳафталик кунлари талабалар ўртасида Чўлпон ижоди бўйича ёзма ишлар конкурси ўтказилди. Шунингдек, “Чўлпон-адабиётимиз чўлпони” мавзусидаги ўткир зеҳнлилар мушоираси ҳафталик давомидаги энг чиройли тадбирлардан бири бўлди.²

Бугунги кунда дунё фондлари ҳақидаги фикрест ва каталогларда Термизлик олимлар меросига оид 179 та асар номлари зикр этилган. Тожикистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондидаги профессор Стариков коллекциясида Термизлик олимлар меросига оид нодир қўлёзма асарлар сақланиб келинмоқда.³

Ўзбекистон-Тожикистон ўртасидаги илм-фан соҳасидаги ҳамкорлик айниқса 2017 йилдан бошлаб кучая бошлади. 2018 йил августда Ўзбекистон 24 телеканали ижодкорлари “Ўзбекистон-Тожикистон-ҳамкорликнинг янги истиқболлари сари” мавзусида Ўзбекистон-Тожикистон илмий ижод вакиллари билан давра суҳбатини ташкил қилди. Давра суҳбатида Тожикистонлик ўзбек таржимонлари томонидан 50 дан ортиқ тожик ёзувчиларининг асарлари ўзбек тилига ўгирилганлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди. Чунки тожикистонлик ўзбек таржимонлар икки тилни ҳам яхши билишлари алоҳида таъкидланди.

Давра суҳбатида Тожикистон Республикаси ДТВ бош муҳаррири Жамшид Расулов, Сўғд вилояти Маънавият ва маърифат маркази раиси Илҳом Юсупов, “Овози тожик” (Ўзбекистон) газетаси муҳаррири Нарзулло Субҳонлар иштирок этиб икки қардош халқларнинг алоқалари ҳақида ижобий фикрлари билан ўртоқлашдилар.⁴ 2018 йили бу ижодий учрашувлар Тожикистон Республикаси Сўғд вилоятида яна давом эттирилиб, Ўзбекистондан Нурали Қобил ва бошқа ўзбек ёзувчилари Сўғд вилоятида бўлиб қайтишди.

Термиз давлат университети бугунги кунда Европа иттифоқи (ЕИ) нинг Эрасмус+ дастури доирасида иккита халқаро лойиҳада иштирок этиб келмоқда. Улардан бири, PAWER-Ҳудудлараро мобилликни йўлга қўйиш ва бу борада долзарблик, сифат ҳамда тенгликни таъминлаш, иккинчиси INTRAS: Интеллектуал транспорт тизимлари: Ўзбекистонда Ахборот коммуникация технология (АКТ) лари асосидаги янги магистратура ўқув дастурлари” лойиҳаларидир.

2018 йил 11-12 октябрь кунлари PAWER лойиҳаси бошқарув кенгашининг навбатдаги йиғилиши Тожикистон давлат тижорат университетида ўтказилди. Тадбирда Термиз давлат университети ўқув ишлари проректори Ўрол Аҳмедов ҳамда Инглиз тили ва адабиёти

¹ Сурхон тонги. 1992 йил, 4 апрель. 51-сон.

² Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1997 йил, 23 май, 21-сон.

³ Буюк муҳаддис Абу Исо Термизий ва Термизийларнинг бой илмий-маънавий меросини ўрганиш. Халқаро илмий анжуман мақолалар тўплами. – Т., “Тафаккур,” 2017 йил, 33 б.

⁴ Ўзбекистон 24 телеканали. 2018 йил, 9 август.

кафедраси мудири Абдулла Худойқуловлар иштирок этишди. Ушбу тадбирда Б.Британия, Италия, Венгрия, Болгария, Польша, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Монголия, Россия Федерацияси, Грузия ҳамда Озарбайжон республикаларидан 30 дан ортиқ профессор-ўқитувчилар, олий таълим соҳаси экспертлари қатнашишди.

Жумладан, йиғилишда ўтган даврда PAWER лойиҳаси доирасида амалга оширилган ишлар сарҳисоб қилинди, талабаларнинг мобиллик жараёни бўйича олий таълим тизимида қўлланилаётган механизмлар қиёсий ўрганилди. Лойиҳа иштирокчиларининг халқаро ҳамкорлиги муҳим аҳамият касб этмоқда. Шу боис Термиз давлат университети вакиллари Тожикистон давлат тижорат университети билан ҳамкорлик шартномаларини туздилар. Бу Термиз давлат университетининг Тожикистон Республикаси давлат олийгоҳлари билан илмий, илмий-услубий ҳамда маданий алоқаларини ривожлантиришга хизмат қилиб келмоқда.¹

2017 йилдан бери Ўзбекистоннинг Тарих, Шарқшунослик институтлари, Бухоро, Термиз давлат университетлари ҳамда бошқа нуфузли олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари ҳар йили ташкил этилиб келинаётган давлатларимиз ўртасидаги илм-фан соҳасидаги ҳамкорлик юзасидан Сўғд вилояти Панжикент туманидаги Педагогика институтида ташкил этиб келинаётган халқаро конференцияларда доимий равишда ўзарининг маърузалари ва илмий маколалари билан фаол қатнашиб келмоқдалар. Жумладан, 2018 йил 5-8 июль кунлари бўлиб ўтган халқаро конференцияда ўзларининг маърузалари билан қатнашиб келаётганликлари учун Бухоро давлат университети профессори Ш.А.Ҳайитов, Термиз давлат университети профессор-ўқитувчилари тарих фанлари номзоди, доцент Э.Қ.Қобулов ҳамда катта ўқитувчи А.А.Боқиевларга Панжикент педагогика институтининг фахрий профессори унвони берилди ва дипломлар топширилди.²

2019 йилнинг 19 март куни Садриддин Айний номидаги Тожикистон давлат педагогика университети ректори, тарих фанлари доктори, профессор Нўмонжон Ғаффори таклифига биноан Термиз давлат университети Денов филиали делегацияси Душанбе шаҳрида бўлишди. Ўзаро дўстлик руҳида кечган ушбу учрашув чоғида Термиз давлат университети Денов филиали билан Садриддин Айний номидаги Тожикистон давлат педагогика университети ўртасида қўшма факультет очиш бўйича меморандум имзоланди. Садриддин Айний номидаги Тожикистон давлат педагогика университетининг икки нафар профессор-ўқитувчилари Термиз давлат университети Денов филиалида ёшларга таълим-тарбия бериб келаётганлиги етарли эмаслиги ҳисобга олиниб, келажакда бу икки қардош халқ ёшларининг интеллектуал имкониятларини тўғри йўналтириш ва бу имкониятлардан самарали фойдаланиш мақсадида ушбу қўшма факультет ташкил этилди.

Термиз давлат университети Денов филиали директори Улуғбек Эшқораевнинг таъкидлашича, филиал Тожикистон Республикасининг учта олий таълим муассасалари билан илмий ҳамкорликни йўлга қўйиб келмоқда. Ушбу юртдан тўрт нафар профессор-ўқитувчилар Денов филиалига келиб ёшларга илм сирларини ўргатиб келишмоқда.³

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 25 февралдаги 135-сонли фармойиши билан 2019 йилда Ўзбекистонда ўтказиладиган халқаро ва республика миқёсидаги илмий ҳамда илмий-техник анжуманлар режасига мувофиқ 2019 йил 19 апрелда Термиз давлат университетиде халқаро ва республика миқёсида илмий-амалий анжуман бўлиб ўтди. Анжуманда Эрон, Тожикистон, Афғонистон республикаларидан, шунингдек,

¹ Термиз университети. 2018 йил, 17 октябрь, 14-сон.

² Бухоронома. 2018 йил, 21 август, 68-сон, Јағқо`рг`он. 2018 йил, 18 июль.

³ Термиз давлат университети. 2019 йил, 30 март, 6-сон.

республикамизнинг турли ҳудудларидан олимлар, илмий изланувчи тадқиқотчилар иштирок этишди.

Анжуман иштирокчиларидан бири Тожикистон-Россия (славян) университети доценти, филология фанлари доктори Аълохўжа Холов иштирок этди. Аълохўжа Холов ушбу анжуман ҳақида ўзининг фикрларини билидириб жумладан шундай деди: “Ўзбекистон-Тожикистон Республикалари ўртасидаги алоқалар бугун янги босқичга кўтарилди. Бунга барчамиз гувоҳ бўлиб турибмиз. Бугун барча соҳаларда бўлгани каби, фан ва таълим соҳасида ҳам алоқалар йўлга қўйилмоқда. Бунинг натижасида биз бугун Термиз давлат университетиде ўтаётган Халқаро илмий анжуманда иштирок этиб турибмиз. Биз бу ерда адабий алоқалар борасидаги муҳим муаммолар, келгусидаги истиқболли режалар ҳақида мутахассислар билан фикр алмашдик. Ўйлайманки, анжуман якунида амалий натижаларга эришамиз.”

Куннинг иккинчи ярмида эса яна бир анжуман “Аҳоли турмуш фаровонлигини оширишнинг концептуал масалалари” мавзусида республика миқёсидаги илмий-анжуман ўтказилди.¹

2020 йил сентябрда Ўзбекистон делегацияси 15 сентябрда ўз ишини бошлаган “Ўзбекистон ва Тожикистон раҳбарларининг дўстлик, яхши қўшничилик ва ишончни мустақамлашга қўшган ҳиссаси, Ўзбекистон-Тожикистон стратегик шериклигида янги саҳифанинг очилиши” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференцияда иштирок этиш учун Душанбе шаҳрига келди. Тожикистон Миллий Фанлар Академияси билан ҳамкорликда ташкил этилган ушбу анжуманда икки давлат етакчи олимлари, экспертлар ўзбек-тожик халқлари файласуфлари ҳамкорлигининг тарихи, бугунги куни ва истиқболи, мамлакатларимиз ўртасидаги стратегик ва минтақалараро алоқалар, Ўзбекистон-Тожикистон савдо-иқтисодий муносабатлари ривожланиши тенденциялари, маданий интеграция каби долзарб масалаларга ўрин ажратилди.²

Хулоса қилиб айтганда 2017 йилдан бошлаб ҳукуматларимиз ўртасида ўн беш мартадан ортиқ ҳукумат доирасидаги учрашувлар илм-фан, маданият, спорт, таълим ҳамда бошқа соҳаларда ўзининг муносиб самарасини бермоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Буюк муҳаддис Абу Исо Термизий ва Термизийларнинг бой илмий-маънавий меросини ўрганиш. Халқаро илмий анжуман мақолалар тўплами. – Т., “Тафаккур,” 2017 йил, 33 б.
2. Сурхон тонги. 1992 йил, 4 апрель. 51-сон.
3. Бухоронома. 2018 йил, 21 август, 68-сон.
4. Термиз давлат университети. 2019 йил, 30 март, 6-сон.
5. Термиз давлат университети. 2019 йил, 30 апрель, 8-сон.
6. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1997 йил, 23 май, 21-сон.
7. Jaqo'rg'on. 2018 йил, 18 июль.
8. Ўзбекистон 24 телеканали. 2018 йил, 9 август.
9. Халқ сўзи телеграмм канали. 2020 йил, 15 сентябрь.

¹ Термиз давлат университети. 2019 йил, 30 апрель, 8-сон.

² Халқ сўзи телеграмм канали. 2020 йил, 15 сентябрь.

Янгибоева Дилноза,
Термиз давлат университети ўқитувчиси

ШАРИФЖОН САДРИ ЗИЁ “КУНДАЛИК”ЛАРИДА 1910 ЙИЛ ЯНВАР ВОҚЕАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Маърифатпарвар ва тарихнавис Муҳаммад Шарифжон махдум Садри Зиёнинг биографик характердаги “Рўзнома” (“Кундалик”) асари Бухоро амирлигининг XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги сиёсий-ижтимоий аҳволи, иқтисодий ва маданий ҳаётини ёритувчи муҳим маълумотларга бой. Садри Зиёнинг ушбу асари 1918 йилда бошқа асарлари қатори ёқиб юборилган ва кейинчалик, 1920-30 йиллар орасида муаллиф хотиралари асосида қайта ёзилган¹.

Асар 1306/1889-90 йилда амирликда тарқалган вабо ва шу касаллик билан Садри Зиё отасининг вафот этиши воқеалари билан бошланади. Сўнгра қози Абдушукурнинг ҳаёти ва фаолиятини, 1893 йилдан 1920 йилларгача муаллифни Бухоронинг Хутфар тумани ва бошқа шаҳар ҳамда туманларида қози лавозимига тайинлаганлиги, Бухоро амирлигида, хусусан, ўзи қозилик қилган вилоят ва туманларда, шунингдек, хорижий мамлакатларда бўлган воқеалар ҳақидаги хотирасини тавсифи берилган.

Бу асарда муаллифнинг Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон, Россия халқларининг маданий ва хўжалик ҳаёти тўғрисида хотиралари кўп. Аммо ушбу ишнинг асосий аҳамияти - бу унинг Бухоро, бухороликлар ва муаллифнинг замондошлари тўғрисидаги маълумотлар.

XX аср бошларида Бухоро амирлиги ижтимоий-сиёсий ҳаётида энг катта воқеалардан бири 1910 йилдаги суннийлар билан шиалар ўртасида юз берган сиёсий қарама-қаршилик ва ўзаро хунрезлик ҳисобланади². Ўша давр манбаларида бу можаро «ашуро фитнаси» номи билан тилга олинади³. Ушбу можаро тафсилотлари шу даврда яшаб фаолият кўрсатган Шарифжон Садри Зиё⁴, Мирза Салимбек⁵, Муҳаммад Али Балжувоний⁶, Садриддин Айний⁷, Абдурауф Фитрат⁸ каби тарихнавис ва тараққийпарварлар асарларида қайд этиб ўтилган.

Садри Зиё “Кундалик”ларида 1328/1910 йил январида Бухорода суннийлар билан шиалар ўртасида бўлиб ўтган қонли тўқнашувга кенг ўрин берилган. Ушбу можарони келтириб чиқарган асосий сабаблар, унинг бошланишига туртки бўлган баҳона ҳамда воқеаларнинг кейинги ривожини батафсил баён қилади

Садри Зиёнинг хабар беришича, ушбу тўқнашувнинг келиб чиқишига асосий сабаб ҳокимият тепасига шиа мазҳабига мансуб амалдорларнинг келиши ва баъзи бир нуфузли ҳамда даромадли лавозимларга ўзига яқин шиа мазҳабига мансуб кишиларни тайинлаши бўлган⁹. Дарҳақиқат, бу пайтда Эронда юз берган инқилоб натижасида унга

¹ Садри Зиё. Рўзнома / Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги ШИ. қўлёзма, №2277, 1 в.

² Айни Садриддин. Тарихи инқилоби Бухоро. –Душанбе, 1987. -С.130.

³ Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб. –Тошкент, 2019. –Б. 87.

⁴ Садри Зиё. Рўзнома / Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги ШИ. қўлёзма, №2277, 141 а – 146 б вв.

⁵ Мирзо Салимбек. Тарих-и Салими (Источник по истории Бухарского эмирата). Перевод с персидского, вводная статья и примечания: Н.Норкулов. – Ташкент: Академия, 2009.

⁶ Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий/ Тоҷик тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳидов, Зоир Чориев. –Тошкент: Академия, 2001. –Б. 39-41.

⁷ Айний Садриддин. Таърихи инқилоби Бухоро. –Душанбе: Адиб, 1987. –Б. 58-69.

⁸ Фитрат Абдурауф. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон. –Душанбе: Палатаи давлати китобҳо, 1991. –Б.16-26.

⁹ The Personal History of a Bukharan Intellectual: The Diary of Muhammad Sharif-I Sadr-I Ziya [Brill's Inner Asian Library, 9], Translated from the Original Manuscript by Rustam Shukurov, with

қарши турганлар мағлубиятга учраб, мамлакатдан қочишга мажбур бўлишади. Уларнинг кўпчилиги Бухорога келиб ўрнашади ва кўшбеги Остонакул¹нинг ҳимояси остида амирликда муҳим лавозимларни эгаллашади. Нуфузли зўр жойларда закотчи, мироб, тўқсоба ва бошқа шу каби эътиборли лавозимларда ҳаммаси эронликлар бўлиб, улар ҳам ўз навбатида яқин атрофига эронликларни ишга қўйган². Аввал ўзларининг диний маросимларини яширин равишда, фақат ўз гузарларида ўтказган шиаларга 1908 йилдан эътиборан муҳаррам ойида ўтказиладиган мотам маросимларини очик нишонлашга рухсат берилади. Бундан сунний мазҳабидаги Бақоҳўжа қозикалон ва Бурҳониддин раис норози бўлади³.

Садри Зиё воқеалар ривожини қуйидагича тасвирлайди: “Шундай қилиб, шиалар бу йилги (1910) Муҳаррамда (9 январь) Самарқанд дарвозаси яқинидаги сарбозхонада ўз мазҳабларининг диний мотам маросимларини ўтказиш учун тўпланишади. Бухоронинг турли табақа вакиллари кунлик шаҳар ташқарисига ўз юмуши юзасидан ёки дам олиш мақсадида чиқадиган ўткинчилар уларни нима билан шуғулланишаётганига қараб ўтишарди. Бир куни Хўқандлик илм толиблари мадраса таҳсилдан сўнг, одатдагидек бошқалар қатори шаҳардан қайтаётганда, улардан бири шиаларнинг амалга ошираётган диний маросимини кузатиб устидан кулади. Бу эса бир гуруҳ шиаларнинг нафсониятига тегиб, бояги талабани калтаклашни ва тепишни бошлашади. Шунда бошқа илм толиблари, “дўст бошга кулфат тушганда билинар” нақлига амал қилган қилган ҳолда унинг ҳимоясига ошиқади ва кичик жанжал келиб чиқади”⁴. Садриддин Айний маълумотида кўра, талабалар Тошкент, Фарғонадан бўлиб, Бухоро эронийларининг маросимларини томошаси учун атайлаб ташриф буюрган ва улардан бири шиаларнинг ғайритабиий ҳатти ҳаракатлари устидан кулган. Натижада бу ҳолатдан ғазабланган эронийлар томонидан пичокланиб, ярадор қилинган⁵. Фитрат эса “талаба уриб ўлдирилган” деган миш-миш тарқатилганлигини таъкидлайди⁶. Унинг фикрига кўра, раис ва қозикалон томонидан суннийлар жамоасини шиаларга қарши қўйиб, Остонакул кўшбегини ўз лавозимидан кетказиш бўлган.

“Ушбу ҳодиса ҳақида шаҳар аҳли хабар топди. Натижада бўрон кўтарилиб, тартибсизликлар бошланди, суннийларнинг барча донишманду аҳмоқ издошлари тўпландилар, улар қаерда (нолойик) янгилик (бидъат) пайдо бўлса раҳм шафқат қилмасдилар. Аввал Жўйбор ва Хиёбон гузарининг ақидапарст рофизий⁷лари кўлида қурол билан суннийларга қарши қонунсизлик қиличини тортди ва жуда катта ҳурматсизлик қилди. Шу сабаб икки томондан гуноҳқору бегуноҳнинг қони кўп тўкилди. Ва ниҳоят, “Ҳақ келди, ботил йўқ бўлди”⁸: уч кундан кейин суннийлар

an Introductory Study and Commentaries by Muhammadjon Shakuri, Project Direktor Shahrbanou Tadjbaksh, Editor, English Language Edition Edward A. Allworth Leiden, 2004. P.-254-255

¹ Остонакул кўшбегининг онаси келиб чиқиши эронлик бўлгани учун Бухоро шаҳрида “Ашуро” маросимини ўтказишга рухсат беради. Илгари бу маросим фақат эронликлар яшайдиган маҳаллаларда ўтказилар эди.

² Бурҳон Шараф. Бухоро мактублари. Татар тилидан Шермурод Субҳон таржимаси. – Тошкент: “Turon zamin ziyo”, 2014. –Б.16-17.

³ Жамолова Д. Бухоро амирлигида жадидлар ва қадимчилар фаолияти. –Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2021. –Б.48-49.

⁴ The Diary of Muhammad Sharif-I Sadr-I Ziya, P.-255

⁵ Айний Садриддин. Таърихи иинқилоби Бухоро. –Б.60.

⁶ Фитрат Абдурауф. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон. –Б. 20-21.

⁷ Рофизийлар – (араб. Рофиз – тарк этиш, рад этиш, баъзан маслагидан қайтиш маъноларида) – ўрта асрларда сунний ислом илоҳиётида изчил ислом йўлидан четга чиққан оқимлар, хусусан шиалар (Абу Бакр (ра) ва Умар (ра) нинг халифалик ҳуқуқини рад этганлари учун) Рофизийлар деб аталган. Кейинчалик Алини илоҳийлаштириш тарафдорлари бўлган фирқалар (хусусан исмоилийлар) шу ном билан аталган. Умумий маънода Рофизийлар имомийлар, алавийлар ва зайдийларга нисбат берилади.

⁸ Куръони Карим. Исро сураси, 81 оят

жамоаси ақидапарастларни енгди”¹. Суннийларнинг вакиллари Бухоро Аркига келиб, қўшбеги Остонакулдан гуноҳкорларни жазолаш ва қамалганларни озод қилишни талаб қиладилар. Бироқ ўзи шиа мазҳабидан бўлмиш Остонакул қўшбеги йиғилганларга қарши сарбозларни юборади ва икки ўртада жанг бошланади. Бозорда ҳам суннийлар билан шиалар ўртасида жанжал кўтарилади. Энг катта тўқнашув Хиёбон мадрасаси атрофида содир бўлиб, бу ерда суннийлардан 240 нафаргача киши қурбон бўлган. Шундан сўнг суннийлар бутун шаҳарга тарқалиб, дуч келган эроний-шиаларни қира бошлаганлар. 10 январ куни Эррондан келган мужоҳид Ҳожи Мир Алининг ўлдирилганлиги тўғрисида эроний шиалар ўртасида миш-мишлар тарқалиши оқибатида 11 январга ўтар кечаси туни билан шаҳар атрофларидаги қишлоқлар ҳамда Янги Бухоро (ҳозирги Когон)дан қуролланган эронийлар оқими Бухоро шаҳрига кела бошлайди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, тўпланган сони 10 000 кишига етган. Улар Бухоро қўшбегиси Остонакулнинг бевосита мададига таянган ва суянган².

Бухоро шаҳрида вазият мураккаблашгач, амир ҳукумати бу ғалаёни бостириш ва Бухорода тартиб ўрнатиш учун ўлкадаги рус маъмурларидан ёрдам сўрайди. 11 январда Самарқанд ва Каттақўрғондан полковник Панов раҳбарлигида ўқчи рота ва казаклар юзлиги 4 та пулемёт билан етиб келади. Бу ҳақда Садри Зиё: “Бу орада Бухоронинг Россияга қаршли Самарқанд худуди ҳокими (полковник Панов) шаҳарни химоя қилиш мақсадида бир гуруҳ аскарлар ва иккита тўп билан поездда келиб, шиалар мазҳаби вакилларига айбини тан олди”³, дея маълумот беради. Икки мазҳаб ўртасидаги келишмовчилик ҳақидаги хабар Санкт-Петербургда етиб боради. Бош вазир П.А.Столипиннинг буйруғи билан хунрезликнинг олдини олиш учун 1 Туркистон армияси корпуси штабининг бошлиғи генерал-майор Г.Г.Лилиенталь бу ерга юборилади.

“Ўша тўқнашув содир бўлган кунларда халифа даражасини эгаллаган амир ҳазратлари Карминада бўлиб, муаммони ҳал қилиш учун Бухорога тахт вориси, шахзода Амир Олимхон Тўрани юборди. Амирзода қадамранжида қилиб улгурмай, йўл қўйилган душманлик тинчликка, қарама-қаршилик ярашувга йўл берди”⁴.

13 январда Карманадан Бухоро шаҳрига етиб келгаан Саид Олимхон халқнинг талаби ва тазйиқи остида Остонакул қўшбеги, Саид Олим ва Мир Олим тўқсаболарни вазифасидан четлаштиради. Садри Зиёнинг хабар беришича, “Амир ҳазратлари, Худонинг ердаги сояси, Россия билан ҳамкорликда шиа мазҳабиига мансуб амалдорларни лавозимларидан озод қилишди ва ушбу жамоат раҳбарларини ҳибсга олиб, зиндонга ташладилар. Уларнинг орасида бош вазир - Остонакулбий кулли-қўшбеги ҳам бор эди. У Бухорои шарифнинг аркони давлатида ўзининг фазилатлари ва савоб ишлари билан машҳур бўлган. Бош вазирнинг аждодлари ушбу шиа мазҳаби ва жамоасига тегишли бўлганлиги туфайли у айбдор деб топилди ва ўз лавозимидан бўшатилиб, оила аъзолари ва қариндошлари билан Кармана вилоятига *амир закотчиси* сифатида жўнатилди.

Саркарда Сайид Али тўқсабо, бу давлатнинг бош вазири ва шиа мазҳабига мансуб қўшбегининг куёви Муллажон Мирза, шунингдек мироб Иброҳим тўқсабо сингари амалдорлар, шу ўринда таъкидлаш жоизки, ушбу шафқатсиз тўқнашув вақтида ҳар иккала тўқсабо олти ойдан буён Ком-и Мех амлоқдорлигида бўлганлиги маълум бўлди, бироқ улар ҳам Эронга жўнатилди. Аммо бир йил ўтгач Саид Али тўқсабо аркони давлатнинг шафқатига муяссар бўлиб, Бухорои Шарифдан паноҳ топди ва Хатирчи вилоятига *бош қўмондон* лавозимига тайинланди.

¹ The Diary of Muhammad Sharif-I Sadr-I Ziya, P.-255.

² Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб. –Тошкент, 2019. –Б. 89.

³ The Diary of Muhammad Sharif-I Sadr-I Ziya, P.-256.

⁴ The Diary of Muhammad Sharif-I Sadr-I Ziya, P.-257-258.

Юқорида қайд этилган бош вазир – кўшбеги ишдан бўшатиладигач унинг ўрнига Шахрисабз ва Китоб ҳокими суннийлар жамоатига мансуб ҳақиқий тақводор, иймонли ва ишончли шахс, саодат сари ўсиб борувчи Мирзо Насруллоҳбий кулл тайинланди ва ҳукумат ўринбосари бўлди. Ишдан бўшатиладигач вазирнинг ҳолати юқорида эслатиб ўтганимиздек эди. У тахминан бир йилни шундай ўтказди. Ҳозир у Зиёвудин ва Хатирчи туманларига *бошқарувчи* этиб тайинланган.

Ушбу тўқнашувлар тугаб, тинчлик ўрнатилгач Империя вакиллари Мулла Бурҳониддин раис ва мулла Ғиёсиддин Садр Аъламни талабаларни кўллаб-қувватлашда айблади. Мулла Бурҳониддин Садр Бухорои шариф раислигидан озод этилди. Унинг ўрнига Чаҳоржўй вилоятининг қозиси Мулла Қавомиддин Хўжа Садр тайинланди. Ишдан бўшатиладигач Садр етти ой мобайнида Қарманадаги Қосим Шайхда қолади ва кўллаб мусибатларга дучор бўлади ва у ердан Ғиждувон тумани қозилик маҳкамасига тайинланади. Мулла Ғиёсиддин Садр Аълам ҳам бир қанча вақт ўтгач, амирнинг кўнглига йўл топади ва ушбу сатрлар муаллифи Ғиждувон тумани қозилигига тайинлангач, унинг ўрнига минг хил муаммолар гирдобидеги Насаф вилояти қозилигига ўтказилади”¹.

15 январда сунний ва шиа мазҳаблари вакиллари ярашиш учрашуви ташкил этилади, шундан сўнг рус кўшинлари шаҳардан олиб чиқилади.

Бу хунрезликда шаҳар ҳунармандлари, ишчилар, майда савдогарлар, муллаваччалар, уламолар ва бошқалар қатнашади. Хунрезлик ҳақидаги хабар Бухоро амирлиги туманларидаги аҳолини ҳам жунбушга солади.

1910 йилда Қаршида қозилик вазифасини ўтаётган Садри Зиё Қарши қўрғонида ҳам суннийлар билан шиалар ўртасида тўқнашув бўлиб ўтгани, шахсан ўзининг раҳбарлигида унинг тезда тарқатилгани, шунга қарамай бир неча киши ўлдирилганлиги ҳақида хабар беради². Бу тўқнашувлар амирлик ва мустамлакачи Россия империяси маъмурларини ваҳимага солди.

Бухородаги ашуро фитнасида Россия империяси Бухоро амирлигининг ички ишларига аралашуш учун бир дастак сифатида унумли фойдаланди. Ҳатто шу баҳона билан амирлик ҳудудини бевосита Россия империяси таркибига кўшиб олишга ҳаракат қилди. 1910 йил 28 январда Россия империяси Министрлар Советида ушбу масала кенг муҳокама қилинди. Унда Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини рус губерниялари сифатида Россия империяси таркибига кўшиб олиш ғоясини маъқулладилар. Бироқ Россия империяси ташқи ишлар министрлиги вакиллари ва айрим йирик сарой амалдорлари бу иш амалга оширилса, халқаро микёсда катта жанжал келиб чиқишини назарда тутиб, император Николай II ни бу фикрдан қайтардилар³.

“Рўзнома” Бухоро амирлигининг XIX аср охири – XX асрнинг биринчи чорагидаги тарихини ҳар томонлама ўрганишда муҳим илмий аҳамиятга эгадир.

Адабиётлар рўйхати:

1. The Personal History of a Bukharan Intellectual: The Diary of Muhammad Sharif-I Sadr-I Ziya [Brill's Inner Asian Library, 9], Translated from the Original Manuscript by Rustam Shukurov, with an Introductory Study and Commentaries by Muhammadjon Shakuri, Project Direktor Shahrbanou Tadjbaksh, Editor, English Language Edition Edward A. Allworth Leiden, 2004.

2. Айни Садриддин. Тарихи инқилоби Бухоро. – Душанбе, 1987.

3. Бурҳон Шараф. Бухоро мактублари. Татар тилидан Шермурод Субҳон таржимаси. – Тошкент: “Turon zamin ziyo”, 2014.

¹ The Diary of Muhammad Sharif-I Sadr-I Ziya, P.-256-257.

² Садри Зиё. Рўзнома / Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Бериуний номидаги ШИ. кўлёзма, №2277, 141а-146б вв.

³ Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб. – Тошкент, 2019. – Б. 91.

4. Жамолова Д. Бухоро амирлигида жадидлар ва қадимчилар фаолияти. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2021. –Б.48-49.
5. Мирзо Салимбек. Тарих-и Салими (Источник по истории Бухарского эмирата). Перевод с персидского, вводная статья и примечания: Н.Норкулов. – Ташкент: Академия, 2009.
6. Мухаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий/ Тожик тилидан таржима, сӯзбоши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳидов, Зоир Чориев. –Тошкент: Академия, 2001.
7. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Биринчи китоб. –Тошкент, 2019.
8. Фитрат Абдурауф. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон. –Душанбе: Палатаи давлати китобҳо, 1991. Р.-254-255
9. Шарифжон Садри Зиё. Рӯзнама / Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги ШИ, кӯлёзма, №2277.

Аҳмедов С.,

магистранти бахши дуоми ихтисоси информатикаи ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров

ФРЕЙМВОРКИ CODEIGNITER ДАР СИСТЕМАҲОИ ИДОРАКУНИИ ИТТИЛОТ

Вояҳои калидӣ: *фреймворки CodeIgniter, архитектураи MVC (Model-View-Controller), библиотека, ҳаволаҳои URL.*

Чакда: *Дар мақолаи мазкур истифодаи технологияҳои фреймворки хозтразамон дар системаи идоракунии иттилоот мавриди омӯзиши қарор дода шудааст. Фреймворк барои осонтар намудани кори барномасоз пешбинӣ шудааст ва ҳамаи онҳо чиҳатҳои мусбат ва манфии худро дорад. Барои сохтани лоиҳаи мазкур фреймворки CodeIgniter интихоб карда шуд.*

Аввалин маротиба истифодаи фреймворки «CodeIgniter» 26 феввали соли 2006 барои ҳама кушода эълон гардида буд. Бо баробари баромадани нашрияи 2. 02. нави фреймворк 8 январӣ соли 2011 «CodeIgniter» ба ду шоха таксим гардид.

«CodeIgniterCore» - ин шоха асосан ба устуворӣ аҳмият медиҳад, ки аз ин сабаб нисбатан суғурта карда истодааст. Ин нашрияи фреймворк асоси “CMS” машҳури ExpressionEngine 2.0. ба ҳисоб меравад.

“CodeIgniterReactor” – ин шохае, ки гурӯҳи барномасозон тараққи дода истодааст. Ин шоха тез ба пеш рафта истодааст ва дорои ҳамаи имкониятҳои навро дар худ дорад.

Машҳур гаштани ин фреймворк асосан бо чунин омилҳо мебошад:

- Ҳуҷҷатгузори босифат, ҳамаҷониба ва бо мисолҳои гуногун инчунин ба ҳамаи саволҳои худ аз гурӯҳи зиёди донандагони ин фреймворк дар Wiki посух гирифтани мумкин аст.

- Бисёр видео дарсҳои аз сомонӣ расмӣ ё ин ки аз дигар сомонӣ дастрас кардан мумкин аст.

- Фреймворк ба барномасоз озодро фароҳам меорад, барои ӯ ягон мушкилии структуриро ба пеш намеорад.

- CodeIgniter қариб дар ҳамаи хостинҳое, ки PHP 5. 1 ва болоро дастгир менамояд, кор мекунад.

- Андозаи умумӣ ҳамаи файлҳои лозимаи фреймворк 2.02 мебошад, ки 2.2 Мб – ро ташкил медиҳад ҳалос.

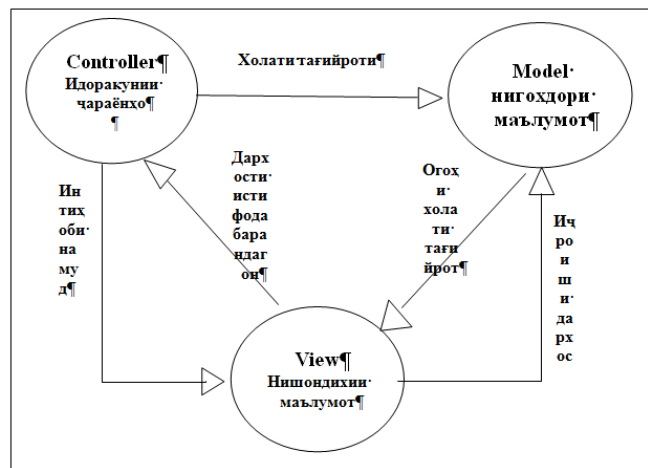
- Библиотекаи фреймворк дар дигар лоиҳаҳо, ки “CodeIgniter” - ро истифода намебаранду компоненти CodeIgniter нестанд истифода бурдан душвор ё ин ки номумкин мебошад.

Бисёри барномасозони сомона барои он ки лоихаро аз аввалаш барпо накунад фремворкро истифода мебаранд. Фремворк барои ҷобағузории лоиха, сарфакунии вақт ва барои барои камтар намудани такроршавии код ба барномасоз ёри мерасонад.

Аз ҳама бештар фреймворкҳои машҳур барои PHP CakePHP (<http://www.cake-php.ru>), Kohana (<http://kohanaframework.org>), CodeIgniter (<http://www.codeigniter.ru>), Zend (<http://www.framework.zend.com>) ба ҳисоб мераванд. Ҳар як аз ин фреймворк барои осонтар намудани кори барномасоз пешбинӣ шудааст ва ҳамаи онҳо ҷиҳатҳои мусбат ва манфии худро дорад. Барои сохтани лоихаи мазкур фреймворки CodeIgniter интихоб карда шуд.

Асоси кори CodeIgniter истифодаи рафтор (подход) - и MVC (Model-View-Controller, Рас.1) - архитектураи таъминоти барномавӣ ба ҳисоб меравад, ки дар он барнома ҳамчун мадели маълумот буда, интерфейси истифодабаранда ва идоракундаи мантиқӣ ба се кампаненти алоҳида тақсим карда шудааст, ки ҳангоми дигаркункунии яке аз кампанентҳо ба дигар кампанентҳо таъсири калоне намерасонад. Шаблони MVC (Model-View-Controller имконияти тақсимкунии маълумотро дорад ва коркардукунии амали истифодабарандаро ба се кампаненти алоҳида тақсим менамояд.

Кантроллер (Controller) дархостро ба модел (Model) мефиристад, ки он ҳолати худро тағйир дода, маълумотро пешкаш менамояд. (Представление) View – бошад барои инъикоси маълумот пешбини шудааст.

Рас. 1. Мадели MVC.

Бе истифодаи CodeIgniter ва библиотекаҳои иловагӣ “регулярные выражения” ва ҳаволаҳо, ки бо ёрии онҳо гузариш ба дигар саҳифаҳо ба вуқӯъ меояд, тақрибан чунин намудро мегирад. <http://mathmod.aspu.ru/?id=2>.

Чунин ҳаволаҳо нофаҳмо ва суғурот барои истифодабарандагон ба ҳисоб мераванд. Бо ёрии CodeIgniter ҳаволаҳои URL (Uniform ResourceLocator) осон сохтан мумкин аст, фаҳмоишаш душвор намебошад, Масалан, <http://test.nn/tests/index/1>

Дар ин ҳавола ҳамаи сегмент мафҳуми худро дорад:

test – кантроллер, ки ба он муроҷиат карда мешавад

index – методи кантроллери мувофиқномада

1 – тағйирёбанда, ки ба методи зикршуда фиристонида мешавад. Истифодаи чунин ҳаволаҳо бартарихи худро дорад. Ба зами он ки хондан ва ба хотир нигоҳ доштани чунин ҳаволаҳо осон аст, инчунин таъсири худро барои рейтингҳои сомона дар сомонаҳои ҷустуҷӯ, мерасонад.

Фреймворки CodeIgniter якчанд хусусиятҳои дороро мебошад:

- дар дилхоҳ хостинге, ки PHP 5.1 – ро дастгирӣ мекунад, кор мекунад.
- яке аз фреймворкҳои тез ба шумор меравад, ки ресурси зиёдро талаб наменамояд.
- Андозаи дистрибутиви он хело кам мебошад.
- базаи маълумотҳои MySQL, PostgreSQL, MSSQL, SQLite, Oracle - ро дастгирӣ мекунад.
- бо осонӣ бо ёрии библиотекаҳо васеъ кардан мумкин аст.

- фреймворк бисёр библиотекаҳои тайёро дорад, ки барои кор бо файлҳо, фиристонидани номаи электронӣ, формаҳои гуногун, дастгирии сессия, кор бо расмҳо ва ғайраҳо пешбини шудааст.

- имконияти “кеширование” – ро дар тарафи сервери SQL – дархостхоро дорад. Дар нашрияи 2.0 барои “кеширование” метавон XCache ё APC истифода намуд.

- Бо хомӯши CodeIgniter шаблонизаторхоро истифода намекунад, локин имконияти истифодаи аз они фреймворкро дорад.

Соли 2011 дар фреймворк навгонӣ пайдо гардид, ки ин ҳам бошад менеджери файлҳо бо номи Sparks мебошад, ки имконияти бо роҳи осон насб кардани библиотекаҳои берунаро аз сатри фармон пешкаш мекунад.

Пайнавишт:

1. Томсон Л., Веллинг Л. Разработка Web-приложений на PHP и MySQL. ДиаСофтЮП, 2003. - 672с.
2. Документация по CodeIgniter [Электронный ресурс] - Режим доступа:
3. Сомонаи <http://codeigniter.ru/> санаи мурочиат ба сомона (12.01.2021).
4. Сомонаи <https://habrahabr.ru/hub/codeigniter/> санаи мурочиат ба сомона (12.01.2021).
5. Сомонаи <https://www.codeigniter.com> санаи мурочиат ба сомона (14.01.2021).
6. Сомонаи <http://codeigniter3.info> санаи мурочиат ба сомона (14.01.2021).

Муҳаммадизода Меҳридин,

омӯзгори кафедраи умумидонишгоҳии таърихи халқи тоҷики ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров

Ғоибназарзода Парвиз,

сардори кафедраи фанҳои ҳарбӣ-хизматии факултети 4-уми Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон

ТОҶИКИСТОН ВА МАСЪАЛАҲОИ МУБОРИЗА БО ТЕРРОРИЗМ ВА ИФРОТГАРОИИ ДИНӢ

Дар замони муосир терроризм ва экстремизм ба сулҳу оромии мардум ва таъмини амнияти ҷаҳону минтақаҳои гуногун хатари ҷиддӣ ба бор оварда, роҳу усулҳои пешгирии он таваҷҷуҳи олимон, коршиносон ва муҳаққиқонро ба худ ҷалб намудааст. Бино ба маълумоти аксар мутахассисон ва коршиносони сиёсӣ ташкилотҳои террористӣ аз ҳисоби маблағҳои пулии кишварҳои абарқудрати ҷаҳон ғаёлият мебаранд. Агар ба воқеаҳои террористиву экстремистии тайи солҳои охир дар минтақаҳои гуногуни олам руҳдода назар афканем, маълум мегардад, ки ягон амали террористӣ ва экстремистӣ бе истифодаи пул ва яроқҳои оташфишон, лавозимоти ҷангӣ ва моддаҳои таркандои гаронарзиш ба вучуд намеояд. Барои содир кардани амалҳои террористӣ маблағҳои калон лозим меояд, ки он бе кӯмак ва дастгирии созмонҳо ва давлатҳои абарқудрати ҷаҳон ғайриимкон аст. Аз ин рӯ метавон гуфт, ки пуштибони асосии ташкилотҳои террористиву экстремистӣ кишварҳои абарқудрате ба ҳисоб мераванд, ки аз натиҷаи чунин амалҳои нангин манфиатдоранд.

Мутаассифона гурӯҳҳои террористию экстремистӣ ва ҷонибдорону пайравони онҳо аз номи дини мубини Ислом сӯйистифода намуда, бо мақсади “ҷиҳод” ба амнияти кишварҳои алоҳида ва минтақаҳо ҳалал ворид месозанд. Маълум аст, ки терроризм ва экстремизм ба дини мубини Ислом ягон алоқамандие надорад. Баръакс ҷонибдорони ҳаракатҳои террористиву экстремистӣ душманони ашаддӣ олами ислом ба ҳисоб рафта, мақсадҳои нопок ва ғаразноке доранд, ки ба ягон қонун ва қоидаҳои шариати исломӣ рост намеояд. Хоҷагон, ҳадамотҳои махсус ё ташкилоту давлатҳои, ки онҳоро маблағгузорӣ ва роҳнамои мекунанд худ душманони ашаддӣ дини мубини ислом мебошанд.

Чумхурии Тоҷикистон, ки давоми солҳои 90-уми асри гузашта аз хатари терроризму ифротгароии динӣ хисороти ҷониву молӣ дидааст, бевосита зидди ин амалҳои нангин мубориза мебарад. Мақомоти ҳифзи ҳуқуқи кишвар дар натиҷаи тафтишу таҳқиқ муайян намуд, ки сабабгори асосӣ ва маблағгузори ифротгароӣ майдони “Шаҳидон” ва ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ кӣ буд ва бо тамошоӣ қисматҳои алоҳидаи филми ҳучҷати “Ҳиёнат” мо аз он бо пуррагӣ маълумот пайдо намудем.

Барои пешгирии шомилшавии шаҳрвандон ба ҳизбу ҳаракатҳои террористиву экстремистӣ бояд сараввал истилоҳи мазкурро шарҳу тавзеҳ дод.

Истилоҳи «Терроризм» (аз калимаи лотинии «terror») сарчашма гирифта, маъноаш «Тарс ва ваҳм» аст [3, 6]. Терроризм амалест, ки таърихи бисёр қадима дошта, ҳоло илм таърихи пайдоиши онро ба таври аниқ муайян накардааст.

Экстремизм – аз калимаи франсузӣ «extremisme» ва лотинии «extremus» гирифта шуда, маънои аслиаш ифротгароӣ, тундравӣ, фикру андешаҳо ва амалҳои тундравона, аз ҳад гузаштан, аз андоза гузаштан аст [3, 7]. Таърихи афқору андешаи инсонӣ исбот менамояд, ки илму дониш ҳеҷ вақт душмани дину имон набуда, балки бар зидди хурофот, кӯҳнапарастӣ, бофтаҳои баъзе диндорони бесаводу чаласавод буд. Ягон мутафаккир ё донишманди асили замони гузашта ва муосир низ бар зидди дин набаромадааст, балки хурофот, нодонӣ, ҷаҳолатро зери интиқод қарор додааст.

Дар замони мо ашхоси алоҳида, ҳизбу ҳаракатҳо ва созмонҳои ҳастанд, ки кӯшиш менамоянд, мақсаду маром, афкор ва андешаҳои нопоки худро ба ҳар роҳу васила ва ҳатто бо амалҳои тундравона амалӣ созанд. Ба ақидаи аксари муҳаққиқон, сиёсатшиносон, рӯзноманигорон экстремизм бештар аз ҳама дар соҳаи дин дучор мешавад ва ин падида дар тамоми ғушаву канори сайёраи мо ба чашм мерасад [6].

Сабабҳои асосии ба вучуд омадани созмонҳои террористӣ ва экстремистӣ ин пеш аз ҳама ҷаҳонишавӣ (глобализатсия) мебошад, ки дар раванди он мафкураи одамон дигаргун гашта, онҳо ба чунин амалҳо даст мезананд. Дигар ин, ки ин падидаҳо бисёр вақт дар дохили давлатҳои мусулмонӣ сар мезананд, ки чунин амалҳои номатлуб ба обрӯю эътибори дини мубини ислом доғ меоварад. Албатта ҳамагон хуб медонанд, ки ҳадафи аслии ин дини бонуфузи ҷаҳонӣ бештар ба дӯстию бародарӣ ва муттаҳидии ҳамаи халқҳо мебошад, вале гурӯҳи одамоне, ки ба мафкураи онҳо ислом ҳамчун дини ифротгароиву тундравӣ ҷойгир шудааст, бештар ба чунин амалҳо даст мезананд.

Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз баромадҳои худ доир ба масъалаи терроризм ва ифротгароӣ чунин нуқтаро баён месозанд: “Мубориза бар зидди терроризм ва экстремизм, хурофотпарастиву ифротгароӣ ва ҳифзи манфиатҳои миллию давлатӣ яке аз самтҳои муҳими фаъолияти идеологии муассисаҳои илмӣ ва сохтори марбутаи давлати дунявӣ доништа мешавад. Имрӯз дар ҷаҳони ислом як қатор ҳизбу ҳаракатҳои ифротгароӣ дар заминаи эътиқодоти динӣ амалкунанда арзи ҳастӣ доранд, ки аз ҷониби қудратҳои ҷаҳонӣ минтақавӣ бо мақсади амалӣ сохтани мановфеи геополитикиашон ба кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистони тозаистиклол интиқол ёфта, имконияти дар оянда вайрон кардани мувозинати динию мазҳабӣ, вазъи сиёсӣ идеологӣ ва суботу амнияти ҷомеаро доранд” [4].

Ташкили созмонҳои террористӣ бештар дар дохили давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ ақибмонда сурат гирифта, маблағгузори асосии ин гуна ташкилотҳо бевосита созмонҳои маҳсули минтақавӣ ва давлатҳои абарқудрат мебошанд. Давлатҳои пешрафта барои ба даст овардани боигарӣ ва манфиатҳои геополитикии худ ин созмонҳоро ташкил додаанд, ки имрӯз ба ҳамаи давлатҳои ҷаҳон хатар эҷод менамоянд ва ин боиси нигаронии созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ низ гардидааст. Воқеан суҳанҳои Президенти мамлакат ҳақ аст, ки террористон аз ҳар миллату халқият буда, онҳо аз доираҳои сарватманд маош мегиранд ва ба ҳама кор тайёранд. Тачриба нишон медиҳад, ки бештари ҷавонон аз бекориву камтаҷрибагӣ, ба мақсади дарёфт намудани маблағ ба созмонҳои террористиву экстремистӣ аъзо мешаванд ва фирефтаи ваъдаҳои осмонӣ мегарданд.

Чумхурии Тоҷикистон терроризмро барои таъмини амнияти миллӣ, минтақавӣ ва байналмиллалӣ яке аз омилҳои хатарнок медонад. Терроризми байналмилалӣ ба рушди босуботи ҷаҳони мутамаддин ва аҳли башар таҳдид мекунад.

Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон доир ба ин масъала, ки доғи рӯз мебошад, чунин нуктаро иброз менамоянд: «Имрӯз терроризм ва экстремизм ҳамчун вабои аср ба амнияти ҷаҳон ва ҳар як сокини сайёра таҳдид карда, барои башариат хатари на камтар аз силоҳи ядроиро ба миён овардааст» [5].

Имрӯз ҷомеаи ҷаҳонро хатарҳои нави хусусияти террористиву экстремистидошта таҳдид мекунад. Аз ин лиҳоз Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кишвари дар ҳолати рушд қарордошта, ҳамавақт ҷонибдори сулҳ ва оромии минтақа ва ҷаҳон буда, дар самти мубориза бо терроризм ва ифротгароии динӣ дар сафи пеш қарор дошта, дар ин самт кишвари ташаббускор мебошад.

Дар замони муосир мамлакатҳои мусулмонии шарқ аз қабилҳои Ироқ, Сурия, Яман, Либия, Афғонистон ва янчанд дигар кишварҳо гирифтори амалҳои террористӣ гардидаанд, ки хавфи паҳншавии он ба дигар мамлакатҳо вучуд дорад.

Тазаккур бояд дод, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз солҳои аввали соҳибистиқлолии худ муқобили амалҳои террористӣ қарор дошт ва Сарвари давлат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста аз минбарҳои баланди созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ алайҳи мубориза бар зидди амалҳои террористиву экстремистӣ суҳанронӣ ва баромадҳо мекарданд. Инчунин бояд тазаккур дод, ки новобаста аз вазъияти дохилӣ ва ҷанги шаҳрвандӣ, ки дар ибтидои солҳои 90-уми асри гузашта фазои оромии мамлакати моро халалдор сохта буд, Пешвои миллат аз минбари созмонҳои байналмилалӣ доир ба масъалаи низои Афғонистон таваҷҷӯҳи махсус зоҳир намуда, ҷомеаи ҷаҳонро барои ҳалли низои Афғонистон даъват менамуданд. Ҳамчунин таъкид бояд сохт, ки Тоҷикистон дар самти мубориза бо гурӯҳҳои муташаккили террористӣ ва экстремистӣ ва ҳамчунин доир ба ҳалли низои Афғонистон ба аксар созмонҳои байналмилалӣ минтақавӣ ҳамкориҳои судмандро ба роҳ мондааст.

Мубориза бо терроризм ва экстремизм, фароҳам овардани фазои боварӣ, эҳтиром ба манфиатҳои ҳамдигар ва муттаҳид шудани ҳамаи кишварҳои дунёро дар пешорӯи ин хатари умумӣ тақозо менамояд. Сарвари кишвар чандин маротиба аз минбарҳои Созмони Милалӣ Муттаҳид ва дигар ташкилотҳои бонуфузи байналмилалӣ таъкид намуданд, ки террорист ватан, миллат ва дину мазҳаб надорад [2].

Дар бартароф сохтани амалҳои террористӣ як давлат дар алоҳидагӣ наметавонад мубориза барад. Дар роҳи мубориза бо терроризм ва ифротгароӣ кишварҳои ҷаҳонро зарур аст, ки ба таври оммавӣ ва якҷоя мубориза баранд. Дар ин масъала духӯрагӣ ва дуруягӣ ҷоиз нест.

Ҳамин тавр, терроризм ва экстремизм барои амнияти аксар кишварҳои ҷаҳон хатари ҷиддӣ дошта, пешгирии он амали дастаҷамъонаро талаб менамояд. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар роҳи мубориза бо терроризм ва экстремизм мақоми арзанда дошта, дар давоми солҳои соҳибистиқлолӣ талошҳои пайвастаи Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон дар самти муқовимат бо ин амалҳои нангин шоёни таҳсин аст. Дар самти мубориза бо терроризм ва экстремизм Тоҷикистон дар доираи ҳамкорӣ бо созмонҳои байналмилалӣ минтақавӣ ва кишварҳои алоҳида ҳамкориҳои судмандро ба роҳ мондааст.

Пайнавишт:

1. Иқромӣ Ҷ. Терроризм, экстремизм ва хатари он ба ҷаҳони муосир. [маводи электронӣ]. https://www.tajmedun.tj/tj/nazare-ba_/muboriza-bar-ziddi-terrorizm-va-korrupsiya/terrorizm-ekstremizm-va-khatari-on-ba-jahoni-muosir/ (Санаи муроҷиат: 4.02.20).

2. Мавқеи Тоҷикистон дар пешгирии паҳншавии терроризм ва экстремизм. [маводи электронӣ]. <https://iet.tj/tj/mavqei-tojikiston-dar-peshgirii-pahnshavii-terrorizm-va-ekstremizm/> (Санаи муроҷиат: 4.02.20).

3. Терроризм ва экстремизм - зухуроти номатлуби замони муосир. – Душанбе, 2006. – 26 с.

4. Терроризм ва экстремизм-ҳамчун падидаи номатлуби иҷтимоӣ. [маводи электронӣ]. <http://ttu.tj/2018/02/23/%D1%82%D0%>. (Санаи муроҷиат: 4.02.20).

5. Терроризм, экстремизм ва хатари он ба ҷаҳони муосир. [маводи электронӣ]. https://www.tajmedun.tj/tj/nazare-ba_/muboriza-bar-ziddi-terrorizm-va-

6. Шарифов Ш. Экстремизм ва терроризм – падидаҳои номатлуби ҷомеа. Ҳақиқати Суғд// 2013.-14 май.

Сайфуллаев Г. М.,

Бух.ГУ доцент кафедры методика начального образования

Алимова Л. Х.,

преподаватель кафедры биологии

Ёдгоров Ф.,

магистр

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ УМЕНИЮ РЕШАТЬ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ ПРИРОДООХРАНИТЕЛЬНОГО СОДЕРЖАНИЯ

***Ключевые слова:** теоретических, природоохранного, формирование, познавательных, рациональность, анализировать, репродуктивный, эвристический, исследовательский, дидактический, объект, антропоген*

***Key words:** theoretical, environmental, protection, formation, cognitive, rationality, analyze, reproductive, heuristic, research, didactic, object, anthropogenic*

***Аннотация.** В данной статье дана информация о методике обучения младших школьников умению решать познавательные задачи природоохранительного содержания.*

***Annotation.** This article provides information about the method of teaching younger students the ability to solve cognitive tasks of environmental protection content.*

Среди разнообразных приемов обучения познавательные задачи занимают все большее место, так как являются средством активизации деятельности учащихся, развития их творческих способностей. В связи с возрастанием роли теоретических знаний во всех видах деятельности людей, повышением требований к умению оперативно их применять, школа, готовя учащихся к активной творческой жизни, должна сформировать у них необходимые для этого умения. Познавательные задачи являются средством усиления действенности получаемых теоретических знаний, средством формирования самостоятельности – качества, необходимого для постоянного самообразования, приобретения новых знаний, ориентации в быстрорастущем потоке новой информации. В этом отношении познавательные задачи и их использование в учебном процессе можно считать одним из главных условий успешности всего учебно-познавательного процесса.

Для природоохранного образования младших школьников решение познавательных задач в учебном процессе имеет особое значение. Это связано с тем что главной задачей природоохранительного воспитания учащихся начальных классов является не столько просто информированность по вопросам охраны природы, сколько широкое и непосредственное использование природоохранных знаний в жизненной практике. А для этого необходимо воспитание на основе природоохранных знаний, природоохранного мышления формирование осознанного, правильного поведения в природе и навыков природоохранной деятельности. Все это требует постоянного упражнения в применении теоретических природоохранных знаний уже в процессе учебной работы. Одним из наиболее эффективных средств для этого и является решение задач.

Условия эффективности использования познавательных задач в учебном процессе

Первым и главным условием эффективности использования познавательных задач является систематичность их применения при изучении всего курса природоведения. Но не менее важно использовать познавательные задачи и на других предметах начального обучения для выработки общего учебного умения решать познавательные задачи.

Второе условие – правильность определения места использования и количества познавательных природоохранных задач, их соотношения с другими приемами и методами учебной работы.

Третье условия – рациональность обучения способам решения познавательных природоохранных задач: умению анализировать природоохранные факторы, анализировать условия, которые необходимо учесть при выработке природоохранных решений.

Четвертое условия – последовательность усложнения познавательных задач:

- а) по содержанию природоохранного материала,
- б) по уровню сложности мыслительной деятельности учащихся,
- в) по степени самостоятельности учащихся в процессе решения задач.

Пятое условия – разнообразие форм и видов познавательных задач.

Шестое условия – дифференцированный подход в использовании познавательных задач для разных групп учащихся.

Принципы построения познавательных задач и их классификация прежде всего связаны с теми функциями, которые они выполняют в учебном процессе.

Сложность познавательных задач определяется в зависимости от

- а) структуры задачи: числа данных в условии и степени заданности решения; числа действий и промежуточных суждений в процессе ее решения; числа выводов, ответов, которые надо получить в результате ее решения;
- б) способа мыслительной деятельности, который необходим в процессе ее решения: анализ, синтез, сравнение, установление причинно- следственных связей, обобщение;
- в) характера деятельности учащихся: репродуктивный, эвристический, исследовательский.

Используются и другие классификации:

- по дидактическим задачам (для формирования знаний, умений, отношений, убеждений),
- по форме организации учебной деятельности учащихся (общеклассные, групповые, индивидуальные),
- по форме организации учебного процесса (на уроке, на экскурсии, во время наблюдений и практических работ в природе, в процессе выполнения домашних заданий),
- по материалу, с которым работают учащиеся в процессе решения задач (на основе учебной или дополнительной литературы, карт, дидактических материалов, наглядных пособий, данных собственных наблюдений).

Любая задача выполняет комплекс функции, но одно из них является ведущей. Выделение функции задач весьма условно, и на практике реализация той или иной функции зависит от того, на какой из них делает акцент учитель. Ведущая функция задачи определяется основной целью ее постановки и реализуется в первую очередь для осуществления каждой функции нужны свои задачи, их внутренняя определенная система, своя методика обучения их решению.

Покажем на отдельных конкретных примерах, как определяются принципы построения этой внутренней системе.

Познавательные задачи строятся таким образом, чтобы охватить всю структуру содержания природоохранных знаний.

1. Задачи на обоснование многосторонней значимости природы для человека (экономической, эстетической, гигиенической, научно- познавательной, гуманистической и т. д.). Примером подобной задачи может быть следующая: Одна из целей озеленения города – украшение его территории. Отвечает ли озеленение района, школы этой цели? Что можно и нужно улучшить? Какое еще имеют значение зеленые насаждения вашего района? (Очищение воздуха от пыли, снижение шума, обогащение кислородом, снижение жары летом).

2. Задачи на осознание антропогенного воздействия на природу как важного фактора изменения в природе. Задачи этого вида включают примеры прямого и косвенного, негативного и позитивного влияния человека на природу.

3. Задачи на оценку состояния природных объектов под влиянием деятельности людей. Например: оцените состояние почв в районе школы. Определите причины и меры по улучшению их состояния растений, водоемов и других объектов).

4. Задачи на осознание взаимозависимостей между основными структурными компонентами природоохранных знаний (объектов, причин, мотивов и мер охраны природы):

- а) связь мер охраны объекта с причинами, вызывающими необходимость его охраны, особенностями состояния объекта в настоящее время;
- б) связь мер охраны объекта с мотивами, по которым он охраняется и восстанавливается;
- в) связь мер с особенностями самого объекта, его взаимосвязи с другими компонентами природы,
- г) связь мотивов охраны с особенностями природы объекта;
- д) связь причин охраны объекта с особенностями его природы.

5. Задачи на осмысление принципов охраны природы и способов, путей решения природоохранных проблем :

- а) охрана природы в процессе ее использования,
- б) комплексный учет значения для человека каждого природного объекта,
- в) оценка отдаленных положительных и отрицательных последствий воздействия человека на природу и обеспечение качественного и количественного восстановления природного богатства.

Таким образом, познавательные задачи формируют у младшего школьника умение ориентироваться в новой обстановке, давать оценку новым фактам взаимосвязи человека с природой, устанавливая причины негативных последствий влияния хозяйственной деятельности людей на природу. Все эти умения необходимы не только для того, чтобы пополнять самостоятельно природоохранные знания, но и для того, чтобы вырабатывать правильную природоохранную позицию в любых жизненных ситуациях.

Все вышесказанное позволяет сделать вывод о том, что познавательные

Задачи являются важным средством улучшения качества преподавания природоведения вообще и природоохранного образования и воспитания в особенности.

Список использованных источников:

1. Пакулова В.М., Кузнецова М.И. Методика преподавания природоведения. – М., 1990.
2. Белская Е.М., Григорьянц А.Г. Обучение природоведения. – Т., 1992.
3. М.И. Нуриддинова. Методика преподавания природоведения. – Т., 2005.

Умуров Зариф Латифбоевич,

омӯзгори кафедраи назарияи таълими ибтидоии факултаи таълими томактабӣ ва ибтидоии
Донишгоҳи давлатии Бухоро,

ТАЪЛИМИ «НАВОДИР-УЛ-ВАҚОЕЪ» ДАР МАКТАБҲОИ МИЁНАИ ТОЧИКӢ

Аҳмади Дониш яке аз ситораҳои дурахшони маданият ва адабиёти машриқзамин ба ҳисоб меравад. Мероси гаронбаҳои ӯ дар давоми чандин даҳсолаҳо ба инсоният озукаи беназири маънавӣ дода меояд. «Наводир-ул-вақоеъ» дар риштаи ин мерос мавқеи ба худ хосро соҳиб аст. Вай дар охири асри XIX ва аввали асри XX барои бисёр равшанфикрон ва равшанзамирони ин даврҳо ҳамчун дастурамал хизмат кардааст, гӯем хато нахоҳем кард. Фарзанди барӯманди Бухорои шариф, академики АИ Тоҷикистон Муҳаммадҷон Шукуров Дар китоби хеш «Хуросон аст ин ҷо» дар бораи «Наводир-ул-вақоеъ» чунин менигорад: «Вай бо биниши таърихи фароғии масъалаҳо фарҳанги маънавиро аз давраи аввали исломият то садаи 19 аз назар гузаронидааст. Умдатарин масъалаҳои бунёдии ислом, таърихи фалсафа, тасаввуф, фикҳ, калом, ахлоқ ва ғайра дар «Наводир-ул-вақоеъ» баррасӣ шудааст». Дарҳақиқат, доираи фароғии маводи асар ниҳоят калон ва гаронбаҳо аст. Аз ин рӯ роҳи ҳаёт ва эҷодиёти ин олими энциклопедист ба толибилмони мактабҳои миёнаю олии Ўзбекистон омӯзонида мешавад. Соли 2016 аз тарафи нашриёти «Меҳнат» Барномаи адабиёти тоҷик барои синфҳои I-IX аз ҷоп баромад. Дар тадриси адабиёти синфи VI дар

баробари эҷодкорони маъруфи тоҷик Унсурулмаолии Кайковус, Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Низомии Ганҷавӣ, Муҳаммад Авфии Бухорой, Ҳофизи Шерозӣ ва Зайниддин Маҳмуди Восифӣ барои омӯзиши роҳи ибратангез ва мероси гаронбаҳои Аҳмади Дониш низ 6 соат чудо гардидааст. Хурсандиовар аст, ки аксари маводҳои дар барнома дохилгардида ба «Наводир-ул-вақоеъ» дахлдор аст. Мувофиқи талаби барнома дар тӯли як соат дар бораи Аҳмади Дониш, мақоми ӯ дар адабиёти тоҷик ва роҳи ҳаёти ибратбахши ӯ маълумоти мухтасар дода мешавад. Хонандагон аз маълумотҳои китоби дарси дар бораи ин мутафаккир ва адиби забардаст маълумотҳои даркориро ба даст меоранд. Кӣ будани Аҳмади Донишро аз ин саҳифаҳои китоб фаҳмида мегиранд. Дар давоми соатҳои боқимонда ҳикоятҳои таркиби «Наводир-ул-вақоеъ» таҳлил карда мешаванд. Барои таҳлил ҳикоятҳои «Чанг ба тан», «Шуқурбек», «Забон донӣ – ҷаҳон донӣ», «Адолати шер» ва «Насихат ба фарзандон» интихоб шудаанд. Интихоби ин ҳикоятҳо бесабаб нестанд. Муаллифони китоб он маводҳоеро интихоб намудаанд, ки барои тарбияи насли наврас аҳамияти калони тарбиявиरो молик ҳастанд. Дар онҳо ситоиши далерӣ ва нотарсии инсон, тарғиби адолатхоҳӣ, халқдӯстӣ, камбағалпарварӣ, олиҳимматӣ, илму дониш ва касбу ҳунар, аҳамияти забондонӣ акси хешро ёфтаанд. Дар аксарияти ин ҳикоятҳо тарғиби меҳнати ҳалол ва хулқу атвори ҳамидаи инсонӣ барҷаста ба назар мерасанд.

Дар фасли «Адабиёти нимаи дуюми асри XIX»-и тадриси адабиёт дар синфи IX низ барои Аҳмади Дониш соатҳо чудо гаштаанд. Бояд таъкид намуд, ки миқдори ин соатҳо ниҳоят кам – 4 соатро ташкил мекунад ҳалос. Умуман барои таълими адабиёти нимаи дуюми асри XIX ҳаммагӣ 5 соат чудо шудааст ҳалос. Аз ин як соаташ барои омӯзиши вазъи адабӣ, 2 соаташ барои таълими зиндагинома ва эҷодиёти Шамсиддин Шохин, боқимондаш, ҷунончи таъкид гашт, барои омӯзиши роҳи ҳаёт ва эҷодиёти Аҳмади Дониш чудо гаштааст.

Дар давоми 4 соат маводи дар барнома пешниҳодгаштаро ба хонандагон омӯзонидан ба мантиқ рост намеояд. Мебояд дар ин муддат мувофиқи талаби барнома масъалаҳои зерин омӯзонида шаванд: тарҷимаи ҳол, тарзи таълими сҳоластикӣ мадрасаро нарасандида, ба худомӯзӣ ва касби камол машғул шудани Аҳмади Дониш дар ҷавонӣ, хизматҳои ӯ дар дарбор, сафарҳои адиб ва аҳамияти онҳо дар бедории фикрӣ ва вусъати ҷаҳонбинӣ нависанда, аз тарафи ӯ пешкаш шудани лоиҳаи ислоҳоти умури давлатдорӣ, шуҳрати эътибори бузург пайдо кардани Аҳмади Дониш дар байни равшанфикрони Бухоро, мероси адабӣ ва илмӣ мутафаккир, «Наводир-ул-вақоеъ» - маҷмӯаи асарҳои мансури фалсафӣ иҷтимоӣ, таърихӣ, ахлоқӣ, илмӣ ва адабии нависанда ва мутафаккири маорифпарвар, «Рисолаи таърихӣ»-и эҷодкор, баёни маҳсули публисисти таърихи давлатдорӣ амирони манғитӣ ва ғояи ногузирии заволи ин давлат дар асари мазкур, таъсири ғояҳои тараққиқпарвари Аҳмади Дониш ба ҳамзамонон ва адибони ибтидои асри XX. Ҷунончи бармеояд доираи мавзӯҳо ниҳоят калон буда, онҳоро дар давоми соати муайянгашта таълим додан ғайри имкон аст. Барои таълими ин мавзуот камаш 10 -14 соат бояд чудо карда шаванд.

А.Қамарзода, Ҷ.Эшонқулов ва У.Қамароваҳо соли 2019 китоби дарсии «Адабиёт»-ро барои синфҳои 8-уми мактабҳои таҳсилӣ ҳамагонӣ аз ҷоп (Тошканд: ХЭТН «Ўзбекистон» –365 с.) бароварда буданд. Муқоисаи барнома ва китоби дарсӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки ҳангоми офариниши китоби дарсӣ ба талаботи барнома риоя намуда шудааст. Масалан, дар барнома таълими ҳаёт ва фаолияти Аҳмади Дониш пешбинӣ нашудааст. Дар китоби дарсии номгирифтаамон маълумотҳо оиди тарҷимаи ҳол дар саҳифаҳои 275-282-и китоби дарси дода шудааст. Дар тӯли ҷаҳор саҳифа роҳи ибратбахши адиб барои хонандагони синфи ҳаштум баррасӣ гаштааст. Таҳти сарлавҳаи “Мероси адабию илмӣ Аҳмади Дониш” дар бораи мероси адиб ва, асосан, асари машҳури ӯ «Наводир-ул-вақоеъ» маълумотҳо оварда шудаанд. Асар дар ҳаҷми 2-3 саҳифа таҳлил карда шудааст. Сонӣ таҳти сарлавҳаи “Ақидаҳои маорифпарварии Аҳмади Дониш” фаъолияти маорифпарварии мутафаккир таҳлил гардидааст.

САНАДҲОИ МЕЪЁРИЮ ҲУҚУҚИИ ХИСЛАТИ КОНСТИТУТСИОНӢ ДОШТА ДАР ТАЪРИХИ ДАВЛАТДОРИИ ТОЧИКОН

Давлатдории тоҷикон аз таърихи бостон тибқи меъёрҳои сарчашмаҳои гуногун худро ташаккул дода, чомеаро идора менамуд. Тайиноти сарчашмаҳои ҳуқуқии танзимгари муносибатҳои давлатию ҳуқуқӣ, таъсису ташкили фаъолияти мақомоту муассисаҳои давлатӣ ба танзими муносибатҳои сиёсӣ давлатӣ нигаронида шуда, хислати конститусионӣ доштанд. Фаҳмост, ки қабул ва амали сарчашмаҳои гуногуни ҳуқуқӣ якбора таҳаввулоти ҳуқуқӣ ва вобаста ба он таҳаввулоти давлатдорӣ низ мебошад. Ҳокимияти давлатӣ бо роҳи қабул ва Ӛ эътирофи меъёрҳои ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама, ташаккул ва тақомули худро таъмин мекунад. Аз ин сабаб, мавҷудияти ҳуқуқ ва рушди он якбора, рушди давлатро дар назар дорад. Давлат ҳанӯз аз лаҳзаҳои аввалини пайдоиш қоидаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятиро эътироф ва қабул намуда, мавҷудияти худро таъмин месозад. Аз ин хотир, аллакай меъёрҳои аввалини ҳуқуқӣ дар устувор намудани ҳокимияти давлатӣ, ташаккулу рушди он нақши муҳим бозида, минбаъд барои танзими на танҳо муносибатҳои ҷамъиятии гуногун, балки дар муқаррар намудани ҷаҳорҷӯбаи инкишофи давлат, иштироки чомеа дар тақомули он, эътирофи вобастагии ҳокимияти давлатӣ аз иродаи халқ ва меъёрҳои дигари демократӣ саҳми арзанда доранд. Аз ин ҷо хулоса кардан мумкин аст, ки меъёрҳои ҳуқуқии давлатҳои аввалини тоҷик низ хислати конститусионӣ ҳуқуқӣ доштанд. Ҳарчанд мафҳуми конститутсия, падидаҳои конститусионӣ таърихи на он қадар тулонӣ дар кишвари мо доранд, вале сарчашмаҳои муносибатҳои шабехро танзимқунанда дар таърихи тоҷикон, умуман дар таърихи давлатдории кулли давлатҳо, бо таъсиси давлат ба вучуд омадаанд.

Ҳамин тариқ, дар таърихи давлатдории тоҷикон таълимоту сарчашмаҳои гуногун заминаи фарогири муносибатҳои ҷамъиятии тибқи қонунгузории конститусионӣ ва конститутсияи муосир танзимшаванда гардидаанд. Махсусан, дар таълимоти гуногуни ориёӣ дар даст буда, андешаю ғояҳо оид ба ҳокимият, легитиматсияи он, функция ва вазифаҳои давлат, паҳлуҳои дигари фаъолияти он ба таври мушаххас инъикос меёбад. Яке аз қадимтарин таълимот оид ба давлату давлатсозӣ таълимоти ориёӣ оид ба Хварно, Фарр аз қабиле ҳамин гуна ғояи конститусионӣ мебошад, ки ба масъалаи танзими муносибатҳои давлатию маъмурӣ ва легитиматсия (қонунигардонии) ҳокимияти давлатӣ равона шудааст.

Дар таълимоти ориёӣ мазмун ва моҳияти истилоҳи "хварра", "фарр"¹, "фарӣнах", "фарри эзадӣ" ва таълимот оид ба он дар масъалаи пайдоиши ҳокимият, ҳуқуқ ба ишғоли мансаби олии давлатӣ, қонунӣ эътироф шудани он, интиқоли ҳокимият аз яке ба нафари дигар аҳамияти бузург дорад. Қайд кардан зарур аст, ки таълимот оид ба фарри эзадӣ собиқаи тулонӣ дошта, дар тамоми давраҳои таърихӣ ташаккули ориён – тоҷикон дар ин Ӛ он шакл мавриди дастгирӣ ва қабули мардум будааст. Он ҳатто дар таълимоти ислом оид ба давлатдорӣ роҳ Ӛфта, истилоҳи "барақа"-ро гирифтааст. Аксари халифаҳои Аббосӣ махсус ба харобаҳои қалъа ва мавзеҳои шохнишини ориёмеоманд, то соҳиби барақа дар идорақунии давлат гарданд.

Дар таълимоти ориёӣ ҳамаи офаридаҳои Аҳура Маздо фарри худро доранд, яъне фарр нишонаи ҳастии онҳо мебошад. Дар ҳамин росто, фарри давлат, салтанат ва тоҷу тахт вучуд дорад, ки тибқи ин андеша қасоне, ки соҳиби ин фарр нестанд, ҳуқуқи шох шуданро надоранд.

Фарри эзадӣ, яъне қудрат ва нерӯи идорақуниро, мувофиқи таълимоти ориёӣ, подшоҳ аз илҳомот ва ишрокоти эзадӣ мегирад. Дар таълимот оид ба фарри эзадӣ гуфта мешавад: "Вақте фуруғҳои бихиштӣ, ки аз олами нуронии рӯҳонӣ аст, бар дилҳои фузунӣбанда битобад, онҳоро муайяд ва бархурдор аз раъй мекунад; дилҳо бад-он фуруғ равшан мегардад ва аз тобиши офтоб

¹Калимаи шабеҳи англисии "fire" – оташ, нур моҳиятан маънои ин калимаи ориёиро дар худ нигоҳ доштааст.

тобноктар мешавад. Пас ин фуруғҳои бихишти сарчашмаи фарр (хурра) ва раъй ҳастанд... Фарр, фарра, хурра фуруғест эзодӣ, ки ба дили ҳар ки битобад аз ҳамгинон баргарӣ ёбад. Аз партави ин фуруғ аст, ки шахс ба подшоҳӣ расад ва шоистаи тоҷу тахт гардад ва осоишгустар ва додгар шавад ва ҳамвора комёб ва пирузманд бошад. Ва низ аз нури ин нур аст, ки касе дар камолоти нафсонӣ ва рӯхонӣ комил гардад ва аз сӯи Худованд ба паёмбарӣ баргузида шавад. Он фарри эзадино, ки ба шоҳон ихтисос дорад ва мучиби комёб ва пирузии онон мешавад, "Фарри Каёнӣ" (Киён Хурра) номанд".¹

Ба андешаи олими шинохта Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ, дар Авесто аз ду фарр ёд мешавад. Яке фарри ориён – Ариянам Хваро ва дигаре фарри Каёнӣ – Каваенам Хваро. Фарри ориёиён шуқӯху ҳашамат, давлату сарват, хирад ва донишу илму ситоиш мекунад. Фарри Каёниён муваккали бузургону шоҳони поки ориёӣ мебошад. Ин истилоҳ дар забони форсии қадим "фарнаҳ", дар форсии миёна "фар", дар забони суғдӣ чун "фарн" маълум мебошад.²

Мувофиқи таълимоти Авесто Фарра аз осмон барои ориёӣҳо меояд ва давлати ононро муҳофизат мекунад. Қайд кардан лозим аст, ки дар сурати тибқи талабот иҷро накардани вазифаи худ, фарра метавонад аз шоҳони ориёӣ низ боспас гардад. Ҳангоми ноадолатӣ зоҳир намудан, гӯё "фарри эзидӣ" се маротиба аз Чамшед – шоҳи одил низ чудо гардида ба осмон рафтааст.³ Дар Авесто ҳангоми аз дин баргаштан, худро Худо эълон кардани Чамшед, оид ба осӣ шудани Чамшед ва дар ҳамин ҳолат ба сурати мурғи Вариган (боз, боша) ба осмон рафтани Фарра, инчунин ба се ҷузъ тақсим шудани он сухан меравад. Тибқи таълимот як ҷузъи он дар арш дар назди Ахура Маздо, ҷузъи дигараш ба Меҳр дода мешавад ва пеш-пешӣ ӯ монанди кӯраи шӯълаафкан парвоз менамояд. Ҷузъи сеюм ба шох Фаридун дода шуд, ки ҳамин ҷузъи Фарра бо номи Фарри Каёниён маъруф мебошад. Аз ин ҷо, Фарра нигоҳдорандаи хона, инсон, давлати ориёӣҳо, рамзи зиндагӣ, рамзи воло будани мардуми ориёӣ аст.⁴

Дар таълимоти марҳилаи исломии тоҷикон низ ин падида таҳлилу пайгирӣ шудааст. Масалан, тибқи андешаи Низомалмулк сиёсатмадори бузурги халқи тоҷик: "Чун подшоҳро фарри илоҳӣ бошад ва мамлакат бошад ва илм ба он ёр бошад, саодати ду ҷаҳонӣ биёбад". Бешаку шубҳа, ориёӣи асил, тоҷик Низомулмулк бо таълимоти ниёгони худ шинос буд.

Ин ғоя дар Авесто ва таълимоти зардуштия назарияи илоҳии пайдоиши давлатро ифода мекунад.

Агар ба сарчашмаҳои хаттии амалкунанда дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон назар андозем, Авесто ва Қонунномаи Сосониён ду сарчашмае ҳастанд, ки то марҳилаи исломии рушди кишвари тоҷикон ҳамчун қонуни асосӣ масоили асосҳои ҳуқуқии идораи кишвар, низоми иҷтимоӣ сиёсӣ иқтисодии кишварро танзим кардаанд. Дар Авесто дар бораи асоси илоҳӣ доштани ҳокимияти шоҳони ориёӣ сухан меравад. Ҳар амалу фаъолияти сарвари давлат, тибқи ин сарчашма танҳо бо розигии Ахура Маздо сурат мегирад.

Сарчашмаи дигари хислати конституционидошта ва ҳуқуқи байналмилалидошта Ёлломияи Куруши Кабир аст. Дар Ёлломияи Куруши Кабир масоили аз ҳама муҳим – ҳуқуқ ва озодиҳои инсон (имрӯз яке аз бобҳои муҳимтарин дар Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон)⁵ мавриди танзим қарор гирифтааст. Дар он ҳуқуқ ба озодии эътиқод, озодии ҳаракат, интихоби ҷойи зист, ҳуқуқ ба моликият, интихоби манзил, касб ва ғайра эътироф ва мавриди ҳимоя қарор дода мешавад. "Ҳар шахс дар пайравии дини худ озод аст, касе ҳақ надорад касеро ба дини худ ба зӯр ҷалб намоад" - гуфта мешавад дар Ёлломия.⁶

¹Муҳаммадризо Ночӣ. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён / Баргардони Л. Бойматов. – Душанбе, 2011. – С.68.

²Пури Довуд Яштҳо. Ҷ.2. – С.209-223; Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ. Давлати Каёниён. – С.417.

³Пури Довуд Яштҳо. Ҷ.2. – С.209-223; Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ. Давлати Каёниён. – С.417.

⁴Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ. Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ. Давлати Каёниён. – С.417.–С.417.

⁵Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016.

⁶Тахиров Ф.Т. Актуальные проблемы истории и теории права и государства в условиях государственной независимости Республики Таджикистан. – Душанбе: Дониш, 2009. – С.200.

Куруши Кабир дар таърихи давлатдории ориёӣ онро то ба таъсис ва рушди импературии бузург расонида, асосҳои ҳуқуқию сиёсӣ, иқтисодию фарҳангии онро поягузори менамояд. Таҳаммулгарой дар муносибат ба халқҳои гуногун, дину оини гуногун, устувор намудани сохтори идоракунии, мақомоти судӣ, рушди соҳаи ҳарбӣ, мақомоти дигар, устувор намудани сарҳади давлатӣ, муқаррар намудани принципҳои устувори муносибату робита байни мақомоти гуногуни давлатӣ, марказию маҳаллӣ дар марҳилаи идоракунии аввалин Ҳахоманишиҳо поягузори карда шуданд. Минбаъд, интихоб гардидани Дориюши Кабир ба симати императори ин давлат, тағйироти куллиро дар ҳамаи соҳаҳои идоракунии кишвар дар пай дошт. Дориюши Кабир дар муддати бештар аз чор сол импературиро аз нав муттаҳид намуда, ба хулоса меояд, ки танҳо бо зурии яроқ давлатро устувор нигоҳ доштан номулк аст ва ҳамин гуна дарки масоили заминаи таҳия ва амалӣ намудани ислохотҳои давлатӣ дар соҳаи идораи кишвар, сохторҳои марказии идорӣ, ислохоти судӣ, маъмури, молиявӣ, низомӣ, пулӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимият мегардад. Ин ислохотҳо хислати конституционӣ-ҳуқуқӣ дошта, масоили вобаста ба тақсими марзию маъмури, сохтор ва идораи низомии кишвар, масоили сиёсатии молиявӣ пулии давлат тибқи тартиботи нав ба роҳ монда ва танзим гардиданд. Аввалин маротиба тибқи ислохоти ҳокимияти маҳаллӣ ба мансабдорони маҳаллӣ -сарвари низомию молиявӣ вилоят – сатрап (хшатрапаван), сарвари низомии сатрапия, сарвари мақомоти судии сатрапия (баъзе муҳаққиқон чамъоварандаи андоз – омилро низ ба ин гурӯҳ мутаалиқ медонанд) ваколати назорати давлатӣ дода шуд. Ҳар яке аз се мансабдори сатрапия, ки аз ҷониби шоханшоҳ бевосита ба маҳалл тағйин карда мешуд, ваколати шикоят бурдан аз мансабдори дигари ҳокимияти маҳаллиро дошт. Қайд кардан зарур аст, ки ин тағйирот барои гирифтани пеши роҳи қувваҳои марказгурез ва давраи тулонии таърихӣ устувор мондани давлатдории Ҳахоманишии нақши халқунанда бозид.

Агар ба таърихи таълим ва қонунгузории офаридаи Ҳахоманишиҳо назар андозем, баъд аз Авесто ва Эломиаи Куруши Кабир яке аз сарчашмаҳои муҳимтарини хислати конституционӣ дошта Қонунномаи Сосониён ба шумор меравад, ки дар он як қатор муносибатҳои чамъиятӣ, аз ҷумла мақоми мансабдорони давлатӣ, мақоми ҳуқуқии шаҳрванд ва ғайришаҳрвандон, аъзоҳои табақаҳои гуногун ба таври мушаххас муайян шудаанд. Мувофиқи меъёрҳои муқарраркардаи Қонуннома шахси озод, пайрави дини зардуштӣ "шаҳрванди давлат"- (*er*); ғайризардуштиён, ғулмон, табааи давлатҳои дигар, асирон ҳамчун ашхоси мақоми дигардошта - "хориҷӣ" ё "бегона" (*aner*) эътироф карда мешуданд, ки мақоми онҳо аз ҳамдигар дар аксар масоили сиёсӣ давлатӣ тафовут дошт. Ғайр аз ин тибқи меъёрҳои Қонуннома мақоми ҳуқуқии ҳар як фарди ҷомеа вобаста ба ҳолати иҷтимоӣ (озод ё ғулмон будан), ҳолати хонаводагӣ (сарвари оила ё узви он будан), вазъи табақа (баромади табақавӣ) низ муайян гардида, мақоми ашхос вобаста ба ин ченакҳо аз ҳамдигар ба кулӣ тафовут доштанд. Вобаста ба вазъи ҳуқуқӣ шахс дар ҷомеа ба касбу кор ва фаъолияти муайян машғул мегардид.

Қонуннома масоили вобаста ба ташкилу амалӣ намудани адолати судӣ, яъне таъсису ташкили фаъолияти мақомоти судиро танзим менамуд. Мақомоти судӣ, тарзи ташкил ва корбарии он танзим гардида, принципҳои амалӣ намудани адолати судӣ, адади шохидон, тарзи бурдани муурофия, намудҳои ҷиноят ва ҷазо ва ғайра дар Қонуннома танзими худро ёфтаанд.

Дар Қонуннома бештар муносибатҳои соҳаҳои хусусии ҳуқуқ – муносибатҳои оилавӣ, граждони-маданӣ, мерос ва ғайра низ танзим шудаанд. Оила ва никоҳ падидаҳои дорони аҳамияти бузурги ҳуқуқӣ ва мазҳабӣ эътироф гардида, оиларо давлат ҳимоя менамуд. Дар Қонуннома шартҳои никоҳу оиладорӣ, ҳуқуқ ва уҳдадорӣ тарафҳо, масоили валию парасторӣ, фарзандҳои танзими мушаххас ёфтааст. Фарзандҳои падидаи ҳуқуқи оилавӣ аввалин маротиба аз ҷониби ориёиён қабул ва танзими ҳуқуқии худро ёфтааст.

Қайд кардан зарур аст, ки қонунгузории амалқунандаи худуди Тоҷикистони тоисломӣ низ мавриди баррасӣ қарор гирифта, баъзе намунаҳои он, ки аз кӯҳи Муғ дарёфт гардидааст, баёнгари он аст, ки дар маҳалҳо низ қонунгузории рушдёфта вучуд доштааст. Танзими масоили никоҳу оила ва аҳдномаи никоҳӣ аз Муғ шаҳодати он аст, ки қонунгузории умумии империи Сосониён дар маҳалл мушаххас гардонида мешуд ва он баъзе новеллаҳо - навоариҳои худро дошт, ки махсусияти маҳалро ифода мекард. Масалан, дар сурати қатъ шудани ақди никоҳ тақсими моликият ва ҳиссаи

худро соҳибӣ намудани зан тартибе аст, ки дар намунаи санадҳои меъёриро ҳуқуқӣ ва шартномаҳо аз Муғ мушоҳида мегардад, вале дар Қонуннома ин масоил танзим нашудааст.

Таъсиси Халифати Араб ва тахти идораи он ворид гардидани ҳудуди Тоҷикистони таърихӣ заминаи мавриди амал қарор гирифтани сарчашмаҳои нави ҳуқуқӣ гаштанд, ки чун аз онҳо хислати конституционӣ ҳуқуқӣ доштанд, муҳимтарини сарчашмаи нав – Қуръон буд.

Дар Қуръон сарқонуни ҷомеаи мусалмонон, принцип ва меъёрҳои мушаххас оид ба масоили давлату давлатдорӣ, тартиботи ҳуқуқӣ, масоили ҳокимият, падидаи интиқоби сарвар –байъат, тобеъият ба роҳбар, амалӣ намудани адолати судӣ, намуди ҷинояту ҷазоҳо, аз ҷумла ҷиноятҳои категорияи ҳудуд, қасос, инчунин мақоми ҳуқуқии шахс, оила ҳамчун воҳиди муҳимтарини ҷомеа, масоили никоҳу оила, ҳуқуқ ва масъулияти зан ва ғайра зикр шудааст. Имруз низ аксари давлатҳои мусалмонӣ қушиш доранд қонунгузори ҷорӣ худро ба талабот ва меъёрҳои Қуръон мутобиқ намоянд.

Қайд намудан зарур аст, ки ба ғайр аз сарчашмаи асосӣ – Қуръон, сарчашмаҳои ҳоси дунявӣ, ки байни одамон баста мешуд, дар таърихи марҳилаи аввалини омадани арабҳо ба кишвари мо таҳия шудаанд. Сухан оид ба шартномаҳои байниарабҳо ва намояндагони минтақаи мушаххас, ки хислати конституционӣ ҳуқуқӣ доштанд, меравад. Шартномаи байни арабҳо ва мардуми маҳал, пеш аз ҳама мақоми ҳуқуқии мардуми маҳаллиро мушаххас муайян менамуд. Тибқи бандҳои аксари ин шартномаҳо дар сурати қабул қардани дини нав, шахс мақоми мусалмон ва ҳуқуқи баробар бо арабҳо пайдо мекард. Дар сурати қабул нақардани дин аз ҷониби аҳоли ба онҳо мақоми зиммӣ дода мешуд, ки ин мақом ба онҳо ҳуқуқи тахти ҷимояи мусалмонон қарор гирифтандро меод. Зиммӣ – пайрави дини монотеистӣ ва ғайриисломӣ буда, ба ивази эътирофи ҳокимияти Хилофат ва додани андозаи махсус – ҷизъа аз ҷимояи Хилофат бархурдор мегардид. Меъёрҳои шартнома ба таври ҷиддӣ риоя гардида, масалан, ҳангоме, ки артиши микдоран бузурги Византия мусалмонро аз Димишқ ва Химс маҷбур ба ақибнишинӣ қард, мусалмонон ҷизъаи пардохтаи зиммиёнро – бо сабаби ҷимоя қарда натавонистани ҷону моли онҳо, - баргардониданд ва ин падидае буд, ки то он замон касе ёд надошт ва мардуми зиммӣ ҳама ба дини ислом гаравиданд ва бар зидди душман якҷоя бо артиши Хилофат ҷангиданд.¹

Меъёрҳои шартномаҳои дутарафа ва минбаъд таълимоти мактабҳои динӣ ҳуқуқӣ, масоили муносибатҳои байнидавлатӣ, ҳуқуқ ва уҳдадорӣ шаҳрвандон ва ғайришаҳрвандон, масоили андозбандӣ, адолати судӣ ва ғайраро ба тариқи комил танзим менамуданд. Минбаъд таълимоти макотиби динӣ ҳуқуқӣ ва мутафаккирони алоҳида заминаи рушди давлатдорӣ исломӣ гардида, масоили муносибати ҳокимияти марказӣ бо маҳалл, сохтори давлатӣ, шакли идораи он, тарзи сохтори марзию маъмури тибқи онҳоро баррасӣ ва ҳалли худро меёфт.

Яке аз таълимотҳои хусусияти конституционидошта Сиёсатномаи Низомалмулк буд, ки дар он тақрибан оид ба ҳамаи соҳаҳои идораи кишвар, тарзи интиқобу ишғоли вазифа, ваколат ва масъулияти мансабдорони давлатӣ тартиботи муайяно пешниҳод мекард. Ин таълимот дар фаъолияти қорбарии сарварони давлати Салҷуқӣ ва ҳуди муаллиф Низомалмулк мавриди амал қарор ёфтааст.

Дар таърихи асрҳои миёнаи давлатдорӣ тоҷикон шоҳиди мавриди амал қарор гирифтани сарчашмаи хислати ҳуқуқӣ – конституционидоштаи мардуми ғайр, ғосибон мегардем. Дар марҳилаи истилои муғул ҳамин гуна сарчашма Ясаҳои Чингиз ба шумор меравад. Яса ё Ёсо сарчашмаи муҳимтарини ҳуқуқии империяи муғул буда, дар он масоили таъсиси Шурои давлатӣ ё Қурултой, интиқоби Хон (сарвари давлат), меъёрҳои вобаста ба сохтори давлатӣ, Хон, сохтори маъмури, лашкар, низоми судӣ, муносибатҳои байналмилалӣ давлат меъёрҳо вучуд доштанд. Яса Қурултойро мақоми олии давлатӣ эътироф намуда аст, ки дар он Хон ба вазифа интиқоб мегардид. Ёсо талабот ба довталаби мансаби Хониро муқаррар қарда буд. Талаботи асосӣ – намояндаи авлоди Чингиз будан, дар Қурултойҳо доимо иштирок қардан, интиқоб гардидан аз ҷониби кулли узви Қурултой буд. Афроде ки дар Қурултой иштирок намекард ва ғайриқонунӣ, яъне бе гузаштани маросими интиқоб

¹Хаитов С.П. Становление и развитие налогового законодательства в Таджикистане (вторая половина XIX - начало XXI вв.). – Душанбе: Ирфон, 2012. – С.16.

хешро Хон эълон мекард, Ёсо ҳар як сарвари авлоду минтақаро вазифадор менамуд, ки зидди ин гуна шахс ба муборизаю чанг бархезад.

Қайд намудан лозим, аст, ки Шӯрои давлатӣ муассисае аст, ки дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон масъулият ва салоҳиятҳои гуногунро соҳиб будааст. Таърихи он аз анҷумани қабилавӣ оғоз мегардад. Минбаъд дар давлатдорӣ Каёниён барои ҳалли масоили муҳимтарини давлатӣ, аз ҷумла қабули истеъфои шох ва интихоби вориси тахт даъват мегардид. Аз сабаб, қарорҳои қабулнамукаи Шӯро хислати конституционӣ – ҳуқуқии таъсисӣ ва интихоботӣ доштанд.

Дар давлатдорӣ Ҳахоманишӣ Шӯрои давлатӣ дорои салоҳиятҳои васеъ буд. Он салоҳияти додрасии шохӣ, палатаи судӣ, мақоми машваратиро дар назди шоханшоҳ дошт.

Дар давлатдорӣ Паҳлавиҳо ду Шӯро - Шӯрои ашроф ва Шӯрои рӯҳониён амал мекарданд, ки дар ҷаласаи якҷояи худ ҳуқуқи интихоби шохро доштанд. Ин шӯроҳо мақоми муҳимро дар масъалаи интихоби шох дошта, ба ғайр аз ин, салоҳияти муҳокимаи масоили муҳимтарини динию дунявӣи кишварро доштанд.

Дар марҳилаи баъд аз муғул, сарчашмаи дигар – Тузукҳои Темур таълиф гардида, ба қавли баъзе муҳаққиқон чун сарчашмаи амалкунандаи ҳуқуқ эътироф мегардад. Дар он оид ба сохтори давлатию маъмурӣ, сохтори иҷтимоию низомӣ, ҳокимияти марказию маҳаллӣ, синфҳо ва ғайра меъёрҳо вучуд доранд. Дар он тартиби ислоҳоти соҳаи девонсолорӣ, ислоҳоти молия ва андоз зикр шудааст. Тибқи Тузукҳо дар ҳудуди Тоҷикистони таърихӣ аввалин маротиба муассисаҳои соҳавӣи идорақунӣ - вазорат номида шуда, шаш вазорати алоҳида дар кишвар таъсис мегардад.

Дар таърихи нави давлатдорӣ тоҷикон баъд аз ҷанги Аморати Бухоро ва Русия (бо бастанӣ шартномаи сулҳи Зирабулоқ, 23 июни соли 1868) шартномаи байни Русия ва Аморати Бухороро метавон номбар намуд, ки масоили конституционӣ ҳуқуқиро танзим менамуданд. Пеш аз ҳама, дар шартномаи сулҳи Зирабулоқ ва Шартномаи сулҳу дӯстӣ аз соли 1875 масоили муносибатҳои дохилию берунаи Аморати Бухоро дар соҳаи сиёсӣ, ҳарбӣ, иқтисодӣ, махсусан савдо танзим ёфтанд. Тибқи шартномаи соли 1875 протекторати Русия нисбат ба Аморати Бухоро муқаррар гардид, ки амир дигар бе иҷозати Русия бо дигар давлатҳои ҳамсоя муносибатҳои дипломатӣ, сиёсӣ, низомӣ ва ғайраи мустақим дошта наметавонист.¹

Дар қисмати ишғолшудаи ҳудуди Осиёи Марказӣ Русия санади махсус Низомномаи идораи кишвари Туркистонро қабул намуд, ки дар он масоили вобаста ба ҳокимияти давлатӣ дар Туркистон, таъсиси Генерал-губернаторӣ, сохтори маъмурӣ, низомии судию молиявӣ, сарчашмаҳои ҳуқуқӣ танзим шуда буданд.

Ҳудуди Генерал-губернатории Туркистон тобеи шохӣ Русия гардида бошад ҳам, ҷуғрофия ва махсусияти он заруратеро ба миён овард, ки Генерал-губернатор дорои салоҳиятҳои хеле васеъ бошад. Генерал-губернатор ҳуқуқи эълони ҷанг ва бурдани ҷангро аз номи Русия бо давлатҳои ҳамсоя дошт. Маълум аст, ки ин салоҳияти ҳокимияти олий ва сарвари давлат аст, вале шароити Туркистон, махсусан дар масофаи дур воқеъ будани он аз маркази Русия, ҳамсарҳад будани он бо рақибҳои геополитикӣ - Англия, ҳанӯз устувор набудани ҳокимияти Русия дар маҳалл зарурати доштани салоҳиятҳои васеъро ба вучуд оварда буданд.

Дар таърихи тошӯравӣи рушди давлатдорӣ тоҷикон яке аз санадҳои муҳими хислати ҳуқуқӣ - конституционӣ дошта "Манифести Амири Бухоро" ба шумор меравад, ки дар баробари қабул ва эълон шудани зуд аз амал соқит гардида, сабаби пахну пароканда намудани ҷонибдорони ислоҳот ва рушди конституционӣи кишвар гашт.

Тибқи манифест, ба аҳоли як қатор ҳуқуқҳо бояд дода мешуд. Баъзе тағйироти буржуазӣ дар он акс ёфта буданд. Азбаски Манифест аллақай баъд аз эълон намудан, бекор карда шуд, дар рушди давлатдорӣ тоҷикон муассир набуд. Танҳо қайд намудан лозим аст, ки қабули Манифест аввалин кӯшиши дар шароити нави таърихӣ қабул намудани санади хислати конституционӣдошта буд ва он бенатича анҷом ёфт.

¹ Буриев И.Б. Действие мусульманского права в дореволюционном Таджикистане (VIII начало XX вв.). – Душанбе, 1999.

Адабиётҳо:

1. Буриев И.Б. Действие мусулманского права в дореволюционном Таджикистане (VIII начало XX вв.). – Душанбе, 1999.
2. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016.
3. Муҳаммадризо Ночӣ. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар каламрави Сомониён / Баргардони Л. Бойматов. – Душанбе, 2011. – С.68.
4. Пури Довуд Яштҳо. Ҷилди.2. – С.209-223;
5. Тахиров Ф.Т. Актуальные проблемы истории и теории права и государства в условиях государственной независимости Республики Таджикистан. – Душанбе: Дониш, 2009. – С.200.
6. Хаитов С.П. Становление и развитие налогового законодательства в Таджикистане (вторая половина XIX - начало XXI вв.). – Душанбе: Ирфон, 2012. – С.16.
7. Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ, Давлати Каёниён. – С.417.

Исроилов С.Ш
Ҳочиев К.М

ҲОҶӢ ЮСУФ ҲАМЧУН МАОРИФПАРВАР

Арҷ гузоштан ба нафароне, ки барои пешрафти илм, муаррифии миллат дар арсаи олам захираи зиёд кашодаанд ба некӣ ёд намоем.

Дар шахсияти Ҳоҷӣ Юсуф мо олимеро эътироф мекунем, ки барои ривочу раванги соҳаҳои алоҳидаи илми асри мӯнағии Осиёи Миёна умуман тоҷикон хусусан, саҳми сазовор гузоштааст. Чун марди фозили замони худ ва ба ҷоришавию пешравии фарҳангӣ нашъунамо ёфтаи рус тарафдори қарда, ҷиҳатҳои афзали онро ба халқи маҳаллӣ нишон додааст, барои инкишофи он дар маҳал то андозае кӯмак расондааст.

Ҷӣ тавре ки дар боло ишора рафт, Ҳоҷӣ Юсуф яке аз аввалин касоне буд, ки дар ҳавлии худ мактаби Шӯравӣ кушодааст, ғояҳои В. И. Ленин, қору бори ӯ ва Ҳукумати нави Шӯравиро фаҳмида, хайрҳои қардааст. Баъди ғалабаи инқилоб ӯ ба Аскарони Сурх ҳангоми ба муқобили босмачигари мубориза бурданашон ёрӣ дода, ба онҳо ҳаритаи ноҳияҳои кӯҳии Тоҷикистонро кашодааст.

Ҳоло дар ҳавлии Ҳоҷӣ Юсуф хобҳои донишҷӯёни омӯзишгоҳи тиббии ба номи И. П. Павлов ҷой гирифтааст.

Яке аз набараҳои Ҳоҷӣ Юсуф чунин нақл мекунад: ҳавлии беруни бобоям чун биной мактаби Шӯравӣ истифода бурда мешуд. Соле аз сабаби зиёд шудани хонандагон бино танги қард. Муаллим Мунирхон Муинзода аз бобоям илтимос қард, ки барои мактаб боз як хучраи дигар диҳанд. Бобоям дар ҷавоб гуфт, ки якто не, балки ҳамчун хучраҳоро барои мактаби Шӯравӣ инъом мекунам. Ҳукумати Шӯравӣ халқпарвар аст, фарҳангӣ одамонро баланд мебардорад, одамонро аз бесаводӣ, ҷоҳили ва ғафлат озод мекунад, барои ҳукумат кас ҳар чӣ диҳад, дарёғ намеравад. Кошки ман аз нав ҷавони 15-16 сола мешудаму ояндаи ин даврро медуам...

Маърифатпарастӣ, ба Ҳукумати Шӯравӣ эътиқоди комил доштани Ҳоҷӣ Юсуфро Раҳим Ҷалил ҳам тасдиқ мекунад: «Аз ёдам намеравад. Дар даромадгоҳи ҷақари мо, дар Ҷӯи мазори шаҳр ӯ дарғоте созанд, ки қариб як ҳафта давом қард. Боре аз мактабн Валихон, ки ба ин дарғот наздик буд, баромада меомадам, ки Ҳоҷӣ Юсуф пеши роҳамро гирифт:

Ту писари кисти? — пурсид ӯ.

Писари Абдуҷалили қафшдӯз

Маро мешиносӣ? — боз пурсид вай.

Ҳа, мешиносам.

Кистам?

Мулло Ҳочӣ Юсуф

“Баъди ба мактаби нав даромаданам он касро ду бор дидам. Вале ҳар ду бор ҳам дар сандуки дилашон нишон набуд. Ба ҳамин наздикӣ дар натиҷаи пурсу чуй аз наздикон ва хешовандони Ҳочӣ Юсуф фаҳмидам, ки . он нишонро махсус созонда будааст. Усмонзаргарро як шумо шиносед. Вай дар растай заргарони бозори Панҷшанбе дӯкончаи майдае дошт ва аз гуфти одамон, заргари гулдасте буд. Ҳочӣ як сурати майдаи Лениро, эътимол аз журнал бошад, бурида мебиёраду худаш дар заргар нишаста ҳамон нишонро месозонад”¹. Агар дар ёдатон бошад, вай дар паси шишаи аз даҳ тини майдаи гирдаш халқадор буд.

“Ҳангоми сайри лоларави агар падарам аз авзои замон ба кулӣ воқиф мебуд, аввал Ҷӯра Зокиров, Абдулло Раҳимбоев, Ҳайдар Усмонов, Раҳимбердӣ Эгамберидев, Мавлонбековҳоро ба забон мегирифт баъд усто Ҳайдару Ҳочӣ Юсуф, Асирию Содирхон, Муҳиддинхонтӯраю дигаронро. Чунки дуҷуминҳо орзуқунандагони рӯзу рӯзии беҳ буданду аввалинҳо ҷоннисорону фидоӣни он»².

Олимӣ Шӯравии ўзбек Ҳ. Ҳасанов ҳам дар мавридаш гуфтааст, ки Ҳочӣ Юсуф бо муаллимони шӯроии мактаби дар ҳавлиаш кушодашуда алоқаи зич дошт. Ҳар боре ба онҳо дар хусуси чуғрофияи рӯи замин ва ҳодисаҳои осмонӣ мувоҳиша мекард, бо барномаи таъ- лимии мактаби Шӯравӣ шинос мешуд. Ҳочӣ Юсуф боварӣ дошт, ки минбаъд дар зери таъсири фарҳангӣ пешқадами рус халқу кишвараш ривочу раванк меёбад.

“Яке аз муаллимони куҳансоли шаҳр Раҳматулло Отабеков нақл мекунад, ки баъди ба итмомрасонии сохтмони яке аз меҳмонхонаҳои Ҳочӣ Юсуф дар он мактаби шабонаи типии русӣ кушодааст. Мувофиқи шароити он замон ин мактаб муддате аз назари рӯҳониён пинҳонӣ амал кардааст. Дар ин мактаб Волошин ва Ҳочӣ Ҳусейн ҳам дарс гуфтаанд”³.

Дар мактаби нав кушодашудаи русӣ маҳаллӣ мувофиқи фармони ҳоким ба таври расмӣ барои таҳсил фарзандони миллатҳои маҳаллӣ ҷалб карда мешуданд.

Ҳочӣ Юсуф Мирфайёзов ҳам аз қабиле шахсонест, ки дар роҳи ихтироҷкори ва умуман инкишофи соҳаҳои алоҳидаи илми асримиёнагии баъдинаи Осиёи Миёна саҳм гузоштааст.

Назар ба гуфти Раҳим Ҷалил аксари сӯҳбатҳои илмӣ-адабии Хучанди тоинқилобӣ дар атрофи Ҳочӣ Юсуф, Тошхочаи Асирӣ мегузаштанд. Баъзан дар ин ҷамъомадҳо масъалаҳоро, ки ба аҳволи вазнини иқтисодӣ - иҷтимоӣ ва сиёсии халқи тоҷику ўзбек ва дигарон, тақдири ояндаи онҳо вобастагӣ доштанд, мавзӯи муҳокима мешуданд. Аммо мавқеи ишғол кардаи Ҳочӣ Юсуф ҳангоми ҳалли масъалаҳои болоӣ ба мо ҳоло норавшан аст.

М. Нурматов дар хусуси Ҳочӣ Юсуф навиштааст: «Муҳити ин одами бозакватро олимони ва адибони пешқадами он замон Тошхоча Асирӣ, Ҳочӣ Сиддиқи Тоҷир, Кошиф, Ҳочӣ Ҳусейн Рочев, ҳофизон ва бастакорони барҷастаи тоҷик Ҳочӣ Абдулазиз, Содирхон ва дигарон

дар хонаи Ҳочӣ Юсуф аз Самарқанду Бухоро, Тошканду Фарғона аҳли фазлу адаб чамъ омада, байтбарак, мунозираҳои илмию адабӣ ташкил менамуданд.

Яке аз шоирони он давраи тошкандӣ Ҳайбатуллоҳҷа мутахассис ба «Ҳислат», ки дӯсти наздики Тошхоча Асирӣ будааст, дар сӯҳбатҳои Ҳочӣ Юсуф иштирок

¹ Раҳим Ҷалил. “Дар маҳалаи мо” “Шарқи Сурх” Стахановичӣ”, 1994-№2.С.28.

² Раҳим Ҷалил. “Дар маҳалаи мо” “Шарқи Сурх” Стахановичӣ”, 1994-№2.С.29.

³ Раҳим Ҷалил. Маъвои дил, «Садои Шарқ» 1970 № 3. сах. 35. № 6, С. 27-28.

кардааст. Ў дар ин хусус чунин навиштааст: «солҳои 1910—1912 ҳар сол фасли зимистон ба Хучанд омада, ҳамроҳи дӯстам Тошхӯча аз Мирзо Бедил мехондем. Ҳоҷӣ Юсуфро дар ҳавлии Асирӣ дидам. Вай марде буд миёнақад чашму абрувонаш, ришу мӯйлабаш сиёҳ, чашмонаш қозибанок. Ин мард тахминан 70—75-сола буд ва сухани суфта мегуфт.

Хислат чунин сухани Ҳоҷӣ Юсуфро шунидааст: «Боигариҳои гуногуни тамаддун, ки инсон дар давраҳои гузаштаи таърихи офаридааст ба насли ояндаи ин ё он миллат тааллуқ дорад. Ин мероси гаронбаҳо аст. Табарруктарини онҳо ҳазинаи илму маданиятро бой мегардонанд. Мардуми оянда он сарчашмаву ганчинаро бо ихлоси том меомӯзад ва аз он баҳраманд мешавад. Таърих гирдгардон аст... Ҳазор афсӯс, ки пешвоёни дин ва шариат аз мероси илмие, ки гузаштагони бузургамон Ибни Сино, Ал-Берунӣ, Абдумаҳмуд, Абубакр Розӣ, Умари Хайём, Мирзо Улуғбек ва монанди инҳо боқи гузоштаанд, истифода намебаранд. Имрӯз чаҳолат ба дараҷае расидааст, ки дар бораи илмҳои ҳикмату ҳосияти илми кимиё ва ҳатто дар бораи ин шахсони бузург даҳон кушодан хатар дорад...

Ҳоҷӣ Юсуф дар хотима ин ду мисраъро хотиррасон кард:

Ёд бод он дам, ки мо ҳам чустуҷӯе доштем,
Дар гулистони тамаддун рангу бӯе доштем.¹

Дар ҳақиқат, гарчанде Ҳоҷӣ Юсуф, Асирӣ, Содирхон барин фозилон дар замонашон ба маҳдудияти чаҳолатпарастон дучор шуда, фаъолияти эҷодиашонро пурра ривоч дода натавониста бошанд ҳам, ба ҳарҳол барои насли оянда маҳсули даркорӣ боқи монданд.

Дар як сӯҳбат марҳум президенти АФ Тоҷикистон академик С. У. Умаров хотиррасон карда буд, ки ханӯз дар соли 1922 доир ба табиати метиоритҳо Ҳоҷӣ Юсуф ақидае дошт, ки он ба ҳулосаҳои илми замони ҳозира наздик аст.

Олими шӯравии ўзбек Ҳамидулло Ҳасанов қайд менамояд, ки гурӯҳи илмӣ-адабии Хучанд бо доираи адабии Қуқанд алоқаи зич дошт, ки онро шоирони демократӣ Фурқат ва Муқимӣ сардорӣ мекарданд. Фурқат чанд бор ба Хучанд омада рафтааст.

Ҳ. Ҳасанов низ қайд менамояд, ки татқиқотҳои илмии ду гулобусҳои хурду калони Ҳоҷӣ Юсуф дар бораи дар Хучанди нимаи дуюми асри XIX мавҷуд будани маркази картография ҳам гувоҳи меदिҳад². Ба муносибати ўмузиши илмии ҷуғрофияи олам ва таҳлили асарҳои илмӣ таърихӣ академики АФ ҶШС Тоҷикистон Зариф Раҷабов, профессор Ҳ. Ҳасанов ба ҳулосае омадааст, ки аз асри XIX сар карда, то ибтидои асри XX дар шаҳри Хучанд як «мактаби алоҳидаи олимони Осиёи Миёнагӣ ҳатто «Академия» фанҳон Хучанд» вучуд дошт. Доктор» илмҳои таърих Н. Неъматов ҳам вучуд доштани «Академия» Хучанд»-ро бо фаъолияти «аъзоён ҳақиқиву» «аъзо-корреспондентони» он таъкид кардааст. Ў дар ин хусус моҳи августи соли 1971 дар Конгресси байналхалқӣ онд ба илмҳои таърих дар Москва маъруза карда, ҳиссаи олимони хучандиро дар ривочи илми асри XIX — ибтидои асри XX хотиррасон кардааст.

Дар айни ҳол Ҳ. Ҳасанов қайд мекунад, ки онд ба фаъолияти ин маркази илмӣ мо ниҳоят маълумоти кам дорем. Ҳоҷӣ Юсуф яке аз аъзоёну асосгузори фаъоли ин академия буд.

Хулоса, мо ба қадри имкон дар ин мақола оид ба Ҳоҷӣ Юсуф ҳамчун маорифпарвар маълумоти мухтасар додем. Ин, албатта, ҳоло ибтидои кор аст. Дар рафти чустуҷӯи осори илмӣ олим минбаъд бисёр масъалаҳо равшан мегарданд.

¹ Раҳим Ҷалил. «Дар маҳалаи мо» «Шарқи Сурх» Стахановичӣ, 1994-№2.С.25

² Раҳим Ҷалил. Маъвои дил, «Садои Шарк», 1970. №3, С.35-36.

Бале, вазифаи насли имрӯз он аст, ки аз равоқҳои таърих хизмати чунин мардони барӯмандро ҷустуҷӯ намуда, хотираи онҳоро зинда гардонем, зеро табиист, ки агар имрӯз ба гузаштагони ободкор арҷ гузорем, фардо ба мо низ арҷ хоҳанд гузошт.

Адабиёт:

1. Раҳим Ҷалил. Дар маҳалаи мо // Шарқи Сурх-Стахановичӣ, 1994-№2. С28-29.
2. Раҳим Ҷалил. Маъвои дил // Садои Шарқ»» 1970 № 6, сах. 27-36.
5. Раҳим Ҷалил. Одамони ҷовид. – Сталинобод Нашриёти Давлатии Тоҷикистон,, 1954 С.195
6. Ғайрат Ҳаким. Ҳоҷӣ Юсуф ва глобуси ӯ // Самак №34 (250)17.08.2016. с.4.

Исроилов С.Ш
Ҳовиев К.М
Юлдошева Н.Н

ШҶҲРАТИ ҶАҲОНИИ МИРЗО ТУРСУНЗОДА

«Мирзо Турсунзода на фақат шоири бузурги тоҷик, балки мӯътабартарин ва азизтарин намоёндаи халқи тоҷик буд»¹.

Ғайз Аҳмад шоири бузурги Покистон

Таърих ҳеҷ гоҳ дар фазои ҳолӣ ба вучуд намеояд. Ҳар як саҳифаи он бо номи абармардоне вобаста аст, ки бо гузашти вақт нақши онҳо дар ҳаёти ҷомеаи ҳеш ва асрҳои минъбада беш аз пеш равшан мегардад.

Ахли адаб ва фарҳанги мамлакат, тамоми миллати тоҷик, ки ба гуфти устод Мирзо Турсунзода «табиатан шоир аст»², арзи эҳтироми худро нисбат ба устод Мирзо Турсунзода арза медоранд.

Мирзо Турсунзода на танҳо ҳамчун шоири шаҳир, балки ба сифати арбоби бузурги давлатӣ ва ҷамъиятию сиёсӣ, ба ҳайси Раиси Кумитаи яқдили мамлакатҳои Осиё ва Африқо дар тамоми олами мутамаддин шӯҳрат дошт.

Ӯ ба ин ташкилоти ҷамъиятии байналмилалӣ бист сол оқилона сарварӣ карда, дар таҳкими пайванди дӯстӣ ва робитаҳои адабии мардумони ду қитъаи муборизаи сайёра Осиё ва Африқо хизматҳои шоиста ба ҷо овард.

Мирзо Турсунзода бо меҳнати фидокоронаи худ дар роҳи тараққиёти адабиёти бадеӣ, мустақкам намудани сулҳи байни мамлакатҳо ва қитъаҳои олам обрӯю-эътибори бузург дошт. Ӯ дар радифи машхуртарин нависандагон ва арбобони даврони худ, аз рӯи талошҳои сулҳхоҳонааш сазовори унвони олии Қаҳрамони Меҳнати Сотсиалистӣ гардида буд. Дар ҷодаи шеърҳои шоирӣ ва санъати суҳанварӣ шоири номдори тоҷик бо ситораҳои тоҷики адабиёти муосири ҷаҳон ҳамроҳ ва ҳамрадиф буд.

Мирзо Турсунзода ҳамчун як фарди фарҳангии ниҳоят ғаёл ва мубориз аз ибтидои солҳои сиёми асри бист то анҷоми умри пурбаракати худ дар навсозии Тоҷикистон, тараққиёти адабиёт, илм ва ҳунари он саҳми арзанда гузошт.

Ӯ чун шогирди содиқу вафодор дар паҳлуи устод Садриддин Айнӣ ва Абулқосим Лахутӣ ба хотири поягузории адабиёту санъати нави тоҷик хизматҳои шоиста кардааст.

¹ Турсунзода дар ёдҳо (ёдбод, хотира ва шеърҳо). – Душанбе: «Адиб», 2011. С.2.

² Суҳанронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бахшида ба таҷлили 90-солагии зодрӯзи Мирзо Турсунзода, // Турсунзода дар ёдҳо - Душанбе, 2011 «Адиб» С.5.

Дар давраи ҳозира, ки Шоҳроҳи ваҳдат барпо менамоем ва ин роҳи сабзу хуррам сарзамини моро бо кишварҳои бузурги олам хоҳад пайваст, бояд аз он ёдовар шуд, ки Мирзо Турсунзода ва ҳамсафони ӯ дар солҳои сиюми асри гузашта дар сохтмони роҳи мошингарди Душанбе - Хоруғ ва Душанбе - Хучанд фаъолона ширкат варзидаанд ва дар барои меҳнати созандаи халқ асарҳои пурарзиш офаридаанд. Ҷамчунин вобаста ба ин, ки Созмони Милали Муттаҳид ба пешниҳоди Тоҷикистон соли 2003 – ро Соли оби тоза эълон кардааст, як саҳифаи дигари фаъолияти устод Турсунзода ба хотир меояд.

Мирзо Турсунзода ва дигар нависандагону ҳунарварони тоҷик дар сохтмони каналҳои калони Фарғона ва Ҳисор ҳиссаи арзанда гузоштаанд. Сохтмонҳои азим, ки тамоми Тоҷикистонро фаро гирифта будаанд, на фақат зухуроти ҳудогоҳии миллий ва ватанхоҳии халқи тоҷик буданд, балки ҳамчун сарчашмаи илҳом ва инкишофи адабиёту ҳунар, аз ҷумла эҷодиёти Мирзо Турсунзода ба шумор мерафтанд.

Шеърҳои достонҳои Мирзо Турсунзода, ки пешрафти Тоҷикистон ва камали маънавии мардуми кишвари моро бо санъати олиӣ суҳан ва маҳорати баланд тасвир менамоянд, далели равшани ягонагии шоир ва халқу Ватан мебошанд.

Ӯ ба сифати муборизи ростини роҳи сулҳ ва дӯстии халқҳо ба бисёр мамлакатҳои ҷаҳон сафар карда, аз минбарҳои баланди байналмилалӣ суҳан мегуфт. Тоҷикистон ва халқи тоҷикро чун миллати сулҳпарвар, башардӯст ва фарҳангию хирадманд ба тамоми дунё машхур месохт.

Тоҷикистонро на танҳо шахсияти нотақрор ва ибратбахши Мирзо Турсунзода чун инсонии фурутан, донишманд, дӯстпарвар ва арбоби барҷастаи давлатию ҷамъиятӣ, балки ҳамчунин асарҳои пурмазмунӣ ӯ машхури ҷаҳон гардониданд. Шоир ҳамеша кӯшиш мекард, ки ба миллату Ватани худ хизмати шоиста намояд, бо халқ ҳамнафасу ҳамқадам бошад, суҳанро ба манфиати давлат ва ҷамъият истифода созад.

Ашъори дилпазири шоир муҳимтарин масъалаҳои ҳаёти мамлакат, дарди миллат ва орзуву ормонҳои ӯро дар бар мегирад.

Дар айни замон онҳо на танҳо арзишҳои олиӣ иҷтимоӣ халқи тоҷик, балки идеалҳои инсонпарваронаи дигар миллатҳоро низ ифода менамоянд, ба манфиати пешрафти иҷтимоӣ, сулҳ ва ҳамкорӣ халқҳои ҷаҳон хизмат мекунанд.

Бесабаб нест, ки асарҳои шоири шӯҳратёри тоҷик ба зиёда аз панҷоҳ забони халқҳои ҷаҳон тарҷума шудаанд. Ин далели обрӯю нуфузи адабиёту фарҳанги тоҷик ва ифтихори миллати тоҷик аст.

Мирзо Турсунзода фарзанди содиқи халқ ва ба қавли ҳудаш «ба мисли гӯшту ноҳун ҳамеша бо Ватан буд»¹.

Воқеан, Ватан азизтарин муқаддасот барои фарзандони огоҳи миллат аст. Онро касе аз тахти дил ва мағз андар мағзи ҷон дӯст дошта метавонад, ки ифтихори баланди миллий дошта бошад. Ифтихор аз Ватан чун модари мушфику ғамхор!

Мирзо Турсунзода аз нахустин китоби шеърҳои ҳикоя ва очеркҳои худ «Байрақи зафар»², ки соли 1932 интишор ёфта буд, то охири мачмӯаи ашъораш - «Посбони оташ» дар тамоми шеърҳои достонҳо, асарҳои драматӣ, филмномаҳо ва мақолаҳои худро ҳамчун ошиқ ва ситоишгари мумтози Ватани азизи хеш нишон дод.

Эҳсоси ватандӯстии шоири шаҳир ҷунун самимӣ ва завқи зебопарастӣ равшан буданд, ки Тоҷикистон дар назари ӯ мамлақати тиллоӣ менамуд. Шоир ватанро тақияҳои муқтадире медонист, ки ба гуфти ҳудаш халқ аз вай сарбаландиҳо ва даврон мекунад.

Шоири бузург халқро дар ҷонсаҳтию матонат ҳамчун оҳан, Ватанро дар меҳубонӣ, зебӣ ва қудрат ба мисли оҳанрабо тасвир мекард. Рангу бӯи дилкаши

¹ Мирзо Турсунзода. Осори мунтахаб, Ҷилди. 1, Душанбе: «Ирфон», 1981. С. 43.

² Мусоев А. Фарзанди қарни XX - Душанбе: «Ирфон» нашри II 2010. С. 8.

Тоҷикистон, ки шоири ҷаҳонгашта онро бихишти бемисол меномид, боиси ифтихору сарфарозии ӯ буд.

Муҳаббати поки устод Мирзо Турсунзода ба сарзамини аҷдодӣ, обу хоки Ватан, бешубҳа, барои наслҳои зиёди миллат ҳамчун намунаи олии ибрат хизмат хоҳад кард.

Устод Мирзо Турсунзода ба таърихи адабиёти муосири тоҷик ҳамчун шоири навпарзоде, ки ваҳдати халқу Ватанро бо суҳанони ҷаззобу таъсирбахш васф кардааст, ворид шудааст. Ғояҳои олии ягонагии ёру диёр, муҳаббати гарми ватандорӣ, садоқат ба сарзамини ҳамешабахори тоҷикон дар эҷодиёти Мирзо Турсунзода махсусан дар солҳои Ҷанги дуҷуми ҷаҳон пурраю мукамал ба зухур омадаанд.

Шоир дар ин давра образҳои фарзандони бошараф, часур ва далерро офарида, робитаи майдони ҷанг ва ақибгоҳ, қаҳрамониҳои ҷанговарон ва диловарҳои мардуми меҳнаткаш, ваҳдату ягонагии халқро ҳамчун олими муҳими ғалаба дар фашизм нишон дод.

Эҷодиёти устод Мирзо Турсунзода дар он давра таҷассуми олии ҳам меҳнати диловарони халқи тоҷик дар ақибгоҳ ва ҳам муборизаи қаҳрамонони фарзандони он бар зидди фашистони истилогар буд.

Муқаддас донишмандони Ватан ва ватандорӣ, шаъну шарафи инсонӣ ва ваҳдати халқро, сарфи назар аз наҷоду миллату мазҳаби онҳо дар фаъолияти Мирзо Турсунзода чун арбоби бузурги давлатию ҷамъиятӣ ва кори пурмаҳсули эҷодии ӯ дар давраҳои минбаъда ҳам ба сифати муҳимтарин арзишҳои фалсафӣ ахлоқӣ идома ва ривоч ёфтанд.

Яке аз сиёсатмадорони тоҷик Абдумачид Достиев дар хотироти худ зикр менамояд, ки «Ҳар гоҳе номи устод Мирзо Турсунзодаро мешунавем ё ба забон меорем, пеш аз ҳама, симои нурониву абадзиндаи як нафар аз тоҷикони асилзодаву худшиносе пеши назарамон меояд, садояшро аз ғӯшаҳои Аврупову Осиев, Африқову Амрико... мешунавем ва дар тасаввури хеш ҳамқадами ин абармарди шаҳир дар хиёбонҳои ободу вайрони Ҳиндустон бо мардуми сарватманду гадоёни хонабардӯш рӯ ба рӯ меоем ва ҳам бо ашъори дилпазираш тасаллоӣ ҷони хешро меҷӯем ва бар осоиши ҷонамон анфоси некӯяшро аз боду борони Тоҷикистон мебӯем»¹.

Вақте ки силсилаи асарҳои Мирзо Турсунзода «Қиссаи Ҳиндустон» ва «Ман аз Шарқи озод» паси ҳамдигар интишор ёфтанд, онҳо дар адабиёти асри XX ҷаҳон як рӯйдоди нави адабӣ пазируфта шуданд. Зеро то ин дам ягон шоир ё нависанда шарқи хориҷӣ, аз ҷумла муборизаи озодихоҳонаи халқи Ҳиндустонро аз лиҳози бадеӣ чунин ҳақиқатнигорона кашф накарда буд.

Гузашта аз ин, осори доир ба ҳаёти халқҳои кишварҳои хориҷӣ офаридаи устод Турсунзода дар назми тоҷик давраи навро оғоз карданд. Аз ин рӯ, онҳо зуд ба забони русӣ ва дигар забонҳои ҷаҳон тарҷума ва нашр шуда, дар олами мутамаддин машҳур гардиданд. Зеро дар ин асарҳо Мирзо Турсунзода бо ҳамдардӣ ва ҳиссиёти бузурги башардӯстона тарзи зиндагонии халқҳои Шарқ, қабл аз ҳама, Ҳиндустонро бо тасвирҳои пурзӯри романтикӣ баён карда, барои хушбахтию саодати одамони оддӣ мубориза мебарад ва сиёсати мустамликадоронро саҳт маҳкум менамояд.

Ғояҳои олии умумиинсонӣ - ҳифзи сулҳ, ҳимояи манфиатҳои аҳли заҳмат, ҳисси масъулият нисбат ба тақдири инсоният, рафоқат ва дӯстии халқҳо дар лирикаи сиёсӣ ва дигар ашъори иҷтимоии Мирзо Турсунзода бо камали истеъдод ва маҳорати баланд, бо ҳиссу ҳаяҷони беинтиҳои инсондӯстӣ ифода ёфтаанд.

Хизмати бебаҳои як нафар фарзанди миллати соҳибфарҳанги тоҷик Мирзо Турсунзода дар ғанӣ гардонидани тамаддуни башар низ дар ҳамин аст.

Мирзо Турсунзода, ҳар қадар ки шоири миллӣ бошад, ба ҳамон андоза тарғибгари дӯстии халқҳои дунё аст. Ин фазилат на танҳо дар фаровонии мавзӯҳои

¹ Достиев А. Вассофи ваҳдати халқи ҷаҳон //Турсунзода дар ёдҳо. Душанбе: «Адиб», 2011. С.283.

байналмилалӣ дар эҷодиёти ӯ, балки дар фикру андешаҳои умумии инсонӣ ва ғояҳои олии умумибашарии шоир зухур мекунад.

Мавзӯи озодии инсон дар маркази тамоми эҷодиёти пурбаракат ва арзишноки Мирзо Турсунзода қарор гирифтааст. Тараннуми озодии шахсият ва ҷомеа, истиқлолияти комили давлатии ҳамаи кишварҳо рисолати олии ҷамъиятии шоир буд.

Шоир орзу мекард, ки инсони заҳматкаш ба озодии комил муваффақ гардад, чунон ки мо ба шарофати Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба чунин озодӣ ноил шудем ва дар харитаи сиёсии ҷаҳон пайдо шудани номи Тоҷикистони мустақил ин армони деринаи халқи тоҷик буд.

Мирзо Турсунзода дар шароити нави таърихӣ озодии Тоҷикистон ва халқҳои гуногунмиллати онро васф намудааст.

Қаҳрамони достони «Ҳасани аробакаш» ҷавонмардест, ки озодии ҳақиқиро дар хизмат ба халқ ва ободии мамлакат мебинад. Ин аст, ки ӯ мувофиқи тақозои замони нав хунари ронандагӣ меомӯзад ва баробари Тоҷикистон худаш ҳам рушду камол меёбад.

Дар достони «Чароғи абадӣ» шоири қадршинос симои нуронии мураббӣ забардасти худ устод Садриддин Айниро ба тасвир кашида, мақоми нависанда ва донишманди маъруф, поягузори адабиёти муосири тоҷик, нахустин Президенти Академияи илмҳои Тоҷикистонро дар ҳаёти маънавии ҷомеаи мо нишон медиҳад.

Инсони озода, ки тамоми фаъолияти бошууроинаи худро чун шоир ва арбоби ҷамъиятӣ дар роҳи саодати халқҳои заҳматкаш, дӯстию бародарӣ, ваҳдат ва ягонагии мардум бахшидааст, худи устод Мирзо Турсунзода мебошад, ки мо чехраи пурҷозибавӣ ӯро дар достони «Ҷони ширин» мебинем.

Қаҳрамони устод Мирзо Турсунзода одамони озода ҳастанд, ки ҳастии худро ба хизмати халқу Ватан бахшидаанд. Онҳо, ҳар қадар ки ба Тоҷикистон ва инсонияти мутамаддин хизмати шоиста анҷом диҳанд, ба ҳамон андоза худро озод ва хушбахт эҳсос менамоянд.

Моҳияти ғоявии эҷодиёти шоири забардасти тоҷикро ваҳдати халқҳои олам ва фаъл сохтани нерӯҳои азими моддию маънавии онҳо дар роҳи пешгирифтаи сулҳ, тараққиёти иқтисодӣ, иҷтимоии инсоният ташкил медиҳад. Мирзо Турсунзода нақш ва аҳамияти адабиётро, пеш аз ҳама, дар ҳамин меид.

Шоир дар асарҳои худ нишон медиҳад, ки муносибатҳои дӯстона ва эҳсоси баланди инсонпарвари тоҷикон ҳамеша ҳусну тавачҷӯҳи ҷаҳонӣро бедор мекард, мардумони гуногунмазҳабу гуногунзабони олам нисбат ба халқи тоҷик дар дили худ ҳисси эҳтиром ва дӯстӣ мепарвариданд.

Аз шеъри Мирзо Турсунзода бармеояд, ки муҳаббат ва эътиқоди инсонияти пешқадам ба халқу давлати мо, ба анъанаҳои миллии мардуми мо, ба ибораи шоир «расми хуби тоҷикон»¹, яъне дӯстии бегаразона, фарҳанги ганӣ, пок ва ахлоқи ҳамида алоқаманд аст. Шоир дӯстии халқҳоро аз ҷумлаи арзишҳои бузурги маънавий мешуморад ва муқаддас медонад. Барои Мирзо Турсунзода ваҳдати халқи ҷаҳон мафҳуми умумӣ ё шоир нест, балки ҷаҳонбинии равшанест, ки бо гузашти рӯзгор ва тарбияи пайваста дар мактаби ҳаёт ҳосил шудааст. Ба ақидаи ӯ гулхани дӯстию рафоқат ва ҳамдастию ҳамдилиро, ки аҷдоди бузурги мо дар роҳи ҳаёт афрӯхтаанд, то абад чароғи тобандаи зиндагӣ ва саодати инсон мешавад.

Шоир ба ҳамватанони худ муроҷиат менамояд, ки дилро аз кинаю адоват, шубҳаю нобоварӣ покиза нигоҳ доштан лозим аст. Дилро пур аз меҳру вафо сохтан ва ошӯни зиндагиро низ дар дили инсон гузаштан даркор аст, зеро дар ҷаҳон мақоми баландтаре аз дили инсон вучуд надорад.

Инсон бузургтарин ва нодиртарин мӯҷизаи табиат аст. Бинобар ин, Мирзо Турсунзода ба инсон ва моҳияти ҳастии ӯ аҳамияти хосса медиҳад. Дар шеърҳои достон ва

¹ Мирзо Турсунзода. Осори мунтахаб, Ҷилди. 1. Душанбе: «Ирфон», 1981. С. 255.

асарҳои драмавию филмномаҳои ӯ инсон бо тамоми паҳлӯҳои ғаъолияташ, дунёи ботинӣ ва зоҳирӣ, рисолати иҷтимоӣ, олами рангини рӯҳию ахлоқӣ, меҳнат ва мҳаббаташ ба тасвир омадааст.

Занон, модарон, духтарони покгуҳари тоҷик, ки шоир ҳӯву хислати ҳамидаи онҳоро бо камоли муҳаббат ва эҳтироми хоса қаламдод намудааст, дар матонат ва зебӣ камназиранд.

Модарномаҳои Мирзо Турсунзода, ки дар тамоми марҳилаҳои ғаъолияти эҷодӣ идома ёфтаанд, аз лиҳози иҷтимоӣ ва ахлоқӣ дар назми муосири тоҷик як равию тоза мебошанд.

Модарон ва заноне, ки Мирзо Турсунзода тасвир мекунад, дорои эҳсоси баланд ва маънавияти ганӣ ҳастанд. Онҳо чун занони ватанхоҳ, заҳматкаш, эҷодкор, тарбиятгари авлоди наҷиб, ҷонибдорони сулҳ, ёрони бовафо ва зебою бошараф дар дили хонанда маскан мегиранд.

Таҷлили ҷашни зодрӯзи Мирзо Турсунзода ба дидаи дурахшони инкишофи шуури таърихӣ ва худшиносии миллӣ халқи тоҷик аст. Тамоми мардуми Тоҷикистон, ба хусус наслҳои ҷавону наврас бояд донанд, ки ҳаёти пурбаракат, ғаъолияти домонадори адабӣ чамъияти Мирзо Турсунзода ҳамчун фарзанди асли халқ бо раванҷҳои навсозии мамлакат, озодию истиқлолият ва рушди камоли миллати сарбаланди мо алоқаманд буд.

Эҷодияти серпахлӯи Мирзо Турсунзода дар таърихи адабиёту ҳунар ва ҳаёти маънавии мо як давраи томо ташкил кард. Шеърӣ тоҷик махсусан аз нимаи дуҷуми солҳои ҷумми асри гузашта бо шарофати эҷодияти Мирзо Турсунзода ба маҷрои тоза ворид шуд ва ба сатҳи баланди ғоявӣ эстетикӣ расид.

Вақеан, Мирзо Турсунзода аз ҷумлаи суҳанваронест, ки барояшон ҳунар ва сиёсат муродӣ яқдигаранд. Мирзо Турсунзода бо як маҳорати баланд лирикаро бо сиёсати давлат ва ниёзмандӣҳои он ҳамоҳанг сохта буд. Арзиши «Қиссаи Ҳиндустон»-и ӯ, ки пеш аз ин аср пеш иншо шудааст, маҳс дар ҳакин мебошад. Дар манзумаи мазкур назокати шоирона ва диловарии граҷданӣ, дарди инсон ва орзуҳои нек, шукргузорӣ ва танаффур, муҳаббат ва талоши озодӣ, гармии дасти дӯст ва гиреҳ шудани мушт ба ҳам омехтаанд: бе ин ду боли муҳаббат ғазаб ба шодиву андӯх «Қиссаи Ҳиндустон» наметавонист дар фазои сайёра ин гуна баланд парвоз кунад.

Вақте ки ашӯри сиёсӣ ҳаҷони амиқ, хусусиятҳои назми миллӣ ба ҳунару тафаккур ва фалсафаи муаллифро дар бар мегирад, чунин асар ҷовидона аст.

Бисёр шеърӣ манзума ва достонҳои Мирзо Турсунзода маҳз аз чунин фазилатҳо саршоранд. Чуноне ки бобоён ва падарони мо ин асарҳоро бо ифтиҳор ва шодмонӣ пазируфта буданд, шеърӣ Мирзо Турсунзода имрӯз низ вирди забони мардум аст.

Бо мукофотҳои бонуфузтарини байналмилалӣ қадр шудани шоири тоҷик далели эътирофи умум ба шӯҳрати каломӣ муассири ӯ дар байни оламиён мебошад.

Мо, ҳамзамонон ва ворисони устод Мирзо Турсунзода ифтиҳор мекунем, ки ин шоири тавоно дар радиои бузургтарин нависандагонӣ асри ХХ дар роҳи бедорӣ, инкишофи тафаккури таърихӣ, худшиносии миллӣ, озодӣ ва истиқлолияти халқҳои ҷаҳон ғаъолона ширкат варзидааст.

Мирзо Турсунзода, ки тафаккури фароғири кураи замин ва дили дардошно дошт, зиндагии мардуми тоҷик ва баргариӣ ҷомеаи моро бо кишварҳои ҳамсоя моҳирона қиёс мекард. Зимни ин ҳамватанони худро даъват менамуд, ки ба қадри дастовардҳои ҳаёти мо бирасанд, онҳоро ҳифз намуда, афзунтар созанд.

Имрӯз, ки халқи мо роҳи пешрафти минбаъдаи худро муайян намудааст ва бо ин роҳ устуворона пеш меравад, ин нуқтаи назар барои насли кунунӣ миллати кӯҳанбунёди тоҷик моҳияти ҳаётан муҳим пайдо мекунад.

Вобаста ба ин, ғояи ҷомеаи демократию дунявӣ ҷароғи роҳномаи мост ва бар хилофи монетаҳое, ки душманон дар роҳи миллати тоҷик эҷод мекунанд, мо дар заминаи

худшиносии миллӣ ва арзишҳои умумибашарӣ чунин ҷомеаро барпо хоҳем кард ва ба он муваффақ хоҳем шуд, то Тоҷикистони соҳибистиклол дар радифи кишварҳои пешрафтаю мутамаддини ҷаҳон ҷой гирад.

Аслан, орзуи фарзандони бузурги миллат чун Мирзо Турсунзода низ ободӣ ба шукуфоии Ватан, побарҷо будани сулҳу амният дар саросари дунё буд.

АДАБИЁТИ ИҚТИБОСШУДА:

1. Достиев А. Вассофи ваҳдати халқи ҷаҳон // Турсунзода дар ёдҳо. Душанбе: «Адиб», 2011. С.283.
2. Мирзо Турсунзода. Осори мунтахаб, Ҷ. 1, Душанбе: «Ирфон», 1981. С. 43.
3. Мирзо Турсунзода. Осори мунтахаб, Ҷ. 1. Душанбе: «Ирфон», 1981. С. 255.
4. Мусоев А. Фарзанди қарни ХХ - Душанбе: «Ирфон» нашри II 2010. С. 8.
5. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бахшида ба таҷлили 90-солагии зодрӯзи Мирзо Турсунзода, // Турсунзода дар ёдҳо - Душанбе, 2011 «Адиб» С.5.

Раҳматуллоев Исматулло.

н.и.т, ходими калони илмии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши назди Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Ҳочиев Комронҷон Маҳмадқулович

**Устоди калони Донишкадаи Омӯзгории Тоҷикистон дар ш.Панҷакент.
Юлдошева Наргис Назаралиевна омӯзгори Донишкадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов**

БОЗЁФТИ НОДИР АЗ САРАЗМИ БОСТОНӢ

Бо пешниҳоди Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба ҷашн гирифтани 5500-солагии шаҳраки Саразми бостонӣ аз 2 майи соли 2019 таҳти № 195 қарори дахлдор қабул намуда, нақшаи ҷорабиниҳои ҷашниро тасдиқ кард. Дар заминаи он “ Нақшаи ҷорабиниҳои Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҷашн гирифтани 5500-солагии шаҳраки Саразми бостонӣ” низ аз 6 майи соли 2019 таҳти № 51 мураттаб гардид. Вобаста ба ин санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ бо даъвати меҳмонону олимони шинохтаи дохилию хориҷӣ, 12 сентябри соли 2020, 5500-солагии шаҳраки Саразми бостонӣ, бо иштироки Президенти кишвар дар ш. Панҷакент хело бошукуҳ, тантанавор таҷлил гардид.

Дар доираи омӯзиши маданияти кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва шаҳрсозии Саразми бостонӣ ва бозёфтҳои гуногуни ҳафтиёт аз соли 1977 то имрӯз аз тарафи бостоншиносон асарҳои зиёди таҳқиқоти ва мақолаҳои илмӣ нашр шудааст. Мо низ дар ин мақолаи илмӣ-таҳқиқоти дар бораи бозёфти нодири тасодуфи, ки аз ҳудуди ин ёдгории солҳои 50-уми асри ХХ ёфт шуда маълумот медиҳем.

Солҳои 1947-1948 дар ҳаёти экспедитсияи бостонии Панҷакенти қадим, дастаи алоҳидаи ҷустуҷӯӣ бостоншиносон бо сардории филолог, сиккашиноси машҳури замони Шӯравӣ О.И. Смирнова ташкил карда мешавад. Вазифаи ин дастаи бостоншиносон омӯзиши ёдгориҳои бостонӣ, меъмории ва таърихии гирду атрофи ҳудуди ноҳияи Панҷакент ва қисми болооби водии Зарафшон буд. Ба ҳаёти ин гурӯҳ, кишваршиноси маҳаллӣ Маҳмудов Раҳматулло ҳамчун роҳбалад иштирок карда кӯмаки башардӯстона расониданд.

Дар давоми ду мавсими омӯзиш ин даста зиёда аз бист ёдгориҳои атрофи Панҷакент ва болооби водии Зарафшонро ба қайд гирифтанд. Соли 1947, ҳангоми омӯзиши ёдгориҳои бостонии гирду атрофии мавзеи деҳоти Саразм, яке аз сокинони ин деҳот (ному насабаш номаълум) ба Маҳмудов Р. ҳайкалчаи сангини зарфмонандро, ки дар вақти шудгори замин тасодуфан бозёфт кардааст нишон медиҳад. Маҳмудов Р. маблағи гуфтаи он шахсро дода ин бозёфти нодирро хона оварда ба сардори экспедитсияи Панҷакенти қадим А.Ю. Якубовский нишон медиҳанд (ин экспедитсия аз соли 1946 то соли 1958 дар ҳавлии Маҳмудов Р. фаъолият мекарданд). Бостоншиносон ин бозёфти нодирро дида ба ҳайрат афтаданд ва дар охир ба хулоса омаданд, ки бозёфт мутаалиқ ба замонҳои хеле қадим аст.

Бояд тазаққур дод, ки ҳанӯз дар солҳои 30-40-уми асри гузашта аз деҳаи Ёрӣ табари биринҷӣ ва зарфи биринҷӣ аз деҳаи Фатмев (Айнӣ) дарёфт шуда буд. Дар асоси ҳамин бозёфтҳо А.Ю. Якубовский, О.И. Смирнова ва дигар бостоншиносон умедвор буданд, ки дар ҳудуди ноҳияи Панҷакент ёдгориҳои замони асри биринҷиро пайдо мекунанд. Ниҳоят кашфиёти Саразм соли 1976 гуфтаҳои Олимони бостоншиносии солҳои 30-50-уми асри гузаштаре тасдиқ намуд. Сокинони деҳашаҳри Саразм, ҳанӯз дар замони асри сангу мис баробари дигар ҳунармандӣ офарандагони маданияти ҳунари сангтароши буданд. Онҳо косаю уғурчаҳо ва зарфҳои рӯзгорро аз санг месохтанд. **(Расмҳои 1-6)**

Аз сангҳои чаҳмоқ пайкон, корд, асбобҳои бурранда ва аз сангҳои қимматбаҳо шабаҳо, марҷону муҳраҳо сохта сокинони худ ва берун аз марзи музофоти Панҷакенту водии Зарафшонро таъмин менамуданд. Ин далелҳо шоҳиди онанд, ки коркарди сангу олотҳои сангӣ хоси маданияти кишоварзони қадима аст.

«Рафти ҳафриёти тӯлонии Саразм нишон дод, ки саразмиҳо аз санг нафақат олотҳои мухталифу зарфҳои рӯзгор ва ҳаргуна зебу зиннат месохтанд, балки аз санг мӯҳри сардорони қабилла, мучассамаҳо ва ҳайкалча сохтанд» (А. Исоқов 2005. саҳ.59)

Ҳоло дар бораи бозёфти хело нодирро диққатҷалбкунанда-ҳайкалчаи зарфмонанди сангӣ, ки аз ҳудуди деҳашаҳри Саразми бостонӣ ёфта шуда буд маълумот медиҳем. Соли 1984 бо хоҳиши сардори экспедитсияи бостоншиносии Панҷакенти қадим Б.И. Маршак ин ҳайкалчаи сангӣ ба Эрмитажи Давлатии ш. Санкт-Петербург супориданд. Дар айни замон ин бозёфт дар толори Осиеи Миёна ва Кавказӣ ин осорхона ба намоиш гузоштаанд.

Ҳайкалчаи зарфмонанди сангӣ аз санги профирит (аз тарафи мудири лабораторияи СЗГУ Л.В. Сахонёнок чинси санг муайян карда шудааст) сохта шуда намуди зарфи зооморфи дошта сару рӯяш ба лиқоби инсонӣ шабоҳат дорад (дарозияш 13,4 см, паҳноияш 8,4см.)

Дар тахтапушти ҳайкалчаи сангӣ чуқурии косашакли мудаввар қанда шудааст, ки аз берун ба панҷ пойи кӯтоҳшакли ғуламонанд тақия менамояд. Аз ин шумора чортоаш пойҳои асоси ва панҷумаш думи он маҳлуқро ифода мекунанд. Пояи шашуми ҳайкалча намуди овали дошта сар ин маҳлуқ буда дар намуди лиқоби одамӣ ба назар мерасад.

(Расми 8)

Таҳқиқоти муқаммалӣ илмӣ, ин бозёфт аз тарафи ходими қалони илмӣ Эрмитажи Давлатии ваъзои экспедитсияи бостонии Панҷакенти қадим, В.Г. Шкода дар маҷаллаи ин осорхона бо номи «Две каменные скульптуры эпохи палеометалла» (Сообщения Государственного Эрмитажа, Вып. LVII. Санкт-Петербург, 1997, стр 48-50) чоп шудааст. Муаллиф дар ин мақола таърихи ин бозёфтҳо инчунин истифодаи онҳо ва ақидаи бостоншиносон дар бораи ин бозёфтҳо муфассал маълумоти илмӣ додааст. Ҳайкалчаи якуми сангӣ одами нишаста, соли 1906 аз тарафи инженери кӯҳи А.А. Козырев аз соҳили дарёи Атбасарк (соҳили рости дарёи Ишим) вилояти Акмоленский (Қазоқистон) тасодуфан бозёфт намуд. Ин ҳайкалча аз сангӣ кварсит тарошида шуда марди нишастаро тасвир менамояд (қад ҳайкалча 34см. Ив. № 13894, Г.Э) **(Расми 7)** Тарзу усули коркарди ҳар ду ҳайкалчаҳо бо ҳам хело монанди доштаанд. Ин ақидаро аввалин бор Б.И. Маршак соли 1989 дар конференсияи Алма-Ато, оид ба музокираи баромади мақолаи муаррихи замони биринҷӣ Г.Б. Зданович дар мавзӯи «Бо ҳам алоқамандии маданияти кӯчманчиёни саҳроӣ бо тамаддуни қадима» баён намудааст.

Хусусияти ичроиши умумии бадеии доштани ин ҳайкалчаҳои сангӣ ба муаррихи ин соҳа Г.Б. Зданович муяссар шуд, ки чунин ақидаро дар ин хусус баён намояд: «Шакли тасвири образҳои бадеии ҳайкалчаҳо гувоҳи медиҳанд гӯем, ки онҳо ҳамчун предмети маросимагии динӣ дар пинҳонгоҳҳо нигоҳ дошта мешуданд. Дар лаҳзаҳои ичроиши маросими динӣ аз пинҳонгоҳ ботантана ба намоиши маросим берун бароварда мешуданд» (Зданович Г.Б. 1989 стр. 15-50).

Ҳамин тавр ба таҳқиқотҳои муаррихон, бостоншиносон тақия намуда чунин хулоса баровардан лозим меояд: яқум, ҳайкалчаи сангии одами нишаста аз минтақаҳои Урали ҷанубӣ, шимоли Қазоқистон ва ҳайкалчаи сангии зарфмонанди Саразм, ҳамчун предмети маросимагии динӣ дар вақти ичроиши маросими динӣ аз пинҳонгоҳ ба намоиш бароварда мешуданд. Хронологияи ин бозёфтҳо ба нимаи дуҷуми ҳазорсолаи IV пеш аз мелод ва нимаи дуҷуми ҳазорсолаи III пеш аз мелод рост меояд. Дуҷум, ин бозёфтҳо гувоҳ ҳастанд, ки дар деҳашаҳри Саразм устоҳои сангтароши баромадашон аз назди Урал ва Қазоқистон шояд яқоя ҳунармандӣ мекарданд. Аз ин муносибатҳо маълум мешавад, ки алоқаи маданӣ ва этникии халқҳои Осиёи Марказӣ бо маданияти халқҳои саҳроии минтақаҳои Шимол ва мамлакатҳои Шарқи Миёна аз замони ҳеле қадим оғоз ёфта то асрҳои миёна давом ёфтааст. Омили дигари робитаи халқҳои ин минтақаҳо бо саразмиён захираҳои бойи сангу маъдани водии Зарафшон буд, ки алоқаи фарҳангии байни онҳоро нишон медиҳанд.

Сеҷум, то соли 1990 дар рафти ҳафриёти деҳашаҳри Саразм дар иншоотҳои маросимӣ 31 оташгоҳ кушода шуда буд. Ҳамаи бостоншиносон, таҳқиқотчиёни Саразм, оташгоҳҳои Саразм ва берун аз Осиёи Миёнаро ҳамдаври Саразм номидаанд ва аз ин лиҳоз оташгоҳҳоро ба парастии оташ нисбат доданд. Пайдо шудани оташгоҳҳо дар иншооти маросимӣ ва бозёфт шудани ҳайкалчаи сангии зарфмонанди зооморфӣ дар бораи ошкор шудани ду намуди хусусиятҳои маросимии мардумони давраи палеометаллии Осиёи Миёна ва Саразм кашфиёти нодир ҳисобида шудааст.

Аҷдодони мо асрори сангҳоро медонистанд ва анҷому ашӯҳо, зебу зиннатҳои сангиро ҳеле қадр мекарданд. Сангшиносӣ ва истифодаи сангро мо дар мисоли сокинони Саразм дидем, ки зиёда аз панҷуним ҳазор сол пеш коркарди онро медонистанд.

Рӯйхати адабиётҳо:

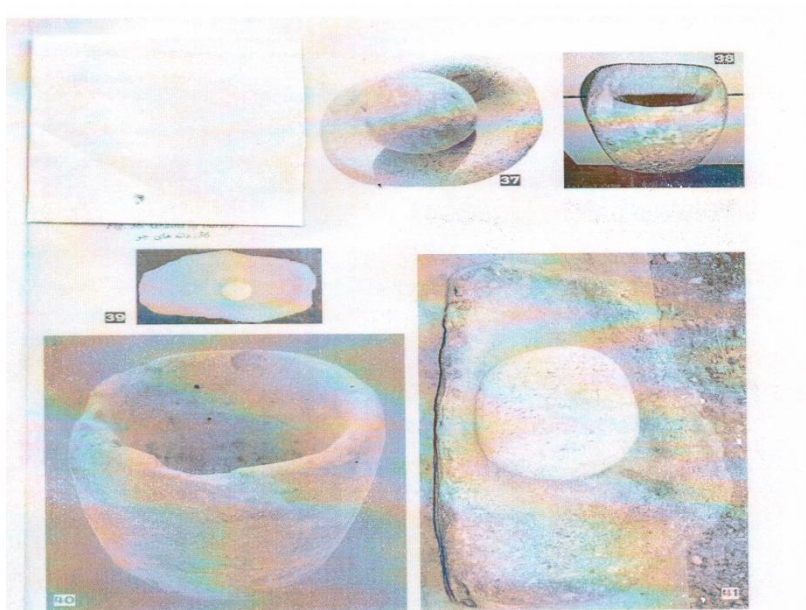
- 1.Зданович Г.Б., Плешков А.А.. Каменная скульптура эпохи бронзы из Притоболья (СА, 1981 №3, стр 20)
- 2.Исаков А.И. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зеравшанской долины, раскопки 1977-1983г. (АРТ, г. Душанбе, 1991, стр 20)
- 3.Исаков А.И., Потемкина Т.М.. Могильник племен эпохи бронзы в Таджикистане (СА. №1, 1989)
- 4.Исоқов А.. Саразм-оғози тамаддуни халқи тоҷик. Хучанд 2005 сах. 5-360.
- 5.Маршак Б.И.. Сопоставление сосудов из Саразма с зауральской скульптурой при обсуждения доклада Г.Б. Здановича на конференции «Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизация» Алма-Ата, 1989.
- 6.Шкода В.Г. Две каменные скульптуры эпохи палеометалла. (Сообщение Государственного Эрмитажа. вып. LVII. Санкт-Петербург, 1997, стр. 48-50)

Бозёфти нодир аз Саразми бостонӣ

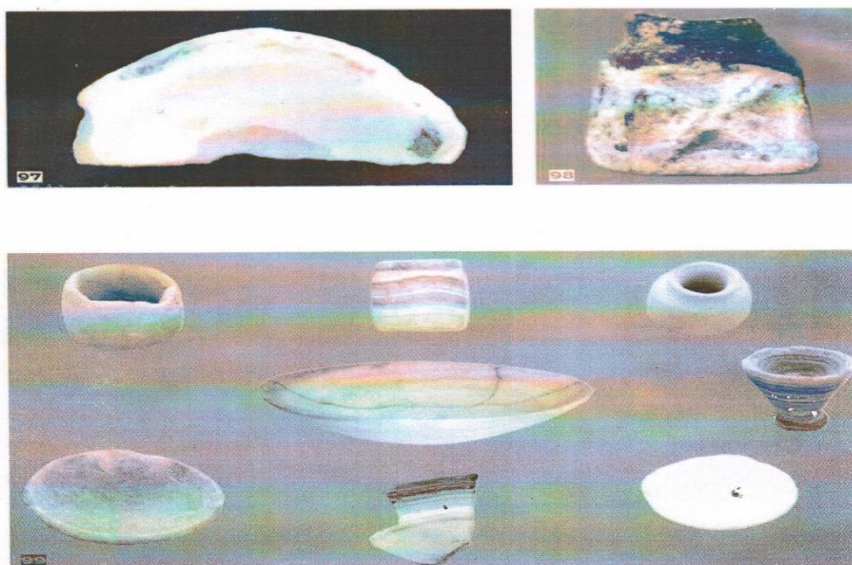
Аннотатсия

Дар мақолаи мазкур дар бораи таърихи тасодуфии бозёфти ду ҳайкалчаи сангӣ аз Саразми бостон ва аз минтақаҳои Урали ҷанубӣ шимолии Қазоқистон ба даст омаданд маълумот дода шудааст. Инчунин, истифодабарии онҳо дар маросимҳои динӣ, дар бораи аз қадом чинси санг ҳунармандони сангтароши замони палеометал ин ҳайкалчаҳоро офариданд ва онҳо ба ҳам чигуна алоқаманд буданд маълумотҳо дақиқ оварда шудааст.

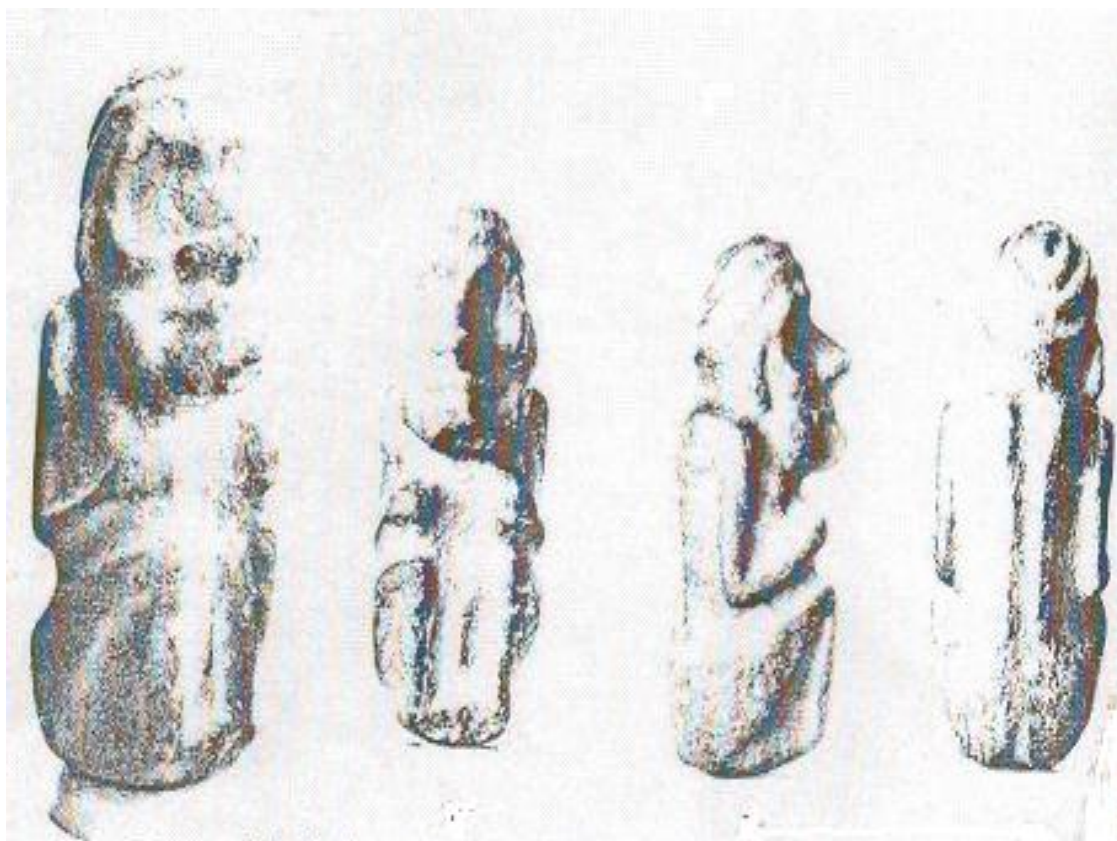
Калимаҳои калидӣ: Саразм, Урали ҷанубӣ, Қазоқистони шимолӣ, зарфи зооморфӣ, қуми кварси сангӣ, Профирит, лиқоби инсонмонанд. Бостоншиносон, муаррихон, ҳафриёт, ёдгориҳои бостонӣ, аҳди сангу биринҷ, сангтароши, ҳайкалҳои сангӣ.

Расми 3-4. Олоти сангӣ барои коркарди ғалладона.

Расми 5-6. зарфи Мармар

Расми 7. Ҳайкали марди нишаста

Расми 8. Зарфи зооморфи аз Саразм

ОЛИ СОМОН ДАР ОСОРИ ТАЪРИХИИ ПРОФЕССОР МУХТОРОВ
АБДУСАТТОР

Таърих ҳеч гоҳ дар фазои холӣ ба вучуд намеояд. Ҳар як саҳифаи он бо номи абармардоне вобаста аст, ки бо гузашти вақт нақши онҳо дар ҳаёти ҷомеаи хеш ва асрҳои минбаъда беш аз пеш равшан мегардад.

Дар таърихи халқи тоҷик мавзӯи «Ташкилҳои давлати Сомониён» мақоми хосе дорад. Ҳатто, онро сармавзӯи таърихи кӯҳани халқи тоҷик гӯем, иштибоҳ намешавад. Ёдовар мешавем, ки муҳаққиқони зиёде ба ин мавзӯ даст зада бошанд ҳам, то кунун таърихи салтанати сулолаи Сомониён пурра омӯхта нашудааст. Мо то имрӯз бо истисноии китобҳои Н. Неъматов¹ ва Абдусаттор Мухторов² ва зумраи дигар дойир ба давлатдорӣ ниёғони хеш асарҳои мукаммали тадқиқотӣ надорем. Инъикоси таърихи Сомониён дар давраи арзи вучуд доштани давлати Шӯро, ба ақидаи баъзе аз ториқфикрон ин тарғиби замони тираи феодалӣ ба шумор мерафт. Аз ин рӯ, мавзӯи давлатдорӣ Сомониён аз мадди назари пажӯҳишгарони таърихи қадимаи халқи тоҷик дур монда буд.

Ба қадри имкон баъзе аз мавзӯҳои давлатдорӣ Сомониён ба қалам дода шудааст. Аммо то кунун бисёре аз мавзӯҳои он мавриди баҳс қарор нагирифтаанд. Зеро, чи хеле, ки дар боло ёдовар шудем, то ҳоло ҳама мавзӯҳои ба Сомониён бахшидашуда ба худ ҷавоби саҳеҳ наёфтаанд. Аз ҷумла, санаи оғози салтанат ва макони Сомониён боиси баҳс қарор дорад. То рӯзҳои мо дар байни пажӯҳишгарон рӯч ба макони Сомониён баҳсу мунозира мебошад. Аксари кулли муҳаққиқон тарафдори он ақиданд, ки макони қомеии хонадони Сомониён Балх аст. То ҷӣ андоза ин ақиди дуруст аст, мо шубҳа надорем. Зеро мувофиқи сарчашмаҳо Балх зодгоҳи Сомонхудо аст, ки ӯ тахминан дар нимаи дууми асри VIII дар он ҷо ба дунё омадааст. Дар овони ҷавонӣ Сомонхудо Балхро тарк намуда, ба Марв меояд. Чи хеле, ки Наршаҳӣ дар «Таърихи Бухоро» - и хеш ёдовар шудааст, сарнасли Сомониён Сомонхудо дар атрофи Марв деҳае бунёд намуда, онро Сомон ном қардаст³. Сомон ба Бухорухудо пайравӣ намуда, ба худ унвони Сомонхудодро мегирад. Аз ин ҷост, ки давраи ҷавонӣ ва қамолёбии ӯ ба деҳаи Сомон ва шаҳри Марву Бухорою Самарқанд зич алоқаманд мебошад.

Сомонхудо ҷавони дидадарову қордон буд, бинобар ин рафтораш ба ҳокими Хуросон Асад ибни Абдуллоҳ писанд омад ва ӯро ҳоким ба Марв хонд. Дар Марв вай хонадор шуда, соҳиби фарзанд гашт. Ба ҳурмати дӯсти бузургвораи Асад ибни Абдуллоҳ писари хешро «Асад» ном қард. Ва Асадро ҷаҳор писар буд: «Нӯх, Аҳмад, Яҳё ва Илёс»⁴.

Мувофиқи ақидаи Наршаҳӣ маълум мегардад, ки Асад ибни Сомонхудо дар шаҳри Марв ба дунё омада, соҳиби фарзандони шарафманд гардидааст. Баъди вафоти падар обрӯи вай дар назди хилофати Араб нигоҳ дошта шуд. Асад мисли падар дар идора намудани мулкҳои Шарқии хилофат ҷун машваратчи асоси баромад мекард. Аз обрӯи ӯ истифода бурда хилофати Араб писаронашро ҳокимии мулкҳои алоҳидаи Осиёи Миёна таъин намуд. Мувофиқи гуфтаи Наршаҳӣ аз солҳои 817 - 818 сар қарда

¹ Неъматов Н. -Давлати Сомониён, Душанбе: 1989.

² Мухторов А. - Сомониён: замон ва макон, Душанбе: 1999.

³ Мухторов А., Раҳматуллоев А. История таджикского народа. Том 1. «Интрансдорнаука», 2002. С.125.

⁴ Мухторов А., Раҳматуллоев А. История таджикского народа. Том 1. «Интрансдорнаука», 2002. С.126.

писарони Асад ибни Сомонхудо Нӯҳ - дар Самарқанд, Аҳмад - дар Фарғона, Яҳё - дар Чочу Истаравшан ва Илёс - дар Ҳирот ҳоким шуданд.

Дар ин ҷо суоле ба миён меояд: агар хонадони Сомониён аз Балх мебуд, оё онҳо соҳиби мулкҳои Осиёи Миёна мешуданд? Ба ин савол пажӯҳишгарони таърихи салтанати хонадони Сомониён ҷавоби аниқ надодаанд. Танҳо академик А. Семёнов ба ақидаи Наршаҳӣ **тақя** намуда, баромади оли Сомонро ба Бухоро ва атрофи он мансуб медиҳад. Ӯ дар он ақида буд, ки баромади оли Сомон аз **шаҳри** Тирмиз аст.

Дар ин хусус мо фикри А. Семёновро тақвият дода ҳаминро илова менамоем, ки баромади оли Сомон аз Бухоро ва атрофи он мебошад. Атрофи Бухоро гуфта шаҳрҳои Тирмиз, Насаф, Кеш, Марв, Ҳирот, Самарқандро дар назар дорем. Фарз кардем, агар баромад ва ташаккулёбии оли Сомон ба шаҳри Балх тааллуқ медошт, он гоҳ ворисони Сомонхудо Асад - Нӯҳ, Аҳмад, Яҳё ва Илёс дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ҳокими кул шуданашон аз имкон берун буд. Онҳо дар Хуросон зиндагӣ карда, дар Мовароуннахр ба чунин обрӯ сазовор гаштанашон аз имкон берун мебуд.

Дар роҳи исботи макони Сомониён ҳаминро бояд хотирнишон кард, ки тавлиди сарсулолаи онҳо вилояти Балх буда, аммо ташаккулёбии ҳақиқии сулола ва давлатдории Сомониён бевосита ба Осиёи Миёна ва марказҳои тамаддуни он вобаста аст. Мо дар он ақидаем, ки маркази асосии ташаккулёбии давлатдорӣ ва болоравии нуфузи оли Сомон шаҳрҳои бостонии Бухорою Самарқанд мебошанд. Зеро Сомониён баъди аз зери юғи зулми мустамликавии Араб озод шуданашон дар роҳи аз нав эҳё намудани маданияти бостонӣ ва таърихи кӯҳани халқи хеш сахмгузор гаштанд. Бо ин Сомониён исбот намуда буданд, ки онҳо мардуми муқими кишвари Мовароуннахру Хуросон буда, дар роҳи ташаккули давлатдорӣ соҳиби маданият гаштани халқҳои кӯчманчи, ки бо мурури замон вориди Осиёи Миёна гаштанд, ҳисса гузоштаанд.

Дар натиҷаи тадқиқ ва таҷрибаи чандинсолаи кории хеш мо ба хулосае омадем, ки санаи таърихии ташаккулёбии давлати Сомониҳо низ ба ҳақиқат наздик нест. Зеро бисёр муҳаққиқони таърихи замони Сомониён дар як ақида мебошанд. Онҳо солҳои 874 ё 875 - ро соли ҳақиқии тавлиди давлати Сомониён мешуморанд. Пажӯҳишгарон тасдиқ менамоянд, ки соли 875 халиф Муътаид Абӯнасор ибни Аҳмади Сомониро ҳамчун сардори сулола эътироф карда, ба ӯ ҳуҷҷати соҳибхитиёрӣ супорида бошад. Ин дуруст аст. Аммо мо бояд ба давраи аввали соҳибмансаб гаштани намояндагони хонадони Сомониён нигарем. Ақидаи болоро академик Б. Ғафуров дастагӣ намуда, чунин навиштааст: «Бародари аз ҳама калон Нӯҳ мақоми махсус дошт. Дар робитаҳои хориҷӣ ҳамчун сардори хонадон баромад мекард. Муаррихон ба ин ҷиҳати масъала кам аҳамият додаанд. Тадқиқи сиккаҳо нишон медиҳад, ки дар давраҳои аввал бародарон худро на ҳамчун моликони алоҳида, балки ҳамчун аъзои як хонадон ҳисоб мекарданд, ки дар сари он Нӯҳ қарор гирифта будааст. Бесабаб нест, ки аввалин пулҳои мисини сомониро ба номи ӯ сикка заданд. Хусусан яке аз ин пулҳоро, ки дар мулкҳои Яҳё Бинкент бароварда шудаанд, ҷолиби диққат аст; дар он на номи соҳиби мулк, балки номи Нӯҳ сабт гардидааст. Бинобар ин чунин хулоса боварибахш аст, ки набараҳои Сомон аз қадамҳои аввал дар сар фикри ваҳдати хонадонро парварида, онро яке аз шартҳои таъсиси сулолаи муқтадире медонистанд, ки истиқлолияти Осиёи Миёнаро аз хилофати Араб таъмин карда метавониста бошад»¹. Дар ин ҷо ҳақ ба ҷониби Б. Ғафуров аст. Зеро муаррихон танҳо ба соли 875 дил баста, ба санаҳои қадимаи ба сари қудрат омадани сулолаи Сомониён эътибор надодаанд. Ҳаминро бояд хотирнишон созем, ки пул истеҳсол намудан яке аз воҳидҳои асосии мустақилияти давлатдорӣ мебошад. Аз ин рӯ, ба номи Нӯҳ ибни Асад танга сикка задан шояд он мебошад, ки пули сомонӣ дар Мовароуннахру Хуросон ба қор мерафт. Ғайр аз ин бародарон шаҳри Самарқандро

¹ Б. Ғафуров-Тоҷикон..., ҷилди 1, С. 450.

маркази давлат ва Нӯхро сарпарасти асосии хеш ҳисобидаанд. Агар муттаҳидии давлати Сомонӣ намебуд, мумкин буд, ки ҳар яке аз бародарон худро мустақил дониста, ба номи хеш пул мебароварданд. Ин гуфтаҳо бори дигар исбот менамоянд, ки давлатдории Сомонӣ оғози хешро аз солҳои 70- уми асри IX не, балки аз ибтидои солҳои 20-уми асри IX сар кардааст. Зеро дар ин давра додарон- Аҳмад, Яҳё ва Илёс дар атрофи бародари калонӣ Нӯх муттаҳид шуда, барои мустақилияти тоҷикон ва дигар қавмҳои Осиёи Миёна ба муқобили мустамликадорон мубориза бурдаанд.

Мо бояд ҳамин фикрро тақвият диҳем, ки дар сари гаҳвораи истиқлолияти халқи тоҷик Нӯх, Аҳмад ва додаронашон истода буданд. Онҳо баробари падару бобои хеш сарсулолаи Сомониён ба шумор мераванд. Сомониён дар муборизаҳои дохилию хориҷӣ тавонистанд, ки озодии халқи хешро таъмин намуда, онро аз ҳаёти мустамликавӣ озод кунанд. Минбаъд кори неки саркардаи онҳоро Исмоил давом дод. Ӯ мисли падару амакони худ марди зақӣ ва боирода буда, кори оғознамудаи пешгузаштагонашро пурра анҷом дода, гул - гулшукуфӣи давлатдории тоҷикро таъмин намуд.

Аз гуфтаҳои боло чунин хулоса кардан мумкин аст, ки замони ба сари қудрат омадан ва фано шудани сулолаи Сомониёнро ба- се давра тақсим кардан мумкин аст:

Давраи якуми аз соли 817 оғоз шуда, соли 874 анҷом меёбад. Ин муддат ибтидои муборизаи халқи тоҷик барои истиқлолият ва ташкили давлати мутамарказонидашуда мебошад. Намояндагони ин давра Нӯх, Аҳмад ва бародаронашон мебошанд, ки дар натиҷаи қордонӣ ва ташкилотчигӣ тавонистанд, дар хилофати Араб обрӯ пайдо намуда, барои озодии халқи хеш замина тайёр кунанд.

Давраи дувуми ҳукмронии хонадони Сомониён аз соли 875 оғоз ёфта, дар ибтидои солҳои 60 - уми асри X ба охир мерасад. Аниқтар ин давра ба солҳои 875 - 960 рост меояд. Намояндагони барҷастаи ин давра Исмоил ва Насри II ба ҳисоб мераванд.

Ниҳоят давраи сеवуми ҳаёти хонадони Сомониён ба солҳои 961— 999 рост меояд.

Чи тавре, ки мо медонем, дар солҳои истиқлолияти Тоҷикистон бо дастгирӣ ва ташаббуси бевоситаи Президенти мамлакат садҳо нобиғаҳои миллат, ки дар солҳои пешин қариб ки, номи онҳо ба ёдҳо кам мерасид, ба монанди аввалин поягузорӣ давлати миллии тоҷик - Исмоили Сомонӣ, шоирони варзидаи халқу миллат Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ва садҳо дигарон аз нав дар таърихи миллат зинда ва абадӣ гардонида шуданд. Ва чӣ тавре, ки дар урфият мегӯянд, ному нишони бузургонро бузургони миллат абадӣ мегардонанд. Ва дар давраи истиқлолияти Ватанамон давлату Ҳукумати Тоҷикистон қорномаҳои садҳо нафар бузургони таъриху халқу миллатро барои наслҳои оянда қадрдонӣ ва абадӣ гардонданд ва ин ташаббуси бузург минбаъд ҳам идома хоҳад ёфт.

Дар шароити имрӯзаи рушди давлатдорӣ ва таҳкими кишварамон бояд ҳар як фарди бонангу номус мисли мардони фидокоре, ки номи некашон зикр шуд, манфиати Ватан, давлат ва миллати худро аз ҳама боло гузошта, ҷиҳати рушду ободии Тоҷикистони азиз саъю талош намояд, то наслҳои оянда бо қору номи неки имрӯзиён ифтихор намоянд.

Адабиёт:

1. Мухторов А., Раҳматуллоев А. История таджикского народа. Том 1. – Душанбе: «Интрансдорнаука», 2002. – 384 с.
2. Мухторов Аблусаттор. Сомониён замон ва макон. – Душанбе, 1999
3. Ғафуров Б. Тоҷикон., ҷилди 1. – Душанбе, 1987. – 450 сах.
4. Неъматов Н. Давлати Сомониён. – Душанбе, 1989.

Г.Ч. Каттаева
(Термез ш.Узбекистон)

СОПОЛЛИ МАДАНИЯТИНИНГ БЎСТОН БОСҚИЧИ ТАҚИНЧОҚЛАРИ ТЎҒРИСИДА ДАСТЛАБКИ МУЛОҲАЗАЛАР

Сўнгги бронза даврида, Сурхондарё вилоятига Сополли маданияти номи билан машхур бўлган моддий маданият вакиллари келиб ўрнашади. Ушбу маданият Намозгоҳ маданияти туркумининг энг шарқий қанотини ва шунингдек Қадимги Шарқ дунёсининг шимолий-шарқий чегарасини ташкил этади¹. Оқс цивилизациясининг маҳаллий шимолий Бактрия варианты бўлган Сополли маданияти мил. авв. XX асрдан XV асргача бўлган давр оралиғида гуллаб – яшнаган². 2020 йил маълумотларига кўра Сурхон воҳасида ушбу маданиятга оид ёдгорликларнинг умумий сони 45 тага етган³. Шундан 12 тасида археологик казишма ишлари амалга оширилган.

Сополли маданияти 1960 – йилнинг охиридан бошлаб ўрганиб келинмоқда. ЎЗР ФА Археология институтининг А.А. Асқаров раҳбарлигидаги археологик экспедицияси томонидан даставвал Сополлитепа ва Жаркўтон ёдгорликлари очиб ўрганилган⁴. Кейинги йилларда амалга оширилган археологик тадқиқотлар натижасида бугунги кунгача Сополли маданиятининг қуйидаги асосий ёдгорликлари очиб ўрганилди: Молали⁵, Бўстон I, II, III, IV, V, VI, VII⁶ ва Тиллабулоқ¹. 2015 йилдан сўнг, Термиз давлат университети ва Чехиянинг

¹ Kaniuth K. A New Late Bronze Age site in Southern Uzbekistan. *South Asian Archaeology 2007. Proceedings of the 19th International Conference of the European Association of South Asian Archaeology Ravenna, Italy, 2 –6 July 2007. Volume I: Prehistoric Periods.* England. 2013. P. 151.

² Lyonnet, B., Dubova, N. A. (Eds.). *The World of the Oxus Civilization (1st ed.)*. Routledge, 2020. – P. 457 <https://doi.org/10.4324/9781315193359>.

³ Augustinova A., Stanco L., Shaydullaev Sh., Mrva M. *Archaeological Survey in the Zarabag Micro Oasis (South Uzbekistan), Preliminary Report on the Season 2015 // Studia Hercynia XIX/1, 262–281*; Stančo L., Shaydullaev Sh., Bendezu- Sarmiento J., Pažout A., VondrovaH. *Kayrit Burial Site (South Uzbekistan): Preliminary Report for Season 2014. Studia Hercynia XVIII/1–2, 2014. P. 37*; Augustinova A., Stanco L., Shaydullaev Sh., Mrva M. *Archaeological Survey in the Zarabag Micro Oasis (South Uzbekistan), Preliminary Report on the Season 2015 // Studia Hercynia XIX/1, 270*; Stančo L., Shaydullaev Sh., Bendezu-SarmientoJ., Lhuillier J., Kysela J., Shaydullaev A., Khamidov O., Havlík J., Tlustá J. *Preliminary Report on the Excavations at Burgut Kurgan in 2015. Studia Hercynia XX/2, 2016.P. 86–111*; Augustinova A., Stančo L., Damašek L., Mrva M., Shaydullayev Sh. *Archaeological Survey of the Oases of Zarabag, Karabag and Kampyrtepa in the Piedmont of the Kugitang Mountains, South Uzbekistan – Preliminary Report for the Season 2016 // Studia Hercynia, XXI/1, 2017. P. 104-148*; Двуреченская Н.Д., Двуреченский О.В., Мокробородов В.В., Рукавишников И.В., Рукавишников Д.В. *Маршрутные исследования на юге Узбекистана в 2013 году // КСИА, № 236. 2014. С. 69–82*; Хамидов О.А. *Шимолий Бактриянинг Кучук I даврига оид янги ёдгорликлари. Фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация матни. Тошкент, 2020. – Б. 14-17*; Kaniuth K. *Life in the countryside. The rural archaeology of the Sapalli culture // Lyonnet, B., Dubova, N. A. (Eds.). The World of the Oxus Civilization (1st ed.)*. Routledge, 2020. – P. 460 – 469.

⁴ Асқаров А. Сапаллитепа. Ташкент, 1973; Асқаров А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977; Асқаров А., Абдуллаев Б. Джаркутан. Ташкент, 1983; Асқаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд, 1993.

⁵ Асқаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977. С. 59; Каримова Д.О. Шимолий Бактрия аҳолисининг дафн маросимлари ва диний эътиқодлари (Бронза даври моддий маданият ёдгорликлари мисолида). Фалсафа фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2017.С.76; Сверчков Л.М., Бороффка Н. Материалы поселения эпохи поздней бронзы Молали. *Археология Узбекистана 10, № 1, 2015. С. 75.*

⁶ Асқаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977. С. 57; Асқаров А., Абдуллаев Б. Джаркутан. Ташкент, 1983. С. 6; Avanesova N.A. *Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016*; Avanesova N.A., Kasparov A.R. *The practice of Reinterment at the Buston VII Necropolis // Bulletin of IIAS, Volume 21, 2015. – P. 27-54.*

Прага университетларининг Ўзбекистон – Чехия тадқиқот лойиҳаси асосида Пашхурт-Зарабоғ минтақаси янада тизимли равишда ўрганиб чиқилди. Тадқиқотлар Пошхурт текислигининг шимолий қисмида мил. авв. II минг йилликда аҳоли зич яшаганлигини кўрсатади. Пашхурт худудида 20 дан ортиқ ва унинг шимолий қисмида жойлашган Қорабоғ, Зарабоғ, Майдон қишлоқларида эса 10 га яқин Сополли маданияти ёдгорликлари аниқланган². Ушбу ёдгорликларда олиб борилган археологик тадқиқотлар шуни тасдиқламоқдаки, Сополли маданияти аҳолиси хўжаликнинг барча соҳаларини тенг ривожлантирган умумлашган жамоадир. Улар меъморчилик, қишлоқ хўжалиги, хунармандчилик айниқса заргарлик соҳасида жуда катта натижаларга эришишган³.

Сополли маданиятининг тақинчоқларини чуқурроқ ўрганишда, маданиятнинг асосий объектларидан бўлган Бўстон босқичи ёдгорликларидан топилган тақинчоқларни илмий жиҳатдан таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Бўстон қабристонини қазिश ва ўрганиш ишлари 1974 йилда А.А. Аскарлов томонидан бошланиб⁴, унинг шогирдлари ва издошлари томонидан ҳозирги кунгача давом этиб келмоқда.

1974 йилда, дастлаб А.А. Аскарлов томонидан Бўстон аҳоли яшаш манзили ва 4 та қабристон (Бўстон I, II, III, IV, V) очиб ўрганилган. Ушбу ёдгорликлар Бўстонсой дарёси бўйидаги табиий тепаликларда 5 км дан ортиқроқ масофага чўзилган бўлиб, Сурхондарё вилоят, Шеробод туманида жойлашган⁵.

Бўстон I, II, III, IV, V ёдгорликлар жойлашган худуд бугунги кунда аҳоли томонидан деҳқончилик майдонига айлантирилгани сабабли, ушбу ёдгорликларга тегишли қабрлар деярли йўқ қилинган. Фақатгина ёдгорликларнинг юза қисмида Сўнгги Жарқўтон босқичига тегишли сопол, тош ва бронза буюмлар топилган. Ушбу ёдгорликлардан заргарлик буюмлари топилмаганлиги сабабли, ушбу диссертация ишида уларга алоҳида тўхталмадик. Сополли маданиятининг Бўстон босқичи тақинчоқларини Бўстон VI ва Бўстон VII ёдгорликлари мисолида ёритишга ҳаракат қилдик.

Бўстон VI ёдгорлиги – Бўстонсойнинг ўнг қирғоғида жойлашган бўлиб (Бўстонсой – Шеробод дарёнинг қадимги ўзанларидан бири бўлиб, Бойсунтоғларидан бошланиб, Амударёга қуйилган)⁶, 1990-2008 йиллар мобайнида археолог, СамДУ тарих факультетининг

¹ Kaniuth K. Tilla Bulak – 2007 Vorbericht zur dritten Kampagne // AMIT. Band 39. Berlin, 2007. P. 31-47; Teufer M. Spätbronzezeitliche Grabfunde aus Nordbaktrien und benachbarten Regionen. Archäologie in Iran und Turan. Band 13. - Berlin. 2014. - P.685; Шайдуллаев А.Ш. Сополли маданияти глиптикаси ва сфрагистикаси. Фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация матни. Тошкент, 2017.-168 б.

² Kaniuth K. Life in the countryside. The rural archaeology of the Sapalli culture // Lyonnet, B., Dubova, N. A. (Eds.). The World of the Oxus Civilization (1st ed.). Routledge, 2020. – P. 460; Augustinova A., Stančo L., Damašek L., Mrva M., Shaydullayev Sh. Archaeological Survey of the Oases of Zarabag, Karabag and Kamyrtapa in the Piedmont of the Kugitang Mountains, South Uzbekistan – Preliminary Report for the Season 2016 // Studia Hercynia, XXI/1, 2017. P. 104-148; Хамидов О.А. Шимолий Бактриянинг Кучук I даври ёдгорликлари: Тарих фан. фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент: ЎзФА Миллий археология маркази, 2020. – Б.14-17.

³ Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон худудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари. Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Самарқанд, 2009; Шайдуллаев А.Ш. Сополли маданияти глиптикаси ва сфрагистикаси. Фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация матни. Тошкент, 2017. 3-бет; Каттаева Г.Ч. Сополлитепа билангузуклари // Ўтмишга назар. №14 (2019). Тошкент, 2019. 88-бет. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-14> .

⁴ Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977. С. 57; Каримова Д.О. Шимолий Бактрия аҳолисининг дафн маросимлари ва диний эътиқодлари (Бронза даври моддий маданият ёдгорликлари мисолида). Фалсафа фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2017. Б. 81.

⁵ Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977. С. 57; Аскарлов А., Абдуллаев Б. Джаркутан. Ташкент, 1983. С. 6.

⁶ Avanesova N. Le rituel funéraire de la nécropole de Buston VI // Sous la direction de Michel Espagne, Svetlana Gorshenina, Frantz Grenet, Shahin Mustafayev, Claude Rapin // Asie Centrale transferts culturels le long de la route de la soie. Vendémiaire. Paris. 2016. P. 36; Аванесова Н. А. Погребальный обряд

профессори Н.А. Аванесова томонидан олиб борилган археологик қазилмалар натижасида очиб ўрганилган. Ушбу йиллар давомида ёдгорликда жами 14 та археологик дала тадқиқот ишлари амалга оширилиб, 6,176 м² майдонда, 500 дан ортиқ объект топиб ўрганилган¹. Ёдгорликнинг нисбий баландлиги 9 м, умумий майдони 4, 06 га². Бўстон VI ёдгорлиги мил. авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми, Сополли маданиятининг Мўлали ва Бўстон босқичлари билан даврлаштирилган³.

Ёдгорликнинг шаклланишида Сополли маданиятининг янги кўринишини яратувчилари сифатида Евроосиё кўчманчи қабилалари муҳим рол ўйнаган (кўчманчи субстрат кўчманчиларнинг моддий маданият буюмлари ва мифологик дунёқарашида яққол кўриниб турибди).

Мил. авв. II минг йилликнинг охирида Сополли маданияти аҳолисининг иқтисодий-маданий аҳволи ва прото-Бактрия жамиятидаги тарихий вазиятни тавсифловчи омиллар мажмуаси янги мафқурани шакллантириш ва тарқатиш учун шарт-шароитлар мавжудлигидан далолат беради. Жамиятнинг ўзгариши кўчманчи чорвадор қабилаларининг айрим гуруҳларини (Андропова, Срубна, Тозабөгёб ва Бишкент) қадимги Бактрия ҳудудига кўчиб келишига асосий замин яратган. Ушбу қабилалар ҳудуддаги этник ва демографик вазиятга унча таъсир ўтказмаган, аммо аҳолининг мафқуравий дунёқарашига кучли таъсир ўтказган. Ушбу таъсир бевосита ёдгорликдан топилган моддий маданият буюмларида ҳам ўз аксини топган. Шу жиҳатдан ҳам Бўстон VI ёдгорлигидан топилган моддий маданият буюмлари Бактрия маданий генезисининг янги ва илгари фанга номаълум моделини акс эттирганлиги билан алоҳида аҳамиятга эгадир⁴. Бир сўз билан айтганда кўчманчи ва маҳаллий жамиятларнинг ўзаро таъсири натижасида ўзига хос янги маданият шаклланган.

Бўстон VI ёдгорлигидан топилган моддий маданият буюмларининг асосий қисмини кулолчилик, уй-рўзғор ва заргарлик буюмлари ташкил қилади. Ёдгорликдан топилган заргарлик буюмлари Бўстон босқичи даври тақинчоқларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга, шунингдек, ушбу босқич Сополли маданиятининг дастлабки босқичларидан бутунлай фарқ

некрополя Бустон VI, как отражение межкультурных взаимодействий // Культурный трансфер на перекрестках Центральной Азии: до, во время и после Великого шелкового пути. Париж-Самарканд. МИЦАИ. 2013. С. 27.

¹Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016. P. 5, 27; Аванесова Н. Погребальный обряд некрополя Бустон VI, как отражение межкультурных взаимодействий. Культурный трансфер на перекрестках Центральной Азии: до, во время и после Великого шелкового пути. Париж-Самарканд. МИЦАИ, 2013. С. 27; Аванесова Н. А. Ритуальная ингумация некрополя Бустон VI // Зарафшон водийси археологияси масалалари. Самарканд. Б. 92.

² Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016. P.9; Аванесова Н.А., Дубова Н.А., Куфтерин В.В. Палеоантропология некрополя сапаллинской культуры Бустон VI // Археология, этнография и антропология Евразии. №1(41), 2010. С. 118.

³Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016. P. 5, 12.

⁴ Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016. P. 5

килади¹. Бу давр заргарлик буюмларининг катта қисмини Срубна ва Андроново маданиятларига хос бўлган буюмлар ташкил қилади².

Бўстон VI ёдгорлигидан топилган заргарлик буюмлари қуйидаги жадвалда ўз аксини топган:

№	Тақинчоқ номи	Сони
1	Маржонлар	25 та маржон-мунчоқлар шодаси; 72 та мунчоқлар донаси, 41 та шокилалар, 6 та олтин ип шаклидаги маржонлар
2	Тўғноғичлар	12 та намуна
3	Билагузуклар	9 та намуна
4	Сирғалар	16 та намуна
5	Диадемлар	2 та намуна

1.1. жадвал. Бўстон VI ёдгорлигидан топилган тақинчоқлар.

Маржонлар. Маржонлар Бўстон VI ёдгорлигидан топилган заргарлик буюмларининг асосий қисмини ташкил қилади. Ёдгорликдан жами 25 та маржон-мунчоқлар шодаси, 72 та мунчоқлар донаси, 41 та шокилалар, 6 та бурама ип шаклидаги олтин маржонлар ўрганилган бўлиб, улар асосан ляпис-лазурит, сердолик, ақиқ, феруза, нефрит, халцедон, хлорит каби яримқимматбаҳо тошлар ва олтин, бронза каби металллар, гипс, мрамор, шиша пастаси (*стеклянная паста*) каби минераллардан ясалган. Маржон –мунчоқ шодалари ва мунчоқлар ясаиш шаклига кўра қуйидаги турларга бўлинади: цилиндр, ромб, бочка, биконик, квадрат биконик, диск, узук, овал, шар, тўртбурчак ва турли хил шаклли. Шокилалар асосан томчи, учбурчак, диск, айлана ва спирал ип шаклида ясалган.

Бўстон VI ёдгорлиги лазурит мунчоқларга бойлиги билан ҳам Сополли маданиятининг бошқа ёдгорликларидан алоҳида ажралиб туради. Бўстон VI ёдгорлигидан Сополли маданиятининг Молали ва Бўстон босқичларига тегишли қабрлардан жами 50 та ляпис-лазуритдан ясалган мунчоқ ва шокилалар топилган бўлиб, шулардан 28 таси шокила маржон, 22 таси оддий мунчоқлардир. Ушбу ёдгорликдан топилган ляпис-лазурит шокила ва мунчоқларни ясаиш шаклига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

№	Ляпис лазуритли мунчоқ ва шокила маржонларнинг ясаиш шаклига кўра типлари	Сони	Мунчоқ маржон	Шокила маржон
1	Цилиндрсимон	3	3	
2	Бочка шаклидаги	8	8	
3	Ромб шаклидаги	5	5	
4	Диск шаклидаги	1	1	
5	Тўртбурчак биоконус шаклидаги маржонлар	2	2	
6	Биоконус	1	1	
7	Томчи шаклидаги	27		27

¹Аванесова Н. А. Сакральный комплекс могильника Бустон VI // ОНУ, №6. Ташкент, 1994; Аванесова Н. А. Новое в погребальном обряде сапаллинской культуры // АВ, №4. СПб, 1995; Аванесова Н. А. Храмовые функции сакрализованных площадок некрополя доисторической Бактрии. - Бустон VI // Степи Евразии в древности и средневековье. ММНК, посвященной 100-летию со дня рождения М.П. Грязнова. СПб, 2002; Аванесова Н.А. Новые работы на некрополе Бустон VI // АИУ-2002. Ташкент, 2003; Аванесова Н. А. Доурбанистическая Бактрия в материалах Бустон VI // Туркменская земля - колыбель древних культур и цивилизаций. Материалы ММНК. Ашхабад, 2008; Аванесова Н.А. Хронология древнеземледельческих памятников Северной Бактрии эпохи поздней бронзы // Центральная Азия и Южная Сибирь. Вып. 1. М., 2009; Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016.

² Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016. P. 34.

8	Фигурали	1	1	
9	Арқон шаклидаги	1		1
10	Узук шаклидаги	1	1	
Жами:		50	22	28

І.2. жадвал. Бўстон VI ёдгорлигидан топилган ляпис – лазурит маржонларнинг ясаиш шаклига кўра турлари ва сони

І.2. жадвал жадвалдан кўришиб турибдики, ляпис-лазурит маржон ва шокилалар орасида томчи шаклидаги шокила маржонлар миқдор жиҳатдан асосий ўринни эгаллаган. Ушбу шаклдаги шокилалар Бўстон VI дан топилган шокилаларнинг ҳам асосий қисмини ташкил этади. Ишлаб чиқариш шаклига кўра катта ҳажмдаги томчи шаклидаги шокилаларнинг пайдо бўлиши Сополли маданиятининг Кўзали, Мўлали, Бўстон босқичларига тўғри келади¹. Ушбу шаклдаги шокилаларнинг пайдо бўлиши бевосита кўчманчи чорвадор қабилаларнинг таъсири билан изоҳланади.

Тўғноғичлар. Бўстон VI ёдгорлигидан топилган ноёб тақинчоқ турларидан бири бу тўғноғичлардир. Ёдгорликдан ушбу турдаги тақинчоқларнинг 12 та намунаси топилган бўлиб, шулардан 10 таси археологик бутундир. Тўғноғичларнинг асосий хомашё материали бронза бўлиб, бош қисмининг ясаиш шаклига кўра қуйидаги турларга бўлинади: конуссимон қалпоқли (4 та намуна); тўпбарггул қалпоқли (1 та намуна); кўзқорин қалпоқли (3 та намуна); бош қисми илмоқ шаклидаги (1 та намуна); бош қисми айлана қат-қат бурама шаклли (1 та намуна); бош қисми томчи шаклидаги (1 та намуна). Бўстон босқичи тўғноғичлари Сополли маданиятининг Кўзали, Мўлали босқичлари тўғноғичлари билан деярли бир хил шаклда ясалган.

Билагузуклар. Ёдгорликдан топилган, қўл учун мўлжалланган тақинчоқ турларидан бири - бу билагузуклардир. Ушбу турдаги тақинчоқларнинг жами 9 та намунаси топилган бўлиб, 5 таси археологик бутундир. Билагузуклар халқасимон шаклда бўлиб, бронзадан ясалган. Ушбу билагузуклар ясаиш шаклига кўра 2 турга бўлинган: уч қисми ёпиқ, тўлик айлана шаклдаги билагузуклар ва уч қисми очик, айлана шаклдаги билагузуклар.

Сирғалар. Аёл заргарлик буюмларининг энг кенг тарқалган турларидан бири – бу сирғалардир. Бўстон VI ёдгорлигидан ушбу турдаги тақинчоқларнинг 16 та намунаси топилган бўлиб, 14 таси археологик бутундир. Ясаиш шаклига кўра улар қуйидаги турларга бўлинади: айлана (8 та намуна), диск (3 та намуна), ҳамми (2 та намуна), кўз чанокли (1 та намуна), узук (2 та намуна) шаклидаги. Уларнинг деярли барчаси бронзадан ясалган. 1 та диск шаклидаги тўпбарггулли сирға олтиндан ясалган бўлиб, жуфт ҳолда сақланган². Бронзадан ясалган ҳамми шаклидаги сирғаларнинг иккала намунаси ҳам жуфт ҳолда бўлиб, тилла суви билан зарҳалланган. Ушбу сирғалар бўртма нақш билан безатилган бўлиб, уч қисми шиша пастасидан ясалган³. Ушбу шаклдаги сирғалар Сополли маданияти ёдгорликларидан топилган ягона тур сирғалар ҳисобланади. 2 та диск шаклидаги сирғалар юмалоқ шаклдаги спирал симдан ясалган. Айлана шаклдаги сирғалар орасида махсус гуруҳ мавжуд бўлиб, улар шокила сирғалар деб номланади (3 та намуна)⁴. Сабаби бундай сирғалар ҳажм жиҳатдан катта бўлиб, елкагача тушиб, осилиб турган. Ёдгорликдан топилган кўз чанокли сирға ҳам Сополли маданияти ёдгорликларидан топилган ягона тур сирға

¹ Аскарлов А., Абдуллаев Б. Джаркутан. Ташкент, 1983. С. 25. Табл. XLV, 3,5,6,7,11; Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016. P. 48. Plate 19.

² Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016. P. 315. Plate 35.

³ Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016. P. 54. Plate 34.

⁴ Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016. P. 47, 49, 241. Plate 17, 20, 22.

ҳисобланади¹. Бронзадан ясалган ушбу сирғанинг ясашиш услубида кўчманчи чорвадор қабилаларига хос ҳунармандчилик услуби яққол кўзга ташланади.

Диадемлар. Бўстон VI ёдгорлигидан ушбу турдаги тақинчоқларнинг 2 та намунаси топилган бўлиб, бронзадан ясалган. Иккала диадем ҳам № 64 – қабрдан топилган ҳайкалларнинг пешона қисмидан топилган². Ушбу тур тақинчоқлар ноёб ҳисобланиб, Сополли маданияти ёдгорликларидан жуда кам намуналари топилган.

Бўстон VII. Сополли маданияти ривожланиб, бошқа маданиятларнинг элементларини қабул қилганлиги сабабли, унинг маросимлари ҳам йиллар давомида ўзгариб борган. Одамлар энди яшаш жойлари ташқарисига дафн қилинган. Бу эса ўз навбатида изоляция қилинган дафн мажмуаларини яратишга олиб келди. Шундай дафн иншоотларидан бири Сополли маданиятининг Жарқўтон босқичидан токи сўнгги босқичларига қадар узоқ давр мобайнида фойдаланилган Бўстон VII қабристонидир.

Бўстон VII қабристони қуруқ Бўстонсой дарёси ёнидаги табиий тепаликда жойлашган. Умумий майдони 1,5 га ва баландлиги 4 метрдир. Ёдгорликда амалга оширилган археологик тадқиқотлар натижасида Сополли маданиятининг Жарқўтон, Кўзали, Мўлали, Бўстон босқичларига тегишли 100 дан ортиқ қабрлардан ва маданий қатламдан топилган буюмлар очиб ўрганилган. Ёдгорлик мил. авв. XVII ва X-IX асрлар билан даврлаштирилган³. Ёдгорликдан топилган топилмалар хронологик ва типологик жиҳатдан Бўстон VI топилмаларига жуда ҳам ўхшаш. Бироқ Бўстон VII Сополли маданиятининг энг сўнгги босқичига фаолиятда бўлган.

Қабристон турли хил этник гуруҳлар томонидан фойдаланилганлиги антрополог олим С.И. Мустафоқулов томонидан олиб борилган краниологик тадқиқотларда етарли даражада изоҳланган. Сополли маданиятида маҳаллий илдизлардан ташқари, ташқи элементларнинг ҳам мавжудлигини маданиятнинг биринчи антропологик ўрганиш натижалари⁴ ва Бўстон VI топилмалари ҳам тасдиқлайди⁵. Ўрганилаётган даврдаги этногенетик вазият ва Сополли маданиятининг антропологик материалнинг бир хил эмаслиги бир нечта антропологик популяциялар Бактрия цивилизациясининг маданий генезисида қатнашганлигини кўрсатади⁶.

Бўстон VII топилмалари асосан дафн маросими вақтида ишлатиладиган моддий маданият буюмларидан иборат бўлиб, буларга: сопол буюмлар, меҳнат қуроллари, заргарлик буюмлари киради. Ёдгорликдан очиб ўрганилган қабрлардан топилган кийим-кечак ва безак буюмларининг баъзи қисмлари ҳажми ва сифати жиҳатидан бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилади, баъзилари эса, ўзига хос ва ностандардт. Бу эса бевосита уларнинг жамиятда туган ижтимоий ўрни билан боғлиқ. Ёдгорликдан қуйидаги турдаги тақинчоқлар топилган:

№	Тақинчоқ номи	Сони
1	Маржонлар	1 та маржон-мунчоқлар шодаси; 13та мунчоқлар донаси, 1 та шокила
2	Тўғноғичлар	1 та намуна
4	Сирғалар	1 та намуна

И.3.жадвал. Бўстон VII ёдгорлигидан топилган тақинчоқлар

¹ Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016. P. 87. Plate 111.

² Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016. P. 304. Plate 7.

³ Avanesova N.A., Kasparov A.R. The practice of Reinterment at the Buston VII Necropolis // Bulletin of PCAS, Volume 21, 2015. - P. 27.

⁴ Ходжайов Т.К., Халимов Х. Палеоантропологические материалы из могильника Джаркутан // ИМКУ. Вып. 13. Ташкент, 1977. – С. 41–47.

⁵ Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016.

⁶ Алексеев В. П., Аскарлов А. А., Ходжайов Т. К. Историческая антропология Средней Азии. Ташкент, 1990. С. 146.

Маржонлар. Маржонлар Бўстон VII ёдгорлигидан топилган заргарлик буюмларининг асосий қисмини ташкил қилади. Ёдгорликдан жами 1 та маржон-мунчоқлар шодаси, 13 та мунчоқлар донаси, 1 та шокила маржонлар топилган бўлиб, улар асосан ляпис-лазурит, сердолик, ақиқ, каби яримқимматбаҳо тошлар ва бронза (металл), шиша пастаси (*стеклянная паста*) дан ясалган. Маржон – мунчоқ шодалари ва мунчоқлар ясалиш шаклига кўра куйидаги турларга бўлинади: цилиндр, бочка, биконик, квадрат биконик. Шокилалар асосан айлана шаклида ясалган.

Тўғноғичлар. Ёдгорликдан ушбу турдаги тақинчоқларнинг 1 та намунаси топилган бўлиб, бронзадан ясалган. бош қисмининг ясалиш шаклига кўра конуссимон қалпоқли тўғноғич ҳисобланади.

Сирғалар. Бўстон VII ёдгорлигидан ушбу турдаги тақинчоқларнинг 1 та намунаси топилган бўлиб, бронзадан ясалган. Ушбу сирға айлана шаклда ясалган бўлиб, шокила сирға ҳисобланади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Бўстон VI ва Бўстон VII Сополли маданиятидан бутунлай фарқ қилади, бошқа жиҳатдан унга генетик жиҳатдан боғланган. Маданиятнинг бўстон босқичининг ўзига хослиги, нафақат Сополли маданиятининг дастлабки босқичларининг ўзига хос хусусиятларига қарама – қарши бўлибгина қолмай, балки Сруб ва Андронова урф-одатларини намоён қилишда, ёдгорлик маросимлари ва буюмларида кўчманчи дашт қабилаларига хос элементларининг кўпайиб бориши билан изоҳланади¹. Албатта биз ушбу таъсири заргарлик буюмларида ҳам кўришимиз мумкин.

Аҳмадов Аҳмаджон Асрор ўғли

Ўзбекистон, Бухоро вилояти

Бухоро давлат университети "Бухоро тарихи" кафедраси таянч доктаранти

Тешаев Азиз Тўйноқ ўғли

Ўзбекистон, Бухоро вилояти

Бухоро давлат университети "Бухоро тарихи" кафедраси ўқитувчиси.

ahmadjon.ahmadov.1995@mail.ru

АБДУРАУФ ФИТРАТНИНГ “АМИР ОЛИМХОННИНГ ҲУКМРОНЛИК ДАВРИ” РИСОЛАСИДА АМИРЛИҚДАГИ ҲАРБИЙ ТУЗИЛМА ВА АҲҲОН САРБОЗЛАРИ ХУСУСИДА

XX аср биринчи чорагида Туркистон минтақасида кечган ўта зиддиятли, мураккаб ва чигал тарихий воқеаликлардан атрофлича хабардор бўлишда Абдурауф Фитратнинг илмий-тарихий мероси муҳим аҳамиятга эга. Унинг “Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври” номли тарихий-публицистик асари бутун амирлик даври ва XX аср бошларидаги сиёсий, ижтимоий, ҳарбий жараёнлар ҳақида аниқ ва ҳолисона ҳулосалар чиқаришга ёрдам беради. Бухоро тараққийпарварлари билан Амир Олимхон (ҳукмронлиги: 1910-1920 йиллар) ўртасидаги сиёсий муҳолифат ва камунистик мафкура таъсирида муаллиф манғит амирлари тарихи ҳақида қора рангни меёридан ортиқ ишлатишга, воқеаларни имкон қадар аччиқ ва захарханда тил билан баён қилишга, салбий жиҳатларини бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилганлиги рисола мантиғидан яққол сезилиб туради. Бироқ, шарқшунос олимнинг ушбу китоби тарихни ҳанузгача “оқ доғлари” бўлиб келаётган саҳифаларини тўлдиришга хизмат қилишини ҳам эътироф қилмоқ керак.

Маскур мақолада А. Фитратнинг юқорида номи зикр қилинган тарихий-публицистик рисоласида Бухоро амирлигидаги ҳарбий аҳвол, қўшин тузилиши, ҳарбийларнинг моддий таъминоти масалалари билан боғлиқ жиҳатларнинг қай йўсинда талқин қилинганлиги тарихий ўрганилиб, шунингдек кейинги татқиқотларда маълумотлар билан қиёсий таҳлили имкон қадар очиб берилди².

¹ Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016. P.530.

² Фитрат. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври / (Тожиқчадан Ҳ.Қудратиллаев ўзбекчалаштирган. Сўнг сўз муҳиддиновники) - Т.: “минхож” нашрети.—1991.—64 бет

Китобда амирликдаги “ҳарбий тузилиш¹ масаласи учун алоҳида банд ажратилган”лигини қайд этиб ўтмоқ ўринлидир.

А.Фитрат давлат марказий бошқарув тизимида ҳарбий идора ва қўшиннинг муҳимлигини таъкидлайди. Давлат мустақиллигини сақлаб қолишда мудофа ишлари кўнгилдагидек йўлга қўйилган бўлиши, қўшинда қатъий тартиб ва устав асосида тартиб-интизом ўрнатилиши муҳимлиги кўрсатилиб, “биринчи навбатда Абдулахад ҳукумати даврида(ҳукронлиги: 1885-1910 йиллар)Бухоро низомий аскарларининг сони 5-6 мингга етган эди”²- деб ёзади. Ҳуқуқшунос олим Ж.М.Шодиев таъкидлаганидек: “амирликда марказий бошқарув қуйидаги асосий идоралар томмонидан амалга оширилган: амир-давлат бошлиғи; қушбеги-бош вазир (амир ёрдамчиси), оталиқ-молия идораси, Вазири ўраб, қозилик маҳкамаси³”- муҳим бўғинлар ҳисобланган. Амирликда бош қўмондон “тўпчибоши⁴”- деб аталган(Хива хонлигида – ясовулбоши, Қўқон хонлигида – мингбоши А.А). Аскарлар бир неча идора ва қўмондонликка бўлинганлар. А. Фитрат 1917-1920 йилларда аскарияси фавш(гуруҳлари): “араббачча”, “шербачча”, “турк” гуруҳи, “ғуломбачча”, элнавар, афгон сарбозларикабилардан иборат бўлганлигини кўрсатади, Араббаччалар араб ёшларидан тузилган бўлиб, тўпчибоши Иброҳим (Иброҳимбачча – А.Ф.) идораси ихтиёрига берилганлиги қайд этилган. Профессор А.Фитрат “амир зиндонидан машҳур ўғриларни озод этиб, от ва қурол бериб, уларни “шербачча” деб атаганлигига эътиборни қаратади”. У афгон фуқаролари амирлик ҳудудида турли касблар билан машғул бўлганликлари, кейинчалик Амир Олимхон улардан афгон ҳарбий дастасини тузганлиги, афгонлар амир ва унинг мулозимларига бўйсинмай қўйганлиги учун Когон (Янги Бухоро)даги шўро ҳукумати вакиллари ёрдамида улар қуролсизлантирилиб афғонистонга ўтгазиб юборилганлиги тўғрисида фикрлар билдирган.

Мустақиллик йилларида Бухоро амирлигида қўшин ва ҳарбий иш тарихига бағишлаб ёзилган илмий тадқиқотлар Абдурауф Фитратнинг амирликда XX аср дастлабки ўн йилликларида ҳарбий тузилиш борасидаги фикр-мулоҳазаларини асосан тасдиқлайди. Ҳақиқатдан ҳам Амир Ҳайдар (ҳукронлиги:1800-1827 йиллар), Амир Насрулло (ҳукронлиги:1827-1860 йиллар) даврларида амирликда шаклланган мунтазам армияни Амир Олимхон 1910-1920 йилларда, яъни сиёсий вазият кескин ўзгариб бораётганлиги туфайли янги гуруҳлар била тўлдиришга ҳаракат қилган. 1917-1920 йилларда Бухоро аскариясининг низоми етти гуруҳдан иборат бўлган. 1.Тўпчилар. 2.Отлиқ казаклар. 3.Шефский. 4.Терский. 5.Араббаччалар. 6.Туркман аравжи. 7.Сарбозлар. Отлиқ казаклар: “қозониский” деб ҳам юритилиб, бундан ташқари амирлик қўшинида ғуломбачча, шербаччалар, элнавар гуруҳлари ҳам бўлган. Сарбозлар ва тўпчилар гуруҳига анча илгари асос солинган.⁵ Амирликда афгонлар кўп сонли бўлганлиги, улар тижорат, хунармандчилик, мардикорлик, ошпазлик, қассоблик, оройтунчилик, баззозлик каби касблар билан шуғулланганликларини архив манбаларихам тасдиқлайди. “XX аср бошларида Бухоро амирлиги бекликларида 4 минг нафар афгон фуқаролари умургузаронлик қилиб, 1910-1911 йилларда амирликнинг Бойсун ва Денов бекликларида, тижорат, пахта экиш, мардикорлик қилувчи 300 нафар афгон фуқаролари рўйхатга олинди ва мол-мулклари аниқ ҳисоблаб чиқилди”⁶ – деб ёзилади архив ҳужжатларида. А.Фитратнинг Амир Олимхон афгонлардан тузилган ҳарбий гуруҳга таянганлиги билан боғлиқ фикрлари ҳам тарих ҳақиқати бўлиб, Амир Саид Олимхоннинг хотиралари асосида ёзилган “Бухоро халқининг ҳасрати тарихи” рисоласида 1917-1920 йилларда қўшни Афғонистон давлати билан икки давлат ўртасида дўстона муносабатлар бир қадар ривожланиб, амир: “Аъло ҳазрат афгон амири (Омонуллахон – Ж.Ҳ.) дўстликни мустаҳкамлаш йўлида Фазл Аҳмадхонни менга юборди. У икки юз нафар аскар, бир гуруҳ

¹Фитрат. Ўша китоб. –Б. 35-37.

²Фитрат. Ўша китоб. –Б. 35.

³Шодиев Ж.Б. Бухоро амирлигининг ташкил топиши ва давлат тузилиши. Юридик фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияавтореферати. Тошкент - 2008.- Б.13.

⁴Тўпчибоши лавозими икки поғонада бўлиб, ҳарбий вазир ёхуд бош қўмондон бўлиш билан бирга ҳарбийларнинг моддий таъминоти, кийим – кечаг билан таъминловчилар идораси бошлиғи ҳам шу ном билан аталган.(Туркистон мухторияти даврида озиқ – овқат вазири бўлган Обиджон Маҳмудовнинг отаси кичик тўпчибоши бўлиб XIX аср охирида Бухородан Қўқонга қочиб борганди)

⁵Қаранг. Ҳайитов Ш. Шукруллаев Ю. Бухоро амирлигида қўшин тузилиши ва ҳарбий унвонлар (1753-1920) // Педагогик маҳорат. – Бухоро. – 2001.№1. - Б.78.

Шукруллаев Ю. Бухоро амирлигида қўшин ва ҳарбий иш(1753-1920 йй). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент – 2006. – Б.18.

⁶ЎЗРМДА, И – 126 –фонд, 1 – рўйхат, 5958 – ҳужжат, 18, 23 – varaқлар,240 – ҳужжат, 17 – varaқ, 17 – varaқнинг орқа томони.

оркестр, еттита тўп, еттита филни менга юборди¹” – деб ёзади ўз хотираларида. Сунги мангит амири ўз фикрини давом эттирар экан, Афғонистон давлати билан “Бир тану бир жон бўлиш учун” дўстлик шартномаси тузилганлигини алоҳида таъкидлайди. Қолаверса, амирнинг совет тузимига қарши кураши пайтида (“Ҳисор экспедицияси” – А.А.) Бухоро мужоҳидлари сафида афғон сарбозларихам бўлган. Уларнинг жанглardan омон қолган қисмлари Амир Саид Олимхон 1921 йил мартада Афғонистон чегарасига ўтиб кетганида унга ҳамроҳлик қилишган. Бухородан Гиждувонга қараб йўлга чиқар экан амирга афғон ҳарбий қозиси (аташшеси) 25 минг нафар афғон хизматчи, аскарлари ва мансабдорлари ҳамроҳ бўлганлигини ёзади.²

А.Фитрат ўз рисоласида амирлик ҳарбийларининг маошлари масаласида ҳам фикр билдириб, “Аскарлар аввал ойига 14 танга, кейинроқ 20 танга ҳақ оладиган бўлдилар³” – деб ёзади. Мужоҳир ўзбек Муҳаммад Саййид Болжувоний ҳам ўз китобида⁴ амирликдаги сарбозлар ва аскарлар 20 танга маош олганлигини айтиб ўтган. Тадқиқотчи Ю. Шукруллаевнинг ёзишича, 1856 йилда оддий сарбоз 20 танга (4 рубль кумуш), ўнбоши 1,5 тилло, юзбоши 6 тилло (24 рубль кумуш), қоровулбеги 4,5 тилло (18 рубль кумуш) панжохбоши 85 танга (17 рубль кумуш) олган. Тўпчибошининг бир йиллик даромади 250 нафар оддий сарбознинг бир йиллик даромадига тенг бўлган⁵.

А.Фитрат рисоласидаги “Ҳарбий тузилиш” қисми “Бухоро ҳукуматининг мустабид Россия ҳукумати билан имзолаган шартномасига муофиқ (1868, 1873 йиллар – А.А.), Бухоро ўзининг тинчлигини ҳимоя қилиш учун 12 минггача аскарга эга бўлиши мумкин эди⁶” – каби фикрлар билан бошланади. Бухоро амирлиги Россия империясининг ярим мустамлакаси бўлганлиги учун амирликдаги маъмурий ва ҳарбий ишлар истелочилар томонидан қабий назорат остида бўлган. Ҳарбий фавж (гуруҳ) лар таркибий жиҳатдан мустаҳкам кучга эга эмаслиги билан боғлиқ фикрлари истиқлол йилларидаги тарихий татқиқотлар орқали ўз исботини топди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Амир Саид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Т.: Фан; 1991. – Б.13.
2. Болжувоний Муҳаммад Саййид. Тарихи нофеий (Фойдали тарих). Тожик тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари: Шодмон Воҳидов, Зоир Чориев. Т.: Академия; 2001. – Б.63.
3. ЎзРМДА, И – 126 –фонд, 1 – рўйхат, 5958 – ҳужжат, 18, 23 – варақлар, 240 – ҳужжат, 17 – варақ, 17 – варвқнинг орқа томони.
4. Фитрат. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври / (Тожикчадан Ҳ.Қудратиллаев ўзбекчалаштирган. Сўнг сўз муҳиддиновники) - Т.:”Минҳож”нашрети.1991. – 64 бет
5. Ҳайитов Ш. Шукруллаев Ю. Бухоро амирлигида қўшин тузилиши ва ҳарбий унвонлар (1753-1920) // Педагогик маҳорат. – Бухоро. – 2001.№1. - Б.78
6. Шодиев Ж.Б. Бухоро амирлигининг ташкил топиши ва давлат тузилиши. Юридик фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияавторреферати. Тошкент - 2008.- Б.13.
7. Шукруллаев Ю. Бухоро амирлигида қўшин ва ҳарбий иш(1753-1920 йй). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация авторреферати. Тошкент – 2006 . – Б .18.

¹Амир Саид Олимхон .Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Т.: Фан; 1991. – Б.13.

²Ўша китоб. – Б. 13.

³Фитрат Ўша китоб. – Б.33.

⁴Муҳаммад Саййид Болжувоний. Тарихи нофеий (Фойдали тарих). Тожик тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари: Шодмон Воҳидов, Зоир Чориев. Т.: Академия; 2001. – Б.63.

⁴ Шукруллаев Ю.А. Эслатилган авторреферат... – Б.22.

⁵Шукруллаев Ю.А. Эслатилган авторреферат... – Б.22.

⁶Фитрат. Ўша асар. – Б. 35.

BUXORO VA AFG'ONISTON O'RTASIDAGI KARVON YO'LLARINING SAVDO-SOTIQ MUNOSABATLARIDAGI O'RNI

O'rta Osiyo xonliklari o'rtasidagi ichki savdo yo'llari o'zining tuzilishi, xususiyati ko'ra ikkiga, ya'ni karvon yo'llari va suv yo'llariga bo'lingan¹.

Bu davrlarda savdo-sotiqda yangi jihatlar ko'zga tashlanib, oldi-sotti qilinadigan mollarning turi ko'paydi va XIX asrning birinchi yarmiga kelib quruqlikdagi kabi suv yo'llarining ham ahamiyati yuqori bo'lgan. Fikrimizning isboti sifatida Astraxandan Kaspiy dengizi orqali kema bilan Mang'ishloqqa kelingan bu yerdan tuyalar bilan quruqlik orqali savdo karvonlari Xivaga kelingan².

Buxoro amirligi va Afg'oniston o'rtasida uzoq asrlardan buyon o'zaro savdo-sotiq aloqalari yo'lga qo'yilib kelingan. Turli tarixiy bosqichlarda ikki mamlakatni bir biriga bog'lovchi savdo yo'llari mavjud bo'lgan. Shunday yo'llardan: Buxoro-Balx, Buxoro-Maymana, Buxoro-Qarshi-Shibirg'on-Hirot yo'nalishlar orqali uzluksiz aloqalar o'rnatilgan. Afg'oniston va Buxoroni tutashtiruvchi savdo-sotiq va karvon yo'llarida 200-300 tuya yuk ortilgan karvonlar qatnovi muntazam ikki mamlakatga qatnab turgan. Ma'lumki, XIX asrning oxirida ikki davlat o'rtasidagi chegara chizig'i Amudaryo orqali o'tgan. Rossiya-Buxoro-Afg'oniston chegarasidagi o'tish punktlarida Kerki, Kelif, Ayvaj bojxonalari tashkil etilgan. Shu paytdan boshlab Buxoro-Afg'oniston savdo yo'llarining nazorati, savdodan undiriladigan boj to'lovlari Rossiya xazinasi ixtiyoriga o'tgan. Afg'onistonning ko'plab shaharlari orqali Buxoroga ko'k choy, pista, bodom, teri, jun mahsulotlari olib kelingan. Rossiya mahsulotlari shakar, qand, temir, cho'yan qozonlar, gugurt, mis, sandiq, mo'yna, idish kabilar Buxoro orqali Afg'onistonga chiqarilgan³. Keyingi davrlarda Afg'onistonga chiqariladigan mahsulotlarning turlari ko'payib, charm, qog'oz, zarkalava, temir va mis simlar, kerosin, lampa shishalar, sham va shamdonlar, sovun kabilar olib borib sotilgan.

Buxoro va Afg'oniston karvon yo'llari Hindiston mollarining Buxoroga keltirilishida tranzit yo'l vazifasini bajargan. XIX asrning 90-yillaridan boshlab Hindiston mollarini Eron orqali Bombay-Batumi-Boku-Krasnovodsk yo'li orqali Buxoroga keltirishdan ko'ra Afg'oniston orqali o'tuvchi karvon yo'llari qulay hisoblangan. Chunki, Hindistondan Buxoroga mol keltirishda Eron karvon yo'li orqali 6-8 oy vaqt talab qilinishi, Bombay-Batumi-Baku-Buxoro tranzit yo'lida esa rus bojxonalari oladigan katta boj tufayli Qora dengiz porti Batumida rus bojxonasi har pud hind choyidan 21 so'm boj solig'i olgan, shu sababdan Buxoro Kobul-Peshovar karvon yo'li maqul bo'lgan.⁴

Tadqiqotchi T.Safarovning ma'lumotlariga qaraganda O'rta Osiyodan boradigan karvon yo'li Orenburg, Troitsk, Petropavlovsk va Semepalatinsk kabi savdo punktlari orqali o'tib Nijniy Novgorod yarmarkasiga yetib borgan. Buxoro-Orenburg savdo yo'lining uzunligi 1744 verstni tashkil etgan. Karvon yo'li bo'ylab 20 dan ortiq quduqlar mavjud bo'lib, ulardan va tuyalar va otlarni sug'orish hamda ichimlik suvi sifatida foydalanishgan⁵. Bu davrda Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi bilan ham savdo-sotiq aloqalari yil sayin yaxshi rivojlanib borib, ikki mamlakat tovarlari ham xaridorgir bo'lgan.

¹ Safarov T.T. XIX asrning ikkinchi yarmi –XX asr boshlarida O'rta Osiyo savdo yo'llari. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya Avtoreferati. T., 2009. –B.11.

² Ziyoyev H. O'rta Osiya va Bolga bo'ylari.-T., “Fan”, 1965.-B.170.

³ Hayitov Sh.A., Rahmonov K.J., Ahmadov O.Sh. Buxoro va Buxoriylarning jahoniy shuhrati. T., “Navro'z”, 2020.-B.27.

⁴ Razzoqov D. Karvon yo'llari (Buxoro Afg'oniston savdo aloqalari haqida) // Iqtisod va hisobot, T., 1995. № 4, B.36-38.

⁵ Safarov T.T. XIX asrning ikkinchi yarmi –XX asr boshlarida O'rta Osiyo savdo yo'llari. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya Avtoreferati. T., 2009. –B.14.

Buxorolik karvonboshilar 1888-yil iyun-iyul oylarida Afg'onistonga 1 mln 7.81 ming 400 so'mlik mol keltirib sotgan. Bu esa Buxoro xazinasiga 150 ming so'mlik zakot va aminona solig'ini kelib tushishiga imkon bergan. Zakot mol qiymatining 25 foizi, aminona esa chetga chiqarilgan mol qiymatining 5 foizi miqdorda olingan.¹

Shaharlararo savdo yo'lida karvonlar qatnovi turli shaharlarda turlicha muddatlarda amalga oshirilgan. Masalan: Buxorodan Maymanagacha savdo karvoni 14 kunda yetib borgan bo'lsa, Balx orqali Kobulga 27 kunda borilgan. Buxoro-Hirot savdo yo'li 3 yo'nalishda bo'lib, 22, 24 va 27 kunlik masofani tashkil etgan².

Ma'lumki, Afg'oniston davlati bilan Buxoro amirligi o'rtasidagi chegara chizig'i Amudaryo orqali o'tgan edi. XIX asr oxirida Rossiya Afg'onistonni o'zining iqtisodiy va siyosiy ta'sir doirasiga butunlay tortish maqsadida tashqi chegarasini Buxoro-Afg'oniston chegarasigacha yetkazib, Buxoro amirligi hududi ham endi rus harbiylari tomonidan qo'riqlanadigan bo'ldi. 1894-yilda Cho'chqa Guzarda bojxona punktlarining ochilishi bilan Buxoro-afg'on chegarasidagi savdo-sotiq yo'li Rossiya savdo punkti orqali o'tardi. Rossiya Amudaryoning kechuvga qulay punktlarida Kerki, Kelif, Ayvaj kabi bir qator bojxona punktlarini tashkil etdi. Shu paytdan poshlab Buxoro-Afg'oniston savdo yo'llarining nazorat, savdodan undiriladigan boj to'lovlari Rossiya ixtiyoriga o'tib, Rossiya imperiyasi manfaatlariga to'laligicha bo'ysuntiriladi. Shunga qaramay Rossiya-Afg'oniston savdo-sotiq aloqalarida buxorolik savdogarlar muhim rol o'ynar edilar. Afg'oniston shaharlaridan Buxoro keltirilgan tovarlarni Rossiyaga, aksincha Rossiya mahsulotlarini afg'on shaharlariga chiqarishda mahalliy savdogarlar faol ishtirok etardilar³.

Bundan tashqari Buxoro amirligiga Qunduzdan yirik chorva, Maymana va Andxoydan sifatli jun hamda teri beruvchi Belujiston qo'ylari keltirilgan. Chorva Panj va Amudaryoning Taxta-Quvayt, Ayvaj, Patta-kesar kechuvlaridan o'tkazilib, Urgut hamda G'uzorga, Karki kechuvi orqali esa Qarshi va Buxoro tumanlari bozorlariga keltirilgan. Chorva savdosida xarid qilingan har bir bosh qo'yning narxi 1 so'm 80 tiyindan 3 so'm 30 tiyingacha yetgan. Qo'ylar Chahar viloyatda mahalliy aholi qo'ylari bilan ayirboshlangan.⁴

Savdo-sotiq aloqalarida XIX asrning o'rtalariga kelib, suv yo'llarining ham ahamiyati oshib borgan. Bunga Amudaryo muhim rol o'ynab, Rossiyadan keltirilgan tovarlar Buxoroga undan keyin esa Afg'onistonga yetkazilgan. Bu davrda suv yo'llarining ahamiyati ortishini quyidagi sabablar orqali ko'rishimiz mumkin:

- suv yo'llarida talonchilik bilan bog'liq ko'ngilsiz voqealarning nisbatan kam bo'lishi;
- bunda quruqlikka qaraganda tovarlarni manzilga yetkazish ancha arzonga tushgan.

Buxoro amirligi va Afg'oniston Buxoro amirligi vositachiligida Rossiya va Afg'oniston savdo munosabatlarining rivojlanishida suv kechuvi yo'llarining ahamiyati muhim bo'lib, bunda kechuvlar quyidagi punktlarda mavjud bo'lgan: Kelif, Cho'chqa-Guzar, Patta-Hisor, Ayvaj, Saroy, Chubek, Bog'orak, Kokul va Fayzobod kechuvlari bo'lib bularda mahalliy qayiqlardan foydalanilgan⁵. Vaxsh va Panj daryolari bo'ylab harakatlangan kemalar Buxoro amirligiga tegishli bo'lgan yuklarni afg'on chegarasigacha olib borishda muhim rol o'ynagan.

Afg'onistonda Amir Abdurahmon (1880-1901 yy) davrida savdo-sotiqni yanada rivojlantirish uchun turli shahar va hududlarni bog'lab turuvchi karvon yo'llarining xavsizligini ta'minlash zarur edi. Shu maqsadda amir keskin choralar ko'radi va yo'llarda o'g'rilik, qarorchilik va tovlamachilik bilan shug'ullanadigan kimsalarga nisbatan shavqatsiz jazo tayinlandi. Qo'lga

¹ Razzoqov D. Karvon yo'llari (Buxoro Afg'oniston savdo aloqalari haqida) // Iqtisod va hisobot, T., 1995. № 4, B.36-38.

² Safarov T.T. XIX asrning ikkinchi yarmi –XX asr boshlarida O'rta Osiyo savdo yo'llari. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya Avtoreferati. T., 2009. –B.14.

³ Hayitov Sh.A., Mirziyoev Sh.M. Afg'oniston tarix ko'zgisida. Buxoro., "Durdona", 2018. –B.9.

⁴ Razzoqov D. Karvon yo'llari (Buxoro Afg'oniston savdo aloqalari haqida) // Iqtisod va hisobot, T., 1995. № 4, B.36-38.

⁵ Safarov T.T. XIX asrning ikkinchi yarmi –XX asr boshlarida O'rta Osiyo savdo yo'llari. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya Avtoreferati. T., 2009. –B.17.

tushgan o'g'ri va qaroqchilar temir qafaslarga solinib yo'l bo'yidagi baland yog'ochlarga osib qo'yilar va ular issig'u-sovuq hamda ochligu-chanqoqlikdan qiynalib jon berayotganligi boshqalarga o'rnak bo'lishi lozim edi. Savdo-sotiqning rivoji uchun yana butun mamlakat bo'ylab yagona o'lchov birliklarini joriy etish tartibi ham amalga oshirildi, bunda kafila¹ boshilarning ham vazifalari oshirilgan. Shuningdek, yagona pul birligi ta'sis etildi va Kobulda kumush hamda mis tangalar zarb etadigan pul zarbxonasi faoliyat yurita boshladi. Bu davrda mamlakat hududi bo'ylab o'tuvchi tranzit savdoga katta boj qo'yilganligi sababli Hindistondan mamlakatga kirib keladigan tovarlarning kamayib ketdi. Shuningdek, Rossiya imperiyasi tomonidan Buxoro amirligi va Xiva xonligi vassal davlatga aylantirilgach, ushbu davlatlarning bojxona tizimi ham podsho hukumati nazoratiga o'tkazildi hamda rus hukumati Afg'oniston bilan bo'ladigan savdoga ham katta boj joriy qildi². Shu sababli Hindiston va Afg'oniston hamda O'rta Osiyo bo'ylab o'tuvchi asriy savdo yo'llari XIX asrning oxiridan boshlab o'z ahamiyatini yo'qota boshladi va bora-bora butkul to'xtab qoldi. Savdo-sotiqdan, xususan tashqi savdodan katta daromad kelishini yaxshi anglagan Amir Abdurahmon garchi tashqi siyosiy faoliyati butkul cheklangan bo'lsa-da, tashqi iqtisodiy munosabatlarda o'zi uchun nihoyatda daromadli faoliyat yuritdi. Jumladan, amir bir qator yetakchi xomashyo mahsulotlari (qorako'l teri) ni Afg'onistondan chetga eksport qilish bo'yicha yagona monopoliya o'rnatdi.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro amirligining tashqi siyosatida qo'shni davlat Afg'oniston roli sezilarli darajada bo'lib, yuqorida ko'rsatilgan ikki davlat o'rtasida olib borilgan aloqalar fikrimizning isbotidir. Rossiya bosqini davrida Buxoro amirligi Afg'oniston bilan siyosiy, diplomatik munosabatlari faollashib u goh raqiblik, goh ittifoqchilik asosida bo'ldi. Buning asosiy sababi ikki davlatning ham buyuk davlatlar ta'siri doirasidan chiqib keta olmaganligida edi. Shu sababli Buxoro va Afg'oniston ikki imperiyachi davlatlarning qaram, yarim mustamlakasiga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Hayitov Sh.A., Mirziyoev Sh.M. Afg'oniston tarix ko'zglasida. Buxoro, "Durdona", 2018. –B.9.
2. Hayitov Sh.A., Rahmonov K.J., Ahmadov O.Sh. Buxoro va Buxoriylarning jahoniy shuhrati. T., "Navro'z", 2020.-B.27.
3. Kafila boshi – savdo va karvon ishlari boshlig'i.
4. Mannonov A.M., Abdullayev N.A., Rashidov R.R., Afg'oniston tarixi.T., "Barkamol fayz media", 2018.- B.149.
5. Razzoqov D. Karvon yo'llari (Buxoro Afg'oniston savdo aloqalari haqida) // Iqtisod va hisobot, T., 1995. № 4, B.36-38.
6. Razzoqov D. Karvon yo'llari (Buxoro Afg'oniston savdo aloqalari haqida) // Iqtisod va hisobot, T., 1995. № 4, B.36-38.
7. Razzoqov D. Karvon yo'llari (Buxoro Afg'oniston savdo aloqalari haqida) // Iqtisod va hisobot, T., 1995. № 4, B.36-38.
8. Safarov T.T. XIX asrning ikkinchi yarmi –XX asr boshlarida O'rta Osiyo savdo yo'llari. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya Avtoreferati. T., 2009. –B.11.
9. Safarov T.T. XIX asrning ikkinchi yarmi –XX asr boshlarida O'rta Osiyo savdo yo'llari. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya Avtoreferati. T., 2009. –B.14.
10. Safarov T.T. XIX asrning ikkinchi yarmi –XX asr boshlarida O'rta Osiyo savdo yo'llari. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya Avtoreferati. T., 2009. –B.14.

¹ Kafila boshi – savdo va karvon ishlari boshlig'i.

² Mannonov A.M., Abdullayev N.A., Rashidov R.R., Afg'oniston tarixi.T., "Barkamol fayz media", 2018.- B.149.

11. Safarov T.T. XIX asrning ikkinchi yarmi –XX asr boshlarida O’rta Osiyo savdo yo’llari. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya Avtoreferati. T., 2009. –B.17.

12. Ziyoyev H. O’rta Osiya va Bolga bo’ylari.-T., “Fan”, 1965.-B.170.

Ғуломшоева Ёсамин –

Донишчӯи курси 5-уми факултети забонҳои шарқи
МДТ «ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров»,
ихтисоси форсӣ-англисӣ.

Роҳбари илмӣ: Раҳимов Басирҷон Шодмонқулович,
Муаллими кафедраи забонҳои форсӣ-хитойии МДТ «ДДХ ба номи академик
Бобочон Ғафуров»

НИГОҶЕ БА ДАСТАРҲОНИ МАРДУМИ ВАҲОН

Тоҷикистон кишвари дорои таъриху фарҳанги бостонӣ буда, дар ҳар гӯшаю канори диёрамон урфу одат, анъана ва расму ойини ба ҳамон минтақа хос ҷой доранд. Дар баробари сарулибос, мавзӯҳои таърихӣ, касбу ҳунароҳои анъанавӣ хӯроқҳои маҳаллӣ низ яке аз унсурҳои мероси фарҳанги ғайримоддӣ мардумӣ ба шумор меравад.

Доир ба хӯроқҳои мардуми Ваҳон навиштаҳои сайёҳони дохиливу хориҷӣ навиштаанд ва он навиштор дар байни аҳли олам паҳн гардидааст. Хӯроқи ваҳонӣён – навиштаанд онҳо, - бештар аз орд омода мешаванд. Дар замони мо ҳам хоҳиши мардум ба тайёр кардани хӯроқе, ки дар таркибаш аз карбогидратҳо бой бошад, зиёд аст. Ҳиссаи нон дар меъри ҳаррӯзаи хӯроқи ваҳонӣён зиёд аст.

Сайёҳон дар қайдҳое, ки зимни сафарашон дар ин минтақа навиштаанд иброн медоранд, ки ваҳонӣён мардумони тануманд буда, қомати аз миёна боло доранд. Дар нақлу ривоятҳои мардумӣ ҳам гузаштагони ваҳонӣ чунин тасвир ёфтаанд. Пас гузаштагони ваҳонӣҳо сафедаеро, ки барои сабзиши организми инсон асос махсуб меёбад, аз кадом манбаъҳо истифода мебаранд?

Ба ғзоҳое, ки дар ин маҳал роичанду дар таркибашон аз сафеда бой аст, назар афканем.

Ғизоҳои ширӣ. Дар гузашта шумораи ҳайвоноти хонагӣ ва ёбӣ дар шароите, ки шумораи аҳоли нисбат ба имрӯз даҳҳо маротиба кам буд, ба ҳар нафари аҳоли бештар рост меомад. Шикор яке аз фаъолияти истехсолӣ маҳсулоти ширӣ аз истеъмоли гӯшт пеш мегузашт. Шир аз бузу гӯсфанд ҳам истехсол карда мешуд ва ин амали гузаштагон то солҳои ҳафтодуми асри XX давом ёфт. Вобаста ба ташкили фермаҳои ширии ҳайвони шохдори калон ба мақсади ба даст овардани насли солим, пурқуввату зудрас, истехсоли шир аз ҳисоби бузу гӯсфанд барҳам дода шуд. Дар набудан хӯроқи гӯшти мардум истеъмоли чунин хӯроқиҳои ширӣ ба монанди ширгандум, ширарзан, ширқаду, алвошир, ширатола, қурутов, ширфатир, ширқочӣ, ширруған, ширу дуг, чакаю чурғот ва дигар маҳсулотҳои ширӣ истифода мебаранд ва ҳар рӯз яке аз ин маҳсулоти ғизоӣ дастраси аҳли оила мегардад.

Соҳаи муҳимтарин фаъолияти ҳунармандии занони Ваҳон ба роҳ мондани истехсоли маҳсулотҳои ширӣ ҳисоб меёбад. Ин соҳаи кор технологияи ба худ хоси дастӣ талаб мекард. Маҳсулоти истехсолшуда аз равғану панир дугу қурут, ктаҳу чурғот, чакаю дигар маҳсулот иборат мебошад.

Равғанкашӣ аз чурғот дар хумҳои гилини ҳаҷму баландиашон гуногун амалӣ мегардад. Дохили хум асбоби ҷӯбини дарозпояи баландиаш то ду метр ва дар нӯги дохили хум ду тахтаҷӯби чилликмонанд бо ҳам васл шудаанд, маҳкам мешавад. Ба пояи

ин асбоб, ки дар маҳал онро “Пдар” меноманд, тасмаи аз пӯсти гов сохташуда ва хуб коркардшударо чанд гирд печ медиҳанд. Дар сӯрохии нӯгҳои тасма чӯбдастаҳо гузаронида шуда, ду нафарӣ бо навбат ба ҷониби худ мекашанд ва чархзании пдар дар хум ба амал меояд. Раванди дугкашӣ, ки кори ҳар ду чинс ҳисоб меёбад, ба ҳарорати маҳсулоти дохилии хун вобастагӣ дошта, кӯтоҳ ва дарозмуддат шуда метавонад.

Тарзи тайёр ва омода кардани курут бо роҳи дар муддати тӯлонӣ ҷӯшонидани дӯғ ба амал меояд. Ин маҳсулотро хушк карда, муддати дуру дароз нигоҳ доштан мумкин аст ва қиммати ғизонокии худро гум намекунад. Бештар барои тайёр кардани курутоб ва оши боқило истифода мебаранд.

Панир ҳангоми бо шири гарм илова кардани миқдори ками дӯғ истеҳсол шуда, дар рӯи дастор мондашуда, обро бо роҳи фишордиҳии дастӣ аз он ҷудо мекунанд. Панирпазӣ дар рӯзҳои аз ҷарогоҳҳои тобистона ба деҳа баргардонидани ҷарво дар фасли тирамоҳ бештар расм шудааст. Равандаи истеҳсоли ктаҳ (фалла) баъракси панирпазӣ буда, дар таркиби он то ҳафта дар сад дӯғ ва боқимонда ширро ташкил медиҳад. Дӯғи дар дег пуркардари ба ҷӯш оварда, ба он шир илова мекунанд ва катахи ҳосилшударо дар зарфе мерезанд ва он таҳшин мешавад. Барои истеҳсоли чакка дӯғро дар халтаҳои аз сон ва ба мисли он пур карда сар меёбанд. Онро аввал дар тағораҳои калонҳаҷм мерезанд ва он оҳиста-оҳиста кам шудани қисми моёгии дохили халтаро то пурра истодани чакида овезон мекунанд. Гоҳҳо аз чака курут ҳосил мекунанд ва ин амал ба камшавӣ ва сарфаи сӯзишворӣ низ сабаб мешавад.

Баъди ҷудо кардани маска аз дӯғ навбат ба коркарди маска мерасад. Ваҳониён дар айлоқҷойҳо (ҷарогоҳҳо) маскарро об карда мечӯшонанд ба рағани зард табдил медиҳанд. Деги аз маска пур кардари то ба дараҷаи ҷӯшиш гарм мекунанд. Боқимондаҳои маҳсулоти ширӣ торафт таҳшин мешаванд ва баъди ба охир расонидани таҳшиншавӣ рағани соф дар зарфҳои гилини калонҳаҷм пур карда шуда ба деҳа фиристонидани мешавад. Рағани истеҳсолшуда бо зарфи гилин дар зери хок дар хона, ҳавлӣ ва ҳатто берун аз он бо риояи усули беҳдошти ва ворид нашудани ҳавои атмосферӣ мегӯронанд. Аз меёр зиёд хӯрдани рағани зард ба баста шудани иштиҳо ва ҳолатҳои дилбеҳузурӣ оварда мерасонад. Барои ин ҳар истеъмукунанда меёри худро бояд хуб донанд ва медонад онро риоя мекунанд.

Дар Ваҳон ба ғайр аз хӯрокҳои ширӣ маҳсулоти лӯбиёгӣ – ҳубубиёт фаровон аст. Аз ин хотир, як қисми хӯрокҳои мардуми Ваҳонро ғизоҳои ташкил медиҳанд, ки дар таркибашон донаҳои доранд.

Минбаи дигари хӯроқи сафедадор, ки мардуми Ваҳонзамин истифода мебаранд, ин ҷорӣ шудани кишти лӯбиёгӣ ҳисоб меёбад. Байни ҳосили зироати кишти ин навъи ғизои боқило, нахӯд ва патак аз қадим дар саҳифаҳои таърихи ин мардум маълум буданд. Аз лӯбиёгӣ оши туппа, амочу атола ва нон пухта мешавад. Бахусус, оши боқило хӯроқи ҳаррӯзаи аҳли оилаи ин мардум ҳисоб меёбад. Иловатан баъди ош хӯрокҳои ширӣ истеъмол карда мешуд. Аз ин гуфтаҳо бармеоянд, ки дар меёри ҳаррӯзаи хӯроқи мардум гӯшт ва шир ворид мешуд. Вале ин бештар дастраси оилаҳо буд, ки заминдору дорои қувваи басандаи корӣ буданд. Марди дар хона танҳо бо зану фарзандони ноболиғ зиндагидошта бисёр амалҳои рӯзгорро ба ҷо меовард. Ба ӯ ғами заминдорӣ, ҷорводорӣ, бофандагӣ, чамусдӯзӣ, хару аспарварӣ, осибдорӣ, айлоқдорӣ, сохтмони хонаю биноҳои ёрирасон ва ғайраро меҳурд. Беҳуда нагуфтаанд, ки: “бодавлат он аст, ки се писар дорад”. Вазифа байни онҳо тақсим мешуд. Мардуми бечора бо байти зерин худро тасалло медоданд:

Оне, ки кабоб меҳурад мегузарад,
Он ҳам, ки шароб меҳурад мегузарад.
Муфлис, ки ба нони ҷав қаноат мекард,
Тар карда дар об меҳурад мегузарад

Ба ҳамаи ин мушкилиҳо нигоҳ накарда, ҳаёт дар кӯҳистон бо роҳи худ пеш мерафт ва одамон роҳи усулҳои пеш бурдани онро ба ёрии байниҳамдигарӣ дар дохили оила, авлод ва деҳаи дар байни деҳа, хешу табори дуру наздик тақия мекарданд. Дар

давраи Ҳокимияти шӯравӣ ба мақсади пешгирӣ кардани камшавии ғизои сафеддор ба ин ноҳия кашонида овардани маҳсулоти гӯштӣ дар шакли консерви гӯшти гов, моҳӣ, ширканд, маска, нахӯду марҷумак ва ғайраро ривоч мегирад. Шири дар ин ноҳия истехсолшуда барои таъминоти аҳолии шаҳру марказ, ки ба чорводорӣ машғул набуданд, равона мешуд.

Гузаштагони вахониҳо равғанро аз ҳисоби чорво таъмин мекарданд. Аз наботот аз тухми вазираку боқило, донаки зардолуи талх дар ҳолати зарурӣ равған мекашиданд. Солҳои панҷоҳуми асри XX дар саҳроҳои колхозӣ кишти зағир чорӣ шуд ва аз сабаби ба роҳ намондани технологияҳои истехсолӣ равған аз нақшаи кишти зироатҳо бардошта шуд. Баъди солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945) ҳангоми ба кор шуруъ кардани роҳи автомобилгарди Ўш – Вахон кашонида овардани равғани наботот бахусус равғани чигити пахта ба роҳ монда шуд.

Дар киштзорҳои водии Вахон ҳиссаи кишти гандум торафт меафзуд, нони гандумӣ, картошка ва макарону биринҷ, ки дар таркибашон оҳар доранд, торафт ҷои лубийёгӣро танг мекарданд.

Ҳӯрокҳои витаминдор, кислотаҳо ва намакҳои маъданӣ дар ғизои мардум асосан ба воситаи зироатҳои киштӣ, шир ворид мешаванд. Ҳиссаи меваю сабзавот низ дар таркиби ғизои мардум ниҳоят кам буд ва солҳои охир ҳаҷми истехсоли ин маводҳои витаминдор бартарӣ пайдо кардааст. Захираи меваю сабзавоти консервшуда барои зимистон чорӣ шуда, фасли тирамоҳ ба бозорҳои ноҳия дохил шудани меваю сабзавот аз берун ворид шуда ва аз пештара дида беҳтар гардидааст.

Дар ҳудуди ноҳияи Ишкошим набототи витаминдор аз қабилӣ настанару қот, зирк ва бисёре дигар набототи ёбой зиёданд, вале парвариши онҳо дар боғот ба роҳ монда намешавад. Аз басанда набудани сабзавоту мева ҳодисаҳои беморҳои авитаминоз, камхунӣ дар байни аҳоли хеле зиёд паҳн шуда ба ҳисоб меравад. Барои аз маҳсулоти витаминдор дар давоми сол таъмин кардани аҳоли дар баҳор, пеш бурдани корҳои тарғиботву ташвиқоти ва ташкили кишти сабзавот, шинонидани ниҳолҳои мевадор башумор меравад, ки қувваи мардум барои ҳарчӣ бештар муҳофизат кардани набототи витаминдори маҳаллӣ ва дар бозорҳои ин минтақа кашонида овардани меваю сабзавоти тару тоза, хушқу консервшударо ҳисоб кардан мумкин аст.

Дар ҳар маҳал нону хӯрокпазҳои қадимӣ аз гузашта маълуму машҳур буданд ва дар байни халқ номи онҳо солиёни зиёд ёдовар мешуданд.

Солҳои ҳафтодуми асри гузашта дар нонвойхонаи ноҳияи Ишкошим аз хунарҳои волои устодон дар ҳудуди вилоят ном баровард. Ҳангоми сафар ба маркази вилоят дар ёддошт ба шиноси дерина мувофиқи ҳаваси худаш қумочи ин устодонро ба ҳисоб мегирифтанд. Дар байни мардум то имрӯз шиори “Нон ҳамаи ҷою қадбону ҷо-ҷо” ёдовар мешавад. Дар воқеъ ҳам чаро бӯи нону таоми хунарманди ин соҳа масофаҳо ба машом расида, меъда пури шираи иштиҳо ва даҳон аз оби ғадудҳои таги забону зери гӯш пур мешавад. Чунин устодон дар Ишкошим имрӯз низ кам нестанд.

Мутаассифона хӯрокпазӣ ва дигар тарафҳои рӯзгордорӣ аз талаботи замони қафо меистад. Тайёр кардани устодони ин соҳа ва ба омӯзиш ҷалб намудани ҷавонон яке аз вазифаҳои муҳимест, ки онро баробари истеъмоли ҳуди маҳсулотҳои ғизоӣ бояд дар маркази диққат гирем.

Дар замони ҷаҳонишавӣ ва таъсири ҳодисаҳои глобалӣ мумкин аст, ки ин хӯрокҳои зикршуда тамоман аз байн раванд. Аз ин хотир, ниғаҳ доштани урфу одати хӯрокпазӣ ва омода кардани ғизо на танҳо дар Вахон, балки дар дигар манотиқи Тоҷикистон низ ҳукми заруратро доранд.

Адабиёти истифодашуда:

1. Одинамамади М, Аламшоев Қ, Юсуфбеков Ш. Вахон (пажӯҳиши илмӣ, таърихӣ ва этнографӣ). – Душанбе, 2010. - 64 с.

2. Одинамамади М, Давлатмамадов Ш, Гулбеков Ч, Шоҳинбеков А, Аламшоев Қ. Иттиҳодияи ҷамъиятии “Гули сиёҳ” Хик расмиш (Русумҳои ваҳонӣ). – Душанбе, 2015. - 168 с.

Ботирова Ҳалима

Ўзбекистон Республикаси: Термиз давлат университети илмий тадқиқотчиси

АГРАР СОҲАДА МУТАХАССИСЛАР ТАЙЁРЛАШДА ЯНГИ СИЁСАТНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ.

Сурхондарё вилояти қишлоқларда намунавий лойиҳалар асосида уй-жойлар барпо этилиб, қишлоқларда йўл-транспорт ва коммуникация тармоғини янада тараққий топиб, иш ўринлари ташкил этилиб аҳолининг ижтимоий бандлиги мустаҳкамланиб, касб-хунар коллежлари битирувчилари мутахассислиги янада оширилиди¹. Қишлоқларда аграр соҳа мутахассисларни маданий-маиший турмуш тарзини янда ривож топиши учун асосий эътиборни Соғлом турмуш тарзи масалаларига қартилиб, қишлоқ аҳолисини, айниқса ёш авлодни жисмонан ва маънавий камол топиши учун алоҳида аҳамиятга эга давлат дастурлари ҳаётга жорий қилинди. Қишлоқ жойларида ҳар бир инсон ҳаётида спортнинг ўрни ва аҳамияти бекиёс бўлиб, мамлакатда спортнинг барча турлари изчил ривожлантирилиб, аҳоли, хусусан, қишлоқ ёшларни оммавий спортга кенг жалб этишга қаратилган амалий ишлар бўйича саъй-ҳаракатлар изчил бажарилди. 2012 йили республика бўйича 108 та болалар спорт объекти фойдаланишга топширилиб, 6 ёшдан 15 ёшгача бўлган 1 миллион 600 мингдан зиёд болалари спорт билан мунтазам шуғулланди².

2012 йилди Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларидаги "Маҳалла" хайрия жамоат фонди, унинг ҳудудий бўлим ва бўлинмалари аграр соҳа мутахассисларни иш фаолияти билан боғлиқ ибратли ишларни амалга ошириди. Мамлакатдаги 10 мингга яқин фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 22 декабрдаги "Болалар майдончаларини тиклаш ва ташкил этишнинг 2011-2015 йилларга мўлжалланган чора-тадбирлар дастурини тасдиқлаш тўғрисида"ги қарори ижроси юзасидан 2012 йилда қишлоқларда 4 мингдан ортиқ болалар майдончаларидан мақсадли фойдаланиш, уларни сақлаш ҳамда болаларнинг жисмоний ва маънавий ривожланишида майдончаларнинг аҳамиятига бағишланган тарғибот ишларида 2 миллиондан ортиқ киши иштирок этди. Айни чоғда Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари қишлоқларида жойлашган жамоат ташкилотлари, ишлаб чиқариш корхоналари, хусусий тадбиркорлар ҳамда фермерлар томонидан болалар майдончаларини тиклаш ва ташкил этиш, уларни қайта жиҳозлаш бўйича ибратли ишлар қилинди. Бу саъй-ҳаракатлар натижасида жанубий вилоятларидаги қишлоқ ҳудудларидаги 2795 та майдонча ободонлаштирилди, 744 та майдонча тикланди, 279 таси эса янгидан ташкил этилди³.

Қишлоқ турмуш тарзидаги асосий масала она-болаларни соғлигини ҳимоя қилиш давлат дастурини бажарилиши заминида оналарнинг обрў – эътиборини жиддий равишда ошириш, уларнинг меҳнатини, жисмоний соғлом, маънавий бой ҳамда ахлоқан пок ёш авлодни тарбиялашдаги хизматини муносиб баҳолашимиз керак. Она тўғрисида, унинг фарзанди тўғрисида ғамхўрлик қилиш давлатимизнинг муқаддас бурчидир.

Қишлоқ аҳолисининг ҳуқуқий онгини ўстиришда болалар спортини ривожлантириш орқали жисмонан соғлом ва маънан етук авлодни камолга етказиш, қишлоқ оилаларда соғлом турмуш тарзини қарор топтиришда Фонд томонидан ҳамкор ташкилотлар билан

¹ Темиров Н. Таҳлил ва танқид руҳида Халқ сўзи. 2013 йил 8 феврал, № 27 (5701)

² . Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 5-баённома, 18-ҳужжат, 2013 йил., 36-бет

³ . Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 2-баённома, 5-ҳужжат, 2013 йил, 8 феврал 23-бет

биргаликда мунтазам ўтказиб келинаётган турли спорт мусобақаларининг ҳам ўрни ижобий бўлди. Ўзбекистон Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси, Халқ таълими, Ички ишлар, Маданият ва спорт ишлари, Соғлиқни сақлаш вазирликлари, "Камолот" ЁИХ ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорликда ўтказилаётган қишлоқ ёшлари ўртасида ўтказилган "Футболимиз келажаги" республика кубоги мусобақалари ташкил этилганидан буён унда иштирок этаётган маҳаллалар ва ёшлар сони йилдан-йилга кўпайиб борди. Қиёслайдиган бўлсак, 2008 йилда турнир қўйи босқичлари 8159 та Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларидаги маҳалла фуқаролар йиғинида ўтказилган бўлса, 2012 йили улар сони 8669 мусобақаларда 500 минг нафар ёш иштирок этган бўлса, 2012 йилда уларнинг сони миллион нафардан ошиб кетди. Шу ўринда ташкилотчилар томонидан мусобақа иштирокчиларининг доимий рағбатлантириб келинаётгани турнирнинг янада оммалашувида муҳим омил бўлаётганлигини айтиб ўтиш зарур. Жумладан, мусобақанинг ўтган йилги маҳаллалараро босқичларини юқори савияда ўтказиш учун Фонд ҳисобидан 20,5 миллион, ҳомийлар томонидан эса 116,5 миллион сўм маблағ сарфланди¹.

Мустақиллик йилларида асрлар синовидан ўтиб келаётган миллий курашни янада ривожлантириш, унинг жаҳондаги нуфузини оширишга қаратилган кенг кўламли чоратadbирлар қишлоқларда ҳам амалга оширилиб, кўплаб халқаро турнирлар ўтказилди. Шундан келиб чиқиб, қишлоқларда "Маҳалла" хайрия жамоат фонди ҳамда давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамкорлигида "Маҳалламиз паҳлавонлари" республика мусобақалари, бир неча йилдирки, уюшқоқлик билан ташкил этилиб, ушбу мусобақалар боис қишлоқ ёшлар ўртасида миллий курашга бўлган қизиқиш муҳими, катта спорт учун муносиб ворислар аниқланаётгани диққатга сазовордир. Буни 2011 йилги беллашувларда Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларидаги қишлоқ ёшларидан 130 мингдан зиёд ўғил-қизлари қатнашгани ва улар орасидан ўнлаб истеъдодли ёш полвонлар кашф этилгани ҳам яққол тасдиқлайди. Эътиборлиси, 2011 йилда турнирни ташкил этган маҳаллалар сони 2011 йилдагига нисбатан 685 тага, иштирокчилар эса 32 минг нафарга кўпайди. Мусобақанинг барча босқичлари замонавий спорт мажмуаларида ўтказилаётгани эса унинг нуфузи янада ошишида муҳим омил бўлди². Курашни аввал маҳалла, кейин туман ва вилоят босқичларида қишлоқ ёшлари кўлга киритган ютуқларидан руҳланиб, келажакда машҳур курашчилари бўлиб етишиш мақсадида "Маҳалламиз паҳлавонлари" турнирида фаол иштирок этиб, бу борада қишлоқ ёшлари учун тажриба мактаби бўлиб хизмат қилди.

Қишлоқ маҳаллаларда спортни оммалаштириш, аҳоли, хусусан, ёшлар орасида соғлом турмуш тарзини қарор топтиришда Фонд ҳамда Маданият ва спорт ишлари, Ички ишлар, Соғлиқни сақлаш вазирликлари, Хотин-қизлар кўмитаси, Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси, "Камолот" ЁИХ, Миллий телерадио-компания ҳамкорлигидаги "Отам, онам ва мен — спортчилар оиласи" спорт ўйини мусобақаларининг ҳам қишлоқларда алоҳида ўрни бор. 2011 йили мазкур мусобақанинг қишлоқ маҳаллалараро босқичлари 6726 та фуқаролар йиғинида ўтказилиб, уларга 624 мингдан зиёд оилалар жалб этилди.

Энг аввало, соғлиқни сақлаш бутун тизимининг энг муҳим бўғини – кўп соҳали туман касалхоналари ҳамда қишлоқ тиббиёт муасасаларини ривожлантириш, уларни техника билан жиҳозлаш, дори – дармон ҳамда препаратлар билан таъминлаш зарур. Зеро уларнинг вазифаси аҳоли орасида профилактика ишларини анча юқори даражага кўтаришдир. Оилаларнинг ушбу мусобақа, умуман, спортга бўлган қизиқишларини янада ошириш мақсадида, беллашувларда фаоллик кўрсатган 11630 та оила ташкилотчилар томонидан муносиб рағбатлантирилди.

Аграр соҳани ривожлантиришда, қишлоқ-хўжалигининг ишлаб чиқариш қувватларини жойлаштиришда олиб борилиши лозим бўладиган ишлар каторида қишлоқлардаги экологик масалаларга ҳам эътибор берилиши лозимлигига тўхталиб ўтилди.

¹. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 6-баённома, 3-хужжат, 2010 йил, 10 июн, 36-бет

². Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 6-баённома, 3-хужжат, 2010 йил, 10 июн, 36-бет

Жумладан, қишлоқларда атроф табиий муҳитни муҳрфаза қилиш, ер билан боғлиқ табиий ресурслардан, айниқса, ер ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, қишлоқ аҳолисини манфаатларни ҳисобга олиб буғ-газ электр станциялари қурилишини тезлаштириш, қишлоқларга мос ва хос энергиянинг ноанъанавий турларидан фойдаланиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди. Зеро, қишлоқ-хўжалиги учун муҳим ҳисобланган ер ва сув ресурсларидан самарали ҳамда оқилона фойдаланиш Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари учун ҳам долзарб аҳамият касб этади. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, қишлоқ-хўжалигида меҳнат қилаётган аграр соҳа мутахассисларнинг онги ва дунёқараши тубдан ўзгармоқда, бебаҳо бойлигимиз бўлган ер ва сув ресурсларидан самарали ҳамда оқилона фойдаланиш учун масъулият туйғуси қишлоқларда кучаймоқда.

Айни чоғда қишлоқ аҳолисининг электрга бўлган талаб эҳтиёжларни таъминлаш мақсадида "Ўзбекэнерго" давлат-акциядорлик компанияси буғ-газ электр станцияларини қуриш, қишлоқ-хўжалигини мунтазам ривожлантириш учун муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш, аграр соҳа мутахассислари учун кундалик зарур ҳисобланган электр энергияси истеъмоли ҳисобини юритиш ва назорат қилишнинг автоматлаштирилган тизимини жорий этиш, электр энергияси ишлаб чиқариш ва уни транспортировка қилишда технологик йўқотишларни қисқартиришга қаратилган лойиҳаларни амалга ошириш бўйича қўшимча чораларни кўриш ҳақида айтиб ўтган фикрлари ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Боиси бунинг пировард натижасида мамлакатимиз қишлоқ-хўжалиги учун зарур бўлган энергетика секторида "яшил ривожланиш"нинг муҳим платформаси бўлмиш "соф ривожланиш механизмлари"нинг жорий қилиниши учун кучли асос яратилади. Шубҳасиз, ушбу эзгу мақсадлар рўёбида Мамлакатимизда аграр соҳа мутахассислари учун кундалик талаб эҳтиёжларни қондирадиган аграр соҳадаги ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва қишлоқ-хўжалигини ривожлантириш концепциясида илгари сурилган таклиф, ғоя ҳамда қонунчилик ташаббусларининг ҳаётга татбиқ этилаётгани ғоятда муҳимдир.

Қишлоқ аҳолисининг экологик маданиятини юксалтириш, экологик таълим ва тарбия тизимини ривожлантиришга дастурий вазифаларнинг устувор масаласи сифатида эътибор қаратилди. Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида қишлоқ аҳолисининг экологик маданиятини ошириш йўналишидаги 70 дан ортиқ таҳлилий-амалий тадбирлар ташкил этилди. Уларнинг мазмун-моҳияти қишлоқ аҳолисининг экологик вазиятни соғломлаштириш шароитида қишлоқлардаги ўқув-муассасаларида экологик таълим-тарбия истиқболларини, ёшлар ўртасида экологик билим ва маданиятини шакллантиришнинг соғлом турмуш тарзини қарор топтиришдаги ўрни, қишлоқ аҳолисининг экологик ва табиий маданиятини юксалтиришда оила ва маҳалланинг роли каби долзарб масалаларни қамраб олди.

Дуланов Отабек Юлдошевич

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси илмий тадқиқотчиси

СУРХОН ВОҲАСИ ЮЗ (ЖУЗ)ЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ АНЪАНАВИЙ ТАОМЛАРИДАГА ЎЗИГА ХОСЛИК ВА ФАРҚЛИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Сурхон воҳасида юз (жуз)лари миллий таомлари рационидан гўшт ва гўштли маҳсулотлар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Воҳанинг Қумқўрғон, Шўрчи, Олтинсой туманлари ҳудудида юз (жуз)ларнинг чорвадор ярим ўтроқ аҳоли яшаб, улар анъанавий равишда гўштли таомларни кўпроқ истеъмол қилганлар.

Гўштли таомлар асосан кўй гўштидан тайёрланган. Эътиборга сазовор томони шундаки, Республиканинг бошқа минтақаларидан фарқли тарзда Сурхон воҳасида юз (жуз)ларида яшовчи ўзбек уруғлари сигир гўштини «совуқлик» деб деярли истеъмол қилмаган. Чунки, маҳаллий аҳоли тасаввурида сигир гўшти «совуқлик» бўлиб, агар сигир

гўшти истеъмол қилинса, инсонлар ўртасидаги меҳр-муҳаббат «совийди» деган тасаввур бўлган¹.

Одатда хайвон сўйиш, гўштини майдалаш билан махсус кишилар –қассоблар шуғулланган². Қассоблик ўзига хос касб бўлиб, ушбу касбни қилиш учун кишининг аждодлари қассоб бўлиши ёки бирор кекса қассобдан қўл олиши шарт бўлган. Акс ҳолда у кишининг соғлиғига зарар етиши мумкин бўлган³. Бухорода эса қассоблик касби кўпинча авлоддан-авлодга ўтган⁴.

Сурхон воҳасида юз (жуз)ларида гўштни сақлашда қовурдоқ усули кенг тарқалган бўлиб, қўй гўшти асосан қуйруқ (думба) ёғида қовурилган. Албатта, қовуришдан олдин гўшт тузланган ҳамда керакли миқдорда зираворлар сепилган. Қовурма қўй қорнидан тайёрланган махсус идиш, теридан махсус тикилган саноч ёки сопол хумларда сақланган⁵. Магистрлик диссертациясида Сурхон воҳасида юз (жуз)ларида сўйилган қўй ёки эчки гўштини тўрт бўлакка бўлиб тузланган сурпга ёки бўзга ўралган. Гўшт бузилмаслиги учун, гўшт ўралган мато кунига бир марта тузли сув билан хўлланган. Бу усулда сақланган гўшт бир ҳафтагача ўз ҳолатини сақлаган⁶. Шунингдек, гўштни ерга кўмилган кўза ёки хумларда сақлаш усуллари ҳам мавжуд бўлиб, бунда гўшт туйри-туйри⁷ қилиб тўғралиб тузланади. Бу усулдан баҳор ва куз фаслларида фойдаланилган бўлиб, гўшт 5-7 кунгача бузилмаган⁸.

Сурхон воҳасида юз (жуз)ларида Хўжаипок-дарё дарёсидан балиқ овланган. Балиқни лукмани ҳалол қилади «лукмаи ҳалол», деб ҳеч бўлмаганда бир йилда бир маротаба истеъмол қилиш савоб дейилган⁹. Шунингдек, балиқни Оллоҳ томонидан бўғизланганлиги, ҳалол қилинганлиги тарихий манбаларда ҳам қайд этилган¹⁰. Чиллали аёлларнинг балиқ гўшти истеъмол қилиши ирим саналган¹¹. Сурхон воҳасида юз (жуз)ларида гўшти парҳез таом сифатида товук гўшtidан кенг фойдаланилган, чунки ундан тайёрланган шўрва «дармон шўрва» деб аталган¹².

XX асрнинг 30-40-йилларида таом таёрлашда европа овқатларидан гўшт билан карамни димлаб пишириш, гўшт ва картошкадан жаркоб тайёрлаш кириб кела бошлаган. Шунингдек, сабзавотларни зиравор қўшиб сиркалаш ҳам таомилга кирган. Лекин, мазкур таомларни XX асрнинг 50-йилларига қадар ҳамма ҳам истеъмол қилавермаган. Сурхон воҳасида юз (жуз)лари донли ва гўштли таомлар билан бирга сутли таомларни ҳам кенг истеъмол қилганлар. Аҳоли қўй, эчки, сигир, қолаверса, от ва туя сутларидан турли хилдаги таом ва ичимликлар тайёрлаганлар. Сигир асосан сути учун парвариш қилиниб, сутидан турли хилдаги таомлар ва ичимликлар қилинган. Сурхон воҳасида юз (жуз)ларида сигирларни боқиш ва уларни соғиш билан боғлиқ кўплаб ирим-сиримлар борки, бу ота-боболардан то бугунги кунларгача сақланиб қолмоқда.

Сурхон воҳасида юз (жуз)ларида сигир сутидан турли хилдаги таомлар тайёрланган. Хусусан, сутдан қаймоқ олинган, қатиқ ивитилган, чакки, сариёғ олинган, ширчай, қурут қилинган, ширгуруч ва бошқа кўпгина таомлар тайёрланган. Сурхон воҳасида юз (жуз)ларисининг деҳқончилик билан шуғулланган ҳудудларида узум, олма, жийда, зардоли

¹ Дала ёзувлари. 2020 йил. Олтинсой тумани Зардақўл, Чукур Обшир қишлоқлари.

² Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. –Тошкент, 1994. –Б. 161.

³ Дала ёзувлари. 2021 йил. Шўрчи тумани Ялти қишлоғи.

⁴ Сухарева О.А. Позднефеодальный город Бухары. –Ташкент, 1962. –С. 121.

⁵ Дала ёзувлари. 2020 йил. Олтинсой тумани Оқ булок, Миришкор қишлоқлари.

⁶ Дала ёзувлари. 2020 йил. Шўрчи тумани Тўла, Ялти қишлоқлари.

⁷ Туйри – 60-80 грамм оғирликдаги тўғралган гўшт бўлақлари.

⁸ Дала ёзувлари. 2020 йил. Қумқўрғон тумани Жийдали қишлоғи.

⁹ Дала ёзувлари. 2021 йил. Шўрчи тумани Шалдинок қишлоғи.

¹⁰ Қаранг: Рабғузий Н.Б. Қисаси Рабғузий. –Тошкент, 1990. –Б. 68.

¹¹ Балиқлар ҳар қандай жойга тухум қўйиб кетаверади. Бу ҳолат чилла даврида аёлга ҳам таъсир қилиши мумкин, деган тасаввур бўлган. Кексаларнинг айтишича, бунда бола нуқсонли туғилар экан.

Дала ёзувлари. 2021 йил. Узун тумани Чақар қишлоғи.

¹² Дала ёзувлари. 2020 йил. Сариосиё тумани Даштнобод қишлоғи.

(ўрик), анор, гилос, ёнғок, бодом, писта, тут, беҳи, қароли (олхўри), шафтоли каби турли хилдаги мевалар ҳамда тарвуз, қовун, сабзи, қанд лавлаги каби полиз маҳсулотлари лалми ҳамда суғорма деҳқончилик усулида етиштирилган. Сурхон воҳасида юз (жуз)ларида зардоли (ўрик) ва қовунлари ширинлиги билан Бухоро амирлигида ажралиб турган¹. Хонлик даврида Даштнобод анорлари бутун ҳудудга ёйилган².

Воҳанинг Олтинсой тумани Хўжасоат, Обшир, Чуқур Обшир, Тўхтамиш, Зардақўл, Вахшивор, Чинор қишлоқларида узум етиштирилиб, узумдан шинни ва майиз кўплаб тайёрланган. Шунингдек, воҳанинг тоғли ҳудудларида лалми усулда, пастки ҳудудларида эса суғорма усулда полиз маҳсулотлари етиштирилиб, қовун, тарвуз ва сабздан шинни тайёрланган ҳамда олма қоқи, қовун қоқи³, шафтоли қоқи, ўриқдан ғўлун⁴ каби турли хилдаги қуруқ мевалар уй шароитида тайёрланган.

Сурхон воҳасида юз (жуз)ларнинг таомлари нафақат турли-туман рационга бойлиги ва ранг-баранглиги балки ўзига хос этник ва локал хусусиятлари билан ажралиб турган. Сурхон воҳасида юз (жуз)ларида миллий таомларни тайёрлаш ҳамда таомлар учун зарур бўлган маҳсулотларни етиштириш бўйича катта амалий тажриба тўпланиб, таомлар билан боғлиқ қарашлар ва маросимлар ҳам асрлар оша ўзбек халқининг моддий ва маданий маданияти такомиллашишига муносиб ҳисса қўшиб келган. Ўз навбатида воҳага хос бўлган гўштли, сутли таомлар этноҳудудий жиҳатлари билан ажралиб турган. Умуман олганда бу даврда воҳа ҳудудида яшаётган турли этник жамоалар ўз таомларини тайёрлашда азалий анъаналарини сақлаб келаётган бўлсаларда, айтилиши мумкин вақтда халқ таомларида этнослараро-умумминтақавий жиҳатларнинг таркиб топиб бориш жараёни давом этмоқда эди. Бу воҳанинг ўтроқ ва яримкўчманчи (яримўтроқ) аҳолиси учун умумий бўлган таомлар кўпайиб, уларни тайёрлаш, истеъмол қилиш тартиб ва усулларининг бир хиллашувида ҳам намоён бўлган.

Моддий маданиятнинг муҳим компоненти бўлган анъанавий тураржойлар, кийим-кечаклар ва таомларида айнан этник гуруҳларнинг хўжалик-маданий анъаналаридан келиб чиққан ҳолда кўплаб умумийликларга эга бўлиши билан бирга ўзига хос тафовутларга эга эди. Масалан, суғорма деҳқончилик билан шуғулланувчи этник гуруҳларда бу компонентлар бир қадар консерватив характерда бўлиб, ташқи этник омиллар таъсирида ўзгаришга жуда кам учрайди ҳамда иноэтник таъсирларни ҳам ўзига сингдириб юборган. Чунки, ўтроқ аҳолининг моддий маданияти асрлар давомида шаклланган тарихий маҳаллий ўзак маданиятга таянади. Маҳаллий ўтроқ аҳолининг уй-жойлари интерьерлари, кийим-кечаклар тайёрлаш ва танлашдаги тажрибаси ва эстетик диди, таом тайёрлашдаги бой пазандачилик анъаналари қадимий ўтроқ маданиятга асосланган эди.

Турмуш тарзида чорвачилик устун турган этник гуруҳларда эса бу компонентларнинг ўтказувчан характерга эга эканлигини кузатамиз. Чунки, юзларнинг моддий маданиятида айрим этник ўзига хосликларга эга бўлиш билан биргаликда, умумий хусусиятларга кўра ҳам маданий яқинликлар борлигини кўриш мумкин. Шунингдек, улар доимий равишда ўтроқ аҳолининг маданий таъсирида бўлиб келганлар. Бунга сабаб улар этник, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар натижасида аста-секин ўтроқлашиб, ўзларининг асрлар давомидаги анъанавий турмуш тарзини ўзгартириб бордилар. Шунингдек, моддий маданиятдаги кўплаб анъаналар бевосита маънавий маданият масалалари билан уйғунликда ривожланганки, уларни ўзаро боғлиқликда ўрганиш муҳим илмий, айтилиши мумкин вақтда амалий аҳамиятга эгадир.

¹Маев Н.А. Очерки Гиссарского края // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып V. – СПб., 1883. –С. 305, 309.

²Маев Н.А. Кўрсатилган асар. Б. 187, 216.

³Қовун қоқининг тайёрланиш усули ҳақида қаранг: Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. –С. 279.

⁴Ќўлун – қуритилган ўрик, туршак.

Ёқубова Диларам Таджиевна.
Ўзбекистон Республикаси: Денов тадбиркорлик ва педагогика институти
ўқитувчиси. Денов шаҳри

СУРХОНДАРЁ ҲУДУДИДА ПАХТА ЕТИШТИРИШДА СОВЕТ ҲУКУМАТИНИНГ МАҚСАДИ

Мустабид тузум дастлабки йилларда аграр соҳага жиддий эътибор билан қараб, ўрта ҳол ва ўзига тўқ деҳқонларга нисбатан аёвсиз кураш олиб бориб, экин майдонларни тортиб олиш, мол-мулкни мусодара қилиш, чорва молларни давлат ихтиёрига ўтказиш каби тадбирлар билан шуғулланди. Ўз навбатида ерсиз деҳқонларни ўз томонига ардариб олиш мақсадида уларга чекланган миқдорда арзимас, ташландик, шўр, ҳосилдорлиги паст ерларни тақсимлаб бериш орқали, қишлоқларда ўз мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Ҳосилдор, унумли ерлар жамоа хўжаликлари ихтиёрига ўтказилиб, ер олган деҳқонлар олдин жамоа ерларига хизмат қилиб, кечқурун, ишдан кейин ўз хўжалигига ишлашга мажбур этилди. Қисқача фикр бидирилганда, деҳқон ўзини шахсий хўжалигига бўлган қизиқишини йукотди. Чунки ҳамма нарсани давлат таъминлаиди ва иш ҳақи орқали маҳсулот берилади деган тушунча деҳқон онгига сингдирилди. 1926 йил Термиз уезди ижроя кўмитасига қарашли 450 ерсиз деҳқонга 1209 десятина ер шу мақсад нуктаи назаридан тақдим этилди¹.

Энг ачинарли маҳаллий деҳқонга ишонмаслик, ерни, ҳосил олишни, суғориш тизимини биладиган маҳаллий ходимларга нисбатан ишончсизлик билан қараш туфайли, маҳаллий шароитни билмайдиган, деҳқончиликдан умуман хабари бўлмаган чет ёт кишиларини чақириб қишлоқ хўжалик ишларига раҳбар этиб қўйиш оддий ҳодисага айланиб қолди. Бунинг натижасида халқ хўжалигининг асосий таянчи бўлган қишлоқ хўжалиги издан чиқиб, ўзини ўнглаб олиш қийин кечди. Сурхондарё округида жами экин майдонлари 1925 йил 23 минг десятина, 1926 йилда 38,2 минг десятина ташкил этиб, 127 минг десятинали ҳосилдор ерлардан иборат эди². 1926 йил 27 июнь Сурхондарё округидаги Юрчи, Шеробод, Термиз ва Жарқўрғон агромарказлари ихтиёрига 5 та трактор бериб, воҳада сурориш тармоқларини куриш, мелиоратив ўртоқлик уюшмаларини қўллаб-қувватлаш, қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналарини қайта таъмирлаш ишларига ун тегирмонларини куриш, йўлларни таъмирлаш, янгиларни куриш, Шеробод, Термиз, Бойсун, Юрчи марказларини телефонлаштириш каби ишлар ҳам амалга оширилди.

1926 йилда Сурхондарё округида жами экин майдонларининг 14 минг десятинали ҳосилдор, 39,7 минг десятинали суғориладиган экин майдонлардан иборат бўлиб, шунинг 8 минг десятиналига пахта экилиб, ҳосил олинди. Аграртехника ҳолатини яхшилаш мақсадида баҳорги экин майдонларига ишлов бериш, экин ҳосилдорлигини ошириш имкониятлари бўйича бир қатор тадбирлар ўтказилди. Деҳқон хўжаликларга баҳорги экин учун 150 минг пуд буғдой уруғ, кузги экинларга 41 минг пуд бурдой дони тарқалиб берилди. Деҳқон хўжаликларни моддий-маънавий қўллаб-қувватлаш мақсадида 193 минг рубль миқдорда кредит берилди³. Мустабид тузум даврида деҳқон жамоа хўжаликларни қўллаб-қувватлаш бош асосий масала бўлиб, бу йўналишни амалга ошириш билан хусусий ва шахсий хўжаликлардан «Социализмни» афзаллигини кўрсатиш, бутун ерни жамоа мулкига айлантириш, «жамоалаштириш»ни тезроқ яқунлаш, энг муҳими деҳқонларни ишонтириш ғояси асос қилиб олинган эди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, деҳқоннинг шахсий мулкка бўлган ҳаваси, орзу умидлари йўққа чидарилли. Деҳқонга бепул ер берилади, «Ер

¹ Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б., Пардаев Т. Сурхондарё тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 222.

² Турсунов С.Н. Шерободликлар. –Тошкент: А.Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – Б. 385.

³ Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. –Тошкент: Akademnashr, 2011. –Б. 234.

деҳқонники» деган шиор аста-секинлик билан ўз аҳамиятини йўқотиб, жамоа ерига мажбурий ишлов бериш тизими яратилиб, умумий тенг меҳнат эвазига бериладиган ойлик иш ҳақига деҳқон кўникиб борди.

1926 йил 11 март Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қарорига мувофиқ Сурхондарё вилоятига 14 минг пуд буғдой уруғи ва 70 минг рубль миқдорда транспорт асбоб-ускуналари берилди¹. Ўзбекистон сув хўжалиги қишлоқ хўжалиги бош бошқармаси оморларидан Сурхон деҳқонларга хўжалик ишлари, экин экиш учун зарур бўлган 15 минг рубль миқдорда асбоб-ускуналар етказиб берилди. Пахта монополияси сиёсат таъсирида Марказни пахта хом-ашёсига бўлган талабини қондириш, пахта экиш майдонларини кенгайтириш, пахтага бўлган хусусий эгаликни тугатиш, иш ҳадини арзонлаштириш, умумий жамоа хўжаликлар ҳисоби билан пахта етиштириш устидан давлатнинг қатъий назоратини ўрнатиш муҳим сиёсий масала қилиб олинди. Вилоят халқ хўжалик тизими тўлиқ пахта ва пиллачиликка мослаштириш бўйича алоҳида режа ишлаб чиқилиб, Сурхондарё округи йилига ўртача 2500 қути ипак курти боқиб, давлатга пилла топшириш халққа кўрсатма берилди². Халқ оммасининг норозилигини олдини олиш, совет ҳукуматига бўлган ишончни сақлаб келиш, халқни миллий озодлик ҳаракатларни тўхтатиш учун чора-тадбирлар кўрилди. 1925 йил собиқ Совет ҳукумати қурғоқчилик туфайли бошланган очлик-қашшоқлик ва турли хил юқумли касалликларнинг олдини олиш мақсадида Сурхондарё округига 100 минг пуд ғалла, 120 минг рубль кредит қишлоқ хўжалик банки орқали ёрдам берилди. 1925 йил кузги дон экинларини экиш учун 53 минг пуд, 1926 йил баҳорги дон экинлари учун 135 минг пуд миқдорда дон уруғи кредит учун берилди³. Мустабид тузум сиёсатининг бош мақсади маҳаллий халқни батамом миллий туйрулардан воз кечириш, урф-одатларни пой-мол қилиш, миллатни тафаккури етук кучли маънавий камолотга эга бўлган зиёлиларни йўқотиш билан бирга ўзига тўқ, ўрта ҳол ҳамда деҳқонларнинг мол-мулкни тортиб олиш, мусодора қилиш, сургун ва «Қатағон қилиш» билан ҳам оммавий тарзда шуғулландилар. Натижада кўплаб зиёлилар, ўзига туқ бой оилалар мол-мулки тортиб олиниб қолганларини аҳволи ҳам шундай бўлади «дабилида» иш тутишиб, қамбағал деҳқонларнинг «кузи» кўрқитиб қўйилиб, оммавий тарзда «махсус» тадбирлар ўтказилди. 1927 йил Денов туманидаги Қайғма қишлоғидан ўзига туд Худоёр ўғли Файзулланинг 80 таноп ери, ун тегирмони, ёр тегирмони, 2 таноп узумзор, Деновлик бой Рўзибек ўғли Ҳамзани 25 таноп ер 4 оти, 4 хўкизи, 15 қорамоли, 500 қўйи, бой Утарон ўғли Хўжақулнинг 100 таноп ери, ун тегирмони, 6 сигири, 5 доим ишчиси тортиб олиниб, ўзлари Сибирга сургун қилинди. Бойсун туманидан тудсабо Фузаил ўғли Қаноатни 35 таноп ери ва бошқа мол-мулклари, Умар ўғли Норкулни 17,5 таноп суғориладиган, 3 таноп унумдор ери, ёр тегирмони ва бошқа мол-мулклари, Амир ўғли Махсум Жўранинг 39 таноп суғориладиган ва 39 таноп ҳосилдор ери ва бошқаларнинг мол-мулклари мусодара қилинди⁴. 1927 йилда оммавий тарзда деҳқонларнинг мол-мулкни тортиб олиш, мусодара қилишда мустабид тузум ўз зулмкорлик сиёсатини янада кучайтирди. Бу мудҳиш тадбирлар халқни ниҳоятда оғир турмуш кечиришига сабаб бўлди. Сариосиё туманидаги Турғун ўғли Болта Оқсоқолни 30 десятина унумдор ери, 40 бон қорамоли, от, ун тегирмон, жувоз, ёр тегирмони, Ашур ўғли Абдулҳақ муфтининг 120 таноп ери мажбурий тортиб олиниб, жамоа хўжалиги ихтиёрига ўтказилди. Деҳқонларни бир-бирига қарама - қарши қўйиш, халқ орасида тарқалган миш - мишлар «қулоқ»ларга қарши уйдирма гапларни тарқалиши халқ оммаси орасида ўзаро ишончни йўқолишига сабаб бўлиб, қишлоқ ҳаёти ниҳоятда нотинч бўлди. Оғир турмуш ҳамда мустабид тузум исканжасига қарши кураш кескинлашиб Занг,

¹ Турсунов С., Турдиев Т. Денов. –Тошкент: Фан, 2009. – Б. 256.

² Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б., Пардаев Т. Сурхондарё тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 296.

³ УзРМДА ф-86, ОП-1, Х.-2485, в-666

⁴ Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. –Тошкент: Akademnashr, 2011. –Б. 286.

Новшаҳар ва Бойсун ҳудудларида оммавий халқ кўзғолонлари, қаршилик кўрсатуви ҳаракатлар бошланиб, калтак, болта, шоҳ ўроқ билан қуролланган эзилган халқ оммасига «Қизил» армияга қарши озодлик курашига чиқдилар.

Зоиров Зариф

Термиз давлат университети Мусиқа кафедраси катта ўқитувчиси

ЎЗБЕК МУСИҚАСИНИНГ САНЪАТИ БИЛАН БОҒЛИҚ ИЖОДИЙ ТАҲЛИЛЛАР

Мусиқа танловлари ва фестиваллари –хонанда, созанда, композитор, бастакор, мусиқа жамоалари ва бошқаларларнинг ижодий мусобақадари ва концерт тадбирлари. Одатда, олдиндан эълон қилинган шартлар асосида ўтказилади. Юнонистонда миллоддан аввалги 590-йилларда пайдо бўлган (Пифия ўйинлари). Ҳозирги кўринишда 19-асрнинг бошида юзага келган (1803, Париждаги “Нафис санъатлар академияси”). Илк халқаро мусиқа танлови 1856-йил Брюсселда ўтказилган. Ҳозирда Америка, Европа ва Осиё мамлакатларида юзлаб халқаро М.т ва ф. Мунтазам равишда ўтказилмоқда. Улардан бир қатор Ўзбекистон ижрочилари ғалаба қозонган, ўзбек профессионал мусиқа ижрочилиги ютуқларини намоён этган (уста Олим Комилов, М.Қорёқубов, Тамарахоним, Т. Жамилов, А.Исломов (найчи), Т.Алиматов, Қ.Дадаев, А.Исломов (ғижжакчи). Ў. Расулов, М.Ўлчиёва, Н.Сатторова, С.Ниёзов, А.Иброҳимов ва бошқаларлар). Европача ижрочилик танловларида З.Ҳахназаров, И.Жалилов, М.Тошматов, А.Султонов, У.Полвонов, Г.Алимова ва бошқаларлар, композиторлик ижодиётига оид кўрик-танловларда Р.Абдуллаев, С.Абсаломов, Д.Омонуллаева, М.Отажонов, У.Мусаев, Д. Яонов-Яновский ва бошқалар ғолибликка эришган. Шарқ, жумладан, Ўрта Осиё халқлари маданиятида миллий тарбия ва таълим “Қадимдан ривожланиб, ҳозиргача ўзининг анъанавий шаклида сақланиб келган. масалан, козоқ оқинлари, ўзбек бахшилари, қорақалпоқ жировлари, қирғиз манасчиларининг айтис (айтишув) лари ва бошқаларлар¹.

Ўзбекистонда XX-асрнинг 2-ярмидан турли мусиқачи ва кўшиқчиларнинг кўпгина танловлари ўтказилади. масалан, “Санъат байрами”, “Мархабо, талантлар!”, халқ чолғулари, пуфлама ва урма чолғулар, анъанавий ижрочилик ва бастакорлар асарлари бўйича, бахшилар, тўй-маросим кўшиқлари, фольклор –этнографик ансамбллари, “Алла” ижрочилари (2003 йилдан Х. Охунова номида) Республика танловлари ва бошқаларлар. Улар айниқса мустақиллик даврида кенг ривож топди. Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида ўтказиладиган “Кўшиқ байрами” (1992 йилдан), Ю.Ражабий номидаги мақом ижрочилари (1983 йилдан, Тошкент), Маъмуржон Узоқов номидаги (1997 йилдан, Марғилон шаҳри, 2001 йилдан Ж.Султонов ва М.Узоқов номида), Ф.Мамадалиев ва О.Юсупов номидаги (2001 йилдан, Андижон), Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов номидаги (1997 йилдан, Самарқанд), Комилжон Отаниёзов номидаги (1997 йилдан, Хоразм) хонандлар танлови ва бошқалар, “Асрлар навоси” кўҳна миллий созлар (танбур- сато, най ва дутор) ижрочиларининг Республика танлови (1998, Бухоро), “Ўзбекистон- Ватаним маним” (1996, Тошкент), “Янги тароналар” миллий эстрада кўшиқ ва куйлари Республика танлови (1998, Жиззах, 2002, Гулистон); “Азиз она юртим наволари” миллий эстрада кўшиқлари Республитка танлови, “Бойсун баҳори” халқаро фальолор жамоалари очик фестивали (2002 йилдан, Бойсун шаҳри) ва бошқаларлар².

¹ Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар). Тўлдирилган қайта нашри. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.Б-46.

² Турсунов С. ва бошқ. Сурхондарё – этнографик макон. –Тошкент: Akademnashr, 2012.Б-163.

Тошкентда 1995 йилдан ҳар йили ўтказилаётган “Илҳом - XX” Халқаро замонавий мусиқа, 1998 йилда ҳар икки йилда ўтказилаётган Халқаро симфоник мусиқа фестиваллари, 1997 йилдан ҳар икки йилда ўтказилаётган “Шарқ тароналари” (Самарқанд) Халқаро мусиқа фестивали доирасидаги ижрочилар танлови ва мусиқашунослар анжумани ҳам жаҳон миқёсида тан олинмоқда.

Мусиқа ўқуви – инсоннинг мусиқа асридаги товушлар (баланд –пастлик, метр, ритм, тембр хусусиятлари)ни эшита билиш уларнинг изчиллик мазмунини тушуниб овоз ёки бирор чолғуда ижро эта олиш қобилияти. Мусиқа ўқувининг асосий икки поғонасини ажратиш курсатиш мумкин. Мусиқий физиология нуқтаи назарида Мусиқа ўқувининг бу товушларини эшита олиш апаратидир. У кенг диапазони ҳамма товушларнинг ўзгарувига ўта сезгирлиги билан белгиланади. Мусиқа ўқуви орқали одам мусиқа товушларининг баландлигини (16 дан тахминан 20000 гцгача, цент ҳисобида), туси (тембрни) ва давомийлигини ажрата олади. Бунда абсалют (мутлақ, яъни товушлар баландлигини таққосламасдан идрок этиш) ва нисбий Мусиқа ўқуви ажратилади. Мусиқий психология нуқтаи назаридан Мусиқа ўқуви мусиқий товушларининг функционал нисбатлари, бадиий хусусиятларини идрок этиш қобилияти: лад ҳисси (қуй товушларидаги лад функцияларини ажратиш қобилияти), гармоник ўқув (кўп овозли мусиқани идрок этиш, интервал ва аккордларнинг хусусиятларини ҳис этиш қобилияти), интонация ўқуви (маълум поғоналардаги интонацияни, ундаги товушларнинг баланд – пастлигини ҳамда оғишмаларини эшитиш ва такрорлаш қобилияти), тембр ўқуви (овоз ёки чолғу садоларининг бир- бирдан фарқини ажратиш қобилияти), композиция ҳисси (мусиқа асаридаги шаклий тузилмаларининг ўзаро нисбатларини идрок этиш) ва бошқаларлар. Шу билан бирга мусиқа асарини эшитмай, ижро этмай туриб уни нота ёзувидан ўқиб тасаввур эта олиш ҳамда ижро жараёнида қуй ва асарни хотирада яратиш ички Мусиқа ўқувига киради. Мусиқа ўқувини ривожлантирадиган махсус ўқув фани сольфежиодир. Мусиқа ўқувини ўрганиш тарихи Европа илмида XIX- асрнинг иккинчи ярмидан бошланган (Г. Гельмгольц, К. Штумпф). XX-асрда Н. Горбузов, П. Бороновский, Е. Юскевичлар Мусиқа ўқувининг нисбийлигини исботлаб берди (к. Зона). К. Сишор (АҚШ), бошқалар Теплов, Е. Назайкинский (Россия), Ўзбекистонда- Л. Коваль Мусиқа ўқувини ўрганишга катта ҳисса қўшдилар. Мусиқа ўқуви хусусиялари янги (айниқса, электрон) мусиқа чолғуларини ишлаб чиқишда концерт залларини куриш, радио, телевидение ёзувларида этиборга олинади¹.

Каримов Акбар

Сурхондарё вилояти халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ўқитувчиси

ЁШЛАРДА МИЛЛИЙЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ҚАДРИЯТ ҒОЯЛАРНИНГ АМАЛИЙ НАТИЖАЛАРИ

Маълумки, ҳар бир ёш авлодни умуминсоний ва миллий қадриятлар руҳида тарбиялаш замон талаби бўлиб келмоқда. Шунинг учун таълим тизимининг барча махсус касб – ҳунар таълим муассасаларида халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр – оқибат, инсоф, сабр – тоқат, адолат, маърифат, инсонпарварлик, имон, эътиқод, меҳнатсеварлик, касбкорлик туйғуларини ҳар бир ёш онгига мазкур юксак ахлоқий – маънавий қадриятларини сингдириш самарадорлигини таъминлаш учун эса касбий маданият муаммосини нафақат фалсафий, балки педагогик муаммо сифатида тадбиқ этиб унинг мазмун қамрови, таркибий қирралари, таъсир

¹ Турсунов С.Н. “Раҳбар маънавияти”. Тошкент “Фан”. 2009.Б-115

манбалари асосида ўқувчиларнинг касбий маданиятини шакллантиришнинг педагогик асосларини ишлаб чиқиш тақозо этилади¹.

Мамлакатимиз мустақиллиги йилларида рўй берган муҳим ўзгаришлардан бири маънавий янгиланиш кишилар онги, тафаккури ва дунёқарашининг бойлиги, кенгайиб бораётганлиги ҳамда эркинлик касб этаётганидир. Хусусан ёшларимизнинг элу – юрт, халқ, миллат ва Ватан манфаатларини англаш, унинг шон – шавкати янада ошириш, илму фани ва маданияти ҳамда санъатини гуллаб яшнатиш, мамлакат хавфсизлигини таъминлаш, ўтмишни, аجدодларнинг бой меросини, тарихи, дини ва қадриятларини таълим муассасаларида ўрганиш, муносиб баҳолаш борасидаги фаолиятлари муайян даражада кишини қувонтиради. Бу фикрлар мустақил Ўзбекистон ёшларини, ўрта махсус, касб – ҳунар муассасаларидаги ўқувчиларни тарбиялаш, маънавий маданиятини шакллантириш борасидаги талаблар қондирилган, деган маънони англамайди. Зеро, мамлакатимиз ижтимоий – иқтисодий, маданий ва сиёсий, маънавий тараққиёти қанчалар илгарилаб бораверса, навқирон авлодларимиз тарбиясига бўлган эҳтиёж – зарурият ҳам шунчалик ортиб, кучайиб ва кенгайиб бораверади. Ёшларни умумбашарий қадриятлар руҳида тарбиялаш, уларни маънавий камолотини шакллантиришни нечоғлиқ катта аҳамиятга эга эканлигини ўрганиши муҳимдир. Сирасини айтганда, азалий қадриятларнинг замондошларимиз, хусусан таълим муассасаларидаги ўқувчи ёшлар тарбиясидаги аҳамиятига қизиқиш халқ оғзаки ижодида, Қуръон Карим ва Хадисларда, Ўрта Осиёлик машхур мутафаккир ва донишмандлар Муса ал Хоразмий, Аҳмад ал Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Хожиб, Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний асарларида, шунингдек, “Темур тузуклари” да, Мирзо Улуғбек ва Алишер Навоий асарларида ҳам XIX асрнинг ўрталарида ижод қилган Аҳмад Дониш, Фуркат, Муқумий ва бошқаларнинг китобларида, XIX асрнинг бошларида жадидчилар ҳаракатида умуминсоний қадриятларнинг аҳамиятига катта эътибор берилган. Мустақилликни мустаҳкамлаш, адолатли ва маърифатли демократик жамият барпо этиш жараёнида ўқувчи ёшларни дўстлик, ўртоқлик, ҳамкорлик, биродарлик, ватанпарварлик руҳида тарбиялашда, аجدодларимиз ҳамда авлодларимизни бир – бирига туташтириб, боғлаб авлодлар давомийлигини ифодалаб келаётган маърифий қадриятларимизнинг ўрни бекиёсдир. IX – XV асрлар Марказий Осиё маънавий маданияти ривожига муҳим давр ҳисобланади. Шарқ алломаларининг таълим – тарбияга, касб – ҳунарга оид қарашларида маънавий – маърифий қадриятларга бўлган эътибор асосий ўринда туради. Бунинг асосий сабабларини қуйидагича изохлаш мумкин²:

- Шарқ Ренессанси деб номланган IX – XV аср Марказий Осиё маънавий маданиятининг юксакликка кўтарилган, бой даври бўлиб, бу даврда илм – фаннинг икки йўналиши биринчиси – инсон учун табиий фанлардирки, у ақл кўзи билан эгалланади, иккинчиси – бу фанлар инсон томонидан бошқа кишилардан тақлид қилиб ўрганилади, улар асосида шароит қонунлари ётади;

- маънавий – маърифий қадрият даражасига кўтарилган халқ ҳунармандчилиги санъати ва меҳнат қадриятлари, кулоллик, мисгарлик, заргарлик, дурадгорлик, ўймакорлик, бадий – эстетик қадриятлар мусиқа, ҳаттотлик ва таржимонлик ривожланади;

- муҳим маданий қадрият ҳисобланган маданий – маърифий муассасалар (масжид, мадраса. Хонақоҳ, мақбара ва бошқалар), тарихий обидалар қуришга, халқини маънавий савиясини оширишга эътибор кучайтирилди;

Ислом оламида муҳим миллий қадрият ҳисобланган Қуръон Карим ва Хадисларни тўплаш ҳолига келтириш ва халқ ўртасида уларнинг таълим – тарбиявий қонун –

¹ Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар). Тўлдирилган қайта нашри. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.Б.24.

² Баҳор байрамлари. Наврўз ҳикматлари. Наврўз дастурхони. Тузувчилар: С.Мадрахимов, И.Э.Хувайтов. –Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1994.
23. Бахши. ЎЗМЭ. 1-ТОМ. –Б.256.

қоидаларини тарғиб этишга катта аҳамият берилди; Буюк олимлар ва фанлар ўртасидаги ўзаро алоқа ва ўзаро таъсир натижасида шарқ маънавий қадриятларнинг умуминсоний ва миллий асослари ишлаб чиқилди.

Бу даврда Шарқ мутафаккирларининг кўп қиррали илмий қадриятларни майдонга келишида ватандошларимиз Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (780-850), Абдулҳамид ибн Турк ал –Хутталиий (IX), Абдул Аббос Аҳмад ал-Фарғоний (797-865), Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазий (IX), Абу Наср Фаробий (873-950), Абу Али ибн Сино (980-1037), Абу Райҳон Беруний (973-1048) ва бошқаларнинг хизматлари катта бўлади. Инсон ахлоқи ақлга, хулқ ва ҳатти – ҳаракати эса илм – фанни ўрганишга ва маърифатга асослангандагина маънавий камолотга, касбий маданиятлиликка эришади. Мутафаккир алломаларнинг фикрича, инсонпарварлик ғояларининг амалга ошиши, маънавий баркамолликка, касбий маданиятлиликка эришув чуқур билим олишга ва маърифатли бўлишга боғлиқдир. Шунинг учун ҳам улар илмлиликни умуминсоний қадрият даражасида улуғладилар, жамиятнинг барча аъзоларини илм эгаллашга чақирдилар, илмнинг инсон маънавий ҳаётида тутган ўрнини юксак баҳоладилар¹.

Фаробий ўзининг “Бахт – саодатга эришув ҳақида”, “Фанларнинг таснифи”, “Фалсафий ўзгаришдан олдин нимани билиш кераклиги тўғрисида”, “Илмлар ва санъатлар фазилати” каби кўплаб рисолаларда инсоннинг маънавий ривожланиш илм – маърифатга боғлиқлигини таъкидлайди. Абу Райҳон Беруний билим умуминсоний қадриятларни ўрганишнинг муҳим манбаи эканлигини алоҳида таъкидлайди. Илм – маърифатли одамнинг тақдири, инсонлар тақдири учун курашувчан, барча ахлоқсизликлардан узоқдир. “Илмнинг фойдаси очкўзлик билан олтин кумуш тўплаш учун бўлмай, балки у орқали инсон учун зарур нарсаларга эга бўлишдир”.

Ал – Хоразмий эса инсонинг хулқ – атвори, ҳатти – ҳаракати мантиқий фикрлашга асослангандагина мукамал шаклланиши мумкин, деган ғояни илгари суради. Амалда қўлланмайдиган билим инсонни маънавий ғофилликка олиб келади. Илмга амал қилмаган одамлар нодондир. Илмсиз одам бойликка, мансабга, ҳар хил тубанликка мойил, унинг кадр – қиммати жамиятга, инсонларга келтирган фойдаси билан белгиланади. Юсуф Хос Хожибнинг инсон ақли, билими ҳақидаги илмий – фалсафий мулоҳазаси мазмунида барча эзгу ишларнинг асоси илмда эканлиги ҳақида ғоя асосий ўринда туради.

Комил Хоразмий ўзининг таълим – тарбияга оид қарашларида инсоннинг олий мақсадга эришиши, адолатли жамият қуриши учун маънавий қадриятлар воситасида, тафаккурни шакллантириш, мантиқий фикрларни ривожлантириш, касбий маданиятни шакллантириш лозим. Мантиқий фикрларни ривожлантириш инсон фаолиятида ақл – идрокка, тафаккур қувватига таяниб иш кўрмоғи лозим. Амир Темурнинг ўз фарзандлари – ю, набираларига қилган ўғитлари ва йўл – йўриқларига умрбод қатъий амал қилган.

Жамиятда ижтимоий адолат тантанаси учун курашда иккиланиш, чекланиш нималигини асло билмаган. Келинг, аниқ мисолларга мурожаат қилайлик. Амир Темур жаҳонгир эрсада, у куч – қудрат зўрлик, зўравонликда эмас, аксинча адолатда эканлигини чуқур англаб етади. Адолатни куч билан, кучни эса адолат билан алмаштиради. Темур тамғасининг нақши “Рости-русти” бўлиб, бу “адолатгўй бўлсанг нажот топасан” демақдир.

Буюк салтанат соҳиби Амир Темур “Куч - адолатдадир” шиорига қатъий амал қилиб, давлатни бошқаришда, жабр – ситам йўлини беркитган. Ўз даврида ҳеч бир давлатда бўлмаган ва тарихда камдан – кам учрайдиган – “Адолат амири” лавозимини таъсис этган².

Шунинг учун ҳам давлатни бошқариш, бахт – саодатга эришиш, комил инсонни тарбиялаш, мукамал ва адолатли жамият барпо қилиш каби масалаларнинг ўзига хос талқин қилиш билан бирга улар ўртасидаги муштараклик ва ўхшашликлар кўп. Умуман олганда, бу

¹ Турсунов С.Н. “Раҳбар маънавияти”. Тошкент “Фан”. 2009.Б-122.

² Муртазоев Б. Илм – ҳақиқатдир, ҳақиқат – эса илмдир // Tafakkur. – 2009. –№ 1. – Б. 78 – 80.

даврда фалсафа ва ахлоқшуносликка оид махсус рисоалар, ахлоқий фикрлар бадий адабиётда, тасаввуф шеърлятида. Назм ва насрда, ғазал ва рубоийларда муфассал баён қилина бошлади.

Шарқ мутафаккирларининг маънавий маданият соҳаларига кўшган улушлари ниҳоятда бой бўлиб, мазмунан қадриятларнинг барча йўналишларини қамраб олганлиги билан характерлидир. Улар: маънавий – руҳий қадриятлар; меҳнат билан боғлиқ қадриятлар; диний қадриятлар тарзида ўз ифодасини топганлиги аниқланди ва уларнинг ўқувчиларида касбий маданиятни шакллантиришдаги муҳим омиллар эканлиги қўйида очиб берилди.

Юқорида санаб ўтган қадриятларимиз аввало инсоннинг моддий эҳтиёжини қондириш, қолаверса маънавий ҳамда касбий онгни шакллантиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Меҳнатсеварлик қадриятнинг моҳиятини ақлий ва жисмоний меҳнатга ижодий муносабат, онгли ва ҳалол меҳнат қилиб, жамиятнинг моддий ва маънавий ривожланишига таъсир этиш; меҳнат натижаларидан роҳатлана билиш, ўзгалар манфаати учун маъсулиятни ҳис этиш каби тушунчалар ташкил этади. Маънавий шаклланиш маънавий қадриятларнинг ички қурилишига асосланган ҳолда содир бўлади. Чунончи, ота – она фарзандларининг ўзаро муносабати, бугунги маънавий қадриятларнинг олтин калитидир. Мутафаккир олимлар халқнинг қадимий байрам анъаналари, маросимлари ва улар билан боғлиқ урф – одатларни бадий – эстетик маданиятнинг муҳим воситаси сифатида асослаб бердилар. Яқин ва ўрта Шарқ халқлари маданиятнинг тарихий тараққиёт босқичларини, ривожланишини ва аҳамиятини умуминсоний маданият доирасида ёритадилар. Шарқ мутафаккирлари байрам ва маросимлар тарихини яратиш билан бутун халқнинг ижтимоий, маданий турмуш тарзи, меҳр – оқибатга олиб борувчи урф-одатлари, кийиниш маданияти ҳақида комус яратдилар. Ўқувчи ўзлигини танишнинг асосий воситаларини кўрсатдилар. Педагогика назариясида ҳар қандай қадриятнинг миллий ва умуминсоний эканлиги, комил инсонни шакллантиришда тарбиявий тадбирларнинг таъсири тамойиллари илмий асосланади¹.

Фойдалинган адабиётлар:

1. Ашуров А. –Авестодан мерос маросимлар. Т.: 2001 – 32 б.
2. Абу Райҳон Беруний – Ҳикматлар, - Т.: 1993 й. 174 б.
3. Абу наср Фаробий – Фозил одамлар шаҳри. Т.: 1993 й. 224 б.
4. Алимов Х. Миллийлик ва ижтимоий руҳият Т.: 1992 й.
5. Жабборов А. Бекова Ш. Турмуш тарзи, таълим ва миллий ўзига хослик. Қарши Насаф. 2002 й 60 б.
6. М.Хайруллаев. Буюк сиймолар, алломалар – II китоб. Нашрга тайёрловчи Т.: 1996 й -120 б.

Ислом Қаршиев

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси илмий тадқиқотчиси

ЎЗБЕК ҚЎНҒИРОТЛАРИДА МИЛЛИЙ ХАЛҚ ЎЙИНЛАРИНИНГ ЭТНОЛОГИК ТАҲЛИЛЛАРИ

Тарихий келиб чиқишига кўра, ўзбек қўнғиротларининг анъанавий ўйинлари Марказий Осиёда қадимдан истиқомат қилиб келаётган қўнғиротларининг турмуш тарзи, хўжалик ҳаёти, қолаверса бадий тафаккури ҳамда эстетик қарашлари билан бевосита боғлиқдир. Хусусан, қўнғиротлар қадимдан чорвачилик шуғулланиб келган халқлар

¹ Турсунов С.Н. “Ўзбекистон жанубий ҳудудларида номоддий маданият тарихи”. Тошкент., “Мухаррир”,2013. Б-133

томонидан яратилган кўпгина маросим ва удумларнинг айримлари вақтлар ўтиши давомида анъанавий ўйинларнинг шаклланиши учун эстетик асос вазифасини ўтай бошлаган. Масалан, кўнғиротларда овнинг барорли бўлиши, кўпроқ ўлжаларни қўлга киритиш мақсадида ўтказилган овдан олдинги удумлар, тотем – аждодлардан кўмак сўрашнинг ўзига хос машқ амалларини ўз ичига олган маросим рақслар асосида даврлар ўтиши билан овчиликка хос бўлган анъанавий ўйинлар юзага келган¹.

Умуман олганда, энг қадимги даврлардан бошлаб кўнғиротлар ҳаётида термачилик, овчилик, чорвачилик, деҳқончиликка оид меҳнат тажрибалари билан бирга ўйинлар шакллана бошлаган. Онгли меҳнат ва тажриба асосида турли ўйинлар пайдо бўлган бўлиб, махсус илмий адабиётларда кўпгина илмий тадқиқотларда халқ ўйинларини тўрт асосий гуруҳга – жанговар, ишқий, тақлидий ва ижтимоий ўйинларга ажратилади². Бошқа халқ ўйинларини иккита асосий гуруҳ – драматик, чаққонлик ва мувафаккият асосида вужудга келган ўйинларга бўлинади. Шунингдек, ўйинлар вертикал, яъни тик ва горизонтал, яъни тўғри чизик йўналиши бўйича кичик гуруҳларга ажратилади³.

Кўнғиротларнинг ўйинлари ва уларнинг таснифи борасида мулоҳаза юритадиган бўлсак, ханузгача илмий адабиётларда умум қабул қилинган тасниф мавжуд эмас. Шу боис, биз тадқиқотда Сурхон воҳаси аҳолиси анъанавий ўйинларини учта гуруҳга бўлиб таҳлил қилдик:

1) кўнғиротларининг бирор предмет асосида ўйналадиган ўйинлар: «дўл», «чиллик», «арғимчоқ», «тиқмоқ», «ошиқ», «ганош», «кўрпа ёпти», «кўчмоқ», «оқ суяк», «ғирбайди» ва ҳоказо;

2) кўнғиротларининг предметсиз ўйналадиган ўйинлар: «боболтака», «чиркаш», «бекинмачоқ», «оқ теракми-кўк терак», «кувлашмачоқ», «зим-зиё» ва ҳоказо;

3) кўнғиротларининг ўртада бирор шарт қўйиб ўйналадиган ўйинлар: бу ўйинларга кураш, кўпқари каби ўйинлар киради.

Кўнғиротларининг анъанавий халқ ўйинлари шуниси билан характерлики, айрим ўйинлар мавсумий ўйинлар бўлиб, қиш фасли ўтиб, баҳор фасли келиши билан ўйналса, айримлари йил давомида ҳам ўйналган.

Кўнғиротларининг анъанавий ўйинлари нафақат болалар, қолаверса, катталар ўйинларига ҳам бўлинган. Бу анъанавий кўнғиротларининг ўйинлари ёшларни жисмоний бакуват, сергак, кўркмас бўлишига, уларнинг аклини ўстиришга, тез фикрлашга ўргатишга, топқир, зукко бўлишига ўзига хос ўрни бор бўлиб, катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган.

Кўнғиротларининг анъанавий халқ ўйинлари тарихий-генитек жиҳатдан қадимги туркий халқлар анъанавий ўйинлари билан ўзакдошдир. Чунончи, Кўнғирот қабилалари ўйинларнинг бир қисми бугунги ўзбек анъанавий ўйинлари замирида анъана сифатида авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Хусусан, бу борада Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида келтирилган ўйинлар фикримиз далилидир.

Қадимги ўйинлар йиллар ўтиши билан янгича ном билан атала бошлаган. Чунончи, Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, «Йалингу» деб номланган ўйинда жориялар дарахт шохларига арқон боғлаб, шу арқонга ўтириб учиб ўйнаганлар⁴. Бу ҳозирги даврдаги анъанавий халқ ўйинларидан бири бўлган «арғимчоқ» ва «ҳалинчак» ўйинидир.

Кўнғиротларининг анъанавий халқ ўйинларидан «Қора кўрдим» ўйинига мос ўйинларидан бири «Қорағунг»⁵ Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида келтирилган. Ўйинда она боши сайлаш, яшириш, ютқазган бола шерикларини қаерда эканлигини аниқлаши каби шартлар борлиги билан «бекинмачоқ» ўйинига ўхшайди. Ўйин

¹Қорабоев У. Халқ ўйинларининг шаклланиши ҳақида // Этномаданият. –Тошкент, 2003. –Б. 71.

²Всеволодский-Гернгросс В.Н. Игры народов СССР. –М.-Л.: Академия, 1933. –С. XXIII-XXIV.

³Всеволодский-Гернгросс В.Н. Игры народов СССР... –Б. XXIV.

⁴Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III жилд. –Тошкент: Фан, 1965. –Б. 289.

⁵Маҳмуд Кошғарий. Кўрсатилган асар. –Б. 261.

фақат тунда ўйналиши ва шерикларини излаётган бола яширинган ўйинчини кўрганда «қора кўрдим» деб таъкидлаши билан бу ўйин бекинмачоқ ўйинидан фарқ қилади. Шунингдек, Маҳмуд Кошғарий ўзининг мазкур асарида «ўт бандал» номли анъанавий халқ ўйинини ҳам изоҳлаган. Одатда чўқмоқли таёқ билан човгон ўйинида копток урилган. Болалар эса бундай чўқмоқли таёқларнинг учини ёндириб, кечаси бир бирларига ўқталиб ўйнаганлар. Ана шу ўйин «ўт бандал» деб аталган¹. Маҳмуд Кошғарий бошқа ўйинлар ҳақида ҳам тўхталиб, ёнғоқ билан ўйналадиган «ўн тўрт»² ўйинини изоҳлаб берган. «Ўн тўрт» ўйинида ерга кўрғончага ўхшатиб, тўрт чизик тортиб, унга ўнта эшик қилишган. Ана шу шаклга тош ёки ёнғоқ ташлаб ўйнаганлар. Тўрт чизик ва ўнта эшик чизилганлигига кўра ўйин номи «ўн тўрт» деб аталган.

Кўнғиротларининг анъанавий ўйинларидан яна бири «тўпик» ўйини бўлиб, бу ўйинда «ушоқ мол»³ гўштидан пиширилган таом истеъмол қилинган вақтда косасидан тўпик суяги бор гўшт чиққан одам бир илож қилиб, ана шу суякли гўштни шерикларидан бирортасининг қўлига тутқазса, у киши тўпикқа ютқазган бўлади. Тўпикни асосан ёғли гўштга ўраб беришган, айрим ҳолларда нон орасига солиб ҳам узатишган.

Тўпикни билмасдан олиб қўйган киши тўпик берган кишига «тўпикқа ютқазган» ҳисобланади. Ўйин шартига кўра ютилган киши тўпикни давра олдидаги одамлар олдида ютиб юбориши ёки ёнида ҳамшиша сақлаб туриши лозим бўлган. Ўйинда ютган киши хоҳлаган вақтда, хоҳлаган жойида тўпикни сўраса ютилган киши ўйин шартига кўра топиб бериши керак бўлган. Шу боис, ютқазган киши тўпикни доимо ёнида кўтариб юрган. Айрим кишилар бу суякни тешиб, ёнларига ёки бўйинларига тақиб юрганлар. Ўйин шартига кўра тўпик исталган вақтда сўралганда кўрсатилса ютган ҳисобланади. Аксинча эса ютилган ҳисобланиб, ўртага қандай шарт қўйилган бўлса, бажаришга мажбур бўлган. Кўнғиротларининг кўпчилик қисми чорвачилик билан ҳам шуғулланганлиги боис кўпинча бир мол сўйиб, зиёфат бериш шарт қилиб белгиланган. Албатта, сўралган тўпикни бера олса, тўпик берган киши ютқазган ҳисобланиб, ўзи ўша ўйинда иштирок этганларга ўйин шarti бўйича зиёфат қилиб берган.

Бугунги кунгача кўнғиротларининг нафақат болалар, балки ёши катта кишилар орасида ҳам давом этиб келаётган сўз ўйинларидан бири бу «тарабар тили»⁴ ўйини бўлиб, ўйинда гуруҳларга бўлинишган. Бу ўйиннинг ўзига хос усуллари шундан иборатки, ҳар бир сўз таркибидаги бўғинларнинг жойи ўзгартирилади. Масалан, «ётган эдим» сўзидаги бўғинларнинг ўрни ўзгартирилса, «ганёт димэ» сўзи ҳосил бўлади. Бундай бўғинларнинг ўрни ўзгартирилганда сўзлар тез талаффуз қилинганда, бошқа гуруҳ аъзолари ҳеч нарсани тушуна олмаган.

Ҳозирги кунгача сақланиб келаётган кўнғиротларининг анъанавий халқ ўйинларидан бири «ҳалинчак учиш» ўйини бўлиб, асосан баҳор фаслида йигитлар ва қизлар, қолаверса, келинчаклар мевали дарахтлар (асосан ёнғоқ, ўрик (зардоли) дарахтлар мустаҳкам бўлганлиги учун)га арқон боғлаб, ҳалинчакларда учганлар. Ҳалинчак учиш ўйинининг анъанавий тарзда ўтиб келиши, халқимизнинг қадимдан ўтрок яшаб дехқончилик билан шуғулланиб келаётганлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. – 276 б.

¹Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. –Тошкент: Фан, 1960. –Б. 445.

²Маҳмуд Кошғарий. Кўрсатилган асар. –Б. 452.

³«Ушоқ мол» – воҳада қўй ва эчкилар «ушоқ мол» деб аталади.

⁴«Тарабар тили» ўйини масаласида А.К. Боровков томонидан ҳам тадқиқотлар олиб борилган. Қаранг: Боровков А.К. Аист и связанные с ним приметы и поверья у местного населения //Сб. научного кружка при востфаке САГУ. Вып. I. –Ташкент, 1928. –С. 33.

2. Турсунов С., Турсунов Н. XIX аср охири – XX аср бошларида Жанубий Сурхон воҳаси аҳолисининг миллий либослари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент, 2003. – №4. – Б. 57-60.

3. Убайдуллаева М. Чилла даври удумлари // Фан ва турмуш. – Тошкент, 1994. – №3. – Б. 20-21.

4. Хўжамуродов И. Туроннинг қадимги одатлари ва дини // Сирли олам. – Тошкент, 1993. – №1. – Б. 17-19.

5. Қорабоев У.Х. Ўзбек халқи байрамлари. – Тошкент: Шарқ, 2002.

6. Қорабов У. Халқ ўйинларининг шаклланиши ҳақида // Этномаданият. – Тошкент, 2003. Б. 69-96

7. Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Тошкент, 1999. –196 б.

8. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 464 б.

Маллаев Дилмурод Турсунмуротович

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси илмий тадқиқотчиси

СУРХОН ВОҲАСИ ХУНАРМАНДЛАРИНИНГ МАРОСИМЛАРИ ВА УДУМЛАРИ

Сурхон воҳаси хунармандлар оиласи, унинг тузилиши, оиладаги ўзаро муносабатлар, анъанавий никоҳ турлари, аралаш никоҳларнинг кўпайиши, қалиннинг оммаланиши таҳлил этилади. Сурхон воҳаси хунармандларининг турмуш тарзи ва оилавий анъаналарининг ўзаро ўхшаш ва фарқли томонларига эътибор қаратилган.

Сурхон воҳаси хунармандлари ҳаётида никоҳ муносабатларида муҳим саналган келин учун қалин бериш хунармандлар орасида анъана бўлмаган¹. Дала этнографик тадқиқотларга кўра хунармандларида қалин олишда ўзига хос йўл тутилган. Ахборотчиларнинг таъкидлашича, хунарманд қизларини келин қилган оилалари “ўз ҳурматларини сақлаб, қалин берган”². Сурхон воҳаси хунармандларида ички никоҳнинг ноодатий кўриниши, яъни Бойсун ва Шеробод хўжаларига мансуб бўлмаган хунармандлар ҳам ички никоҳга амал қилган³. Бойсун ва Шеробод хўжалари оила, никоҳ борасида ички тартибларни мустақкам сақлаган. Қалин олишни эса улар оиланинг иқтисодий аҳволини тиклаб олишда фойдали билганлар. Хунармандларнинг замонавий оилавий-маиший турмушга хос анъаналари, оилавий муносабатлари, одоб-ахлоқ меъёрлари ўрганилган. Бугунги хунармандлар оиласида қадрият даражасида шаклланган анъаналар ва инновациялар хунармандларда замонавий ҳолда амал қилинади.

XX асрнинг 50 – 60 йилларида 8–10 нафар фарзандли хунармандлар оиласи кўп учраган. Албатта, юз берган тадрижий ўзгаришлар натижасида серфарзанд оилалар умумий оилаларнинг фақат 2–3%ини ташкил қилиб, асосан кичик оилалар сони кўпайди. Ассимиляциялашув жараёнининг кучайиши натижасида оилавий муносабатларда бир қатор ўзгаришлар юз берди. Бироқ шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, бу жараён инқилобий тарзда эмас, тадрижийлик асосида босқичма босқич юз берган.

Сурхон воҳаси хунармандларининг оиласидаги бир-бирларига чуқур ҳурмат деярли барча хунарманд оилаларида кузатилади, ҳеч бир оилада фарзанд ёки аёл отадан юқори

¹ Певцов М. В. Путешествие в Кашгарию и Кунь Лунь... – С. 128.; Кисляков Н. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л.: Наука, 1969. – С. 76; Губаева С. С. Население Ферганской долины – С. 518; Сайдуллаев А. Ўзбекистонда яшовчи уйғурлар тарихи ва этнографияси – Б. 13.

² Дала ёзувлари. Олтисой тумани Миршоди . 2020йил.

³ Дала ёзувлари. Олтисой тумани Жоби. 2021 йил.

жойда ўтирмайди, унинг ёнида овозини баланд қилиб чақирмайди”¹, деб таъкидлаган. Дарҳақиқат, бу каби одоб ва ахлоқ меъёрларига Сурхон воҳаси хунармандлари ҳам амал қилса-да, тобора замонавийлашаётган хунарманд оиласида отанинг аввалги авторитар мавқеи либераллашган (муросасозлик) ҳолда намоён бўла бошлади. Сурхон воҳаси хунармандлари маънавий муҳитида хунармандларнинг анъанавий маросимлари, ундаги этник хусусиятлар, маросим генезиси унга таъсир кўрсатган локал жиҳатлар, воҳа хунармандларининг тили ва шеваининг ўзига хослиги ўрганилган. Маҳаллий анъаналарнинг этномаданиятга таъсири этносоциологик сўров ва бошқа методлар орқали аниқланган ҳамда таҳлил қилинган. Хунармандларнинг никоҳ ва хатна тўйларидаги миллий анъана ва маросимлар, уларнинг генезиси, моҳияти ўрганилган. Урф бўлган замонавий анъаналар билан ўзаро қиёсий таҳлил қилинган. Никоҳ тўйи билан боғлиқ аҳлиқ чой, маслаҳат чой удумлари ва тўйлик, селиқ, онилик каби одатларга айниқса жиддий амал қилинади. Шунингдек, водийнинг баъзи хунармандларнинг никоҳ тўйи билан боғлиқ “куёв товоқ”² одати шаклланган.

Сурхон воҳаси хунармандларида никоҳ водийнинг маҳаллий аҳолиси билан бир хил бўлса-да, никоҳ суви одати ўзига хос тарзда амалга оширилади. С. Губаеванинг ёзишича, Сурхон воҳаси хунармандларида никоҳдан кейин шўр сув берилган³. Дала этнографик тадқиқотларидан маълум бўлдики, Бойсунда ширин сув берилса, Денов, Шерободда шўр сув ва нон, Бойсунда эса сут ва ширинлик бериш одати кенг тарқалган. Этнолог А. Аширов ўз тадқиқотларида Сурхондарё вилоятида яшовчи ўзбек, тожик, қипчоқларда никоҳда сут ва ширинлик берилиши ҳақида қайд этган⁴.

Сурхон воҳаси хунармандлариининг шарқий туманларида яшовчи хунармандлар хатна тўйи маросимларида ниҳоятда турфа расм-русум, одатлар бажарилади. Улар жумласига, супра солди, маслаҳат оши, нон еди, боғланди пули, отўйин, чукрон (чипрон), уста йўқлади, ҳормасин кабилардир⁵. Тўйдан олдин сабзи каломда асосан эркаклар, аёллар эса супра солдида иштирок этган⁶.

Сурхон воҳаси хунармандлариига хос кундалик удумлар, расм-русумлар, жумладан, соқит маросими билан боғлиқ одатнинг генезиси ўрганилган. Шунингдек, ушбу бобда хунармандларнинг кундалик ҳаётидаги баъзи урф-одатларнинг маҳаллий аҳоли маданий анъаналари билан уйғунлашуви этнографик жиҳатдан таҳлил этилган. Этномаданий муҳит таъсирида хунармандлар айрим одатлари унутилиб, бошқалари эса трансформацияга учраганлигини кўрсатиб беришга алоҳида эътибор қаратилган. Миллий маросимлар, урф-одатлар хунармандлар зич яшайдиган ҳудудларда анча яхши сақланганлиги ва ҳудудга хос тарзда янги одатлар ҳам шаклланиб борган. Жумладан, Бойсун тумани Пасрух қишлоғида янги туғилган чақалокқа бағишлаб беш оқшом ва чивик маросими ўтказилади⁷.

Сурхон воҳаси хунармандлари Фарғона водийсида яшовчи аҳоли орасида Ҳазарти Довуд, Хунармандбобога атаб хайр-эҳсон, сўпилик чой маросим ўтказиш ва соқит бериш кенг тарқалган. Тадқиқотчилар фикрича, “соқит” маросими моҳиятан босқинчилардан

¹ Эмин Турсун. Наврўзнома ... – Б. 96.

² *Ўғри товоқ- куёвнинг келин томонга яширинча юборган кичикроқ совғаси*. Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилояти Бозорқўрғон тумани Мингчинор маҳалла. 2020 йил.

³ Губаева С. С. Население Ферганской долины ... –С. 518.

⁴ Аширов А. А. Анъанавий никоҳ тўйи маросимларининг генезисига доир мулоҳазалар // *O'zbekiston tarixi*. – 2003. – № 2. – Б. 41; Дала ёзувлари. Олтинсой тумани Янги ҳаёти маҳалласи. 2021 йил.

⁵ Жўрабоев А. Ўзбек тилида тўй маросимлари (Андижон группа шевалари асосида): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1971. – В. 18; Дала ёзувлари. Шўрчи тумани Ободон маҳалласи. 2019 йил.

⁶ Дала ёзувлари. Шўрчи тумани Пахтакор маҳалласи. 2020 йил.

⁷ Исмоилов Р. Дўлон ва дўлонликлар тарихи // *Шаҳрихон газетаси*. 2011 йил. 24 март.; Дала ёзувлари. Шурчи тумани Тараққиёт маҳалласи. 2020 йил.

кутулиш, бутунлай соқит бўлиш умидида ўтказилган¹. Ҳозирда унинг таркибига нон, пул, оклик (мато) қўшилган. Маросим таомини махсус оила вакиллари қоидаларга амал қилиб тайёрлайди ва уни кекса ёшли эркак ёки аёлларгина истеъмол қилиши мумкин². Бойсун ва Шеробод хўжалари авлодларига берилган. Этнолог А. Ашировнинг фикрича, “маросим таомлари кўпинча инсоннинг биологик эҳтиёжини қондириш мақсадида эмас, балки уни бало-қазо, инсу жинслардан асровчи озиқ-овқат ёки маросимий қурбонлик сифатида истеъмол қилинган”³.

Ҳунармандларнинг мотам-таъзия маросимлари ҳам ўрганилган. Бунда маҳаллий хусусиятлар устун, яъни асосий мотам кунлари 1, 3, 7, 40 кунларида уюштирилади⁴. Бироқ, дала тадқиқотларида мотам-таъзия маросимларининг ҳам ҳудудий тафовут кузатилган. Ўзини охунтўпидан деб билувчи пахтабодлик уйғурларда марҳум хотирасига “маърака” ва “йигирма” ўтказилмайди, бойсунлик ҳунармандларда “йигирма” маросими ўтказилмаслиги аниқланди⁵. Сурхон воҳаси ҳунармандлари бугунги кунда ҳам бу каби маросимлар миллий ва локал жиҳатларни ўзида мужассам этиб нафақат ҳунармандларда балки ўзбек аҳолисининг ҳам маиший турмушида ўзига хос ўрин эгаллаган.

Хулоса сифатида қайд этиш лозимки, ҳунармандларнинг никоҳ тўйи ва у билан боғлиқ барча маросимлари ҳудудий қиёсий таҳлил этилган. Сурхон воҳаси ҳунармандларига хос миллий одатлардан “етти кеча” ва “ипчой” ҳозирда ҳам мустаҳкам сақланган. Хатна тўйдаги уй безаш, “бойланди” каби расм-русумлар эса ўзининг аҳамиятини йўқотиб бормоқда.

Ҳунарманд оиласи турмуш тарзи, оилавий анъаналарида бир қатор трансформациялар кўринса-да, ўзгалардан фарқлаб турувчи урф-одатлар, маросимлар, тарбия анъаналарида эса устунлик сезилиб туради. Бугун ҳунарманд оилалари ҳам юртимизда яшаётган бошқа миллат оилалар каби анъаналарни эъозлаган ҳолда, замонавий турмуш кечирмоқдалар. Ёшларни миллий удум ва анъаналарни қадрлаш, эъозлаш руҳида тарбиялаш имкониятларининг мавжудлиги, бу борада айниқса Миллий маданий марказлар фаолиятининг қўллаб-қувватланиши яхши самара бермоқда.

Мамаражабов Ғайрат Абдулҳакимович

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИГИДА БОЙСУННИНГ ЎЗИГА ХОС УСУЛЛАРИ

Ҳунармандчилик-миллий анъанавий майда товар ишлаб чиқариш, оддий меҳнат қуролилари ёрдамида яқка тартибда ва қўл меҳнатида асосланган саноат тури. Ҳунармандчилик Ўзбекистонда шу жумладан Бойсун туманининг халқ хўжалигида ҳозирда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳунармандчилик инсоннинг ишлаб чиқариш фаолияти билан вужудга келиб жамият ривожланиши давомида аста-секин деҳқончилик ва чорвачиликдан ажралиб чиқди. Бухоро амирлигининг энг кўхна шаҳарларидан бири бўлган қадим Бойсунда XVIII-XIX аср ва

¹ Джалилов З. Родственно-этническая общность и расширенное воспроизводство культурных традиций // Исследования по уйгуроведению. – Алма-Ата: Наука, 1962. – С.119; Абашин С.Н. Чай в Средней Азии... – С. 212.

² Дала ёзувлари .Денов тумани Ҳазорбоғ маҳаласи. 2020 йил.

³ Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари ... – Тошкент: Алишер Навоий, 2007. – Б. 196.

⁴ Кляшторный С.Г., Колесников А. А. Восточный Туркестан глазами русских путешественников (вторая половина XIX в). – Алма-Ата: Гылым, 1988. – С.160.

⁵ Дала ёзувлари. Андижон вилояти, Пахтабод тумани. Санграбод маҳалла. 2005 йил.

XX асрнинг 50 йилларигача ҳунармандчилик кенг ривож топди. Кулоллик, дурадгорлик, темирчилик, мисгарлик, бинокорлик, тоштарошлик, ўймакорлик, каштадўзлик, кунчилик, тикувчилик, тўқувчилик, заргарлик, дегрезлик, туникасозлик ва бошқа ҳунармандчилик кенг ривожланди.

Ҳунармандчилик қандай табиий ресурсларнинг мавжудлигига қараб ривожланган. Ўрта асрларда ҳам ҳозирги Бойсун туманидаги айниқса қишлоқларда ҳунармандчилик ривожланган. Чўянли ва Мунчоктепа (Хомкон ҳудуди), Хожа Кошқарон, Тўдадаги Октепа ва Аламлидаги Мунчоктепалар темирчи-кончиларнинг йирик қишлоқлари ва устахоналари бўлиб хизмат қилган.

Бу қишлоқларда бир неча юзлаб метрларга чўзилган темир ва чўян эритиш печлари ва руда уюмлари Бойсунтоғнинг ўрта асрлар даврида ҳунармандчиликни кенг ривожланишига ашёвий далидир. Пиллачилик ривожланганлиги эвазига тўқимачилик, каштадўзлик, чорвачилик ривожланганлиги туфайли кунчилик ва тўқимачилик (жун ва тери), Бойсунтоғнинг ўрмонга бурканиши эвазига ёғочсозлик, дурадгорлик, ривож топди¹.

Жамият тараққиёти босқичлари, меҳнат тақсимооти билан алоқадор ҳолда ҳунармандчиликнинг уч тури шаклланган:

- 1) Уй ҳунармандчилиги.
- 2) Буюртма билан маҳсулот тайёрлайдиган ҳунармандлар.
- 3) Бозор учун маҳсулот тайёрлайдиган ҳунармандчилик.

Уй ҳунармандчилиги аввалда ва ҳозирда энг кўп тарқалган тури бўлди.

Бойсун тумани ҳудудида милоддан аввал I аср ва милодий I асрларда Кушонлар даврида қарор топган Туман кўрғон қалъасини қазиб пайтларида ҳунармандчиликни дастлабки муҳим тармоғи ҳисобланган сопол буюмлари ишлаб чиқариш ва тўқимачилик, заргарлик, темирчилик буюмлари ишлаб чиқариш вужудга келганлиги археологик қазилмаларда топилди.

«Бойсун аҳли Кушон давлати ҳукмронлигидан бошлаб жез (бронза) ва темирдан турли-туман тақинчоқ ва қуролларни жуда маҳорат билан ясаганлар. Халқасимон билакузуклар ва сирғалар, қўнғироқчалар, жез кўзгулар, Бойсун тоғ тошларидан тайёрланган турли рангдаги мунчоклар шулар жумласига киради.

Буюк Ипак йўлида жойлашган ҳозирги Бойсун тумани ҳудудидан Шарқ ва Ғарб Араб халифалиги, Хиндистондан Европа мамлакатларига савдо-сотик ишларини йўлга қўйилиши муҳим манба ҳисобланади. IX-X асрларда Бухоро, Самарқанд, Кеш ва бошқа йирик шаҳарларда ҳунармандчиликни ривожланиши катта аҳамият касб этади. XIII асрда мўғуллар босқини ҳунармандчиликка хусусан Бойсундаги темирчи-кончиларнинг йирик қишлоқлари ва устахоналарини вайрон этилиши ҳунармандчилик ривожига катта зарба берди.

Темурийлар давлатини вужудга келиши ҳунармандчилик ривожига жуда катта ижобий таъсир кўрсатди.

Бухорода хусусан Бойсун ҳудудида ҳунармандчиликни барча турлари XX асрнинг 20 йилларигача сақланди. Фақат Бойсун ҳудудида ҳунармандчиликнинг 30 га яқин тури ривож топган. Бойсун Шаҳристонидagi ёпиқ Тимда (бозор) ҳунармандларнинг 53 та дўкони бўлган. Ўзида хилма-хил касбкорларни бирлаштирган терини қайта ишлаш соҳасида кунчилар, этикдўзлар, маҳсидўзлар, ковушчилар, эгар-жабдуқчилар, телпакчилар, пўстинчилар, камарчилар, тўқимачилик соҳасида бўзчилар, атласчилар, гиламчилар, шолча ва намагчилар, тақачилар, мисгарлар, чилангарлар, заргарлар каби касблар бўлган. Булар ҳунармандчиликнинг тармоқ тузилишини белгилаган².

Шарқдаги мусулмон ижтимоий табақасида уста, халифа ва шогирд каби ижтимоий тоифалар мавжуд бўлган. Ҳунармандчиликнинг ички тартиб ва қоидалари бўлган. Авлоддан-авлодга ўтувчи одатлари ва удумлари риязат этилган. Масалан, иш бошлашдан олдин уста ўз

¹ Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. –Тошкент: Akademnashr, 2011. –Б. 334.

² Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. –Тошкент: Akademnashr, 2011. –Б. 338.

пирини ёдга олиб ундан мадад сураш, шогирдига фотиҳа бериш каби одатларга амал қилинган. Ўзбекистон Россия мустамлакасига айлангач, хунармандчилик метрополияси саноатининг рақобатига дуч келиб, ўзининг илгариги мавқеини йўқотган бўлишига қарамай, унинг кўп тармоқлари сақланиб қолди.

Чунки, у миллий эҳтиёжни қолдирадиган товарларни чунончи, кийим-кечак, идиш-товок, турли уй-рўзғор буюмлари, майда меҳнат куролларини яратиб, уларни маҳаллий бозорларга етказиб берди. Хунармандчиликни яшовчанлигини таъминлашда чет элдан келтирилган хом ашё, материаллар, кичик ускуналар муҳим рол ўйнайди. Масалан: АҚШ дан келтирилган тери буёғидан фойдаланиб кўпчилар амиркон номланган юпка чарм ишлаб чиқара бошлади. Шу муносабат билан амиркон этик, махси ковушлар пайдо бўлди. Германиядан «Зингер» фирмасининг тикув машиналари келтирилиши билан тикувчилик (чеварлик) кенг ёйилди.

XX асрнинг 20 йилларида совет ҳокимияти қарор топиши билан Бойсун худудидаги хунармандчиликнинг асосий қисми дастлаб «Қизил Шарк» ва «Қизил доска» кейинчалик Куйбишев, Стаханов, асбоб-ускуналар давлат томонида етказиб бериладиган, яратилган маҳсулотлар дўконлар ва матбуот-кооператцияси орқали сотиладиган бўлди. Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритганидан сўнг хунармандчилик ривожига янги давр бошланди, халқ хунармандчиларига бозор қоидалари замирида қайтадан тикланди. Маҳаллий саноат корхоналарнинг биринчилар қатори хусусийлаштириш натижасида майда давлат корхоналари хунармандларнинг хусусий корхоналарига айлантирилди ва яқка тартибда иш олиб боришга руҳсат этилди. 1995 йил 24-25 октябрда Тошкентда БМТ нинг Ўзбекистоннинг доимий ваколатхонаси билан Амалий ҳамкорликда Ўзбекистон халқ усталари ва хунармандлари 1-Республика ярмаркасида Бойсунлик хунармандлар ҳам иштирок этди.

Хунармандлар дастлаб Ўзбекистон товар ишлаб чиқарувчилар палатасига, сўнгра савдо-саноат палатасига кирдилар. Улар махсус ташкилот- «Хунарманд» Республика уюшмасига бирлаштирилди. Шу жумладан Бойсунда тадбиркорлар, хунармандлар ва фермер хўжаликларининг ҳар йили ўтказиладиган «Ташаббус» туман кўрик танловига иштирок этадилар. Бойсунда – чўянчилар бор. Улар биз чўянчи уруғидан бўлганмиз, аждодларимиз чўянчилик билан шуғулланган деб аташадилар. (Манбаларда ёзилишича, чўянчилар уруғ эмас балки хунармандчилик касб-кори ҳисобланади).

Чўян-ҳар хил уруғ буюмлар (қозон, меъморлик безаклари ва бошқа) кийиш учун мўрт материаллардир. Чўяндан кулранг, оқ ва оралик турларига бўлинади. Қуймалар олиш учун ишлатиладиган кулранг чўян қуймакорлик чўяни деб аталади.

Дегрезлик-дегрес (форс, қозоқ, қуймоқ) қозон қуёвчи, умуман чўяндан турли буюмлар қуёвчи уста. Дегрезлик (чўянгарлик)-чўян эритиб ундан турли буюмлар қуйиш касби. Ўзбекистон шу жумладан Сурхон воҳасида Бойсунда қадимдан чўяндан уруш куроллари, хунармандчилик, қишлоқ хўжалик ва рўзғор буюмлари (масалан, қозон) ясалган.

Чўянгарлар қозон, қорачироқ, чирокпоя, милтиқ нили каби чўян буюмларини, хатто замбарак, тўп-машвар ҳам қуйганлар. Дегрезлар гула чўян ёки эски чўян буюмлари содда усулда (ёндўкон ва вагранкада) эритиб ва махсус қолипларга қуйиб турли буюмлар ясалган. XX асрда оғир саноатни ривожланиши туфайли дегрезлик касби барҳам топди. «Бобурномада» дегрезлик, чўян қуйиш жараёнини ёзиб қолдирган. XV-XVI асрларда ёзилган манбаларда «Дегрез» ёки «Чўянгар» сўзи кўп учрайди¹.

Археолог олим Т.Аннаевнинг ёзишича, X-XIII асрлар давомида Бойсуннинг воҳа қисмларида ва тоғ ён бағриларида темирчи-хунармандлар устахоналарига асос солиниб, юқорида тақидлаганимиздек янги қишлоқлар вужудга келган. Бойсунлик 75 ёшар Равшан бобо Сувоновнинг айтишича, Орифбой исмли бобокалонлари Гузар беклигидан кўчиб келиб Бойсунга яшаган ва чўянчилик билан шуғулланган. Бу хунарни фарзандлари ва шогирдларига

¹ Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б., Пардаев Т. Сурхондарё тарихи. –Тошкент: Шарк, 2004. – Б. 202.

ўргатган. Уста Сувон (лақаби сувон дегре) асосан толага Тиш, панжара, қозон, сув тегирмонига себак, бешкўз, турум, чўян печка ясаган. Ҳозирда уйда барча дастгоҳлар сақланган. Улар томонидан ясалган чўян печкалар Бойсундаги айрим хонадонларда сақланган.

Темирчилик ҳақида- «Абу Муслимнома» кўлёмасида (форс тилида) ва «Пахлавон Ахмадий Замчи» номли китобларида (Тошкент, 1904 йиллар нашр этилган) Абу Муслимнинг (747-749) йиллар барча ишлари, ҳаёти, инсонпарварлиги ҳақида батафсил маълумотлар келтирилган. Китобда Абу Муслим Марв шаҳридан уста Хурдаки Хубқори бошчилигида хунаромандларни, темирчи усталарни, Дарбандга келтирилганлиги, бу усталар Темир дарвоза ва кўрғонларда хизматда бўлган соқчилар ва аскарларга камон, қилич, отларга керак бўлган барча асбоблари ясаб берадилар ва Дарбанддаги Қапчиғай кўрғонида яшайдилар. Абу Муслим шу ерда туриб раҳбарлик қилганлиги батафсил ёзилган.

Археологик изланишлар натижасида Қапчиғай Кўрғони VI асрда қурилганлиги маълум бўлган. Бу кўрғон Заххон кўрғони ҳам деб юритилади. Кўрғоннинг пастки қисми дам олиш ва яшаш хоналари қурилган бўлса, юқори қисмида темирчилик устахоналари ташкил топган бўлиб, хоналар сони 16 та бўлиб, бу ерда турли асбоблар, ҳарбий қуроллар тайёрлаган. Бу ҳақида «Абу Муслимнома» тарихий китобида батафсил ёзилган. Демак, Бойсунда темирчи усталар 1400 йил олдин яъни VI асрда Дарбанддаги Қапчиғай Кўрғони атрофида шаклланган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Ҳозирда Бойсунда темирчи усталарнинг бизгача учта авлодлари етиб келган. Булар Чорчинорда яшаб ўтган уста Ашур сандикчи, темирчи, қандакорнинг авлодлари, иккинчиси - Оби маҳалласи темирчилар гузариди яшаб ўтган уста Қурбон авлодлари, учинчиси - Чорчинорда яшаб ўтган уста Қосим авлодларидандир¹.

Бу учала авлодлар ҳақида батафсил тўхтаб ўтамиз.

1. Уста Ашур (халқда Ашурийлар авлоди деб танилган) асли шаҳри Кешдан (Шаҳрисабздан) XIX асрда Бойсун беклиги томонидан таклиф қилинган ва темирчилик, сандиксозлик, қандакорлик билан шуғулланиб, кўплаб шогирдлар этиштирган. Уста Ашурни аждодларидан айримлари Бобур замонида Ҳиндистонга (Агра) бориб «Тож маҳални» қуриш ишларида қатнашганлиги ҳақидаги маълумотлар бизгача етиб келган. Уста Ашурни бизгача 7 авлод (пушти) темирчи, мискара, ёғоч устаси, қандакорлик ишлари билан шуғулланган. Кейинги авлодларидан Чорчинор маҳалласида яшаб ўтган уста Райимназар, отаси уста Наврўз, бобоси уста Нурмаматлар темирчи уста бўлганлар. Улар пичоқ (Бойсун пичоғи бошқа пичоқлардан кўринишидан ажралиб туради) чанқовуз, ўроқ, поки, бигиз, пилтакашак, бел, кетмон, парма ясаб халқга хизмат қилган. Газа қишлоғида яшовчи Ашурийлар сулоласига қирувчи темирчилардан: Уста Нормамат, отаси уста Шойимқул, бобоси уста Йўлдош, ундан Бекмат, ундан уста Нурмамат темирчи уста бўлганлар. Уста Шойимқулни фарзандлари Нормамат, Норали, Зиёдулло, Намоз, Мамади.

Набиралари: Тоштемир, Ўрал, Эркин, Тўлқин, Ғайрат, Шавкат, Норқул, Абдуғани, Рустам темирчи, уста бўлиб, улар томонидан: пичоқ, ўроқ, доскалла, печка, чанқовуз, печка карнайи, оташкурак ва бошқа 20 хилдан кўпроқ анжом буюмлари ясаб эл-улус олқишига сазовор бўлганлар.

«Оби» маҳалласида темирчилар гузариди яшаб умргузаронлик қилган темирчи усталардан ака-ука Йўлдош, Ёқуб, Жўрабойлар уларнинг фарзандлари уста Саттор, уста Жаббор, уста Қодир, мулло Ғаффор, уста Одил, уста Қаҳҳор, уста Қудрат, уста Маматқул, уста Шойимқул, уста Хурсандлар ва уларнинг фарзандлари уста Муртозоқул, уста Хамид, уста Очил, уста Холмамат, уста Қосим, Уста Иззат, Уста Абдулло томонидан ясалган 20 хилдан ортиқ уй-рўзғор анжомларидан: пичоқ, бел, кетмон, чанқовуз, туга, оташкурак, печка, карнай, ўроқ, доскалла ва бошқа уй-рўзғор буюмлари ясаганлар. Асл келиб чиқиши дурмон уруғидан

¹ Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б., Пардаев Т. Сурхондарё тарихи. –Тошкент: Шарк, 2004. – Б. 208.

бўлган Курбонбеги зурриётидан бўлади. Ака-укалар ичида энг зийрак ва зукко бўлиб ўсган Йўлдош онасининг рухсати билан Шерободга бориб, темирчи усталарга шогирд тушди ва хунар ўрганиб Бойсунга қайтди. Бу хунарни укасига ўргатди. Бу сулоладан 20 -лаб темирчи усталар етишиб чикди.

Бойсундаги уста-темирчилардан яна бири Уста Қосим бобо-Бойсуннинг Чорчинор маҳалласида яшаб ўтган, салкам 100 йил умр кўрган. Унинг сулоласидан кўплаб темирчи усталар етишганлар. Кетмон, белкурак, болта, ўрок, тоқ қайчи, қозик, нурват, пичоқ, чанқовуз ва ҳоказолар ясаган. Айниқса унинг томонидан ясалган жарангдор чанқовузлар хали-хануз эл гапиради. Бу чанқовузлар сифатли, чидамли ва жарангдорлиги билан ажралиб турган¹.

Пичоқсозлик - пичоқ, устара, ханжар ва бошқа кесгир асбоблар яшаш каби, хунармандчиликнинг қадимий турларидан бири. Илк палеолит давридан маълум. Дастлабки кесгир курол тошдан ясалган. Жез даврида мис ва жездан пичоқлар ясалган. Темирнинг кашф этилиши пичоқсозлик санъати тараққиётида катта бурулиш бўлди.

Шарқ мамлакатларида хусусан Ўрта Осиёда пичоқсозлик қадимдан ривожланган. Бойсун худудида (Туманкўрғон, Мунчоқтепа, Қўрғони боло) олиб борилган археологик казишмалар натижасида милоддан аввал I-III асрларга оид пичоқ намунаси топилган. VI-XII асрларда пичоқ яшаш ривожланиб, уни безаш технологиялари ўзгарган. XV-XVII асрларда ёнга олиб юрадиган пичоқ турлари пайдо бўлди. Кейинчалик пичоқсозликнинг ўзига хос мактаблари пайдо бўлди. Бухорода ва амирликдаги даврларда пичоқсозлик санъати ривож топди.

Бойсун пичоқсозлик мактаби Сурхон воҳасидаги бошқа жойлардаги пичоқсозликдан кескин фарқ қилади. Бойсунда пичоқсозликнинг ўзига хос санъати бор. Пичоқ асосан темирчилик дўконларида ясалган. Ясашиш усулига кўра темирчи Нормамат Шойимқуловлар сулоласи пичоқлари, уста Райимназар пичоқлар, уста Қосим бобо сулоласи пичоқлари, Мачайда уста Турдимурод пичоқлари, Дехиболода уста Нуриддин пичоқлари Оби маҳалласида, уста Одил бобо ва уста Муртозокул Жабборовларни сулоласи пичоқларни ясашиш услуги бир-биридан фарқ қилади. Чорчинор маҳалласида яшовчи Қодир хожи Хақимовни уйида бобоси Мирзо Абдуҳоликни пичоғи сақланган. Пичоқ 1875 йилда ясалганлиги ёзилган. Тузилишига кўра пичоқ тўғри, ўлчамига кўра ўрта суямлик, безатилишига кўра содда, камдан-кам гули, ясашишига усулига кўра Бойсун пичоғи, Мачай пичоғи, Қўрғонча пичоғларига бўлинади. Ишлатилишига қараб ўткир учли ва тумтоқ учли қилиб ясалган.

Бойсунда 1932 йилдан бошлаб темирчилик дўконлари «Қизил Шарқ» артелига бирлашиб, пичоқ, ўрок ва бошқа ўткир учли дастгоҳлар ясалган. Илгари ва ҳозирда ҳам пичоқларни темирчилик дўконларида уста босқон дамгир кучи билан яшашди. Унинг дастаси суяк, ҳайвон шохи, мугуз ва ёғочдан тайёрланади. Темирчи усталар пичоқга ажратилган темирни кесиб, металл бўлакчасини ўтда қиздириб, сангдонга қўйиб болға билан уриб тиғ чиқаришган. Сувга тиқиб олиб кескирлиги ошириш жараёни сув бериш дейилади. Пичоқ пўлатнинг қаттиқлигига қараб сув берилади. Сўнгра уни ғирага қистириб, катта эгов билан эговланади, тиғи чархланади, лока қирраси бўйлаб ишқалаб, тиғ юзига сой (кома) очилади. Пичоқ қорамтир тусга кириши учун зок (суяк модда) га ботириб олишади. Сўнгра даста ўрнатади. Бойсунда тайёрланган пичоқлар фақат уй-рўзғорда ва мол сўйишда ишлатилади².

¹ Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. –Тошкент: Akadernashr, 2011. –Б. 339.

² Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. –Тошкент: Akadernashr, 2011. –Б. 345.

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ СПОРТИНИНГ СУРХОН ВОҲАСИ ҚИЗЛАРИНИНГ ЮТУҚЛАРИ ВА НАТИЖАЛАРИНИ ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛИ

Ўзбек халқи қадимдан полвонликни ор-номус, қадр-қиммат, эл-улуснинг фахри ғурури, шон-шавкати деб қабул қилганлар. Ўтмиш авлодлармиз ўз тинчлигини, мазмунли ҳаёт кечиришни ўйлаб ҳамиша хушёр, огоҳ яшаганлар, чунки тинимсиз урушлар, талончилик, босқинчилик, ўзаро келишмовчилик, рақобатлар ҳар бир оилани ўзини ҳимоя қилишга ундаган. Оила тарбиясида одоб-ахлоқ маънавий тарбияси билан бирга, жисмоний бақувватлик, чаққонлик, мардлик, жасурлик тарбияси ҳам сингдирилган. Ана шу тарбияда ўғиллар билан бирга қизлар ҳам тўлиқ шуғулланганлар. Ушбу тарбия минг йиллар давомида оилада қизларни ўғиллар билан бирга жисмоний машғулотларда шуғулланишга имконият яратиб борган. Шу кураш усулларни ўрганиш жараёнида қизлар ҳам йигитлар билан тенгма-тенг кураш усулларни ўзлаштириб, Тўмарис, Барчиной, Гулпарӣ каби полвон ўзбек қизларни дунёга танилишга олиб келган. Мустақиллик йилларида ўзбек миллий курашда қизларнинг иштироки, ўтмиш авлодлармиз бўлган момоларимизнинг кураш анъаналарни қайта тикланишига имконият берди. Бу соҳада Сурхон воҳасининг қизларининг миллий кураш усуллари бугун жаҳон қойил қолмоқда.

Мамлакатимиз мустақиллик йилларида спортнинг деярли барча турлари қатори кураш соҳасида ҳам ўзбек хотин-қизлари катта муваффақиятларга эришмоқда, 1986-1987-1988-1990-1991 йилларда туғилган ўсмир қизлар биринчилиги ўтказилди. Ана шу биринчиликларда фаол қатнашган сурхондарёлик полвон қизлардан Н.Рустамова, С.Турамуродова, Г.Ражабова, А.Шопўлатова, М.Ортиқова, А.Қодирова, З.Шобировалар ўз вазн тоифаларида биринчи, иккинчи, учинчи ўринларни олишга муваффақ бўлдилар. Бундан ташқари, Тошкент шаҳрида ўтказилган Осиё чемпионатида юртдошимиз С.Холиқулова 80 килограмм вазн тоифасида учинчи ўринни эгаллади. Эркаклар ва аёллар ўртасида Жиззах шаҳрида бўлиб ўтган Ўзбекистон чемпионатида 83 килограмм вазн тоифасида М.Бўриева биринчи, 83 килограмм вазн тоифасида С.Холиқова иккинчи ўринга сазовор бўлдилар¹.

Хотин-қизлар курашини ривожлантириш бўйича Сурхондарё вилоятида катта амалий ишлар бажарилмоқда. 2006 йилнинг 14—16 апрел кунлари Термиз шаҳрида биринчи маротаба Хотин-қизлар ўртасида миллий кураш бўйича республика чемпионати ўтказилди. Унда Сурхондарё вилояти терма жамоаси фахрли биринчи ўринни эгаллади. Ўз вазн тоифалари бўйича Сайгул Турамуродова 48 кг вазнда (Сурхондарё вилояти), Мафтуна Ортиқова 52 кг вазнда (Сурхондарё вилояти), Илмира Ихлосова 57 кг вазнда (Қорақалпоғистон Республикаси), Насиба Бўриева 63 кг вазнда (Сурхондарё вилояти), Гулмира Исматова 70 кг вазнда (Самарқанд вилояти), Соҳиба Эштемирова 78 кг вазнда (Қашқадарё вилояти), Машҳура Мавлонова 83 кг вазнда (Тошкент шаҳри), Дилноза Қамбарова 87 кг вазнда (Тошкент шаҳри) республика чемпионати олтин медали соҳибалари бўлишди².

Шуни қувонч билан айтиш жоизки, Сурхон воҳаси Барчинойдек қатъиятли, ориятли ва сулув қизлари билан ҳам фахрлана олади. Чунки воҳасининг қизлари ҳам ўзбек кураши майдонларида бемалол кураш тушиб, ғолиб бўлиб ўзининг Барчинойнинг авлодлари эканлигини амалда исботламоқдалар. Миллий эпосимиз “Алпомиш” достонида Барчиной томонидан айтилган “Мардлар олишмайди Силтаб отади” сўзлари гўё бугунги Барчинойларимизнинг юрагига олов, билагига куч, қалбига ғурур солганлардан С. Холиқулова ўзбек хотин-қизлари ўртасида биринчи бўлиб жаҳон чемпиони, спорт устаси

¹ Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 9-баённома, 5-ҳужжат, 1995 йил, 5 март, 14-бет

² Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 1-баённома, 2-ҳужжат, 2010 йил, 12 январь, 8-бет

деган номга сазовор бўлди. Интилувчан, камтар, ҳаққоний курашадиган Барчинойлардан бири. Гулойим Норбоева 1991 йилда туғилган, вазни — 44 кг, 2005 йил кураш бўйича ўтказилган "Маҳалламиз паҳлавонлари" вилоят турнирида биринчи ўринни эгаллаган. Бир қанча йирик мусобақалар совриндори, кўплаб кураш мусобақаларида диплом ва қимматбаҳо совғалар билан мукофотланган. Ўз вазни бўйича шоир Тўра Сулаймон халқаро хотира турнири ғолиби. Холида Маманова 1988 йилда туғилган, вазни — 63 кг. Вилоят тоифасидаги ҳакам. Миллий ва дзюдо кураши бўйича вилоят чемпиони. Кўплаб мусобақалар ғолиби ва совриндори. Ўз вазни бўйича шоир Тўра Сулаймон хотирасига бағишланган турнир ғолиби. Нодира Жонқувватова 1994 йилда туғилган. Жарқўрғон тумани "Дўстлик" маҳалласида яшайди. Вазни — 44 кг. Кураш бўйича 2005, 2006, 2007 йилларда ўтказилган мусобақаларнинг ғолиби. Кўплаб мусобақаларда қимматбаҳо совғалар ва дипломлар билан мукофотланган¹. Каромат Йўлдошева 1992 йилда туғилган. Вазни — 52 кг. "Ҳақберди Ҳожи Норбой ўғли" кураш клубининг энг иқтидорли қизларидан бири. 2005 йили Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13 йилиги муносабати билан ўтказилган "Барчиной" соврини очиқ гилам мусобақаси ғолиби. Шунингдек, кўпгина нуфузли мусобақалар совриндори бўлди²

Одина Абдурахмонова 1993 йилда туғилган. Вазни — 63 кг. "Ёз — 2005" спорт мусобақаси ғолиби. Шунингдек, 2006—2008 йилларда ўтказилган кўплаб мусобақаларнинг ғолиби, совриндори. 2010 йил 30 январда миллий кураш бўйича Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримов таваллуд топган кунига бағишлаб ўтказилган мусобақа совриндори³. Саломатхон Муҳаммадиева 2009 йилда Термиз олимпиада заҳиралари спорт коллежини битирди. 1990 йилда туғилган. Вазни - 52 кг. Миллий ва дзю-до курашлари бўйича вилоят чемпиони, вилоят микёсидаги ҳакам, спорт усталигига номзод. Манзура Турсунова 1994 йилда туғилган. Республика чемпиони. Республика тоифасидаги ҳакам. Тошкент жисмоний тарбия институтида таҳсил олади. Холаси Хадича опанинг тарбиясида ўсди. У киши Манзурани ўз қизидек вояга етказди. Шунингдек, Сардор исмли болани ҳам тарбиялади⁴. Термиз давлат университетининг ўқтам келбатли, қатъиятли, орияти баланд полвон қизлардан бири Чориева Хуршида саналади. Чориева Хуршида Холмўмин қизи 1992 йилда Денов туманида туғилган. 2008 йил Наманган шаҳрида миллий кураш бўйича 48 кг вазн тоифасида олтин медал соҳиби, Самбо спорт тури бўйича Тошкент шаҳрида 48 кг вазн тоифасида олтин медал соҳиби бўлди⁵.

2010 йил 7-9 апрел кунлари Тошкент шаҳрида кураш бўйича 63 кг вазн тоифасида олтин медал соҳиби, Шу йилнинг 16-19-декабр кунлари Ҳиндистон пойтахти Дехлида VI жаҳон чемпионатида 2 ўрин соҳиби, август ойида миллий кураш бўйича Самарқанд шаҳрида 57 кг вазнда 3 ўрин соҳиби бўлди. 2011 йил июн ойида Самбо бўйича Тошкент шаҳрида Осиё чемпионатида 3 ўрин соҳиби, 2012 йил Самбо бўйича Тошкент шаҳрида Ўзбекистон чемпионати 57 кг вазнда 3 ўрин соҳиби, Қарш шаҳрида Дзю-до бўйича 57 кг вазн тоифасида 2 ўрин соҳиби, 2013 йил Кураш бўйича вилоят чемпионатида 57 кг вазн тоифасида олтин медал соҳиби, 2014 йил 21-22 сентябрь кунлари Вилоят очиқ кубогида 57 кг вазн тоифасида Дзю-до бўйича олтин медал соҳиби бўлган⁶.

Термиз давлат университетининг яна бир Барчинойи Муҳаммадиева Сайёра саналди. Сайёра миллий курашимиз бўйича вилоят, республика ва халқаро турнир ғолиби. 2011 йилда Францияда кураш бўйича ўтказилган халқаро мусобақада 2-ўринни эгаллади. Термиз шаҳрида кураш мусобақаси бўйича ўтказилган VIII-жаҳон чемпионатида эса 3-ўринни эгаллади. Сайёра Муҳаммадиева Халқаро тоифадаги спорт устаси ҳамдир. Университетнинг

¹ Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 1-баённома, 2-ҳужжат, 2010 йил, 10 декабрь, 8-бет

² Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 1-баённома, 2-ҳужжат, 2010 йил, 10 декабрь, 12-бет

³ Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 3-баённома, 4-ҳужжат, 2011 йил, 12 январь, 6-бет

⁴ Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 1-баённома, 2-ҳужжат, 2015 йил, 16 январь, 25-бет

⁵ Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 1-баённома, 2-ҳужжат, 2015 йил, 16 январь, 29-бет

⁶ Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 1-баённома, 2-ҳужжат, 2011 йил, 16 январь, 31-бет

лобар кизларидан яна бири Муҳаммадиева Юлдузхондир. Юлдуз вазнда кураш мусобақаларида 78 килограмм вазнда вилоят ва республика чемпиони, дзю-до кураш тури бўйича вилоят чемпиони бўлган шижоатли кизларимиздан саналади¹.

Термиз давлат университетнинг яна бир умидли спортчи кизларидан бири Алмуродова Роҳатой Алмуродовадир. Роҳатой Мусурмон қизи 1994 йил 14 мартда Сурхондарё вилояти Шерабод тумани Қишлоқбозор маҳалласида туғилган. Шерабод туманидаги 17-умумий ўрта таълим мактабини тамомлаб, синф раҳбари Жаъсур Пўлатов берган таълим ва тарбияси билан Термиз ижтимоий-иқтисодиёт коллежига ўқишга қабул қилинди. Ўқиши давомида спортнинг Дзю-до ва миллий кураш турларига қатнашиб келди. Дастлаб туман сўнгра вилоят чемпиони бўлди. Республикада, Осиёда чемпион деган номга сазавор бўлди. 2014 йил Таиланднинг Бангкок шаҳрида ўтказилган бутун дунё ўқув йиғини машғулотига қатнашиб, Таиланд очиқ чемпионатида қатнашиб 1-ўринни эгаллади ва шу йили спорт устаси унвонига сазавор бўлди. 2010 йилдан буён республика мусобақаларида нуфузли совринли ўринларни кўлга киритиб келмоқда. 2012 йил Тошкент "Тафаккур" нашриётидан "Кўнгил навоси" ном шеърый китоби чоп этилди. 2013-2014 ўқув йилида Термиз давлат Университетнинг яна бир Барчинойи Муҳаммадиева Сайёра саналди. Университетнинг яна бир Барчинойи Муҳаммадиева Сайёра саналди. Сайёра миллий курашимиз бўйича вилоят, республика ва халқаро турнир ғолиби. 2011 йилда Францияда кураш бўйича ўтказилган халқаро мусобақада 2-ўринни эгаллади. Термиз шаҳрида кураш мусобақаси бўйича ўтказилган VIII-жаҳон чемпионатида эса 3-ўринни эгаллади. Сайёра Муҳаммадиева Халқаро тоифадаги спорт устаси ҳамдир.

Ахмедов Сардор Сайридин ўғли

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси илмий тадқиқотчиси

СУРХОН ВОҲАСИ ТОЖИКЛАРИНИНГ ГУРУЧЛИ ТАОМАЛАРИ ЭТНОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

Сурхон воҳаси тожик аҳолиси сутли таомларни ҳам кенг истеъмол қилиб, кўй, эчки, сигир, қолаверса, от ва туя сутларидан турли хилдаги таом ва ичимликлар тайёрлаганлар. Сигир асосан сутни учун парвариш қилиниб, сутидан турли хилдаги таомлар ва ичимликлар қилинган. Воҳада тожиклари сигирларни боқиш ва уларни соғиш билан боғлиқ кўплаб ирим-сиримлар борки, бу ота-боболардан то бугунги кунларгача сақланиб қолмоқда.

Воҳа тожиклари сигир сутидан турли хилдаги таомлар тайёрланган. Хусусан, сутдан қаймоқ олинган, қатиқ ивителинган, чакки, сариёғ олинган, ширчой, курут қилинган, ширгуруч ва бошқа кўпгина таомлар тайёрланган. Сигир, кўй, эчки болалаганидан кейин уч тўрт кун мобайнида сариғи аримаган сут («оғиз сути», «увуз») соғиб олинади. Бу сутдан биринчи кун соғиб олинганда «қағанок» тайёрланган. Қағанокни Олтинсой, Денов, Сарносиё туманларидаги айрим тожик қишлоқ аҳолилари «оғиз», «увуз» ва воҳа тожик аҳолиси эса «қақанок» деб атаганлар². Тожик халқига хос таом тайёрлашда аввал қозон ёғланган, сариғи аримаган сутга озроқ сут кўшиб паст оловда ёки тандир, ўчоқ чўғига кўйиб, секин қайнатилган. Сут қуюқлашиб қотган сўнгра таом пичоқ билан кесилиб бўлакка бўлинган. Албатта, бу таомдан энг яқин кишиларгагина янгилик сифатида улашилган. Чунки, у тансиқ таом ҳисобланган³. Бу таомни Сурхон воҳасида¹ ҳамда туркманларда² тайёрланиши ҳақида айрим манбаларда ҳам маълумот берилган.

²Дала ёзувлари. 2021 йил. Сарносиё тумани Хуфар, Телпакчинор қишлоқлари; 2021 йил. Олтинсой тумани Жобу, Мўминкул қишлоқлари; 2021 йил. Денов тумани Қум, Сина қишлоқлари.

³Дала ёзувлари. 2021 йил. Қумқўрғон тумани Жалойир қишлоғи.

Иккинчи, учинчи кунлари соғиб олинган оғиз сутидан воҳада «келагай» таоми пиширилган. Келагайни пиширда қозон сут тагига олмаслиги учун ёғланган. Оғиз сути билан бошқа сигирнинг сути кам микдорда солиниб бироз қайнатилгач қуюклаган. Пиширишда ўчоқдан қозон туширилгандан кейин ҳам сут шопирилган. Акс ҳолда шопирилмаса келагай ҳолати ўзгариб, бузилади³. Келагайни Ўзбекистоннинг айрим ҳудудларида «далама»⁴ деб аташади.

Тожик халқи аҳолиси асосан сутдан хом ва пишган қаймоқ олинган. Албатта, сигир соғилгандан кейин махсус сузгичда сузилган. Сўнгра идишга солиниб, бир кеча давомида турган. Эрталаб сузиб олинган. Эрталабки нонуштада истеъмол қилинган ёки тўплаб қозонда куйдириб, ёғ қилиб олинган. Пишган қаймоқни олишда, сут оловда пиширилган ва маълум вақт сақланган. Сут бетидан олинган пишган қаймоқ тановул қилинган ёки йиғиб қозонда куйдириб ёғ олинган⁵.

Тожик халқида хом ва пишган қаймоқдан «буламик» таоми пиширилган. Бу таомни воҳанинг Денов, Сариосиё, Узун туманларидаги айрим тожик қишлоқларида «қолвайтар» деб аташган. Шунингдек, хом ва пишган қаймоқлар қозонда куйдириб «дўрда» қилиб олинган ва бу кўпинча қовурма шўрва ҳамда атала каби таомларга қўшиб ишлатилган⁶. Хуллас, воҳада тожиклари таомларида сутли таомларни тайёрлаш ва уни истеъмол қилиш кундалик ҳаётда муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, тожик аҳолисининг таомлари нафақат турли-туман рационга бойлиги ва ранг-баранглиги балки ўзига хос этник ва локал хусусиятлари билан ажралиб турган. Тожик халқида миллий таомларни тайёрлаш ҳамда таомлар учун зарур бўлган маҳсулотларни етиштириш бўйича катта амалий тажриба тўпланиб, таомлар билан боғлиқ қарашлар ва маросимлар ҳам асрлар оша Воҳада тожикларининг моддий ва маданий маданияти такомиллашишига муносиб хисса қўшиб келган. Ўз навбатида воҳага хос бўлган гўштли, сутли таомлар этноҳудудий жиҳатлари билан ажралиб турган. Умуман олганда бу даврда воҳа ҳудудида яшаётган турли этник жамоалар ўз таомларини тайёрлашда азалий анъаналарини сақлаб келаётган бўлсаларда, айни вақтда халқ таомларида этнослараро-умумминтақавий жиҳатларнинг таркиб топиб бориш жараёни давом этмоқда эди. Бу воҳанинг тожиклари учун умумий бўлган таомлар кўпайиб, уларни тайёрлаш, истеъмол қилиш тартиб ва усулларининг бир хиллашувида ҳам намоён бўлган.

Ҳасанова Нодира Ибрагимовна

Ўзбекистон Республикаси: Денов тадбиркорлик ва педагогика институти
ўқитувчиси. Денов шаҳри

СУРҲОН ВОҲАСИДА СОВЕТ МАФҚУРАСИНING МИЛЛИЙ МАДАНИЯТИГА ТАЪСИРИ

Совет тарихчилари таъкидлаб ўтганларидек, Туркистон республикасидаги совет ҳокимияти органлари мусулмон руҳонийлари, эски усул мактаблари муаллимларининг кескин қаршилик кўрсатишларини сингдириш мақсадида маҳаллий аҳолини дўқ-пўписа

¹Икрамова Н.М. Узбекская кулинарная лексика. –Ташкент, 1989. –С. 48.

²Бердыев М.С. Традиционная система питания туркмен: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. –М., 1990. –С. 15.

³Дала ёзувлари. 2120 йил. Олтинсой тумани Окбулоқ қишлоғи.

⁴Шаниязов К.Ш. О традиционной пище узбеков // Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. –С. 109.

⁵Дала ёзувлари. 2021 йил. Денов тумани Орғун қишлоғи.

⁶Дала ёзувлари. 2021 йил. Узун тумани Бойбича қишлоғи.

билан кўрқитиш амалиётидан кенг фойдаланганлар. Совет таълим тизими бўлган мактабга, ўқувчилар ва уларнинг ота-оналарига тухмат қилган, муаллимларни ўлдирган ва мактаб биноларига ўт қўйган дет маҳаллий зиёлиларга қарши оммавий қирғин сиёсати амалга оширилди. Тарихий манбалар эса, бунинг тескари бўлганлигидан далолат беради. Биринчи навбатда янги ҳокимият тузилмалари террор ва зўравонлик усулларини ишга солганлар. Большевик ҳукмдорлар давлатининг иқтисодий ва ҳарбий қудратидан, жазолаш органларидан фойдаланиб, халқ таълими соҳасида мислсиз бебошликлар қилганлар. Совет давлати меҳнат мактаби ўлкада зўр бериб қулоч ёйдирилган. Шу мақсадда аввалги ўқув юртларининг бинолари тортиб олиниб, мактабларнинг мол-мулклари мусодара қилинган.

Давлатнинг фаол ҳомийлик қилиш сиёсати натижасида янги мактаб тармоқлари тез ортиб борди. 1920 йилнинг охирига келиб Туркистон республикасида 1965 та бринчи босқич мактаби бор бўлиб, уларда 165045 ўқувчи таълим олар, уларнинг 55.6 фоизи маҳаллий миллат болалари эди. 58 та иккинчи босқич мактабида 0.5 минг ўқувчи таълим оларди¹. Кўчманчи маҳаллий аҳоли фарзанларини совет коммунистик таълим ва тарбия тизими билан қамраб олиш мақсадида махсус интернатлар ташкил этилди. 1921 йилнинг бошларида 150 га яқин интернат очилиб, уларда 15.6 минг бола таълим олди².

Хотин-қизлар таълимини ташкил этишга алоҳида ғамхўрлик қилинди. маҳаллий аҳолининг ўғил ва қиз болаларни барга ўқитишга рағбати йўқлигини ҳисобга олиб, дастлабки пайтларда маҳаллий миллат қизлари учун алоҳида мактаблар ташкил этилди. Дастлабки хотин-қизлар мактаблари Тошкент, Андижон, Қўқон ва бошқа бир қатор шаҳрларда очилди.

Совет мактаб таълими тизимини йўлга қўйиш билан бир қаторда, барча турдаги бошқа мактабларни, шу жумладан диний мактабларни тугатиш ишлари жадал олиб борилди. Коммунистик партиянинг марксча таълимотни қарор топтириш учун олиб борган курашида диний таълимотни коммунистик мафкура билан бутунлай сиғиша олмайдиган таълимот сифатида таълим тизими ва турмуш соҳасида сиқиб чиқариш йўли устивор ўрин 1920 йилларнинг охирига келиб Ўзбекистоннинг энг чекка ўлкаларига ҳам Европалик вакилларни жўнатиш ва ишончли ҳокимиятни вужудга келтириш ишлари амалга ошириб борилди. Асосий мақсадни яшириб, гуёки Ленинча коллективлаштириш ҳамда маданий революцияни амалга ошириш масаласи баҳона қилиб олинди. Маҳаллий халқни Европа ёзуви ҳамда маданиятидан кучлироқ соводхонлиги, ёзуви бой-абადий мерос борлиги умуман назар-писанд қилинмади, Ўзбекистонда пастдан юқорига кўтарилган ходимларнинг асосий қисми ҳам худди шу тариқа Европаликлар сони салмоғи билан мутахкамланди. Масалан: 1920 йилларнинг иккинчи ярмида Сурхондарёда бу ҳолатни кўйидаги манбаларда куриш мумкин. Хўжалик савдо ва кооператив ишларида жами 50 киши ишлаган бўлса, шундан 20 фоизи, маҳаллий миллат, маъмур ишлари милиция, суд, прокуратура, ишларида жами 44 киши ишлаган бўлса, шундан 17 фоизини, пахтачилик, ер ишлари ва суғориш ишларига жами 26 киши ишлаган бўлса, шундан 10 фоизини, иқтисод-солиқ ишларига жами 4 киши шундан 2 фоизини, маданий ва оқартув ишларига жами 9 киши ишлаган бўлса, шундан 4 фоизини, бошқа жавобгарлик ишларига жами 21 киши ишлаган бўлса шундан 8 фоизини, партиясиз ишларининг жами 3 фоизини, комсомолларнинг жами 2 фоизини маҳаллий миллат вакиллари ташкил этган эди. Бундан кўриниб турибдики, ўлка аҳолисинининг деярли 100 фоизини ташкил этган маҳаллий миллат вакилларига ишонч билан қаралмаган. Бунинг ўрнига эса тенглик, мустақиллик, саводсизликнинг олдини олиш каби шиорлар мажбурии сингдириб борилган. Шу ўринда бир нарсани эслатиб ўтиш ўринлидирки, Турон ёки Туркистон ўлкалари жаҳон маданияти бешигини тебратган мамлакатлардан

¹ ЎзР МДА, 34-фонд, 1-рўйхат, 994-йилма жилд, 1-3-варақлар.

² Ўзбекистон ССР тарихи, 3-том, 239-бет.

биридир.¹ Турон номи билан беш минг йиллар маданият гуллаб яшнаб келган бўлсада, Октябрдан кейин миллий маданият кучи аксинча заифлашди, унинг асослари емирилди, говларга, қаршилик ва тўсиқларга дуч келди. Энг аввало шовинистлар Ўрта Осиё ерли халқларнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий жиҳатидан мустақил бўлиш ҳаракатини, олий ҳошишини оёқ ости қилдилар. Жадидларнинг илк рўзномаси бўлган 1906 йил январдан 21 мартгача чиққан «Тараққий»нинг биринчи сонидан эълон қилинган макрлага «Биз мусулмонларни хурриятга ҳақлари борми? Йук. Қариндошлар, юз марта йўк». деган сарлавҳа берган. «Тараққий» озодликка эришиш йўлида илм-маърифатнинг ниҳоятда зарурлигини, фақатгина ўқиган, дунёвий билимларни эгаллаган, ўзлигини таниган миллатгина ўз келажигига эга бўлишини алоҳида уқтиради. Ўзбек халқининг чинакам зиёли, фидойи фарзанди Мунаввар қори Абдурашидхон ўғлининг газетанинг шу сонидан босилган «Бизнинг жаҳолат-жоҳили мураккаб» сарлавҳали фельетонида ана шу мавзуда фикр юритилди. «Эй Ватандошлар. Дикқат назари ила боқинг.- деб ёзади муаллиф.- Бир болани мактабга бормоқдан мақсуд ва ижобад диниятимиз илми кироат, мисоли этикодия, фарзин, вожиб, суннат, мустахаб, харом, макруҳ, намоз ва рўза, ҳаж йўлларини ва ҳам зарурияти дунёвиямиз улғон илми ҳисоб, жуғрофия, таворих хусусан, тарихи ислом каби фойдали исмларни билдирмоқдур». Газета халқ оммасининг, оддий одамларнинг кўзларини очишга, дунёни англашга, ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун фаол курашишга, лоқайд, муте бўлмасликка чақиради: «Ҳамма халқ хуррият учун курашиб, жабр ва зулмлардан холос булай деб турганда...» Туркистон мусулмонлари келса, ёнида присту ва ҳокимларга қўл қовуштириб, сажда қилиб, ўз-ўзларини хурриятдан безган каби кўрсатиб, обдон обрўсиз бўлиб, юзларига қора тортилгандек бўлди. Лекин халқимизнинг жабр ила тўкилган қонлари мамлакатимизни буюгон эди». Турган ганки, «Тараққий»нинг ижтимоий дадиллиги, унинг саҳифаларидаги хур фикрлар Чор ҳукумати ва маҳаллий қора кучларга ёқмади. Газета дастлабки сонидан бошлаб «Туркистон вилоятининг газетаси» ҳамда подшо амалдорлари томонидан таъқибга олинди. Газета шундай оғир шароитда бор-йўғи икки ой бир ҳафта умр кўрди-унинг 19 та сони чиқди. Тошкент гинерал-губернаторлигининг буйруғи билан газета ёпилади ва унинг муҳаррири қамоққа олинади. Аммо «Тараққий» бошлаб берган йўл-зулм ва истибдодни фош этиш, халқ озодлиги учун кураш йўлларини излаш, ундан кейин бирин-кетин дунёга келган бошқа тараққийпарвар газеталар-Мунаввар қори раҳбарлигида чиққан «Хуршид», Абдулла Авлоний чиқарган «Шухрат», Маҳмудхўжа Бехбудий ташкил этган «Ойна» каби нашрларда давом эттиришди. Юқорида бу манбани келтиришдан мақсад Октябр инқилобидан кейин ҳам большевистик сиёсат Туркистон маҳаллий матбуотни қаттиқ сиқув остига олиб, қоғозда матбуот эркинлигини берган бўлсада, миллий тўйғуларни, миллий озодликни ўртага ташлаган матбуот ва унинг ходимларини аёвсиз жазолади ҳамда кўр-кўрона мадҳиябозлик, камчилик ва хатолар тўғрисида ёзмасликка ўргатдилар. Маҳаллий матбуот устидан большевиклар партияси шундай назоратни ўргатдики, унинг руҳсатисиз миллат тўғрисида гапириш тақиқланди¹.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Авлиёқулова Д. Мустабид тузум сургуни қурбонлари. Мулоқот. 2005 йил, 5-сон.
2. Моложавенко В. Жаркое солнце Сурхана. –Москва: Мысль, 1982. – С. 190.
3. Соатов О., Турсунов С., Умаров И., Тошев К. Фронтдан келган хатлар. –Тошкент: Тафаккур, 2020. –Б. 320.
4. Советский Узбекистан за 40 лет. Статистический сборник. –Ташкент: Узбекистан, 1964. –С. 378.
5. Турдиев Ш. Улар Германияда ўқиган эдилар. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 98.

6. Турсунов С.Н. Қобилов Э.О. Пардаев Т.Р. Муртазаев З.М., Сурхондарё тарих кўзгусида. –Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 382.
7. Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б., Пардаев Т. Сурхондарё тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 608.
8. Турсунов С.Н. Шерободликлар. –Тошкент: А.Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – Б. 385.
9. Турсунов С.Н., Тўхтаев А. Жарқўрғон. –Тошкент: Фан, 2008. –Б. 303.
10. Турсунов С., Турдиев Т. Денов. –Тошкент: Фан, 2009. – Б. 501.
11. Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. –Тошкент: Akademnashr, 2011. –Б. 551.
12. Турсунов С.Н., Эшбоев Қ. Шўрчи тарихидан лавҳалар. Тошкент: Fan va texnologiya, 2013. – Б. 316.
13. Турсунов С., Турсунов А., Тоғаева М. Шеробод тарихидан лавҳалар. –Тошкент: Yangi nashr, 2014. – Б. 353.
14. Турсунов С., Тўхтаев А., Аннаева З. Жарқўрғон тарихидан лавҳалар. –Тошкент: Yangi nashr. 2019. – Б. 320.
15. Турсунов С.Н., Эшбоев Қ.П., Тўхтаев А.Қ., Хўжаназаров А.З. Қумқўрғон тарихидан лавҳалар. –Тошкент, 2019. –Б. 352.
16. Қиличев Ф. Зулматдан садолар. –Тошкент: Адолат, 1994. – Б.160.

Хатамов Абдивоҳид Бобохонович

Денов тадбиркорлик ва педагогика инстиути ўқитувчиси

ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ МАФКУРАСИДАН ХОЛИ МАДАНИЙ МАРОСИМИМИЗНИНГ ҚАЙТА ТИКЛАНИШГА ОИД ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛЛАР

Маданий маросимимизнинг қайта тикланиши диний, эстетик, ахлоқий, ҳуқуқий, иқтисодий, экологик маданият соҳаларида ўзгаришларга сабаб бўлди. Мерос сифатида қабул қилинган эстетик маданият янги истиқлол маданиятини бир бўлагидир. Бу эса ўз навбатида эстетик қадриятларимизнинг ривожланишига ижобий аҳамият касб этмоқда. Истиқлол эстетик маданиятининг асосий вазифаси баркамол авлодни эстетик жиҳатдан камолга этказиш, жамоа аъзосининг ҳар бирини юксак эстетик онгли, маънавий гўзал инсон сифатида тарбиялашдан иборат. Истиқлол жамиятида маданий-эстетик тараққиётнинг асосий мезони омманинг тарихий фаоллиги билан унинг амалий фаолияти, маънавий ютуқларга асосланган ижодий эстетик фаолиятга айланганлиги жиҳатидан ажралиб туради. Истиқлол эстетик маданияти умуминсоний характерга эга бўлган жамият маънавий маданиятининг тимсоли сифатида кўзга яққол ташланиб туради¹.

Атоқли адиб А. Қаҳҳор бадиий асарларида инсон маънавий ва ташқи қиёфаси гўзаллиги, гўзалликни ақлда эканлигини чиройли лоф-кофдан хунук ҳақиқат яхшилигини ифодалаган. Ўзи гўзал – хулқи гўзал каби хикматлар ёшларимизни баркамол, юксак дамаданиятли инсон сифатида тарбиялашда асосий воситадир. Академик Ғ. Ғулом асарлари эса табиатнинг гўзаллик, улуғворлик ва нафосатини идрок этишда, кишиларнинг буюк дунё биносига дахлдор эканликларини сезиш, инсон табиатидаги эстетик қадриятларни билиш имкониятларига ишонч ҳосил қилиш имконини беради. Эстетика фани нуқтаи-назаридан олиб қарасак, у табиатга инсоний муносабатда бўлиш ва уни муҳофаза қилиш эстетик маданиятнинг юксак даражада тараққий этган хусусиятларига боғлиқлигини назарда тутуди.

¹ Турсунов С.Н. “Ўзбекистон жанубий худудларида номоддий маданият тарихи”. Тошкент., “Мухаррир”, 2013. Б-56

Маданият кенг қамровли, фундаментал, универсал, марказий, умумийлик аҳамиятига эга бўлган тушунчадир. Маданият кишилар томонидан яратилган ва яратилаётган барча моддий ва маънавий бойликлар йиғиндиси. Маданиятнинг бир томонини маънавий бойликлар ташкил этар экан, унинг ажралмас таркибий қисмларидан бири эстетик маданиятдир. Эстетик маданият умумий маданиятнинг ривожланиш тарихий тараққиёт қонунларига асосланган ҳолда иш юритади. Демак, эстетик маданият ҳам жамият тараққиётининг муайян босқичларида вужудга келган бўлиб, кишиларнинг эстетик онг даражаси билан узвий бирликдадир. Уларнинг эстетик онги қанчалик ривожланиб бораверса, маданият ҳам ўшанга мос тарзда раванқ топади. Қадимги даврда кишиларнинг эстетик маданияти оддий, содда, ибтидоий характерда бўлган¹.

Эстетик маданият эстетик онг, эстетик кадриятлар, назариялар қараши мажмуидан ташкил топган. Немис олими А. Баумгартен 1735 йилда эстетика атамасини жамоатчиликка таништириб, илк бор эстетика луғат фондиди бойитди. Лекин у кишини эстетика фанини асосчиси сифатида эмас, балки, эстетика сўзи тўғрисидаги биринчи бор мушоҳада юритган эстетик олим сифатида тан олинади. Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий формация ўз эстетик маданиятига эга. Ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг алмашилиши билан эстетик маданият даражаси ўзгариб, ривожланиб бораверади. Лекин ҳар бир янги формациянинг ўзидан илгариги эстетик маданиятнинг илғор томонларини эстетик мерос сифатида қабул қилади. Эстетик маданият умуминсоний ижтимоий ҳодисадир. Тарихда мавжуд эстетик маданият ҳам синфий характерга эга бўлиб, синфларнинг дунёқараши асосида намоён бўлган. Мустақиллика эришганимиздан кейин жамият ва унинг эстетик маданияти тараққиётида тубдан ўзгаришига олиб келди.

Эстетик маданиятли киши биринчидан, юксак эстетик онгга эга бўлиши лозим, иккинчидан, табиатдаги эстетик асосга эга моҳиятли хусусиятларини илғаб оладиган, учинчидан, табиатни муҳофаза қиладиган фанларнинг илмий, назарий, амалий томонларини керакли даражада ўрганадиган, тўртинчидан қайси фанлар табиатни муҳофаза қилишда методологик аҳамият касб этишини биладиган, бешинчидан, табиатни муҳофаза қиладиган фанларнинг узвий алоқасини тушунадиган, олтинчидан, фанларнинг ўртага қўйган мақсадлар бирлигини билиб олган бўлиши лозим. Эстетик маданиятга эга бўлган баркамол авлод табиат ҳодисаларининг моҳиятли эстетик хусусиятларини аниқлаш, табиат қонуниятларини билиш, улардан амалда фойдаланиш ҳамда муҳофаза қилиш зарурлигини аанглаб олди. Ижтимоий ҳаёт ривожланиши билан кишиларнинг табиатга бўлган эстетик маданиятли фаолияти янада барқарорлашди.

Хидиров Холмамат Джўраевич

Ўзбекистон Республикаси: Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси
ўқитувчиси. Термиз шаҳри.

СУРХОН ВОҲАСИДА ТРАНСПОРТ СОҲАСИДАГИ ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛЛАР

Автомобиль транспорти авиация, денгиз ва дарё транспорти, шунингдек темир йўл транспорти билан узвий боғланган. Автомобиль транспорти унча узоқ бўлмаган масофалар учун фойдаланишда энг қулай транспорт тури ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида мустақилликнинг дастлабки йиллариданок дунё бозорига янги йўллар очиш, юртни бошқа давлатлар, минтақалар билан боғлайдиган транспорт коммуникациялари

¹ Шораҳмедов Д., Аминов М. Маънолар маҳзани. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, Давлат илмий нашриёти, 2001.Б-128

барпо этиш, транспорт коммуникацияларини ривожлантириш Республика иқтисодиётини жўшқин ва барқарор тараққий эттириш кафолати бўлиб хизмат қилишига алоҳида эътибор қаратишди. Сурхон воҳасида автомобиль транспортини ривожланиши учун зарур бўлган йўллар қурилишига алоҳида эътибор берилди. 1940 йилда Республика ҳукуматининг қарори билан узунлиги 708 км бўлган Тошкент-Термиз "Катта Ўзбек" тракти номли автомобиль йўлини қуриш бошланди ва 4 ой мобайнида мазкур қурилиш тугатилди. Унинг 376 кмни Тошкент, 222 км йўл Самарқанд, 162 кмни эса Бухоро вилояти йўл қурувчилари қуриб фойдаланишга топширдилар¹. Урушдан кейинги 1945-1949 йилларда автотранспортда юк ва пассажирлар ташиш ҳажми ўсди. Шу йилларда республикага 9548 та янги юк автомобили келтирилди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги халқ хўжалигини тиклаш йилларида автобусда йўловчи ташишга эътибор ошиб, дастлабки янги маркали транспорт турлари пайдо бўлди. Юқорида қайд этилган рақам бўйича аҳолига автобус хизмат кўрсатиш мамлакатни ҳамма ҳудудида ҳам бир хил эмас эди. Айниқса Сурхондарё вилоятида аҳолига автобус хизматини ташкил этиш ниҳоятда ачинарли бўлиб, фақат Термиз, Денов шаҳарларида иккитадан автобус хизмат қилар эди². Сурхондарёда автобус хизмати аҳоли жон бошига 1,3 фоизни ташкил этиб, (ушбу рақам аҳоли сонига нисбатан³), совет ҳукуматида энг охириги ўринлардан бири эди. Умуман Ўзбекистон аҳолисига автобус хизматида 1960 йилларда маълум маънода силжишларга эришиб, 1955 йили Термиз шаҳрида Ўзбекистон автомобиль транспорти ва шоссе йўллар вазирлиги тасарруфидаги "Сурхондарётранс" ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил қилиниб⁴, ЗИС таркибдаги автобус маркалари келтирилди. Йўловчи хизматига автобусларни қўйиши туфайли, 1960 йилда 345,8 миллион йўловчи автобуслар билан ташилиб, 2382 миллион километр йўловчи хизмати кўрсатилган бўлса, 1963 йил 510,8 миллион йўловчига автобус хизмати кўрсатилиб, 3522 миллион километр йўловчи масофаси босиб ўтилди. Бу ўртача ҳар бир йўловчига 6,9 километр хизмат кўрсатилди, демакдир. Қайд этилган рақамлар аҳоли сонига нисбатан тақсимланганда хизмат кўрсатиш даражаси талаба даражасида эмаслигини кўрсатади. 1960 йилларда Қарши, Шахрисабз, Муборак, Термиз, Денов, Шеробод шаҳар ва туманларига йўловчи ташувчи автобус йўналишлари ташкил этилди. Ўша пайтдаги аҳоли сони ва маъмурий марказлар билан боғланишни эҳтиёжини ҳисобга олганда, мавжуд йўловчи автобуслари фақатгина жами аҳолини 8 фоизига хизмат қилиш қувватига эга эди⁵.

Жанубий ҳудудларда ташкил этилган пахтачилик районларида автобус хизмати йўлга қўйилиб, янги йўналишлар очилди. Қизирик, Бандихон, Гагарин, Қумқўрғон, Олтинсой автобус йўналишларига қатнов ташкил этилди. Автобус бекатлари Шеробод, Бойсун, Комсомолобод (ҳозирги Халқабод), Жарқўрғон, Учқизил, Сариосиё районларда марказлаштирилган ҳолда кўриб ишга туширилди. "Лаз", "Паз", автобуслари, "Газ-24" энгил автотаксилар хизмати оширилди. 1980 йилларда Сурхон воҳаси тоғ қишлоқ аҳолисига транспорт хизмати яхши йўлга қўйилмаган эди. Йўналишлар аҳоли эҳтиёжини қондира олмаганлиги натижасида йўловчи транспорти қониқарсиз ҳолатда эди. Автобус ва янги такси аҳоли сонига нисбатан жанубий вилоятларда атиги 21 фоизни ташкил этиб, хусусий ва шахсий транспорт воситалари билан йўловчи ташиш хизмати қатъиян тақиқланган, хусусий секторларга йўл берилмаган эди. Сурхондарё вилоятида 1980 йилларда транспорт тизими ривожини билан боғлиқ маълум маънода ижобий ишлар амалга оширилди. Вилоятида 1981 йилда юк обороти 1980 йилга нисбатан 13 фоизга ўсди ёки жами 686,8 минг тоннани ташкил

¹ Сурхондарё вилояти давлат архиви. 361-фонд, 1-рўйхат, 14-ҳужжат, 19-варақ.

² Советский Узбекистан за 40 лет. Статистический сборник. Ташкент: Узбекистан, 1964. С.240.

³ Советский Узбекистан за 40 лет. Статистический сборник. Ташкент: Узбекистан, 1964. С.240.

⁴ "Сурхон воҳасининг ижтимоий-иқтисодий, моддий ва маънавий маданияти" Республика илмий-амалий анжумани, IPAR YQLI POLIGRAF МЧЖ. Тошкент- 2011. Б.202.

⁵ Советский Узбекистан за 40 лет. Статистический сборник. Ташкент: Узбекистан, 1964. С.240.

этди. Йўловчи обороти эса 1980 йилдагига қараганда, 9 фоизга ошди ёки жами 636,9 йўловчи км.ни ташкил қилди¹.

Қайта қуриш даврида Ўзбекистонда бўлгани каби, Сурхондарё вилоятида ҳам транспорт тизими қийин иқтисодий инқирозларга дуч келди. Транспорт соҳасида техник таъминот ва техника жиҳозларини етказиб беришнинг издан чиқиши туфайли, транспорт корхоналари ва бирлашмалари ўз олдига қўйган вазифаларини бажара олмади. Сурхондарё вилоятида мавжуд 50 та автомобиль транспорт бошқармалари 1985-1987 йилларда режалаштирилган ишларни бажара олмай, давлат режасини 78,3 фоизга уддаладилар, холос. Шунингдек, Сурхон ҳудудида 1990 йилда жами 3,6 миллион тонна юк ташилиб, Термиз шаҳридаги “Совавто-Термиз” автокорхонаси белгиланган режалар амалга ошмади². Чунки ушбу корхона моддий-техника тақсимотини Москва шаҳридаги Махсус Транспорт вазирлигидан олганлиги туфайли, таъминотда узилиш бўлди. Шундай қилиб, Сурхондарё транспорт ва йўл қурилиши воситалари 1980 йилларда Ўзбекистоннинг иқтисодий ва маданий марказларига хизмат қилиш ва халқаро йўлларда йирик транспорт воситаларини ишлатиш топшириғини бажариш масаласида жуда катта муаммоларга дуч келди³.

Сурхон воҳасида йўл қурилиш соҳасида маълум ютуқлар ва муаммолар ҳам мавжуд бўлиб, шу сабабли аҳоли яшаш марказлари орасида транспорт алоқалари тупроқли йўллар ва сўкмоқлар орқали, араваларда бажарилар эди. Бундай аҳвол 1932 йилгача давом этди. Пахта етиштириш ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш йилдан-йилга кўпайиб бориши натижасида вилоят иқтисодиётни ривожлантириш билан боғлиқ равишда йўл қурилиши ва йўлларни таъмирлаш ишларига ҳам эътибор берилди. 1930 йилда Тўпаланг дарёси устида узунлиги 150 м бўлган кўприк қурилди. Йўл қурилиши 1930 йилларда сезиларли ўсиб, Сариосиё, Денов, Шўрчи, Жарқўрғон туманларини бирлаштирадиган шох йўл қуриб битказилди. 1935-1936 йиллари шу йўлдан от аравалар, туяларда Душанбе шаҳрини қуриш учун ғишт ташилди⁴.

Сурхон трактини қора шағал йўлига айлантириш 1956 йилда бошланиб, Термиз-Шеробод йўли 1960 йилда қора-шағал йўлига айлантирилди. Қашқадарёнинг чегарасига бўлган йўллар 1964 йилда қора-шағал йўлига айлантирилди. Шундай қилиб, Ўзбекистон халқ хўжалигида транспорт тармоқларни ўрни ва аҳамияти ошиб борди. Транспорт хизмат кўрсатиш тармоқлари эса янги имкониятларга эга бўлиб, транспортни ривож ва тараққиёти учун янги йўллар қурилиб, ишга туширилди⁵. Мустақилликнинг дастлабки йилларидан йўлларда транспорт қатновини кўпайиши натижасида йўлларни кенгайтириш, сунъий иншоотларни ўлчовларни ҳажмини ҳисобга олиш, автомобиль йўлларини йўналиши бўйича аҳоли манзилгоҳининг ҳар хил коммуникацияларнинг ташкил этилиб, вилоятдаги янги қурилган 515 километрли йўллар чеккасида турли хил манзарали дарахтларни экиш масаласига эътибор берилди.

¹ Сурхондарё вилояти давлат архиви. 361-фонд, 1-рўйхат, 5-ҳужжат, 44-варақ.

² Сурхондарё вилояти давлат архиви. 361-фонд, 1-рўйхат, 9-ҳужжат, 36-варақ.

³ Сурхондарё вилояти давлат архиви. 33-фонд, 32-рўйхат, 31-ҳужжат, 28-варақ.

⁴ Сурхондарё давлат архивининг Денов филиали. 425-фонд, 1-рўйхат, 29-ҳужжат, 31-варақ.

⁵ Сурхондарё вилоят давлат архиви, 76-фонд, 1-рўйхат, 21-ҳужжат .30-варақ.

Эшмўминов Озодбек Зиёдулло ўғли

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси илмий тадқиқотчиси

СУРХОН ВОҲАСИГА КЎЧИРИЛГАН ФАРҒОНАЛИК АХОЛИНИНГ МЕХНАТ ФАОЛИЯТИ ВА ТУРМУШ ШАРОИТИ

Сурхондарё вилоятига Фарғона вилояти аҳолисининг кўчиришдан мақсад социалистик жамият қуришда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланган коллективлаштириш жараёни аҳолини кўчириш сиёсатини ҳам четда қолдирмади. Сурхондарё вилоятига Фарғона вилояти аҳолисининг кўчириш туфайли колхозлаштиришда рақамлар кетидан қувишлар кўчириш фондларидаги хўжаликларни ҳам ёппасига коллективлаштиришни тақозо этган. 1927-28 йилларда биргина Сурхондарё округидаги кўчириш фондларида фаолиятдаги 21 та колхоз бўлганлиги маълум.¹ Лекин бундай рақамлар ҳақиқий сифат кўрсаткичи эмас эди. Кўчириш фондларидаги колхозларнинг кўпчилигида ички ҳолат ёмон бўлганлиги диссертацияда очиқ кўрсатилган.

Сурхондарё вилоятига Фарғона вилояти аҳолисининг кўчирилганларнинг меҳнат фаолияти кийинчиликлар билан кечган. Кўчириш фондлари учун ажратилган ерларнинг аксарияти дехкончилик учун ярқосиз бўлган. Сурхондарё вилояти, Денов тумани, Фарғона кишлоқ фуқаролар йиғинида яшовчи 102 ёшли Ҳолиқов Абдурахмон отанинг гувоҳлик беришича, ўша ерлар водийликлар кўчириб келтирилган пайтларда тўқайзор ва ботқоқдиклардан, одам бўйидан баланд қамишзор ва янтоқзорлардан иборат бўлган. Тўнғизлар, тулкилар, чиябўрилар одамлар яқинида бемалол юраверган. Бундан ташқари, меҳнат фаолияти учун зарур иш қуроллари, иш хайвони, уруғлик етишмовчилиги масаласи кескин бўлган. Агроном хизмати яхши йўлга қўйилмаган, техника билан ҳам кўчирилганлар деярли таъминланмаганлар. Шунга қарамай, кўчирилганлар ерларни ўзлаштириш уддасидан муайян даражада чиқа олганлар. Албатта, бунга оғир қўл меҳнати натижасида эришилган.

Сурхондарё вилоятига Фарғона вилояти аҳолисининг кўчирилганлар ажратилган ернинг сифатига қараб бир йилдан 8 йилгача ягона кишлоқ хўжалиги солиғидан, суғурта солиғидан, гўшт солиғидан, давлатга дон, картошка, сут, жун топшириш мажбуриятидан дастлабки йилларда озод этилганлар. Улар темир йўл бўйлаб манзилгача йўл қиранинг фақат 25 фоизини тўлаганлар, 10 ёшгача болалар эса бепул кетган.² Кўчирилганларга уй-жой, хўжалик иншоотлари, кўчириш фондларида йўл ва кўприклар, кечув жойлари, ҳовуз ва қудуқлар, каналлар қурилиши учун ҳамда иш хайвони, ўғит, ем-хашак, уруғлик учун маблағ берилиши лозим бўлган.³ Аммо буни ҳукумат ўша даврда тўла амалга ошира олмаган. Кўчиришга рухсат берилган оз сонли бой-қулоқ хўжшшқлар учун темир йўл бўйлаб имтиёзли асосда кетишдан бошқа ҳеч қандай имтиёзлар белгиланмаган.

Сурхондарё вилоятига Фарғона вилояти аҳолисининг кўчириб келтирилганларга янги ерларда турар жой танқислиги муаммоси ўткир бўлган. Кўчирилганларнинг катта қисми узок йиллар қапалар, чодирлар, қамиш чайлалар, ертўлаларда яшаганлар.⁴

Сурхондарё вилоятига Фарғона вилояти аҳолисининг кўчирилганлар учун бир ойга оила бошлиғига: ёғ-1кг, шакар-800 г, қуруқ чой-75 г, совун-1кг, қарамоғидагиларга: ёғ-55 г, шакар~200 г, чой-75 г белгилансада, амалда озик-овқат вақтида етказилмаган.⁵

¹ Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б., Пардаев Т. Сурхондарё тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 214.

² Андижон вилоят давлат архиви. i89-фонд. 1-руйхат. 419-иш, IS1 -варак. : ЎзР МДА, Р-90-фонд, 1-руйхат. 419-иш, 10-варак. ³ ЎзР МДА, Р-90-фонд, 8-руйхат, 2000-иш, 3-варак.

⁴ ЎзР МДА, Р-90-фонд, 2-руйхат, 104-иш. 344-варак.

⁴ ЎзР МДА, Р-95-фонд, 2-руйхат, 2606-иш, 8-варак.

⁵ ЎзР МДА. Р-95-фонд, 2-руйхат, 2606-иш. 10-11 вараклар.

Кўчириш колхозларида мактабларнинг етишмовчилиги билан бир қаторда аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш даражаси ҳам паст бўлган. 1931 йили эски Бухоро районида безгак ҳуруж қилганида унга қарши кураш олиб борилмаганлиги туфайли 430 хўжаликдан 270 таси қочиб кетган.

Умуман, Сурхондарё вилоятига Фарғона вилояти аҳолисининг кўчирилганларнинг катта қисми қийинчиликларга дош бера олмай аввалги яшаш жойларига қайтганлар. Бундай ҳолатга нисбатан ҳужжатларда “орқага қайтишлар” деган ибора ишлатилади. Орқага қайтишларнинг сабаблари сифатида кўчирилганлар таркибига синфий ёт-унсурларнинг аралашиб қолганлиги, ташкилий ишларнинг, озиқ-овқат ва саноат моллари билан таъминланишнинг яхши йўлга қўйилмаганлиги, кредитларнинг етарли эмаслиги, кўчириш фондларида тупроқ ҳолати ҳамда иктисодий шарт-шароитларнинг ноқулайлиги ва бошқа сабаблар кўрсатилган.¹

Сурхондарё вилоятига Фарғона вилояти аҳолисининг кўчиб келганларидан орқага қайтганларга қарши ҳукумат изчил кураш олиб борган. Уларга нисбатан барча қарзларни ундириб олиш каби иктисодий ва маъмурий ҳамда инвентар-колхоз мулкани ўғирлаганлиги учун жиноий жавобгарликка тортиш каби чоралар қўлланилган. Лекин қандай усуллар билан кураш олиб борилмасин, барибир орқага қайтишлар сурункали давом этаверган. Биринчи беш йилликнинг ўзида кўчирилган 19465 хўжаликдан 12176 (65 фоизи) таси аввалги яшаш жойларига қайтганлиги, бор-йўғи 6485 (35 фоизи) тасигина ўрнашиб қолганлиги ва бошқа кўчирилган аҳолининг турмуш шароитини тавсифловчи материаллар тадқиқотда ўз ифодасини топди.¹

Сурхондарё вилоятига Фарғона вилояти аҳолисининг кўчиб келганлардан орқага қайтишларнинг кўлами аҳолини кўчириш сиёсатининг барбод бўлганлигидан далолат берган. Тўғри, биринчи беш йилликда пахта мустақиллигига эришилди, лекин бунга фақат аҳолини кўчириш сиёсати орқали эришилмаган. Ўша даврда советларнинг Сурхондарё вилоятига нисбатан юритган умумий аграр сиёсатининг устувор йўналиши пахтачиликни тиклаш ва ривожлантиришга қаратилган, кўчириш фондларидагина эмас, бошқа барча ҳудудларда етакчи экин пахта, пахта ҳосилининг асосий қисми қадимий пахтачилик районларида етиштирилар, кўчириш фондлари пахтанинг бир қисминигина берар эди. Бу жараёнда кўчирилганларнинг ярмидан ортигининг орқага қайтгани, демак демографик муаммонинг ҳам ҳал этилмагани, совет режимининг кўчириш сиёсати аввалдан режалаштирилгаи мақсад - у қарор тўғри амалга оширилмаганидан далолатдир.

Сурхондарё вилоятига Фарғона вилояти аҳолисининг кўчириш фондларидаги ерли аҳолининг ҳам, камсонли миллат вакилларининг ҳам меҳнат фаолияти мураккабликларга тўла бўлган. Кўчирилганлар далаларда мислсиз оғир меҳнат наъмуналарини намойиш этганлар. Бепоён дашт-чўл кенгликлар, тўқайзорлар асосан ибтидоий қўл меҳнатига асосланиб ўзлаштирилган. Лекин кўчирилганларнинг барчаси ҳам қийинчиликларга дош бера олмаган. Кўчириш фондларида уй-жой, мактаб қурилиши, тиббий хизмат, озиқ-овқат ва саноат моллари таъминотининг ҳам ёмон аҳволда бўлганлиги кўчирилганларнинг қапа қисмининг олдинги яшаш жойларига қайтишларига сабаб бўлган. Бу аҳолини кўчириш сиёсати натижаларига жиддий таъсир кўрсатган.

Хуллас, Сурхондарё вилоятига Фарғона вилояти аҳолини кўчириш сиёсати барбод бўлди, ундан кутилган натижа сароб бўлиб чиқди. Совет ҳукумати аҳолини кўчириш сиёсатини амалга ошириш олдидан ўзининг имконларини етарли баҳолай олмаган. Аҳолини кўчириш сиёсатининг ижобий натижалари сифатида айрим дашт-чўл ҳудудларнинг ўзлаштирилишида, бир қисм аҳолининг у ерда ўрнашиб қолишида инсон, унинг меҳнати, тадбиркорлиги, фидокорлиги ҳал қилувчи омиллардан бири эканлигини кўриш мумкин. Шу маънода аҳолини кўчириш сиёсати натижасида барпо этилган қишлоқларни инсоннинг матонатли, фидокорона меҳнати маҳсули деб ҳисоблаш мумкин.

¹ ЎзР N4ДА, Р-90-фопд, 8-рўйхат, 687-иш, 22-варақ. 23

МУНДАРИҶА/ОГЛАВЛЕНИЕ

р/т	Ному насаби муаллиф	Номи мақола	саҳифа
1.	Ансорӣ М.Қ., Воҳидов Ш.Ҳ.	ТАМАДДУНИ ҚАДИМ ВА МАДАНИЯТИ ИБТИДОИИ ШАҲРӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА	3
2.	Абдурахимов С.Я., Абдурахимова М.М., Гуфранова З. М.	АЗ ТАЪРИХИ ТАСНИФОТИ ХАТАРҶОИ ГЕОЛОГИИ МОРОФОГЕНЕТИКӢ	14
3.	Абдукаримов Жамолиддин Ахмадалиевич, Маннонова Матлубахон Зафаржонова	МУҲАММАД ҲАКИМХОННИНГ “МУНТАҲАБ АТ-ТАВОРИХ” АСАРИДА ҚОШҒАР МУЛКИ СИЁСИЙ АҲВОЛИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР	20
4.	Абдуллоев Шухратжон Бобоисмоилович	ҚАДИМГИ ЁЗМА МАНБАЛАРДА ДРУЖ ДЕВИ ТАВСИФИ	24
5.	Азмиева Э.Э.	СВОЕОБРАЗИЕ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (НА ПРИМЕРЕ ТАДЖИКСКОГО ФОЛЬКЛОРА)	29
6.	Абдурашидова Фирӯза Абдуқодировна	КАФОЛАТИ ҲУҚУҚИИ МЕҲНАТИ ЗАНОН ТИБҚИ ҚОНУНГУЗОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	30
7.	Аюбова Манижа Зокирҷонова	ТАСНИФОТИ КАСБУ ХУНАРҶО АЗ ДИДГОҶИ ВОҶИДАЛИИ МУҶМАЛӢ ВА АҲАМИЯТИ ПЕДАГОГИИ ОН	33
8.	Аличон Қиёмзода	НАМУДҶОИ АСОСИИ БАҶҚ ДАР ТАБИАТ	38
9.	Аннаева З.	ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАНУБИЙ ҲУДУДЛАРИДА ЭКОЛОГИК ҲОЛАТ ВА УНИ БАҶҚАРОРЛАШТИРИШ ШАРТЛАРИ	46
10.	Азимов Юнус Юсупович, Юсуфзода Шабнами Юнус	“ТАҲЗИБ-УС-СИБӢН” – АВВАЛИН КИТОБИ ДАРСИИ ТОҶИК	49
11.	Азизов Хусрав	ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ	53
12.	Аҳмедов С.	ТАЛАБОТҶОИ ТАШКИЛИ БАЗАИ МАЪЛУМОТ ДАР СИСТЕМАИ ИДОРАКУНИИ ИТТИЛООТӢ	56
13.	Ансоров А. Н., Ҳафизов Ҷ. Б.	ТЕХНОЛОГИЯИ ИНФОРМАТСИОНИЮ КОММУНИКАТСИОНӢ ВА МАНФИАТҶОИ ОН БАРОИ ХОНАНДА ВА ОМУЗГОР ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ	59

14.	Азимов Юнус Юсупович, Юсуфзода Шабнами Юнус	“ТАҲЗИБ-УС-СИБЁН” – АВВАЛИН КИТОБИ ДАРСИИ ТОЧИК	61
15.	Ахмедова Гулчехра Ўскиновна	ЎЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА МУНОСИБ ҲИССА ҚЎШГАН ДОСТОНЛАР	65
16.	Айматова З.Ғ., Хайдарова Ҳ.Б.	ТУРКИСТОН МИНТАҚАСИДАГИ МУСУЛМОНЛАРНИНГ ҲАЖ ЗИЁРАТИ ТАРИХИДАН (1867-1917Й)	69
17.	Алимова А.Н., Бабаева Ш.Б.	УЛУЧШЕНИЕ КАЧЕСТВА ЧТЕНИЯ И ПОНИМАНИЯ ТЕКСТА МЛАДШИМИ ШКОЛЬНИКАМИ – СУЩНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ PIRLS	74
18.	Абдуллаева Феруза Шариповна	НАСИРИДДИН ТУСИЙНИНГ ИЖТИМОИЙ ВА СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИ	78
19.	Аминова Ф.М.	ТАКОМУЛИ ОМИЛҲОИ БА ИДОРАКУНИИ ТАРАҚҚИЁТИ УСТУВОРИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ ТАЪСИРРАСОНАНДА	80
20.	Ансорова Мутриба	ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ ВОЖАҲО ВА ИҚТИБОСШАВИИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ	83
21.	Ашӯркулов Фирдавс	ҲАЛЛИ МУОДИЛАИ ҒАЙРИЯКЧИНСАИ МАВҶӢ БО ШАРТҲОИ САРҲАДИИ ЯКЧИНСА ВА ШАРТҲОИ АВВАЛАИ ҒАЙРИЯКЧИНСА	86
22.	Ашӯркулов Фирдавс	МЕТОДИ ФУРӢЕ БАРОИ МУОДИЛАИ ЛАППИШҲОИ	90
23.	Бегалиева Меҳринисо	ПАТТАКЕСАР – ДАСТЛАБКИ РУС ҲАРБИЙ МАНЗИЛГОҲИ	93
24.	Бобочонова М.	ВАСФИ ХУЧАНД ДАР ОСОРИ ХАТТӢ	97
25.	Beshimov Maqsud	VUXORO VOZORLARI	100
26.	Бердиев Ж.	ИСТОРИЯ ГОРОДОВ КАШКАДАРЬИНСКОГО ОАЗИСА (XVIII - НАЧАЛО XX ВВ.)	102
27.	Биксалиева Р.Р.	СЛОВООБРАЗОВАНИЕ НЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ	105
28.	Бобоева Ситора Рӯзимахматовна	СУРҲОНДАРӢ ВИЛОЯТИ ЭЛЕКТР ТАРМОҚЛАРИ ТАРИХИДАН	107
29.	Бакиев А.А.	РОЛЬ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ВОЗНИКНОВЕНИИ ДРЕВНИХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ	109
30.	Бакиев А.А.	О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЦИВИЛИЗАЦИИ ОКСА	120
31.	Бақоева Таҳмина	УСУЛҲОИ САМАРАБАХШИ ОМУӢЗИШИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ	128
32.	Бердиева Мукадас, Рахматова Мамура	ИЗУЧЕНИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ	131

	Шахридиновна	ПРОЦЕССЕ	
33.	Болтаева М.Н., Усанов Р.	БОБОЧОН ҒАФУРОВ РАВШАНГАРИ МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОЧИК	133
34.	Гуфранова Фотима Мухиддиновна, Гуфранова Зухра Мухиддиновна, Боймахмадзода Нафиса Собитдухт, Гуфранов Мухиддин Сайфуддинович	ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ ТЕРРИТОРИЙ ГОР КАРАМАЗАРА И МОГОЛ-ТАУ (НА ПРИМЕРЕ ЧОРУХ- ДАРРОНСКОГО МЕСТОРОЖДЕНИЯ)	135
35.	Гуфранов Мухиддин Сайфуддинович, Ашрапова Н. Х., Ёдгорова С. Ф., Шарипова С. В., Боймахмадзода Н. С.	ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ГОРНОРУДНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В КАРАМАЗАРЕ И МОГОЛ-ТАУ	138
36.	Ғаниева М.	НАЗАРЕ БА ТАЪРИХИ ОБЁРЇ ДАР САРАЗМ	142
37.	Ғадоев Дадахон Хайруллоевич	ШАЙХ РАНГРЕЗ МАСЖИДИ	143
38.	Ғафурова Азиза Зиятовна	ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КУЛЬТУР	145
39.	Гулова Аноргул Ахтамовна	АЛИШЕР НАВОИЙ ИЛМИЙ- МАЪНАВИЙ МЕЪРОСИНИНГ ЁШЛАР МАЪНАВИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ АҲАМИЯТИ	147
40.	Дармонова Машхура Адилжон кизи, <u>Файзхўжа</u> <u>Махмудов</u>	ХОРАЗМ ХАТТОТЛИК МАКТАБИ ВА УНИНГ НАМОЁНДАЛАРИ	152
41.	Джураев Хусен Хайруллоевич	ХАТТОТЛИК САНЪАТИНИНГ МАДАНИЙ ҲАЁТГА ТАЪСИРИ, ИЛМИЙ МЕРОСИМИЗ ҚЎЛЁЗМАЛАРНИ САҚЛАШНИНГ ҲОЗИРГИ КУНДАГИ МУАММО ВА ЕЧИМЛАРИ	161
42.	Ёрматов Фахриддин Жойловович	ЎЗБЕКИСТОНДА АҲОЛИНИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯЛАШ ҲАМДА КАМБАҒАЛЛИКНИ ҚИСҚАРТИРИШ БОРАСИДАГИ ЮТУҚЛАР	163
43.	Ёрматов Фахриддин Жойловович	ЎЗБЕКИСТОНДА АҲОЛИНИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯЛАШДА МАҲАЛЛАНИНГ ЎРНИ (ЖАНУБИЙ ВИЛОЯТЛАР МИСОЛИДА)	168
44.	Ёрбоев Хушвақт	ХАРИТАИ БОСТОНШИНОСИИ ШЎЪБАИ	176

		БОСТОНШИНОСИИ ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСИ ВА МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ А. ДОНИШИ АМИТ ДАР ВОДИИ ЗАРАФШОН.	
45.	Ёрбоев Хушвақт	АҲМИЯТИ КАШФИЁТҲОИ БОСТОНШИНОСИИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН ДАР ИЛМИ ТАЪРИХ	179
46.	Ёрбоев Хушвақт	МАВЗЕҲОИ САЙЁҲИ ДАР ЁДГОРИҲОИ АНТИҚАИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН	183
47.	Жумаев Рӯзиқул	ИНТИҲОБ ВА ИСТИФОДАИ БОЗИҲОИ ДИДАКТИКӣ	186
48.	Jumaeva Nilufar Axmatovna O'tayeva Feruza Xolmamatovna	QUYI ZARAFSHON VOHASI AHOLISINING YER – SUVDAN FOYDALANISH BILAN BOG'LIQ AN'ANALARI (XIX ASR OXIRI-XX ASR BOSH LARI)	191
49.	Жўраева Нафиса Олимовна	СОЛЕҲИ ТАКИЯДОР ХОНАҚОХМИ ЁКИ ҚАБРИСТОН	195
50.	Исаев А.	СУРҲОН ВОҲАСИ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИНИНГ АРХИВ МАТЕРИАЛЛАРИДА ЁРИТИЛИШИ, (XX аср 20-30 йиллар мисолида)	198
51.	Исакова Гульбахор Равшанбековна	ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА ГОРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ И	202
52.	Исамитдинов Ж.Б.	МУЛОҲИЗАҲО РОҶЕЪ БА ТАШКИЛ ВА ФАОЛИЯТИ ИТТИҲОДИЯИ МАРДОН (ГАП, ГАШТАК) ДАР БАЙНИ ТОҶИКОН	207
53.	Исакова Феруза Раҳмановна	РОЛЬ ВЕЛИКОГО ШЁЛКОВОГО ПУТИ В РАЗВИТИИ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА	210
54.	Искандаров Мухриддин	ТЕХНОЛОГИЯИ ТАЪЛИМИ ВИДЕОДАРС	214
55.	Исаев А., Кулмўминов Мансур	XX АСРНИНГ 30-ЙИЛЛАРИДА ЯРОСЛАВСК ЎЛКАСИГА ҚАТАҒОН ҚИЛИНГАН ЧОРИ ВАЛИЕВ ТАҚДИРИ (ЎҒЛИ ИСМАТИЛЛО ВАЛИЕВ ХОТИРАСИДАН)	217
56.	Ишоновна У.У. Алиева Г.И, Чўраева Зулолаҳон	ТАШАККУЛИ НИЗОМИ ПУРСАМАРИ ТАНЗИМИ ДАВЛАТ ДАР ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ	219
57.	Ишоновна У.У., Алиева Г.И.	ДАСТГИРИИ ДАВЛАТ БАҲРИ ТАРАҚҚИЁТИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ	222
58.	Карим Каримов, Алиҷон Маҳмаёров	ХУСУСИЯТҲОИ РАЪДУ БАРҚ ДАР ТАБИАТ	225
59.	Косимова Манижа Соҳибдҷоновна, Раҳимов Набидҷон Турдиалиевич	ДОСТИЖЕНИЯ ЛУЧНОГО СПОРТА ТАДЖИКИСТАНА В XX ВЕК	230

60.	Камилджанов Мухаммаджон Неъматджонович	БЕҲБУДИЙ ҚАРАШЛАРИДА МИЛЛИЙ МАЊНАВИЯТИМИЗНИ ЮКСАЛТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	235
61.	Комилова Ф.А.	ДАРЁФТ ВА ҲИМОЯИ МАНФИАТҲОИ МИЛЛИ ЧУН РУКНИ МУҲИМИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛИ	238
62.	Қораев Шерхон	НАСР ИБН АҲМАД СОМОНИЙ АДАБИЙ МАЖЛИСЛАРИ ВА РУДАКИЙ	246
63.	Қобулов Э., Ражабова С.	ТЕРМИЗ ТАРИХИ ТАДҚИҚОТЧИЛАР НАЗДИДА	249
64.	Қўлдошев Рустамбек Авезмуродович	ЧАПАҚАЙ ҲУҚУВЧИЛАРНИ ЁЗУВГА ЎРГАТИШНИНГ ИЛМИЙ АМАЛИЙ АСОСЛАРИ	252
65.	Қўлдошев Рустамбек Авезмуродович, Жумаева Ҳабиба Ғаффоровна	ҲУҚУВЧИЛАРНИНГ ЧАПАҚАЙЛИГИНИНГ ФИЗИОЛОГИК, ПСИХОЛОГИК ВА ПЕДАГОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ	256
66.	Косимова Манижа Сохибжоновна, Рахимов, Набиджон Турдиалиевич	СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ЛУЧНОГО СПОРТА	262
67.	Кулаева Залина, Ғафурова А.З.	ЭПОХА РЕНЕССАНСА В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	267
68.	Кўчаров Ж.Қ.	ТЕМУРИЙЛАР ДАВЛАТИДАГИ ЎЗARO СИЁСИЙ КУРАШЛАРДА БУХОРО МАВҚЕИНИНГ ОШИБ БОРИШИ	268
69.	Қандиев Ҳаким	УСУЛҲОИ САМАРАБАХШИ ОМУЗИШИ ЗАБОНИ АНГЛИСИ	272
70.	Қосимова Мархабо	ИНТИШОРИ ФАРҲАНГИ ФОРСИ- ТОЦИК ДАР КИШВАРИ ЧИН	275
71.	Қодиров Давронбек Ҳошимович	ҒАЗЗОЛИЙ ТАСАВВУФИЙ ҚАРАШЛАРИ ВА УНИНГ ҒАРБ ФАЛСАФАСИГА ТАЪСИРИ	278
72.	Қурбонов Эрач Шарофович, Саидшо Сангалӣ	ДАСТГИРИ ВА ҒАМҲОРИҲОИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ, ЭМОМАЛИ РАҲМОН ҲИФЗИ ЁДГОРИҲОИ ТАЪРИХИ САРАЗМ	283
73.	Қурбонов Эрач Шарофович	АЗ ТАЪРИХИ КУЛОЛГАРИ ДАР САРАЗМ	286
74.	Қурбонов Эрач Шарофович	ОМУЗИШИ САНЪАТИ НАҚҚОШИ КУЛОЛГАРОНИ САРАЗМ	288
75.	Мавлонова Р.М. , Хидирова Л.С.	ТАРБИЯИ МЕҲНАТИИ ДУХТАРОН ВА МАВҚЕИ ОН ДАР ПЕДАГОГИКАИ ХАЛҚИ	290
76.	Мажидов Алишер Эркинович, Содикова Наргиза Зойировна	СУФИЙСКОЕ УЧЕНИЕ И МИСТИЦИЗМ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	294
77.	Мамажанов Алишер,	РОЛЬ ВЕЛИКОГО ПУТИ В АНДИЖАНЕ И РАЗВИТИИ ТОВАРНО-ДЕНЕЖНЫХ	296

	Алишеров Абдувохид	ОТНОШЕНИЙ	
78.	Муллоева Рухшона	ҲАЁТ ВА ҒАЪОЛИЯТИ АБДУЛЛОҶОН ИСОҚОВ	300
79.	Мустафоев Бахтиёр Ибрагимович	УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА МУСИҚИЙ ТАЪЛИМ ИСЛОҶОТИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ	303
80.	Мамасолиева Гульдона Анварбековна	РЕТРАНСЛЯЦИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ДОСТИЖЕНИЙ НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ	305
81.	Точиддин Нуриддини Мардонӣ	РУДАКӢ ВА АДАБИЁТИ АРАБ	308
82.	Точиддин Нуриддини Мардонӣ	РӢДАКӢ ДАР ОСОРИ МУАССИСОНИ АРАБ	316
83.	Маҳмаёров Алиҷон Қиёмиддинович	АЗ ТАЪРИХИ ОМУӢЗИШИ РАӢДУ БАРҚ	325
84.	Маҳмудов Файзхоча	АЗ ҶАҲОНОБОДИ МАӢНӢ НУСХАЕ ОВАРДАЕМ, (ба ҷои пешгуфтори Девон)	331
85.	Маҳмудов Дилшод Абдухалил оглы	ПОНЯТИЕ ЦЕНТРАЛЬНОГО СОГДА И ЕГО СУЩНОСТЬ	346
86.	Маҳмудова Нигора Баратовна, Ермилова Ольга Юрьевна, Примкулова Зарина Баратовна	О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ ОТЧЁТОВ РЕВИЗИИ К.К.ПАЛЕНА. 1908-1909Г.Г.).	348
87.	Маҳмутходжаева Луиза Сайфуллоевна	ЦИФРОВЫЕ СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН	353
88.	Маҳкамов С.С.	МУНОСИБАТҶОИ ЗАМИНДОРӢ ВА НИЗОМИ АНДОЗБАНДӢ ДАР УСТРУШАНА	358
89.	Маҳкамов С.С.	ОМУӢЗИШИ УСТРУШАНАИ АСРИМИЁНАГӢ АЗ ҶОНИБИ ОЛИМОН ВА МУҲАҚҚИҚОНИ ӢЗБЕКИСТОНӢ	364
90.	Мирзаев Авазбек	ЦЕННЫЙ ВКЛАД РУССКИХ УЧЕНЫХ В РАЗВИТИЕ ХЛОПКОВОДСТВА В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ (КОНЕЦ XIX–НАЧАЛО XX ВВ.)	367
91.	Мирзаев Джалалитдин Зайниевич, Саидахматов Шарифбек Тошпулатович	АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ КАК ОБЪЕКТ ТУРИЗМА	373
92.	Марасулова Умида	ФОРМИРОВАНИЯ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ	376
93.	Музаффаров Фируз	ИМОМ ҒАЗЗОЛИЙ ВА УНИНГ ИСЛОМ	379

	Давронович	ХУҚУҚШУНОСЛИГИДА “АСОСУ-Л-КИЙОС” (КИЁС ИЛМИНИНГ АСОСИ)АСАРИНИНГ ЎРНИ	
94.	Меликов Фаррух Самадович, Бақоева Таҳмина	НАҚШИ ФАОЛГАРДОНЎ ДАР ОМУЎЗИШИ ЗАБОНИ ХОРИЧЎ	381
95.	Мирбобоева Т.Х.	РОЛЬ НАРОДНЫХ ремесел в «ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ»	383
96.	Меликов Фаррух Самадович, Бақоева Таҳмина	САРАЗМ МАДАНИЯТИ 5500 – СОЛА	388
97.	Мусаев Давлатбек Вахобжонович	СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ СРЕДНЕЙ АЗИИ ПРИ МОНГОЛАХ (НА ОСНОВЕ НУМИЗМАТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ)	390
98.	Мухамадизода Меҳриддини Боқӣ	ИШТИРОКИ ЧУМХУРИИ ИСЛОМИИ ЭРОН ДАР ТАЪМИНИ СУЛҲ ВА РИЗОИЯТИ МИЛЛӢ ДАР ТОҶИКИСТОН	393
99.	Набиев В.М.	ПОЯГУЗОРНИ АДАБИЁТИ МУОСИРИ ТОЧИК	396
100.	Набиев Вахҳоб Машрафович, Мухамадизода Меҳриддини Боқӣ	ИЧЛОСИЯИ XVI ШҶРОИ ОЛӢ ВА НАҚШИ СОЗМОНҶОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР ТАЪМИНИ СУЛҲ ВА РИЗОИЯТИ МИЛЛӢ ДАР ТОҶИКИСТОН	400
101.	Назаров Ахтам Пулотович, Насруллоев Нурулло	ЧУЗӢИ ИДОРАКУНИИ ТАЪРИХИ РӶЗ ВА ТАҚВИМ ДАР БАРНОМАСОЗӢ	404
102.	Норова Малика Файзуллоевна	САЙФИДДИН БОХАРЗӢЙНИНГ МАЪНАВИЙ МЕРОСИДА ИЛМ ВА АМАЛ ТӶҶРИСИДАГИ ҚАРАШЛАРИ	408
103.	Нумонова М.Р., Бақоева Ситора	НЕТРАДИЦИОННЫЕ ФОРМЫ И МЕТОДЫ ПРОВЕДЕНИЯ УРОКОВ	411
104.	Нумонова М.Р.	ПОДГОТОВКА КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ – ВАЖНЕЙШАЯ ЗАДАЧА ВУЗОВ	419
105.	Нумонова М.Р.	ТЕСТИРОВАНИЕ КАК ФОРМА КОНТРОЛЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	422
106.	Нурматова Н.У., Сафоев Ж.Н.	ИБРОҶИМ МӶМИНОВ ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИ ҲАҚИДА	426
107.	Оқилова Муътабар Аҳмадҷоновна	ИНЪИКОСИ РӶЗГОРИ САӢИДОИ НАСАФӢ ДАР ЭҶОДИЁТИ Ӱ	429
108.	Отамуродов Ж.З.	ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ НА МИРОВОЗЗРЕНИЕ МОЛОДЕЖИ	432
109.	Орзиев М.З.	БУХОРО АМИРЛИГИДА ГЕРМАН-ТУРК ФОЙДАСИ УЧУН АМАЛГА ОШИРИЛГАН ИШЛАР	436

110.	Отамуродов Ж.З.	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ	440
111.	Очилова Меъринисо Ильомовна	КОРБУРДИ ТАЪБИР ДАР АШЪОРИ САЙИДОИ НАСАФӢ	443
112.	Рахимов Боходир Саидмусаевич	МУСТАҚИЛЛИК ӢЙЛЛАРИДА СУРХОНДАРӢ ВИЛОЯТИДА ТИББИӢТ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲАТЛАР	446
113.	Раззоков Хабибулло Хучамович	РУҲШОНАИ СОҲИБЧАМОЛ	449
114.	Раъимов Исломъон Усмонъонович	АҲАМИЯТИ ЭҲӢИ ҶАШНҲОИ НИӢГОН БАРОИ ХУДШИНОСИИ МИЛӢ	453
115.	Рахимов Н.Т.	ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ШӢЛКОВОГО ПУТИ В ТАДЖИКИСТАНЕ	457
116.	Рахматова Мамура Шахридиновна	ПРОИЗВЕДЕНИЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ	461
117.	Рахматова Мамура Шахридиновна	«НАЦИОНАЛЬНЫЕ И ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ И ИХ РОЛЬ В НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ»	464
118.	Рахимов А., Кӯльмуродов А.	ЭКСТРЕМУМҲОИ ШАРТӢ ВА ТАТБИҚИ ОНҲО ДАР ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИСОДӢ	467
119.	Раҳимова М.Ш.	ЭҲӢИ ӢДГОРИҲОИ МЕРОСИ ТАЪРИХИВУ ФАРҲАНГӢ ДАР БОЛООБИ ВОДИИ ЗАРАФШОН	471
120.	Руъулова Фирӯза	САРАЗМИ ҚАДИМ АЗ НИГОҲИ БОСТОНШИНОСОНИ ХОРИҶӢ	478
121.	Сафаров С. С., Сангинов Шӯхрат	НАЗАРИЯИ РУШДИ БАРНОМАСОЗИИ ФУНКЦИОНАЛӢ	481
122.	Савриддинова Ф.Р.	ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ.	484
123.	Сафаров С. С., Назаров Б. Д.	НАЗАРИЯИ РУШДИ БАРНОМАСОЗИИ ФУНКЦИОНАЛӢ	487
124.	Саидов Ғайрат Абдуғаниевич	АСОСҲОИ ПСИХОЛОГӢ – ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ КАСБИИ МЕТОДИИ ДОНИШҶӢӢН ДАР ТАЪЛИМИ ПЛАНИМЕТРИЯ	490
125.	Сафаров С. С., Ҳафизов Ҷ. Б.	КОНСЕПСИЯИ ТАЪЛИМИ ВИРТУАЛӢ ВА УНСУРҲОИ ОН	493
126.	Саидов Сарвар	ФОРС МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИСЛОМ ТАМАДДУНИГА ҚӢШГАН ҲИССАСИ: АБДУЛЛОҲ ИБН АЛ- МУҚАФФА МИСОЛИДА	495

127.	Сафаров С. С., Искандаров Мухриддин	ТАҲИЯ ВА ТАКМИЛИ ВОСИТАҲОИ АУДИОВИЗУАЛИ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ	498
128.	Саидов У.	АБДУЛЛОҶОН ИСОҚОВ – КАШШОФИ САРАЗМ	500
129.	Сайфиддинов Аброрхон Фахриддинович	МАСЪАЛАҲОИ ҶОЙГИРКУНИИ ИСТЕҲСОЛОТ ВА РУШДИ КИШОВАРЗӢ ДАР ВИЛОЯТИ СУҒД	502
130.	Сайфиллаева Д.К.	ФИЛОСОФСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ АБУ ХАМИДА ГАЗАЛИ	504
131.	Сайхуна Ш., Давлатов Ш., Фозилова Т.	ТАҒЙИРӢБИИ ТАСАВВУРОТҲО ОИД БА ИСБОТИ МАТЕМАТИКИ	507
132.	Сайхуна Шавкатзода, Ашӯркулов Фирдавс	ҲАЛЛИ MASЪАЛАИ ДРИХЛЕ БАРОИ МУОДИЛАИ ЛАПЛАС ДАР СОҲАИ РОСТКУНҶА	510
133.	Сафарова Севара Бурхоновна	ИГРА КАК СРЕДСТВО ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ	515
134.	Собиров У.Б.	САДРИДДИН АЙНИЙ ВА УНИНГ ЖАДИЧИЛИК ҲАРАКАТИДА “БУХОРО ИНҚИЛОБИ ТАРИХИ УЧУН МАТЕРИАЛЛАР” АСАРИНИНГ ӮРНИ	517
135.	Sulaymonbekov Suhaylbek Sobirbek o'g'li	TURKISTON JADIDCHILIGI OTASINING ILMIY-MA'RIFIY QARASHLARI VA UNING ZAMONAVIY HAYOTIMIZDAGI O'RNI	520
136.	Тангрикулов Жамшид Эркинович	ҚАЙТА ҚУРИШ СИЁСАТИ: САБАБЛАР ВА НАТИЖАЛАР	524
137.	Тангрикулов Жамшид Эркинович	XIX АСРНИНГ II ЯРМИ – 1991 ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕКИСТОНДА ГАЗЕТА ВА ЖУРНАЛЛАР НАШРИ ТЎҒРИСИДА	527
138.	Тахирова Маъсуда Абдужаббор кизи	ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЦЕЛИ КАК ФАКТОР УСПЕШНОСТИ ПРОЦЕССОВ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ	531
139.	Тиллаходжаева Хуршида Джумаваевна	ЎЗБЕКИСТОНДА АҲОЛИ ФУҚАРОЛИК ҲОЛАТИ ДИНАМИКАСИНИ ӮРГАНИШ	535
140.	To'rayeva Guli Bahriddinovna	RUS SAYYONHLARI VA ELCHILARI ESDALIKLARINING TARIXIY - MANBAVIY QIYMATI(XVIII- XIXASRLARDA	539
141.	Тўраева Гули Бахриддиновна	РУС ШАРҚШУНОСЛИГИ ТАРИХИ (XVIII- XIX асрларда)	543
142.	Тургунов Абдурахмон Гулумжон угли	ЗАПАД И ВОСТОК: РАСЦВЕТ ЦИВИЛИЗАЦИЙ НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ	547
143.	Turdiyev Vexruz Sobirovich	VENBUDI'S VIEWS ON THE SPIRITUAL RENEWAL OF SOCIETY	550

144.	Турдиев Турдї Муллоъонович, Шарипова Саноат Восидовна	МАНБАЮ ОҚИБАТҲОИ ИФЛОСШАВИИ ҲАВОИ АТМОСФЕРҲИ ВА РОҲҲОИ ПЕШГИРИИ ОНҲО, (дар мисоли Тоҷикистони Шимолӣ)	553
145.	Умаров У. А.	СИКЛИ ТАШКИЛИИ РУШДИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРҲИ	555
146.	Умарова Заррина Шомухторовна, Охунова Санам Абдуразоқовна, Атахонова Фарзона Алишеровна	АСОСҲОИ ТАДБИҚИ МУНОСИБАТИ САЛОҲИАТНОҚИ ДАР ТАЪЛИМИ ЭКОЛОГИЯИ МАКТАБӢ	557
147.	Умаров Б.	БУХОРОДА СУҒОРИЛИШ ТИЗИМИ ВА АНЪАНАВИЙ АГРОТЕХНИКА	560
148.	Файзуллоева Нодирахон Абдураъмоновна	БАЪЗЕ АЗ ХУСУСИЯТҲОИ ВАҚТИ КОРӢ НИСБАТИ ЗАНОН ТИБҚИ ҚОНУНГУЗОРИИ ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	562
149.	Фозилова Тӯҳфа, Давлатов Шукурбой Нодиршоевич	ПРОБЛЕМАИ ФЕРМА	565
150.	Ҳайтов Ҳамза Ахмадович	ЁШЛАР ТАЪЛИМ-ТАРБИЯСИДА ЎТМИШ ИЖОДКОРЛАР АСАРЛАРИ ВА ЛАТИФА УНСУРЛАРИНИНГ ЁРНИ	567
151.	Ҳамидов А.А., Махмудова Н.С., Икромов Н.А.	УЧЕБНОЕ КНИГООБЕСПЕЧЕНИЕ СИСТЕМЫ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ ТАДЖИКИСТАНА	570
152.	Холманова Ф.	ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ҚЎШМА КОРҲОНАЛАРИНИНГ ЁРНИ	573
153.	Холмӯминов Х., Эшмӯминов О.З.	ЎЗБЕКИСТОН ЖАНУБИЙ ВОҲАЛАРИДАГИ ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАР (XIX АСР ОХИРИ XX АСР БОШЛАРИДА)	574
154.	Ҳамраева Танзиля Равильевна	РОЛЬ И МЕСТО ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ ВО ВЗАИМООБОГАЩЕНИИ И РАЗВИТИИ ЦИВИЛИЗАЦИЙ	578
155.	Ҳисомова Умеда Умаровна	АЗ ТАЪРИХИ ТАЪСИС ВА ФАЪОЛИЯТИ ОМУЗИШГОҲИ КАСБӢ-ТЕХНИКИИ №50 ШАҲРИ КОНИБОДОМ	583
156.	Ходҷаева Fotima Nabixonovna	АНМАД G'AZZOLIY DAVRIDAGI TASAVVUFNING BA'ZI XUSUSIYATLARI	585
157.	Xoliqova Rahbar Ergashevna	IJTIMOIIY –GUMANITAR FANLARNI O‘QITISHDA PEDTEKNOLOGIYALARNING O‘RNI ("O‘ZBEKISTONNING ENG YANGI TARIXI" FANINI O‘QITISHDA INTERFAOL USULLAR)	588

158.	Ҳомидов А., Маҳмудов О., Ахмедова М.	ДАРСИ МАҲФИЛИ ҲОЗИРҶАВОБОН АЗ ФАННИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК ВА УСУЛИ ТАШКИЛКУНОНИИ ОН	592
159.	Ҳочаев Абдусалом	ҲАМКОРИҲОИ ИҚТИСОДИИ ХОРИҶИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БАҲРИ ДИВЕРСИФИКАТСИЯИ ИҚТИСОДИЁТ	596
160.	Ҳошимов Фируз Джаббарович	КУЛЬТУРНЫЕ ДОСТИЖЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ	598
161.	Ҳошимова Шафоат Файзуллоевна, Рахматова Мамлакат Саидумаровна	ОМИЛҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ МАЪРИФАТ ВА ТАШАККУЛИ МАЪНАВИЯТИ КАСБИИ ДОНИШҶУЁН ДАР ДАРСИ ТАЪРИХ	602
162.	Ҳошимова Шафоат Файзуллоевна	НАРОДНЫЕ ПРОМЫСЛЫ И ИХ ВОЗРОЖДЕНИЕ	605
163.	Худойбердиев М. Кўльмуродов А.	ТАБДИЛДИҲИИ ФУРӢЕ ВА ТАТБИҚИ ОН	609
164.	Худойқулов Тўлқин Дўстбобоевич	КҶКОН ХОНЛИГИ АҲОЛИСИНИНГ ҲУДУДИЙ ЖОЙЛАШУВИ ВА ЭТНИК ҲОЛАТИ	613
165.	Худойназаров Меҳроҷиддин Ашӯрович	САМАРАНОКИИ РОБИТАҲОИ БАЙНИСОҲАВИИ ФАНҲОИ МАТЕМАТИКӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАКМИЛИ ФАЪОЛИЯТИ ФИКРИИ ДОНИШҶУЁН	616
166.	Khujaniyazova Guzal Yuldashevna, Bozorova Ozoda Xusainovna, Klicheva Nargiza Ashirbaevna	APPLICATION OF COMPUTER TECHNOLOGIES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE	620
167.	Нӯсаинова Муњаббат Каримӯоновна	НАМУДҲОИ СУДҲОИ ҲАКАМӢ ВА ПРИНСИПҲОИ ФАЪОЛИЯТИ ОНҲО	623
168.	Ҳафизов Ҷ. Б.	ТАСНИФИ ЛАБОРАТОРИЯИ ВЕРТУАЛӢ ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ТАЪЛИМ	627
169.	Ҳаётова Нафиса Закировна, Бобомуродова Меҳринисо Бобомуродовна	ТАЪЛИМ ТИЗИМИДАГИ ИСТИҚБОЛЛИ ИСЛОҲОТЛАР (ӯрта-маҳсус, касб-хуна таълими мисолида)	630
170.	Ҳайитов Жаҳонгир Шодмонович	XX АСРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ БОҒДОРЧИЛИГИГА ЯНГИ НАВЛАРНИ КИРИБ КЕЛИШ ТАРИХИ	633
171.	Ҳамроев Бахтиёр Абдунабиевич	МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕРЧЕНДАЙЗИНГА В РАЗВИТИИ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ	635
172.	Ҳасанов М.М., Сайфиддинов	ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УЛУЧШЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАЗВИТИЯ	640

	Асрор Бахоралиевич, Джаъфаров Диловар Замирджонович	РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ	
173.	Чаъфаров Д.З., Исмоилова М.М.	ТАКМИЛИ САРМОЯГУЗОРӢ БАРОИ РУШДИ ИННОВАТСИЯ	642
174.	Шарапова Диана Риннатовна	ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ КАК ЦЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ, ВОСПИТАНИЯ И РАЗВИТИЯ УЧАЩИХСЯ	644
175.	Шарифова ГулпарӢ Хамдамовна	РАМЗУ АСРОР ДАР АШӢОРИ КАМОЛИ ХУЦАНДӢ, (нақши хуруф дар ашӢори шоир)	646
176.	Шерматова Наргиса Насруллоҷоновна	НАҚШИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН ДАР ТАҲКИМИ СИЁСАТИ ДАВЛАТИИ ҶАВОНОН	651
177.	Шафезода Хоқимбой	МОДДАҲОИ ФАӢОЛИ БИОЛОГӢ ДАР РАСТАНИ ВА ҲАЙВОНОТ	654
178.	Шафезода Хоқимбой	АҲАМИЯТИ ВИТАМИНҲО ДАР МУБОДИЛАИ МОДДА	657
179.	Шафезода Хоқимбой	ТАРКИБИ ХИМИЯВИИ МАҲСУЛОТИ ФИЗОИИ РАСТАНИГӢ	668
180.	Shirinov Anvar Qanoatovich	THE EFFORTS BY CENTRAL ASIAN STATES TO REACH HIGH LEVELS IN THE HUMAN DEVELOPMENT	674
181.	Шоев Иззатулло Хусенович	ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КОЛЛЕКЦИЙ, ХРАНЯЩИХСЯ В МУЗЕЙНЫХ ФОНДАХ	676
182.	Эшов Боходир Жураевич	ВОПРОСЫ ПО ИСТОРИОГРАФИИ РАННИХ ГОРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ	679
183.	Юсупов Илхом, Тўхтаев А.Қ.	ЎЗБЕКИСТОН-ТОЖИКИСТОН ИЛМ ФАН СОҲАСИДАГИ ҲАМКОРЛИК	682
184.	Янгибоева Дилноза	ШАРИФЖОН САДРИ ЗИЁ “КУНДАЛИК” ЛАРИДА 1910 ЙИЛ ЯНВАР ВОҚЕАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ	686
185.	Аҳмедов С.	ФРЕЙМВОРКИ CODEIGNITER ДАР СИСТЕМАҲОИ ИДОРАКУНИИ ИТТИЛОТ	690
186.	Муҳаммадизода Меҳриддин, Ғоибназарзода Парвиз	ТОҶИКИСТОН ВА МАСЪАЛАҲОИ МУБОРИЗА БО ТЕРРОРИЗМ ВА ИФРОТГАРОИИ ДИНӢ	692
187.	Сайфуллаев Г. М., Алимова Л. Х., Ёдгоров Ф.	МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ УМЕНИЮ РЕШАТЬ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ ПРИРОДООХРАНИТЕЛЬНОГО СОДЕРЖАНИЯ	695
188.	Умуров Зариф Латифбоевич	ТАЪЛИМИ «НАВОДИР-УЛ-ВАҚОЕЪ» ДАР МАКТАБҲОИ МИЁНАИ ТОҶИКӢ	697

189.	Бозоров А.Х Ҳочиев К.М	САНАДҲОИ МЕЪЁРИЮ ҲУҚУҚИИ ХИСЛАТИ КОНСТИТУТСИОНӢ ДОШТА ДАР ТАЪРИХИ ДАВЛАТДОРИИ ТОҶИКОН	699
190.	Исроилов С.Ш Ҳочиев К.М	ҲОҶӢ ЮСУФ ҲАМЧУН МАОРИФПАРВАР	705
191.	Исроилов С.Ш Ҳовиев К.М Юлдошева Н.Н	ШӢҲРАТИ ҶАҲОНИИ МИРЗО ТУРСУНЗОДА	707
192.	Раҳматуллоев И. Ҳочиев К. Юлдошева Н.	БОЗӢФТИ НОДИР АЗ САРАЗМИ БОСТОНӢ	712
193.	Ҳочиев К.М	ОЛИ СОМОН ДАР ОСОРИ ТАЪРИХИИ ПРОФЕССОР МУХТОРОВ АБДУСАТТОР	717
194.	Катгаева Г.Ч.	СОПОЛЛИ МАДАНИЯТИНИНГ БӢСТОН БОСҚИЧИ ТАҚИНЧОҚЛАРИ ТӢҒРИСИДА ДАСТЛАБКИ МУЛОҲАЗАЛАР	720
195.	Аҳмадов Аҳмаджон Асрор Ӣғли Тешаев Азиз ТӢйнонр Ӣғли	АБДУРАУФ ФИТРАТНИНГ “АМИР ОЛИМХОННИНГ ҲУКМРОНЛИК ДАВРИ” РИСОЛАСИДА АМИРЛИҚДАГИ ҲАРБИЙ ТУЗИЛМА ВА АҒҒОН САРБОЗЛАРИ ХУСУСИДА	726
196.	Аҳмадов Аҳмаджон Асрор Ӣғли	BUXORO VA AFG’ONISTON O’RTASIDAGI KARVON YO’LLARINING SAVDO-SOTIQ MUNOSABATLARIDAGI O’RNI	729
197.	Ғулумшоева	НИГОҲЕ БА ДАСТАРХОНИ МАРДУМИ ВАХОН	732
198.	Ботирова Ҳалима	АГРАР СОҲАДА МУТАХАССИСЛАР ТАЙЁРЛАШДА ЯНГИ СИЁСАТНИНГ ӢЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ.	735
199.	Дуланов Отабек Юлдошевич	СУРХОН ВОҲАСИ ЮЗ (ЖУЗ)ЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ АНЪАНАВИЙ ТАОМЛАРИДАГА ӢЗИГА ХОСЛИК ВА ФАРҚЛИ ХУСУСИЯТЛАРИ	737
200.	Ёқубова Диларам Таджиевна	СУРХОНДАРЕ ҲУДУДИДА ПАХТА ЕТИШТИРИШДА СОВЕТ ҲУКУМАТИНИНГ МАҚСАДИ	740
201.	Зоиров Зариф	ӢЗБЕК МУСИҚАСИНИНГ САНЪАТИ БИЛАН БОҒЛИҚ ИЖОДИЙ ТАҲЛИЛЛАР	742
202.	Каримов Акбар	ЁШЛАРДА МИЛЛИЙЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ҚАДРИЯТ ҒОЯЛАРНИНГ АМАЛИЙ НАТИЖАЛАРИ	743
203.	Қаршиев Ислон	ӢЗБЕК ҚӢНҒИРОТЛАРИДА МИЛЛИЙ ХАЛҚ ӢЙИНЛАРИНИНГ ЭТНОЛОГИК ТАҲЛИЛЛАРИ	746
204.	Маллаев Дилмурод Турсунмуротович	СУРХОН ВОҲАСИ ҲУНАРМАНДЛАРИНИНГ МАРОСИМЛАРИ ВА УДУМЛАРИ	749
205.	Мамаражабов Ғайрат Абдулҳакимович	ӢЗБЕК МИЛЛИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИГИДА БОЙСУННИНГ ӢЗИГА ХОС УСУЛЛАРИ	751

206.	Назирова Бахтиёр Сафарович	ЎЗБЕК МИЛЛИЙ СПОРТИНИНГ СУРХОН ВОҲАСИ ҚИЗЛАРИНИНГ ЮТУҚЛАРИ ВА НАТИЖАЛАРИНИ ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛИ	756
207.	Ахмедов Сардор Сайриддин ўғли	СУРХОН ВОҲАСИ ТОЖИКЛАРИНИНГ ГУРУЧЛИ ТАОМАЛАРИ ЭТНОЛОГИК ТАҲЛИЛИ	758
208.	Хасанова Нодира Ибрагимовна	СУРХОН ВОҲАСИДА СОВЕТ МАФКУРАСИНИНГ МИЛЛИЙ МАДАНИЯТИГА ТАЪСИРИ	759
209.	Хатамов Абдивоҳид Бобохонович	ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ МАФКУРАСИДАН ХОЛИ МАДАНИЙ МАРОСИМИМИЗНИНГ ҚАЙТА ТИКЛАНИШГА ОИД ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛЛАР	762
210.	Хидиров Холмамат Джўраевич	СУРХОН ВОҲАСИДА ТРАНСПОРТ СОҲАСИДАГИ ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛЛАР	763
211.	Эшмўминов Озодбек Зиёдулло ўғли	СУРХОН ВОҲАСИГА КўЧИРИЛГАН ФАРҒОНАЛИК АХОЛИНИНГ МЕХНАТ ФАОЛИЯТИ ВА ТУРМУШ ШАРОИТИ	766
212.	МУНДАРИЧА		769

МАХЗАНИ ИЛМ/ПАЁМИ ДОНИШКАДА, 2021, № 2.

МАВОДИ

он-лайн ва офф-лайн анҷумани илмӣ-амалии байналмилалии апрелӣ дар мавзӯи
“Масоили мубрами улуми иҷтимоӣ-гуманитарӣ, риёзӣ ва дақиқ дар замони муосир”, 26
апрели соли 2021 дар Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент. 2021.
— 785 с.

СОКРОВИШНИЦА НАУКИ/ВЕСТНИК ИНСТИТУТА, 2021, № 2.

МАТЕРИАЛЫ

научно-практической международной апрельской он-лайн и офф-лайн конференции, на
тему «Актуальные проблемы общественно-гуманитарных, точных и естественных наук
в современную эпоху», 26 апреля 2021 года в Таджикском педагогическом институте в
городе Пенджикент. – Пенджикент, 2021. – 785 с.

TREASURY OF SCIENCE/BULLETIN OF THE INSTITUTE, 2021, No. 2.

MATERIALS

of the scientific and practical international April online and off-line conference, on the topic
"Actual problems of social and humanitarian, exact and natural sciences in the modern era",
April 26, 2021 at the Tajik Pedagogical Institute in the city of Penjikent. – Penjikent, 2021. –
785 s.

Нашри илмӣ

Мухаррири масъул/Ответственный редактор:
Шодмон Воҳидов

Мухаррир/редактор:
Гулпарӣ Шарифова

Мухаррирони бадеӣ/Художественный редактор:
Шодмон Воҳидов,

Верстка/верстори
Шодмон Воҳидов, Аличон Маҳмаёров.

Маводҳои анҷуман дар таҳририяти маҷаллаи “Махзани илм” -и ДОТ дар ш. Панҷакент
(ичозатномаи № 0323/рз аз 28 январи соли 2019) ба чоп омода карда шудааст.

Нашри ротопринтӣ.

Қоғази офсетӣ. Ҳуруфи Times New Roman Tj. Ҷузъи чопии шартӣ 50.

Адади нашр 200.

Ба чоп 22.04.2021 имзо шуд. Супориши № 20

